

समर्पणम्

काव्यरत्नोदधिमन्थनेन ,
रत्नान्यनेकानि समुद्धृतानि ।
कवीनां करपल्लवेषु ,
इमां स्वकीयां कृतिमर्पयामि ॥

—द्विजेन्द्रनाथः

❀ पुण्यस्मृतिः ❀

अस्ति हि गुर्जरप्रान्ते बडोदाराज्यमण्डले ।
 'उभोई'ति प्रथितो ग्रामो गुणिग्राममुशोभित ॥
 शाहोपाधिवरात्तत्र त्रिभुवन-लालसज्जकात् ।
 धीमत्या गिरिजादेव्या गर्भंशौक्तिमोवितक् ॥
 बाल्ये हि मणिलालोऽयं विद्याऽध्ययनकाङ्क्षया ।
 मुम्बापुरीं समायातो मातुलस्य गृहे शुभे ॥
 स्वल्पेनैव तु कालेन मणिलाल कुशाग्रधी ।
 जग्राह तां वणिग्विद्या बिम्बोद्ग्राहिमणोन्मत् ॥
 विदुषीं प्रमिलादेवोमुपयेमेऽद्भुतश्रियम् ।
 'काञ्चन-मणिसयोग' इत्युक्तिं चरितार्थयन् ॥
 अल्पीयसैव वयसाऽलङ्कृतो भाग्यसम्पदा ।
 मुम्बव्या धनिना मध्ये जात श्रेष्ठिगणाग्रणी ॥
 भाग्यवान् लक्ष्मीपुत्रो विद्याव्यसनिता गत ।
 गौर्वाण-वाणी-प्रणयि-गिरा सेवा-समुत्सुक ॥
 अय्यंस्मानर्थयामास, मयाऽपि च समर्थित ।
 इत्थं ससृष्ट-साहित्यविमश इति नामभाक् ॥
 सन्दर्भो भावगर्भोऽयं तत्प्रीत्यै परिकल्पित ।
 मया द्विजेन्द्रनाथेन प्रीत्या च समुद्भूतकित ॥
 हन्त देववशात् सोऽयमगमत्त्रिपुरालयम् ।
 विद्युद्दामचक्रं ह्येतज्जीवितं प्रतिभासयन् ॥
 तस्य पुण्यस्मृतौ तावन् तत्पत्न्या पुण्यशीलया ।
 श्रीमैत्रं सनत्कुमारेण तत्पुत्रेण च धीमता ॥
 श्रद्धया नयशीलेन ग्रन्थोऽयं सप्रकाशित ।
 प्रीयता तेन वाग्देवी प्रीयताञ्च महेश्वर ॥

पूर्वोद्भासः

अयि भो अभिरूपशिरोमणय विद्वत्तल्लजा आर्यमिश्रा !

अयेम समस्तसंस्कृतवाङ्मयमहाम्भोनिधिमन्यनोत्पसाररूप संस्कृतसाहित्य-
विमर्शाख्य सन्दर्भं तत्रभवता भवता करकमलेषु समर्पयतो मम हृदि खलूज्जृम्भते
स कोऽपि महोयान् हर्षप्रकर्षोल्लास ।

अस्मिन् हि ग्रन्थे वैदिकलौकिकोभयविधसाहित्यस्य मूलद्रूपमालोचन
गोर्वाणगिरैव फल्लवितम् । समग्रसंस्कृतस्यान्तरङ्गपरिचायनमेव ग्रन्थस्यास्य
प्रयोजनत्वेनोद्दिष्टम्, गोर्वाणवाणीप्रणयिना मनोविनोदाय, संस्कृतमहाविद्यालया-
नामाङ्गलविद्यालयानामुच्चतमश्रेणोत्थानां संस्कृताध्यायिनामन्तेवासिनाञ्च कृते
सौकर्येण संस्कृतवाङ्मयस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थञ्च सविशेषमेव उपक्रमः । इति हेतो-
रेव भाषासरणिरप्यत्र सरला सुगमावबोधा चाश्रिता न जटिला ।

अथ च यायन्तोऽपि विषया सन्दर्भोऽस्मिन् गर्भोद्भूता ते सर्वे युक्ति-
प्रमाणोपपत्तिपूर्वकमेव प्रपञ्चिता सावष्टम्भा न क्वहिर्विन्निरवष्टम्भा । यथा-
वश्यक प्रमाणत्वेनोपात्तानि वचनानि च टिप्पणोभिरलङ्कृतानि ।

यच्च क्वचिदत्र पुनश्चित्त्वदाभासमाना विषया प्रतीयेरन् तेऽपि विषय-
विशदीकरणप्रयोजना एव खलु बोद्धव्या । तत्तत् प्रत्यानाना ते ते राट्ठान्ता
यावद् बुद्धिबलोदय यायार्थ्येनैव प्रतिपादिता ।

यस्याचार्यस्य यन्नाम अभिमत यादुशञ्च तत्तथैवात्र वदनारविन्दमिव
दर्पणपटले सुतरा प्रतिबिम्बोद्भूतम् । दर्पणे तु तावद् बिम्बस्थ धर्परीत्यनपि प्रति-
पद्यते किञ्चिदिव, यद्वातस्तद्दक्षिणतो यच्च दक्षिणतस्तद् वामत इति । परमेव
सन्दर्भस्तु तावन्मात्रमपि विपर्यास न सहत इति निश्चप्रचम् ।

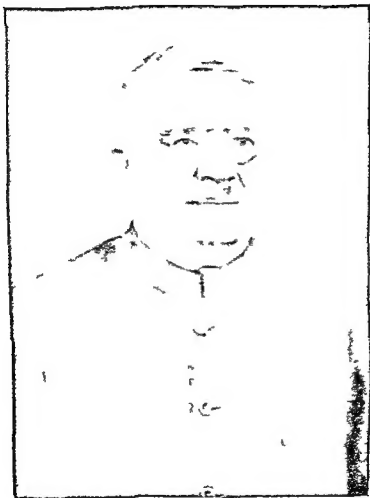
एतवपि अश्रावधेयं भवति यद् भारतीय-सांस्कृतिकस्वर्णसूत्रप्रयितमहर्षि-
गण-क्विवरनिकरकान्तमणिरत्नपिण्डेय विमर्शाख्या माला समारम्भादन्तर्पर्यन्त
भारतीय भास्वर सांस्कृतिकञ्ज्योतिरभित समुद्भासयन्तीव नितरा वाभासते-
तराम् । यत्सत्य साहित्य नाम हि संस्कृते कोऽप्यतिभागुरो रमणोयतरश्च

सुमहानुदन्वान । अतएव सास्कृतिकतत्त्व बहुभुमुभि साहित्यसमुद्र एव आगोह-
नीयो भवति ।

सोऽयं महता प्रयत्नेन सावधानतया च सम्पादित स्वतन्त्रो गद्यमय
सन्दर्भं भारतीयविदुषामिव पाश्चात्यानामपि विपश्चिदपश्चिमाना मनस प्रीतये
प्रयच्छतेति मनोयर्थेव गोर्वाणवाणीसपर्यापयितुमेन, वाग्देवताचरणकमलचञ्चरीकम-
मया विरचितो ग्रन्थोऽयं चेन्नाम मौकुरो श्रियमादधान सस्कृतानुरागिणामनुरागाय
मनः सन्तोषपोषाय च प्रकल्पेत तर्हि प्रयत्नममुमात्मन सुतरा फलेप्रहिमाकल-
यिष्यामीति ।

विदुषा विधेय

द्विजेन्द्रनाथ

वेदादिशास्त्रसम्पन्न
श्रीमद्विजेन्द्रनाथोऽय

पद्मनाभप्रमाणविन् ।
कपिराजो विरानते ॥

ग्रन्थकारपरिचयः

(निखिलशास्त्रनिष्णानं. व्याकरण-दर्शन-साहित्याचार्यादिविद्वदालङ्कार-
सूत्रात्मकमहाविद्यालयप्रधानाचार्यं (प्रिन्सिपल) महाभागं श्रीकुबेरदत्तशाम्भुनि-
रारचितः ग्रन्थकारपरिचयः ।)

सम्कृत-साहित्य-विमर्शप्रणेता नुप्रतिष्ठितमिद्वान्शिरोमध्याद्यनेकविद्वा-
वशिविभूषितानां श्रीमहाचार्यप्रवराणां श्रीपण्डितद्विजेन्द्रनाथशाम्भुनिमहाभागानां
पुण्यपरिचयमाश्रयितुं नूनं मे हृदि ममुल्लसति कोऽप्यपूर्वं आनन्दमन्दोहोद्रेकः ।

त इमे उत्तरप्रदेशे मुक्तसरनगर-मण्डलान्तर्गतानि परनौलीनामनि गुनि-
ग्रामे ग्रामे महोदयवत् भूप्रतिष्ठितस्य ब्रह्मपिपरिष्ठस्य वशिष्ठस्य वशावनसस्य
श्रीमद्विद्वद्वरिष्ठस्य श्रीगणेशोलालगमंग पुत्रत्वात् श्रीजानकीनाथचन्द्रशिरोमणे-
स्मृतानाद् विदुष्या श्रीगंगादेव्या गमंगभुक्तिनो मुक्ताफलोपमा वैक्रमे १९४८
मकरसरे मार्गशीर्षमासे पुण्यनियं नवम्यां जनि लेभिरे ।

यथाय एव कुलाचारपरम्परामनुगृह्यानां विधिविहितविद्यारम्भसम्कार-
समारम्भा बृन्दावनोयगुल्बकुलविश्वविद्यालये सम्कृतविद्यामन्त्रिणु तत्पितृचरण-
प्रेषिता । ते च कुशाग्रप्रिय प्रशोषप्रतिभाप्रभावेण व्याकरण-साहित्य-दर्शनादि-
मर्षवेदशास्त्रेषु अनन्यादृश वेदुषोऽभवन् चतुर्दशमिवर्षे समामाद्य निखिलशास्त्र-
निष्णाता मनो लज्जनैकस्वर्गपदका आसन् ।

पद-वाक्यप्रमाणपारावारोणां हि अमी महानृमवा व्याकरण-वैयाकरण-
द्योग्यस्य श्रीदेवदत्तशास्त्रिणं सकाशात्, तत्रापि पाठञ्जल-महामाध्य श्रीमहामाध्या-
चार्यान् श्रीहरनामदनमहोदयान् जगत्परीवासान्नान्, तर्कविज्ञा-श्रीस्वामिहृष्णा-
नन्दमहामागान् तार्काचार्यान्, साहित्यमर्षस्वञ्च कविवरान् श्रीदेवीदत्तसाहि-
याचार्यान्, श्रीगुम्बरकाशीनाथाचार्यमकाशात् सर्वापि निगमागममरणिमधिगम्य
सम्कृतसाहित्यशायोनिप्रिमन्यनोऽपि मुधामारमयन्तो नूनं निगमागमपारदृष्ट्वा
समपद्यन् । अत्रार्थे नतिमिनोऽप्य 'सम्कृतसाहित्यविमर्श'नामा ग्रन्थ एव जागम्व
प्रमाणमिति को नाम नाङ्गीकरोति । एतादृशस्य महानोऽप्यविशेषस्य सम्कृत-
साहित्यार्णवस्य सम्कृतपदैव गिरा यन् समालोचनपुरस्सर गभीरावगाहनं कृतं
तत्पदं कस्य न महदयस्य मनसि कौतुकमुपजनयेत् ।

प्रतिविषय विषयप्रतिपादनतन्मया शैली च महानुभावाना मये तसद्-
विषयोपज्ञतामिवाविष्करोति ।

अस्मिन् हि ग्रन्थरत्ने लौकिकवैदिकोभयविधसाहित्यस्य मार्मिक पर्या-
लोचनमितिहासरूपेण सुललितया सरसया भावशालिन्या सुप्रवाह्या च भाषयो-
पस्थापितम् ।

वैदिकसाहित्यं च वेद-वेदाङ्ग-ब्राह्मणग्रन्थ-आरण्यक-सूत्रग्रन्थ-समस्तदर्शन-
साहित्य-पुराणागमतन्त्रेषु मर्मस्पर्शिता वृत्तान्तानां सिद्धान्तानाञ्च विशद वर्णनं
नवनवामिव चमत्कृतिमादधाति ।

लौकिकसाहित्ये च आदिकविदास्मीकिप्रणीत-रामायण-महर्षिब्यासप्रणीत-
ञ्च महाभारतमारम्य भास-कालिदास-मन्वभूति-माघ-अद्वघोष-भारवि-भट्टिप्रभृ-
तीनाञ्च महाकावीना महाकाव्यानां नाटकानाञ्च गद्यकाव्यप्रणेतृणाञ्च सुवन्धु-
वाणभट्ट-दण्डिप्रभृतीनां संस्कृतस्य अन्येषां भास्वरविद्वद्वत्तानां पाणिनि कात्या-
यन-यतञ्जलीनाम् धर्मार्थशास्त्रप्रणेतृणां वात्स्यायनचाणक्यादीनां वेदभाष्य-
काराणां सायण-महोदय-उज्ज्वलप्रभृतीनाञ्च भाष्याणां यन्मूलङ्घ्यमालोचनमकारि
तत्तस्य न विदुषो मनसो मोदाय प्रभवति ।

यद्यपि नूनमत्र विलसन्ति पाश्चात्यानां परश्शता मैक्समूलर-मेक्डानल-
कीय विन्टरनीजप्रभृतीनां संस्कृतवाङ्मयप्रणयिनां विदुषाम् एतद्विषयालङ्कृता
संस्कृतंतिहाविषयिण्य आङ्गलभाषाप्रयिता काश्चन गायं तथापि न तां विदुषां
मनोमोदाय प्रवल्पन्ते । एतादृशश्चायं समस्तसंस्कृतसाहित्यसारभूततत्त्वाल-
ङ्कृत सर्वङ्ग-सर्वाभिमतश्चान्यसाधारण एकल एव 'संस्कृतसाहित्यविमर्श'-
नामाङ्गुर्वो ग्रन्थः । अतएवास्य विषये साम्प्रतिकानां भासुराणां विदुषां सम्मतयो
नूनमक्षरसो ग्रन्थरत्नस्यास्य महिमानं सवहमानं पुष्पन्ति ।

नातिविरोहितं तत्त्वावगाहिनां विदुषां यत् तत्तद्विषयवर्णनप्रसङ्गं तन्मयतया
तत्परतया च विमर्शरचयितुं विषया वर्णनीयविषयोपज्ञताधीरेव विमर्शाध्येतृवर्गो
बलादुपजायते इति नूनं सर्वमनवद्यम् । यथा कविमूर्धन्यस्य कालिदासस्य कृति-
चित्रणसमये किञ्चिन्ना कल्पनामारभयत्यु सर्वतो वर्णनतादात्म्येनाङ्गुर्वो विच्छिन्ति-
मातन्वानेषु महानुभावेषु किं न एवायं कविकरो भूमिकान्तरमारचयन्नस्तीति
विदुषोऽपि प्रत्यभिज्ञां गतवन्मुदेति ।

कुमारगम्भये 'मर्षोपमाद्वयमपुञ्जयेन', शकुन्तले च 'मानुषीयु कथं वा
स्यान्', रघुवनाम्य महाकाव्यस्य आदिमे सर्गे 'वागर्थाविव सम्पूवौ', पञ्चमे च 'गतो

वदान्यान्तरामित्ययं मं मामून् परीवादनवावतार' इत्यादीनि बहूनि पद्यानि अमि-
नवमेव भावमुद्दिश्य कविवरस्य व्याचिन्त्यामितानीति प्रदर्श्य विमर्शवृद्धिर्बर्णितानि
मदुक्तिनिर्दानत्वेनाऽभ्युपगन्तव्यानीति नानिर्वायिततालेषोऽपि ।

नैतावदेव, किन्तु सर्वतन्त्रस्वानन्त्य लेखकमहाभागानां मुरक्षितं यत्पाणि-
नीयवर्णनमारचयता यद्यपि पाणिन्युपज्ञ व्याकरणमित्याभाषणक्रमक्षरयो मन्वानाना-
मपि समाशेचनाप्रेक्षावद्धिया भगवत्पाणिनेरपि रचना नामुच्यते । दिदृशानमत्रो-
दाहियते—हरिगच्छन्तीति वाक्यस्य आपामरप्रमिद्धमाधुन्वम्य माधुनाममर्यनाय
किन्नाम तत्सूत्र पाणिने यद्विमर्शस्य रेफविधायि स्यान् यथा 'नामिनो र' इति
चान्द्र सूत्रम् । यन्तु श्रौतागेषमष्टेन वाक्यमस्वारपक्षेण समर्थं पदमस्वारपक्षे हरि-
गच्छन्तीति मविमर्शमेव वाक्य माधु इति कल्पितं तत्त्वम्याल परितोपाय विदुषो भवेत्
पक्षान्तरेणाऽमाधुत्वम्याज्जरिहार्यत्वात् सविमर्शस्य तादृशस्य क्वाऽप्यदर्शनान्त्व अर्थ-
विषये वाक्यम्फोटोऽङ्गोकारेऽपि पदान्वाभ्यान्मयैव व्याकरणमन्तेतिकर्तव्यताऽव-
धारणान् वाक्यलक्षणायाम् वाचोऽर्थलक्षण व्याकरणमिति यत्तत्रोक्तत्वात् ।

'ज्योत्स्नाकरम्ममदुरम्मरयदचकोर' इति मुरारिकविमूर्क्षितरपि नानेन
पाणिनीयेन व्याकरणेन साधुत्वमलम्बिर्भति ।

श्री भट्टोजीदीक्षितम्यापि व्याकरणसिद्धान्तकौमुदी-कृति यद्यपि सम्प्रति
प्रत्नामपरा कृतिमतिशयानां जागर्तीति को नाम नौररीकरोति ? परममो पर्यालोच-
कास्तत्रापि प्रेक्षावता धिय बलादाकर्षन्ति यद् ध्यन्तप्रक्रियोया 'बालमुल्लापयते'
इति 'लिय सम्माननशालिनोकरणयोश्चेति' सूत्रस्योदाहरणस्य 'उल्लापयते' इत्यस्य
वञ्चयतीत्यर्थं कृतवतो दीक्षितस्य वञ्चयतीति परस्मैपदप्रयोग, 'गृधिवञ्च्यो प्रल-
म्बने' इत्यात्मनेपदविधायिसूत्रप्रतिकूल ।

राजन् शब्दे प्रथमान्तो 'राजा' इति प्रयोग, तत्र 'परत्वादुपधादीर्घ, हल्-
यादिलोप, ततो न लोप, राजा' इत्युक्ति, हलन्तनपुमकलिङ्गप्रकरणे च दीर्घाहन्
शब्दे 'इह हल्इयादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन अनुपीति निषेधाद् रत्वाभावे ऋ । तस्या-
भिद्वत्त्वान्तरालक्षण उपधादीर्घ ।' राजा पदमाधने हल्इयादिलोपात्परत्वात्
उपधादीर्घ इति वदन्, अत्र च लोपानन्तरं दीर्घं वदन्श्च दीक्षितस्य मियो वदतो-
व्याधातो दुष्परिहर एव प्राप्त इति शेषेण समर्थनन्तु मतिमतागमह्यम् ।

'रामात्' इति प्रयोगे जश्च वावसाने, इति ब्रुवाणस्य बाधित्वेति शेष
व्याचक्षणाणानामपि विचक्षणाणां हलन्ते 'मधुलिङ्' पदमाधने जश्चत्त्वे इत्युक्तिगते-
न पन्था ? यत्तु 'जश् तु अचत्वे' इत्येव छित्वा चत्वाभावपक्षे जश् इत्यर्थेन दोष
परिभार्जयन्ति तत्र अन्यवृद्धदयम् इत्यादिविषयभूयस्त्वभिर्भयैव विमर्शवृद्धिरपे-

क्षितमाभाति । एवमवान्यत्र बहुषु स्थलेषु नवनवा ममालोचना विमोक्षिता गभीरा भतिमुद्भासयतितराम् । भाषाऽपि प्रयुक्ताऽस्मिन् मन्दर्भेऽतीव मनोहरा ललित-ललितं पदविन्यासैरलङ्कृता प्रौढा दलावनीया नितरा प्राञ्जला मुतरा रञ्जयति मनामि रसिकानाम् । ग्रन्थेऽस्मिन् सन्निवेशिताना विषयाणा परिशीलनेन शास्त्रिवर्याणा वैदिकधुरन्धरत्व, प्रौढदार्शनिकत्व, प्रखरताकित्व सकलसंस्कृत-वाङ्मयपारगामित्वञ्च मुतरा प्रस्फुटीभवति—एषा विषये सूक्तिरिय नितरा सञ्जायतीति—

“सरस्वती यद्वदनारविन्दे आभाति वीणामिव वादयन्तीति”ति ।

आयुर्वेदेऽपि निष्णाता अमी महाभागा मुम्बापुर्याम् नेशनलमेडिकलनामनि महाविद्यालये प्रधानाचार्यपदम् चिकित्साचार्येऽपि महता साफल्येन तत्रत्यवैद्य-सभाया प्रधानमन्त्रिपद चिरायालङ्कृतवन्तो मुम्बईवैद्यमण्डले परा प्रतिष्ठा बहुल द्रविणञ्चोपार्जयामासु ।

स्ववन्दुप्यगुणगरिष्मंवामी महोदया वृन्दावनस्थ-गुरुकुलविश्वविद्यालयस्य चिराय कुलपतिपदमलमकार्पु । स्वविद्याद्युतिवैभवेन वेदपारदर्शिन इमे वेदभाष्य-प्रणयनोद्देश्येन मस्यापितस्य वेदसंस्थानस्य अध्यक्षपदमुपलम्बिता । एषा-मध्यक्षताया महान्तो विद्वांस सम्पादकमण्डलमल मण्डयमाना अस्सन् ।

एभिर्विरचिता ग्रन्था —

यजुर्वेदभाष्यम्, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाप्रकाश, वेदतत्त्वालोकनम्, संस्कृत-साहित्यविमर्श, स्वराज्यविजय महाकाव्यञ्च मुद्रायमाण वर्तते ।

इमे च भूयसीनामपि भाषाणाम् उर्दू-फारसी-गुजराती-मराठीप्रभृतीना विद्वामोऽपि सन्त संस्कृतायाम् आद्यगलभाषाया परा प्रौढमाप्ता आप्ता कैर्नानु-मन्यन्ते । सम्प्रति चामी उत्तरप्रदेशस्यालङ्कारभूतेऽतिरमणीये मयराष्ट्रनगरे आनन्दपुर्यामारमोयेन ब्राह्मणेजसा देदीप्यमाना विराजन्ते विद्वद्वन्दैरभिवन्द्य-माना मसृसाहित्यमृद्धिमान्काना ।

महानुभावाना मध्याह्नि विशिष्टा सदाचारपद्धति, वचोमाधुर्यगति, अभिनवमस्मृतगीतिगतिश्च क दशैव प्रेक्षकञ्च नात्मसात्परोतीति मन्ये सम्प्रति श्रुताब्दद्वयसाक्षात्कारा अमी नून ब्रह्मर्षय एवेति सततमनुभवामि हृदा चाभि-नन्दामि विरापुष्पाय चैषा भगवन्मनुपस्तीमीति ।]

कतिपयप्रसिद्धविदुषां सम्मतयः

महामहोपाध्याय श्रीगिरधर शर्मा चतुर्वेद विद्यावाचस्पति (काशीविश्व-विद्यालय), साहित्यवाचस्पति (हि० सा० स०), सस्कृतान्वेषणविभागाध्यक्ष (काशी हिन्दू विश्वविद्यालय)

आयर्वेदाचार्य सिद्धान्तशिरोमण्याद्यनेकविश्वदालङ्कृतेन कविराजश्रीद्विजेन्द्र-नाथशास्त्रिमहाभागेन निबद्ध सस्कृतसाहित्यविमर्शो मया नैकेषु विषयेषु श्रुतिविषयता नीतः । अत्र वैदिकलौकिकोभयविधमस्कृतवाङ्मयस्यालाचन-पद्धत्या मङ्गग्रहोऽस्ति । अस्यैकस्य ग्रन्थस्याध्ययनेन सस्कृतवाङ्मयस्यान्तरङ्गपरि-चय सिद्ध्येदिति ग्रन्थकारस्य मनीषा, सा च बहुष्वशेषु सफलता यानेत्यनुमीयत । हिन्दीभाषायामौदृशा मस्कृतस्य तत्तद्विषयका निबन्धा अवलोक्यन्ते पर सस्कृत भाषायान्तु ईदृशस्य ग्रन्थस्य नव एवावतार इति मदीया बुद्धिः । ऐतिहासिकी कालनिर्णयपद्धतिर्दुर्बला असफला चेति यद्यपि ग्रन्थकृतोपेक्षिता, पर तत्तच्छास्त्राणां पीडापर्यदशने वेदानामपौरुषेयत्वानादित्वादिविवरणे चान बहु पराक्रान्त पाण्डित्य-पाटवेन । यावन्मया श्रुतं तत्र भारतीयपरम्परा क्वाप्युल्लङ्घिता न प्रनीता । एवविधे सर्वमस्कृतवाङ्मयपरिचायके ग्रन्थे पुराणवाङ्मयस्यापश्चात्तु मा दुर्नोनीव । सस्कृतवाङ्मयमन्दिरस्य सुवर्णकलशायमान पुराणवाङ्मय नोपेक्ष्यम् । आगमविषया ऽपि च मध्येषण परिचाययितव्य इति मदीया सम्मतिः^१ । अहमस्य ग्रन्थस्य शीघ्र प्रकाशन प्रचारञ्चामिल्लपामि ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय कार्तिक }
शुक्ल १२ वृषे २०१० विक्रम० }

गिरिधर शर्मा चतुर्वेदः

—०—

१ सा च ग्रन्थप्रणेतृभिः सहर्षं स्वीकृता । पुराणागमयो परिचयोऽपि समासेन सङ्कुलितः ।

अखितन्त्रनदोष्ण श्रीमहादेवपाण्डेय संस्कृतविभागाध्यक्ष काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः

श्रीविद्वद्वरद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिप्रणीत संस्कृतसाहित्यविमर्शो मया यत्रतत्र तरेव प्रणेतृप्रणयिभि आवितो हृदयेष्वतारित । नून सन्दर्भोऽय विषयविवेचनचतुरस्रो, भारतीयप्रविक्तन्यारम्भयमवगाहमानो, भाषासौष्ठवसम्भूत, सिद्धान्तपदवीमधुष्णा मरक्षन्, प्रामाण्यकोटिमाटीवमानस्तर्कवर्कंशपरीक्षणक्षमो वर्तते । मन्ये पवित्र-स्याम्य मन्दभंमौरभस्य परिशीलनेन सहृदया मनोपिणोऽन्तरमान्तमानन्दमुद्देयु, जन्मेवमन्त प्रगाढा प्राचीप्रवाहिता ध्युत्पत्तिसम्पद दध्यु, अग्रेसराच्च समाजस्य प्रकाम प्रमद विनरेयुरिति प्रमोदभरनिर्भरेण मनसा प्रबन्धस्य प्रस्तुतस्य प्रसार मशोमिवधनञ्च वाड वामयने —

। महादेवपाण्डेयः

—०—

श्रीकृष्णगुरु, साहित्याचार्य, साहित्यकाव्यस्वति, महामहोपाध्याय श्री पं० नारायण शास्त्री गिस्ते, भूतपूर्वं प्रिन्सिपल गवर्नमेंट संस्कृत कॉलेज धरारस ।

श्रीमद्भिरायुर्वेदाचार्यमिद्वान्तगिरोमण्याद्यनेकोपाधिसमलङ्कृतैरपि सरल-हृदयैर्निष्पादिभिर्विव सर्वसास्त्रावगाहिधिपणैर्धिषणोपमै बविराजै श्री पं० द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिनामहामार्गनिबद्ध संस्कृतसाहित्यविमर्शो मया बहुषु स्थलेषु दृष्ट । यथोक्त्य नास्त्रावधि मुद्रित । अह चास्य निबन्धस्माचिरान्तवण्डसो मुद्रण वामये । अत्र वैदिकदीनिकोमयविधिमस्कृतवाङ्मयस्यालोचन मरण्या पदस्या महृदयहृदयसाहिष्या मस्कृतवाण्या वृतमस्ति । अस्मैवस्यैव ग्रन्थस्याप्ययनेन मस्कृत-विदुषा छावाणाञ्च मस्कृतवाङ्मयान्तरङ्गपरिवया वाड भवेदिति विस्वमिमि ।

आगन्भाषाया हिन्दीभाषाया चेदुशा वचन ग्रन्था प्रवागिना सन्ति, गन्धनभाषाया चापमेव एव तथाविधोऽपि ताननिगेने इति महत्वातुवास्पदम् ।

आगमपुगनेतिहास-यात्रो प्राङ्गनादिवाङ्मयस्यापि अत्र समावेष्टोऽग्रयवर्त्रा वरिष्यत इत्यस्ति मे विस्वास । अहमस्य ग्रन्थस्य सर्वाङ्गीणा मयन्ता वामये ।

रि दन्ता — गण निबन्ध मस्कृतगाहिष्य विमर्शरूपना रिभन् ।

अमृषेचन्द्रनाथमन्तु मनमोषका विदुषाम् ॥

श्रीमद्विजेन्द्रनाथस्य शास्त्रिगार्जि यग गती ।

पावणाग्नि वण्णूणो निररनद्धा दिगजनाम् ॥

दुपवित्राद्व, धरारस

नारायण शास्त्री गिस्ते

सस्कृतसाहित्यधुरन्धराणा कविवराणा श्रीमद्विद्वद्वरधोजयन्तकृष्ण हरिकृष्ण
दवे एम० ए०, एडवोकेट पदालङ्कृताना, सस्कृत-विश्व-परिषदः मानार्ह-

मन्त्रिमहोदयाना मुम्बापुरोनिवासिनाम्—

श्रीमन्मु कविराजपण्डितप्रकाण्डद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमहादयेषु सस्नेह सादर
निवेदने यद्—

भवता 'सस्कृतसाहित्यविमर्शा'ख्यां ग्रन्थ मया कतिपयेषु प्रकरणेषु अद्यान
पठित । पठनेनान्यन्त प्रमुदितोऽस्मि । ग्रन्थेऽस्मिन् भवद्भि कालिदासादिकवि-
प्रमृतिषु विवेचनार्थं काचित्तर्वाणैव प्रणाली स्वांकृताऽस्ति यया रमास्वादमौक्यं वर्धत
इति मन्ये । भवद्भि सस्कृतसाहित्ये बहवो विषया निरूपिता ग्रन्थश्चाय विदुषा
छानाणा रमिकाना च गोवाणवाट्टमयपरिचयार्थं मुतरा मोपकारो हितावहो
ज्ञानवृद्धिकरश्च भविनेति न मे लेशतोऽपि मन्देह । सस्कृतसाहित्यस्येतिहाम
सस्कृतभाषाया च मकलित इति पयमि शर्करापान एव ।

विदुषा वशावदः

जयन्त कृष्ण हरिकृष्ण दवे

—०—

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणाना व्याकरणाचार्यश्रीसभापतिजपाग्याय एम०
एल० सी० महोदयाना परमविदुषा वाराणसीयविरला सस्कृत कालेज-प्रिन्सिपल-
महाभागानाम्—

श्रीमता मिद्वालसिरोमणिना आयुर्वेदाचार्येण कविराजेन प० द्विजेन्द्रनाथ-
शाम्निना प्रणीत 'सस्कृतसाहित्यविमर्श' मया दृष्टिपथमवनारित । अत्र लौकिक-
वैदिकसाहित्ययो प्राक्तनस्वरूपपर्यालोचनपुरस्सर वेदानामपौरुषेयत्व, वर्णाश्रम-
धर्माणा वर्णेन, आयुर्विज्ञानचर्यकारिविज्ञानस्यापि तत्र-तत्र सस्कृतसाहित्ये
उल्लेखप्रदर्शन, ये मास्त्रनमपेक्षन्ते ते ते बहवो विषया वैदुष्यपाटवेन पर्यालोच्या-
स्मिन् सस्कृतसाहित्यविमर्शनामवेये ग्रन्थे ग्रन्थप्रणेतृमिनिवेशिना भन्ति । एतद्-
ग्रन्थस्य स्यालीपुलाकन्यायेन पर्यालोचनेनावगम्यते यदेतस्य ममस्ममस्कृतवाट्टमय-
परिचायकस्य मुलङ्गितमस्कृतभाषया निबद्धस्य विशदनन्दभंस्य प्रामाण्य, बहूप-
कारित्व, विदुषामन्तेवासिनाञ्च ग्राह्यत्वं मुतरा भवेदिति सम्भावयते —

११११५३

- -

सभापतिशर्मोपाध्यायः

—:०.—

डॉ० वासुदेवशरण अग्रवाल, एम० ए०, पी०—एच० डी०, डी० लि०
प्रोफेसर आफ कालेज आफ इण्डोलोजी हि० विश्वविद्यालय काशी ।

श्री प० द्विजन्द्रनाथ जी शास्त्री सिद्धान्तशिरामणि द्वारा अति परिश्रम-
पूर्वक लिखा गया 'संस्कृतसाहित्यविमर्श' नामक ग्रन्थ दखन को मिला । इसमें
वैदिक और लौकिक दोनों साहित्यों के प्रमुख ग्रन्थों का विस्तृत अन्तरंग परिचय
सहित संस्कृत शैली में दिया गया है । पंडित जी संस्कृत साहित्य के मामूली
विद्वान् हैं, संस्कृत भाषा पर उनका पूर्ण अधिकार है और वे स्वयं संस्कृत के श्रेष्ठ
कवि हैं । अपने बहुमुखी प्रतिभा से उन्होंने भारत के प्राचीनतम महान् साहित्य
का जो उदात्त वर्णन किया है, मैं उसका स्वागत करता हूँ और आशा करता हूँ कि
संस्कृत के प्रेमी विद्वानों में इसका समुचित आदर होगा । उनकी यह कृति छात्र
प्रकाश में आने योग्य है ।

१५।११।१९५३

वासुदेवशरण अग्रवाल

—०—

श्री सूर्यकान्त शास्त्री एम० एल० सी० मयूरभजन प्रोफेसर ऑफ संस्कृत
तथा अध्यापक संस्कृत तथा पाली विभाग, हिन्दू विश्वविद्यालय काशी ।

मैंने श्री पंडित द्विजन्द्रनाथ जी शास्त्री का बनाया संस्कृतसाहित्यविमर्श
पढ़ा । साहित्यिक दृष्टि ने विमर्श उत्तम सम्पन्न हुआ है और रचयिता की दृष्टि
ने श्री पंडित जी ने इसमें नवीनता पैदा की है । संस्कृत में इस प्रकार की रचनाओं
का प्रायः अभाव है । पंडित जी ने संस्कृत में विमर्श की रचना करने इस त्रुटि को
पूरा करने का मफ़्त प्रयत्न किया है । मैं विमर्श का स्वागत करता हूँ और पंडित
जी का इसकी रचना पर कयाई देता हूँ ।

१७।११।५३

सूर्यकान्त

—०—

वटोदरोय (बडौदा) आर्यकन्यामहाविद्यालयस्य पूर्वाचार्यः कविरत्न-
महानागः शोभन्मेधाव्रतमुनिमहोदयः कृतम् ।

❀ शुभाशंसनम् ❀

(१)

मुररिपुगिञ्जलीलामूमिवृन्दावनान्ते
भुवनविदिनकोत्तर्विश्वविद्यालयस्य ।
कुलपतिपदभाग्नि सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
निखिलनिगमनिष्णं पण्डितेन्द्रद्विजन्द्रं ॥

(२)

अमरगिरि वरेण्य वैदिक लौकिकञ्च
सुखविमुनिप्रणीत मञ्जुल वाङ्मय यत् ।
जलधिमिव गमोर प्रजयाऽऽलोड्य तस्मान्-
मणिरिव बहुमूल्यो ग्रन्थराहुदुतोऽयम् ॥

(३)

श्रुतिसलिलपवित्रप्रानिभज्योतिरीड्य
सहृदयहृदयंदचानन्दमवेद्यसार ।
मरलललितवाचा लोककल्याणकामै-
र्व्यंरचि मुदभिवर्ष कोऽप्यय वाग्विमर्श ॥

(४)

विवुधजनमिलिन्दान् नन्दयन्त्सारभूतै-
रुचिररससमृद्धै सत्परिच्छेदपुष्पं ।
विविधविषयवर्णं ग्रन्थमन्दारवृक्षो,
विलमति भुवि चित्रज्ञानमौगन्ध्यशाली ॥

(५)

श्रीमद्द्विजेन्द्रस्य कलानिघेस्ते विद्वन्मनोव्योमनि निर्मलेऽलम् ।
साहित्यसदभावमर्शकोत्तार्विराजता सुन्दरचान्द्रिकैव ॥

—मेधाव्रतः

श्रीमन्तो मेधाव्रतमुनिमहानागा इमे काव्यकलानिधयः बालकविपदालङ्कृता
दाक्षिणात्या साहित्यधुरन्धरा नासिकमण्डले यवलापत्तनान्ते दिव्याश्रमे विराजन्ते ।
एभि गद्यपद्यमयानि बहूनि काव्यानि विरचितानि । तेषु प्रसिद्धतमानि—कुमुदिनी-
चन्द्रो गद्यमयः, दयानन्ददिग्विजयो महाकाव्यः, प्रकृतिसौन्दर्यं नाम नाटकञ्च ।

सोलह

लक्ष्मणपुर(लखनऊ) विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाणां वाङ्मय-
दलावेक्षकाणां (डोन आर्क फेक्टरी ऑफ आर्ट) श्रीसुब्रह्मण्य अय्यर महाभागानां
शुभसम्मतिः

दृष्टो मया आयुर्वेदाचार्य-सिद्धान्तशिरोमणि-गण्डितद्विजेन्द्रनाथसाम्नि-
महाभागविरचित मस्कृतसाहित्यविमर्शनामा ग्रन्थः । ग्रन्थनामघटक साहित्य-
शब्दो नान सङ्कुचिनायं । नितिलस्य मस्कृतवाङ्मयस्य विस्तरतो वा सक्षेपतो
वान वर्णनं कृतं वर्तते । आदौ तावद् वैदिकवाङ्मयवर्णनं कृतमिति स्वाभाविक-
मेतत् । धेदेषु समुपलभ्यमाना पदार्था मोदाहरणमुपवर्णिता । तदनन्तरं दर्शन-
प्रकरणे दर्शनसाहित्यस्य निरूपणं कृतम् । एतदशपरिबालनेनाऽऽस्तिकानां नास्ति-
कानां च दर्शनानां तत्त्वबद्धानां मुस्थानामाचार्याणां तत्कृतीनाञ्च बोधो भवति ।
तत्तद्दर्शनानां मुख्या सिद्धान्ताः के इत्यपि ग्रन्थाध्ययनेनावगम्यते । तदनु पुराणाम-
साहित्योपवर्णनेन सह ग्रन्थस्य पूर्वाद्धभागं समाप्तिं गतः । उत्तराद्धे लौकिकसाहित्य-
वर्णनपरे आदिकवेर्वाल्मीकेरारम्भं प्रायेण सर्वेषामपि मुख्यानां कवीनां कृत्य
सविवेकमुपवर्णिताः ।

एतादृशो ग्रन्थो न केवलं विद्यार्थिनां परं तु प्रौढानां विदुषामप्युपयोगी
भविष्यतीत्यत्र नास्ति कोऽपि संदेहः । ग्रन्थकर्त्रा तत्र-तत्र तानि-तानि मतानि प्रकटि-
तानि विद्यन्ते । तेषु कानिचित् सर्वसम्मतानि न भवेयुः । नानेन ग्रन्थस्यास्य
मौल्ये काचिद्भ्रान्तिर्भवति । सर्वत्र ग्रन्थकर्त्रा महता विवेकेन विषया प्रतिपादिताः ।
आप्ताने यद् ग्रन्थोऽयं विद्वद्भिः मादरं स्वीकरिष्यते मोत्साहं च पठिष्यत इति ।

श्री० अ० सुब्रह्मण्य अय्यरः

लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः वाङ्मयदलावेक्षकश्च

मुमुक्षापुरोस्थभारतीयविद्याभवनस्य प्रिन्सिपलमहोदयानां श्रीपण्डितराज-
आचार्य टी० ए० वेङ्कटेश्वरश्रीसितारमहाभागानाम्

सम्मतिः

श्रीमद्भि पडिनप्रकाशं पडितद्विजेन्द्रनाथनाम्निमहाशयैर्विरचित-
मस्मृतसाहित्यविमर्शाख्यो ग्रन्थो मयाऽवालोचि । मोऽय ग्रन्थो भागद्वयात्मकः ।
सर्वेष्वपि शास्त्रेषु विशिष्य व्याकरणे साहित्ये च पर निष्णातं सप्तप्रदायमधिगत-
विद्यैर्गुरुकुलविलष्टैरेतै मपादितोऽय ग्रन्थस्तत्तदा स्लाघास्पदः । ग्रन्थकर्तृणा योग्यताया
आदर्शरूपमिति मुनिदिक्षत प्रतीयते । मस्मृतभाषायांमेतादृशो ग्रन्थो नास्तीति
प्रयाया अपाकरणरूपेणानेन प्रयत्नेन यत्मत्य सर्वे सस्मृतपडिता सस्मृतप्रण-
यिनश्चाधमर्णा अमीपाम् । वैदिक-लौकिकवाङ्मयमधिकृत्य बहवोऽपूर्वा विषया
अत्रोल्लिखिता मन्ति । एव सर्वेषामपि दर्शनाना विमर्शनपूर्वकं कृत्स्नोऽपि प्रमेय
सुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । तथा मस्मृतवाङ्मयविचारे बहूना नवीना परिचय
समालोचनपूर्वक -सुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । अध्यापनेन वृन्दावनीय-गुरुकुल-
विश्वविद्यालयस्याचार्यकेण च असंख्याकाना छात्राणा कुलपतयोऽमी एतद्ग्रन्थ-
द्वारंतत्पठितृणा भूयसा विद्यार्थिलोकानामपि सायंका कुलपतयो भविष्यन्ति ।
बहून् सारिष्टान् विषयान् विमर्शनपूर्वकमेवत्र समाहृतवतामेतेषा प्रयास सर्वेषा
प्रशंसास्पदः । विश्वविद्यालयेषु 'एम० ए०' परीक्षाया एव 'माचार्यपरीक्षाया' इव कृते
पाठ्यग्रन्थत्वेन विनिवेशनयोग्योऽयमित्यत्र नास्ति मनागपि सशयलेशः ।

तस्यास्य ग्रन्थस्य भगवतोऽनुग्रहेण सर्वत्राव्याहृतप्रचारो भूयादित्याशासे,

—टी० ए० वेङ्कटेश्वर श्रीसितार-

सोलह

लक्ष्मणपुर (लखनऊ) विश्वविद्यालयस्य संस्कृतिविभागाध्यक्षाणां वाङ्मय-
दलावेशकाणां (डोन आफ फेक्ट्री ऑफ आर्ट) श्रीसुब्रह्मण्य अय्यर महाभागानां

शुभसम्मति

दृष्टो मया आयर्वेदाचार्य-सिद्धान्तशिरोमणि-मण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-
महामार्गविरचित मस्त्वनमाहित्यविमर्शनामा ग्रन्थ । ग्रन्थनामघटक साहित्य-
शब्दो नात्र मङ्गुचिचार्य । निखिलस्य सस्त्वृत्तयाङ्गमयस्य विस्तरतो वा संक्षेपतो
वात्र वर्णनं कृतं वर्णने । आदौ तावद् वैदिकवाङ्मयवर्णनं कृतमिति स्वाभाविक-
मेतत् । वेदेषु समुपलभ्यमाना पदार्था मोदाहरणमुपवर्णिता । तदनन्तरं दर्शन-
प्रकरणे दर्शनसाहित्यस्य निरूपणं कृतम् । एतद्व्यापारिशीलनेनाङ्गस्तिकानां नास्ति-
वाना च दर्शनानां तत्त्वबद्धानां मुख्यानामाचार्याणां तत्त्वतीनाञ्च बोधो भवति ।
तत्तद्दर्शनानां मुख्या सिद्धान्ता वे इत्यपि ग्रन्थाध्ययनेनावगम्यते । तदनु पुराणागम-
साहित्योपवर्णनेन सह ग्रन्थस्य पूर्वाङ्गभाग समाप्तिं गतः । उत्तराङ्गे लौकिकसाहित्य-
वर्णनपत्रे आदिबर्त्तमानोपेतराग्र्यं प्रायेण सर्वेषामपि मुख्यानां नवीना कृतय
मविश्वमुपवर्णिता ।

एतादृशो ग्रन्थो न केवलं विद्यार्थिनां परं तु प्रौढानां विदुषामप्युपयागी
भविष्यन्नाग्र्यत्र नास्ति कोऽपि संदेहः । ग्रन्थकर्ता नत्र-नत्र तानि-तानि मतानि प्रकटि-
तानि विदन्ते । तेषु कानिचिद् सर्वसम्मतानि न भवेयुः । नानेन ग्रन्थस्याग्र्य
मौल्ये कानिचिदभिभवति । सर्वत्र ग्रन्थकर्ता महता विवेकेन विषयां प्रतिपादिता ।
आत्मानं यद् ग्रन्थोऽयं विदुषि मादर स्वीकृत्यते मोमाह च पठिष्यत इति ।

बी० अ० सुब्रह्मण्य अय्यरः

लक्ष्मणपुरविश्वविद्यालये मस्त्वनविभागाध्यक्षः वाङ्मयदलावेशका

मुञ्चापुरोत्थभारतीयविद्याभवनस्य प्रिन्सिपलमहोदयानां श्रीपण्डितराज-
आचार्य टी० ए० वेङ्कटेश्वरदीक्षितारमहामागानाम्

सम्भति.

श्रीमद्भि पट्टिप्रकाशं पट्टिद्विजेत्रनायनाम्निमहानयविरचित
मसृष्टमाहित्यविमर्शाख्यो ग्रथो मयाऽबालोकि । मोऽय ग्रथो भागद्वयात्मक ।
मर्वेत्त्रपि शास्त्रेषु विशिष्य व्याकरणे माहित्ये च पर निष्पातं ममप्रदायमधिगत-
विद्यर्गुल्लुल्लिखितंरेन मपादितोऽय ग्रथस्मर्वदा इलाषास्पद । ग्रथकर्तृणा योग्यताया
आदर्शरूपमिति मुनिदिचन प्रतीयते । मसृष्टभाषायामेतादृशो ग्रथो नास्तीति
प्रथाया अपाकरणरूपेणानेन प्रयत्नेन यस्मत्प्र सर्वे मसृष्टपठिता ससृष्टप्रण-
यिनश्चाधमर्णा अमीषाम् । वैदिक-लौकिकवाङ्मयमधिकृत्य बहवोऽपूर्वा विषया
अत्रोल्लिखिता मन्ति । एव नर्वेषामपि दर्शनाना विमर्शनपूर्वक कृत्स्नोऽपि प्रमेय-
सुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । तथा मसृष्टवाङ्मयविचारे बहूना कवीना परिचय
समालोचनपूर्वक -सुस्पष्ट प्रतिपादितोऽस्ति । अध्यापनेन वृन्दावनीय-गुरुकुल-
विश्वविद्यालयस्याचार्यकेण च असख्याकाना छात्राणा कुलपतयोऽमी एतद्ग्रन्थ-
द्वारैतत्पठितृणा भूयसा विद्यार्थिलोकानामपि सार्यका कुलपतयो भविष्यन्ति ।
घट्टन् मारिष्टान् विषयान् विमर्शनपूर्वकमेकत्र समाहृतवनामेतेषा प्रयाग सर्वथा
प्रथमास्पद । विश्वविद्यालयेषु 'एम० ए०' परीक्षाया एव 'माचार्यपरीक्षाया' इव कृते
पाठ्यग्रन्थत्वेन विनिवेदानयोग्योऽयमित्यत्र नास्ति मनागपि सशयलेशः ।

तस्यास्य ग्रथस्य भगवतोऽनुग्रहेण सर्वत्राव्याहनप्रचारो भूयादित्याशाने,

—टी० ए० वेङ्कटेश्वर दीक्षितार-

प्रास्ताविकम्

महर्षिः प्रमोदस्यान, मनुष्यनितराञ्च नितरामस्माकं खन्वन्तरङ्ग
यदद्य वयं मस्कृतमाहित्यविमर्शाख्य ग्रन्थममुं शीर्षाणवाणीप्रणयिता तत्रमदता
विद्वद्गोरेयानां करकमलेषु मानन्दमुपहरामः ।

धिराय चेतमि ममारोपितोऽयं मङ्गल्यकल्पद्रुख भगवदनुकम्पया फेरेप्रहि-
तामनजन । ऋन् १९४७ तमेऽब्दे यदाहृ वृन्दावन-गुरुकुलविन्वविद्यालयस्य कुल-
पतिपदाधिष्ठित आसम्, उच्चश्रेणोऽस्मैरन्तेवामिभि पृष्टम्—यत् सस्कृतभाषाया
मस्कृतमाहित्यस्येतिवृत्तं नैवाऽस्ति किम् ? न खन्दिदानं यावन्मे दृष्टिपथं नून-
मित्युत्तरं ददानस्य मे हृदि कोप्युदगान् महोयान् व्याकोप । चिरकालोऽध्ययनो-
ध्यापनप्रमङ्गे मैक्यमूलर-विलमन-विन्टरनोऽ-कौय-मेकानल-प्रभृतीनां पाश्चात्य-
विदुषामाङ्गलभाषालङ्कृतानां मस्कृतमाहित्येतिवृत्तग्रन्थानां परिशीलनं, मस्कृत-
भाषायाञ्च तादृशग्रन्थानां सर्वथाऽभावः, हृदयेऽयद्यद्यदकुर्वि मुभृशं व्याकुलमकार्षीम्
मदीयम्भन-पटलम् । तथापि स्थितिपारवश्यमनुमन्दयतो मम मौनावलम्बनम-
न्तरेण नोपयानं यद्यपि किमपि शरणान्तरं दृष्टिपथम्, तथाऽपि तत्काल एव कापि
समुन्मिमेप मम हृदयपटले तादृशग्रन्थरचनाप्रवृत्तिकल्पा । वस्तुन देववाद्या-
मेतद्विषयकग्रन्थानामभावः प्रति न केवलं भारतीयपण्डितसमाजः अपितु तदानीन्तन
प्रभासनमप्यपराध्यति बहुशः । नूनमत्र ते ते पाश्चात्यपण्डिता अस्माकं हार्दिक
धन्यवादमर्हन्ति ये यथावद्विवरोदयं गभीरतरमालोडयं सस्कृतमाहित्यसागरं मेरुता
प्रयत्नेन तास्ता तदिदिवृत्तविषयिणीं ग्रन्थां जग्रन्थुः, याभि स्म वयमद्य मञ्जानी
कृन्तिनः । यद्यपि ता यथाहृतया हृदय-क्षमास्तु न भयन्ताः नद्यापि ताभिस्तादृशग्रन्थ-
लेखनमरणिस्त्वग्रेमरत्वेनाविष्टृत्य निदर्शनत्वेनास्मभ्यं यां प्रदर्शिता, तदर्थं तेभ्य
समुदारचेतोभ्यः सस्कृतप्रणयिभ्यो हार्दिकीं वृत्तजता वयमावहामः ।

प्रायशो वर्षाणां चतुष्टयं व्यतीयाय, ऋन् १९५१ तमे वर्षे साराष्ट्रदेशे
प्रभासपत्तनाख्ये पुण्यतीर्थे भगवतः सोमनाथस्य ज्योतिर्लिङ्गप्रतिष्ठापनपुण्यावसरे
विश्वसस्कृतपरिपदः सस्यापनाया पवित्रनमे प्रमङ्गे समुन्मिमेप नो हृदि तादृशग्रन्थ-
प्रणयनानुबन्धिनी सा कापि बलीयसीं समीहा, यत्तादृशं मरचनं सन्दर्भं प्रणेतव्यं,
यस्मैन् समस्तमस्कृतवाङ्मयस्येतिवृत्तात्मकं स्वरूपं भवेत् किल प्रनिबिम्बितम् ।

अथ प्रजति वागे सा चेय समीहा मया मस्वृतानुरागिणा कतिपयमुद्द-
राणा विदुषा पुर प्रत्युपस्थापिता । तैश्चैवपदे सा आनन्दविस्फारिताभ्या
नयनाभ्या सहपंमभिनन्दिताऽनुप्रोदिता च ।

तथापि समभवमह चिराय दोलाचलचितवृत्ति । यदा बिल तादृशस्य
बृहद्ग्रन्थस्य मुद्रापगार्थमर्थविषयिणी सा महीयसी समस्था हिमाचलशिखेव मम
पुरत समुपस्थिता । एतच्च न तिरोहित विदुषा यदर्शानुवन्धिनी हि खलु मुद्राप-
णादिव्यवस्था । तत्रापि सस्मृतग्रन्थानां तु सा निलातीव क्लिष्टा । यथा कथञ्चि-
न्मुद्रितेऽपि ग्रन्थे पुनस्तद्विक्रयादिव्यवस्था च क्लिष्टतरा । को वै तस्य ग्राहकत्वम-
ङ्गीकुर्वन् ? आङ्गलभाषाविदा समाजे त्वेतादृशस्य ग्रन्थस्यादर एव कुत ?
सस्मृतविदस्तु पुन कौपीनधना एवेत्यादि चिन्ताशतान्तरान्तचेतसः कान्चित्
सर्वविधया सरलमजिह्वाञ्च राजपद्धतिमन्विष्यतो मम व्यत्यगाद् भूयान् बाल ।
अन्ततः कालत्रमेण 'य एष वृणुते स तेन लभ्य' इति न्यायमाश्रित्य निरर्चय ग्रन्थ
प्रकाशयितुम् । कर्तव्यविधया च ग्रन्थलेखनसमारम्भं कृतं महता समारम्भेण । स
चायं ग्रन्थोऽयं भगवदनुकम्पया निष्प्रत्यूहं पूर्णतां गतो मुद्रितश्च विलमति । मन्थऽत्र
प्रभवति स कालाधिनाथो भगवान् विधिरेव ।

ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यो विषयः

स एष संस्मृतसाहित्यविमर्शाख्यो ग्रन्थः संस्मृतवाङ्मयमहोदधिगम्यनोरथ
सारस्वतः संस्मृतसाहित्यस्येतिहासस्वरूपो देववाण्या प्रणिबद्धो गद्यमयो मौलिकः
सन्दर्भः ।

अत्र हि वैदिकलौकिकोभयविधसाहित्यस्य समालोचनपुरस्सरं मूलकूप-
माशेषतः पल्लवितम् । वैदिकं तावद् वेद-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-ब्राह्मण-आरण्यक-
उपनिषद्-दर्शन-पुराण-निगमन्तः, लौकिकं च पुनर्भगवतो वाल्मीकिमुनिपादादारभ्य
निखिलमहाकविनिवरमहर्षिव्यास-भास-कालिदास-अश्वघोष-माघ-भारवि-भट्टि-
भवभूति-श्रीहर्ष-हर्षचर्चन-विद्यालक्ष्मण-सुबन्धु-दण्डि-बाणभट्ट-जयदेव-भर्तृहरि-
गुणादय-भोमदेव-विष्णुशर्मप्रभृतिपर्यन्तं समस्तसंस्मृतमहापयोनिधिं प्रभूतमुन्मथ्य
सारभूतं नवनीतञ्च ततः समृद्धयः चारतया ग्रन्थचलशेऽस्मिन् सम्भूतम् ।

संस्मृतगाह्यलोकेनेतावगम्यते यत् प्रायशो वर्णाणां सहस्रद्वयोऽभ्युदयाय
यदाप्रभृति धन-दृढ-भारत-भरिषन्विना वेदेशिवानामात्रमणसारम्पर्योपप्लवः समा-
रम्भः, अतस्मात्तानि देवमन्दिराणि पुस्तकालयद्वीपानि च ब्रह्मिण्यस्तानि अस्तानि
परमहस्यानि च गृहाणि । धिया सह सारम्भतमम्पदपि भारतस्य एभिर्लुब्ध-
रतिमात्रमुल्लङ्घिता । अतः तदवशेषमूनं जीर्णं शीर्णञ्च यावत्साहित्यं दिष्ट्याऽ-
पुना उद्गम्यते तदापारेणैव सारभूतं वस्तुनस्त्वमनाट्टिन् स्थितिवशादवदता ।

तस्माद्वचनेय सर्वाङ्गपूर्णोति वस्तु तु न पायते । मूयान् कालं श्रमश्च अपेक्षणीयो भवति तत्सर्वाङ्गसुन्दरं विधातुं महोयासि च साधनानि ।

संस्कृतभाषैव विश्वभाषा-जननी २

प्रायशोऽखिलभाषाणां जननीयं संस्कृतभाषैव । संस्कृतभाषात एव ग्रीक-लैटिनप्रभृतयो निखिला जगद्भाषा प्रादुरभूवन्निति भाषातत्त्वविदा-माधोष । अस्या भाषाया एवेदमनितरसाधारणं गौरवं यद् विश्वपुस्तकालयस्य प्राचीनतमा ग्रन्था ऋग्वेदादयः संस्कृतसाहित्यमन्दिरस्यैव स्वर्णकलशायमानाः संस्कृतभाषाललामभूता विलसन्ति । अस्यामेव भाषायामाध्यात्मिकविषयान-वलम्ब्य निरूपमा सन्दर्भा वामान्ति । उपनिषदो दर्शनानि च आध्यात्मिक-तत्त्वज्ञानस्य किमपि लोकोत्तरं सजीवचित्रं पुरस्कृवन्ति । संस्कृतभाषायामेव प्राचीनैराचार्यैर्भौतिकविज्ञानप्रसरेऽपि विविधान् विषयानाश्रित्य लोकोपकारका बहवो ग्रन्था विरचिता । एकतो दर्शनशास्त्रेषु जीवब्रह्मणो प्रकृतेश्च विषयमाश्रित्य वद्वचनातीव हृदयङ्गमो विचारो विहितः, अपरतश्च पुनः धर्मशास्त्र-अर्थशास्त्र-कामशास्त्र-मोक्षशास्त्र-नीतितन्त्र-राजतन्त्र-शिल्पकला-तन्त्रानुबन्धिविषयानालम्ब्य चमत्कारकारका सन्दर्भा भारतीयविद्वद्भिः प्राणायिपतः । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं चिन्तनं कुर्वाणैरस्माकं भारतीयैराचार्यैर्वात्स्यायन-कौटिल्य-प्रभृतिभिः मानवविचारधाराया उच्चैस्तरं शिखरमपि परिचुम्बितमासीदित्यत्र को वा सन्देहावसरः । इतरतश्च पुनः रससिद्धे कवोश्चरैर्भास-कालिदासप्रभृतिभिः सख्यातीर्तललितसाहित्य-सन्दर्भरत्नैरस्य संस्कृतसाहित्यस्य अक्षय्यो निधिः परिपूरितः । कविकुलगुरो कालिदासस्य शाकुन्तलं मेघदूतञ्चेत्यतिभास्वरं रत्नद्वयमेव सर्वातिशायिगुण-गरिण्या जगतीतललङ्कारभूतत्वेन सुतरां विराजतेतराम् निखिलान् सहृदया-नाश्चर्योदन्वति विनिमज्जयत् ।

एतदप्यत्रावधेयं भवति यद् विश्वसाहित्यालङ्कारभूतं संस्कृतसाहित्यं न केवलं भारतं वर्षमेव आत्मीयत्वेनानुबध्नाति अपि त्वत्तिल जपदेवेदं श्रोडीकरोति । यतः सर्वा एव भाषा यया कयाऽपि विषया संस्कृतभाषाया अधमणतामावहन्ति । यतः सर्वास्वेव भाषासु अद्यापि बहवः संस्कृतशब्दाः प्रयुज्यमाना दृष्टिपथमुपयान्ति । यतः तत्र प्रकीर्णश्च ते सुतरामुपोद्बलयन्ति संस्कृतगिरा सर्वभाषाप्रसवित्रीत्वम् ।

एतावतेदमप्यनावगतं भवति यदस्माकं संस्कृतभाषासम्बन्धवत् सांस्कृतिकं सम्बन्धोऽपि पुरा सार्वभौमत्वमश्नवान् आसीत् । ग्रानि च भूखननादिना सर्वत्र भारतीयसम्प्रदायां लिङ्गानि समुपलब्धानि दृश्यन्ते तेष्वपि सुतरामनुमातुं शक्यते यत्पुराकाले वद्वचनं सांस्कृतिकोज्ज्वल्योऽपि व्यराजत भारतस्यान्यदेशैः

सह । न केवलमेशियामूभागरेवापितु यूरोपामेरिकादिभिर्महाद्वीपै सहपि स
आसीत् पम्फुत्यमान इति बहव कालकोविदा अपि मुवतकण्ठेन सम्पक् प्राचीकशन् ।
सोऽय सास्कृतिक सम्बन्धोऽस्माकमधन्यतया अन्तरालकाले विच्छेदङ्गतोऽपि
अस्माभि पूर्णस्वतन्त्र्यमार्तोयैरधुना पुनरुज्जीवनीयो विकासनीयश्चेत्यस्माक
हार्दिकी स्पृहा ।

प्रचलितामु विश्वभाषासु सस्कृतभाषैव प्राचीनतमेति सर्वसम्मत पक्ष ।
भाषातत्त्वविदा द्वासाऽपि भाषा द्वेधाऽनुश्रूयते—सस्कृता प्राकृता चेति । सस्कृतभाषेय
भारती-देववाणी विद्येति पदंरप्याख्यायते । सस्कृतभाषात एव प्राकृतभाषा
सेमेटिकभाषाश्च लभ्यप्रसवा । पौरस्त्यपाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचुरप्रचारा ग्रीक-
लैटिन-ट्यूटानिक-फ्रेञ्च-जर्मन-इस्लिमादिसमस्ता भाषापदवीमारुढा लोकगिर
सस्कृतमहासरित्तनाशादेव निप्वान्ता इति भाषातत्त्वविदोऽप्यभिमन्यन्ते ।
'मम्' पूर्वाल्हधातोनिप्पशोऽय सस्कृतशब्दः, भाषाया अस्या प्रकृति प्रत्ययादि-
संस्करणानुगृहीतरव स्फुट सूचयति । सर्वत प्राक् सस्कृतशब्दस्य प्रयोग वाल्मीकीय-
रामायणे सुन्दरकाण्डे कृतोऽवलोक्यते । तत्र भगवत्या सीतया सह सम्भाषणे का
सलु भाषा व्यवहर्तव्येति विचारणायामत्रभवान् हनुमान् प्राह —

‘यदि वाच प्रदास्यामि द्विजातिरिव सस्कृताम् ।

रावण मन्यमाना मा सीता भीता भविष्यति ॥ [मु० ५।१८]

एतेन ध्वनित भवति, यत्तदानी सस्कृतभाषा व्यवहियमाणा भाषा आसीत् इति ।

सस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्वम्

सस्कृतभाषा व्यावहारिकी भाषा आसीन्न वा ? इति प्रस्तावतारे
विच्छिद्विच्यते । सस्कृतभाषा न कदापि व्यावहारिकी भाषा आसीदिति
वचन नु ध्रान्निविजृम्भणमात्रम् । यत् ‘दूरादूते च, ‘प्रत्यभिवादे गृहे’ [पाणि०
अष्टा० ८।२।८१-८४] इति सूत्राभ्या ष्णुत्वानुशासन मुतरां सस्कृतभाषाया
व्यावहारिकत्व प्रमाणयति । निरस्तकारेण तत्रभवता मास्वेनाऽपि ‘भाषिवेभ्यो
पातुभ्या संगमा कृता भाष्यन’ [नि० २।२] । ‘स्वनितगतिर्भाषाभ्योऽत्रेपु भाष्यते,’
द्विषारमभ्यायेषु भाष्यन एव इति । ‘दातिर्लंबनार्थे प्राप्थेपु दातमुदीच्येपु,’
[महाभाष्ये] एवमादिवाक्येषुकिञ्चि सस्कृतभाषाया भाषणव्यवहारगतत्वम् अभ्युप-
पन्नं भवति । भाषणादिव्यवहारबंधुर्वाङ्मोक्षार नु अस्या प्राप्थादीच्यदेताभेदात्
तत्तद्भाषागततभेदस्य न वचमिति मामञ्जरयमभ्युपपत्तेन । अत्र भाषेय पुरा
आर्गादव भाषणादिव्यवहारपु प्रयुज्यमानेति तर्कानुमादिन वच ।

किन्नाम संस्कृतभाषा मृतभाषा ?

संस्कृतभाषाया मृतभाषात्वमधिकृत्य पाश्चात्यविद्वत्समाज इव भारतीया अपि केचन विद्वांस पाश्चात्याना पदानुकारिण संस्कृतवाण्या मृतभाषात्वे विश्व-सन्ति । व्यवतिष्ठन्ते च ते यद् विगतद्विसहस्रवर्षाद् भाषेय मृतपदवीमधिष्ठिता । यदा भगवता बुद्धदेवेन त्रैस्तशताब्द्या ५०० वर्षप्राग्भवेन समादिष्ट यत्तदीया आदेशा उपदेशाश्च प्राकृतभाषायामेव सर्वसाधारणावबोधविषयीभूताया प्रचार-णीया, न ह्यलु संस्कृतभाषायाम् । तदनुरोधेन सम्राजा शोकदेवेन ह्यस्त तृतीयशता-ब्द्या प्राग्भवेन ते ते उपदेशा प्रस्तरपटलेषु, ताम्रलेखेषु, कीर्तिस्तम्भेषु च विविध-प्राकृतभाषास्वेव समुत्कीर्तिता विशिष्य तु भागर्थाभाषायाम् । इमा प्राकृतगिरोऽपि बहुभदभिन्ना संस्कृतवाणीतो नितरा व्यतिरिक्ताश्च । एतावतंतदनुमातु न दुष्कर, यत् श्रीस्तीयतृतीयशताब्द्या प्राक् संस्कृतभाषाया व्यावहारिकत्वं सर्वथा पर्यवसन्न-मभूत् । न केवलमेतावदेव, अपितु बुद्धकालेऽपि कतिपर्यव्राह्मणकुलोद्भव-स्तदीयशिष्यं संस्कृतानुरागिभि, प्रस्तावित यत्सर्वेऽपि बुद्धोपदेशा संस्कृतभाषया प्रणिबन्धनीया । परं भगवता बुद्धेन तत्प्रतिषिद्धम् । सर्वे जना बौद्धसिद्धान्तान् स्वस्वभाषायामेव समावलयेयुरिति भगवतो बुद्धदेवस्य मनीषा आसीत् । इत्यनेन हेतुना, संस्कृतभाषा व्यवहारपदात् प्रच्युता सती स्वयमेवावसतिमवापेति । परमत्र वयमभिदध्यहे, यद् दुर्जनोपन्यायेन क्षणं स्वाक्रियेताऽपि उक्ता वाचोयुक्तिः, तथापि नैषा अमृतवाणी तावता मृतेति पदव्यपदेश्या भवितुमर्हति । कुत ? उच्यते, यत संस्कृतस्य मृतभाषात्ववादिनस्तावदनुयोक्तव्या यत्तमृतभाषा-पदेन किमभिप्रेयते । मृताना भाषा मृतभाषा, मृता भाषा मृतभाषेति वा ? पूर्वं कल्पश्चेत्, न वयं मृता येषामिय भाषा ? द्वितीयश्चेत् नतराम् यता नेय भाषा मृता अद्यापि यन्ततः सर्वत्र विद्वत्समाजे भाषणलेखनादिव्यवहारविषयीभूतत्वात् । इदानीमपि सा कापि चेतश्चमत्कारिणी परम्परा जागर्ति । आश्चर्यविषयोऽयं नूनं विस्मयावहा यत्सत्त्वपि नैवेपु बंदेशिकानामाक्रमणेषु, सवृत्तषु च बहुविधेषु राज-नैतिकपरिवर्तनेषु, प्रवर्तितेषु धार्मिकान्दोलनेषु, प्रगुणितरयेषु च कुटिलान्तिकचरणेषु अपि, यदि काचिद्भाषाऽस्ति तादृशी याऽस्मिन् विशालेऽपि भारतेऽद्यापि भाषणद्वि-व्यवहारपदवीमधिष्ठिता तर्हि सा केवलमिय गोर्वाणवाणी एव । या आसेतु-हिमाचल मातृभाषापदवीमारूढा सुतरा सञ्जागर्तितराम् । यद्यपि बौद्धसंद्धान्तिका ग्रन्था तामु तामु प्राकृतभाषासु प्रकाशिता तथापि सार्वजनिकनामलेखा, तदानीन्तनशासनीयलेखप्रसरश्च संस्कृतभाषाविभूषिता एवाद्यापि विलसन्ति इति सर्वविदितम् ।

कालिदासीयादिनाट्यसाहित्येऽपि स्वीविद्वरादिभाषित विहाय, अन्य-
दखिल सवादजात सस्कृतगिरैव सम्पन्न राजते । श्री विद्वद्वराधोक्षमूलरसम्पत्त्यानु-
गुणेन^१ सत्यपि शताब्दीपर्यन्त लब्धप्रतिष्ठे आङ्गलसाम्राज्ये, आङ्गलभाषाध्ययना-
ध्यापने लब्धबहुतरप्रचारे, आङ्गलशासनचक्रानुकम्पिते चाङ्गलवाणीविदा समाजेऽपि
सस्कृतभाषेव यस्य देशस्य लब्धसर्वाधिकप्रचारा सर्वत्र भारतेऽबुध्यमाना आभाष्य-
माणा च यदि काचिद्भाषाऽस्ति तर्हि सा सस्कृतभाषेव । इदानीमपि भारतीय-
विद्वन्मण्डल पत्रव्यवहारादिक सस्कृतभाषेव प्रसन्नोति । धर्मविषयका सन्दिग्धा
विवादास्पदीभूता च प्रश्ना अद्यापि सस्कृतगिरा गुम्फितव्यवस्थापत्रैर्निर्णीयन्ते
बुधाग्रगण्ये । बहूनि सस्कृतसमाचारपत्राणि च सस्कृतवाण्यलङ्कृतानि प्रकाश्यन्ते-
ऽधुनापि-मञ्जुभाषिणी-शारदा-सहृदया-सुप्रभात-सस्कृत-सस्कृतरत्नाकर-श्री-उपा-
पण्डित विद्योदय-सस्कृतमवितव्यमादीनि विद्वद्गोष्ठोप्रमुखपत्राणि सस्कृतभाषाया
सजीवकत्व प्रसाधयितु मुद्रियमाणानि विराजन्ते विल । अद्यापि अमुद्रितग्रन्थाना,
केवल पाण्डुलिपिवद्धाना सस्या लक्षपरिमिता सस्याभितिक्रमते मुद्रियमाणाश्च
सहस्रशो ग्रन्थमालारूपेण सस्कृतसिरीजइत्याख्या काशीत, काव्यमालाख्या मुम्बा-
पुरीत सुतरा सम्प्रकाश्यन्ते । पर सहस्राश्च विद्वांसोऽद्यापि सस्कृतभाषेव व्यव-
हरन्ति भाषणलेखनादिकर्मणि इति विदितमेव नाऽत्र काचिदत्युक्तिरिति ।

अत अखिलालु परिष्कृतभाषासु देववाणी भारती-समाह्वय सस्कृतभाषा
सर्वत प्राचीना अपि अद्यापि जीवति न मृतेति कल्प एवानवद्य इति ।

भाषोत्कर्षदृशा द्वे एव भाषे एवञ्जातीयके ययो प्रयोक्तृभि सस्कृते
सम्पत्तायाश्च निर्माण कृतम् । तं च भाषे आर्यभाषा, सेमेटिकभाषा चेति ।
आर्यभाषा चैय, पुनर्द्वेषा विभज्यते पश्चिमो-पूर्वीति शाखाद्वयभेदेनेति । योरोप-
देशस्य सर्वा एव भाषा प्राचीना । अधुनाऽन्यश्च, ग्रीक-लेटिन-ट्यूटानिक-फ्रेञ्च-
जर्मन-इङ्गलिश प्रभृतय सर्वा अमी भाषा आर्यभाषास्वेवान्तर्भवन्ति । वस्तुतस्तु ता
इमा सर्वा आर्यभाषात एव प्रादुरभूवन् इति भाषातत्त्वविद आचक्षते । पूर्वी-
शाखानुवन्धिनी च—ईरानी भारतीयति द्वे भाषे । ईरानीभाषेय जिन्द भाषेति
नाम्नापि व्यवहियते । भारतीयशाखा च सस्कृतपदेन व्यपदिश्यते । आर्यभाषासु
सस्कृतभाषेव प्रधानपद ज्यते । सम्प्रति लब्धप्रचारा निलिला अपि भारतीयभाषा,
द्राविडीभाषावर्ज, सस्कृतत एव लब्धप्रसवा इति विमर्शका आचलयन्ति । प्रवृत्ति-

१ Even at the present moment, after a century of English rule and English teaching, I believe that Sanskrit is more widely understood in India than Latin was in Europe at the time of Dante' (India, What Can it Teach us ?)

प्रत्ययादिसंस्करणं सस्कृतत्वादियं सस्कृतभाषेत्युच्यते । तद्भिन्नाश्च प्राकृतभाषेति पदेन परिभाष्यन्ते । वस्तुतः सस्कृतत एव प्रभ्रश्यापभ्रश्य वा गृहीतजन्मपरिग्रहत्वात्ता प्राकृता समाख्यायन्ते । सस्कृतं हि प्रकृतिस्तत आगतं प्राकृतमिति तद्व्युत्पत्तेः ।

भाष्यमाणत्वादियं भाषेति पदेन परिभाष्यते भाषणादिव्यवहारविधुरा तु सा कथं भाषापदमलङ्कुर्यादिति प्रश्नोऽपि खलु दुरुत्तर एवति ।

अथैतदपि विचारणीयं भवति यदि नाम सस्कृतभाषेयं भाषणलेखनादिषु व्यवहृता नाभविष्यत् तर्हि सस्कृतसाहित्ये भाषणादिचर्चाऽपि क्वचिन्नोपालप्स्यत । लभ्यते च सा बहुन । यथा — भगवता शाङ्कराचार्येण भण्डनमिश्रधाम्नो जिज्ञासाविषयकं प्रश्नं कृतं तदा तदुत्तरं निम्नाऽङ्कितेन पद्येन दत्तम्—

स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं कीराङ्गना यत्र गिरि गिरन्ति ।

द्वारमध्यनीडान्तरमनिरुद्धा जानीहि तन्मण्डनमिश्रधाम ॥

अपि च 'न वदेद् यावन्ती भाषा प्राणैः कण्ठगतैरपि ।' इत्यादिभिर्बन्धोभिः स्फुटं ध्वन्यते यद् भाषेयं पुरा किलासीदेव भाषणलेखनादिव्यवहाररसभूपमुञ्जाना । एव स्थितेऽपि सस्कृतभाषाया मृतत्वमभिमन्यमानं कश्चिदनाकलिततत्त्वं कथमिव विदुषामादरास्पदं भवेद् इति ।

सस्कृतसाहित्ये इतिहासवैरल्यम्

सस्कृतसाहित्ये इतिहासवैरल्यविषयकं प्रश्नोऽप्यस्तीव जटिलः । तत्कारणं प्रतिपादयन्तं केचन पाश्चात्यविपश्चित्तं व्यवतिष्ठन्ते यत्पुरा भारते इतिहासाध्ययनाध्यापनपरिपाटयेव नासीत् । न केवलं त एव, अपितु भारतीया अपि तानेवानुवदन्ति । इयद्यावत्ते घोषयन्ति यत् खल्वितिहासो नामेत्यपि ते न जानन्ति स्म । भारतस्यावर्तति प्रति चेदमप्येतदेकमन्यत्तत्कारणत्वेन पुरस्सरौघवर्ति नान्तराणान्तरेषु यत् न कोऽपि देशः प्राचीनेतिवृत्तमन्तरोन्नतिपथमारोहति इति । सैयमुक्तिस्तेषां कियद्यावत्तथ्यता विभक्तिः इति किञ्चिदहि विवेचनीयम्—

यदि पुरा भारतीया इतिहासमेव न जानन्ति स्म, तदा सस्कृतसाहित्ये पदे पदे इतिहासपदप्रयोगस्य किं प्रयोजनमिति एकं प्रश्नः । दृश्यते च इतिहासशब्दोऽनेकत्र ब्राह्मणग्रन्थेषु 'इति ह आस' इति पदं पौनः पुन्येन पठ्यमानम् । छान्दोग्योपनिषदि नारदसन्तुमारसवादे—

“ऋग्वेदं भगवो अध्येमि यजुर्वेदं सामवेदं आयुर्वर्णमितिहासपुराणं पञ्चमवेदानां वेदमिति ।” भगवता यास्काचार्येणापि निरुक्ते ऐतिहासिकपक्षप्रदर्शन-

संस्कृतभाषेव विश्वभाषापदवीमहंति *

तदेवञ्जानीयकैरनगरिष्ठगुणगरिष्णा सुतरामेतत्प्रतिपत्तु पायंते यत्संस्कृत-भाषेव विश्वभाषापदमहंतीति । विषयममुमधिकृत्य विञ्चिदिवा न विविच्यते । विश्वस्मिन् जगति यावत्यो भाषापदार्हाः संस्कृत-प्राकृत-लैटिन-ग्रीक-इंग्लिशाद्या भाषा तत्रतत्र देशेषु लब्धप्रमरा दृश्यन्ते तामु श्रेष्ठत्वेन, सांष्टवेन, परिपूर्णत्वेन, सार-ल्येन, माधुर्यादिना, यथाहंगुणगरिष्णा, सर्वोत्कृष्टत्वेन च या विलसिततरा सा तु खलु संस्कृतभाषेव । अन्यस्या कस्यामपि भाषाया न तादृश सर्वाङ्गपूर्ण व्याकरणम्, नापि तादृश शब्दकोषः, न च तादृशो वैज्ञानिको लिपि वर्ण माला वा विद्यते, यादृशी संस्कृतभाषायाम् । संस्कृतभाषाया यल्लिख्यते तदेव पठ्यते न मानयाऽपि ततो भिद्यते । अन्यासु भाषासु तथा नास्ति । लिख्यतेऽन्यत् पठ्यते चान्यत् । तद्यथा आङ्ग्लभाषायाम् लिख्यते Know वनो पठ्यते च नो, But वट पठ्यते, Put च पुट इति पठ्यते । किं हेतुकोऽयं भेद इति कारणं पृष्ट्वा प्रतिबदन्ति ते इदं स्वयमेवावगतम्भवति । एतदवगतमाहोस्वित् कदवगतमिति तु खल्वीश्वर एव वेत्ति (It is understood God knows whether it is understood or misunderstood.) इति प्रज्ञावन्त एव विभावयन्तु । एव शतशः शब्दाः सन्ति तादृशाः येषां लेखनमन्यादृशमुच्चारणञ्चान्यादृशमिति कीदृशोऽयं विभ्रमविलासः ।

विञ्च—भाषोच्चारणौपयिका यावन्त कष्टतात्वादिविस्थानविशेषसमुद्भूता ध्वनिविशेषा न तावन्त सर्वे संस्कृतं विहाय अन्यासु भाषासु सम्भवन्ति । यथा—आङ्ग्लभाषाया तकारो नास्ति । फ्रेंचभाषाया टकारडकारौ न स्तः । आङ्गललिप्या पुनः चकार, घकार, ठकार, छकार, फकार, खकार, यकारश्च न स्वतन्त्रमक्षरमन्ते संस्कृतभाषाया तु पुनः स्वतन्त्रसत्ताकास्ते । किं बहुना वर्णाणां अनुर्यस्या-क्षरस्य सर्वथा अभाव एव तामु तामु आङ्गललिपिपिन्ढासु भाषासु दृश्यते । ईदृश वर्णवैकल्यं नाम किं त्रास्युपहासास्पदम् ? सर्वासामपि योरोपीयभाषाणां वर्णमालायां समानाकारत्वाद् ता अपि सहोपदुष्टा एवेति कृत्वा आङ्गलभाषा-वत्ता अपि विश्वभाषापदवीं नाहंतीति ।

यथा हि वर्णदारिद्र्यं तथा शब्ददारिद्र्यमपि तत्र नम्रतया नरीनृत्यति । तद्यथा सूर्यवाचकं केवल एव एव शब्द 'सन' (Sun) इति । चन्द्रमसं कृतेऽपि एक एव केवल 'मून' (Moon) इति । जलवाचीशब्दोऽपि एक एव 'वाटर' इति इत्यमेव सहस्रशः सन्तिशब्दाः तामु तामु भाषासु पर्यायान्तरबुभुक्षिताः । परन्तु संस्कृतशब्दकोशः खन्वपूर्वः । एकैकस्य वस्तुनोऽनेकानि नामानि विलसन्ति । यथा

सूर्यस्य पर्यायवाचित्वेन—‘खगविहङ्गवियन्मणिभानवो हरिभमेतनिदायकराद्रयः । दिनमणिस्तरणिश्चदिनप्रणी-’ इत्यपूर्णश्लोकेनैव क्रियन्ति नामानि समुपश्लोबितानि । तदियमार्याणामस्माक मापेय सर्वेतराद्यत्वात् सर्वथा धन्या सर्वमान्या च भवति । स्थाने एवोक्त वेनापि न विना —

“अपूर्वं कोऽपि कोऽप्यं विद्यते तव भारती ।”

‘अन्यश्चापि एको हेतुरस्या विश्वभाषापदवीयोग्यत्वे । स चाय यद्भाषाया भूषणभूता, शोभाधायका ये यमकानुप्रासश्लेषविरोधाभासादय परस्सहसा अलङ्कारास्ते सस्कृतभाषाया यथा समुपलालिता न तथा कस्यामपि इतरभाषायामुपलभ्यन्ते । इदमपर महत्त्वलु वैशिष्ट्यं सस्कृतभाषाया भाषान्तरेभ्यः । एवमन्येऽपि समुत्कर्षा सस्कृतभाषाया समुल्लसन्ति न ते विस्तरभिया अत्र विविच्यन्ते ।

तदेवञ्जातीयका बहवो हेतवो भवन्ति ये सस्कृतभाषाया विश्वभाषापदाहृत्यमुक्तकण्ठत सङ्गिष्टमनाद निनदन्ति । या किल भाषा शक-हूण-थवनादिभिर्भारतवर्षमात्मसात्कुर्वद्भिः, या च किल व्यवहारभाषातोऽपि बहिष्कुर्वद्भिः, शतधाज्वहेलिता, या च पुन राजकीयभाषासु नैपुणी सम्पादयद्भिः केवलमात्रमर्थार्जनपरं पार्थिवभागप्रवर्णरुदरम्भरिभिर्भारतीयैरपि नेयमयं करो विद्येति कृत्वा चिरादनादृताऽपि पङ्क्तौ गौरिवावसीदन्ती आसेतुहिमाचलमद्यापि केनापि भास्वरेण प्रभावेण दीव्यन्ती राजतेतराम् । नून ते विप्रकुलावतसा मानवहसा भूसुरा अत्रास्माक कोटिश धन्यवादानर्हन्ति ये सत्यपि वृत्तिकाश्यं, भौतिकान् भोगानवहेत्य गायत्रीपुरश्चरणपरायणैरेव मधुक्त्रो वृत्तिमालम्ब्यापि, ‘गोषाय मां शोबधिष्टेऽहमस्मी’ति सरस्वत्यादेश परिपालयद्भि एष विद्याशोबधि परिरक्षित प्राणपणेनाऽपि ।

सैय भध्मा दिव्या प्रौढा चाश्मरवाणी इदानी सम्प्राप्ते हि स्वातन्त्र्यस्योदयकाले^१ विश्वजनहिताय, सासृष्टिकैक्यप्रतिष्ठापनाय, विश्वस्मिन् जगति चार्यसंस्कृते पुन प्रसाराय, सस्कृतानुरागिभिर्विद्वद्भिः प्रशासनेन च सा भूयस्तरमुपबृहणीया, अनुप्राणयितव्या, विश्वभाषापदवीञ्चोपलभनीयेत्यस्माक हार्दिकी अम्मर्षना विद्वत्तल्लजेभ्य गीर्वाणवावप्रणयिभ्यो भारतीयेभ्य इव वंदेशिवेभ्योऽपि ।

१. नून अस्त १९४७ तमः सम्बत्सरोऽयं भारतस्येतिवृत्ते स्वर्णजलं-दीर्घलौलतो भवेत् तत्रापि अगस्तमासस्य १५ तमस्य दिवसस्य निशीथकालः यदा भारतीये दिष्ट्या सर्वाङ्गपूर्णं स्वातन्त्र्यं भगवदनुकम्पया स्वतःपुण्यप्रभावेण च समुपलभ्यम् ।

एतच्च सस्कृतसाहित्य मन्यामहे विश्वैकसाम्राज्यमस्थापनाय, विश्वबन्धु-
त्वोज्जीवनाय, विष्वक् शान्तिसुरतरसमारोपणाय च अस्ति किमपि मानवेभ्यो
भगवदुपायनीकृत दिव्यतमन्नाम तत्त्वम् । अतएवेदानी सा खलु देववाणी लोव-
हितकाम्यया सर्वे सम्भूय सर्वप्रयत्नेन पुन समुद्धरणीयेति ।

तादृशस्य महनोऽस्य सस्कृतवाङ्मयस्य भरण, सर्वर्द्धन, सदनसन्धान,
गभीरगवेषणञ्च सर्वेषां विदुषामेदम्प्राथम्येनानुष्ठेय कर्त्तव्यमस्ति विशिष्य
तु भारतीयानाम् ।

तदेवविध विविध प्रयोजनजात विमृश्य स्वल्पशक्तिनाऽपि मया यावद्वुद्धि-
बलोदय परिश्राम्यता सम्प्रत्युपलभ्यमानसाधन सौकर्यमनुसन्धाय सम्यगालोडनञ्च
विधाय अस्य महतो गीर्वाणवाणीमहार्णवस्य, तस्माज्जागृत्यमानानि परम-
भास्वराणि रत्नानि च समुद्धृत्य ग्रन्थेऽस्मिन् भावधानतया यत्नेन सङ्कलितानि ।

अथैतदप्यनावर्धेय भवति, यत्तया कुर्वता मया न कस्यचित् पक्षस्य
क्षण्डन न च मण्डन वा व्यधायि, प्रत्युत तत्तत्सिद्धान्तानां याथाार्थ्येन सारभूतानि
तत्तद्वस्तुतत्त्वान्येव स्फटिकमणौ जपाकुमुमलौहित्यवद् इदमित्यन्तया तत्तत्पूर्वा-
चार्यप्रथितसिद्धान्तानां सत्यस्वरूपप्रतिपत्तये प्रतिविम्बीकृतानि । तथापि चेदत्र
किञ्चिदप्रतिपन्न विप्रतिपन्न वा तत्त्वमवभासेत तद् विपश्चिद्मि शोधनीयम् ।

किञ्चात्र 'नामूल' लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ।' इति मल्लिना-
थोक्तिमनुसृत्यैव सर्वमुद्धटङ्कितम् । तदत्र प्रेक्षावन्तो किपश्चित एव प्रमाणम् । स
एव मामकीन श्रम कियन्मात्र सफलीभूत मुसम्पन्नो वा सञ्जात इत्यस्मिन् विषये
तु विशेषज्ञा दोषज्ञा एव निरूपीभविष्यन्ति । अस्माभिस्त्वेतदेवाम्ययितुं शक्यते—

नाऽस्माभिरधिक्षिप्ता गुरव क्वापि महर्षय ।

'विमर्श' दर्पणे ह्यस्मिन् यायातम्येन विम्बिता ॥

तथापि —

प्रमाणसिद्धान्तविरुद्धमत्र यत्किञ्चिदुक्त भतिमान्यदोषात् ।

भातसर्पभुस्तार्थं तदार्थं पित्तं प्रसक्तपापाय विशेषयन्तु ॥

अथ त्वत्र या सरला सुगमा प्रासादिकी च भाषासरणि समालम्बिता मन्ये
साऽप्यनुवाचकानां मनसः प्रीतये कल्पेते । यच्च क्वचित्तत्सन्धिवन्धो नोपलालित-
स्तदपि केवलमुच्चारणसौकर्यमनुसन्धार्यैव, 'सन्धीना विवक्षाधीनत्वा'दिति पातजल-
शासनमवष्टम्येति 'सा विवक्षामपक्षते' इति वैयाकरणभान्यतामृद्दिश्येति वा ।

यद्यपि मादृशस्य स्वल्पशक्तिमतस्तादृशविशालवाङ्मयमहार्णवोन्मन्यनेन

तत्सारभतनवनीतसमुद्धरणाभिनिवेशोऽय नून वालचापलमेवानुहरति, यतो दुर्वलाङ्गस्य विषमे पथि सञ्चरण खलु दुःसाहसमेव केवलम् । उक्तञ्च, 'अपये पदमर्पयन्ति हि, श्रुतिवन्तोऽपि रजोनिमीलिता' इति । तथापि वाग्देव्या सपर्यापर्यु-
त्सुकेन चेतसा यन्मयाऽनुष्ठित मन्थे तत्र कथञ्चिदप्यनधिकृतम् । यत सर्वे हि खलु वाग्देवतासमाराधयितार साधिकारास्तत्सपर्यामारचयितुम् । इत्याकलयतैव मया सस्कृतसाहित्यविमर्शाख्योऽय तादृश स्वतन्त्रो ग्रन्थ अद्वाञ्जलिरूप भगवत्या' सस्वत्याश्चरणारविन्दयो परमप्रह्वीभावन विरच्य समर्पित ।

कवोन्मद्वन्दैरभिवन्दिताया वाग्देवतायाश्चरणारविन्दे ।

इम हि गोर्वाणगिरा विमर्शं पुष्पाञ्जलिं मञ्जुलमर्पयामि ॥

आप्तास्यते च सा किल भक्तवत्सला कृष्णामसृणुद्दया वागधिदेवता तमवश्यमेवा-
ङ्गीकृत्य मा कृष्णामङ्गीतरङ्गीतैरशोर्वचोभि सुतरा सम्भावयिष्यतितरामिति ।

इयञ्चापरा प्रार्थना मुरभारतीमक्तेभ्यो गुणैकपक्षपातिभ्यो विद्वद्भ्यो यदस्मिन् महति कर्मणि प्रवृत्तस्य मे चेन्मानवनिमगसुलभा प्रमादा सम्भवेयुर्नाम ते कृष्णाद्रहदयं भवद्भि सकृदण परिमर्षणीया । सानुग्रहञ्च ते सूचनीया येन द्वितीये सस्करणे कृतज्ञताप्रकाशनपूर्वकं ते प्रकाशयेन् । एवं सफलमित्यव्यश्च ममाम प्रयासो ग्रन्थस्यास्याभ्ययनाध्यापनपर्यालोचनादिनति घम् ।

उपसंहृतौ च धीमदमगवच्छङ्कराचार्यमुनिपादवचोभिरुपस्तुत्य भगवती वाग्देवता विरमामि । अयि भगवति वाग्देवते ।

'प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरजोराजनविधि ;

मुधासिक्तैर्दचन्द्रोपलजलवैरभ्यंरचना ।

स्वकीयैरभ्योभि सन्निधिषोहित्यवरणम्,

एवदीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि । याचा स्तुतिरियम् ॥

इति न शुभञ्च भूयात् ।

मय्य २०१३, श्रावणमासे स्वातन्त्र्यदिवसे
भारतीप्रतिष्ठान, आनन्दपुर्या, मयराष्ट्रनगरे,
उत्तरप्रदेशे (भारते)

विदुषा वरावद
कविराजो द्विजेन्द्रनाथ

कृतज्ञताप्रकाशनम्

तदित्ये विमर्शविषये यत्किमपि प्रयोजनप्रयोजकतया वक्तव्यभाषीन तत्सर्वं प्रतिपादिनमेव प्राक् प्रास्ताविके सदिशानां शिष्टाचारपरम्पराप्राप्त कर्तन-प्रकाशनपुरस्सर धन्यवादादिप्रदानमवशिष्यते । तत्र तावद्—

एतस्मिन् ग्रन्थे प्राचामर्वाचा प्राच्याना पादचात्यानाञ्च येषां केषामपि विदुषा मुद्रिता अमुद्रिता वा ग्रन्थास्तद्गतविचारधाराश्च परामृश्य विनिर्दिष्टा-स्तेषां सर्वेषां नतेन हृदयेन मूर्ध्नोपकारभारमुद्धृत्य कृतज्ञतामावहामि । यैश्च भासुरै-विद्वद्भिरन्ये ग्रन्थममुमुद्दिश्य शुभसम्मतिरिति प्रदाय अनुगृहीत, यैश्च पुनरप्या कयापि विषया माहाय्यमाचरद्भिराप्यायितस्तेभ्यो महानुभावैभ्य कृतज्ञतया शतशो हार्दिकान् धन्यवादानुपहरामि । न तेषां हृदयेनाभिनन्दनादृते कमप्यन्यमुण-निर्यातनपथमुत्पश्यामि । पर तेषां नामाञ्जनस्मरणन्तु किल महने दोषाय स्यादिति तदत्र पुरस्त्रियते —

(१) विद्यावाचस्पतिमहाभाग महामहोपाध्याय श्री प० गिरिधरशर्मा चतुर्वेदे (डायरेक्टर ऑफ सस्कृत स्टडीज, हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी) ।

(२) महामहोपाध्याय श्री प० नारायण शास्त्री खिस्ते कविकुलगुरु साहित्याचार्य (भूतपूर्व प्रिन्सिपल गवर्नमेंट सस्कृत कालेज, बनारस) ।

(३) निखिलशास्त्रनिष्णात श्री प० समापति उपाध्याय एम० एल० सी० (प्रिन्सिपल बिरला सस्कृत कालेज, लालघाट, बनारस) ।

(४) सकलशास्त्रपारदृष्टा प० महादेव पाण्डेय, सस्कृतमहाविद्यालयस्य विभागाध्यक्ष । (हिन्दू विश्वविद्यालय, काशी) ।

(५) विद्वद्भौरेय श्री डा० वासुदेवचरण अग्रवाल एम० ए०, पी०-एच० डी०, डी० लिट्० (प्रोफेसर आफ इण्डोलॉजी, हिन्दू यूनिवर्सिटी, बनारस) ।

(६) परमपण्डित श्री डा० सूर्यकान्त एम० एल० सी०, एम० ए०, डी० लिट्०, डी० फिल० मयूरभञ्ज प्रोफेसर, सस्कृत तथा पाली विभागस्य अध्यक्ष (हिन्दू यूनिवर्सिटी बनारस)

(७) निखिलशास्त्रनिष्णाता व्याकरणदर्शनसाहित्याचार्या श्री ५० कुवेरदत्तशास्त्रिणं खूर्जानगरस्थसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रिंसिपलमहोदया ।

(८) विद्वद्भार्या कविकर्मकुशला श्री जयन्तकृष्ण दवे एम० ए०, एल०एल०बी० एडवोकेट विरूढभाज विश्व-संस्कृत-परिषद प्रधानमन्त्रिमहाभागा, बम्बई ।

अन्यैर्महानुभावैरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने प्रेरणाप्रदानेन प्रयोज्य-प्रयोजकतया साक्षात् परम्परया वा अनुग्रहकर्तृभिः मुद्रण लिपिसम्पादन-प्रूफसंशोधनादिवर्गमणि मदमूल्य साहाय्यं प्रदत्त तेभ्योऽपि निम्नाङ्कितेभ्यः —

(९) श्री आचार्य ५० देवदत्तशास्त्रिभ्यो वाराणसीय गवर्नमेण्ट संस्कृत महाविद्यालयस्य दर्शनविभागाध्यक्षेभ्यः ,

(१०) श्री वेदशिरोमणि ५० आर्येन्द्रशर्मसाहित्याचार्येभ्य एम० ए० उपाधिधारिभ्यः ,

(११) भगवत्पतिनिविशेपाय आयुष्मते साहित्यरत्नाय प्रो० रामकुमार-शर्मणे बी० एस०-सी० एच० उपाधिभूते संस्कृतविदुषे ;

(१२) श्रीमते सौभाग्यवत्यै मदीयधर्मपत्न्यै विदुष्यै गार्गदिभ्यै च ; मदीयानि भूमासि दुभाशीर्वासासि समुल्लसन्तु धन्यवाद्पुरस्सरम् ।

अन्येभ्योऽपि, न्यू० इण्डिया प्रेसाध्यक्षेभ्यः परमसौजन्यशालिभ्यः श्री वैदप्रतविद्यालङ्कारमहोदयेभ्यः, येषां सौहादेन ग्रन्थोऽयं सम्मुद्रितः, अपाऽपि व्याकरणसाहित्यपुरन्दरेभ्यः पण्डितप्रवर-श्रीसान्तिस्वरूपशर्मवेदालङ्कारेभ्योऽपि येषामवधारणसहयोगेन पूर्णमनोयोगेन च ग्रन्थोऽयं सुसंस्कृतः सौन्दर्येण च हृदयावजं सम्पन्नः, मदीया दत्ततो धन्यवादा विलसन्तु ।

अन्ते च—

श्रीमद्भ्यः भगवते प्रोष्ठेभ्यः श्रेष्ठिप्रवरैभ्यः श्रीमणिलालटो शाहेभ्यः हादिकी धन्यवादवति वितराम् । येषां गीर्वाणवाणी प्रति मूयसी भक्तिमत्प्रमेयामनुरक्तिञ्च स्मार स्मारमद्यापि न तृप्यति भगवन्तरङ्गम्, ये च सत्पुत्रस्वनीसेवा विधातु सतत समुत्पन्नया प्रयत्निरे, ये च हन्त दैवदुर्विलमिताद् अवाल एव कृतान्तेन बलीकृताः । ह्यो ! भवंदृष्ट्वा भक्तिव्यथा येन वा वारयितुं शक्या ? इति प्रवृत्तेनियमस्यानुल-क्षणीयतां दर्शयितुमिव स्वयं कृता, येषां प्रख्येरेणवास्य ग्रन्थस्य निर्माणबीजम-भूत् । हन्त !

चिन्तयत्यन्यथा जीवो हर्षचरित्तमानस ।

विधिस्त्वेव महावैरी कुस्ते कार्यमन्यथा ॥

परन्तु तत्र हर्षविषयोऽयं यत्स्वर्गायथेष्टिरत्नानामेवा पुण्यशीलया धर्म-
पत्न्या श्रीमत्या प्रमिलादेव्या, तत्प्रतिविम्बरूपेण तदीयज्येष्ठतनयेन नयविनयशील-
वताऽऽप्युष्मता विदुषा सनत्कुमारेण च स्वर्गास्त्रानामपि स्वपूज्यानां मनीषितं सुफल-
यितुं तत्पुण्यस्मृतौ ग्रन्थोऽयं परमश्रद्धया प्रकाशिता नीतः । अतः तावुभावपि भया
घन्यवादमच्चिबंराशीवंचोमि. सम्भाव्येते । किं बहुना :—

अन्ये चापि महामागा नामतो ये न सस्मृताः ।

ते सर्वेऽपि प्रसीदन्तो घन्यवादान् भजन्तु मे ॥

विदुषा विधेय

कविरामो द्विजेन्द्रनाथः

सम्बत्सरपरिज्ञानतालिका

प्रायशः भारते पञ्चविंशतिसख्याकाः सवत्सराः प्रचलन्ति । तेषु प्रसिद्धास्तु कलि कलि विक्रम-शकः क्रैस्ताब्दा चत्वार एव । ग्रन्थेऽस्मिन् कालनिर्देश-प्रसङ्गे बहुशो लब्धप्रचारत्वात्सुविधाजनकत्वान्च क्रैस्तसवत्सरस्यैव प्रयोगः कृतः । स खलु सस्कृतानुरागिभिर्मपणीयः ।

परन्तु उक्तेषु चतुर्षु सवत्सरेषु कस्याप्येकस्य बोधे सति कस्याप्यभिलपितस्य ज्ञानं सम्भवितुमर्हति सौकर्येणेति तत्तालिकाऽधस्तात् दीयते —

(१) कलिसम्बत्सरस्यारम्भः कलियुगारम्भसमयात् सञ्जातः । अतः शकसम्बत्सरात् कलिसवत्सरस्य जिज्ञासुना शकसम्बत्सरे ३१७९ सख्यायोगे कृते कलिसम्बत्सरः फलितो भवति ।

(२) एवमेव शकसवत्सरारम्भः क्रैस्ते ७८ तमे वर्षे जातः । तस्मात् क्रैस्तसम्बत्सरपरिज्ञानार्थं शकसवत्सरे ७८ सख्यायोगात् क्रैस्तसवत्सरः फलितो भवति । इत्यमेव शकसवत्सरावबोधार्थं क्रैस्तसम्बत्सरात् ७८ सख्यान्यूनीकरणात् शकसवत्सरः फलितो भवति ।

(३) विक्रमसवत्सरस्य प्रारम्भः क्रैस्तपूर्वं ५६-५७ तमे वर्षे सञ्जातः । तस्माद् विक्रमसवत्सरात् क्रैस्तसवत्सरस्य परिज्ञानार्थं ५६ सख्या न्यूनीकरणीयाः फलितः क्रैस्तसवत्सरः । एवमेव क्रैस्तसवत्सराद् विक्रमसवत्सरावबोधार्थं क्रैस्ते सवत्सरे ५६ सख्या योग्याः, शकसवत्सरज्ञानार्थञ्च वैश्रमात् $७८ + ५६ = १३४$ सख्या न्यूनीकरणीयाः ।

अनया सरण्या एकस्मिन् सवत्सरे ज्ञाते सति अन्यस्येष्टस्य ज्ञानमपि सुगमं सम्भवतीति ।

विषय-सूची

परिच्छेद

प्रकरणम्

पृष्ठ संख्या

(पूर्वार्धभागः)

प्रथमः परिच्छेदः	वेदप्रकरणम्	१—८८
द्वितीयः	वेदिकप्रकरणम्	८९—१६३
तृतीयः	महर्षिप्रकरणम्	१६४—२६२
चतुर्थः	मातृप्रदायिकप्रकरणम्	२६३—३८४
पञ्चमः	नास्तिप्रदानम्	३८५—३९६
षष्ठः	पुराणागमसाहित्यम्	३९७—३३४

(उत्तरार्धभागः)

सप्तमः परिच्छेदः	लौकिकसाहित्यप्रकरणे	३३९—३६९
आदिमहाकवि वाल्मीकि—महाकवि व्यास ।		

अष्टमः परिच्छेदः	लौकिकसाहित्यप्रकरणे	३७०—४३५
महाकवि मास—कालिदास—अवधौ ।		

नवमः परिच्छेदः	लौकिकसाहित्यप्रकरणे	४३६—५४१
----------------	---------------------	---------

महाकवि. भर्तृहरि—भारवि—भट्टि—भार्य—भूमर-
 दाम—रत्नाकर—धम्म—श्रीहर्ष—शिवस्वामी—
 पद्मनाभ, पात्रव पत्तिराज—पत्तिराजो ज्ञानाय—
 श्रीहरिचन्द्र—महामुनि पाणिनि—चन्द्रचूर—भर्तृहरि—
 विद्यारण्य मरम्बना—प्रकाशवर्ष—अमरक—आपमह—
 आदर—अन्ता—आनन्दवदन—अण्णदीपति—वर-
 रवि—वकीश्वरी विजिवा—वविगजो लीलागुप्त—भोज-
 राज—अमिनगति—अये जैनकवय—दिवाकर—मह-
 म—गावडनाथाय—चनचय—शमादर—जहा-
 निगाटन—चद्रक—महमक—मयूर—विन्हा ।

परिच्छेद

प्रकरणम्

पृष्ठसंख्या

दशम परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे मद्यसाहित्यम्

५४२-५७३

✓ महाकवि सुबन्धु—महाकवि वाण—महाकवि दण्डी।

एकादश परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे नाट्यशास्त्रम्

५७४-६१७

नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव—महाकविः भवभूति—श्रीहर्षवर्द्धन
—श्रीभुरारि—बबोस्वरो भोरिका—नारायणभट्ट—श्रीकृष्ण-
मिश्रो यति—दिङ्नाग—विद्यासदत्त—शूद्रक—अकाल-
जलद—राजशेखर—इतरे नाट्यकाराः ।

द्वादश परिच्छेद लौकिकसाहित्यप्रकरणे

६१८-६८०

(चम्पूसाहित्यम्)—त्रिविरो त्रिविक्रमभट्ट—अन्ये चम्पू-
काव्यकाराः । (कथासाहित्यम्)—गुणाढ्य—पञ्चतन्त्रम्—
हितापेक्षे—बृहत्कथामञ्जरी—वयसारिस्तावर—वेताल-
पञ्चविंशतिका । (अलङ्कारशास्त्रम्)—कोशमलङ्कारो नाम ?
—अलङ्कारशास्त्रप्रणेता—अलङ्कारशास्त्रस्य सम्प्रदाया—
रमसम्प्रदाय—रौतिसम्प्रदाय—वक्रोक्तिमसम्प्रदाय—ध्वनि-
सम्प्रदाय—श्रीचित्तिसम्प्रदाय । (सङ्गीतशास्त्रम्)—धामान्य-
परिचय—सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम्—गतिवाक्यकार—श्री-
जयदेव । (धर्मशास्त्रम्)—स्मृतिसाहित्यम्—मनुस्मृति—
याज्ञवल्क्यस्मृति—पाराशरस्मृति । (अर्थशास्त्रम्)—राज-
धर्मविषयका ग्रन्था—अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम्—चौटलोया-
र्थशास्त्रस्य प्राधान्यम्—विमिदमर्थशास्त्र नाम ?—राजधर्म-
—उपवाचनपुष्टयम्—गुप्तचराणां वेद—मन्त्रिमण्डल—कीदृश
रयम् ?—कोशगरक्षणम्—रत्नमोक्तिकादिविचरणम्—गोहन्ता
वध्य—श्री—शूद्रक—चौटलोयार्थशास्त्रस्य सूत्रय—
चाणक्यवाक्य—चाणक्यस्य अन्धा वृत्तय—चाणक्यापूर्वगा
धापार्था—चाणक्यस्यालौकिकप्रतिभासाग्नित्वम्—वयदे विष्णु-
गुताप नाम । (धर्मशास्त्रम्)—धामशास्त्रस्य प्रणेतृ तत्प्र-
यात्रतन्त्र—धामशास्त्रस्य प्रणेता । (शत्रोत्रमाहित्यम्)—
शत्रोत्रमाहित्यस्य विषयता—शत्रोत्रमाहित्यप्रणेतार—शत्रो-
त्रोन्मोचनि । उपगीताः ।

संस्कृतसाहित्यविमर्शः
[पूर्वार्द्धभागः]

अम्यर्थना

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्तां पादमानी द्विजानाम् ।
आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ॥
मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ (अथर्ववेदः)

सर्गादौ स्फुरतां समग्रजगतां यः श्रेयसे जज्ञिवान्,
अयानभ्युदयाय संप्रथितवान् तांस्तांस्तु वैज्ञानिकान् ।
यश्चोषावचभाषयान् विविधसद्विद्याभिरुद्योतवान्,
विश्वस्मिन् भुवने स वेदभगवान् भूयो जरीजृम्भताम् ॥

यत्प्रभाषटलोद्भासा भासतेऽद्यापि भारतम् ।
दिव्यं तत् संस्कृतं ज्योतिरासंसारं प्रकाशताम् ॥

अथ संस्कृतसाहित्यविमर्शः

प्रथमपरिच्छेदः

वेदप्रकरणम्

वेयं संस्कृतभाषा नाम ? भाषाणां द्विविध्यं संस्कृतं प्राकृतञ्चेति । संस्कृतावतरणम् । भाषास्वरूपनिरूपणम् । वर्णसमाम्नायः ऋगुपज्ञः । ऋग्वेदस्य प्राथम्यम् । साहित्यं नाम किम् ? संस्कृतसाहित्यस्याविर्भावः । एतौ अपि वेदविषयभेदाच्चतुष्टयत्वं गतः । वेदानामपौरुषेयत्वं तत्र दर्शनोपपत्तिश्च । कोय वेद-छन्दस्य व्युत्पत्तिरुच्यते ? न केवलं मात्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या । वेदे इतिहासमात्रम् । वेदे स्वरा, स्वराङ्कनप्रकारश्च । स्वराणां प्रयोजनम् । षड्जास्वराणामप्येतेष्वेवान्तर्भावः । वेदपाठस्य विगुह्यपरिरक्षणार्थं हि षडपाठादयः । वेदे पाठभेदः । वेदे ऐतिहास्यम् । वेदे वर्णाश्रमधर्माः । वेदे विविधानान्विज्ञानोपदेशाः । वेदकालनिर्णयः । ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः ।

वेयं संस्कृतभाषा नाम ? ~

संस्कृतभाषेयं सर्वास्वपि विश्वभाषासु प्राचीनतमा इति समस्त-भाषाशास्त्रविदा हिचिन्तयन्ति ।

भाषाभेदविलक्षणविशिष्टं प्रकृतिरूपयादिसंस्कारविशेषं संस्कृतत्वा-दियं किल संस्कृतभाषेति अन्वयसत्ता लभेते । भाषा हि द्विविधा भूयते—'प्राकृतभाषा संस्कृतभाषा चेति । तत्र केचन—प्रकृति संस्कृत, तदागता प्राकृतमिति व्यवतिष्ठन्ते । अपरे तु शुद्धसंस्कृतोच्चारणाक्षमाणां प्राकृतभाषेयं व्यावहारिकी भाषेत्यावश्यते । विद्वद्भिरपि मार्कण्डेयमहाभागैः स्वकीयप्राकृतसर्वस्वाभ्ये अन्येभ्यः प्राकृतभाषायां भाषा विभाषा-अपभ्रंश-यैसाधो-भेदाच्चत्वारो भेदा सूत्रिताः । पुनस्तत्त्वतुर्भेदभिन्नानां तासां प्रत्येकं चत्वारो

१ महाश्विः काश्मीरकी विरहपः प्राह —

‘यत्र स्त्रीणामपि विमनसः जन्मभाषावदेव ।

प्रत्यावाप्तं विलसति वचः संस्कृतं प्राकृतञ्च ॥ [विश्वामाद्वयविरचिते]

अथ संस्कृतसाहित्यविमर्शः

प्रथमपरिच्छेदः

वेदप्रकरणम्

केयं संस्कृतभाषा नाम ? भाषाणां द्वैविध्यं संस्कृतं प्राकृतञ्चेति । संस्कृतावतरणम् । भाषास्वरूपनिरूपणम् । वर्णसमाम्नायं ऋगुपज्ञः । ऋग्वेदस्य प्राथम्यम् । साहित्यं नाम किम् ? संस्कृतसाहित्यस्याविर्भावः । एकौऽपि वेदविषयभेदाच्चतुष्टयस्य गतः । वेदानामपीरपेयत्वतः न दसनोपपत्तिश्च । कोऽयं वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः । न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या । वेदे इतिहासाभावः । वेदे स्वरा, स्वराङ्कनप्रकारश्च । स्वराणां प्रयोजनम् । पङ्खादिस्वराणामप्येतेष्वेवान्तर्भावः । वेदपाठस्य विशुद्धिपरिरक्षणार्थं हि पङ्खादादयः । वेदे पाठभेदः । वेदे ऐतिहास्यभ्रमः । वेदे वर्णाश्रमधर्माः । वेदे विविधज्ञानविज्ञानोपदेशाः । वेदकालनिर्णयः । ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः ।

केयं संस्कृतभाषा नाम ? ~

संस्कृतभाषेयं सर्वास्वपि विश्वभाषासु प्राचीनतमा इति समस्तभाषाशास्त्रविदा विनिश्चितम् ।

भाषान्तरविलक्षणविशिष्टं. प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारविशेषं संस्कृतत्वादियं किल संस्कृतभाषेति अन्वयसत्ता लभे । भाषा हि द्विविधा भूयते—'प्राकृतभाषा संस्कृतभाषा चेति । तत्र केचन—प्रकृति संस्कृतं, तद्वागतं प्राकृतमिति व्यवतिष्ठन्ते । अपरे तु दृढसंस्कृतोच्चारणसमाप्ता प्राकृतभाषेयं व्यावहारिकी भाषेत्याचमन्ते । विद्वद्वारेण मार्कण्डेयमहाभागेन स्वकीयप्राकृतसर्वस्याख्ये ग्रन्थेऽस्या प्राकृतभाषाया भाषा विभाषा-अपभ्रंश-यंशाद्योभेदाच्चत्वारो भेदा सूत्रिताः । पुनस्तच्चतुर्भेदमिन्नानां तासां प्रत्येकं चत्वारो

१ महावक्त्रि वास्मार्कौ विल्हणः प्राह —

'यत्र स्त्रीणामपि विमपरं जन्मभाषावदेव ।

प्रत्यावासं विलसति वचः संस्कृतं प्राकृतञ्च ॥ [विजयमाधुचरिते]

भेदाः प्रतिपादिता । इत्थं प्राकृतभाषेयं 'षोडशभेदभिन्ना सम्पन्ना । संस्कृत-
भाषा तु पुनर्मातृपुंलालि य-गाम्भोर्वादिनिखिलातिशायिपरिच्छिन्नपरिष्णा सर्वेः
महता समारम्भेणाद्रियमाणा समस्तसंस्कृतिवाद्यमयमजि मध्यमगिरिव
विलसन्ती राराजते ।

संस्कृतावतरणम्

विदितचरमेवात्र भवता विद्वन्मूढंन्याना विदुषाम् यत् संस्कृतं हि नान
हृदी वाक् । तेष देवैर्विद्वद्भिः व्यवह्रियमाणत्वाद्देवभाषेत्युच्यते । 'विद्वत्सो वं
देवा' इत्युक्ते । संस्करणेः संस्कृतत्वाच्च संव संस्कृतमित्युच्यते ।

उक्तञ्च—

'संस्कृतं हि देवी वागन्वाहयता महर्षिभिः' । इति ।

'भाषासु मधुरा मुख्या विद्या गोर्वाणभारती' । इति ॥

१ तद्यथा—महाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राची, आवन्ती, मागधी, शाक्या,
चाण्डाली, चावरी, आभीरिका, हाक्की, नागरी, ब्राह्मणी, उपनागरी, कैंकयी,
पाञ्चाली, पैशाची इति ।

इदमत्र प्रतिपत्तव्यम्—पूर्वं तावन् प्राकृतभाषेयं प्राच्य-प्रतीक्ष्यभेदान्
द्विविधंवासीत् इति अशोकीयशालीप्रस्तरलेखाना प्राक्सम्पन्नबौद्धजैन-
ग्रन्थानां पर्यालोचनेनावगम्यते । तदनन्तरं गच्छति काले सा चतुर्धा
विभाग गता । पश्चिमाया दिशि सिन्धुतीरादारभ्य पञ्जाबमु-
नयोर्मध्यगते मयुराप्रधाने प्रदेशे व्यवह्रियमाणा भाषा शौरसेनी ।
तस्याः शौरसेन्या एव प्रभेदाः गौजरी, आवन्ती, महाराष्ट्री चेति । एव
पूर्वस्या दिशि मगधदेशप्रविद्धा मागधी अर्द्धमागधी च सम्भूता । ता इमाः
प्राकृतभाषा एव सम्प्रति सर्वेयाणि भारते वर्षे विविधरूपेण भाष्यमाणा प्राचीन-
संस्कृतभाषान् एव विकारमागन्ता, सिन्धी, पञ्जाबी, काश्मीरी, गौजरी,
यद्वाग्रीप्रभृतिभाषाणां च व्यवहृति गता । दृश्यन्ते हि ताः सुनिपुणमीक्ष्य-
माणाः सर्वा संस्कृतसाहित्यकोषालव्यसदसमुदया प्राधान्येन संस्कृत-
मवस्थापयितुं एव संस्कृताना । दक्षिणापथे च व्यवहृता तैलगुप्तमिल-
मद्यान्मैथिलीकप्रभृतय प्रविद्धा द्रविडभाषा सुदूरमानान्तास्तथापि ता अपि
संस्कृतसाहित्यादुपात्ताभिः शब्दार्थभिरेवानिगरी विभूषिताः द्वा विलसन्तीति
संस्कृतमाप्येव प्राकृतानामपि प्रगवभूमिरिति चतुरस्रम् ।

सेयमन्वयसंज्ञा गोर्वाणवाच्या यसंस्कृतभाषा देवभाषा वा नामेति ।
भाषणादि भाषा भवति । भाष्येने भाषणादिव्यवहारोऽनुष्ठीयते यथा सा भाषा
इति तद्व्युत्पत्तेः । भाषा हि लोकाव्यवहारनिर्वहणसाधनेषु प्रधानाव ज्ञपत इति
न तिरोहितं मनियनाम् । भाषाधीनो हि खलु सर्वोऽपि व्यवहारो लोकस्य । यद्यपि
अना इक्षितंस्तत्तदङ्गाभिनयेन वा स्वान्तरङ्गभावान् तास्तानाशयविशेषान्
वा परस्परसङ्क्रामयितुं प्रभवन्ति यथाकथञ्चिन् तथापि भाषां द्वारोक्त्य आशय-
मावेदयितुं यादृशो लोकोक्त्यो, नैव तादृशो कराद्यव्यवहाराभिनयेन विद्यत इति विश्व-
जनोक्तम् । तदेवम्, अन्तरेण भाषां नाप्युरपि लोकाव्यवहारो निष्पद्यते जगति इति
निर्विशङ्कम् । तदिदं भाषापरनामधेयं शब्दाह्वयं ज्योतिः सावित्रं ज्योतिरिव
लोकाव्यवहारमस्माकं विद्यता नोपपरोतीति ॥ अतएव नापेक्षने । भाषाया
अभावे न कथमपि सिध्येदस्याभिज्ञानजनमभासस्य लोकाव्यवहारप्रपञ्चः । स्थान
एवोक्तं खलु महाकविना इक्षिता महाभागेन :—

‘इदमन्वयतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योनिरामंमारं न दीप्यते ॥’ इति ।

अतिलेऽपि भूमिच्छले नास्ति तादृशः कश्चिदपि भूखण्डो यत्र जनसमाजेन
नापेक्ष्यते भगवत्या भाषाया अनुग्रहः । भाषाऽलोकं विना कृत्स्नोऽपि
लोकोऽव्यवहारमयः सम्पद्येत इति प्रस्पष्टम् । तस्माद् भाषा अपरिहाया
लोकाव्यवहारनिष्पत्त्यर्थमिह यत्र तु प्रमत्तं विना केऽप्य. सशयीत ।

भाषास्वरूपनिरूपणम्

सा च पुनर्भाषा शब्दसंघानजन्मा । शब्दसंघानस्य वर्णप्रकृतिः । वर्णा-
इचामात्मलक्षणा । तदेयां अक्षरलाञ्छ स्वस्वरूपजनापरनामधेयानां, सकलभाषा-
बीजभूतानां अवतरणं कृत इति प्रसिद्धावतारेऽभिधीयते, यदेयां अक्षरलाभाविर्भाव-
स्तावद् वेदादेवेति । तत्त्वमिति चेदुच्यते—वेदादौ नान्यत्र कश्चिदपि तेषां
दृष्टिगोचरता ।

वर्णसमाम्नायः ऋगुपजः

इदमत्र प्रतिपत्तव्यम् । अस्मिन्भाषामूलभूतानां अक्षरस्वराणां वर्णादि-
व्यञ्जनानाञ्चादिमो नाव. विद्वगणनमङ्गलं प्रतिपन्नयन्—

‘अग्निमीते पुरोहितं यजम्य देवमृन्विजम् । होतारं रत्नयानमम् ।’
(ऋ.१.१.१.) इति ऋग्वेदीयश्रुतिर एव प्रमत्तार स्वतः प्राक् । अस्यां हि धृनौ
प्रधानायां स्वराणां प्रमुखव्यञ्जनानाञ्चोपदेश एवैवमाश्रयेन भगवता आदि-

गुरुणा परमेश्वरेणैव कृत । वस्तुत इयमेव भगवतो श्रुति साक्षात् सर्ववर्णानां, परम्परया त्वल्लिखितायाणां प्रसवित्रीति सुबुद्ध विमृशाम । तथाहि—‘अग्नि’ इत्यत्र अ, इ; ‘ईडे’ इत्यत्र दीर्घ ईकार, एकारश्च, ‘पुरोहित’ इत्यत्र उकार, ओकारश्च, ‘ऋत्विज’ इत्यत्र ऋकारस्पोषदेश । तदिदं स्वरोपदेशो दिङ्मात्रम् । एवमेव व्यञ्ज-मानामुपदेश । वर्णाणां तृतीयस्याक्षरस्य कोमलत्व मधुरत्व वा सर्वत्र सुप्रपित, सर्व-सङ्गोताचार्यैश्चाप्यङ्गोक्तम् । तदेव कुचुत्तुपुमध्यपतिताना—तृतीयाक्षर ग, ज, ङ, ढ, ब, इत्येतेषामुपदेशोऽपि अस्यामेवैव प्रव्यक्तमवलोक्यते । तदेव वर्णसमाम्नाय ऋग्वेदीयेतद्वगपत् एवेति सूचयन्माकलयाम ।

ऋग्वेदस्य प्राथम्यम्

तदेतदेव वर्णसमाम्नायस्य ऋगुपज्ञात्प्रमालम्भ्यैव वेदान्तरेभ्य ऋग्वेदस्य प्राथम्यमुन्नीयते मनीषिभि । यद्यपि वेदत्वेन वेद एक एव, परं तेषां सन्धा-चतुष्टयस्य विषयीकृत्य अनुसन्धीयमाने, तेषु प्राथम्यावितारतम्येन च प्रथम, चतुरो द्वितीय, कतमश्च पुनस्तृतीयश्चतुर्थो वेति प्रश्न उज्ज्वल्यते । तत्र ऋग्वेदस्य प्राथम्य सर्वैरेव ध्वङ्किंश्वरीयते । हेतुत्वेन वर्णसमाम्नायस्य ऋगुपज्ञातैव च तैः पुरश्चिष्यते । ते खलु तर्कयन्ति—सत्य, भगवता परमेश्वरेण सर्गारम्भे वेदास्य ज्ञानयोगिनिमहर्षीणां हृदयेषु प्रणोदितम् । परन्तर्महर्षिभिस्तु तज्ज्ञान परत्र प्रकाशयितुम्भाया तावदपेक्ष्यते सर्वतः प्राक् । भाषाभूलभूतरश्च वर्णसमाम्नाय । वर्ण-समाम्नायस्य च प्रथमोपदेशमता धादि प्रतिवादिसर्वसम्मतः । अतः वर्णसमाम्नायस्य प्राथम्य स्वीकृताऽपरिहायत्वेन ऋग्वेदेनैव वा वर्णोपदेश सप्रहेण, ब्रौज-हपेणोपज्ञात इति सर्वमनयधम् । इत्य तयोपनतम्, ऋग्वेदस्याखिलैतरवेद-प्राथम्य वयं सुयोजितवमग्याहृतञ्चोत्पश्याम ।

तदस्य संस्कृतस्य साहित्य संस्कृतसाहित्यम् । हितेन सह सहित तस्य भाव साहित्यम् । साहित्य हि चतसृणां भवि विद्यानां निरूपणम् । संस्कृतसाहित्यस्य विमर्शो विचारो विवेचनं वा यस्मिन् सोऽयं “संस्कृतसाहित्यविमर्श” इत्यो ग्रन्थः, समस्तसंस्कृतसाहित्यस्यांतरङ्गस्वरूपपरिचायनाय गद्यमप्य प्रबन्ध इति विवेकः ।

१ आचोऽग्निवी प्रथो वार्ता दण्डोतयश्चतस्रो विद्या इति कीटिल्य, पञ्चमी तु गार्हपत्यवितति यायावरीयः ।

२ संहितयो गार्हपत्यायत्र नामञ्जस्यम् तत्साहित्यम् । परस्तात् गार्हपत्यादौत्र गद्यवचनं संस्कृतवाङ्मयं योगरूढं सवृत्तम् ।

संस्कृतसाहित्यस्य द्वैविध्यम्

अयेदं संस्कृतसाहित्यं किल द्वेधा विभज्यते । वैदिकं लौकिकञ्चेति । तत्र वैदिके तावद् वेदाः, उपवेदाः, वेदाङ्गानि, बाह्यणानि, उपनिषदः, आरण्यकानि, दर्शनानि, पुराणानि, निगमतन्त्रादीनि सगृह्यन्ते । लौकिके पुनः रामायणमहाभारतादिमहाकाव्य-राजवल्काव्य-नाटक-गद्यपद्यमयचम्पूषण्यमादीनि परिगण्यन्ते । तदेतयोरेकयोरेव विभक्तः सङ्ग्रहेणात्रोपक्रम्यते । स चेत्कल्पेत संस्कृतसाहित्य-महोदधिपारमधिजिगात्सूनां गोर्वाणवाणोप्रणयिना सौकर्येण तत्स्वरूपावबोधनाय, संस्कृतसाहित्यधुरन्धराणां षण्णितपुरन्दराणाञ्च पुनः मनोविनोदाय, साहि आत्मनः परिश्रमममुं नितरां फलेग्रहिमाकलयिष्यामः ।

संस्कृत-साहित्यस्याविर्भावः ।

स एष संस्कृतसाहित्यप्रपञ्चस्याविर्भावो महामहिमवतो हिमवतो गङ्गाविमहाप्रवाह इव नितिलिखानराशेर्भगवतो वेदावेवेति सर्वसम्मतः पक्षः । सोऽयं वेदः वेदार्थेन सन्नपि एकः, विषयभेदात् चत्वारः सञ्जाता ऋग्यजुः सामापर्वाभिधानतया प्रयिताः । ते चामो वेदा. सर्गारम्भकाले मानवसृष्टिसम-कालमेव प्रादुरभूवन् । नूनमामोत्त कोऽपि पुण्यमयः समयः, यदा अशेषशेषोपी-सम्पन्नानां, नितिलिखार्थजातं हस्तामलकवन् दिव्येन वसुधा प्रत्यक्षीकुर्वाणाना तपस्यतां निर्मलधियां पूर्वेषामुषीणां सद्यद्दृढपटले उदयमासताद । स कोऽपि अविद्यातमःपटलोत्पाटनपटीमान् दिव्यतमः प्रकाशो वेदाहवयो नाम, परम-वादिनेन भगवता परमेश्वरेण प्रणोदितः । यत्रेदमाप्नात भवति :—

यत्नेन वाचः परदीपमायन्तामन्वविन्दन्नुपिषु प्रविष्टान् ।

सामाभूत्या व्यदधुः सुदत्रा ता सप्तरेना अभि सन्नवन्ते ॥

[ऋग् १०। ७१। ३]

परमेश्वरवचनोऽत्र यत्तशब्दः । यत्नेन यजनीयेन परमेश्वरेणेति यावत् । वाचो वेदवाचः । ऋषियु प्रविष्टां ऋषिहृदयेषु प्रणोदितामिति ज्ञातः ।

अपिच—

‘वृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरपत नामधेयं दधानाः । यदेषां ध्येष्ठं पदरिप्रमासीन् प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविः’ ॥ [ऋ० १०। ७१। १]

‘अत्रेदं सङ्गु वाणीमूक्तं ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य एकमष्टतितमं मूक्तं विदुषामवधानमर्हति गविशेषम् ।

किञ्च :—

‘तस्माद्यज्ञात्सर्वं हृतं ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायत ॥’

[ऋ० १०।९० ९]

अथर्वश्रुतिः—

तस्मादचोऽपातक्षन् यजुयस्मादपाकथन् ।
सामानि यस्य लोमान्ययर्वाऽङ्गिरसो मुखम् ॥

[अथर्व० १०।७।२०]

एवमुक्तमन्त्रवर्णैः स्फुटं प्रपञ्चितं भवति यद् यज्ञादीश्वरादेव सर्वे वेदाः
प्रादुरभूवन् इति ।

तथा चेयं वेदवाणी ईश्वरवाणीति प्राञ्चः सर्वे एव विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति ।
तथाहि गीर्वाणवाणीपारावारपारीणानां श्रीमच्छङ्कराचार्यभगवन्मुनिपादानां
‘शास्त्रयोनित्वा’-दिति वैयासिक-सूत्र-व्याख्याप्रसङ्गे—

“महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्यानोपबृंहितस्य प्रदीप-
वत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञत्वस्य योनिः कारणं ब्रह्म । नहीवृक्षस्य शास्त्रस्य
ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वतन्तुणान्वितस्य सर्वज्ञादप्यनः सम्भवोऽस्ति” इति—
वाचोपुक्तिरपि सुतरां समर्थयति निर्दिष्टमेवायम् । बृहदारण्यकेऽपि :—

‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदुग्वेदः इति । [बृह० २।४।१०]

परन्तु नेपथीश्वरवाणी किन्तु ऋषीणामेवेयं वाणीति केचनावाञ्चः
समाकलयन्ति । भवतु तद्यथातथावेति नाऽप्रविस्तरभिया तद्विमुक्तानः । परन्तु
वेदसामप्रदायिणानां प्राक्षां स्वयमेव ब्रह्मोयान् विश्वातः यद्वेदाः अपौरुषेया निर्याः
सर्वज्ञानमपादय, ईश्वरप्रणीतत्वात् । ‘वाचा विरूपनित्यया’ [ऋ० ६।५।२५]
इत्यादि मन्त्रवर्णैः तन्निवृत्त्यस्य सुस्पष्टमुपपादितत्वाच्च ।

वेदानां नित्यत्वेऽपौरुषेयत्वे च सर्वदर्शनोपपत्तिः ।

एतदेवाकलय्य मीमांसकमूढं न्यभंगवज्जमिनिमुनिपादेः पूर्वमीमांसाया
‘भर्मके तत्रदर्शनात्’ इत्यादि द्वादशसूत्रवेदात्मकस्य शास्त्राशेरनित्यत्व पूर्व-
पक्षत्वेनोद्दिश्य ‘नित्यस्तु स्याद्विशंनस्य परार्थत्वात्’ [१।१।६।] इत्यादि षट्सूत्र-
नित्यत्वं सिद्धान्तितम् । उत्तरमीमांसायामपि भगवता वादरायणेन ‘शास्त्र-
योनित्वात्’ [वि० १।२] इत्यस्मिन् सूत्रे शास्त्र वेदः, तस्य ब्रह्मयोनित्वं प्रतिपादयता
‘अतएव च नित्यत्वम्’ [१।३।२९] इत्यनेन तन्निवृत्त्यमेवोपपादितम् । एवं सति

परमेश्वरस्य नित्यत्वे व्यवस्थापिते, तज्ज्ञान-लक्षणस्य वेदस्यापि नित्यत्वं सुतरां
सुपपन्नम् । को नाम तदपह्नोतुं क्षमो यत्नशतेनापि ?

किञ्च अथर्ववेदे प्रव्यक्तमुक्तम्—

“अपक्रामन् पीरपेयाद् वृणानो देव्यं वचः ।

प्रणोतिरभ्यावत्तस्व विश्वेभिः सखिभिः सह ॥ [अथर्ववेद]

पीरपेयाद्वचनादपक्रामन् देव्यं वचः वेदवचांसि वृणानः विश्वेभिः सखिभिः

सह प्रणोतिः प्रकृष्टनीतोः अभ्यावत्तस्व सेवस्वेति भावः । मन्त्रेऽस्मिन्नपि प्रकृष्टं
वेदवाचामपीरपेयत्वमेवाभिप्रेतमवगम्यते ।

किञ्च वेदस्य ईश्वरकर्तृत्वं मन्त्रेऽपि स्वयं वर्णितम् । तद्यथा-

‘अहं ब्रह्म भूयते पूज्यं वस्वहं ग्रहं कृण्वं मह्यं वर्धनम् ।

अहं भुवं यजमानस्य चोदिता यश्वनः साक्षि विश्वस्मिन् भरे ॥

[ऋ० १०।४९]

ब्रह्मशब्दोऽत्र वेदवचनः । अहं ब्रह्म अकृणवम् । अहं परमेश्वरः वेदं धारय-
यमिति भावः । अतः परं वेदानामीश्वरकर्तृत्वेऽन्यात्क प्रमाणं भवितुमर्हति । अतो
वेदानामपीरपेयत्वमेवाभिमतं वेदिवानाम् ।

अथच, प्रायशः सर्वाण्येव दर्शनानि वेदानामीश्वरकर्तृत्वमेवाभिमन्यन्ते ।

तदपि दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शयते—

वेदस्यापीरपेयत्वे स्वतः प्रामाण्ये च दर्शनोपपत्तिः ।

तद्यथा ‘तद्वचनादात्मनायस्य प्रामाण्यमि’त्यस्मिन् वैशेषिकसूत्रे उपस्कारभाव्ये

एवमुपपादितम्—“तदित्यनुपशान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतपेऽश्वरं परामृशति । यथा

‘तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तबोधेभ्यः’ इत्यस्मिन् गौतमीयसूत्रेऽपि तद्यथा-

इद्वेदानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते । तथा च तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनाद्

आत्मनायस्य वेदस्य प्रामाण्यम् । यद्वा तदिति शङ्किहितं धर्ममेव परामृशति ।

तथा च धर्मस्य वचनात्प्रतिपादनाद्वेदस्य प्रामाण्यम् । यद्वि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं

प्रतिपादयति तत्प्रमाणमेव मत इत्यर्थः ।” ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणोत इत्यत्रैव

यिप्रतिपत्तिरत आह इति शास्त्रपरिसमाप्ती । तद्वचनादात्मनायस्य

प्रामाण्यम् । तथाहि—वेदस्तावत्पीरपेयः वाक्यत्वादिति साधितम् । न

चात्मनादमस्तेषां सहस्रशान्दावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते । अतीन्द्रियायं-

स्यान् । न चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः । किञ्चाप्तोक्ताः वेदाः, महाजनपरि-

गृहीतत्वाद् यन्नाप्तोक्तं, न तन्महाजनपरिगृहीतम् । महाजनपरिगृहीतश्च

वेदस्तस्मादाप्तोक्तः । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वात् । तच्चाप्तोक्तत्वं, महाजनपरिगृही-
तत्वञ्च सर्वदर्शनान्तर्पातिपुराणानुष्ठीयमानार्थतयम् । क्वचित्फलाभावः कर्मकर्तु-
साधनवैगुण्यादित्युक्तम् । कर्तुं स्मरणाभावान्निवमिति चेन्न । कर्तुं स्मरणस्य पूर्वमेव
साधितत्वात् । तत्प्रणीतत्वं च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम् । न ह्यस्मदादीनां
सहस्रशालवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाणा गुणजन्यत्वेन
वैदिकप्रमाणा अपि गुणजन्यत्वमावश्यकम् । तत्र च गुणो यस्तु यथार्थवाक्यार्थ-
ज्ञानमेव दास्यम् । तथा च तादृश एव वेदे वक्ता । यः स्वर्गापवर्गादिविषयप्रक-
सात्तात्कारयान् तादृशश्च नैश्वरादन्य" इति ।

एवं गीतमोक्षे "मन्त्रापूर्वप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति
सूत्रे वा सायणभाष्यम् । "द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्छानुमानम् । य एवाप्ता वेदार्थानां
ह्यष्टारः प्रवक्तारश्च त एवापूर्वप्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादियु-
क्तमातम्यम् । नित्यत्वाद्देववाक्यानां प्रामाण्यत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादियु-
क्तम् । शब्दवाचकत्वादर्थप्रतिपत्तो प्रमाणत्वं, न नित्यत्वात् । नित्यत्वे हि
सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः" इति ।

अपिच भयमेवार्थं कपिलेनाऽपि विशदय्य प्रपञ्चितः । मनु शब्दार्थ-
सम्बन्धस्य नित्यत्वे शब्दराशिर्वैदोऽपि नित्यं कथं न स्यात् ? इति पूर्वपक्षमुरधा-
पयन्नाह 'न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वधृते.' (सा० ५।४५) 'तस्माद्यथासर्व-
ज्ञश्च सामानि जज्ञिरे' इति वेदानामोदयरजस्य वधृते नित्यत्वं न सम्भवति ।
एवं सति वेदानां जन्यात्वे, कथं तेषामपीदमेवमिदं श्रोतरपक्षमाह :—

"न पीरयेत्यत्वं तत्कर्तुः पुण्यस्याभावात् ।" [सा० ५।५१]

इति वेदानां पीरयेत्यवमुपपाद्य, तत्स्वतः प्रामाण्यं सिद्धान्तमिति—

"निजज्ञस्त्वभिध्यते स्वतः प्रामाण्यम्" [सा० ५।५१]

प्रतिसर्गं भगवतः परमेश्वरस्य स्वाभाविकश्च शक्त्या प्रादुर्भावाद्देवानां
स्वतः प्रामाण्यम् इति ।

तदेवं वैदिकानां वेदस्यापीरयेत्यत्वं नित्यत्वमेत एव स्वतः प्रामाण्य-
ञ्चेति श्लोमान्भ्युपगमः ।

एष त्वेति वेदानां पीरयेत्यापीरयेत्यविविधः प्राप्तनकालादेव
प्रतिप्राचीनकालोत्पत्तिर्वाच्योद्भादिकालादेव विवादविषयीकृतोऽप्यगम्यते, पर-
मेश्वरदर्शनस्यैवैतद्विषयस्य मीमांसावेदान्तकृद्भिर्वाचायैवैतद्विषयक-
विशेषः ।

निपुणतरमालोच्य विदलितपौरुषेयत्ववादेरपौरुषेयत्वं स्वतःप्रामाण्यञ्च सिद्धान्तितम् ।

न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या

यद्यपि ज्ञानार्थकाद्विधातोः विदन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या निष्पन्नोऽयं वेद-
शब्दः प्रज्ञानस्य साधनमात्रतामयगमयति, तथापि अत्र स वेदशब्दः 'अग्नि-
मोहे पुरोहितम्' इत्याद्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशादेव योगस्कृष्टः । स आनुपूर्वी-
विशेषविशिष्टः शब्दराशिः, गुरुपरम्परावेदाध्ययनपरम्पराप्राप्तार्था तस्या-
मानुपूर्व्यामक्षरमात्रस्यापि व्यत्यासे कृते वेदवाच्यावात्प्रच्यवते इति वैदिकानां-
मध्युपगमः । तथाहि 'अग्निमोहे पुरोहितम्' इत्यस्मिन् ऋद्धमन्त्रे अग्न्यादि-
पवानि, 'ईडे पुरोहितमग्नि' इति क्रमान्तरेण पठ्यमानानि वेदवाद्बिहग्यन्त
इति । सा आनुपूर्वी' प्रतिकल्पमेकत्वं । न जातु भिद्यते मात्रयापि । प्राङ्
निर्दिष्टतादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्ट शब्दराशिमेव परमेश्वरः प्रतिकल्प ऋषीणां
हृदयेषु प्रहिणोति । अत एव वेदस्यापौरुषेयत्व,^१ केनचित्पुरुषविशेषेणा-
ऽकृतत्वादिति ।

॥ चाऽयं वेद ईश्वरस्यैव निश्चसितत्वादपौरुषेय उच्यते । इदमत्रावसेयम् ।
यत्सर्वेषु कल्पेषु समानानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशिरूपवेदस्य प्रलयावस्थायामपि
यथार्थतया सर्वज्ञेश्वरेण धार्यमाणत्वात्, पुनः सर्गारम्भे च तादृशानुपूर्वी-
विशिष्टस्यैव वेदस्य आद्यार्थिणामग्निवाग्वादिस्थाङ्गिरसां हृदयेषु यथापूर्वं
ध्रैर्यमाणत्वाच्च तन्निष्पत्तम् । एवं तादृशानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशोः प्रयोक्तृ-
पुरुषस्याभावादपौरुषेयत्वमिति पर्यवसितं भवति । प्रवक्तृपुरुषान्तरस्य कल्पनाया
तु तत् पुरुषगतमप्रभावविप्रलम्भाविबोधमूलकतया वेदात्मकस्य तच्छब्दस्या-
प्यप्रामाण्यप्रसवते ।

अतः ईश्वरप्रवक्तृत्वादेव वेदस्यापौरुषेयत्व नित्यत्वञ्च । अत एव
स्वतःप्रामाण्यम् । न स स्वप्रामाण्यार्थं रविरिव रूपविषये प्रमाणान्तरमपेक्षते ।

१ इदमत्र बोध्यम्—यत्लोके सिद्धान्तमेव पदानां पौर्वापर्यनियम-
मनङ्गीकृत्य यथेच्छ वाक्यानि प्रयुज्यन्ते न विमि । तथाच बृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये
संस्कृत्य-संस्कृत्य पदान्युत्सुज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति । यथा आह
पात्रं, पात्रमाहरेति । वेदे तु नियतमेव पौर्वापर्यं न तत्केनापि परिवर्तयितुं
शक्यत इति विवेकः ।

२ अपौरुषेयत्व पुरुषसम्बन्धरहितत्वम् । ईश्वरीयत्वमिति भावः ।

वेदस्तस्मादाप्तोक्तः । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वात् । तच्चाप्तोक्तत्वं, महाजनपरिगृही-
तत्वञ्च सर्वदर्शनान्तं पातिपुरुषानुष्ठीयमानार्थत्वम् । क्वचित्फलरभावः कर्मकर्तृ-
साधनवैगुण्यादित्युक्तम् । कर्तृस्मरणभावाच्चैवमिति चेन्न । कर्तृस्मरणस्य पूर्वमेव
साधितत्वात् । तत्प्रणीतत्वं च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम् । न त्वस्मदादीनां
सहस्रशास्त्रवेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन
वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकम् । तत्र च गुणो यवतुष्यथार्थवाक्यार्थ-
ज्ञानमेव वाच्यम् । तयो च तादृशे एव धेदे वक्ता । यः स्वर्गपियर्गादिविषयक-
साक्षरिकारवान् तादृशश्च नैश्वरादन्य" इति ।

एवं गौतमीये "अत्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्छ तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति
सूत्रे वा सायणभाष्यम् । "दृष्ट्वाप्रवक्तृत्वरामान्यान्वानुमानम् । य एवाप्ता वेदार्थानां
वृत्तारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामिष्यायुर्वेदप्रामाण्यवच्छेदप्रामाण्य-
मनुमातव्यम् । नित्यत्वादेववाक्यानां प्रमाथत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यावित्यु-
क्तम् । शब्दवाचकत्वाद्यर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं, न नित्यत्वात् । नित्यत्वे हि
सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः" इति ।

अपिच अयमेवार्थः कपिलेनापि विशदय्य प्रपञ्चितः । ननु शब्दार्थ-
सम्बन्धस्य नित्यत्वे शब्दराशिर्वैधेयं नित्यं, कथं न स्यात् ? इति पूर्वपक्षमुरा-
पयन्नाह 'न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वधृते.' (सा० ५।४५) 'तस्माद्यथासर्व-
वृत्तश्चः सामानि जतिरे' इति वेदानामीश्वरजग्यधृते नित्यत्वं न सम्भवति ।
एवं सति वेदानां जन्यत्वे, कथं तेषामपौरुषेयत्वमिदमत्रोत्तरपक्षमाह :—

"न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ।" [सा० ५।५१]

इति वेदानां पौरुषेयत्वमुपपाद्य, तत्स्वत.प्रामाण्यं सिद्धान्तयति—

"निजशक्त्यभिध्यवतेः स्वत.प्रामाण्यम्" [सा० ५।५१]

प्रतिसर्गं भगवतः परमेश्वरस्य स्वाभाविकता शक्यता प्रादुर्भावाद्देवानां
स्वत.प्रामाण्यम् इति ।

तदेवं वेदिकानां वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वमत एव स्वत.प्रामाण्य-
ञ्चेति श्लोपानभ्युपगमः ।

एष विल वेदानां पौरुषेयापौरुषेयत्वविचारः प्राप्तनकालादेव
अतिप्राचीनतत्साचार्यबौद्धादिकालादेव विद्याद्विषयीकृतोऽवगम्यते, पर-
मनेश्वरदर्शनकारैर्ग्यविशेषोपि साख्यमीमांसावेदान्तकृद्भिश्चाचार्यैर्व्याख्याकृद्भिश्च

निपुणतरमालोच्य विदलितपौरुषेयत्ववादरूपोरुषेयत्वं स्वतःप्रामाण्यञ्च सिद्धान्तितम् ।

न केवलं मन्त्रा एव नित्या अपितु तेषामानुपूर्वी अपि नित्या

यद्यपि ज्ञानार्थकाद्विधातोः विदन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या निष्पन्नोऽयं वेद-
शब्दः प्रज्ञानस्य साधनमात्रतामवगमयति, तथापि अत्र स वेदशब्दः 'अग्नि-
मीडे पुरोहितम्' इत्याद्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशावेव योगरूढः । स चानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टः शब्दराशिः, गुह्यपरम्परावेदाध्ययनपरम्पराप्राप्तायां तस्या-
मानुपूर्व्यामक्षरमात्रस्यापि व्यत्यासे कृते वेदवाच्यावात्प्रच्यवते इति ध्वनिकाना-
मभ्युपगमः । तथाहि 'अग्निमीडे पुरोहितम्' इत्यस्मिन् ऋद्ध्मात्रे अग्न्यादि-
पदानि, 'ईडे पुरोहितमग्नि' इति क्रमान्तरेण पठ्यमानानि वेदवाद्बिहग्यन्त
इति । सा चानुपूर्वी^१ प्रतिकल्पमेकरूपं । न जातु भिद्यते मात्रयापि । प्राङ्
निर्दिष्टतादृशानुपूर्वीविशेषविशिष्टं शब्दराशिमेव परमेश्वरः प्रतिकल्पं ऋषीणां
हृदयेषु प्रहिणोति । अत एव वेदस्यापौरुषेयत्वं,^२ केनचित्पुरुषविशेषेणा-
ऽकृतत्वादिति ।

स चाऽयं वेद ईश्वरस्यैव निश्चितस्वात्पौरुषेय उच्यते । इदमत्रावसेयम् ।
यत्सर्वेषु कल्पेषु समानानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशिरूपवेदस्य प्रलयावस्थायामपि
यथार्थतया सर्वज्ञेनेश्वरेण धार्यमाणत्वात्, पुनः सर्गारम्भे च तादृशानुपूर्वी-
विशिष्टस्यैव वेदस्य आद्यर्षीणामग्निवाग्वावित्याङ्गिरसां हृदयेषु यथापूर्वं
प्रेमंशान्तराच्च तन्निष्पत्तम् । एवं तादृशानुपूर्वीविशिष्टशब्दराशेः प्रयोक्तृ-
पुरुषस्याभावादपौरुषेयत्वमिति पर्यवसितं भवति । प्रवक्तृपुरुषान्तरस्य कल्पनायां
तु तत् पुरुषगतभ्रमप्रमादविप्रलिप्ताविबोपमूलकतया वेदात्मकस्य तच्छब्दस्या-
प्यप्रामाण्यप्रसक्तेः ।

अतः ईश्वरप्रवक्तृत्वादेव वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वञ्च । अत एव
स्वतःप्रामाण्यम् । न स स्वप्रामाण्याय रविरिव रूपविषये प्रमाणांतरमपेक्षते ।

१ इदमत्र बाध्यम्—यल्लोके मिथानामेव पदानां पौर्वापर्यनियम-
मनङ्गीकृत्य यथेच्छ वाक्यानि प्रयुज्यन्ते कस्मिन्मिः । तथाच बृद्धिमज्ञागूत्रे भाष्ये
संस्कृत्य-संस्कृत्य पदान्युत्सुज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिप्रेतव्यं भवति । यथा आह
पात्रं, पात्रमाहरेति । वेदे तु नियतमेव पौर्वापर्यं न तत्केनापि परिवर्तयितुं
शक्यत इति विवेकः ।

२ अपौरुषेयत्वं पुरुषसम्बन्धगृहित्वम् । ईश्वरस्यैव निमित्तं भावः ।

समेया प्रमाणानां तदायत्तत्वादिति भावः । लौकिकेऽलौकिके वार्ये धेद एव परमं प्रमाणमिति वैदिकानां परमोऽभ्युपगम इति शिक् ।

वेदशब्दार्थः

अथ कोऽयं वेदशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थ इति जिज्ञासायां मुख्यते—“विद्यन्ते शायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्थाः इति वेदा” इति बह्वृक्प्रतिशस्त्यव्युत्पन्नमे देवमित्रेण विहितं वेदशब्दव्युत्पादनम् । ‘अदोरुपेयं वाच्यं वेदः’ इति सायणोयं ऋग्भाष्ये । ‘इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोः रलीकिकमुपाय यो वेदयति स वेद इति सायणीयकृष्णयजुर्वेदोदभाष्य-भूमिकायाम् । तत्रैव सायणेन

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपयो न विद्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥”

इति ध्वननमव्युत्पद्यस्तं प्रमाणत्वेन । आधुनिकभाष्यकारेण श्रीस्वामिनां दयानन्देनापि स्वकीय ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायाम्—‘विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विदन्ति सर्वा सत्यविद्या यैरेषु वा स वेद’ इति व्युत्पत्तिः कृता । तदेव-विधानां सर्वेषामपि व्युत्पादनानां तात्पर्यं विषयीभूतोऽर्थः समान एव । स च वेदानामखिलविद्यानिधानत्वेऽपीत्येयत्वे नित्यत्वे च पर्यवसितोऽवैक्षित्य इति ।

एव तात्त्विकदृशा विमृश्यमाने सुतरां प्रतिफलितं भवति यद् वेदो हि नामाशेषविशेषज्ञानविज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रवैकर्म्योपेयं शास्त्रम् । आम्नाय, आगम, श्रुति वेदः इत्यनर्थान्तरम् । सोऽयं वेद त्रयीति पदेनापि परिभाष्यते, यस्तुनो वेदरचनायास्त्रैविध्यमेव वेदानां त्रयीत्वे बीजम् । या खलु रचना पद्यमयी सा ऋगुच्यते, या गद्यमयी सा यजुः, या च पुनर्गानमयी सा सामेति । तदाहुः भगवज्जैमिनिमुनिपादा ‘तेषामुच्यत्रायं वशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या, श्लोके यजुःशब्द इति ।’ [भीमासा-२१३२-३३-३४] एतदेव च विशदीकृतं ‘व्यापविस्तरे’ भाष्यवाच्येणापि । तत् तत्रैवानुसन्धेयम् । सोऽयं गद्यपद्यगानलक्षणतया त्रयीसंज्ञितो वेद ऋग्यजुःसामाथर्वेति धत्तु संहितासु विभक्तो विषयभेदात् । ये केचन व्यवतिष्ठन्ते यत् त्रय एव ऋग्यजुःसामाख्या वेदा पुरा आसन्, अथर्ववेदस्तु यस्तुतो न वेद, अपितु उक्तवेदत्रयीपरि-निष्कृष्टः, अतोऽर्वाचीनः, प्राचीनतमेव ग्रन्थेषु सङ्गृह्येताभावात् । तथा धो-पसभ्यने प्राचीनेषु छान्दोग्यमन्वादिसंहितास्वपि त्रयाणामेव वेदानामुल्लेखः—

‘अग्ने ऋचो वायोयंजृषि सामान्यादित्यादिति’ । [छान्दो० ब्रा० ६।१७]

अपिच :—

‘अग्निवायूरविम्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

बुद्धो ह यत्तसिद्धयर्थमग्न्यजुःसामलक्षणम् ॥ [मनु० १।१३] इति ।

किञ्च, अर्वाचीनेषु च ग्रन्थेषु बृहदारण्यकमहाभारतादिषु अयवंवेदस्यापि यन्नामप्राहमुल्लेखनमुपलभ्यते, तत्त्वकिञ्चित्करम् । कुतः ? उच्यते, तावता कालेनायवंवेदोऽपि विरचितोऽभूदिति सम्भाव्यते इति । तच्चिन्त्यम् प्रमाणासद्भावात् । ऋग्वेदेऽपि अयवंवेदस्य नामोपलम्भात् । समस्तेऽपि ब्रह्मिके साहित्ये तावदाश्रित्य न कोऽपि उपलभ्यत आधारः । वस्तुतः त्रयीति व्यवहारस्तत्र रचनानिवन्धनो न सल्लु सत्यानिबन्धन इत्यवोचाम प्रागेव । यथा चैषा रचना-मुबन्धी त्रयीत्वव्यवहारस्तथैव मन्त्रगतत्रियामनुरुध्यापि तेषां त्रैविध्यमुपपादितं मास्काचार्येण । तथा हि—

‘ता ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्चेति भेदातित्रिविधाः । ऋक्-शाखोऽत्र मन्त्रवचनः । यासु प्रथमपुरुषक्रियास्ताः परोक्षकृताः, यासु मध्यमपुरुष-क्रियास्ताः प्रत्यक्षकृताः, यासु धोक्तमपुरुषक्रियास्ता आध्यात्मिक्य इति ।”

अतः यत्र कुत्राऽपि प्राचां लेखेषु वेदे त्रयीत्वव्यवहारः, न स तच्चतुष्टयत्व-निरासाय अपितु केवलं तद्वचनात्रैविध्यमालम्ब्यवेति दिक् ।

✓ वेदेषु इतिहासोऽस्ति न वा ?

वेदेषु इतिवृत्तमस्ति न वेति प्रश्नोदये पक्षद्वयमुज्जृम्भते । एकः पक्ष इतिहासवादी । अपरः इतिहासाभाववादी । वेदनित्यत्ववादिन एवेतिवृत्ताभाव-वादिनः । वेदानां नित्यत्वाम्पुपगमे तत्र पुरुरव-उर्वदयोः, वशिष्ठ-विश्वामित्रयोः, इन्द्रवृत्रयोः, इन्द्राहृत्ययोः कथाशा उपाख्यानानि वा कथं संगच्छेरन् । नित्येषु खलु सत्सु वेदेषु तत्रानित्यानां मर्त्यानामुपाख्यानानि कथं नाम सम्भाव्येरन् ? विलसन्ति च तत्र बहुत्र तादृशकथांशा इतिचेदुच्यते—यानि तु वृत्तान्तरमेणा-भासमानानि वृत्तानि तत्रोपलम्पन्ते, तानि अर्षान्तरावगमार्थतया विभिन्नतात्पर्य-त्वेन च सुधीभिरप्रेष्यन्ति, इत्यवरोपणम् । यदि क्वचिद्वेदेऽसंलग्नस्य वशिष्ठस्य शब्दाः केषाञ्चिदनित्यमर्षानामवबोधकाः आपाततोऽवभासन्ते, न तावता तेषा-मस्मदादिवत् इन्द्रवृत्रादीनामितिहासपरत्वमवधार्यम् अपितु तत्त्वज्ञानपरमर्थान्तर-मपि तेषां भाग्यम् । निरुक्तमाध्यकृद्भिः स्कन्ददुर्गप्रभृतिभिरपि महाभारतेऽप्येवमर्थः सिद्धान्तितः । तद्यथाः—

“एवमाख्यानस्वख्यानां मन्त्राणां यजमाने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्तव्या ।

एष शास्त्रे सिद्धान्तः । तथा च चक्षति 'तत्को वृत्रः ?' मेघ इति नैखताः ।

औपचारिकोऽयं मन्त्रेष्ट्याख्यानसमयः । परमार्थे तु नित्यपक्ष एवेति सिद्धम् ॥

[स्कन्दस्वामी]

एवं प्रजापतेः सुतोपगमनम्, इन्द्रस्याहित्योपगमनम् इत्याद्याः कथाश्च विभिन्नतात्पर्यत्वेन व्याख्येयाः । व्याख्याताश्च किल ते तथैव वेदविद्वद्भिः प्राक्तनैः

तद्यथा—ऐतरेये ऋग्वेदाह्वणे—“प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यधावद् विव नित्यन्य आहुदयसमित्यन्ये तामुश्योभूत्वा रोहितंभूतामभ्यैत्” इति कथांशः, अत्र भीमांसाभाष्य-वार्त्तिककार आह—“प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्यः एवोच्यते । स चारुणोदयवेलायामुपसमुद्यन्नभ्यैत् । सा तदागमनादेवोपजायते, इति तद्वद्विद्वत्त्वेन व्यपदिश्यते । तस्यां च अरुणकिरणालयबीजमिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगबहुपचारः । इति तत्त्वम् । इत्यमेव शतपथब्राह्मणे इन्द्राहुत्यावृत्तमपि प्रपञ्चितम् । तत्र निखतकाराः आदित्योऽत्र आर उच्यते रात्रेर्नरयिता । तत्र वार्त्तिककारश्चापि 'एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन शब्दवाच्यः सवितैव । अहर्निशीयमानतया रात्र्याः अहत्याशब्दवाच्यायाः क्षमात्मकजरया हेतुत्वाज्जीर्य-त्यन्तः' इति । अदित्य एवाहुत्याजार इत्युच्यते न तु परस्त्रीव्यभिचारात् । इति । एवंविधाः समस्ता औप इतिवृत्तवदानीं सभानाः । अत्रानेनैविकस्यास्वापन्ते । तेषां नयेन न मनाक् तत्रेतिवृत्तशब्दकावकाशः । ऐतिहासिकास्तु पुनरेववाणी-मशादवतिकीमुपिप्रणीता पौरुषेयीश्च मन्थमानाः, (न जातु अपौरुषेयी) यैः सिन्धे-तिहासमभिमन्यन्ते, ते विवृण्वन्ति च तांस्तान् कथांशानिति वृत्तहपेणवेति । सत्यम् सन्ति ते खलु अल्पीयास्त एव । बाहुल्यं तु वेदवाणीमौश्वरीयत्वेनैव स्वीकुर्वतामर्ह-गम्यते । अतः सात्त्विकदृशा विमृश्यमाने भेदं प्रतिपत्तुं दुष्करम् यन्नित्यमपौरुषे-यञ्च शास्त्रं तद्वितिवृत्तलक्ष्णमपि कथं संस्पृशेदिति । प्राधान्यं तु वेदानां नियतववादिनामेव, न सात्त्वितिहासवादिनाम् ।

स्वराङ्कनप्रकारः

वेदमन्त्राणां षड्पाठप्रत्येपोत्सादादिविचारजातात्परिरक्षणार्थं हि स्वराणां प्रवृत्तिः । ते चामी स्वराः उदात्ताः अनुदात्तश्चरितभेदात् त्रिविधाः ।

१. उदात्ता वृत्त इत्येव द्वावन्तर्याना, त्वाष्ट्राऽत्रुहोत एवहागवाः । अमाञ्ज परोक्षिणाञ्च मिथ्याभावे कर्मणां कर्तव्यं जायते, तत्रोपमार्थेन दूढवर्णा भवन्ति ।
.....इत्येव वृत्तत्रयात्त्वम् ।

तदेया स्वराणामङ्गुनप्रकारोऽधोऽङ्गुतसरण्याञ्चगन्तव्य । उदात्तस्वरस्य न कापि चिह्नरेखा । अनुदात्तस्वरस्त्वघस्तान् त्रियम् रेखायाञ्चुचते । स्वरितश्च उपरिष्टादूर्ध्वरेखया । स एष प्रकार ऋग्वेदीयैराद्रियने किल । तद्यथा :—

‘यत्तस्य’ इत्यत्र यकारोऽनुदात्तोऽयस्तात्समरेखयाऽङ्गुत । ‘ज’कार इति त्रियं चिह्नरेखया रहित उदात्त । ‘स्य’ इति च उपरिष्टादुच्चिन्नोर्ध्वरेखयाऽङ्गुत वरित ।

तेषु स्वरेष्वपि तावद् उदात्तानुदात्तौ स्वतन्त्रौ, स्वरिनस्तु सलु तदुनयममाहार-
प एव । तथा हि सूत्रयामास तत्रभवान् महामुनि पाणिनिरपि — उच्चैर्ददात्,
तीर्चरनुदात्त, समाहार स्वरितश्चेति । सत्र तात्त्वादित्यानोर्ध्वभागनिष्पन्नो
ऽनुदात्त । सत्र तात्त्वादित्याननोर्ध्वभागनिष्पन्नोऽङ्गुननुदात्त । उदात्तत्वानुदात्तत्व-
क्षणवर्णधर्मसमाहारवाङ्मन्त्र पुन स्वरित इति ।

अपरे स्वराङ्गुनप्रकारा क्रमेण काठकमंत्रायणास्पयमृग्वेदीयमहिताद्वये, शतपथ
ब्राह्मणे सामवेदे च दृश्यन्ते । तत्र मृग्वेदे उदात्त उपरिष्टादूर्ध्वरेखाङ्गुत । शतपथे
च पुन स एवायस्तात् समरेखयाऽङ्गुतो भवति, साम्नि तु सलु स्वरत्रयस्योच्च-
त्वादित्यतिविशेषाभिव्यञ्जनार्थं, १ २ ३ इत्येते अङ्गु प्रयुज्यते । तत्र एकाङ्केन
न दिश्यमान स्वरा उदात्तोऽङ्गुत इति दिक् । १ २ ३ स्वरा केवलमर्थमेव
रामा नुदात्तं ध्वज्जनानाम् । तेषा सर्वत्राङ्गुतस्वरेणैव व्यपदेशान् । अनुपरा
१ २ ३ च क्वचित् स्फटिके जपाकुसुमलौहित्यवत् ध्वज्जनानामपि सम्भवन्ति तद्धम-
नाञ्जि गौणपूरया । इमे च किल स्वरा वेदेष्वेव पुन स्थावसरा नक्वचिदप्यत्र,
उदात्तधिकार एव स्वरसूत्राणामुपनिबधनान्, इत्यभिप्रेयता मन तु न सर्वसम्मत
मित्यधोऽयम् ।

ये सलु सामवेदे प्रपञ्चितता कुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्रानिष्वर्णानिषा
सप्तस्वरास्तेऽपि उदात्ताद्यवान्तरभेदभूता न कर्हिचित् तद्व्यतिरिक्ता इति दृढमाक-
ल्याम । केचित्तु नारदीयशिक्षामाश्रित्य व्यवतिष्ठन्ते यत्तद्भूतदास्यप्रतिष्ठा-
पद्जादय स्वरास्तेऽपि पुनरिम एव सामस्वरा न तेभ्योऽज्ञानोऽपि
वेभिद्यन्ते । एतेष्वेव उदात्तानुदात्तस्वरितेषु, ते पद्जादय स्वरा लप्यन्
भवन्ति । उक्तञ्च पाणिनीयशिष्यायाम् —

‘उदात्तो नियादगान्यारावनुदात्त ऋथमर्थवती ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षडङ्गमध्यमपञ्चमा ॥ इति ।

स्वराणां प्रयोजनम्

किञ्च न केवलं वेदपाठपरिरक्षणार्थमेव स्वराणां प्रवृत्तिः । अपितु प्रयोजनान्तरवत्पि सा । तत्तच्छब्दगतोऽर्थोऽपि स्वरेर्निर्धार्यते । अर्थविशेषावगतिहेतवे हि स्वरा भवन्ति । यथा चाह तत्रभवान् गोमर्दोऽथ पस्पशाधाम् —

“याज्ञिका पठन्ति ‘स्थूलपृषतोमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत’ इति । तस्या सन्देहः स्थूला आसीत् पृषतो च स्थूलपृषतो स्थूलानि पृषन्ति या यस्या सेपः स्थूलपृषतीति । ता नावेयाकरणं स्वरतोऽप्यवस्यतीति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः । अथ समासोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुष इति । इत्येवार्थनिर्णयोऽपि स्वरापत्त एव । तथा च —

“बुष्टं शब्दं स्वरतो वणतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तत्पर्यमाह । स धाम्बजो यजमानः हिनस्ति । यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इति । एतद्वचनमपि निर्दिष्ट-तत्त्वमेवोद्घृतमिति ।

एवमेव वाक्यनिर्णयोऽप्यपदप्रयोजनं स्वराणां निर्धार्यते । यत्र क्वाचिन्मन्त्रेषु मुद्रणादिवोपवशवद्वत्या, धिरामादिचिह्नान्निष्ठतेषु कुतो वाक्यमारभ्यते कुत्र वावसीपते इति परिज्ञातुं न पायते तत्र स्वरलिङ्गरेव निर्णेतुं शक्यते किं वदन्त्येति । तद्यथा—

‘पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णान्मनः’ इत्यत्र ‘पत्नीव’ इह अन्तिम पदद्वयं किं पूर्ववाक्यसम्बन्धिः ? उत वा उत्तरवाक्यसम्बन्धीति सन्देहे प्राप्ते स्वरेणादधायते यदि आत्मन्त्रितत्वाद्गुदात्तत्वं ततः पूर्वान्वयि, आगुदात्तत्वे तु खलूत्तरान्वयि, इति । इत्यमेव “अदश्म ज्योतिरविदाम देवान्” इत्यत्र देवान् अवश्यं, ज्योतिरविदाम इति नावय्य स्वरविरोधात् इति स्वरावच्छेदमेवैवावगम्यते । एतस्मात् सम्यग्वाक्यभेदज्ञानमपि स्वराणां प्रयोजनान्तरत्वेनोत्तममिति विद्म् ।

सहितापाठस्य परिरक्षणार्थमन्येऽपि कतिपयोपाया

वेदानां परिरक्षणार्थं, केचनान्येष्वुपाया अपि ऋषिभिर्निर्दिशताः । तेषु प्रथमं पदपाठः । यैः सहितानि पदानि छित्त्वा संहितापाठस्य शीलिष्वप्यप्रदर्शितं भवति । मात्राणां मूर्ध्नाप्रतिष्ठाशयोक्तेर्वचने, स एव पदपाठप्रपञ्च एव निवृत्तायते । ततः संहितापाठं प्रत्येकपदपाठस्यैव परिरक्षणं परित्याज्यं, चयनं, घनं, जटादि-

१ अथ इन्द्रं मनुष्यं, इन्द्र एव वा मनुष्य इति सन्देहः स्वरेणैव निर्धार्यते ।

पाठा आविष्कृताः । यथा न तत्राणुमात्रमपि दोषलेशः संश्लिष्येत् । नच मात्रपाठपि कश्चिदाविलोक्युयात् संहितापाठस्य तन्मौलिकमौज्ज्वल्यम् । तद्यथा :—

पदपाठो यथा

अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।

ऋ० १।१।१।

इत्यत्रः—

‘अग्निं, ईले, पुरोहितं, यज्ञस्य, देवम्, ऋत्विजम् ।’ इत्येवंविधः पदपाठः ।

क्रमपाठः

क्रमपाठे पदपाठगतं प्रत्येकं पदं पूर्वोत्तरपदभ्यां संगमस्य द्विरुच्चार्यते ।

यथा—

अग्निं ईले, ईले पुरोहितम्, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं ऋत्विजम् ।’

इत्येवंविधः क्रमपाठः ।

जटापाठः

क्रमपाठमालम्ब्य प्रत्येकं पदयुगलं त्रिरुच्चार्यतेऽत्र द्वितीयावृत्तौ पदयोः

प्रातिलोम्येनोच्चारणं भवति । यथा—

अग्निं ईले, ईले अग्निं, अग्निं ईले, ईले पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं, देवं ऋत्विजं, ऋत्विजं देवं, देवं ऋत्विजम् इत्येवंविधः पाठः जटापाठ उच्यते ।

घनपाठः

घनपाठोऽयमतितरां सङ्कुलीभावेनोच्चार्यते । तद्यथा :—

अग्निं ईले, ईले अग्निं, अग्निं ईले, पुरोहितं, पुरोहितं, ईले अग्निं, अग्निं ईले-पुरोहितं, ईले पुरोहितं, पुरोहितं ईले, ईले पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितं ईले, ईले पुरोहितं यज्ञस्य, पुरोहितं यज्ञस्य, यज्ञस्य पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य पुरोहितं, पुरोहितं यज्ञस्य देवं, यज्ञस्य देवं, देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं ऋत्विजं, ऋत्विजं देवं यज्ञस्य, यज्ञस्य, यज्ञस्य देवं ऋत्विजमिति । इत्येवंविधो घनपाठः ।^१

१. वेदानां परिरक्षणार्थं महर्षिभिः पाठप्रणालिराविष्कृता । पाठपद्धति-
मनुरध्य निर्भुजमहिता, प्रतृणसहितेति द्वेधा पाठौ विभज्यते । तत्र मूलस्या-
विवलः पाठो निर्भुजपाठ उच्यते । मूलस्य विकृतम्पेण पाठः प्रतृणपाठ इति
ध्येयम् । स च पाठः अष्टविधः ।^१

तदेवविधा षष्टि^१ विवृत्तयो भवन्ति तास्तत्र तत्रैव यथाप्रकरणं प्रणि
भालनीया जिज्ञासुभिः ।

एवमेव प्रातिशाह्याहयग्रन्था अपि वेदपाठस्य परिवर्तनार्थमेव विरचिता ।
ये किल मन्त्रपदपाठे विदलेषिताना पदाना पुनः सदलेष्ये समुत्पन्नमानान् घर्णविकार-
विशेषान् व्याकुर्वन्ति । प्रतिशास्त्रमधिकृत्य प्रवृत्तत्वादिमानि प्रातिशाह्यानि परि-
भाष्यन्ते ।

सहित्यमेव सहितापाठस्य रक्षार्थं कार्त्तिकदनुष्मणी अपि न केवलं सहिता-
पठिताना सूक्ताना मन्त्राणामपि पदानामक्षराणाञ्चापि सङ्गृह्याविशेषा निरूप-
यन्ती बहुधा तदोपविषयप्रसरमपि निदिशति । एष सहितापाठः प्रक्षेपोरसावाविभि
विकारविशेषं सर्वथा सुरक्षितं प्रतीयते । वेदप्रादुर्भावकालादारभ्य इवानो याव-
द्बहु णतया अध्याकुलोभूतं परम्पराप्राप्तश्च स तथैव समुपलभ्यते, सर्वे वेद-
विशेषां सुभूषणं समाश्रियते च बद्धध्वंरिति न तिरोहितं विपश्चिताम् ।

वेदेषु पाठभेद

एष निदिष्टदिशा ग्रहतावधानेन सरचितैष्वपि वेदेषु बहुत्रोपनत पाठभेद
विहेतुषु^२ इति सम्प्रश्नः सुतरामुदेति । तत्रोच्यते, सत्यं, तादृशा अवभासमाना भेदा
बहुशः परदशतसत्याकाश्च दृक्ष्यमवतरन्ति । परन्तु नैते भेदा शब्दाग्राहकता
अपितु सहितावशात् किञ्चित्स्वरूपमेव आपिता बहुधा अवगम्यन्ते । प्राधान्येन
लीङ्गसंस्कृतोपनतसन्धिनिमयशाब्दोदपद्यन्ते । तत्त्वतो विमृश्यमाने विज्ञातं भवति
यदीहारा विकारा प्रायशः सन्धिनिमित्तका एव । तेष्वपि क्वाचित्का न सार्वत्रिका ।
ये तु सत्वग्नये विकारा शब्दान्तरत्वेनोपनम्यमाना वृश्यन्ते ते तु वधीयसः कालादगता
तत्तच्छास्त्राविशेषोपनता यणोच्चारणभेदपारवश्याद्वा क्रमिकपारवाहिकतया तथा
पाठभेदत्वेन परिणता । अन्यथास्त इमे पाठभेदा न भूयास्त इति । कारणान्तरं तु
भाष्यमाणमपि सुद्धिन्मरणं नावतरति । वस्तुतः किञ्चिन्मित्त्वा इमे पाठभेदा इत्येव-
विधा जिज्ञाता तु नूनं भूयस्तरमनुतन्धानमपेक्षते, वेदविदाञ्च मुनिपुण्यवचनम् ।

यावार्थेन वेदार्थावशेषनार्थं साधारणरूपेण ब्राह्मणानि, प्रातिशाह्यम्,
शूद्रदेवता, सार्वान्त्रमणी, सूत्रग्रन्था, निरुक्तं, पूर्वमोमासाद्या ग्रन्था अपेक्ष्यन्ते ।
सायणरश्मिन्दरवाम्पदुषोषवैषट्माषवोषट्माषवप्रभृतीनां वेदविदुषां भाष्याभ्यपि

१ जटा माला सिंगा लया छत्रा दण्डो रथो घन ।

अष्टौ विवृतयः प्राक्ता नमपूर्वा मीपिभिः ॥ इति

[व्याहृतिमुनिवृत्तायां विवृतिवत्त्वम्]

सहायभूतानि पर शाकलसहिताया सम्पूर्णं भाष्यन्तु सायणाचार्यस्यैवोपलभ्यन्ते । न कस्याप्यन्यस्य सम्पूर्णं भाष्यं दृष्टिपथमवतीर्णमद्यावधि ।

वेदार्थानां प्राधान्येन त्रैविध्यम्, आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदात् । आधियाज्ञिकमपि व्याख्यानं भवति । यद्यपि सायणाचार्येण ययाप्रवेश सर्वविधा एव अर्था परिक्रान्ता यया इन्द्रशब्द ईश्वरदेवज्ञानविद्युत्पर प्रदर्शित, यत्रद्वय असुराज्ञानमेधायंको विवृत । ययाप्रवरणञ्च समन्वयीकृत्यार्थो व्यघ्रापि तथापि सविशेष स यज्ञपरानेवार्थानुपलब्धायामाप्त । हठादाकृत्यापि क्वचित्तु भिन्न-तत्त्वार्थकान् शब्दानपि यज्ञपरानेव व्याख्यातवान् । नूनमिदमत्याचरित सायणस्य वेदमनीषिणो नाभिनदन्ति । एव स्वीक्रियमाणेऽपि, वेदार्थतत्त्वबोधने सायणाचार्येण यन्महत्त्वसबलित भाष्यमारचित तदभिलक्ष्य वेदविज्ञासो भगवत सायणाचार्यस्य सर्वदेव स्यात्स्यन्ति कृतज्ञतापाशबद्धा, इत्यत्र तु न कश्चित् सन्वेष्टामसर इति ।

वेदेष्ट्वेति ह्यविभ्रम

वेदेषु आख्यानसमय नयनगोचरोक्त्य, तवितिवृत्तत्वेनोन्नयन्ति । परन्तु केवलव्यक्तिनाममात्रोल्लेखेन, नदी-यवन्तादिवर्णनेन वा इतिवृत्तत्वं साधयितुं तु को नामाप्रमत्त समुत्सहेत । वेदेषु शान्तनु-वेदापीक्या प्रणिभात्य, मुदास विश्वामित्र-कण्वप्रभृतीनामाख्यानानि पर्यालोच्य, ऋग्वेदस्य दाशराजयुद्धवर्णलिङ्गा-पर्यालोच्य, तथैव तत्र-तत्र गणा-कुमा-असिक्नी-मरुष्णी वितस्ता यमुना विपाश्-सिन्धु-शतुद्री-मुवास्तु प्रभृतिनदीनां नामानि दृष्ट्वा एव मत्स्य-भगध-मुण्ड-कौशल-आदि प्रवेशनामानि नमनगोचरीकृत्य च वेदेषु इतिहास वितर्कयति बहव । सायण-स्कन्दोद्गीष-वैकट-माधव भट्टभास्कर-महोदरादि भाष्यकारा अपि तत्रेतिहासमभ्यस्यमाना आख्यानप्रपञ्चानेवोपदेशरूपान् स्वीकुर्वाणा तद-हपेणैव व्याख्यानं कुर्वन्ति । इतिहासाख्यानयोरनर्थान्तरत्वमुररीकुर्वाणा एते तादृश विग्रमविलासपाशे निपतन्ति । 'तत्रेतिहासमाचक्षत' इत्यादि निष्कतोक्तरीरवलम्ब-माना यास्कमपि इतिवृत्तवादिन मन्यन्ते । यास्काचार्यस्यापि प्रव्यक्तमितिहासपक्ष-लण्डनमवहेत्य, ते तमपि स्वपक्ष एव निपातयन्ति । पर यास्कस्तु ऐतिहासिकपक्षा-वलम्बिन सन्तीति, तेषां पक्षमुद्धृत्य तत्तल्लण्डनपराणि अर्थांतराणि विधाय न मुस्पष्टमात्मोपमनेतिहासिकत्वं प्रमाणयति । वस्तुतः वेदेतिहासवादो यद्यप्यतीव प्राचीन तथापि सोऽल्पदेशीय सीमितश्च । इतिहासलक्षणाघटितश्चेति अन्य त्रोपपादितप्रायम् । भवतु नाम तत्रोभयपक्षप्रसरस्तथापि न तावता वेदानां महत्त्व परिहोयते । वेदे प्रतिपादितानि यानि महत्त्वपूर्णानि सावदेशिकानि सावकालिकानि तत्त्वज्ञानानि समृद्ध्मन्ते तानि तु तदवस्थानि एवेति निर्विशङ्कम् ।

वेदकालनिर्णयः

वेदाम्पासत्रवर्णनार्तोपविद्धभिः वेदकालनिर्णयस्य दुरधिगम्यता प्रकटीकृता । यस्तुतस्तु तेषां नयेन परोक्षविषयीभूतस्य वेदस्य निर्माण-काल निर्णिनीयाभिनिवेश उपहास विशेष एव तथापि पाश्चात्य-विपश्चिदपश्चिमः वेदकालनिर्णये प्रशंसनीयः थमो विहितः । यद्यपि तेषां मतानि किल बहुधा भिद्यन्ते । तेषु तत्र कस्य सत्यं कस्य वाऽसत्यमिति विनिग-मनाभावात्तानि प्रामाण्याच्च्यवन्ते । केचन ख्रिस्तसंवत्सरात्प्राक् १००० वर्षदेशीयः, अन्ये तत्प्राक् २००० वर्षदेशीयः, भारतीयविद्वत्सु तिलकमहोदयः ख्रिस्तपूर्वः ४५०० वर्षदेशीयः, पाजमीमहोदयः ख्रिस्तपूर्व ७००० वर्षदेशीयः, अविनाशचन्द्रदासः २५००० वर्षादारभ्य ७५००० वर्षपर्यन्तसमयान्तराल एव वेदनिर्माणकालः इति निश्चिन्वन्ति । परं न तेषामैकमत्यम् इत्यपि विद्वांसो विदादकुर्वन्तु ।

ऋग्वेद

तत्र तावद् ऋग्वेदः—ऋच्यते स्तूपते प्रतिपाद्यार्थो यया सा ऋक्, १ स एव ऋचां समूह एव ऋग्वेदपदवाच्यः । यश्च सूक्तमण्डलरूपेण ऋषिप्रवरेण शाकलेन विभाजितः । उक्तञ्च प्रातिशाख्येः—

ऋचां समूह ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नतः ।

पठितः शाकलेनादौ चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥

मुष्टतपोक्तत्वादेतत्सूक्तमित्युच्यते । सूक्तं स्तोत्रं स्तोममित्यनर्थान्तरम् । तथा च बृहद्देवतायाम्—

सम्पूर्णऋदिकाम्यन्तु, सूक्तमित्यभिधीयते ॥ [बृहदे०]

तदेतत्सूक्तं चतुर्विधम् ऋषिसूक्त-देवतासूक्त-छन्द सूक्त-अर्थसूक्त-भेदात् । तत्रैकविंशत्यमग्राणां समूहः ऋषिसूक्तम्, एकदेवताकमग्राणां समूहः देवतासूक्तम्, समानच्छन्दसां मग्राणाञ्च समूहः पुनः छन्दसूक्तं, यापदर्थ-समाप्तमग्राणां समूहः अर्थसूक्तमुच्यते ।

उक्तञ्च—

“देवतार्थपिछन्दोभ्यो वैविध्यं तस्य जायते ।

ऋषिसूक्तं यावन्ति सृणतान्येकस्य वै कृतिः ॥

रूपेतेषां तु यावत्सु तत्सूक्तं देवतं विदुः ।

१. तेषामुपपत्त्यर्थेनैव । पादव्यवस्था [जैमिनि] । यत्र-पाद-व्यवस्था म मन्त्र ऋट्नामा [शबरस्यामी २।१।२५] । पादेन चायैतोता वृत्तवद्धा मन्त्रा ऋच इति मागव, [जैमिनिन्यायमागवाम्] ।

यावदर्थसमाप्ति स्यादर्थसूक्त वदन्ति तत् ।

समानच्छन्दसो मन्त्राश्छन्द सूक्त तदुच्यते ॥

[बृहदे० १। १४। १५। १६]

सौज्यम् ऋग्वेद, मण्डलानुवाकवर्गभेदेन, अष्टकाध्यायसूक्त भेदेन च द्वेधा विभक्त । बालखिल्यसप्तकानि षोडशसूक्तानि विहाय अखिलसहिताया दश (१०) मण्डलानि, पञ्चाशीति (८५) श्वानुवाका, अष्टोत्तरशतद्वय (२००८) मिताश्च वर्गाः । एव अष्टकाष्ट (८) कम्, चतुःषष्टि (६४) रण्याया, सप्तदशोत्तर-सहस्राणि (१०१७) च सूक्तानि सन्ति । चतुर्दश (१४) छन्दोनिबद्धाश्च समस्ता मन्त्राः । मन्त्राश्च सर्वे दशसहस्रचतुःशतसप्तषष्टि (१०४६७) मिताः । तत्र महर्षि-शौनकस्यानुक्रमणोमनुरूप्य सर्वे मन्त्रा दशसहस्रपञ्चशतोत्तराशीति (१०५८०) मिताः । शम्बास्तु एक-अक्षरिपञ्चाश सहस्राष्टशतोत्तरषड्विंशति (१,५३,८२६) संख्यायाः । अक्षराणि च पुनश्चतुर्लक्षद्विशतसहस्र (४,३२,०००) मितानि । पर शाकल्यसहितानुगुण्येन गणना तु शौनकानुक्रमणी न सवदति । कृतिपयमन्त्राणा विलोपापत्ति सुलभसम्भवा । इतिहृत्वेवैष्य भेद आपन्नो दृश्यते । तथा हि—

ऋचा दशसहस्राणि ऋचा पञ्चशतानि च ।

ऋचामशीनिपादादचंतद् पारायणमुच्यते ॥

मन्त्राणान्च सरया १०५८० शौनकीयानुक्रमणीमतानुसारेण । परन्त्वत्र मतानि भिद्यन्ते विदुषाम् । विनिगमनाभावाद्यथायसत्योल्लेखो न सुकरः । स च भेद शतद्विशतमन्त्राणामन्तरालमेवालम्बते । नातोऽधिकम् । तदत्र प्रुक्तायुक्तविबे-धनपरा विपश्चित एव प्रमाणम् ।

स धायम् 'ऋग्वेद' 'अग्निमीडे' इति प्रथमसूक्ताद्यमन्त्रादारभ्यान्तिम-सूक्तस्यान्तिम-समाप्ती वाकृतिरिति मन्त्रेण च समाप्त समुल्लसति । अग्नि-सूक्तेनारभ्य सज्ज्ञान-सूक्तेन समाप्त इति भावः ।

— अथ वेदविषयोपन्यास

क खलु वेदप्रतिपाद्यो विषय इति प्रश्नस्त्वतीव जटिलः । क खलु वेदाना-मविषय ? इति प्रश्नोऽपि समरालाघच्छेदेनैव समुज्जृम्भते । को हि नाम स विषयो यो वेदेषु न चर्चितः । वेदो हि नाम अशेषविश्वविज्ञानविशेषपरिज्ञानप्रद शास्वतिक-मपौरुषेय शास्त्रम् । "विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते एभिर्धर्मादिपुरूपार्या इति वेदा" इति बह्वृक्प्रातिशाख्यवृत्त्युपक्रमे । "अपौरुषेय वाक्य वेद" इति सायणीय ऋग्भाष्ये । "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपाय यो वेदयते स वेद ।" इति सायण । "विदन्ति जानन्ति, विद्यन्ते भवन्ति, विन्दन्ति, विदन्ते लभन्ते सर्वा सत्यविद्या

ये येणु वा" इति दयानन्द । तदेवां सर्वेषामपि व्युत्पादनानां तात्पर्यविषयोभूतोऽयं समान एव । ॥ च वेदानामखिलविद्यानिधानत्वेऽपीत्येव च पर्यवसित इति प्रागेवावोचाम ।

विश्वोत्पत्तिस्तूक्तेषु यदतिरमणीयमाभाति तत्तु नासदीयसूक्तम् । अस्मिन् सूक्ते सृष्ट्युत्पत्तिक्रमविकासविषयका यादृशा प्रगल्भा विचारा समुपलभ्यन्ते ते नूनं तत्त्वविशेषज्ञानामपि कुतूहलमुत्पादयन्ति । 'नासदासीन्नो सदासीदि'त्यादिना आपातत पर्यालोचयतां प्रतिभाति यदेतत् सास्य-प्रतिष्ठापितेन सत्त्वायंवादेन सह सवाद न भजते । पर सात्त्विकदृशार्यपर्यालोचने सति तदेकपदे स्वपुष्पायते । नाऽत्र 'असत्' शब्दोऽभाववचनं, सत्स्वरूपाभववर्ती प्रकृतिमभिधत्तेऽनुद्भूतरूपान् ।

नासदीयसूक्तम्

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो भो व्योमा परो यत् ।
किमावरीष कुह कस्य शर्मन् अग्निं किमासीद् ग्रहन गभीरम् ॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रान्या अह्ना आसीत्प्रकेत ।
आनीदवात स्वधया तदेक तस्माद्वान्य न पर किञ्चनतास ॥
तम आसीत्तमसा गूढमग्रेप्रकेत सलिल सर्वमा इदम् ।
तुच्छपेनाम्बपिहित यदासीत्तपसस्तन्महिनाऽजायतैकम् ॥
कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि मनसो रेत प्रथमं यदासीत् ।
सतो यन्ममसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा ॥
को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इय विसृष्टि ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाया को वेद यत आबभूव ॥
इय विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमन् सो अह्ना वेद यदि वा न वेद ॥

[श्रु० १० । ११ । १२९]

किञ्च सृष्टि सृजनैत्यव्यतम प्रधानतममेक पुरुषसूक्तम् । विश्वविम्पातेऽस्मिन् पुरुषसूक्ते आदिषु पुरुषविशेषादुत्पन्नम् । सस्य पुरुषविशेष ईश्वर एव सम्भवेत् । तत्राङ्गाररूपेण प्रपञ्चितमखिलविद्यमिदं विराट्पुरुषाकारेण परिणतमुपवर्ण्यते । तदिदं वस्य प्रतिभावतो न कुतूहलकरम् ।

पुरुषसूक्तम्

सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात् ।
॥ भूमिं भवन्त स्पृत्वाऽप्यतिष्ठद्वाङ्गलम् ॥१॥
पुरय एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतमवत्येनानो यदग्नेनाति रोहति ॥२॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
 तस्य योनिं परिपश्यति धीरास्तस्मिन् ह तस्युर्भुवनानि विद्वा ॥१९॥
 यो देवेभ्य आतपति यो देवाना पुरोहित ।
 पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय आह्वये ॥२०॥
 रुच आह्य जनयन्तो देवा अपे तदबुवन् ।
 यस्त्वेव आह्याणो विद्यास्तस्य देवा असन् यज्ञे ॥२१॥
 श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पर्यावहोरात्रे
 पादर्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यासम् ।
 इष्पतिपाणाम् न इषाण सबलोक न इषाण ॥२२॥
 [यजु]

अस्मिन् खलु पुरुषसूक्ते विद्योत्पत्तिरहस्यमतीव रमणीयतयोपवर्णितम् ।
 अगदुत्पादकस्यैश्वरस्य महिमान् निरूप्य तत एव निखिलोत्पत्तिञ्च प्रदर्श्य विविध-
 जीवानां समुद्भवः वर्णय्यवस्थापनं, वेदाविर्भावः, जीवानाञ्च बन्धनम्, ऐहिकोन्नति-
 पुरस्सरं मोक्षमार्गप्रदर्शनमित्यादिकं सर्वमेव सृष्ट्युपयोगिं तत्त्वजातं निर्दिश्य
 प्रवृत्तिनिगूढरहस्यं सप्रहेण प्रपञ्चितं विभाव्यते ।

इदञ्च पुरुषसूक्तं श्रग्वेदे योऽश्वम् । अय्यवतमहर्वादिर्विज्ञक्षणो य
 पुदपविशेय स एवास्त्य देवतात्वेनोत्तीयते । स च सर्वप्राणितमष्टिरूपो ब्रह्माण्ड-
 विग्रहो विराडाख्यः । सोऽयं सहस्रशोर्धा । सहस्रशब्दोऽयं अनन्तवचन उपलक्षण-
 एवात् । अनन्तशरीरोभिर्युक्तं विराट् पुरुषं परमेश्वर इति यावत् । भूमिं ब्रह्माण्ड-
 गोत्ररूपां विद्वत् सृत्वा पृथिव्येष्ट्य, दशाद्रगुणमत्यतिष्ठत् । दशाद्रगुणमत्र
 उपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्याधिष्ठित इति भावः । इत्यनेन
 ब्रह्मणो विराट्पुरुषस्य परमेश्वरस्य सर्वव्यापकत्व, सर्वनियन्तृत्वं, सृष्टिकर्तृत्वञ्चे-
 त्युपोद्बलितं भवति । यद्यपि परमेश्वरस्येयताभावात् पादचतुष्टयत्वं निरूपयितु-
 मशक्यम्, तथापि अगदिव परमेश्वरावेशयात्यल्पमिति शोषनाय तत्पादत्वेनो-
 पय्यात् । 'तस्माद् विराड्जायत' तस्मात् आदिपुरुषात् विराड् ब्रह्माण्डदेह उत्पन्नः ।
 ततो भूमिसृष्टिः । भूमिं सृष्टेरनन्तरञ्च जीवानां पुर शरीराणि सप्तानं । जीवानां
 नियतत्वात् तत्तममनानुपपत्तेः । पुर—पूयने सप्तयानुनिरिति तद्व्युत्पत्तेः । ततो
 वायव्या आरण्या प्राभ्याश्च पशव आवा माय जगिरे । ततो वेदाश्च जगिरे देवा
 शाप्या श्रययश्च । अग्न्यत्वात् गुणमम् । इति सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् इति ।

अग्न्यानि जग्निचित् भुक्तानि इतिहासपरत्वेनाभासमानानि सत्त्वरूपेण
 तत्तद्गुणानुसृत्यप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपादयति शोकावहानि विस्तसन्ति श्रग्वेदे ।
 'सप्तममष्टस्य' पञ्चशोऽतितमो गुणः द्वात्रिंशोऽत्रमवारः । तस्यैव सप्तोत्तरादततमे सप्तमा

देवशुनी नामेन्द्रस्य दूती, पणिभिश्चोरिता गा-प्रत्याहर्तुकामा तैः सह तनोति संवादम् । एवं उर्वशी-गुरुरवसोः संवादस्तु प्रसिद्ध एव । एवं यम-यमोसूक्तमपि निरतिशयं मनोहारि । परमेनान्युपाख्यानानि पुरावृत्तविषयमतिरिच्य किमप्यन्यज्जीवनोपयोगि तत्त्वज्ञानमाविष्कुर्वन्ति हितोपदेशपरम् इति वेदिका मन्यन्ते । न खलु वेदे पुरावृत्त-विषयोक्तं तत्त्वं किमपि प्रतिपाद्यते नित्यत्वान्, अपौरुषेयत्वाच्च । न हि नित्ये ऽनित्येतिवृत्तचर्चा श्रद्धेया भवितुमर्हति । अतएव एतानि संवादरूपेणोपनतानि उपाख्यानानि, तत्त्वत्रिद्यापरत्वेनैव विभाव्य व्याख्येयानि ।

गायत्रीमन्त्र

वेदेषु सुप्रसिद्धो मन्त्रो गायत्रीमन्त्रः- सवितृदेवताकः सवितारमभिलक्ष्य प्रवृत्तः । प्रतिपाद्यदेवतानुरोधेनैवायं सावित्रीत्यप्युच्यते । गायत्री तु छन्दोऽनु-रोधात् । एष च मन्त्रः प्रधानत्वात् त्रिष्वपि वेदेषु ऋग्यजु सामसु उपलभ्यते । मन्त्रोऽयं वैदिकैरतीव महत्त्वमुपार्जम्भतः ।

‘सत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

केचनान् ‘सविते’तिपदेन सूर्यस्य, इतरे जगत्प्रसवितुः परमेश्वरस्य ग्रहणम-भिर्वाञ्छन्ति । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । एवमष्टाक्षरनियतंस्त्रिभिः पादैर्घटितं छन्दोऽवश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मकम् परन्त्वस्मिन् मन्त्रे त्रयोविंशतिरेवाक्षराणीति कृत्वा केचन ओमिति संयोज्य, अपरे ‘वरेण्यं’ इत्येते ‘वरेणिय’मिति विभज्य, चतुर्विंशत्य-क्षराणि साधयन्ति । ब्रह्मपरत्वेनाभ्युपगमगमन्त्रोऽयं ‘ग्रहगायत्री’ पदेनापि व्यव-ह्रियते । एष एव मन्त्रः सर्वमन्त्रगुह्यत्वात् ‘गुह्यमन्त्रो’ऽप्यभिधीयते । नित्यसन्ध्यो-पासनादियु केनाऽपि गौरववैलक्षण्येनैव मन्त्रोऽयं जपादौ प्राधान्येन निवेदिताऽव-धार्यते ॥

वेदतत्त्वज्ञानमीमांसा

अस्मिन् संसारप्रपञ्चे, जीवननिर्वहणाय यावज्ज्ञानमावश्यकं तावद् भगवता परमेश्वरेण वेदद्वारा जनेभ्यः प्रदत्तम् । तच्च ज्ञानं न कस्मैचिद्वर्गविशेषाय अपितु मनुष्यमात्राय प्रदत्तम् । आम्नातं तथैव वेदे—‘यथेमां वाचं कल्याणीमा-वदानि जनेभ्यः ।’इति । तदेवं वेदेषु सर्वेषामेव जिज्ञासूनामधिकारः प्रतिपादितो भवति ।

दीर्घायुष्ट्वम्

लोकै एक- प्रवादः प्रचरति ‘जीवन्तरो भद्रशतानि पश्यति’ इति । एतेन विज्ञाप्यते यज्जीवनसाफल्यार्थं सर्वोत्कृष्टमावश्यकं मूल्यवच्च वस्तु यदस्ति

तदायुर्नाम । सति दीर्घे आयुषि एव मनुष्यः स्वमनोरथतर्पणं सफलमितुं पारयते, नाल्पायुःको जनः । अतः तथा प्रयतितव्यं मनुष्येण यथा स दीर्घायुष्ट्वं लभेत । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति शतवर्षमितं परिमाणसामान्यमायुषः । शतादपि अधिकं भवितुमर्हति । आम्नातञ्च तयाहि :—

'तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुन्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं क्षणायाम् शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ।' इत्यत्र 'भूयश्च शरदः शतादिति' पदमायुषः शतवर्षादपि भूयस्त्वं सङ्केतयति । अथ च

"आयुषं जमदग्ने कश्यपस्य आयुषं यद्वैवेधु आयुषम् तन्नोऽस्तु आयुषम् ।"
..... इति अस्मिन् मन्त्रे सहस्रवर्षमितमायुषमभोवतुं शक्यते मनुष्येण यथा-
चक्षुर्वरेतस्तेऽप्ययोपदेशानुष्ठानेन पूर्णादित्यब्रह्मचारिणा योगानुष्ठानपुरस्कृतजीवन-
यापनेनेति निर्दिष्टं भवति । तत्तिष्ठत्यर्थं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मं उपविष्टः । ब्रह्मचर्य-
पूर्वकं विद्याध्ययनं यत्सिद्धाश्रमे स ब्रह्मचर्याश्रम उच्यते, प्रथमाश्रमापरपर्यायः ।
सोऽयमाश्रमः मानवजीवनस्याधारभित्तिरूपः अपरिहायत्वेनानुष्ठेयः इत्यनेकैर्मन्त्र-
वर्णैराम्नातम् ।

देवता ज्ञानस्य प्राधान्यम् .

वेदार्थविधौ हि देवत-परिज्ञानं प्रधानम् । अविदित्वा तु देवतं न यथार्थार्थ-
संविधानाय वदिसत् कल्पते । तथा कुर्वाणश्च अविदितदेवतविज्ञानो व्याकुली-
करोति मन्त्रप्रतिपाद्यमाशयमिति वेदविदां प्रवादः । विज्ञातदेवतेनापि विनियोग-

१. दीर्घायुं प्राप्यययमययं देवेभ्यः श्रूयते --

"उत्क्रामन् पुण्यं मावमग्या मृत्युं पद् वो जमवमुञ्चमाना ।

मा च्छिन्त्या अग्नाल्लोकादग्ने सूर्यस्य सद्दशः ॥"

[८।११।४]

२. शतवर्षमितंगोत्रमायुष्ट्वानेनाहु नि श्रीणि आयुणि इति आयुषः, तज्जम-
दग्ने ज्वरज्वरान्ते पुण्यस्य मुञ्चभम् । पुनश्च द्वितीय आयुषः कश्यपस्य-
पश्यपरवेति मावन्, चक्षुःपानो गम्यगताऽध्यानप्रेक्षावन इत्यर्थः, पुनश्च आयुषं-
देवेषु दिव्यगुणवत्तु परिपूर्णयमनियमादिश्रुत्वातुषु यत्काम्यवति तदायोग्यं सर्वं
नवमप्रमिति भवति मिलितम् । नन. पानवर्षमात्रा यमायुर्मिलित तत्सहस्रायुर्भव-
तीति निर्दिश्यते श्रुतम् । तथा चात्र बृहदेवताया—'महानाभ्यः श्रुत्वा गृह-
स्थे द्यादर्थं यो वदेत् । मह्ययुगपयं न बहर्षात्ता न राघ्यते । [८. १८]

धृतात् कृतोऽर्थो न भनाक् स्वारस्यमनुते । विनियोगो^१ हि नाम मन्त्राणा
इदकर्तव्यतया कमभिविशेष सम्बन्ध । उक्तञ्च—“अनेनेदं कर्तव्य विनियोग
प्रकोत्तित” इति । स च विनियोग द्विविध सामान्यो विशेषश्च । कृत्स्नाया
सहिताया आमन्नातक्रमेण यस्मिन् कस्मिन् वापि कमणि कृतो विनियोग
सामान्य । विशेषस्तु तत्तत्कृतो सूत्रवारंराश्वलायनादिभिः सविशेष निदिष्ट ।
स च पुनस्त्रिविध सूक्तविनियोग, अर्चादिविनियोग, एकर्चादिविनियोगश्च ।
तद्विनियोगानुरोधेन, तत्तत्स्वर्थमपेक्ष्य कृतस्यायस्य, मन्त्रायस्वारस्यविरहान्न
तया प्रामाण्यं यथा वैयर्थ्यमपेक्ष्य प्रकरणानुरोधेन मन्त्रगतपदार्थस्योहापोहव्यूह-
समर्थितस्यायस्य । अतः विनियोगमनुसन्धाय कृतोऽर्थो न कर्तव्यं सहिताया-
माम्नातक्रमस्वारस्यमधिष्ठाय कृतस्य वेदार्थस्य तुल्यमधिरोहति ।

तस्मान्मन्त्रस्वारस्यसमपिनोऽर्थ एव मुर्य । विनियोगोऽर्थश्च गौण
इत्यवसेयम् ।

पृथिव्या गतिर्द्विविध्यम्

‘आय गौ पृथिव्यरकमीदसदन्मातरं पुर’ । पितरञ्च प्रयन्स्व । [यजु० ३।८]

अस्मिन् मन्त्रे पृथिव्या स्वाक्षोपरि प्रात्यहिक भ्रमण सूर्यमभितश्च दायिक-
प्रदक्षिणमावर्त्तनमिति द्विविधा गति प्रव्यक्ता प्रतिपादिता । अत्र पृथिवी भूताना
प्राणरक्षिका गौ असदत्-अविरत मातरः=मानवण्डभूत स्वाक्षदण्डम् अक्रमीद्
भ्रमति । पुनः पितरं भूताना पातारं सूर्यमित्ययम् । पुरं पुरतश्च स्व प्रयत्नं
ध्रुलोकं प्रयत्नं आनमन्ती सती आ-समन्तात् प्रदक्षिणं पुर एव आवर्त्तत इति भावः ।
तदेव भ्रमणविज्ञानं समुपदिष्टं भवति । इति मन्त्रमाधारीकृत्यैव कदाचिद्वार्य-
सिद्धान्ते भूमगतिर्द्विविध्यमभिव्यक्तीकृतम् ।^२

१ कमभि सम्बन्धं वा विनियोग इत्युक्तम् । नत्र कस्य वन कमणा विनियोग
कुनश्चत्यतद्विषयं मीमांसकैः श्रुति लिङ्ग-वाक्य प्रवरण-स्थान-समाभ्यालक्षणानि
पञ्च प्रमाणानि भूतिज्ञानं तया पूर्वापण्या परवर्त्तिना दीर्घत्वम् । तत्र साक्षा
रसम्बन्धवाचकं “अद श्रुति । श्रुतिमपेक्ष्य विनियोगं श्रीनविनियोग । लिङ्ग
नाम शब्दनिष्ठम् अथनिष्ठं वा सामर्थ्यम् । तदपेक्ष्य कृता विनियोगा लिङ्गव-
विनियोग इति दिक् ।

२ प्रायः ४२१ मितशकोद्भवो आयश्चट्टनापि स्वीय आयसिद्धान्त
‘अनुलोमगतिर्नो’ इति पश्यत्यचल विलोमं यद्वत् । अवलानि भान्ति तद्वत् सम-
पदिशमगानि लङ्कायामित्यादि सन्दर्भेण भूमगतिर्द्विविध्यमभिव्यक्तीकृतम् ।

व्योमयानविज्ञानम्

किञ्च व्योमयानवर्णनमप्युपलभ्यते वेदे :—

‘तुषो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयि न कश्चिन्ममूर्वा अवाहाः ।

तमूहयुनो भिरात्मन्वतोभिरन्तरिक्षप्रदुभिरपोदकाभिः ॥ [ऋक् १।११६।३]

अस्मिन् मन्त्रे आख्यानरूपेण व्योमयानवर्णनमात्मनातम् । तुषो नाम राजपि. अरातिविजयाय स्वसुतं भुज्युनामानं नाया प्रार्हणीत् । तमेतं नोभि. अश्विनाब्रूयुः । कौदुशोभिर्नो भिरित्याह—आत्मन्वतोभिः आग्निवापोजनया गतिदुक्ताभिः पुन. अन्तरिक्षप्रदिभः अन्तरिक्षे गच्छन्तोभिः अतएव अपोदकाभि. उदकसम्पर्करहिताभिः, इत्यर्थः । अत्रायमाशयः, अलस्यलान्तरिक्षगामिन्यो नौरा व्योमयानादिबाह्यविशेषा निर्मातव्याः ।

वेदे वर्णाश्रमधर्मविषयः

वेदानां पर्यालोचनेन ज्ञायते यन्मनुष्याणां कर्मादिभेदतः पञ्च श्रेणिविभागाः उपदिष्टाः, ब्राह्मण, क्षत्रियः, वैश्यः, दासः, वस्युश्चेति । तेषु चत्वारः आर्या । वस्युश्चानार्यः । ते भेदा पञ्चाङ्गजातिपदेनोपचरिताः । जातिशब्दश्च जन्मवचनः । अतएव तबनुकामति काले ते-ते भेदा जन्मना एव प्रवृत्ताः । जातिः जन्मानुसारिणीति लोकोक्तिरपि तद्वानुगुण्येन प्रचलिता । परन्तु अभ्युपगमोऽर्थं वेदेन संयवतीति वैदिकसाहित्यावलोकने विभाष्यते । तथा चापस्तम्बे :—

“धर्मधर्म्या जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । अपर्मे-
धर्म्या पूर्वो वर्णो जघन्यं जपन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ” इति [२.५.१०-११]
परन्तु वैचनान्न विप्रतिपद्यन्ते, जातिशब्दस्य जन्मपर्यायत्वेन, जन्मान्तरे जाति-
परिवर्तनमिति भावेनैवैतदुक्तमित्यभ्युपगच्छन्ति ।

एभिः सर्वैर्जनैः परस्परं प्रीतिभावेन वर्तितव्यमित्यप्युपदिष्टं भवति ।

‘प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यतः उत शूद्र उतार्य ॥

[अथर्वं १८।१।८।१]

१ ‘ब्राह्मणोऽस्य मुग्धमागोद् वाह राजन्य वृत्त ।’

उक्तदृश्य यद्वैश्य पदस्यैव पदोच्चारणम् ॥ [ऋक् १०।१०।१२]

धवि च —

ब्राह्मणे ब्राह्मण क्षत्रिय राजन्य माने वैश्यम् तपसे शूद्रम् [यजु]

इति समानभावेन स्नेहभावोऽभिनन्दनीय सर्वेषु मानवसमाजेऽपि
निदिष्ट भवति । न जातु वैषम्यनर्धूप्ये इति भावः ।

ब्रह्मचर्याश्रमः

वेदाध्ययनेनावगम्यते यन्मानवजीवनं चतुर्षु विभागेषु विभक्तम् । ते च
शतरारो विभागाः चत्वार आश्रमा अप्युच्यन्ते । आश्रम्यते स्थोयते यस्मिन् स
आश्रमः । ते च आश्रमाः, ब्रह्मचर्यं-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यासलक्षणाः । पञ्च-
विंशतिवर्षपर्यन्तमेकस्मिन् एकस्मिन् आश्रमे विश्रम्य चत्वारोऽपि आश्रमास्तेष्व-
स्नेने निदिष्टाः, तत्रापि ब्रह्मचर्याश्रमास्यप्रथमायमस्तु सर्वत्रैव जनं अपरिहार्यत्वेन
परिपालनीयः । प्रथमाश्रममन्तरा आश्रमान्तराणि अनुष्ठानात् न दावयन्ते ।
गृहस्थादिप्रथम आश्रमास्तु ऐच्छिकाः । तत्परिपालने पुरयः सर्वथा स्वतन्त्रः ।
परन्तु प्रथमाश्रमानुष्ठाने न स्वातन्त्र्यन्नाहतिः । यतः प्रथमाश्रम एवालम्ब
सर्वाश्रमान्तराणाम् । सिद्धे सति प्रथमाश्रमे सर्वे आश्रमास्तस्यैव भवन्ति । इति तस्य
प्राधान्यमपरिहार्यत्वञ्च प्रतिपादितम् । आचार्यो ब्रह्मचारी भवन्नेव सफलाचार्यो
भवति । राजा ब्रह्मचारी सन्नेव राष्ट्रं रक्षति । युवा ब्रह्मचारी सफलतामश्नुते । युवति
कन्याऽपि ब्रह्मचारिणी भवन्ती साफल्यं भजते । अस्मिन् हि आश्रमे प्रतिष्ठितः यः जनस्य
क्षारीरिकी मानसी च स्थितिः सम्याध्ययस्थितौ विकसिता च भवति । “प्राणापानौ
जनपभुदध्यानी” इत्यनेनादिशयते । ब्रह्मचर्यमनुतिष्ठन् हि ब्रह्मचारी “आजद् ब्रह्म
ज्ञानज्योतिं विभक्तिं । तस्मिन् (विश्वेदेया) सर्वे दिव्यगुणा समेता समाविष्टा भव-
न्ति । अयं च वाचः, मनो, हृदयं, ब्रह्म, मेधा जनपन् चतते इति । वाक्शक्तिः, मनोबलं,
सौहार्दं, ज्ञानज्योतिः, बुद्धिबलञ्च सर्वोत्कृष्टत्वेन एवर्तते इति भावः ।” किञ्च,
‘स स्नानो बभ्रुः पिङ्गलः पूयित्वा बहु रोचते’ स ब्रह्मचारी स्नानकौ भूत्वा तेजस्वी
स्वर्णवर्णः पूयित्वा निरतिशयं देदीप्यमानो विभक्तिं इत्याशयः । सर्वाश्रमाणां
श्रेष्ठतमे द्वितीयाश्रमे गृहस्थाख्ये, प्रविशन्ति, प्रवेशयोग्यताभासात्, विद्यातपोभ्यां
क्षारीरिकी मानसी च शक्तिरुत्थाम् यदीच्छति गृहाश्रमे प्रवेष्टुम् । अन्यथा याव-
दायुषं पुनोत् ब्रह्मचर्यं चरन्त उर्ध्वरेतस्का भवन्तः, प्रसाधयन्तः चित्तप्रसादनी-
श्वरतपोभ्यां आदिभक्त्या, श्रमाद्यन्तव्यं विदित्वा ज्योतिर्मयं वित्तवृत्तिं, श्रुतम्भरं
प्रज्ञाभासादयन्तः, प्रदीपयन्तश्चोजस्वल्मन्तर्ग्योतिः, निर्धूतसकलकल्मषा स्फटिक
इव विशुद्धान्तःकरणा निर्मला सन्ती ब्रह्मानन्दमुपरसयन्तः सतः ब्रह्मभूषणं
कल्पन्ते, मानवजीवनस्य चरमोद्देशं पल्लवयन्तः ।

सौज्यम् आश्रमाणां प्रथमं सर्वोत्कृष्टञ्च ब्रह्मचर्याश्रमः मानवजीवनस्या-
धारभूतः । ब्रह्मचर्याश्रम एव क्षारीरिकी मानसीञ्च शक्तिं विकासयति, विशद-

यति च विद्यायुद्धियलं बालः । तदेत ब्रह्मचर्यमहिमानं प्रदर्शयन्तः कतिपये मन्त्रा
अत्र प्रस्तुयन्ते—

आचार्यं उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुत गर्भमन्तः ।
तं रात्रोस्तिष्ठ उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंपन्ति देवाः ॥२॥
इयं समिन्धूयिवो द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं समिधा पूणाति ।
ब्रह्मचारी समिधा मेखलया धमेण लोकांस्तपसा पिपति ॥
पूर्वं जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी धर्मं वसानरतपसोवतिष्ठत् ।
तस्माज्जात ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् ॥

*

*

*

आचार्यो ब्रह्मचारी ब्रह्मचारी प्रजापतिः ।
प्रजापति विराजति विराड्ब्रह्मोऽभावद्वशी ॥
ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥
ब्रह्मचर्येण कन्या इ युवान विन्दते पतिम् ।
अनङ्गान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति ॥
ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाप्नत ।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्व राभरत् ॥

*

*

*

षष्ठः श्रोत्रं यशो अस्मासु घेह्यग्रं रेतो लोहितमुदरम् ॥

तानि कल्पद् ब्रह्मचारी सलिलस्य पृष्ठे तपोऽतिष्ठत्तप्यमानः समुद्रे ।
स स्नातो बभ्रुः पिङ्गलः पृथिव्यां बह्म रोचते ॥ इति ॥

अस्मिन् णलु ब्रह्मचर्यकाले गुरुकुलाधमे निवसन्तो ब्रह्मचारिण आचार्य-
संवादात् विविधा विद्याः, विज्ञानानि, शिल्पकलाश्च शिक्षन्ते ति.शुल्कम् । तदर्थं
वेदेऽतिरमणीयं वाणीमूवतं प्रवर्तते सहृदयहृदयावर्जकम् । श्रुतवेदस्य दशममण्डलस्य
एकसप्ततितमं सूत्रम् :—

सप्ततुमिष तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा यारचमक्रत ।

अत्रा सत्तायः सत्तायानि जानने भर्त्रेयां ससमीनिहिताऽधिवाचि ।

[ऋ० १०।७१ सू०]

यनेन वाचः षडवीयमायन्तामन्वविन्दद्गृपिषु प्रविष्टाम् ।

सामाभूयथा व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्तरेशा अति संनयन्ते ॥३॥

उत स्वः षड्यत्र ददर्श वाचमूत स्वः शृण्वत्र शृणोत्येनाम् ।

उतो स्वस्मं तन्वं वि सखे जायेव पत्य उग्रतो सुवाताः ॥४॥

उत त्व सस्ये स्थिरपीतमाहुर्न हिन्यन्यपि वाजिनेषु । —
 अवेन्वा चरति माययं वाच शुश्रुवां अफन्तामपुष्पाम् ॥५॥
 अक्षयन्त कर्णवन्त सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवु ।
 आदध्नाम उपकक्षात उ त्वे हृदा इव स्नान्वा उ त्वे ददध्रे ॥७॥ —
 इम ये नार्वाट न परश्चरन्ति न ब्राह्मणास्तो न सुनेकरास । —
 त एते वाचमनिपद्य पापया सिरोस्तन्त्र तन्वते अप्रजज्ञय ॥९॥

वागी, विद्या, सरस्वती, भारती इत्यन्यन्तरम् । सेय वागी द्विविधा,
 परा-अपराभेदान् । या हि ज्ञानविज्ञानपदेनापि परिभाष्यते । तत्र ज्ञान आध्या-
 त्मिकमभिधत्ते, विज्ञानञ्च भौतिकं तद्धि विद्या-अविद्यापदेनापि ध्रूयते । यत्रे-
 वमान्तान भवन्ति विद्याञ्चापिद्याञ्चेति । यत्र ज्ञानमन्तरेण विज्ञानमन्यम् तत्र
 विज्ञानमन्तरेण ज्ञानमपि पद्गु । अन्य-पद्गु-न्यायेनोभयोर्मय सहकारभाव
 एव कल्पते सिद्धये नान्यथा । 'सर्वतुमिज निजना पुनन्त' इति मन्त्रलिङ्गेन व्यज्यते
 यथा तिनजना पुनीता सप्ततव भवन्ति सङ्गमनमा मननशक्ति-तालिमेयया, वाच
 विद्या ज्ञानविज्ञानरूपा पुनन्त इति भाव ।

वेदे गृहस्थाश्रमोपदेशः —

गृहस्थाश्रमो हि माम मानवसमाजस्य मूलाधारभूतः कोऽपि परमपुनीत-
 प्रेयःप्रधानः धेयस्साधनश्चाश्रमः । एष हि आन्व्य सर्वोन्नतीना, श्रव्य समस्त-
 सुखसम्पदाम् । एतदाश्रमोन्वर्षेणैव ससिध्यन्ति मोनयाना शारीरिणी, आध्यात्मिणी,
 मानसी चोन्नतिः । अतएवाश्रमममु, मनीषिण आमनन्ति सर्वेतराश्रमागामाधार-
 भूमिम् । अस्य गृहस्थाश्रमस्य चोपक्रमः विवाहमस्फारेण सञ्जायते । विवाह-
 विधिप्रतिपादका मथा अतीवरमणीयार्थं कृतवन्तः कस्य मनीषिणो हृदयोन्मास
 नातन्वते ।

‘शुद्धा पूता घोषिणो यजिया इमा ब्रह्मणा हस्तेषु पृथक् सादयामि ।

मत्स्याम इदमभिपिञ्चामि योऽहमिदो भस्त्वान्तस्व वदातु मे ।

[अथ, ६।१२।५]

अथ भावः—शुद्धा पूता यजिया मः वैवाहिकयज्ञयोग्या घोषिता तदस्य
 ब्रह्मणा ज्ञानिता हस्तेषु प्रदानय्या इति भावः । तदेनेन तदणीना विवाहो योग्यः,
 तादव ज्ञानिन्य-पुरषेभ्य एव प्रवेया इति निर्दिश्यते । —

— वेदे स्त्रीपुरुषयोः समानाधिकारः

— वेदिकद्वारा विमुच्यमाने तु वेदेयु स्त्री-पुरुषयोः समानाधिकार उपदिष्टो
 विभाष्यते । अन्तरेण पुरुष भारो नार्यभारो, पुरुषोऽपि तयैव भारो विना-यगय ।

उभयोरनयो मिय सम्पूक्तयो सामुज्य सहकारिता चैवायविहा सती फलाय कल्पते समानभावेन । नानयोविषये उत्कर्षापेक्षयोः पद दधत । मन्यामहे पुरयो जनिता-जनक, पर स्त्री अपि जननीति न विस्मर्त्तव्यम् । यानि कार्याणि पुरुषा साधयन्ति, सत्य, तानि स्त्रिय साधयितु न परिवृडा । परन्तु यानि स्त्रिय साधयन्ति तानि पुरुषा अपि साधयितु न प्रभविष्णव इत्यप्यपेतशङ्कम् । अत उभयो शिक्षा दीक्षा च पितृभ्या समानभावेन सम्पादनीयेति वेदनिर्देशः ।

विवाहसूक्तमिदमतीव रमणीयार्थप्रतिपादकम् । विवाहविधी प्रयोजनीयेषु मन्त्रेषु प्रधाना निम्नाङ्किता । तत्र सौभाग्याय दम्पती हस्तग्रहणं कुर्वत । वरो वधून्मभिभाषते—

‘गृणाभि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्ययास ।

भगो अयमा सविता पुरन्धि मह्य स्वादुर्गर्हिपत्याय देवा ॥

ततो अग्निरभ्यर्घ्यते —

तुम्यमग्रे पर्यवहन्सूयां बहनुना सह ।

पुन पतिम्यो जाया सा अग्ने प्रजया सह ॥

ततो विवाहसंस्कारानन्तरं नवोदयोदम्पत्यो नित्यमाङ्गुल्यमाशंसितुं प्रवर्तन्ते मन्त्राः । तथा हि—

‘इहं व स्त मा विषीष्ट विश्वमायुर्व्यंशनुतम् ।

कोऽन्तौ पुत्रं नप्तुभिर्मोदमातौ स्वे गृहे ॥

वैदिकसंस्कृतिप्रसिद्धेषु षोडशसंस्कारेषु विवाहः खलु प्रधानतमः । विवाहो हि नाम दम्पत्यो कोऽपि अविच्छेद्योऽग्नितासिक सम्बन्धो मैत्रीभावस्त्वो मन्त्रनियन्त्रितः । पाणिग्रहणानन्तरं वधूवरौ ब्रूवाते —

समञ्जन्तु विद्वे देवा समापो हृदयानि मी ।

सम्मातरिष्या स धाता समु देष्ट्री दधातु मी ॥

विवाहविधी हि प्रथमं तावत्पाणिग्रहणं, ततो यज्ञाग्निपरिक्रमा, ततो राज्ञा होमः, शिलारोहणं, षड्वदशनं, सूर्यदशनं, सप्तपदी च । ततो मिय सम्मानं सौहार्दम् । अन्योऽन्यदोषसहिष्णुत्वं तत आत्मोत्सर्गादिप्रदर्शनम् । परिणीताया देव्या पतिकुलं वीदुःशं गौरवास्पदं परमित्यपि ध्वनयति धृतिः —

साम्राज्ञी इव शूरे भव साम्राज्ञी इव भूषा भव ।

मनान्दरि साम्राज्ञी भव, साम्राज्ञी अधिदेव्यु ॥

अहो वीदुःशं सम्मानास्पदं पर स्त्रीभ्यः समर्पितं वेदे । पाणिग्रहणानन्तरं वधूः स्वगृह्युक्ते निवर्त्तेति निर्दिष्टाग्राहः—

भगमस्या वचं आदिष्यधि वृक्षादिव स्रजम् ।

महाबुध्न इव पर्वतो ज्योषितुष्वास्ताम् ॥ [अथर्व० १।१४।१]

अस्या कुमार्या भगमंश्वर्यं वचं ओज प्रतिष्ठामित्यर्थं वृक्षादिव स्रजम् आवदामि । पितृषु मम पितृकुले इदं निरन्तरं पर्वत इव निश्चला भवतु । स्वपितृ-देशात् वृक्षात् स्रजमिव पूयन्भूय सम्प्रति श्वशुरस्वश्वमनि स्थिररीभूय इयं निवसतु इति भावः ।

पुनश्च वधूपक्षवर्तिन आहु —

‘एषा ते राजन् कन्या वधूनिधूयता यम ।

सा मातुर्बन्ध्यता गृहेऽप्यो भ्रातुरथो पितु ॥ [अथर्व० १।१४।२]

हे यम-सयमशील राजन्-वरराजन् एषा कन्या तव वधू तव गृहे निवसेत् । परन्तु स्वमातृ-पितृ-भ्रातृगृहेऽपि बन्ध्यताम् ततोऽपि सम्बन्धविच्छेदे न कुर्यादित्यर्थः । स्वकन्यादानं प्रकुर्वन् पिता वरराजानमह —

एषा ते कुलपा राजन् तामु ते परि वदमसि ।

ज्योक् पितृष्वासाता आशीर्ष्णं शमोप्यात् ॥ [अथर्व० १।१४।३]

हे वरराजन् एषा कन्या तव कुलपा भवेत् इति हेतोस्तां तुभ्यं वदामीति भावः । इयं ज्योक् निरन्तरं शीर्ष्णं — शिरसि मस्तिष्के वा आ-समन्तात् शमोप्यात् । शमविचारबीजानां वपनं कुर्यान्न कदापि विद्यमानामित्यर्थः ।

भूयोऽपि वधूरक्षणार्थं पत्युर्विधेयमुपदिशति —

‘अस्तितस्य ते ब्रह्मणा कश्यपस्य ययस्य च ।

अन्तः कोशमिव जामयोऽपि नह्यामि ते भगम् ॥

[अथर्व० १।१४।४]

इत्यनेन जामयोऽन्तः कोश इव सर्वदा रक्षणीया इति निरूपितं भवति ।

गृहस्याधमप्रविष्टा स्त्री विदुषी भवन्ती भूधन्या वाक्कलाकुशला स्यात् । पतिश्चापि तत्सम्मत्या एव समस्तगृहकार्यभारं वहतु इत्यपि निदिशति श्रुतिः —

‘अहं केतुरहं भूर्वा हमुद्रा विवाचनी ।

मामेदनुक्रतु पतिं सेहानाया उपाचरेत् ॥ इति ॥

एव पूर्णतयाऽनुष्ठितब्रह्मचर्यव्रतानामेव कुमार्याणां, कुमारीणाञ्च गृहस्या-धमे प्रवेशो निदिष्टः ।

‘ब्रह्मचर्येण च ब्रह्मणा युवानं विन्दते पतिम्’ इति । तथैव युवाऽपि ब्रह्मचर्येण युवतिं पत्नीं विन्देतेति ध्वनितं भवति । तदेतेन बृद्धबालविवाहोऽपि सुतरां परिहृतो वेदितव्यः ।

वेदे विवाहसम्बन्धस्याविच्छेद्यत्वम्

स च विवाहसम्बन्धो मन्त्रविधिप्रणिवद्धप्रत्यक्षः, प्रतिज्ञातपतिपत्नी-
व्रतोदेवंरभ्यनुज्ञात पुनीतपज्ञानिसाक्षिक वरवधूपित्रोरनुमतो यावज्जीवन-
मविच्छेद्यत्वेन मियो गुरुग्रन्थिनिगडितो वरीर्वति इति प्राह निरूपितं मन्त्रवर्ण-
रवबुध्यते । एतादृङ्निगमनियन्त्रित एव समाज सुख शान्ति समृद्धिपद्धतिञ्चा-
वलम्बते । एष प्रणयसम्बन्धः न तात्कालिकोऽनियतो वा अपितु नित्यो यावज्जीवन-
कालस्यापी च । केवल मृत्युरेव तमपहर्तुं परिवृढ^१ अथवा कश्चिदप्रतिक्रिया
प्रत्यहृष्यहृष्यो इतिशेष अशेषविशेषोपायैरप्रतिविधेय आपद्धमरूपो^२ नान्य
कश्चिन्मनश्चाञ्चल्यप्रणोदित । रूपलावण्यतारतम्यपारम्पर्यपरिवर्तित, प्रकाम-
पामौच्छृङ्खल्यलालितो लम्पटयाभिनिवेश । एष सत्येव दाम्पत्यप्रणयप्रसर-
प्रकर्षतरो भवन् उत्तरोत्तर इडिमानमभिनन्दति सन्तानवितानललितलतामण्डप
समाभित्य । गार्हस्थ्यजीवनानन्दस्थ^३ चाधिरोहति पराकाष्ठाम् । इष्टापूर्तं,
योगक्षेम चतुरस्रमुपलभते, दाशशृङ्गायते चानिष्टनिकरः । ॥

वेदे-एकपत्नीकमेव व्रत न बहुपत्नीकम्

एष सति निषिद्धे विवाहसम्बन्धोच्छेदे निसर्गत एव बहुपत्नी-परिणयोऽपि
सुतरा निरस्तः । तस्य कुत्रापि विधानासद्भावात् । एक एकामेव पत्नीं परिणयेत् ।
एष पत्यपि एवमेव पतिं वृणुयात् । तथा च भगिनी भ्रातृविवाहो नितरा निषिद्धः ।
'यमयमीसूतश्चैतदुपोढकृत्ये' प्रागेवोदाहृतम् ।

वेदे राजधर्म

'अहं राष्ट्रो सगमनी वसूनां चिन्तितुपी प्रयमा यतिवानाम् ।
तां मा देवा व्यदधु पुत्रा भूरिस्वाग्ना भूर्यवेतायन्तीम् ।
मया सो व्यनमसि यो विपश्यति य प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।
भमन्तवो मा त उप श्रियन्ति श्रुधि श्रुत धदधि ते वदामि ।

[ऋग्वेद १०।१२५ ३-४]

१ वरतुग न शनिजसम्भोगलक्षण द्विवाहनाम । एष सलु दम्पत्यो-
वित्जीवनमिलनरूप । नारी न मनाब् सम्भोगवस्तुरूपा अपितु सम्माया
गृहप्राप्तीरवरूपा च । न केवल दम्पत्यारव शान्तिविवाह रिभंरा निनु
गमात्रस्य शान्तिरपि गुप्तरामनुगदधाति तम् इति विवेकः ।

२. आपद्धमंश्च—नष्ट मृत प्रत्रजित कनीव च पतिने पती ।
आपत्तवताम् नारीणां पतिरन्या विधीयते ॥

श्रीणि राजाना विदये पुरुषि परिविदवानि भूयस्य सदासि ।

[ऋग्वेद म० ३ सू० ३८]

एवमयर्वणि अपि राजसभाया मन्त्रिमण्डलस्य, राज्यकार्यस्य च सौकर्येण

सञ्चालनार्थमतिदेशो विहित — —

“विराट् वा इदमग्र आसीत् । सोदकामत् । सा सभाया न्यक्रामत् ।

सोदकामत्—सा समितौ न्यक्रामत् । सोदकामत् मन्त्रणे न्यक्रामत् ॥

[अथर्व ८।१०।१-१२]

वेदे वैज्यधर्म

राष्ट्रस्याधिकस्थितिं समुनेतुं वणिग्धर्म उपदिश्यते । निर्धनं राष्ट्रं परै-
रभिभूतं सर्वदा दुःखभाजनं सदवनतिगलं निपतति । अतो व्यापारोद्योगद्वारा
धनधान्यसमृद्धिं कर्तुमेव वैज्यैस्ततः प्रयत्नशीलं भवितव्यम् ।

— ‘इन्द्रमहं वणिजं धोदयामि स न एतु पुर एता नोऽस्तु ।

नृदध्नरातिं परिपन्थिनं मृगं स ईशाको धनदा अस्तु मह्यम् ॥

[अथर्व ८।१०।२-१३]

ये पण्यानो बहवो देवयाना अन्तरा छावापूयिवी सञ्चरन्ति ।

ते मा जुपन्ता पयसा घृतेन यथा श्रुत्वा धनमाहरन्ति ॥

[अथर्व २।१५२]

अत्र वणिग्धर्मनिरूपणपुरस्सरं वणिज्यस्य मौक्तिको राट्त्वान्तं पल्लवितम् ।

धनेन धनवर्द्धनाय वणिग्भि रयशोतयामयानादिभिः स्थलजल्यगनमार्गेण सञ्च-
रद्भिः राष्ट्रस्य कोषवृद्धिं सन्पादनीया । किञ्च—

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमाना ।

तन्मे भूयो भदतु मा कनीयो अग्ने सातघ्नो देवा हविषा निपेय ॥

[अथर्व ३।१५।२]

तच्च धनं भूयो भवतु मा कनीय अत्पीय इति मन्त्रनिष्कर्षः । सर्वेऽपि जना

राष्ट्रे धनवन्तः श्रीमन्तश्च स्युः इति भावः ।

वेदानां महत्त्वम्

वेदो हि विद्वत्प्रपञ्चस्य ज्ञानराशेरपूर्वो निधिः । तेषां नित्यत्व-
मपौरुषेयत्वञ्च प्रापशः सर्वे प्राचीनाचार्ये स्वीकृतम् । भगवता कुल्लूकभट्टेन,
मानवधर्मशास्त्रस्य टीकाकारेणोक्तम्—

“प्रलयकालेऽपि परमात्मनि वेदराशि स्थितः” इत्युक्तिरपि वेदानां नित्यस्य

व्ययस्थापयति । वेदमन्त्रेषु पठितान् शब्दानेवादाय लोके नामानि कृतानि आदौ,

— इदमन्यतमं धृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यं यदि शब्दाद्वयं ज्योतिराससारं न दीप्यते ॥ इति ।

अत्र शब्दाद्वयं ज्योतिर्वदमेव सङ्केतयेति ।

वेदेऽपि अस्य वेदरूपस्य दिव्यवाक्यस्य अमरत्वबलवदुपपाद्यते —

‘पश्य देवस्य काव्यं न ममारं न जीयति’, ‘वाचा विरूपनित्यया’ इत्यादीनि

भूयसि वेदेवचासि वेदस्य नित्यत्व प्रति व्यूहयति इत्यत्र न सन्देहेतेशोऽपि ।

ये खलु वेदान् ऋषिगणप्रणीतान् आमनन्ति तेषामप्येषोऽभ्युपगमं यदीश्वर-
प्रेरितस्य ज्ञानस्यैव महर्षिभिः मन्त्ररूपेण रचना कृता परत्र सङ्ग्रहान्तये इति । अतः
एव ते मन्त्रद्वष्टारं कर्तारश्चाभूवन् । तेषां नयोऽपि ज्ञानन्तु ईश्वरीयमेव, तस्य
सर्वज्ञाननिधानत्वात्, सर्वज्ञत्वात् । ‘वविमनीषी’त्यादिपदरङ्कृतत्वाच्च ।
तदेव ज्ञानं महर्षिभिः मन्त्राकारेण परिणम्य वेदेषु सङ्कलितम् । मन्त्रगत
ज्ञानस्यापि ऋषिकृतस्वकल्पनायां तु तदुक्तममप्रमादविप्रलिप्ता-
ध्याघातादिदोषाणां कुर्वारापत्तेस्तदप्रामाण्यप्रसङ्गितर्किनारं । मन्त्रकृद्भिः महर्षिभिः
कृता वेदा इत्यभ्युपगमेऽपि, वेदानामोश्वरीयज्ञानत्व तदवस्थमेव । न जातु मानसा-
ऽपि सन्निहन्त्यते । इति नास्ति भूयान् भेदः ऋषिकृतत्वस्वीकारेऽपि वेदानाम् ।
ऋषिकृतत्ववादिनोऽपि उपोद्वलकत्वेन मन्त्रानेव पुरस्कुर्यन्ति ।

तद्यथा—

‘ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।’ [ऋ० ७ । १८ । ८]

‘इयं गीर्मान्दार्पस्य’ । [ऋ० १ । १६६ । १९]

‘गोतमो नम्यमतस्तत् ब्रह्म ।’ [ऋ० १ । ६२ । १३]

‘ब्रह्माणि जनयन्ति विप्राः ।’ [ऋ० ७ । २२ । ९] इत्यादि ।

। अस्तु तावद् भवतु यद्वा तद्वा । परन्तु विश्वसाहित्ये वेदानां प्राचीनत्व
तु सर्वत्रैव मुक्तकण्ठतः स्वीकृतम् इति त्वपेक्षङ्कम् ।

वेदाविर्भावकाल

‘सृष्टयुत्पत्तिसमकालमेवादिमहर्षीणां हृदयेषु वेदा प्रादुरभूवन्’ इत्येक-
रूपः । भगवतो ब्रह्माणां सर्वाशाल्लब्धसम्यग्ज्ञानज्योतिष्कं ऋषिभिरेव वेदा रचिता
इत्यपरः । परं ते वेदाविर्भूता कस्मिन् काले वा महर्षिभिः प्रणीता इति त्विदन्तया
प्रतिपादयितुं न सुकरम् । तत्साधनतामप्रीतोऽर्थस्याभावात् । वस्तुतस्तु अलक्ष्यस्य
परोक्षस्य वस्तुनो इदमित्यन्तया प्रणिपादनं कपोल-कल्पितत्वादभ्रद्वयमेव । तादृश-
निरतिशयातीतविषयस्यैतिवृत्तरूपेणोत्पन्नप्रवृत्तिस्तु गगनारविन्दमिवासम्भवकोटी

निपतति । तथापि यथाकथञ्चिद् वेदानां कालनिर्णयनीयया प्रवर्तमाना भारतीया
अभारतीया वा विद्वांसः यद् व्यवस्थापयन्ति तदिहोल्लिखितमपत्तिकृतयेति ।

वेदे वर्णव्यवस्था

वदपर्यालोचनेन विज्ञानं भवति यद् वर्णाश्चत्वारः सन्ति, ब्राह्मण-क्षत्रिय-
वैश्य-शूद्रभेदात् । यथाऽऽम्नाकं अपि मुखं, बाहू, ऊरू, पदञ्चेति चतुःसत्याङ्गानि
अङ्गानि सन्ति तथैव समाजशरीरे ब्राह्मणादयः चत्वारोऽङ्गविशेषा एव सन्ति
कार्यभारनिर्वहणार्थम् ।

तत्र ब्राह्मणा मुखस्थानीया विद्याध्ययनान्यापनकुशला, विधायका, ज्ञान-
विज्ञानप्रसारका, धर्मशास्त्रप्रवर्तका, राज्यनियमप्रवस्थापका, विनिविधानविधाय-
का, परोपकारिण, त्यक्तविशेषपरिग्रहा, तपःपुनीतविग्रहा, ब्रह्मतेजसम्पन्ना,
स्वल्पसाधना, कौपीनधना, राष्ट्रनोतिनिर्णायका, प्रजाप्रणेतारश्चेति 'ब्राह्मणोऽस्य
मुखं' इत्यनेन निर्दिश्यते ।

क्षत्रिया धृतिशायरक्षणव्रता, राज्यपाला, राष्ट्रपतयः, सकलशास्त्र-
पारङ्गता, शास्त्रविद्याकुशला, वीरा, अभीरवः, युद्धार्थवदपरिकरा, शासका,
आयुधधना, योधना, क्षात्रधर्मसंविग्रहा, न्यायाग्रहग्रहिता नीतिकुशला,
तेजस्विनौ, वर्चस्विनौ, यशस्विनश्च, राष्ट्रनीतिसन्चालका, प्राणिमात्रपरिपालका,
बलिष्ठा, श्रेष्ठा, सहृदया, हृदयालवो, दयालवश्चेति 'बाहू राजन्यं कृतं' इत्यनेन
समुच्यते ।

वैश्याश्च—व्यापारवृत्तिकुशला, अर्थशास्त्रपण्डिता, धनोत्पादननिपुणा,
गतागततत्त्वज्ञा, कृषिविशेषज्ञा, खनिशास्त्रपारगता, राष्ट्रसम्पत्तिवर्द्धका, दानशीला,
उन्मुक्तकरा, शिल्पकलाकलापप्रज्ञावन्तः, सकलायुधनिर्माणालङ्कर्मणा, प्रवीणा,
धनधान्यपुरीणा, धर्मपरायणा, राष्ट्रकृते त्यक्तसर्वपरिग्रहा, अनन्दा, अमन्दाश्च
इति 'ऊरू तवस्य यद्वैश्यं' इत्यनेन विज्ञाप्यते ।

शूद्रा गतिमन्तः, अविद्यान्तश्चमा, सेवाहेवाकिनः, दृढाङ्गा, भक्ति-
परिष्ठा, जागरूका, शिष्टा, विनम्रा, सशक्ता, स्वामिभक्ता, अज्ञातनकारा,
भारवाहिनः, तपःपरायणा, अनिद्रालवो, हृदयालवश्चेति 'तपसे शूद्रम्-पद्भ्यां
शूद्रं' इत्यनेनादिश्यते इति ।

सुप्रसिद्धे पुरुषसूक्ते 'ब्राह्मणोऽस्य 'मुखमासीद' इत्यस्मिन् वर्णव्यवस्थाया
निर्देशो विहितः । यदि समाजप्रसरं पुरुषाकारेण पल्लवितो भवेत्तर्हि ब्राह्मणो मुख-

स्थानीय मुख्य प्रधानो वा ज्ञानप्राधान्यात् । 'बाहू राजन्य कृत' क्षत्रियश्च बाहुस्थानीय रक्षणप्रधानत्वात् । 'ऊरू तदस्य यदृश्य' कोपसरसणात् । 'पद्भ्याम्' शूद्रोऽजायत' शूद्रश्च पादस्थानीय सेवाधर्मत्वात् । एवमिमे चत्वारो वर्णा भुतिप्रतिपादिता वेदे समुपदिष्टा । तत्तद्वर्णकर्तव्यमनुसन्धाय यजुषि च आम्नातम् —

'ब्रह्मणे ब्राह्मण, क्षत्राय राजन्य, भरुते यैश्यं, तपसे शूद्रम्' इति ।

अत्र सरच्छब्देन भरुतो व्यापारो व्यपदिश्यते । तपसा च सेवाधर्मो निर्विद्यते । यदा सर्वेऽमी वर्णा सम्भूय कार्यं स्वस्वधर्मं चाऽनुतिष्ठन्ति तदानोमेव विश्वसन्नुन्ति सम्भवा । तथा चाम्नातम् —

यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभौ सञ्ज्वरत सह ।

त देश पुण्य प्रजेष यत्र देवा सहाग्निना ॥—यजु

इत्यादिभिर्मन्त्रलिङ्गं सर्वेषां वर्णानां सायुज्यं, सहसञ्चारित्वं राष्ट्रोन्नति-मलकत्वेनोपवर्णितम् ।

इदमन्नावसेयम्—तत्र भवान् प्रजापति समारम्भे सृष्टिक्रमे प्रजानां हितं काम्यया, कामपि वर्णाश्रमलक्षणा वाच्यतिकर्षं मर्यादां समुद्भावयामास । ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चेति चत्वारो वर्णा गुणकर्मानुगुण्येन निर्धारिता । तत्र यज-नादिपटकर्मसु प्राधान्येन अधिकृता ब्राह्मणा सबभूवुः । क्षत्रियास्तु प्रजापालन रक्षणमायोधन यजनाध्ययनदानानि चाङ्गभकार्यं । कृषिकर्म-गौरक्षण-यागिण्यानि यजनाध्ययनदानानि च परिजगृह्वैश्या । शूद्राश्च पुनरवशिष्टा पूर्वोक्तत्रिवर्णपरि-धर्माभावादिरे । एतस्या एव वैदिकमर्यादायां परिरक्षणाय स्थिरीकरणाय च स्मृति पुराणेतिहासादीनि शास्त्राणि प्रार्थयितव्यं इति ।

तदिदानीं कतिपयानि रहस्यपूर्णानि सूक्तानि वेदतत्त्वावबोधनाय प्रस्तूयन्ते । इवता हि मन्त्रप्रतिपाद्यो विषय इति प्राङ्निरवेक्षि । 'यत्काम ऋषियस्या देवतायाम् भार्यापरमिच्छन् स्तुतिप्रमुद्रक्ते तद्देवतं स मन्त्रो भवतीति यास्क । अतः यद्देवताका मन्त्रास्तद्विषयप्रतिपादका एव सन्तु त इत्यवगतव्यम् । ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलान्तं गंतस्यैवोर्वाविशतिसूक्तस्य प्रति त्वं मित्वादि ऋग्भिः कारोरीरेष्टि कार्थ्या । तथा घादपलायनसूत्रे निर्दिष्टम् 'वयंकामेष्टि कारोरी' इति । तदत्र सूक्ते वृष्टि-रमं यय सम्भवति यय वा निर्वन्तनीयमिति वैज्ञानिकं तत्त्वं समुपदिष्टं भवति इत्यनुसंधेयम् ॥

'प्रति त्वम् धारम् अप्यरम् गोपोषाय प्र हूयसे ।

मरुदिभ अग्न आगहि ॥ १ ॥

१ 'प्रति त्वं'मिति नवचंम् सूक्तम् अग्नि-भरुदेवतायाम् ।

मरुद्भिः अबृम्द्वायुविशेषः मानसूनाह्वयैः सह अग्निरिति सेजोमात्र-
मत्रविद्युदायात्मकमभिधत्ते । तन्मिथुनेनैव वर्षकर्म जायते इत्याकूतम् ।^१

‘नहि देवो न मर्त्यो महस्त्व व्रतुं परः । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥२॥

ये महो रजसो विदुः विश्वे देवासो अद्भुहः । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥३॥

ये उग्रा अकम् आनुचुः अनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥४॥

अकम् उदकमुच्यते । ये मरुतः उग्रास्तीव्राः सन्तः उदकं अचितवन्तः वर्षणेन
सम्पादितवन्त इति सायणः । कौदुशा मरुतः बलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः,
सर्वेभ्योऽपि प्रबलाः ।

ये शुग्नाः घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशावसः । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥५॥

(स्पष्टम्)

ये नाकस्याधिरोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥६॥

य ईह्वयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रम् अर्णवम् । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥७॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिः तिरः समुद्रम् ओजसा । मरु० ... ॥८॥

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिः अग्न आगहि ॥९॥

पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय त्वा सोम्यं मधुरस जज्ञं सर्वतः सृजामि
सम्पादयामीत्यर्थः ।

ऋग्वेदे, अन्यदपि चमत्कारपूर्णं वरुणदेवताकं एकविंशत्यृचं सूक्तम् । ‘यच्छिद्’-
इत्यादिकम् । वरुणोऽत्र प्रजाभिर्बृत्तो राजाऽवगम्यते । वर्षद्विषयपरामर्शात् । तदपि
विदुषामवधानमर्हति । अत्र राज्ञः प्रजायाः कौदुशः सम्बन्धो भवेदिति निर्दिश्यते—

‘यत् चित् हि ते विशो यया प्र देव वरुण व्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥१॥

मा नो वधाय हृत्नवे जिहीडानस्य रीरघः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥२॥

विमूडीकाय ते मनो रयीरद्वे न सन्दिताम् । गीर्भिवरुण सीमहि ॥३॥

परा हि मे विपन्यवः पतन्ति वस्य इष्टये । वयो न वसती रप ॥४॥

^३ कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मूडीकापोरुचक्षसम् ॥५॥

१. सेयमृक् यास्केनैव ध्याख्याता—त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय
प्रहूयते अग्निं मरुद्भिः सहागच्छ । इति

२ हे अग्ने ये मरुत महो रजस महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तमं रुद्-
भिरित्यन्वय इति सायणः ।

[रजो रजते, ज्योती रज उच्यते, उदक रज उच्यते, लोका रजासि उच्यन्ते]
इति निरुक्तम्

३. क्षत्रश्रियं नर उरुचक्षस वरुणं करामहे । राजत्वेन वृणीमहे ।
प्रजाया मूडीकाय सुखायेति निष्कर्षः ।

तदित्समाशान्ते घनन्ता न प्रयुच्छतः । धृतव्रताय दाशुये ॥६॥

वैदिकधर्मस्वरूपम्

वेदप्रतिपादितो धर्मो वैदिको धर्मः । वेदे ये ये सिद्धान्ता मानवसमुद्गत्ययं प्रतिपादितास्ते धार्यन्ते यस्मिन् स एव वैदिकधर्मपदेन व्यपदिश्यते । वैदिकधर्म, ईश्वर एव सर्वशक्तिमान् सृष्टिस्थितिप्रत्यक्षकर्त्ता व्यापकः अजरः अमरः शुद्धः बद्धः मुक्तस्वभावश्च, जगन्नियन्ता, जीवेष्व्य. शुभाशुभकर्मफलप्रदाता, न्यायशीलः, सर्वज्ञश्च स्वीकृतः । उक्तञ्च—

‘स पर्यगाच्छुद्धमकारमव्रणमस्ताविर’ शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्भनीषो परिभूस्त्वयम्भूः यायातम्यतोऽयान् व्यवधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः’ ।

‘तमेकं सत् विप्रा बह्वधा ब्रुवन्ति’ ।

‘स एव परमेश्वरः, इन्द्र-मित्र-वरुणाद्यनेकेनामभिः स्मर्यते, गणानुगुण्येन । अपिच—

‘ईशोवात्स्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्तिद्धनम् ॥

स एव ईश्वर उपास्यत्वेन निर्दिष्टः—

‘‘कचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुवा करिष्यति य इत्तद्विदुः त इमे समासते ॥

[ऋ० म० १ सूक्त १६४ मन्त्र ३९]

वेदे हि स्तुतिरूपेण, आह्वानरूपेण, विधिनिषेधरूपेण च तत्त्वविद्यावर्णनानि भवन्ति इति प्रागबोचाम । स ईश्वरः किमुण, किर्कर्मा, किस्वरूपः, किशक्तिश्चेति-वर्णनपरेषु सूक्तेषु मुख्यतमानि अत्र स्यालीपुलाकन्यायेन पुरश्चिद्यन्ते—

ऋग्वेदीयप्रथममण्डलस्य शतोत्तरचतुःपञ्चाशः (१५४) सप्तसूक्तं यद्भूचम् ।

विष्णो नुं कं धीर्याणि प्र योचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्वभायदुत्तरं सपत्न्यं वित्तत्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥१॥

—इत्यादिकम्

वाणी सूक्तम्

ऋग्वेदाय वरुणमण्डले एव सप्ततितमसूक्तं भाषामूक्तसंज्ञया प्रसिद्धम् । तत्र इयं वेदवाणी कृत. कथं च प्रवृत्तेति सर्वमेवातिव्याहतया वर्णितमतोय नोदृष्टावहम् :—

सक्तुमिष तितउना पुनन्तो यत्रा घीरा मनसा वाचमश्रुत ।
 अत्रा सखाय सत्यानि जानते भद्रया लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥२॥
 यज्ञन वाच पदवायमायन्तामन्वविन्दन्नुपिषु प्रविष्टाम् ।
 तामाभूत्या व्यदधु- पुरत्रा ता सप्तरमा अति ॥ नवन्ते ॥३॥
 उत त्व पश्यन्त ददश वाचमुत त्व दृष्वन्न दृणोत्येनाम ।
 उतो त्वस्मै तन्व विसन्ने जायेव पत्य उशती सुवासा ॥४॥
 अस्तुवन्त ऋणवन्त सखायो मनोजबध्वसमा दभूदु ।
 दादघ्नात उपकक्षात उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे बवृन्ते ॥५॥
 इमे धे नार्वाद् न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरात ।
 त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्र सन्वते अप्रजज्ञय ॥६॥ इत्यादि

वेदे नित्ववाद

ईश्वर जीव प्रकृतिश्चेति पदार्थत्रय वेदे समुपवर्णितमुपलभ्यते —
 'असत्त्वं सत्त्वं परमे व्योमन् दक्षस्य जन्मत्रदितेरपत्ये ।
 अग्निह न प्रथमजा ऋतस्य पूष आयुनि वृषभश्च धेनु [ऋ० १०-५-७]
 त्रय कंक्षितं ऋतुषा विचक्षते सवत्सरे वपत एक एषाम् ।
 विश्वमको अभिषष्ट शचीभिर्धार्जिरेकस्य बवृशो न रूपम् ॥ [ऋ० १-१६४-४४]
 द्व सुपर्णा सयुजा सखाया समान वृक्ष परिप्यस्वजाते ।
 तयोरेव्य पिप्पल स्वाद्वत्प्यनश्नन्मन्यो अभिचाकशीति ॥ [ऋ० १-१६४-२०]

एषु मन्त्रेषु ससारचक्रनिबह्णाय ईश्वर जीव प्रकृतिश्चेति त्रय पदार्था
 नैर्दिष्टा । अपि च —

तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरयः ।^१ दिवीव चक्षुराततम् ।

[ऋ० १-२२-२०]

अत्र 'विष्णु' पदमोद्वरमभिधत्ते, 'सूरयश्च' जीवान् । 'दिवीव चक्षु' रिति
 प्रकृत्युपलक्षित सूरयम् । एतनाऽपि व्रतबाधो ध्वनितो भवति । किञ्च —

'यस्मान्न जातः परो अयो अस्ति य आचिवेश भुवनानि चिदा ।

प्रजापति प्रजया स१०रराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते ॥ योऽहो ।

य० ८।३६॥

अत्र प्रजापति परमेश्वर परामृशति, भुवनानोति प्रकृति, प्रजयेति च
 जीवजातमभिलक्षयति ।

परमेश्वरस्य मुख्य नाम ओम्

यद्यपि वेदे स परमेश्वर, अग्नि मित्र-वरुणप्रभृतिभिरनेकनामभि स्मियते
 तथापि तस्य मुख्य नाम तु खलु 'ओम्' इत्येवास्मात्तम् ।

‘ओ३म् ख ब्रह्म’ [यजु० ४०]

कठोपनिषदपि —

‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

[कठोप० वल्ली २ म० ५]

एव “यो अस्याध्यस्त परमे व्योमन्तो अग वेद धा न वेद” इत्याद्यनेकमन्त्र-
लिङ्गोप्ययमेवार्थं फलवित यत्परमेश्वरस्य मुख्यतम नामोमिति ।

“ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः” । . . . इत्य-
यमपि ब्रह्मयति उक्तमेवार्थम् । परमेश्वरस्य ओम्नाम्नो मुख्यत्वादेव हेतोर्महर्षि-
पाणिनिमुनिना ‘ओमम्यादाने’ इत्यनेन सूत्रेण प्रतिमन्त्र आदौ मुख्यमानस्य ओमिति
पदस्य प्लुतत्वमनुशासितमवगम्यते ।

वेदे स्वराज्यप्रशस्ति

‘आ यद्वामीयक्षता मित्र यय च सूरय । व्यचिष्टे बहुपाप्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥

[ऋग्वेद ५/६६/६]

यदज प्रथम सम्बभूव तत्स्वराज्यमियाय ।

तस्माद्वाग्यत्परमस्ति भूतम् ॥ अथर्व १०/७/३

एषु मन्त्रवर्णेषु स्वराज्यस्य महिमा गौरवञ्च वर्णितम् ।

आत्मना मनसा ययुषा समुन्नतो मानवसमाज एव स्वराज्यप्राप्ता याति
यतो नाम्नात् किमपि भूत कल्याणकरतत्त्वमास्ति । तच्च स्वराज्यं बहुभि-
विद्वद्भिः पाप्य रक्षणीयमस्ति अतः अस्माभिः सूरिभिः मित्रभावापन्नं ज्ञान-
पूर्वकं तदारक्षणोपमिति भावः ।

राष्ट्र भावना

ध्रुव से राजा यदणो ध्रुव देवो ब्रह्मपति ।

ध्रुव ॥ इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां ध्रुवम् ॥ [ऋग्वेद १०/१७/५]

आ स्वाहार्यमन्तरेषि ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।

विशस्तवा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत । [ऋग्वेद १०/१७/३]

इहैवंधि माप ज्योष्ठा ययंत इवाविषाचलिः ।

इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठेह राष्ट्रम् धारय ॥ [ऋग्वेद १०/१७/३]

भद्रमिच्छन्त ऋषय स्वविदत्तपो दीक्षामुप निषेदुरपे ।

ततो राष्ट्रं ब्रह्मोजदध जातं तदस्मै देवा उपसतमन्तु ॥ [अथर्व १९/४१/१]

वेदे विश्वमेवाखिलं राष्ट्रत्वेनाभिमतम् । न जातु भौगोलिकभेदविभिन्नं देशविषया खण्डभूतम् यत्तद्वा देशविशेषानुगृहीतं राष्ट्रम् । तादृशराष्ट्रस्य राजा तादृशो भवेत् यं सर्वाः प्रजा वाञ्छेयुः । तादृशस्य एकच्छत्रवतो राज्ञो राष्ट्रं न जातु भ्रष्टाचारपद्धतिमवतरेत् इति भावः । स च तादृशगुणीयतो नृपः पर्वत इवाचलस्सन् राष्ट्रं धारयति नान्ययेति विवेकः ।

पृथिव्यादिभ्रमणविज्ञानम्

‘सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णावस्क्म्भने सविता घामदुंहत् ।

अश्वमिवाधुसदधुनिमन्तरिक्षमतूर्त्तं बद्धं सविता समुद्रम् ।

[ऋ० १०।१४९।१]

सविता अदित्यः यन्त्रैः पृथिवीमरमयद् अनारम्भणे अन्तरिक्षे सविता घामदुंहदश्वमिवाधुसदधुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्त्तं बद्धमतूर्णं इति वा त्वरमाण इति वा सविता समुदितारमिति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । अस्मिन् मन्त्रे पृथिव्यादिभ्रमणं वर्णितम् ।

सूर्यश्चक्षुर्ज्योतिप्रदः सर्वसुखकरश्च

महि ज्योति विभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषे मयः ।

आरोहन्तं बृहतः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रतिपश्येम सूर्यं ॥

[ऋ० १०।३।३७]

हे विचक्षण ! सूर्यं महज्ज्योतिर्विभ्रतं भास्वन्तं आरोहन्तं चक्षुषे मयः— चक्षुषे सुखकरं त्वां वयं जीवाः प्रतिपश्येम प्रतिदिनं पश्येम । उदयतः सूर्यस्य नित्यदर्शनेन दृष्टिप्रसादो जायते इति भावः ।

शान्नो मय चक्षता अह्ना शं भानुना शं हिमा शं घृणेन ।

ययाशमध्वञ्छमसद् दुरोणे तत्सूर्यं द्रविणं धोहि चित्रम् ॥

[ऋग् म० १०।३।३७।१०]

शंत्ये औष्ण्ये मार्गे गृहे वा यथाविधिसेवनेन सूर्यः विचित्रं द्रविणा-मारोग्यरूपं स्वतेजसा रश्मिना च प्रयच्छति ।”

एकचक्रे सप्तरश्मिवति सूर्ये एवाखिलानि

भुवनानि तस्युः

‘सप्त घुञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो बहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥

[ऋ० १।१६४।२]

एव—

नवो-नवो भवति जायमानोऽह्ना केतुस्यसामेत्यग्रम् ।

भाग देवेभ्यो विदधात्याग्रन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायु ॥

...[ऋ० १०।८५।१९]

दिव्यरथः

अन्यत्रापि येषु दिव्यरथवर्णनमुपलभ्यते, विविधाशयम् । तदपि दिव्य
रथनिर्माणविधिं सूचयति ।

'इन्द्रस्य वज्रो महतामनीक मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेम नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रतिहव्या गृभाय ॥ [यजु० १९।५४]

अपिच —

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनं पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथि ।

अभीशूना महिमानं पनायते, मनं पदबाधनुं यच्छन्ति रथमय ॥

[यजु० १९।४३]

दिव्या नौ

सुग्रामाणं पृथिवीं धामनैरहम् सुगर्मणिमविति सुप्रणीतिम् ॥

ईवीं नाव स्वर्णिमनागसम्, अमवन्तीमारहेया स्वस्तये ॥

[अथर्व० ७।६३।३]

इत्याद्या मन्त्रा अपि निश्चिष्टार्थमुपोद्बलयन्तोऽनुसन्धेया जिज्ञासा-
स्तुतुर्हलिभिस्तत्रतत्रैवेति दिक् ।

किञ्च —

'आयां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमुत्तोक स्ववा मत्वर्वाह ।

यो मर्यस्य मनसो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा वातरहा ॥

[ऋ० १।१।१८१]

हे अश्विनौ ! वां श्येनपत्वा-श्येन इव शीघ्रपतनशीलं गमनशीलं इति
मावत् । मर्यस्य मनसो जवीयान् त्रिविधवन्धनमुक्तं सुमुत्तोकं रथो वातरहा
प्रापुवन्नेवान् अस्तीति मावत् । ईदृशो रथस्तु वायुयानमेव भवितुमर्हति । अत्र
सायनीयमाध्यमपि अनुभवेवार्थं पुष्पाति ।

अपिच —

अनन्वो जातो अनभीशुष्यो रथस्त्रिचन्द्रं परिवर्तते रजः ।

मरुताहो देव्यस्य प्रवाधनं चापुभवः पृथिवीं यञ्च पुष्यप ॥

[ऋ० ४।३६।१]

अत्रापि त्रिचक्रस्य^१ रयस्य^२ आकाशगामिनो व्योमयानस्य वर्णनं
सुविशदमेव ।

सूर्यः आकर्षणेन पृथिव्यादिलोकान् स्वकक्षायामादधाति
भ्रमयति च

एतद्विज्ञानार्थमघोर्जङ्घता मन्त्रा अनुसन्धेयाः ।

“यदा ते मास्तीविशस्तुम्यमिन्द्र नियेमिरे ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ।”

[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ८]

“यदा सूर्यमनुं दिवि शुक्र ज्योनिरधारय ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥”

[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ६]

“यदा ते ह्यंता हरो वायुषाने दिवे दिवे ।

आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥”

[ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ म० ३]

यजुष्यपि :—

आ हृत्पणेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मूर्धं मर्त्यं च ।

हिरण्येन सविता रयेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

[यजु० अ० ३३ म० ४३]

व्यस्तग्नाद्भोवसी मित्रो अद्भुतोन्तर्वावदकृणोऽज्योतिश तम ।

वि चर्मणोव धिश्ये अवर्तयद्दश्वानरो^३ विश्वमथत व्युद्यम् ।

[ऋ० अ० ४ अ० ५ व० १० मं० ३]

एवमन्यान्यपि हितोपदेशपराणि बहूनि सूक्तानि । तेषु कानिचित् अत्र

उदाह्रियन्ते :—

श्रद्धासूक्तम्

सूक्नेऽस्मिन् पटञ्च मन्त्राः सन्ति, तेषु श्रद्धाया प्रशस्तिरतिशयेनोपवर्णिता ।

१. ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं मुखं रयं सुपदं भूरिवारम् । चित्रा-
मथा यस्य योगेऽधिजज्ञे त वा ह्रुवे अति रिक्रवं पिबिष्ये ॥ [ऋ० ८।५।८।३]

२. रथो रहतेर्गतिकर्मण । स्थिरतेर्वास्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिन्-
तेष्टनीति वा रयतेर्वा रसतेर्वा । निह० अ० ९ ख० ११

३. विश्वानरस्यादित्यस्य । निह० अ० ९ ख० १२ ।

मानवजन्मसाफल्यार्थं, तत्त्वान्तरेषु श्रद्धा हि नाम प्रधानभोर्व भजते । श्रद्धया सर्वाणि कार्याण्यनायासेन सिद्धिसरणिभवतन्ति । किन्नाम हि तद् यच्छ्रद्धया न साध्यम् —

— श्रद्धयाग्निं समिध्यते, श्रद्धया हूयने हवि । —

श्रद्धा भगस्य मूर्द्धनि, वचसा वेदयामसि ॥

(ऋ० १०।१५१।१)

श्रद्धा — देवा यजमाना वायुयोगा उपासते । —

श्रद्धा — हृदय्याकृत्या — श्रद्धया बिन्दते वसु ॥४॥

श्रद्धा — प्रातह्वयामहे श्रद्धा मध्यन्दिनं परि ।

श्रद्धा सूर्यस्य निघ्नचि श्रद्धा श्रद्धापयेह न ॥५॥

— सञ्ज्ञान-सूक्तम् —

ऋग्वेदवदप्येवैषि सञ्ज्ञानसूक्तमुपलभ्यते । तदप्यतिरमणीयम् । — सम्य-

ञ्ज्ञानं सञ्ज्ञानम् तच्च सौहार्दं साम्मनस्ये परस्परप्रेमभावे च पर्यवस्यति —

‘सहृदयं साम्मनस्यमविद्वेषं कृणोमि च ।

अन्योऽन्यमभिर्हृतं वत्सं जातमिवाग्न्या ॥१॥

अनुव्रतं पितुं पुत्रो मात्रा भवति समन्तः । —

जायां पत्ये मधुमतीं वाचं — ववतु धान्तिवाम् ॥२॥

मा भ्राता भ्रातरं त्रिष्वन मास्वसारमुत स्वसा । —

सम्यञ्च सप्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥३॥

— उपमास्वभाविचितिनो — सा विप्रौष्ट । —

— सराधयन्तं — सधुराश्चरन्तः ॥४॥

‘अन्योऽन्यस्मै न वल्लु वदन्त एत ।

संधीचीनां च संमनमस्तूणोमि ॥५॥

अत्र मानवानां कल्याणाय कीदृशो मधुरो मनोहरश्चोपदेशः —

वेदे पशुपक्षिविशोपाणा वर्णनम्

। वेदे मानवसमानस्य हितकाम्यया धन्यानां सिंहादिदुष्टसत्त्वानां पक्षि-
विशोपाणाञ्च वर्णनं विशेषरीत्या कृतमयमभ्यते । तत्र दन्त्यपशुषु सिंहस्य वर्णनं
मत्तशृङ्गे निदिश्यते । सिंहस्य गर्जनं, अद्रिनिवासं, धामुरेया निग्रहणञ्च, शत्रुद्रोषां
सिंहस्य तटवर्तिधनोरोरजेऽधिवासश्च मन्त्रेषु वर्णितं । राजस्य वर्णनमप्युपलभ्यते ।
श्रीमन्मन्त्रेणैव तत्र वर्णनोपायाऽपि प्रदर्शितः । तस्य च निवासो हिमावलो-
पश्चरारण्यप्रदेशे निदिश्यते । धुरंस्यापि नाम वेदे बहुत्र वर्णितम् । वराहो,
प्राप्यो पश्यश्च महिषः, ऋक्षः, बर्हिः, वानरजोतिश्च नरसामुद्रयवती, वनेच-

रत्वेन सकीर्तिता । एवमेव भृगा, भेषा, अजा, गर्दभा, श्वानश्च वर्णिता । ग्राम्येषु पशूषु गावः—अनीवोत्कृष्टत्वेन—प्रस्तुताः । गावश्च—वेदे—अध्यासादेनापि उच्यन्ते । शुक्लपशुवेदे गोघ्नस्य वधदण्डो विहितः । वृषभाश्च उभाणश्च कृषि-
परमणे रयादिवाहनक्षेत्रकृषणाय नियमेन प्रयोजनीयत्वेन सकीर्तिताः । गोमैध-
यज्ञद्वारा गवा, सबद्धं वृषभाणाञ्च—परिपालनं भूयसा ममादरात्परमिव
कीर्तनम् । गोसदृशा प्राशान्यभाजो नाज्ये—पशवः । यद्यपि गोघ्नमि-
ष्टाश्च घ्ननमपि आदरणीयत्वेनाभ्यातम्, तथापि तद गोतुला नारोहति । तत्र घृष्टेषु
अश्वे रथवहनरमंशुपयोग्या । अश्वमैधयागश्चापि गोमैधवत् ममादरणीयत्वेन
निदिष्टः । तत्राश्वजाने सबद्धं परिपालनञ्च सकीर्तनम् राष्ट्रहिताय । वेदविदा
मृतस्तिरोहित घृष्टे हिता-निषेध पदे-पदे उपक्रम्यते । यजुर्वेदे—‘यजमानस्य पशून्
पाहि’, ‘पशून्मे पाहि’ इति मुत्स्यष्टो निषेधः । ‘गा मा हिमो, अजा मा हिंसी, भवि
मा हिमोरिम मा हिंसी द्विपाद पशुम् । मा हिमोरेकशफ-पशुः मा हिंस्यान्-मर्वा
भूतानि’—इत्यादीन्यनेकानि वेदवचनानि प्राणिमात्रस्य हिमाया निषेधप्रत्ययीपदम् ।
धनुष्यादवत् द्विपादस्यापि च हिमा निषिद्धा । गोमानमक्षणनिषेधोऽपि बलवन्वृत्तो
सम्यग्ने—

—32627

‘एतद् स्वादीयो यदधिगव, क्षोरम् वा माम वा तदेव नाशनीयात् ।

। म—[ययव १।९।९]—इति ।

—मासभक्षण-निषेध, —

गोमासवदश्वादिपशुमासभक्षणे—मनुष्यमासभक्षणं च निषिद्धम् ।

। य. पीत्येयेन ऋषिणा सेनञ्चै यो अश्व्येन पशुना यागुयान्

यो अश्व्यया भरति क्षीरमने तेषा शीर्षाणि हरता वि बृश्च ॥

—[१०१०।६३।६]—

पुरपाशवादिमानभक्षितुः—शिरःशेरो दण्डनेन विहितः । गोदुग्ध-
परिहृतश्चापि ।

एवमेव पशिणामपि वर्णनमुपलभ्यते । तत्र पशुत्रिणो नीरक्षोर-
विवेकित्वेन प्रसिद्धं हम्—जनकृत्रिदोशनः । सोऽयं जने—स्त्वजमानो विपनि, च
पनमान आम्नान् । अस्य लोकप्रसिद्धा जलदुग्धविभेदनचानुरो नीर-नीमयो
विभेदनशरी धूमने । नभसि पशुविभेदतया पनमानस्य योऽवपशिमोर्जनं वर्णनं
रमणोपता विनोति । दाम्प्ययागबद्धाश्चक्राश्च यपि वर्णिताः । यपवदेदश्च
घञ्चाकान् । दाम्प्ययानुरामस्य निदर्शनत्वेन वर्णयामासः । यपरा विषापरण-
निपुणत्वेन शूराश्च हरिद्व-त्वेन च संस्तुताः । शूराणां पञ्चरथदत्ता, मनुष्यवाचा
उदीरणञ्चापि समुद्विष्टकृतम् ।

गम्यागम्योपदेश

ऋग्वेदे यम यमीसूक्तनाम्ना प्रसिद्धे सूक्ते सवादरूपेण गम्यागम्योपदेश
कृतः । तत्र यमस्य स्वसा यमी स्वभ्रातरि यमे आत्मनोज्जुराग प्रदर्शयति । स च
भ्राता तदीयानुरागमस्थाने इतिकृत्वा प्रत्यादिशति —

‘न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवाना स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्यमूषु त्व यम्यन्य उ त्वा परिष्वजाते लिबुजेव दुक्षाम् ।

[ऋ० १०।१०।८]

हे यमि ! भ्रातुरन्यमेव त्व लिबुजेव वृक्षमालिङ्गितुमर्हसि न जातु भ्रातर-
मितिभावः ।

सूक्तान्तराणि देवताना, दैवतीकृताना वा पदार्थानां प्रशंसार्थं प्रवृत्तानि
सवादरूपेण, आख्यानविधया वृत्तान्तशैल्या वा । एषविधानि सूक्तानि विधिनिषेध-
मुखेन कमपि सात्त्विकमर्थं निदिशन्ति । तदन ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य धनु-
स्त्रिंशत्तमात्सूक्तात् कतिपयमन्त्रां धूतकारस्य कदाचित्तापख्याजेन कमपि मर्म-
स्पर्शमर्थमवीरयन्त समुदाह्रियन्ते —

‘नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्त सहन्ते ।

विष्या अगारा इरिणे भ्युप्ता शीता सन्तो हृदय निर्बहन्ति ॥

स्त्रिय धृष्ट्वाय कितव ततापान्येषा जाया सुकृत च धोनिम् ।

पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्सो अग्नेरन्ते व्यल पपाव ॥

अक्षर्मा दीप्य कृपिमित् कृपस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमान ।

तत्र पाय कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्थ ॥

अत्र धूतश्रीशतं परिणतामात्मनो दुरवस्थामनुभवन् धूतासक्तिञ्च
परिग्रहस्तुमक्षम अतितरां विधोदति । ततो धूतनिषेधपूर्वकं तन्निन्दतामुद्धोषयति ।

परमेश्वरस्य माहात्म्यम्

॥ तद्विष्णु स्तवसे धोषेण ध्रुवो न भीम कुचरो गिरिष्ठा ।

यस्योरणु त्रिषु विक्रमणेष्वपिशिष्यन्ति भुवनानि विद्या ॥२॥

प्र विष्णवे नृपमेतु मम गिरिक्षित उदगायाव धृष्णे ।

य इह दीर्घं प्रपतं सपत्यमेवो विममे त्रिभिस्त्यदेभि ॥३॥

यस्य श्री पूर्णं मधुना पलाययन्तीषमण्णा स्वयंयः प्रदत्ति ।

य उ त्रिषामु पृथिवीमुत ग्रामेशो वापाह भुवनानि विद्या ॥४॥

तवस्य प्रियमभि पायो अर्घ्या नरो यत्र देवयवो भवन्ति ।

उदवमाय स हि वपुर्गिर्या विष्णो पदे परमे मध्य उत्त ॥५॥

ता वा वास्तून्युश्ममि गमध्वे यत्र गावो भरिभृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुत्पायस्य वृष्णः परमं पदप्रवभाति भूरि ॥६॥

एषां तात्पर्यायः । गोप्यं विष्णुः व्यापनशीलः परमेश्वरः स पार्थिवानि पृथिवीसम्बन्धीनि रजासि अग्निवायुसूर्यरूपाणि लोकलोकान्तराणि निर्मिमोते तस्य उदगायस्य परमेश्वरस्य वीर्याणि वीरकर्माणि प्राबोचम् ।

“स च विष्णुः गिरिष्ठाः कुचरः भीमः भृगुसिंह इव स्वपराश्रमेण दुष्टानां हननशीलः शिष्टानाञ्च पालक इति शेषः । यमाधित्य सर्वाणि भूतानि त्रयो लोका निवसन्ति । यश्चैकः सन् विश्वानि भुवनानि धृतवान् यस्य महिम्ना स्वयया अन्नादि-सामप्रद्या, दिव्यामृतेन मधुरेण पूर्णानि भूतजातानि मदन्ति हर्षोपेतानि भवन्ति । अस्मैव विष्णोः प्रिय पायः अन्तरिक्षं ब्रह्मलोकमिति वा । यत्र नरा विष्णुपदमिच्छन्तो यज्ञदानादिभिः मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । अत एव विष्णोः व्याघ्रस्य परमेश्वरस्य उत्कृष्टे निरतिशयकेवलमुत्तमके पदे मधुरस्य उत्तः निष्पन्दो वर्तन्ते तमश्नामिति भावः । स हि खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुः तस्य पदं प्राप्तवता निरतिशय आनन्दः सम्भवति ।

तथा हे स्त्रीपुरुषौ वा युष्मदर्थं तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि धर्मितुं योग्यानि स्थानानि कामयामहे यत्र गावः ज्ञानरश्मयः अयुधताः सर्वैराश्रयणीया अयासः अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः विलसन्ति । अत्र कामानां वषितुः उदगायस्य बहु स्तुत्यस्य वृष्णः परमेश्वरस्य पदं स्वमहिम्ना स्फुरति । समस्तमानवानां मोक्षपदं प्रकाशात्मकं गन्तव्यत्वेनात्रोपदिष्टमवभाति । नूनं परमेश्वरस्य माहात्म्यप्रदर्शकमिदं सूक्तम् ।

ऋग्वेदे एकमग्यदतिरहस्यमयं पञ्चदशार्चं सूक्तं इन्द्रस्वरूपवर्णनात्मकम् । इन्द्रशब्दोऽत्र परमेश्वरं अनेश्वरञ्चानिधत्ते । यद्यप्यत्रेतिहासिकैरितिहासमाचक्ष्ण-एष्यने ‘पुरा किलेन्द्रादयो वेग्ययज्ञं समाजग्मुः । गूत्समदोऽपि महयिस्तत्राम् । दैव्या-इचेन्द्रजिघासया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निजंगामेन्द्रो यज्ञाद् गूत्समदाकृतिः । तदनु वेग्येन पूजितं यज्ञवाटाभिर्गच्छन् गूत्समदमूर्धि दृष्ट्वा, अपमेव इन्द्र इति मग्य-मानास्तममुरा परिवव्रुः । नाहमिन्द्रः किन्वेवं गुणोपेतः स इत्यनेन सूत्रेण तान् प्रत्युवाच । अन्ये श्वेवं वर्णयन्ति गूत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेककिनमिन्द्रं ज्ञात्वा अमुराः परिवव्रुः । इन्द्रश्च यज्ञाभिर्गत्य गूत्समदस्येव स्वर्गं जगाम । ततो अमुरा अन्नः प्रयिश्य, गूत्समदस्तु गतोऽप्यमेवेन्द्रो गूत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमिति ‘यो जात’ इति सूक्तेन प्रत्युवाच । परन्तु नैक्यतास्तु परमेश्वरः ऋदृगुणोपेतः, राजा वा ऋदृगुणोपेतेन भविष्यमिति सूत्रेणामुनोपवर्ण्येन । न बहिर्विदिनिहासः । मन्त्रेषु गूत्समदादीनां चर्चाया नितरामसद्भावात् ।

तथाच ॥ १ ॥

यो जाते एव प्रथमो मनस्वान्देवा देवाः ऋतुना पयभूपत् ॥ १ ॥
यस्य शुष्माद्रोदसो अन्यसेता नृण्यस्य मन्त्रोऽसृजनास इन्द्र ॥ १ ॥

यः पृथिवीं ध्यायमानामदृष्ट पयतान्प्रकुपितां अरम्णात ॥
यो अतरिक्षं विममे वरीयो यो धामस्तन्नात्स जनानां इन्द्र ॥

यस्माद् ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसेह्वते ॥
यो विश्वस्य प्रतिमान बभूव यो अच्युतच्युत्स जनस इन्द्र ॥

यः शम्बर एवतेषु क्षियन्त चत्वारिंशः शरद्वान्विन्दत् ॥
ओजायमान योऽर्हि जघान वानु शयान स जनास इन्द्र

आवा बिदस्म पृथिवी नमेते शुष्माश्चिदस्य पवता भयन्ते ॥ १ ॥
यः सोमपा निवितो वज्रयाहु र्यो वज्रहस्त स जनास इन्द्र ॥ १ ॥

अथमाशयः —

यः खलु सप्तप्रकारेण सर्वोत्कृष्टमादधान विश्वजिद्यस्तमनुतिष्ठन् सप्तभूषणतया प्रथमं देवानां प्रधानभूतं मनस्विनामग्रगण्यं देवं द्योतमानं इत्यन्वेन जातः सर्वदेव द्युतो रक्षकत्वेन देवान् प्रजाजनान् पयभूपत् । यो नृप खल्वसिलान् वृत्रहपानं शत्रुजनान् पराजित्य विश्वजिद्यस्तं विधाय इन्द्रपदं प्रप्नोति—स एव पुरुषस्याग्र इन्द्रपदेनालक्षित इति प्राचीना परम्परा । स एव इन्द्रो राष्ट्रपतो राजा वा भवेत् । यस्य शुष्मात् बलात् आवापृथिवीं अविभीताम् (भयं भये) नृण्यस्य सेनादिबलस्य महिम्ना युक्तः स एव राजतिपदयोग्य इति भावः । यो ध्यायमाना पृथिवीं राष्ट्रमिति यावत् दृढा करोति । यश्च प्रकुपितान् पयतंसदृशान् विपक्षान् स्थाने स्थावस्थापयति । अतरिक्षमुपलक्षणमेतद वातावरणस्य । यश्च वायुं मण्डलं वरीयो निर्माति यश्च तेजसा युक्तो अस्तन्नात् स एव इन्द्रो भवितुमर्हति । यस्मादृते प्रजाजनां विजयं न प्राप्नुवन्ति, अतः युद्धघमाना यमवसे रक्षणाय आह्वयन्ति । यश्च विश्वस्य राष्ट्रस्य प्रतिनिधिबभूव पयतानां पयत इव द्रढीयसा शत्रूणां व्यावधिता स एव इन्द्रपदभाक् ।

यस्मिन् इन्द्राय आवापृथिवी स्वयं प्रह्वीभवति । यस्य बलात् पवता बिस्पति यश्च वज्रयाहु वज्रहस्तः स एव इन्द्रो भवेत् । यस्य च राज्यं सोमं पय-आदि पेय

वस्तूनि पुष्कलानि यस्य वा राघः अत्रादिवायुसामग्री च प्रवृद्धा भवति स एव, इन्द्रपदारूढो भवतु, नान्यः । सूक्तमिदं पक्षे ईश्वरपरत्वेनाविध्यास्थेयम् ।

मोक्षानन्द

मोक्षानन्दस्वरूपं वर्णयन् तदभ्यर्चनञ्च भग्नवर्णराहुः—

‘यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिन् लोके स्वहितम् ।

तस्मिन् मां घेहि पवमानामते लोके अक्षित इन्द्रायेन्दो परित्स्व ॥

[ऋ० मं० ९, सू० ११३, ७]

‘आ पवस्व विशापते आर्जोऽङ्गान् सोम मोक्षवः ।

ऋतवाकेन सत्येन अद्वया तपसा सुतं इन्द्रायेन्दो परित्स्व ॥

[ऋ० ९, ११३, ३]

इत्यनेनैतदुक्तं भवति—स खलु मोक्षानन्दानुभवः सत्येन-अद्वया तपसा चाध्यात्मिकज्योतिरधीप्या एव सम्भवति ।

ज्ञानज्योतिरेव-मोक्षमार्गपरिपन्थिनः समस्तान् प्रत्यूहप्यूहान् निवहाति, सर्वाणि च दुर्गाणि च पर्यदति । इत्याहुः—

‘जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयती निवहाति वेदः—

स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धु दुरितात्यग्निः ॥—

[ऋ० मं० १, सू० १९, मं० १]

‘यस्य ज्योतिषा सोऽभ्यमात्मा ज्योतिष्मान् भवति विश्वं चैतद् विभाति तं ज्योतिषां ज्योतिःस्वरूपं परमेश्वरं स्तीतिः—

‘एक एवाग्निर्वहुषा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनुप्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं विबभूव सर्वम् ।

[ऋ० ८।५।८।२]

एकैव ‘उषाः’ इति परं प्रकाशात्मकस्याद्वितीयस्य परमेश्वरस्य महिमान् भवद्योतयति ।

पुनर्जन्म विषयः

पुनर्जन्माधिकृत्यातिरमणीयं तत्त्वं ऋचो वर्णयन्तिः—

‘अमुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो घेहि भोगम् ।

अथोक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृडया नः स्वरिति ॥

[ऋ० ८।१।२३।६]

पुनर्मनं पुनरायुर्मं आगन् पुन प्राण पुनरात्मा म आगन् ।

पुनश्चक्षु पुन श्रोत्र म आगन् ।

वंशवानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्न पातु दुरितादवघात् । [यजु० ४।१५]

आ यो पर्माणि प्रथम ससाद ततो वपूषि कृणुते पुहणि ।

घास्युर्योनिं प्रथम आविवेश यो वाचमनुदितां चिरेत ॥

[अथर्व० का० ५ । अनु० १ । व० १ । म० २]

अन्धच्छाप्येक प्रजापतिदेवताक दशर्चं सूक्त परमेश्वरस्वरूपवर्णन-
परमतीव रमणीयम् हिरण्यगर्भाख्यम् । अत्र परमात्मैव हिरण्यगर्भं तदुपाधि-
भूतानां पृथिव्यादीनां भौतिकानां ब्रह्मण सकाशादुत्पत्ते तदुपहितत्वात्तदुत्पन्नत्व-
व्यपदेश । 'भूतस्य जात पतिरेक आसीदिति' । स एव एकोऽद्वितीय सन्
भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादे पतिरासीत् । यच्च पुन पृथिवीं उत घ्राञ्च
बाधार धारयतीत्यर्थः । 'कस्मै देवाय हविषा दधेम' ? तस्मै हिरण्यगर्भरूपाय
प्रजापतये हविषा-नमोवाचा परिचरेमेत्यर्थः । 'क' इति सुखनाम-सुखस्वरूपाम
कस्मै, कनिति प्रजापति तस्मै प्रजापतय इति व्याख्यान्तराणि इति । अस्मिन्
सूक्ते परमेश्वरस्यैकत्वप्रतिपादकानि वचनानि भूम्नाऽभूतानि । 'एक इव राजा
जगत', 'य देवेषु अधि देव एक आसीत्' इत्यादीनि । अन्ते च

'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वय स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

तस्याद्वितीयस्य परमेश्वरस्य देवाधिदेवस्यानुकम्पयैव वय रयीणा सर्व-
विधैश्वर्याणामाध्यात्मिकाधिभौतिकानां पतय स्वामिन भवितुमर्हाम इति
भावः ।

किञ्चैकमन्यदपि अतिमहत्स्वपूर्णं, सच्चिदानन्दात्मकसर्वगतपरमात्म-
देवताकमष्टर्चं 'अहं हद्रेभिरिति' १ रोचिष्णु सूक्तम् । सूक्तमिदं वस्तुत
परमेश्वरस्यावभृतामहिम्न प्रवक्ष्यम् ।

'अहं हद्रेभि वसुभि चरामि अहं आदित्यं उत विश्वदेवं ।

अहम् मित्रावदणा उभा बिभर्मि अहम् इन्द्राग्नी इति अहं अश्विना
उभा' ॥१॥

१ ए०३सि लुङ्-लृङ्-लिट् इति सावकारिको लिट् ।

२ ऋग्वे० १०।१२५ सू० ।

३ ऋग्वे० १०।१२५ सू० ।

अहं सर्वान्तर्यामी परमेश्वरः, इदं अमुं आदित्यं विश्वदेवैश्च तत्तदात्मना चरामि । अहमेव मित्रावरुणौ, इन्द्राग्नी, अश्विनौ च धारयामि । इन्द्र एव सर्वेषामेवा जगत्कारणानां हृदयनुप्रभृतीनां धारकः सञ्चालकश्चेति आकृतम् । केचन सूक्तमिदं अहंपदमहिम्ना, ब्रह्मैकवादस्य मूलं मन्यमाना व्यवस्थापयन्ति 'सर्वं स्रज्जु अहं ब्रह्मेति' मयि हि सर्वं जगत् शुक्नो रजतमिवाध्वस्तं सदृश्यम् । माया च जगदाकारेण विवर्तते । तादृश्या मायाया आधारेण असङ्गस्यापि ब्रह्मण्य उत्पत्तिरित्यादि । तत्रेतरे विप्रतिपद्यन्ते । तेऽभ्युपगच्छन्ति यद्यत्र सवस्थास्य जगनोऽधिष्ठानरूपत्वेन भगवतः सर्वान्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव सस्तयः प्रदश्यते न जातु जगद्ब्रह्मणोरेकैव प्रस्तूयते । किञ्च —

अहं राष्ट्रो सगमनो वसूनां चिक्वितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।

ताम् मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थायाम् भूरि आविर्गयन्तीम् ॥ ३ ॥

[ऋ० १०।१०५।३]

अहम् एव स्वयं इदम् वदामि जुष्ट देवेभि उत मानुषेभि ।

यम् कामये तम् उग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणम् तम् ऋषिं तम् सुमेधान् ॥ ५ ॥

अहम् वदामि धनु आ सनोमि ब्रह्मद्विषे शरव हस्तर्वं ऊँ इति ।

अहम् जनाय समदं कृणोमि अहम् धावापृषिवी इति आ विवेश ॥ ६ ॥

ब्राह्मीं शक्तिमुद्दिश्य कीदृशं मनोऽसं सस्तवनम् । वस्तुनः प्रशस्तकर्मणैव जनसंघेऽश्वरप्रसादं ब्रह्मवसुषित्वं सुमेधान् च प्राप्तुं शक्नोति नाप्येति 'य कामये, ॥ ब्रह्माणं' इत्यादिना सूच्यते ।

वेदे आयुर्वेद-विज्ञानम्

आयुर्वेदो हि नाम आयुषो वेदः । 'आयुर्जीवितमुच्यते । जीविनं येन शक्तेन विद्यते लभ्यते वा स आयुर्वेदः । तदिदं आयुर्वेदशान्त्रमूपाङ्गमयवैवेदस्य एवमायुर्वेदस्य वेदाङ्गत्वमभ्युपगमे, सुतरां स्वीकृतं भवति यदायुर्वेदस्य मूलभूता मिथ्यान्ता वेदेषु तत्र तत्र गर्भाकृता अनुसंधेया एव । वेदेषु बहूनां वैद्यकविषय उपलभ्यतः । ऋग्वेदे उपान्यासपेणोपनिषत् विद्यायाः अश्विन्या जज्ञ्या-योजनम् । ऋग्वेदस्य चतुषोऽमोल्नम्, ओषधस्य जानुः प्रगुणीकृतञ्च वस्य न शुतूहलं जनयन् । अन्यत्र ओषधीनां नामकीर्तनं प्रयोगद्वयपुष्टिद्वयगम्यते । रोगाणां सज्ञा, तेषां निरसनोपायाश्च वैलम्ब्यन् वणिताः । अथर्ववेदेऽपि नाना रोगास्तद्वैतव रोगप्रतीकाराश्चापि निर्दिष्टा विद्यमान्यन्ते । यात्रिणो चिकित्सापि भूयसा तत्र पल्लविताः । रोगविशेषाणां निरासाय मात्रविशेषं व्यापितानां

माजनजलाभिषेचनाभिमन्त्रणघूषनादीनामुपदेश । शल्यप्रक्रिययाऽपि च विकृतानां शरीरावयवानां छदनभेदनादिना रोगनिवहणम् । मन्त्रविद्यापामिषं भेषजं प्रयोगेनापि व्याधिप्रतीकारो यत्र तत्र बहुत्र समाप्नातो मन्त्रलिङ्गत । भिषग्वरं विप्रं नानौपधीना प्रभूतं सहस्रं काय इत्युपदिष्टं भवति ।

— यन्त्रौपधीना समम्मत राजानं समिताविव ।

विप्रं स उच्यते भिषग्वशोहामीवचातन ॥

— [ऋक १० ९७-६] —

शतं ते राजन् भिषजं सहस्रमुर्वो गभीरा सुमतिस्ते जस्तु ।

— [ऋग्वेद १-२४ ९] —

एव अथप्यपि—

— शतं ह्यस्य भिषजं सहस्रमुत् वीरुष । [अथर्व २ ९ ३]

त्रिदोषसिद्धान्त

— आयुर्वेदीयचिकित्साशास्त्रस्य — मूलभूत — सिद्धान्त — त्रिदोषसमाह्वय ।

दूषयन्ति विकृतिमापादयन्ति शरीरं भ्रमश्चेति ये ते दोषा । ते च दोषा द्विविधा शरीर-मानसभेदात् । तत्र वायुः पित्तं कफश्चेति शरीरा- रजस्तमश्चेति । पुनर्मानसौ । सत्यन्तु अविवारित्वान्नाटोक्ते दोषकोटिम् । गुण एव खलु स न स दोषपदव्यपदेशभाक् । इदमत्रावर्धयम् विकृता एवामी वायुपित्तकफा स्मरन्ते दोषसज्ञा न पुनरविकृता । अविकृतास्त्वनी घातुसज्ञा भजन्ते । एव रजस्तमस्यपि वयम्य गते एव दोषसज्ञामवगाहते । प्रकृतिस्ये ते गुणपदेन व्यपदि- बिध्यन्ते न जातु दोषसज्ञयति विवेकः । अमो च दोषा मलिनीकरणान्मला भण्य- द्यन्ते । उक्तञ्च

— शरीरदूषणादोषा घातवो वेहधारणात् ।

— घातपित्तकफो ज्ञेया मलिनीकरणान्मला ॥ [शङ्खधर-]

एव चरकैऽपि —

वायुः पित्तं कफश्चानि शरीरो-दोषसग्रहः ।

— मानसं पुनरदिष्टो रजश्च तम एव च ॥

[चरक स० अ० १] —

तादिकदिना तु अधिष्ठानभेदेन रोषा द्विविधा, शरीरा- मानसा- श्चेति तत्र विचारमापना घातादयः तत्तद्दोषाणामभ्यन्तरव्यवस्थाभूता रसरवता- दीनि दूष्यानि दूषयन्त ये जनयन्ति शरीरभवान् रोगान् ते शरीरा- वयव-

मापन्ते पुना रजस्तमो—तत्तत्रोपाणामान्यन्तरकारणभूते कामरोगलोभमोहो-
न्मादविक्षेपविग्रमादिरोगाग्रिष्ठानभूत मनो दूषयन्ती उपजनयतस्नास्तान्
रोगान् मनोभवान् ये ते मानसा । तत्र सत्त्वस्य निर्मलत्वान् प्रकाशमकृत्वात्
गुणत्वमेव न दोषत्वमिति भाव । तदेया त्रिदोषाणा गनि क्षयोपचयस्वरूपाव-
स्थानभेदान् त्रिविधा । क्षये एया ह्रास, उपचये एया वृद्धि प्रकोपो वा, स्वरूपाव-
स्थाने च पुन स्वाभाविको स्थिति प्रकृतित्यना समत्वरूपा । त्रया चोन्न चरके
'क्षय म्यान वृद्धिश्च विनेया त्रिविधा गनि ।' तत्र क्षयवृद्धौ विवृतिरूपे,
स्थान च समत्वरूप प्रकृतित्य न विकारभूत, विवृतिस्तु स्वभावविपर्यय, स च
क्षयवृद्धिरूप एव इति विद् । तदेवस्वरूपाणा वातपित्तकफात्मकाना त्रयाणा
दोषाणा बीजभूतो मौलिक सिद्धोन्नोऽपि समीचीननयोदृष्टकृतो दूषयते वेदे
सारतरोच्चयरूपेण स्याहि—

तं पुञ्जापो मनसो यो जवीषान् त्रिबन्धुरो वृषेण यस्त्रिचक्र ।
येनोपपाय मुकृतो दुरोण त्रिधातुना पनेयो विनोपण ॥
[श्रु० १।१८।१]

अत्र त्रिधातुरित्यनेन वातपित्तकफममाग्या त्रिधातव एव परितस्यायन्ते ।
त्रिर्नो अश्विनो यजता दिवे दिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।
तिष्ठो नामत्या रथ्या परावत आत्मेव वात स्वसरणि गच्छन्म् ॥

[श्रु० १।४।७]

अग्निरस्मि जग्मना जातवेदा घृत मे चक्षुरमृन्म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम ॥

[श्रु० १।२६।७]

त्रिरा दिव सवित्रर्वाणामि दिवे दिवे आसुव त्रिर्नो अह्न ।

त्रिधातु राय आमुवा वसूनि भग प्रानधिषणे सातये धा ॥

[श्रु० ३।४।६]

अहमपो अपिन्वमुसमाणा धारयं दिवं सदन श्रुतस्य ।

श्रुतेन पुनो अग्निश्रुतावोत त्रिधातु प्रथमद्विभूत ॥ [श्रु० ४।४२।४]

इत्यादिमन्त्रेषु त्रिधातुपदेन वानपित्तश्लेष्माण एव विवक्षिता ।

त्रिधातु, त्रिदोष, त्रिमल इत्यनर्थान्तरम् । त्रिदोषविज्ञानमेव एया प्रनिपाद्यो
विषय । तत्र धातुमाग्यात्स्वास्थ्य त्रिधातुर्वषग्याच्च रोग । दोषा क्षीणा बृह-
पित्त्या, कुपिता प्रशमयित्त्या, श्रुता निर्हेतव्या, समास्तु तादवम्येन परि-
पान्नीया स्वास्थ्यमभिम्यदिर्भाषिद्विचरिति भाव ॥

भाजनजलाभिषेचनाभिन्नत्रणघूषणादीनामुपदेन । अत्यप्रक्रिययाऽपि च विकृतानां
गरीरावयवानां छदनभदनादिना रौगनिवहणम् । मन्त्रविद्यायामिव भयङ्ग
प्रयोगनापि व्याधिप्रतीकारो यत्र तत्र बहुत्र समान्नातो मन्त्रलिङ्गितः । भिषावरः
विप्रः नानौषधीनां प्रभूतः अग्रहः काय इत्युपदिष्टं भवति ।

— — — यत्रौषधीनां समम्मत राजानं समिताविव । — —

— — — विप्रः स उच्यते भिषग्विशोहामीवचातन ॥ — —

[ऋक १० ९७-६] —

— — — शतं तं राजनं भिषजं सहस्रमुखो गभीरा सुमतिस्ते ऽस्तु ।

— — — [ऋग्वेद १ २४ ९] — —

एव अयवप्यपि —

— — — गतं ह्यस्य भिषजं सहस्रमुत वीर्यम् । [अयव-२ ९ ३]

त्रिदोषसिद्धान्तः

आयुर्वेदीयविहितसाक्षात्प्रत्यक्ष-मूलभूतः सिद्धान्तः त्रिदोषसमग्रद्वयः ।
दूषयन्ति विकृतिमापादयन्ति गरीरं मनुश्चेति यत्रैतदोषाः । ते च दोषा द्विविधा
गरीर-मानसभेदात् । तत्र वायुः पित्तं कफश्चेति शारीराः । रजस्तमश्चेति द्वौ
पुनर्मानसौ । स चतुर्भिरविवारित्वान्नादोक्ते दोषकोटिम् । शुभं पुष्टं क्षलं स
मं स दोषपदव्यपदेशभाक् । इदमप्रावर्धयेम विकृता एवामी वायुपित्तकफा
रुभन्ते दोषसज्ञा न पुनरविकृता । अविकृतास्त्वमी धातुसज्ञा भजन्ते । एवं
रजस्तमस्यपि यद्यप्यगते एव दोषसज्ञामवगाहते । प्रकृतिस्थे ते गुणपदेन व्यपदि
क्ष्यन्ते न जातु दोषसज्ञायति विवेकः । अतो न दोषा मलिनोकरणामला अप्यु
च्यते । उक्तञ्च

— — — गरीरदूषणादोषा धातवो बहुपारणात् ।

— — — धातुपित्तकफो ज्ञेया मलिनोकरणामला ॥ [गङ्गाधर]

एव चरकऽपि —

वायुः पित्तं कफश्चेति गरीरो दोषसग्रहः ।

मानसं पुनरहिष्टो रजश्च तम एव च ॥ — — —

[चरक म० अ० १] —

ताद्विषयदिना तु अधिष्ठानभेदेन रोगा द्विविधा गरीरा मानसा
श्चेति तत्र विचारमायना वातादयः सत्तद्भोगाणामभ्यन्तरकारणभूता रसरक्ता
हानि दूष्याणि दूषयन्ते य उच्यन्ति शरीरमवान रोगान् ते गरीराः । यद्यप्य

मापन्ते पुना रजस्तमयो—तत्तद्विषाणामान्यन्तरकारणभूते कामरोगलोभमोहो-
न्मादविक्षेपविग्रमादिरोगाधिष्ठानभूत मनो द्वययन्ती उपजनयतस्मास्तान्
रोगान् मनोभवान् ये ते मानसा । तत्र सत्त्वस्य निमलत्वान् प्रकाशामकत्वान्
गुणत्वमेव न दोषत्वमिति भावः । तत्रेया त्रिदोषाणां गतिं क्षयोपचयस्वरूपाव-
स्थानभेदान् त्रिविधा । क्षये एषा ह्रासः, उपचये एषा वृद्धिः प्रकोपो वा, स्वरूपाव-
स्थाने च पुनः स्वाभाविकी स्थितिः प्रकृतिस्यना ममत्वरूपा । तथा चोशन चरके
क्षयं स्थानं वृद्धिञ्च त्रिभेदा त्रिविधा गतिः । तत्र क्षयवृद्धौ विकृतिरूपे,
स्थाने च समवरूप प्रकृतिस्य न विकारभूत, विकृतिस्तु स्वभावविपर्ययः, स च
क्षयवृद्धिरूप एव इति दिक् । तदेव स्वरूपाणां वातपित्तकफामकानां त्रयाणां
दोषाणां बीजभूतो भौतिक सिद्धोन्तोऽपि समीचीनतयोद्वेष्टद्वीकृतो वृक्षते वेदे
सारतरोच्चयद्वयेण तथाहि—

तं युञ्ज्याथो मनसो यो जञ्जीयान् त्रिवेण्धुरो वृषपा यस्त्रिचक्रः ।
यैनोपपायः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पनयो विनं पणं ॥
[ऋ. ११८३१]

अत्र त्रिधातुरित्यनेन वातपित्तकफममाख्या त्रिधातव एव परितस्तस्यादगते ।
त्रिर्नो अदिविनां यजता दिवे दिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।
तिष्ठो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वात स्वसरणि गच्छतम् ॥
[ऋग्वे. १३४१७]

अनिरस्मि जग्मना जातवेदा घृत मे चक्षुरमन् म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥

[ऋ. १२६१७]

त्रिरा दिव सवितर्वापाणि दिवे दिवे आमुव त्रिर्नो-अहः ।

त्रिधातु राय आमुवा वसूनि भग-त्रानधिपणे सातये धा ॥

[ऋग्वे. ३१०६१६]

अहमपि अपिन्विमुष्मणा धारय दिवं सदन ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऋतावोत त्रिधातु प्रययद्विभूम ॥ [ऋग्वे. ४१४०४४]

इत्यादिमन्त्रेषु त्रिधातुपदेन वातपित्तकफेभ्यः एव विवक्षिता ।
त्रिधातु, त्रिदोष, त्रिमल इत्यन्यन्तरम् । त्रिदोषविज्ञानमेव एषा प्रतिपाद्यो
विषयः । तत्र धातुसाम्यान्त्वास्म्य त्रिधातुर्वयम्याच्च रोगः । दोषाः क्षीणा बृह-
यितध्या, कुपिता प्रशमयितध्या, बृद्धा निर्हन्त्या, समास्तु तादवस्थेन परि-
पालनीया स्वास्थ्यमभिलषद्भिर्बाहुभिर्भरति भावः ॥

शल्यक्रियया रोगनिवर्हणम्

वि ते भिनद्धि मेहन वि योनि वि गवोनके ।

वि मातर च पुत्र च वि कुमार जरायुणाऽव जरायु पयताम् ॥

[अथर्व० १।११।५]

अत्रानीव क्लिष्टरोगेषु गर्भिण्या चिकित्सा शास्त्रक्रिययोपदिष्टा ॥

‘भिनद्धि’ पदेन भेदन छेदनञ्चोपदिश्यते । क्लिष्टप्रसवकर्मणि यदा मातुर्वा पुत्रस्य वा जीवनं सङ्कटापन्नं तदा शल्यक्रियया जीवनं रक्षेत् क्रियाकुशलं शल्य-
तत्त्वतत्त्वतः ।

वेदे अलङ्कारोपदेश

वेदेषु यथा अनेका विद्या, दहृनि विज्ञानानि, शिल्पकला गणित-ज्योतिष-
शास्त्राणि बीजरूपेणोपदिष्टानि, तथैवालङ्कारनिर्देशोऽप्यतिरमणीयतया समारब्धो-
ऽवगम्यते । प्रायशः प्रमुखा सर्वा एवालङ्कारा दृग्गोचरीभवन्ति । तेषु कतिचन
विद्वन्मात्रविशाऽत्र पुरस्तरोक्तियन्ते सहृदयहृदयोद्भादनाय —

तत्र ठावद्-उपमाऽलङ्कारः—

“सूर्यो देवोमुपस रोचमाना मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ॥”

[ऋग्वे० १।११।२।]

‘स न पितेव सूनवेऽग्ने सूर्यायनो भव । सवस्वा न स्वस्तये ॥

[ऋग्वे० १।१।९]

अत्र ‘मर्यो न योषामित्यत्र ‘न’ इतीवायं ।

तत्त्वज्ञानञ्च ‘साधर्म्यमुपमाभेदे’ इति ।

अतिशयोक्तिः—

‘यदिन्द्रं प्रायतस्त्वमेतावदहमीप्सीय ।

स्तोतारमिदृषिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥

[ऋ० ७।३२।१८]

हे इन्द्र ! यदि यावदंशयं तथास्ति तावन्मम इयात्प्राम, तहि स्तोतृगणान्
घनशानेनोपहृषाम् । इत्यादि । अत्र असम्भाव्यमपि इन्द्रंशयं सम्भावितमित्य-
निगमोक्तिः । तत्त्वज्ञानञ्च ‘प्रानुत्तम्य यदन्यत्वमित्यादि’ (रसगङ्गाधरे)

रुष्टाभ्यालङ्कारः—

‘यद्वरिणो यवमति न पुष्टं यन् मग्यने ।

राहा यदयं प्राता न पोषाय धनायति ॥

अत्र यदा वरिणो यवमदन् न पुष्टं इति मग्यने लिङ्गनिर्देशोक्तिरिति भवति

क्षेत्रिणः तया व्यवायमुपेता शूद्रा न धनं लब्धवतीति मन्यते किन्तु हि व्यभिचारिणो-
पमिति कोपनिमित्तं भवति । इत्यस्मिन्नर्थे द्वयोरपि वाक्यार्थयोः विम्बप्रतिविम्ब-
भावस्य सङ्गमनात्साधोयान् दृष्टान्तः । तत्त्वज्ञानञ्च—

‘प्रवृत्तवाक्यार्थघटकानामुपमादीनां साधारणधर्मस्य च विम्बप्रतिविम्ब-
भावो दृष्टान्तः’ इति ।

अपिच :—

‘अहरहरप्रयासं भरन्तोऽद्वायेव तिष्ठन्ते घासमस्मं । रायस्पोषेण समिपा
भवन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषाम ॥ (यजु० ११।७५)

अत्रापि विम्बप्रतिविम्बसद्भावाद् दृष्टान्तालङ्कारः न तूपमेति ।

रूपकालङ्कारः—

‘यः कुक्षिः सोमपातम’ समुद्र इव पिबन्ते ॥ [ऋ० १।८।७]

अत्र सोमपातमे इन्द्रे कुक्षिन्वारोपाद्रूपकम् । उक्तञ्च—

‘तद्रूपकमनेदो य उपमानोपमेययो ।’ इति

अर्थान्तरन्यासः—

मा त्वा सोमस्य गन्धया सदा याचन्तह गिरा ।

भूणिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥

इत्यत्र ‘क ईशानं न याचिषत्’ इति सामान्येन वाक्यार्थेन विशेषस्य मेघा-

तियिक्तृकस्य इन्द्रकर्मकयाचनस्य समर्थनान् अर्थान्तरन्यासः । उक्तञ्च काव्य-
प्रकाशे—

‘सामान्यं वा विशेषेण तदभ्येन समर्थ्यते ।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

व्यतिरेकालङ्कारः—

‘मूरा अमूर न वयं चिकित्खो महित्वमग्ने त्वमङ्ग वित्ते ॥ [ऋ० १०।६।४]

इत्यत्र वयं मूरा त्वञ्चामूर इति व्यतिरेकः ।

उत्प्रेक्षा :—

‘अस्येदु भिया गिरयश्च दृढा, छावा च भूमा जनुपस्तुजेते ॥

[ऋ० १।६।१।४]

अत्र, इन्द्रस्य भिया गिरीणां दृढत्वं, छावानुभ्योश्च कम्पनं संभाव्यते ।

तस्य सम्भावनस्येवादिशब्दासङ्गावादापि गम्यत्वादगम्योत्प्रेक्षाऽलङ्कारोऽयम् ।

इत्याद्या बह्वोऽलङ्कारा अपि वेदेषु निर्दिष्टा दृश्यन्ते इति ।

सामाजिक व्यवस्था

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं रामसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शूत्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ [यजु० १८।४८]

अक्षय्वन्त कर्णवन्त सखायो मनोजवेषु असमा बभूवुः ॥ - १११

आदध्नास उपकक्षास उ त्वे हृद इव स्नात्वा उ त्वे ददधे ॥ - ११२

[ऋ० १०।७।१७]

स गच्छध्व स वदध्व स धो मनोसि जानताम् । - ११३

देवा भाग यथा पूर्वं सञ्जानाना उपासते ॥ [ऋ० १०।११।१२]

इत्यादिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणादितुवर्णेषु कीदृश साम्य तेजश्च परस्परञ्च साम्मनस्य भवेदिति समासतः प्रपञ्चितम् । यद्यपि मनोजवेषु ते असमा सम्भवेयु पर परस्पर सखाय सत इव स्वधर्मं सगमननान्तिष्ठन्तु सभाजिहितपरायणाः न तेषु कश्चिज्ज्येष्ठो नापि कनिष्ठः । तथाच -

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सभ्यातरो वावधुः सोभगाय ।

मुवा पिता इवपा चर एषा मुदुधा पशिन मुदिना भवदम्य ॥

[ऋ० ५।६।५]

वेदतत्त्वज्ञानम्

'सामा यद्विद्या, विहंगावलोकनेन, विज्ञापते, यद्वैदेयं' गणनातीतानां लोकोपयोगिविधयणा निर्वेद्या कृता । यथा वणनमतीव रोचिष्णु हृदयङ्गमञ्च । तद्विद्वन्निहोपवर्ण्यते सप्रहेन । - तत्र ज्ञातृगम्योतिषम् ।

ज्योतिर्विज्ञानस्य लघोलक्ष्म चर्चाऽपि हृदयवर्जिका । सूयस्य रयः ५०५९ योजनं प्रचलति । गतिमान् प्रतिदण्डः, तस्य ७९ योजनमितम् । उपाश्च सूर्योदया दददण्डपूर्वमुपयाति [१।१२।६।८]

[द्वावनेरागोर्ना यञ्चत्तूनामल्लेखोऽपि वेदे दृश्यते [१।१६।१३] । हेमन्त गितिरमेकीकृत्य ऋतव पञ्च एवाभिमतम् इति प्रतिभाति । तल्लिखुच्चापरनाम-धेयस्य मल्मासस्यापि [१।२५।८] वणनं विवृतम् । सूर्यग्रहणमप्युपदिष्टम् [५।४०।१९] । सति दन्विणायने सूर्ये घट्टिमंशति । सूर्यरश्मिसम्पातेनैव चन्द्रमा प्रकाशने न स स्वयं ज्योतिष्मान् इति निगदितम् । नगरेषु लौहमयानि स्वर्णं मयानि गृहानि सम्भवन्ति । सिंहोदयो हिलिप्राणिनी हन्तव्या [७।१८।१७] सुवर्णं मुद्रोपदणनम् [८।२।८१] शतधारा कृतस्य वज्रस्य विवरणम् । अश्वः, उष्ट्रः, हस्तो, गो, इत्यादिपशूनां प्राम्यत्वं प्रस्तापनीयमिति निर्दिष्टम् [८।५६।२२-२४] गुर्वाणां गुनी उत्तराफाल्गुनी, यथा इत्यादिवर्णनमपि । पृथिव्यादिभ्रमण, ध्रुवा द्यपनीनिर्देशं वेदे ज्योतिर्विद्याविज्ञानबोज प्रमाणमिति । सूर्यदेवताकमेवैकं सूक्तं पश्यन् चित्रं देवानां नियोदिसूर्यस्य धर्मोणि विष्वदतोष रोचिष्णु प्रतिपन्नम् ।

चित्रं देवानामुदगादनीकं, चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च ॥

देवाना-दिद्यरश्मोना अनीकं तेजः समूहत्वं, चित्रमाश्चर्यकरः मित्र-
वरुणान्नेश्चैत्येतदुपलक्षितजगतः प्रकाशकम् सूर्यमण्डलमुदगात् उदयभाससाद ।

द्यावापृथिव्यन्तरिक्षञ्च ॥ प्राः अपूरयत् स्वोयनेजसा इति भावः । नूनं सोऽयं
सूर्यः जगतस्तस्युपश्चात्मा । जगमस्यावरात्मकस्य सकलजगतः गतिप्रदायक ।
उदिते सूर्ये-जडीभूतं मृतप्रायमखिलं जगन्पुनश्चेतनता-प्रयातीति सूर्ये आत्मन्व-
द्यपदेशः ।

‘सूर्यो देवीमुयसं रोचमानामुयसं न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि प्रतन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥

सूर्यः मर्त्यं इव योषां, रोचमानामुयसं पश्चादभ्येति । यस्यामुयसि जाताया
भद्राय आत्मकल्याणाय भद्रं कर्म वितन्वते । युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः
सहिता यज्ञादिकर्माणि विस्तारयन्तीत्यर्थः ।

‘भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतन्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्त्यन्तो दिव आ पृष्ठमास्युः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्य ॥३॥

सूर्यस्य हरितः, हरितनीलादिचित्रा-चित्रविचित्रवर्णा अश्वा रश्मयः
एतन्वा-गन्तव्यमार्गं गन्तारं, दिव पृष्ठमास्युः आतिष्ठन्ति । सद्य, द्यावापृथिवी
परियस्ति व्याप्नुवन्ति । अभिव्याप्य च किं कुर्वन्ति, इत्यत्रार्हः—

‘तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं, मध्याकीर्तं वितत् स जभारः ।

मदेदमुक्त्वा हरितः सुधस्यावाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥४॥

प्रादनिदिष्टं-सूर्यस्य तद्देवत्वं तन्महत्त्वं यत्कर्मणो मध्य एव यद् वितत्
रश्मिजातं सजभार-संहरति । मदेन् यस्मिन्-काके, हरित-रश्मोन् सधस्यावस्मान्
मण्डलान् अमुक्त्वा-अन्यत्र संयुक्तान् करोति तद्-रात्री निशा वासः समोलक्षणं यद्
सिमस्मै-सधस्मै भूमण्डलाय विस्तारयतीत्यर्थः ।

‘अस्तगतं हि सूर्यो निशाः स्ववितानं तनुते इत्यर्थः ।

‘पुनः किं करोति सूर्यः— तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कण्ठतद्योरुपस्थे ।

अनन्तमन्यदुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरन्ति ॥५॥

‘तस्य मित्रावरणेत्युभयोपलक्षितस्य सर्वजगतः अभिचक्षे प्रकाशनाय
नभसः मध्ये, रूपं हरिताण्यनीजपीतादिसप्तवर्णात्मकं कुण्ठे । अस्य अनुत्तं यत्

१. “प्राण प्रजानामुदयत्येष सूर्यः” इत्यन्यत्रापि वेदे ।

अन्यत् तमसो भिन्न, श्वेतवर्णं तेजः सभरन्ति । इति सूर्य एव रश्मिद्वारा वनलता-
तरकुमुम फलादिषु घणजातः सभूतः नानारूपं ददातीत्यर्थः ।

किञ्च—

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरहसः पिपृता निरवद्यात् ।

ततो मित्रो वरुणो मामहन्तामदिति सिन्धु पृथिवो जत द्यौ ॥६॥

इमे सूर्यस्य उदिता देवा रश्मयः अहसः दोषाः निष्कृत्य तान् दूरीकृत्य
पिपृता अस्मान् रक्षयन्तिवरययः । एव मित्रादयः १ पठ देवता अपि अस्मान् पालयन्तु ।

वेदा यो धीना पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेद माद्व समुद्रिय ॥७॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजाऽवत ।

वेद य उपजायते ॥८॥

× × ×

नियसाद धृतव्रतो वरुण पस्प्या ३ स्वा ।

साम्राज्याय शुक्लु ॥९॥

× × ×

त्व विश्वस्य मेधिर विश्वस्य त्मश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥१०॥

उदुत्तम मुमुग्धि नो वि पाश मध्यम चत ।

अवा धामानि जीवसे ॥११॥

स पूर्वोक्तः शोभनकर्मा वरुणः प्रजासु सारभ्राज्याय निषीदतु । स च
आकाशमार्गेण पतता विमानानां, ज्ञाता, निर्माता समुद्रिपनौकानाञ्च सञ्चाल-
को भवतु ।

यश्च द्वादशमासान् त्रयोदशमधिक मासञ्च परिचिनोति स विश्वस्य
अद्वितीयो मेधावी धुलोकमूलोकयोर्मध्ये तेजसा विराजमानो भवतु । अतीव
तेजस्वीत्यर्थः किञ्च प्रजा रक्षिष्यामीति प्रतिज्ञावान् प्रजानां योगक्षेमप्रसाधको
भवरिवर्यम् ॥७॥ तदाभिष्टुम्भी राज्ञा कीदृशेन भाष्यमिति निर्दिष्टं भवति ।
इत्यर्थान्तरमपि ध्वन्यते । धृतव्रतः अत्राश्रितः, शुक्लुरित्यादि विशेषणानि
मुत्तरामर्षयन्ति प्रतिभान्ति ।

१. मित्रः प्रमीतेस्त्रापकोऽदृष्टिभमानो देवः । वरुणोऽग्निपटानां निवार-
यिता रात्र्यभिमानी । अदितिरसण्डभीया अदीना देवता । सिन्धु, स्पन्दनशीलो-
द्वाभिमानीनी देवता । पृथ्वी भूलाकस्याधिप्यात्री देवता । द्यौ धुलोकस्य,
इति पाठः ।

अथ यजुर्वेदः

यथा ऋग्वेदः विविधपदार्यानां स्तोत्रलक्षणाभिः ऋग्भिर्घटितत्वा-
न्वयनामा, स्तुत्यर्यादृक्षातोनिष्पन्नः तथैव यजुर्वेदोऽप्ययं यज्ञयागादिक्रियाकलोपा-
नुरोधेन मन्त्रघटितत्वात् अन्वयनामा, देवपूजासंगतिकरणदानाद्यर्थकाश्च जते-
निष्पन्नः । ऋग्भिः स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्तीति तद्व्युत्पत्तेः ।

सोऽयं यजुर्वेदः चत्वारिंशद(४०) अध्यायघटितः त्रिंशतोत्तरत्रि(३०३) भि-
रनुवार्कनिबद्धः पञ्चसप्तत्युत्तरकोनविंशतिशत (१९७५) मितकण्डिकाभिर्मण्डितः
२९६२५ शब्दैरलंकृतः, ८८८७५ मितशरैः संवलितश्च । कर्मकाण्डानुरोधेनास्य
प्रथमोऽध्याये दशपूर्णमासौ, द्वितीये-पिण्डपितृयज्ञः, तृतीये चाग्निहोत्रं चातुर्मास्येष्टिः,
चतुर्थारम्याष्टमाध्यायपर्यन्तमग्निष्टोमविधानम्, सोमयागः । नवमे वाजपेयो
राजसूययज्ञश्च । दशमे सौत्रामणिः । पुनरेकादशादष्टादशपर्यन्तं 'अग्निचयन'-
प्रकरणम् उल्लामरणं, चितयः, रुद्रः शतरुद्रियम्, वसोर्यारत, राष्ट्रभृत् । एकोन-
विंशतितमाध्यायात्परिशिष्ट आरम्यते । ततो विंशत्येकविंशतितमे च सोमसम्पादन-
विधिः । तदनु पञ्चविंशतिपर्यन्तमश्वमेधप्रसंगः । पुनः शौचे च पुरुषमेध-सर्वमेध-
पितृमेधादिविवरणञ्च प्रपञ्चितम् । चत्वारिंशत्सोमोऽध्यायश्च ईशावास्योपनिष-
द्भाष्येण पर्यवसितः । इति संक्षेपतः यजुर्विषयविवृतिः ।

वस्तुनो यजुर्वेदे - मानवसमाजसमुन्नत्यर्थः वर्णाश्रमव्यवस्थानिर्देशव्यति-
रिक्तं अन्यान्यामपि इतिकर्तव्यतोपदेशपरानि आध्यात्मिकोन्नतिविषयाणि
वचनानि उपलभ्यन्ते । भौतिकविज्ञानपरानि गणितविज्ञाननिर्देशनानि च
बहुशो दृश्यन्ते प्रेयश्चैव साधनानि । तत्किञ्चिद्विह स्यात्पुलाकम्पायेन,
मुमनसा मनोमोदाय विविध्यन्ते । मनुष्येण तावद् बलवता ओजस्विना तेजस्विना
च भवितव्यं सर्वतः प्रागिति मौलिकी सर्वसम्मतः रूपः । शक्तिशाली पुरुषः
एव प्रेयः श्रेयश्च साधयितुं शक्नोति नाशक्तः, इति प्रार्थनारूपेणोपदिशति :—

ओ३म् तेजोऽसि तेजो मयि धेहि, दीर्यमसि दीर्यं मयि धेहि ।

बलमसि बलं मयि धेहि, सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ [यजु० १९।९]

एवंविधा ऋणाः प्रतानुष्ठानेनैव सिद्ध्यन्ति तद्व्रतोपदेशः ।

व्रतेन दीक्षामप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा श्रद्धामप्नोति श्रद्धया सन्यमाप्यते ॥ [यजु० १९।३०]

पुनस्तु मा देवजनाः पुनस्तु मनसा धियः ।

पुनस्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनोहि मा ॥ [यजु० १९।३१]

तिस्रो देव्यो वर्धनीया

तत्र प्रथमा सरस्वती शिक्षा विद्या, द्वितीया इडा भूमि राष्ट्रमित्यर्थ,
तृतीया भारती संस्कृतिश्चेति तिस्रः शक्तयोऽप्युक्तं सुसमृद्धं कुर्वन्ति इति ।
तदुपदिश्यते—

तिस्रो देव्यो हविषा वर्धमाना इन्द्रं जुषाणा जनयो न पत्नी ।
अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वतीडा देवो भारती विश्वतूति ॥
[यजु० २०।४३]

अपि च—
तिस्रस्त्वेषां सरस्वत्यश्चिन्ता भारतीडा ।
तीव्रपरिस्तुता सोममिन्द्राय सुयुवमन्दम् ॥६३॥
पावका न सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धिया वसु ॥ [यजु० २०।८४]
घोदपिशिरी मूनूताना चेतन्ती मुमतीनाम् ।
यज्ञं दधे सरस्वती ॥ [यजु० २०।८५]
महो अर्ण सरस्वती प्र चेतयति केतुमा ।
धिपो विश्वा वि राजति ॥ [यजु० २०।८६]

मनुष्यमात्रकृते ज्ञानोपदेश

यद्येमां वाचं वस्यामीमोवदानि जनेभ्य ।
महाराजन्मभ्यां शूद्राय चार्थाय चारणाय च ॥ [यजु० २६।१]
इति उदाहृतपूर्वम् ।

मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षामहे ।
इति—यजु० ३६।११ मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षताम् ।
मित्रस्याह चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥
[यजु० ३६।१८]

सत्त्वगुणैर्वर्हितं पुरस्ताच्छुक्लमुच्चरत् । पश्यम शरदं दत्तं जीवेम शरदं
दत्तं शृणुयाम शरदं दत्तं प्रव्रजाम शरदं दत्तमदीनां स्थाप्य शरदं दत्तं भूयश्च
शरदं दत्तात् ॥ [यजु० ३८।१४]

एतेन दत्तायुर्वै पुरुषो भवेत् । भूयश्च शरदं दत्तात् सर्वत्रिय स्वरथश्च
भवेदिति उपदिष्टं भवति ।

मुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु । दुमित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्
द्वेष्टि यः च धर द्विष्म । [यजु० ३६।२३]

विद्युद्विज्ञानम्

एषु मन्त्रेषु विद्युद्विज्ञानमुपदिदयते —

वैश्वानर अदस्वस्तनूपा अग्निर्न पानु दुरितोदवेद्यात् ॥ [यजु० ४।१५]

‘त्वमग्ने वसता अग्नि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीड्यः । रास्वेयत्सोमा
भूयो भर देवो न सविता वसोर्दता वसवदान् ॥’ [यजु० ४।१६]

‘एषा ते शुक्र तनु रेतद्वर्चस्तेषां सम्भव ग्राजे गच्छ ।

जूरसि धृता मनसा ज्येष्ठा विष्णवे ॥’ [यजु० ४।१७]

तस्यास्ते स यसवम प्रसवे तन्वो यन्ममशोय स्वाहा ।

शुक्रमसि, चन्द्रमसि, अमृतमसि, वैश्वदेवमसि । [यजु० ४।१८]

चिदसि भनासि धीरसि दक्षिणासि, सत्रियासि यज्ञियासि अदितिरसि
उभयत शीर्ष्णो । सा न मु प्राची मुप्रतीची एधि मित्रस्त्वा पदि बध्नीता पूषाऽध्वन-
रात्वित्रायाध्वसाय ॥ [यजु० ४।१९]

—इत्यादिमन्त्रेषु विद्युद्विज्ञानोपदेश इतोऽवगम्यते । स च प्राङ्निर्दिष्टेषु मन्त्रे-
ष्वगतैः कतिपयपदैरेवावभासमानं बुद्धिपद्धतिमारोहति । तद्यथा—हे अग्ने विद्युदा-
एषान्ते ! एषा ते शुक्रतनु—तव, रोत्रिष्णुविस्तुति—तनु विस्तारे इति, पानो-
त्तमिष्पत्ते । एतद्वच—एतत्तं अगोचरबलम् । तस्य सम्भव—प्रवृत्तीभूय ।

तदुत्पत्तिप्रकारं—निदिशति—उभयत शीर्ष्णो—उभयत—शिरोवती-
भूत्वा । मुप्राची मुपुप्रकारेण प्रादमुखी अथवा मुप्रतीची—मुष्टुप्रकारेण च प्राद-
मुखी भूत्वा, एधि आधात्रि । साच्छेति भावः । ग्राजं गच्छ—सकुलिङ्गत्वेण
भ्राजिष्णुना आविभवेयम् । इदमद्राकृतम् —

—यद्-क्षुण्णयनात्मको रिद्युतनूनी-तारो, प्राक्प्रत्यङ्मुखी माम्मुखीनी
सन्तो मित्रं सगच्छत तदा ग्राजिष्णुतामुपयानो भवतः । समुद्रभूतविद्युद्रूपो
भवत इति विवेकः । अत्र मन्त्रेषु यानि च विद्युनो विशेषणानि तांस्त्रिलिङ्गानि
विद्युदगुणव्यञ्जकानि इत्यवमेयम् । विस्तरभिषा तानि अत्र न व्याख्यातानीनि ।
विमर्शयितुं विद्वांसोऽत्र विवेचयन्तु ।

एवमन्यान्यपि सामाजिकराजनोन्निवार्यतन्त्रतत्त्वानि आम्नातानि तानि
तु विद्वदिभस्तत्र तत्रैव यथाप्रकरणमनुसंधेयानि । न विस्तरभिषाऽत्र प्रपञ्चनानि ।

श्रोपधि-विज्ञानम्

श्रोपधिविज्ञानपरा अपि मन्त्रा यजुर्वेदे उपलभ्यमाना कुतूहलं जनयन्ति :—

यत्रोपधोः समग्रमत राजानः समिताविद्य ।

विप्रः स उच्यते, त्रिषप्तोहाऽभोयचातनः ॥ [यजु० अ० १३ मन्त्र ८०]

“या कलिदोः या अकला अपुरुषा याश्च पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो । मुञ्चन्त्वव ॥ [यजु० १२।८२]

नाशयित्री बलासस्याशंस उपचितामसि ।

अपो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि, नाशनी ॥ [यजु०-१२।९७]

“आध्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णम् ।”

इत्यादयः मन्त्रवर्णा रमणीयतया भर्पज्यविज्ञाने वर्णयन्ति ।

सामवेदः

सामवेदः उपासनाकाण्डपरः । अस्मिन् नवीनाः सामसम्बन्धिनो मन्त्रास्तु पञ्चसप्तति (७५) संख्याकाः । अन्ये सर्वेऽपि ऋग्वेदादुपास्ताः । ते च प्रायेणाष्टम-
मण्डलान्नवममण्डलाच्च संगृहीताः । एवं सर्वे मिलित्वा १५४९ मन्त्राः सन्ति साम्नि
इति यत् कथनं, तत्र विप्रतिपद्यन्ते वैदिकाः । सर्वेऽपि वेदास्तौ समकालावच्छेदेन
प्रादुर्भावात् न तेषां पौर्वापर्येच्छा न वा एकस्मिन्नन्यतो मन्त्रसंकलनकथनं विदुषा-
मावराज्यम् । प्रौढिवादमात्रमेवैतत्कथनमिति विद् । ऋग्वेदेऽपि १.५८ मन्त्रे
सामन्तः समास्नातत्वात् । ते च मन्त्रा आर्चिकद्वये विभक्ताः । ऋचां समूहो हि
आर्चिकमित्युच्यते । तत्र प्रथमाचिकं वदन्ति, प्रपाठकं निबद्धम् । यच्छं प्रपाठकं
विहायेतरेषु दश-दश मन्त्रा गुम्फिताः । यच्छे तु पुनर्नवेद ।

द्वितीयमाचिकञ्च न प्रपाठकात्मकम् । अस्मिन्च द्वितीयाचिके,
प्रथमाचिकगता अपि बहवो मन्त्रा पुनरावृत्ताः । यद्यपि यत्र-तत्र मन्त्रेषु पाठ-
भेदोऽपि दुर्गोचरो भवति परं ते ते पाठभेदाः । नवचिञ्छास्तासम्प्रदायशेषित्यात्
वदन्ति च तस्य त्रिषानुगुण्येन पाठान्यपाकरणोपनताः । सामवेदोऽपि यजुर्वेद इव
यत्पाणादित्रिषोपयोगार्थैः । ऋग्वेदादुद्धृता मन्त्राः केवलं सोमयागसम्पादनाय-
मेवात्र सन्निवेशिता इति सामवेदिनः प्रायसो ध्यवतिष्ठन्ते । ऋग्वेदीयमन्त्राणां
सामवेदीयमन्त्रेभ्य यदि वदितव्यं भेदः स स्वरहित एव । एवं सामवेदोऽयं, सोमयागे
उद्गातुनि इतरविशेषेणोद्गातव्यः भूम्ना ऋद्धमन्त्रैरेव संवादं भजते ।

सामवेदोऽयमुपासनाप्रधान

विज्ञानकर्माणोपासनाज्ञानकाण्डभेदाच्चत्वारो वेदविभागा इति प्राग्वोचाम ।

तत्रोपासनाप्रधान सामवेद । ऋग्भिर्ऋचन्ति स्तुवन्ति । यजुर्मिर्वजन्ति । सामभिर्गा-
यन्ति । यदन्तिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेध [नि० ११।१९।१] अयवेति ।

वेदेयु वर्णिताना सर्वासा देवताना मध्ये परमात्मन एव मुख्य देवतात्वम् ।
'महाभाष्यादेवताया एक एवात्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवा प्रत्यङ्गानि
भवन्ति ।' इति [निरुक्त ७।४।८।९] । तस्मादस्मिन् सामवेदे तस्यैवाद्वितीयस्य
सर्वशक्तिमत परमात्मन एव बहुधाऽन्यादिनाम्नोपासना विहिता, 'अग्न आयाही'-
त्यादिषु मन्त्रेषु ।

तद्यथा —

अग्न आयाहि धीतये गृणानो हव्यदातये नि होता सस्ति बर्हिषि ॥१॥

सामवेदे स्वराङ्कनप्रकार

स्वराङ्कनप्रकाराश्चतुर्विधा समुपलभ्यन्ते । तत्र ऋग्वेदीय प्रकार
बाहुल्येनाव्रियते । ऋग्वेदे तावदुदात्तस्य न कापि विह्वरेखा । अनुदात्तस्याध-
स्तात्समरेखा, स्वरितस्य च पुनरुपरिष्टादूर्ध्वरेखाऽङ्किता भवति । इति निर्विष्ट-
पूर्वम् । अपरे त्रिविधा क्रमेण, कृष्णशुक्लयजुर्वेदीयसंहिताद्वये, शतपथब्राह्मणे,
सामवेदे च । तत्र प्रथमे यजुर्वेदे उदात्त उपरिष्टादूर्ध्वरेखया, द्वितीये च स
एवाधस्तात् समरेखयाऽङ्क्यते । तृतीये सामवेदे तु स्वरस्योच्चैस्त्वाद्यवस्थाविशेष-
व्यक्तीकरणार्थ—१ २ ३ इत्येते अङ्का प्रयुज्यन्ते । तत्रैकाङ्केन निर्विद्यमान स्वर
उदात्त । द्व्यङ्केनानुदात्त स्म्यङ्केन च स्वरितो ज्ञेय इतिदिक् ।

सामवेदस्य शाखाः

सामवेदस्य शाखाविषये 'सहस्रवर्त्मा सामवेद' इति प्रसिद्धिः, परमिदानीं
ता नोपलभ्यन्ते तासा विलोपापत्तिरेवानुमीयते । एष चरणव्यूहेऽपि 'सामवेदस्य
किल सहस्रभेदा आसन्' इति स्मियते । यदासन् पुरा सहस्रमिता साम्ना शाखा ।
पर विरलप्रचारतया ता विलोप गता इत्यनेनानुमानं सुशकम् । चरणव्यूहस्य
टीकाया महोदासेनापि स्वीकृतम् "आसा षोडशशाखाना मध्ये तिस्र शाखा
विद्यन्ते, गुर्जरदेशे कौयुभी प्रसिद्धा, कर्णाटके जैमिनीया प्रसिद्धा, महाराष्ट्रे तु
राणायनीया" इति तामु राणायनीयशाखा तु सायणकृतभाष्योपेताऽद्याप्युपलभ्यते ।

१. पस्पशाया पानञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तम्—एकविंशतिधा बाह्वृष्यम्,
एकशतमध्वर्युशाखा, सहस्रवर्त्मा सामवेद, नवषाधवणो वेद इति ।

सामगानम्

“गोतिषु सामाख्या” अतः गानसवलिनेर्मन्त्रे यज्ञप्रागादिषु उद्गातृभिर्गोयमानत्वात् एष सामवेद उच्यते । एवविधाना मन्त्राणां, गानविधिगानग्रन्थेषु पल्लवित । वर्णाच्चेडन, वर्णदोषोक्तिरूपेण, वर्णान्तरप्रक्षेपणमित्येतानि सगीनपद्धतिमात्रमुल्लभानि लक्षणानि तत्र निर्दिश्यन्ते । सामगायका, सामगाश्छन्दोगाश्चाप्युच्यन्ते । एवविधा गानग्रन्थाश्चत्वारः, यत्र सामगानस्य सरणि सर्वांगदूषणत्वेन निर्दिष्टा । यद्यपि सामगानविधि सामान्यसगीनशास्त्रतः किञ्चिद्विस्तृलक्षणस्तथापि षड्ज श्रुत्यभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम ध्रुवत निर्यादाख्यामा मस्त-स्वराणां प्रयोगस्तु सामगाने भवत्येव । त इमे षड्जादयः साम्नि कुण्ड-प्रथम-द्वितीय-चतुर्थ-मन्द्रातिस्वर्याभिधानभेदेन परिभाष्यन्ते । केवलमभिधानभेदस्य तस्तु ॥ एवामो, न खलु तेभ्यो भिद्यन्ते मानयसि । सामवेदोऽछान्दोग्योपनिषदि सामगान, हिंकार-प्रस्ताव-उद्गीय-प्रतिहार-निधानञ्चेति पञ्चविभागेषु विभज्यते । तत्र प्रथमः स्वरजयः, स्वर्याभावाद्, आन्तरमाभेदोऽप्युक्तः परामुञ्चन्ति निधानञ्च तानम् । सोऽयं सामगानविधिरत्र विदुमानमुदाह्रियते—

‘अग्न आयाहि धीतये, गृणानो हव्यदातये ।

निहोता सत्सि बह्वि ॥ (साम० स० १)

गानम्—ओम् ओम् इ (प्रस्ताव), ओम् आयाहि धीतये गृणानो हव्यदातये (उद्गीय) ; नि होता सत्सि बह्वि ओम् (प्रतिहार), नि होना सत्सि बह्वि ओम् (निधानम्) । स्तोमपूर्त्यर्थमिमे त्रिराद्युच्यन्ते । गोयनग्राछन्दोबन्धनं न कर्तुम् । शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितम्—यं सामगानविहरितो यतो न भवति न च हिंसा विना सामगानम्—‘नास्ताम यतो भवति’ “न न वा हिंसा साम गोयने” इति । सामगानमहिमा तु तद्विशेषसंमुखतश्च उक्तं धीतये ।

वेदचतुष्टयत्व-निर्देश

पाहि नो एकया पाह्युत द्वितीयया । पाहि गोभिस्तिष्वभिरर्जाम्ये पाहि चतसृभिर्वसो ॥ [साम० ४ द० म० ३६]

हे ऊर्जायने अग्ने—मदगन्निष्यन् परमात्मन् । एकया—ऋग्वेदलक्षणया गिरा (अनिष्टम् सन्) न अरमान् पाहि । उत द्वितीयया यजुर्वेदलक्षणया, न पाहि । तिसृभिः ऋग्वेदसामवेदलक्षणानिर्गोभिः न पाहि । चतसृभिः ऋग्वेदसामवेदलक्षणानिर्गोभिः न पाहि इति ।

उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तधिया वयम् ।

नमो भरन्त एमसि ॥१४॥

हे अग्ने परमान्मन् ! वयमुपासका दिवे दिवे—विज्ञानस्य प्रकाशाय, वापादस्तिः, रात्रावहनि धिया धारणाव्या बुद्ध्या नमस्कारं भरन्तः त्वा-मुपेयमि स्वामुपगच्छामः प्राप्नुमः उपासीमहेतिभावः ।

अग्निमिन्वानो मनसा धियः सचेत मयः ।

अग्निमिन्वे विवस्वभिः ॥ [नाम० २ दशति म० १९]

मुमुक्षुः अग्नि प्रकाशस्वरूप व्यापक परमात्मानमिन्धान, ध्यानादिना मनसि प्रकाशयन् मनसा मननार्त्तमेव चेतसा धिय धारणावर्ती प्रज्ञा सचेत सम्यक् प्राप्नुयात् । विवस्वभिः विज्ञानप्रकाशहेतुभिः ध्यानधारणासमाधिभिः परमेश्वर इन्द्राय उपासीत ।

एवं प्रायशः सामवेदे उपासनात्मका मन्त्रा दृश्यन्ते, योगसरणिनिर्देशपरा आप्यात्मिकोपदेशनिर्देशाश्च समुपलभ्यन्ते भूषांसः ।

सामवेदे पाठभेदः

सामवेदे दृश्यमानं पाठभेदमुद्दिश्य यद्विवेचितं पाश्चात्यैर्विद्वद्भिः न तन् प्रमाणाभावाद् वैदिकानां श्रद्धाग्रहम् । सामवेदस्य कौयुमीय-रागायनीयसमा-ह्वयं शाखाद्वयं समुपलभ्यते । तयोर्द्वयोः—शाखयोरल्पीयानेत्र पाठभेदः । तत्र रागायनीयशाखोपनतः पाठ एव भूयसा समाद्रियमाण आसीत् । परन्तु एष पाठः १८४२तम - र्वंस्तेऽब्दे स्टीवन्सनारयेन विदुषा प्रथमं प्रकाशितेन तदनु च ब्रॅनफॅसंस्केन पाश्चात्यपण्डितेन, १८४८ र्वंस्तेऽब्दे, सटिप्पणं शामॅण्य-भाषानुवादोपेतेन प्रवटितेन पाठेन निराकृतः । पश्चाद् भारतेऽपि स एव रागायनीयपाठः सामणाचार्यभाष्यसंबलितः मुद्रणं गतः । कौयुमीयपाठोऽपि त्वंस्ते १८६८ तमे व्दे प्रकाश गतः । परन्तु नाय वास्तविकः पाठः इति विदुषाम-श्रद्धेयः । नूनं पाठभेदविषय गवेषणाप्रवणानां विदुषा महीयान् यत्नोऽपेक्षणीयो भवति । आशाने तर्जस्तेन विशेषो यत्न आघास्यते ।

सामवेदोऽयं, पूर्वाधिकोत्तराचिवेति विभागद्वयविभक्तः । तत्र पूर्वाचिकम् आग्नेय-ऐन्द्र-यजमान-आरण्यक-उर्वमु विभक्तम् । उत्तराचिकन्तु पुनः दशराज-मन्वत्तर-ऐवाह-अहोनि-सत्र-आयश्चित्त-शुद्धेयु विभक्तम् ।

अत्र सामपाने सप्तस्वराणां प्रयोगः अतीव रमणीयतया कृतोऽवलोक्यते

इति प्राग्वोचाम । गीतिसर्वाङ्गं भन्त्रं दृष्टुं भिद्यमानत्वादसौ सामवेद इत्यन्यथसंज्ञामलभत ।

कर्मकाण्डपण्डितास्तु यज्ञकार्यसौकर्यार्थमेव एकस्यापि वेदस्य चत्वारो विभागा जाता इत्युपपादयन्ति । यज्ञे खलु ब्रह्मण आदिकर्तव्यकर्मणि सर्वेषामेव वेदानामवबोध प्रयोजनीयो भवति । सर्ववेदविद् ब्रह्मेति तदनुशासनात् । सर्ववेदज्ञत्वञ्च चतुर्णामपि वेदानां ज्ञानमन्तरेण न सम्भवति ब्रह्मत्वञ्च अयं सर्ववेदविद् एवेति सर्वविदितम् । उक्तञ्च यथा—‘होत्रे ऋग्वेद, आध्वर्यवे यजुर्वेद, औद्गात्रे च सामवेद तथैव ब्रह्मत्वाय अथर्ववेद ।’ एव च वेदानां विषयभेदाच्चतुष्टयवत् यज्ञादिसौकर्यानुरोधादपि तच्चतुष्टयत्वस्वीकारे न कञ्चिद्दोषमाकलयाम इति । तवेतावता स्फुटमिदं प्रतिभाति यद्वेदान्तरवत् सामवेदस्यापि निरनिशय-महनीय पद धरीरिति, इत्यलं पल्लवितेन ।

अथर्ववेदः ✓

सुविदितमेव एतत् वैदिकसाहित्यपाथोनिधिकृतावगाहानाम् विद्वद्-राणाम् यद् वैदिक साहित्य सर्वतः प्राचीनम् तत्रापि वेदा प्राचीनतमा । वैदिकानां मन्तव्यानुसारेण वेद एक एव । स च विषयभेदात् सहितारूपेण पदवात्काले विभक्तं चतुष्टयत्वमापन्नं, इति प्रागभिहितम् ।

सुष्ट्यारम्भे अग्नि-वायु-आदित्य-अङ्गिरा इति चतुर्णाम् ऋषीणां हवि प्रादुर्भूता ऋग्यजुःसामायर्वेति नामभिः प्रसिद्धिं गता सम्प्रति वेदा चतुस्तहितासु प्रविभक्ता समुल्लसन्ति । अथर्ववेदं चतुर्थ्यपि वेदेषु क्रमानुरोधेन किल चतुर्थं । महत्त्वमिदं तु चत्वारोपि वेदाः समानपदभाज, न हि तेषु महत्त्वविषयक तार-तम्यं पदं घटते । अन्तिमो भवन्नपि अथर्ववेदो वेदेषु महत्त्वपूर्णं पदमात्मन्वेते कर्म-काण्डद्वारा । कर्मकाण्डे खलु यागादिकार्यनिबन्धनार्थं चत्वारो भवन्ति ऋत्विजः । ब्रह्मा, अप्वर्यु, होता, उद्गाता चेति । तेषु प्रमुख-पदे ब्रह्मा एवाभिप्रेतौ भवति । अथर्ववेदविदेव ब्रह्मा भवितुमर्हति नान्य ।

इयं ऋग्वेदेनापि अथर्ववेदः यज्ञादिषु प्रथमपदमुपलम्बित —‘प्रतरपथं प्रथमं पथस्तते ।’ [ऋ० १।८३।५।] नैतावता अथर्ववेदस्य अप्रिमभाव एव प्रदर्शितोऽस्ति तस्य प्राचीनत्वमप्युपपादितं भवति । तदवगम्यत्वयादिनामभ्युप-गमोऽपि च सुतरां निरस्तः । आधुनिका वेदानां महत्त्वतारतम्ये यद् भाषामेव हेतुत्वेनात्मन्वेते, तत्र मनोक्तम् । भाषायां विषयाधोऽन्यत्वात् । भाषा हि ध्वनुरधीना भवति । यथा च विद्वानुरोधेन यथाहंपदार्थानि प्रयुञ्जानो न कथमपि तत्प्रा-

वननत्वावावतनत्वावबोधाय कल्पते । अत न वेदेषु कालकृत तारतम्यविशेष समादरमर्हति कालविदाम् ।

अथर्ववेदोऽयं विंशति (२०) काण्डनिबद्ध, सप्तशतोत्तरैकत्रिंश (७३१) सूक्तैः सवलित ५९८७ सहस्रमित्तमन्त्रैः गुम्फित समुत्प्लसति । एषु मन्त्रेषु प्रायशः द्वादशशतमिता मन्त्रास्तु ऋग्वेदेऽपि समुपलभ्यन्ते । विंशतितमे काण्डे १४३ सूक्तानि विद्यन्ते । द्वादश सूक्तानि विहाय, शेषाणि सूक्तानि ऋग्वेदीयदशममण्डलेन सम्बद्धन्ते । तदेतेषु समाप्ता मन्त्रा सर्वे पद्यमया । अथर्ववेदस्य प्रायशः अशीतिमितानि सूक्तानि च गद्यात्मकानि । एवमस्य वेदस्य पद्याशमितो भाग गद्यात्मकः ।

वैदिकसाहित्ये वेदानामनेका शाखा । प्रतिवेद च ब्राह्मणानि, आरण्यकानि, उपनिषद्, श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि वेदतत्त्वार्थविबोधकानि ऋषिभिः प्रणीतानि वैदिकं महता आदरेण अवलोक्यन्ते इत्यबोधाम प्राक् ।

अथर्ववेदस्यापि नव शाखा भूयन्ते । तथाच भगवान् पतञ्जलिराह—
'नवधा आयुर्वेदो वेद' इति । किन्तु सम्प्रति तस्य शौनक पितृशब्द समाख्ये द्वे शाखे एष सायणभाष्यसमन्विते समुपलभ्येते । प्रचलिता अथर्व संहिता शौनकशाखान्तर्गता । पंप्पलादीयशाखान्तर्गता संहिता अपि अधुना मुद्रिता । अथर्ववेदसाहित्यान्तरे उपलभ्यमानम् गोपयद्ब्राह्मणम्, वंशानश्रौत-सूत्रम्, कौशिकगृह्य-सूत्रम्, धर्मनक्षीधर्मसूत्रम्, उपनिषत्सु च पुनः प्रश्न मुण्डक माण्डूक्याख्या तिस्र उपनिषद् । तत्र प्रश्नोपनिषद् पंप्पलादशाखानिबन्धनी, मुण्डक-माण्डूक्ये च पुनः शौनकशाखा सम्बन्धीत ।

अथर्ववेदस्य मुख्यो विषयः]

अथर्ववेदस्य मुख्य प्रतिपाद्यो विषयः श्वल आयुर्वेदः । अस्य सप्तशतोत्तरैकत्रिंशत्सूक्तमप्ये चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशतमितानि सूक्तानि आयुर्विज्ञान निरूपयन्ति । द्विशतोत्तरचतुश्चत्वारिंशत् सूक्तानि राजधर्ममुपदिशति । पञ्चसप्ततिसूक्तानि च समाजव्यवस्था निर्दिशन्ति । षडशीतिसूक्तानि च अष्ट्यात्मविद्यात्मकानि । अवशिष्टानि २११ सूक्तानि विभिन्नविषयप्रतिपादकानि । अस्य आयुर्विज्ञानीयसूक्तेषु मानवशरीरस्य अगप्रत्यगाना निरव-शेषाणा नामग्राह्य तेषामापादमस्तकानां निरूपणं च कस्य कौतूहलं न जनयति । एव शरीररचनानन्तर शारीरिक-मानसिकरोगाणां वर्णनमुपन्यस्तम् । राजयक्ष्म-ज्वर-कुष्ठ प्रभृतयो व्याधयोऽपि निरूप्यन्ते । तत्तद्दोषाणां विशिष्टा चिकित्सापि किल समुदीरिता । तदधुना किञ्चिद् दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते —

त्रोणि ङ्छन्दासि कवयो वि येतिरे गुरुरूप दर्शत विश्वचक्षणम् । आपो वाता
ओषधयस्तान्येकस्मिन् भुवने अर्पितानि ॥ [अथर्व० १८।१।१]

अस्मिन् मन्त्रे स्वास्थ्यरक्षणार्थं परमावश्यकानि त्रीण्येव वस्तूनि जल-वायु-
ओषधलक्षणानि समाप्तातानि स्वास्थ्यरक्षाधारभूतानि । अग्रे च अपा महिमान्
प्रदर्शयन्तः—

‘अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम् लपामुत प्रशस्तिभिः ।

अश्वा चाजिनो गावो भवथ चाजिनो ॥ [अथर्व० १।४।४]

अमुं निखिलमपि भेषजतत्त्वम् निहितमस्ति । प्रशस्तगलनिषेवणेन
मनुष्या अश्वा इव चाजिनो वृषभा इव बलवन्तो भवन्ति इति ।

किञ्च —

आपो हि प्ला मयोभुवस्ता न ऊर्जं दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥

[अथर्व० १।५।१]

इत्यनेन जलानि खलु तेजोबलानन्ददायकानि इत्युपदिष्टम्भजति ।

अपि च —

आप इव वा उ भेषजीरापो अमीवचातनी ।

आपो विश्वस्य भेषजीस्तास्तवा मुवन्तु क्षेत्रियात ॥ [अथर्व० ३।७।५]

न केवलम् आप साधारणरोगापहारिण्य-अपितु पितृ पितामहानुगतानपि
रोगान् उपशमयितुं ता क्षमा इति विज्ञापितम् ।

अपा सर्पत्रिपहारित्वमपि एकत्र प्रतिपादितम् —

अहीना सर्वेषां विष परा बहन्तु सिन्धवः ।

हतास्तिरश्चिराजयो निपिप्टाक पूदाश्च ॥ २० ॥ इति

नद्यां समुद्रे वा सर्वदण्डस्य यावद् विपापहृतिप्रक्षेपणेन विपनिवृत्तिर्भवतीति
ध्वन्यते ।

यो च शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह न । उज्जोरिव मातरः ॥

[अथर्व० १।१।२]

स्वारस्य कामयमाना मातर इव आप उपकुवन्तीनि भावः । एतावता
अलचिरा सन्तुता ।

व्याधिप्रतीकाराय रविचिह्नचिह्नित्वापि समुपदिष्टाः । तथाहि —

अनुग्रहं मुदयता हृद्योतो हरिमा च से ।

गो रोहितस्य वर्णेन तेन स्या परिदधमति ॥ [अथर्व० १।२२।१]

आयुः संरक्षणार्थं गव्यं घृतं चारु मनु च परिमेवनीयम् ।

आयुर्दा अग्ने जरमं वृणानो घृतप्रनीको घृतपृष्ठो अग्ने ।

घृतं पोन्वा मनु चारु गव्यं पिनेव पुत्रानभिरक्षतादिमम् ।

[अथर्व० २।१०११]

आ हरामि गवा क्षीरमाहार्यं धान्य रमम् ।

आहृता अस्माकं घोरा आ पन्नोरिदमस्तकम् ॥ [अथर्व० २।२६।५]

इति गव्य पद प्रशंसति ।

औषधिबिज्ञानम् :—

क्षुधामारं सृष्ट्यामारमगोतामनपय्यताम् ।

- अपामार्गं त्वया वयं सर्वं तदपमृज्महे । [अथर्व० ८।१७।३]

पिप्पली क्षिप्तभेषज्युक्तानिबिद्धभेषजो ।

सा देवा समकल्पयन्त्रियं जीविनचा अलम् । [अथर्व० ६।१०९।१]

दशमूत्र मूत्रेमा रक्षसो प्राह्या अग्नि यैन जग्राह पवंसु ।

अथो एन वनम्यने जाँवाना लोकमुत्रय । [अथर्व० २।१।१]

इत्यनपपयनामग्न्यवानादिरांगनिवृत्त्यर्थमपामार्गं-पिप्पली-दशमूलादीना-
मुपदेशः ।

स्वर्णस्य सर्वरोगविनाशकत्वं दीर्घायुं प्रदातृत्वं च प्रतिपादितम् :—

ननं रक्षासि न पिशाचा सहन्ने देवानामोज प्रयमज ह्येतत् ।

यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स जीवेयु कृष्णे दीर्घमायुः ।

[अथर्व० ५।३।२]

अत्र पिशाचा रक्षामि च ध्यामिश्चनः ।

एवमुदयं गच्छन्तो निम्रोचनश्चरवे कृमिनाशकत्वम् प्रतिपादितम् । निम्रो

चन. उन्मद्गच्छन्—

"उच्छन्तादित्यो श्मिन् हन्तु निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः ।

ये अन्न-त्रिमयो गत्रि ।

[अथर्व० २।३०।१]

दीर्घायु-प्राप्ययर्मग्निमूर्धरश्मिनेवनम् साधन वेनोपदिष्टम् :—

उत्क्रामान पुष्टय मावपन्त्या मृत्योः पद्वीदामवमुचमानः ।

मा च्छित्या अस्माल्लोकादग्ने सूर्यस्य सन्दूतः ॥ [अथर्व० ८।१।६]

दीर्घायुष्ट्वं अग्नि ब्रह्मचर्यस्य च निर्भर कारणत्वमादिष्टम् :—

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाध्नन् ।

इन्द्रं ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरन् ॥ [अथर्व १।१।-१०]

एकत्र श्वेतकुष्ठस्योर्ध्वं घ्यावृण्वग्राह —

नक्त जाताऽस्मोपधे रामे कृष्णे अतिविन च ।

इव रजनि रजय किलात्त पलित च यत् ॥ [अथर्व० १।२३]

वायोरपि भेषजत्व प्रपचितम् —

आ वात वाहि भेषज विदात वाहि यद्रप ।

स्व हि विद्रवभेषज देवाना दूत ईयसे ॥ [अथर्व० ४।१३।३]

एवमाद्या आयुर्विज्ञानप्रदर्शका बहवो मन्त्रा प्रपचिता ।

अथ शारीरविज्ञान सम्भूता अभ्यनल्पश मन्त्रा उपलभ्यन्ते । तथाहि —

केन पाष्णो आभूते पूरुषस्य केन मास सम्भूत केन गुल्फो ।१।

केनाङ्गुली वेशनी केन खानि केनोच्छलङ्खी मध्यत क प्रतिष्ठाम् ।

कस्मान् गुल्फावधरावकृण्वग्राहोवन्तावुत्तरो पूरुषस्य ।

जङ्घे निष्ठात्य म्यदधु क्व स्विज्जानुनो सधी क उ तच्चिकेत ।२।

क्षतुष्टय युज्यते सहितान्त जानुभ्यामूर्ध्वं शिथिर कद्वग्यम् ।

श्रोणो यद्वरु क उ तज्जजान याम्भ्या सन्धि सुदृढ बभूव ।३।

कति देवा कतमे त आसन् उरो ग्रीवाऽवधक्य पुरुषस्य ।

कति स्तनौ विदधु क कफोडौ कति स्कन्धान् कति पुष्टिरधिन्वन् ।४।

कोऽस्य बाहू समभरत् मोयं करवाविति ।

असौ कौ अस्य तददेव कुस्तिग्न्य अद्यादधौ ।५।

क्व सप्त खानि विततद शीर्यणि कर्णाविमौ नासिके चक्षिणी मुखम् ।

येयां पुष्ट्रा विजयस्य मह्यनि क्षतुष्टयो द्विपदो यन्ति यामम् ।६।

हन्वोहि गिह्वाभदधात् पृष्ठचीमधात् महामपि शिभाय वाचम् ।

स आ वरीर्वति भुवनेष्वन्तरो वसान क उ तच्चिकेत ।७।

मस्तिष्कमस्य यतमो सलाह वकाटिका प्रथमो य कपालम् ।

धिरवा चित्य हन्वो पुष्टस्य दिव वरोह वतम स देव ।८।

[अथर्व १०।२।८]

अथ च मस्तिष्क हृदय च विवृण्वग्राह —

भूर्डानमरय ससौष्याषर्वा हृदय च यत् ।

मस्तिष्काङ्गूर्ध्वं प्रेरयत् पवमानोऽधिगोचत ।२५।

तद् वा अपयण शिरो देवकोऽन समुज्जित ।

तन् प्राणो अभिरसति शिरो अप्रमयो मन ।२६।

ऊर्ध्वो नु सृष्टाऽऽ स्तिर्यङ् नु सृष्टाऽऽ सर्वा दिना पुष्टय अत्र बभूव ।३

पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्या पुरुष उच्यते ।२८।
 यो यं ता ब्रह्मणो वेदामृतेनावृता पुरम् ।
 तस्मै ब्रह्म च ब्राह्मश्च चक्षु प्राण प्रजा ददु ।२९।
 न यं त चक्षुजहाति न प्राणो जरस पुरा ।
 पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्या पुरुष उच्यते ।३०।
 अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पुरयोम्या ।
 तस्या हिरण्यय कोश स्वर्गो ज्योतिषावृत ।३१।
 तस्मिन् हिरण्यये कोशे त्रयरे जनिप्रतिष्ठिते ।
 तस्मिन् यदयक्षमातवत तद वै ब्रह्मविदो विदु ।३२।

राजधर्मः

अयेदानीं - राजधर्ममुपदिश्य वेदेऽस्मिन् यत्प्रतिपादितम् तदपि राज्य
 तत्त्वविदां सविशेषमवधानमहति । वेदोऽयं प्राजातन्त्रिको राज्यव्यवस्थां निर्विशति ।
 राजप्रजाधमश्चातिरमणीयतया अनुशास्ति । मृषति कीदृशो भवेद इति दर्शय

आह — — — — —

सोऽरज्यत ततो राजन्योऽजायत ॥१॥

स विशा सबन्धूनस्रमप्राप्तमभ्युदष्टि ।२।

विशा च व सबन्धूना चाग्रस्य चाग्रास्य प्रिय धाम भवति य एव वेद ।३।

[अथव० १५।८।१-३]

एवगुणसम्पन्नस्य पुरुषस्य प्रजा राज्याय निर्वाचनं कुर्वति ।

त्वा विशो वृणुता राज्याय त्वामिमा प्रविश पच देवी ।

वध्मन् राष्ट्रस्य ककुदि अयस्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥

[अथव० ३।४।२]

अयि क्षत्र पणमणे अयि धारयताद् रयिम् ।

अह राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयासमुत्तम । [अथव० ३।५।७]

अपिच —

य राजानो राजकृत्त सूता ग्रामण्यश्च ये ।

उपस्तौन पण महा त्व सर्वानि कुण्वभितो जनान ।७।

राज्ञा च प्रजया सह कय र्थतितय्यम इत्याह —

आ त्वा गन् राष्ट्र सह वचसोदिहि प्राड् विशा पतिरेकराट् त्व विराज ।

सर्वास्त्वा राजन प्रविशो ह्ययन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह । [अथव० ३।४।१]

चतुयकाण्डस्याष्टमे सूक्ते च — ७१ १ १ १ १

अभि त्वा वचसा सिञ्जतापो विद्या पयस्विनी इत्यादिना अभिवेक-
विधिरूपदिष्ट । १ १ १ १ १ १ १ १

राजा च राष्ट्रसर्वोद्धि विदध्यात् — १ १ १ १ १ १ १ १

बृहदाष्ट दद्यातु न इति १ १ १ १ १ १ १ १

शासनसंचालनार्थं न केवलं राष्ट्ररूपतिष्ठितु राष्ट्रसभा समितिश्चापि
निर्दिष्टा । १ १ १ १ १ १ १ १

सभा च समितिश्चावताम ॥ [७।१२।१] १ १ १ १ १ १ १ १

राष्ट्रसत्ति च पुन परस्पर सहयोग आवश्यक । तथा चाह —

ये ते के च सभासदस्ते मे सन्तु सवाचस ।

एषामह सभासीनाना वचो विज्ञानमाददे ॥ [अथर्व ७।१२।२]

राज्ञ प्रजायाश्च परस्पर विश्वातोऽभिर्वाञ्छनीय । तथा च —

अह गृष्णामि मनसा मनासि मम चित्तमनु चित्तेभिरेत ।

मम वशेषु हृदयानि च कृष्णोमिमम यातमनु चित्तमि एत ॥ [१।८।६]

प्रजासु आचार विचारयो सामञ्जस्य राज्ञा सस्यापनीयम् —

स वो मनासि स वता समाकूतोर्नमामसि । १ १ १ १ १ १ १ १

अमी ये विवता स्वन तान च सं नमयामसि ॥ [अथर्व १।८।५]

प्रजासु वाक्कमणो मिषो विरीधो न स्यात्तया प्रयतितव्यम् ।

॥ विशोऽनु व्यचलत् ॥ १।११ राज्ञा प्रजामतानुरोधेन प्रचलितव्यम् ।

राजानं च सभा च समितिश्च प्रचालयेत् । इत्यपि समाभ्यातम् —

स सभा च समितिश्च अनु सेना ॥ सुरा वानु व्यचलन । सुरा शब्दोऽत्र शब्दप्रवचन ।

सभायाश्च च समितिश्च सेनाया सुरायाश्च प्रियं धाम भवति य उ एव वेद ॥ ११

एवम्प्रकारेण अथववदे उच्यतमराजसिद्धातानाम प्रजातन्त्रसरणि-
पात्तव्यं कृत मनोहर वर्णन न वस्य मनो हर्ति ॥ १ १ १ १ १ १ १ १

मनुष्य सत्तु सामाजिक प्राणी । समीज विना सं संनमि जीविनु नाभि
याऽऽनि । अथववेदस्य तृतीयपादे त्रिगुणस्य सूक्ते समाजोद्गमस्य आशुभभूतानां

वतिपयमोत्रगुणानामाभि मनोमनिरूपणं कृतम् — १ १ १ १ १ १ १ १

सहृदये साम्प्रत्यमविष्टे कृणोमि य । १

अयो यनानि ह्यन्यस जातिमवाच्या १११

दानुत्रग पिनु पुत्रा मात्रा भवतु समना ।

जाश पत्ये मधुमती वाच यानु शांति १२१

मा भ्राता भ्रातर द्विजन् मा स्वसामनु स्वसा । ८ ।

सम्यच सत्रना भूत्वा वाच वदन भद्रया ॥३॥ ९ ।

ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मा वियोष्ट सरोधयन्त सर्धुराश्चरन्त ।

अन्योऽन्यस्मै वन्म वदन्त एत सध्रोचीनान्व समनसस्वर्गोमि ॥

[अ० ३।३०।५]

सदेवमादियु चन्नेयु प्रेम-सहानुभूति-त्याग-सौमनस्य-सहृदयतायाश्च

कीदृश आदर्शं प्रदर्शित ।

एवमेतादृश समाज स्वर्गोपम यदि स्यात् तर्हि धरातले एव स्वर्गोऽवतरेत् ।

अग्रे च समाज शक्तिशाली यथा स्यात्तथा प्रार्थ्यते —

ओजोऽस्योजो मे दा स्वाहा ।१। सहोसि सहो मे दा स्वाहा ।२।

बलमसि बल दा स्वाहा ।३। आयुरस्यायुर्मे देहि स्वाहा ।४।

श्रोत्रमसि श्रोत्र मे दा स्वाहा ।५। चक्षुरसि चक्षुर्मे दा स्वाहा ।६।

परिपाणमसि परिपाणम्मे दा स्वाहा ।७।

वैदिक तत्त्वज्ञानमोमासा

प्राणमृता निर्भयता नाम हि सर्वोत्कृष्टो गुण । धेदे बहुषो मन्त्रा निर्भयत्व-
प्रार्थनापरा दृश्यन्ते । निर्भयो जन विलक्षणानि लोकोत्तराणि कार्याणि
कर्तुमर्हति । सर्वनिष्ठो हि, दुर्गुणो यद् भोक्ता नाम । भीरवो जना मरणान्
पूषमेव बहुशो श्रियन्त, ते खलु शरीरेण मृता अपि मृता एव जीवन्ति अतएव
'अभय मित्रादभयममित्रादभय, ज्ञातादभय-पुरो य' इति प्रार्थितम् । अपिच
"यतो यत समीहन्ते ततो नोऽभयं कुरु । शन्नं कुरु प्रजान्य अभयं पशुभ्य ।"
इति । -बहुत्र धेदे प्रार्थनाविधया, अभयत्वस्य परमावश्यकत्वेन, ऐदम्प्रायम्येन
च, मन्त्रमुद्धोषितम् । इदञ्च तावत्सूक्तमेव अभयार्थपर, अति मनोज्ञं
भावगर्भितञ्च प्रदिष्टम् ।

'यथा वायुश्चान्तरिक्षं च न विभीनो न रिप्यत ।

एवा मे प्राण मा विभे एवा मे प्राण मा रिप ॥१॥

यथा वीरञ्च वीर्यञ्च न विभीता न रिप्यत ।

एवा मे प्राण मा विभे एवा मे प्राण मा रिप ॥२॥

यथा मृत्युश्चामृतञ्च न विभीतो न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः एवा मे प्राण मा रिप्यः ॥

यथा भूतं भयं च न विभीतः न रिप्यतः ।

एवा मे प्राण मा विभेः एवा मे प्राण ! मा रिप्यः ॥

एभिर्मन्त्रवर्णैरेतत्स्यष्टं ध्वनितं भवति यद् मो विभेति स विनश्यति ।
प्रायशः भयमेव विनाशकारणं सम्भवति । विजिगीषुभिर्जनैर्महत्यां सकटा-
वल्यायामप्युपस्थितायां कदापि भयोपग्रनं भवितव्यमिति निर्देशः ।

गृहसूक्तम्

समृद्धिशालिनि राष्ट्रे गृहाणि कीदृशानि भवन्तु इत्यतिमनोज्ञं चित्रणं कृतम्
अस्मिन् सूक्ते—

सूनुतावन्तः सुभगाः, इरावन्तो हसामुदाः ।

अधुष्या अतृष्यासो गृहा मास्मद् विभीतम् ॥

[अथर्व० ३१२६।३]

श्रीषामर्ष्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुषङ्ग्याम आन् ते नो जानत्स्वायत् ॥४॥

उपहृता इह गावः उपहृता अजावयः ।

अथो अप्रस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः ॥५॥

उपहृता भूरिधनाः सखाय स्वादु सम्मुदः ।

अरिष्टाः सर्वपुण्यो गृहा नः सन्तु सर्वदा ॥६॥

अस्मद्गृहाणि सत्यमधुरसम्भावयणानि भवन्तु । शोभनानि, सौभाग्यवन्ति,
हासप्रमोदशालीनि तद्बुभुक्षाविरहितानि सर्वथा निर्भयानि च सन्तु इति भावः ।

अपिच पुष्कलधनवन्ति, मित्रबन्धुसमन्वितानि स्वाबुहर्षबद्धकानि यत्र
नीरोगा पुत्राः सर्वदा विलसन्ति तादृशानि च स्युः । अस्माकं गृहेषु अग्रादिसामग्री
घृतदुग्धमध्वादिकीलालामृतं बाहुल्येन स्यात् । सर्वविधसमृद्धिभाञ्जि च भवन्तु
गृहाणि इति आशयः । अत्र 'सूनुतावन्तः' 'सुभगा' 'हसामुदा', 'सौमनस',
'भूरिधना' इत्यादि शब्दाः गृहाणामुत्कर्षोक्तका नितरा विदुषामवधानमाकर्षन्ति ।

दारिद्र्यनाशक सूक्तम्

एतत्प्रतीपत्वेन शकं दारिद्र्यनाशकं सूक्तमपि मनोरञ्जकम् ।

(ऋग्वेदीय दशममण्डलस्य १५५ सूक्तम्)

अरायि काणे यिषटे गिरि गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिष्ठस्य सत्यभिस्तेभिष्ट्या घातमामसि ॥

चतो इतश्चतानुतः मरां भ्रूगान्यात्पो ।
 धराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णदृगो दृपन्निहि ॥२॥
 अदो यदाह ऋक्ते मित्रोः पारे अपूर्णम् ।
 तदा रभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्मरम् ॥३॥
 यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरघाणिनीः ।
 हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे युद्धुदयाशवः ॥४॥
 परीमे गामनेपत पर्यग्निमहुपत ।
 देवेष्टवृत शवः क इमां आ दधयन्ति ॥५॥

इत्यनेन सर्वात्मना दरिद्रता दूरीकरणीया राज्यपालः नत्ताधारिभिरित्यु-
 पदिष्टं भवति ।

द्यूतनिषेधः

ऋग्वेदीयवशमण्डलस्य चतुर्स्त्रिंशत्तमे श्रुक्ते 'अक्षार्य-द्यूतक्रीडाया
 निन्दा निषेधश्च विहितः ।

अक्षर्मा दीव्यः कृपिमिन् कृपस्व वित्ते रयस्व बहु मन्यमानः ।
 तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमयः ॥१३॥

प्रसविता अत्रमीश्वर आचष्टे अक्षर्मा दीव्यः । द्यूतं मा कुरु । कृपिमेव
 कृपस्व, कृप्या सम्पादिते धन एव रति कुरु । वित्तलोभेन मा दीव्यः निजमपि वित्तं
 हारयिष्यसि । तत्र कृपो गावः सन्ति तत्र जाया । इति द्यूतप्रतिषेधः, कृपि प्रशंसा ।
 कृपिशब्दोऽत्र न केवलं कृपिपरः किन्तु अनिदिलेखनादिना अनिजान् स्वर्गं रजना-
 बीन् पदार्थानपि बोधयति । तद्द्रव्यापहारमपि सूचयति । कथं निषिष्यते इति
 आहः—

द्वेष्टि इवशूरप जाया दणद्धि न नायिनो विन्दने मडितारम् ।
 अश्वस्वेष जरतो वस्यस्य नाहं विन्दामि कितरस्य भोगम् ।
 जायाया नाता कितवं निन्दति । नार्था च निदणद्धि ॥ अश्वभानः कितवः

द्यूतकृद् धनं न लभने । किञ्चः—

अन्ये जाया परिमृशन्त्यस्य यस्यामुषद्वेदने वाज्यशः ।
 पिता माता ग्यातर एनमाहुर्न जानीमो नयता वद्धमेतन् ॥४॥ (स्पष्टम्)
 जाया तप्पते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः श्वस्वित् ।
 ऋणावा विम्यद्वनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

यत्र कुत्रापि सञ्चरतः कितवस्य भार्या तप्यते । मातापि सन्तप्ता भवति । अक्षपराजयाद ऋणवान् कितव भयमापन्नः कस्यचिद्धनिनो गृहे रात्रौ चौर्यार्थमुप-
गच्छतीति कीदृशं शोच्यं ?

तदेवविधानां वेदवचसामानुष्येन ये कर्तव्यकर्माणि अनुतिष्ठन्ति तेषा-
मधिवाचि ज्ञान-विज्ञानरूपाया लक्ष्मी निहिता भवति । भौतिकविज्ञानसाक्षिभ्यो-
न्नेव ज्ञानमूर्जस्वस्र भवदानन्दपरम्परामनन्ता शान्तिश्च कितनुवे । एव तथानु-
ष्ठीयमानायैव सर्वोऽयं चिदचित्ससार सम्प्रकृतयाऽलिकमपि रहस्यमुदघाटयति
यत्रैव श्रुतं भवति 'उतो त्वस्मै तन्व विसर्त्तुं जायेव पर्य उपती सुवासा'
इति तथा सति बृद्धपादिवलेषु असमा अपि सन्त केचनऽदध्नास उपकक्षास
एते । तथापि यथाध्विद्विलोचय विद्याजलाशये स्नात्वा पूर्णप्रज्ञतामुपयान्ति इत्या-
शयेनाह 'उ त्वे हृद इव स्नात्वा दक्षिरे' इति । विद्याहृदे स्वातत्वाद्वि स्नातका
उच्यन्ते निखिलज्ञाननिष्णाता ।

इत्यादयः लोककल्याणहेतवः परामर्शां वेदेषु निर्दिष्टा वसन्ति इति
वेदिकानामन्युपगम इदानीं विद्यासङ्घेति दिक् ।

समाजतन्त्रस्य निरतिशयोत्कर्षायापकं किल आश्रम-वर्णनं यस्याद्वय-
माम् । तत्र ब्रह्मचर्यं-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यासाश्चेति चत्वारो महत्त्वपूर्णा आश्रमाः ।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राश्चेति चत्वारो वर्णाः । आश्रमेषु प्रथमो ब्रह्मचर्याश्रमः,
तमनुतिष्ठन् हि ब्रह्मचारी भवति । स च द्विविधः स्नातको नैष्ठिकश्चेति । साङ्गो-
पाङ्ग वेदमधीत्य यः स्नायात् स स्नातकः । आजीवनमदारकर्मा च नैष्ठिकः । द्वितीयो
गृहस्थाश्रमः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाननिरतः विहितदारपरिग्रहो गृहस्थः ।
तस्य ब्रह्म-देवः पितु-अतिथि-भूतयज्ञाण्यानि च कर्माणि । तत्र यस्माद्ब्रह्मचर्यायमधीते
स ब्रह्मयज्ञः, यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञः, यद् ग्रामं करोति स भूतयज्ञ इत्येवमादि-
र्बर्मेकाग्रप्रत्ययेषु विशदय्य प्रपञ्चितं गृह्यधर्मोपदेशप्रसारे । अत्र दर्शपौर्णमासादि-
यज्ञयागादिसमस्तकर्मप्रपञ्चानुष्ठानं अनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टम् । तृतीयो वानप्रस्था-
श्रमः । यः खलु सकलगृहस्थससारव्यवहारं परित्यज्य सकलग्रोऽकलग्रो वा वने
प्रतिष्ठति स वानप्रस्थः । सोऽपि पुनर्द्विविधः । पचमानोऽपचमानश्चेति । घोऽजित-
पश्वमग्नः पलादिकञ्च भुङ्क्ते स पचमानः । यः पुनरपक्वाशो सोऽपचमानः । यद्व
सम्यग्घोतरापो वितुष्णश्च सन् ज्ञाननोरया जगदम्बोधितरणाय धतते स धति
संन्यासीत्युच्यते । सोऽयं तुरीयाश्रमः संन्यासाश्रमः । संन्यासिनां तावत् त्यक्तव्या
वर्मपरम्परा, चिकित्सनीयो दुर्बोधव्याधिः, स्वीकृतव्या भिक्षावृत्तिः, विपहणीयः,
घोनीष्यादिद्वन्द्वम्, समाधातरयः परब्रह्मणि चेतः, प्रविलापनीयो वासनासमवायः,

हानव्य कमयश्लेष, न कर्तव्य प्राणिना हिसनम्, न विस्मर्तव्या परोपकृतम्, न विचिन्तव्य न्याय्यात्म्यम् । इत्यादयो यतिधर्मा सर्वा मनाऽनुष्ठेया । वर्ण धर्मं मान्ध्वमानानां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां कर्तव्यकर्माणि तु प्रागेव प्रदर्शितानि ।

समाजनन्त्रवदन्येऽपि राजनन्त्र-अर्थनन्त्र विज्ञानतन्त्रादय इत्याहार्हा विषया प्रपञ्चिता वेदितव्या । यदि नाम यज्ञपरानर्थान् परिहाय आध्यात्मिका-त्रिदैविना अप्यर्या त्रिप्रेत, तर्हि त्रिविधज्ञानविज्ञानाद्ययोद्भावना अपि तत्र सम्भाव्येण । परन्तु प्रायश सर्वेऽपि भाष्यकारा घेदेषु यज्ञान् विहाय न किञ्चिदपि तदप्रदालो-याञ्चकुरिति चिन्त्यमेव मनपद्यन् । तत्रभवद्भि सत्यव्रत सामाश्रमि महाभागं स्यान् एतेष्वनम् —

“हन्तं पदार्थविज्ञानशिसोपयोगीनि वृहस्पदेशपूर्णाणि चैनादुशानि अजि-
दैवन्-यात्यानानि अपहाय परमात्मज्ञानपिपासूना तपणानि अव्यामद्व्यारया
नानि च विलोप्य, अधियज्ञस्यात्यानान्येवाभायत सववेदभाष्यकार सायणाचार्य,
—यस्तुनो ध्वान्तावच्छन्नविज्ञानकालिकाना, अशेषश्रेष्ठोपमतामपि तेषां सायण-
महीधरादीनामधिदैवतायतोऽपि मन्त्राभिप्रेतायप्रकृतिविज्ञान नैव स्फुरित सम्पगिति
शोध्यमेवाभवदिति ।”

वेद-भाष्यकारा

१ रसन्द स्वामी—ऋग्वेदस्य समुपलब्धेषु भाष्यकारेषु प्राचीनतमो
भाष्यकार स्वन्दस्वामी । महाभागोऽयं बलभोनिवासी । अनेन वेदार्थावबोधने
छन्दोनान परमावश्यकत्वेनाङ्गीकृतम् । भाष्यमस्य यज्ञपरम् । सूक्तारम्भे चानेन
देवता ऋषि-बोधका श्लोका समुद्धृता । “केचन इत्यादि लेखेन प्रास्तनभाष्य-
कृता सङ्केतस्तु कृत पर तेषां नामोल्लेखस्तु न कृत । ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टकस्य
सम्पूर्णं भाष्यमुपलभ्यते, परन्तु द्वितीयाष्टकस्य पञ्चमाष्टकपयस्तानां भाष्य तु
खण्डितमेव । त्रिवेन्द्रमादिमन्त्रासीयराज्यपुस्तकालयेऽस्य भाष्यस्य हस्तलिपयो-
ऽद्यापि सङ्गृहिता विलसन्ति । भाष्यशैली त्वस्य रुचिरा, विशदा, प्रौढा च ।
स्थितिकालश्चास्य ६८७ नमो वैक्रमसंवत्सरो विभाव्यते ।

२ नारायणाचार्य —आचार्योऽयं स्वन्दस्वामिन सहकारी भाष्यकार ।
अनेन ऋग्वेदस्य पञ्चम-सप्तमाष्टकेषु आशिक भाष्य विरचितम् ।

३ उद्गोथाचार्य —भाष्यकारेषु तत्रमवानुद्गीयोऽपि नितरा प्रसिद्धः ।
परन्त्वस्य सम्प्रति दशममण्डलस्य पञ्चमसूक्तादारभ्य त्र्यशीतिपर्यन्तमेव भाष्य-
मुपलभ्यते । सायणाचार्येण स्वकीये भाष्येऽस्य नामोल्लेख कृत । अस्यापि भाष्य

यज्ञपरमेव । सायणाचार्यभाष्येषु यत्रतः उन्नीयावायस्यैव छाया प्रतिभाति । स्वन्दस्वामिनः समसामयिकइचासौ इत्यपि निश्चितप्रायम् ।

५ हस्तामलक — हस्तामलकोऽयं श्रीमच्छङ्कुराचार्यस्य प्रमुख शिष्य आश्वालादनशास्त्रावलम्बी । अस्य भाष्यनिर्माणकालं यंरुमे ७५७तमे सत्रसरे विभाव्यते । परन्तु भाष्यमिदानीं यावत् प्रकाशितं नास्ति ।

६ नङ्कुरमाध्वर — प्रत्यातभाष्यकारोऽयं दक्षिणजनपदे कावेरीकूल-परिसरे गोमाननामकग्रामे जनि लेभे दौशिकगोत्राऽलङ्कृते भूमुरमुकुले । एतद्वि-रचिता ऋगथर्वोपिका हस्तलिपिवद्धा नाशयावत् प्रकाश गता । भाष्यमिदमपि यज्ञपरमेव । ब्राह्मणज्ञानमन्तरा केवल व्याकरणज्ञान निरुक्तज्ञान वा नाल वेदार्थविशोधाय इत्यस्य ध्रुवो विश्वासः । तया चोक्तम्—

सहितायास्तुरीयादा विज्ञानन्त्यधुना जना ।

निरुक्तव्याकरणयोरासीद् येषां न परिश्रमः ॥

अस्य कालस्तु एकादशशताब्द्या स्थितं सम्भाव्यते ।

७ तदमण्युः — अनेन वेदभूषणाभिधं भाष्यं विरचितम् । परन्तु तदधुना न मुलभम् । अस्य कालं प्रायः द्वादशशताब्द्या विभाव्यते ।

८ धानुराक यज्ञा — एष ऋग्यजुः-सावेति वेदत्रयस्य भाष्यकारः ।

९ आनन्दतीर्थ — मध्वसम्प्रदायाचार्योऽयं मध्वपूर्णप्रज्ञनाम्नस्य स्मरने । अनेन ऋग्वेदीयप्रथममण्डलस्य चत्वारिंशत्सूक्तनेषु भाष्यमारचितम् । आनन्दतीर्थस्य समयः १२५५तः १३३५पर्यन्तमध्यगन्ति सम्भाव्यते ।

१० आत्मानन्द तीर्थ — अनेन ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य चत्वारिंशत्सूक्तनेषु भाष्यमारचितम् । अस्यापि समयः स्वचित्त्रयोदशशताब्द्यामेव घटितो निर्धार्यते ।

११ सायणाचार्य — ऋग्वेदभाष्यकारस्यास्य परिचयस्त्वयं द्रष्टव्यः ।

१२ रायग — अस्य ऋग्वेद-यजुर्वेदयोर्भाष्यं पण्डितरूपेण लभ्यते । अतोऽप्यात्मप्रधानं भाष्यमारचितम् । वेदभाष्यकारोऽयं लङ्काधिपतिरात्रय एव वसिष्ठस्यो वेति तु सापनाभावात् इदन्तया निर्णेतुं दुस्तवम् । तथापि रामायणादलोचनेनेदम् प्रतीयते यत्संस्कृतभाष्ययो रायगो वेदवेदाङ्गपारङ्गतो ऋग्वेदभूषण इति यासीदिति । तेनेदमनुमानं गुरुरयं भाष्यकार एव । इति-परिचयमिति ।

१२. मुद्गलाचार्यः—अस्य भाष्यं ऋग्वेदस्य प्रथमाष्टके पूर्णं, चतुर्थाष्टकस्य पञ्चमाध्यायपर्यन्तमुपलभ्यते । अस्य भाष्यं सायणीयभाष्यमनुमृत्यैव प्रवर्तते । यदि नाम भाषणीयभाष्यस्यैव संक्षिप्तरूपमिदमित्युच्येन तदापि न काचिदन्यत्किञ्चिद् । पञ्चदशशताब्द्यामेव घटितोऽयं स्थितिकालः ।

१३. देवस्वामी—भाष्यकारोऽयं वैश्वामित्राद्वेत्तः प्राक्कालिकः । अनेन हि ऋग्वेदस्य भाष्यमारचिनमिति महानारतटीकाकृतो विमलबोधनस्य लेखादवगम्यते ।

१४. चतुर्थेयं स्वामी—ऋग्वेदस्य कृतिपर्येषु खंडेषु कृष्णपरं भाष्यमनेन विरचितम् । भगवतो वृन्दाधनविहारिणः श्रीकृष्णस्य लीलाचरितमेव वेदमन्त्रेषु दर्शितमित्येव प्रदर्शितम् । तत्तु विदुषामुपहानास्पदमेव संवृतम् ।

१५. स्वामी दयानन्दः—अधुनाननेषु भाष्यकारेषु स्वामी दयानन्दः सुतरां शोभरायते । चिरविस्मृता वेदाध्ययनाध्यापनप्रवृत्तिः स्वामिनानेन भूयः समुद्बोधिता । एष महाभागः सामवेदीयमौदीच्यग्राह्यणकुलमाञ्चकार स्वजनुषा । अस्य भाष्यशैली बहुधा यास्कशैलीमनुसृत्य प्रवृत्ता । वेदेषु व्योमपात-जन्धान-तारयन्प्रादयो वैज्ञानिका विषया अपि निरूपिताः सन्ति इति प्रसफुटं स्वीये भाष्ये प्रदर्शितम् । अनेन यजुर्वेदस्य सम्पूर्णभाष्यमारचितम् । ऋग्वेदस्य च सप्तममण्डलस्य द्वितीयमूक्तस्य द्वितीयमन्त्रपर्यन्तमेव भाष्यमकारि । परन्तु तत्र तन्त्रप्रभृतिशब्दानां ध्यात्वा वेदिकेभ्यो न रोचते । ते भूतं विप्रतिपद्यन्ते । तथापि तद् भाष्यपदात्तवना न च्यते इति बहुस्तत्र बडादरा अपि दृश्यते ।

१६. भट्टस्वामी—अनेन वैश्वसंवत्सारादष्टशतवर्षप्राग्भवेन तैत्तिरीय-संहितायां भाष्यमकारि, परं तदधुना नोपलभ्यते ।

१७. भट्टभास्करः—भट्टभास्करोऽयमेकादशशताब्दीभवो भाष्यकारः । सायणाचार्येण देवराजेन च स्वभाष्येषु भट्टभास्करस्य बहुश्रोद्धरणं कृतम् । बौद्धिकगोश्रोत्रप्रेतं भट्टभास्करमिध्रेण वेत्ति 'अपरे' इति सङ्केतेन स्वपूर्ववर्तिना भाष्यकाराणां मतानि प्रदर्शयति ।

१८. गुणदेवः—भाष्यकारोऽयं भवम्यामिमममामयिः । देवराजेन निषट्भाष्यभूमिराया वेदभाष्यकारत्वेनास्यापि नाम नस्मृतम् ।

१९. दुर्गाचार्यः—सायणाचार्येण स्वषास्त्रुवृत्तिप्रणयेभ्य नामोन्नेषोऽकृतः कृतः । तेनानुमीयते यदनेन तैत्तिरीयसंहितां भाष्यं विरचितम्, यदधुना नोपलभ्यते । दुर्गाचार्यस्य स्थितिकालः पञ्चदशशताब्द्यामेव विभाष्यते ।

यत्नेनैव ग्रहो भाष्यकारा आनन् इत्येषा प्रान्ताचार्यप्रभृतयः, अन्य-

विस्तरभिया न तेषा गणनामत्र कर्तुं प्रभवाम । परमुच्चद-महीधरो तु सुप्रतिद्वी
भाष्यकारो, तयोर्वर्णनं तु नोपेक्ष्यमिति दीयते ।

२०. उच्चद-—अनेन एकादशशताब्द्या अन्तिमे चरणे महाराजभोज-
देवस्य शासनकाले अवन्तीनाम्न्या राजधान्या शुक्लयजुर्वेदस्य भाष्यमकारि ।
कादभीरेयु आनन्दपुरवासिनो वज्रभट्टनाम्नो महाविद्वपो भूदेवस्य कुले लब्ध-
जन्मासी किल उच्चदो महोद्भटो विद्वान् भाष्यकारश्च ।

२१ महोधर-—महीधराचार्येण वाजसनेयमाध्यन्दिनसहिताया भाष्य
कृतम् । तच्चानेन सप्तशताब्द्या लिखितमनुमीयते । मन्त्रमहोदधिनाना तन्त्र
ग्रन्थोऽपि तेन विरचित । अस्य भाष्यमपि तन्त्रगन्धीति कृत्वा विद्वद्भिर्नांदि-
यते यथार्हम् । केचित्तु द्वादशशताब्द्यामेवानेनैव ग्रन्थो विरचित इत्यवधारयन्ति ।

वेदसूक्तयः

सम्प्रति वाञ्छितवीर्य रमणीया वेदसूक्तयोऽपि विपश्चिता मनोरञ्जनाय
प्रदर्शयन्ते—

ऋग्नेदीय स्तायतू—

एको भुवनस्य राजा । [६ ३६ ८]

कदयो वज्रोभिरेक सन्त बहुधा कल्पयन्ति, [१० ११४ ५]

एक सङ्घिप्रा बहुधा यदन्ति । [१ १६४ ४६]

यो न पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि त्रिधा ॥

[१०. ८२ ३]

अज्येष्ठ्यासो ऽवनिष्ठ्यास एते आतरो वायुधु सौभगाय । [५ ६० ५]

यत्रानन्दाद्य मोदाद्य मुद प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ता कामास्तत्र मामृत कृधि । [९ १३३ ११]

एव सोम महे भग यून् ऋतायने दक्ष दधासि जीवसे । [१. ९१ ७]

ऋतवान् ऋतजातः हतावृध अनृतद्रिय सूरय । [७. ९६ १३.]

अदग्धानि वरणस्य यतानि । [१ २४ १०]

यहु पाथ्ये यनेमहि स्वराज्ये । [५ ६६ ६]

रात्ये ते ह्यद्र यात्रिनो मा भेम शक्रसत्पने । [१ ११. २]

देवा देवानानपि यन्ति पाथ । [३ ८९]

रात्य मोमोज्यति हन्यसत् । [७ ११ २]

अग्निराग्नि समिप्यरे । [१ १२ ३]

अःसर्गा सीम्य । [१० ३६ १३]

जाया तप्यने कितवस्य दीना । [१० ३४ १७]
 राता राष्ट्राणा वेग । [७ ३४ ११]
 जागृयाम ममिचने । [१ २० ११]
 त्वमस्माक तव स्ममि । [८ ८१ ३०]

अथर्षेदीय-सूक्तयः—

सज्जोत प्रोतश्च विभू प्रजाम् । [३१ १८]
 तमेव विदित्वाऽतिनृत्युमेति [३१ १८]
 महमनुतान्मयमुपमि । [१ ५]
 मा गुप कस्य सिद्धनम । [४० १]
 मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समोपल्लाम् । [३६ १८]
 अदीना स्याम शरद इतम । [३६ २४]
 अधद्वामनुन दधात् श्रद्धा सये प्रजारनि । [१९ ७७]
 पयना शुनममून पनिरम् । [१९ ८४]
 अगम ज्योतिरमृता अभूम [८ ५२]
 अभूत्यै स्वप्न नूयं जागरणम् । [२० १७]
 धय राष्ट्रे जागृयाम पुराहिता । [१ २३]
 कुवप्रवेह कर्माणि जिजीविषेच्छन ५० समा । [४० २०]
 तमे मन निवसङ्कल्पमम्नु । [३४ ४]
 यश थी धपता मयि । [२९ ४]

अथर्षेदीय सूक्तयः—

मा पुरा जरसो मृया । [५ ३० ७]
 स एक एव एववून एक एव । [१३ ५७]
 एक एव नमस्यो विश्वोदय । [२० १]
 प्रिय मा कृत् देवेषु । [१९ ६२-अ]
 सर्वा आगा मम मित्र भवतु । [१९ १५ ६]
 आरोहणमाश्रमण जीवनोद्यमम् । [५ ३० ७]
 मरता नूमि युत्राह वृषिद्व्या । [१२ १ १२]
 ननहस्न समानिर सहस्रहस्न सङ्गिर । [३ २४ ५]
 अने सत्य मा रिषाम वय तव । [२० १३ ३]
 समाना श्रपा सह वा अन्नभाग । [३ ३० ३]
 निपग्न्यो भियन्नरा आप । [१९ ६ ३]
 परावृतो ब्रह्मा वमणाहम् । [१७ १ २८]

सामवेदीय-सूक्तय —

सरये मा रिधाम वय तव ॥ [७ ६६]

पानुधानस्य बल न्युज्ज । [११० ९५]

श्रद्धा माता ऋवि मनु कवि । [१० ९०]

भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु । [८ ७५]

दिवे दिवे ईक्ष्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनूप्यनिरग्नि । [८ ७९]

इत्यादि

तद्विद वेदप्रकरण सक्षेपत प्रदर्शितम् । अधुना सर्वजनीनेन सबहितावहेन यजुर्वेदोपप्रसिद्धमग्नेशस्तवनरूपेणोपसहित्यते वेदप्रकरणमिदम् —

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् आ राष्ट्रे राजन्य दूर इषव्योऽति
ध्यामी महारयो जायताम् । दोग्ध्री धेनुर्बौद्धाऽनड्वानाशु सप्ति पुरन्धिर्योपा
जिष्णु रथेष्ठा । सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे
यजंग्यो वर्धतु । फलवत्यो न ओषधय पच्यन्ताम् । योग क्षेमो न कल्पताम् ॥

(यजु) ।

इति सप्ततन्त्रस्वतन्त्रे पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीर्णं सिद्धान्तः

शारौर्मणिपद्मालङ्कृतं श्रीमदाषायद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभि

प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे वेदप्रकरणस्य प्रथम

परिच्छेदे समाप्तः ।

द्वितीयः परिच्छेदः

वैदिक-प्रकरणम्

उपवेदा — वेदाङ्गानि — वेदशाखा — वेदाङ्गानुक्रमणी — सूक्तव्याख्या —
शास्त्राणि — आरण्यकानि — उपनिषद ।

उपवेदाः

तदेवाचतुर्णां वेदानां चत्वार उपवेदाः, आयुर्वेद-धनुर्वेद-गान्धर्ववेद-अथर्ववेदा-
श्चेति । तत्र ऋग्वेदस्य आयुर्वेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः,
अथर्ववेदस्य अथर्ववेदश्चेति । [इति चरणव्यूहे] ।

आयुर्वेदः

आयुर्वेदो नाम ऋग्वेदस्योपवेदः । वैद्यन, अथर्ववेदस्यायुर्वेद इत्यपि
व्यवस्थापयन्ति । आयुर्वेदस्य प्रधानग्रन्थाः चरक-मुश्रुतादयः । शाल्विद्धिनिश्चरक-
निर्माणशास्त्रः तत्तत्पूर्ववर्तिनीयज्ञानकमवधारयन्ते । भगवन्पञ्चजलिमुनिना चरकापर-
नामपेयेन ग्रन्थोऽयं प्रणिबद्धः । मुश्रुतमंहिता आयुर्वेदस्य शाल्यशालाक्यचिकित्सायाः
मर्बोन्मृष्टो ग्रन्थः । अन्येऽपि बहव आयुर्वेदोपग्रन्थाः सम्प्रत्युपलभ्यन्ते । तेषु
प्रसिद्धतमा — वाग्भटस्य ऐश्वर्यपञ्चशततमसंस्कृतोद्भवस्य अष्टाङ्गहृदयस्यो
ग्रन्थः, ऐश्वर्यपञ्चशततमसंस्कृतस्य माधवस्य प्रसिद्धो ग्रन्थो माधवनिदानस्य
व्याधिनिश्चयार्थं प्रधानो लक्षणग्रन्थः, ऐश्वर्यपञ्चशततमसंस्कृतस्य शार्ङ्ग-
धराचार्यस्य शार्ङ्गधरसंहिता, धोदशज्ञानकल्पजन्मनो भावमिश्रस्य भावप्रकाशो
नाम सुप्रसिद्धः सन्दर्भः । एतदतिरिक्त्वा अन्येऽपि बहवो ग्रन्था अस्माकं दार्भाण्य-
सलोपज्ञताः । आयुर्विज्ञानपरम्परानुरोधेनावगम्यन्ते, यदयमायुर्वेदो नाम पुण्यनमं
शास्त्रं वेदान्तस्य भगवान् लोचयित्वा महो ब्रह्मादौ निर्ममे । ब्रह्मणः महाशान्
प्रजापतिरधिगृह्यत् । प्रजापतेरदित्यनो, अश्विन्यामिन्द्रमनो धन्वन्तरिभरद्वाजो,
सान्ध्या मुश्रुत-उरग-अग्निवेश-मेनप्रभृतयो महान्तः महिताकृतः प्राञ्चवः ।
तदिदमायुर्वेदायं पुण्यनमं शास्त्रं हेतु-लक्षण-औषधज्ञानाग्न्यप्रस्थानत्रयनिबद्ध अनन्त-
पारमार्थमिति मह्यं । उपदिदिशुःच भगवच्चरकमुनिनादा —

‘न चैव ह्यस्ति मुनिरायुर्वेदस्य पारम्, तस्मादप्रमत्तः शब्दद्विजयोगमग्निम्
परत्तेन । कृतनो हि लोको ब्रह्मिणामाचार्यः शत्रुत्वाब्रह्मिणामनश्वाभिगमोऽप

युद्धिमताऽमित्रस्यापि घनं यशस्यमायुधं पौष्टिकं लौकिकमप्युपदिशतो यत्र श्रोतव्यमनुविधातव्यञ्च इति । [च. वि. ८ अ]

सोऽयमायुर्वेदः शल्य-शालाक्य-काप्यचिकित्सा-भूतनिद्या-कौमारभूत्य-अगद-रसायन-वाजीकरणतन्त्रादयेषु अष्टाङ्गेषु विभक्तः ।

आयुर्वेद-साहित्यम्

आयुर्वेदस्य साहित्यमतीव बृहद् विशदञ्च वर्तते । तत्संग्रहेण किञ्चिद्विद्याय तत्परिचयो दीयते—

१. पुष्कलसंहिता—द्वादशसहस्र (३२०००) श्लोकमिता पुष्कल-महर्षिणा विरचिता, प्रकरणचतुष्टयसंगलिता ।

२. मङ्गलसंहिता—चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकमिता, त्रिभिः प्रकरणैरुपनिबद्धा ब्रह्मनारदसंवादलक्षणा ।

३. भेलसंहिता—षोडशसहस्रमितश्लोकसंगलिता, प्रकरणद्वयोपनिबद्धा ऋषिवरेण भेलेन प्रणीता ।

४. अग्नीध्रसूत्रराजः—षट्पञ्चाशत्सहस्रश्लोकसंगन्विता प्रकरणपञ्च-कालद्वयता ऋषिवरेणाम्नीध्रेण विरचिता । अत्र हि पारदस्य संस्कारविशेषैर्भारणं, घ्रात्यन्तरोकरणं, रजतसुवर्णादिधातुषु परिवर्तनम्, विद्युत्-शक्तिपरिज्ञानादिकञ्च प्रपञ्चितम् ।

५. किरणप्रभा—द्वादशसहस्रश्लोकविभूषिता श्रीचमुनिना विरचिता प्रकरणद्वयोपान्विता, चन्द्रसूर्यकिरणपरिज्ञानसम्भृता ।

६. धातुमादः—षष्टिसहस्रश्लोकयुता, सैनिरेण ऋषिणा निर्मिता, प्रकरणत्रयमुपशोभिता, धातुनिर्माणविज्ञानविलसिता ।

प्रनाकरः, रसाणवप्रभृतयः, अन्येऽपि बहवो ग्रन्था नामशेषं गता इति न ह्यस्य विधादकरम् ।

धनुर्वेदः

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदः । यद्यपि धनुर्वेदोऽयं लुप्तप्रायोऽनुना तथापि ग्रन्थान्तरेषु तस्योद्धरणैरस्यास्तित्वं ज्ञायते । सोऽयं धनुर्वेदः, वशिष्ठ-विश्वामित्र-जानश्रुत्य-वंशस्मादन-भरद्वाजप्रभृतिनिर्मुनिभिः प्रणीत इति प्रसिद्धिः । महा-भारतादिग्रन्थेषु अस्म्य जहत्त्वपूर्णवर्णनमुपलभ्यते । अस्मदयम्यतया तादृशा गौरव-शान्तिनो ग्रन्थाः सर्वज्जुषस्य कात्-स्योद्धरोदयां विलोना इति मुभूत निषेदनि मनः । धनुर्वेदविषयकः ग्रन्था अद्यत्वेऽपि समुपलभ्यन्ते इत्यनुभूयते पर नाद्यान्धि वृद्धि-पथङ्गताः । विदुषा प्रवरंरत्र भूयस्तरमन्वेवणं विधेयम् ।

यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदोऽयं पादधनुष्टयप्रतिबद्धः विश्वामित्रादिमहर्षिभिः संप्रदित इति निदिष्टपूर्वम् । तत्र दोक्षापादनाम्नि प्रथमे पादे धनुर्लक्षणम्, धनुषोऽधिकारिणा रुक्मणञ्च निरूपितम् । अत्र धनुःशब्दः धनुर्विधायुधपरः । ते च आयुधाश्चतुर्विधाः । मुक्क-अमुक्क-मुक्क-मुक्क-यन्त्रमुक्क-भेदान् । तत्रापि मुक्क-इत्यत्रादि, अमुक्क. सङ्गादि, मुक्कामुक्क-इत्यत्र शल्यादि, यन्त्र-मुक्क-इत्यत्र शरादिः । पुनरपि त आयुधा ब्राह्म-वैष्णव-शैव-प्राजापत्य-आग्नेय-भेदादनेकविधाः । द्वितीये पादे च अस्त्रशास्त्रादिविज्ञानम् । तृतीये च पुनः गुरुविशेष-साम्प्रदायिक-शास्त्रादिविवरणम् । तेषामभ्यास, सिद्धीकरणञ्च सम्यक् प्रविश-दितम् । चतुर्थाध्याये तु देवार्चनाभ्यासादिगिद्धिः, अस्त्रशास्त्रादिप्रयोगश्च प्रवर्तितः ।

श्रीमद्भगवद्गोपाचार्यगुरुरादि. प्रणीतो धनुर्वेदोऽयम् । सप्त-सहस्रश्लोकमभिनवो ग्रन्थोऽनुभूयते । एवमेव धनुर्वेदोऽयमपि ग्रन्थः । षष्टिमह्यश्लोकः प्रणिबद्धो वीरपुङ्गवविप्रवंशाग्रजः श्रीपरमुराममहाभागं प्रणि-बद्धोऽयः सन्दर्भः । अत्र हि—शब्दशक्त्या मन्त्रशक्त्या च शास्त्राभ्यासश्चाप-विषयो दर्शितः । अष्टोत्तरशतप्रकरणगुम्फितोऽयं ग्रन्थः मानिषयमहत्त्वपूर्णः । अत्र हि भृशुण्डो-कुलिश-मृष्टिश-चामर-शक्ति-ब्रह्मास्त्र-रुद्रास्त्र-यागनिर्माण-याग-मोचन-अग्निवर्ष-जलवर्ष-ज्वरप्रयोग-औषधप्रयोगप्रभृतिदिव्यायुधानामनेकविध-यनंगनुरम्भरं यनंगमुपन्यस्तम् । परन्विदानीं कात्यायनादयामभ्यासप्रत्ययानां या-ग्येऽयमपि धनुर्वेदग्रन्था हन्त ! लोपङ्गताः इति मुभूत दुनोनि ।

गान्धर्ववेदः

सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदः । उपवेदोऽयं सामगतस्य सङ्गीतविद्यायाश्च

ध्यवस्थापको ग्रन्थ । रागरागिणीनां सप्तस्वरताललयादीनां परिचायकोऽयं गान्धर्व-
वेदोऽपि प्रायशः प्रलुप्त एव । गीत-नृत्य-वाद्यादिभेदेन बहुप्रस्थानस्थास्य वेदस्य
देवताराधनादि निरिखल्पसमाध्यादिभिर्द्विद्वेति प्रयोजनत्वेनोद्दिष्टम् ।

अर्थवेद

अथवेदस्योपवेद अर्थवेद । अस्मिन् वेदे राज्ञनीतिसम्प्र-अर्थतन्त्र-कृति-
वाणिज्य-समाजशास्त्रादीनि तत्त्वानि प्रतिपादितानि । भूलरूपेणायमपि वेद-
प्रणष्ट एव । अस्यावष्टम्भेन विरचितेषु ग्रन्थेषु बृहस्पतेः, अर्थशास्त्रमतीव प्राची-
नम् । सम्प्रति तु कीदृश्यापरनामयेयस्याचार्यचाणक्यस्य ह्यस्तप्राक् चतुर्विंश-
शानकमम्भरस्यार्थशास्त्रमेवैकमुपलभ्यते । तद्वर्षावकालायिर्भूता शुक्र-कामन्दकादि-
प्रणीता नीतिग्रन्थास्तदङ्गभूता एव प्रचीणरूपेण समुपलभ्यन्तेऽद्यत्वेऽपि ।

अर्थवेदोऽयं लक्षमितश्लोकगुम्फिनो बृहदग्रन्थः त्रिंशत्सहस्रश्लोकबद्धः ।
अर्थचन्द्रो मामा विंशतिसहस्रश्लोकालङ्कृतोऽन्यो ग्रन्थः । अमुद्विती-
पाण्डुलिपिबद्धो द्वौ ग्रन्थावन्थावनुधूयेने रत्नप्रभा-काश्यपीयदण्डनीतिनामानौ ।
अर्थतन्त्रे हि समाजशास्त्र-दण्डनीति-सम्प्रतिशास्त्राणां समावेशः । तत्र रत्न-
प्रभाग्रन्थे चत्वारि प्रकरणानि । सप्तविंशतिसहस्रश्लोकाः । प्रथमे प्रकरणे
सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् । द्वितीये वर्णव्यवस्थाविमर्शः । तृतीये व्यवहारकल्पः ।
चतुर्थे श्रमविश्रमविदाह-विधिनिर्णयप्रकारः कल्हः शमन-तपस्यचर्याविवेकः । काश्य-
पीयदण्डनीतिद्वयं प्रकरणप्रपञ्चकम् । प्रथमप्रकरणे शुभाशुभप्रतिकलविवेकः,
ईश्वरीयदण्डविधानश्च । द्वितीये राजकीयप्रकरणे मन्त्रराज्यस्यावश्य-
कत्वम् । विश्वताम्राज्य-चक्रवर्तिराज्य-राजकीयदण्डविवेकश्च । तृतीये तु
प्रजापालनप्रकारः, प्रजायां नृपेण सहानुबन्धनसरणिः, भूमिसिद्धिप्रकारः राज-
प्रजास्यङ्गहारः पशुपालनविधिः, व्यापाररोतिः, शिल्पकलाः, कृषिरमं, शासनप्रणाली
अपि चरितरूपेण दृष्टेति विषया गुम्फिना ।

सम्प्रति कालव्ययादेन विरूपितप्रायेऽनु प्राचीनेषु ग्रन्थार्थतन्त्रेषु यत्र-कुत्रचित्
शङ्काशेषेषु समुपलब्धे समुद्गर्णविशेषादिद्वन्द्वया न किमपि निर्णेतुं पायते ।
इयं, सर्वेषां कृतिषु भव्यं छिन्न-निम्न-नष्टप्रायेषु विविधग्रन्थरत्नेषु च लल्लु शिख-
रुपात् । तद्विद्वानां इत्यन्तः प्रचीणगामग्रोमवेक्षणया यन्त्रिजिह्वदुपलभ्यते तदेव
पुरात्रिपुरे । परमपुत्रं यत्र-यत्र वा प्रचीणानि प्राचीनमसृत्तग्रन्थरत्नानि गदेय-
विदुषां शासनस्य च अविज्ञेयवचनमस्ति ।

श्रौतसूत्रग्रन्था.

श्रौतसूत्रग्रन्थेषु च शांस्यायनाश्वलायनाह्वी त्वतिप्रसिद्धौ ऋग्वेदीय-
श्रौतसूत्रग्रन्थौ । अस्मिन् सूत्रद्वयेऽपि त्रियाक्लापविधयः प्रायेण समानतरणिमनु-
सृत्यैव प्रवृत्ताः । केवलं शांस्यायने राजानुष्ठेयाः केचिन् महापागाः किञ्चिद्विस्तरेण
गुम्फिताः । शांस्यायनश्रौतसूत्रमिदं आश्वलायनापेक्षया किञ्चित्प्राचीनतरमवधा-
यने । तच्छाष्टादशभिः काण्डैर्निबद्धः । आश्वलायनोज्यमृषिः शौनकर्यैः शिष्यत्वेन
प्रसिद्धः । ऐतरेयारण्यकस्यान्तिमौ द्वावध्यायी त्वाम्यां गृहशिश्याभ्यां मिलित्वैव
संरक्षितौ । आश्वलायनश्रौतसूत्रे ऐतरेयारण्यकस्यैव छायाभाश्रित्यैव यागादि-
विधृतिः कृतावगम्यते । शांस्यायनश्रौतसूत्रे हि दर्शपूर्णमासादिवर्णनपुरस्सर वाज-
पेय-राजसूय-अश्वमेध-गुरुपमेध-सर्वमेधादिमहायागानां विशदबिवरणपुरस्सरं वर्णनं
कृतमवलोक्यते । अस्यापरि अनृतकृतभाष्य गोविन्दकृतटीका चेति ध्यास्या-
द्वयमुपलभ्यते ।

सम्प्रति त्रय एव श्रौतसूत्रग्रन्था उपलभ्यन्ते—मशकश्रौतसूत्रम्, लाट्या-
यनश्रौतसूत्रम्, शांस्यायनश्रौतसूत्रञ्चेति । तेषु आर्येयसूत्रापरनामधेयं पञ्च-
विंशब्राह्मणानुब्राह्मणानुगतक्रमानुरोधेन सोमयागीयकर्मवस्थापकं मशकश्रौत-
सूत्रन्तु प्राचीनतमम् ।

शुक्लयजुर्वेदीयन्तु शांस्यायनश्रौतसूत्रम् षड्विंशध्यायैर्गुम्फितम् शतपथ-
ब्राह्मणप्रतिपादितां क्रियामुपवर्णयति । तत्र द्वाविंशतितमादध्यायादारभ्य चतुर्विंशत्य-
ध्यायपर्यन्तं त्रयोऽध्यायाः सामवेदघटितकर्मविशेषान् प्रतिपादयन्ति ।

हृण्यजुर्वेदसम्बद्धाः षट् सूत्रग्रन्था अधुना समुपलभ्यन्ते । अथर्ववेद-
सम्बन्धिश्रौतसूत्रन्तु वैतानमनुमीयते । तदिदं वैतानसूत्रं शुक्लयजुर्वेदीयशांस्यायन-
सूत्रमनुवृत्तदपि गोपयत्राह्वणेन सह भूमसा संबद्धम् । अस्य रचनाशैली ॥ तदव्यस्त-
मर्वाचीनम् व्यनक्ति । सर्वे श्रौतग्रन्था गृह्यसूत्रग्रन्थैरेव प्रायशोनुसन्धीयन्ते ।
परमिदन्तु प्रतीपनया गृह्यसूत्रमनुसन्दधानो प्रतिभासते । तदेतस्य श्रौतसूत्रस्य
तदीयगृह्यसूत्रादप्यर्वाचीनत्वं ध्वनयति ।

गृह्यसूत्राणि

ऋग्वेदीयगृह्यसूत्रम् शांस्यायनम् । तच्च षडध्यायात्मकम् । अन्यदेतत्पता-
तीयं, ऋषिवरशाम्बध्यविरचिनं शाम्बध्य-गृह्यसूत्रम् । तदेतत्शांस्यायनगृह्यसूत्रनः
सर्वथा भिन्नमेव । अत्र प्रतिपादितः पितृयज्ञविधयश्चित्र्याविशेषः शांस्यायने ॥ नोप-
लभ्यते । शांस्यायने च प्रतिपादिता बह्वपः क्रियाः शाम्बध्यसूत्रेषु नोपलभ्यन्ते ।
तस्मात्तेषां घटसम्यग्दृष्ट्वा तु मुनरा निरस्तंवेति । ऋग्वेदीयशांस्यायनगृह्यसूत्रन्तु

ऐतरेयब्राह्मणाङ्गभूतोऽध्यायचतुष्टयात्मको ग्रन्थस्तदीयश्रौतग्रन्थ इव 'नम. शौनकाय' इति शौनकनमस्कारपुरस्सरमेवोपसहृतः ।

सामवेदीयगृह्यसूत्रन्तु गोभिलगृह्यसूत्रम् । तच्च प्राचीनतमेषु गृह्यसूत्रेष्वभ्यहितत्वात् प्रकृततममवधार्यते । खादिरगृह्यसूत्रं द्राह्यायणशाखासम्बद्धम् । सामवेदीयराणायनीयशाखासम्बद्धं प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतं सूत्रं गोभिलसूत्रात् किञ्चित् सक्षिप्तम् ।

शुक्लयजुर्वेदीयञ्च पारस्करगृह्यसूत्रम् । सूत्रमिव वाजसनेयसूत्रनाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । अस्य कात्यायनसूत्रेण सह बलवत्तरोऽनुबन्धः । इदमेव पारस्करीय-गृह्यसूत्रमालम्ब्य इयमर्वाचीना याज्ञवल्क्यीयस्मृतिः प्रवृत्ता । कृष्णयजुर्वेद-सम्बन्धीनि सप्त गृह्यसूत्राणि लभ्यन्ते । तत्रादिमम् आपस्तम्बसूत्रम् । अन्यानि च षट्-हिरण्यकेशीगृह्यसूत्रम्, बौधायनगृह्यसूत्रम्, भरद्वाजगृह्यसूत्रम्, मानव-गृह्यसूत्रम्, वाठकगृह्यसूत्रम्, वेत्तानसगृह्यसूत्रञ्च । अथर्ववेदीयसूत्रग्रन्थेषु कौशिक-गृह्यसूत्रं प्रधानतमम् । अस्मिन् हि सूत्रग्रन्थे न केवलं गृह्याणि कर्माणि निर्दिष्टानि अपितु बहूनि आभिचारिकाणि कर्माण्यपि वर्णितानि । वेदान्तरीयगृह्यसूत्राणोचरा अपि बहवो विपद्याश्चर्चिताः ।

तदेव समासत एव श्रौत-गृह्यसूत्राणां परिचयो दत्तः । विस्तरस्तु तत्र-सत्रं च जिज्ञासुभिरनुसन्धेयः ।

यद्यपि यावन्तो यज्ञयागादधोऽत्र सूत्रग्रन्थेषु विवृतास्तारवन्तः सर्वेऽपि अनुष्टुप्ग्रन्थेनोपेयास्तथापि गृह्यमेधिना वर्तव्यकर्मसु तेषु प्रधानतया पञ्च यज्ञास्तु निस्तन्त्रतयाऽनुष्टुप् एव आत्मव्याख्याय । तत्र यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञः, यद्देवानुद्दिश्य हविर्भुङ्क्षोति स देवयज्ञः, यत्पितॄन् अद्भ्यासंति तर्पयति स पितृयज्ञः, यद्भूतान्युद्दिश्य भूमौ मलिनमुपहरति स भूतयज्ञः, यद्ब्राह्मणान् भिक्षुनर्निषीदति सारकरोति सोऽतिथियज्ञः । तत्रापि ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायस्व-रूपवान् प्रधानतमः । तत्राऽपि सम्प्रयोगात्तर्पणं, गामयज्ञोप, देवाध्ययनञ्च प्रातःशायं सुत्ययनत्वेनाभिमतत्वादवश्यमनुष्टुप्ग्रन्थेनापरिहार्यमेवेति ।

धर्मसूत्राणि

धर्मसूत्राणि चेमानि लौकिकाचारव्यवहारधर्मप्रतिपादकानि । प्राधान्येन धर्मसूत्रेण वर्णाश्रमधर्म एव प्रतिपादितः । धर्मसूत्रग्रन्थाश्चाधो कृष्णयजुर्वेदीय-राणासम्बन्धिन्तः । सम्प्रति तेषु त्रय एव समुपलभ्यन्ते । तथापि वेदान्तरासम्बन्धिनी-ऽप्येऽपि तादृशा धर्मसूत्रग्रन्थाः पुरा आसन्प्रति ग्रन्थान्तरेषु तेषामुद्धरणोदवगम्यते । धर्मसूत्रेषु अष्टादशिनमम् आस्तम्बोदयम् । अस्मिन् प्राधान्येन ब्रह्मचारि-गृह्यधर्माः,

भोग्य-पदार्थाः, तपोमार्गाश्च निरूपिताः । विवाहधर्मो दायधिकारः दण्डनियम-
प्रभृतिलौकिका विषया अपि प्रपञ्चिताः । ग्रन्थोऽयं प्रायः आर्षदर्शना निश्चयत्वात्
संस्तुतोऽस्ति प्राक् चतुर्थशतके विरचितः सम्भाव्यते । अपरो धर्मसूत्रग्रन्थः हिरण्य-
केशीयः । साम्प्रदायिका हिरण्यकेशिशास्त्रामिमां आपस्तम्बशास्त्रोत्पत्तामेवाभि-
मन्यन्ते, न स्वतन्त्रशास्त्रम् । ग्रन्थोऽयं आपस्तम्बीयधर्मसूत्रप्रतिपादिततत्त्वा-
लोचनाय परमोपकारकः । तृतीयश्च धर्मसूत्रग्रन्थ आपस्तम्बीयः ।

अस्मिन् सूत्रग्रन्थे वर्णाश्रमधर्माः, यज्ञविशेषाः, राजधर्माः, दण्डविधानम्,
सांख्यधर्माः, दायविभागप्रकारः, विवाहप्रकारः, स्त्रीणामधिकाराश्च निरूप्यन्ते ।
एतन्मन्येषामपि धर्मसूत्राणां नामानि ग्रन्थान्तरेषु समुपलभ्यमानानि दृष्टिपथमव-
तरन्ति । तानि तु तत्र तत्रैव परिमर्शनीयानि । ग्रन्थकलेवरवृद्धिभयाप्राप्त प्रप-
ञ्च्यन्ते । तद्विषयं वैदिकयाज्ञमये कल्पसूत्राणां पदमतीव संक्षिप्तमवहति । कल्प-
सूत्राणि हि वैदिककर्मकाण्डमशेषविशेषवर्णनपुरस्सरं परिमण्डयन्ति, तद्रहस्याव-
बोधने चातीव साहाय्यमाचरन्ति ।

इदमत्र बोध्यम्—वेदप्रतिपादितालिङ्गकर्मप्रतिपत्त्यर्थं ग्राह्यग्रन्थाना-
मुदयः । ग्राह्यग्रन्थोपवर्णितानां वस्तुतत्त्वानां विशदीकरणार्थं कल्पसूत्राणामुदयः ।
इति हेतोरेव तेषामपि वेदाङ्गत्वेनाङ्गोक्तारः । प्राचीनानि कल्पसूत्राणि तु वैदिक-
कर्मकाण्डपरिरक्षणार्थमेव प्रवृत्तानीति सम्भाव्यते । तेषां प्रादुर्भावोऽपि बौद्धमनावि-
भिन्नज्ञानिक एवेति तर्क्यते । तदनन्तरं वैदिककर्मकाण्डप्रातिगोम्यमालम्बमानस्य
बौद्धसम्प्रदायस्य प्रादुर्भावोत्तेजिनैर्वैदिकधुरन्धरैः प्राक्ननपरम्पराप्राप्तस्य कर्म-
काण्डस्यावहेलनामसहमानस्तस्तस्तद्विशदीकरणार्थमेवेति सूत्रग्रन्थाः प्राणायियन्
इति न दुष्परमूहितुम् विपश्चिन्तामिति दिक् ।

व्याकरणम्

व्याकरणस्य प्रयोजनम्—व्याकरणानि कति ?—पाणिनीय-पावरणस्य विषय—कोऽयं पाणिनिर्नाम—का नु सन्वस्य जनपद—पाणिने काठ-निर्णय—पाणिनेर्दुष्यम्—पाणिनीयाष्टकस्य प्रतिपाद्या विषया—व्याकरण-स्या व ग्रन्था—व्याकरणान्तराणि—भट्टाजिदीक्षित—राजपि भर्तृहरि—पाणिन का यकला—अन्ये व्याकरणपुरन्धरा ।

व्याकरणस्य प्रयोजनम् ८

इह खलु लोकव्यवहारनिर्वहणार्थं भाष्यं जूयते प्रधानभाष्यम् । अन्तरेण भाषा लोका न प्रभवन्ति नैजभाषाय प्रकाशयितुम् । अप्रकाशयन्तश्चाभाष्यं कथमिव ते पारयेयुः किञ्चिदनुष्ठातुम् । किञ्चिदनुष्ठातुमशक्नुवता तेषां कृते सकल जगदेवाग्रकारमयम्भवेत् । अतएव स्पष्टभाष्यं तत्रभवान् भाषायंप्रवरो दक्षिणहस्ताभाष्यम्—

इदमन्धतमं कृत्स्नं, जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वय ज्योतिराससार न वीर्यते ॥ इति ॥

भाषयापि तथा पुनः सुसंस्कृतया भवितव्यम् परब्राह्मणं सङ्गमयितुम् । सुसंस्कृता भाषा च शब्दसाधुत्वमपेक्षते । साधुशब्दा हि प्रयुज्यमाना मध्यममर्ष-मर्षयन्ति नासाधुशब्दा । साधुशब्दप्रयोगे तु व्याकरणाध्ययनं हि प्रधानं प्रयोजकम् । हि व्याकरणज्ञानरहितं साधुशब्दानं प्रयोक्तुं क्षमम् । उक्तञ्च रामायणे—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।

बहु व्याहरताग्नेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

इत्यनेन हनूमतो व्याख्यापारेण तस्य व्याकरणपारङ्गतत्वं ध्वनितं भवति । नगवैव्याकरणं साधुशब्दप्रयोगे क्षमं, यद्यपिदमित्यपि च सूचयति । आलङ्कारिका अपि च्युतिसंस्कारत्वात् न वाच्यदोषमात्रक्षणास्तत्परिहाराय व्याकरणाध्ययनस्या-नन्वश्यकमपूपुणम् । आचार्यो वेङ्कटाध्वरोऽपि अनुमेयार्थं विशदयति स्वकीये पद्ये निम्नाङ्किते—

अस्वीकृतव्याकरणौषधानामपाटव्यं यच्च सुगदमास्ते ।

वस्मिन्निदुक्ते तु पदं कथञ्चित् स्वरं येषु स्विद्यति वेपते च ॥

१ तत्रभवान् वाल्मीकिराह—

इत्येनं वृषं सीतां हनुमान् इवृताम् ।

भस्कारेण यथा हीनो वाचमर्यान्तरङ्गताम् ॥ इति ।

नद्वय व्याकरणच्युतिपरिहाराय व्याकरणस्याध्ययनं नितरामावश्यकम् ।

तदित्यं व्याकरणस्य परममहत्त्वमुपपादितमाचार्यैरिति ।

व्याकरणस्य च पुनः प्रवृत्तिप्रत्ययाद्यनुशासनेन पदम्बह्वरनिर्णयस्य तदर्थेनिराकरणाय च परमोपयोगः । नहि व्याकरणमन्तरा पदपदार्थवबोधः सम्भवः शक्यते मम्मवितुम् । व्याकरणस्य प्रयोजनजातमुद्दिश्य आचार्यो बरहविरच्यमाह चानिबन्धने—‘रक्षोहागमलघ्वसन्देहा प्रयोजनम् ।’ इति । तान्नेतानि प्रयोजना-न्तराऽपि भगवत्पतञ्जलिमुनिपादं प्रपञ्चितानि महाभाष्ये पस्वशाङ्गिके । ‘एतावन् वेदानामप्येयम् व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारजो हि सम्प्रवेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थं वाच्यदस्यति । ऊह सत्त्वपि—न सर्वो लिङ्गं न च सर्वाभि-विनविनभिर्वेदमन्त्रा निगदिता ते सावश्य यत्तमेन विपरिणमयितव्या । तान्ना-वेदव्याकरणं शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादभ्येयं व्याकरणम् ।’ तत्र रक्षोहायोनि^१ तु प्रमुखाणि प्रयोजनानि, आनुपङ्गिणानि चैवराणि । एव ग्रहूनि व्याकरणस्य प्रयोजनानि प्रदर्शितानि, विशेषावगति कुतूहलभिस्तु तानि तत्रैवानु-गम्येयानि ।

तदेतच्च किल व्याकरणं ‘वृद्धिरावेवं’ (१. १. १) इत्यारभ्य ‘अ अ’ इत्यन्तमष्टाध्यायीमकः शाब्दशास्त्रम् पाणिनिमुनिभगवत्पादं दर्शयितुम् । तत्र वाक्यामनेन मुनिना वार्तितकमुपन्यस्तम् । तद्वार्तिकोपरि भगवत्पतञ्जलिमुनिपादः महाभाष्यमारचितम् । तदेतत्प्रमुनि व्याकरणं वेदाङ्गत्वेन ग्रन्थात् ॥ व्याकरणा-न्तराणि तु वेदाङ्गत्वेन नोपनीयन्ते । कुतः ? तेषां लौकिकप्रयोगावबोधनादप्यव-सानान् ।

व्याकरणानि ऋति ?

तानीमानि पुनर्व्याकरणानि नव सन्ति, इति रघु-प्रमुनि-कल्पतरु-र-लेखेनानुमोदने :—

गङ्गा चान्द्र बानहृत्स्न कौमार शारटायनम् ।

माग्व्यन चापिनाल शाकः पाणिनीयकम् ॥

अथे तु व्याकरणानामष्टकत्वमेव निरूपयन्ति । तद्यथा भविष्यपुराणे आहो पर्वणि प्रथमाध्याये :—

प्रथमं प्राच्येने आहो, द्वितीयमं द्रमुच्येने ।

याम्यं प्राक्तनं ततो रौद्रं वायव्यं, वाग्गं तथा ।

मात्रिषं तथा प्रोक्तमष्टमं वैष्णवं तथा ॥ इत्यादि

१. तदाह प्रदीपकार “नाप्यकारो विवरणकारवान् व्याकरणस्य माशाप्रयोक्तृत्वात् रक्षोहेति”

परवस्तुतस्तु ऐन्द्र-काशकृत्स्ना-आपिशलि-शाकटायन-पाणिनिहृत व्याकरण-
ञ्चेति पञ्चकमेव प्राचीनतम व्याकरणम् ।

पाणिनीयव्याकरणस्य विशेषः *

व्याकरणं हि नाम वेदाङ्गेषु प्रधानतममङ्गमिति न तिरोहितं विदुषाम् ।
सर्वेष्वपि व्याकरणेषु पाणिनीयतन्त्रस्यैव लौकिकवैदिकोभयप्रक्रियालङ्घितत्वाद्
वेदाङ्गत्वं नेतरेषाम् । तदिव पाणिनीयव्याकरणमण्डनिरध्यायंर्गुम्भितत्वादष्टाध्या-
यीति पदेनापि परिभाष्यते ।

त एष पाणिनिमुनि अक्षरसमाप्तायाद्वारज्य लोके वेदोभयपथा सञ्चर-
माणं किमपि व्याकरणान्तरविलक्षणं तन्त्रं प्रणिनाय । यस्मिन् पथि पाणिने
प्राङ् न कोऽपि आचार्यः सञ्चरचारः । इति हेनोरेव पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमिति
व्यपदेशो लक्ष्यावकाशः । एष एव पाणिनिव्याकरणस्य व्याकरणान्तरेभ्यो
विशेषः ।

अस्मिन् सर्वाङ्गरमणीये पाणिनीये विद्यमाने सति व्याकरणान्तरेषु विहास-
कथमिव यदादरा भवेयुरिति तानि प्रचारबंरल्यात् सहजगत्या विस्मृतिपथङ्गतानि ।
अत एव वेङ्गुटाध्वरो व्याकरणान्तरावेक्षया पाणिनीयव्याकरणस्य समादरणे बीजं
मुनोद्वलमस्ति—“पाणिनिव्याकरणमेव प्रायेणोपाधिकप्रतीतिकारणमिति ।” अतएव
तत्र कृत्तयामादरः । वैदिकशब्दानतिरिच्य लौकिकेष्वपि शब्देषु पाणिनिव्याकरण-
मेव प्रकृततम व्यवस्थापकत्वमलङ्करोति । तथा—“शताच्च ठग्यतावशते” इति
पाणिनीयविधिमालम्ब्य ‘शतिक’ इति रूपं भवति आपिशलि-काशकृत्स्नाभ्यां
‘शताच्च ठग्यतावग्रन्थे’ इति भूतकरणात् शत्य इति रूपम् । तत्र पाणिन्यनुगृहीत-
शब्द सायुरतान्यानुगृहीत इत्युदेति विप्रतिपत्तिः । तत्र—“नियतकालाश्च स्मृतयो
व्यवस्थाहेतवः” इति ‘मुनिग्रयमतेनाद्यत्वे साध्यसाधु प्रविभागः ।’ इति कथ्यद-
महाभागेनाभ्याधि समाधानम् । ‘यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यं’ मिति वचनादपि च
पाणिनीयस्य प्रमुखं प्रामाण्यमभ्युपेक्ष्य भवति । तथा च यथोत्तरमिति प्रतीकमुपा-
दाय उत्तरातरस्य बहु-इयदशतत्वादिनि हेतुरपि प्रामाण्येनोपन्यस्तः । एतेनापि
पाणिनीयस्य धादरास्पदत्वं चरितम्भवति । इदमत्र प्रतिपत्तव्यम् स्वकाले प्रयुक्तता-
नेव शब्दान् लभ्योद्भूतयं पाणिनि स्वकीय व्याकरणं प्रणिनाय । तदनु वाचिचि-
परंतान् शब्दान् स्वकाळे प्रयुक्तानुद्दिश्य कात्यायनो वाचिबान् रचयामास ।
एवमेव तदनु च भगवान् पतञ्जलिरपि भूषंदूष्यान् शब्दान् साक्षात्कृत्य तदनुगुण-
भाष्यं निममे । तर्देनिरत्रमुनिभिः प्रवर्तितत्वादेव त्रिमुनि व्याकरणमिति व्याकरण-
व्यवहारः । तथैतस्मिन् व्यतिरेकेऽपि व्याकरणस्य पाणिन्युपज्ञत्वन्तु जिलाव्याहृत-

मेवेति । त्रिलमिति च लोकवेदोपशब्दानुशासनपरत्वात् पाणिनीयमेवीहित-
व्याकरणराशिशिरोरत्नायमानमिति ।

अपि च—

अपाक्षम्यनन्दिन्य मारवद्विद्वन्मोचन् ।

अनोनमनवदञ्च मत्र मूत्रविदो विदुः ॥

इति सूत्रलक्षणं यथा सञ्ज्ञापयतीति पाणिनीयसूत्रेषु न तथा कश्चिदन्यत्र ।
अस्य सूत्राणि अपाक्षगणि, सूत्रगणपदानाञ्च सूत्रान्तरेष्वनुवृत्तिः । न तु प्रति-
सूत्रमनुवृत्तिपदप्रयोगः । संज्ञाश्चापि इन्, हुन्, षट्, लृक्, इलृ, घ, वि, घृ, टि, भ,
इत्येवंविधाः प्रायाः एकाक्षरा अपाक्षरा वा प्रणिर्गताः । किञ्च यद्यच्छास्त्र-
मभिद्वित्वान् कार्यान्तरप्रयोजकं तन्निवर्तकं वा तत्तच्छास्त्रमभिद्वित्वाण्डे पठितम् ।
यस्य च परत्वेन प्राबल्यमभिप्रेतं तत्परम्पादुद्धृष्टतम् । अहो नु खट्व बुद्धि-
घेनलक्ष्यं पाणिनेः । इत्थं पाणिनीयव्याकरणस्योक्त्याघायकानि गणनातीतानि
तरुणानि । नात्र ग्रन्थभूयस्त्वभिधाय तानि निरूपयितुमुत्तमहामहे । सोऽयं व्याकरण-
भातंगडमण्डलावण्डलपदबोमाहः यशःशरीरेण वर्तमानोऽद्यापि कस्य चक्षुष्मनो
हृदयानन्दममन्दं नोपजनयति ।

अथ कोऽयं पाणिनिर्नाम ?

भगवतः पाणिनेराचार्यस्य चरितमद्यापि विद्यते तममावृतम् । कस्मिन् काले
स ममुत्पन्नः, कतमञ्च जनपदमलञ्चकार स्वजनपदा, कुतश्च तस्य सादृशव्याकरण-
विज्ञानसम्पादनपाठवम्, इति निश्चितमपि तत्त्वज्ञानमिदमनुसन्धानमपेक्षते । तदत्र
विदुषा प्रीतये तद्विषयेऽपि किञ्चिन्मात्रमिहोच्यते । तत्र तावत् शिक्षाया 'दाशो-
पुत्रस्य पाणिने' इति वचनेन गम्यते—यदेव मुनिः कस्यादिचद् दाशोनाम्न्या देव्या
गर्भेऽनुविनमुक्तनामनिः । जनकश्चास्य कश्चिन् पाणिनो नामा मुनिमत्तमः । तथा च
स्वयमाचार्य, पणिनश्चादिति, न संज्ञाया, प्राप्ते टिलोपे 'गायि-विदयि-केशि-गणि-
पणिनश्चेति' सूत्रेण निषेधान् पाणिनं शब्दं व्याकुर्यते । तस्याप्ययं पाणिनिः । तदेना-
यना गम्यते यत्कस्माच्चिन्पाणिननाम्नो मुनिप्रवरान् दाशोनाम्न्यां देव्यां गृहोत्तम-
पग्निहोत्रं पुण्यान्मा मर्त्यैः पाणिनिर्नाम निश्चितप्रायम् ।

अथ कोऽयं जनपदः

पाणिनि. 'तूदीशान्तुरेति' सूत्रे शान्तुर इति कस्यापि स्थाननिशेधस्य
नामेति निदिदेश । अत्र. मुदाकमिदमभ्युपेनं यशचायोऽयं शान्तुगम्यं नगरं विभय-
यामास । यत्तल्ल वपेय मन्दातल्ल्याहुर, म्हुर, इति अपगन्धय, मग्निनि त्नाहुर

इति नाम्ना परिणतम् । तत्रभवान् भाष्यकारश्च पुनः शालातुरीयशब्दं पाणिनीय-
पर्यायतयाऽस्तकृत् प्रापुः । तेनैतत् सम्यक्तया प्रतिपत्तुं शक्यते यदसौ महामेधावो
पश्चिमोत्तरदेशमेव स्वजन्मना समलञ्चकारेति ।

इदञ्च शालातुर^१नामनगरं तक्षशिलायाः समीपे वर्तते । स च शालातुराब्दो-
द्यमद्यत्वे लङ् इति समाख्यया प्रत्याधत्ते । बम्बलपुरमण्डलान्तर्गतजहानौराण्य-
ग्रामसन्निधौ ततो दशक्रीडमितेऽन्तरे चावस्थितो लाहुरश्चाप साम्प्रतिकलाहोर-
नगराद्भिन्न इति गवेषणयाऽवधार्यते ।

पाणिनिमुनिरयमासीद् बाल्यकालादेव महान् मेधावो प्रदीप्तप्रतिभा-
शाली च । भगवता पतञ्जलिनाऽसौ कविपदेन विभूषितः — ‘अकीर्तितमाचरित-
कविने’ति । अपि च ‘प्रमाणभूत आचार्यं दर्भपवित्रपाणिं, शुचावबकाशे प्रादुर्भूत-
उपविश्य, महता यत्नेन, प्रणयति स्मेति । तत्र वर्णनापि अनर्थकेन न भवितव्यम्
‘किपुनरियता सूत्रेणेति ।’ तस्मिन् वर्णनसामान्यायन्तु तत्तीव्रेण तपसा प्रत्यक्षीभूत-
साक्षान्महेश्वर एव शब्दविद्यारहस्यप्रकाशनायं पाणिनये समुपदिदेशेति प्रवादस्तु
तस्मिन् सातिशयबद्धश्रद्धाकानां तत्परमभक्तानामर्थवादमात्र एव ।

एष किल वर्णनसामान्यायस्तु यस्तुतः ऋगुपज्ञं मूलोद्देशतः ‘अग्निमीले’ इति
ऋग्वेदीयप्रथमधृतावेवोपदिष्टो भगवता आदिकविना परमेश्वरेण इति प्रदर्शित-
ञ्चाद्यत्र । यत्कालान्तरेणालङ्काररूपेण कविभिर्मनीषिभिर्महेश्वरद्वयकानिना-
वीत्यनिर्घोषरूपेण समासादिताया चतुर्विंशसूत्र्या परिणतोऽवधार्यते इति ।

पाणिने कालनिर्णयः

महापि पाणिनिः यदा भारतभूयः स्वजन्मपाञ्चजग्राह इत्यत्र तु विमर्शका अपि
प्रायशो यत्नयमाः । ये च यं कश्चिद् बालं निरूपयन्ति तेऽपि स मुक्तियुक्तवचोभि-
रुपपादयितुं न प्रभवः । इतरे कालनिर्णिनीयया प्रवर्तमाना अपि साधनसौकर्यमन-
वाप्य कुण्ठितपिय सन्त मध्य एव विरताः । अयमेव कथासत्तितागरोऽपि पाणिने
कालनिर्णये कृत्यायमान इवास्ते । केचन तु ह्यीस्ताशतवारम्भात् सार्द्धात्रिंशद्वर्षा-
त्पूर्वमेवात्र कालं सम्भावयन्ति । अपरे ह्यीस्तायुत सार्द्धात्रिंशत्सहस्रतोऽपि कतिपय-
वर्षपूर्वमस्य कालमात्रं दयन्ति । अन्ये च कथामप्येकामत्रोदाहरन्ति । यत्पुरा
यदा कुण्ठितमति पाणिनिः धीगुरुवरमुपवर्णमुपाध्यायं विद्याध्ययनार्थमुपाश्रितः,
तदा तस्य मनीष्येन कालायमेन वादाह्वे स बलवत्तद्विदित परमवियण्ण सन्
भगवन्तं महेश्वरं तत्र प्रभावेन प्रगाढं समासाद्य च तद्विदितानिनादसमर्थं वर्णनमा-

म्नायं शब्दविद्यारहस्यप्रकाशनार्थमिदं नूतनं पाणिनीयाष्टकं नाम व्याकरणशास्त्रं रचयामासेति । एवं ये कात्यायनममकालमवत्वमाचार्यस्य प्रतिपादयन्ति न तद्युक्तं प्रतिभाति । यतो नहि पाणिनीयसूत्रेषु रातो जनमेजयादुत्तरकालनवस्य कस्यापि नाम दुषपयमवनरति । नैतावदेव अपिनु परमप्रसिद्धस्य व्याससूतोः शुक्म्यापि नाम नोपन्यस्तमुपलभ्यते । तत्र शुक्स्य व्यासापन्यबोधिका 'वैव्यासकि' इति संतामनुश्रुत्य परस्तान् तन्माधनाय कात्यायनेन वरश्चिना 'व्यासवरुडेति' वास्तिकमारम्भम् । तेनतदनुमानुत्तु दु शकम् यत्तदानीं पाणिनिकाले वैव्यासकिवारुडक्याविपदानि लोके व्यवहियमाणानि नामन् । इति हेतोरेव पाणिनिः तदानीं तादृशं सूत्रं न जुगुप्सु । पाणिनिस्तु स्वकाप्यव्यवहृतानेव शब्दान् सूत्रेषु न्यनान्मोदिति । पाणिनिना यन्नोक्तं षडुक्तं वा तदेव कात्यायनेन वास्तिकं पूरितं प्रणाययानं वा । तस्मान् पाणिनेः कात्यायनान् पूर्वकालभवत्वं सूत्रपत्रमेव । पुराणकाशान्पूर्वमपि पाणिनेरिदमेवा-
धलम्बनं यत् पुराणपठितान् बहून् शब्दान् अपाणिनीयान् पञ्चयं. सूत्रं संस्कृतं मुदाकानपि न स सञ्चम्कार । अनोपि पुराणकाशात्पूत्रेज्ज्वं पाणिनेरव्याहृतम् । किञ्च स्वरसञ्चाराः पुराणकर्तारो मह्यंयः पाणिनीयानामपि शब्दानामार्थं स्वोक्त्याणां पाणिनीयव्याकरणे नातिश्रियन् इत्यपि सम्भाव्येत चेत्तदापि तस्य पुराण-
कालान् प्राचीनत्वं तु दुरपह्लवमेवेति । अतः वैदिकपुराणिककालपौरन्तराल एव कश्चित्पाणिनेः कालः सम्भाव्यते । केचन कालविदः पाणिनेः कालं ग्रीस्नात् प्राक् ७०० वर्षदेशीय. कात्यायनस्य च ग्रीस्नात् ४०० वर्षदेशीय इत्यामनन्ति ।

वरश्च्यपरनामा कात्यायनस्तु पाणिनेरुत्तरकालज्ञान एव । यः किल स्वकाये प्रयुक्तप्रयोगानुस्यूतानव्यवहृतपूत्रान् शब्दानुद्दिश्य वास्तिकान् प्रणिनाय । यया गलु पुरा पाणिनिकाले—'देवानां प्रिय' इति पदद्वयं अममस्तमेव प्रयुज्यते स्म । तदानीं तेनासमस्तपदेन यतीयपदुरेवावबुध्यते स्म, तदनु कात्यायनकाले समस्तमेकपदीभूतं पदमादश्यप्रद्योतकतया भूर्त्वार्यवत्त्वेन व्यवहृतिं गतम् । ततो भगवता कात्यायनेन 'देवानांप्रियो भूर्त्वं' इति वास्तिकं प्रणीतम् । इत्यनेनापि कात्या-
यनस्यावरज्ज्वं सूच्यते इति ।

पाणिनेर्वैदुष्यम्

पाणिनेर्विलक्षणं वैदुष्यशेषधिसुपश्लाघयन् तत्रभवान् भाष्यकारो व्यास-
हार 'वृद्धिरादिति' सूत्रभाष्ये—'स प्रमाणभूत आचार्य ...मया प्रदर्शय गुराणि
प्रामाणि स्म । तत्र यणेनापि अनयंकेन न भविनव्य विपुनगिना गुरेनेति ।' अनेन
लोकोत्तरमेपाकिनोऽस्य वृद्धिप्रोदिमाग्युर्वेकान्तदर्शिता च गुराणि आदिना भवति ।
मोऽयमेवविधालोकिगुणगरिण्या कस्य वा न ममयां अर्धममममि, पाणिनि —

अज्ञानान्वयस्य लास्यस्य ज्ञानाश्चनमन्वावया ।

चक्षुस्त्वमीशिते येन तस्मै पाणिनिष्य नमः ॥

यस्तुत पाणिनीयव्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वार्थपूर्णं चेत्यत्र नास्ति संशय-
लघोऽपि ।

पाणिनीयाष्टकप्रतिपाद्या विषया

पाणिनीयव्याकरणमिदम् अष्टभिरध्यायैरुपनिबद्धम् पाणिनीयाष्टकनाम्ना-
ऽपि प्रसिद्धम् । अत्र हि प्रत्यध्याय चत्वारः पादा अनुस्यूताः । व्याकरणं हि नाम
प्रकृतिप्रत्ययाद्यनुशासनेन पदपदार्थस्वरूपव्यवस्थापकं पुण्यतमं शास्त्रम् । व्याघ्रियन्ते
ध्रुवपाद्यन्ते शब्दा येनेति तद्व्युत्पत्तेः । तदेतत्सर्वार्थपूर्णं लक्षणपरितृप्त्वात् पाणिनीय-
मेवेतरव्याकरणमूर्द्धाभिषिक्तं विभाष्यते ।

एतत्प्रतिपाद्या विषया सङ्ग्रहेण निम्नपद्येषु समुपसद्गता —

सूत्राणां क्रमविन्यासो हृदिरो मुनिना कृतः ।

निरीक्ष्यता सावधानं पूर्णञ्च परितुष्यताम् ॥

सज्ञाना परिभाषाणाम् पूर्वाध्याये प्रदर्शनम् ।

समासश्च विभक्त्यर्थं द्वितीयाध्यायमगोचरा ॥

तृतीये धातुविहिता प्रत्यया सुस्पष्टस्थिता ।

सुस्पष्टपञ्चमयोद्धता अवशिष्टाश्च ते क्रमात् ॥

षष्ठे प्रकृतकार्याणि प्राप्तेन दर्शयन्मुनिः ।

सप्तमे प्रत्ययस्थानि द्विष्टानि च यथारक्रमम् ॥

अष्टमे पूर्वचरणे पदकार्यं समासतः ।

यान्यसिद्धानि पूर्वत्र त्रिपाद्या तान्यवेषयत् ॥

कृत्वा पूर्वमनोयोगं शिष्यप्रियञ्चिकीर्यया ।

पाणिनीयमिदं पाठ्यं शुश्रूष कृष्णाणवै ॥

शब्दाभ्यो धितितीर्था चेद् व्याकृत्यपि जिपांसुता ।

पाणिनीयं प्रपत्नेन समभ्यस्य तदर्थिभिः ॥ इति ॥

पाणिने काव्यकला

सुप्रहीतनामधेयो भगवान् पाणिनिर्न केवलं शब्दशास्त्रपारङ्गतं कवित्व-
बलायामप्यसौ परमकुशल आसीदिति रायमहाभागोऽमरकोशटीकायामुद्धृतानि
पाणिनिप्रणीतानि कतिपयानि पद्यानि आचार्यस्य कवित्वकलाचातुर्यं द्योतयन्ति —

गतेऽर्द्धरात्रे परिभन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषिः कालमेघाः ।

अपश्यतो यत्समिधेन्दुबिम्बम् तच्छर्वरो गौरिव हृङ्करोति ॥

उपोदरागेण त्रिलोलतारकन् तथा गृहीत शशिना निशामुवम् ।

यया समन्तं तिमिराशुक् तथा पुरोऽपि रागाद् गच्छितं लक्षितम् ॥

त्रिलोक्य सङ्गमे राग पश्चिमाया त्रिवस्वन ।

कृत्वा कृष्णमुच प्राच्या नहि नग्यो विनेर्ध्या ॥

अयाससादामुमनिच्छनेजा जनस्य दूरोज्जितमृत्युभीते ।

उत्पत्तिमदस्तु विनाश्यवश्यम् यथाहमियेऽमिवोपदेष्टुम् ॥

शरणि रविरश्मितप्ता विस्त्राणा शोषमतिशयत्पिता । इत्यादि ।

विशिष्य तु काव्यप्रकरणमत्रानुसन्धेयम् । पाणिनिना काव्यद्वय प्रणातम्

पाटलविजय जाम्बवोविजयञ्चेति । तत्र स्तुतिमालोच्य कचन प्रत्ययतिष्ठन्ते

यत्सस्कारच्युतिदायदुष्टत्वात्नेय पाणिने कृतिरिति सम्भाव्यते । व्याकरणो

पक्षध्वपदेशान्न शब्दाङ्गस्य शाश्वतवृत्त्योतिष सञ्चरु सिद्धवाग्विभक्तस्य कृतौ तु

नाणोरपि च्युतिसस्कारदोषस्य सम्भवोऽस्ति । परन्तु रुद्रटप्रणीतकाव्याङ्गङ्कार

टीकाया नेमिसाधुना च्युतिसस्कारदोषोदाहरणप्रसङ्गे— सन्ध्या वधू गृह्य करेणेत्यत्र

गृहीत्वेति वक्तव्ये गृह्येति प्रयोग च्युतिसस्कारदोषद्वयित इत्युदाहृतम् । तथा

विधोऽप्याहुत प्रयोग शब्दशास्त्रमानण्डमण्डलात्तण्डलेन कृत स्यादिति न

बुद्धिपदतिमारोहति । अतः संपा कृति पाणिने नास्त्येवेति निश्चितप्रायम् ।

मत्यमेतत् चेन्नाम रचनेय न स्यात्पाणिनिरिति । परन्तु यदि नाम स्वीक्रियत यद-

चनेय पाणिने कृतित्व न व्यभिचरति, तदा तु पाणिनिहृतिबलादेवाऽस्य प्रयागस्य

साधुत्वमन्युपेयमेव । गृह्य-गृहीत्वेति प्रयोगद्वयस्यापि साधुत्व आचार्यानुगृहीतवा

देवोन्नेयमिति । न तस्य पाणिनीयस्यापाणिनीयत्व यत्तन्नेनापि शक्यं सा-
यितुम् । तथा सति काव्ययोरनयो पाणिनिहृतिवाङ्गीकारेऽपि न कापि विप्रति-

पत्तिरिति । नहि तेजस्तिमिरयो सामानाधिकरण्य सम्भवति । परन्तु मानव

निसर्गसुलभदोषसदृशत्वात् पाणिनिरपि न भुवन । तदस्याद्भुतप्रज्ञस्य पाणिनेरपि

सर्वविदः कृतिमुद्दिश्य दोषोदधान्न नाम कस्य न विमर्शकम् । तथापि मानव-

स्वभावसुभ्रममादिदोषस्थापरिहायत्वमवगमयितुं किञ्चिद्विवाध प्रसूयते—

तथा च पदसस्कारपक्षे 'हरिर्भवति, साधुर्भवति' इत्यत्र विसर्गस्य रेफ-

नध्य विधायकानुगासनभावात् अव्याकृतत्वं दुर्निवारमिति । तदवगतोयन्त दोष-

दुष्टस्य पाणिनेरकथं न माप्रयापि समपक्षयिन् प्रभ्य । मात्र्यमनोविक्रममन्यो

मह्यि क्वचिदरण्ये ध्यानावस्थित ध्याधेणात्रान्न त्रयादस्या नौनिश् शरीर तत्पात्र ।

इति हेनोरेव व्याकरणसम्प्रदाय तस्यामेव त्रयो सर्वरनध्याय परिपायने

तन्पुष्पनिधिमुद्दिश्येति ।

पाणिनेरन्यरचना

पाणिनीयाष्टकमतिरिच्य अन्येऽपि—गणपाठः-घातुपाठः-उणादिसूत्रं, फिट्-सूत्रं-शिक्षा-लिङ्गानुशासनम्-परिभाषाप्रभृतयो ग्रन्थाः पाणिनिना विरचिताः । तेषु फिट्सूत्र-लिङ्गानुशासनादीनि तु व्याडिकृतानीति बहव आशेरते ।

व्याकरणस्थान्ये ग्रन्थाः

वात्स्यायनवात्तिवप्रणयनात् प्राक् पाणिनीयाध्ययनाध्यापनस्य सौकर्यनासीत् पुरा । यद्यपि सूत्रवात्तिवकदम्बमपि हृत्य विद्वद्वरव्याडिकृतो लक्षकश्लोकमितो ग्रन्थ आसीत् प्राक् । एवमन्यैः कुप्यादिभिराचार्यैर्गुम्फिता बृत्तयोऽप्यासन् तथापि न ते सन्दर्भा व्याकृतितत्त्वबुभुत्सुना परितोषायालमभूवन् । ततो लोकानुजिघृक्षया भगवान् पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्रतत्त्वार्थं विशदतया व्याचिरयासुः महाभाष्याख्यं बृहद्ग्रन्थरत्नं प्राणयौत् । तदेतस्य भगवतः पतञ्जलेः समयः कालज्ञैः शरीस्ताम्बतः शनचनुष्टयवर्षपूर्वं सप्तविंशतितमशताष्टमवषाप्यते । जननी चास्य विदुषी गोणिकास्या जन्मभूमिश्च गोनर्ददेशः । सोऽयं गोनर्ददेशः अवधजनपदे गोन्डानाम्ना प्रख्यातः नगरमिरयेकः । गोनर्ददेशोऽयं काश्मीरकेषु इत्यपरे । अनयोर्द्वयोः पक्षयोः समीचीनत्वं द्वितीय एव । भर्तुं हरिर्भयटप्रभृतयोऽन्येऽपि विद्वद्गुरुधरा महाभाष्य-भाषकृत्य विद्वतीः कृत्तिग्रन्थाश्च जपन्त्यरे । भयटप्रभृतिवत् पतञ्जलिर्ज्ञातो नूनमस्य काश्मीरकत्वं व्यनक्ति ।

भट्टोजिदीक्षितः ।

प्रदश्यन्ते । तथापि तेषु तत्त्वतः पर्यालोच्यमानेषु निष्कृष्टतत्त्वमिदमेवाभानि यदमी पञ्चद्राविडान्तगतस्तैलङ्गब्राह्मणः कालान्तरेण दाक्षिणार्थः सहोपनतयनिष्ठ-
वरिष्ठमम्पकंविशेषान् कालकृतामन्निष्कृष्टगुह्यरम्परानुरोधेन सारस्वतत्वमुप-
लम्बिनः । तथाहि समबलोक्यते भट्टोजिदीक्षितविरचितशब्दकोस्तुभभूमिकायाम्,
“निविलविद्यासम्भारभाभुरः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणः श्रीमान् भट्टोजि-
दीक्षितः कदा कतमं देशमध्युवानेत्यादिकं बहुभिर्निर्णोतम् । अद्यापि तस्य द्राविड-
पञ्चकातिरिक्त्वन्वे न क्वपि दृढनरं हेतुमुत्पश्यामः । प्रत्युत पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डन-
श्रेणः काशीस्थमहाराष्ट्रजातिममुद्भूतशेषोपाभिषस्य श्रीकृष्णपन्तम्पान्तेवासीनि—

“निविशेषमहं शेषान् शेषकृष्णं गुरुं भजे ।
यो भामशेषशेषोक्तिं विशिष्येवाध्यजांगणम् ॥
वाग्देवी यस्य जिह्वाप्रे नरीर्गनि सदा मुवा ।
भट्टोजिदीक्षितमहं पितृष्यं नौमि मिदये ॥”

इत्यनेन रङ्गोजिमदृष्टस्य श्रुता इति वैयाकरणभूषणे कौण्डभट्टेन स्पष्टं प्रनिपादि-
तवान्, स्वरवैदिकोभयभागयोर्मध्ये विशेषेण श्रुतागोशहरणदानाच्च तस्य
द्राविडपञ्चरान्भूतना दाक्षिणाग्रतान्च को नु गलु निह्नोतुमलङ्कर्मणः ।

सौज्यं दीक्षितः^१ पञ्चवारिदासमादधिक्योदगतमे वंक्रमेऽग्रे समभवन् ।
सौज्यं मिद्वान्तकौमुदीशरः आद्युपः पञ्चशासतमवपेदेशोपे वयसि भीतिकं शरीरं
परित्यज्य सम्प्रति यशःशरीरेण बिलमन् निराजने ।

श्री भट्टोजिदीक्षितविरचिता मिद्वान्तकौमुदीयं सुकलम्याकरणप्रपञ्च-
प्रसरे शैवरोभूता अमिलशब्दतन्त्ररत्नमालामध्यमगिरिवानीवरमणीपरदिम-
राजिभिरद्यापि विरुमनि दिग्दिगन्तरालमुद्भासयन्ती । स्थान एवोक्तं किञ्चि-
मुक्तं: —

कौमुदी यदि कष्टस्या यूया भाष्ये परिधमः ।
कौमुदी यदकष्टस्या यूया भाष्ये परिधमः ॥ इति ।

यद्यपि महामेधाविनो वैयाकरणाङ्गुरभूतस्य भट्टोजिदीक्षितमहाभागस्य
स्थानमनीष मौग्वशान्ति द्याहृनिविद्वन्मण्डले, तथापि दोषताः स्वतन्त्रप्रज्ञास्तु
समालोचकास्तद्वृत्तायपि विप्रनिपद्यमाना दोषानुद्भावयन्ति । तदपि विदुषां
रञ्जनाय दिदमात्रमुदाहिष्यते । तद्यथा—

अप्यन्तप्रकरणे ‘त्रिषः सम्माननशालीनीकरणयो’श्चेति सूत्रस्योदाहरणेषु

भट्टाजिदीक्षितस्य समयः ख्रिस्त १६०० मितान्तर्धेयः ।

वाग्मुल्यापयते,—वञ्चयतीत्यर्थो विहित । अत्र वञ्चयतीतिपदमप्याहृतम् —
'मुधिवञ्च्यो प्रलम्भने इत्यनेन तस्यात्मनोपहरवानुशासनार्द् 'वञ्चयते' इत्यप्येव
साधुत्वं न बहिचित् वञ्चयतीत्यस्य । नूनं दीक्षितेनात्र स्तुतिर्नैव किरिति ।

विञ्च—'राजन्' शब्दात्सौ—परत्वादुपधादीर्घं, हृत्प्रादिलोपस्ततो
नलोप राजा च इति श्रममाह वीमुदोकार । हृत्प्रा नपुंसरप्रकरणे 'दीर्घाहृन्'
शब्दात्-सो-इह हृत्प्रादिशेषे प्रत्ययव्यञ्जनेन अमुतिति निवेद्यात्र रत्नाभात्रे 'र'
तस्मात्सिद्धत्वात् नान्तरक्षणोपधादीर्घं इति व्युत्क्रममाह । यत् —तत्र राजन् शब्दे
परत्वादुपधादीर्घं पूर्वम्, इहच, हृत्प्रादिलोप पूर्वमाह तन्मियाहृतत्वाद-
ध्याहृतम् । यद्यपि बालमनोरमाहृता यामुदेवदीक्षितेन एतदस्याहृतत्वादप्यपरि-
जिहीर्षया 'अकृतव्यूह'परिभाषामात्मस्य यत्किञ्चिदुक्तं तदपि न तोषवरम्,
नागेशेनास्या परिभाषाया निराहृतत्वात् । विञ्च 'रामा'दित्यत्र जडत्वं चावसाने
इत्युक्तम् । तत्र तत्त्वबोधिनीहृता बाधितवेतिशेष इत्युक्तम् । येन माप्राप्तिग्रायेन
'अवसाने' चर्त्तस्य जडत्वापवादत्वात् इति सर्मायतम् । तदपि न मनोकम् । 'लिट् लिट्'
इत्यादौ 'जडत्वं चर्त्त' इत्युल्लेखात् दीक्षितस्य तदभिप्रायाऽभावात् । जडत्व-चर्त्त-
इत्यभिप्रायान्तर व्यापयान्तरन्तु कुचोद्यमेव । इत्यल वदयन्त्या । एवविधा भूयस्यो
विप्रतिपत्तयो विभाष्यन्ते । तथापि सा मानवनिर्गतमुलभतयोपनता विदुषा ध्यान
नाहन्ति सविशेषम् । एवविधा विप्रतिपत्तयश्च न मात्रयापि दीक्षितस्य प्रकाण्ड-
पाण्डित्य प्रकर्षमपकर्षयितुं प्रभवन्ति इत्यल पल्लवितेन ।

भर्तृहरिः

व्याकरणधुरन्धरेषु विद्वत्पुरन्दरस्य श्री भर्तृहरिमहाभागस्य नामतस्मरण
कस्य सचेतसश्चेतसि शोषजनयेदमग्वानन्दम् । अनेन परमतात्किनेन व्याकरणे
सुवर्णे सौरभमिव दर्शनस्य न्यधामि । यत्कृतिमाकलय्येव भ्रह्महिमशालिभि-
र्नागेशादिभिर्मञ्जूषादिग्रन्थरत्नानि व्यरचिषत । विदुषा मन प्रीतये तदपि
किञ्चिद्विशोदाहृत्यते ।

भर्तृहरिप्रतिपादितेषु नैकेषु सिद्धान्तेषु विवर्तवाद-स्फोटवादी तु नितरा
शेखरायमानो भूने प्रातिभ ज्योतिराविष्कुर्वाणो विलसत ।

तत्र तावद्विवर्तवाद । विवर्ता हि नाम अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा । उक्तञ्च—

'अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरित ।' इति ।

अस्य मयेन हि शब्दब्रह्मण एव रज्ज्वा सर्वरूपेणेव जगद्रूपेण विवर्तः ।
तदुक्त तेन स्वकीये वाक्यपदीये माङ्गलिके पद्ये—

मन्त्रद्रष्टार एव ऋषयो न कर्तारः

ऋषीणां मन्त्रकृत्त्वमभ्युपगच्छन्तो बहवो विप्रन्विपद्यन्ते तेषां मन्त्रद्रष्टृत्वमधिकृत्य । तद्यथा—‘नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रकृद्भ्यः ।’ [तं० जा० ४।१]

‘अङ्गिरसा मन्त्रकृता मन्त्रकृदनीति’—[नाम्न्य नन्नाद्याह्वान] ।

‘यावन्तो मन्त्रकृतः ।’ [आनामन आदमूनम् ३।२।८]

इत्यादीनि भूयानि वचानि प्रमात्वेन पुरस्क्रियन्ते । परं धाम्कस्य तत्राभिमतम् । धाम्कस्तु मन्त्रकृत्वमेव मन्त्रद्रष्टृत्वमभिनिन्दति न जानु कर्तृत्वम् । मन्त्रकृत्त्वाङ्गीकारे तु तत्रानुनन्दाधानादिदोषापात्तिर्दोषाकारा । जन आह भट्टभास्करः तन्निरोधाप्रकृताप्ये—मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्राणां द्रष्टृभ्यो, दर्शनमेव कर्तृत्वम् इति । एवमेव माधनाचार्योऽपि तन्तिरोपारम्भके—‘ऋषिर्नान्द्रिषार्यद्रष्टा मन्त्रकृत् । करोतिनानुरत दशंनार्य एवेति प्रथमोपपदम् ।

धात्कस्य वेदव्याख्यानप्रक्रिया

धात्काचार्येण प्रापशो मन्त्रपदान्येव निरुक्ते उदाहरणवेनोपानाति । मन्त्रगतानामेव पदानां निर्वचनानि व्याख्यातानि च तेन कृतानि । तन्मन्त्रकृत्त्वं वदन्ति, लौकिकानामपि शब्दानां व्याख्यानं प्रयच्छितम् । तद्यथा गोशब्दव्याख्यामङ्गे पयः शब्दस्य, तत्रमङ्गान्त्र लोकाशब्दस्यापि निर्वचनं कृतम् । निर्वचनार्थं धाम्कस्य लिखितता हृदयज्ञमा च । यथा—

नरकम्—नरकं नीचैर्गमनम् नान्मिन् रमनं म्यानमन्त्रमप्यन्तीति वा ।

नाकम्—कमिति मुञ्चनम् तत्रनिषिद्धम् ।

मूर्धम्—मूर्ध्ना नीचैर्गमनम् इति ।

मस्तु—मस्तुर्दुर्धातो भवति कमनेर्वा विरतिरप्य विरमिती भवति ।

भद्रम्—भद्रतीय भूतानामभिद्रवणीयं भद्रमयतीति ।

जटरम्—जटरमुदर भवति जगधमस्मिन् धोयने । इति निर्वचनप्रकारः ।

अथ व्याख्याप्रकारः—

निरुक्तस्य व्याख्याप्रकारोऽपि निम्नान्वितः—

हिरण्यार्भः समस्तताये, भूतस्य ज्ञानं पतिरेव अर्मात् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुनेमा कर्म देवाय हविषा दियेम् ॥

[तं० १०।१०१।१]

हिरण्यार्भः हिरण्यो गर्भोऽप्येति । हिरण्यं कर्मणः हिरण्ये आद्यमन्त्रमात्रं वा, हिरण्ये जगत्तन्मिति वा, हिरण्यमन भवतीति वा, हृदयेर्वा स्याद्रेत्या-

कर्मण । अग्रे सम्भवत् । भूतस्य जात एक एव पति । स दाधार पृथिवीं दिवञ्च ।
सूर्य एव आकर्षणद्वारा पृथिवीं धारयति दिवञ्चेति भावः ।

इयं हि यास्कीया वेदव्याख्यासरणिः सर्ववेदविद्भिरात्रिग्रमाणा सरण्यन्त-
रेषु सिद्धिराप्यते । यद्यपि पुरातनेषु वेदव्याख्याकारेषु भूयासो मतभेदा अभूवन्
इति यास्काचार्यवचनादेव विज्ञायते, परन्तु कतमो वा मार्ग आश्रयणीयः कतमो
वा निराकरणाय इति महती विप्रतिपत्तिरासीद् वेदार्थबुभुत्सूना पुरस्तात् ।
तदेतस्मिन् विविधार्थेषु ध्यामूढा केचन तु इयद्यावदपि प्रधावन्तो निर्व्याजञ्च
सन्वद्योपयन् यद् अविस्पष्टार्थत्वात्, अनर्थकत्वात्, विप्रतिपिद्धत्वाच्च वेदार्थ-
प्रयास एव खल्वपार्थः नन्तरा करणीय इति । परन्तु यास्कोऽत्र प्रत्यवतिष्ठते—
'नैष स्याणोरपराधो यदेनमग्नौ न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति ।' इति ।
पुरुषस्यैव स बुद्धिबलकृतो दोषो यत्तेनार्थो न बुध्यते, न कर्हिचित् श्रुतेरिति ।
तदेवजातीयकान् अग्रहणान् वेदार्थं प्रति विप्रतिपद्यमानान् जनान्, वेदार्थान्
याथातथ्येन प्रत्यापयितुं कामपि सत्सरणिमाविश्चिकीर्षु परमकारणिक आचार्य
हमा स्थोपता सरणिं निर्वचननिबन्धनामाविर्भावयामास । तत्र च सर्वं एष
वेदाभिरुपशिरोमणयः सुतरां श्रद्धयतेतराम् । सेयं निर्वचनात्मिका सरणिः सर्वं
शरणीकरणीयत्वं फलवितेनेति ।

तदेतस्मिन्नुभात्यभूतं निरुक्तास्मिन् वेदव्याख्यासरणिप्रवर्शकमिव सन्दर्भ-
रत्नम् तत्र भगवान् यास्क आविश्चकार । उक्तञ्च महाभारते मोक्षाध्याये—

स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्कः श्रुतिरदारधो ।

मत्प्रसादादधो नष्टम् निरुक्तमधिगमिष्यान् ॥

अथ निरुक्तग्रन्थस्य समाप्ती—'नमः पारस्कराय नमो यास्कायैति'
लिप्रायोपलम्भेन ज्ञापने यदसौ यास्कः पारस्करदेशीय इति । 'पारस्करप्रभृतीनि
सताया' मिति सूत्रे पारस्करो देश इत्याह भाष्यकारः । वेदार्थमधिष्ठत्य एका
व्यवस्था भित्तिर्या यास्केन सा तु निरतिशयमदृष्टवपूर्णा—

"युक्तिर्नोऽपि तर्कनोऽपि न तु पृथक्तया मन्त्रा निर्वक्तव्याः, प्रवरणत एव
वराख्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमनुवेरन्ति अतपसो वा । पूर्वोपपद्यन्ते तु सातु
वेदिन्युः भूयोविद्यः प्रशस्त्यो भवन्ति ।" संपादकस्य वेदतत्त्वबुभुत्सुभिरपश्य
यत्पाठनीयेति, निरुक्ता रचयितव्येनेति ।

यस्तुतो वेदसाम्यशिष्टान्निगिज्ञानुभिर्यास्कांस्ते सम्यगाश्रयणीयाः । तत्र
निरुक्तादिता नियमाः भवितेवमवधानमर्हन्ति ।

१—वेदानुरोधेनैव मन्त्रा व्याख्यातव्या न कर्हिचिद् यदुक्तम् ।

अथर्ववेदीया पदपाठकारा

अथर्ववेदस्य पदपाठोऽपि भूम्ना ऋग्वेदपदपाठेन सह साजात्यं भजते । अत्र अवग्रहस्याने शून्यमङ्कितम्भवति । यथा—(५=०) इति ।

छन्द

वेदाङ्गेषु छन्दःशास्त्रमतीव गौरवशालि । साङ्गोपाङ्गं हि भगवतो धृतिं कामधुम्भवति । इव हि किञ्च छन्दःशास्त्रं नाम यदखिलकाव्यप्रपञ्चस्य प्रसङ्ग-भूमि । वेदस्याऽपि जमरकाव्यस्य समाम्नातम्—‘पश्य देवस्य काव्यं न ममारं न जीयेति ।’ इति । तावता श्रुतिरपि छन्दोनिबद्धा काव्यमयी वागित्यभिहितं भवति । काव्यन्तु गद्य-पद्य-सदुभयभेदात् त्रिविधम् । वेदाभिधं काव्यमपि गद्य-पद्य-सदुभय-भेदात् त्रिविधमेव । तत्पद्यशालिनी ऋग्लक्षणा श्रुतितति छन्दोज्ञानमन्तरा सम्पक् पदिशीलयितुं न शक्या । अतश्छन्दोज्ञानस्यावश्यकत्वम् । प्रतिपादितञ्च शिक्षायाम्—

‘छन्दः पादौ तु वेदस्येति ।’

इति हेतोरेव छन्दःशास्त्रस्य द्विविध्यं सूत्रितं पिङ्गलाचार्ये—लौकिकं वैदिकञ्चेति ।

छन्दःशास्त्रस्यावतरणम्

छन्दःशास्त्रस्यावतरणविषये यादवप्रकाशाभिधायी छन्दःसूत्रटीकायां समुपलोकितम् :—

छन्दोज्ञानमिदं भवाद् भगवतो लेभे मुराणां पतिः,
तस्माद् दुश्श्रमवन्तस्तत् सुरगुरुर्माण्डव्यनरमा ततः ।
माण्डव्यादपि सूर्यस्तत् ऋषिर्यस्किस्तत् पिङ्गल-
स्तस्येदं यशसा गुरोर्भुवि पूतं प्राप्यात्मदातृं कृतम् ॥

मया वेदवाणी पद्यातिमया तर्पय लोकवाण्यपि । तस्मात् तत्सत्वारत्यपरि-
शीलनाय सदुभयविधच्छन्दोज्ञानमपरिहार्यतया सर्वथा कृते समुपेक्षितव्यं भवति,
इति विभाष्य छन्दोविशेषार्जवह्वच्छन्दोग्रन्था विरचिता । परं तेषु सर्वप्रथमतया
पिङ्गलमुनिप्रणियदं प्रसिद्धं मूत्रात्मकं, तथाभूतं पिङ्गलसूत्रमिति निखिलविद्वत्स-
मादृतं ग्रन्थरत्नम् मूर्धन्यत्वेन बरीयति । तदवष्टम्भोद्येनरे छन्दोग्रन्था प्रवृत्ता ।

यद्यपि पिङ्गलमुनिना तत्प्राञ्जलनच्छन्दःशास्त्रप्रणेतृणां नामानि सस्मृतानि
स्योमे छन्दःसन्दर्भे, परमद्यत्वे तेषां न षोऽपि सन्दर्भं सुलभोपलम्भः ।

साम्प्रत्युपलब्धग्रन्थेषु छन्दोग्रन्थेषु पिङ्गलाचार्यवृत्तं पिङ्गलसूत्रमेव
प्राचीनतमं वेदाङ्गावेन स्वीकृतञ्च । न चेदलमत्र वैदिकछन्दसामेव विवरण-

मपितु लौकिकच्छन्दमामपि विशदोपदेशः कृतोऽत्र गेयने । यद्यपि केचन पिङ्गला-
चार्योऽयं पाणिनेरनुज इति प्रतिपादयन्ति, परं कालविदस्तु स्वयं पञ्चमश्लोकायं
पिङ्गलाचार्य इति व्यवस्थापयन्ति । ग्रन्थस्यास्य सूत्ररूपवादयं सूत्रशाल एव
निमित्त इति सम्भाव्यते । पिङ्गलसूत्रमिदं तावदष्टभिरव्याख्येयमिति वदम् । तत्र
प्रथमाध्याये मात्रागणनोपदेशः, द्वितीयाध्याये तृतीये च वैदिकच्छन्दानां विवरणम्,
आयदितालीत्रादिविवृतिश्च । पञ्चमे पष्ठे च पुनर्विषयवृत्त-समवृत्तादिनिष्पन्नम् ।
सप्तमे च त्रयोदशाक्षरमितात्पादादारभ्य षड्विंशताक्षरमित्तपादानां छन्दानां परि-
चयः । अष्टमे च गायत्रिस्तोत्रादीनां विशदं वर्णनमुपगुम्भितम् । यद्यपि पिङ्गल-
सूत्रस्य चतुर्दश टीकाः श्रूयन्ते तथापि तासु हलधुषकृन्मृतसञ्जीविनी नाम्नी
टीका सुप्रसिद्धा प्रशस्ता च ।

अन्ये छन्दोग्रन्थाः

अन्य प्रसिद्धतमश्छन्दोग्रन्थः वृत्तरत्नाकरो नाम विद्वद्वरहेदारभट्ट-
प्रणीतः । प्रसिद्धटीकाकारेण मल्लिनाथेन स्वटीकासु प्रायशो वृत्तरत्नाकरस्यैव
लक्षणानि समुल्लिखितानि । अतोऽस्य निर्माणकालः एतस्त्रयोदशशतकानन्तर-
मेव सम्भाव्यः । अस्य भट्टकेदारस्य जननः शंकागमपारवृद्धा, काश्यपयशा-
वर्तसो भट्टवरः श्री पेरुक्को नाम महापण्डितः । वृत्तरत्नाकरोऽयं षडव्याख्येति वदः
छन्द शास्त्रसन्दर्भो निखिलत्रिपयालङ्कृतः । विलसन्ति चास्य पञ्चविंशतिटीकानो-
ऽप्यधिराष्टीकाः । तत्र नारायणभट्टकृता सर्वोत्कृष्टेति विदुषा सम्मतिः ।
नारायणभट्टोऽयं एतस्ते १५४५ तमेऽब्दे विराजने स्मेति विदुषामन्युपगमः ।
सोऽयं वृत्तरत्नाकरोऽधुनाऽस्तितेषु वृत्तसन्दर्भेषु प्राधान्येन सनाद्रियमाणो राज्य-
प्रचुरप्रचारश्च सञ्चारशीतिः ।

विद्वद्भिस्तत्मादृतः एकोऽपरोऽपि छन्दोमञ्जरी नामा ग्रन्थो विद्वद्वर-
गङ्गादासप्रणीतो विलसति । अस्य निर्माणकालः अष्टादशशताब्द्या उत्तरार्द्धे
व्यधिनिर्माणते । ग्रन्थोऽयं पट्टस्तवर्कनिबद्धः । ग्रन्थस्यास्याऽऽदी टीकाः सन्ति ।
परन्तु तामु चन्द्रशेखरप्रिचिता शंकरायने ।

छन्दःशास्त्रस्यान्येऽपि बहवो^१ ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते । यथा बविराट्क्षेनेन्द्र-
कृतः सुवृत्ततिलकः, हेमचन्द्रकृतः छन्दोऽनुशासनम् इत्यादयः । परस्मैनेषु ग्रन्थेषु
लौकिकच्छन्दसामेव निरूपणमस्ति न सत्तु वैदिकच्छन्दसाम् । पिङ्गलसूत्रे तु

१. एतन्मन्त्रेऽपि बहवो ग्रन्थाः छन्दोऽसिष्यन् अनुश्रूयन्ते । तदथा छन्दोऽसिष्यः,
सिष्यसूत्र, छन्दारहस्य, छन्दःप्रभाकरः, छन्दःप्रदेशः, छन्दोऽरत्नाकरः, भृगोऽर-
प्रमृत्तयः ।

पुनरुच्चारणसंछन्दसा गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीप्रभृतिसमाख्यानां
विशदं विवरणं पल्लवितम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टविंशत्यक्षरा
उष्णिग् । एवमुत्तरोत्तराधिकाक्षरसंवलितानि, अनुष्टुप्बादीनि नैकानि छन्दोसि
बोद्धव्यानि । इत्येतेभ्यः सप्तछन्दोभ्यः तदवान्तरभेदभिन्नानि भूयांसि—अति-
जगती-दाक्षरी-अतिदाक्षरी-अष्टि-अत्यष्टि-घृति-अतिघृति-कृति - प्रकृति-विकृति-
संस्कृति-अभिकृति-उत्कृति-प्रभृतिसमाख्यानि छन्दोसि सम्भवन्ति । वेदावबोधा-
धिजिगाक्षुना छन्दोज्ञानं परमावश्यकम् । [“नहि अधिदितायैव छन्दोदेवसन्नाहणो,
वेदार्थं ध्यायाम्येनावबोद्धुं कल्पते । अजानन् वा तान्येतानि याजयन् वा अध्यापयन्
वा पापीयान् भवतीति ।”] तद्विद्वामादेशः । तस्माद् वेदार्थावबोधे छन्दोज्ञानस्यापरि-
हार्यतया छन्दसो वेदाङ्गत्वमादिष्टं महर्षिभिरिति ।

अयं तर्हि छन्दसा किञ्चिद्विशदं वर्णनं प्रस्तूयते तेषां स्वस्वपरि-
ज्ञानाय । छन्दःशब्दोऽयं धृतः पदेनापि व्यपदिश्यते । तत्र ह्रस्व-बोध-मात्राघटिनी
ऽष्टाक्षरैर्बद्धो वर्णसमूहः पाद उच्यते । एवंविधंस्त्रिभिः पार्षद्वटितं छन्दो गायत्री-
त्युच्यते । चतुर्भिः पार्षद्वटितमनुष्टुबुच्यते । अस्यां प्राथमिक पादद्वयं उत्तरेण पाद-
द्वयेन सह साजात्यं भजते । इदमेव अनुष्टुप्छन्दः कालान्तरेण लौकिकछन्दस्सु लब्धा-
वरम् । एवं ऋचिदस्य छन्दसः प्रथमतृतीयपादौ द्वितीयचतुर्षाम्प्यां ध्यावृत्ती एके न
व्यवहारे अनुष्टुप्सुततः पाक्षिणीं वृत्तिमाकलयन्ती । अन्यत्र च ऋचिद् अनुष्टुप्छन्दं तु
अयमपि नियमो भवति तिथिस्थितः । प्रथमतृतीयपादगतोऽन्यनियमोऽपि च भवति
ऋचिन् समवहेलितः । ऋचिच्च पुनः पादचतुष्टयसंवलितं निरादृतपादकनह्रस्व-
दीर्घनियममिदं छन्दोऽनुष्टुप्त्वं न जहाति । तत्र दशाक्षरनिर्गदं, पादचतुष्टयसंवलितं
छन्दो जगतीत्युच्यते । एकादशाक्षरात्मकं पादचतुष्टयप्रणिबद्धं छन्दस्त्रिष्टुबुच्यते ।
ऋग्वेदस्य प्रत्येकं सूक्त्रं भूयसा सजातीयैरेव छन्दोभिः प्रणिबद्धम् । त्रिंशु सूक्ता-
नामग्ने सूक्त्रविरामावबोधनाय विज्ञानीयाग्रपि दृश्यन्ति प्रपुष्पानि दृश्यन्ते ।
एवजानीयादुच्छन्दोऽष्टमश्राः कुलशक्तिरपि अपि समुल्लस्यन्ते । ते च भूयसा
गायत्रीछन्दोयुक्ता एव । इति समासतश्छन्दोविवरणम् । प्रातिशाख्येषु ध्वनिकश्च दत्ता-
मपि दत्तावयव निरूपणप्रसिद्धितं दृष्टव्यम् । ततो भवप्रसा विज्ञातवाजं
छन्दस्यछन्दानि पवित्रोय प्रपञ्चिन्तानि, तदेव तस्य छन्दसां प्रत्य-प्रसारप्रवृत्त्ये
र्वात्रम् । तदर्थं शान्तिं बहूदर्थेषु छन्दैर्वचि प्रमुत्तरजन्तु निम्नादिज्ञानां द्वास्तच्छन्द-
मादेशः । तानि धेमानि—

गायत्री-उष्णिक्-पुर उष्णिक्-रुक्-अनुष्टुम्-बृहती-यद्गन्-प्रस्तारपद्गन्-
विराज्-त्रिष्टुम्-जगतोत्याख्यानि । इति संक्षेपः ।

ज्योतिषशास्त्रम्

वेदाङ्गेषु ज्योतिषशास्त्रमपि नितरां महत्त्वमावहति । तदिदं ज्योतिषं
नाम कालविज्ञापकं^१ शास्त्रम् । सुमुहूर्तमनुसृज्य क्रियमाणा यज्ञयागादिक्रियाविशेषाः
कलाप रूपन्ते न तु यदृच्छया सम्पाद्यमानाः । तन्मुहूर्तज्ञानञ्च ज्योतिषमन्तरा न
सम्भवति, इति हेनोरेवास्य यज्ञाङ्गत्वं प्रकल्पितं महर्षिभिः । वेदचतुष्टयस्यापि
प्रतिवेदं भिन्नं ज्योतिषशास्त्रमुपलभ्यते । [ऋग्योतिषम्, यजुर्ग्योतिषम्, अथर्व-
ज्योतिषञ्चेति] । तत्र ऋग्योतिषं षट्त्रिंशत्श्लोकैरुपनिबद्धम्, यजुर्ग्योतिष-
मूनचत्वारिंशत्पद्यैरलङ्कृतम्, आयर्वंज्योतिषञ्च पुनः द्विपष्टपुत्तरशतमितपद्य-
सम्मितम् । अथ एव ज्योतिषग्रन्था उपलभ्यन्ते । सामग्योतिषं तु लुप्तप्रायम् ।
एतेषां प्रणेतृत्वेन तु रुद्रिचन्महामुनिलङ्गघाचार्यः प्रख्यायते । “वेदाङ्गज्योतिषे शास्त्रे
लग्नघज्ञानं प्रवक्षत” इति वचनात् । तत्र यजुर्ग्योतिषस्य सोमाकरविरचिता
टीका, महामहोपाध्याय श्री सुधाकरद्विवेदिविरचितञ्च प्रामाणिकभाष्यं तु साम्प्रतं
मुलभोपलम्भम् ।

ज्योतिषप्रवर्तका महर्षयः

अस्य ज्योतिषशास्त्रस्य साहित्यमनीष विशदम् । सूर्यपितामहाविप्रोक्ताः
मिद्धान्प्रग्या, गौरीकालज्ञानकादयो देवग्रन्था, पाराशरीर्जमिनिमूत्रादयः आर्य-
ग्रन्था, आर्यभट्टकृतयूहज्जातकादयः पौरवग्रन्था, वैदिकज्योतिषसंहिताप्रभृतयश्चेति
मरीयान् साहित्यप्रमरोऽवलोक्यते । शास्त्रञ्चैवन्मन्त्रग्रन्थसमन्वितम् ।
उक्तञ्च—

सिद्धान्तमंहिनाहोराष्टयं स्वल्पत्रयान्मकम् ।

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ग्योनि शास्त्रमनुत्तमम् ॥

अस्य वेदाङ्गज्योतिषस्य प्रवर्तका अष्टादश महर्षयः । तद्यथाः—

“सूर्यं पितामहो ध्यामो वशिष्ठोऽत्र पराशर ।

कश्यपो नारदो गगौ मरीचिः मनुरङ्गिरा ॥

लामश पोण्डिचर्यं च यवनो यवनो भृगुः ।

शीनकोऽष्टादशाश्चैव ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकाः ॥”

१ “वेदा हि यज्ञार्यमभिप्रवृत्ताः काशानुपूर्वां विहिताञ्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कान्दविधानशास्त्रं यो ज्योतिष वेदं स वेदं यज्ञान् ॥”

(आर्यज्योतिषम् श्लो० ६३)

देशयः—प्रांस्ते १५०० तमे अर्धे, गृहानुक्त-मूर्धनरत्न-जानकपद्धति-
गृहचालनप्रभृति-रक्षाद्वन्द्वप्रत्यक्षां प्रणेता ध्यानन्याकरान्मन्त्रः वंशनायकान्यः
ग्रहलाभकारस्य गणेशदेवस्य च विना दक्षिणगोत्रमत्र नान्निगानदान्तरव ।

गणेशदेवतः—प्रांस्ते १५५० तमे अर्धे ज्योतिर्विन्देशवदेवान्तर प्र-
त्यायवादित्रोद्गप्रत्यप्रणेता ।

- ज्ञानराजः—१५५० तनाऽर्धनवः पारंपुरदास्तन्त्रः मगिनमातृकूनिता-
धीजभाष्यरचयितुः देवतस्य मूर्धदेवस्य जनरः विद्वन्कुलालंकारभूतः ।

- कमलारुतः—प्रांस्ते १६५० तमे अर्धे गृहप्रणना विद्वान्तरवदिवेरस्य
रचयिता । गोलाग्रामनिवासो विद्वन्कुलजननः प्रमादपण्डितो नृमिहदेवान्तर-
दिवाकर-गोपानायकंगनाथनाना च ।

- एतदतिरिक्ता अन्येऽपि लघुबृहपागाशरी-जमिनिमूत्र-भृगुमंहिता-मो-
रान्तजानर-नाडीग्रन्थप्रभृतयः ज्योतिर्विषयस्य आर्यग्रन्था अरि समुपग्रन्थान्ते ।

एवं वराहमिहिरप्रगोते लघुबृहज्जानर-कल्याणवर्मन-सारावलि, दृष्टि-
राजस्य ज्ञानरानरणं, अनन्तस्य जानकपद्धति, नृहरेः ज्ञानरमारः, गणेशस्य
जानकांशरागः, दिवाकरस्य पञ्चजानकं, बलनस्य होदारत्नं, गोविन्दस्य होग-
कोन्मुभम् इत्यादयः परंप्रग्रन्थाः प्रसिद्धाः ।

एवमेव वैराग्यनम्रतिपादकः ग्रन्थाः प्रज्ञाननन्दः ब्रह्मग्रन्थाः ; रम-
विनामनि-रमन्मामूनमदृशाः रमन्ग्रन्थाः ; ताजिरनूपापद्धतिः, ताजिरनूप्रमारः,
ताजिरनद्धतिः, ताजिरनी कष्टी इत्यादयो ग्रन्थादवापि अत्रैव रक्ष्यमानाः ।

प्रसिद्धा आचार्याः

वराहमिहिरः—ज्योतिषशास्त्रस्य प्रसिद्ध आचार्यो वराहोमाहरा नाम ।

तत्र भवता वराहमिहिरेण सूत्रहृत्संहितायामुद्धृष्टम्—

‘ज्योतिषशास्त्रमनेकभेदविधेयं स्वन्वयेनोपधिष्ठितम् ।’

तत्रैवात्म्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्ण्यते महिता ॥

स्कन्धेऽस्मिन् गणिनेन या ग्रहगतिस्तन्नाभिधानस्त्वसौ ।

होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ॥’

...ऽयं वराहमिहिरः ईस्व ६०० शतकसम्भवः आदित्यदातात्मजः

अयन्तिरास्तस्य प्रकाण्डज्योतिष्पण्डितः, प्रसिद्धान्तिका-विबोहपटल-बृहज्जातक-
लेखुजातक-बृहत्संहितादिग्रन्थानां प्रणेता ।

आर्यभट्टस्तु वराहमिहिरात्प्राग्भवः ईस्वस्तपञ्चमशतकसम्भवः, आर्य-
सिद्धान्तप्रवर्तकः कुसुमपुरवास्तव्यः आर्यभट्टदीपस्य प्रणेता । आर्यभट्टदीपाख्यो
ग्रन्थः सम्प्रति प्राप्तग्रन्थेषु प्राचीनतमः ।

ब्रह्मगुप्तः—ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य खण्डखाद्यस्य ध्यानग्रहस्य च रचयिता,
गुर्जरभौमालीब्राह्मणः, भिनमालनिवासी श्रीजिष्णुदेवतनूजः । सोऽयमाचार्यः
क्षीरोत्कटयंशीयव्याघ्रमुखराजकालिकश्च सम्भाव्यते ।

लङ्काचार्यः—ईस्व ७०० तमाब्दसम्भवः भट्टत्रिविक्रमात्मजः रत्न-
कोशस्य धीवृद्धितन्त्रस्य च प्रणेता ।

उपलाचार्यः—ईस्व ९५० तमाब्दसम्भवः वादमीरयो वराहमिहिर-
ग्रन्थानां प्रसिद्धटीकाकारः ।

श्रीपतिः—ईस्व १०५० तमेऽब्दे लब्धजन्मा, सिद्धान्तरोत्तर-धौकोटि-
वरणयोः रत्नमाला-जातकपद्धत्योश्च प्रणेता, वादपगोत्रोयो भागदेवात्मजः ।

भोजदेवः—ईस्व ११०० तमेऽब्दे धृतादितारः राजमृगाङ्कवरणस्य
रचयिता, धारादिपः, संस्कृतवाङ्मयप्रणयी संरक्षकश्च । परन्तु ग्रन्थोऽयं वस्तुतस्तु
भास्वरभट्टेन धिरविग इति दृष्टुमिति रतः सम्भाव्यते ।

भास्वरभाष्यः—ईस्व १११४-१४०० तमाब्दसम्परिचयान्नवोऽयम् ।
गिडान्तिसिरोमणि-वरणकुतूहलकर्ता यत्पणिनगोलाध्याययोश्च वागनाभाष्ययोश्च
प्रणेता, शास्त्रिणयोत्रोयो भट्टदेवभूजः । दक्षिणभारते न्यायदेशे विजयविजयाम-
निवासी गणकाग्रजः अनीषदिदृष्टुमिति रतः ।

केशव — एवंस्ते १५०० तमे अब्दे, यह्दीनुक-मुह्नतरव जानकपद्धति गृहचान्नप्रभृति एकादशग्रन्थानां प्रणेता थोदमलाकरात्मन वंशनाथगिष्य ग्रहलाघवकारस्य गणेशदेवस्य च पिता कौण्डिन्योत्तमव नन्दिग्रामनास्तव्यश्च ।

गणेशदेवज्ञ — एवंस्ते १५५० तमे अब्दे ज्योतिर्विज्ञानशिवदानव प्र-
तायत्रादित्रयोदशग्रन्थप्रणेता ।

ज्ञानराज — १५५० तमाब्दभव पायपुरवास्तव्य गणितमातृकूपिका
बीजभाष्यरचयितु वैयक्तस्य सूर्यदेवस्य जनव विद्वत्कुलालकारभूत ।

कमलारर — एवंस्ते १६५० तमे अब्दे चरजन्ना निदातनत्तविवरम्य
रचयिता । गालाग्रामनिवासी विद्वत्कुलावतम प्रगाडपण्डितो नृसिंहवामज
दिवाकर-गापीनायरगन्धर्वभाता च ।

एतदतिरिक्त्वा अन्येऽपि लघुबृहत्पाराशरी-जैमिनिस्तुत्र नृगुणहिता-मान-
राजजातर-नाडीग्रन्थप्रभृतय ज्योतिषविषयका आर्यप्रया अपि समुप-न्यन्त ।

एव वराहमिहिरप्रणीते लघुबृहज्जात्रे कल्याणवर्मण सारात्रि, दुग्धि
राजस्य जाननाभरण, अनन्तस्य जातरपद्धति, नृहरे जानकसार, लघु-
जातकालकार, दिवाकरम्भ पद्मनाथ, बलभद्रस्य होडारत्न, गाविदस्य हेम-
कौस्तुभम् इत्यादय परंप्रया प्रसिद्धा ।

एवमेव केरलमनत्रतिपादका प्रया प्रश्नज्ञानसूक्तः ब्रह्मप्रया, रमन्-
चितामणि रमलामृतसदृशा रमलप्रया, ताजिकभूषणपद्धति, तानिकनप्रसार,
ताजिकपद्धति, ताजिकनीडकण्ठी इत्यादयो प्रयाश्चापि अत्र रचनावन्तः ।

तत्रमन्त्रो वराहमिहिरस्य कालादनन्तर संहितास्वरस्य संहिताप्रधाना
त्रिषयात्रयेषु मुहूर्तमर्थय भूयसा प्राधान्य जातमिति हेनोरेय तन परमधनोगता
मूत्रग्रन्थानां संहितास्वर एवान्तर्भावः सञ्जातः । तत्र च लघुचापरचिन
रत्नकोश, श्रीपतिहृता रत्नमाला, केवप्रणीत विवाहवृद्धावन, गान्धर्वप्रणीत
दिवाहपत्र, नारायणहृतो मुहूर्तनाण्ड, रामभट्टोट्टट्टिनो मुहूर्तचिन्तामणि,
विश्वट्टलोक्षितनिरुद्ध मूत्रमानण्ड इत्यादयो प्रया सुप्रसिद्धा ।

गान्धर्वप्रमणि तलु संहिता-मन्त्रप्रभूतमेव । तत्र आश्विनवामनेन जैन-
रूपनिता नृपनिजमध्यानामक प्रयो व्यरचि । प्रयाश्व स्वरादयमारोहण-
रमाध्यापि प्रयायने । सूर्यदासपुत्रेण च स्वरसारनामक स्वराध्याय्य अनरो
प्रय प्राणायि ।

ज्योतिषेऽस्मिन् कालादेशे लघुविज्ञानग्रन्थ अतीव महत्त्वम् । तत्र मन्त्र-

राजकृत हस्तसंजीवनमतीव प्रसिद्धम् । एवमन्येऽपि एतद्विषयका भूयांसो ग्रन्था विलसन्ति । ग्रन्थभूयस्त्वभिया तेऽत्र न संगृह्यन्ते इति दिक् ।

गणितशास्त्रम्

गणितशास्त्रं ज्योतिष्येहशास्त्रान्तर्गतमेव विभाष्यते । अङ्कगणितं योज-
गणितञ्चेति द्वयमपि ग्रहविज्ञानास्याङ्गभूतं परिगण्यते । ग्रहतन्त्रस्य प्रसिद्धा
प्रणेनार —आर्यभट्टो ब्रह्मगुप्तो, भास्कराचार्यश्चेतीमे त्रयो विद्वांस एतच्छास्त्र-
मूढंस्यत्वेन गृह्यन्ते । वंशमलवपद्धतिं गणितस्य तदङ्गभूतं च भारतीयानामेवावि-
ष्कृति । आर्यभट्टोऽयं गणिताध्याययोः प्रथमो द्वौ भागौ अतीव महत्त्वमावहत् ।
ब्रह्मगुप्ताचार्यस्य ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते, कुट्टकाध्यायौऽपि निरतिशय गौरवालङ्कृतौ-
ऽवाभाति । अङ्कगणितविषयको लीलावत्याख्यो ग्रन्थः, भास्कराचार्यस्य सिद्धान्त-
शिरोमण्याख्यसम्बन्धे योजगणिनप्रकरणमतीव प्राशस्त्यमुद्रहति । भास्कराचार्य-
ब्रह्मगुप्तयोः ग्रन्थयोः प्रङ्कगणिततन्त्रमिदम् एतच्छास्त्रसम्पदं परा कोटिमाटीक-
मानमवधारयते । भारतवर्षे एव शास्त्रमिदं सर्वत्र प्रसृतमिति तत्त्वविदोऽभिमन्यन्ते ।
गणिनतन्त्रस्य चरकारो घन-ऋण गुण भागाकाराख्या विषयो, वर्ग-घन-वर्गमूल-
घनमूलाख्याश्च पुनः विशेषविषयं ब्रह्मगुप्तभास्कराचार्ययोर्ग्रन्थेषु विद्वद्भ्यः प्रति-
पादिता । किञ्च ततो भिन्नपद्धतिविषये, शून्यविषये, त्रैशिकविषये च विधि-
विशेषः प्रवर्तितः । बीजगणितमपि अत्युत्तरा स्थितिमाविष्करोति । उभाव-
स्येतौ आचार्यौ सरलसमीकरणसिद्धान्तमपि भूयसा विवृतवन्तौ । भारतीयबीज-
गणितस्य समूहे बहुभिः वैदेशिकैरपि प्रशंसा कृता । बह्वर्धोऽतिविलिष्टा बुरुहाश्च
वर्गसमीकरणसमस्या अपि एषु सन्दर्भेषु प्रसाधिता । ज्यामितितन्त्रमपि विशदमति-
श्रमकारपूर्णपद्धत्या निरूपितम् । ज्यामितिशास्त्रमिदं यज्ञप्रक्रियासु बहुतर साहाय्य-
माचरति । तद्वर्णनञ्च श्रुत्वसूत्रेषु सम्पगुपक्रान्तम् । यज्ञवेदिनिर्माणप्रकारश्च
भूयसा ज्यामितिसालम्ब्यैव प्रवर्तते । अधुनातन पाश्चात्यगौरतसिद्धान्तनाम्ना प्रसिद्धं
तत्त्वमपि एषु ग्रन्थेषु प्राक्तनकालादेव निष्पन्नमभूत् । एतत्स्वतीव कीतुकावहं धत्
त्रिकोणमितितन्त्रमपि भारतीयानां परिचितचरमासीदिति । सोऽयं गणितशास्त्र-
प्रपञ्चः, वेदाङ्गभूतं घस्तुतो वेदादेव लब्धप्रमथ इत्यत्र तु न सन्देहावसरः, तथापि
वेदेषु योजरूपेण गणिनशास्त्रस्यापि प्रतिपादनं यद्दृष्टिसरणिमवतरति तन्न कस्य
मनस आह्लादजनकम् । घस्तुतं यथाऽस्माभिरन्यत्र प्रदर्शितं गणिनविज्ञानस्य मूलभूतं
एवादारम्य परार्थपयन्तसत्त्वापरिसंस्थानोपदेशं विन्यच्छास्त्या कृतं उपलभ्यते —

“इमा मे दान इष्टका येनय सन्तु ,

एवा च दश च, दश च, दशञ्च दशञ्च,

सहस्रञ्च, सहस्रायुतञ्च नियुतञ्च

नियुतञ्च प्रयुतञ्चात्रुदञ्च समुदञ्च मध्यञ्चान्तञ्च परादञ्च..."

[यजूर्वेद]

तदेव गणितशास्त्रस्य मूलभूतः सिद्धान्तः । एवं घन, ऋण, गुण-विभागा-दीनां परिज्ञानमपि वेदमन्त्रेषु सुस्पष्टमुपलभ्यते । सुधीभिस्तत्र-तत्रैव यथाप्रकरणमनु-सन्धेयम् । अत्र तु दिद्मात्रमुदाह्रियते—

“एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मे...” इत्यादि यजूर्वेदीयाष्टादशतमाऽध्यायस्य चतुर्विंशतिपञ्च-विंशतिमन्त्रयोः गणितसिद्धान्तोत्पत्तेरुदाहरणम् । यथा, एकस्मिन् एकयोगेन द्वौ भवतः (१+१=२), द्वयोरेकयोगेन त्रयः सम्पद्यन्ते (२+१=३) । एवमेव त्रिषु द्विसंमेलनेन (३+२=५) पञ्च जायन्ते । एवमग्रे व्यूहम् । तदेव मन्त्र-मुत्तेनैव गणितसिद्धान्तमूलमुपदिष्टं चेदित्यम् ।

इत्यमेव रेषागणितस्य बीजम्—

‘इयं वेदिः परो अन्नः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥’

(यजु० अ० २३ म० ६२)

इति संक्षेपः ।

वेदशाखाः

इदानीं वेदानां शाखाविषये विञ्चिदिव विविच्यते । शाखा हि नाम वेद-व्याख्यानरूपा अशेषविशेषविधुस्तिस्वरूपा ग्रन्था विविधाचार्यैर्महर्षिभिश्च प्रणीताः । समुल्लसन्ति च शाखाविषये बहवो मतभेदाः । तत्रेदन्तया किञ्चिन् निर्धारयितुं तु सायनसामग्रीसौख्याभावात् निरतिशयं दुष्करम् ।

ऋग्वेदीयशाखा—दिष्येऽपि स्थितिः समाना एव । महावेद्याकरणेन भर्तृहरिणा स्वविरचिते वाक्पदीये ग्रन्थे पञ्चदश शाखाः स्वीकृताः, भगवता पतञ्जलिना महानाथ्ये एकविंशतिसंख्याकाः, अणुभाष्योद्धृतस्कन्दपुराणानुसारेण चतुर्विंशतिमिता अन्येऽपि सप्तविंशतिसंख्याकाः । परन्तु ब्रह्मवित्तनोऽप्यधिका-दचतुर्विंशति संख्यासंख्याः शाखा उपलभ्यन्ते । तेषां नामानि अयस्तादृशान्तेः—

१—शाखल-मुद्गल - गालव - शालीप-पाराशर-ब्रान्त्य-शंशिर-वाञ्जल-बोध्य-अग्निमाउर-जानूक्य-आश्वलायन - शांत्यायन - कौपीतिक - महाकौपीतिक-शाम्बध्य - भाङ्गुकेय-बह्वृच - पंड्य-उद्दालक-भौतम-शनवलाह-होस्तिक-भारद्वाज-ऐतरेय - वसिष्ठ-मुलन-शौनव-आश्वरथ्य - काश्यप-रामेन्द-वशाश्व-श्रीह-कादकना-

रया शाखा इतस्ततः प्रकीर्णा नाममात्रेणैव श्रुतिपथमवतरन्ति ननु नेत्रपथम् । येन ऋषिणा या शाखा प्रणीता तन्नाम्नैव प्रायशः सा शाखा प्रसिद्धा गता । वैदिक-साहित्ये समुपलभ्यमानानामतिप्रसिद्धानां शाखानामेवोत्पत्तेरित्येव कृतोऽस्माभिः । एतदधिकं अपि सम्भवितुमर्हन्ति ता । विषयोऽयं दुरुहृतया किञ्चिदधिनर-मनुसन्धानमर्हति ।

यजुर्वेदीयशाखा—विषयेऽप्येवमेव मतानि वेभिद्यन्ते त्रिदुषाम् । महा-भाष्यकारमते एकोत्तरशतमिता शाखा । दिव्यावदानमतेन च पञ्चोत्तरशत-सरयाका । प्रपञ्चहृदयानुसारेण तु षट्त्रिंशदेव शाखा मतः । परन्तु निम्ना-ङ्कितानि सप्तदशसरयामितानि नामानि प्रसिद्धतराणि बहुषु ग्रन्थेषु प्रयितानि दृश्यन्ते । तद्यथा —

माध्यन्दिन-जाबाल-बोधेय-कण्व-शापीय-स्थापायनीय-कापार-पौण्ड्रवत्स-आवटिक-परमावटिक-पाराशर्यं - वैधेय-वैनेय - औधेय-मालव-वैजव-कात्यायननाम-धेया सप्तदश शाखा नितरा विख्याता । परन्तु सायणाचार्येण आमु पञ्चदश-सरयाका एवाभिमता । धातुपुराण-ब्रह्माण्डपुराण चरणव्यूहेषु अपि पञ्चदश-सत्यासम्मिता एव यजुर्वेद-शाखा अङ्गीकृता किञ्चिन्नानामात्रभेदेन । यथा—प्रतिज्ञापरिशिष्टे ऋग्वेदस्थाने काण्व, शापीयस्थाने शापेय, स्थापायनीयस्थाने स्थापायनीय, कापारस्थाने कापेल, पाराशर्यस्थाने पाराशर, वैनेयस्थाने वैनेय, वैजवस्थाने वैजवाय इत्याद्या । एतादृश पाठभेदस्तु प्रायशः सवन्त्रं दृष्टिगोचरः । भवेन्नम एव लिपिकराणां मुद्रावराणां वा हस्तलाघवम्, अथवा मौलिको भेद एव वास्तविकः परन्तु वस्तुस्थितिरित्यथा । केषाञ्चित्तयेन—कण्व-कठ-पिङ्गलकठ-जुम्भकठ-औदकठ-सपिच्छलकठ-मुद्गलकठ-शृगलकठ-सौभरकठ-भौरसकठ-चञ्चु-कठ-योगकठ-हमलकठ-दौसलकठ-प्रोपकठ इति पञ्चदश शाखा एव यजुर्वेदीया । इति शाखापरम्परापादा प्रसृत अरण्यमिवागम्यो गीर्वाणवाणीवाग्मये । एवमेव कृष्णयजुर्वेदस्य षड्शीतिसत्याका शाखा सस्मृता इति । विशेषतो जिज्ञासुभिः शाखाप्रपञ्चः तत्र-तत्रवानुसन्धेयः ।

सामवेदीयशाखा—‘सहस्रवर्मा’ सामवेद इति महामुनिपाञ्जलि-भगवत्पादानां महाभाष्योक्तिरतिप्रसिद्धा । दिव्यावदानमतेनास्य अशीत्युत्तरशत-सरयाका शाखा । आमु शाखामु वैय-मथुना द्वादशशाखा एवावशिष्यन्ते इति पञ्चदशसत्याभिमतम् । परन्तु सामशाखावेन प्रसिद्धानि सप्तविंशतिनामानि सङ्गृह्यन्ते । तादृश —

बीष्म - जैमिनीय - राणायनीय-सायमुष - नैवेय-शादूल - वायंगम्य-नीतम-भारलविन - बालधिया - शाट्यायनि-रौदकिण-कापेय-मासदाराव्य-वरद्विष-

शास्त्रिन्य - ताण्ड्य-नारिक - वात्मक - बान्मीक-शैत्यापक-कोहलीपुत्र-पीप्परमाह-
प्लाक्ष-परमज्ञापन-ब्राह्मीकार-भाट्टकृत्यनाम्नः ।

अथर्ववेदीयाः शास्त्राः—नाम्ना प्रमिताः शास्त्रा यद्यपि अहिर्बुध्न्यमंहिता-
नुनारेण पञ्च एव तथापि ग्रन्थान्तरेषु नवशास्त्रानामुल्लेखः दृग्गोचरोऽस्ति । परन्तु
इनोऽप्यधिकाः शास्त्रा अथर्ववेदस्य सन्तीति विद्वान्मन्त्रिदोषज्ञाः, विद्वानिमंदाकाः
नाः सन्ति इत्युदाहरति । तानां नामानि निम्नाङ्कितानि—

पंप्पलाद - तोद-भोव-जाज-जलद-ब्रह्मवेद-देवदश-चारणवंध-दामोदर-
तोतायन - जाबान-कुनखी-ब्रह्मपञ्चाश-त्रिखं-ननि-शौच-श्रीकरमदम्-शाङ्ग-ख-
जदवेयमंजनाः । वेदान्तरशास्त्रावदथर्ववेदीय-शास्त्राविषयेऽपि विदुषा मनानि
विभिन्नानि विनान्यन्ते । आमां पाठभेदाच्च तादृशमनभेदस्य निदानं केनोत्तरीयते ।
तद्यथा वरचितोदः वरचिद्दामोदः, वरचिद्दाम्नाः, वरचिन्तोदः, वरचिन् विष्यन्तः
वरचिन् पंप्पलादः, वरचिन् देवदशः, वरचिद्देवदशः अन्यत्र देवपिः । इत्येव बह्वो-
ऽमी पाठभेदा एव इवन्मया निर्गमे सन्देहभूयः सञ्जाताः ।

इत्थं शास्त्राविषयोऽनौच जटिग्नानां गतः । अत्र निदाने विपुलमाने तु इदमेव
प्रतिभानि सन्नुद्देशप्रदेशगनगुरुपारम्पर्यमंबाज्य मूलम् । मूलमंहितोत्तममन्त्र-
स्मृ बहोः कालान्तरचलितगुरुपारम्पर्यपरिणताः पाठा एव तादृशस्यैवधुपेण विद्वानि
परिवृत्तिश्च गताः तन्वच्छास्त्रानुरोधेन च तथैव लक्ष्यप्रचाराः सत्तद्गुरुनाम्नश्च
प्रमिताः सञ्जाताः । तावता संभूता मूलमित्रं वेदवती मंशमकृष्टकाकीर्णां विद्वानश्च
यान्नाश्चाशान्तरनिर्गमे प्रतिपन्ना चाचंयमा कृष्टवन्निवर्त विपाशम्यातम् इति ।

वेदानुक्रमणी

वेदार्थावबोधनेऽनुक्रमणीनामपि महतीयं पदमस्ति । वेदानां रसायनेव
अनुक्रमणीनां प्रवृत्तिः । वेदमन्त्राणां द्रष्टारः के-के श्रुयशोः बभूवुः, मन्त्राणां देवता-
श्च का., छन्दोऽनुशास्त्राङ्गमूलमन्त्राणां विवरणाद्या अनुक्रमणीनां प्रतिपाद्या
नियमाः । भगवता शौनसाचार्येण एतद्विषयं बह्वोऽध्या विरचिताः तथा च
अनुक्रमणीनुक्रमणीवृत्तिभूतिकायां दृष्टगुरुरित्यः प्राह :-

शौनकीया दशप्रन्यान्तदा श्रुवेदगुणये ।

आभ्यन्तुक्रमणीत्याद्यादछान्दमो देवतो तथा ॥

अनुवाकानुक्रमणी च सूक्तानुक्रमणी तथा ।

श्रुश्रुदमोविधाने च बाह्दंनमेय च ॥

प्रानिशात्यं शौनकीयं सनानंनमृच्यने ॥

शौनकप्रणीतः ऋग्वेदरक्षार्थम् आपानुक्रमणी, छन्दोऽनुक्रमणी देवतानुक्रमणी, अनुवासानुक्रमणी सूक्तानुक्रमणी, ऋग्विधान, पादविधान, बृहदेवता, प्रातिपद्या, शौनकस्मृतिश्चेति दश ग्रन्था सम्प्रयिता । इमे दश ग्रन्था सम्प्रति मुद्रिता उपलभ्यन्ते ।

तत्रापानुक्रमणी—यज्ञभिर्मण्डलनिबद्धा, ऋग्वेदीयमन्त्रद्रष्टृणा नामानि तेषां यज्ञावली च वर्णिता । छन्दोऽनुक्रमण्यामपि दशैव मण्डलानि सन्ति । अस्याम् ऋग्वेदीयच्छन्दसा विवरणमस्ति । देवतानुक्रमण्या देवताविचारः—कस्य मन्त्रस्य का देवता । देवताशब्दोऽत्र मन्त्रप्रतिपाद्यविषयवचन इत्यवधेयम् । अनुवासानुक्रमण्या पुन एकोनत्रिंशत् श्लोका सन्ति । एतदनुसारं ऋचा सत्या १०५८० सम्मिताः । ऋग्वेदस्य शान्तलसहिताया पञ्चाशीति अनुवाका, १०७० सूक्तानि, २००६ वर्णा, १०४१७ सत्याका मन्त्रा सन्ति । एष सूक्तानुक्रमण्यामूगवेदसूक्तानां विवरणमस्ति ।

ऋग्विधाने नवसित्यश्लोका, यजुर्विधाने चतुरशीतिश्लोका सामविधाने चतुर्विंशतिश्लोका, अथर्वविधाने पञ्चविंशतिश्लोका विद्यन्ते । पादविधाने ऋग्वेदीयशब्दानां सूची । बृहदेवतायाम् ऋग्वेदीयदेवतानां विशद वर्णनमुपलभ्यते ।

एतासु अनुक्रमणिकासु कात्यायनप्रणीता ऋक्सर्वानुक्रमणी उप्वेदभाष्यालङ्कृता पद्मगुरुशिष्यरचितया 'वेदायवोपिका' एवमा बृहत्या समेता ररंस्ते १८९६ सम्बत्सरे त्रिद्वारमैश्वरानन्दमहोदयेन प्रकाशिता । अस्यां प्रायः सामस्तानुक्रमणिका-गणविषयाणां संक्षेपेन विवरणमस्ति । अथर्ववेदस्य 'यूहत्सर्वानुक्रमणी' अपि अति महत्त्वपूर्णा ग्रन्थः । अस्यामथर्ववेदस्य ऋषि देवता-छन्दः प्रभृतीनाञ्च विराट् विवेचनं मुपलभ्यते । विशतिसप्तस्य काण्डस्य विवरणं शौनकप्रणीताया एकादशपटलालङ्कृतायामादयलापनीयानुक्रमण्यामनिपात्वेन कृतप्रवर्गमप्ये । याज्ञिकानां तदेवस्पाति मनोहरभाष्ययुतं कात्यायनप्रणीतं शुक्लभज्जु सर्वानुक्रमसूत्रं पञ्चभिरध्यापं निबद्धं परीक्षति । याज्ञिकमुनिप्रणीता कृष्णयजुर्वेदीया याजुर्वसर्वानुक्रमणी अपि कात्यायनानुक्रमणोक्तं प्राक् छन्दोविवरणं प्राधान्येन निदिशति ।

इति अनुक्रमणीनां विवेचनं समाप्तं कृतम् । तद्विशेषावबोधकृतुं हलिभिस्तु तत्र-तत्रैव यथाप्रदेशमनुसन्धेयम् इति दिक् ।

१ एव यद्यपि बाण्डानुक्रमणी तैत्तिरीयमहिताया बाण्डविवरणात्मिका, बह्वृग्यमाथवप्रणीता माधवीयानुक्रमणिका, यस्याम् ऋग्वेदीयानुक्रमण्या प्रधाता विषया गृह्यन्ति । एवमपि अनुक्रमण्य उपलभ्यन्ते भूयस्य परतु ता न महत्त्वपूर्णा ।

प्रातिशाख्यानि

अयेदानों वेदाना प्राणिशाख्यविषये किञ्चिद् विविच्यते । वैदिक व्याख्या हि प्रातिशाख्यमुच्यते । वैदिकशास्त्राणा व्युत्पत्तिव्याहृतिनिर्वचनस्वरोच्चारणादीना विवेचनपर शास्त्रमिति भावः । वेदाना रसार्थमेव प्राणिशाख्याना प्रवृत्तिः । वेदाना प्रत्येकशाखामधिष्ठित्य प्रवृत्तत्वाद्धि शास्त्रमिदं प्राणिशाख्यसंवेदनानिलम्प्यते, शाखा-शाखा प्रति प्रतिशाख, प्रतिशाखमधिष्ठित्य प्रवृत्तम्प्रातिशाख्यमिति तद्व्युत्पत्तिः । परमेनद् व्युत्पत्तिबलादनुमोयते । यावत्तु शाखास्तावन्ति प्रातिशाख्यानि अभ्यन्ते । शाखा पुनः ११३० सर्यामिता, परन्तुवेतावन्ति प्राणिशाख्यानि नोपलभ्यन्त । सम्प्रति तेषु षट्सत्याकान्येव प्राप्यन्ते । अन्यानि लुप्तानि विलेप्यनुमोयते ।

प्राणिशाख्याना पर्यालोचनेन ज्ञायते षट् वैदिकशास्त्राणा व्याकरणप्रक्रिया-प्रदर्शनं हि तेषा मुख्य प्रयोजनम् । प्रातिशाख्याना प्रतिपाद्यविषया प्राचीनग्रन्थानुसारेण निम्नाङ्किता प्रतीयन्ते—वर्णसमाम्नाय, स्वरव्यञ्जनाना गणना, तदुच्चारणविषयश्च, अक्षरविभक्त्यादिसन्धिप्रभृतयः प्रगृह्यादिसज्ञा, पदविभागनियमास्तदपवादनियमाश्च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदा आध्यात्मस्वरा, पदपाठवर्णोच्चारणनियमा विविच्यन्ते । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये परजटापाठादिभेदा प्रदर्श्यन्ते । यस्तुतो विमृश्यमानेऽन्यन्ते यत्प्रातिशाख्यं हि नाम वेदशास्त्राणा बाह्यपरिचयनसन्धिन्धरध्वनिप्रतिपादक शास्त्रम् ।

ऋक्सप्रातिशाख्यम्—इदं षाण्डसूत्रनाम्नापि प्रसिद्धम् । त्रिभिरध्यायैरुपनि-
यतम् अष्टादशपटलैश्च सञ्चितम् । एतेन ऋग्वेदस्य व्याख्यानम् । यनु
शुक्लप्रातिशाख्यञ्च अष्टभिरध्यायैर्गुम्फितम् उग्र्याचार्यस्य 'मातृमोद' नाप्य-
विभूषितं कात्यायनमुनिप्रणीतञ्च । चतुर्भिरध्यायैरुपनिबद्धं त्रिरत्नभाष्यमश्विनि
चतुर्विंशत्यध्यायैरुपनिबद्धं तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् । दुष्पयिप्रणीतमेरुमन्त्रत् दुष्प-
सूत्राण्य सामप्रातिशाख्यं दशप्रपाठैः एकादशपण्डिकाभिश्च प्रणिबद्धम् अनुना
मुद्रितमुपलभ्यते । यत्र विशिष्य सामगानविवरणमस्ति । शौनकविरचिता स्मृति-
रपि मुद्रितास्ति ।

सामप्रातिशाख्ये साम्नो विविधगीतीना प्रत्येकं त्रिस्तोत्र-युद्ध-अयुद्धो-
च्चारकवृष्टावृष्टसवृष्टादिस्वरोच्चारणवृत्तभेदाना विवेचनम् ।

उपलभ्यमानेषु षट्प्रातिशाख्येषु ऋक्सप्रातिशाख्यं हि प्रधानतमम् । तस्मिन्
विद्वद्भिरमेकसमूहेण महोदयेन ससृतापरिर्जमनटिप्पणीभिः समेन १८६९ ए० स्नाइदे
मुद्रापितम् । प्रेञ्चभाषायापामपि ए० एन्नियरमहोदयेन १८५३ ए० स्तेड्डे
प्रकाशितम् ।

शुक्लयजु प्रातिशाख्यम्—अष्टाध्यायेनैव ब्रह्म भगवता कात्यायनेन प्रणी-
तम् । उग्वटभाष्यसमेतमिदं पटुखण्डेषु काश्या प्रकाशितम् ।

एवं प्रातिशाख्यसाहित्यप्रसरो बृहत्सरो विद्यते तेषां मुख्यप्रयोजनत्वेन
विविच्यमाने वैदिकस्वरणा, छन्दसा, मन्त्रोच्चारणप्रमत्त्य शब्दसाधुत्वासाधुत्वा-
यशोधस्य प्रतियावधारणनियमविवेचनमेव केवलं विभाव्यते । वेदार्थानां प्रयार्थतया-
यशोधनाय प्रातिशाख्यज्ञानं परमावश्यकम् ।

बृहदेवता

वैदिकसाहित्यावलोकनेन यद्यपि अवगम्यते यद् वेदस्य प्रत्येकशाखामात्रस्य
विनिता एव बृहदेवतायाः ग्रन्था आसन् पुरा परन्तु अधुना तु केवलमेक
एवायं ग्रन्थ उपलभ्यते ग्रन्थान्तराणि तु विलीनानि महतोऽस्य करालकालक्षरस्य
शङ्कामणवशगतानि । ऋग्वेदीयेषु बृहदेवता शाखाद्वयसम्भिन्ना विभाव्यते ।
इयञ्च शाकलशाखा-सम्बन्धिनी । यतः शाकलसहिताया कतिपयसूक्तानामत्रो-
त्प्लेख एव नास्तीति कतिपयवेदज्ञानामवधारणा । एतादृशसप्तत्रिंशसूक्तानामुत्प्ले-
खोऽस्ति यानि शाकलसहिताया न सन्ति । अस्या बृहदेवताया ऋग्वेदीयदशम-
मण्डलस्य 'युत्तरशतसूक्तानामनन्तरं 'ब्रह्मसप्त प्रथमं पुरस्तात्' इति मन्त्रादार-
म्भमाणं 'नकुलसूक्तं' शाकलशाखाया नास्ति, नापि शाकलसहिताया अनु-
क्रमण्यामुपलभ्यते । एवमेव बृहदेवताया (३।११८-११९) यदुल्लिखितं, 'ऋग्वेदीय
१।७३ सूक्तेभ्योऽनन्तरं दशादिवसूक्तानि सन्ति । येषां प्रथमा ऋक्—'शश्वद्वि
धाम्' इत्याद्यस्ति, तदनन्तरं सौपर्णसूक्तम् ।' इति । परन्तव्यं यत् न शाकलसहितायां
नापि शाकलसहिताया दृश्यते । 'शश्वद्वि धाम्' एव मात्रो नोपलभ्यते, आद्य
कायनधौतसूत्रेषु नापि शाकलकायनधौतसूत्रेषु । अत एवं तत्प्रतीयते यदियं बृहदेवता
ऋग्वेदीयमात्रसूक्तशाखासम्बन्धिना इति नैकवेदज्ञानामभिमतम् । एव सति अपि
शाकलसहिताया अधिकांशतया देवताज्ञानं अनया बृहदेवतया सम्पद्यत एवेत्यत्र
॥ शौर्षवि सन्देहलव इति ।

अयेदानीं बृहदेवताप्रतिपादितदेवतानां ५० प्रयोजनञ्च किञ्चिद्विचार्यते
प्रयार्थस्वरूपावशोपनार्थम् । बृहदेवता हि नाम मन्त्रदेवताप्रतिपादको गृह्यग्रन्थः ।
देवता तु मन्त्रप्रतिपादो विषयः, 'या संनोच्यते सा देवतेति सत्त्वशणात् । यद्यपि
वेदे गणनानीना देवता समुत्प्लसन्ति तथापि इन्द्राग्निसोमाग्न्यदेवतानां तत्र प्राचुर्यं-
मपलभ्यते । तत्रापि इन्द्र अग्निरित्येतयोस्त्यसौ च बाह्वृत्त्यम् ।

यावन्तो मन्त्रा इन्द्राग्निदेवताका तावन्त एव प्रायश अन्य सामरतदेवताका
मन्त्रा । वेदेषु इन्द्रदेवताकानां मन्त्राणां शल्या प्रायश यद्वाह्यसमिता । अग्निदेवता-

कानाञ्च साद्विद्विहसहस्रमिता । इत्यनेन अनयोर्देवताद्वययोर्महत्त्वं सूच्यते । साम-
वेदस्य पूर्वाद्धिं प्रथमकाण्डे अग्निदेवताकाः मन्त्राः चतुर्दशोत्तरशत (११४) संख्याकाः ।
अत एवेदं 'आग्नेयपर्व' इति नाम्नाऽऽख्यायते । द्वितीये काण्डे इन्द्रदेवताका मन्त्राः
शतत्रयाधिकद्विपञ्चाशत्संख्यामिताः । एतद् ऐन्द्रपर्वनाम्ना गीयते । तृतीये काण्डे
च सोमदेवताका मन्त्रा एकोनविंशत्युत्तरशतमिताः इदञ्च पवमानपर्वनाम्ना स्मर्यते ।
ऋग्वेदस्य नवमं मण्डलं ॥ भूम्ना सोमदेवतात्मकमेव । मन्यामहे एषां त्रयाणां
देवतानां स्वरूपविवेचनेन देवतान्तराणामपि स्वरूपप्रतिपत्तिः सुनरां मुकरा
भवेदिति ।--

// तत्र तावदग्निदेवता—ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य प्रथमं सूक्तमग्निदेवता-
कर्तृणां 'आग्नेय' सूक्तमुच्यते । अग्निः कस्मादप्रणीर्भवतीति । यः कोऽपि अप्रणीः
स एव अग्निर्भवितुमर्हतीति तद्व्युत्पत्तिलज्जोर्ज्यः । परमेश्वरः, नेता, राजा, गुरुः,
अग्निः, सूर्यः, विद्युद्, आत्मा चेति भावः । सोऽग्नमग्निः बँदवानरः, धनञ्जयः,
जातवेदाः, तनूनपात्, रोहिताश्वः, हिरण्यरेताः, सप्ताश्विः, सप्तजिह्वः, सर्वदेवमुखः,
वीनिहोत्रः, क्षित्रभानुः, सहस्रजिह्वः, इत्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्यते अग्नेर्विविधस्वरूपाणि
द्योतयद्भिः । एवमेवाग्निः क्वचित् होता, ब्रूतः, हृष्यवाहनः, धान्तकर्मा, आदिपर्वरपि
व्यपदिष्टः । तानीमानि विशेषणानि यथाप्रकरणं तात्पर्यविययीभूतार्थमनुसन्धीय-
मानानि इष्टार्थं सत्यायञ्चोद्गमन्ति । तदेवंविधा त्रिमूढ्यमानार्थका मन्त्राः
क्वचित्सत्यज्ञानं, क्वचिद्विज्ञानं, अन्यत्र सामाजिकं, आर्थिकं, राजनीतिकं, भौतिकं,
अपरग्राह्यात्मिकं, धार्मिकं तत्त्वं प्रत्युपस्थापयन्तः सार्यकनां भजन्ते । 'निरर्थका
मन्त्रा' इत्याद्याः कौत्सप्रभृतीनां गमोपजृम्भिता उक्तयश्च स्वयमेव परिहृता
भवन्ति इति ।

इन्द्रो हि नाम वैदिकसाहित्यस्य अतितरां वैशिष्ट्यमम्पन्ना देवता ।
अस्मिन् खलु देवताप्रपञ्चे इन्द्र एव सर्वाधिकतया देवतान्वेन मन्त्रान् अधिकरोति ।
महान्, मनस्वान्, विभुः, विश्ववेदाः, देवतमः, पितृनमः, स्वरोचिः, अमर्त्यः, सप्त-
रदिमः, धर्मकृत्, अनपच्युन्, वज्रवाहुः, इत्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्यते । तानीमानि
विशेषणानि इन्द्रस्य कर्माणि प्रभाषाश्च बहुशो वर्णयन्ति । उक्तञ्च बृहदेयना-
याम् :—

'संयुज्य तपसात्मान'मन्द्रं विग्रन्महद्वपुः ।
अदृश्यन् मुहूर्त्तं दिवि च द्योन्नि चेह च ॥
तमिन्द्रमिति मत्वा तु दंत्यो भोमपराक्रमो ।
धुनिश्च क्षुमुदिचोनावायुषावभिपेततुः ।

विदित्वा स तयोर्भावमृषि पाप चिकीर्षतो ।

‘यो जात’ इति सूक्तेन कर्माण्येन्द्राण्यकीर्त्तयत् ॥

बृहदेयता ४।६६ ६८

ऋग्वेदस्य द्वितीयानुवाके विलसन्ति एकादश सूक्तानि । तत्रेव ‘यो जात’ इति पञ्चदशचं प्रथम गात्संमदं श्रेष्ठमुञ्च ‘ऐन्द्र’ सूक्तम् । तत्र इन्द्रस्यैव यत् स्वरूपं समाम्नातम्, तेनैतदनुभासु सुतरा सुकरम् यदिन्द्र एवास्ति परमात्मा, आत्मा, राजा, विद्युत्, सर्वशक्तिसम्पन्नश्च । तथैव चंभिर्मन्त्रलिङ्गं ज्ञायते । तथाहि .—

य इन्द्र १ प्रथमो मनस्वी क्रतुना कर्मणा देवान् दिव्यशक्तियुक्तान् पदार्थान् पर्यभूषयत् । शुष्मात् स्वयलात् छावापूषिष्यौ अम्यसेताम् (म्यस-भयवेपनयो इति नैषक्ता) अवेपेतामिति यावत् । एतादृशस्य नृमणस्य शक्तिपुञ्जस्य मङ्गा महत्त्वेन यो युक्त स इन्द्र ॥ १ ॥

यो व्यपमानां पृथिवीं बृढामकरोत्, यः प्रकुपितान् कौपाग्निप्रज्वलितान् पर्यतान् अरुणान् नियमितमकरोत्, घञ्चान्तरिक्षञ्च निर्ममे, स इन्द्र नान्यः । इत्यादिवर्णनेन, अध्यात्मिकपक्षे इन्द्रः परमात्मा अत्मा वा, आधिभौतिकपक्षे इन्द्रो राजा राष्ट्रपतिर्वा, आधिदैविकपक्षे इन्द्रो विद्युत्, सूर्यो वाऽग्निर्वा इति गम्यते । एषविधबृहदाऽवलोकनेन यथाप्रकरणं सत्तत्तात्पर्येणैव यदि ते ते मन्त्रा व्याख्याता स्पुर्त्ताहि सकलोऽपि प्रत्यूहव्यूहो विलयं गतो भवेत् ।

अपि च आधिदैविकमप्यर्थं चित्रापयति

‘य सप्तरश्मिं सुषभं तुविष्मान्’ इत्यादिमन्त्रे—

य सप्तरश्मिं सप्तसख्याका रश्मयो यस्य (सूर्यं सङ्केतयति) तुविष्मान् धलवान् सतवे प्रसरणाय सप्त सिन्धून् अवसृष्टवान्, स इन्द्र सूर्य इति भावः । तदेव आधिभौतिकोऽर्थः ।

एवमेवासीत् इन्द्रः, असुरहा, सुधीर, सजित्वान, पुरन्दर, वाजिनीबसु, सैनानी, रथीतम, अमितौजा, सुवेदा, विश्वपति, यशुपति, शोपति, भद्रकृत् प्रभृतिभिः पर्वरपि समाम्नातो वेदे, सत्तुतश्च । यदि एषां पदानां व्याकृतं निर्वन्धनोपपन्नं प्रकरणमदिसमवधानपुरस्सरं व्याख्यानं भवेत्तर्हि वेदाखरहस्यं प्रकटितं स्याद् इति वेदविदामाशयः ।

अथापरा विशिष्टा देवता सोमः—इन्द्राग्निदेवताकान् मन्त्रान् विहाय सोमदेवतायां यावन्तो मन्त्रा उपलभ्यन्ते न तावन्तं अन्यदेवताकाः । सोऽयं सोमो

१. ‘इदं नि परमं शर्व्ववान् भवति यः स इन्द्रः समयं परमात्मा आत्मा वा ।’

विविधरूपेण स्मर्यते । क्वचिद्दोषांपनिः, इन्द्रः, पीयूषं, पवमानः, राजा, प्रजापतिः, विष्णुः, वायुः, वर्णः, यज्ञः, हविः, वीर्यम्, दुग्धं, पुमान् वै सोमः, सुवर्णम्, इत्यादिपद-
रिति । सर्वाण्योमानि विशेषणानि सोमस्य गुणविशेषावबोधकानि । सोमदेवताया
मन्त्रा अपि तत्तद्गुणविशेषमनुसन्धायैव यथाप्रकरणं व्याख्याताः नूनं कौतूहलकरान-
र्थानुद्गमेपुरित्यत्र नास्त्येव सन्देहलवोऽपि ।

सोमशब्दः क्वचित् सोमवन्तोमनिधत्ते, क्वचिदिन्द्रं वीर्यञ्च । सोम-
रुनाविषये, सोमपानविषये, ममानि बहुतरं निधत्ते । केचित्कृत्वा अपरे मुरां,
मुरानवः, द्राक्षासवः, शौण्ड्यामवः, आमलशरीरसं, माध्वीकञ्च मग्न्यन्ते । तदिदमया
तु कश्चिदपि वक्तुं न शक्नोति । पारसोकाः सोमं हउमा इति वदन्ति ।
अग्रे सोमं ओम्नामसहितं सोमं, ब्रह्मज्ञानं सोमं प्राप्यापयन्ति । आयुर्वेदावलोकनेन
जापने सोममंतिता ओषधिरप्यासीन् । यथा सोमापरपर्यायं चन्द्र प्रतिपक्षं वर्द्धने
क्षयनि द्वितीये तथैव सोमलताऽपि । चन्द्रकलानुसारं सोमलताऽपि प्रमेण उपचयं
यानि ततोऽपचयम् । सोमलतायादिव भूमौ प्रसंगा श्रूयते । परन्तु सम्प्रति तन्व-
त्पनिर्धारणं प्रति सर्वेऽपि धाचंयमा इति बहुद्विषादस्यानम् ।

का नाम खलु देवता कथं वा तस्याः परिज्ञानम् ?

देवतायाः स्वरूपं किं, कस्य मन्त्रस्य वा देवता ? इत्यस्य परिज्ञानं वा कथं
स्यात् ? इत्यत्र बृहदेवता प्राहः—

‘अर्पनिच्छन्नृषिर्देवं यं यमाहायमस्त्विति ।

प्राधान्येन स्तुवन् भक्त्या मन्त्रस्तदेव एव सः ॥ ६ ॥

अपि च—

प्रत्यक्षं देवता-नाम यस्मिन्मन्त्रेऽभिधीयते ।

तामेव देवतां विद्यान्मन्त्रे रक्षणसम्पदा ॥ ११ ॥

तस्मात्तु देवता नाम्ना मन्त्रे मन्त्रे प्रयोगविन् ।

यद्वत्तमभिधानञ्च प्रयत्नेनोपपश्येत् ॥ १२ ॥ इति ।

ये केचन पुनरनादिष्टदेवताः । मन्त्राः तेऽपि रक्षणप्रकरणान्यामन्यूह्या,
ननु कश्चिन् स्यान्मन्त्रेण प्रकल्पनीया । अय्यत्रस्याप्रसङ्गान् । यजुर्वेदेऽपि देवताया
निर्देशः कृतः—

‘अग्निर्देवता यानो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रथो
देवताऋषयो देवता भरतो देवता विश्वे देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो
देवता । (यजु० २४।२०) ॥

इति यद्यपि इमा विभिन्ना देवताः श्रूयन्ते तथापि सर्वा अमो एकं सर्व-
भूतेषु गूढं देवं परमेश्वरमेव सूचयन्ति । उक्तञ्च सायणेनाऽपि :—

“तस्मात्सर्वेऽपि परमेश्वर एव हूयन्ते ।” इति । यद्यपि देवतास्वरूप-
मुद्दिश्य बहुभिर्बहुधा प्रपञ्चितम्, अनेके च एतद्विषयका ग्रन्था अपि विरचिताः;
तथापि मुख्यत्वं यादृशमत्र बृहद्देवताया, निरुक्तघटितदेवतकाण्डस्य च, न तथा-
विधमन्यस्य षस्यचिद् ग्रन्थस्य । निरुक्तकारेण देवतानां प्रविध्यं स्वीकृतम्
पुनियन्तरिक्षाद्योऽस्थानीयत्वेन । तत्र पृथिवीस्थानीया देवता अग्निः, अन्तरिक्षस्था-
नीया इन्द्रो वामदेव । तुस्थानीया च सूर्यः । परन्तु बृहद्देवतायां तु एक एव महा-
देवता परमेश्वरः स्वीकृतः प्राधान्येन । यद्यपि ग्रन्थान्तरैः सह देवताविषये विध-
मानेऽपि भेदे, अन्ततो महादेवतालक्षणे परमेश्वर एव सर्वथा पर्यवसानात् सर्वेऽपि
सादृशा भेदाः क्षपुष्यायन्ते इति न कश्चिद्विरोधः ।

सोऽयं बृहद्देवतास्यो ग्रन्थः शौनकापिबिरचितः । इतिवृत्तविद्भिः अस्या
निर्माणकालः ईस्वपूर्वं ४०० वर्षमितो निर्धारितः । एष ग्रन्थोऽनीय प्राचीनः ।
प्राचीनेषु ग्रन्थेषु चास्योत्पत्तेः बहुत्वं दुष्पर्यं याति । ऋग्वेदस्य (५।६।११) स्कन्ध-
भाष्ये बृहद्देवतान्तर्गतमाख्यानमुद्धृतम् । एवं उद्गीथभाष्येऽपि (१०।७।९)
बृहद्देवतायाः (७।१०।९) पाठः समुद्धृतोऽवलोक्यते । ऋग्वेदस्य (१०।१९।१)
उद्गीथभाष्येऽपि बृहद्देवताया उल्लेखः । वेङ्कटमाधवेनापि स्वकीये ऋग्वेदभाष्ये
बृहद्देवताया उद्धरणमनेकवारं कृतम् । शुर्पाचार्यमहाभागेनापि स्वकीयनिरुक्त-
(१।१।) भाष्ये बृहद्देवता समुद्धृता । अपि च उज्ज्वटाचार्येणापि स्वभाष्ये बृहद्देवता
संस्मृता । तत्रैतत्सर्वं बृहद्देवताया प्राचीनत्वं सुतरां प्रमाणवति । यद्यपि प्रायशः
विद्वद्भिरनेकजानलमुद्रितप्रथमशालाया एवोद्धरणानि भूरिशः विलोक्यन्ते तथापि
उभयतालायाः श्लोका अपि उद्धृताः सन्ति—तद्यथा :—

‘महानाम्ना ऋचो गृह्णास्ताश्चन्द्राश्च वै वदेत् ।

सहस्रपुण्यपर्वन्तं अर्हर्वाद्वा त राध्यते ॥ (८.१८)

बृहद्देवतायाम्, औपमन्यव-याम्य-शाक्पूणि-रथीतरादिबहूनामूपोणानामा-
र्याणाञ्च नामानि समुद्रङ्कितानि विलसन्ति ।

बृहद्देवताया न केवलं देवतयादत्तत्वेनैव विवेचितमपितु प्रसङ्गानुपङ्गत-
वृत्तौ महत्प्रपूर्णा विष्णो विवृताः । कतिपयानि अनोद्भूतानि आख्यायान्यापि
अङ्कितानि सन्ति ।

बृहद्देवताया एव उद्घोषः “न प्रत्यक्षमनयेरस्ति मन्त्रम्” मन्त्रामहे,
परिपूर्णसत्यता विभक्ति । ऋषि-छन्दो-देवताविनियोगमनभिज्ञाय मन्त्राध्यापकस्य
पापीपत्यं प्रतिपादितम् :—

‘अविदिन्वा ऋषिं छन्दो देवन्वं योगमेव च ।

योऽध्यापयेत् जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥’

चतुष्टय्येनेषु देवतापरिज्ञानमन्त्रावश्यकम् ।

‘वेदिनव्यं देवन् हि मन्त्रे मन्त्रे प्रयन्तः ।

देवतज्ञो हि मन्त्राणां तदर्थमवगच्छति ॥

मन्त्रदूग्ध्यो नमस्कृत्वा तदर्थमवगच्छति ।

मन्त्रदेवताविषये आचार्याणामस्ति भूयान् मनभेदः । एषा एव देवताऽस्य मन्त्रस्येति नेदन्त्या निर्णेतुं शक्यते । एकैव देवता विविधरूपेण स्तूयते । बृहदेवताया द्वितीयाध्याये—

‘सरस्वतीनि द्विविधं ऋक्षु सर्वांस्तु सा स्तुता ॥१३५॥

नदीव देवतावच्छ तत्राचार्यस्तु शौनकः ॥

नदीवन्निगमा यद् ते मत्तमो नेत्युवाच ह ॥१३६॥

सर्वांस्तु ऋक्षु सरस्वती द्विविधं स्तूयते नदीवन् देवतावच्छ इति एकस्यैव वस्तुन स्तुतेर्द्विविध्यमुपोद्दिष्टं भवति । एकस्यैव वस्तुनः देवताद्विविध्यमपि प्रणिभाऽनीयम् ।

‘इदस्त्यनि शाकपूणिः पञ्चन्याग्नी तु गालवः’ । इति ऋग्वेदीय ० (५।४२।१५) ऋचः देवताविषये, शाकपूणिगालवयोर्मनभेदः सुस्पष्टः । अपि च—

‘सावित्रमेकं मन्दन्ते महो अग्ने स्तवं परम् ॥

आचार्याः शौनको यास्को गालवश्चोत्तमामुवाच ॥७३६॥

‘प्रौढी प्रेति प्रगाथी द्वौ मन्दने शाकटायनः ॥

ऐन्द्रमेवाय पूर्वं तु गालवः शीघ्रमुत्तरम् ॥ (६।४३)

‘परादचनयो यथेति इन्द्रोत्तरायो’ स्तुतिः ॥

मन्त्रेण यास्ककाश्यकाविन्द्रस्येति तु भागुरिति ॥ (३।१०)

वैदिकदेवता-स्वरूपमधिकृत्य बहुनिबन्धविधौ विचारो विहितः । यद्यपि सर्वेषां तान्त्रयविषयभूतोऽर्थो मात्राग्न्यं नावगाहते । तथापि सर्वा अप्यमी देवता गौणरूपा, मुख्यं देवत्वं तु भगवन् परमात्मन एव । निरस्तं देवत्वञ्चैतस्य मत्तमाध्यायेऽपि प्रोक्तम् :—

“महानागादेवताया एव एव बहुधा स्तूयते,

एकस्यामनो ऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति ॥”

एवमेव—“तस्या महानागादेवस्य अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।” (निस्त २० १।५) उदाहृतञ्च तत्रैव ‘नरराष्ट्रमिव’ यथा मन्त्रानोर्ननं:

सचलितेऽपि राष्ट्रे एकमखदबुद्धित्वात् नरराष्ट्रमित्युच्यते तद्वत् अनेकरूपं प्रकाशितेऽपि देवतासमुदाये एकरूप एवेव परमात्मा प्रकाशते । अत एव ऋग्वेदेऽपि 'एकं सद्रूपं बहुधा वदन्ति' इति विप्रा विद्वांस एकमपि सद् ब्रह्म बहुधा प्रस्तुन्वन्ति । 'तस्मात्सर्वेऽपि परमेश्वर एव हूयते' इति सायण ।

यद्यपि अग्नि, वायु, सविता, त्वष्टा, ऋभु, अश्विनौ, पर्जन्य, उषा, विष्णु, रुद्र, पूषा, इन्द्र, बृहन्, मित्रावरुणौ, अदिति, आदित्य, बृहस्पति, ग्रहणस्पति, सोम, आप, इत्याद्या प्रसिद्धा देवता स्वबाह्यस्वरूपेण पृथग्भूता अपि, तथैव सस्तुता अपि भगवत् परमेश्वरस्य शक्तिरूपा, सर्वाभिस्ताभिस्तत्तत्स्ववर्णादिभिः स परमेश्वर एव स्तूयते इति वैदिकानामाशयः चरमाभ्युपगमश्च । सति एव देवतानां वैविध्यं प्रति, भेदं प्रति, नित्यत्वं प्रति, ऐच्छिकत्वमनैच्छिकत्वं प्रति च न कोऽपि महीयान् विशेषः । यथा विभिन्नमार्गगमिनीनां सरितामेक एव प्राप्तिसमुद्देशः सागररूपं तथैवात्र देवतविषयेऽप्यवगन्तव्यम् । तदेव देवतानां सर्वोत्तमो निर्णायक एव बृहद्देवता नाम ग्रन्थ एवैकोऽवशिष्ट इति ।

यद्यपि नैतत्सम्भवति यद् यावत्प्यो देवता बृहद्देवतादिप्रग्वेषु निर्दिष्टा-स्तावत् एव तास्ततोऽधिका अपि भवितुमर्हन्ति ता अनुसन्धातव्या । मन्त्रबद् देवता अपि भगवता परमेश्वरेणैव सञ्ज्ञेतिता अतस्ता अपि अपौरुषेया । देवता हि नाम मन्त्रप्रतिपाद्यो विषयः । मन्त्रप्रतिपाद्य विषयमेव यदा देवतात्वेनोन्नयन्ति तदा तासामपि अपरिहार्यतया ईश्वरीयत्वात्, न ता यदुच्छोऽञ्जम्भिता भवितुमर्हन्ति । प्रायस्तत्तु ता मन्त्रादिष्टा एव । अन्यादिष्टमन्त्रास्तु देवता प्रकरणादिना अन्वेष्टव्या न तु यदुच्छ्रया परित्यजनीया । यदुच्छ्रया परित्यजनाया तु, तत्र अत्र प्रमाद-विप्रलम्भादिदोषाणां दुर्बारापत्तेः प्राप्ताण्यकोटितस्ता प्रशस्येन् । अतः तासां मैष्टित्वस्य प्रतिपादयतां मतन्तु तावत् हास्यास्पदमेव वैदिकानामिति बोद्धव्यम् । इत्यलं परलभितेन ।

इचाप्युपशान्तः । एवं शुनःशोषोऽपि मोचितः । राजाऽपि

नयन्नाहणेऽपि भूयासि आह्वानानि श्रूयन्ते । तेषु प्रलयविषयक-
रोचिष्णु । तद्यथा :—

वे ह वै प्रातः अवनोग्ममुदकमाजह्नु यंदेदं पाणिभ्यामवनेजनाय आहर-
धनेनिजानस्य मत्स्यः पाणो आपेदे । स हास्मं वाचमुवाच—विभूहि मा
मि त्वेति । कस्मान्मा पारियप्यतीति । ओघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा
पारयितास्मीति । कथं ते विभूतिरिति ।” इत्यादि ।

अस्याप्यानस्य च सारांशः—

एकदा मनुः मुखप्रक्षालनार्थमानीते जले मत्स्यमेकं ददर्श । स च मत्स्यो
नुमयाचत रक्षय मामिति । प्रतिजज्ञे च यदहं त्वा रक्षयिष्यामीति । कस्मान्मा
क्षयिष्यसीति सम्पृष्टो मत्स्य उवाच—भाविनो जलप्रलयादिति । मनुस्तथेत्यु-
न्वाऽन्वमन्यत । मत्स्यश्च यथावद् ररक्ष । अत्रान्तरे मत्स्याज्ञया मनुः पोतमेकं
पारयामास । समारब्धे तु तस्मिन् जलमहाप्रलये, मनुः मत्स्यशृङ्गयोरावद्धे
स्मिन् पोते समादृढः । मत्स्यश्च सत्वरं तमुत्तरीयपर्वतशिखरमनपोत् । तत्र
रक्षिनो मनुः पुनः अस्य जगतः जनयिता बभूव इति ।

तदेवमात्मानध्याजेन बह्व्यसम्भृता उपदेशा आह्वणग्रन्थेषु पल्लविताः
रामबलोकयन्ते । आह्वणेषु यथा आत्मानमुखेन ज्ञानामृतं पुरस्त्रियते तथैव व्याख्यान-
नुत्तेन धेदगतनिगूढार्थपथप्रदर्शनमप्युपग्रीयते । तदपि प्रणिभालनीयम् । तद्यथा :—

‘प्राणो वा अयर्वा’ (शत० ६।४।२।१) ।

‘अयं धं पूषा योऽयं वातः पवने । (शत० १४।२।१।१९)

आह्वणवत् अनुद्वाह्वणग्रन्था अपि बहवः सन्ति ।

एवं आह्वणसाहित्यमतिविस्तृतम् । सर्वेषां वर्णनार्थं तु एकोऽग्न्यः स्वतन्त्रो
ग्न्योऽपेक्ष्यते ।

आह्वणान्तर्गु उपदेशाः

यज्ञो धं धेष्टतमं धर्मं । (शत० १।१।१।५) ।

सर्वस्मान्वाप्मनो निर्मुच्यते य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । (शत० २।३।

१।६) ।

सर्वा ह धं पापवृत्त्यां सर्वा ह धं ब्रह्महत्यामपहन्ति यो ऽब्रह्ममेधेन यजते ।

(शत० १३।५।४।१)

अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादग्निमग्नाद्वृष्टिः । (शत० ३।३।५।१७)

विद्युद्दीप्ता वृष्टिमग्राद्या सम्प्रयच्छति । (ऐत० २४१) ।

मरुतो यं वर्षस्येशत । (शत० १८।३।१२)

तस्माद्या दिशं वायुरेति तत्र दिशं वृष्टिरन्वेति । (शत० ८।२।३।५) ।

देवा यं यज्ञेन अग्नेण तपसा ऽऽहुतिभि स्वर्गं लोकमायन् । (ऐतरेय ३४२)

ये हि जना पुण्यकृता स्वर्गं लोकं यान्ति । (शत० ६।५।४।८)

ज्ञतायुर्वै पुरुष । (कौषी० ११७)

अपि हि भूयासि शरद्वर्षेभ्य पुरुषो जीवति । (शत० १।९।३।१९)

ऋतुसन्धिषु यं व्याविर्जायते । (मोप० १।११)

अग्निर्हि रक्षतामपहन्ता । (शत० १।२।१।६)

मापुत्रस्य लोकोऽस्ति । (ऐत० ७१३)

अमेध्यो यं पुरुषो योऽनृत वदति । (शत० ३।१।३।१८)

एतद्वाचश्छिन्नं यदनुत्तम् । (ताण्ड्य ८।६।१३)

तस्य कनीय कनीय एव तेजो भवति इव इव पापीयान् भवति तस्मादु
सत्यमेव वदेत् । (शत० २।२।२।१९)

नानृतं वदेत्, न मासमशनीयात्, न स्त्रियमुपेयात् । (तै० २।५।५।३२)

तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हंतन्मुखं यदतिमान् । (शत० ५।१।१।१)

तदृषेव ब्राह्मणेन यष्टव्यं यद् ब्रह्मवर्चसी स्यात् । (शत० १।९।३।१६)

ब्राह्मणो नैव गायेत्र नृत्येत् । (मोप० २।२१)

अयं हृते मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणा । (यजुर्विश्व० १०१)

असौ वा आदित्य शुक्र । (शत० ९।४।२।२१)

प्रजापतिर्वै नृचक्षा । (शत० ६।४।४।५)

श्रुतवो यं पितरः । (शत० २।६।१।३२)

यज्ञो विष्णुः । (शत० १।९।३।९)

यो यं प्राणं स वातः । (शत० ५।२।४।९)

विशो हि मरुतः । (शत० ३।९।१।१७)

मरुतो हि यं द्यम् । (तै० २।७।२।२)

ब्रह्म यं बृहस्पतिः । (ऐत० १।१३)

इन्द्रः क्षत्रम् । (शत० १०।४।१।५)

प्राणो यं वनस्पतिः । (कौषी० १२।७)

न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अग्रमदन्ति । तस्माद्यज्ञमाग्नौ ब्राह्मणं
पुरोदधीत । (ऐत० ८।२४)

नहि 'चतुर्थ्यै' इति सूत्रे ब्राह्मणपदस्यानुवृत्त्यै तत्कारणं मिद्वन्वान् छन्दः-
शब्दस्य, वेदध्यायस्या वृत्त्यै मुनिरलाघवदोषनास्त्वं नोरोक्तुयान् । तस्मान् छन्दः-
पदग्रहणान् मुनिः प्रव्यक्तं विज्ञापयति यद् ब्राह्मणानां छन्दस्त्वं नाम्येवेति ।

इति पाणिनिमुनिना 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयानि' (अ० ४।२।६६)
इति सूत्रप्रज्ञा सुतरां छन्दोब्राह्मणयोरैवाभ्यं सन्दिहन् । एवंविधाम्तरांः
ब्राह्मणानामवेदस्त्वं स्वीकृवंतामुन्ममन्ति । तत्त्वतो विचारमाने ब्राह्मणानां वेदध्या-
नानरयनाकल्पः एव रोचिष्यनुरिति संज्ञेयः ।

आरण्यकानि

ब्राह्मणनागम्य परिशिष्टनागम्यानि आरण्यकानि हि नाम गद्यपद्यमयानि,
आरण्यकानां वानप्रस्थानामन्यपनान्वासनस्वाध्यायपराणि यज्ञयागादिविधिविधाय-
कानि शास्त्राणि । अरण्येऽध्ययनार्थेवेमानि आरण्यकानि ध्यास्यापन्ते । "अरण्य
एव पाठ्यन्वादारण्यकमितीयेन" इत्युक्तेः । एषु वर्गायमथर्वाचाराः याज्ञिकरस्या-
नाञ्च मौर्माणा मन्दश्रुः । आरण्यकानां दृशा निर्विर्लं विद्वमेनैव यज्ञमयम् । केवलं,
देवनामुद्दिश्य द्रव्ययागमेव यज्ञत्वेन आरण्यकानि नानिमन्दन्ति । एषां नयेन,
जगदीश्वरमन्त्राद्योक्तनमस्वर्गादिकल्पस्य क्षयिष्मन्तया न तदाग्निकमुत्तम्य जनकम् ।
न च कश्चिद् ज्ञानमार्गं ज्ञान्यनिष्कमुत्तमयाप्नुमहेति केवलेन, नापि केवलेन दर्श-
नार्गेण । तेषां नयेन ज्ञानकर्मममुच्चय एव आग्निकमुत्तमं समुत्तिनोति इति ।
मोक्षं ज्ञानकर्मममुच्चयमिद्वान्तः आरण्यकेत्येव प्रापदुक्तिः, पदवाद् वेदान्तेषु
पुष्टिनः फलिनश्चावगम्यते । ब्राह्मणग्रन्थममूह्यशरण्यकानामपि बह्वै, प्रत्याः ।
परन्तु तेषु सर्वाणिशाधिनया प्रसिद्धमृग्वेदीयं 'ऐतरेयारण्यकम्' । यच्च नृत्वे
१८७६ अध्ये, विद्वद्दीरेयेन धीमता सत्यव्रतमानयमिना मायणभाष्यमहितं मुद्रणं
नौनम् । ततः १९०९ सम्बन्धे ए० बी० कीषमहाभागेन आङ्गलानुवादोरेनं
सम्पाद्य प्रकाशितम् । षड्गुह्येनापि, अस्मिन् ग्रन्थे मोक्षप्रदानास्मी टीका
उद्दिष्टानां याज्ञिकविधि न प्रकाशं गतेति विदुषां प्रवादः । ऐतरेयारण्यकमेतद्व्यञ्च-
विभागनिबद्धम् । तत्र प्रथमे भागे पञ्चाध्यायाः, द्वितीयाध्याये सप्त, तृतीये द्वौ,
चतुर्थे च एका, पञ्चमे त्रयः । सर्वे सम्पूय अष्टादशाध्यायाः । अध्यायाश्च पुनः
गण्डरनुम्पूताः । प्रथमाध्याये (आरण्यके) गवानदन-महाजनयोः प्रातर्माध्यन्दिन-
नार्यनवनानाञ्च वर्णनम् । द्वितीयारण्यके चतुरध्यायादारण्य षडध्यायपर्यन्तं
ऐतरेयोपनिषद् । अष्टादशारण्यकेषु उक्त्यादिविवेचनम् । तृतीयारण्यके निर्मुञ्चनानु-
मर्तिनायाश्च भेदविवेचनम् । स्वरन्त्यसं-ऊन-वर्णानां वर्णाः । चतुर्थे महानाम्पूचां
सङ्कलनम् । पञ्चमे महाजनमवनानाञ्च विवरणनुरम्भरं नैर्ध्वन्यविवेचनम् ।

त्रयाणामारण्यकानां प्रचारक इतरापुत्र ऐतरेयो महीदास, चतुर्यस्य चाश्वलायन पञ्चमस्य शौनकाचार्यश्च ।

१ ऋग्वेदस्यापरमारण्यकं शाङ्खायनं नाम । यत्कौपीयतकिनाम्नाऽप्याख्यायते । आरण्यकमेतत्पञ्चदशाध्यायैर्निबद्धम् सप्तत्रिंशदुत्तरशतखण्डात्मकम् । अस्मिन् आरण्यके शून शेष-अहिल्या-खाण्डव-कुरुक्षेत्र-मत्स्य-उशीर-काशी-पञ्चाल-विदेहादीनामुल्लेखोऽपि दृश्यते ।

कृष्णयजुर्वेदोष्णतंसिरीयशाखायां संसिरीयकम् दशप्रपाठकैर्निबद्धं शतोत्तर-सप्ततिमितैरनुवाकैरनुस्यूतम् । अस्यानुवाकसदृशेषु भूयान् मतभेदः । दशमे प्रपाठके द्रविडभाषाप्रयुक्ते चतुषष्टिः, आन्ध्रपाठे अशीतिः, कर्णाटकपाठे चतुसप्ततिः, अन्येषु कतिपयेषु एकोनवतिः अनुवाकाः सन्ति इति । सायणाचार्यमहाभागेन आन्ध्रपाठः स्वीकृत्य तस्यैव व्याख्या कृता । आरण्यकान्तरसमाना एव विषया प्रायशोऽत्रापि प्रतिपादिताः ।

सामवेदस्य जैमिनीयशाखायां जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणमेव 'तत्त्वकारारण्यक'नाम्ना प्रसिद्धम् । अस्मिन् ब्राह्मणे ब्राह्मणारण्यकोपनिषदिति त्रयोऽपि अनुस्यूताः सन्ति । अस्मिन् साममन्त्राणां व्याख्या अत्यन्तशोभना कृताऽवलोक्यते । ई.स. १८७८ मितेऽब्दे श्रीसत्यव्रतसामभूमिणा, बङ्गालुवादसहिता सायणभाष्यसमेता च सामवेदारण्यकसहिता मुद्रापिता ।

अथर्ववेदस्य नाष्टादधि १ एकमपि आरण्यकमुपलब्धम् । षेडार्यबोधे ब्राह्मणानिवदारण्यकाण्यपि अतीव सहायभूतानि इत्यत्र नास्ति संशयः । "अत एव अतर्ण्यकानि 'रहस्य' ग्रन्था इति नाम्नाऽपि स्मियन्ते ।

शुक्लयजुर्वेदस्योभयो 'शाखयोर्मन्थ्यन्दिनकाण्वाभिधयो आरण्यकमपि माध्यन्दिनारण्यकं, काण्वबृहदारण्यकमिति आरण्यकद्वयं प्रसिद्धम् । एतयोः शाखान्तेन पश्चरहस्यवर्णनपुरस्सर आत्मतत्त्वज्ञानस्याप्युपदेशोऽस्तीति सामिक उपरुम्भ्यते । अनयोर्द्वयोरपि बृहदारण्यकयोः भूयान् भेदो नास्ति । महर्षिपतिवत्स्यस्य राजा जनकस्य च भाषा उभयत्र गुम्फिता । गार्गी-मैत्रेयोनाम्नोर्ब्रह्मवादिन्यो विवरणमतीव मनोहरं सम्पन्नमत्रेति । सन्यासाश्रमविधानमतिचास्तया प्रतिपादितम् ।

"एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतदस्मै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रज्ञां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रं यणायाश्च वित्तं यणायाश्च सोऽयं यणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षावर्षां चरन्ति" (४।४।२२) इति ।

तदेवं, यथा गृहस्थाश्रमिणा यज्ञयागादिविवरणं ब्राह्मणग्रन्थेषु तथा वानप्रस्थाश्रमिणा यज्ञादिमहावनानां होत्राणाञ्च विवरणं आरण्यकग्रन्थेषु मन्त्रग्रन्थं ब्राह्मणग्रन्थानामिवारण्यकानामपि नापाश्रंती अतीव सरलं, मधुरं, संक्षिप्तं, त्रिश्रवणं चास्ति । भारतीयमंस्कृतिपरम्परा-प्रसरे आरण्यकानि अनिव मृत्नीय पदमन्त्रकुर्वन्ति इत्यत्र कः संशयो ?

उपनिषदः

अस्ति खलु विदितमेवंतद्विदुषा यच्चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थं हि मानवं जन्म । चतुर्वर्गस्तु वेदादिमच्छास्त्रविश्वनो धर्मार्थकाममोक्षलक्षणः । विद्यैकमचिद्वक्त्रं परिशीलनफलकवैराग्यवैराग्यनिष्पाद्यश्च तदधिगम इति सर्वेऽप्यात्मिनः स्वीकुर्वन्ति । विद्या च पुनरिविधा, अपरा परा चेति, यत्रेदमुदाहरणं भवति :—

“तथापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदस्मामवेदोऽथर्वाङ्गिरमः, . . . परा च सा यथा तदक्षरमधिगम्यते । [मुण्डकोप०]

ऐहिकधर्मार्थकामसाधनायंपरत्वेनगर्वेदादयोऽग्रधानवृत्त्या ‘अपरे’ति पदेन, मुख्यवृत्त्या मोक्षैकमायनीभूतब्रह्मविद्याधिगमहेतुत्वेन च पुनरुपनिषदः ‘परे’ति पदेन व्यपदिश्यन्नेतरास्मिन् व्यक्तमेव विदुषाम् । संज्ञेयीयते च ब्रह्मविद्येत्यपरमं ज्ञयापीयमुपनिषद्विद्या । उप-नि-पूर्वकस्य विशरणपत्यवसादनायंकस्य यदुत्तुषानोः किञ्चनस्य ह्यमिदमुपनिषत् । उप-उपगम्य गुरुमाचार्यमुपलभ्य वा ब्रह्मोपदेशं, तन्निष्ठतया परिशील्यता दृष्टान्त्रविकविवयविनृणां भूमुखणामविद्यादे समारभोगम्य, नि—निरा निशेषेण वा सद्-अवमादयित्री विशरणकर्त्री तद्द्वारा ब्रह्मोपगमयित्री या सोपनिषदिनि तद्व्युत्पत्त्यर्थनिबन्धना सती ब्रह्मविद्यापि सा, इति यच्चोऽपि निररा रोचिष्णु खलु । न चोपनिषदामेव पराविद्यात्वं कथं ? वेदेत्यपि यदुत्तुषा तदुपदेशप्रवणतातेषामपि पराविद्यात्वं किञ्च खलु सोपपत्तिकमिति वाच्यम्, वेदेत्यप्राप्यन्ते उपनिषन्तु च पुनः प्राधान्येन मुख्यवृत्त्या च तदुपनिबन्धनान् । वेदेषु प्राधान्येनान्यमुदपकृष्टस्य, कर्मोपामनाविज्ञानमाधनस्य, भगवत्परब्रह्मप्रमाप्यस्य, धर्मार्थकाममोक्षत्रिवर्गस्येवोपदेशः । उपनिषन्तु तु मुख्यवृत्त्या ब्रह्मविद्यैकमाधनस्य त्रिविधदुःखविप्रमोक्षस्य मोक्षस्येवोपदेश इति उपनिषदामेव परा विद्येति पदेन प्राधान्येन व्यपदेशो योजितो न वेदानाम् । एतावता उपनिषदार्थमिष्ट्येन ब्रह्मविद्यार्थं समाप्यते, न जानु वेदाना तद्वत्त्वं तावता परिवाप्यते इत्यवश्यम् ।

उपनिषदा वदान्तत्वम्

इमा खलु दशोपनिषदो वेदान्तपदेनापि सज्ञाप्यन्ते । वेदान्तत्व त्यासा वेद-
प्रतिपाद्येषु कर्मोपासनाज्ञानलक्षणेषु त्रिविधकाण्डेषु मुख्यत्वेनान्तिमस्य ज्ञानकाण्डस्य
प्रतिपादयित्रीत्वाद्वा । मनुर्वेदस्यान्तिमाध्यायात्मकेशावास्येत्यादिमन्त्रेणोपनिषदा-
मुपक्रान्तत्वाद्वा । न चेसावास्याद्युपनिषद एव स्यान्नाम वेदान्तत्व न पुनरन्यासा-
मिति वक्तव्यम् । गौणत्वेनेसावास्यादिमूलकतयाऽन्यासामपि वेदान्तत्वव्यपदेशस्य
सुमोक्षितकत्वात् ।

उपनिषदा प्रतिपाद्यो विषय

केचन केवलाद्वैतप्रतिपादिका उपनिषद इति स्थापयन्ति । एकै विशिष्टा-
द्वैतविधायिका इमा इत्यभ्युपगच्छन्ति । अपरे शुद्धाद्वैतपरा इति व्याहरन्ति ।
अन्ये शुद्धाद्वैतोपदेशिका इति मन्यन्ते । पर वेदिकास्तु त्रैतवादसाधिका एव सा इति-
सिद्धान्तयन्ति । तर्कयन्ति च सञ्जाघटीति तासा त्रैतवादपरत्व वेदमूलकत्वात् ।
वेदमूलकत्वे त्यासा न केऽपि वादिन प्रतिवादिनो वा सशेरते । सन्ति खलु उपनिषदो
वेदमूला इति सर्वेषामेव निर्विवादमभिमतम् । एव सति, उपनिषद्भिरपि प्रस्पृष्टं
तद्वादपराभिरेव भवितव्यं यद्वादपरा सन्ति वेदाः । वेदाश्च त्रैतवादपरा एव ।
त्रैतवाद हि ते जलनस्पृणन्ति, यत्रेवमाभ्यात भवति —

“उद्वय तमसस्पृरि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देव देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ [ऋ० १।५०।१०]

(वम) मोक्षाभिलाषिण (तमस) तम प्रधानतया प्रकृते, चित्प्रकाश
वैपर्येण तम-पदमत्र प्रकृतिमभिधत्ते । (परि) उपरि (उत्तर) उत्कृष्टतर प्रकृत्य-
पेक्षयेति भावः । (ज्योति) चिद्रूपमात्मान (उत्पश्यन्त) उत्कर्षेण ज्ञानदुर्गावरी-
कृवंत । आत्मान यायात्स्यरूपेण साक्षादनुभवन्त । (देवत्रा) दिव्यपदार्थेषु
(उत्तम) सर्वोत्कृष्ट श्रेष्ठ (सूर्य) प्रकाशात्मक (देव) दिव्य ज्योति ज्योति-
रूपेण शुद्धबुद्धात्मक पर ब्रह्मेति यावत् (अगन्म) अधिगच्छेम प्राप्नुयामेति यावत् ।
अत्र स्पष्ट, तम-पदेनाचेतना प्रकृति, तदुत्कृष्टतरत्वेन चिदात्मको जीव, प्रकृत्यपे-
क्षया यदुत्कृष्टतरत्व च तरया द्योत्यते, तदनन्तर, प्रकृतिजोवेत्युभयापेक्षयोत्कृष्ट-
तमत्वम् ‘उत्तम ज्योति’ इति तमस्विधानेन ब्रह्मण श्रेष्ठत्व व्यावृण्वता तत्सद्-
भावोऽपि ध्वनितो वेदितव्यः । तावत्तं त्रैतवादपरत्वमपि वेदानां सुतरां प्रस्पृष्ट-
मिति । तथाहि —

“इहा मुपर्णा सयुजा मलाया समानं वृक्षं परित्यज्याने ।

तपोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्यनशनन्यो यमिचाकशोति ॥”

[ऋ० १।१६४।२०]

तदेवं सति वेदानां त्रैतवादपरत्वे, नूनमुपनिषद्भिरपि त्रैतवादपराभिरेव
अधितव्यं वेदमूलकत्वाम्युपगमात्तामाम् । तच्चोपनिषत्तन्नामभूताया ईशोपनिषद्
आद्येन ‘ईशावास्य’मित्यादिवचनेन सुसूक्ष्मं ध्वन्यते । सत्र ईशोपनिषदेनेश्वरस्य,
जगदिति पदेन अजजङ्गमायंकेन भोग्यायाः प्रकृतेः, ‘भुञ्जीया’ इति क्रियापदेन,
कर्तुर्भोक्तुर्जोषस्य च सङ्कृतेनेश्वरो जीवः प्रकृतिरिति पदार्थत्रयस्य सुतरा सदभावः
प्रबोधितो भवति । एवं वरीदृश्यते तास्वन्यत्रापि भूयस्तु स्थलेषु त्रैतवाद एव
समादृतः इति त्रैतवादिनो व्यवस्थापयन्ति ।

परन्त्वर्द्धतवादिनस्तु नैतन्मनमभिनन्दन्ति । उदाहरन्ति च स्वस्वमतप्रति-
ष्ठापनार्थं भूयाति औपनिषदवचाति—‘सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन’
इत्यादीनि । अस्ति च तेषां वाचोपुक्तिरप्यतिबलीयसी । तदुभवतु नाम यथा तया
वैत्यत्र तु तार्किका एव प्रमाणम् । उभयविधान्येव वचनानि समुपलभ्यन्ते उभय-
विधया च तानि सङ्गच्छन्ते । भिन्नवर्तिहो लोकः भिन्नमतिश्च । यदेकस्य स्यदते न
तदन्यस्य । यदेकस्मिन् रोचते न तदन्यस्मिन् । सत्यपि एवंभूते व्यतिकरे, वास्तविकेन
यथार्थभूतेन धार्येन त्वेकेनैव भविष्यन् न सत्त्वनेकेन । तच्चात्र नान्यभूयस्त्वभिप्रा
प्रतिपादयितुमलङ्घ्यमाणो वयमिन्द्रास्महे । उपनिषदा ब्रह्मविद्योपदेशपरत्वं तु
न केऽपि संशेरे इति तु निश्चितप्राप्यम् ।

तेषां ब्रह्मविद्यारहस्योद्घाटनकरी, विवेकवैराग्यवैराग्येनाऽविद्याध्वान्त-
विष्वंसनकरी, अश्विलम्बमयाधिव्याधिनीदजकरी, प्रकृतिपरमात्मयथार्थस्वरूप-
प्रकटनकरी, त्रिविधदुःखात्यन्तप्रशमनकरी, अमन्दब्रह्मानन्दमकरन्दनिस्पन्दनकरी,
विश्वराजकरी भगवती उपनिषत्तरिरेव अलक्ष्यनोरे, निरनिशयगम्भीरेऽस्मिन्
भवाऽपि नोरे निमज्जतो जनाननायामेन तत्पारं नेतुमीश्वरोति तु निर्विवादम् ।
अतः सा सर्वैर्मुमुक्षुभिः सुतरा सर्वात्मना ससेव्येति सर्वमवदातम् ।

तदामु सर्वामु वेदान्तापरनामधेयामु, ‘ईशोपनिषद्’ हि खलु मूलभूता ।
तस्या इदमादिम वचनम् :—

‘ईशावास्यमिदं १० सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगन् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीया मा गृधः कस्य स्विद्वनम् ॥ १ ॥

(इदं) परितो दृश्यमान (यत्किञ्च) यत्किमपि प्रत्यक्षं परोक्षं वा नाना-
प्रत्ययगोचरं (जगत्यां) जगतीतले सननगमनशीले निषिद्धब्रह्मण्डमानन्दोदरे

(जगत्) चराचरात्मक भोक्तृभोग्यलक्षमस्ति (तसर्वं) तदपिल (ईशा) परमेश्वरेण (आवाप्त्यम्) समन्तादन्तर्बहिश्च आच्छाद्य व्याप्यमिति यावत् । अनेनेश्वरस्य सर्वगतत्वं सर्वव्यापकत्वं च ध्वन्यते । (तेन) तेन हेतुना (त्यक्तेन) स्व-स्व-मुखा-र्थानुकूलम्, ईशप्रदत्तमेव, त्यागभावेन वा (भुञ्जीया) उपभुङ्क्ष्व । (अस्यैस्त्विन्) कस्यापि, स्विदिति चलवदवधारणाघायको निपातः । स्वसम्बन्धानवच्छिन्नस्यान्य-स्येति भावः (धन) उपलक्षणमेतद्, धनधान्यसाध्याज्यसमृद्धिजातवर्भव (मा गृध्र) माऽभिकाङ्क्षी कुर्वत्याऽभ्यायेन वा परकीयवस्तुषु लोभो मा भूरिति भावः । एनेन ईशितृ भोक्तृ-भोग्य-रूपेणेश्वर-जीव प्रकृतिरिति तत्त्वत्रयमपि प्रपञ्चनं वेदितव्यम् । तत्रेश्वरो ब्रह्मपरम्पर्यायो विभुनिराकारः सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् सनातनः जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तः । अल्पज्ञोऽल्पशक्तिः कोऽङ्गुरिच्छादिलिङ्ग-कर्मणि स्वतन्त्रो भोगे परतन्त्रो नित्यश्च जीवः । अचेतना, नित्या किन्त्वस्वतन्त्रा परिणामिनी जगतामुपादानकारणञ्च प्रकृतिरिति फलिस्तोऽर्थः ।

अत्र 'इदमा' निर्दिष्टं यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा यावज्जगज्जालं वर्तते तत्तत् सर्वं समन्ताद्व्याप्य परेश ईशितृभावेनापितिष्ठति प्रशस्तिश्च स एव सर्वमेतच्चराचरम् । यत्रैव धृतं भवति —

“यो विश्वस्य जगत् प्राणतस्पतिः” [ऋ० १।७।१२।५]

‘तमीशानं जगत्तस्तस्युपस्पतिम् ।’ [यजु० २-१।१८] इति ।—

इति परब्रह्मण ईशितृत्वं प्रत्यक्षमेव । स एव परमकृपातुर्जगदीश्वरोऽस्य सत्ता चराभिनयस्योत्पत्तिस्थितिलयानां सूत्रधारः । जीवात्मना तु यावदायुषं शैल्यवदङ्ग-नूमाद्युपस्थाप्य स्व-स्वकर्मानुवृत्तफलोपभोगस्वरूपोऽभिनय एव भवति केवलमभिनयः । तद्वदामवलम्बितचेतसा न जातवदलिप्तेनेति ‘त्यक्तेने’ति पदेन समूच्यते । साबलेय-स्तयदनमिनयधूनं प्रणिबध्यते पुनः पुनर्जन्मपरणवन्धपरम्परापाशेन । हीयते परम-पदाद् । कुत ? उच्यते निरीहं हि कर्मकदम्बक फलेहाराहित्यमहिम्ना बन्धोच्छिद्यते प्रवृत्तये न जातु बाम्यं नाम । काम्यस्तु कर्मकलाप फलेहारावलेपबलेन तद्वन्धवृद्धं सुखं द्रष्टव्यमितरा, न तु मनःकं दलमयति । आसक्तिवातनाशानुरावद्वस्तु जीव-पुरङ्गमो भुवनय एव नियुक्तो भवति न पुनर्मुक्तय इति । तस्यान्मुमुक्षुणा स्वपुण्यार्थ-नुरालं परेशप्रदत्त सपरितोषमुपभोगव्याप्त्यम् त्यागभावेन, ■ कदापि परकीयवित्तेषु धान्यत्रयापि गृध्रिदधेयेति ‘मा गृध्र’ इति पदेन बलवन्निबध्यते । एतदुक्तं भवति, इयं हि नूनं परापिदृतेषु वस्तुषु गृध्रिर्नाम यया समजनि समस्तोऽयं ससारो विपदामा-गारः ।

यदि नाम परकीयार्थेषु साम्राज्यप्रतिष्ठास्पदेषु धनधान्यादिवनवेषु स्यादपि जीवलोको गुर्विविपुलः न्यायादनपेतेषु, स्व-स्व-मत्वसंबन्धितेष्वेवार्थेषु भवेच्च निबद्धा-
दरस्तर्हि परस्परविजिगीषा-जिहीर्षादिदुर्भावनाममृत्युविनीयिक्या विजृम्भमाणो
यः प्रत्युपोपद्रवसहोदरो विद्वद्व्याप्युपप्लवः स द्रागेव विलयं व्रजेत् । प्रमरेच्च
सनन्तात्प्राज्यमनन्तशान्तिमुल्लसाम्राज्यम् विन्देच्च विमप्यदण्णोपमान्युदयिकं
मुवनेद्विकं नैऋत्यमिषं सुप्तञ्च पारत्रिकम् ।

॥ उपनिषदां ब्रह्मविद्यात्वम्

उपनिषत्साहित्यं सङ्कृतवाङ्मयेऽजीव गौरवास्पदम् । ब्रह्मविद्याध्यात्म-
निष्ठा पराविद्या चेति नाम्नेमा. कोन्यन्ते । उक्तञ्च 'हे विद्ये वेदितव्ये इति ह
स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चंवापरा च । तथापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद साम-
वेदोऽथर्ववेदः शिक्षा, कर्मो ध्यावरण निदत्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अप परा या
तदक्षरमधिगम्यते ।' तत्र प्रधानम्. कर्मकाण्डपराणा धर्मज्ञानसाधनीभूताना पङ्-
क्तोपेताना वेदानामपराविद्यात्वम् । परचपुरुषार्थसाधनीभूताना ब्रह्मज्ञानकाण्ड-
पराणामुपनिषदाञ्च पराविद्यात्वमिति विवेकः ।

उपनिषदः खलु वेदान्तमंशयाऽपि प्रसिद्धाः । सेयं संज्ञा तामा वेदस्य अन्तं
वेदान्तमित्यर्थमवष्टभ्येति प्रतीयते । सा च यजुर्वेदस्य चतुर्विंशतितमादन्तिमाद-
ध्यायादुपनताया 'ईशावास्योपनिषद' एवोपनिषदामारम्भणहेतुत्वादुपपद्यते ।
उपनिषच्छब्दोऽयं विदारणगन्धदसादनार्यान् मर्दपतिः विवप्रप्ययान्तानिष्यप्र इत्यु-
पनपूर्वम् । सेयमविद्यादिसंसारबीजविदारणपटीयसी ब्रह्मविद्यापदवाच्या उपनिषद्
विद्या वेदमूलकत्वाद् वेदिकानेव राटान्तान् प्रतिपादयन्ती न खलु कश्चि-
दंशोऽपि तत्र प्रसूतन्ती विलमति । परन्तु शब्दमात्रतो न ज्ञान्वर्पेनोऽवनाममानं,
यन्मनद्विष्यं धृतिमूलके ग्रन्थे न प्रयत्नसहस्रेणापि तच्छब्दं सम्भावयितुम् ।
यस्तुतो यथार्थमर्थमवगच्छन्नामेव किञ्चिद्विभ्रमपिहितचेतसामेवोपनिषत्सु विद्वद्वा
यिभिन्नाश्च पन्थानः सन्ताति मनमभिमनं सम्भवेन्न कदाचित्प्रज्ञानोन्मोन्तिचक्षुषाम्
सचेतसाम् । यतो ज्ञानं हि खलु तत्त्वनिष्ठं न कर्हन्निदं बुद्धिनिष्ठम् । बुद्धिभेदान्
न तदभेदमुन्मत्तं विना को नामोरोकुर्मान् ?

उपनिषदा वेदमूलकत्वम् न जात्वपौरुषेयत्वम्

तत्रैतरेयोपनिषदनुबन्धानि ऋग्वेदम् । केनोपनिषच्छान्दोग्योपनिषच्च
सामवेदम् । ईश-तैत्तिरीय-बृहदारण्यकोपनिषदो यजुर्वेदम् । अथ-मुण्डकोपनिषच्चा-

यवंवेदम् । एवं सति श्रुतिमूलकत्वे उपनिषदां, कथञ्छारमिव तद्विप्रतिपन्नानां विषयाणां सन्निवेशस्तत्र शक्यसम्भवः । मूलभूतानां वेदानां गूढार्थान् तात्पर्यपर्यालोचनपुरस्सरं वेश्येनायगमयितुमेव उपनिषदां प्रवृत्तिः । तत्त्वमिव तास्तात्पर्यादौ तन्मूलभूतेभ्यो वेदेभ्यो भिद्येरन् । भिद्यमानाश्च प्रज्ञावतां वेदविदां श्रद्धामाराधयितुं कथं कल्पेरन् यथार्थतत्त्वप्रतिपत्तये । अनादिनिधना अपौरुषेयाश्च वेदगिरः । उपनिषदश्च पुनः पौरुषेयाः । सत्यं ता अपौरुषेयमीमूलकाः न खलु तावता अपौरुषेयपदव्यपदेश्या भवितुमर्हन्तीति ।

यस्तुतः उपनिषत्सु द्वैताद्वैतावुभावपि पक्षौ प्रतिपादितौ दृश्येते । उपनिषत्सु श्रीशङ्कराचार्योऽद्वैतमेव पल्लवितमाकलयति, रामानुजाचार्यो विशिष्टाद्वैतवादम्, निम्बार्काचार्यो द्वैताद्वैतवादं, बल्लभाचार्यो विशुद्धाद्वैतवादं, मध्वाचार्यश्च पुनर्द्वैतवादमेवेति । तद्वेषमेकान्ततो विलक्षणमेव प्रतिभाति, यद्विविधं आचार्यैस्तामुच्यञ्छारमिव ते ते मिथोविलक्षणाः सिद्धान्ताः समुद्भाविता उपपादिताश्च । सति एवमिधे व्यतिकरे को नामात्र न मुह्येत्, क्तमं वा सिद्धान्तमुपनिषदां प्रतिपाद्यविषयत्वेनोन्नयेद् इति । तथापि द्वैतवादप्रणयिनो भूम्ना व्यवलिप्तान्ते यदुपनिषदा वेदमूलकत्वाद् वेदेषु द्वैतवादस्य प्रव्यक्तं प्रतिपादितत्वाच्च कः खलु वेदाभितरा प्रतीपमद्वैतवादं तद्विषयत्वेन सिद्धान्तयितुमुत्सहेत इति ।

तस्माद् आपाततः कश्चिदवभासमानोऽपि तासु खलु अद्वैतवादो न वास्तविकत्वेनोन्नेयः । वेदे च द्वैतवादसिद्धान्तः ।

“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तपोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वत्स्थनमन्नग्रम्योऽभिचाकशीति ॥ इति ॥

[ऋ० १।१६४।१६]

इत्याद्यनेकमन्त्रलिङ्गैश्च प्रस्फुट एव लक्षितः । परमत्राद्वैतवादिनो विप्रतिपद्यन्ते । सति एवमिधे महति विरोधे समुपस्थिते ययामति यथाश्रुति च विद्वांस एव कमपि मध्यस्थितं समन्वितं पन्यानमाविष्कर्तुं प्रभविष्णवः । नूनं तयोः कतरः पक्षो गरीयानिति व्यवम्यापयितुमतोव दुष्करम् । यस्तुतस्तु उपनिषदा विषये, विभेदविशेषमवगाहमानं तत्त्वद्वयमेव प्राधान्येन ब्रुद्विषद्वैतमथतरति । तत्रैके, इमा अद्वैतपरा इति परामुशन्ति । अपरे द्वैतपरा इत्येकम् । द्वितीयस्तु एके ज्ञानकाण्डपरा इमा इति प्रतिपादयन्ति । इतरे ज्ञानकर्मसमुच्चितं कर्ममार्गमिमा निदिशन्तीत्यमुपपद्यन्तीति । परं सात्त्विकदृशा विमृश्यमाने तु प्रतिभाति यदुक्तावुभावपि कल्पौ न ब्रुद्विसहो वृत्तश्चेदुच्यते :—

कर्ममार्गप्रतिपत्त्यज्ञानकाण्डमेव उपनिषदा विषय इतिवादिनोऽनुयोक्तव्या कर्मान्तरेण केवल तत्त्वज्ञानं पङ्क्तं तत्त्वज्ञानविकल्पश्च कर्मकलापोऽप्यन्ध एव । तदुभे इमे इतरेतरविधुरे मानवजीवनस्य उपनिषद्भिश्चरमोद्देश्यत्वेन ध्येयस्थापिते मोक्षाधिगमेऽक्षमता गते उपनिषद्भिर्दिष्टोद्देशात्प्रच्यवमाने कथमिव तत्सिद्धान्तमुपपादयितुं यत्किञ्चिद् स्याताम् । न कथमपि । अतः ज्ञानकर्मसमुच्चयसिद्धान्त एव वरीयान् । स एव केवलमुपनिषदा चरमप्रयोजनं साधयितुं यथा क्षमं, न तथा केवलं कर्म, नाऽपि केवलं ज्ञानमेवेति, अपितु ज्ञानसहकृतकर्मैव तत्साधकम् इति विवेकः । उक्तञ्च —

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय १० सह ।

अविद्याया मर्त्यं तोर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते ॥

ये पुनरुपनिषत्सु एकात्मवादिनो जीवात्मपरमात्मनोरद्वैतं प्राधान्येन सिद्धान्तयितुमुद्दिशन्ति ते प्रायः छान्दोग्योपनिषदं षष्ठाध्यायगतैर्नवभिः खण्डैर्विशदीकृतानि वचनानि समुदाहरन्ति स्वमतोपोद्बलकरूपेण । तद्यथा —

“ऐतदारम्भमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि इवेतकेतो इति ।” ‘तत्त्वमसी’ त्यत्रैव सर्वेषामुपनिषद्वचनानामन्वयः । इत्यमेव बृहदारण्यकोपनिषद्यपि अयमेव विषयो भङ्गपन्तरेण प्रतिपादितः । तद्यथा “य एव वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इव सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च न भूत्या ईशते । आत्मा ह्येषा भवतीति ।” अपिच प्राप्तो याज्ञवल्क्यः सर्वसङ्गपरित्यागेनारण्यं प्रतितिष्ठामु स्वपत्न्या भोग्या पृष्टं प्रत्याह —

“यथा सङ्घवः खलु उदके प्रास्ते उदकमेव अनुविलीयते, न अस्य उदग्रहणाय इव स्यात् यतो यतस्त्वाददीत एवमेव वैव वा अरे इदं महद्भूतं अनन्तपारं विज्ञानं एव एनेभ्यो भतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सप्ताऽस्तीति ।” किञ्च ‘यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् ।’ एव बृहदारण्यकेऽपि “य एवमेतद्विदं ये च श्रद्धामुपासते ते देवलोकं सूर्यञ्च प्रविश्य पश्चात् ब्रह्मलोकं प्रपद्यन्ते यतस्ते न पुनरावर्तन्ते ।” अयं ये यज्ञेन दानादिसत्कर्मणा वा सुकृतिनो भवन्ति ते पितृलोकं प्रविश्य पश्चात् चन्द्रमसं प्राप्नुवन्ति । सोमे पुण्ये च पुनरावर्तन्ते । ये खलु पृथिव्यादिषु नानायोगिषु जनुः प्रपद्यन्ते मनुष्यजाती जायन्ते अकर्मणस्तु बीटा पतङ्गा वन्दशका वा भवन्ति ।” इति ।

परमद्वैतवादिनो मतमिदं बलवन्निराशुर्वन्ति निम्नाङ्कितं भाण्डूक्योपनिषद्वचनमालम्ब्य । तद्यथा —

“ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति । सर्वमोद्धार एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योद्धार एव ॥ १ ॥

अत्र शाङ्करश्च भाष्यं प्रमाणत्वेन पुरस्कुर्वन्ति —

“अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽपि अभिधानप्राधान्येन निर्देशं कृतं । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेय-प्राधान्येन निर्देशः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः” इति ।

तदेवमेतेषु वैविध्येनावभासमानेषु मियं प्रतीपभावेषु को वा एषा सिद्धान्त-यायाप्यंसर्गलित इति निर्णेतुं प्रवृत्तानां मतिभेदादपि मतिर्वैकल्यं किमद्यावन्ना-पद्येत । स्थान एव केचन व्यवस्थापयन्ति यद् विवरणनिरपेक्षतात्पर्याशयस्तु दुरधि-गमः । निसर्गतोऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरन्यथाप्रतिपत्तिर्वा सम्भवेदेव यत्र तत्र । यथा ‘आयुर्वै धृतम्’ इति वाक्यं वाच्यार्थे बाधितं लक्ष्यार्थे प्रवर्तते । एव ‘आदित्यो दूषः’, “अक्षय्यं ह्येवं चातुर्मास्ययाजिनं सुकृतं भवति” एवमन्यान्यपि वचनानि मुख्यार्थे बाधितानि गौणार्थे प्रवर्तन्ते । प्रकरणविद् हि अर्थज्ञश्चक्षुष्मान् एतज्ज्ञातुं शक्नोति यदत्रेवमभिधेयमिति न जातु शब्दमात्राधिषणः । तस्मात् प्रकरणविद् भगवान् वादरायणः सकलार्थं प्रातिभेन चक्षुषा प्रत्यक्षीकुर्वाण औपनिषदमर्थमवगमयितुं विप्रतिपत्तीश्वरोपपत्तिभिर्निरसयितुं सूत्राणि निर्ममे इति ।

किञ्च —

“यथाजने क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमस्मादात्मनः सर्वे प्राणा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीति ॥”

मुण्डकोपनिषदधि

‘यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नाम रूपे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।

एवमन्यत्रापि आत्मकमूलकत्ववादीन्यौपनिषदानि वचनानि उदाह्रियन्ते —

‘आत्मैवेदमग्न आसीत्पुरुषविधः ।’

“आत्मा वा इदमेक एवाग्न आसीद्धान्यत् किञ्चन मियत् ॥”

‘स ऐशत लोकांश्च सृजा इति ।’

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद् वायुः वायोऽग्निः अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी ।” इत्यादीनि

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति यदुपपत्तये प्रस्तुतं ब्रह्म तदेव ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः’ इत्यत्रात्मशब्देन निर्दिश्यते । एतावता सिद्धं यं सर्वस्य कारणमात्मा सोऽय-मानः दमय परमब्रह्मेति । यद्यपि एषु वचनेषु अद्वैतवादः पृथगन्तः आपातरम्यरूपे

णामिलक्ष्यते, तथापि सूक्ष्मेक्षिकया निरोक्षणेन एषु वक्ष्येयु द्वैतवादोऽपि दुरप-
ह्यव इवाभाति । द्वैतवादिनोऽपि उपनिषदणवादेव स्वमनोपपादकानि भूयांसि
वचांसि समुद्घृत्य पुरस्तुर्वन्ति, समुदाहरन्ति च :—

“ईशायास्पमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगन् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीयाः मा गृधः कस्य स्विद्वनम् ।” (ईशोपनिषत्)

अत्र सुस्पष्टमोदबरो जीवः प्रकृतिश्चेति त्रित्वमुद्दिश्य त्रैतवादस्समुद्दिङ्गि-
तो यामाति ।

एताः सर्वा अपि उपनिषदः नैव लौकिकपदार्थानां तत्त्वार्थं मुख्यतया
विधारयन्ति, प्राधान्येन स्वास्थानरूपेण धाद-प्रतिवादनरूपेण वा अलौकिकमात्मतत्त्व-
मेव ताः समर्पयन्ति । तत्र प्रकीर्णतया अप्यवस्थमुपवर्णिता विषया एव पश्चात्काले
देवान्ततन्त्रभेषु यथायथं मूपपत्तिपुरस्सरं व्यवस्थापिताः ।

उपनिषदामाविर्भावकालः

उपनिषदामाविर्भावकालः इदमित्यन्तया निर्धारयितुं बुशकः तयाप्येता
विभिन्नकालविरचिता इति तासां भाषासरणिमभिलक्ष्य वक्तुं शक्यते । तत्र प्रथम-
कालमन्त्रयाः क्रमेण ईश-केन-वठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्याभिधानाः । ततो बृहदा-
रण्यक-छान्दोग्य-सैत्तिरीय-ऐतरेय-आद्याः गद्यपद्यमध्य उदयमासेदुः । बाह्यग्रन्थ-
भाषामरणिमवलम्ब्य निबद्धास्ताः सारस्येन सौन्दर्येण च सञ्चेतसां चेनाति
हठादावर्जयन्त्यो विलसन्ति ।

ऐतरेयोपनिषद् : ‘ऐतरेयोपनिषत्’ केवलमध्यायत्रयोपनिबद्धा । तत्र
प्रथमाध्याये ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वं प्रतिपादितं, द्वितीयाध्याये आत्मनो जन्मादिप्रति-
पादनपुरस्सरं जन्मविच्छित्तिरप्य एव मोक्षो निरूपितः, तृतीयाध्याये च पुनः आत्मनः
स्वरूपं विविध्य अन्ते प्रज्ञाया ब्रह्मत्वं सिद्धान्तरूपेण व्यवस्थापितम् । सर्वांमूपनियत्सु
अल्पिष्ठा तु माण्डूक्योपनिषद् । आसां बृहत्तमोपनिषद् बृहदारण्यकाख्या । ततः
त्रिञ्चदिव लघोपसो च छान्दोग्योपनिषद् । यद्यपि बहूना नयेन उपनिषदां प्राधान्येन
सिद्धान्तयितुमिष्टोऽर्थः जीवब्रह्मणोरद्वैतरूपः, तयाप्यन्येऽत्र त्रैतवादमपि जिघ्रन्ति ।
उपपत्तिरूपेण च ते ‘ईशायास्पमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगन् । तेन त्यक्तेन
भुञ्जीयाः मा गृधः कस्यस्विद्वनम्’मित्येवमादिमन्त्रान् पुरस्तुर्वन्ति । परमद्वैतवादिनः
इनोऽपि बलवत्तरं छान्दोग्योपनिषदः षष्ठाध्यायगतं प्रकरणमवष्टभ्य द्वैतवादमेव
मुरयिष्यन्वेनोपनिषदामुपोद्गमन्ति । यथा हि :—

“एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।” इति ‘तत्त्वमसीत्यग्रेव सर्वसामुपनिषदामन्वय इति प्रतिपादयन्ति । अयमेवायं बृहदारण्यकोपनिषदपि भङ्गघन्तरेण प्रतिपादित — ‘य एव वेदाहं ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषा भवतीति ।”

अस्य विश्वशक्तस्य ब्रह्मण स्वरूपविशेषस्य विशदीकरणाय उपनिषत्सु उच्चावचा दृष्टान्ता अपि प्रदिष्टा । बृहदारण्यकोपनिषदि हि महर्षि याज्ञवल्क्ये सप्तसङ्गपरित्यागेन चन प्रतितिष्ठानु स्वपत्न्या मंत्रेया पृष्ट प्रत्युवाच —

“यथा सैन्धवखिलस्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते । न हास्योद्ग्रहणाय वा स्यात् । यतो यतस्तथादधीत लवणमेवैव वा अर इव महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञान एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानुविशति न प्रेत्य सप्तास्तीति ।” [बृह० २।१।१०] ।

एवमन्यत्रापि तस्यामेवोपनिषदि श्रूयते —

‘ययोर्णनाभिस्तन्तुनोष्णरेत् । यथाग्ने क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मन सर्वे प्राणा सर्वे लोका सर्वे देवा सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ति’ इति । (२-१-१०) ।

बृहदारण्यकोपनिषदस्तृतीयाध्यायस्य पष्ठतमब्राह्मणे गार्गी-याज्ञवल्क्ययोः प्रश्नोत्तराणि अतीव रुचिराणि —

“अथ हंन गार्गी याज्ञकनवी यप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यद्विदं सर्वं ममप्रोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खत्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । अन्तरिक्षलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धबलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु गन्धबलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । आदित्यलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खलु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चन्द्रलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । देवलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । इन्द्रलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु इन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोके गार्गीति । कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोके गार्गीति ॥ कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच गार्गी मा अति प्राशीर्मा ते मूर्धा व्यपपतद्वनतिप्रदन्त्या च देवतां पृच्छसि गार्गीति । ततो ह गार्गी याज्ञकनम्युपरराभ ॥”

एवमेतस्य प्रश्नजातस्यायमेवाशयः, यत्सर्वमप्येतत्प्रपञ्चजातं भगवतो ब्रह्मण एव रूपमिति ।

उपनिषदामुपदेशा

उपनिषत्सु आख्यानरूपेण बहवो दिव्या उपदेशा समुपलभ्यन्ते ये तेऽपि दिङ्मात्रमत्र प्रणिभालनीयाः । तथा च कठोपनिषदि प्रेत्यभावविषयकं तत्त्व-
आख्यानरूपेण प्रतिपादितम् । यच्च नाचिकेतमुपाख्याननाम्ना प्रसिद्धम् । तद्यथा
नाचिकेता नाम कश्चिद्वैदिकुमारः कदाचित् यमलोकं गतः । तत्र यमेनाभ्यर्पितः
स यमाद्वरत्रयमवृणोत् । तेषु वरेषु तृतीयो वरः मरणानन्तरं मनुष्योऽस्ति न
वेत्त्येतज्जिज्ञासात्मकः^१ । तन्निशम्य यमस्तं प्रत्याह —

‘दैवेरत्रापि विचिकित्सितं पुरा, नाणुरेय धर्मः, तस्मादन्यं वरं नाचिकेतो
घृणीष्वेति ।’ इत्यं विवृण्वन् नानाविधं रमणीयरूपं स्पृहणीयभोग्यवस्तुभिः
प्रबोध्यन्नपि यमो यदा नाचिकेतसो दृढतरं चेतो विचालयितुमशक्नुवन् तस्य च तत्त्व-
विज्ञानासक्त्या भक्त्या च सत्पुष्टस्तस्मै जननमरणे केवलं विकृतिरूपे, ब्रह्मज्ञाने-
न च ते तीर्त्वा पुण्यं भोजनपदमुपेत्येत्येवमादिलक्षणा ब्रह्मविद्यामुपविदेशः —

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते, कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अयं मर्त्योऽमृतो भवत्यथ ब्रह्म समश्नुते ॥ [कठ० ६-१४]

इत्येवमादि ।

यथा द्वैतवादिनां स्वपक्षे कठोपनिषदः —

‘श्रुतं पिबन्तो मुकृतस्य लोके, गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चानयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥

इत्युदाहरन्ति, तथा द्वैतवादविरोधिनांऽपि स्वपक्षं उपनिषदामग्यानि वचांसि
पुरस्कृवंति । द्वैतवादशब्दतः खण्डयन्त आहुः —

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति विञ्चनम् ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ [२।१।११]

केनोपनिषद् — सामवेदीयतत्त्वकारशास्त्रात्मन्विनी केने’ इति तदा-
रम्भशब्दमात्मन्यै केनोपनिषत्तत्त्वकारेत्यपरनामधेया खण्डद्वयात्मिका विविध-
विषयमण्डिता विलसति । तस्या पञ्चमये प्रथमतः सगुणं निर्गुणब्रह्मणोरुपास्या-
नूपास्ययोर्भेदं प्रदर्शितः । तत्र ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयताविषये प्राह —

१. ‘ययं प्रन विचिकित्सा मनुष्येऽतीत्येवे’ नायमस्तीति चेन्न ।

एतद्विद्यामनुगिष्टस्त्वयाह वराणामप्यं वरमूनीय ॥

‘न तत्रचक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः ।

न विद्मो न विजानीमो, ययंतदनुशिष्यात् ॥’ इति

द्वितीयखण्डे च आन्यादिदेवानां सर्वययं ब्रह्मायत्तत्वं तेषां शक्तेः ब्रह्मसम्भूतत्वञ्च प्रतिपादितम् । तेषां तत्त्वकारशास्त्रेदानां प्रचारवैरत्यं गता ।

कठोपनिषद् :—कठोपनिषदिष्यं जुर्वेदीयकठशास्त्रान्तर्गता । केनापि कठ-
नाम्ना ऋषिणा प्रोषता शास्त्रा कठा, तदन्तर्गतोपनिषदपि कठ एव । ‘कठचरणात्सु-
गि’ति तद्धितप्रत्ययस्य लुक् । कठशास्त्रा त्विदानीं नोपलभ्यते, तदन्तर्गतोपनिषदाम्ना-
त्रमेवोपलभ्यते । उपनिषदन्तरवदस्यामपि ब्रह्मविद्योपदेश उपाख्यानरूपेण मुमुक्षु-
कल्याणाय कृतः । बाजश्रवोनामा कश्चिद्वैद्यः स्वात्मजाय नचिकेतसे ब्रह्मविद्योप-
देशञ्चकार । तद्दिङ्मात्रमिहोपविश्यते । हे नचिकेतः

स त्वं प्रियान् प्रियरूपाश्च कामाप्त्रभिध्मायन्नचिकेतोऽत्यन्नाक्षीः ।

नैता सुहृन् विप्रमयीमवाप्तो, यस्या भजन्ति बहवो मनध्याः ।

[कठ० १।२।३]

तदनु श्रेयसः प्रेयसश्च फलं विवृण्वन्नाह यमाचार्यः

दूरमेते विपरीते विपूषी, अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये, न त्वा कामा बहवोऽस्तौल्यन्तः ।

[कठ० १।२।४]

किञ्च :—

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।

दन्त्रम्यमाणा परिपन्ति मूढा अन्येनेव नीयमाना यथान्धाः ॥

[कठ० १।२।५]

१. यदि मन्यमे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्व वेत्य ब्रह्मणो रूपम् ।

यदस्य त्व यदस्य देवेष्ट्व न नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥

[वेन० २।१]

“नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो मस्तद्वेद सत्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ [वेन० २।२]

यन्यामत तस्य मत मत यस्य न वेद स ।

अविज्ञान विजानतां विजातमविजानताम् ॥ [वेन० २।३]

प्रतिबोधविदिन मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते धीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ इत्यादि

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वंशमापद्यते मे ॥

[कठ० १।२।६]

ततो ब्रह्मनिष्ठो यमाचार्यो व्याजहार :—

‘दिवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ।’ [कठ० १।२।१३]

ततो नचिकेताः प्राहः—भगवन् यदि भवन्तः प्रसीदन्ति तर्हि :—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यद् भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यामि तद्वद ॥

[कठ० १।२।१४]

इति नचिकेतसाऽन्ययितो यम आह प्रणवमहिमानं दिवृष्वन् :—

मर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तपास्ति सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं सद्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येनत् ॥

[कठ० १।२।१५]

‘ओमिति’ ब्रह्मणः प्रतीकम् । प्रणवमुपदिश्यात्मनः स्वरूपमुपवर्णयति :—

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोज्यं पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

[कठ० १।२।१८]

“पुनरात्मस्वरूपं विशदयति :—

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं/ हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीनौ नायं हन्ति न हन्यते ॥

[कठ० १।२।१९]

पुनः परमात्मस्वरूपमुपदर्शयन्नाह :—

यणोरणीयान् महतो महीयान्,

अत्मास्य जन्तोनिहितो गृह्यायाम् ॥ [कठ० १।२।२०]

तनस्तद्ब्रह्मावाप्तिविधिं बोधयति :—

‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया न बहूना ध्युनेन ।

यमवेध ब्रूयुने तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विद्युन्ते तनूँ स्याम् ॥

[कठ० १।२।२३]

ब्रह्मज्ञानमन्तरा शाश्वती शान्तिर्नवाप्यते —

‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्,

एको बहूना यो विदधाति कामान् ।

तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति घोरा-

स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ [कठ० २।२।१३]

किञ्च ‘अयं मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ [कठ० २।३।१४]

अस्या उपनिषद् ‘एतावदनुशासनम्’ इति ।

प्रश्नोपनिषद् — प्रश्नोपनिषदिय अथर्ववेदीयपिप्पलादशास्त्रान्तर्गता ।

प्रश्नोपनिषदिति च नामधेयं तत्प्रतिपाद्यविषयजातं प्रश्नोत्तरप्रधानमिति कृत्वा-
वधेयम् । तत्राद्यकण्डिकायां षड्पथं वेदान्तविषयकान् षट् प्रश्नानवातरयन् ।
तेषामुत्तराणि च पिप्पलादरिणा प्रतिपादितानि । ते च षट् प्रश्नः यथाक्रमं प्रजापते-
सकाशात् प्रकृतिप्राणयोः सृष्टिम्, इन्द्रियान्तरापेक्षया प्राणानां प्राधान्यं, प्राणादीनां
स्वरूपविभागौ, स्वप्नसुषुप्ती, ओङ्कारस्य ध्यानं, मनुष्यस्य षोडशकलाश्चाधिकृत्य
प्रवृत्ताः । अस्या प्रश्नोपनिषदि प्रत्यभात्मलक्षणप्राणादिसूक्ष्मसत्त्वरूपनिरूपणपुरस्सर-
क्रमशोऽध्यात्मविद्या समुपदिष्टा । तत्र षट्सु प्रश्नेषु आदिमं प्रश्नं जगतः कारणं
विज्ञानार्थमवतारितं । विज्ञाते हि कारणे कार्यं सुतरां विज्ञातं भवति । साधनेषु
सत्स्वेव सिद्धिः सम्भवति, न तेष्वसत्सु । साधनत्वेन चान्तःकरणशुद्धिपुरस्सर-
प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपज्ञानमुपदिष्टम् । कबन्धिकात्यायनस्य ‘कुतो ह वा इमां प्रजां
प्रजायन्ते’ इति प्रश्नोत्तरे प्राह —

‘प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तपसा मियुनमुत्पादयते रयिञ्च प्राणञ्चे-
त्येती मे बहुधा प्रजां करिष्यत इति’ ॥ (प्रश्न ८)

पुरुषं निरूपयन्नाह पिप्पलादः—

“एष हि द्रष्टा, स्पर्ष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता,
विज्ञानात्मा पुरुषः ।” (प्रश्न ० १-४) ।

स एव विजिज्ञासितव्यत्वेनोपदिष्टः ।

य इमं परमपुरुषं प्रतिपद्यते स ‘सर्वज्ञ सर्वो भवति’ तस्या चाहुर्भागवच्छ-
ङ्कराचार्यघरणाः—

‘यः शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमत्र विज्ञानाति स सर्वज्ञो भवति नाम । तेना-
विदितं न किञ्चित्सम्भवति ।’ इति सर्वज्ञात्म्यविदः फलम् इति । एवविधा अन्ये
प्रश्नास्तत्रैव अनुसन्धेया इत्यास्तां विस्तरे ।

उपनिषत् परिशिष्टम्

उपनिषत्सु संवादरूपेणातीव मनोहरा उपदेशाः समुल्लसन्ति । तेषां केचना-
त्रोदाहृत्यन्ते । एतेरेषोपनिषदः पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये ब्राह्मणे देवमनुष्यामुरान्
स्वपुत्रान् प्रति प्रजापतेरुपदेशः—

तत्र त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूपदेवा मनुष्या अमुराश्च ।
उपित्या ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः । अर्वातु नो भवानिति तेभ्यो हृतदक्षरमुवाच इ इति ।
व्यज्ञामिष्टा इ इति । व्यज्ञासिध्मेति होचुर्दाम्यनेति आत्येत्योमिति होवाच
व्यज्ञामिष्टेति । इत्यादि ।

अस्य सन्दर्भस्यायमाशयः—निम्नल्लयाकाः प्राजापत्याः (प्रजापतेरुप-
त्यानि) देवा मनुष्या अमुराश्च, प्रजापतिममम्यरणे ब्रह्मचर्यमूपुः । ब्रह्मचर्यं-
भुषित्वा तेषु प्रथमं देवा ऊचुः प्रजापति, यद् अर्वातु भवान् अस्मभ्यं यदनुशामनं
भवतामिति । स वर्णमात्रमुवाच 'इ' इति । ततः पप्रच्छ च तान् ममोपदेशार्थं-
मुपदिष्टस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवन्तो न वा ? देवा ऊचुः विज्ञातवन्तो वयम् । यद्ये-
वमुच्यतां कौश्र्यं इति । ते ऊचुः 'दाम्यत' इत्यभिप्रायार्थः 'दक्षार' इति । अदान्ता वयं
निमग्नः अनो दान्ता भवनेति भवतामुपदेशः । स आह ओमिति सम्यग्विज्ञात-
वन्तः । ततः मनुष्यामन्येव कृतवन्तः ते 'इ' इत्युत्तरं लब्ध्वा ऊचुः, स्वभावतो
लुब्धा वयं, 'इत' इत्युपदेशः । एवमेव अमुरा अपि 'इ' इत्युत्तरमवाप्य ऊचुः
वयं सहजगन्वा भूरा, हिंसादिपरा अनो 'दम्यन्' दक्षारार्थः प्राणिषु दया कुरन्ते-
त्यभिप्रायपरः । ततः प्रजापतिरुवाच 'तदेतदेव देवो वागनुवदति स्तनयिन्मृद-
इ इति दाम्यन्, दत्त, दम्यन्मिति । तदेनन्त्रयं शिक्षेत दमं दानं दयामिति । तदेन-
न्त्रयं हिनममोष्मना जनेनावश्यमेवानुष्ठेयम् इत्युपदेशनिष्कर्ष इति ।

यन्मुनन्मु मनुष्या एव उत्तमर्गुर्गन्मम्यन्ना देवाः । ॥ एव हिंसादिपरा अमुरा,
लोभत्रयाना मनुष्याः । मनुष्या एवादान्तत्वाद्विदोदप्रथमपेक्ष्य देवार्थिमतं लभन्ते ।
एवं स श्वरजस्तर्मास्यनुगन्धाय ते तत्तत्सद्विज्ञातो भवन्ति । तन्मन्मनुष्यः पूर्वोक्त-
सत्त्वप्रथमं दक्षारोपलभणमनुष्ठेयमिति भावः ।

तात्त्विकदृशा द्विचार्थमाणे, विज्ञानं भवति यदुपनिषद्द्रष्ट्या अध्याम-
विद्याप्रपन्नाः । तामु संवादरूपेणाव्ययानुरूपेण च विविधा विद्याः समुपदिष्टाः ।
सर्वेषां संवादानां तात्पर्यत्रिषोभूतोऽर्थः आमानमधिकृत्यैव प्रस्तुतः । छान्दोग्यो-
पनिषद् बृहदारण्यकोपनिषत्त्वेति उपनिषद्द्वयम् अतीव बृहदावारवम् । तत्र
छान्दोग्यं हि सामवेदस्य तत्त्वज्ञानसाधनाया उपनिषद् अष्टाध्यायप्रतिबद्धा । तत्र
प्रथमे द्वितीये च ग्रन्थे—

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ।

ओमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ।

इत्यादिवचोभि ओङ्कारोदगीथसाम्ना विस्तृता व्याख्या समुपासना चोद्दिष्टा, तृतीये मधुनाडो अमृतोपासना ब्रह्मणश्च वर्णनम् विवृतम् । अत्रैव घोराङ्गिरसनाम्नो महर्षे श्रीकृष्णेन ब्रह्मविद्या उपार्जितेत्यपि वर्णितम् । चतुर्थे च सत्यकाम-जाबालयो प्रख्याता कथाऽङ्गिता । जनश्रुति रैवकया विविधाग्नीनाञ्च विवरणम् । पञ्चमे श्वेतकेतु-आरुणेयेन प्रवाहण-जैबलि-अश्वपति-केकय-नामकेभ्य ब्रह्मविद्याप्राप्ति वर्णनम् । षष्ठे च उद्दालकारुणेयात् तदात्मजेन श्वेतकेतु-आरुणेयेन ब्रह्मज्ञानावाप्ति विवेचनम् । सप्तमे च भारवमुने सनत्कुमारात् सत्य-मति-श्रद्धा निष्ठा-कृति-भूमा बीना ज्ञानग्रहणचर्चा । अष्टमे आत्मब्रह्मप्रज्ञापतिविषयको गभीरविचारः । इन्द्रविरोचनयोरपि प्रयातारयापिकाया अपि अस्मिन्नेव वर्णनम् ।

तदेतदुपनिषच्चक्रे—श्वेताश्वतरोपनिषदपि अतिमहत्त्वशालिनी ब्रह्मविद्या एवेन समाविष्टते । श्वेताश्वतराभिधकृष्णयजुर्वेदसम्बन्धादिय श्वेताश्वतरनाम्न जैगीयते इति केचित् साम्प्रदायिका, परमत्राय्ये विप्रतिपद्यमाना समाचक्षते यदि श्वेताश्वतरनाम्ना केनापि ऋषिणा प्रोक्तत्वात् तन्नाम्ना व्यवह्रियते । उपनिषदि ऋग्वेदोपनिषदोऽर्वाचीना सम्भाव्यते । यतोऽस्या काठकीया बहुव सन्दर्भा स्वर्जित्किञ्चिद्विहृता स्वर्जितविकृताश्चोपलभ्यन्ते । अस्या प्रसिद्धो मन्त्रो वृत्तसिद्धान्त प्रतिपादको निम्नाङ्कितः—

‘अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा

बह्वी प्रजा तृजमाना स्वरूपा ।

अजो ह्येको जुषमाणो ऽनुशेते

जहात्येना भुक्तभोगामजोऽग्न्यः ॥

अपिच—

‘दा मुपर्णा सयुजा सखाया’ इत्यादि ।

तया निम्नाङ्किते मन्त्रे ऋषिजाचार्यप्राचीनतां सप्ताध्य सारण्यां सम्पुष्टिदिरिता —

यो योनिं योनिमपितिष्ठत्येवो

विद्वानि हपाणि योनिश्च सर्वा ।

ऋषिं प्रभूतं ऋषिलं यस्तमप्रे

ज्ञानं विभर्ति जायमानश्च पश्येत् इति ।

एवमुपनिषदियं बहुविधानां मिद्धान्तानामाकर इव प्रतिभानि ।

समादरेण, प्रामाण्येन च नेयं, उक्तदशोपनिषदां तुलामधिरोहति इति ।

उपनिषदां महत्त्वम्

प्रायः सर्वेणामेव सम्प्रदायाचार्याणां उपनिषत्सु टीका दृश्यन्ते । यस्य सम्प्रदायस्योपनिषत्सु टीका नास्ति स सम्प्रदायोऽब्रह्ममूल इत्यवधार्यते । न जना भूयसा तत्र ब्रह्मब्रह्माका भवन्ति इति । उपनिषत्साहित्यमेव समेषां सम्प्रदायानां मूलभित्तिरित्युक्तनावपि न कामपि अत्युक्तिं त्रिभावयामः । उपनिषत्साहित्यमनौव ज्ञानप्रकाशकं, ज्ञान्तिप्रदं, मानवसंस्कृतेरादिजननी चेति बहुभिः पाश्चात्यविद्वद्भिर्दूष्योपपन्नम् । दिल्लीपतेः शाहजहानस्यारमजः वारा शिखोहनानामा यवनोऽपि सन् उपनिषत्साहित्ये मुग्ध आसीत् । कतिचनोपनिषदामनुवादोऽपि पारसीकभाषायां सम्पादितः । इदं पारसीकभाषान्तरस्य फ्रेंचानुवादमवलोक्य शार्मण्ड्यदेशीयेन विबुधा शोपनहारेणोन्मिलितं यदुपनिषद्विद्यया जीवनकाले यथा ज्ञान्तिः प्रदत्ता मह्यं तस्यैव मरणोत्तरकालेऽपि ज्ञान्तिं प्रदास्यतीति मदीयो विद्वामः । यदुपनिषत् उपनिषद्विद्या तेषां मनुष्यपदेनाभिधानं न युक्तम् । विश्वतत्त्वज्ञानस्य आदिमं स्रोतः उपनिषन्महासरित् एव प्रवाहितं प्रतीयते । सत्यमेवैनम् । 'उत्तिष्ठत जाग्रन् प्राप्य वरान् निबोधत' इति उपनिषदां सदातन-सत्येन प्रेरणप्रदं वचना-मृतम् सातिशयलोकहितकरञ्चेति ।

तदेवमुपनिषद्नाम अध्यात्मविद्यापरमनीबोम्बलं, मनस आत्मनश्च निरनिशयज्ञान्तिप्रदं ब्रह्मविद्यानम् । सुधीभिर्मुमुक्षुभिः नितरामप्येयम् । अन्ते च औपनिषदवचोभिरेवोपमंहारामः—

‘नवं ब्राह्मीपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोद्’ इति ।

इति सत्रतन्त्रस्वतन्त्रैः पदनाम्यप्रनागशारावारपारीणैः सिद्धान्त-

शिरोमणिपदालङ्कृतैः श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभिः

प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे वैदिकप्रकरणाख्यो

द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ।

तृतीयः परिच्छेदः

दर्शन-प्रकरणम्

वैदिकदर्शनानि

१. दर्शनानां प्रवृत्ति २. व्यापदर्शनम्, ३. वैशेषिकदर्शनम्, ४. साह्य-
दर्शनम्, ५. योगदर्शनम्, ६. पूर्वमीमांसादर्शनम्, ७. वेदान्तदर्शनम्, ८. एव
दर्शनसमन्वय ।

दर्शनानाम् प्रवृत्ति

सत्त्वतताहित्ये दर्शनानि खल्वनीय महनीय परमलङ्घ्यवन्ति । तत्र भवता
दिव्यस्रक्षुयामस्तिरुपदायंजात वरतलामलकवत्प्रत्यक्षीकुर्वाणाना महर्षीणा जगतो
जटिलान् सम्प्रश्नान् सरलमितु प्राणभृता कल्याणकाम्यया दर्शनशास्त्रमिदं सत्या-
सत्यनिश्चयलक्षण किमपि महार्घमुपायनम् । त एव महाभगवा जगदुद्दिष्टीर्यव तप-
सम्पूजया पिपणया समस्तान् तांस्ताञ्जागतिश्चानर्थान् मूलङ्गुपमालोच्य दर्शनमुत्तं
भाविर्भाविष्यामासु ब्रह्माद्ब्रह्मदया सहृदया हृदयालवो वयालव इति वो नाम ताङ्गी-
कुर्वाणूषान् ।

अस्य साहस्यस्य निगूढतमस्य प्रपञ्चस्य समाधानपथदर्शक शास्त्रमिदं
वि दर्शनमिष्यभिधीयते, दृश्यतेऽनेन तद्दर्शनमिति तद्व्युत्पत्तेः ।

इदं तावदवसेयम्—अनुष्य सत्त्वं निसर्गं एव मननशीलं, मत्वा
बर्मान् गोप्यतीति तद्गिरक्षने । यदा स भवति विन्तान्तरविमुक्तचित्तस्तदा
विचिन्तयति निरतिशयजटिलमिमां विरचयमस्याम्—कोऽहं ? कुतोऽहं ?
कस्मादहम् ? इत्येवमाभीजयाम् । तादृशचिन्तन-मननपरिणतिभूतमेवेदं दर्शनं
ज्ञानम् । उक्तञ्च—

प्राप्ता धारे इष्टस्य धोषस्यो मनस्यो निरिष्टासितस्य इति ।
आश्रयो धारे दर्शनेन धवणेन मया विज्ञानेनेह सर्वं विज्ञातम्भवति ।

[६० उ० २।१।१]

महर्षिपातवल्क्यस्यायमुपदेश एव भारतीयदर्शनस्याधारभित्तिरवधार्यते ।
आत्मसाक्षात्कार एव मनुष्यजीवनस्य चरमोद्देश्यम् । स च श्रवण-मनन-निदिध्या-
सनेनैव सम्भवति नान्यथा । तानोमानि श्रवण-मनन-निदिध्यासनादीनि हि मनो-
प्रिभिर् दर्शनहेतुर्वेनोपात्तानि । एतदभिप्रायेणैवोक्तम्—

श्रोतव्यं, श्रुतिवाक्येभ्यो, मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा ह सततं ध्येयं, एते दर्शनहेतवः ॥

अस्यायमभिप्रायः—पूर्वं श्रुतिवाक्येभ्यः श्रोतव्यं इति । श्रुत्या श्रुतस्य
बुधोधिपया मनने प्रवृत्तिः । मननद्वारा च पक्षप्रतिपक्षोपपत्तिभिर्निर्णीतेऽयं आ-
त्मादिसत्त्वरूपे निदिध्यासनं प्रवर्तते । निदिध्यासनाद्वि आत्मसाक्षात्कारः । ततो-
ऽपरम् । श्रवणव्यतिरेके तु मननाभावः, मननाभावे निदिध्यासनाभावः, निदिध्या-
सनाभावे साक्षात्काराभावः, तदभावे च पुनर्नापवर्गसिद्धिरिति । वस्तुतस्तत्त्वतो
विमृश्यमाने तदिव दर्शनशास्त्रमेकमेव—

‘एकमेव दर्शनं स्यात्तिरेकं दर्शनं’मित्युक्ते ।

अस्य च समस्तस्य चिद्विदात्मकभेदभिन्नस्य द्विविधस्यास्य प्रपञ्चस्य
प्रकृति-पुरुषयोरन्यथास्यातिरूपं ज्ञानं दर्शनशास्त्रेणैव भवितुं सम्भवति नान्यथा,
तदयमेव दर्शनशास्त्रस्य प्रवृत्तिः ।

तच्च सद्व्येकं द्वेषा भिद्यते दृष्टादृष्टत्वादिभेदान् । तत्र दृष्टत्वादि खटु-
दृष्टप्रपञ्चे एवास्तित्वबुद्धिमतः, अदृष्टप्रपञ्चे च नास्तित्वबुद्धिस्वीकारात् नान्वि-
दर्शननाम्ना प्रसिध्यति । अपरञ्च अदृष्टत्वादि पुनः दृष्टान्तरयोरास-परमात्मने-
स्तित्वाङ्गीकारात् आस्तिकदर्शनत्वेन जेगीयते । आम्निक्दर्शनेषु किल न्यायादीनि
पट्^१ दर्शनानि सङ्कलितानि भवन्ति, नान्तिकदर्शनेषु पुनः चार्वाकादीनि । तदा
तेषां वर्णनं समाप्तं प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् । तत्र आस्तिकदर्शनानि वैदिकानि,^२
नान्तिकदर्शनानि च अवैदिकानीति तेषां पारिभाषिकी सत्ता ।

१. न्याय-वैशेषिक-साङ्ख्य-योग-मीमांसा-वदात्मज्ञानानि पट् ।

२. अथवा वेदराद्धान्नानवष्टभ्यं प्रवर्तमानत्वाद् वैदिकानि, नानाना-
प्रवर्तमानत्वादवैदिकानि उमान्याख्यायन्तः । उक्तञ्च—

‘अवैदिकप्रमाणानां मिद्वान्तानाम्प्रदर्शकाः ।

चावाकाश्च, पट्विवास्तु स्याता लोकेषु नास्तिकाः ॥

चद्रप्रमाणवानीह प्राबुध्यं दर्शनानि पट् ।

न्यायवैशेषिकादीनि स्मृतास्तु आस्तिकाभिधा ॥

न्यायदर्शनम्

न्यायशास्त्रम्—शास्त्रप्रयोजनं तदुपयोगश्च—न्यायप्रतिपाद्या विषया—
प्रमाणानि—प्रमेयानि—संशयादीनि—न्यायदर्शनस्य प्रणेता—नन्निर्माणकाल—
प्रसिद्धा आचार्या—न्यायपरिशिष्टम्—नव्यन्यायाविर्भावकाल—नव्यन्यायस्य प्रमुखा
ग्रन्था—न्यायदर्शनस्य विशिष्टा वादा—न्यायपरिशिष्टम् ।

अथ षड्दर्शनाभामलज्जारभूत 'प्रमाणप्रमेय' इत्यारभ्य 'हेत्वाभासाश्च
यथोक्ता' इत्यन्त षड्चाध्यायात्मकं महर्षिणोत्तममुनिपार्वं प्रणीतं शास्त्रं न्यायदर्शन-
मित्युच्यते । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम्, न्यायस्य दर्शनम् न्यायदर्शनम् । न्यायश्च
पुनः प्रमाणैरर्थपरीक्षणम् । न्याय एव आन्वीक्षिकीत्याहमयाऽपि समाख्यायते ।
प्रत्यक्षागमान्यामोक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्तते इत्यान्वीक्षिकी' न्याय-
विद्या । सेयं हि विद्या सर्वविद्याप्रदीपत्वेन प्रशंसिता —

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

अश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता ॥—चाणक्य

अत एवास्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वमङ्गीकृतं विवेचकं । तथा च
प्राहुः तत्रभवान् जयन्तभट्टो न्यायमञ्जर्याम् —

'न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । तस्मा-
द्वशेषतर्किकोपमहंकारकः दृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाध्यायि न्यायोपदेशक्षममक्षपा-
दोपदिष्टमिव न्यायविस्तरस्य शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परमविद्या-
स्थानम्' इति ।

न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम्

तदिदं वेदार्थविरोधितर्कनिरसनौपयिकं वैदिकसिद्धास्तरक्षणोपयोगिं प्रमा-
णाविप्रतिपादनमेव न्यायशास्त्रस्य प्रयोजनम् । अत एवेदं शास्त्रं प्रमाणशास्त्रं
तर्कशास्त्रञ्चाप्युच्यते । तदर्थं यथायथं विषयीक्रियन्तेऽर्था यस्ते तर्का तेषां
शास्त्रं तर्कशास्त्रम् । अतएव भगवता मनुनाऽपि स्मृतम् —

१. 'समस्तप्रमाणव्यापारादर्थाविगतिर्न्यायः' इति वार्तिककारः ।

नीयते प्राप्यते यथार्थपदार्थज्ञानं येन स न्यायः । अथवा 'साधनीयास्य
यादृतिः शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते स षड्चाक्षरोपपत्त्यात्मको न्यायः' इति
वाक्यानि ।

एव यद्यपि विविधप्रकारेण न्यायशब्दो व्युत्पाद्यते तर्किवं तथापि सर्वेषां
न्यायनात्मकविषयीभूतोऽयं प्रमाणानि यथार्थतया पदार्थनिर्णय एव पर्यवसीयते
इति विवेकः ।

‘आप्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्रादिरोधिना ।

यत्नकैणानुसन्धत्ते न धर्मं वेद नेतरः ॥

[मनु० अ० १२, श्लो० १०७]

यदि रुचिदाचक्षीत यदीश्वरप्रभवत्वेन, निरस्तसमस्तालीकभमविप्रलि-
प्यादिपुंद्गुपणया वेदानां स्वतःप्रामाण्यमन्याहृतं सत् सर्वप्रामास्तिकानां स्वयमभि-
मनमेव तत्त्ववास्ति तर्कशास्त्रप्रयोगस्यावकाशः इति । तत्र ब्रूमः, सन्यमेतत्तथापि
निरीश्वरवादिनां चावाक्यप्रभृतीनां वेदप्रामाण्यविप्लावनतत्पराणां कुतर्ककुठारकुण्ठी-
करणाय शास्त्रस्यास्य परममुपयोगं मन्यन्त आगमिनः । न खलु तर्कशास्त्रमन्तरेण
बुद्धान्तर्चावाक्यादिनास्तिकानां प्रखरतर्कनिरसनमनापासेन कर्तुं सुकरम् । तन्निरसना-
र्थमेवास्त्य शास्त्रस्यावतारः । उक्तञ्च स्वयमाचार्यमहामार्गः—

‘तत्त्ववाच्यव्यायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं वण्टकशाखा-
वरणम् ।’ [न्याय० ४।२।४८] ।

उद्दृष्टिस्तञ्च सिद्धान्तसंग्रहकारैरपिः—

‘नैर्ध्यायिकस्य पक्षोऽयं संक्षेपात्प्रतिपाद्यते ।

यत्तर्करक्षितो वेदो धस्तः पातण्डुर्जनैः ॥’

न्यायप्रतिपाद्यो विषयः

घोडशपवार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम एवास्त्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यो
विषयः । निःश्रेयसो मोक्षः । न स प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानमन्तरा शक्योपगमः ।
प्रमाणादीनाञ्च तत्त्वज्ञानं न तावत्संभवति यावत्तेषामुद्देश-लक्षण-परीक्षा न स्युः ।
त्रिनिधा त्वत्त्वस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः—उद्देशः, लक्षणं, परीक्षा चेति । तत्र नाम-
धेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देशः । स च प्रथमसूत्रे^१ निर्विष्टः । उद्दिष्टस्य तत्त्व-
स्वरूपेष्टेवकोऽमाधारणो धर्मो लक्षणम् यथा गोः सास्त्रादिभूतत्वम् । लक्षितस्य च
लक्षणं तत्र घटते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा । इति ।

तत्र तावत् क्रमप्राप्तं प्रमाणं लक्षितम्—प्रमाकरणं प्रमाणमिति । प्रमा हि
भाम यवार्थज्ञानं, तदतिशयसाधकं साधकतमं करणं प्रमाणमुच्यते । न हि प्रमाण-
ज्ञानमन्तरा प्रमेयादीनां ज्ञानं भविष्यति शक्यम् । प्रमीयते यथार्थतया ज्ञायनेऽनेनेति
प्रमाणम्, ज्ञानमाधनमित्यर्थः ।

ननु ‘प्रमाणादीनां’ तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तं तत्तल्लु कथं सङ्ग-
च्छने ? तन्निरासाय—

१. ‘प्रमाण-प्रमेय-मन्त्र-प्रयोजन-दृष्टान्त-निद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-
जन्म-विनष्टा-हेत्वामाम-उल-आनि-निग्रहस्यानाना तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।’

[न्याय० १।१।१]

‘दु ख जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादप-
घर्षं’ इति सूत्रयामास आचार्यं । अस्यायमाशयः — यद् दुःखादीनाम् उत्तरोत्तरा-
पाये यद्यदुत्तरं तस्य तस्यापाये विनाशो सति तदनन्तरापायाद् अपघर्षः । तत्र तावत्
तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये दोषः खल्वपेति, दोषापाये च प्रवृत्तिरपेति, प्रवृत्त्य-
पाये जन्मापेति (निमित्ताभावात्), जन्मापाये पुनर्दुःखमपेति—‘निमित्तापाये
निमित्तिकस्याऽप्यपायः’ इति न्यायात् । दुःखात्यन्ततापायो हि नाम मोक्षः । तदेव
तत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तौ सत्या सुतरा निश्चयसाधिगम सम्भवत्येव
सुलभोपलब्ध इति तत्र का नाम विचिकित्सा । एव सति प्रमाणादीना योऽपवादार्थाना
सम्यग्ज्ञान एव यत्न आस्त्येव सर्वे निश्चयसमधिजिगामुभि सर्वात्मनेति ।

प्रमाणचातुर्विध्यम्

तच्च प्रमाण प्रत्यक्षानुमानोपमान शब्दभेदाच्चतुर्विधम् । यत्र च सूत्रिन
भवति —

‘प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाः प्रमाणानि ।’ [न्याय० १।१।३]

प्रत्यक्षम्

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमग्रपदेश्यम्, अव्यभिचारि, व्यवसायात्मकं
प्रत्यक्षम् ।’ आत्मा मनसा सन्निकृष्यते, मन इन्द्रियं, इन्द्रियाणि अर्थं, तत् तद्वति
तत्प्रकारकमवधारणात्मकं यज्ज्ञानमुपजायते तदेव प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याख्यायते ।
तच्च ज्ञानम् अव्यपदेश्यम्, अव्यभिचारि, व्यवसायात्मकञ्च भवेत् । इन्द्रियाण्य-
सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं यदा मन्धज्ञानं, रसज्ञानमिति स्वनामधेयेन शब्देन व्यपदिश्यते
तदा तत् प्रमाणतां विजहाति समुपेति च प्रमेयत्वम् । शब्दप्रमाणविययत्वात् तथा
चासम्भयो दोषः, स मा भूदित्युक्तम् ‘अव्यपदेश्य’ मिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम-
ग्रपदेश्यं सर्वत्र भवति तदभाववति तत्प्रकारकं किञ्चिज्ज्ञानम्, तद्यथा प्रीत्ये
भीत्येणोत्पन्ना ससृज्य स्पन्दमानासु तिग्मरश्मिरश्मिषु दूरतोऽवलोक्यते ‘उडक’-
मिति, मन्दतमसि वा रज्ज्वा ‘सर्प’ इति यच्छाक्षुषज्ञानं तत्र माऽतिप्रसादक्षीदित्युक्त-
मव्यभिचारोति । यदनस्मिस्तदिति तद् व्यभिचारि, यत्तु तस्मिस्तदिति तदव्यभि-
चारि । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानमिति भावः । किञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञान-
मग्रपदेश्यमव्यभिचारि सर्वत्र भवति अनवधारणात्मकं सशयात्मकम् । यथा
दूरतस्थितः, ‘मृगाशुक्रो, पुरुषो, वा’ इति व्याशुभ्रज्ञानं, नमस्तित्त्वमिति नमः, भूतिरयम्,
‘व्यवसायात्मक’^१ मिति ।

१ व्यवसायोऽवधारणं निश्चय इत्यनर्थांतरम् । इदमित्यमेवेति निश्चय
म एव आत्मा रूप यस्य ज्ञानस्य तद् व्यवसायात्मकं निश्चयात्मकमित्यर्थः ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्युक्तम् । स एव सन्निकर्षः खलु षड्विधः—संयोगः, संयुक्तममवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेष्य-विशेषभावश्चेति ।

तत्र यदा चक्षुषा घटविषयकं ज्ञानमुपजायते तदा चक्षुरिन्द्रियं, घटोऽर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव । एवं यदा इन्द्रियान्तरेण मनसाऽऽत्मविषयकं ज्ञानं जगतेऽहमित्याकारकं तदा मन इन्द्रियम्, आत्माऽर्थः अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव ।

तथा यदा चक्षुषा घटगतरूपादिकं गृह्यते 'इयामो घट' इति तदा चक्षुरिन्द्रियं, घटरूपमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवाय एव चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् । एवं मनसाऽऽत्मममवेने सुखादौ गृह्यमाणेऽपि अपमेव संयुक्तममवाय एव सन्निकर्षः ।

यदा तु चक्षुषा घटरूपसमवेतं रूपत्वादि सामान्यं गृह्यते तदा चक्षुरिन्द्रियं, रूपत्वादि सामान्यमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवेतसमवाय एव । पुनः ? यन्निश्चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् ।

यदा पुनः श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं, शब्दोऽर्थः, अनयोः सन्निकर्षः समवाय एव । श्रोत्रं हि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः, श्रोत्रम्याकाशात्मक-त्वाच्छब्दस्य चाकाशगुणत्वाद् गुणगुणिनोश्च समवायात् ।

यदा शब्दसमवेतं शब्दत्वादि सामान्यं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं, शब्दत्वादि सामान्यमर्थः, अनयोः सन्निकर्षः समवेतसमवाय एव, श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

यदा चक्षुषा संयुक्ते भूतले घटानादौ गृह्यते 'इह भूतले घटो नास्ती'ति तदा विशेषण-विशेष्यभावः सन्निकर्षः । तदा चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य घटाद्यभावो विशेषणं, भूतलञ्च विशेष्यम् ।

एवमन्यत्राऽप्युक्तम् । तदेवं षड्विधः सन्निकर्षो निरूपितो वेदितव्यः । तदिदं प्रत्यक्षं द्विविधं—सविकल्पं, निविकल्पञ्च । तत्र नामजात्यादियोजना-हीनं वस्तुमात्रावगाहि यज्ज्ञानं जन्यते तन्निविकल्पम् । यदा खलु निविकल्पानन्तरं नामजात्यादियोजनात्मकं 'ब्राह्मणोऽयं, इयामोऽयं' इति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते तदा तत्सविकल्पमिति ।

अनुमानम्

'अयं तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतो दृष्टञ्चे'ति ।

[न्याय० १।२।५]

तदिति प्रत्यक्ष परामुशति, तत्प्रत्यक्ष गृहीतव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य पक्षे दर्शन तत्पूर्वकारण यस्य तत्पूर्वकं लिङ्गं प्रत्यक्षकारणकं ज्ञान परोक्षलिङ्गगोचरं ज्ञान येन जायते तदनुमानम् । अयमाशयः, यदा प्रमाता पक्षे लिङ्गं प्रतिपद्यते 'धूम एवायं न वाष्पादिक'मित्यसन्दिग्धं धूमादिलिङ्गदर्शनमुपैति तदेव सम्बन्धितज्ञानस्या परसम्बन्धितस्मारकत्वात्, 'यत्र-यत्र धूम तत्र-तत्र वह्नि' इति महानसादीं सगंधे गृहीतपूर्वा व्याप्ति स्मरति । लिङ्गदर्शनेन ता व्याप्ति स्मरतश्चास्य तदनु नून- 'मेव वह्निमान्' इत्याकारक परोक्षलिङ्गगोचरं ज्ञान येनोत्पद्यते तदेवानुमान प्रमाणम् । तच्च त्रिविध—पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्चेति ।

तत्र, यादृशस्य लिङ्गस्य यादृशेन लिङ्गेनापूर्वा व्याप्तिर्गृहीता तादृशल्लिङ्ग- दर्शनात् तादृशल्लिङ्गगोचरं यदनुमानं तत् पूर्ववत् यथा धूमेन यत्क्षेरेनुमानम् ।

यत्रानुमानेन शेषेण तुल्यं साध्यं वर्तते तत् शेषवत् यथा गन्धवस्त्रेन हेतुना पृथिव्यामितरभेदानुमानम् । इदमेव परिशोयानुमानमप्याख्यायते ।

यत्र पुनरनुमानेन सामान्यतोदृष्टव्याप्तिकं साध्यं वर्तते तत्सामान्यतो- दृष्टमनुमानम् ।

तथा चाह भाष्यकारः,—'यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तत्पूर्ववत्, यथा मेयोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्—यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते, पूर्वोक्तं विपरीतमुक्तं, नद्या पूर्णत्व, शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा वने वा खेतसोऽनुमीयते भूना वृष्टिरिति । सामान्यतोदृष्टम्—सज्यापूर्वकमग्नयत्र दृष्टस्याग्नयत्र दर्शनमिति, यथा आदित्यस्येति ।"

इदमत्र बोध्यम्—व्याप्तिग्रहाधीनजन्म ह्यनुमानम् । यावल्लिङ्गस्य लिङ्गिता सह व्याप्तिर्न गृह्यते न तावदनुमानमुदेति । व्याप्तिश्च पुनस्त्रिविधा—विशेषव्याप्तिः, सामान्यव्याप्तिः, व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति । धूमेन वह्नौ साम्ये 'यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि' इति हेतुतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदक धूमत्व-वह्नि-रूपविशेषमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्ति सा विशेषव्याप्तिः । शब्दादिना आकाशादीं साध्ये 'यो गुणः स द्रव्याभयः' इति हेतुतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकशब्दत्वाकाश-रवादिद्रव्याभयगुणत्व-व्यत्ययपक्षमात्रमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्ति सा सामान्य-व्याप्तिः । अपि च गन्धवस्त्रेन पृथिव्यामितरभेदे साम्ये 'यत्रेतरभेदाभावस्तत्र गन्धवस्त्राभावः' इति साध्याभाव-साधनाभावरूपव्यतिरेकमुखेन प्रवृत्ता या व्याप्ति सा व्यतिरेकव्याप्तिः । तत्र विशेषव्याप्तिकमनुमानं पूर्ववत्, व्यतिरेकव्याप्तिकं शेषवत्, सामान्यव्याप्तिकं पुन सामान्यतोदृष्टमिति विवेकः । उक्तञ्च—

'यच्छब्दलक्षणव्यतिङ्गाद् गृहीताप्रियमस्मृते ।

परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते ॥'

तच्च त्रिविधमनुमान पुनर्द्विविध—स्वार्थं, परार्थञ्चेति ।

स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतु । तथाहि महानसादौ स्वयमेव विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमान्योर्व्याप्ति गृहीत्वा पर्वतसमीपे गत तद्गते चाग्नौ सदिहान पर्वत-
वर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रलिहा धूमलेखा प्रपश्यन् धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसत्कारो
व्याप्ति स्मरति 'यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि' रिति । ततश्चात्रापि धूमोऽस्ति
इति प्रतिपद्यते । यतो 'ऽत्र पर्वते वह्निरस्ती' ति स्वयमेव प्रतिपद्यते अत इव
स्वार्थानुमानम् ।

यस्तु कश्चित्स्वय धूमादग्निमनुमाय पर बोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्य
प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । तद्यथा—१ पर्वतो वह्निमान्, २ धूमवत्त्वात्,
३ यो यो [धूमवान् स-स वह्निमान्, ४ यथा महानसः, ५ तथा चाय तस्मात्तया
इति । अनेन प्रतिज्ञादिमता वाक्येन प्रतिपादितात् पञ्चावयवस्थायनलिङ्गात्
परोऽपि 'पर्वतो वह्निमान्' इति प्रतिपद्यते । तेनैतत्परार्थानुमानम् इत्याध्यायते इति
दिक् ।

उपमानम्

'प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' । [न्याय० १।१।६]

प्रसिद्धस्य पूर्वं प्रमितस्य गवादे साधर्म्यात् सादृश्याद् यत्साध्यसाधन
तदुपमान प्रमाणम् । 'यथा गीस्तया गवय' इति वाक्यमाकर्ष्य वन गतस्य पुरुषस्य
पुरोऽवस्थिते प्राणिपिण्डे गोसादृश्यदर्शनाद् यदुक्तवाक्यार्थस्मरणपूर्वक 'नूनमय
गवय' इति सज्ञा सज्जितसम्बन्धज्ञानमुत्पद्यते तदेवोपमान प्रमाणमिति । अपि च
'उत्सृजितदृश नासाधे लसदेकशृङ्ग गेडाख्यमृगविशेष' इति कुतश्चिद्वारण्यक-
पुरवादाकर्ष्य देवादरण्यगतस्य कस्यचिन्नागरिकस्य दर्शनपथ गते प्राणिपिण्डे
यदुत्सृज्यदर्शनेन वाक्यायस्मरणपूर्वक नूनमय 'गेडामृग' इति यत्सज्ञा-सज्जितसम्बन्ध-
ज्ञानमुत्पद्यते तदुपमानमेव । साधर्म्यज्ञानस्येव वैधर्म्यज्ञानस्यापि तद्वेतुवाभ्यु-
पगमाविति भावः ।

तत्र गीणपक्षे गोसादृश्यज्ञानानुमितिकरणत्वादुपमानम् । वाक्यार्थ-
स्मरण व्यापारः । सज्ञा-सज्जितज्ञानञ्चोपमितिफलम् । मुख्यपक्षे तु सज्ञासज्जितसम्बन्ध-
ज्ञानमुपमानम् । हानोपादानोपेक्षाबुद्धिरुपमितिफलमिति विवेकः ।

शब्दप्रमाणम्

'आप्तोपदेशः शब्दः' । [न्याय० १।१।७]

आप्त खलु साक्षात्कृतधर्मा । यथादृष्टस्वार्थस्य चित्स्याप्यपि यथा प्रयुक्त-
शब्द उपदेशः । अर्थसाक्षात्कारवान् आप्तः । स यथादृष्टार्थावबुधोऽपि यथा शब्द

प्रयुज्यते । साक्षात्करणमाप्तिः, तथा य प्रवर्तते ॥ आप्त, तस्योपदेश आप्तोपदेश । आप्तोपदेश एव द्रव्यप्रमाणम् ।

स प्रमाणभूत शब्दो द्विविधः, दृष्टादृष्टभेदात् ।

‘स द्विविधो दृष्टादृष्टभेदात् ।’ [न्याय० १।१।८]

दृष्टोऽर्थो येन प्रवक्त्रा स दृष्टार्थ ईश्वर । दृष्टस्तु न, चिन्तनमितोऽर्थो येन प्रवक्त्रा सोऽदृष्टार्थ ऋषिमुनिजन । तत्रेदं वरोक्त चेदचतुष्टयहृषो दिव्यशब्दराशिस्तु सर्वथा सर्वत्र स्यत प्रमाणम् । ययाऽऽहुर्भगवन्तो दर्शनाचार्याः ।

‘शास्त्रयोनित्वात् ।’ [ग्रहसूत्र १।१।३]

महत् ऋग्वेदादे शस्त्रस्यानेकविधास्यानोपबृ हितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थघोतिन सर्वशक्त्यस्थ योनि कारण ब्रह्म । नहीदृशस्य शास्त्रस्य वेदाविलक्षण्य सर्वशक्तगुणान्वितस्य सर्वज्ञादगम्यत सम्भवोऽस्ति ।

एवमेव भगवत्कवित्वमुनिपादा अपि —

‘निजशक्त्यभिगच्छते स्वतः प्रामाण्यम् ।’ [साक्ष्य० ५।५।१]

निजया शक्त्या अभिगच्छते वेदाना स्वतः प्रामाण्यम् रूपविषये रवेरिवेति सारया ।

‘तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ।’ [वैशेषिक० १०।२।१०]

‘तत्प्रमाण आदरायणस्याऽनपेक्षत्वात् ।’ [पूर्वमीमांसा० १।१।५]

इत्यादि वचोभिः वेदानामेव स्वतः प्रामाण्यम् । अन्येदाञ्च ऋषिमुनि प्रोक्तव्यवसा परतः प्रामाण्यम् । य शब्द स्वप्रतिपाद्यमर्थं प्रमाणीकर्तुं प्रमाणान्तरमापेक्षते तत्स्वतः प्रमाणम् यथापेक्षते तत्परतः प्रमाणम् इति ।

तदेव शब्दप्रमाण स्वीकुर्वता गौतमेन ईश्वरसत्ताऽङ्गीकारोऽपि ध्वनिः ।

प्रमेयाणि

‘आत्म-शरीर-इन्द्रिय-अर्थ-बुद्धि-मन-प्रवृत्ति-बोध-प्रेत्यभाव-फल-दुःख-अपवर्गास्तु प्रमेयम् ।’ [न्याय० १।१।८]

तत्र आत्मादि अपवर्गपर्यन्त द्वादशविधमेव प्रमेयम् । एषा सम्प्रज्ञानमेव हि श्रेयसायत्यन्तमावश्यकम् ।

तत्र सुख-दुःखयोर्भोक्ता जीवात्मा । भोगायतन शरीरम् । भोगसाधनानि इन्द्रियाणि । भोक्तव्या इन्द्रियार्था अर्था । भोगो बुद्धिः । सर्वविषयमन्त करणमत्र । धर्माधर्मौ प्रवृत्तिः । प्रवृत्तिहेतवो रागादयो बोधा । पुनः पुनजन्म प्रेत्य-

भाव । सुखदुःखोपभोग फलम् । प्रतिकूलवेदनीय वेदनात्मक दुःखम् । दुःख-
निवृत्तिपूर्वक परमानन्दोपभोग अपवर्गः ।

तदेया प्रमेयादीनां सम्यगवबोध पञ्चावयवप्रयोगमन्तरा भवितु न सुशकः ।
यत स्वयमधिगतस्यार्थस्य परत्र सक्रान्तये प्रतिज्ञादीनां पञ्चावयवानामपरिहार्य-
त्वमामनन्ति । अतस्तेऽपि ज्ञातव्याः । ते च पञ्चावयवा —

‘प्रतिज्ञा हेतु-उदाहरण-उपनयन निगमनान्यवयवाः ।’

[न्याय० १।१।३२]

इमे हि प्रतिज्ञादयोऽवयवा पञ्च । तत्र साध्यधर्मविशिष्टपक्षप्रतिपादक
वचन प्रतिज्ञा, यथा—पर्वतो वह्निमानिति । पञ्चम्यन्त लिङ्गप्रतिपादक
वचन हेतु, यथा—धूमवत्त्वात् । सव्याप्तिक दृष्टान्तवचनम् उदाहरणम्, यथा—
यत्र-यत्र धूमस्तत्र-तत्र वह्नि यथा महानसे । पक्षं लिङ्गोपसंहारवचनम् उपनय,
यथा—वह्निव्याप्यधूमर्वाश्चायमिति । पक्षे साध्योपसंहारवचनम् निगमनम्,
यथा—तस्माद् वह्निमानय पवत । एतेऽनुमानवाक्यस्यैकदेशत्वाद् अवयवा
इत्याख्यायन्ते । तत्रैके त्रय एवावयवा इत्यामनन्ति । उदाहरणमुपनयश्चेति द्वावेवा-
वयवा इति बौद्धाः । प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणानोति त्रय एवावयवा इति कापिला,
योगा, पूर्वोत्तरमीमांसे चेति ।

अवेदानी प्रमाण-प्रमेयविवर्जितानां सशयादि-निग्रहस्यानान्तानां द्वादश
पदार्थानां बादाहवे चादि-प्रतिवादिभ्यां तत्त्वनिर्णिनीयया प्रयुक्तानां तन्निर्णये च
परमोपकारकाणां पक्ष-प्रतिपक्षयोः विजय-वराजयपरमसाधकानामपि विवेचन
महर्षिगीतमोपज्ञ किञ्चिदिव विविच्यते, यत्र हि न्यायार्थं साफल्येन पर्यवसीयते ।

सशय — एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मावगाहि ज्ञान सशयः । स च
त्रिविधः — समानधर्मदशनज, विप्रतिपत्तिज, साधारणधर्मजश्चेति । तत्र
विशेषावशने सति समानधर्मज, यथा—स्थानुर्वा पुरुषो वेति । एकस्मिन्नेव
पुरोर्धत्तिनि वस्तुनि स्थानुत्वनिश्चायक वक्रकोटरादिक पुरुषत्वनिश्चायकञ्च शिर-
पाण्यादिक विशेषमपश्यत स्थानु-पुरुषयोः समानधर्ममूढत्वादिकञ्च पश्यत
पुरुषस्य सशयो जायते—किमय स्थानुर्वा पुरुषो वेति । द्वितीयस्तु सशयो विशेषा-
वशने सति विप्रतिपत्तिज, यथा—शब्दो नित्य उत्तानित्यो वेति । कश्चिद ब्रूते
नित्य, अन्यश्च ब्रूतेऽनित्य । तयोश्चयोर्विप्रतिपत्त्या मध्यस्थस्य पुंसो विशेषण-
पश्यत सशयो जायते किं शब्दो नित्य उत्तानित्य इति । तृतीय साधारणधर्मज,
यथा—नित्यानित्याद । भूमात्रसाधारणेन गन्धवत्त्वेन विशेषमपश्यतो जायते
भुवि नित्यानित्यसशयः । किमुच्यते ? शृणु, सकलनित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन

योगाद् भू किमनित्या, उत सकलानित्यव्यावृत्तेन तेनैव योगान्नित्या इति प्र-
सशय^१ उत्पद्यते स साधारणधर्मज इति ।

प्रयोजनम्—येन प्रयुक्तं पुरुष प्रवर्तते तत्प्रयोजनमुच्यते । नान्तरेण
प्रयोजन कश्चित्प्रवर्तने निवर्तने वा । प्रयोजनाश्रया हि प्राणभृता प्रवृत्तिनिवृत्ति-
श्च ।

‘यमर्यमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ।’ (न्याय० १।४।२४)

यत्प्राणिभि प्राप्यते सोऽयं । यमर्यमधिकृत्य—उद्दिश्य—प्रवर्तते तत्सर्वं
प्रयोजनपदवाच्यम् । तच्च प्रयोजन द्विविध—मूर्त्य, गौणञ्च । तत्र मूर्त्य
सुख-दुःखाऽवाप्ति-हानिलक्षणम् । गौणञ्च पुनस्तत्साधनस्वरूपम् । साध्यावाप्तिर्हि
मूर्त्य प्रयोजन, साध्यावाप्त्यर्थं साधनावाप्ति पुनर्गौणमिति भाव ।

दृष्टान्तः—वादिप्रतिवादिनो सम्प्रतिपत्तिविपर्यायो दृष्टान्तः । स च
साधर्म्य-वैधर्म्यभेदाद् द्विविधः । साधर्म्यदृष्टान्तो यथा धूमवत्त्वस्य हेतो महानसम् ।
वैधर्म्यदृष्टान्तश्च धूमयत्त्वस्यैव हेतो महाहृद इति । इदमत्र बोध्यम्, प्रतिवादिभ्यो-
रपि साध्यसाधर्म्यात् तद्वर्त्मभावित्व, साध्यवैधर्म्याद् अतद्वर्त्मभावित्व वा विपर्यो-
करोति स दृष्टान्त इति । स द्विविधोऽपि दृष्टान्तो यत्नतोऽधिगन्तव्यः । स हि त्रि-
न्यायसहातरो स्कन्धः । उक्तञ्च—

‘लौकिकपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ।’

[न्याय० १।१।२५]

सिद्धान्तः—प्रामाणिकत्वेन अभ्युपेतोऽयं सिद्धान्तः । ॥ च सर्वतन्त्र-
प्रतितन्त्र-अधिकरण-अभ्युपगमभेदाच्चतुर्विधः । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो यथा—
‘सकारणजगत् ।’ जगतः सकारणत्वे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो
यथा नैव्यायिकमते मनस इन्द्रियस्य तत्समानतन्त्रे वैशेषिकेऽपि सिद्धम् । अधि-
करणसिद्धान्तो यथा शिर्यादिकर्तुं सिद्धो ऋतुः सर्वज्ञत्वम् । अभ्युपगमसिद्धान्तश्च

१ ‘समानानेकमपि पक्षे विप्रतिपत्तेरुल्लङ्घन्यनुल्लङ्घ्योपवस्थातरश्च
विशेषापेक्षो विमर्शः सशयः । [न्याय० १.२३] । इति,

सोऽयं सशयः पञ्च प्रकारेण प्रवर्तते —

१. समानधर्मोपपत्ते विशेषापेक्षो विमर्शः सशयः ।

२. अनेकधर्मोपपत्ते विशेषापेक्षो विमर्शः सशयः ।

३. विप्रतिपत्तेरश्च विशेषापेक्षो विमर्शः सशयः ।

४. उपलब्ध्यव्यवस्थात विमर्शः सशयः ।

५. अनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विमर्शः सशयः ।

यया जैमिनीयस्य नित्यानित्यत्वविचारो यया भवतु तावच्छब्दो गुण इति । तथा चाचार्या प्राहु —

‘सर्वतन्त्र प्रतितन्त्र-अधिकरण-अन्युपगम सस्यित्यर्थान्तरभावात् ।’

[न्याय० १।१।२७]

अत्र सम्यक् स्थिति सस्यिति । सा च प्रतितन्त्र भिन्ना, न खलु सा सर्वेषां तन्त्राणां समाना । सा सर्वतन्त्र प्रतितन्त्र-अधिकरण-अन्युपगम-सस्यितिभेदाच्चतु प्रकारा । तन्निबन्धनाच्च सिद्धान्तोऽपि चतुष्प्रकार एव—सर्वतन्त्रसिद्धान्त, प्रतितन्त्रसिद्धान्त, अधिकरणसिद्धान्त, अन्युपगमसिद्धान्तश्चेति । तत्र यमर्थं वादिप्रतिवादिनाम्भावपि प्रामाणिकतया समानमन्युपगच्छत स सर्वतन्त्रसिद्धान्त, यया वैशेषिका, गौतमा, कापिला, पातञ्जला, वेदान्तिका, मीमांसकाश्च सर्वे वैदिका वादिन । बौद्ध-जैन-चार्वाक-प्रभृतय सर्वे अवैदिका प्रतिवादिन । तत्र वैदिकानाञ्च सर्वेषाम् ईश्वरीयो वेद, तद्व्याख्यानानि ब्राह्मणानि, वेदप्रणिहितो धर्म, तद्विपरीतोऽधर्म, वेद स्वतः प्रमाणम्, तदितरत् सर्वं ब्राह्मणप्रभृतिशास्त्रम् परतः प्रमाणम्, ईश्वरो निमित्तकारणम्, प्रकृतिरुपादानकारणम्, कार्यं च निमित्तं दृश्यजगत्, सर्वद्वयसयोगित्वं विभुत्वम् विभुरीश्वर, विम्बी च प्रहृति, ईश्वर निरपेक्षो जगत् कर्त्ता, जीवात्मा भोक्ता, स च कर्मसु स्वतन्त्र, कर्मफलभोगे रतन्त्र, ईश्वर प्रकृतिवत् स्वरूपतोऽनाद्यनन्त, न कदाचिदुत्पद्यते न वा कदाचिद्वेनश्यति, तत्रापि सत्स्वरूपा प्रकृति, सच्चिस्वरूपो जीवात्मा, सच्चिदानन्दस्वरूपो तत्त्वदीश्वर, तत्त्वज्ञानान्मोक्ष । इतीमे समानसम्प्रतिपत्तिनिबन्धनाद् वैदिकानां सर्वतन्त्रसिद्धान्ता इति विवेकः ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त —यस्तावत्स्वतन्त्रेषु स्वसमानतन्त्रेषु च अपिप्रक्रियमाणोऽपि परतन्त्रेषु नापिप्रियते, यथा बौद्धानां क्षणभगुरवाद, वैदिकानाञ्च जीवेश्वर-प्रकृतिवाद । स हि प्रतितन्त्रसिद्धान्त स्वप्रतिकूलस्य तन्त्रस्य सिद्धान्त इति प्रतितन्त्रसिद्धान्त । उक्तञ्च—

‘समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रसिद्ध प्रतितन्त्रसिद्धान्त ।’

[न्याय० १।१।२९]

अधिकरणसिद्धान्त —यस्मिन्नर्थे प्रमाणेन सिद्धे सति तदनुपपत्तिर्नोऽर्था तदन्तर्भावेनैव सिद्धिमुपयान्ति तेऽधिकरणसिद्धान्ता । यथा, जगत्कर्तृत्वेनैव ईश्वरसिद्धौ सर्वज्ञत्वादयः, जीवात्मनित्यत्वसिद्धौ वा क्षणभगुरवादनिरासः, वेदानामोश्वरीयत्वसिद्धौ वा स्वतःप्रामाण्यम्, ईश्वरस्य व्यापकत्वसिद्धौ वा निराकारत्वम् इत्यादयः । तथा च सूत्रितम् —

‘यत्सिद्धौ अन्यप्रकरणसिद्धिं सोऽपि प्रकरणसिद्धान्तः ।’

[न्याय० १।१।२०]

अभ्युपगमसिद्धान्तः — यस्तावत्परीक्षितएवार्थं वस्यचिद् धर्मविशेषस्य परीक्षणाय केवलमापरीक्षाकालं प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगम्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा—अस्तु जन्यो जीवात्मा, स किं सकारणं स्यादाहोस्त्वित्कारणं, यथा व भवेज्जगतः कारणं ब्रह्म, तत्त्विसहायं विद्यतंते ससहायं वा, भवतु वाग्विग्रह सहायं ब्रह्मणः, सा किं ब्रह्मणोऽप्यतिरिक्ता स्याद् आहोस्त्वित् व्यतिरिक्ता इति अभ्युपगममात्रेण सिद्धान्त इत्यभ्युपगमसिद्धान्तः ।

‘इमाश्च सिद्धान्तभिदाश्चतस्रो, न्यायप्रवृत्ते प्रथमं निमित्तम् ।

प्रद्यतंते नैव परीक्षकाणाम्, अनाद्यमा न्यायकया कदाचित् ॥’

तर्कः—सामान्यतो ज्ञाते धर्मिणि विशेषतो ज्ञानाय प्रमाणोपपत्तिः सपेक्षमाणा सशब्दप्रवृत्तिरपरस्तात् प्रमाणप्रवृत्तिरश्च पुरस्ताद् उभयोर्मध्यवर्तिनं प्रमाणविषयविशेषेण प्रमाणमनुगृह्णन्ती या काचन ‘भवेद्विदमेवम्’ इति स्वहृदयसाक्षिका सम्भावनाप्रतीतिरपेक्षायते स तर्कः । अथवा सिद्धव्याप्तिकयोर्मध्यो व्याप्यङ्गोकारेण समष्टिद्वयोपकप्रसङ्गमलम् तर्कः । यथा—यद्यत्र घटोऽभविष्यत्सिद्ध्यति भूतलमिवाऽद्रक्ष्यद् इति । स चायं तर्कः प्रमाणानां परमोऽनुप्राहकः । तत्र पर्वतोऽयं वह्निमान् अवह्निमान् वेति सन्देहान्तरं यदि वदिष्यन्मन्येताऽवह्निमानपमिति तदा तत्प्रति ‘यद्ययमवह्निमानभविष्यत्सिद्ध्यति अवह्निमत्वाद् अधूमोऽप्यभविष्यद्’ इत्यधूमवत्त्वप्रसङ्गजनं कियते स एव प्रसङ्गस्तर्कः उच्यते । अत्र कश्चिद् व्यतिष्ठते, तर्कस्य सशयान्तर्भावादिफलं तत्पथमुपादानमिति, तत्र एककोटिनिश्चितविषयत्वात् तर्कस्य, स उभयकोटिनिष्ठास्सशयान्तरा भिद्यति । तया च सूत्रितमाचार्यः—

‘अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे धारणोपपत्तिरिति तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।’

[न्याय० १।१।४०]

तत्र च तर्क आत्माश्रयः, अन्योऽन्याश्रयः, चक्रकः, अनवस्था, प्रमाणविधानार्थः इति भेदात् पञ्चविधः ।

निर्णयः—‘स्याणुरयम्, पुरुषोवाऽयम्’ इत्यत्र सशयान्तरं सशयधर्मिणि वादि-प्रतिवादिभ्यां साध्यत्वेन युगपत् परिगृहीतयोः प्रतिद्वन्द्वधर्मयोः प्रवृत्ताभ्यां साधनोपलब्धभाष्यमेकस्य निवृत्ते अपरस्य चावस्थितेरवश्यभावाद् यत्तावदत्र अवशिष्टधर्मविशिष्टे धर्मिणि ‘स्याणुरयम्’ इत्याकारकमवधारणमकं यथार्थज्ञानम्

तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारक यज्ञानमुपजायते स निर्णय इति । तथा च सूत्रितम्भवति—

‘विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाम्याम अर्थावधारण निर्णयः ।’

[न्याय० १।५०]

वादः—नानाप्रवक्तृकविचारगोचरो वाक्यसन्दर्भ कया । सा च वादः, जल्प, वितण्डा चेति भेदात् त्रिधा । तत्र यस्मिन् कयाविशेषे पक्ष-प्रतिपक्ष-परिग्रहपूर्वकौ प्रमाणस्तर्कद्वयं सत्तत्साधनोपालम्भौ सम्प्रवर्तते, तर्कादिव यस्मिन् सिद्धान्तार्थप्रतिपादकतया अम्युपगता शास्त्रेणाविरोद्धा प्रयोगादिव पञ्चावयव-सम्पन्ना प्रयुज्यन्ते स वादः । सूत्रितमाचार्ये —

‘प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ सिद्धान्ताविरोद्ध पञ्चावयवोपपन्न- पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।’ [न्याय० १।२।१]

अत्र वाद इति लक्ष्यनिर्देशः, अवशिष्टं तस्य लक्षणम् ।

वितण्डाया पक्ष प्रतिपक्षपरिग्रहसत्त्वेऽपि प्रतिपक्षसाधनाद्यभावात्, जल्पे च पक्ष प्रतिपक्षपरिग्रहपूर्वकपक्ष प्रतिपक्षोभयसाधनसत्त्वेऽपि सिद्धान्तार्थप्रतिपादकतया अम्युपगतशास्त्राविरोद्धरेव तर्करनुगृहीतं प्रमाणस्तदुभयसाधन विधातव्यं न जातु छल-आद्यादिभिरिति नियमाभावात्तत्त्व्याप्तिरिति समाकलनाय ‘प्रमाण-तर्क-साधनोपालम्भ’ इति पदम् । स्वपक्षस्य साधनाय प्रतिपक्षस्य च खण्डनाय तर्का अम्युपगतशास्त्राविरोद्धा पञ्चावयववरनुपपन्ना न प्रयोक्तव्या, किन्तु अम्युपगत-शास्त्राविरोद्धा पञ्चावयवोपपन्ना एव तर्का प्रयोक्तव्या इत्यावेदनायैव ‘सिद्धान्ताऽविरोद्ध, पञ्चावयवोपपन्न’ इति च पदद्वयम् ।

जल्प — यत्र वादि प्रतिवादिनौ उभावपि स्व स्व पक्ष साधयन् प्रतिपक्षञ्च खण्डयन् साधनोपालम्भेषु च प्रमाण-तर्क-छल-आदि निग्रहस्थानानि यथासम्भव प्रयुज्याते स वाक्यसमूहो जल्पः । लक्षितञ्चाचार्यैरपि—

‘ययोक्तोपपन्न छल-आदि निग्रहस्थानोपालम्भो जल्पः ।

[न्याय० १।२।२]

वितण्डा—स एव जल्पः स्वपक्षस्यापनाहीनो वितण्डेत्याख्यायते । अर्थात् यत्र प्रतिवादी स्वकीयम्पक्षन्तु न स्थापयति, केवलं वादिपक्ष प्रमाणस्तर्कद्वयं खण्डय-तीति विजिगीषो कयाविशेषो वितण्डापदेन व्यपदिश्यते । सा च स्वपक्षहीना परपक्षखण्डनमात्रावसाना एव सम्भवति । तथा च—‘ननु ईश्वरास्तित्वे किम्प्रमाणम्’ इति नास्ति केनाक्षिप्त आस्तिक वितण्डया प्रत्यवतिष्ठते—किम्प्रमाणमित्यत्र

किंशब्द आक्षेपार्थो वा, कुत्सितार्थो वा, वितर्कार्थो वा, प्रश्नार्थो वा ? चेदाक्षे-
पार्थ, तद्देश्वरसद्भावे भास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तच्च प्रतिज्ञामात्रम्, न
तेन साध्यं सिध्यति । यावत्तत्साधकं विञ्चिच्छिल्ङ्गं न अभिधीयते । तच्च नोदी-
रितमिति निगूहीतो भवान्, न्यूनाभिधानात् । न्यूनाभिधानस्य निग्रहस्यानत्वे
तु को नाम विप्रतिपद्येत ? चेत्कुत्सितार्थं, तद्देश्वरसद्भावे कुत्सितप्रमाणमिति
समापत्तिः । तथा च स एव बोधः । तस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् न प्रतिज्ञामात्रेणार्थस्य
सिद्धिरिति सर्वविदितम् । चेद् वितर्कार्थस्तदा वितर्कस्य सशयात्मकत्वेन ईश्वर
सद्भावे किमेतत्प्रमाणं स्यादुक्तान्यदिति प्रश्नस्य वितर्ककोट्यधिरुद्धतया स एव न्यूनत्व-
बोधः । प्रश्नार्थश्चेत् सदा यथतय किं ज्ञातविषयोऽयं प्रश्न आहोस्विदज्ञातविषयो
वेति । ज्ञातविषयश्चेत्तदा व्यर्थं प्रश्नः, पूर्वमेव ज्ञातत्वात् । अज्ञातविषयश्चेत्तदा-
ऽनुपपन्नं प्रश्नः, अज्ञाते विषये प्रश्नानुत्थानात् । अयं सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चा-
ज्ञाते तस्मिन् प्रश्न इति चेत्, तद्वार्येण प्रमाणेन तद्विषय सामान्यतो ज्ञानमभिप्रेतं
तेनैव विशेषतोऽपि तत्सत्त्वस्यतोऽपि कुतभाक्षेपेणेति । उपश्लोक्तिश्च वितण्डोपयोग-
केनचिदभियुक्तेन —

वैतण्डिकं प्रयतते निजपक्षसिद्ध्यै तादृर्बन्धं वेद परपक्षनिषेधलभ्याम् ।

तस्मादियं स्वमतसाधनवर्जिताऽपि, युक्ता प्रयोजनवती भवितुं वितण्डा ॥

वितण्डा हि जल्लु परपक्षदूषणमात्रावसाना इति वैतण्डिकस्य न कश्चित्पक्ष-
स्थापनीयो भवति । वस्तुतस्तु 'तत्त्वबुभुक्षुषा वादः', विजिगीषया जल्पः, वितण्ड-
विषया च वितण्डा प्रवर्तते' इति विवेकः ।

इत्याभास — अहेतुं सन्नपि हेतुवदाभासमानं हेत्वाभासः । य परमार्थतो
हेतुर्न भवति केवलं पञ्चम्याविनिर्देशाद् हेतुवदाभासतो स हेत्वाभास इति भावः ।
॥ च अर्नैकान्तिकः, विरुद्धः, प्रकरणसमः, साध्यसमः, कालातीतः इति भेदात् पञ्च-
विधः ।

छत्तम्—अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणमि-
धानं छलम् । यथा—'नवकम्बलोऽयं माणनकः' इत्यस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तस्य
नूतनार्थस्य 'नव' शब्दस्य अभिप्रायान्तरमाशङ्क्य जाऽस्य नव कम्बला सन्ति
निर्घनत्वात् कुतो नव इति, अस्य तु कम्बलद्वयमपि न सम्भाव्यते, इति य-
कश्चिद् दूषयति स वादी छलवादितया गृह्यते । लक्षितञ्च भगवताऽऽचार्येणाऽपि

'यवनविषातोऽप्यधिकस्योपपत्त्या छलम् ।' [न्याय० १।२।१०]

यमर्थमभिप्रेत्य वादी वाक्यं प्रयुज्यते, ततो भिन्नार्थकल्पनया यत्तस्मिन्
वाक्ये बोधोद्भावनं सच्छलम् । तच्च त्रिविधं—वाक्यछलम्, सामान्यछलम्, उपचार-

छलञ्चेति । ये केचन वाक्छलोपचारछलयोरभेदं परिकल्प्य उपचारछलस्यापि वाक्छ-
लेज्जन्तर्भावात् छलद्वैविध्यं प्रतिपादयन्ति, तत्र युक्तम्, तदन्तर्भावाभावात् । यद्यपि वाक्छ-
लोपचारछलयोः परिकल्पनं प्रतिषेधनञ्चोभयं समानम् तथापि नैतावता साधर्म्येण
तदभेदो निहोतुं शक्यते । वाक्छले हि शक्या प्रयुक्तः शब्दः शक्यंवाऽर्यान्तरं परि-
कल्प्य प्रतिपिष्यते, ततोऽपरस्मिन् उपचारछले तु लक्षणया प्रयुक्तः शक्याऽर्यान्तरं
परिकल्प्य, शक्या वा प्रयुक्तः शब्दो लक्षणयाऽर्यान्तरं परिकल्प्य प्रतिपिष्यते ।
सोऽयमनयोर्भूयान्भेदः तस्मादत्रेवं छलं न द्वेधेति निष्पद्यते ।

जातिः—व्याप्तिनिरपेक्षाम्नां साधर्म्यवैधर्म्याम्नां प्रत्यवस्थापनं जातिः ।
प्रत्यवस्थापनं—खंडनम् । यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवन् । अत्र घटगतकृत-
कत्वमाधर्म्याद् यदि शब्दस्य अनित्यत्वं तर्हि घटे ओत्रग्राह्यत्वाभाववैधर्म्यात् शब्दे
च तत्सद्भावात्, तत्र च ओत्रग्राह्यतद्वत्त्वस्य च नित्यत्वात् शब्दस्यापि नित्यत्वं
पश्यत स्यात् । एवमत्रकारेण, व्याप्तेरनिरपेक्षात् साधर्म्यवैधर्म्यबलात् खण्डनं जानिपद-
व्यपदेशम् । तथा च सूत्रयामास आचार्यः—

‘साधर्म्यवैधर्म्याम्नां प्रत्यवस्थापनं जातिः ।’ [न्याय० १।२।१८]

एवं साधर्म्यवैधर्म्याम्नां कृतस्य प्रत्यवस्थापनस्य बहुविधत्वाज्जातयोऽपि
चतुर्गतिनिधाः । सर्वञ्चैतन्पञ्चमाध्यायेऽनुसन्धेयम् ।

निग्रहस्थानम्—पराजयो निग्रहस्तस्य स्थानमाश्रयो निग्रहस्थानपदेन
व्यपदिश्यते । पराजयहेतुर्वा निग्रहस्थानम् । तथा चोक्तम्—

‘विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ।’ [न्याय० १।२।१९]

विपरीता प्रतिपत्तिः विप्रतिपत्तिः विरुद्धज्ञानम् । अद्वयणे द्वयणबुद्धिरिति ।
अप्रतिपत्तिः आरम्भविषयेऽनारम्भः । एतद्द्वयमपि पराजयहेतुत्वात्निग्रहस्थानमुच्यते ।
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च बहुत्वात्निग्रहस्थानान्यपि बह्वि । तान्यपि पञ्चमाध्याये
प्रपञ्चितानि ।

तानोमानि छल-जाति-निग्रहस्थानानि यथाहं प्रयुञ्जाना रैतच्छिका वादा-
ह्वेषु विजयकौतुकमातन्वते ।

न्यायदर्शनस्य प्रणेता तत्कालनिर्णयश्च

न्यायसूत्राणां प्रणेतारः श्रीभगवद्गोतममुनिपादाः ‘अक्षपाद’ इति नाम्ना-
ऽपि प्रसिद्धाः । वनमं जनपदमिमे स्वजनान्, भूषयामासुरिति त्वनिर्णयमेव ।
केचन मिथिलामण्डलवातिन इमे इत्यवधारयन्ति । परमन्ये तत्र विप्रतिपद्यन्ते ।
सूत्रनिर्माणकालविषयेऽपि मतानि बहुशो भिद्यन्ते । एतत्सूत्रेषु खण्डनवादमवलोक्य

केचन रचनया तृतीयशतके प्रतिपन्नेति मन्यन्ते, अपरे द्वितीयशतकेऽस्य निर्माण-
कालं स्वीकुर्वन्ति । इतरे विक्रमस्य षष्ठशताब्द्याः पूर्वमस्योदयमभ्युपयन्ति ।
भवतु तद्यथा-तथा वा परन्त्वेतत् निश्चितं यत्सन्तीमानि न्यायसूत्राणि नितरां
प्राचीनतमानि । न्यायदर्शनस्य चतुर्याध्याये निरूपितो वादः बृद्धप्रादुर्भावादपि
पूर्वतन इति विद्वद्भिरवधार्यते । अतः गौतमस्य समयः विश्वम्पूर्वचतुर्यशताब्दी-
देशीय इत्यङ्गीकारे न काऽपि विप्रतिपत्तिः । यद्यपि तर्कस्तु निसर्गतः मानवसृष्टि-
समकालएवोपात्तजन्मा बुद्धिजन्यत्वाद्वि तर्कस्य; तथापि यत्र-तत्र प्रकीर्णं तर्क-तत्त्वं
प्रमाणसंबलितं नियमशृङ्खलायां सर्वतः प्राक् यैः प्रणिबद्धं ते तु महामहिम-
शालिनः, तर्कपारावारपारीणाः महर्षिगौतममहाभागा एव ।

केचित्त्वन्न रामायणीयगौतमाख्यानमनुसंधाय रामायणकाल एव गौतमस्य
स्थितिकाल इत्युहन्ते । आख्यानञ्चैकमुदाहरन्ति—पट्टनं प्रति जिगमिषु रामो
ब्रह्मर्षिणा वशिष्ठेन मुहूर्भुहूर्बोध्यमानोऽपि यदा न बुबुधे, स्वनिश्चयान्च न विरतो-
ऽभवत्, तदा वशिष्ठः तर्कतत्त्वाम्भोनिधिपारदृश्वानं गौतममाजुहाय । तदा स
तत्रागत्य विवित्ताखिलवृत्तान्तो रामप्रति तर्कालङ्कृतं वचनमिदमब्रवीत्—‘प्रेष्ठ
रघुनन्दन ! किं धनवासमिच्छसि ? तद्वद, सर्वेषु वनेषु वासमिच्छसि, यस्मिन्
स्मिन्वा वनोद्देशे ? चेत्पूर्वं पक्षः तर्हि चतुर्दशवर्षमितः कालो न पर्याप्तः सर्वाणि
वनान्यधिवस्तुम् । यदि कस्मिंश्चित् वने तव निवासेच्छा तर्हि निकषा
अयोध्यामेव कस्मिन्नपि वने निवस ।’ इति महर्षेः तर्कसंबलितां गिरमिमांसाकर्ण्य
रुद्धवाक्यसन् राम किञ्चिद्विचिन्त्य सस्मितमुवाजहार—

यः पठेद् गौतमो वाचं न स शान्तिमवाप्नुयात् ॥

[वाल्मीकि रामायणम्]

परमेतादृशान्युपाख्यानानि कस्यचित्कालनिर्णये प्रमाणत्वेनोपात्तं न पर्याप्तानि
नापि युक्तानि ।

न्यायदर्शनस्य प्रसिद्धा आचार्याः.

न्यायदर्शनस्य प्रादुर्भावः प्रायशो वर्षाणां सहस्रद्वयीमत्येति । विश्वम्स्य
षष्ठमशतकादारभ्याद्यपर्यन्तं न्यायदर्शनस्य विमला धाराऽनवच्छिन्नप्रवाहेन प्रव-
हन्ती आस्ते । कालान्तरेण सा धारा द्वेया विभक्ता । महर्षिगौतमोपज्ञा प्राचीन-
न्यायपदेन व्यपदिश्यते, अपरा श्रोमद्व्याङ्गेशोपाख्यायप्रवर्तिता नव्यन्यायपदेन
विनूयते । प्राचीनन्यायस्यारम्भकालः बृद्धकालात्प्राग्भवः परं जमबद्धा न्यायपद्धतिस्तु
यौद्धमर्षोदयकाले प्रादुर्भूता । मौलिकः सिद्धान्तास्तु प्राक्कोस्तीरवतृतीयशताब्द्यां
रामोचीनतया प्रतिष्ठापयिता । नव्यन्यायस्य प्रारम्भः त्रयोदशशतके सम्भाव्यते ।

वात्स्योयन — न्यायदर्शनस्य सर्वप्रथमो भाष्यकारः श्रीवात्स्यायनो नाम मुनिः न्यायसिद्धान्तानां गूढं रहस्यमुद्घाटयितुं महोच्चपदमधिकरोति ।

उद्योतकर — अयमनौत्र प्रतिभाशाली, मेधावी, कुशाग्रबुद्धिः, तार्किक-शिरोमणिश्चासीत् । दिङ्नागस्य कुनर्कान् खण्डयितुं, न्यायशास्त्रस्य च निर्दुष्टतां मण्डयितुं न्यायवार्त्तिकस्य बृहत्प्रबन्धमुपबबन्ध । सुप्रसिद्धं सत्कृतगद्यकवि-सुबन्धु-स्वरचितवासवदत्ताया 'न्यायसङ्ग-निमिष उद्योतकरस्वरूपा' मित्युल्लिख्य नूनमुद्योतकरस्य समस्ते न्यायससारे विमला कीर्तिम्रत्यापयामास । यद्यपि धर्म-कीर्त्तिनाम्ना महाविदुषा दिङ्नागीयसूत्रेषु प्रत्यक्षलक्षणं 'प्रत्यक्ष कल्पनापोडं मियन 'अत्रान्त' मिति पदमायोग्यं प्रबलखण्डननिस्त्रिशात्परिरक्षणं कृतम्, तथापि न शशाकं स सर्वतोभावेन दिङ्नागं परित्रातुम् । एतेन पट्टशतकस्य मध्यभागसम्भू-तस्य सुबन्धो सप्तमशताब्द्यां द्वितीयभागस्थितिजुषो धर्मकीर्त्तेश्च उद्योतकरस्य पूज-तनत्वमुपपादितम्भवति । वस्तुतो दिङ्नागीयप्रबलान्तमोपप्लव्यं निम्प्रभीकृताया न्यायविद्याया पुनरप्युद्योतकरत्वादसौ उद्योतकरः सञ्जानोऽन्वयनामा । न्याय-वार्त्तिकाल्योऽयं ग्रन्थः प्रणेतुं प्रौढपाण्डित्यं प्रकाशयति । न्यायवार्त्तिकस्य प्रख्यात-तर्कप्रणाली तर्कविद्या समाजे ज्ञानप्यपूर्वां प्रतिष्ठामवगाहते ।

वाचस्पतिमिश्र — महामेधावी किलाय तार्किकाप्रणीर्वाचस्पतिमिश्र स्वजन्मना मिथिलामलञ्चकार । श्रीमिश्रप्रणीतेन न्यायसूचीनियन्त्रेणावगम्यते विज्ञप्तस्य ८९८ तमेऽध्वे सञ्जातः, यथा चायं स्वयमाह—

'न्यायसूचीनिबन्धोऽसी, अकारि विदुषा मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण, वस्वद्वकवसु (८९८) वत्सरे ॥'

अनेन खलु महाविदुषा वैशेषिकदर्शनं विहाय सर्वेष्वेव दर्शनेषु अतिपाण्डित्य-पूर्णां प्रमाणभूतां सुविस्तृतां टीकां आटीकितः । प्रगाढपाण्डित्यगुणगारिर्गुण-वासी 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्रे' ति पदेन सस्मियते । उद्योतकरकृतन्यायवार्त्तिकस्य तात्पर्य-टीकाभालित्य तार्किकलोकस्य महान्तमुपकारं चकार । जटिलतर्कतमसि निगूढा-न्यदार्थान् श्रमिनाभयाऽप्रतिभाप्रतिभाप्रभया समुद्भावयामास । पदे-पदे प्रकीर्णमस्य प्रातिभज्योतिःस्फुलिङ्गजातं वस्य तार्किकस्य चेतो न चमत्करोति । तात्पर्य-टीकायां ओज्ज्वल्यमालोक्य तार्किकायम् 'तात्पर्याचार्य' इति पदेनाभिनन्दयामासु । न्यायमञ्जरीकारो जयन्तभट्टो न्यायमञ्जरीयाम् 'आचार्यास्तु' इत्यनेन पदेन वाच-स्पतिमेवानुस्मरति । अतो जयन्तभट्टात्पूर्वकालमवोऽयमिति सुतरामनुमातुं पापने । एतेन जयन्तभट्टसदृशा विद्वांसोऽपि वाचस्पतिमिश्रप्रकाण्डपाण्डित्ये श्रद्धधने स्म इत्यपि सुतरां ध्वन्यते । वस्तुतः तार्किकमण्डलाखण्डलानां वाचस्पति-

मिश्रमहोदयानां वैदुषोर्बैभव नापेक्षते किमपि धर्मेणम् । यं खलु चक्षुष्मद्भि-
वाचस्पतिलेखिन्युद्गता न्यायकणिका-तत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दु-सायनतत्त्वकोमुदी-
भामती-योगतत्त्ववैशारदी-न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाप्रभृतयः सुप्रसिद्धा ग्रन्था नयन-
सरणिमवतारितस्त एवात्र प्रमाणम् ।

जयन्तभट्टः—न्यायमञ्जरीप्रणेता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
श्रीचन्द्रपण्डितस्य तनूजन्माऽयं किल जयन्तभट्टो नाम परमपण्डितः । न्याय-
मञ्जर्याः पर्यवसाने भट्टः स्वयमुपलोकयति —

‘वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यः ख्यातः सतामग्रणी-
रन्वयो नष्टवृत्तिकार इति यः ज्ञातन्ति नाम्ना युधा ।
सूनुर्ष्याप्तविगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विया,
चक्रे चन्द्रकलावच्चूडचरणाध्यायी स धन्या कृतिम् ॥

न्यायमञ्जर्यां वाचस्पतिमिश्रानन्दवर्द्धनाचार्ययोर्नामोल्लेखेन सुतरामिव-
भनुमात् शक्यते यत्तद्वचनस्य उद्गारार्थभाग एवाऽस्य स्थितिकालः । अनेन
गौतमसूत्रेषु तत्तद्गूढरहस्यमुद्घाटयितुं विरोधिना मतत्रात निराकर्तुं विशेषतः
चार्वाक-बौद्ध-मीमांसा वेदान्तप्रभृतीनां सिद्धान्तान् खण्डयितुमेया प्रमेयबहुला
वृत्तिरारब्धिता । यद्यपि सर्वाणि गौतमसूत्राणि तु नामग्रहं न व्याख्यातानि, तथापि
सात्पर्येण सर्वाणि समुद्भासितरहस्यानि सुनिपुण निष्पादितानि । वादिनां विप्रति-
पत्तिनिरासो यादृशोऽत्र विहितः न तादृश इवचिदन्यत्रोपलभ्यते । श्रीजयन्तभट्टेन
न्यायकलिकानामाज्ज्योऽपि न्यायपदार्थनिरूपणपर एको ग्रन्थः प्रणीतः, ॥ च काश्चां
मुद्रितः सम्प्रस्पृष्टः ।

उदयनाचार्यः—अस्य तर्कधुरन्धरस्य उदयकालो दशमशतकोत्तरार्ध-
भागः । तथा हि —

तर्काम्बराङ्गुप्रमितेऽप्यतोतेषु शक्यन्तस्त ।
वर्षेयूदयनश्चके सुवोधाः सक्षणावलीम् ॥

१८४ छोस्ताब्द एवाऽस्य सक्षणावल्या निर्माणकालः । उदयनाचार्य-
विरचितो ॥ सन्दर्भविनोद प्रसिद्धो—१ बौद्धधिकारापरनामा ‘आत्मतत्त्व-
विवेकः’, २ ‘न्यायकुसुमाञ्जलि’ इति । तत्रापि प्रथमे सप्तभग-दान्यवादयो
प्रखर खण्डन विधाय न्यायसम्मतस्यात्मतत्त्वस्य यथार्थनिरूपणं विहितम् ।
कुसुमाञ्जलिस्तु अस्य ग्रन्थस्य मध्यमपरिवाडवभासमाना विलसति । अस्या-
मनोहरवादिद्विद्वान्तानां प्रखरतरखण्डनं विधाय ईश्वरवादमण्डनमतीव सामर्थ्य-

तथा यत्कृतं तत्तस्य कामपि अलौकिकीं प्रतिभामाविष्करोति । ईश्वरसिद्धिविषये कुसुमाञ्जलिसदृशं तत्प्रमाणसम्बलितं नान्यद् ग्रन्थरत्नं न्यायसाहित्ये सुलभम् ।

गङ्गेशभट्टः—अत्रभवत् श्री उदयनाचार्यस्य किञ्चित्कालानन्तरमेकोऽन्यो नैयायिकचूडामणिः गङ्गेशोपाध्यायो नाम स्वजनुषा मियिला विभूषयामास । गङ्गेशोपाध्याय एव नव्यन्यायस्य प्रवर्तकः । 'तत्त्वचिन्तामणि' रस्याभिनवपुंगवप्रवर्तको ग्रन्थः । अनेन नव्यदर्शनधुरन्धरेण विचारपरिष्कारार्थं भाषायाम् अबलच्छेदक-प्रवच्छेद्य-निरूपक-निरूप्य-अनुयोगि प्रतियोगिपदावली सन्निवेशय यदचमत्कारपूर्णं परिष्कारं प्रदर्शितं स वस्य तार्किकस्य कौतूहलं नातनोति । गङ्गेशोपाध्यायेनैव स्वग्रन्थे खण्डनखण्डलाद्यकृतं श्रीहर्षस्य द्वादशतमशतकोद्भवस्य सिद्धान्तखण्डनं विहितम् । त्रयोदशतमशतकान्तिमभागसम्भवस्य श्रीपक्षधरमिश्रस्य 'आलोका' ख्यया 'तत्त्वचिन्तामणि' टीकया सुतरां शक्यते प्रतिपत्तुं यत् श्रीहर्षपक्षधरमिश्रयोर्मध्यगत एव त्रयोदशशतान्धा आरम्भकाल एवास्य प्रादुर्भावकालः । जयदेवापरनामधेयस्य पक्षधरमिश्रस्य विषये तदानीन्तनविद्वन्मण्डलीषु प्रवाद एव प्रचलति स्म यत्र पक्षधरप्रतिस्पर्द्धां कश्चिद् विद्यते —

‘शङ्कर-वाचस्पत्यो’ शङ्कर-वाचस्पती उभौ ।

पक्षधरप्रतिपक्षी लक्ष्योभूतो न भूतले क्वापि ॥

एव प्रायशः शतकद्वयवर्षपर्यन्तं मियिलाभूमण्डलं न्यायविद्यायां केन्द्रीभूतं ध्यराजतः । तदनु पञ्चदशतमशतान्धा बङ्गप्रदेशे भवद्वीपे नव्यन्यायस्य विद्यापीठं स्थापितं । षोडशतमा सप्तदशतमा च शताब्दी नव्यन्यायस्य स्वर्णयुगत्वेनाख्यायते । खल्वस्मिन्नेव स्वर्णयुगे बङ्गदेशसमुद्भवं नव्यनैयायिकं तादृशं प्रौढं ग्रन्था विरचिता र्जनवद्वीपं प्रतिष्ठायां परां कोटिमवाप । सा खलु अद्यापि अनवच्छिन्नरूपेण धरीवर्त्ति ।

वासुदेव सार्वभौमः—एष नैयायिकप्रवरेषु सर्वप्रथमः खलु वासुदेवसार्वभौमः । अस्य स्थितिकालः पञ्चदशतमशतान्धा अन्तिमः षोडशतमशतान्धा-श्वारम्भकालः । रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यसदृशं बङ्गदेशीयतार्किकधुरन्धरं वासुदेवसार्वभौमस्य शिष्यश्रेण्या स्थितं प्रमुखं शिष्यं आसीत् ।

रघुनाथतर्कशिरोमणिः—बङ्गदेशीयनैयायिककुलललाममूलेषु विद्वत्सु नव्यन्यायधुरन्धरस्य श्रीरघुनाथतर्कशिरोमणे कोऽपि प्रतिस्पर्द्धा नासीत् । अस्याऽनन्यसाधारणा नर्चचातुरीमवलोक्यं तु 'तर्कशिरोमणि' रिति पदेनासौ विभूषितः । अस्य श्रेष्ठतमा कृतिः गङ्गेशोपाध्यायस्य तत्त्वचिन्तामणौ काऽपि विवरणात्मिका विवेचनात्मिका च 'विलक्षणदीर्घ'त्वात्वा प्रगाढपाण्डित्यपूर्णा टीका, या काला-

स्तरे मूलग्रन्थत्वं पाण्डित्यस्य निश्चयप्राप्तौ गता । नूनं रघुनाथमर्चतिरोमणे
'दीधितिः' नव्यन्यायनभोमण्डले सहस्रदीधितिरिवाद्य विराजते ।

मथुरानाथ — रघुनाथतर्चतिरोमणि शिष्यपरम्परायां तत्त्ववागीशे
मथुरानाथ सयं श्रेष्ठः । ॥ एष तर्चतिरोमणि आलोच-चिन्तामणि-दीधितिप्रभृतिषु
ग्रन्थेषु गूढार्थप्रकाशिनीं रहस्याख्यां टीकामुदुङ्ख्य महतीं प्रतिष्ठां प्राप ।

जगदीश भट्टाचार्य — तदनन्तरं नयद्वीपस्य सर्वश्रेष्ठेन नय्यादिशेन
जगदीशभट्टाचार्येण दीधिति-सन्दर्भे एषा प्रामाणिकी टीकाऽऽटीकिता या तद्
जागदीशोति नाम्ना विख्याता । शम्भुशक्तिप्रकाशिकाख्योऽस्यापरो महान् सन्दर्भः ।
अयं खलु विद्वन्मण्डले महोदयोऽतिप्रतिष्ठामयः । यत्रेदमुपलोकितम्भवति :—

'जगदीशस्य सर्वस्वं शम्भुशक्तिप्रकाशिका ।' इति

गदाधर भट्टाचार्य — नव्यन्यायप्रसारे मथुरानाथ, जगदीश, गदाधर
इति रत्नत्रयस्वरूपा बङ्गोपनयन्यायिकत्रयी मतीव प्रयिता । गदाधरस्य प्रादुर्भाव-
कालः सप्तदशतमशताब्द्यां ऋषिचिदन्तरभूत् । अस्य सुप्रसिद्धा बृहत्काया रचना
गदाधरी नाम । अनेन तार्किकमूर्धन्येन प्रायशः द्विषञ्चाशत् (५२) सत्याका
मौलिका ग्रन्था रचिता । येषु व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवादी परमप्रसिद्धौ । एषु सर्वेषु
विद्वत्समाजोऽद्यापि बद्धादरो दृश्यते ।

नूनं तत्त्वचिन्तामणि, दीधिति, जागदीशो, गदाधरी चेति चत्वारि
ग्रन्थरत्नानि नव्यन्यायप्रसारे महोच्चलानि रत्नानीवाभान्ति ।

नव्यन्याय

इदञ्च न्यायदर्शनं प्राचीन-नव्यभेदेन द्वेषा विभक्तम् । तत्र
प्राचीनन्यायविषये किञ्चिदिव समासतः तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं प्राङ्निर्विष्टम् ।
अधुना नव्यन्यायविषये किञ्चिद्विविच्यते । प्राचीनन्यायप्रतिपादितानां षोडश-
पदार्थानां द्रव्यादिसप्तपदार्थेष्वेवान्तर्भावविभाव्यप्रमाणान्येव विशेषतः परिष्कृता-
नि । प्राचीनन्यायाङ्गीकृतानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानामेवाऽत्र मूलद्वयं विवेचनम् ।
चेत्प्राचीनन्यायः प्रमेयशास्त्रं नव्यन्यायश्च प्रमाणशास्त्रमित्यप्युच्येत तर्हि न
कापि विप्रतिपत्तिः । नव्यन्याये परिष्कृतस्याप्यतिपरिष्कृतित्वसम्पादनाय,
अवच्छेदकावच्छिन्नादिप्रयोगो बाहुल्येनोपलभ्यते । नव्यन्यायप्रवर्तका बहव
आचार्या अभूवन् । परन्तु तेषु गङ्गेशोपाध्याय सर्वमूर्द्धाभिप्रेक्ष्य ईस्व १२००
शतकसम्भवः । एतद्विरचितं 'तत्त्वचिन्तामणि' समाख्यो ग्रन्थः निखिलनव्यन्याय-
साहित्ये श्रेष्ठराजते । गङ्गेशोपाध्यायो मियिलया लब्धजन्मा द्विजन्मा प्रकाण्डपाण्डि-

रूपमण्डितः परमतर्कपण्डित आसीत् । यद्यमुमेव नव्यन्यायप्रवरस्थादिजनकत्वेन विभावयेम तर्हि न काप्यन्युक्तिः । तदनु, षोडश (१६) तमशताब्द्या श्रीपक्षधर-
मिश्रस्य मैथिलविदुषः शिष्येण वासुदेवसार्वभौमेन बङ्गदेशीयप्रधानविद्यापोठे
नवद्वीपे 'तत्त्वचिन्तामणि' ग्रन्थस्य सन्नत्याध्ययनाध्यापनसरणी निवेद्य प्रचुरः
प्रमारो व्यधायि । एवं मिथिला नवद्वीपश्चैतद्द्वयं नव्यन्यायस्य प्रधान केन्द्रं समपद्यत,
तदनु जले तैलबिन्दुन्यायेन नव्यन्यायः सर्वत्र महाराष्ट्रे मद्राजे, काश्मीरे शर्न. शर्न-
प्रनृनिमवाप्य समस्ते भारते वर्षे प्रसिद्धिं गतः । एष 'तत्त्वचिन्तामणि' ग्रन्थ
त्रिशतपृष्ठेनिबद्धः मूलरूपेण । विश्वसाहित्ये अस्य ग्रन्थस्य यावत्संख्याकाष्टोका-
उद्धृष्टा, न तावत्संख्याका. कस्यापि ग्रन्थस्योल्लिखिता दृश्यन्ते । एतावत्तैवास्य
लोकप्रियत्वं, जटिलत्वं, रहस्यमयत्वं गम्भीरत्वञ्चोपोद्धूलितं भवति ।

ताः सर्वाष्टोकाः सम्मिलिताः परिगणिताश्च लक्षावधिपृष्ठसंख्या संस्पृ-
शन्ति, इति कस्य कौतूहलं नोपजनयेत् ।

तदेव प्राचीन-नव्यन्याययोर्भेदो न केवलं कालकृतः पौर्वापर्यसंबलितः
किन्तु पद्धतिभेदोऽपि स भेदः । प्राचीनन्यायत्वेन, भगवद्गीताममुनिपार्वीरचितं
सूत्रान्मर्कं न्यायशास्त्रम् एवं सूत्रपद्धतिमपेक्ष्य प्रवृत्तानि वात्स्यायनभाष्यवृत्तिपराणि
च व्याख्यानानि सङ्गृह्यन्ते । नव्यन्यायत्वेन च पुनः सूत्रपद्धतिमुपेक्ष्य स्वतन्त्ररूपेण
न्यायप्रोक्ताशयमाशय विनादीकृता. सन्दर्भा नव्यन्यायपदेन व्यपदिश्यन्ते । यथा
व्याकरणे, पाणिनिमुनिकृताष्टाध्याय्याः सूत्रक्रममपेक्ष्य ये वृत्तिरूपाः काशिकादि-
सन्दर्भाः पतञ्जलिमुनिवृत्तञ्च महाभाष्यादिकं तत्सर्वं प्राचीननाम्ना प्रसिद्धम् ।
पाणिनीयसूत्रनिरपेक्षाणि तद्विषयवृत्तविधायकानि भट्टोजिदीक्षितादिविरचितानि
शौमुद्यादीनि च यानि ग्रन्थरत्नानि तानि नव्यव्याकरणरूपेणैव परिगृह्यन्ते ।

नव्यन्यायाविर्भावकालः

अस्य नव्यन्यायस्याविर्भावकालः एतद्विंशतशताब्द्या आरभ्य त्रयोदश-
तमशताब्दीपर्यन्तमेव विभाव्यते । अस्मिन् काले एव नव्यन्यायस्य प्रचारः मिथि-
लाया मद्राष्टीपे च सञ्जातः । नव्यन्यायबलादेव चार्वाक-बौद्ध-जैनसिद्धान्तानां
परिपूर्णा निरासः सम्पन्नः इति निर्विशङ्कम् ।

नव्यन्यायसाहित्यम्—नव्यन्यायस्य प्रमुखा ग्रन्था—व्युत्पत्तिवादः,
शक्तिवादः, गोदाधरी, जागदीशी, भुक्तावलि, दिनकरी, रामरद्री, अवच्छेद-
कत्वनिरुक्तिः, सव्यभिचारपरिष्कार इत्याद्या अनेके ग्रन्था दर्शनसाहित्ये
समूहसन्ति ।

अयं तर्हि न्यायदर्शनस्य विशिष्टा यावा सग्रहेण प्रदर्श्यन्ते । न्यायनयेन
जीवात्म-परात्मनोर्भेद जीवात्मना नानात्वम् । मनस इन्द्रियत्वमभौति इत्य-
स्वतन्त्रसत्ताकत्व ज्ञानयोगपक्षव्यवच्छेदे हेतुकाणुत्व सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनत्वम् ।
दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्गोक्ष । तदुपायस्तु मिथ्याज्ञानापायः । सृष्ट्यारम्भका परमाणवः ।
सत्त्वदेवरस्य निमित्तकारणत्वम् । ईश्वरेच्छयैव परमाणुषु क्रियोत्पत्तिः । तथा श्रिया
यथावसर सयोगविभागाभ्यां सृष्टेरत्यन्तिप्रलयौ । असत्कार्यवादाः । असद्भूतपद्यते,
उत्पन्नं विनश्यतीति सिद्धान्तात् प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यलक्षणाच्च । उत्पत्ते
पूर्वं कार्यस्य प्रागभाव इत्ययमसत्कार्यवादा इति निष्कर्षः । शब्दानाञ्च नित्यत्व-
मिति विद् ।

नैयायिकप्रशसा

मोह दण्डि विमलोकुल्ले च बुद्धि,
सूते च संस्कृतपदार्थबृहदारण्यकम् ।
शास्त्रान्तराऽभ्यसनयोग्यतया धुनित,
सकंभमो न सनुते किमिहोपकारम् ॥

प्रायः काव्यगंमितवयस पाणिनीयास्त्रुराशे,
सारज्ञस्याप्यपरिकलितन्यापशास्त्रस्य पुंस ।
वादारम्भे वदितुमनसो वाक्यमेक सभाषा,
प्रह्ला जिह्वा भवति कियती पश्य कष्टोमवस्थाम् ॥

अपरीक्षितलक्षणप्रमाण-रपरामृष्टपदार्थसार्यतत्त्वं ।
अवशीकृतजैत्रमुक्तिजालं रत्नमेतं रत्नधीततर्कविद्यै ॥
ज्ञानान्धिरक्षिचरण कणभक्षकश्च,
भी पक्षिलोप्युदयन स च वर्धमान ।
गङ्गेश्वरः शशाधरो बहुबन्ध नय्यर,
ग्रन्थैर्यथैव इमे हृदयान्धकारम् ॥

नैयायिकानां निन्दा च

प्रशसावर्त्तन्यायिकानां निन्दाऽपि विनोदावहा । साऽपि रसिपरास्वाद्यताम
वर्ममूढविचारणां विजहतो भोगापवर्गप्रदा,

धोवश्चञ्चनश्चञ्चलश्चोपकारकः कुर्वन्त्यमीतार्किका ।

प्रत्यस न पुनाति मापहरते पापानि षोडशछटा-

ध्याप्तिर्नावति नैव पात्यनुमितिर्नो पक्षता रक्षति ॥

हेतु कोऽपि विशिष्टधोरनुमितौ न ज्ञानयुग्म मरु—

द्वाचो नेति च भोघवादभुक्तरा नैम्यायिकाश्चेद् बुधा ।

मेयस्याब्दमित्यफल वलिभुजो दन्ता कियन्तस्तथे-

त्येव सन्ततचिन्तनं श्रमभुजो न स्यु कथ पण्डिता ॥

न जिघ्रत्याम्नाय स्पृशति न तदङ्गान्यपि सवृत् ।

पुराण नादत्ते न गणयति किं च स्मृतिगणम् ॥

इदं शुष्कं तर्कं परपरिभवार्थोक्तिभिरसौ-

नयत्यायुः सर्वं निहतपरलोकायंयतन ॥

प्रयत्नैरस्तोकं

परिचितकृतकंप्रकरणा

पर वाचो वश्यान् कतिपयपदौघान् विवधत ।

सभाया वाचाटा श्रुतिक्वटु रटन्तो घटपटान्

न लज्जन्ते मन्दा स्वयमपि तु जिह्मेति विबुध ॥

अहो ! कीदृशोऽयं हृदयङ्गमो वाग्विलास ? इति दिक् ।

अथ वैशेषिकदर्शनम्

वैशेषिकदर्शनस्य प्रणेता तत् प्राचीनता च—न्यायवैशेषिकयोर्वैशेषिकस्यैव प्राचीनत्वम्—वैशेषिकमिति सञ्ज्ञायां हेतु—वैशेषिकसाहित्यम्—प्रतिपाद्या विषया—निश्चयसम्—अभाव—द्रव्याणि—नमसो न द्रव्यान्तरत्वम्—शक्ति-सादृश्ययोरपि न द्रव्यान्तरत्वम्—गुणा—कर्माणि—सामान्यम्—विशेष—समवाय-वैशेषिकपरिशिष्टम् ।

वैशेषिकदर्शनस्य प्राचीनत्वम्

वैशेषिकदर्शनमिदं भागवन्महर्षिकणादमुनिपादं, प्रणीतम् । स किलायं महर्षिः काश्यपगोत्रोत्पन्नत्वात् काश्यपनाम्नाऽपि जेगीयते—‘विरुद्धासिद्ध-सन्दिग्ध-मलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ।’ इति । अयमेव मुनिः श्रीलूकः, उलूकश्चाप्याख्यायते । सर्वदर्शनसंग्रहकारैस्तु वैशेषिकदर्शनस्योत्पत्तेः श्रीलूकदर्शननाम्नैव कृतः । अमुमेव महर्षि केचन कणभुक्-कणभक्षनाम्नाऽप्यामनन्ति । तदेव सोऽयं महर्षिः अतीव प्राचीनः प्रतीयते । किञ्च, महाभारतेऽपि भीष्मपर्वणि सावदुलूकनाम्नो महर्षेर्वर्णनमवलोक्यते । ‘न वयं यदुपकार्यं वादिनो वैशेषिकवत्’ इति सांख्यसूत्रादपि अस्य पूर्वकालभयस्वमवगम्यते । एव ‘महर्षीर्षकालाद् वा लुक्स्वपरिमण्डलाभ्याम्’ इत्यादि ब्रह्मसूत्रपर्यालोचनाद् व्याससूत्रेभ्योऽपि पूर्वमेतद् दर्शनं प्रणीतमनुमीयते । किञ्चास्मिन् दर्शने न्यायदर्शनवत् शब्दानामुत्पत्तिविनाशवत्त्वं सिद्धान्तितम् । सोऽयं सिद्धास्तो जैमिनिमुनिपादेरध्वरमीमांसाया ‘कर्मके तत्र दर्शनाद्’ इत्यादिसूत्र-महता समारम्भेण निराकृतः । एतेनापि पूर्वमीमांसादर्शनादस्य प्राचीनत्वं सम्भव-स्पष्टोद्बलितम् ।

न्यायवैशेषिकयोः वैशेषिकस्यैव प्राचीनत्वम्

अपि च समानतन्त्रयोरनयोः न्यायवैशेषिकयोः वैशेषिकस्यैव प्राचीनतरत्व-मुद्भास्यते । वैशेषिके याज्ञुमानप्रणाली संक्षेपेण प्रदर्शिता सैव न्याये महता विस्तरेणोपदिष्टा । अपिच, हेत्वाभासा अपि वैशेषिकेण त्रय एव निरूपिता । न्याये च पुनः षड्चत्वं ते सप्रपञ्चमुदञ्चिताः । चेदिव वैशेषिकं भवेन्न्यायदर्शनतः उत्तरकालभवं, तर्ह्ययं हेत्वाभासानां षड्चत्वं निराकृत्य त्रित्वमेव तेषा-भजेन सोपपत्तिकं चक्षस्वपत्तिकं स्यात् । न च तत्रास्ति, तस्मान्नायदर्शनतोऽपि प्राग्भवत्वमेवास्योपपद्यते । अतः महर्षिणा गौतमेन भागवत्कणादमुनिपादशृङ्गा प्रणालोमेवोत्तरकाले सम्पक् संशोध्य विशदीकृत्य च न्यायरूपेण सा पुनरुपनिबद्धा इति निर्विण्णं शक्यते समुपपादयितुमिति कालविद आकलयन्ति ।

‘वैशेषिक’ संज्ञायां हेतुः.

दर्शनान्तरेः विसदृशतया ‘विशेष’ नामानं पदार्थमङ्गीकृत्य प्रवर्तमानत्वाद् वैशेषिकमित्यभिधानमस्य चारितार्थ्यमश्नुते । विशेषत्वञ्च नाम नित्यद्रव्यवृत्तित्वे सति व्यावर्तकत्वम् । घटादीना द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः परमाणूनां च परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव व्यावृत्तः । तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्ति । विशेषस्तु नित्यद्रव्यवृत्तिकः अतएव स निन्य इति । परमेष विशेषपदार्थः दर्शनान्तरं स्वीकृतः । तदेतस्य ‘विशेष’पदार्थस्य प्रतिपादनादेवाऽप्य ‘वैशेषिकमि’ति संज्ञा ।

सप्तत्युत्तरत्रिंशत् (३७०) सूत्रनिबद्धं दशाध्यायात्मकमिदं दर्शनम् । प्रत्यध्यायञ्च द्वे-द्वे आह्निकेऽनुस्यूते । तत्र प्रथमेऽध्याये समवेताऽशेषपदार्थकथनम् । द्वितीयाऽध्याये द्रव्यनिरूपणम् । तृतीयेऽध्याये चात्माऽन्तःकरणयोनिरूपणम् । चतुर्थेऽध्याये शरीरतत्प्रभेदविवेचनम् । पञ्चमाध्याये कर्मनिरूपणम् । षष्ठेऽध्याये श्रोतव्यमविवेचनम् । सप्तमेऽध्याये गुण-समवाययोः प्रतिपादनम् । अष्टमेऽध्याये ज्ञानोत्पत्तितन्निदानादिरूपणम् । नवमेऽध्याये प्रागभावादिप्रतिपादनपूर्वकलङ्घिकादिज्ञानप्रतिपादनम् । दशमाध्याये च पुनः आत्मगुणभेदप्रतिपादनम् ।

दर्शनमिदं सर्वदर्शनोपकारकत्वान् प्रधानं यदं जुपतेऽपि त्वेऽपि दर्शनप्रपञ्चे । नूनमस्य कणादशास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वमभ्युपगतवना सूत्रितरियं सर्वया सामञ्जस्यमश्नुते यत् :—

‘कणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम् ।’

शब्दस्य व्याख्याननिर्णये यथा पाणिनीयं परमं प्रामाण्यं भजने तथैव पदार्थस्वरूपनिर्णये कणादशास्त्रमित्यत्र न सन्देहलवः ।

वैशेषिक-साहित्यम्

द्विविधा हि वैशेषिकस्य व्याख्यानसरणिः । एका सूत्रव्याख्यानरथा, अपरा पदार्थव्याख्यानरथा । तत्र प्रथमा श्रेणीमवलम्ब्य तु रावणप्रणीतं भाष्यं, भारद्वाजीया वृत्तिश्चेति द्वे प्राचीनतरे । शङ्करमिश्रकृत उपस्कारोऽपि प्राचीनः । जयनारायणभट्टाचार्यविरचिता कणादसूत्रवृत्तिः, चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीतं वैशेषिकभाष्यञ्चाधुनिके । कणादमहाव्योऽपि वैशेषिकदर्शने कश्चिन्निरूप्योऽनुश्रूयते, स खलु भाष्यव्याख्यानरथ उत सूत्रव्याख्यानरथ इति तदनुपलम्भात् निर्धारयितुं पायते ।

द्वितीयधेण्याम्युन प्रशस्तपादभाष्यस्य व्याख्यानानि । व्योमशिलाचार्य-
विरचिता व्योमवती, श्रीधराचार्यविरचिता न्यायकन्दली, उदयनाचार्यकृता
किरणावली, श्रीवत्साचार्यप्रणीता लीलावती, जगदीशभट्टाचार्यकृता भाष्य-
सूक्ति, शङ्करमिश्रविरचित कणादरहस्यम्, पद्मनाभमिश्रकृत सेतु, मल्लिनाथ-
सूरिकृत भाष्यनिकष ।

अपराणि च भूयासि व्याख्यानानि आसा टीकानामपि सन्ति । तद्यथा—
उदयनाचार्यप्रणीताया किरणावल्या १. बर्द्धनोपाध्यायकृत प्रकाशः, २ पद्म-
नाभमिश्रकृत किरणावलीभास्कर ।

एवमेव किरणावली प्रकाशस्य व्याख्या—१ भागीरथ्यठक्कुरविरचिता
प्रकाशिका, २ हचिदत्तकृता विवृति, २ रघुनाथशिरोमणिकृता किरणावली-
प्रकाशविवृति, ४ मयूरानायकृत किरणावलीप्रकाशविवृतिरहस्यम्, ५ ह्य-
न्यायवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिता किरणावलीप्रकाशविवृति-भावप्रकाशिका ।
रामकृष्णकृता, जयरामभट्टाचार्यप्रणीता च केचिदपरे टीके ।

न्यायकन्दत्याश्च—१ राजशेखरजैनाचार्यविरचिता पञ्जिका, २ पद्म-
नाभविरचिता कन्दलीसाराख्या ।

इत्यादीन्यनेकानि ग्रन्थरत्नानि वैशेषिकसाहित्यमलङ्कुर्वन्ति । तदेव
वैशेषिकदर्शनस्य महीमान् विस्तर । सक्षेप्तोऽत्राप्यस्तादृशदिश्यते —

प्रशस्तपादाख्य इत्यस्य सुप्रसिद्ध भाष्यम् । वैशेषिकसिद्धान्तनिरूपणेषु
सम्बन्धेषु प्रशस्तपादाख्य भाष्य सर्वनूतन्यत्वेन खरोर्वति । अस्तुतस्तु नैव भाष्य
पदेन व्यपदेश्यम्, यत् अस्मिन् ग्रन्थे ग्रन्थकृता स्वातन्त्र्येण वैशेषिकसिद्धान्तानां
धारीकृत्य तदुपपत्तयः प्रामाणिकतया प्रदर्शिता न तु भाष्यरूपेण । तत्रापि
सविशेष परमाणुवादः, जगत उत्पत्ति प्रत्ययः, प्रमाणानां गुणानाञ्च विशद
विवेचनमुदटङ्कितम् । विद्वद्भिरवसुबन्धुकृतेनास्य खण्डनोपलम्भेन, न्यायदर्शन-
भाष्ये चास्य सिद्धान्तोपपादनेन वसुबन्धु-व्याख्यायनयोरस्य प्राक्तनत्व न वस्य
कालविदो बुद्धिपथमवतरेदिति ।

एतत्प्रशस्तपादमाधारीकृत्य केनापि चन्द्राचार्यनाम्ना महाविदुषा 'दश-
पदार्यो' त्याख्यो बहुस्तन्दर्भो व्यरचि । यस्मिन् हितेन द्वय, गुणः, कर्म, सामान्य,

१. ये चेत्तन् प्रशस्तपादाभिध स्वतन्त्र व्याख्यानमस्य भाष्यतया व्य-
हरन्ति तन्न पेालम्—“सूत्रार्यो वर्ण्यन्ते येन, पदे सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि
च वर्ण्यन्ते, भाष्य भाष्यविदो विदुः ।” इति भाष्यलक्षणस्य तत्रासङ्गमनात् ।

समवायो, विशेषश्चेति षट्पदार्थनतिरिच्य शक्तिः, अशक्तिः, सामान्यविशेषः, अभावश्चेति नवीना अन्येऽपि चत्वारः पदार्थाः स्वीकृताः । चन्द्राचार्योऽयं सप्तम-
शताब्द्यां पूर्वकालभवः प्रतीयते, यतोऽभ्यानुवादः ६४८ तमे टीकास्तसम्बन्धस्तरे
चीनीभाषायां सम्पादित उपलभ्यते ।

अस्मिन् प्रशस्तपादभाष्ये अधस्तादुद्धृष्टाङ्कितानां प्रसिद्धविदुषा टीका
समुपलभ्यन्ते —

व्योमशिराचार्य — व्योमशिराचार्येति नाम्ना सम्भाव्यते यदसौ महाभाग
कश्चन दक्षिणाय शैवधर्माचार्यः । एतद्विरचिता 'व्योमवती' — नाम्नी प्रशस्त-
पादभाष्यस्य सर्वप्राचीना टीका । श्रीउदयनाचार्येण किरणावल्याम् 'आचार्या'
इति पदेन व्योमशिराचार्यस्यैव नाम परामृष्टम् एव राजशेखरेण च 'न्यायकन्द-
ल्या' टीकायां टीकाकृत्यु अत्येव नाम सर्वप्रायस्येन सस्मृतम् । अतोऽस्य वक्ष्यमशत-
षात्पूर्वतन एव स्थितिकालः सम्भाव्यते ।

उदयनाचार्य — उदयनाचार्येण भाष्यस्य रहस्योद्घाटनार्थं 'किरणावली'
ख्यात्या व्यरचि । श्रीधराचार्येण च 'न्यायकन्दल्याम्' उदयनस्य किरणावल्या
पदे-पदे समालोचना कृता । किरणावल्या टीकान्तरेषु बरदराज-बारीन्द्र-वर्द्धनो-
पाध्याय-पद्मनाभमिश्रमहाभागानामाटीकिताष्टोका अतिप्रसिद्धा वर्तन्ते ।

अन्ये चापि बहवो निबन्धा वैशेषिकविशेषज्ञं प्राणायिपत, तेषां मामग्राह-
वर्णनमत्र ग्रन्थविस्तरनिधाय नोपन्यस्तम् । जिज्ञासुभिः तत्र-तत्रैवानुसन्धेयम् ।

वैशेषिकस्य प्रतिपाद्या विषया

निःश्रेयसम् — निःश्रेयसमेवास्य शास्त्रस्य प्रमुखो विषयः । तच्च
तत्तत्पदार्थस्य विवक्षिततत्त्वज्ञानमन्तरा न सम्भवति । शरीरेन्द्रियाद्यविलाज्जाम-
पदार्थविविक्तानां तत्त्वस्य ज्ञानं हि तत्तन्निर्मयाज्ञानस्य प्रतिद्वन्द्वितया निःश्रेय-
सस्याग्राधारणहेतुत्वेन सिद्धान्तितमाचार्येण । ते च पदार्थाः अवान्तरभेदेन बहवः
सन्तोऽपि मुख्यतः षडेव । तत्रापि मुख्यास्तु त्रय एव — द्रव्यं, गुणाः, कर्म चेति ।
सामान्य विशेष-समवाया इति त्रयस्तु गौणा एव । एतेष्वेव षट्पदार्थेषु सर्वेषां
पदार्थान्तराणामन्तर्भावः । तस्माद् एषा षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
तत्त्वस्य ज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः । तथा च सूत्रय-यचार्यः —

'धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पदार्थानां
साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।' (बं० १-१-४)

ये केचनाश्च विप्रतिपद्यन्ते यदोश्वरसाक्षात्कार एव मोक्षस्यासाधारणो हेतुः, न तु विविक्तात्मतत्त्वज्ञानमिति, तत्र पेशलम् । विविक्तात्मतत्त्वज्ञानाभावे हि ईश्वरसाक्षात्कारस्यास्तम्भवात्, तद्भावे चावश्यम्भावात्, अत आत्मतत्त्वज्ञानमेव मोक्षस्यासाधारणहेतुत्वेनोच्येयम् । अतएव साख्य-योग-न्याय-वंशेऽपि कर्मोपासाद्येषु पञ्चदशनेषु महता समारम्भेण तत्तत्पदार्थज्ञानपुरस्सरं सम्यगात्मतत्त्वज्ञानं सम्पूर्णं तदनु उत्तरज्ञानमोमासाया ब्रह्मजिज्ञासा प्रवृत्ता । पदपदार्थज्ञानमधियात्मतत्त्वज्ञानस्य हि फलस्वरूपया भिद्यमाननिवृत्त्या त्रिविधदुःखनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारात् शाश्वतमुखावाप्तिलक्षणं मोक्षं समवाप्यते इति विवेकः ।

अभाय —यच्च केचनाश्च प्रत्यवच्छिन्ते कथं कथादेन पदेव पदार्थासूत्रिना ? कथं न अभावस्यापि सप्तमपदार्थत्वेन सप्रहं कृतः ? इति तन्न चाह । कुतः ? अभावस्य भावतन्त्रत्वाद् आचार्येण तस्य पृथगुपदेशो न कृतः । न तावता अभावपदार्थं आचार्यस्य न सम्मत इति वक्तुं पार्यते । यदि अभावः सम्मतो न स्यात् तर्हि तेन मध्माध्यायस्य प्रथमाह्निके 'कियां शुण व्यपदेशाभावात्प्रागसंदिग्धादिपूत्रेषु अभायस्योत्पत्तौ विहितो न स्यात् । एतस्मात् स्पष्टमेतद् ध्वन्यते यदाचार्यस्य अभाव-सद्भावोऽपि सम्मत आसीदिति । सप्रभवान् उदयनाचार्याऽपि विदनावत्यामेतदाशयेनैवाह —

"एतेन भावपदार्था एव प्राधान्येनोपदिष्टा वेदितव्या । अभावस्तु स्वल्पवानपि पृथग्नोपदिष्टः प्रतिपोगिनिरूपणाधोतत्वात् न तु तुच्छत्वादिति ।"

परन्तु न्ये नैम्यापि अभावपदार्थं पृथक्पृथक् सप्तमपदार्थत्वेनैव स्वीकृतं भवति ।

सोन्यमभावः अनुविप —प्रागभावः, प्रपञ्चताभावः, अत्यन्तभावः, अग्न्योऽग्न्याभावश्चेति ।

तत्र तावत्प्रागभावः १ । जायंतात्पत्ते पूर्वो योऽभावः स प्रागभावः । स चात्रादि गत्यपि विनाशनाम्नी । विनाशश्च धरन्तुतादरूप एव न कश्चन तदतिरिक्तः । न च धरन्ति इत्युक्ते पुनः प्रागभावात्पत्तिप्रसङ्गः शङ्क्यः । प्रागभावस्य धरन्तुतादः

समकालावच्छेदेनैव विनाशात् तत्पुनरपलब्धेरसम्भावान्न । तस्माद्विनाशभावत्वं प्रागभावत्वमिति फलितोऽर्थः ।

उत्पन्नस्य विनाशाद् योऽभावः स प्रध्वंसाभावः । स चोत्पत्तिमानप्यनन्तो न कदाचित्प्रध्वंसमेति । अतो जन्याभावत्वं प्रध्वंसाभावत्वमिति निष्कर्षः ।

यस्तु एकत्र सतोऽर्थस्यान्यत्र त्रिकालिकोऽभावः सोऽत्यन्ताभावः । स चानादिरनन्तः । न कदाचिदुत्पद्यते न वा कदाचिद्विनश्यति, निन्यवात् तस्मान्नित्यमसर्गाभाववमन्यन्ताभावत्वमिति तत्प्रतिफलितं लक्षणम् ।

प्रयोऽप्यमी अभावाः तद्वादिना संसर्गाभावनाम्नाऽपि संकीर्त्यन्ते ।

अन्योऽन्याभावश्च पुनः, घटः पटो न, पटश्च घटो न इत्याकारको य एकस्माभावस्याऽन्यभावात्मनाऽभावः सोऽन्योऽन्याभावः । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-प्रनियोगिताकाऽभाव इत्यर्थः । केचित्तूपजनापायशालिनं कालविशेषे प्रतीयमान-मन्यमेकं सामयिकाऽभावमप्यन्युपगच्छन्ति । स चोदयनाचार्यस्यात्यन्ताभावाना-तिरिच्यते । वैशेषिकाणां चेमे अतरोऽपि अभावाः पुनश्च भेदविशेषत्वाद् गुण एवान्भवंति । तस्माद् वैशेषिकाचार्यैरेयोऽभावपदार्थः पुनश्च नोपदिष्ट इति ।

तदित्यं द्रव्यादीनां सप्तपदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानस्य हेतुता पतिपादिता निःश्रेयसप्रति आचार्येण ।

द्रव्याणि

वैशेषिकाणां द्रव्याणि च नवैव :—

‘पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ।’

[वै० १।१।५]

इति शब्दोऽप्रावधारणार्थः । तेन नवैव द्रव्याणि, नाधिकानि, नापि भूतानि सूत्रेऽसमासकरणञ्च सर्वेषां प्राधान्यमवबोधयितुम् । ‘आत्म’शब्देन च परमात्मनोऽपि ग्रहणम् । स्वर्णस्यापि सैजसत्वात्सैजस्यन्तर्भावः ।

तमसो न द्रव्यान्तरत्वम्

ननु मोमासर्करङ्गीकृतस्य तमसो दशमद्रव्यत्वेनाचार्यैः सप्रहः कथनं कृत इति । नील तमश्चलतीति गुण-क्रियाप्रत्ययस्य तत्र सर्वत्र प्रत्यक्षस्य सर्वजनोक्तत्वात् । तच्च तमो न पृथिवी निर्गन्धत्वात्, नाऽप्यस्य जलेऽन्तर्भावः नीलरूपवत्त्वात् । एवमन्येभ्योऽपि द्रव्येभ्यो वैधर्म्याद् भिद्यते । तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुःकारणम् । उच्यते, आवश्यकतेऽभावोऽनोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनायां अन्याप्यत्वात् । रूप-

यत्ताप्रतीतिस्तु तत्र भ्रमस्या, कर्मवत्ताप्रतीतिरपि आलोकाऽऽसरणीयापिरी
नान्तिरेव । किञ्च तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वस्वीकारे अनन्तावयवादिकल्पना-
गौरवञ्चापद्येत इति ।

शक्तिसादृश्ययोरपि न पदार्थान्तरत्वं

शक्ति-सादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थत्वं मन्यमानाः प्राभावराः यद् व्य-
तिष्ठन्ते—कथमेते एव पदार्थाः, शक्ति-सादृश्यादीनामपि अतिरिक्तपदार्थत्वस्वी-
कारात् । तथाच, मण्यादिसमवहितेन बह्विना दारो न जन्यते तच्छ्रुत्येन तु जन्यते ।
तत्र मण्याविना बह्वी दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते, उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत
इत्यनुमीयते । तत्राऽनुमानप्रकारश्च—यद्विः मणिनाऽप्यदाहानुकूलशक्तिमान्,
मणिसमवधाने दाहाऽजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा व्यतिरेकी घटः । किञ्च
शक्तिर्न गुणात्मिका वा कर्मात्मिका वा सामान्यान्यतमरूपा वा, उत्पत्तिमत्त्वे
सति विनाशित्वात्, पटवत् । तदेव शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वसिद्धिः ।

एवं सादृश्यमपि सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थः । तद्वि न पटसु भावेपु
अन्तर्भवति, सामान्येऽपि सत्त्वात् । यथा गोत्वं नित्यं तथाऽऽद्यत्वमपि इति ।
सादृश्यप्रतीतिः सार्वजनीना । एवं सादृश्यस्यापि शक्तिवत् अतिरिक्तपदार्थत्व-
मुपपन्नमेवेति ।

तत्र पेशलम् । मण्याद्यसमवहितबह्व्यादेः स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेव
दाहादिकम्प्रति हेतुताकल्पनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्ति-सत्प्रागभाव-सद्व्यव-
कल्पनाऽनीक्षित्यात् । न च उत्तेजकसमवहितमणिसत्त्वेऽपि कथं दाह इति वाच्यम् ।
उत्तेजकाऽसमवहितमणिसामान्याभावस्यैव तयात्वकल्पनात् । एवं सादृश्यमपि न
पदार्थान्तरं किन्तु तदभिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवस्त्वम् । यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति
चन्द्रगताह्लादकादिकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति संक्षेपः । वेस्तुतस्तु ।
शक्तेर्यथायथं षडचित्कारणे, षडचित्त्वं कार्येऽन्तर्भावात् कार्यकारणभावरूपस्यैव,
नालीकत्वमिति सर्वमनवद्यम् ।

यस्तुतो नवैव द्रव्याणि । तत्र पृथिवी-आपः-तेज इति त्रीणि अनित्यानि ।
वायु, आकाशं, काल, दिग्, आत्मा, मनः इति षण् नित्यानि । तत्रापि आत्मा
द्रिदिधो—जीवात्मा, परमात्मा चेति । तौ द्वौ, पृथिव्यादीनां मूलकारणं प्रकृति-
श्चेति त्रीणि परमार्थतो नित्यानि । नित्यत्वञ्च पुन उत्पत्तिविनाशानून्यत्वम् ।
प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति स्वसत्प्रतियोगित्वमिति यावत् । वायु, आकाशं,
काल, दिग्, मन इति च षड् चिरस्थायित्वाद् व्यवहारभूतो नित्यानि । ते च षड्-
भोक्ताऽपि मनः तदितरषट्पृथक्च आम्हाप्रलयम् । तत्र पृथिव्यादीनां यन्मूल-

कारणं तत्साध्य-योग-वेदान्तेषु प्रकृतिनाम्ना, वैशेषिक, न्याय-भौमांसासु च तद्वन्व्या-
ऽविशेषन्वात् परमाणुनाम्ना व्यभिदिश्यते । त्रिगुणवच्च उभयगोभयोः समानमेवेति
निष्कर्षः ।

द्रव्य-लक्षण-वाच्यः स्वयमेव ध्येयमिति :—

‘क्रिया-गुणघनं समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥’ [वै० १।२।१५]

क्रियावत्त्वं, गुणवत्त्वं, समवायिकारणत्वमिति त्रयं द्रव्यलक्षणम् ।

पुनरत्र केचन द्यवतिष्ठन्ते, तत्राऽपि पृथक्वचनं न कर्तव्यम्, वायुसन्नि-
पानाद्दुत्पत्तेः । विशिष्टवायोः सन्निपातात्सम्भेदात् खल्वापः समुत्पद्यन्ते इति ।
कृत्रिमोत्पत्तेः तात्त्विकप्रतिषेधाज्जुपपत्तेरप्रतिषेधः । वाय्वोर्योगात् सन्निपानात्
खल्वापः कृत्रिमा उत्पद्यन्ते, कृत्रिमानां चाऽपामुत्पत्तेर्न तात्त्विक्य आपः शब्दाः
प्रतिषेद्धम्, प्रतिषेधभावान् । तस्माद्वायं प्रतिषेधः । अतः पृथक्वचनं न कर्तव्य-
मिति । उत्पत्तेश्चार्थान्तरभावान्—उत्पत्तेरर्थान्तरभावाच्चापि प्रतिषेधः । याः
खल्वापो वायोः सन्निपाताद्दुत्पद्यन्ते सा इमा वायोरर्थान्तरभूता भवन्ति । तस्माद्-
प्रतिषेधः । तत्राऽपि सद्भावाच्च ययोर्वायोः सन्निपाताद् आपः उत्पद्यन्ते तत्रापि
वायोः भूतमात्रमपि सद्भावोऽस्ति । प्रक्रियाविशेषात् तात्त्विकमभिव्यक्तिरिति ।
ता इमा वायोरर्थान्तरभूताः पृथक्वचनव्या इति भाष्यकृत् ।

गुणाः

वैशेषिकाणां नये चतुर्विंशतिमहत्याकाः गुणाः कणादेन कण्ठतः चकारेण
च समुच्चिताः । तद्यथा :—

‘रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा, संख्याः, परिमाणानि, पृथक्त्वं, संयोग-विभागी,
परत्व-अपरत्वे, बुद्धयः, सुप्त-बुद्धेः, इच्छा-द्वेषौ, प्रयत्नाः च गुणाः ।’

[वै० १।१।६]

इति सप्तदश गुणाः सूत्रेण निदिष्टाः । चकारेण च गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कार-धर्म-
अधर्म-शब्दाः समुच्चिताः । ते च सर्वे सङ्कलनया चतुर्विंशतिः भवन्ति । गुणस्य
सामान्यलक्षणन्तु द्रव्य-धर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वम् इति । गुणत्व-जातिस्तु
द्रव्यधर्मभिन्नमामान्यवती या कारणता सा किञ्चिद्भेदावच्छिन्ना कारणत्वान् इत्य-
नुमानं गुणत्वजातिसाधकम् इत्यादि । विशेषस्तु यथाप्रकरणं तत्र-तत्रानुसन्धेयम् ।

कर्माणि

‘उत्क्षेपणम्, अवक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, यमनमिति कर्माणि ।’

येन कर्मणा वस्तु ऊर्ध्वमक्षिप्यते तदुत्क्षेपणम्, ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलो
व्यापारः । येनावाचीनमक्षिप्यते तदवक्षेपणम्, अधोदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः ।

काणादाना हि घट्पदार्थानां साधर्म्य-बंधम्याभ्यां तत्त्वज्ञानस्य निश्चेयसा-
धिगमः प्रति हेतुता प्रपञ्चिता । द्रव्येषु परिगणितादात्मशब्दात् परमात्माऽपि
संगृह्यते । दर्शनान्तरवद् वैशेषिकाणामपि जीवात्मा ज्ञानस्वरूप एव न जातु ज्ञान-
गुणकः । तथात्वेऽपि तस्य मनःसंयोगात् तत्तदवयवभावात् 'गन्धमनुभवामि, रस-
मनुभवामि' इत्याकारकं व्यवहारप्रयोजकमुत्पाद-विनाशशीलं यदज्ञानं तदपि गुण-
रूपेण तस्मिन्मन्युपगम्यते । ज्ञानस्वरूपस्य तस्य ज्ञानगुणाश्रयत्वं प्रकाशात्मनः
सर्विभुः प्रभाश्रयत्वं च दोषाद्यं कल्पते । ज्ञानगुणलिङ्गेन तत्तिष्ठौ न कश्चिद् दोषः
इति भावः ।

अस्यापमादयः, यथा हि साध्य-योग-वेदान्तसिद्धान्ते प्रकाशात्मकत्वेऽपि
प्रत्यगात्मनः व्यवहारोपपत्त्यर्थं तत्र वृत्तिज्ञानमङ्गीकुर्वन्ति तथैव वैशेषिका, गौतमा,
मीमांसका अपि आत्मन्येव ज्ञानगुणमन्युपयन्ति । विशेषस्त्वियानेव यत् कापिला
प्रत्यगात्मसन्निधानाच्चेतनायमनाया बुद्धौ स्फटिकमणौ जपा-कुसुमलौहित्यवद्
ज्ञानोत्पत्तिं स्वीकृत्य आत्मनि तदुपचारं श्रुतेः । काणादा पुनः आत्मसन्निधाने
सत्यपि मनसस्तवाकारापत्तिमनङ्गीकृत्य तत्र तदुत्पत्तेरसम्भवात् तद्योगविशिष्टं
प्रत्यगात्मनि एव तदुत्पत्तिं स्वीकुर्वन्ति । भवतावस्थायाम् पुनः मनसोऽभावात्
तत्संयोगजसमस्तगुण-बोधानुत्पत्तौ दुःसाध्यमनिवृत्त्या शुद्धं स्वेवात्मना निश्चेय-
मधिगच्छति ब्रह्मानन्दमुपभुञ्जानः ।

परमात्मा तु ईश्वरापरस्तो जीवात्मनः सवया भिद्यते । परमात्मा हि
सर्वज्ञः, विभुः, निरयशुद्ध-बुद्ध-भुक्तस्वभावश्च । जीवात्मा च पुनः सत्सारदशायां
कायव्यूहादिबद्धः सुखदुःखानुभवोपेतो जन्म-मरणादिजटिलजालपतितः । परमा-
र्थतस्तु आत्मा एक एव । सोऽयमात्मा अनादिमिथ्याज्ञानवासनया शरीरादिकमेवा-
ऽऽमानं मग्नमानस्तबनुकूले रज्यति, द्वेष्टि च तत्प्रतिकूलम् । रज्यन् प्रवर्तते,
प्रवर्तमानश्च शुभाऽशुभानि कर्माणि सञ्चिनोति सुखं दुःखञ्चानुभवति । परन्तु
यदा श्रवण-मनन-निदिध्यासनैर्दिभिः दृढभूमिं गतौ भवति तदा तत्त्वज्ञानवासनया
मिथ्याज्ञानवासना उपमुच्यते, उपमदितया तस्या तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानापाये
राट्टेपाद्यपायः, तदपाये च प्रवृत्तिरप्येति, ततः प्रवृत्त्यपायाज्जन्माऽपाये दुःख-
मरति । स एव मोक्ष इति । एतत्तत्त्वज्ञानोपदेशार्थमेव मननाश्रयञ्चास्य शास्त्रस्या-
रम्भ इति विवेकः ।

तदिदं न्यायशास्त्रादप्यतीव प्राचीनम् । बौद्ध-जैनदर्शनादपि प्राक्का-
येनम् । बौद्धानां निर्वाणसिद्धान्तो जैनानाञ्च पुनरस्तिवायवादो वैशेषिकस्याऽ-
संवादेनादभूयसा परामृशतः । गौतमसूत्रेषु वात्स्यायनभाष्येऽपि च कणादस्य

प्रभावः प्रागुक्त्येन प्रतिभाति । जैनदर्शनस्य ललित-विस्तारादिग्रन्थेषु काणादीयपरमाणुवादस्य गन्धः सुतरामभिव्यज्यते । परमाणुवादमाश्रित्य केचन जैनविद्वांसः वैशेषिकस्य यज्जैन-दर्शनोपजनत्वमवधारयन्ति तत्र बुद्धिसहम् । नामतः सामान्येऽवन्नाममानेऽपि काणादीयपरमाणुवादो जैनोपपरमाणुवादतः नितरां भिन्नः । जैनमते परमाणवः समानगुणशालिनः रूप-रस-गन्ध-स्पर्शवत् शब्दोऽपि तेषां गुणः । वैशेषिकाणां परमाणवस्तु गुणधर्मतो भिन्नाः सन्तस्ते न शब्दगुणवन्तः इति भूयान् भेदः । सत्येवञ्जातीयके भेदे तयोर्मध्यः एकतोऽपरसम्भवत्वं वा कयमिव सामञ्जस्यं न जेत ? सत्वेनेन सुभृशमुपोद्बलितं भवति यद्वैशेषिकदर्शनप्रादुर्भावसमयः बुद्ध-महावीरदर्शनोदयसमकाल एव । पञ्चमे-षष्ठे वा शतके प्राक्नस्तेऽभवदिति ।

वस्तुनस्तु परमाणुवादस्याऽऽद्यप्रवर्त्तका महर्षिकणादमुनिभावत्वादा एव । स च परमाणुवादकल्पः वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणभूतभाष्यकारैः मुनिवर-प्रज्ञास्तपादाचार्यैः स्वभाष्ये निरतिशयसौन्दर्येण प्रतिष्ठापितः । तद्विशेषावबोधकृत-हलिभिस्तु तत्र-तत्रैवानुसन्धेयमित्यलं पल्लवितेन ।

अथ सांख्यदर्शनम्

किमिदं सांख्यदर्शनं नाम ?—कोऽस्य प्रणेता—सांख्य-साहित्यम्—
सांख्यसिद्धान्ता—पञ्चविंशति तत्त्वानि—त्रिविध प्रमाणम्—काल—मोक्ष—
पुरुष—जीवन्मुक्ति, विदेहमुक्ति—ईश्वर—सत्तायंवाद—वास्तववाद—
किमर्था शास्त्रस्य प्रवृत्तिः—पुरुषबहुत्वम्—सदसत्प्रतीतिवाद ।

किमिदं सांख्यदर्शनं नाम

संख्यायन्ते सम्यक्ताप्यन्ते येन तत्सांख्यम् । 'संख्या' शब्दोऽयं 'संख्या,
एयाति.' इत्युभयवचनः । तत्र तावद्—एका मूलप्रकृतिः, प्रकृतिबिभृत्सप्त सप्त-
केवला विकृतयः षोडश, प्रकृति-विकृतिभिर्द्योऽनुभयात्मकः पुरुषश्चैक इति सम्भूय
सर्वाणि पञ्चविंशति (२५) तत्त्वानि संख्यायन्ते गण्यन्ते येन तत्सांख्यम् इत्युच्यते ।
अथवा प्रकृतिपुरुषान्यतास्यातिरूपोऽवबोधो संख्यायते सम्यक्ताप्यते येनेति वा
तत्सांख्यम् । इति द्विविधोऽप्यर्थः सांख्यपदेन समर्प्यते । उक्तञ्च महाभारते :

'संख्यां प्रकुर्वन्ते चैव, प्रकृतिञ्च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत्, तेन सांख्यमप्रकीर्तितम् ॥'

सांख्यसारेऽपि च :—

'दृढात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ।'

कोऽस्य प्रणेता

अस्य दर्शनस्य प्रवक्तारः तत्रभवन्तो भगवत्कपिलमुनिपादाः । जननी
चास्य परमविदुषी 'देवहूति' रित्तिनाम्नी देवी । जनकश्च कश्चन कर्दमास्यो
महामुनिरिति श्रूयते । देवहूतिरियं आदिराजमनुभववत्पादानां कन्या । यद्यपि
आदिराजमनोरपत्यस्यैव समग्रोऽपि मनुष्यसमाजो मानवपदेन व्यपदिश्यते तथा-
ऽपि प्राकृशतत्त्वानाम्नी तेषां रात्री, उत्तानपाद-प्रियव्रतनामानौ च द्वौ सूनू, देव-
हूतिनाम्नी चैका कन्या—इति सर्वं सम्भूय पञ्च प्राणिन आसन् । तेषु कर्दम
संस्वत्यधिष्ठिते कस्मिंश्चित् पुण्याश्रमपदे ब्रह्मचर्यव्रतमनुपालयन् ध्वराजतः ।
महाराजो मनुश्च भगवतो ब्रह्मणः परामर्शेन तदाश्रममुपेत्य स्वकन्यायाः पाणि-
प्रणसंस्कारं कर्दमेन सह निर्वर्त्तयामास । तदनु कर्दमादेवहूतिगर्भाच्च नवकन्यका-
सञ्जाताः । वरामश्च पुनरेव तत्रभवान् महामुनिः कपिलदेवः^१ ।

सोऽयं महामुनिः जन्मत एव कुशाग्रधी, महामेधावी, प्रदीप्तप्रतिभाशास्त्री,
ऊह्यान्, तार्क्षिषावर्गभौमश्चासीत् । बाल्यकाल एव सांख्यदर्शनस्य महान् सिद्धान्तः

१. इति जनश्रुतिं नान्येतस्या षोडशमे तत्त्वं प्रकाशयितुं कल्पामहे ।

प्रकृति-पुरुषाज्यतास्यातिरूपोऽस्यैव मस्तिष्के स्फुरितः । आरम्भनः एव जन्मनेव अलोकिवैदुष्यवैभवापन्नोऽयम् 'आदिविद्वान्' इति विरुदेनालङ्कृतोऽवगम्यते । एवमुक्तसिद्धान्तश्च सांख्यमिद्वान्तनाम्नैव प्रमिद्वि गतः ।

कपिलमुनेः प्राचीनतमत्वं प्रतिपादयन्ती भणितरेषां अनुश्रूयते :—

‘सांख्यस्य वक्ता कपिलः, परमायिः पुरातनः ।

हिरण्यगर्भो योगस्य, वक्ता नान्यः पुरातनः ॥’

इत्यनेनापि एतदेवावगमनं भवति सत्सांख्यमतोऽव प्राचीनमिति ।

श्रीमत्कपिलमुनिविरचितं सांख्यदर्शनमिदमतोऽव प्राचीनमिति प्राङ् निदिष्टम् । अत्र सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, वैषम्यावस्था च तेषां सृष्टिहेतुत्वेनाङ्गीकृता । प्रधानपुरुषयोरन्यतास्यातिप्रहादेव मोक्षः । स च सात्त्विकानां त्रिभिर्बुद्ध्यवस्थान्तिवृत्तिरूपः । प्रत्यक्षानुमानागमनामधेयानि श्रोष्येव प्रमाणानि सांख्यस्याभिमतानि । केचन सांख्यस्य निरीश्वरवादित्वम्, अपरे सेश्वरवादिन्व-
मगम्यन्ते । पुरुषबहुत्वं तदसङ्गस्य च सिद्धान्तत्वेनोत्पन्नं । प्रकृति-पुरुषयोरन्य-
तास्यातिनिबन्धनो मोक्षः, अविद्याया वन्धः, जीवेश्वरयोर्भेदश्चेति प्राधान्येन तेषामभ्युपगमः ।

सत्त्वबहुलाभ्यां रजस्तमोन्या महत्तत्त्वमुख्यत्वे, रजोगुणबाहुल्यावहं तत्त्वम्, एवं तमोगुणबाहुल्यात् पञ्चतन्मात्राः, अगोचरतन्मात्रोद्भूतानि पञ्च महाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि इत्यादि क्रमेण सृष्टिरुत्पद्यते ।

। वेदानामपौरुषेयत्वम्, प्रकृतिप्रतिबिम्बितस्य पुरुषस्य तदाकारापत्त्या वन्ध-
बुद्धिः, अधिगताज्यनास्यावस्था च मोक्ष-बुद्धिः, इत्याद्या विषयाः कपिलानां प्रमुख-
मिद्वान्तत्वेनाज्युपेताः ।

सांख्य-साहित्यम्

सांख्यदर्शनस्य साहित्यं विशदं वर्तते । सम्प्रति ‘तत्त्व-समाप्तः’, ‘सांख्य-
प्रवचन’ञ्चेति सूत्रद्वयमुपलभ्यते । पञ्चशिखाचार्यविरचितं ‘षष्टितन्त्र’नु न
मुलभम् । समुपलब्धेषु सांख्यमन्दर्भेषु ईश्वरकृष्णविरचिता ‘सांख्यकारिका’
अतीव प्रमिता सर्वत्र लब्धप्रचारा च । ‘माठरवृत्ति’समाह्वा माठरविरचिता
वृत्तिरूपस्याः सुप्रसिक्ता । अपरं ‘युक्तिपाद’संज्ञकं भाष्यमपि श्रीगोडपादाचार्य-
विरचितं समुल्लसति । ‘सांख्यतत्त्वबीमूदी’निनाम्नो कारिकाटोकापि

१. सांख्यकारिकायां छेदिनभाषायां कृतोऽनुवाद विद्वन्मवर ‘कनन’
द्वारा, जन्मनभाषायाञ्च मेन्ट हिन्देवर द्वारा षष्टितन्त्र द्वारा च, जगन्नाभायाञ्च
बालकृष्ण-विन्ध्यन-ईदोत्र द्वारा अनिप्रशस्तनया मन्त्रप्रोऽपि विलमति ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिताश्रीव प्रसिद्धा । तथा च अनिरुद्धेन खंस्त १४५० सम्भवेन 'सांख्यसूत्रवृत्ति', महादेवेन खंस्त १६०० शतके लब्धजन्मना 'सांख्यसूत्रवृत्तिसार', खंस्त १७०० शतकसम्भवेन नागेशेन 'लघुसांख्यसूत्रवृत्ति', खंस्त १६०० शतकजातेन विज्ञानभिक्षुणा 'सांख्यप्रवचनभाष्यम्', 'सांख्यसार' प्रभृतयश्च नैके प्रयत्ना निबद्धा । खंस्त १६५० तमेऽब्देऽवाप्तजनुया विज्ञानभिक्षु-शिष्येण भावगणेशेन 'सांख्यतत्त्वयायाथ्यदीपना'ऽख्य प्रबन्धमुपनिबध्य सांख्य-सिद्धान्ता वंशधेने प्रपञ्चिता । नारायणतीर्थश्च (१७०० ई०) अतिप्रसिद्धा 'सांख्यचन्द्रिका' प्रणिनाय ।

परमपि कपिलो मुनिरयमतोव प्राचीन इति प्रागबोद्धव्यम् । कपिलवस्तु-निवासिनोऽस्य मुने स्थितिकाल कालकोविदे खंस्तसम्भत्सरात्राक् पष्ठशताब्द्या प्रयमाद्धं क्वचिन्निर्धारितम् । भवतु नाम, अस्य पुरातनत्वे तु मतद्विविध्यं नास्त्येव । दर्शनमिव सर्वेभ्यो भारतीयदर्शनेभ्यः प्राचीनतमम् । सांख्य योगश्चेति समानतन्त्रे । तत्र सांख्यापरनामा 'तत्त्वसमास' कपिलेनोपदिष्टः । तद्विषयं सांख्यशास्त्रं तत्त्वसमास-रूपं प्रथमं, षडध्यायीरूपञ्च न्यायवैशेषिकदर्शनाभ्यां पश्चात्प्रणीतमिति 'न वयं षट्पदार्थवादिनो वंशेषिकादिवत्' (१२५), 'न षट्पदार्थं नियमं तद्व्योधानुवित्' (५८५), 'षोडशादिव्यपेक्षम्' (५८६) इति सूत्रलिङ्गं रनुमीयते । तत्र 'तत्त्वसमासे' तु द्वाविंशति (२२) सूत्राणि, ताभ्यश्च च मौलिकानीति विभाष्यते तद्वि-शेषतः । षडध्याय्यान्तु षड्विंशत्युत्तरपञ्चशत (५२६) सत्याकानि सूत्राणि । तत्र प्रथमेऽध्यायेऽत्यन्तपुरुषार्थाविवेचनम् । द्वितीये प्रधान-कार्यनिरूपणम्, प्रधानत्वेऽद्वयवर्धीनत्वं पुरुषाय प्रवर्तनञ्च, ततोऽष्टावशतत्त्वानि च सम्यगुपपादि-तानि । तृतीये स्पूल लिङ्गं, मानासृष्टिः, वैराग्यसाधनं, विवेकश्च निरूपितः । चतुर्थे च भावमतस्यादिविवेकज्ञानसाधनञ्च सम्यगितिहासपुरस्सरं प्रतिपादितम् । पञ्चमे परपञ्चरासः । षष्ठे च सप्रहेण स्यूणानिखनन-व्यायेन सांख्यसिद्धान्त-परिचयः साङ्गुलितः ।

तत्त्वसमास — सांख्यशास्त्राय प्राचीनतमो ग्रन्थोऽवधार्यते । अस्या-मेवाष्टीरा उपलभ्यते । सागु शिवानन्दकृत 'सांख्यविवेचनम्', भावगणेश (१६ शताब्दीभवः) कृत 'सांख्यतत्त्वयायाथ्यदीपनम्', 'सर्वोपकारिणी टीका', 'सांख्य-सूत्रविवरणम्' इत्येता मुख्याः । सांख्यसूत्रेषु 'अनिरुद्धवृत्ति' अतिप्रामाणिकी प्रशस्त्याणिष्टव्यमिह ।

तत्त्वसमासस्य रचनाकालविषये मतानि बहुानि भिद्यन्ते । विद्वद्वरवीर्यमहा-शयः खंस्त १६८० सम्भत्सरादनन्तरमाय कालं स्वीकरोति । तथा स्वीकारे

सर्वदर्शनसंग्रहेऽस्य वर्णनानुपलब्धिमेव हेतुत्वेन पुरस्करोति । पर भोजमूलरमहोदयो ग्रन्थनमुमतिप्राचीनं मौलिकञ्चावधारयति । वैक्रमे तप्ततमे शतके कविना बोधायनेन प्रणीते महेन्द्राख्ये नाटके तत्त्वसमासीयाष्टसूत्राणामुल्लेखः कृतः । तत्र च सूत्रागोमानि 'साख्यसमय' इति नाम्ना स्मृतानि । तस्मादेया सूत्राणा रचना-कालः सप्तमशतक एवेति न दुष्करमनुमातुम् । यद्यपि सर्वदर्शनसंग्रहे साख्यसूत्राणा-मपि कीर्तनं न कृतम् न तावताऽस्यार्वाचीनत्वमुपपन्नम् । यतः तत्समकालभवेन माधवन्निर्गणा 'भूतसंहितायाः' विवृणो 'सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिः' (सा० १.६१) इत्यादि सूत्रस्योल्लेखः कृतः । अतः साख्यसूत्राणा क्रैस्तपूर्वचतुर्विंश-शतकतप्राचीनत्वं न भनावसन्वेहास्पदम् ।

आसुरिः—साख्यदर्शनस्याऽपरः सुप्रसिद्ध आचार्य आसुरिर्नाम कपिलमुनेः साक्षान् शिष्यः । अस्य प्रमुखसिद्धान्तानां वर्णनं प्राचीनेषु ग्रन्थेषु बहुधोपलभ्यते । 'स्याद्वादमञ्जव्या' पञ्चदशतमे श्लोके आसुरेर्नामोल्लेखः सम्बुध्यते । अतोऽसावपि नार्वाचीनः, प्राचीन एव खलु सः ।

पञ्चशिखाचार्यः—'पटितग्रन्थ'स्य प्रणेता, आसुरेः प्रमुखः शिष्योऽयं पञ्च-शिखाचार्यः । साख्यसिद्धान्तप्रतिष्ठानेषु प्रथमोऽयमाचार्यः । व्यासभाष्येऽस्य हि कतिपयानि सिद्धान्तसूत्राणि समुद्भूतानि । वाचस्पतिमिश्रेण राजवार्तिकारयाद् ग्रन्थाबुद्धस्य पटितस्याकाशा प्रधानविषयाणां व्याख्यानस्य पटितग्रन्थस्य संज्ञामार्यकन्दमुपोद्बलिनम्भवति । चीनग्रन्थलेखानुसारेण पटितसहस्रनामस्य पटिपरिच्छेदगुणितस्याऽस्य रचना तत्रभवता पञ्चशिखाचार्येणैव कृता विभा-ष्यते ।

सांख्यकारिकः—साख्यसिद्धान्तपारवशिना श्रीईश्वरकृष्णमहाभागाना-ममरुतिः साख्यकारिकेयं परमप्रामाणिकत्वं लोकप्रियत्वञ्चोद्धति । भगवता शङ्कराचार्येण शारीरकभाष्ये साख्यसिद्धान्तं व्यावक्षणेन साख्यसूत्राणा निर्देश-मविधाय सांख्यकारिकाया एवोद्धरणं कृतमित्यनेनापि अस्या साख्यकारिकायाः प्राचीनत्वं परमप्रामाणिकत्वं च ध्वन्यते । चीनीभाषायास्य अनुवादः पट्ट-शताद्या सम्पन्नः । चीनीभाषाया कारिकेयं 'हिरण्यसप्ततिः'—'स्वर्णसप्ततिः' चेति नाम्ना प्रसिद्धा ।

तदस्येश्वरकृष्णस्याविर्भावकालः सामान्येन चतुर्थशतके निर्धार्यते । परं यस्तुतोऽग्री चतुर्थशतकादतीय प्राचीनः । जैनग्रन्थे 'अन्योगद्वारमूत्रे' (रांस्ते १००तमे) 'काशितं, सङ्कितम्, माठर' इत्यादिभिस्साह 'कणगमत्तरी' ग्रन्थस्यापि समुल्लेखो दृश्यते । मन्दर्भानुरोधेन 'कणगमत्तरी' ग्रन्थः सांख्यसिद्धान्तप्रतिपादकः

एय प्रतीयते । कदाचित् 'वर्णसत्तरो' ग्रन्थोऽपि 'सुवर्णसत्तति' ग्रन्थस्यैवाग्नरं 'वर्णसत्तति' रिति नामान्तरं भजते । तदेव विमृश्यमाने तु ईश्वरकृष्णस्य समयं ह्यस्तप्रयमाद्या अर्थाचीनो न सम्भवति ।

अस्या खलु साख्यकारिकाया अनेका वृत्तयो दृश्यन्ते । तासु माठरावृत्ति-रतीव प्राचीना । मठराचार्योऽपि महामहिमशालिनो नृपते कतिप्यस्य सम-सामयिकः ।

साख्यशास्त्रस्य भाष्यकारेषु अनन्यसाधारण आचार्यो विज्ञानभिन्नु । षोडशतमशतकस्य प्रथमाधेऽसौ काश्या विराजते स्म । भिन्नुरित्युपनाम्ना प्रख्यातोऽपि नायबौद्ध सन्यासी चेति । अनेन त्रिषु दर्शनेषु भाष्याणि विरचितानि । साख्य-सूत्रेषु 'साख्यप्रवचन' भाष्यम्, 'योगवासिक' नाम्ना व्यासभाष्यविरुति, ब्रह्मसूत्रेषु 'विज्ञानामृतभाष्य'ञ्चेति ।

विज्ञानभिक्षो काले साख्यस्याऽध्ययनाऽध्यापनप्रणाली संवित्प्रमाणम् । अतः 'कालार्कभक्षित' मिति सप्तया साख्यं व्यपदिश्यते स्म । विद्वत्तापूर्णमद्भुतं भाष्यं विरच्य विज्ञानभिक्षुरेवाऽयं दर्शनमिदं पुनस्तस्मात्जीवयामास इत्यत्र नास्ति कस्याऽपि वैमत्यम् ।

साख्यसिद्धान्ता.

साख्यसिद्धान्ताभ्युद्दिश्य सम्प्रति किञ्चिदिव विशदय्येच्यते ।

साख्यनये सृष्टिनिर्वहणार्थं भोगाऽपवर्गार्थञ्च पञ्चविंशतितत्त्वानि निर्दिष्टानि । तेषां वर्गीकरणन्तु चतुर्विधम्—प्रकृति, विकृति, प्रकृति विकृति, न प्रकृतिर्न विकृति पुरुषः^१ इति । कश्चिदर्थं प्रकृतिरेव, कश्चिच्च विकृतिरेव, कश्चिच्च पुनः प्रकृति विकृति, कश्चिदनुभयस्य । तत्र प्रकृतिः प्रधानम्, सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, सा हि अविकृति—न कस्याऽपि विकारः प्रकृतिरेव स्वयं सती महदादिविकृतीनां जननी । विश्वप्रपञ्चस्य सा हि मूलरूपा न तन्मूलतर-भनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रकृतिविकृतयश्च सप्त—महत्तत्त्वम्, अहङ्कारः, पञ्च तन्मात्रा । पञ्च महामूतानि, एकादशेन्द्रियाणि च षोडशको विकारः । प्रकृतिविकृतिभिन्नश्च पुरुषः । सोऽयं पञ्चविंशतिर्गणः । पुरुषशब्दोऽत्र आत्मानं परमात्मानञ्चैतद् द्वयमप्यभिधत्ते ।

१ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृति विकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

[सा० का० ३]

त्रिविध प्रमाणम्

साध्याचार्ये दृष्ट-अनुमान-आप्तवचनान्येव त्रीणि प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतानि । एतेष्वेव प्रमाणान्तराणामन्तर्भावात् । एतानि च लोकप्रमाणानि प्रायाणि लोकव्युत्पादनायंत्वाद्धि शास्त्रस्य । अपि तु विज्ञान लोख्युत्पत्तये नालमिति न संगृहीतम् ।

काल.

।

यद्यपि कापिलं कालो न स्वीकृतस्तत्त्वान्तरत्वेन तथापि काल स्वीकृत-वतामपि एकस्याऽलक्ष्यस्य कालस्य अतीताभ्यागतादिजनकत्वासम्भवादुपाधिभेदेनैव स उपपादनीय सम्भवति । एव साधनयेऽपि व्यवहारस्याऽप्रत्याप्यानात्तज्जनकत्वस्य क्लृप्तोपाधीनामेवोरीकरणातिर्बाह इति न कोऽपि बाध ।

पुरुष

न च 'साध्याचार्याणां पुरुषबहुत्व तदसङ्गत्वञ्चाभिप्रेतम् । असङ्गोऽप्य पुरुष साक्षिमात्र दृष्टरूप कथं सृष्टिप्रपञ्चे निपतति ? प्रकृतिश्चाऽचेतना सती पुरुषस्य भोगाऽपवर्णाय कथं प्रवर्तते ? अवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगदीश्वर-स्यापि जगतः सिसृक्षाया किमभिलक्षितम्भवेदिति सृष्टिवृत्तिरेव तावन्नोपपद्यते ।' इति वाच्यम् । पुनरोऽपि ध्यासङ्गाद् जपाकुसुमध्यासङ्गात् तद्वागरञ्जितस्फटिक-मणिवद् रञ्जितः सृष्टिनिबन्धे निपतति प्रकृतिश्च पुनरचेतनाऽपि पुरुषाय प्रवर्तते । यथा वत्सविवृद्धयर्थम् अचेतनमपि क्षीरं प्रवर्तमानं दृष्टव्यम् । एव पाराम्य-माश्रमचेतनाया प्रवृत्ते प्रयोजकत्वमुपपद्यते । उक्तञ्च —

'वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य या प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥' [माख्यकारिका]

मोक्ष

एव सति प्रपञ्चोच्छेदरूपस्य त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणस्य वा गतिर्भविष्यति । किमुक्तम् ? यथा नतंकी परिपद्मो नृत्यं दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनस्तदद्रष्टुं कौतूहलात्प्रवर्तते, तद्वत्प्रवृत्तिरपि निवृत्ता सती प्रवर्तयते, इति वा खलु चराक्षस्य मोक्षस्य गतिरिति भावः इत्यपि नाशङ्कनीयम् । कुत ? दृष्टान्त-यैषम्यात् । नहि नदीवत्प्रकृतिप्रवृत्तिः, किन्तु कुलवधूवत् । यथा हि असुरैर्मप्यया राजदारा प्रमादाद्धि मलितशिरोऽन्वलाश्चेदालोकिता परपुरुषेण, तदाऽग्नौ तथा प्रयतन्ते ययंतान्प्रमादानपि पुरुषान्तराणि पुनर्न पश्येयुरिति । एव प्रवृत्तिरपि विद्येतेन दृष्टाऽपि न पुनः कश्चिदेना पश्येदिति । उक्तञ्च —

‘प्रकृते सुकुमारतर न किञ्चिदस्त्येति मे मतिर्भवति ।

या दृष्ट्वाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥’ [साध्यकारिणा]

तदित्य साध्यदर्शनस्य समाप्ततो दिडनिर्देशमात्रमिव विवरणम् । महामुनि-
कपिलाचार्याणां प्रदीप्तप्रतिभाप्रभाप्रदर्शक साध्यदर्शनमिव तत्प्रज्ञाप्रकृत्यस्य
सङ्गिण्डिमनाद पराकाष्ठानुदधोपयतोत्यसशयम् ।

जीवन्मुक्ति, विदेहमुक्तिश्च

किञ्च, बलेश-कर्म-विपाकादिसलिलावसिक्ताया बुद्धिभूमावेव कर्मबीजा-
न्यङ्कुर प्रसुवते । तत्त्वज्ञान-निदाघनिपीतसकलबलेशसलिलायामूषरायान्तु कुत
कर्मबीजाङ्कुरप्रसव इति । तावत् पुरुष तयावस्थितः सक्रमिवद् धृतशरीरो
जीवन्मुक्तः सन् परिभ्रमति ससारचक्रे । सति शरीरोच्छेदे स विवेकमुक्तो भवति ।
इयमेव वास्तविकी मुक्तिर्नाम साध्यानामिति ।

ईश्वर

केचन साध्यमनीश्वरवादिदर्शनभाकल्पन्ति, प्रमाणयन्ति च —

‘ईश्वरास्तित्वे ।’ [सा० १।९२]

‘प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः ।’ [सा० ५।१०]

‘सम्बन्धाभावोन्नाशनुमानम् ।’ [सा० ५।११] इति ।

प्रमाणरीश्वरो न सिद्धयति । नाऽपि परिपूर्णकामस्य सर्वशक्तिमतो भग-
वत् परमेश्वरस्य जगद्रचनाया किमपि प्रयोजनमवगतम्भवति । इत्यतोऽपि न जग-
त्कर्तृत्वं परमेश्वरस्य सङ्गच्छते । चेन्नस्याऽस्तिला प्रवृत्तयः स्वार्थमूला । न च
भगवत्तत्त्वस्य कोऽपि स्वार्थः । न च पारार्थ्यं कारणञ्च तस्य निस्तङ्गस्य निरीहस्य
जगत्प्रवृत्तिप्रयोजनत्वेनाऽङ्गीकरणीयमिति त्वर्थम्, तस्य कारणविबोधप्रसङ्गाव-
सारात् । जगत्प्रवृत्त्यर्थमीश्वरसत्तास्वीकरणवचस्तु नितरामपार्थमिति साध्यानामी-
श्वरास्तित्वमस्त्येवाभिमतम् ।

धीमान् सप्रभवान् भाष्यकारो विज्ञानभिक्षुरप्यत्रातिमात्रमुपक्रमते ।
स साध्यस्य सेश्वरपादित्वमेवोपपादयति । तन्मते वक्तुं त्वशक्तिसम्पन्नस्य साद्रिध्य-
मात्रादेव जगत् उत्पत्तिरामभवति, नाऽन्यथा । द्रष्टव्यञ्चात्र ‘तत्तद्रिधानादधि-
ष्टातृवमणियत् ।’ [सा० १।९६] इति सूत्रस्य भाष्यमुपोद्बलवत्त्वेनेति ।

सत्कार्यवाद

साध्यदर्शनस्य सत्कार्यवादः प्रतिष्ठः गिद्वान्नोऽग्निगदृशनान्तरदिरम्भः ।
कार्यनिपत्तपूर्वकार्यत्वं कारणम् यथा बीजम् । तद्भावभावि तद्भावाभावि च

कार्यम् । यथाऽऽकुरम् । न तु कार्याभावो कारणाभावः । कुत ? उच्यते—
व्यापकं हि कारणं, व्याप्यञ्च कार्यम् । न च व्यापनाभावाद् व्याप्याभावो युज्यते,
तस्मात्कारणसत्त्वे कार्यसत्त्वम् । कारणानावे च कार्याभाव इति ध्रुवो नियमः ।
सन्कार्यवादिना हि खलु उत्पादाप्रागपि कार्यस्य कारणेऽयत्नरूपेण विद्यमानत्वा-
ऽङ्गीकारान् । उत्पत्त्यनन्तरं तदेव कारणं व्यस्तत्त्वमुद्गृह्यन् कार्यरूपेण
परिणमति । तदेवम् अप्रवृत्ताऽवस्था हि कारणं, तद्व्यवृत्ताऽवस्था च कार्यमिदं
वृत्तम् । तयोरभेदस्तत्त्विकः, भेदस्तु व्यावहारिकः । भेदाभेदव्यवस्थायां निश्चि-
न्निवृत्त्यनन्तान् । यथाऽह —

‘कार्यरूपेण नामात्वम्, अभेदः कारणारम्भना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः, कुण्डलाग्रामना भिदा ॥’

तथा च वाचस्पतिमिश्रा —

“न हि कारणाद् भिन्नं कार्यम् । कारणञ्च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्
भवेत् । न पटस्त्वानुस्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात् । इह यद् यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो
न भवति यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च पटः तन्तूनां, तस्मात्कार्यान्तरम् । ययोरप्यान्तरत्वं
न तयोश्चादानोपादेयभावः । यथा कूर्मं स्थावयवेभ्यः सङ्कोचविरासिभ्यो-
न भिन्न एव घट-मुकुटादयोऽपि मृन्मुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।”

स एव सत्कार्यवादः कापिलानां प्रमुखः सिद्धान्तः । तस्यैतस्य सिद्धान्तस्य
परिपोषार्थम् असदकारणान्, उपादानाग्रहणान्, सर्वसम्भवाभावान्, शक्यस्य शक्य-
करणादिनि युक्तिचतुष्टयञ्च हेतुत्वेन पुरस्कृतम् । तथा हि —

‘असदकारणादुपादानाग्रहणान् सर्वसम्भवाभावान् ।

शक्यस्य शक्यकरणान् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥’ [मध्यखण्डिका]

वास्तववादः

कापिलानां प्रकृतिपुरुषौ स्वतन्त्रसत्ताकौ नग्नौ मूलकारणद्वयी ।
शास्त्रमिदं वास्तववादपरं द्वैतप्रतिपादकं वा । अस्य नये प्रकृति-पुरुषौ सृष्टिवद्-
व्ययं निर्वाह्यम् । त्रिविधदुःखयन्तनिवृत्तिर्हि मोक्षोऽयं न पुरुषार्थोऽन्यत्वात् ।
मात्रमयन्तपुरुषार्थं प्रकृति-पुरुषाभ्यामन्यास्यातिमन्त्रा न सम्भवति । दिव्या-
स्यातिलक्षणादज्ञानादेव बन्धः । एतदज्ञानमेव त्रिविधदुःखस्य हेतुः । त्रिविध-
दुःखञ्च तद्—आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकञ्च । तत्राध्यात्मिक-
शरीरं मानमन्येति । शरीरमधिष्ठेयं प्रवृत्तं शरीरं, मनोऽधिष्ठेयं प्रवृत्तं मानम् ।
व्यापिकमन्यं शरीरम् । काम-श्रोत्रादिसमूहञ्च मानम् । भूतानि प्राणि-

तान् हिंसादिजन्तूनाधिकृत्य प्रवृत्तमाधिनीतिवत् । देवान् विद्युदादौनाधिकृत्य प्रवृत्तमाधिदैविकमिति तत्त्वम् ।

किमर्था शास्त्रस्य प्रवृत्ति

साध्यानां प्रकृतिर्भोग्या, भोक्ता च पुरुष । वस्तुतोऽन्तःकरणं नोक्तं न तु पुरुषः, पुरुषस्यासङ्गत्वात् । इदमवधेयमत्र—यथा जपाकुसुमसन्निधौ न स्वच्छोऽपि स्फटिकमणिः लोहितच्छायापस्या लोहितः प्रतिभासते, एव नित्सङ्गोऽपि पुरुषः अन्तःकरणप्रतिबिम्बितः^१ आत्मानं सुखिनं दुःखिनञ्चाऽऽकलयति । बिम्बितं दुःखं पुरुषः पुनः त्रिविधदुःखातीततया अत्यन्तपुरुषार्थस्वरूपं निश्चेयः साधयति । तत्संपत्तस्य बिम्बमविलासस्य निरासार्थं शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । प्रकृति-पुरुषाऽन्यतारयात्येवं बिम्बमनिरासः । तन्निरासादेव त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिः । अत्यन्तनिवृत्तिश्चेयं नाऽभाववचना साध्यानाम् । सत्कार्यवादित्वेनाऽभावस्य तैर-नङ्गीकारात् । ध्वंसप्रागभावरूपस्यैव कापिलैरनागततातीताऽवस्थयोरेव स्वीकारात् । तदेव दुःखात्यन्तनिवृत्तित्वं हि तेषां दुःखाऽनागताऽवस्थया सह वृत्तित्वमेवेति विवेकः ।

तन्नातीतं दुःखमतीतमव, वर्तमानञ्च भोगाल्लभतया स्वयमेवात्येप्यति । अवतिष्ठमनागतम् । तदनागतदुःखनिवृत्त्यर्थमेव चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः ।

इदमत्रावसेयम्—सत्कार्यवादः खलु मौलिको राद्धान्तः कापिलानाम् । तेषां मते सदेव व्यवतीभवत्कार्यत्वेन परिणमति, न कर्हिचिदसतः सदुत्पद्यते, सतो वाऽसत् । इति हेतोरेव तेषां कारण-कार्ययोरभेदः, उपादानोपादेययोर्वा सादात्म्यं सम्बन्धः । सत्कार्यवादे सत एव कारणभूताद् दुग्धादुत्पादेन दध्यादिपरिणामो जायते । असत् सदुत्पत्तिं कापिला नाभिनन्दन्तीति भावः ।

यथा शून्यवादिनः असत् सदुत्पत्तिमभिमन्यन्ते । तेषां मते बीजमृत्पिण्ड-ध्वंसानन्तरम् अङ्कुरधटाद्युत्पत्तिर्दशनाद् असतोऽभावादेव भावोत्पत्तिर्जायते । जगदुत्पत्तेः प्राक् कारणं कार्यं वा न विमप्यासीत् । शून्यमेव केवलमासीदभाव-रूपम् । शून्यादेव जगदुत्पत्तिः ।

१. यद्यपि कापिणानां सर्वोऽपि सुखदुःखादिपरिणामो बुद्धेरन्तःकरणस्य वा न बहिचित्पुरुषस्य तस्य वृत्तस्थनित्यत्वेन तदमम्भवात् तमाऽपि दुःखादिमन्त-वरणवशान् पुरुषस्यात्मनस्तत्र प्रतिबिम्बिततया सुखदुःखादिच्छायापस्या विवेकप्रहाभाववशान् सूयविम्बे सन्निधौत्यवस्थादिवदोपाधिबन्धम् । पुरुषे सर्वमेतदसात्त्विकमपि सुखदुःखादिव प्रतिभासते एव । तस्याऽविवेकभूततया विवेकप्रत्यय एव तदुच्छेदो-पायः तत्प्रदग्गनापेक्षयाऽस्य दग्गनस्यापेक्षमिति निष्कर्षः ।

यथाऽप्ये वेदान्तिन एकस्य सतो विवर्तकार्यजात सद्वस्तु, तेषा नये उपादानोपादेययोस्तादात्म्य न वास्तव किन्तु कल्पितम्, कार्यस्य जगत रज्जौ सर्पस्येव कल्पितत्वात् । सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानेन परिकल्पित दृश्यमिदं न सत् नाऽप्यसत्, नाऽपि च सदसद् विरोधात् किन्तु मिथ्याकल्पितमेव, सतो ब्रह्मण तदवस्थ्याविशेषरूपेणैव तद्विवर्तत्वादिति ।

प्रया या कारण-कार्ययोर्भेदमङ्गीकुर्वाणा नैय्यायिका रूपादिविशिष्टात्पर-भाणो सकाशादुत्पत्ते प्राग्विद्यमान दृघणुकादिलक्षण रूपादिसमन्वित कायरूप जगदुत्पद्यते इत्यभ्युपयन्ति ।

न तथा सत्कार्यवादिन कपिला । ते तु सत एव सज्जामते न जात्वसत सदित्येव राट्ठान्तत्वेन समुभ्रयन्ति । सत्कार्यवादे तु पुन सत कारणादेव कार्यस्या-ऽसतोऽभिध्यक्त्वि सज्जामते नोत्पत्ति । सतश्चैवाऽभिव्यक्तिरुत्पद्यते नासत । ययोत्पीडने तैल तिलेषु, मन्यनेन च सर्पिर्दंष्ट्रि । इत्येव सत्कार्यवादस्य निष्कृष्टो-ऽर्थः । उक्तञ्च बृह्दरणि —

‘असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणं सत्त्वसङ्गिभिः ।

असम्बन्धसमुत्पत्तिमिच्छन्तो न व्यवस्थितिः ॥’ इति ।

पुरुषबहुत्वम्

असङ्गोऽयम्पुरुष इत्युक्तम् । सोऽय पुरुषोऽव्यक्तात्प्रधानाद् व्यति-रिक्तः । यद्यपि अहमप्रत्ययविषयतया पुरुष सिद्ध एव न पृथक् तत्साधनमावश्यक, तथाऽपि तस्य देहादिव्यतिरिक्तसाधनस्यावश्यकत्वात् किञ्चिद्वि प्रस्तूयते ।

सारणाना दृश्या एतलु बुद्धधादयो हि भोग्याः । न च भोक्तारमतरेण भोग्याना भोग्यतोपपद्यते । भोक्ता च भोग्यबुद्धधादिव्यतिरिक्त आत्मा, भोक्तु-भावात् । भोग्याश्च सुखदुःखात्मका बुद्धधादयः पृथिव्यादिवदिति अनुमितिगम्यम् । भोग्येन किल भोक्तुरनुमेयतया आत्मनोऽस्तित्वं सूचयति नवतीति । उक्तञ्च —

‘सधातात्परार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कंवत्त्यर्थं प्रवृत्तेश्च ॥’ [साख्यकारिका]

॥ च पुरुष आत्मा वा चेतनोऽनेकश्च । सूत्रितञ्च भवति —

‘पुरुषबहुत्वं व्यवस्थात ॥’ (सो० ६ ४५)

[अपि च —

‘जनन-मरणकारणाना प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्च ॥’ [साख्यकारिका १८]

असगस्याऽपि पुरुषस्य कथमुपरागः ?

ननु पञ्चषत्रमिवाम्भसा निस्तङ्गस्याऽपि पुरुषस्य कथमुपराग इत्यत्राह
आचार्य —

‘निस्तङ्गोऽपि उपरागोऽविवेकात् ।’ [सा० २६ ६]

क्लेशकर्मादिविविधवासनावासितबुद्धिसत्त्वससर्गविरहेऽपि पुरुषे अविवेक-
हेनोपरागो जायते यथा कुमुदस्फटिकयोः ससर्गात् स्फटिके जपाकुमुदोपरागः, न
तथा बुद्धिसत्त्व-पुरुषयोः किन्तु बुद्धिसत्त्वस्य तावात्म्यादात्मनस्तद्वासनाभिमानः ।
तथा च सूत्रितम् —

‘जपास्फटिकयोरिव नोपराग किन्त्वभिमानः ।’ [सा० २६ ७]
इति सर्वं स्पष्टम् ।

सृष्टिक्रमः

सादृश्ये पञ्चविंशतितत्त्वानि सृष्ट्युत्पत्तिसाधनत्वेनाभिमतानि । तत्र
प्रकृतिः कर्त्री, पुरुषस्तु जले पद्मपलाशवद् असङ्गः । पुरुषः चेतनः, प्रकृतिस्तु
चेतना । सा च सत्त्वरजस्तमसा^१ साम्यावस्थारूपः । ततो महान्—महत्सत्त्व
बुद्धितत्त्वमिति यावत् । तत्परिणामोऽहङ्कारतत्त्वम् । अहङ्कारतत्त्वस्य परिणामः
पञ्चतन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि च । तन्मात्राणां परिणामः पञ्च महाभूतानि ।
पञ्चविंशच्च पुरुषः । तत्र पूर्वं चतुर्विंशतितत्त्वानि अचेतनानि पुरुषश्च
चेतनः ।

प्रकरोति या सा प्रकृतिः प्रधानापरपर्याया । सा हि किलास्य दृश्यजगत्-
कार्यसदृशा तस्य मूलभूता । न त्वस्यामूलान्तरम् अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदनयो
प्रधान-पुरुषयोः सयोगेनैतद् दृश्यं जगदुत्पद्यते । न च सत्त्वरजस्तमसा परस्पर-
विरोधशालानां गुणानां मिथः सुन्दोपसुन्दन्यायेन ध्वसापत्तेः कथं त्वस्य
कार्योत्पाद इति शङ्क्यम् । मिथो विद्वद्धानामपि वर्ति-तंसानलानां सम्भूय प्रकाशः
लक्षणकार्योत्पादसम्भवात् । यथा वा वातः पित्त-दलेष्मणां सघातेन परस्परविद्वद्धानां

१ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः,
इत्यादि ।

[सा० १-११]

तत्र यत्पुनरेतु तत्सुखारमणं सत्यम् । यद् दुःखहेतु तद् दुःखारमणं रजः ।
यन्माहर्तु तन्माहारमणं तम इति विवेकः ।

पातूना शरीरादिकार्यकारित्वमन्मवात् । इत्थं मियो विरुद्धान्यपि सत्त्व-
रजस्तमासि जगदुत्पादक्यं कार्यं साधयन्तीति न कदिचद् दोषः ।^१

सदसत्स्यातिः

कपिलानां सदसत्स्यातिवादोऽपि नितरा रोचिष्णुः । माध्यमिकानां, प्राभा-
कराणां, वेदान्तिनां, नैयायिकाना वा स्यातिवादः एभ्यो न रोचने । यदा शुक्नो
रजतप्रतीतिः 'इदं रजतम्' इत्याकारकं ज्ञानमभवति, तदा 'इदं'मिति ज्ञानं सन्,
'रजतं'मिति ज्ञानञ्चासन् । तत्र इदमिति सद् ज्ञानं चाक्षुषप्रत्यक्षं विषयीकरोति ।
अतः सद् 'रजनं'मिति ज्ञानञ्च इन्द्रियाणोच्चरतया उत्तरकाले नेदं रजतमिति
बाधितत्वादसन् । तदिदं सदसदिति उभयकोटिमवगाहमानं यद् भ्रान्तिज्ञानं तदेव
सांख्यानं सदसत्स्यातिवादपदवाच्यम् इत्यनिश्चयः । विज्ञानमिहस्तु पुनः वस्तु-
माश्रित्य नित्यञ्चान् स्वस्वपदोऽबाधः, परन्तु चैनन्ये आरोपितत्वात् संसर्गतो बाधः—
'स्वल्पेणाऽबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात्, संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्तीति ।
एवञ्च जगदिदं स्वस्वपदः सत् सदपि चैनन्येऽध्यस्तञ्च पुनरसदिति', इत्येवञ्जाती-
यकं ज्ञानमेव सन्मत्स्यातिपदेन ध्ववहरतीति विवेकः ।

सांख्याचार्यो भगवान् कपिलो^२ मुनिरस्तीव प्राचीनः इत्यत्र प्रमाणा-
न्तराणि :—

साख्यचर्चा महाभारतेऽपि वर्तते इति कं न कुतूहलयति । तद्यथा—

'सत्यां प्रकुर्वते चैव प्रवृत्तिञ्च प्रचक्षते ।

सत्त्वानि च चतुर्विदात् तेन साख्याः प्रकीर्तितताः ॥

दोषाणां गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः ।

कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥' इति

१. 'सत्त्व लघु प्रकाशकमिष्टम्, उपपट्यन्नक चलञ्च रज ।

गुरु वरणमेकमेव तम, प्रदीपवच्चार्यतो वृत्तिः ॥ [साख्यकारिका]

अत्र सत्त्वतममी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रति अवसीदन्ती
रजसा गम्यते । अवसादात्प्रच्यव्य स्वकार्यं उत्साहं प्रयत्नं कारयेते' इति
वाचस्पतिमिश्रः ।

२. अत्र श्री 'सत्यव्रतसामथ्र्यमिदृतं निरुक्तालोचनमनुसन्धेयम् । पण्डित-
प्रवरोऽयं मुक्तकण्ठमाह :—

'सिद्धमित्यं साख्यदर्शनाविष्कर्तुः कपिलस्यैव दर्शनकारेण प्राचीनतमत्व-
मिति ।'

महाभारतस्यैव खण्डभूताया श्रीमद्भगवद्गीताया पुन सात्ययोगो बहुशो बहुधा विवेचन सात्यदर्शनस्य आध्यात्मिकपक्षे प्राचीनतरत्वं विदितं व्यातिष्ठ च विदितव्यं निर्दिशति ।

एवमुपनिषत्सु सात्यदर्शनस्योत्कीर्तनमुपलभ्यते —

‘तत्कारणं सात्ययोगादिगम्यम् । [श्वेता० उप० ६।१३]

किञ्च—

‘शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सात्यमित्यभिधीयते ।’ [गाङ्गुर्भाष्ये]

इवेताश्चतरोपनिषदि च सृष्ट्युत्पत्ते मूलकारणम् ‘अजा’ सात्यमेवानु-
ब्रवीति । तथा हि —

‘अजामेका लोहित-शुक्ल-कृष्णा बह्वी प्रजा सृजमाना सत्या ।’

[श्वेता० उप० ६।४]

अस्य सात्यं विवर्तनस्य निवर्तनस्यैव निर्मादिकस्य सर्वार्थजार्तं दिव्यचक्षुषा
हस्तामलकवत्प्रत्यक्षीकुर्वाणस्य भगवन् कपिलमुनेरेवेति सर्वं स्वीकृतम् । अतः
सुगृहीतनामनेया कपिलाचार्या कस्य वा न स्युर्नमस्या । अतएव

‘कपिलाय नमस्तस्मै येनाऽविद्योदधौ जगति निमग्ने ।

कादण्यात्सात्यमयी नौरिह विहिताऽवनरणाय ॥’

इति सत्योचितरेव तद्विषये ।

अथ योगदर्शनम्

योग प्रयोजनम्—योगविषय निरूपणम्—कोऽयं यागो नाम—यागा-
ङ्गानि—यागो द्विविधः—यागनिद्व्युपाया—यागस्य त्रैलोक्य-
प्रवक्ता—यागनाहियम्—कोऽयं पञ्चतन्त्राभि—नत्वा निर्णयः ।

योग-प्रयोजनम्

इह ललु जगतीतले सर्वेऽपि प्रापन्न काम सुख कामयमाना, तल्लाभाय
सुखसाधनानि प्रतिपित्वा, दुःखहानाय निरन्तर यत्नमाना, दुःखहरणानि जिहा-
सवश्चावलोकयन्ते । दुःखानि च प्राधान्येन आध्यात्मिक-आधिदैविक-आधिभौतिक-
भेदेन त्रिविधान्येव । तत्र कायिकानि ज्वरादीनि मानसानि च शोक-सन्तापादीन्या-
ध्यात्मिकानि, उत्काषाण भूकम्प-मञ्जसाधातप्रभृतीन् आधिदैविकानि, सरोमृष-
ध्याघ्रादिहृल्लभूनेन्य आग्नानि आधिभौतिकानि व्यपदिश्यन्ते । तत्रैतन्निविधदुःख-
निरसनाय प्राणिना सन्तताञ्जिरता च प्रवृत्तिः । परमेया त्रिविधदुःखाना क्षणिका
निवृत्ति न चरमपुमर्थसाधिका, दुःखनिवृत्तावपि पुनस्तदुत्पत्तिर्दशाना । एव मान-
मिकक्लेशनिवृत्तावपि सम्भवन्त्येव तेने क्लेशा पौनःपुन्येन । किञ्च यावन्ति
सासारिकाणि सुप्तानि तान्यपि प्रापश इन्द्रियजग्यवान् क्षणमात्रावस्थापीनि । तथा
चैकविधमुखोपभोगानन्तर भूय एव तानि हविषा कृष्णवर्मेव प्रगुणनयाऽभिबद्धमाना-
नि अनुभूयन्ते, तदितरभोगाभिलाषो वा तदनु सुतरा समुज्जृम्भने । अनोऽचिर-
स्यायित्वान् मुधान्यपि सासारिकाणि नोपादेयपक्षे निक्षिपन्ति प्रेक्षावन्तः । अतो
दुःखाना याऽऽप्यन्तिही निवृत्तिस्तामेव परमपुरुषार्थवेनोत्तयन्ति तात्त्विका ।
तदेव कैवल्यमभिधीयते । तत्कैवल्यपय-प्रदर्शनमेव परम प्रयोजनं योगशास्त्रस्येति
पर्यवसितम् ।

तदिदं योगशास्त्रं साध्यप्रवचनाम्परनामयेयं सेश्वरसाहचर्यदाङ्कितम्
यद्यपि प्राग् हिरण्यगर्भादिभिः समुपदिष्टं, तथापि मृमृषणा कल्पाणाम् सौकर्येणा-
चक्षोप्रनाय चेद समाधि-साधन विभूति-कैवल्याभिधेन पादचतुष्टयेनोपनिबद्धं भगव-
त्पतञ्जलिमुनिपादरेवादिष्टम् । पतञ्जलिमुनिप्रणीतत्वादेवेदं पातञ्जलदर्शन-
नाम्नाऽपि व्यपदिश्यते ।

योगविषयनिरूपणम्

तत्र प्रथमे पादे 'अथ योगानुशासनं' मिति शास्त्रारम्भं प्रतिजानातं 'योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति योगलक्षणमभिधाय योगे—वृत्तिनिरोधकाले—चित्त-
स्थलपावस्यान व्युत्थानकाले च वृत्तिसाहचर्यं निरूप्य, वृत्तीनां पञ्चसहस्राकृतं

विलुप्ताऽविलुप्तकथनपूर्वकं तदुद्देशप्रमाणविभागलक्षणानि विधाय, निरोधोपायो रम्यास वंराग्ययो लक्षणाऽवान्तरभेदप्रतिपादनपुरस्सर सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञातयो समाधिविशेषयो स्वरूप तदधिकायधिकारानुगुणफललाभसमयतारतम्यञ्च प्रतिपाद्य, प्रसङ्गोपनतमोश्चरमभिलक्ष्य, तदनु निरूप्य, तद्वाचकप्रणवजपोपासनध्यान विधि तदन्तरायान् तन्निरासोपायांश्च निदिशन्, पुनः सवितर्का निवितर्का-सविचारा-निविचारा समापत्तीरूपपाद्य तासां सबोजत्व तन्निरोधतश्च निर्वोजसमाधि व्याख्याय एकपञ्चाशत्सूत्रगुम्फिन समाधिसंज्ञित पादममु पर्व्यवासाय महर्षि मोनर्दोय ।

द्वितीये—‘तप स्वाध्यायेश्चरप्रणिधाने’ त्यादिना क्रियायोग सत्प्रयोजनञ्च प्रदर्श्य वलेशानामुद्देशविभागलक्षणानि सलक्ष्य तन्निरोधसोपायञ्च प्रणिगद्य तदनु हेयादिषूहृषनुष्टय निरूप्य, समुपवर्ण्य च योगाङ्गानि सविशेष पञ्चपञ्चाशत्सूत्रात्मक द्वितीय पाद साधनासंज्ञकमाचार्यो निरविक्षद् ।

तृतीये—विभूतिनामके पादे ‘विशबन्धश्चित्तस्य धारणा’ इति सूत्रेण ध्यान धारणा-समाधिप्रयान्तरङ्गमवगमय्य समयमपवर्त्यपदेश्य तदवान्तरफलविशेष-सूचक विभूतिजात सम्प्रज्ञसह्याप्यागन्ते सत्त्व-गुणयो बुद्धिसाम्येन कंवत्यप्राप्ति भावज्ञान सूत्रकार समपूरयत् पादममु पञ्चपञ्चाशत्सूत्रनियद्धम् ।

तुरीये चान्तिमे ‘ज-मोयधि-मन्त्र-तप समाधिजा सिद्धय’ इत्यादिना सिद्धिपञ्चक संप्रपञ्च निरूप्य, शास्त्रस्य मुख्यमभिधेय परमपुण्यार्थं कवत्य वर्णयित्वा चतुस्त्रिंशत्सूत्रगुम्फिन कंवत्याभिधान पाद सम्प्रपूर्य महर्षिरुपसमहर्षोद् योगशास्त्रमिति ।

अथ कोऽयं योगो नाम

समाध्यर्थेनाद् ‘युज्’ धातोर्निष्पन्नोऽयं योगशब्द व्युत्पत्तिलभ्य समाधिमेवाऽभिपत्तेः । तथा च लक्षयति भगवान् सूत्रकारः —

‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।’ इति [याग० १।२]

चित्तवृत्तिनिरोध एव योगः, समाधिपरिचयः ।

गाहते । नाऽपि वर्तमानं भोगाद्बन्धनया क्षणान्तरेऽतीतपक्षे निपतन् । अनागतदुःख-
मेव केवलं हेयपक्षमालम्बने । सच्च विलम्बनातितरा पुरुषम् । तस्याऽऽत्यन्तिक-
निवृत्त्यर्थमेव योगः प्रवर्तते । तथा च सूत्रयन्याचार्यः, 'ह्येवं दुःखमनागतम् ।'
[योग] इति । सम्यग्दर्शनमेव तन्निवृत्तौ कारणत्वेनोपदिशन्ति । सम्यग्दर्शनं
हि नाम यन्प्रधान-पुरुषयोरन्यताख्यातिः । सा तु योगाङ्गानुष्ठानादेव मिद्वर्धति,
नाऽन्यथा । उक्तञ्च—

‘योगाङ्गानुष्ठानाद्गुडि-क्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ।’ [योग० २।२८]

यथा-यथा योगाङ्गान्यनुष्ठेयन्ते, तथा-तथा अद्भुद्विरज्ञानमलावरणं
तनुतामापद्यते । तत्क्षयक्रमाज्जुरोधेनोत्तरोत्तरमाविवेकख्यातेः ज्ञान-दीप्तिरभिवर्द्धते ।

योगाङ्गानि

तानि च योगाङ्गानि अष्टौ ।

‘यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टा-
ङ्गानि ।’ [योग० २।२९]

इमानि सम्यगनुष्ठेयमानानि मुमुक्षुणा बहुतरमुपकुर्वन्ति । तत्र तावत् :—

यमा

‘अहिंसा-सन्ध-अस्तेय-ब्रह्मचर्यं-अपरिग्रहाः यमाः ।’ [योग० २।३०]

हिंसा—हिंसा हि नाम हानयेत्, बाधा, मनसा वा प्राणिपीडनम् । तद्वहिंसा-
महिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वप्राणिनामनभिद्रोह इति । सा मुमुक्षुणाऽवश्यमेवाऽनुष्ठेया ।
मनसा, वाचा, कर्मणा वा हिंसा कदाऽपि न विधेया इति सर्वप्रधान व्रतम् । यतः
इतराणि साध्यादीनि अहिंसायाः निष्पत्तय एव परिपाल्यन्ते । अहिंसा-व्रतस्य निर्मलो-
करणार्थं तानि उपादोयन्ते । यतः अहिंसायामेवाश्विहानि वनान्तराणि अन्तर्हितानि
भवन्ति इति विवेकः ।

‘अहिंसा-प्रतिष्ठायाः सत्सन्निधौ वरत्प्रायः ।’ [योग० २।३५] इति । अहिंसा-
चनचारिणः सविधे अज्ञा-भ्याघ्र गो-मिह मूषक-भार्जार अहि-नकुलादिशाश्वतविरो-
धिर्नोऽपि जन्तवः किल परस्परं वरंभावं त्यजन्ति ।

सत्यम्—‘मन्यत्रतिष्ठायाममोषा वाक् ।’ सत्यप्रतिष्ठायां योगी
अमोषा सत्यं वाचं विन्दति । स यदि अनायामं वाचोऽगिरति—‘धामिको मूषा’
इति भवति धामिकः । ‘धोमान् मूषा’ इति भवति धनादयः । तद्वचनाभिमनोऽध्या-
मिकोऽपि धामिको भवति, निर्धनोऽपि च्छन्नोऽपि भवति धनादयः । यथादृष्टं यथा-
श्रुतं तथा यादृमनश्चेति यथायंवादमनने । प्रपुष्ता हि वाग् यदि न वशिष्ठना,
प्रवशिष्ठना न प्रपुष्ता, न च प्रतिपत्तिवन्ध्या, नाऽपि स्वबोधजननाऽप्तमा स्थान्

तदा सा सत्या भवेत्तद्व्यया । यदि एवमभिधीयमानाऽपि वाग् भूतोपघातपरं
स्यात्तदा तु न सा सत्या भवेत् । तस्मात् सम्यक् समीक्ष्य परीक्ष्य च सर्वभूतहितार्थं
प्रयुक्ता वाग् हि सत्यत्वेनोक्तेया ।

अस्तेयम्—न केवलं चौर्यविरतिमात्रमपि तु सर्वथा परकीयद्रव्याऽप्युहा
अस्तेयम् ।

ब्रह्मचर्यम्—सयतसर्वेन्द्रियस्य विषयस्मरणकीर्तनादिरहितस्य यमिन
उपत्यन्द्रियसयम एव ब्रह्मचर्यम् ।

अपरिग्रहः—देहयात्राऽतिरिक्तानां भोगसाधनानामस्वीकरणम् ।

इतीमानि पञ्च महाव्रतानि । एते पञ्च यमाः । यम्यन्ते नियन्त्रणविषयो-
नियन्ते, उपरम्यन्ते समनस्केन्द्रियाणि स्व-स्वविषयेभ्यो र्यस्ते यमाः । मोक्षा-
ध्वनीनामिमे आधारशिलाभूता परमोपकारकाः ।

त इमे अहिंसाद्यो यमा देश-काल-जाति-समपानवच्छिन्ना सार्वभौमा
सर्वावस्थास्वनुगत महाव्रतमित्याख्यायन्ते । तत्र सायद्देशवच्छिन्ना यया,
तीर्थे न हनिष्यति । कालावच्छिन्ना यया, चतुर्दश्या पुष्येऽहनि वा न
हनिष्यति । जात्यवच्छिन्ना यया, मत्स्यवधकस्य मत्स्येष्वेव हिंसाप्रवृत्तिर्नान्यत्र ।
समयावच्छिन्ना यया, क्षत्रियाणां बृद्ध एव हिंसा नाऽप्यत्रेति । तै सर्वैरनवच्छिन्ना
सार्वभौमा अहिंसा अनुष्ठेयं व मुमुक्षुभिः सर्वात्मनेति ।

नियमा

नियमाश्चापि पुनः पञ्चैव—शौच-सन्तोष-तप-स्वाध्याय ईश्वरप्रणि-
धानानीति । तत्र

शौचं शुद्धिः । तच्च बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम् । बाह्यं शारीरमृज्जलादि-
जनित मेघ्याभ्यवहारादिनोदरस्य च । अभ्यन्तरञ्च मानसं चित्तमलानां
मद-मान-मात्सर्य-ईर्ष्या-असूया राग-द्वेषादीनां वात्सर्व्येन प्रक्षालनम् ।

सन्तोषः—सन्निहितसाधनतृप्तिरस्याऽनुपादितता ।

तपः—इन्द्र-सहनम् । इन्द्राश्च पुनः जिघ्रिस्ता पिपासे, शीतोष्णे, स्नाना-
शने इत्येवजानीयसा, तेषां इन्द्रानां संहिष्णुतास्य तपः ।

स्वाध्यायः—मोक्षशास्त्राणां वेदोपनिषद्दर्शनानां नियमेनाध्ययनम् ।

ईश्वरप्रणिधानम्—ईश्वरे जगदीश्वरे परमगुरौ अलिलक्ष्मणां समणेनम,
तत्पूज्यगन्ध्यामदध ।

आगनम्

‘ईश्वरमुत्पन्नतनय’ [याग० २।८६] आगते आगते वाग्नेनेपातनम् ।

पद्मासन-भद्रासन-स्वस्तिकासनादीनि अनेकप्रभेदानि ययामुल्लमनुष्ठेयानि । आचार्यस्य तु स्थिरसुखासनासनामित्येवाभिमतम् । येन आसनेनाश्वस्थितस्य स्वयं सुखञ्च सिद्धयति तदासनं स्थिरसुखासनम् । आसनानां प्रभेदास्तु तत्र-तत्र यथाप्रकरण-मनुसन्धेयाः ।

प्राणायामः

नासापुटेन वायोरन्तःप्रवेशः श्वासः तद्बहिर्निर्गमश्च निःश्वासः प्रश्वासी वा । तयोः श्वास-प्रश्वासयोर्वा स्वाभाविकी गतिस्तस्या निरोधः प्राणायाम उच्यते । प्राणायामेन विवेकाज्ञानावरणमिन्द्रियाणां सन्नूक्रियते । अत एवोक्तम्, 'तपो न परमं प्राणायामाद्' इति । अथ च :—

'दहन्ते ध्यायमानाना धातूनां हि यथा मलाः ।

तयेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥' [मनु०]

अपिच—

'नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ।

कण्ठाद् बहिर्विनिर्वाति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥

पीत्वा सोऽम्बरपीयूषं पुनरायाति वर्गतः ।

प्राणयन् देहमखिलं जीवयन् जठरानलम् ॥' इति

प्राण-विज्ञानविशेषज्ञाः पुनः प्रतिपादयन्ति, यत्र प्राणबाहिन्यस्ति श्रो नाड्यो भवन्ति, पिङ्गला, इडा, सुषुम्णा चेति । तामु दक्षिणा पिङ्गला, वामा त्रिङ्गा, मध्ये सुषुम्णा । स च प्राणवायोः सञ्चारः सार्द्धं द्वयघटिकापर्यन्तं पिङ्गलया, ततः सार्द्ध-द्वयघटिकापर्यन्तमिडया, पुनस्तावत्कालपर्यन्तमेव पिङ्गलया, पुनरिडया इत्येव-महर्निशं घटीयन्त्रचक्रवर्त्तनादौ द्वयेनैव वायुः सञ्चरति । एकस्यां घटिकायां घटिः पलानि, एकस्मिन्पले च षट् श्वास-प्रश्वासाः । एवमेकस्यां घटिकायां षट्सुतरशत-त्रयम् । (३६०) । सार्धं घटिकाद्वये सप्तस्थाः श्वास-प्रश्वासाः नवशतानि । सूर्यो-दयादारभ्य पुनः सूर्योदयपर्यन्तं सर्वे श्वास-प्रश्वासाः षट्सुतरोत्तरैर्नवशतानि (२१,६००) संख्याकाः सम्भवन्ति । तेषां यथाविधि प्रच्छेदन-विचारणाम्यां शरीरमनसोः सम्यक्नुद्धिद्वारा प्रज्ञाबलमुद्दीप्यते, क्षीयते च सर्वथा मलावरणम् । प्राणायाम-द्वारा नियन्त्रितं निरुद्धं चित्तं शब्दादिविपर्ययैर्न संयुज्यते श्रोत्रादीर्नान्द्रियाण्यपि नियमै-र्न संयुज्यन्ते । भवन्ति च तानि तदा चित्तस्वरूपानुकारिणि, एव एव प्रत्याहारः ।

ध्यानम्—वृत्त्यन्तराऽप्यवहिनो ध्येयाकारो मनसः प्रवाहः । इदमेव ध्यानं यदा ध्येयमाश्रितारं ध्यानध्यातृद्वयविरुद्धं भवति तदा समाधिर्निरतिशयाप्यते ।

धारणा—या तु हृत्पुण्डरीकादिदेशविज्ञेये चित्तस्य बन्ध एकाग्रता संव
धारणेत्युच्यते ।

तदेतद्योगाङ्गानुष्ठानादेव विवेकख्याति सञ्जायते । विवेको हि नाम
प्रकृतिपुरुषयोरन्यताख्याति, चेतनोचेतनभेदजनमिति । विवेकख्यातिनिष्पत्तावेव
मुक्ति कंवल्प वा सम्भवति न तु तदूते । अयमभिसन्धि, प्रकृति-पुरुषान्यता
प्रत्ययोत्पत्तौ पुरुषस्याऽविद्या निवर्तते । अविद्या-निवृत्तौ रागादयः क्लेशा विनि-
वर्तन्ते । रागाद्यभावे कर्माभावः । कर्माभावे जन्माभावः । सति जन्माभाव एव
तु ह्यात्यन्तनिवृत्तिः । संव मुक्ति कंवल्प केवलीभाव इति । इदमेव योगशास्त्रस्य
परम प्रयोजनम् । इति संक्षेपतः, विस्तरस्तु सत्रेव प्रकरणेऽनुसन्धेयः ।

सोऽयं योगो द्विविधः । सम्प्रज्ञानोऽसम्प्रज्ञातश्चेति । यस्त्वेकाग्रं चेतसि
प्रयतयति पारमार्थिकं तत्त्व, क्षिणोति चाविद्यादीन् क्लेशान्, इत्ययमिति कर्मबन्ध-
नानि, निरोधाभिमूलञ्च करोति चित्तम् स सम्प्रज्ञात इत्याख्यायते । सम्यक्
प्रज्ञापने साक्षात्क्रियते ध्येयं यस्मिन् निरोधविशेषरूपे योगे स सम्प्रज्ञात इति भावः ।
सम्प्रज्ञाते तत्त्वज्ञानरूपा वृत्तिर्न निरुद्धा भवति । तद्वितरास्तु भवन्ति निरुद्धा
नितिला अपि । निवृत्तसमस्तवृत्तिको योगः असम्प्रज्ञातः । ससारबीजभूतानां
क्लेशाकर्माशयानाञ्चात्राभावादेव एव निर्बीजसमाधिरपि भण्यते । सम्भवति
चात्रंवात्मनः स्वरूपावस्थितिरायन्तिकी । कंवल्पफलकत्वादेव मुमुक्षुनि साध-
नीयः । सिद्धसम्प्रज्ञातसमाधिरेव योगी कंवल्याय बल्यते । कंवल्पमेव परमपुरुष-
स्वेनानुप्राप्तम् । तत्साधनापीपदेश एव योगशास्त्रस्य निष्कर्षः ।

योग-सिद्धे उपाया

अध्यासावैराग्ययो योगसिद्धयुपायत्वं सूत्रितम् । तावपि न प्राप्तिप्यतः ।
तदर्थमाचार्यं त्रिपायोगमनुशास्ति । तत्र स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानीति । नान्तरेण
तपश्चित्तनिर्भस्यम् अगन्तावत्सरोऽनुष्ठेयम् नातपस्विनो योगसिद्धिः । तत्र स्वा-
ध्यायः परमावश्यकः । स्वाध्यायो हि नाम वेदशास्त्राणामध्ययनं च । ईश्वरप्रणिधान-
ञ्च सर्वजर्मणां परमेश्वरेऽर्पणम् तत्त्वज्ञानभित्तव्यानञ्च । स एव त्रिपायोगः

समाधिबिषयं सार्वथा समुच्छेत्तव्याः समाधिमाधर्कः । क्रियायोगेन तनूयताः क्लेशाः
ध्यानेन दग्धबीजकल्पाः कर्तव्याः । यतस्ते पुनः प्रसवाप न कर्हिचिन् कल्पेरन्
इत्याशयः ।

योगस्य त्रैतवादः

ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेति तत्त्वत्रयवादमनुगृह्णाति दर्शनमिदम् । इति-
हेतौरेव सेश्वरसांख्यमिति संशयापि समाख्यायते । प्रकृतिपुरुषयोरन्युपगमः यथा
कापिले तथा पातञ्जलेऽपि इत्यनयोः समानन्यत्रत्वम् । “सांख्ययोगी पृथग्याला
प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥” इति । कापिलं दर्शनं नृ नेश्वरवादीति निरीश्वरसांख्येति-
नाम्ना प्रसिद्धम् इति एके अपरे तु नैतत्सहन्ते । कापिलं सांख्यमपि न निरीश्वर-
वादीति तेषामन्युपगमः । तेषां नयेन तद्व्यभिचितमेव, यत् सांख्यस्य निरीश्वर-
वादित्वप्राम् । ‘ईश्वरसिद्धे’रिति सूत्रे सुतरामाचार्यणेश्वराङ्गीकारात् । सविस्तरः
प्रपञ्चस्तु सांख्यप्रकरणे एवानुसन्धेयः । सत्रैव विस्तरेण प्रत्यपीपदाम बिषयमनु-
मिति नाश्रय स पुनरुक्तिमपेक्षते ।

ईश्वरः

“ब्रह्मेश्वरं विपाशादपरपरामुष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” [योग० १।२४]

पुरुषो जीवः, पुरुषविशेषेश्वरः । स जीवाभितरां भिन्नः । ब्रह्मेश्वरं-
विपाशादपरः सर्वथा अमस्पर्ष्टः जीवस्तु पुनः तन्मस्पर्ष्ट इति जीवेश्वरयोर्भेदः सङ्गो-
क्तिः । आह च योगभाष्ये महामुनिर्व्यासः—

“यथा भुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य । यथा वा
प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य । स तु सदैव भुक्तः
सदैवेश्वर इति । स च ईश्वरः ‘सर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदान्’ इतीश्वरस्वरूपम
रुद्धं जीवभिन्नत्वेन प्रपञ्चनम् ।

कोऽस्य प्रवक्ता

अस्य शास्त्रस्य प्रवक्ता भगवान् ‘पतञ्जलिः’ इति सर्वमम्मनम् ।
यद्यपि केचनाभिप्रेत्यन्ते यदाद्यः प्रवक्ता तु योगदर्शनस्यापि भगवान् कापिल एव
सांख्यप्रवक्ता । पुरस्तुर्वन्ति पद्यमिदं स्वमतोपपत्तये :—

‘कापिलं’ प्रादुराचार्या सांख्यनिदिचिनिदिचिनाः ।

हिरण्यगर्भो भगवन्नेव हृन्दति संस्तुतः ॥ इति ॥

अन्युपगच्छन्ति ते यश्चापिप्रोक्तां योगविद्यां बालकमेव दुरधिगता विस्मृतप्राप्य
वदतावदशाज्यो भगवान् पतञ्जलिमहानागः पुनरुक्तोद्यमानम् । परन्तुत्रान्ये

विप्रतिपद्यन्ते । ते श्रुतिमूलकमेव योगशास्त्रमाकलयन्ति । दृश्यने च धुनी बहुत्र^१
योगविद्याया उपदेशः ।

योग-साहित्यम्

तदनु योगशास्त्रस्य दुर्लभविषयतामाकलय्य तत्र भगवान् श्रोत्रात्
महाभागो भाष्यं प्रणिनाय । तदुपरि सकलशास्त्रपारङ्गो^२ विद्वन्मूर्खः
श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागः व्यासभाष्ये तद्गूढरहस्यविवृतिररा तत्त्वदेशारदी-
नान्तीं वृत्तिं रचयामास । विज्ञानभिक्षुश्च सत्यवार्त्तिकं प्रणिनाय^३ ।

कोऽस्य प्रणेता ?

किमयं योगदर्शन-व्याकरणमहाभाष्यापूर्वद्वयान्वी^४ प्रणेता एक एव अथवा
भिन्नः इति विचार्यमाणे पक्षद्वयमुज्जृम्भते । एके व्यवतिष्ठन्ते एक एव । अररेऽत्र
कलहापन्ते । तदेकत्ववादिनः प्रतिपादयन्ति :—

योगेन चित्तस्य पदेन वाचा, मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत्त प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ।

इति लोकप्रसिद्धेन पद्येन योगशास्त्रव्याकरणभाष्यवैद्यकप्राग्यप्रणेता
पतञ्जलिरैक एवेति सुतरा व्यव्यते । एवं शरीरास्तत्त्वदीपद्वादशशतकस्यतिज्जुया
धरकव्याख्याकृता चक्रवर्तिना चरवटीकायामुक्तम् :—

पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतं ।

मनोवाककायदोषाणां हन्त्रेऽहिपतये नमः ॥

इत्यनेनापि पतञ्जलेर्महाभाष्य-चरकसहकर्तृत्वं अभिप्रत्यनेवावगम्यते ।
विञ्च—

शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जलं कुर्वता,

भाष्यं राजमृगाङ्गुसंज्ञकमिति व्यातन्यता वैद्यके ।

वाङ्चेतोवपुषा मला कणिभूता भर्त्रेव येनोद्धृता-

स्तस्य धोरणरङ्गमल्लनूपतेर्वाधो जयन्त्युज्ज्वला ॥

१. 'मुञ्जते मन उत मुञ्जते धियः' । इत्यादि

२. योगमूत्राणां बहुषष्टीका उल्लसन्ति । भोजकृता राजमातङ्गानां
भोजवृत्तिनाम्ना प्रसिद्धा । भावगणेशस्य योगवृत्तिः । रामानन्दस्य मणिप्रभा ।
अनन्त-पण्डितस्य योगचन्द्रिका । सदाशिवेन्द्रसरस्वतीमहाभागस्य योगमुधा-
वरः । नागोजीमठस्य लघुबृहद्बृहन्नयद्वयम् । एवं पातञ्जलयोगमाश्रित्य सुविशद
साहित्यमुपलभ्यते ।

इत्यनेनापि—वृत्तिकृता श्रीभोजदेवेनापि, पतञ्जलिमुपमानोक्त्य तत्तु-
र्यत्वेनात्मवर्णनं दितन्वेता, योगव्याकरणवैद्यप्रणेताः पतञ्जलेरेकत्वमभिप्रेतम् ।
बलवद्भुवतविवेचनेन, सोऽयं योगव्याकरणवैद्यप्रणेता पतञ्जलिरेक एवेत्युप-
पद्यतेतरां सुतराम् । परन्वेतदितरे न सहन्ते । ते व्यवतिष्ठन्ते पातञ्जलसूत्रोपरि
व्यासवृत्तभाष्योपलब्धेः 'पाराशर्यशिलालिम्बा भिक्षुनदसूत्रयोः [अष्टा० ४।३।११०]
इत्यस्मिन् पाणिनीयसूत्रे पाराशर्यापरपर्यायव्यासशब्दोल्लेखात् पाणिनेर्व्यासस्य
प्राचीनत्व निष्पद्यते । यस्य पतञ्जलेः सूत्राणामुपरि व्यासभाष्यं ॥ पतञ्जलिरपि
पाणिनेःप्राचीन इत्यपि व्यक्तीभवति । महाभाष्यरचयिता पतञ्जलिस्तु पाणिने-
रर्वाचीनः इति सर्वसम्मतम् । अतो भाष्यकृतपतञ्जले योगसूत्रकर्ता पतञ्जलिः
सर्वथा भिन्न इति स्फुटम् । योगसूत्रकारस्तु खल्वतितरां प्राचीनः महाभाष्यकृतु
तदपेक्षयाऽर्वाचीनः । अतो द्वयोर्भिन्नत्वं न जातवेकत्वम् । इति एवमेकं पतञ्जलिबहुत्वं
अपरे तु तदभिन्नत्वं संसाधयन्ति । तत्स्वन्तु विवेचका एव विभावयन्तु । 'प्रसिद्धि-
परम्परानुरोधेन तु सत्यार्थक्यमेव आकलयामो वयं रोचिष्णु इत्यलमिति पल्लवितेन ।

कतमोऽयं पतञ्जलिर्नाम

अत्र भारतभूमिमलङ्कुर्वाणाः पतञ्जलिनामधेया बहवो विद्वांसोऽभूवन् ।
तेषु कतमोऽयं योगसूत्रकारः पतञ्जलिरिति इदन्तया निर्णेतुं तु दुःशकम् । अत्र
बहवो बहुधा प्रतिपादयन्ति । तथापि किञ्चिद्विवाद् विविच्यते विद्वन्मनोविनो-
दाय । पतञ्जलिप्रणेतृत्वेन प्रसिद्धाः सन्दर्भा अधोऽङ्किताः समुपलभ्यन्ते । तेषां
सर्वेषां कर्ता एक एव पतञ्जलिरथवा विभिन्नास्ते इति जिज्ञासा सुतरामुज्ज-
म्भते.—तद्यथा—

(१) योगसूत्रकारः,	(२) व्याकरण महाभाष्यप्रणेता,
(३) चरकसंहिता प्रतिसंस्कर्ता	(४) निदानसूत्रनिर्माता,
(५) परमार्यसूत्रप्रवक्ता,	(६) कोषकारः इति ।

तत्रकोषकारोऽपि कश्चन पतञ्जलिर्नासीदिति तु हेमचन्द्राचार्यविरचिता
'अभिधानचिन्तामणिकोषे संस्मृतात् श्लोकादवगम्यते—

‘प्रामाण्यं वासुकेर्व्याडेः ध्युत्पत्तिर्वनपालतः ।

प्रपञ्चो वाचस्पतिप्रभृतेरिह लक्ष्यताम् ॥

अत्र वासुकिपदेन पतञ्जलिरेवाभिलक्षितोऽवगम्यते । एक एव ॥ पतञ्जलि-
रेतेषां ग्रन्थानां प्रणेता इत्येके । न हि सर्वशास्त्रावगाहिशेषुपोकस्य भगवतः 'शेष'
इत्यपरनामधेयस्य पतञ्जलेः उक्तसर्वशास्त्रप्रणेतृत्वे किमप्यपरिहार्यं बाधक-
मुत्पत्त्यामः । 'योगेन चित्तस्य यदेन वाचाम्'—इतिसुप्रसिद्धलोकोक्त्या च तस्य

तत्तच्छास्त्रनिष्णातस्य सुषण्नमेव । तत्प्रतीपत्वेनाद्यावधि न काऽपि बलीयसो हृदय-
ङ्गमा वाचोयुक्तिर्बुद्धिपद्धतिमारोहति इत्यलं काकदन्तपरोक्षयेति । विशिष्य तु
अत्रानुसन्धितस्यो विद्वांस एवाविष्करिष्यन्ति किमपि निर्णयति तत्त्वमित्याशा-
स्यते । इति संक्षेपः ।

तत्कालनिर्णयः.

यद्यपि पतञ्जले कालनिर्णयोऽपि इदमित्यन्तया वक्तुं न शक्यते । तथाऽपि
सोऽजीव प्राचीनः । संयाकरणपतञ्जले कालः प्राक्एषीस्तद्वितीयशतकपटितमध्य-
काले ख्वचिर्निर्धार्यते कालकोविदं । योगप्रणेता पतञ्जलिस्तु ततो नितरां भिन्नः ।
इदमप्यत्रावधेयं यद् योगशास्त्रस्यास्य न खलु पतञ्जल्युपपत्ता, हिरण्यगर्भादिभिः
प्राक्तनाचार्यैः पुराकालेऽपि सदुपदेशदर्शनात् । स्वयं भगवति भेदेऽपि च तन्मूल-
स्याम्नानात्— तथा हि—

‘युञ्जते मन उत युञ्जते धियो,

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा इधे वयुनाविवेक इन्मही

देवस्य सवितु परिप्लुति ॥ [ऋग्० ५।८१।१]

एवमुपनिषदारण्यकादिष्वपि तच्चर्चाचर्चनाद् इति प्रदर्शितपूर्वम् ।

अथ मीमांसा दर्शनम्

वेद्य मीमांसा नाम—मीमांसाविषयनिर्देश—मीमांसासिद्धांता—पट्ट-
प्रमाणानि—मीमांसाया आचार्या—प्रामाण्यवाद—अमज्ञानम्—तत्त्वमीमांसा—
मीमांसाप्रयोजनम्—वेद्य भावना नाम—कर्मणा चानुविध्यम्—अपूर्वत्व नाम
विम् ? — मीमांसकानामीश्वर—मोक्ष—मीमांसासाहचर्यम्—मीमांसातत्त्व-
निष्कर्ष—तत्सायकत्वञ्च ।

मीमांसाशास्त्रमिदं किल धर्मव्याख्यानपरं शास्त्रम् । धर्मदक्षाश्च वेदविध्या-
त्मकं क्रियाविशेष । आह च आचार्यं धर्मं लिलक्षयिषु—‘चोदनात्क्षणो धर्म’
(मी० १।१।२) चोदना हि नाम क्रियाप्रवर्तकवचनविशेष । स च वेदविधिरप
एव । उक्तञ्च शाबरस्वामिना “चोदना हि भूत भवन्त भविष्यन्त सूक्ष्म
व्यवहित विप्रकृष्टमित्येवजातीयकमर्थं दाकनोत्पद्यगमयितुम् नान्यत् किञ्चनेन्द्रि-
यम् ।” इति ।

मीमांसकाना नये विधिं स्मृतिविहितक्रियाकलापमेवाभिधत्ते । तदस्मिन्
क्रियाकलाप एव विधिर्लक्षणानां वेदवचनानां प्रधानं सात्पर्यम् । सूत्रितञ्चाचार्यं

“आम्नायस्य क्रियायत्वात्” [मी० १।२।१]

तदेव तादृशविधिवचनानुष्ठानेनैव जन- निश्चयेन लभने । “स्वर्गकामो
यजेत” इत्यत्र यजेतेत्यादिविधिविशेषं द्वारीकृत्य यत्तादृशकर्मनुष्ठानं प्रति या
प्रेरणा उत्पद्यते सा च तु मीमांसकाना भावनेति^१ पदेन व्यपदिश्यते । सा च
भावना द्विविधा, शाब्दी आर्या चेति भेदात् । तत्र लिङलकारजन्या भावना
शाब्दी, आख्यातजन्या च आर्या । तथा खलु भावनया प्रेरितं पुरुषं कर्मकलापे
प्रवर्तते, प्रवर्तमानश्च यथाश्रद्धं फलमश्नुते निश्चयेसादिकम् । यथा, पदपदार्पणज्ञाने
व्याकरणस्य प्राधान्यं, प्रामाण्यावबोधे च न्यायस्य, तद्वद् विधिगम्यज्ञाने मीमांसाया
प्राधान्यम् । तथा चोक्तं शाबरे “एव वेदवाक्यान्वेद्येऽभि व्याख्यायन्ते मीमांसा-
सूत्रैरित्यर्थः ।

तदेतन्मीमांसा^२दर्शनं किल भगवज्जैमिनिमुनिपादं प्रणीतं द्वादशभि-

१. भवितुर्भावनानुकूलं भावकव्यापारविशेषः । [न्यायमीमांसाप्रकाशः]

२. मीमांसा जिज्ञासेत्यर्थः । ‘मीमांसते’ इत्यादयः प्रयोगा बहुत्र प्राचीन-
साहित्येऽपि उपलभ्यन्ते । यथा ‘उत्पूज्या नोत्पूज्यामिति मीमासन्ते ब्रह्म-
वादिनः ।’ [तैत्तिरीयसंहिताया ७।१।७।१] । ‘ब्राह्मणं यात्रे न मीमासन्त’ इत्यादि-
[ताण्ड्य ब्राह्मणे [६।५।९] । ‘उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमिति मीमासन्त ।’
[कौषीतिकीब्राह्मणे २।९] इत्येवमादयः ।

रध्याये प्रणिबद्ध शास्त्रम् । तत्र प्रत्यध्यायञ्च चत्वार पादा अनुस्यूता, तृतीयपठ-
दशतमाध्यायवर्जम् । तदेषु अष्ट पादा अध्यायान्तरापवादहमेण गुम्फिता ।
एवं तत्र सर्वे सम्भूय दृष्टिसरयाक्ता पादा भवन्ति । पुनश्च तत्र प्रतिपादे कतिपयानि
अधिकरणानि^१ समुत्पसन्ति तानि सर्वाणि सम्मिलितानि प्रायशः सट्खसम्मितानि
भवन्ति । मीमांसासाधनत्वादिदं मीमांसाशास्त्रमभिधीयते । 'मान्-वध्-दान्-
शान्-ज्यो दीर्घश्चाम्यस्तस्य' इति सूत्रे 'मानेज्जिज्ञासाया'मिति वार्त्तिकदस्य शब्दस्य
तिप्पत्तिः । मीमांसेय पूर्वमीमांसेति, कर्ममीमांसेति पदेनाऽध्याप्यते ।
वेदान्तापरनामयेवाया उत्तरमीमांसाया पूर्वभवत्वात् पूर्वमीमांसा, कर्मकाण्डविषय-
विशेषप्रतिपादनाच्च कममीमांसेत्यपि परिभाष्यते ।

केय मीमांसा नाम

कवचिच्च न्यायकणिका-न्यायमाला-विस्तरादिमीमांसाविषयकग्रन्थेषु
बहुशो मीमांसेति पदं न्यायपदेनापि व्यवहृतं सन्दृश्यते । मीमांसा हि नाम
[कर्मकाण्डप्रतिपादकं श्रुतीनां मिथो विरोधपरिहारकारको ग्रन्थः । यत्र कवचित्
[कमकाण्डपरे श्रुतिप्रतिपादितेऽर्थे विरोधोऽवभासते, तं शास्त्रमिदं सुतरां परिहरति
तराम् तत्तत्पूर्ववक्ष्यान् उत्तरत्वेन, युक्तिप्रयुक्तिपुरस्सरं निरस्य तास्ता
आशङ्का निराकृत्य परिष्कृतार्थं समर्थयति च ।

तद्यथा—यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणे^१ पूर्वपक्षत्वेन सूत्रयति —
'फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारः स्यात् ।'

इदमामनन्ति वक्षःपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत इत्येवमादिः । तत्र सदेहः—किं यावत् किञ्चित्सत्त्वं तत्सर्वमधिकृत्य
एतदुच्यते उत समर्थमधिकृत्य । किं प्राप्तं सर्वाधिकारः । अविशेषात् ननु वक्षा-
दपि न किञ्चित्कामयन्ते । कथं तेषामधिकारः । उच्यते । माभूदचेतनानामधि-
कारं तिर्यञ्चमधिकृत्य यजेत इति श्रूयात् ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित्फलं
कामयन्ते । ॥ इति श्रुम् । कामयन्ते सुखम् । एवं हि दृश्यते धर्मोपपत्तादद्यायामुपसर्प-
न्ति दीप्तिं पीडिता आतपम् । आह । ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते न
कालान्तरफलं प्राप्यन्ते । कालान्तरफलानि च श्रैद्धिकानि कर्माणि । इत्यादिकं
यच्चनप्रतिवचनाभ्यां सत्कृत्योपसंहृतं पूर्वपक्षत्वेन यद् मनुष्याणामपि शक्नुवतामधि-
कार इति । ततः सिद्धान्तत्वेन सूत्रितम्—

'कर्तुंर्था विधिस्तयोर्णाद्विधिः कालान्येन गम्यते । [मीमांसा]

१. अधिवरणपदञ्चात्र पारिभाषिकं तथा चोक्तम्—

विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिवरणं स्मृतम् ॥

यागादिषु न तिर्यगादीनामधिकारः । कर्माणि निर्वर्तयितुं शक्तानामेवाधिकारः । न तिर्यञ्च शक्नुवन्ति कर्माणि निर्वर्तयितुम् । इत्यादिक सतर्कवितर्क-मुपपाद्यान्ते सिद्धान्तयन्ति तस्मात् मनुष्याणामेव शक्नुवतामधिकार इति ।

अपिच, यागादिषु स्त्रीपुरुषयोरधिकाराधिकरणे —

लिङ्गविशेषात्पुरुषस्यैव तत्राधिकार इति पूर्वपक्षोक्तृत्य सूत्रयति —

“लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुरुषकर्मनिर्दिष्टम्” । [मी० ६]

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादि समाभ्यासम् । अत्र पुल्लिङ्गविशेष-णादवगम्यते यद्यतोऽपि पुत्राभ्यामधिकारो न स्त्रीणामित्यादि शङ्कानिरसनपूर्वकमन्ते सिद्धान्तयति —

जातिं तु बाढरायणोऽविशेषात् ।

तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयते जात्यर्थस्याऽविशिष्टत्वात् ॥

[मी०]

अत्र ‘तु’ शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति पुंसोऽधिकारः । जातिं तु बाढ-
रायणोऽधिकृता मयते स्म । आह । किमयं स्वर्गकाम इति जातिशब्दः समधिगतः ।
नेत्याह । कथं तर्हि । योगिकः स्वर्गच्छायोगेन यत्तते । केन तर्हि शब्देन
जातिरुक्ता या अधिकृता गम्यते नैव च वयं ब्रूमो जातिवचनं इह शब्दोऽधिकारक-
इति । किं तर्हि ? स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियेते इति । अतो न
विभक्तिः पुल्लिङ्गमिति । कुतः । अविशेषात् । नहि शक्नोति एषा विभक्तिः
“वर्गकामलिङ्गेन विशेष्यम्” । कथं । लक्षणत्वेन भवणात् । स्वर्गकामो यस्य तमेव
लक्षयति शब्दः । तेन लक्षणेनाधिकृतो यजेतेति शब्देनोच्यते । तत्र लक्षणमविशिष्ट-
स्त्रियां पुंसि च । तस्माच्छब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिकृतो गम्येते । तत्र केनाधि-
कारः स्त्रियां निवर्त्यते । विभक्त्या इति चेत् । तत्र । कस्मात् । पुंवचनात् स्त्री-
निवृत्तावशक्तिः पुंसो विभक्त्या पुनर्वचनमनर्थकमिति चेत् । आनर्थक्येऽपि
स्त्रीनिवृत्तेरभावः । परिसंख्यायाः^१ स्वार्यहानिः । परार्यकल्पना प्राप्तवापश्च
न चानर्थक्यम् निर्देशार्थत्वात् । तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयते जात्यर्थस्याऽविशिष्टत्वात्,
इत्येवमादिकम् ।

१. परिसंख्या हि नाम तत्र चान्यत्र च प्राप्ती नियमः । पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्या इति रागतं पञ्चनखानामितरेषाञ्च भक्षणे प्राप्ते पञ्चनखा एवेति
इतरनिवृत्तिर्यथा बोध्यते तथाऽत्र न, परिसंख्यायां भूलोकादोपत्रयापातप्रसङ्गात्
इति भावः ।

मीमांसाया विषयनिर्देश

दर्शनमिदं द्वादशाध्यायोपनतमिति प्राङ्निर्दिष्टम् । तदेषु द्वादशाध्यायेषु प्रथमेऽध्याये विध्यादेः प्रामाण्यं निरूपितम् धर्मलक्षणभेदश्च । द्वितीये तद्विधेय-कर्मभेदो निरूपितः । तृतीये विहितानां यागादिकर्मणां शेषशेषिभावः । चतुर्थे क्रतुप्रयुक्तानुष्ठेयानुष्ठेयानां पुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं प्रपञ्चितम् । पञ्चमे अनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमः प्रदर्शितः । षष्ठे नू विहितकर्म-फलभोक्तृस्वरूपाधिकारप्रतिपादनम् । सप्तमे प्रकृतावुपदिष्टानामङ्गानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः । अष्टमे आग्नेयोऽष्टाक्षपाल इत्यादि प्रकृत्यङ्गानां सौर्वं चरु निर्वपेदेत्यादिविकृतौ सप्तदशं ब्रह्मदेवताविद्वारेण विशेषातिदेशः । नवमे प्रकृतावुपदिष्टानां मन्त्रसामसंस्कारकर्मणां विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृति-विकृत्योरग्निस्वर्गादिदेवतादिभेदे प्रकृतिविकृतिगतं देवतादिवाचकं पदं विहाय विकृतौ देवतादिवाचकस्य पदस्याध्याहार ऊहो निर्दिष्टः । दश्याज्जुष्टमिति-मन्त्रे, प्रकृत्युपदिष्टे विकृतावतिवेशे प्राप्तेऽग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदाध्याहारः । यथा च "गिरा गिरा दुक्षसे" इत्यत्र साम्नि गिरा पदस्य परित्यागेनेरापदस्याध्याहारः साम्नामूहः । श्रीहृषादिब्रह्मन्तरसम्बन्धिनश्चावघातावेर्नीवारविब्रह्मन्तरसम्बन्ध-संस्कारकर्मणामूहश्च । दशमे विकृतौ चोदकप्राप्तानां प्रकृताङ्गानां प्रकृताङ्गानाञ्च प्रकृतौ सावकाशानां विकृतौ ह्युपदिष्टविशेषाङ्गारोपना बाधो निरूपितः । यथा—प्रकृते सकाशाद्विकृतावतिदिष्टानां बहिषा शरमय बहिरित्युपदिष्टेन शरमयबहिषा विकृतौ बाधः । एकादशे चानेकाङ्गिविधिप्रयुक्तानामङ्गानां सकृदनुष्ठानात् सर्वा-ङ्गिणामुपकारसाम्यं निरूपितम् । यथा—'आग्नेयोऽष्टाक्षपाल' उपाशुयाजमन्तरा श्रज्जलनिधोमौयमेकादशक्षपालमित्यादि पौर्णमासादिकर्मप्रयुक्तानां प्रयाजाङ्गानां सकृदनुष्ठानात् सर्व-ङ्गोपकारः ।

द्वादशे च पुनरेकाङ्गिप्रयुक्ताङ्गानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्यरहितेऽङ्गप्र-
न्तरेऽप्युपकार इत्यादि प्रपञ्चितम् ।

मीमांसाया इत्यन्ता

द्वादशभिरध्यायैः सन्दृष्टत्वादियं द्वादशलक्षणोक्तिं नाम्नाऽपि प्रत्येयिष्यते । परन्तु बालान्तरे पुनरन्येऽपि चत्वारोऽध्याया यैः सर्ववर्णवाङ्मना देवताकाण्ड-
नाम्ना वा प्रख्याता अत्र संपोजिताः । तत्सन्निवेशादेव धोडशाध्यायसंबलिता
मीमांसिति एवाति गता सा । परन्तु अथ चेन्न आलोचना अत्र विप्रतिपद्यते,
ते अध्यायानिमां परस्तात्सन्निविष्टां जमिनिविरचिताप्राप्तीकुर्वन्ति । मीमांसायां
सूत्राणि २६४४ सत्यश्रवणानि, अधिकरणानि ९०९ मितानि । अत्यं वक्तव्यं दर्शनस्य

सूत्रसंख्या, सर्वेतरदर्शनसूत्रसंख्यातोऽप्यधिकत्वात् बृहत्तमत्वमस्य दर्शनस्य व्यापयति ।

मीमांसासिद्धान्ताः

आपातत ईश्वराऽनङ्गीकारः । देवता मन्त्रमयी न विग्रहवती । क्रियापरः सर्वो वेदः । षट्बीजवत्ससारोऽनादिः । अतीन्द्रियसुखाभावः । स्वर्गः सुखप्राप्तिरेव । कर्मणा मोक्षः । क्रियान्विते शब्दशक्तिः । अख्यातिवादः । सर्वं ज्ञानं प्रमेव । स्थूल-शरीराद् भिन्न आत्मा परमार्थनित्यः । धर्मस्य परमेश्वरबुद्ध्या निष्कामतया आचरणे अन्तःकरणशुद्ध्या क्रमेण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन कैवल्यं मुक्तिरिति जैमिनिगुरुचरणाणां महर्षिभ्यासमहाभागानाञ्चाभिमतम् । फलदातृत्वञ्चापूर्वस्येति । तदेतत् सिद्धान्तजातं जैमिनिमहर्षिणा, मीमांसाशास्त्रे सूत्रितम् भाष्यकारेण शबरस्वामिना चाऽऽभाष्य प्रकाशितम्, वार्त्तिककारेण कुमारिलभट्टमहोदयेन उक्तानुक्तपुरस्कृत-विवेचनपुरस्सरं सोदाहरणमुपपादितम् । न तदग्रन्यभूयस्त्वभिप्रायाऽत्र प्रपञ्च्यते ।

मीमांसानयेन अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानं हि प्रमा^१ उच्यते प्रभाकरणञ्च प्रमाणम् । तल्लक्षणन्तु 'करणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहोतमप्राहि ज्ञानं' प्रमाणम् । (शा०बी०)

भाट्टास्तु वेदान्तवत् षडेव प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति, प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दार्थापत्त्यनुपलब्धय इति । परं प्रभाकरोऽनुपलब्धिं नाभिनन्दति ।

प्रत्यक्षानुमाने तु न्याययन्त्रीमीमांसाप्यङ्गीकरोति परमन्यत्र ततो भिद्यते । शास्त्रमिदं वास्तववादोपायकम् । एतन्नये, जगदिदं वास्तविकं न खल्वभासमानम् । ध्यायाभिमतान् षड्विधान् सन्निकर्षास्तु मीमांसका न सहन्ते । संपुक्तं संपुक्त-तादात्म्यरूपञ्चेति सन्निकर्षद्वयमेव ते मन्यन्ते । भाट्टास्तु समवायं प्रति विप्रति-पद्यन्ते । तेषां नये जातिगुणकर्मणां द्वयैः सह तादात्म्यसम्बन्धः । अतस्तेषां घटत्वस्य, घटरूपस्य, घटकर्मणश्च प्रत्ययं प्रति संपुक्ततादात्म्यसम्बन्धः सन्निकर्षः । प्राभाकरास्तु पुनः संयोगः संयुक्तसमवायः समवाय इति सन्निकर्षत्रयमेव व्यवस्थापयन्ति । नैयायिकानामनुमानं प्रख्यातः भाट्टानामनुमानतः किञ्चिद् भिद्यते, विशिष्य तु हेत्वाभासे । पञ्चावयवस्थाने मीमांसकाः प्रतिज्ञा हेतुदूष्टान्त इत्यवयवत्रयमेव प्रशंसन्ति ।

उपमानम्

सादृश्यज्ञानं हि उपमितित्वेनोपनीयते मीमांसकानाम् । उपमितिहि प्रत्यक्षतो

१. अज्ञातपद स्मृत्यनुवादोऽप्यवच्छेदार्थम् । तयोर्जातिपदार्थस्य विषयता-त्वान् संशयभ्रमौ तु न प्रमान्तर्गतौ ।

भिद्यते सादृश्यवतोऽयंस्थ तदानीं बुद्धिगोचराभावात् । नैवं स्मृत्यन्तर्गताऽप्युपमिति सम्भवति । तादृशार्थावबोधसमकालावच्छेदेन यस्त्वन्तरस्य भानाऽभावात् । व्याप्तिद्वयगतया चैयमुपमिति अनुमानशब्दप्रमाणयोरपि भान्तपतति । अतः स्वतन्त्रप्रमाणत्वेनैवोपमिति रभिमतता मीमासकानाम् । उपमानं हि सादृश्यज्ञानम् असन्निकृष्टेऽयं बुद्धिमुत्पादयति यथा गवयदर्शनं गो स्मरणस्य ।

शब्दप्रमाणम्

शास्त्री प्रमासिपि मीमासकानां विशिष्टपदमधिकरोति । शब्दप्रमाणं हि द्विविधं—पौरोक्ष्यमपौरोक्ष्यञ्च । आप्तपुरुषप्रयुक्तमेव पौरोक्ष्यं प्रामाण्यकोटिमधि रोहति नानाप्तप्रयुक्तम् । अपौरोक्ष्येऽप्यु पुनः अपुरुषेण परमात्मनोक्तत्वात् वेद एव । प्राधान्येन धर्मप्रतिपादनमेव मीमासकदर्शनस्योद्देश्यम् । धर्मस्वरूपनिरूपणाय च धर्मप्रमाणभूतो वेद एव । अतो मुख्यत्वेन धर्मतत्त्वनिर्णयार्थं वेदमाधारीकृत्यैव मीमासा प्रवर्तते । अपौरोक्ष्यत्वादेव वेदस्य नित्यता । जैमिनिनयेन शब्दो नित्यः । शब्दनित्यत्व हि खलु वेदनित्यत्वम् तच्चैतत् प्रमुखप्रामाण्यमवगाहते । तथा चाह महर्षि—

‘नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ [१।१।१८]

दर्शनपदमुच्चारणपरं परार्थं, परमर्थं प्रत्यापयितुम् उच्चरितमाने हि विनष्टे शब्दे नान्योऽन्यमर्थं प्रत्यापयितुं शक्नुयात् । स्वाभिप्रायं परत्र प्रत्यापयितुमेव शब्दं प्रवर्तते । परत्रार्थप्रत्यायनार्थमेव शब्दप्रवृत्तिरिति भावः । स च नित्यत्वे सत्येव शब्दस्य सम्भवति नाऽनित्यत्वे । तस्मात् दर्शनस्य परार्थत्वात् नित्यः शब्द इति सुवचम् । न च शब्दः एव नित्यः प्रत्युत तदर्थोऽपि नित्यः तयोः सम्बन्धश्चापि नित्यः एव । तथा च सूत्रमिति आचार्यः—

‘औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । [मीमासा १।१।५]

औत्पत्तिको नित्यः । तदिदं शब्दायं सम्बन्धस्य नित्यत्वमपौरोक्ष्यवाक्येषु एव घटते न पुनः पौरोक्ष्येषु । न केवलमिदमेव अपितु भन्त्रगतपदपाठक्रमोऽपि नित्यता नुपूर्वोक्तः । मीमासकानां मते ‘अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः’ [ऋ० ८।४।१९] इत्यत्रोक्तक्रमेण वाक्यं पठितव्यम् । भन्त्रगतानुपूर्वोक्तपाठक्रमोच्चारणमेवापौरोक्ष्ये

१ धर्मो धारणात् व्युत्पद्यमानो हि धर्मशब्दः जगद्धारणकारणत्वमर्थं समर्पयति, ‘धर्मेण धार्यते प्रजा इति स्मरणात् ।

२. अर्थप्रत्यायनादिशेषेऽपि नियतानुपूर्व्येव यथा द्रष्टार्यसमर्पणधामा न तथा व्युत्पन्नमाठ इति मीमासकानां हृदयम् ।

यत्वात् साफन्याय कल्पने न पुन भिन्नक्रमोच्चारणम् । 'मूर्द्धान्नि' रित्येव ध्रुत्वम-
पाठो यद्यप्ययं प्रत्यायन करोति न तु मन्त्रोद्दिष्टादृष्ट प्रयोजन साधयति वेद-
त्वाच्छ्रवमानत्वापत्तेः । तस्मात् नियतश्च एव साधोयान् । सूत्रिनश्चात्र भवति—
“अविशिष्टस्तु वाक्यायं ।” [जं० १।२।४०]

तु शब्दोऽत्र मन्त्राणामदृष्टोच्चारणव्यवच्छेदकः । त्रिधाकारक्यम्बन्धनेन
प्रतीयमाने वाक्यायं लोकेवेदयोरविशेषः । तथा सति लोकेवदर्थप्रत्यायनायमेव
वेदेऽपि वाक्योच्चारण समानमेव दृष्टव्यम् । तथा सति मन्त्रप्रकाशितमेवार्थमनु-
ष्ठानु प्रभवति जनः नाप्रकाशितमर्थम् । तस्मान् मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रत्यायन हि
प्रयोजनम् । अतः मीमांसकानां क्रमोऽपि नित्य एव । पौरोषेय वाक्ये तु नैव
सम्भवति । अतः अपौरोषेय शब्दराशिर्वेद एव नित्यत्वेनोत्तेयः माऽन्य इति
सिद्धान्तः । उक्तञ्च सप्रहे—

“पौरोषेय न वा वेदवाक्य स्यात्पौरोषेयता ।
काठकादिसमाख्यानाद् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥
समाख्यानां प्रवचनाद् वाक्यत्वन्तु पराहृतम् ।
तत्र कर्त्तृनुपलम्बेन स्यात्ततोऽपौरोषेयता ॥
[जं० न्या० भा० १।२।१८]

श्रुतिरपि चात्र प्रभवति—

‘वाचा विदुषि नित्यया ।’ [ऋ० ८।७।१६]

न च भगवता वादरायणाचार्येण वेदस्य “शास्त्रयो नित्वाविति”
[वे० १।१।३] ब्रह्मकर्मत्व सूत्रयता पौरोषेयत्वमुपपादितम्, इति वाच्यम् ।
मनुष्यकर्तृत्वानुपलम्बान् न हि वेदानां मनुष्यकर्तृता क्वचिदुपलभ्यते । तादृश-
मपौरोषेयत्वमभिप्रेत्यैव वादरायणेन वेदताधिकरणे ‘अत एव च नित्यत्वम्’ ।
[वे० सू० १।२।२९] इति नित्यत्व सूत्रिनम् । ब्रह्मकर्मत्वहेतोरेव वेदस्य नित्यत्व-
मिति समभिप्रेत्यैव तयोक्तमिति भावः ।

अथार्थापत्तिः

अर्थापत्त्यनेया साऽर्थापत्तिः । दृष्टं श्रुतोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना
वाऽर्थापत्तिः । यथा जीवति विष्णुमित्रे गृहमावदशनेन दृष्ट्यर्थोचरस्य बहिर्भावस्य
कल्पना ।

अनुपलब्धि-

अनुपलब्धिरभावः । नास्तिरूप अभावोऽपि प्रमाणत्वेन सगृहीतः ।
तदिमानि षट् प्रमाणानि मीमांसकानामभिमतानीति दिक् ।

मीमांसायाः प्रमुखा आचार्या

जैमिनिः—(विक्रमपूर्वं ३०० शतके) मीमांसादर्शनसूत्रकारभगव-
ज्जैमिनिमुनिपादं आत्रेय, आश्वमेध, काष्ठाजिनि, वादरि, ऐतिशायन, काम-
कायन, लावुकायन, आलेखने यष्टावन्त्ये मीमांसाचार्याः सम्भूताः । परमेतेषां कृति-
सम्प्रति नोपलभ्यते । एतानतिरिच्य काशकृत्स्ननामहोऽन्योऽप्याद्यायं आसीत् ।
यस्य नामनिर्देशः पतञ्जलिना स्वकीयमहाभाष्ये कृतः । 'काशकृत्स्नना प्रोक्ता
मीमांसा काशकृत्स्नी । काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी ।' इति

[महा० ४।१।१४]

उपधर्पाचार्यः—मीमांसादर्शनस्य प्राचीनतमो वृत्तिकारः तत्रभवान्
उपधर्पाचार्यः । मीमांसायाः प्रसिद्धभाष्यकारेण श्रीशबरस्वामिनाऽपि [१।१।१५]
मिने सूत्रभाष्येऽस्य नामोदलेलि । एवं भगवता शङ्कराचार्येणापि शारीरिकभाष्ये-
[३।३।१३] ऽप्यसौ सम्भूतः । श्रूयते किल यदनेन पूर्वोक्तरोभययोर्मौमांसाशास्त्रयो-
र्वृत्तिप्रव्याः सम्पादिताः । अस्याचार्यस्य समयः ईस्त्वपूर्वशतमते वर्षे विभाष्यते ।

अथदासः—अपरंका वृत्तिर्भवदासाचार्येणापि लिखिता यस्य नामाङ्कनं
कुमारिलभट्टेन स्वकीये श्लोकवार्तिके, प्रतिज्ञासूत्रस्य त्रियष्टितमे श्लोके सम्भूत-
मुपलभ्यते । भवदासेन मीमांसायाः षोडशाध्यायोपरिवृत्तिरारचितेति पञ्चदश-
श्लोकरवगच्छामः । परन्त्वस्य वृत्तिरस्त्ये नोपलभ्यते ।

शबरस्वामी—शबरस्वामिना मीमांसायाः भाष्यमतीव प्रामाणिकं
पाणिन्यपुण्यञ्च ध्यरवि । अस्य भूलङ्कषमालोचनपुरस्सरं भाष्यं पतञ्जलि-
वृत्तमहाभाष्यस्य शङ्करभाष्यस्य च तुलामधिरोहति । शबरस्वामिनोऽस्य पूर्वम्
'अदित्यसेन' इति नामासीत् । परमनन्तरं ज्ञानानामृत्योदनादारमानं रिरसिपुरस्य
अरण्यचारी भूत्वा शबरस्वामीति नामभाक् सञ्जात इत्यनुश्रूयते ।

भर्तृमित्रेणाऽपि 'तत्त्वशुद्धि' नाम्नो वृत्तिलिखिता । परन्तु कुमारिलभट्टेन
नेव वृत्तिर्मौमांसातिद्यान्तस्यतिनोति श्रुत्वा निराकृता । तया च भट्टः प्राट्—

१. ददमत्रावमेयम्, 'प्रत्यक्षानुमानञ्च' इति प्रमाणत्रयं जैमिनिमतेन,
उपमानमप्यति, इति प्रमाणद्वयमपि प्रमाद्वयेन, कुमारिणेन अनुपलब्धिपरि-
शीलना ऐतिह्येन न मीमांसकानामादरास्पदम् तस्य प्रामाण्ये विनिगमनविरहा
इति विवक्षितः ।

“प्रायेणैव मीमांसा लोके लोकायनीकृता ।

तमास्तिकपये कर्तुमय यत्नं कृतो मया ॥ [शत्रुवाक्ति १०]

एव च मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिरलोकायतरेव लोकायनीकृता इति न्यायरत्नाकरे ।

कुमारिलभट्ट —मीमांसादर्शनप्रमरे कुमारिलभट्टस्य स्थानमनीव विशिष्ट महत्त्वपूर्णञ्च । कुमारिलभट्टेस्तच्छिष्यप्रवरैश्च प्रामाणिकान् व्याख्याग्रन्थान् विलिख्य मीमांसाराधान्ता बौद्धानां सर्वत्रकंशनिस्त्रिशंरतिपाटवेन सरसिता । एव सिद्धान्तान् सुबोधवृत्तिभिराभूष्यलोकप्रियान्कार्यं । प्रकाण्डपाण्डित्ये हि कुमारिलभट्टोऽयमात्मतुल्यता नामन्त्रयने । शङ्कराचार्यसहयोगिनाम्मुना बौद्धान् पराजित्य वैदिकसिद्धान्ता नितरा गोपायिता । अनेन महामेधाविना शास्त्रभाष्यमुद्दिश्य तयो ग्रन्था रचिता, ये मीमांसाया आधारस्तम्भा इवाद्रियन्ते । तत्र मीमांसाया प्रथमपादस्य व्याख्यानरूप कारिकाबद्ध एको विपुलकाय श्लोकवाक्तिरनामा, द्वितीयो गद्यमुप प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादादारभ्य तृतीयध्यायपर्यन्तस्य व्याख्यानरूपस्तन्त्रवाक्तिः, अन्तिमस्तृतीयो ग्रन्थोऽन्तिमनवाध्यायस्य टिप्पणीरुना टुपटीकाया व्याख्या । पाण्डित्यप्रकर्षेण तन्त्रवाक्तिकोऽस्य प्रचण्डो ग्रन्थः यत्र बौद्धसिद्धान्तानां विशिष्य तु विद्वन्मतास्य प्रमाणसमुच्चयस्य प्रबरा समीक्षा कृता । मीमांसादर्शनस्य मुख्यतमा सिद्धान्ताश्चातिवेदुष्यपाटवेन विशदीकृता । अद्यावपि बृहट्टीका-मध्यमटीकानामकौ बृहद्ग्रन्थौ विरचिताविति श्रूयते परन्तु नेनौ लभ्येते अधुनेति विवादस्यानम् ।

कुमारिलभट्टोऽय जन्मना द्रविडदेशमलमकार्यन् । समयश्चास्य ईस्ताब्दा विशतमुत्तरपञ्चशतकादारभ्य सप्तशतकपर्यन्त- (६२०-७००) सम्मितः । मीमांसासम्प्रदाये समभिहिताना भट्ट-गुरु-मुरारि-मताना मध्ये भट्ट-मतस्यादिप्रवर्त्तकोऽय मीमांसाचार्यो निरतिशयतया लब्धादर-परमप्रतिष्ठो मीमांसक-मूर्धन्यत्वेनाद्रियते ।

भट्टमतचार्येण ‘पार्थसारथि मिश्र, माधवाचार्य’, स्वण्डदेवमिश्रश्च प्रधाना आसन् । तत्र पार्थसारथि मिश्र द्वादशशतकमवो (१२ शत०) मयिला-निवासी प्रकाण्डपण्डितश्च । अनेन टुपटीकाया व्याख्यास्येण ‘तत्करलम्’, श्लोकवाक्तिकस्य न्यायरत्नाकाराख्या च व्याख्या ध्यरत्वि । अस्य मौलिको ग्रन्थ ‘शास्त्रदीपिका’ भट्टमतस्य प्रामाणिक सन्दर्भः ।

माधवाचार्यश्च विजयनगरसाम्राज्यस्य मुख्यसचिव-सायणाचार्यस्य च ज्येष्ठो भ्राता । अस्य विख्याता वृत्ति ‘न्यायमालाविस्तरा’ख्या मीमांसासूत्रा-

धिकरणानां विशदा व्याख्या । अस्य भाण्डित्यप्रकरणं सर्वोत्कर्षात्वेन वरीवर्तते ।
वैदिकधुरन्धरोऽसौ पण्डितमण्डलाखण्डल इव विराजते स्म ।

खण्डदेवश्च पुन वंशमाष्टादशतमान्यां काशीविद्वन्मण्डलप्रजो मध्यम-
मणिरिव विलसति । अधिकरणप्रस्थानमुद्दिश्य विरचिताऽस्य भाट्टदीपिका भाट्ट-
सिद्धान्तानां वस्तुतः दीपिकेव सिद्धा । अस्य गुरुदेवो विश्वेश्वरभट्टो गणा-
भट्टनाम्नाऽपि यः प्रसिद्धः, येन च छत्रपतिशिवाजीमहाभागस्य राज्याभिषेक-
निर्वाहो महता सम्भारेण । एतद्विरचिता 'भाट्टचिन्तामणिः' मीमांसा-
सूत्राणां सरला व्याख्या । अस्य समकालीनेन अप्ययदीक्षितमहाभागेन 'विधि-
रसायनम्', उपक्रमपराक्रमादिग्रन्थान् विरच्य मीमांसासिद्धान्तानां शोध-
सम्पादिता । एतदतिरिक्त आपोदेवस्य 'मीमांसान्यायप्रकाशोऽपि अतीव लोक-
प्रियोऽभवत् । यस्य भट्टालङ्कारनाम्नी व्याख्याऽस्य तनूजेन अनन्तदेवेन कृता । स
एव अनन्तदेव खण्डदेवस्य समकालीन एवासीत् । गुरुमताचार्येण सर्वप्रधान
प्रभाकराचार्यो गुरुमतस्याद्यप्रवर्तकः । स खलु कुमारिलभट्टस्य च शिष्य इति
अनुश्रूयते । कुमारिलेनास्मै 'गुरु' रित्युपाधि पुरस्कृता अस्याऽलौकिकप्रतिभा-
शालित्वात् । तदतिरे न सहन्ते । अनेन शास्त्र-प्रतिपादिता सिद्धान्ताः स्वबृहती-
टीकाखण्ड्याख्यायां सविस्तरं विशदीकृता । प्रभाकरस्य स्थितिकालस्तु वंशम-
सप्तमशतकमवधार्यते ।

आचार्यशालिनाथेन गुरुग्रन्थेषु ग्रामाणिकी व्याख्या विलिख्य तत्ति-
द्धान्तानाम् अतितरा प्रचारः कृतः । अनेन बृहती ग्रन्थे 'ऋजुमालिका', लघ्वीसन्दर्भे
'दीपशिखा' इत्या व्याख्या समुद्रप्रयिता परन्तु अस्य श्रेष्ठो ग्रन्थस्तु 'प्रकरणपञ्चिका' ।
उदयनाचार्यस्य पूर्ववर्तिन इम इति विभाव्यते । तृतीयसम्प्रदायस्य प्रवर्तका
श्रीमन्तो मुरारिभिः । इमे मध्ययुगस्य प्रसिद्धा मीमांसका आसन् । भट्ट-गुरु-
सम्मतमतादेयां भिन्न एव सिद्धान्त आसीत् । 'मुरारेस्तृतीयः पन्था' इति लोकोक्ति-
रपि एतदुद्दिश्यैव प्रवृत्ता । एषा समयो विक्रमीयद्वादशशतकमवधार्यते ।

तदेया मीमांसाधुरन्धराणामविधान्तक्यमेण बुद्धिबलमेव च मीमांसा-
साहित्यं नितरां समृद्धं सवृत्तम् ।

ग्रामाण्यवादः

ग्रामाण्यवादो हि नाम मीमांसामूर्धाभिषिक्त सिद्धान्तः । एषा नयेन स्वतः
प्रमाणमेव ग्रामाण्यश्रोत्रिमारोहति न परतः प्रमाणम्, तस्य त्वग्रामाण्यमेव तेषाम् ।
तदत्र तेषां परतः ग्रामाण्यवादिभिर्नैयायिकैः सह प्रवर्तते कोऽपि खलवान् संपद्यते ।

इन्द्रियार्थसन्निर्घोषत्वमत्र षटोऽप्य षटोऽप्यमित्याकारक व्यवसायात्मकं ज्ञानम्-

त्यद्यते । ततो घटमह जानामि घटमह ज नामीत्यनुध्यवसायात्मनो ज्ञात्नयोत्पत्तिः । तदनन्तरं सत्यां सन्देहादिनिवृत्तौ चरितार्यापाञ्च प्रवृत्तौ तज्ज्ञानं प्रामाणिकत्व-मुपैति । अतः अनुमितिं द्वारीकृत्यैव तत्प्रामाण्योपपत्त्या, तस्य परतः प्रामाण्यम् नैव्यापिकानाम् । परन्तु मीमांसकास्तु स्वतःप्रामाण्यवादमेवाऽभिनन्दन्ति । तस्मिन् स्वतःप्रामाण्यवादविषयमालम्ब्य मीमांसका अपि मियो भिद्यन्ते । तत्र प्रमाकरणा ज्ञानस्य स्वतः प्रकाशत्वम् । यथा हि दीपप्रकाशस्तावद्घटपत्रादीन् पदार्थान् सतश्चात्मानं, तदनन्तरञ्च भूयो सैलव्यक्तिकादीन् प्रकाशयति तद्वज्ज्ञानमपि प्राग् इन्द्रियसन्निहितं पदार्थं जातं, ततः स्वस्वरूपं तदनन्तरं ज्ञानाधिकरणमात्मान-मभिव्यञ्जयति । इदमत्रावधेयम् । प्रत्यक्षे हि तावत्पदार्थज्ञानं, ततो ज्ञानस्वरूप-ज्ञानं, तदनन्तरं आत्मनोऽभिव्यक्तिरिति । तद्विदं प्रत्यक्षं त्रिपुटीप्रत्यक्षनाम्ना-ऽप्यभिलष्यते । स्वतश्चास्य स्वज्ञानजनकसामग्रीत इति भावः । अतः ज्ञान-सामग्रीतो यज्ज्ञानमुत्पद्यते, तत एव तत्प्रामाण्यमपि जन्यते ।

कुमारिलभट्टश्च किञ्चिदतो विलक्षणमभिमनूते सिद्धान्तम् । तत्र येन घट-ज्ञाने सति ज्ञानो घट इति ज्ञानमुत्पद्यते । यतः प्रत्यक्षविषयीभूतेऽर्थे ज्ञाततात्पर्यं उदेति । तत्र ज्ञानस्य न स्वयं प्रत्यक्षत्वमपितु ज्ञानधर्मविशेषस्य ज्ञाततात्पर्य-स्यैव प्रत्यक्षत्वम् । एतज्ज्ञाततात्पर्यं द्वारीकृत्यैव ज्ञानस्य तत्प्रामाण्यस्य चोदयः सम्भवति इति ।

मुरारिभिन्नमतस्य च न न्यायाभिमतं सह किञ्चिद् विशिष्टो विसर्वादः । तन्मते ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति, व्यवसायात्मकज्ञानोत्तरं घटमह जानामीत्याकारकमनुध्यवसायलक्षणं यज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदेवानुध्यवसाया-त्मकं ज्ञानं प्रामाण्यापादकमिति मुरारेरभिमतम् । तदेवास्य आचार्यान्तरेभ्यश्च वैशिष्ट्यम् । न च तत् सर्वांशतयाऽन्यं सह ज्ञानं प्रणात्मा सवदति ।

तदेया त्रयाणामन्याचार्याणामभिमतस्य तारतम्यपरीक्षया मयुरानायतर्क-धाणीशेन चिन्तामणिरहस्ये प्रकाशितम् यदेषु सर्वेषु मतेषु प्रमाकरमतमेव वास्त-विकं सुवृद्धञ्च तदेव स्वतःप्रामाण्यवादत्वेनोन्नेयम् । उक्तञ्च चिन्तामणिरहस्ये — 'स्वतः स्वाधयजनकसामग्रीतः स्वप्रमात्वम् । एतच्च गुरुमते । परतः तदन्यसाम-ग्रीतः एतच्च मिश्रमतमट्टमतन्यायमतेषु इति दिक् ।

अमज्ञानम्

अमज्ञानविषयेऽपि मीमांसकानां विलक्षणम् । प्रमाकरणा ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वम् श्रुतौ रजतप्रतीतिं रज्ज्वा वा भुजङ्गध्रमं सुप्रसिद्धं एव । प्रमाकरा-स्वरूपं मीमांसन्ते । श्रुतौ रजतमिदम् एतदग्रान्त्युपलब्धौ केवलमिदमश एव प्रत्यक्षविषयो भवति । चक्षुस्तु इदमप्यदार्थस्यास्तित्वं प्रत्याप्य विरमति । रजता-

शस्तु न प्रत्यक्षविषय । तत्पदार्थस्य तत्राविद्यमानत्वात् । अन्यत्र दर्शनेन केवल स्मृतिमात्रम् । उभयोरपि स्वस्वविषये सत्यस्वरूपत्वम् । पर स्मृतिप्रमोषात्, उपलभ्यमानमिदं पदार्थस्य स्मरणमाण'रजतपदार्थस्य' च विवेकग्रहाभावादेवात्य भ्रमस्योत्पत्तिः । ज्ञानयोर्विषययोश्च भेदाग्रहाद् भ्रमः सजायते ।

शुक्ती शुक्तित्व, रजते च रजतत्वं एतदुभयात्मकं ज्ञानं स्वस्वाधिकरणे ययार्थमेव । प्राभाकरा शुक्ती रजतज्ञानम् विवेकाग्रहणनिमित्तमिति भाषन्ते । इदमेव 'अख्याति' रित्यप्याख्यायते । तथा चोक्तं प्रकरणपञ्चिकायाम्—

“रजतमिति नैकं ज्ञानं किन्तु द्वे एते विज्ञाने । तत्र रजतमिति स्मरणं तस्यानुभवरूपत्वाभावात् प्रामाण्यप्रसङ्गः । इदमिति विज्ञानमनुभवरूपं प्रमाण-
मिष्यत एव । भ्रान्तिरूपता चात्र रजतज्ञानस्य स्मरणरूपस्यैव ग्रहणव्यवहाराप्रव-
र्त्तकतया व्यवहारकाले विसवादकत्वादिति ।”

कुमारिलभट्टः मुरारिभिश्च उभावपि म्यायमतं समर्थयत । तौ प्रतिपादयत—शुक्तिविषयकं ज्ञानं शुक्तित्वप्रकारकं, रजतविषयकं ज्ञानञ्च रजतत्वप्रकारकम् । तच्छुक्तित्वं रजतत्व-लक्षणो धर्मविशेषः समवायसम्बन्धेन शुक्ती रजते चास्ते । यत् तस्य पार्थक्यं न कथमपि सम्भवति । परन्तु शुक्नौ रजतत्वं प्रतीतिं वेलायां शुक्ती रजतत्वं प्रकारकं ज्ञानं सम्भवति, तत्त्वान्यस्मि-
न्नन्यप्रकारकं ज्ञानम् । शुक्ती रजतत्वज्ञानम् अन्यथा रूपेण भिन्नरूपेण सम्भवादिदम्
[अन्यथाख्यातिरप्युच्यते । भाट्टमीमांसकैरिवमेव ज्ञानं विपरीतख्यातिनाम्नाऽपि
व्यपदिश्यते । अकार्यस्य कार्यरूपतया भावाद् इति ।

तत्त्वमीमासा

तत्त्वज्ञानद्वया मीमांसकानामस्य दृश्यप्रपञ्चस्य नित्यत्वम् । परं पदार्थ-
व्यवस्थायां प्राभाकर-कुमारिल-मुरारिषु मिथो भूयान् भेदः । प्राभाकरास्तु
द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, परतन्त्रता, शक्ति, सादृश्य, सत्या चेति अष्टौ पदार्था
इति स्वीकुरुवन्ति । तत्र द्रव्यगुणकर्मणां स्वरूपं वैशेषिकसदृशमेव । सामान्यस्या-
स्तित्वं च व्यक्ति त पृथक्, अपि तु व्यक्तिष्वेव तदस्तित्वमिति मन्यन्ते ।

यो हि वैशेषिकाणां समवायः स एव मीमांसकानां परतन्त्रता । सेयं जाति-
रूपरूपयोर्विद्यमाना सम्बन्धरूपः । नायं नित्यः, अनित्यपदार्थेष्वपि तस्य सद-
भावात् । कार्यजनकत्वं हि न केवलं द्रव्यगुणकर्मणाम् । शक्तिसमूहत्वादेः सत्येव एव
कार्यजनकत्वमुत्पद्यते । अतः शक्त्याख्यो नूतन एव पदार्थ एभिः कल्पितः । न्यायनये
शक्तिः खलु प्रतिबन्धकाभावरूपा, सादृश्यसत्ये तु गुणान्तर्भूते इति ।

कुमारिलः पञ्च एव पदार्था इत्यभ्युपेति । पदार्थद्वयं भावाभावात्मकभेदाद्

द्विविधः । अभावश्च पुनः वैशेषिकवत् चतुष्प्रकारकः । भावपदार्था अपि—द्रव्य-
गुण-कर्म-सामान्यभेदेन चतुर्विधाः । वैशेषिकाणां नव एव द्रव्याणि । भाट्ट-
मतेनान्यकारः शब्दश्च द्वावधिकौ संगृहीतौ । नीलं तमश्चलति इत्यत्रान्धकारे नील-
गुणारोपं चलनात्मककर्मारोपञ्चावलम्ब्य तस्य द्रव्यत्वमुपपादितम् । किन्तु प्राभा-
करा वैशेषिकाश्च तमसः प्रकाशाभावत्वं तत्र गुणत्वं कर्मत्वञ्चोपाधिजन्यं न
जातु धास्तविकम् इत्यभ्युपयन्ति । अन्यत्सर्वम् वैशेषिकवद् बोध्यम् । मुरारिभिश्च
पुनः पदार्थकल्पना उभाभ्यामपि भिन्ना । ग्रहणं केवलं परमार्थभूत एकः पदार्थः ।
लोकव्यवहारोपपत्त्यर्थमन्यत्पदार्थचतुष्टयम् । धर्मविशेषः, धर्मविशेषः, आधार-
विशेषः, प्रदेशविशेषश्चेति भेदादनुगृहीतम् । तथा चोक्तं न्यायमालायाम् :—

“ब्रह्मेकं व्यवहारे तु धर्मिषमाधारप्रदेशविशेषाः पञ्च पदार्थाः इति ।”

जगत्

अस्मिन् ललु ब्रह्मे जगति दृष्टिगोचरीभवन्ति त्रयः पदार्थाः—भोगायतनं,
भोगसाधनानि, भोगविषयाश्चेति । तत्र भोगायतनं शरीरं यत्र निवसन्नप्रात्मा
सुखदुःखात्मकं भोगमनुभवति । भोगसाधनानीन्द्रियाणि यैः साधनीभूतैरात्मना
भोगा भुज्यन्ते । भोगविषयाश्च यावद्भोग्यपदार्थाः । तदेतत्त्रिविधतत्त्वसंबलितं
जगदिदं नित्यमनन्तञ्च । मीमांसानये जगदुत्पत्तिस्तदात्पन्निकप्रलयश्च पदं न
यत्ते । पदार्था उत्पद्यन्ते ध्वयन्ते च कालमनुदृश्य प्रवाहरूपेण । उक्तञ्च—

तस्माद्यद् गृह्यते वस्तु येन रूपेण सर्वदा ।

तत्तयैवाम्युपेतम्यं सामान्यमयवेतरत् ॥ [श्लोकवार्तिके]

मीमांसकानां कतिपये अणुवादमभ्युपयन्ति । तेषां मतेन कर्मणां
सन्ति फलोन्मुखत्वे, अणुसंयोगोपक्रमक्रमेण सृष्टिरारम्भते । विरते च कर्मफले
विच्छेदप्रसक्तिः एवं अवान्तरपरिवर्तनानि सम्भवन्ति । यद्यपि न्यायवैशेषिका-
भ्यामपि परमाणुवादो अङ्गीकृतः तथापि मीमांसाणुवादः किञ्चिदंशतस्तनो
भिद्यते । न्यायदृशा परमाणुवोप्रतिसूक्ष्मत्वात् अदृश्या योषिप्रत्यक्षगम्याश्च । मीमां-
सका योगिप्रत्यक्षस्थास्मदादिप्रत्यक्षतो वैलक्षण्यं नाभिमन्यन्ते । तेषां तु अस्मदादि-
प्रत्यक्षगोचराः परमाणवः । उक्तञ्च :—

‘अणुरन्तरादिसद्वितेजो अणुभासुरपदार्थवितेजो ।’

अल्पकानिह पुनः परमाणून् कल्पयन्ति हि कुमारिलशिष्याः ॥ इति ।

इत्येव जगत्स्वरूपं समासतो मीमांसकानाम् ।

आत्मस्वरूपम्

मीमांसकानाम् आत्मनः कर्तृत्व मोक्षतृत्वञ्च कुमारिलमतेन सोऽय-
मात्मा न चैतन्यस्वरूपः किन्तु चैतन्यविशिष्टः । शरीरार्थसम्बन्धेनैतमनि चैतन्य-

मुदेति परं स्वप्नावस्थायाम् विषयसम्पर्कवैधुर्येण आत्मनश्चैतन्यं प्रच्यवते । तदेव-
मेवम् आत्मनश्चैतन्यं जडत्वञ्चेत्युभयधर्मवत्त्वम् । प्राभाकराणां तु आत्मनो न
क्रियावत्त्वम् । कुमारिलनयेन त्वात्मा मानसप्रत्ययशगम्यः । 'आत्मानमहं जानामि'
इत्यस्मिन् प्रत्यये कर्तुर्निजास्तित्वबोधकत्वम् । आत्मप्रत्ययविषय एव आत्मा ।
एव कुमारिलभट्टस्य आत्मनो ज्ञानकर्तृत्वं तद्विषयत्वञ्चेत्युभयमेवाभिमतम् । परन्तु
प्राभाकराणामात्मनोऽहंप्रत्ययबोधकत्वम् । 'घटमहं जानामि' इत्यत्र घटप्रत्ययस्य
कर्तृत्वमात्मन्येव । अतः मीमांसकानां प्रतिप्रत्ययमात्मनोऽस्तित्वावबोधो ह्यपरि-
ह्रायः । प्रत्ययश्च चैतन्यनिबन्धनः । चैतन्यस्यात्माधिकरणत्वम् आत्मनोऽधिकरण-
तया चैतन्यस्य, आत्मास्तित्वं दुर्बारमेव ।

मीमांसायाः प्रयोजनम्

मीमांसाशास्त्रस्य प्रधानं प्रयोजनं ललु धर्मविवेचना । धर्मं लिलक्षयिषुभिः
भगवज्जैमिनिपादः सूत्रितम्—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः [मी० १।१।२]
चोदना हि विधिद्वचनमभिधत्ते । विधिर्हि वेदः । वेदविधेरेव क्रियाप्रवर्तकत्व-
मेवामभिमतम् । तस्माद् वेदविधानमनुसन्धाय यो च कर्मकलापः स एव धर्मपद-
वाच्यः वेदप्रतिपादित एव धर्म इति भावः । वस्तुतो वेद एव सकलार्थजातं भूतं
भवद् भविष्यञ्चावगमयितुं यथा क्षमस्तथा नान्यत्किञ्चित् । उक्तञ्च—भाष्य-
कृता शबरमुनिना :—

"चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं-
जातीयकर्मणं शब्दोक्त्यवगमयितुं, नान्यत्किञ्चित् ।"

वस्तुतः विधिप्रतिपादने एव वेदस्य मुख्यतात्पर्यं पर्यवसितमवगम्यते ।
'आम्नायस्य क्रियार्थत्वान्' [मीमा० १।२।१] ।

केयं भावना नाम ? तदासा विधिविहितक्रियाणस्तनुष्ठानेन निश्चये-
सोपलब्धिः । मीमांसकानां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र 'यजेत' इति क्रियापदं भावनो-
त्पादकम् ।

भावना च 'भवितुर्भवनानुकूलः व्यापारविशेषः' [मीमांसा न्यायमाला] ।
विधिवार्ष्णेया क्रियानुष्ठानार्थं प्रेरणोत्पद्यते सैव प्रेरणा मीमांसकानां भावनापद-
वाच्या । घात्वर्थस्य 'फलमाश्रत्वाद्, सोऽर्थं लिङ्ग्यः भावनाशब्दार्थः मीमांसिकसिद्धान्त-
प्रपञ्चे विशिष्टपदमलङ्करोति ।

१ मीमांसकानां मते फलमेव घात्वर्थं भावना च लिङ्ग्यं । प्रवृत्ति-प्रत्ययौ
गृहार्थं वृत्तस्तयोः प्रत्ययार्थं प्रयानम् इति ध्युत्पत्तेः, प्रत्ययार्थत्वेनैव भावनाया
प्रधान्यं स्थापितं स्यात् नान्यथा एवञ्च भावप्रधानमाख्यातमिति यास्तोविनरदि-
चारिताभ्यंमुपपत्तीनि विस्पष्टं पृथ्वा ।

कर्मणां चातुर्विध्यम्—प्रादुर्निदिष्टानां वेदविहितकर्मणाञ्चातुर्विध्यं ते स्वीक्रियते काम्य प्रतिषिद्ध नित्य-नैमित्तिकभेदात् । तत्र काम्य, कामनाविशेषमुद्दिश्य क्रियमाणं कर्म । तद्यथा 'स्वर्गकामो यजेते'ति । प्रतिषिद्धं हि निषिद्धं यथा 'कलञ्जं न भक्षयेत्' । नित्यं तु कर्म सन्ध्यावन्दनादिकम् । निमित्तं विशेषमुद्दिश्य क्रियमाणं हि नैमित्तिकम् । न च फलकाले कर्मणोऽभावात् तस्य फलोत्पादकत्वं क्यमित्याशङ्क्यम् । अपूर्वद्वारा तत्सिद्धित्वात् ।

अपूर्वत्वम् नाम किम् ? अपूर्वत्वञ्च मीमांसकानां कर्मजन्य पुण्या-पुण्यत्वम् । तस्यैव तादृशफलस्योपजनकत्वम् । यथा चोक्तं भगवता शङ्करा-चार्येणापि—'नचाप्यनुत्पाद्य किमपि अपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं वातु क्षयनोति अतः कर्मणा वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्ति इति तर्क्यते ।' [शा० भा० ३।२।४०] संपादपूर्वकल्पना मीमांसकानां मौलिकं तत्त्वमुद्भाष्यते । इति दिक् ।

मीमांसकानामीश्वर

मीमांसकाचार्यैरीश्वरस्य कर्मफलप्रदातृत्वमङ्गीकृतम् । नहि जडं सत्कर्म स्वयं फलं दातुं परिवृढमिति । ईश्वर एव कर्मानुगुण्येन फलं ददाति । पूर्वं तेषां यज्ञपतिरेवेश्वरः । ईश्वरावर्णब्रह्मया क्रियमाणं कर्म निश्चयेसायं प्रकल्पते अतः ईश्वरस्तं न निराकृतं । उक्तञ्च प्राभाकरं—'एवञ्चानुमानिकत्वमीश्वरस्य निराकृतं, नेश्वरो निराकृतः ।' अत एव न प्रभाकरगुरुभिरौश्वरनिरासः कृत इति । अतो मीमांसका न निरीश्वरवादिनः । श्रुतिप्रमाणवेद्यस्य श्रुतिमूलकस्येश्वरस्यास्तित्वं प्राभाकराणामभिमतम् । परं प्राचीनमीमांसकानां नये तु ईश्वरसत्ताऽङ्गीकृता नाऽसीदित्यपि स्पष्टं प्रतीयते इति ।

मोक्षः

मीमांसकानां मोक्षो हि प्रपञ्चसम्बन्धविलयः । सम्बन्धश्च त्रिविधः, शरीरजः, इन्द्रियजः, भोग्यपदार्थजश्चेति भेदात् । उक्तं हि शास्त्रदीपिकायाम्—'त्रेषां हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति—भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानि इन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्षः ।' [शा० दी० पृ० ३५८] । मोक्षविषये मीमांसावेदान्तयोर्भेदः प्रव्यक्तः । मीमांसकानां मोक्षः प्रपञ्चसम्बन्धविलयः । वेदान्तिनाञ्च पुनः प्रपञ्चविलय एव मोक्षः । उक्तञ्च

१ यागादेव फलं तद्वि शक्तिद्वारेण सिद्ध्यति ।

सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा तत् फलमेवोपजायते ॥ [तन्त्रवार्तिके]

शास्त्रदीपिकायाम्—“अविद्याजन्यो हि प्रपञ्च स्वप्नप्रपञ्चवन् प्रबोधनेनैव ब्रह्म विद्यया अविद्याया विलीनायां स्वयमेव विलीयते इति ।” परन्त्वत्र वास्तववादिनो मीमांसका विप्रतिपद्यन्ते । ते मुक्तावस्थायामपि अभिमन्यन्ते प्रपञ्चसत्ताम् अविद्यावस्थायामिवेति । केवल सम्बन्धविलय एव निष्पद्यते इत्येव तयोर्भेदः । प्रभाकरमतेन मोक्ष भट्टमतात्किञ्चिद्भिद्यते । तन्मतेन ‘नियोगसिद्धिरेव मोक्ष’ । कर्तव्यमात्रबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां कर्मणा फलमेव मोक्षः । न तु फलकाम्या क्रियमाणानाम् ।

मीमांसकानां मोक्षावस्थास्वरूपनिरूपणेऽपि भिद्यो भूयान् मतभेदः । गुरु-
मतेन—आत्मज्ञानपुरस्सरविहितकर्मनुष्ठानात् प्रपन्ने सति धर्माधर्मविलये, यो वेहेन्द्रियादिसम्बन्धस्यात्यन्तसमुच्छेदे स एव मोक्षः । भाट्टानां पुनर्मतद्विध्यम् । सत्या मुक्तावस्थाया नित्यमुक्ताभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्येक पक्षः । बाह्यपदार्थे सह सम्बन्धविच्छेदेन, मुक्तावस्थाया बाह्यमुखानुभूतिर्नावश्यकत्वेन साध्यते । निवृत्त उचिते हि विद्युच्छेदे ह्यात्मस्वरूपे विशुद्धानन्दाविर्भावस्तु दुर्वारः । उक्तञ्च—

‘दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्त्तिनः ।

सुखस्य मनसा मुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिल ॥

स एव एषा मोक्ष इति विवेकः । इत्येव द्वितीय पक्षः । परं पार्थसारथिस्तु द्वितीयपक्षमेवाभिनन्दति मुक्तात्मनः सुखदुःखयोरत्यन्तसमुच्छेदस्वरूपम् । ‘अशरीर धाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत’ इति ।

तदेवविधस्य मोक्षस्य साधनानि कानीति विमृश्यमाने काम्यप्रतिषिद्ध-
कर्मणोर्बन्धनहेतुत्वमुक्तपूर्वम् । केवल नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि हि बन्धनदीपा-
द्विनिर्मुक्तानि । कामनाविशोऽणानुष्ठीयमानानि कर्माणि अवश्यमभिव्यक्त्या फल-
रभिसम्बध्यन्ते । प्रतिषिद्धंश्चाप्यनुष्ठितं कर्मभिरपि नियतवृत्त्या अशुभफलानि
जन्यन्ते । अत उभे अपि ते मोक्षपरिपन्थिनौ । अत एव त्याज्यानि च मुमुक्षुभिः ।
तस्मात् काम्यनिषिद्धकर्मभ्यो निवृत्तिः, प्रवृत्तिश्च नित्यकर्मसु मोक्षप्रतिपर्ययम्
अवस्थानुष्ठेयतयोत्रेया । मोक्षश्च न कर्ममात्रेण, अपितु ज्ञानसर्विकर्मणोऽव इति
मोक्षासप्तानामभ्युपगम इति निष्कर्षः । अत विरोधियावधानामेकवाक्यता-
निष्पादनम्, धर्मविषयस्य विनादोकरणं हि मीमांसाया परम प्रयोजनम् ।
उक्तञ्च इति वास्तिने —

‘धर्मस्य विषय वस्तु मीमांसाया प्रयोजनम् ।’

सोऽयं मीमांसाप्रतिपाद्यो विषयः सत्त्वरेणोपन्यस्त अतोऽपि विदोऽव प्रतिपत्तिबुद्ध-
रहितस्तु तत्र-तत्रैव ज्ञात्रे यथाप्रवरणमनुसन्धेयम् । इति दिक् ।

मीमांसा-साहित्यम्

मीमांसादर्शनमिदं एतं स्तान्धा पञ्चशतकपूर्वविरचितं विभाव्यते । मीमांसासम्बन्धिसाहित्यञ्च बृहत्तरम् । महामुनिवैषायनप्रणीतमस्य भाष्यमिति विशदम् परं तस्याधुनाऽनुपलब्धिं कस्य मानसं न दुनोति । उपवर्णेण भवदात्तेन चास्य मीमांसासूत्रवृत्तिरारचिता । उभौ महाभाषाविमौ एतं स्तान्धात् शतवर्ष-पूर्वमनुमीयेते । ततः शबरस्वामिमहाभागेन मीमांसासूत्रभाष्यं प्रणीतम् एतं स्ते द्विशतके यदधुनाऽपि लभ्यते ।

कुमारिलभट्टः—एतं स्तान्धा विशत्युत्तरपञ्चशतकादारभ्य सप्तशतक-पर्यन्ते (६२०-७००) क्वचिन् मीमांसावार्तिककारं सञ्जातं । स एव भट्टः शबरभाष्यस्य व्याख्यात्मकानां श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकानां टीकाकारः जन्मना द्रविडदेशमलमकार्योत् । मीमांसासम्प्रदाये विद्यमानानां भाट्टमुरारिमतानां प्रसारे, भाट्टमतस्यादिप्रवक्तृकोऽप्येष एव ।

प्रभाकरः—मीमांसामूढं न्यः प्रभाकराचार्योऽयं मीमांसासम्प्रदाये गुह्यमतस्य सत्यापकः । अयं हि कुमारिलभट्टस्य प्रधानः शिष्यः । अनेनैव शबरभाष्यस्य लब्धौ बृहती चेति टीकाद्वयी रचिता । कुमारिलभट्टाद्विसदृशोऽयं पटुप्रमाणस्थाने पञ्च-प्रमाणस्यैव प्रामाण्यमङ्गीकरोति ।^१

मीमांसातत्त्वज्ञाननिष्कर्षः

तदेव सहजगत्याऽऽलोच्यमाने, समस्तमीमांसातत्त्वज्ञानं निम्नाङ्कितविज्ञानिष्कृष्टं सम्भवति । यद् वैदिकदर्शनेषु मीमांसादर्शनस्य स्थानं अतिमहत्त्वास्पदम् । वेदा खलु कर्मकाण्ड-ज्ञानकाण्ड-उपासनाकाण्ड-विज्ञानकाण्डभेदेन चतुर्धा विभक्ताः । तत्र कर्मकाण्डस्य सविशेषं तत्त्वार्थं मीमांसनार्थमेव अस्य दर्शनस्य प्रवृत्तिः । अत एव कर्मं मीमांसनान्नापीदमभिलष्यते । अथर्वमीमांसा, धर्ममीमांसा, पूर्वमीमांसा, इत्याद्या अप्यस्यैवापराः सज्ञाः । धर्मनिर्णयं तदनुष्ठानविधिषयप्रदर्शनञ्चास्य प्रधानो विषयः । वैदिककर्मकाण्डप्रयुक्तमन्त्रविशेषाणां विषयमभिलक्ष्य यः सज्ञायः विरोधो वा तन्निरसनमेवास्य प्रमुखप्रयोजनत्वेनोद्गीयते । मीमांसा-मतेन, 'अथातो धर्मं जिज्ञासा' इति प्रथमे सूत्रे को नाम धर्मः इति जिज्ञासायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' अर्थात् विविधास्त्वानुगुण्येन यः श्रेयस्करः क्रियाक्लापः, यज्ञ-दान-होमादि-लक्षणः स एव धर्मपदवाच्यः । मीमांसकानां शब्दो नित्यः, शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नित्यः, शब्दा खलु-चचारणात्पूर्वमव्यक्ता भवन्ति उच्चारणानन्तरं हि व्यक्ततामुपयन्ति । शब्दस्य नित्यत्वान्न स विकारमश्नुते, ध्वनिरेव विकृतिमुपयाति । न च यदा शब्दः कुर्व इत्यादि

१ प्रभाकरसमयः (ख्रिस्त ६५०-७२०) । मण्डनमिश्रसमयः (ख्रिस्त ८००) । शालिकानाथस्य (ख्रिस्त ६९०-७६०) ।

प्रयोगा 'कट कुह' इति वत् शब्दस्य कृतकत्व विज्ञापयन्ति तत् कथं तस्य नित्यत्व सम्भवतीति वाच्यम् । 'कुह' शब्दस्यात्र व्यक्तीकरणार्थतात्पर्यकत्वात् । शब्द कुह उच्चारयेति तद्भावः । एतन्मतेन शब्द सज्ञा, अर्थद्वय सज्ञी । शब्दो बोध्यः, अर्थद्वय बोध्यः । ध्वन्यालुट्त्वणपदवाक्यध्वन्यणानन्तरं चोत्तरान्तकरणे यानि अर्थप्रत्यायकानि ज्ञानमयानि वर्ण-पद-वाक्यानि उदयमासादयन्ति, प्रस्फुरन्ति च तान्येव, प्रस्फुरितामूर्त्तपदार्थं स्फोटशब्देन व्यपदिश्यते । सोऽयं स्फोटोऽपि नित्यः अनादिनिपनश्च । भौमासर्कः, वेदानां स्वतः प्रामाण्यम् । स च स्वतः प्रमाणो वेदः चतुर्विधः विधि-अर्थवाद-मन्त्र-नामधेयाख्यविभागेषु विभक्तः । तत्र विधि — कर्त्तव्य कर्मनुष्ठानार्थं यद्विधानं स विधिः । यथा — 'स्वर्गकामो यजेत' इति । स च द्विविधः नियम-परिसह्या भेदात् । तत्र नियमो यथा एकादशीव्रतानन्तरं द्वादश्या पारणा कुर्यात् । विधिवाक्येषु प्राप्तं प्रमाणान्तरेषु चाऽप्राप्तं सा परिसह्या उच्यते यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या अन्ये जीवा अभक्ष्या इति गम्यते इत्यत्र 'पञ्चपञ्चनखभक्षण इच्छांशोऽशोभयान्ध्यामेवाधिगम्यते' ।

तस्य विधेरन्येऽपि चत्वारो भेदाः, उत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगलक्षणाः । तत्र कर्त्तव्यकार्त्तव्यबोधक उत्पत्तिविधिः । यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' केवलमग्निहोत्रविधानमेवावेदयति, न किञ्चिदन्यत् । एव अङ्गकर्मविधायकः विनियोगविधिः । यथा 'दध्ना जुहोति' अन्नदधिहोमोऽग्निहोत्रस्याङ्गभूतः । कलावबोधको विधिरेव अधिकारविधिः । यथा 'स्वर्गकामो यजेत' त्रयाणामपि विधीनां सत्पट्टिर्गमिन् स प्रयोगविधिरुच्यते । 'विहितकार्ये प्ररोचना निषिद्धकार्ये च नियतंता', अर्थवादः । सोऽयमर्थवादो गुणवादानुवादभूतायवादभेदेन त्रिविधः । तत्र प्रमाणविद्वद्मर्ममाचक्ष्णो वादो गुणवादः । यथा 'आदित्यो यूष' इत्यत्र गुणधर्मविशिष्टे यूषे आदित्यारोपः । प्रमाणसिद्धार्थानुकयनमात्रं अनुवादः । यथा 'वायुर्वा क्षेपिष्ठा देवता ।' वायो क्षिप्रगामिता प्रक्षेपकारिता प्रत्यक्षसिद्धा इति अनुवादमात्रमनुवादः । प्रत्यक्षार्थविद्वद् अज्ञाताप्राप्तार्थबोधकः भूतार्थवादः । यथा 'इन्द्रो वृत्राय, वज्रमुदयच्छन्' इति यथार्थकथनं महाभारतादियु प्रसिद्धं प्रमाणाविद्वद् सत् अप्रत्यक्षार्थबोधकत्वमपि अत्र घटते । एतेषु त्रिष्वपि भूतार्थवादस्यैव प्रामाण्यम् । अर्थवादोऽतमवर्णा वाक्यानामक्षरोत्पत्त्यर्थस्य न प्राप्नुता । एव गुणवादानुवादयोरपि अक्षरार्थं प्रामाण्यं नाहंति । यथार्थत्वाद् भूतार्थवाद एव वेदस्य प्रामाण्यकोटिमाटीकते । कर्मकाण्डोपनतवेदार्थतत्त्वार्थविबोधनेन एव वेदांतादक्षरस्य सार्थकत्वम् । इति ।

१ 'यत्कर्त्तव्यं, वाक्यान्तरेषु च न प्राप्यते ॥ विधिः ।'

गर्वे एव विषया भवन्ति यत्र कुर्यात्, क्रियते, कर्त्तव्यं, यजेत, जुहुयादि-स्याद्याः सर्वे एव विधयः कर्त्तव्यकर्मणु प्रवृत्तिं जनयन्ति । इति विधिर्विदेशः ।

वेदान्तदर्शनम्

वेदान्तस्य प्रतिपाद्या विषया — निर्माणकालः — भाष्यकारा — वेदान्त-
निदाना — ज्ञातृमनोऽर्जनरूपम् — ब्रह्मन्स्वरूपम् — केन मात्रा नाम ? — ईश्वरस्व-
रूपम् — जीवस्वरूपम् — विवर्तवाद — कोऽयमध्यायः — वेदान्तस्य प्रधानाचार्या —
अद्वैतवादान्पाञ्चचार्या ।

वेदान्तशास्त्रस्य प्रतिपाद्या विषयाः

अयेदानीं सर्वदर्शनमूढं न्य वेदान्तदर्शनमुद्दिश्य किञ्चित्प्रस्तूयने । वेदान्त-
शास्त्रमिदं शारीरिकमीमांसेत्यपरया समाख्ययापि प्रयने । तच्चेदं 'अयानो ब्रह्म-
जिज्ञासा' इत्यादि 'अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दादि'त्यन्तं भगवता यादवरायणेन
महर्षिणा प्रणीतम् । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षान्परम्परया वा प्रत्यगा-
त्माभिन्नेऽद्वितीये ब्रह्मणि तान्पर्यमिति समन्वयः प्रयमाध्यायेन प्रदर्शितः । तत्प्रथमे
पादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि । द्वितीयपादे तु अस्पष्ट-
ब्रह्मलिङ्गयुक्तानि उपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीयपादे स्पष्टब्रह्मयुक्तानि प्रापशो ज्ञेय-
ब्रह्मविषयाणि । एवं पादनयेन तादृशवाक्यविचारं समाप्य चतुर्थपादे तु प्रधानविषय-
त्वेन सन्दिह्यमानानि अध्वक्ताज्ञादिपदानि चिन्तितानि । तथा द्वितीयाध्याये
वेदान्तानामद्वये ब्रह्मणि समन्वये समुपपन्ने, तत्र सम्भावितस्मृतितर्कादिबिरोध-
माशङ्क्य तत्परिहारपुरस्सरं तद्विरोधः प्रदर्शितः । तथाचपादे सादृश्ययोग-
काणादाविष्मृतिभिः सादृश्यादिप्रयुक्तं स्तब्धं विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः ।
द्वितीयपादे साध्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितम् स्वपक्षस्यापनपरपक्षनिराकरण-
पुरस्सरम् । तृतीये तु महाभूतसृष्ट्यादिभूतानां परस्परविरोधः परिहृतः पूर्वभागेन,
उत्तरभागेन च जीवविषयाणाम् । तृतीयेऽध्याये तु साधननिरूपणम् । तत्र प्रथमपादे
जीवस्य परलोकगमनेन वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपूर्वभागेन त्वं पदार्थः शोधितः
उत्तरभागेन च तत्पदार्थः । तृतीये निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशालापठितः पुनरुक्तपदो-
पसंहारः कृतः । प्रसङ्गान् च सगुणविद्यासु शाखान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारी
निरूपितो । चतुर्थपादे च पुनः निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनानि आश्रम-
यज्ञादीनि, अन्तरङ्गसाधनानि च शमदमनिदिध्यासनादीनि निरूपितानि । चतुर्थ-
ऽध्याये गुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः । तत्र प्रथमे पादे श्रवणाद्यावृत्त्या
निर्गुणं ब्रह्म, उपासनावृत्त्या सगुणं ब्रह्म, साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्याल्लेपलक्षणा
जीवन्मुक्तिरभिहिता । द्वितीये पादे — अत्रयमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्तितः ।
तृतीये पादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे च पुनः पूर्वभागेन
निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकृत्यप्राप्तिरुक्ता उत्तरभागन च पुनः सगुणब्रह्मविदो

ब्रह्मलोके स्थितिरवता । नूनं वेदान्तशास्त्रमिव सर्वैतरशास्त्राणां भूदङ्ग्यत्वेन समाद्रियते विद्वद्भिरिति ।

एते चत्वारोऽध्यायाः समन्वयाध्यायः, अविरोधाध्यायः, साधनाध्यायः, फलाध्यायश्चेति नम्नाऽपि क्रमेणान्नायन्ते ।

दर्शनान्तरबदस्यापि उपजीव्या उपनिषद एव । वेदस्य अन्तिमभागनिवृत्तिवादुपनिषदामिवास्यापि वेदान्तसत्ता अन्वर्था । ओपनिषदानां वचसा भियो विरोधेनाऽवभासमानानां सिद्धान्तानां विरोधपरिहाराय भगवता वादरायणेन ब्रह्मसूत्रापरनामधेयं दर्शनमिदं प्राणायि । तदेतत् सार्द्धं पञ्चशतं सूत्रं प्रणिबद्धं स्वल्प-कलेवरात्मकं दर्शनं अखिलवेदान्तसिद्धान्तानामाकरप्रणय इवाद्रियते । भिक्षूणां मादरास्पदत्वादुपादेयत्वाच्चेदं शास्त्रम् भिक्षुसूत्रेति सज्जयाऽपि प्रथितम् । भगवता पाणिनिमुनिना कृते 'पाराशर्यशिलालिम्प्या भिक्षुनटसूत्रयोः' [पा० ४।३।११०] अस्मिन् सूत्रे पाराशर्यपदं पराशरमुत व्यासमेवाभिधत्ते । तद्वर्चितानि भिक्षुसूत्राणि इति पदं सुतरां ब्रह्मसूत्रमेव निर्दिशति ।

ॐ

निर्माणकाल

एवमस्य दर्शनस्य निर्माणकालं विक्रमपूर्ववत्तद्विंशतकपर्यन्तमिति सम्भवति । न च सर्वास्तित्वविज्ञानवादयोरस्मिन्नुपलम्भात् कथं सादृशकालनिर्णयं सुषट् इति वाच्यम् । उक्तसिद्धान्तानां सौगतादपि पूर्वकालिकत्वनिष्पत्तेः ।

भाष्यकारा

भगवतो वादरायणस्यैतत्सूत्रप्रणयने को वा तात्पर्यविषयोभूतो मुख्योऽर्थः इति निर्णेतुं न शक्यं सुकरम् । शङ्कराचार्यप्रभृतिभिराचार्यैः स्वस्वाभिमतप्रतिपादयिष्या, ब्रह्मसूत्राणां योगविभागदिकं विधाय यथार्हं प्रणीतं भाष्यं रतितरामुपक्रान्तम् । तदन्यं रामानुज निम्बार्क-मध्व-वल्लभाचार्यादिभिः स्वस्वसिद्धान्तपराणि भाष्याणि विरचितानि । तानि चात्र यथाप्रकरणं निरूपितानि । तत्र-तत्रैव ध्यानुसन्धेयानि ।

वेदान्तसिद्धान्ता

वेदान्तशास्त्रं भूम्ना अद्वैतवादप्रतिपादकत्वेनैव गृह्यते । एतद्वादप्रतिपादकं तु थोमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं शारीरिकं नाम भाष्यम् । अद्वैतमते, ब्रह्मैव वेदलस्य घराचरप्रपञ्चस्य चारणत्वेनोद्गीयते । आश्रीयते च तदुपोद्गलकत्वेन 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिना भगवतो श्रुतिः । तत्र ब्रह्मातिरिक्तं न किञ्चिदङ्ग्यदूरीक्रियते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुतेः । 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' इति च । 'इन्द्रो मायाभि-

पुरुष इयते' इत्यादि श्रुतयश्च अद्वैतसिद्धान्तस्योपोद्बलकेन लवणम्यन्ते । एषा नये नियतद्वन्द्वमुक्तत्वभाजस्य स्वयंप्रकाशस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मण मायाऽविद्याद्युपाधिना कुण्डिनप्रकाशत्वम्, असङ्गस्य च तस्य आकाशादिप्रपञ्चजनकत्वञ्च स्वीकृतम् । न च कथमेतस्य ब्रह्मणोऽस्य प्रपञ्चस्यैतन्निमित्तोपादानोपकारणत्व सम्भवति । अचेतनस्य जडात्मकस्य जगदश्चैनन्योपादानत्वासम्भवात्, स्वकार्यव्यापित्वेन च ब्रह्मणो एकदेशिदण्डादिविभक्तिकारणत्वस्य दुरूपपादादिति वाच्यम् । मायोपाध्यविच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणस्तदुपपत्तेः । माया, अविद्या, अज्ञानमित्यन्यान्तरम् ।^१ अविद्योपहिते ब्रह्मणि नामरूपे ससार-स्वरूपे सम्भवतः । एकमपि सदब्रह्म कूटस्थनित्य मायया मायाजिद्वदनेकधा विभाष्यते । द्विरूप हि ब्रह्म । एक नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टम् । तद्विपरीतञ्च सर्वोपाधिविवर्जितम् । तद्विद्याकृतनामरूपगुणविविशिष्टं सगुणमुच्यते । तं विवर्जितं निरस्तसमस्तोपाधिसम्बन्धञ्च निर्गुणम् । तदेव ब्रह्म पराऽपरनाम्नाप्यभिलप्यते । न च ब्रह्मणश्चेतनत्वात् कारणकार्यरीरभेदेन प्रपञ्चस्य चेतनत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति शङ्क्यम् । जडप्रपञ्चं प्रति ब्रह्मणश्चेतन्यप्राधान्येन निमित्तत्व स्वाज्ञानप्राधान्येन उपादानत्वमित्यङ्गीकारात् । शक्तिद्वयवत् यथा अयत्कान्तमणिसन्निधानेन जडमपि लौहं चेष्टते तथा चेतन्यसन्निधानेन जडमयमज्ञानं चेष्टते इत्यज्ञानविकारं प्रति चेतन्यस्य निमित्तत्वम् । एव जडाकाशादिकार्यं प्रति मायाया साक्षादुपादानत्वेन मायाविनो ब्रह्मणोऽपि पारम्पर्योपचारादुपादानस्य न विरुध्यते । यद्युच्यते नित्यस्य ब्रह्मणश्चेतनस्य उपादानत्वे प्रपञ्चस्यापि चेतनत्व नित्यत्वञ्च प्रसज्येत । तत्र, प्रपञ्चस्यास्य ब्रह्मविवर्तत्वात् । विवर्तत्वं नाम स्वस्वरूपापरित्यागेन स्वरूपान्तरप्रदर्शकत्वम् । तच्चेह सुतरा घटतेतरामिति न कश्चिद्दोषः ।

यथा रज्ज्वद्वच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाऽज्ञानस्य रज्जुस्वरूपापरित्यागेन सर्पाविस्वरूपान्तरप्रदर्शकत्वम्, तथैवेद्वरचैतन्यनिष्ठाज्ञानशक्तेरपि चैतन्यस्वरूपापरित्यागेनाऽऽकाशादिवस्वरूपान्तररूपेण प्रदर्शकत्वमुपपन्नम् । एवमाकाशादिप्रपञ्चस्य नित्यत्व न सम्भवति । कुतः ? अज्ञानस्य मिथ्यारूपत्वेन तज्जन्यप्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वान् । अथ च तत्रैवस्यैव ब्रह्मणो निमित्तोपादानकारणत्वे लूतादृष्टान्तस्तं पुरस्त्रियते—यथा लूता स्वोत्पद्यमानं तत्तुलक्षणकार्यं प्रति स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तं चैन्यसन्निधानव्यतिरेकिणो जडस्य देहस्य मृतपरीरवत्तन्तुजनकत्वाऽसम्भवाच्छरीरस्य साक्षात्तत्त्वादनत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यापि उपादानत्वेनोप-

१ तेषां मायादिष्वपि मिथो नाममात्रभेद उदीर्यते मूयस्त्वान्मीयस्त्वान्तीति तथापि न स वास्तविक तत्त्वाविशेषान् ।

चारात् । एवमोऽवरस्यापि स्वचैतन्यप्रधानतया निमित्तत्वं, स्वोपाधिप्रधानतया चोपादानत्वमित्यवसेयम् ।

तदित्यमेव अद्वैतवादो हि नाम वेदान्तस्य मौलिकः राद्धान्तः । तदुपपत्तये आत्मप्रत्ययस्य स्वयंसिद्धता अपरिहार्या । इदमत्रावधेयम् । प्रपञ्चस्यास्य समस्ता अपि व्यवहारा अनुभवापोनाः । अनुभूतिश्चात्मसत्तानिवन्धना । आत्मसत्तामन्तरेण तदुपलब्धेः दुरुपपादात् । अनुभूतिप्रक्रियायापामनुभवकर्तुरात्मनः स्वसत्तानुभूने-
रपरिहायित्वेन भानाच्च । आह च स्वयमाचार्यः शारोरिके (२।३।४)—“आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिद्ध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति, अगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वल्पम् । न हि अग्नेरौ-
ष्ण्यमग्निना निराक्रियते ।” इति । किञ्चेतरत्रापि आचार्यः अमुमेवार्थं समर्थयति भङ्गघन्तरेण तद्यथा—“सर्वो हि आत्मास्ति त्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मत्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।” इति । [ब्रह्मसूत्र भा० १।१।१] वस्तुत एवा नये आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं ज्ञातृरूपत्वञ्चेत्येतदुभयमपि अभिमतम् । अन्यथा यथमिष यधिरतां गतस्य, स्वप्नेषु श्रुतपूर्वज्ञानश्रवणं, यथा उद्धृतचक्षुषो वा दृष्टपूर्वरूपदर्शनमुपपद्यते । तथाहि प्राह आचार्य एतेरेषाभ्याम्—
“द्वे दृष्टौ, चक्षुषोऽनित्या दृष्टिर्नित्या चात्मनः । ... आत्मदृष्ट्यादीना नित्यत्वं प्रसिद्धमेव लोके । वदति हि उद्धृतचक्षुः स्वप्नेऽपि मया श्रुता दृष्ट इति ।”

आत्मनोऽद्वैतरत्वम्

तत्त्वतः पर्यालोच्यमाने जगति स्फुटं प्रतीयते यत् सर्वो हि विषयावभास आनृतेवेति तत्त्वद्वयनिबन्धनः । ज्ञाता ह्यात्मा ज्ञेयश्च विषयभूतः पदार्थसमूहः प्रपञ्चादयः । वास्तववादिना नये ज्ञातृज्ञेयमेतदुभयं स्वतन्त्रप्रसत्तापम् । वेदान्तिनाञ्च तयोरेक्यमवधारणं वा । प्रपञ्चस्य सत्ता तु तेषां बेचलं व्यावहारिकी, न ज्ञातु पारमार्थिकी । एतत्तत्त्वं व्यवहारेऽवभासमानं जगत् न चैतन्यव्यतिरेकेण स्थिति-
विषयतामश्नुते । तत्तत्तत्तत्तापस्याजगत् । तत्तत्तत्तत्तत्तत् स्थितिमात्मन्यते इत्यर्थः । उच्यते—“चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि विल जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रतीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते” “नहि आत्मनोऽन्यत्... तत्प्रविभक्तदेशकालं भूतं भवन् भविष्यद्वा यत्तु विद्यते ।” (गारी० भाष्यम्) । यदा नामरूपे व्याप्तिर्यते, तदा नाम-
रूपे आत्मस्वरूपापरिधागेनैव ब्रह्मणाऽप्रविभक्तदेशकालेन सर्वाणि अस्त्यन्तु व्याप्तिर्यते इति । तस्मान् विषयविवर्तिनोर्भेदो व्यावहारिक एव न पारमार्थिक इति । सर्वं होतुं यथाभागमानं जगत् बेचलं धायावस्थित-देशकालकल्पावधि-
विशोऽहम् न सन् वास्तविकम् । कार्यगतायां हि कारणसत्ताया अनुगम्यतत्वं सर्व-

वादिप्रतिवादिसम्मतम् । नहि कार्यस्यो घटः कारणभूता भूतिरामन्तरेण क्षणमपि स्यात् प्रभुः । आह चाचार्यस्तैत्तिरोषे भाष्ये—“विषयाकारेण परिणामिन्या बृद्धेर्ये शब्दाद्याकारावभामा ■ आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवात्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते ।” (तैत्ति० भा० २।१) ।

यथा भूतभवद्भविष्यदाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यापि कालस्यैक्यं, प्राचीप्रतीच्याद्युपध्यवच्छिन्नाया दिशो वा ऐकान्त्यं सर्वदा अध्याहतम् न तर्कशतेनापि निराकर्तुं शक्यम् । तथैवात्स्य दृश्यप्रपञ्चस्यानेकभेदभिन्नस्य सत्तास्वीकारेऽपि न कश्चिदात्मन ऐक्यमद्वैतत्वं वापह्णोतुं सुकरमिति आत्माद्वैतत्वं सूपपन्नमेवेति तेषामाशयः । तथा च कठोपनिषदि—

‘यदेवेह तदमृतं यममृतं तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमान्नोति य इह नानेव पश्यति ।’ [२।१।२०]

ब्रह्मस्वरूपम्

तदेवमुक्तदिशा निर्दिश्यमानः आत्मैव निर्विकल्पकः, निरुपाधिः, निर्विकारसत्ताकः, ब्रह्मपदेनोच्यते तेषां नये । तच्च ब्रह्म निर्गुणसगुणरूपेण द्विविधमिति प्रागबोधाम । तादृशब्रह्मस्वरूपं लिलक्षयिषु, स्वयमाचार्यः स्वरूपलक्षणं, तदस्यलक्षणञ्चेति लक्षणद्वयं तनुते । ‘स्वरूपं सद् व्यावर्त्तक’ इति स्वरूपलक्षणम् । ‘कादाचित्कत्वे सति व्यावर्त्तकञ्च’ इति च तदस्यलक्षणम् । तद्यथा ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ [तैत्ति० २।१।१] एवं ‘विज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ [बृह० अ० ३।१।२८] इति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्, ‘जगदुत्पत्तिस्थितिरूपकारणं ब्रह्म’ इति तदस्यलक्षणम् । अविशेषाध्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मण एव जगदुत्पत्त्यादिकारणत्वं सम्भवति न खलु विशदस्येत्येतत्तदस्यलक्षणम् । यत्रेदमुदाहृतं भवति । यत् :—

कश्चिद्ब्राह्मणः, कस्यचित्सन्निपनरेषास्याभिनयमुन्नाटयन् रगमञ्चे-
ज्वतीर्णः । यत्र स रिपुदलं विजित्य विजयवैजयन्तीमुद्घनोति, प्रजानुरञ्जना-
दिञ्च बहुश आरचयति । किमेतावता, स्वरूपनिर्णयवेलायामात्मानं क्षत्रिय-
मवगमयति ? नन्व । नाटकावसाने सत्येन स स्वकीयं ब्राह्मणस्वरूपं धारयति ।
अभिनयवेलायां तस्य क्षत्रियनरेषाभिनिवेशस्तत्तदस्यलक्षणमावेदयति, ब्राह्मण-
स्वरूपावेदनञ्च स्वरूपलक्षणमिति । तथैव ब्रह्मणो विषयेऽप्यनानुसन्धेयम् ।
न च ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति विशेषणानि प्रतीयन्ते एकविभक्तिरुक्तवान् ।
तच्चान्न न संगच्छन्ते कुत ? उच्यते समानजातीयेषु अनेकद्रव्येषु अनेकानि
विशेषणानि फलान्नायकानि भवन्ति । मह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः तानि

समुपपद्यन्ते, इति वाच्यम् । लक्षणार्थप्रधानानि हि विशेषणानीमानि न विशेषण-
पराणि । सम्भवति च लक्षणविशेषणयोश्च भूयान् भेदः । विशेषणानि तु
समानजातीयेभ्य एव विशेष्य निवर्तयन्ति । लक्षणानि पुनः सर्वेभ्य एव
पदार्थान्तरेभ्य इति । उक्तञ्च तैत्तिरीयभाष्ये [२।१] आचार्येण—

‘समानजानीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य ।

लक्षणन्तु सर्वत एव यदाऽवकाशप्रदातु आकाशमिति ।”

अतः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ इत्येतद् ब्रह्मणो लक्षणम् न विशेषणम् । तत्र
‘यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति सत्सत्यम्’, ‘ज्ञानं चिदात्मकं’, ‘यदि
न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तं’मिति । अतः सच्चिदानन्दस्वरूपमित्येव ब्रह्म-
लक्षणं तत्स्वरूपञ्चेति चतुरस्रम् ।

तदुक्तलक्षणं ब्रह्म यदा मायोपाध्यवच्छिन्नं तदा सगुणं ब्रह्म, अपरं ब्रह्म-
ईश्वरो वेत्यादि पदव्यंषि विद्यते । तदेव सगुणं ब्रह्म अस्य प्रपञ्चस्योत्पत्तिर्त्थिति
लयकारणत्वेनोन्नीयते ज्ञाद्वारं ।

शाङ्करनयनं ब्रह्मणः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वम् । परं रामानु-
जीयनये, स्वीकृते सत्यपि सजातीयविजातीयभेदवैधुर्ये ब्रह्मणः स्वगतभेदशून्यत्व-
नास्त्येव चिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि चिदशस्याचिदशान्तरा भिन्नत्वात् । अतएव
एतद्वैधुर्यमभिन विरोधितत्त्वसद्भावादेव रामानुजीयदर्शने ब्रह्मणः स्वगतभेदसम्पन्न-
त्वमङ्गीकृतमवगम्यते ।

केयं मायेति

यस्तुतः अद्वैतवादसिद्धान्तोऽप्यमतीव जटिलः । जादित्यञ्चास्य भूयतां
मायामवष्टम्ब्य वरीवर्ति । माया एव तत्त्वतोऽस्य वादस्थाधारमिति । मायाहपाव-
बोधनन्तरेणाद्वैतवादः बुद्धिविषयीकसुंमतीव दुष्करः । मायाशब्दोऽपि यद्यपि न
शाङ्कुरोपमः । ततः प्रागापि तदुपलब्धे । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’, ‘मां मर्त्यस्य
मायिनः’ इत्यादि श्रुतिषु । तथाऽपि मायास्वरूपन्तु नूनं तदुपलब्धमेवेति निर्विशङ्कम् ।
मायाशब्दः वैदिकसाहित्ये प्रवृत्तिवचनः । “मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायि-
नन्तु महेश्वर” मिति वचनात् । परन्तु शाङ्करनये, माया नाम सदसद्विलक्षणा का-
प्यनिवर्चनीया ब्रह्मणः शक्तिः । सदसदुभयभिन्नस्य यस्तुनोऽनिवर्चनीयत्वमिति
शास्त्रोपा परिभाषा । माया तु सत्-शब्देन प्रतिपादयितुमनर्हा, ब्रह्मावबोधेन
तद्व्यापारः । सदस्तुनश्च त्रिकालावाप्यत्वात् । सा च ब्रह्मज्ञानेन याप्यते । अस्तरदे-
नाऽपि सा न शक्या व्यपदेष्टुम् । असदस्तुनः प्रतीतेरभावात् । सत्त्वेन व्याप्येत, अस-
त्त्वेन प्रनीयेत इति । मायायां तु सत्-रूपविधवायाप्रतीत्यो सदभावात् सा अनिव-

चनोपपदेनैव परिभाषितुं शक्यते । शङ्करनये मायाऽविद्याशब्दौ हि समानार्थकौ । मायोपहितं ब्रह्म जगद् व्यापारे प्रवर्तते, न तद्विरहितम् । अविद्या हि ब्रह्मण बीज-शक्तिरूपा, तामवष्टम्भीकृत्यैव प्रपञ्चं प्रवर्तते । उक्तं हि शारीरिकभाष्ये—

“अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया माया-मयी महामुक्तिः, यस्याः स्वरूपप्रतिबोधरहिता श्रोते ससारिणो जीवाः ।”

[शा भा १।४।३] ।

यथा सूर्योदयकाले तमः स्थितिरसम्भवा तथैव ज्ञानोदयकाले मायास्थितिः । यथाऽन्धकारः सूर्यासहिष्णुः तथैव मायाऽपि न ज्ञानोदयः सहते । उक्तञ्च —

सेय भ्रान्तिनिरालम्बा सर्वेन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारः सा तमो यद्विचारकम् ॥ [मैष्ण्व्यं सि० २।६६]

अतः वेदान्तिना सा माया न सद्रूपा नाप्यसद्रूपा नाप्युभयरूपा । सा न भिन्ना, नाप्यभिन्ना, नापि च भिन्नाभिन्नोभयरूपा । न चाङ्गसहिता, न बाङ्ग-रहिता, नाप्युभयात्मिका । सा निरतिशयविलक्षणा, अवभुता, अनिर्वचनीया चेति सूपपन्नमेव । उक्तञ्च —

सत्यप्यसत्यप्युभयात्मिका नो

भिन्नाऽप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।

साङ्गाऽप्यनङ्गाऽप्युभयात्मिका नो,

मायाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥ (प्रबोधसुवाकरे ८५-१०९) ।

सेयमव्यक्ता, अनिर्वचनीया, मायायाः ब्रह्मशक्तिरेव निखिलं जगत् प्रसूते । तदुक्तं विवेकचूडामणौ ११०तमे श्लोके—

“अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या ।

कार्यानुमेया मुधिर्यैव माया यया जगत्सर्वमिदं प्रसूयते ॥” इति दिक् ।

ईश्वरस्वरूपम्

शाङ्करनये निर्विशेषं ब्रह्म मायोपाध्यवच्छिन्नं सद्यदा सविशेषब्रह्मत्वमुपैति तदा स ईश्वर उच्यते । अविद्योपाध्यवच्छिन्नं हि ब्रह्मैव ईश्वरपदभागभवतीत्यर्थः । एष एवेश्वरो जगत् सृष्टिः स्थितिः-लयः-कारणत्वेनावधार्यते । स च सृष्टिव्यापार ईश्वरस्य लीलाविलासमात्रः । न किञ्चिद्विशेषप्रयोजनकः । ॥ एव जगतो निमित्त-कारणः, स एव चोपादानकारणम् । न चंकिस्मिन् ब्रह्मणि निमित्तोपादानोभयकारणत्व-कथं घटते इत्याशङ्कनीयम् । चतन्वपक्षालम्बनेन हि ब्रह्मणि जगतो निमित्त-कारणत्वः, मायोपाधिकपक्षालम्बनेन तस्मिन् उपादाकारणत्वञ्चेति प्रादुर्निदिष्ट-दिशा सुतरां सुघटम् । ययैकेन मूर्त्यण्डज्ञानेन सर्वं मृण्मया पदार्था ज्ञाता

भवन्ति तथैवंकस्मिन् ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं ज्ञातम्भवति । (छान्दो० ६।१।२)
मुष्टकोपनिषदि च योनिपदेन ब्रह्मणोऽभिधानात्—“कर्तारमीश पुरुष ब्रह्म योनिम्”
इति ब्रह्मण एव उपादानकारणत्वमपि जगत प्रतिपद्यते । न च सुखदुःखात्मकस्या-
चेतनजगत कारणत्वं चैतन्यभये आनन्दात्मके ब्रह्मणि कथं सङ्गच्छते ? ब्रह्मो-
पादानकेन जगताऽपि चैतन्यभयेनानन्दमयेन च भवितव्यमिति ध्याच्यम् । अचेतन्याद्
गोभयपिण्डाच्चेतनवृश्चिकोत्पत्तिवत्तदुत्पत्ते । मायया चेतनात्तज्जडोत्पत्तिरपि
नाऽस्तम्भेति विक् ।

जीवस्वरूपम्

अद्वैतवादिना नयेन अन्त करणावच्छिन्न चैतन्यं हि जीव । सया हि
शाङ्करभाष्यम्—‘अस्ति आत्मा जीवाय’ शरीरेन्द्रियपञ्जरार्धक्ष कर्मस्त-
सम्बन्धी (२।३।१७) ।’ तत्त्वतो ब्रह्मणोपाधिसम्पर्काज्जुयते जीवभावम् । यदा क्षलु
ब्रह्म बिम्बाकारेण भासते तदा ईश्वर इत्युच्यते । यदा स प्रतिबिम्बेनाच्छादित-
तदा जीव इति सत्ता लभते । यथा आकाशस्थित सूर्यबिम्ब जले निपतति
तदन्यत्र सफ्रमित प्रतिबिम्बता भजते । एषु बिम्बप्रतिबिम्बेषु भेद पार्यक्ष्य वा
सर्वानुभविकम् तथैव जीवेश्वरयोरपि सुतरा पार्यक्ष्य सूपपन्नम् । एव एव भेदो
जीवेश्वरयो स्वरूपेऽपि बहुश प्रपञ्चित ।

विवर्तवाद

अभेदानां विवर्तवादविषये किञ्चिद्विव विविच्यते तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम् ।
जगदिदं मायाजन्य, ब्रह्मणश्च विवर्तस्वरूपम् । विवर्तो हि नाम कार्यनिर्वहणोप-
वादस्य पारिभाषिकी सत्ता । उपादानस्य समानधर्मी अन्यथाभाव परिणाम ।
उपादानाद्विलक्षणोऽन्यथाभावश्च विवर्त । उक्तञ्च अप्ययदोक्षितमहाभागेन—
‘कारणसलक्षणोऽन्यथाभाव परिमाण, तद्विलक्षणो विवर्त इति ।’

(सिद्धान्तलेशे प्रथमपरिच्छद) ।

अयमादाय—यथास्वरूपेणावस्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाभावो द्विधा भवति ।
परिणामभावो, विवर्तभावश्चेति । तत्र वस्तुनो यथार्थस्वरूप परित्यज्य स्वरूपा-
न्तरप्राप्ति परिणाम । यथा दुग्ध स्वरूप परित्यज्य दधिरूपेण परिणमते ।
विवर्तभावस्तु पुन स्वस्वरूपमपरित्यज्य स्वरूपान्तरेण मिथ्या प्रतीतिर्नाम ।
यथा रज्जु स्वरूपमपरित्यज्यापि सर्पाकारेण मिथ्यारूपेण प्रतिभासते । वेदान्तिभि-
रिदं प्रपञ्चनानस्य ब्रह्मणि परिणामभावो न स्वीक्रियते दुग्धादिवद् ब्रह्मणो विरा-
टित्प्रपञ्चादन्तित्यदोषापत्तेः । विवर्तभावे तु नाय दोष । प्रपञ्चभानस्य

[ब्रह्मणि मिथ्यात्वेन विकारित्वाभावात् । विवर्तत्वादमेव तेऽभिनन्दन्ति । उक्तञ्च वेदान्तसारे :—

“सतत्त्वतोऽन्यथाप्रया विकार इत्युदीरितः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रया विवर्त इत्युदीरितः ॥”^१ इति ।

तदेवं तात्त्विकं परिवर्तनं विकारः । अतात्त्विकं परिवर्तनं विवर्त इत्येव निष्कृष्टोऽर्थोऽवसेयः ।

कोऽयमध्यासः ?

मनु नित्यशुद्धबुद्धभुक्तानन्दस्वभावं हि ब्रह्म दुःखनिर्लेपमस्मिन् संसार-
प्रपञ्चे किमिति निपसति इति प्रश्नः समुज्जृम्भते, वदन्तिनः समादधति—अधिद्या-
धिजृम्भिताध्यासवशादिति । अध्यासो हि नाम अतस्मिन् तद्बुद्धिः । तत्पदार्थं
अतत्पदार्थस्यारोप इत्यर्थः । सोऽयमध्यासः^२ अध्यारोपपदेनापि व्यपदिश्यते । वस्तुनि
अवस्वारोप अध्यारोपः । न च जगति द्विविधावेव पदार्थौ अनुभूयमानावबलो-
क्ष्येते विषयः विषयी चेति । तत्र युष्मत्प्रत्ययो विषयत्वेनास्मत्प्रत्ययश्च विषयित्वेन
गोचरोक्षियते । तत्र प्रत्यक्षगोचरे विषय विषयान्तरारोपोऽध्यासे घटते । विषयिणि
अस्मत्प्रत्ययगोचरे आत्मनि स न सङ्गच्छते, इत्याशङ्क्यम् । सत्यपि विषयित्वे
आत्मन अस्मत्प्रत्ययस्य विषयीभूतत्वात्तस्य विषयत्वमपि न दुरुपपादम् । पुरोऽव-
धत्सितविषयव्यतिरेकेणापि अप्रत्यक्षे आकाशे, तलमलिनत्वाद्यारोपः क्रियमाणोऽव-
लोक्यत एव । इति न कोऽपि दोषः ।

स पुनरध्यास अनादिरनन्तश्च । आहुश्चाचार्यपादाः—

“एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासः मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्व-
प्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः ।” इति ।

तदेतन्निवारणार्थमध्यात्मविद्योपदेश एव वेदान्तज्ञास्त्रस्य प्रधानोद्देश्यम् ।
शङ्करपरवर्तिनो ह्याचार्या नव्यवेदान्तिपदेन सिद्ध्यन्ते । तेषा मतान्यपि
विद्वन्नात्रदिशाऽत्र विचार्यन्ते । नव्यवेदान्तिभिः वेदान्त-सिद्धान्ताः कयापि विशिष्ट-
विधया व्याख्याताः विभाव्यन्ते । परमविदुषा अण्णयदीक्षितेन एषा सहप्रहः

१. इदमत्र प्रतिपत्तव्यम्—यथा मुखमेकमनेकेषु मणिदर्पणादिषु भद्रमूत्रेषु
विवर्तमानं तच्छायापत्त्या विभिन्नवर्णपरिणामतया चकास्ति, न तत्र तत्त्वतो
विभिन्नवर्णपरिणामसुखलितानि मुखानि भवन्ति । तदेते वर्णपरिणामविवर्ता-
उच्यन्ते ।

२ स्वच्छवले स्फटिकमणौ, लाक्षारसावमेकतिरस्कृतघवलम्बि,
लाक्षारमणुणारोपेण अण्णोऽय स्फटिकमणिरिति यदवभागेन सोऽयमध्यासो
नामेति विवेकः ।

‘सिद्धान्तलेशसंग्रहे’ कृत । अविद्यामाययो पार्थक्यम्, जीवेश्वरयो स्वरूप, जगत उपादानकारणत्वमित्यादि विषयानवलम्ब्य नव्यवेदान्तिभिर्बोधगम्या द्युक्त्य समुद्भाविता । भगवता शङ्कराचार्येण ब्रह्मणो जगदुपादानकारणत्व प्रत्यपादि । सक्षेपशारोरिककारेण विशुद्धब्रह्मण एवोपादानकारणत्व, विवरणकारणयेन च माया शबलित ब्रह्मैव जगदुपादानकारणमित्युपपादितम् । तत्त्वनिर्णयकारमते ब्रह्म माया चेतदुभयम्, सिद्धान्तमुक्तावलोकारमते केवल मायाशक्तिरेव तदुपादानकारणत्वेनो-
नीता, परञ्चदशीमतानुसारेण माया खलु शुद्धशक्तिमयी, अविद्या च रजस्तमो
बहुला । मायास्वरूपविषये मतानि द्वेभिन्नान्ते । यथा खलु मूर्त्तिकामा इलक्षणता
घटोत्पत्तिप्रति द्वारकारणतामभिनन्दति, तथैव शुद्धब्रह्मण उपादानत्वेऽनुते
माया द्वारकारणतामिति । पर चाचस्पतिमिथास्तु जीवाश्रितमायया विषयीकृत
ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेण परिणत भवतीति स्वीकुर्वन्ति । अतोऽस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैवो
पादानकारण माया तु सहकारिकारणम् । उक्तञ्च कल्पतरौ—

स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारण शङ्करोऽब्रवीत् ।

जीवभ्रान्तिनिमित्तं तत् बभाषे भासतोपति ॥

अजगत नटवद् ब्रह्म कारण शङ्करोऽब्रवीत् ।

जीवाज्ञानं जगद्बीजं जगो वाचस्पतिस्तथा ॥ इति ।

जीवेश्वरयो स्वरूप हि चैतन्यस्य प्रधानविषयतामालम्बते । तत्र विशेषतः
आभासवादः, प्रतिबिम्बवादः, अवच्छेदवादः, जीवेश्वरवाद आद्याः प्रधानवादा
बहुधा प्रस्युरन्ति । तत्र वाचस्पतिमिथास्तु अवच्छेदवादमेवाभिनन्दन्ति । तेषां
नयेन एकमेव चैतन्य अज्ञानाश्रयेण, विषयभेदेन च द्विविधः अज्ञानविषयीभूतचैतन्य
मय ईश्वरः, अज्ञानाश्रयभूतश्चैतन्यमयश्च जीवः । अथ अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः,
अविद्यावच्छिन्नश्चैतन्यमय ईश्वरः । इति विवेकः ।

तदिदमद्वैतवादस्य संग्रहेण विवेचनम् । एतदनुशीलनं हि भगवतः शङ्क-
राचार्यस्य प्रसरतरङ्गपाठवत्, अलौकिकीं प्रदीप्तप्रतिभां, प्रकाण्डं पारंगतस्य, तत्त्वपार-
क्षिणीं प्रज्ञाञ्च परिचाययति । विश्वप्रहेलिकामवबुधोद्यियो शङ्करोपतस्य
अद्वैतवेदान्तस्य सुलभाश्रोतुं न ऋचिदयो वादः समुत्सहते । नूनमद्वैतसिद्धान्तोऽयं
वश्यवाच सम्पग्नानरदमे आचार्यस्य गौरवगरिष्णः परां कोटिमादीवमानो
विश्वेषां हृदयपटले अद्याद्भूतो बद्धमूलः सञ्जातः ।

तथा श्रेयः प्रतिष्ठा भर्जति —

तावद् गर्जन्ति शारत्राणि जम्बुषा विपिने यथा ।

न गर्जन्ति महाशक्तिपर्यावृष्टान्तबेसरी ॥

इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

वेदान्तशास्त्रस्य प्रधानाचार्याः

वेदान्तसिद्धान्ता न खलु ऐदम्प्रायम्येन भगवता वादरायणेनैवोपनान्ता अपितु तदरिक्ता अन्येऽपि तत्प्रावकालीना बहव आचार्या एतत्सिद्धान्तप्रतिपादका जासन्निति वादरायणोयसूत्रेरेवावसोयते । बहुत्र सूत्रेषु तत्तन्नामधेयस्मरणात् । तद्यथा—

आत्रेय.—‘स्वामिन क्लृप्त्युतेरित्यात्रेय’ [ब्र० सू० ३।३।५५] इत्यस्मिन् सूत्रे यज्ञाङ्गाधितोपासना, यजमानद्वारा ऋत्विग्द्वारा च सम्पद्यते । तत्फलविषये सन्देहः, यजमानस्तत्फल लभते ऋत्विग्वेति । आत्रेयमतेन तत्त्वमफलं यजमान एव लभते न ऋत्विगिति निर्णयः ।

आश्वमेध — एतन्नामनिर्देश केवल ‘अभिष्यक्तेरित्याश्वमेध’ [ब्र० सू० १।१।२९] इत्यस्मिन् सूत्रे उपलभ्यते । अस्य नयेन विज्ञानात्मपरमात्मनो भेदाभेदसम्बन्धः । इमे भेदाभेदवादिनः । श्रुतिप्रकाशिकाया कर्तुं सुदर्शनाचार्यनयेनास्यैव नयः पूर्वकालवर्तिना यादवप्रकाशेन समर्थितः । सर्वव्यापकोऽपि सन् परमेश्वरश्चचिदुपनिषत्सु प्रदेशमात्रिकत्वेनोपवर्णितः । एषामुपपत्तिरत्र यदनन्तोऽपि परेशभवनानामनुग्रहायैवेदशित्वेनाविर्भवति । कात्स्न्येन तदुपलब्ध्यनुपपत्तेः, हृदयादिप्रदेशमात्रे उपलब्धत्वादेव स प्रदेशमात्र इत्युच्यते ।

औडुलोमि.—त्रिषु सूत्रेषु एतन्नामनिर्देश उपलभ्यते वेदान्ते ‘आत्विज्यमित्यौडुलोमि ... [३।४।४५] । इत्यादिषु । एषा भिन्नावस्थाकारणको हि भेदाभेदः । ससृत्यवस्थाया हि जीवब्रह्मणो भेदः । मुक्तावस्थायान्तु तयोर्भेद एव । एतन्मतञ्च वाचस्पतिमहाभागैरपि भामत्या सम्यगुपपादितम् ।

कार्णार्जिनि.—“चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनि” [ब्र० सू० ३।१।९] इत्यस्मिन् सूत्रे एषा नाम स्मृतमेकवारं किन्तु भीमासायामनेकवारमिष्यतेषा प्रसिद्धिमात्मापयति ।

काशकृत्स्न.—अथमपर आचार्यः । ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्न’ [ब्र० सू० १।४।२२] इत्यस्मिन् सूत्रे ह्यस्य नामनिर्देशः । अस्य नयेन परमेश्वर एव जीवरूपेणास्मिन् सत्सारेऽवस्थितः । तदाह शङ्करः—“काशकृत्स्नस्याचार्यस्य आविष्कृतः परमेश्वरो जीवो नान्य” इति मतम् ।” शङ्करनयेनाऽपि चेतत् श्रुतिसम्मतम् मतम् ।

जैमिनि.—भीमासाशास्त्रप्रणेतुरस्य आचार्यस्य नामस्मरणं वेदान्ते बहुशङ्कृतमवलोक्यते । आचार्योऽसौ वादरायणस्य प्रधान शिष्यः । इत्यादि ।

एवं शङ्करोत्तरकालीना अपि वेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादका बहवो विद्वांसोऽभवन् । तद्यथा—

मण्डनमिश्र.—शङ्कराचार्यसमकालीन अद्वैतप्रतिपादक मोमासक-
मूर्द्धन्य । अस्य प्रसिद्धो ग्रन्थ 'स्फोटसिद्धि'नाम । अन्यश्च 'ब्रह्मसिद्धि'नाम
शङ्खपाणिनिकृतटीकासंवलित ।

श्रीशङ्कराचार्यस्य शिष्येण सुरेश्वराचार्येण, तत्तिरोयबृहदारण्यकभाष्ये च
वार्तिकमारचय्य वार्तिककार इत्युपाधिख्यालम्वित । तदप्यस्य शिष्येण पद्मपादा-
चार्येण ब्रह्मसूत्रस्य चतुःसूत्रीमधिकृत्य पञ्चपादिका नाम्नी पाण्डित्यपूर्णा प्रामा-
णिकी टीका रचिता । तदुपरि च प्रकाशात्मयतिमहाभागेन विवरणाया व्याख्या
व्यलेखि । सुरेश्वराचार्यस्य शिष्यप्रवरेण सर्वज्ञात्ममुनिना, ब्रह्मसूत्राणां सक्षेपशा-
रीरिकाख्या पद्यात्मिका व्याख्या च रचिता । नवमशतकसम्भवेन वाचस्पतिमिश्र-
महाभागेन शङ्करभाष्ये भामती नाम्नी भव्या प्रामाणिकी च टीका आटीकित ।
यया सर्वतः प्राक् सर्वोत्कर्षतया ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य गूढतमरहस्यमुद्घाटित विभाव्यते ।
द्वादशशतकसम्भवेन श्रीहर्षमहाकविना विरचित खण्डनखण्डसाद्याख्यो ग्रन्थ
पाण्डित्यस्य निकषप्रावभूतोऽद्यापि विलसति । त्रयोदशशतकजातेन चित्सुखाचा-
र्येण सत्त्वदीपिकाख्या व्याख्याऽपि शेषरीभूता प्रख्यायते । चतुर्दशशतककल्धजनयो
विद्यारण्यस्यामिनः पञ्चदशो वेदान्तप्रपञ्चे निरतिशयस्यातिमुपालभत । परम-
सूरिणा आनन्दगिरिणा शङ्करभाष्यस्य व्याख्यामालिख्य महदुपकृतं वेदान्ततत्त्व-
मधिजिज्ञासूनाम् । मधुसूदनसरस्वतीमहाभागेन अद्वैततत्त्वरहस्योद्घाटनकरी
अद्वैतसिद्धिनाम्ना प्रसिद्धा टीका विरच्य वेदान्तकेसरित्वमुपालम्भि । सप्तदशशत-
कोपरतज्जन्मना विदुषा अप्ययदीक्षितेन कल्पतरुपरिमलमालिख्य भामतीनिगूढार्थं
प्रकाशित । इत्थं वेदान्तसाहित्यमतीव बृहत्कलेवर सम्पन्नम् ।

अद्वैतवादस्याऽऽचार्य

श्रीगौडपादाचार्यः.—अद्वैतवादस्य प्रथम प्रवक्तृक धीगौडपादाचार्य ।
माण्डूक्यकारिकाग्रथ मौलिको ग्रन्थ । 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये'ति अस्य वादस्य
प्रधानो राद्धान्तः । गौडपादाचार्यस्य समय ईस्वपूर्वं ६०० मितः ।

श्रीशङ्कराचार्यः.—श्रीशिवमुत्सुतस्तत्तिरोयशास्त्राध्यायी, स्वजन्मना माला-
धारप्रान्ते पेरल्लप्रदेशे नम्बूदीवाहणकुलमलञ्चकार । बाल्यकालादेवातीव तेजस्वी,
अलौकिकमेधासम्पन्नः । अस्याखिलातिशायिनीं प्रतिभा अनन्यसाधारिणीञ्च तर्क-
पटुतां धान्तर्दातितां स्थितप्रज्ञतां समन्वयात्मिकां शोभुषीं, श्रद्धाविख्या तपः साधना-
ऽच्चाकल्प्य को नाम कोविदो मनीषी सहसा प्रणतमस्तस्वस्तप्रोदीरयेन्नमोवर्चाति
भूयाति सरमा इति । अस्य प्रातराराध्यस्य साक्षात्तरस्यत्ययतारस्य जन्मसमयः
ईस्व ७८८ मितः निर्वाणकालश्च ईस्व ८२० मितो विभाव्यते । अस्मिन् द्वात्रिंश-

द्वर्षोपसि स्वल्पोपसि वयसि खलु महद्भुत वेदधर्मोद्धारस्य यच्चमन्त्रितारक-
कार्यं कृतं तदेवास्याद्य विश्वव्यापियशोरादि प्रकाशयद्विलसति । अतएवैष महनीय-
कीर्त्तिर्जगद्गुरुभगवत् शङ्करस्यावतारस्त्वेनोरोरित्यते महामनस्विनि । आसोद-
सो श्रीगोडपादाचार्यशिष्यस्य भगवत्पादश्रीगोविन्ददेवस्थान्तवासी । एनमुद्दिश्य—

‘अष्टवर्षे चतुर्वेदो द्वादशे सबशास्त्रवित् ।

षोडशे कृतवान् भाष्य द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगाद् ॥

इति कस्यचिदभियुक्तस्योक्तिं सुतरां सञ्जायतीति । प्रस्थानत्रय्या आद्या
भाष्यकारा इमे एव महाभाषा । उपनिषद्भाष्य, गीताभाष्य, ब्रह्मसूत्रभाष्य,
माण्डूक्यकारिकाभाष्य, विष्णुसहस्रनामभाष्य, सनत्सुजीवभाष्य, सौन्दर्यलहरी,
उपदेशमाह्वी चेत्येवमाद्या अस्य विशिष्टरचना समुल्लसन्ति महापुरुषस्य अस्य
सर्वतोमुखी प्रभामुरा प्रतिभा प्रख्यापयन्त्य । एषा रचनाशैली रोचिष्णुतरा गम्भीरा-
णामर्यानां सारल्येनाभिव्यक्तीकर्त्तुमनन्यसाधारणौ । प्रसन्नगम्भीररचनावचना-
खलिरेषा साहित्यसद्भाषाऽपि ससृष्टसाहित्यस्य शेषधरेवास्ति निरुपम ।

वाचस्पतिमिश्रा —अद्वैतसिद्धान्ताचार्याणां गणे सत्रभवन्तो विद्वन्मूर्द्धन्या
भामतीकारा आचार्यवाचस्पतिमिश्रा महाभाषा शोभयन्ते । एषा स्थितिकालम-
धिकृत्य बहवो बहुधा व्यवतिष्ठन्ते । केचनस्य जन्मपरिग्रह ११५७ शतके विभाव-
यन्ति । अपरे द्वादशशताब्द्या अन्तिमचरणेऽस्याविर्भावमङ्गीकुर्वन्ति । इतरे अमु-
श्रीहृत्समसामयिक स्वीकुर्वन्ति । स्वयमनेन स्वकीयन्यायसूचीनिबन्धे यदुल्लिखितं
तेनावगम्यते यदेव सन्दर्भो वंक्रमे ८९८ शतके लघ्वावतार इति । एतावता नैतद-
नुमातुं दुष्करं यदसौ नवमदशमशताब्दीमध्यघटिते काले गृहीतजन्मेति । किञ्च
भामतीटीकायां धर्मकीर्त्तिनाम्नो बौद्धादशानिकस्योत्पत्तेरालम्ब्यते । तदुत्तरकालभवस्य
कस्यापि द्वादशानिकस्य नामकीर्त्तनं न दृश्यते । धर्मकीर्त्तिश्च पञ्चमपष्ठशतकयो-
र्मध्यकालमवो निर्धार्यते । तदेतावताऽप्यस्य कालो नवमशताब्द्यामेव संपदितो
भवति । विद्वन्मणिनां वाचस्पतिमहाभागेन जन्मना मियिलामण्डलमलमकारि ।

अनेन महामेषाविना बहवो ग्रन्था विरचिताः । ये खलु विद्वत्समाजेन बहुतर
समाद्रिपमाणा अद्यापि ससृष्टदशानिकसाहित्यरत्नाकरे कयापि प्रोज्ज्वल्याऽभया
जाञ्चल्यमानास्मभवनासन्ते । तेषु च परमप्रसिद्धा ब्रह्मसूत्रभाष्ये ‘भामती’, सुरेश्व-
राचार्यवृत्तरहसिद्विधिमधिकृत्य ‘ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा’, साध्यकारिकोपरि ‘तत्त्वकौमुदी’,
पातञ्जलदर्शने तत्त्ववंशारदी, न्यायदर्शने ‘न्यायवार्त्तिकतात्पर्यम्’, पूर्वमीमांसा
दर्शने ‘न्यायसूचीनिबन्ध’, मट्टमतमुद्दिश्य ‘तत्त्वविन्दु’, एव मण्डनमिश्रविरचितविधि-
विधेये ‘न्यायकणिका’ प्रभृतयोऽजयैऽपि नैके ग्रन्था तत्त्वज्ञाननिधयः ।

यद्यपि वाचस्पतिमिधेन यद्वत्स्वपि दर्शनेषु प्रामाण्यभूताष्टोवा आटीकिता
 तत्तत्सिद्धान्तजातमुज्ज्वलयन्त्यः, तथाप्यस्य शाङ्करमतमतिनरा शब्दनेत्रम् इति तत्-
 द्विवृतिभङ्गपानितरा व्याभासनेतराम् । सोऽयं वाचस्पतिमिश्र कृतदार्ष्ट्यपरिघोर्नपि
 किल नैट्टिकग्रहणकारी एव आसीदित्यनुभूयते । अन्यलेखनगीतमाख्येनया समाधि-
 निरुद्धचेतस्तत्तत्स्य, विषयान्तरनिवृत्तान्तकरणवृत्त्या तादवत्तत्त्वमित्यनुमीयते ।
 तद्विषये एका विवदन्ती प्रचलति । यदेवदाग्री अन्यलेखनव्यप्रमानम् आसीत् ।
 तदाऽस्य प्रदीपस्तंभाभावात् निर्वाणमभून्न । तदाऽविलम्बं तस्य मुगूहिण्या भामतीति
 मुगूहीतनामधेयया स दीपस्तया प्रज्वलनं भूतं यथा क्षणमपि अस्य व्ययंता नाप-
 सीत् । तदिदं हस्तलाघव विलोच्य मिश्रमहाभागा अतीव प्रसन्ना सन्तः, ताञ्च
 तत्रैवोपस्थिता ब्रुवा प्रपच्छुः, 'किमपि वस्तुनामासि चेत् वद विन्ते प्रियं करोमि'
 प्रेयसी प्राह, 'देव' तया कुरु यया ते वदतन्तुर्न भवेत्प्रवच्छिन्न इति' । 'तयास्तु'
 इति कृत्वा मिश्रमहोदयो वभाषे । अक्षय्या सन्तर्नि ते दास्यामि । तदनु शाङ्कर-
 भाष्योपरि 'भामती'ति प्रख्याता व्याख्या तन्नाम्नैव व्यतनोत् । तदद्यापि स किल
 वाचस्पतिमिश्र सा च तदीया भार्या पुण्यशीला भामती अजरामररूपेण यश-
 शरीरेण उभावपि विश्वव्योम्नि विलसन्तो विराजते इति ।

अथ पङ्कशन-समन्वय

इह खलु ससारचक्रे सञ्चङ्क्रम्यमाणानां तनुभूता साध्यत्वेन चत्वारं पुरुषार्थां धर्मार्थकाममोक्षारथां सकलश्रुतिस्मृतिपुराणैतिहासानुमोदितां जनं सेव्यत्वेन वर्णिता । तत्र निरतिशयानन्दत्वेन, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षत्वं पुरुषमात्रेणाप्यमानत्वात् परमपुरुषार्थत्वम्, अत्यन्तपुरुषार्थत्वं वा प्रतिपादितम् । अत्यन्तपुरुषार्थं परमपुरुषार्थं मोक्षं मुक्तिं क्वचित्कम् अपवर्गं इत्यनर्थान्तरम् । यद्यपि मोक्षस्वरूपमभिलक्ष्य मनानि बहुशो भिद्यन्ते शब्दमात्रतः, तथापि तत्त्वतः पर्यालोच्यमाने तेषां सर्वेषां सात्पर्यविषयीभूतोऽयं नूनमेकवाक्यतायामेव घटते इत्यत्र न कापि सङ्गीति ।

किञ्च वेदमूलकान्येव निखिलानि दर्शनानि, वेदोपबृंहणायमेव च तेषां प्रवृत्तिः, तत्सु तस्तेषु विसत्त्वादावकाशः ? नहि समानप्रसवप्रयोजनेषु पदार्थेषु कलहः शक्यतेऽनुमातुम् । लब्धप्रसवानि च सर्वाणि दर्शनानि श्रुतित एवेत्यत्र न कस्यापि धैम्यम् । सर्वेषां दर्शनानां प्रयोजनत्वेन, धर्ममोक्षेऽप्यत्वेन वा यदुत्कीर्तितं परीक्षकैस्तत् प्राणिनामेतद्दृश्यं प्रपञ्चावबोधोदञ्चनपुरस्सरं नि श्रेयसाधिगमं प्रत्युन्मुखीकरणमेव । वस्तुतः—

तत्तद्दर्शनतन्वायेषु परामृश्यमानेषु खलु तत्तत्तत्त्वज्ञानपुरस्सरं मोक्षमार्ग-प्रदर्शनं सर्वेषां दर्शनानां प्रयोजनत्वेनोपन्यस्तमवगम्यते, इत्यत्र तु को नाम चक्षुष्मान् विप्रतिपद्येत । एव सति यदि नाम दार्शनिका एव स्व-स्वदर्शनं निमित्तीकृत्य रागद्वेषादिपरिग्रहवन्तः सन्त परस्परं कलहायेरन्तर्हि ततः परं किं वा सम्भवेत्लोकैः हास्यास्पदम् । अतः तात्त्विकदृष्ट्या विमुश्यमाने स्ववगतं भवति यदापाततोऽवभासमाना अपि ते ते विसत्त्वादा न तत्त्वतः स्थितिं लभन्ते । सर्वेषामन्ततः समानाकारेणैव मोक्षलक्षणचरमसिद्धान्तप्रतिपादनं एव पर्यवसानात् । तथा चोक्तं माण्डूक्यकारिकायां भगवद्गीतापादाचार्ये —

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता वृद्धम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं विरुध्यते ॥ इति ।

आहुदचात्र श्रीमन्तो भगवच्छङ्कराचार्या अपि भाष्यमातन्वानां—'एवं रागद्वेषोपेता स्व-स्व-दर्शनसिद्धान्तनिमित्तमेव परस्परं विरुध्यन्ते । तैरन्यान्याविरोधिभिरस्मदोपेता वैदिकं सर्वानयत्वादात्मैक्यपक्षं न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिरभिधाने जातेऽपि यथैक्यज्ञानेन न ऋध्यति एव अस्मिन् दर्शनादिनिमित्तद्वेषादिर्नास्ति इत्यभिप्रायः' इति । समुपश्लोकयाञ्चक्रे च श्रीगणेशध्वराज

पुष्पदन्ताचार्यस्तास्तान् प्रत्यक्षभासमानान् विसृष्टान् निराचिकीर्णम् । तेषामेक-
वाक्यताञ्चोपपादयन् —

अथो साध्य योग यशुपतिमत खेत्तवमिति,

प्रभिते प्रस्थाने परमिदमद पथ्यमिति च ।

रुचीना वैचित्र्यादृजुकुटिलनरनापयजुषा,

नूणामको गम्यस्त्वमसि पथसामर्णव इव ॥ इति ।

तदेव सर्वेषां दर्शनानां शब्दसो अर्थतो वा प्रत्यक्षभासमाने विसृष्टादेशेऽपि
तत्तात्पर्यं विषयीभूतेऽर्थे समानाकारस्य एव तानि पर्यवसन्ति इति । तथा च न
तेषु कश्चन तात्त्विको विरोधः । तदेवम्—ईश्वरो जीवः प्रकृतिश्चेत्पारमर्के व्रतवादे
व्यवहारवशात् तु सर्वाण्येव दर्शनानि भ्रष्टयुक्ते कात्स्न्येन । निश्चेयसाधिमर्मेऽपि
तानि सर्वाणि विज्ञवसन्ति । सम्भवेद्युर्नाम तत्तद्दर्शनप्रणेतृणां वृत्त्यो विभिन्ना
तत्तद्विषयप्रसरमधिकृत्य, परन्वन्ततः ते तत्त्ववशिनो महर्षयः प्रतिकूलतया
वेदनीयं तु खपदवाच्यं कण्टकं निराचिकीर्णम् अनुकूलतया च वेदनीयं कुसुमस्तवक-
ञ्च सचिकीपम् तत्तदुपायविशेषं मृग्यमाणा परिणतो साम्यमेव प्रतिपालयन्ति ।
अतोऽन्ते सर्वाणि दर्शनान्यपि त्रिविधदुःसाध्यन्तनिवृत्तिलक्षणे अत्यन्तपुरषार्थे एव
समन्विद्यन्ति लक्ष्यन्ते न तानि मात्रयाऽपि विरुध्यन्ते इति विवेकः ।

ये त्वत्र केचन विप्रतिपद्यमाना ददन्ति—यदि नाम एतेषु पददर्शनेषु
समन्वय एव भवेदभिप्रेतस्तर्हि सर्वदर्शनचरमोद्देश्यत्वेन प्रतिपाद्ये निश्चेयस्वरूपे
तानि न भिद्येरन् । प्रत्यक्तञ्च तानि वेभिद्यन्ते तत्र—तद्यथा न्यायवर्शेषिकसाध्य
मते तु अत्यन्तदुःखनिवृत्तिरेव निश्चेयसम् । त्रिदण्डिमते पुनः जीवात्मनो ब्रह्मणि
सत्य एव मोक्षः । वेदान्ते च अविद्यानिवृत्तिरेव । भाट्टास्तु पुनः नित्यमुल्लसाभात्कार
मिव मोक्षत्वेनोपयन्ति । इति कियाम् महोपान् विसृष्टाः । एव प्राप्ते ब्रूम, एव-
ञ्जातीयकेषु लक्षणेषु यद्यपि आपाततो भासमानास्ते ते विसृष्टाः प्रतीतिविषय-
मवतरन्ति—तेषां पिते न वास्तविकाः । कुत, निश्चेयसावस्थापरमात्यन्तिकबुद्धि
निवृत्तेस्तु सर्वेषामर्थमर्थेनाङ्गीकारात् । एव स्थिते विसृष्टादस्यावकाश एव कुत ।
इदमत्रावधेयम्—वेदप्रतिपादितसिद्धान्तान् विशदयितुमेव दर्शनानां प्रवृत्तिः ।
सर्वेषां दर्शानिर्क प्रकृति-पुरुष-ईश्वराश्चेति पदार्थत्रयस्य ससारचक्रस्य निर्वह-
णार्थम् प्राधान्येनाङ्गीकृतम् । तत्तत्सिद्धान्ताङ्गीकार एव सर्वेषामेव वाक्यता ।
तत्प्रतिपादनप्रक्रियायां ते भिद्यन्तां नाम सत्र न वापि हानिः । सिद्धान्ततः एक-
वाक्यतापन्नेषु तेषु प्रक्रियायां किञ्चिदभिद्यमानेष्वपि न कश्चन विसृष्टाः सम्भवति
क्षेत्रात् तत्तत्प्रधानसिद्धातेषु एकावक्यता घटते, घटत एव हि सल्लु सा ? स्फुटम् ।
अत्र तेषु किञ्चाविरोध एव न कश्चिद्विरोधः ।

तत्र वैशेषिकन्याययो समानतन्त्रता प्रसिद्धा । जीव-जगतो यथार्थस्वरूप-
प्रतिपत्त्यर्थं हि चिदचिद्भेदनिर्णयार्थञ्च वैशेषिकदर्शनस्याविर्भावः । परन्तु
तादृशज्ञानं न क्वचित् तर्कपरिष्कृतपद्धतिमन्तरा भवितुं शक्यम् । एतदर्थं न्याय-
दर्शनस्य प्रवृत्तिः । तदेतदुभयो समानतन्त्रत्वान्न कदापि कलहावकाशः । किञ्च
द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां जायमानस्य तत्त्वज्ञानस्य निश्चयसाधिगमः प्रति
हेतुत्वमाचक्षार्णरक्षपादमुनिभिः वेदप्रामाण्यञ्चाङ्गीकुर्वाणं सह प्रमाणादिपदार्थानां
तत्त्वज्ञानस्य साधनतामुपपादयता वेदप्रामाण्यञ्चापि तथैव स्वीकुर्वता नैय्या-
यिकानां, कथमियं मियो विरोधः सम्भवेत् शक्यसङ्कल्पः । नचानयो तन्त्रयो
समानविषयत्वात् एषेनैव गतायत्वात् तयोरेकतरस्यापार्थक्याऽऽङ्गुनीयाः । तयो-
रेकेन द्रव्यादिपदार्थानां विदग्धस्य व्युत्पादनात्, अपरेण च प्रमाणादिहेत्वाभासा-
न्तानां व्याख्यानावुभयोरपि आवश्यकतया नैकेनापरस्य गतायत्वं सम्भवति ।

नन्वयं न्यायवैशेषिकयोर्विरोधस्तु कथञ्चित् परिहृतः । परन्तु वेदेष्वर-
वादिस्यां ताभ्यां सह साध्यदर्शनान्तु सामञ्जस्यं नाश्नुते । तस्य निरोधवरवादित्वात् ।
दर्शनमिदं निरोधवरवादोति पदेन जगोयते । 'ईश्वरासिद्धे'रित्यादिसूत्रेषु कपिला-
चार्येण प्रस्फुटम् ईश्वरो निराकृतो दृश्यते । तत्कथमिव ताभ्यां तस्याविरोधः
सम्भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः । नहि ईश्वरनिराचिकीर्षया साध्यप्रवृत्तिः । किन्तु अन्त-
र्रणविधर्मणा शोक्मोहादीनाम् असङ्गे पुर्ये असद्भाव व्युत्पादयितुम् । इदमत्र
बोध्यम् । कपिलानां नये—प्रकृत्या बहुदादौ जनयितव्ये ईश्वरो नापेक्ष्यते ।
स्वतन्त्रतयैव जन्मज्यते । इति चित्स्यापमिषायामेव तेषां प्रधानं तात्पर्यं न जातु
तादृशो आपाततः प्रत्ययभासमाने ईश्वरास्तित्वनिराकरणे । इति ।

न च 'ईश्वरासिद्धे'रिति सूत्रेण तु प्रव्यक्तमीश्वरो निराकृतः कथं तदन्त्य-
तात्पर्यविपक्षतयोनीयत इति वाच्यम् । उक्तसूत्रस्य प्राधान्येन ईश्वरनिराकरणे
तात्पर्याभावात् । तथा हि साध्योपनीतप्रत्यक्षलक्षणस्य ईश्वरप्रत्यक्षोऽव्याप्ति-
माशङ्क्य तन्निरासायैवोक्तसूत्रस्यावतारः । तत्र तावदेतत्प्रकरणमनुसन्धेयम् ।
प्रकरणानुरोधेनैव व्याख्यातानि च सूत्राणि यथार्थमर्थं समर्पयति, नायथा ।
प्रकरणञ्चान्न प्रमाणलक्षणस्यैव । प्रत्यक्षं लिलक्षदियुराचार्यः ब्रूह—

'यत्समन्वयः सत्तदाकारोत्लेखि विज्ञानं प्रत्यक्षम् ।' (सा० १।८।९)

अस्यायमाशयः—यत् अयंसन्निकर्षजन्यार्थाकारेण परिणता या चित्त-
वृत्तिः तदेव प्रत्यक्षम् । एतल्लक्षणानुरोधेन प्रत्यक्षस्य सन्निकर्षजन्यत्वम् । ईश्वर-
प्रत्यक्षान्तु न सन्निकर्षजन्यम्, तस्मात् तादृशलक्षणस्य द्रष्टृत्वात् न तल्लक्षणं श्रद्धेयं
भवति । इति पूर्वपक्षं निराचिकीर्षणंवाचार्येण—'ईश्वरासिद्धे'रिति सूत्रमुपनिबद्धम् ।

यमोश्वरमभिलक्ष्य भवता लक्षणस्यैतस्य तत्रभवता अव्याप्तिराशङ्क्यते तस्यै-
श्वरस्यैवासिद्धेः । न तत्र अव्याप्तिलक्षणो दोषो न घटते इति भावः । अत्र अदोष
इति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम् । तादृशस्यैश्वरस्य सिद्धयभावादित्यत इमे निरोश्वर-
वादिनः कपिलाचार्यस्य निरोश्वरवादित्वे सूत्रमिदं प्रथमोपपत्तिरूपेण प्रत्युपस्था-
पयन्ति । किञ्चान्यान्यपि त्रीणि सूत्राणि समुदाहरन्ति कपिलाचार्यस्य निरोश्वर-
त्वोद्भक्तानि । तद्यथा—

प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः । [सा० ५।१०]

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात्तेश्वरस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

सम्बन्धाभावात्प्रानुमानम् । [सा० ५।११]

ईश्वरसाधकम् । एवञ्च—

तिरपि प्रधानकार्यत्वस्य । [सा० १।१२]

श्रुतिः शब्दप्रमाणमपि प्रधानकार्यत्वस्य प्रबोधिका न जातौश्वरस्य ।
ईश्वरसत्ताया प्रमाणजातश्च घटते । अतः ईश्वरवादमेव नाभिनन्द्याचार्यः ।
इत्येव साध्यस्यानीश्वरवादिनामभ्युपगमः । परन्तु साध्यसेश्वरवादित्वमभ्युपगन्तो
विद्वांसो व्यवस्थापयन्ति यन्नेमानि सूत्राणि ईश्वरास्तित्वनिरसनप्रयोजनानि ।
अपितु आचार्यकृतप्रत्यक्षलक्षणस्य प्रवृत्तिमित्यतयाऽवच्छेदकानि । ईदृशस्य
प्रत्यक्षलक्षणस्याङ्गीकारे ईश्वर एव न सिद्ध्येद् इत्याशयः । भूयस्तर्कयन्ति ते यदि
नाम कपिलाचार्यस्य निरोश्वरवाद एव स्यादभिप्रेतस्तर्हि कुत्रापि शास्त्रे ईश्वरस्य
नामापि तस्य नावतरेस्मरणपदवीम् । न च केवलं ईश्वरनामैव तेन स्मृतमपितु
अगतस्तदधिष्ठातृत्वमपि स्पष्टमङ्गीकृतमाचार्येण । तथाहि—

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्व मणिवत् । [सा० १।१९]

अयमाशयः—नित्य-शुद्ध-भुक्त-स्वभाववतोऽपि जगदोश्वरस्य तत्सन्नि-
धानात्^१ प्रतिपुरुषसन्निधानाद् अधिष्ठातृत्वं—प्रकृति-पुरुष-नियन्तृत्वमित्यर्थः ।
मणिवत् । यथा खल्वयस्त्वन्तमणेः सन्निधानमात्रेण शल्यादिनिष्कर्मणाय लौह-
प्रेरकत्वं सम्भवति तद्वदोश्वरस्यापि तज्ज्ञानक्रियायोगात् प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्व-
मुपपद्यते । अत्र शुस्पष्टमोश्वरस्य प्रकृतिपुरुषात्मकस्य जगतोऽधिष्ठातृत्वं सूत्रयता-
चार्येण ईश्वरसत्ता स्वीकृताऽवगम्यते तथा सति आचार्यस्य निरोश्वरवादिता यत्न-
शतेनापि श्रद्धिपद्धति नाधिरोहति । तदित्यमोश्वरमधिकृत्य कपिलाना दर्शना-
न्तरेः तद् न भनागपि विसंवादः सम्भवति । अतः दर्शनसमन्वय एवोत्तमः यत्नः ।

१. सन्निधानञ्चाऽत्र प्रकृतिपुरुषाभ्यामीश्वरस्य साक्षान्वयविशेषः ।
न च नापि समवायं नापि संयोगविशेषः । अपितु स्वस्वाभिमाय इति विवेकः ।

न तेषु कश्चन विरोधः । न च वाच्यं सारयानां दशान्तरविलक्षणेन सत्कार्य-
वादेन सह असत्कार्यवादिनां दर्शनानां कथमिव समन्वयः सम्भवेदिति ।
प्रश्रिया भेदेऽपि तयोः सत्कार्यसत्कार्यवादयोः परिणामसाम्यात् । इदमत्र बोध्यम्,
सत्कार्यवादिनां मते हि उत्पादात्प्रत्ययः कार्यस्य कारणे विद्यमानता । उत्पत्त्यनन्तरं
तदेव कारणं व्यक्तत्वेन कार्यत्वेन परिणमति । तदेव सुतरां प्रतिपन्नं भवति
यदव्यक्तावस्था हि कारणं तदव्यक्तावस्थां च पुनः कार्यम् । तयोरेकमेकतात्त्विक-
भेदस्तु पुनर्व्यावहारिकः । भेदाभेदव्यवस्थायां किञ्चिद्विषयान्वयत्वात् । उक्तञ्च—

कार्यरूपेण नानात्वम् अभेदः कारणामना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलात्मना यथा भिदा ॥ इति ।

यथा कर्म स्वावयवेभ्यः सञ्चोचविकासिभ्यो न भिन्न एव घट-मुकुटा-
दयो मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।

सोऽयं सिद्धान्तः सत्कार्यवादनाम्ना प्रसिद्धः । वाचस्पतिमिश्राश्चाप्याहुः —
महि कारणं विना कार्यम् । कारणञ्च सदिति कथं न तदभिन्नं कार्यमसदं भवेत् ।
पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति ।
यथा गौरद्वयस्य । धर्मश्च पटः तन्तूनां, तस्मान्नान्यन्तरत्वं एवम उपा-
दानोपादेयभावाच्च नान्यन्तरत्वं तन्तुपटयोः । ययोरेकान्तरत्वं न तयोरेपा-
दानोपादेयभावः । यथा घटपटयोः । उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः । तस्मान्ना-
न्यन्तरत्वं । यथा कर्म स्वावयवेभ्यः सञ्चोचविकासिभ्यो न भिन्न एव घटमुकुटा-
दयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः । सोऽयं सत्कार्यवादः सारयानां मुख्यो
सिद्धान्तः । नैयायिकानामसत्कार्यवादः एव मुख्यः । तथाहि द्वधनुकादिब्रह्माण्डपर्यन्तं
यावत्कार्यजातं स्वोत्पत्तेः प्राक् सर्वथाऽविद्यमानमपि स्वकारणादेव सत्त्वक्षणा-
भ्योत्पद्यते इत्येव सिद्धान्तः असत्कार्यवादनाम्ना प्रसिद्धः । इदमत्रावधेयम्—यथा
बीजे वटवृक्षमविद्यमानमपि व्यक्तत्वेन, अव्यक्तत्वेन तु तदस्ति त्वन्तु सम्भवत्येव
तत्रेत्येव सत्कार्यवादिनामभ्युपगमः । असत्कार्यवादिनां बीजे वटवृक्षस्य सर्वथा-
ऽविद्यमानत्वादपि कारणसत्त्वादेव वट उत्पद्यते । यथा परमाणुसंघाताद्विश्वम्
इति । एवमनयोरेकसत्कार्यसत्कार्यवादयोः समन्वयस्तु दुरपपादः एव इति । एव
प्राप्ते क्षमः—सत्यमेतत् । तथा सत्यपि परिणतिरूपा उत्पत्तिस्तु उभयोरपि समाना-
कारकः । तत्र कारणे कार्यसदभाववादः कापिलानां, कारणे कार्यसदभावद्वय-
तात्त्विकाणां परन्तु कार्यमप्राप्तिः कारणस्य नियतपूर्ववर्तित्वन्तु तयोरेकयोरपि समान-
मेवेत्यविरोधः ।

ननु स्थितेऽप्येव तादृशसमन्वयोऽयमेकदेशोऽयं एव, न क्वहिचित्सर्वसिद्धान्ता-

वगाहो । कथमिति चेदुच्यते—यद्यपि सिद्धान्ते कथञ्चित्तादृशो विरोध परिह्रिये-
तापि परन्तु विधिविषयेषु दर्शनानि खल्वतितरा बेभिद्यन्ते । तत्र तु दर्शनानामन्योन्य-
विरोध सुस्पष्टमेव प्रतिभाति । न केवलमिदमेव अपि तु तत्तद्दर्शनाचार्याणामपि
मियो विरोध प्रव्यक्त प्रतीयते । तद्यथा—नैय्यायिकेषु—इष्टसाधनत्व, बलवदनष्ट-
जनकत्व, कृतिसाध्यत्वञ्चेति त्रितयमपि विध्ययत्वेनोपनीयते । तत्र त्रिष्वप्येतेषु
विशेषणभावापन्नेषु एकैव शक्तिरिति प्राञ्च । पृथक् पृथगेवेत्यर्वाञ्च ।
कृतिसाध्यत्वमेव विध्ययं इति रत्नकोशकृत् । लिङ्घटितवाक्योच्चारयितुं
अहमेन प्रेरयामीत्याक्षयविशेषे लिङ्घयं इत्युदयनाचार्य ।

एवमेव वेदान्तिषु—वेदान्तं लिङ्घयं इति श्रीभाष्यकृत । तथैव तदनुया-
यिनस्तेऽश्वरमीमासाकृवाद्यश्च । इष्टसाधनत्वमेवेति सुरेड्वराचार्यस्तदनुयायिनश्च,
चित्सुखाचार्यप्रभृतयश्च । इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वञ्चेति बाघस्पतिमिश्र ।
मीमांसकेषु भाट्टेषु तत्त्वत इष्टसाधनत्वमेव लिङ्घयं इति मण्डनमिश्र । इष्टसाधन-
त्वमेव प्रवर्तनात्वरूपेण लिङ्घयं इति पार्यंसारयिमिश्रप्रभृतयः । इष्टसाधनत्वाद्यति-
रिक्त प्रवर्तनाख्य कश्चिद्धर्मविशेष एवेति भट्टसोमेश्वर खण्डदेवादयश्च ।

प्राभाकरेषु पुन—अपूर्वापरपर्याय कार्यात्मनियोग इति लिङ्घयं
इति प्राभाकर । एष्योऽप्येऽपि केचन पक्षा विलसन्ति मिथ इमे विसर्वादमालम्ब-
माना, न ते विस्तरभियात्रोदाह्रियन्ते । तद्विद्यमाने सति तादृशि भूयसि विसर्वादे
तत्र समन्वयगाथा तु नून वद्विना सिञ्चतीत्यादिबत् सर्वेष्वनुपपन्ना एवेति चेन्न ।
कुत ? यत् आपाततो वैरुध्येनावभासमानानामपि एषा पक्षरणा तात्पर्यविषयीभूत
स्वार्थस्य समानाकारत्वे न कस्यापि वैमत्यम् ।

अपमाशय —प्रवर्तना हि नाम शब्दनिष्ठ कश्चिदलौकिको धर्मविशेष ।
स एव लिङ्घयत्वेनाभ्युपेय । एष एवार्थो न्यायमुपाकृद्भिरभ्युपगतः, खण्डदेवादि-
भिश्च सुतरामनुसृत इति न तत्र कश्चित्तात्त्विको विरोध इति दिक् ।

प्राट्टश्च मण्डनमिश्रमहाभागा —

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूत चतुर्ष्वपि ।

तत्रैव लिङ्घ विधातव्यं किं भेदस्य विवक्षया ॥ इति ।

अतएव—विधिनिमन्त्रणामन्त्रणायोष्टे त्यादि सूत्रयता भगवता पाणिनिना
प्रवर्तनारूप एव विध्यर्थो विहित । दीक्षितेनापि प्रवर्तनायामेव लिङ्घ इत्ये-
मुदघमिष्युक्तम् । इत्य न दर्शनेषु कोऽपि विसर्वादः सम्भवति ।

दर्शनानामेकवाक्यतामालम्ब्य भूयोऽपि विभावनीयम्भवति यदस्य नामा
भेदभिन्नस्य बुद्ध्यजगतः समस्तमौलिकसमस्यानां समाधानपथदर्शकं हि शास्त्र

दर्शनमुच्यते । दृश्यते येन तद्दर्शनमिति तद्व्युत्पत्तेः । दृश्यश्च मननशीलत्वादेव
मनुष्य उच्यते । चिन्तान्तरविमुक्तः स विश्वसमस्यामेव चिन्तयति, विविध-
दृष्टिकोणमाश्रित्य । उक्तञ्च—

‘आत्मा चाऽरे द्रष्टव्य, श्रोतव्य, मन्तव्य, निदिध्यासितव्य । आत्मनो
चाऽरे दर्शनेन श्रवणेन मत्प्राप्तिं विज्ञानेनेदं सर्वं विज्ञातम्भवति ।’ [वृ० उ० २।४।१.]
महर्षिपाञ्चवल्कस्यायमुपदेशः भारतीयदर्शनस्याधारभित्तित्वेन सर्वं मुक्तकण्ठेन
स्वीक्रियते । मनुष्यजीवनस्य च चरमलक्ष्यरूप आत्मसाक्षात्कार एवेति सर्वसम्मन-
नस्य । सोऽयमात्मसाक्षात्कारः श्रवणमनननिदिध्यासनमन्तरेण न सम्भवतीति
आत्मसाक्षात्कार एव च दर्शनहेतुत्वेन निदिष्टः—

श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा तु सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥ इति ।

अयमभिसन्धिः—

श्रुतिद्वारा श्रुतस्यात्मनो बुभुक्षया मननं प्रवर्तते मननद्वारा पक्षप्रतिपक्षोप-
पत्तिभिर्निर्णीते आत्मादिसत्त्वे निदिध्यासनं प्रवर्तते निदिध्यासनादेवात्मसाक्षात्कारः ॥
ततोऽपवर्गः । श्रवणव्यतिरेके, मननाभावात्, निदिध्यासनाऽसम्भवे साक्षात्कारा-
भावः । साक्षात्काराभावे चापवर्गानुपपत्तिः । यदा सर्वाणि दर्शनानि, आत्मसाक्षा-
त्कारोपयिक्तं मोक्षमेव परमावश्यकत्वेनात्मनन्ति ततो विसर्वादावकाशः कुतः । सोऽय-
मात्मसाक्षात्कारः श्रवणमनननिदिध्यासननिबन्धनः । तत्र वेदान्तमीमांसे श्रवणम,
न्याय-वैशेषिके मननम्, सांख्ययोगौ च निदिध्यासनमाससन्ति । एव यण्णामप्येषा
वैदिकदर्शनानां तुल्यरूपेण परमपुरुषार्थ इत्यपराभिधानोऽपवर्ग एव प्रतिपाद्यो
विषयः । अतः समन्वय एव दर्शनेषु सुतरां जायते न मनाय विसर्वादः ।

किं बहुना, प्रायः सर्वेषामेव विपश्चिदपश्चिमानां भारतीयानां, दर्शनानां
मिथः समन्वय एव तापयमवलोक्यते न विरोधः । तथा चाह अभिनवगुप्ताचार्यः—

तीर्थत्रयाव्यसनिना, स्वमनीषिकाभिः

रुप्रेत्य तत्त्वमिति यद्यदमी वदन्ति ।

तत्त्वमेव, भवतोऽस्ति न किञ्चिदन्यत्

सज्जामु पेवलमय विदुषा विवादः ॥

सिद्धसेनदिवाकरोऽपि व्याजहार—

उदघातिव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाय दृष्टयः ।

न च तामु भवान् प्रदृश्यते प्रविभक्तामु सरिस्त्वबोदधिः ॥

महाकविः कालिदासश्चापि—

बहुधाभ्यागमंभिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

स्वयमेव निपतन्त्योद्यः जान्हवीया ययार्णवे ॥

यथोक्तविषये आपाततो प्रत्यवभासमानोऽपि तादृशविरोधोऽन्ततः पर्यव-
स्यति ब्रह्मैवमवादे तद्वदेव सर्वा अपि दार्शनिकविचारधाराः, आपाततो भिन्नत्वे-
नाभासमाना अपि परिणतौ मानवजीवनस्य चरमोद्देश्यत्वेनाऽङ्गीकृते मोक्ष एव
पर्यवस्यन्ति । तस्को नु खल्वत्र विसंवादस्यावकाशः । तस्मात् सस्त्वपि प्रभूतभेद-
भिन्नेषु तेषु तेषु प्रस्थानेषु प्राधान्येन तत्तत्सिद्धान्तानामन्येषामन्यत्रान्तर्भावेन
चरमोद्देश्यस्यानतिपर्यवसाद् भूयसा समानाकारतया तेषामेकवाक्यतैव । अतो नूनं
समान्य एव तेषु सम्फुल्लते न मात्रयाऽपि विसंवादः । इति दिक् ।

इति सर्वतन्त्रसर्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारोणैः धीमदाचार्यपण्डित-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रि-सिद्धान्तशिरोमणिभिः विरचिते संस्कृतसाहित्य-

विमर्शाख्ये ग्रन्थे सुतोयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः

अथ साम्प्रदायिकदर्शनप्रकरणम्

श्रीरामानुजदर्शनम्—निम्बार्कदर्शनम्—मच्चदर्शनम्—वल्लभदर्शनम् ।
चावार्कदर्शनम्—जैनदर्शनम्—बौद्धदर्शनम् ।

रामानुजदर्शनम्

श्रीरामानुजाचार्यं—विशिष्टाद्वैतमनमाहिन्यम्—मुदशंनसूरि—श्रीवेङ्कट-
नाथ—रामानुजीयमिढान्नाः—ईश्वर—जीवब्रह्मणो सम्बन्ध—मोक्षः ।

श्रीरामानुजाचार्यः

प्रायशः षट्त्रिंशदुत्तरनवशतवर्षात्प्राक् (९७६) षट्सप्तत्युत्तरवशाशतमिता-
र्या (१०७६) मयततार स कोऽपि युगपुष्टयो रामानुजी नाम धर्मधुरन्धरः । अनेन
महात्मना स्वामुपोऽन्तिमानि दर्शवर्षाणि केयाञ्चित् महामहिमशालिनां श्रीरंगनाथ-
स्वामिनां चरणेषु यापितानि । आयुषो द्वाविंशत्युत्तरशततमे वर्षे पूर्णापि । सुखमनु-
भूयाऽमी भौतिकं धुस्ततयाज । वंणवदर्शनस्य च आसेतुहिमाचलं कमपि
बलवत्तरं प्रचारं विधाय तस्य प्रतिष्ठापनं कृतम् । सर्वत्र भारते भक्तिमान-
मार्गस्य चाऽजलधारा प्रवाहिता । श्रीमच्छङ्करभूनिपादानन्तरं, वैदुष्यवृद्धा
तर्कपाटवेन च द्वितीयस्यानमेप एव महपिरलङ्करोति । तत्र भवतो रामानुजाचार्यस्य
दिव्यं जीवनमद्यापि भव्यं भारतं कामपि प्रोज्ज्वलां प्रेरणां प्रददाति यया मानव-
संतुतिः प्रचुरमालोकिता भवति समनुप्राणिता च ।

सोऽयं रामानुजाचार्यः जन्मना श्रीपेरम्बुदूरं नगरमलमकार्योः व्रंस्ते
१०२७नमे शतके । वात्स्यावस्थायामेवास्य जनकः पञ्चत्वं यतोऽनुभूयते । बाल-
शिक्षानन्तरं स वेदान्ताध्ययनार्थं काञ्चीवरं गतः । तत्र विद्वत्प्रवरश्रीपादप्रकाश-
सकाशाद् वेदान्तशास्त्रमध्यष्ट । परन्तु स न तुतोष, विवादास्पदेषु विषयेषु वेदान्त-
शास्त्राध्ययनेन । रामानुजाचार्यस्य प्रकाण्डपाण्डित्येनातितरा प्रसन्नो आलवेन्द्रनामा
मठाधीशः निश्चिकाय तं श्रीनगरमठाधीशं विधातुम् । प्रतिष्ठापयामास च तत्र
तम् । यावदायुषमनेन महानुभावेन विशिष्टाद्वैतस्य प्रचारः कृतः । विशिष्टाद्वैत-
वादस्यापमेव प्रतिष्ठापक आचार्यः ।

उत्तरमोमासामालम्ब्य शाङ्करभाष्यमतिरिच्य रामानुजनिम्बार्क-मध्य-
वल्गुभाष्याणां स्व-स्व-सम्प्रदायमुद्दिश्यान्यान्वयि भाष्याणि विलसन्ति । तेषा-
मपि सक्षेपतोऽत्र निरूपणं न विदुषा वरस्यमाधास्यतीति मन्यामहे । तत्र
तावद् विशिष्टाद्वैतप्रतिपादक भाष्य श्रीरामानुजाचार्येण विरचितम् । श्रीरामानु-
जाचार्यं श्रीयामुनाचार्यपौत्रस्य श्रीशैलपूर्वाचार्यस्य भागिनेयः । अनेन वेदान्तशास्त्र-
स्याध्ययनं श्रीयादवप्रकाशसकाशात्कृतम् । परमद्वैतवादो नेम सुसन्तोषयमास ।
अद्वैतमतं दोषबहुलमवलोक्यासौ ततो विमुखो बभूव । तदनु अन्यत्र यत्र च वैष्णव-
शास्त्राभ्यासस्य परमवैदुष्यं प्राप । यामुनाचार्यादनु रामानुजाचार्य एव प्रधानाचार्यता
लेभे इत्यवोचाम । शैब्यमतावलम्बि-चोलनरेशकृतात्याचारप्रपीडितोऽसौ मंसूर-
पत्तनं गतः । गृहकलहादुद्देजितं पुनः त्यक्तसर्वपरिग्रहो गृहीतसन्ध्यासं मेलकोटमण्डले
प्रायशः द्वादशवर्षपर्यन्तमध्युवास । तत्रैव विष्णुवर्द्धनश्च वैष्णवधर्मे दीक्षितः । तदनु
एतस्ते ११०० मितेऽब्दे च ब्रह्मसूत्रेषु विशिष्टाद्वैतप्रतिपादकं श्रीभाष्याद्या
विरुधाता व्याख्या व्यरीरचत् । श्रीभाष्यं हि रामानुजाचार्यस्य प्रकाण्डपाण्डित्यस्य
परमप्रदर्शकं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य सुविस्तृतं प्रमाणभूतं विवेचनम् । रामानु-
जाचार्येण प्राक्ननानां महर्षिबोधायनावारम्भ्य टक इमिड-गुहदेव-कर्पारि-भारुधि
प्रभृत्याचार्याणां व्याख्यानान्याधारीकृत्य भाष्यमिव विरचितमिति निर्दिष्टम् ।
वेदान्ततन्त्रहोऽस्य शाङ्करभास्करमतखण्डनात्मकं प्रसिद्धो ग्रन्थः । वेदान्तसारः,
वेदान्तदीपः, गद्यत्रयम्, गोताभाष्यम् श्रीभाष्यरुचेति प्रख्याता ग्रन्थाः । श्रीभाष्यस्य
गूढार्थप्रकाशनाय आचार्यरत्नेके सन्दर्भाः प्रणिबद्धाः ।

विशिष्टाद्वैतमतस्य साहित्यम्

विशिष्टाद्वैतप्रतिपादकं साहित्यमपि शाङ्करसाहित्यवदतिविस्तृतं किन्तु
न सर्वं मुद्रितमुपलभ्यते । करलिपिवद्धमेवंतत् प्रायशोऽद्यापि । तत्र सुप्रख्यातानां
ग्रन्थकृता विवरणमत्र प्रसङ्गसङ्गतं प्रतिभाति ।

सुदर्शनसूरिः—एषा स्थितिकालः (१२००—१२७५) । प्रसिद्धविदुषो
धरवाचार्यस्य शिष्यः । श्रुतिप्रकाशिकाख्यास्य श्रीभाष्योपरि प्रख्याता व्याख्या ।
श्रुतिदीपिका, वेदार्थसंग्रहः, उपनिषद्व्याख्या, तात्पर्यदीपिका, अष्टा अन्ये सन्दर्भाः
सुदर्शनसूरिकृतित्वेन विलसन्ति ।

श्रीयेङ्कटनाथः—वेदान्ताचार्योपाधिप्रसिद्धं वैष्णवसम्प्रदाये अद्वैतोपा-
विशेषज्ञो विद्वान्, ऋषितात्त्विकं सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्यादि विरुद्धभूयितः । अस्य
भाष्यप्रपञ्चे हसद्रूपं रामानुज-पादवाङ्मयद्वयादिकाभ्यानि सुप्रसिद्धानि । दर्शन-
ग्रन्थेषु च श्रीभाष्योपरि 'तत्त्वदीका', ब्रह्मसूत्रार्थविवरणेषु च 'अधिवरणसारावलि-

नाम्नो' पथमयो विवेचना, तत्त्वमुक्ताकलाप, न्यायपरिशुद्धि, न्यायसिद्धाञ्जनम्, गीतार्थतात्पर्यचन्द्रिका आद्या अतिशयमहत्त्वशालिनो ग्रन्था विलसन्ति । अस्य समयः एतस्त १२६९—१३६९ शतके विभाज्यते ।

आत्रेयरामानुजः, लोकाचार्य (अनयो स्थितिकाल १३२७ तमे एतस्तब्दे), यरवरमुनि. (पञ्चादशतमे एतस्तशतके), श्रीनिवासाचार्य (षोडशतमे शतके), रगरामानुजश्च इमे खलु ध्वंशवसिद्धान्तानाम् भग्ये प्रसिद्धा आचार्या ।

रामानुजीयसिद्धान्ता.

धीमद्रामानुजनयेन प्रथ एव पदार्था । चिद्विचिदोद्वरश्चेति ।^१ तत्र चित् भोक्ता जीव, अचित् भोग्या प्रकृति, ईश्वरश्च सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, सर्वान्तर्यामी, चेति । एतत्त्रित्वकल्पना चास्य 'भोक्ता भोग्य प्रेरितारञ्च मत्वा सर्वं प्रोक्त त्रिविध ब्रह्म एतत् ।' इति श्वेताश्वतरीयधृतिमालम्ब्य प्रवृत्तेति समवधार्यते । एया त्रयाणा नित्यत्वेऽपि भोक्तृभोग्ययोरीश्वरस्याधीनत्वमन्तर्यामितया चेश्वरस्य च नियन्तृत्वञ्चेति अभिमतम् । उक्तञ्च —

“परमेश्वरस्यैव भोक्तृत्वभोग्ययोद्वयोरन्तर्यामितरेणावस्थानम्” ।

[स० द० स० पृ० ४०]

ईश्वर

तत्रापि, ईश्वरस्य प्राकृतगुणराहित्य, निखिलहेयप्रत्यनीकत्वम्, अनन्त-ज्ञानानन्दस्वरूपत्व, सकलसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वं श्रीरामानुजाचार्याणामभि-प्रेतम् । अतः सगुणत्वमेवेद्वरस्य न निर्गुणत्वम् । निर्गुणवस्तुनो जगति कल्पनाऽ-सम्भवात् । तथाहि—

“सर्वप्रमाणस्य सविशेषविययतया निर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाणं समस्ति । निर्विकल्पप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु प्रतीयत इति ।” [स० द० स० पृ० ४३] न निर्विशेषमिति भावः ।

श्रीरामानुजीयानामीश्वरस्य, जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्व, न चैतत्कारणत्वमविद्यानिबन्धनं नापि परनियोगायत्तम्, अपितु यादृच्छिकम् । लीलामात्रमेव सृष्टिप्रयोजनम् न किञ्चित्प्रयोजनान्तरम् । यथा सृष्टेः प्रवृत्तिः

१ ईश्वरश्चिद्विचिच्चेति पदार्थनितय हरिः ।

ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित्पुनः ॥

[स० द० स० पृ० ३८]

तीर्थार्थम् तदेव प्रलयस्यापि । अन्यो हि एषां नयेन लोत्तमाश्रयोजन एव । प्रलयो हि तेषां नयेन ध्यतः । किन्तु स्थूलजगतः सूक्ष्मरूपेण परिणतिरथ एव । “स्थूलसूक्ष्म-
चिदचित्प्रवारकं ब्रह्मैव कार्यं बारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदक्षिणो-
सर्वानस्यावस्थितयोः परमपुरुषदारीरत्वेन तत्प्रकारतया पदार्थत्वात् तत्प्रकार-
परमपुरुष सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः ।” [श्रीभाष्यम् १० ८२] ।

अयं भावः—प्रलयकाले, चिदचित्तो सूक्ष्मरूपापप्रताया चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर कारणावस्थब्रह्मपदेनोच्यते, सृष्ट्यवस्थायाञ्च पुनः कार्यवस्थब्रह्मोति । न निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वस्थामपि अवस्थायाः स्थितिरपलभ्यते । अद्वैतपरामु श्रुतिपु कारणावस्थब्रह्मण एव वर्णनमुपलभ्यते । ईश्वरः समस्तहेयगुणहान्त्वान्निर्गुणः, तथा च निर्गुणवादश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसम्बन्धत्वादुपपद्यते । [श्रीभाष्यम् १० ८३] विशिष्टाद्वैतवादिना ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादिब्रह्मनामानामपि तात्पर्यम् अभ्याकृतब्रह्मण्येवावसीयते । तथाहि—वस्तवन्तरविशिष्टस्यैवाद्वितीयत्वश्रुत्यभि-
प्रायः । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः तदानीं सिद्धत्वात् विशिष्टस्यैव अद्वितीयत्व सिद्धम् ।’ इति वेदान्तसारे । अतएव वादोऽयं विशिष्टाद्वैतनाम्ना प्रख्यातः । रामानुजीयरीश्वरेण सह चिदचित्तो अप्यक्सिद्धिसम्बन्धोऽङ्गीकृतः । च न्याय-
वैशेषिकाभिमतसमवायसम्बन्धानुरूपतामवगाहमानोऽपि किञ्चिदिव ततो भिद्यते । समवायो हि नाम बाह्य सम्बन्धः । अप्यक्सिद्धिस्तु पुनरान्तरः । चिदचित्तो रीश्वरेण सह यः सम्बन्धः शरीरेणात्मनस्तदनु रूप एवेति तेषामभ्युपगमः । उक्तञ्च श्रीभाष्ये—

‘सर्वं हि परमपुरुषरूपेण सर्वात्मना स्वार्थे नियम्य धार्यं तच्छेषतैव स्वस्व-
मिति सर्वं चेतनाचेतनं तस्य शरीरम् । [श्रीभाष्यम् २।२।१९] ।

अयं भावः—यथा आत्मना शरीरं धार्यते, नियम्यते, तत्कार्यनिर्बन्धस्यैव प्रवर्तते च तस्यैव परमेश्वरेण चिदचिदात्मकं तत्त्वं धार्यते सृष्ट्यर्थं प्रवर्तते च प्रधानस्य नियन्त्रित्वमप्रधानस्य च नियम्यत्वम् । यथा च प्रधानस्य विशेष्यत्वम-
प्रधानस्य पुनः विशेषणत्वम् सर्वसम्मतम्, तस्यैवात्रापि नियामकतया प्रधान-
भूतस्य परमेश्वरस्य विशेष्यत्वम् । नियम्यत्वेनाप्रधानभूतस्य चिदचित्तोर्जीवजातो विशेषणत्वम् । एव सति विशेष्यनिघ्नतया च विशेषणस्य सर्वकालावच्छेदेन तद्विशेष्यसहचारित्वं को नामाऽपह्नोतु पारयेत । तस्मात् विशेषणविशिष्टयोरेकत्व-
फलपनाया न किमप्यसामञ्जस्यम् । युक्तियुक्तैव खलु सा । अतः ब्रह्मणो विशिष्टा-
द्वैतत्वं सूपपन्नमेवेति तेषामभ्युपगमः । शाङ्करनये तु ब्रह्मैव मायोपाध्यवच्छिन्न-
मोऽश्वरत्वेन, अविद्योपाध्यवच्छिन्नञ्च पुनस्तदेव जीवत्वेनोन्नीयते, दृश्यं जगच्चेद-

प्रानिभामिकं मित्येति यावत्, न क्वचिद्वास्तवम् । अत एव अद्वैतवाद एकत्ववादो वेति शाङ्करनये यथा न तथा रामानुजमते, तत्र तु चिदचिदित्युनयात्मकमोक्षरस्य शरीरभूतम्, नित्यञ्च । ब्रह्मेश्वरः । तदेयां श्रैतवाद एवाभिमतः । बलीयाश्चान्युपगमः । तदित्यं जीवजगद्रूपस्य चिदचिदात्मकस्य तत्त्वस्य ब्रह्मनिष्ठत्वं नित्यत्वञ्च सिद्धान्तिततया श्रैतवादमेवोपोद्धृत्यति एष सम्प्रदायः ।

५

चित्

ईश्वरस्वरूपं निरूप्याधुना चित्तत्वं विचार्यते । चित् जीवः, स च देहेन्द्रियमनोविलक्षणो निरवयवः निर्विकारः, ज्ञानाश्रयः, अजडः, अणुः, सर्वभोक्ता-नेश्वरान्धितः । ईश्वरानुग्रहेण 'स इष्टं सम्पादयति न क्वचिदन्यथा ।

अद्वैतवादिनां जीवस्य विभुत्वं विशिष्टाद्वैतवादिनाञ्च पुनरणुत्वम् । अद्वैतवादिनां निसर्गतः जीवस्यैकत्वं विशिष्टाद्वैतवादिनाञ्च पुनरनेकत्वम्, प्रतीयन्ति भिन्नत्वञ्चेति ।

जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः

जीवब्रह्मणोः सम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावरूपः, अंशान्तिभावसम्बन्धो वा ।^१ तथा च भगवती श्रुतिः 'तत्त्वमसि इवेतकेतो' इति तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगन्कारणं ब्रह्म परामृशति । 'तदंशत बहु स्यात्' [छा० ६।२।३] इत्यादिषु तत्पदैव प्रतिपादयति । तत्तमानाधिकरणं त्वं पदं च अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति । प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य । [श्रीनाथ्यम्० पृ० ८०] । यत् अन्ये 'त्वं' पदमत्र जीवप्रतीकं मन्यन्ते, तद्रामानुजसम्प्रदायिनः न सहन्ते । ते 'त्वं' पदेन अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मैव परामृशन्ति । तेषां नयेन च अन्तर्यामिणः विद्वन्निर्मातुरीश्वरस्य च तात्त्विकमैक्यम् । तदेव विशिष्टाद्वैतपदेन परिभाष्यते ।

अचित्

अचिन्तलु ज्ञानशून्यं विकारास्पदं तत्त्वम् । नित्यञ्चेतत् । इदञ्चाचित् तत्त्वं त्रिविधम्—शुद्धसत्त्वं, मिथसत्त्वं, सत्त्वशून्यञ्चेति । नित्यविभूत्यपरनामधेयं

१. वस्तुन देहेदेहिन् जीवब्रह्मणोपि नेद । जीवो दुस्तरयप्रपीडित न तयेद्वर । तर्हि विरुद्धस्वभावनास्नयोर्न कयमपि अमेद दाक्यसकल्य । तथा नेद-प्रतिपादिका श्रुतिः "न कारण करणाविपाविन" [इवेता० उप० ६।९]; "आमान-मन्त्रो यमयति न त आत्मा अन्तर्यामिमृत" [बृह० उप० ३।६।३] इत्याद्या भेदप्रतिपादिन्यः श्रुतय एव उभयोर्भेदं प्रतिपादयन्ति, नाज्नेदम् ।

शुद्धसत्त्वमिदं हि रामानुजदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् । मिथ्यसत्त्व तमोरजोमिश्रितं तत्त्वम् । तदिदं हि प्राकृतसत्त्वैरुपादानकारणत्वेनोद्गीयते । इदमेव भाषा, अविद्या, प्रकृति इत्याद्यभिधानान्तरैरपि परिभाष्यते । सत्त्वशून्यञ्च पुनस्तत्त्वं कालोर्गम्योपेतम् । शुद्धतत्त्व तु तमोरजोगुणसंसर्गहीनं, नित्यं, ज्ञानानन्दजनकं निरवधिश्चेतजो-
मयब्रह्मविशेषः । भगवतः परमेश्वरस्य ध्युहविभवादिरूपम् अनेनैव शुद्धसत्त्वेन उपा-
दानभूतन निर्मायते । रामानुजमतेन जीवात्मा शरीरमन्तरा नावतिष्ठते । मृत्ना-
द्यस्याप्यामपि स सशरीर एव । शरीरन्तु पुनः शुद्धसत्त्वनिर्मितमेव, न कर्हिचित्
प्राकृतिकम् इति दिक् ।

१ मोक्ष

रामानुजसिद्धान्तेन भगवतः परमेश्वरस्यानुग्रहादेव जीवं ससारजालका-
द्विमुच्य भुक्त्यं कल्पते । भुक्तिं प्रति कर्मसंचिद्यो भगवदनुग्रह एव हेतुः । वेदविहित-
कर्मनिष्ठानां भवितुं शक्तिः, चित्तशुद्धौ सत्या ब्रह्मजिज्ञासा, ब्रह्मजिज्ञासायां भक्त्युदयः,
भक्त्युद्रेकादेव ब्रह्मावाप्तिः स एव मोक्ष इति विवेकः । उक्तञ्च, “उभयपरिकर्मित-
स्त्वान्तर्त्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः ।” इति । उभयपदमत्र ज्ञानकर्मसमुच्चय-
परामृशति । एष च भगवदनुग्रहः षडुच्छाफलकः न कारणान्तरजन्यः । भगवच्च-
रणशरणमेव सर्वात्मना तदनुग्रहोपोद्बलकः । आह च भगवान् यामुनाचार्य आत्म-
शब्दार्थस्तोत्रे—

‘न धर्मनिष्ठोऽस्मि न ज्ञातमवेदो, न भक्तिर्मास्त्वच्चरणारविन्दे ।

भक्तिञ्चनो नाऽन्यगतिः शरण्यं त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये ॥’ इति दिक् ।

भट्टतत्त्ववादिनो यथा भुक्तावस्थायां जीवस्य ब्रह्मणि लयः स्वीकुर्वन्ति न तथा
विशिष्टाद्वैतवादिनः । ते तु ब्रह्ममाभ्यसेवाभिनन्दन्ति, तं ब्रह्मभूयावन् । यद्यपि
तेषां तत्र ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं, सत्यसङ्कल्पत्वञ्च भुक्तजीवः समधिगच्छति परं न
सर्वकर्तृत्वम् । सर्वकर्तृत्वन्तु केवलभौगवरस्यैव । तथा च सर्वदर्शनसंग्रहे —

एव नृणां समानाः स्पर्मुक्तानामोऽश्वरस्य तु ।

सर्वकर्तृत्वमेवैकं तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥ [सं० ६० सं०]

ब्रह्मण्य जीवस्य विशिष्टाद्वैतवादिनो न सहन्ते । परिच्छिन्नस्य परिमित-
स्वतन्त्रसत्तावस्य जीवस्य सर्वशक्तिमता विभूता ब्रह्मणा सहैकीभावस्य सर्वथाऽ-

१ एव भूमतिघनस्थे, मृग्यमाणे स्वकर्मणि ।

जीवे दुःखाकुले विण्णो, वृषा वाप्युपजायते ॥ [अहिं सहिता] ।

सम्भवात् । उक्तञ्च श्रीभाष्ये, नापि साधनानुष्ठानेन निरस्ताविद्यस्य परेण स्वल्पे-
क्यसम्भवः अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनन्यत्वासम्भवात् । [श्रीभा० १।१।११]

इदमत्रावधेयम्—विशिष्टाद्वैतवादिना, जीवात्मन मुक्त्यवस्थाया ब्रह्म-
सारूप्यं, न तु ब्रह्मभावः । नित्यस्य सतो जीवात्मनो विनाशापत्तेः । न च स्वतन्त्र-
सत्ताकस्य अजस्य तस्य विनाशः शक्यसम्भवः । ब्रह्मत्ववादिना अद्वैतवादिना तु
अविद्योपाध्यवच्छिन्नजीवस्य ब्रह्माश्रितस्य कदाचिद् ब्रह्मणि रूपं सम्भवेत्
मास्माकं नित्यस्य जीवस्य स्वतन्त्रसत्तामङ्गीकुर्वता विशिष्टाद्वैतवादिनाम् इति
तेषामाशयः । 'निरञ्जनः परमसाम्यमुपैति' इत्यादि श्रुतयोऽपि साम्यमुपदिशन्ति
न तु तद्रूपताम् इति । 'अपि च स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यते' [छा० ८।१२] स्वेन
विशुद्धेनात्मरूपेण अभिसम्पद्यते । आत्मनो ब्रह्मत्वापत्तेरसम्भवात् इति भावः ।
इति संक्षेपः ।

अथ निम्बार्कदर्शनम्

१—श्रीनिम्बार्कचार्यं २—श्रीनिवासाचार्यं ३—काश्मीरक केशवभट्ट
४—पुरुषोत्तमाचार्यं—वेदाभेदसिद्धान्त ६—भास्कराचार्यं ७—धातवाचार्यं—
८—ईश्वर ।

निम्बार्कदर्शनस्य आद्याचार्यं श्री हसनारायणाभिवान, य खलु राधा-
कृष्णयोर्युगलमूत प्रतीक । तेन सनत्कुमारायतन्मतस्य दीक्षा प्रदत्ता । यः सनन्दा-
विचतुर्ध्वहात्मरूपेण प्रसिद्धिं गतः । सनत्कुमारस्य श्रेतायुगे परमशिष्यः प्रेमभक्त
प्रचारकः नारदमुनिरासीत् । नारदमुनिश्च तत्त्वमिदं तत्रभवति निम्बार्कचार्याय ददौ
इति कालविदा परम्परानुगुणमिति वृत्तवर्णनम् ॥

निम्बार्कचार्यं —निम्बार्कचार्योऽयं किल तैलङ्गनाम्नः नियमानन्दोऽस्य
धातविक नाम । सोऽयं निम्बार्कद्वयनाम्नाप्याख्यायते । निम्बार्कभिधाने चास्य
निम्नाख्यानं निमित्तोऽकुर्वन्ति यदसौ निशीथसमये एकदा निम्बोपरि अकं सूर्यं दशमा-
मास । एषा प्रसिद्धा ग्रन्था वेदान्तपारिजातसौरभम्, दशश्लोकी, श्रीकृष्णस्तवराज,
निम्बार्कतत्त्वप्रकाशकः श्रुत्यन्तसुरद्रुमः, श्रुतिसिद्धान्तमञ्जरी, श्रुत्यन्तकल्पवल्ली
प्रभृतयो व्याख्यानसन्दर्भा मुद्रिताः । अप्रकाशितेषु ग्रन्थेषु च मध्वमुख-मदनम,
वेदान्ततत्त्वबोधः, वेदान्तसिद्धान्तप्रदीपश्च अतिमहत्त्वशालिनः ।

श्रीनिवासाचार्यं —निम्बार्कचार्याणां प्रमुखशिष्यः श्रीनिवासाचार्यः
अतीव विद्वान् महामतिश्चासीत् । पारिजातसौरभोपरि वेदान्तकौस्तुभनाम्नो
विशदा व्याख्यानेन विरचितः ।

काश्मीरक केशवभट्ट —केशवभट्टः निम्बार्कदर्शनस्य महापाण्डित-
व्याख्याकारो ग्रन्थकारश्च । कौस्तुभप्रभाभिधा वेदान्तकौस्तुभस्य पाण्डित्यपूर्णा
व्याख्या । तत्त्वप्रकाशिका गीतायां निम्बार्कमतानुसारिणी टीका, देवस्तुति,
भागवतोपदेशमस्कन्धस्य विशदा व्याख्या । क्रमदीपिका च पूजापद्धतिप्रतिपादकी
ग्रन्थः । कौस्तुभप्रभा हि अस्य प्रगाढपाण्डित्यं प्रकटयति ।

धैतन्यचरितामृते तेन सह यत्केशवभट्टस्य शास्त्रार्थचर्चा कृता, किल स एष
एव केशवभट्टः प्रतीयते ।

श्री पुरुषोत्तमाचार्यं —

निम्बार्कमतावलम्बिषु विद्वत्सु हरिव्यासदेवाचार्यस्य शिष्योऽयं श्रीपुरुषोत्त-
माचार्यः सर्वधेष्ठो लघ्वप्रतिष्ठश्च विद्वान् । अस्य रचनासु ग्रन्थद्वयमतीव प्रख्यात-
वेदान्तरत्नमञ्जूषा दशश्लोकीसन्दर्भस्य सिद्धान्तप्रतिपादिका विशदा व्याख्या । अपरा
श्रुत्यन्तसुरद्रुमः श्रीकृष्णस्तवस्य पाण्डित्यपूर्णा टीका । देवाचार्यस्य "सिद्धान्त

जाह्नवी" निबधे वेदान्तरत्नमजूपाया उल्लेख समुपलभ्यते । अत देवाचार्यात् प्राक्तन एव एषा समय इत्यनुमीयते । कृपाचार्यशिष्यदेवाचार्यस्य सर्वश्रेष्ठरचना सिद्धान्तजाह्नवी ब्रह्मसूत्रस्य च चतु सूत्रोपलब्ध्य सुविशदा व्याख्या । अनन्तराम-विरचितस्य वेदान्ततत्त्वबोध पुरुषोत्तमप्रसादस्य च श्रीकृष्णस्तवराजस्य "श्रुत्य-तत्त्वचत्ती" व्याख्या निम्बार्कसिद्धान्तव्याख्यानेषु अतीव महत्त्वपूर्णपदवीमय-गाहते । माधवमुकुन्दस्य परपक्षगौरवजारको ग्रन्थ वेदान्तस्याद्वैतमण्डनात्मक-तर्कपुष्टिप्रमाणसंवलितो ग्रन्थ ।

भर्तृप्रपञ्च — श्रीशङ्कराचार्यात्प्राक् वेदान्तचार्येषु अयं भर्तृप्रपञ्चाचार्य आसीद् भेदाभेदसिद्धान्तवादी । अस्य मते परमायस्यैकत्व नानात्वञ्चापि । जीवा-भनेका परमात्मन एकदेशमात्रा । कामवासनादय जीवस्य धर्मा । धर्मवृष्टिभेदेन जीवानां नानात्व नौपाधिकमपितु वास्तविकम् । ब्रह्मण एकत्वेऽपि समुन्नररङ्गन्यायेन द्वैताद्वैतत्वम् । यथा समुद्रस्यैकत्वेऽपि तरङ्गबुद्बुदादिभेदेन नानात्व तथैव जीव-ब्रह्मणोरप्यभ्युपेयम् । ब्रह्मणश्च परिणामित्वमप्येवमभिमतम् । स च परिणाम-त्रिविधः—अन्तर्गामिजीवहृषे, अभ्याकृतदेवतारूपे, जातिपिण्डरूपे चेति । असौ ज्ञानकर्मसमुच्चये श्रद्धयाति । कर्मजन्यफलस्यानित्यत्वम्, ज्ञानजन्यस्य च नित्यत्वम् । ज्ञानद्वारा विमलीकृतकर्मणा च नि श्रेयसत्त्वमेवा पक्ष । मोक्षोऽपि द्विविधः—ब्रह्म-साक्षात्कारेणापवर्गरूप अपरमोक्ष जीवन्मुक्तोपम । अपरो ब्रह्मभावापत्तिरूप परो मोक्ष । भर्तृप्रपञ्चमतेन, परमात्मजीवात्मनोऽक्षि-अक्षभाव । एकदेश्येकदेश-भावश्च । वादरायणात्प्राग्भवानां भेदाभेदवादिनामाचार्याणामुल्लेखोऽनेन स्वग्रन्थेषु बहुतर प्रपञ्चित ।

भास्कराचार्य — वेदान्ताचार्येषु शङ्करोत्तरपुंग्वे, भास्कराचार्योऽयमतीव प्रसिद्ध । वेदार्थसंग्रहे रामानुजेन, व्यायकुसुमाञ्जली उदयनाचार्येण, भामतीसंग्रहं च वाचस्पतिमिश्रेण भास्कराभिमतसिद्धान्तस्य खण्डनं कृतम् । असौऽस्य स्थितिकाल-अष्टमशतक एवोत्तीयते । अस्य नयेन, ब्रह्मण सगुणत्व, सल्लक्षणत्व, बोधलक्षणत्व, सत्यज्ञानानन्तरक्षणत्व चेतनत्व रूपान्तररहितत्वमद्वैतीयत्वञ्चाऽभिमतम् ।

भास्कर — भास्करोऽयं ब्रह्मणो नैसर्गिकत्व मन्यते । ब्रह्म स्वत एव परिण-मते तत्त्वाभाव्यात् । यथा क्षीर दधिभावाय अम्भो हिमभावायेति [२।१।२४ भा० भा०] । यथा सूर्य रश्मीनमित प्रसिपति तथैव ब्रह्मापि अनन्ताचिन्त्यशक्ति-प्रसर वितनुते । भास्करस्य नये निरवयवस्यैव परिणाम न जातु सावयवस्य । यथा अच्युतस्वभावात्तन्तुम्य पट तथैवाच्युतस्वभावाद् ब्रह्मणो अपदिदमत्युच्यते । तयाहि .—

आदिनो एवास्ताम् । औडुलोमिमते^१ व्यवस्थाविशेषमधिकृत्य जीवब्रह्मणोः भिन्न-
वाग्भिन्नत्वेत्युभयविधकल्पनायाः सामंजस्यं संनारदशायां नानात्मकस्य जीवस्य
[कात्मकब्रह्मणश्च नितान्तभेदेऽपि मुक्तादशायां चैतन्यात्मकतया जीवब्रह्मणोः
भेद एव । एवं आश्मरभ्योऽपि^२ कारणात्मना जीवब्रह्मणोरेक्यमभिनन्दति । परं
ह्यात्मना उभयोर्भेदम्—यथा कार्यरूपेण कटककुंडलादिषु कारणरूपस्य स्वर्णस्य-
हात्मतायामपि कार्यरूपे भेदं को नाम निवारयितुमीष्टे ? अत्यं आश्मरभ्यस्य
भेदाभेदत्वं यावदप्रकाशनापि अंगीकृतं परिपोषितञ्च । श्रीनिवासाचार्योऽपि स्वकीये
वेदान्तकौस्तुभसंदर्भे भेदाभेदसिद्धान्तम् उपदिशितवान् । “तदेवं मुनिप्रयमनद्वारा
प्रसंगाद् भेदाभेदप्रकारो दर्शितः । परन्तु भगवच्छङ्कराचार्यपादाः एतन्मद्वैतवादिन-
मुरीकुर्वन्ति । तथाहि “तत्र काशकृस्नीयं मतं श्रुत्यनुसारमिति गम्यते”
[१।४।३ शा० भा०] इति ।

जीवेश्वरयोः स्वरूपम्

निम्बार्कनये द्विद्विद्विद्विश्वरस्वरूपो रामानुजमनेन सह संबन्धि, चित्तलक्षणो
जीवः ज्ञानस्वरूपः ज्ञानमयो वा । इन्द्रियनिरपेक्ष एव स तत्तज्ज्ञानाधिगमे शक्नः ।
एतदयमेव जीवोऽनौ प्रज्ञानधनः, स्वयंज्योतिरित्यादिपदव्यं पविश्यते । यथाहि
सूर्यः प्रकाशमयः प्रकाशाश्रयश्च तथैव जीवो ज्ञानाश्रयो ज्ञातापि च । यद्यपि जीवस्य
स्वरूपमनं गुणभूतञ्च ज्ञानं ज्ञानाकारतया अभिन्नं तथापि धर्माधर्मभावेना-
न्ययोः ज्ञातृज्ञानयोः भेद एवेति निश्चितम् । उक्तञ्च दशलोक्याम् :—

‘ज्ञानत्वरूपञ्च हरेरधीनं, शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ।
अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं, ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः ॥

जीवः कर्तृत्वे स्वतन्त्रः भोगे च परतन्त्रः ईश्वरधीन इति भावः । अतः
चतनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन वा साम्येऽपि नियम्यत्वेन स ब्रह्मणो भिद्यते । जीवो
नियम्यः, ब्रह्म च नियन्तु । मुक्त्यवस्थायामपि जीव ईश्वराश्रित एव, तत्तल्लो-
ति ।

१. उत्तमिप्यन एवम्भावादित्यौडुलोमि ।

उत्तमिप्यत = शरीर परित्यज्य मोक्षपद प्रविशतो जीवात्मन एव-
म्भावान् = परब्रह्मणि परमेश्वरेऽविभागेनावस्थानान् तेन तस्य शरीरान्त प्रवेश
उपदिश्यत इत्यौडुलोमिः ।

२. प्रतिज्ञासिद्धौल्लङ्घनाश्मरभ्य ।

प्रतिज्ञामिद्धे एकात्मप्रतिज्ञोपपत्तेर्ल्लङ्घन = ज्ञापक परब्रह्मणः परमे-
श्वरस्य स्वाविमर्शेन जीवात्मना शरीरान्त प्रवेशवचनमित्याश्मरभ्य ।

जीवश्चाणु नानाभेदभिन्नश्च । यद्यपि स ब्रह्मणोऽज्ञ एव तथापि अज्ञो नात्र
विभागपरं किन्तु शक्तिरूपं “अज्ञो हि शक्तिरूपो ब्राह्म” [२।३।४२ गौमुनेः]
इति । भगवत्प्रसादेन जीवस्य सत्यरपावभासः । ततो मुक्तिः^१ । बद्धजीवो द्विविधः—
समुक्षुर्बुभुक्षुश्चेति ।

अचित् जडात्मिका प्रकृतिः । सा च प्रकृताऽप्रकृतकालभेदेन त्रिविधा । तत्र
प्राकृतिकं महत्तत्त्वादारम्यं महाभूतपर्यन्तम् । अप्राकृतिकं निखिलघेतन्यात्मकं जगत् ।
कालश्च जगत् समस्तपरिणामजनकः । अखिलजगद्विधायकः । संप्रति स ब्रह्मणस्तु
नियम्य एव । स च कालोऽखण्डरूपः स्वरूपेण नित्योऽपि कार्यरूपेणाऽनित्य एव ।
तस्य कार्यन्तु औपाधिकमेव ।

ईश्वरः

निस्वाकंनये ब्रह्म च समस्नाविद्यास्मितारिदोषशून्यम् अज्ञोपज्ञानबलादि-
कल्याणगुणविशेषनिधानम् ।

स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमज्ञोपकल्याणगुणैकराशिम् ।

व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं घरेभ्यः ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम् ॥

[दशश्लोकी]

यत्किञ्चिज्जगति द्रष्टुमिच्छेत् सत्सर्वं ब्रह्मव्याप्यम् । ईश्वरस्तु तेषां नयं
परब्रह्म नारायणं भगवत् परमोत्तम-कृष्णादिनामभिः जेयीयते । -

एषा नयेन प्रतिपत्तिद्वारा हि भगवदनुग्रहः^१ उदेति नान्यथा । ततः साक्ष-
त्कारस्तदनन्तरं भुक्तिरिति संक्षेपः ।

१ ‘अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेन, विदुर्वै भगवत्प्रसादम् । [दशश्लोकी]

अथ मध्यदर्शनम्

१—श्रीमध्वाचार्य २—अन्य आचार्या ३—माध्यमिद्वान्तर्मात्राणां
४—ईश्वर ५—इन्द्रा ६—नात्र ७—आकाश ८—त्रायनामरणे ।

श्रीमध्वाचार्य

माध्यमप्रदायस्य आदिम आचार्यस्तत्रमवान् आनन्दतीर्थमहाभाग ।
एष एव मध्य, पूर्णबोध पूर्णज्ञ इत्येतेनभिभि प्रसिद्ध । बक्षिणप्रदेशे उडुपोनामक-
नगरोपान्तेऽस्य जन्माऽभूत् एतस्ते ११९९ शतके । निधनञ्च १३०३ तमेऽब्दे ।
द्वैतसिद्धान्तस्यास्य प्रकाण्डपण्डित । समस्ते भारते, नगरान्गरान्तर ग्रामाद्
ग्रामान्तरञ्च पर्यटनसौ द्वैतमतस्य प्रचुर प्रचार कृतवान् । सप्तत्रिंशन्मिर्नाश्च
प्रबन्धान् न्यभात्सीन् । तेषु प्रसिद्धास्तु ब्रह्मसूत्रेषु अणुभाष्यम्, ऐतरेय-छान्दोग्य-
केन-कठ बृहदारण्यकादियूपनिषत्सु भाष्य, गीताभाष्य, भागवतनिर्णयप्रभृतय
ग्रन्थाश्च विरचिता ।

अन्ये आचार्या

जयतीर्थ — जयतीर्थोऽसौ प्रकाण्डपण्डित द्वैतमताचार्य माध्यमाप्ये
विद्वत्तापूर्णा प्रामाणिको व्याख्या लिखेत् द्वैतपरिपोषिणीम् । माध्यमप्रदायेऽस्या-
लौकिकशेमुपीसम्पत्तस्य पाण्डित्यजननसमाधारणतया प्रसिद्धम् । तया चास्य
प्रशस्तिरूप पद्यमिदम् —

“चित्रं पदंश्च गम्भीरेर्विवर्यैर्मानैरलख्यितं ।

गुरुभाव व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥

न केवल, जयतीर्थेन माध्यमाप्योपरि तत्त्वप्रकाशिका, तत्त्वोद्योत,
तत्त्वविवेक, तत्त्वसंख्यान, प्रमाणलक्षणाद्या टीका उद्दिष्टिता प्रत्युत प्रमाणपद्धति-
वादावतिसदृशमौलिकग्रन्था अपि विरचिता द्वैतसिद्धान्तमण्डनायमद्वैतलण्डना-
र्थञ्च । प्रमाणपद्धतिमालम्ब्य विरचिता अष्टौ टीका एवात्र प्रमाणभूता ।

व्यासतीर्थ — व्यासतीर्थोऽयं मध्यमप्रदास्यापर उद्भटो विद्वान् । अस्य
सर्वश्रेष्ठो मौलिको ग्रन्थो न्यायामृतारव्य । यस्य वर्णनं मधुसूदनसरस्वतीमहाभागेन
अद्वैतसिद्धौ कृतम् । न्यायामृतग्रन्थेनामुना द्वैताद्वैतसम्प्रदाये भूतो वाक्कल्हस्या-
वतारणा व्यथापि याऽस्यापि न शममेति । व्यासतीर्थस्यान्ये प्रामाणिका ग्रन्था
तर्जनाण्डव, तान्पर्यचट्टिका, मन्दारमञ्जरीभेदो, जीवनमायावादसंश्लेषनादयः ।
अस्य न्यायामृतमुद्दिश्य प्रायशो दश टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते येषु रामाचार्यस्य
तरङ्गिणी, विजयोद्भतीर्थस्य कष्टकोट्टार, अद्वैतसिद्धे शण्डनात्मकत्वादनीव
प्रसिद्धा । पञ्चदशशतक एवास्य स्थितिकालः सम्भाव्यते ।

रघूत्तमतीर्थः—माध्वमतग्रन्थकारेषु रघूत्तमतीर्थोऽयं, भावबोधकार इति नाम्ना भावबोधाचार्य इति नाम्ना च प्रसिद्धः । अनेन विष्णुतत्त्वनिर्णयः, जयतीर्थस्य तत्त्वप्रकाशिकोपरि भावबोधाख्या व्याख्या च व्यलेखि । अस्यानिप्रसिद्धो ग्रन्थः मध्वाचार्यकृतबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्योपरि ब्रह्मप्रकाशिका व्याख्या । अस्य शिष्येषु तरगिणीकारो रामाचार्यो वेदेशभिक्षुश्च मुख्यः । वेदेशः खलु माध्वमतव्याख्यातृषु मुख्यतमः । अस्य रचनासु तत्त्वबोधोपपञ्चिका, ऐतरेय छान्दोग्य-केनोपनिषत्सु माध्वभाष्यस्योपरि अतीव भाष्यगम्भीरा व्याख्या । इमां सुप्रख्याता व्याख्या विरचयसी कीर्तिवैपुल्यमवाप । १५५७-१५९६ अस्य स्थितिकालः ।

विजयीन्द्र—ध्यायामृते आमोदतात्पर्यचन्द्रिकयोष्टीकाकृद् विजयीन्द्र-महाभागेन गीतायां मधुसूदनो-दोकायां समालोचनात्मिका 'गूढार्थदीपिका-पुक्तिमल्लिका' विरचिता । एष महाभाग रामानुजाचार्यस्य सप्तकालीन एव ।

वनमालीमिश्र—वनमालीमिश्र मथुरोपान्त निवासी वृत्तसाहित्ये अतीव प्रसिद्धो विद्वान् । अस्य रचनासु नयनामृतसौगन्ध्यं तरगिणीसौख्यञ्चेति ग्रन्थद्वयं, माध्वमुलालङ्कार अप्ययदोक्षित विरचितस्य माध्वमुखमर्दनस्य खण्डनरूपं अद्वैत-सिद्धे पाण्डित्यपूर्णं खण्डनात्मको निबन्धः । अस्य स्थितिकालः [१७ शतके]

सत्यनाथो यतिः, वेणोदत्तः, पूननिन्दचक्रवर्ती च माध्वसम्प्रदायस्यान्ये ग्रन्थकृतौ व्याख्यातारः अभूवन् प्रख्याताः ।

माध्वसिद्धान्तमीमांसा

माध्वमते तु द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-विशिष्ट-अज्ञी-शक्ति-सावयव-अभावा इति दश पदार्थाः अभिमतः । इमे पदार्थाः वैशेषिकपदार्थं सह बहूनां साम्यमाविष्कुर्वन्तीऽपि नितरां माध्वमतस्य वैशिष्ट्यं द्योतयन्ति । द्रव्यं हि नाम एषा मयेन विनातिथा, परमात्मा-लक्ष्मी-जीव-अव्याकृताकाश-प्रकृति-गुणत्रय-महत्तत्त्व-अहङ्काररतत्त्व-बुद्धि-मन-इन्द्रिय-मात्रा भूत-ब्रह्माण्ड-अविद्या-वर्ण-अन्धकार-यासना-कारः प्रसिद्धिर्भावा इति । गुणेषु अपि वैशेषिकगुणातिरिक्तानां दशमदमकृपातिरिक्ता-सौन्दर्यादीनामपि गणना कृता । कर्माणि त्रिविधम्—विहितनिषिद्धोदासीनात्मकम् । तत्रोदासीनकर्मणः परिस्पन्दात्मरत्त्वं, तदन्तर्भूतानि धोत्सेपणावक्षेपणादीनि भवन्ति विविधानि कर्माणि । नित्यानित्यभेदेन, जात्युपाधिभेदेन च सामान्यं द्विविधम् । विशेषाश्चानन्ताः । 'भेदानावेऽपि भेदव्यवहारनिर्वाहकः अनन्ता एष विशेषः ।' [मि० ना० पृ० ७] । विशेषसदभाष्य एषां परमात्मन्यप्यभिमतः, विज्ञानानन्दस्यरूपे परब्रह्मण्यपि यो भेदावभासः ॥ एतदेतद्भेदनिबन्धन एव । विशेषस्य च सत्ता-पदार्थस्यापित्वादन्तत्त्वम् । सावयवाभाषयो ब्रह्मणा तु षण्णाद्वदेव । शक्तिस्तु

एषा चतुर्विधा—अचिन्त्यशक्तिः, आधेयशक्तिः, सहजशक्तिः, पदशक्तिश्चेति । तत्राचिन्त्यशक्तेराश्रय भगवान् विष्णुरेव । तत्र भावनि विष्णादेव विचित्रपदार्थ-सम्पादनशक्तिः । आधेयशक्तिस्तु अन्याहितशक्तिः । प्रतिमादिषु प्राणप्रतिष्ठापनादिना यदेवतासान्निध्यमुत्पद्यते तदेवाधेयशक्तिवत्वेनोत्तीयते । कार्यमात्रानुकूल्येन स्वभावजा शक्तिरेव सहजशक्तिरुच्यते । आसा पदार्थनिष्ठत्वान् नित्यानित्यवम् तदनुसारेणैव । पदशक्तिश्च पुनः पदपदार्थयोः सम्बन्धः । सा मुख्या-परममूर्त्याभेदेन द्विविधा । इन्द्रशब्दो मुख्यवृत्त्या पुरन्दरवचनं परममुख्या वृत्त्या तु परमात्म-वचनं इति ।

ईश्वर

साक्षाद्विष्णुरेवेष्ट्वरः । स अनन्तगुणवान् । तद्गुणान् च निरतिशया, निरवधिकाश्च । आनन्त्यं तस्मिन् सजातीयविजातीयोभयविधम् । उत्पत्तिः स्थितिः विनाशः नियमन-ज्ञानावरण-बन्ध-मोक्षाणां कर्त्ता विधाता भगवान् विष्णुरेव । सर्वज्ञश्च । जीवाञ्जडप्रकृतेश्च स सर्वथा भिन्नः विलक्षणश्च । ज्ञानानन्दकल्याणगुण-व्यस्तस्य शरीरत्वेनोत्तीयन्ते । मुख्यया वृत्त्या स समस्तपदवाच्यः । अतः सशरीर-त्वे सत्यपि तस्य नित्यता स्वतन्त्रता च न बिभ्रन्ते । एकः सन्नपि स नानाव्य-धरः । समस्तव्येन च परिपूर्णः । अतः सत्स्याद्यवतारव्येनापि तस्य पूर्णता क्य-मपि न व्याकुलीभवति । उक्तञ्च माध्वबृहद्भाष्ये —

अवतारादयो विष्णोः सर्वे पूर्णाः प्रकीर्तिताः ।

पूर्णं च सत्परं पूर्णं पूर्णापूर्णाः समुद्गताः ॥

लक्ष्मी

माध्वानां परमात्मशक्तिरेव लक्ष्मी । सा च सर्वथा परमात्मनो-ऽप्येता सत्यपि ततो भिन्ना । “परमात्मभिन्ना तन्मात्राधीना लक्ष्मीः” [म० सि० सा० ५० २६] । तदेव माध्वनये, शक्तिशक्तिभूतौर्भावे । लक्ष्मोश्चेयं भगवतो विष्णो-र्विचिन्त्यपूना सत्यपि नित्यमुक्ता नानाव्यपहारिणी भगवतो वधूरिव विलसति । यया भगवान् विष्णुः दिव्यशरीरसम्पन्नः तथैव भगवतो लक्ष्मोरपि अप्राकृतविग्रह-यती । अतएव अक्षरा । उक्तञ्च माध्वभाष्ये —

“लक्ष्मीरक्षराऽदेहत्वात् असरस्तत्परो हरिः” [ऐतरेयभाष्ये]

अपि च —

द्वाविमौ नित्यमुक्ता तु परमः प्रकृतिस्तया ।

देशतः कालतश्चैव समव्याप्तावुभावजौ ॥

[भाववतात्पर्यनिर्णये]

जीव

जीवो माध्वमते सत्तारी, कर्मानुगुण्येन सुखदुःखोपभोगना, जन्ममरण-
शोलश्च । स च त्रिविध — मुक्तियोग्य, नित्यसत्तारी, तमोयोग्यश्चेति । तत्र
मुक्तियोग्या जीवा देव-ऋषि-पितृ-चरवर्त्ति-उत्तमभेदात् पञ्चविधा । नित्यसत्तारी,
सर्वकालावच्छेदेन जन्मबन्धसरणिपतित ससरणशोल । एतत्त्वोद्विगता जीवा
मध्यमा उच्यन्ते—“मध्यमा मानुषा ये तु सप्ततियोग्या सर्वे हि” [ना० ता० निर्गय]
ते च न कदापि मुक्तिं प्रपद्यन्ते । तमोयोग्याना जीवानां चालुविध्यम्—दैत्य-
राक्षस पिशाच अधमा इति । सर्वेऽप्यमी जीवा व्यक्तितो भिक्षा । सर्वज्ञपरमात्मनस्तु
सर्वथा भिक्षा । न चेद् जीवानां तारतम्यं ससूत्र्यवस्थायामेव, अपितु मुक्त्यवस्थाया-
मपि तत् सम्भवति । “मानुषादि विरज्जिष्यन्त तारतम्यं विमुक्तिगतम् । [मध्व०]
आनन्दानुभूतितारतम्यभेदश्च तेषां ज्ञानतारतम्यभेदात् ।” “निरञ्जनं परमं साम्य-
मुपैति ।” [मुण्ड० ३।१।३] ।

इत्यत्र साम्यपद प्राचुर्यवचनं माध्वानाम् । ब्रह्मण चिद्वशमादायैव,
ब्रह्मणो जीवस्यैक्यमभिमतम्, परं तदेक्यं न वास्तवम् । जीवब्रह्मणोरभेद
एवैयामभ्युपगमः । तथा च माध्वाचार्य —

जीवस्य तादृशत्वं च चित्त्वमात्रं न चापरम् ।

तावन्मात्रेण चाभासो, रूपमेवा चिदात्मनाम् ॥ /

[म० सि० सार, पृ० ३२]

आकाश

माध्वानां व्याकृताकाशं न्यायवैशेषिकयोर्दिवसदृशं सृष्टिप्रलययोरविकृत-
रूपेणावतिष्ठते । भूतारूपादयः सर्वथा भिद्यते । उत्पत्तिमत्त्वाद् भूताकाशस्यानित्य-
त्वम्, अविकृततत्त्वादस्य तु नित्यत्वं व्यापकत्वं चेति । रुद्रमो खल्वस्याभिमानिनी
देवता । प्रकृतिर्हि जडरूपा नित्या व्याप्तिनी सर्वजीवल्लिङ्गशरीररूपा । एष द्वैतवादि-
माध्वनये, परमात्मा केवल जगतो निमित्तकारणम् उपादानन्तु प्रकृतिरेव । वेणवा-
न्तरवत् शुद्ध सत्त्वस्य सत्ता नानेन स्वीक्रियते । अस्मात् शुद्धसत्त्वादेव जीवानां

१ मुक्ता प्राप्य परं विष्णु तद्देहं सन्धिना अपि ।

तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानन्दपूर्वकं ॥ [गीताभाष्ये]

दुःखाभावा परान्दा लिङ्गभेद गमः मनः ।

यथापि परमानंदा ज्ञानभेदात् न विद्यते ॥ [म० नि० मा० पृ० ३०]

लीलामयो विग्रहो निर्मोयते । तत्र सत्त्वाभिमानिनो श्रो, रजोभिमानिनी भू, तथा तमोऽभिमानिनी च दुर्गा ।

महत्तत्त्वादिद्वयान्तराणां कल्पना तु साध्यादिमतानुसारिणी एवेति दिद् ।

साधनासरणिः.

श्रवणमनननिदिध्यासनतारतम्यस्य प्रपञ्चभेदस्य च ज्ञानभावश्यकम् । सकलेषु पदार्थेषु जगतस्तारतम्यभेदो लब्धसत्ताश्च स च पञ्चप्रकारश्च । ईश्वरस्य जीवाद् भेदः, ईश्वरस्य जडाद् भेदः, जीवस्य जडाद्, जीवस्य जीवान्तराद्, जडस्य जडान्तराच्चेति । एतस्य पञ्चविधस्य भेदस्य सम्यग्ज्ञान माध्याना मुक्ति-साधकम् । उपासना च द्विविधा, सन्नतशास्त्रान्यासत्प्रा, ध्यानरूपा च । साऽपि भिद्यते अधिकारिभेदेन । ध्यान हि एषा नये, विषयान्तरतिरस्कारपूर्वकभगवद्-पयिकाऽऽलङ्घ्यस्मृति ।" [म० मि० सा० पृ० १३९] परमेश्वानुग्रहमन्तरा जीव-साधारणमपि कर्म कर्तुं नेष्टे । भुक्तेर्गाया तु कूरे आस्ताम् । अनुग्रहविशेषेण मुक्तिं प्रतिपद्यते जीव । स चानुग्रह परमभक्तिलभ्यः । परमा भक्तिस्तु ज्ञानानन्तरमेव शक्यसम्भवा । तदेव क्रमेण जायते ज्ञानोदयः, तदनन्तरं परमभक्तिसमुत्पत्तिः, ततो ग्रहानुग्रहः, ततश्च मोक्षसमुद्भवः । स च मोक्षश्चतुर्विधः—कर्मक्षयः, उत्क्रान्तिः, अचिरादिभाग्यं, भोगश्चेति । भोगश्चापि चतुर्विधः सांलोक्य-सामीप्य-सारूप्य-सायुज्यभेदात् । तत्र सायुज्यं नाम भगवन्तं प्रविश्य तच्छरीरेण भोगः ।

सोऽयं सक्षेपतो माध्वदर्शनपरिचयः । केनापि कविना मध्वसिद्धान्ता पद्य-वदा कृता विलमन्ति —

"श्रीमन्मध्वमने हरिः परतम सत्यं जगतं तत्त्वतो,
भेदो जीवगणां हरेरनुचरा नीचोच्चभावगता ।
मुक्तिर्नैजसुखानुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधनम्,
अपादित्रितयं प्रमाणमलिलान्नायं कवेद्यो हरिः ॥ इति

अथ वल्लभदर्शनम्

१—श्रीवल्लभाचार्य २—अन्ये आचार्या ३—वल्लभमिद्धान्ता ४—ब्रह्म
५—जीव ६—जगन् ७—पुष्टिमार्गं ८—भक्ति ९—प्रस्थानचतुष्टयी ।

श्री वल्लभाचार्यः

वल्लभाचार्यस्य जन्म १४७९ शतके अभूदिति कालज्ञा स्यापयन्ति । अस्य जीवनघटना काशी प्रयाग-वृन्दावन प्रभृतिषु तीर्थेषु अधटत । विजयनगराधीशस्य श्रीकृष्णरावस्य राजसभायामनेन आचार्यव्यासतीर्थस्याध्यक्षताया अद्वैतवादिन पराजित्य लोकोत्तरविद्वत्ताया परिचयोऽदायि । एषा सिद्धान्तग्रन्था — ब्रह्मसूत्रचरणुभाष्यम्, तत्त्वप्रदीपनिबन्ध, पूर्वमीमांसाभाष्यम्, सिद्धान्तमुक्तावली प्रभृतय प्रख्याता ।

अन्ये आचार्या

विद्वत्तनाथ — विद्वत्तनाथोऽयं वल्लभाचार्यस्य द्वितीय पुत्र । विद्वद्द्वारेष्वेकामुना आचार्यग्रन्थेषु टीकामुद्दृष्ट्वा पुष्टिमार्गस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठापिता । निबन्धप्रकाश, विद्वन्मण्डनम्, भृङ्गाररसमण्डनम्, सुबोधिनीदिप्यणी, प्रभृतयोऽस्य प्रसिद्धा सन्दर्भा । ब्रह्मसूत्रस्यान्तिमसार्द्धकाध्यायोपरि अणुभाष्यस्य पूर्तिरनेनैव कृता ।

कृष्णचन्द्र — कृष्णचन्द्रेण विदुषा अणुभाष्यस्योपरि भावप्रकाशिकाख्या व्याख्या कृता । अस्य शिक्षणेन पुरयोत्तमेन वल्लभसम्प्रदायस्य विशिष्टविदुषा भाष्यप्रकाशिकानाम्नीं टीका विधाय अणुभाष्यस्य गूढतमरहस्यमुद्घाटितम् । अस्यान्यग्रन्थेषु सुबोधिनीप्रकाश, उपनिषद्दीपिका, आवरणभङ्ग, प्रस्थानरत्नाकर, सुवर्णसूत्रम्, गीताया अमृततरङ्गिणी टीका, षोडशग्रन्थविवृति प्रभृतय प्रसिद्धग्रन्था विलसन्ति ।

श्रीगिरिधराचार्ये — श्रीविद्वत्तनाथाचार्याणां तनूजोऽयं सुप्रसिद्धो ग्रन्थकार । गिरिधराचार्यविरचित 'शुद्धाद्वैतमार्तण्ड'नाम्ना ग्रन्थ वल्लभसम्प्रदायस्य प्रख्यात तत्त्वविवेचको निबन्ध ।

हरिदासाचार्य — हरिदासाचार्योऽपि प्रौढो ग्रन्थकार । ब्रह्मवाद, भक्तिरसवाद, आद्या निबन्धा प्रख्याता ।

प्रजनाथ भट्ट यालकृष्ण भट्टश्च — द्वावपीमौ अतिप्रौढौ विद्वत्तौ । प्रजनाथभट्टस्य ब्रह्मसूत्रेषु मरीचिकाख्या ब्रह्मसूत्रानुसारिणी व्याख्या विख्याता ।

लालूभट्टनाम्ना प्रसिद्धस्य श्री बालकृष्णभट्टस्य 'प्रमेयरत्नार्णव'नामा ग्रन्थोऽतीव प्रौढ़ः ।

विज्ञानभिक्षु — विज्ञानभिक्षुरपि बल्लभसमकालीन एव विभाव्यते । विज्ञानामृतं भाष्यमस्योतीव प्रसिद्धम् । अनेनापि अविभागद्वैतमेव प्रत्यपादि । जगद-विभक्तब्रह्मणोऽद्वैतमेवास्याभिमतम् । विज्ञानभिक्षो प्रकाण्डपाण्डित्य सार्व-जनीनम् । इति सक्षेपः ।

बल्लभसिद्धान्ता

श्रीबल्लभाचार्याणां दार्शनिका सिद्धान्ता 'शुद्धाद्वैत'नाम्ना प्रसिद्धा । एषा नयेन ब्रह्म माययाऽलिप्ततया नितान्तशुद्ध पदमालम्बते । इदञ्च माया-सम्बन्धरहितं ब्रह्माद्वैतम् । अतः मतमेषां शुद्धाद्वैतमिति सप्तया प्रख्यातम् । उक्तञ्च —

शुद्धाद्वैतपदे ज्ञेय समास कर्मधारयः ।
अद्वैतं शुद्धयो प्राहुः पृथोक्तपुरय बुधा ॥२७॥
मायासम्बन्धरहितं शुद्धमित्युच्यते बुधैः ।
कार्यकारणरूपं हि ब्रह्म शुद्धमभाषिकम् ॥२८॥
[शुद्धाद्वैतमातंण्ड]

ब्रह्म

बल्लभनयेन ब्रह्मणः सर्वधर्मविशिष्टत्वमङ्गीकृतम् । अतएव तस्य विरुद्ध-धर्माभयरत्नम् । अद्वैतवादिना निर्गुणं, निर्विशेषनिर्धर्मकञ्च ब्रह्म, मायासम्पर्कात् यत् सगुणत्वादिमद्वैदाभासते, तद्वाल्लभा न सहन्ते । यतः अहिकुण्डलवद् ब्रह्मणि उभयरूपता श्रुतिसिद्धा एव ।

'उभयरूपपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्' [ब्र० सू० ३।२।२७]

ब्रह्मणि विरुद्धधर्माणामस्तित्वं न मायोपाधिकम् अपितु नैसर्गिकमेव । भगवतो ब्रह्मणो हि अनवगाह्यो महिमा, तत्त्वलु अणोरणीयः, महत्तत्त्व महोद्य इति सुस्पष्टं श्रुतिनिर्णयति । ब्रह्म सदपि अनेकरूपम् अद्वितीयत्वञ्च जहाति, स्वतन्त्रं सदपि भक्ताधीनम् । अखिल जगदिदं भगवत्लोलामयमिति बाल्लभो नयः । बाल्लभाचार्याणां मते ब्रह्मणस्त्रैविध्यम्—आधिदैविकं परं ब्रह्म, आध्यात्मिकं अक्षरं ब्रह्म, आधिभौतिकं च पुनः जगदात्मकं ब्रह्म । अतः जगदपि ब्रह्मरूपमेव । कारणकार्ययोरभेदात् । आविर्भावदशायां ब्रह्मणो जगद्रूपत्वम् तिरोभावदशायां ब्रह्मरूपत्वमिति । आविर्भावः सृष्टिप्रसरो वा ब्रह्मणो लोलामात्रम् । अतः एव

निरयमिति । परब्रह्म चेया नये अखिलरसामृतमूर्तिनिखिललीलाधाम भगवान् श्रीकृष्ण एव । स च पुरयोत्तमपदेनापि व्ययदिश्यते । ब्रह्मप्राप्तिस्तु केवलमनन्यया भक्त्या एव ।

“पुरुष स यर पायं । भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।”

इति गीतावचनमालम्ब्य आचार्या अप्याहुः —

‘तेन ज्ञानमार्गिणा न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ।’ ‘यस्यान्तःस्थानी’त्यनेन परस्य लक्षणमुक्तम् । तच्च भक्त्यादिप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । एतदभ्युक्ततत्त्वमेवानुगृह्णाति । [ब्रह्मसूत्र-अध्याप्यम् ३।३।३३]

जीवः

जीवश्च बल्लभाचार्याणां तिरोहितानन्दादिगुण स्वयमीश्वर एव । स केवल लीलाविलुलितमना एव तथात्थ प्रतिपद्यते यदृच्छया न जातु माययो-
द्वेलित । तावुशे जीवे ऐश्वर्यंतिरोधानेनैव दैन्यं, यशस्तिरोधानेनैव हीनता, श्री-
तिरोधानेनैव निरस्तसमस्तसम्पदास्पदत्वम् । ज्ञानतिरोधानेनैव स अनात्मइषेषु
बेहादिपदार्थेषु आत्मवृद्धिं चितनोति । आनन्दतिरोधानेन च दुःखकलेशादिक-
मनुभवति [“पराभिध्यानात् ब्र० सू० २।५ अध्याप्यम्] । ब्रह्मण आविर्भूत-
स्यापि जीवस्य अग्निस्फुलिङ्गवद्भेदसद्भावेन तद्रूपस्य नित्यत्वञ्च न विहन्यते ।
एतद्धि क्लृप्प्युच्चरणं, मोक्ष्यति, अतः तन्नित्यत्वहरनेनैव कश्चन प्रश्नः । बल्लभ-
सम्प्रदायेऽपि जीवस्याणुत्वं ज्ञातृत्वम् । ब्रह्मणोऽविकृतचिदशतो जीवस्य, अविकृत-
सदशतो अचिरप्रकृतेर्निर्गतिः । जडनिर्गमनकाले च, उभयो चिदानन्दाशयोस्तिरो-
धानं, जीवनिर्गमनकाले च केवलमानन्दाशयोरेव इति ‘प्रमेयरत्नार्णवे’ । स च
जीवस्त्रिविधः — शुद्धो मुक्तः ससारी चेति । बह्निस्फुलिगवद् व्युच्चरणकाले, अवि-
द्योपहितत्वेन तिरोहितानन्दाशः ससारी । तिरोहितानन्दाशः अविद्यासम्पर्कात्पूर्वं
शुद्धः । ससारी च पुनर्ब्रह्मभवेन द्विविधः । तत्र देवजीवोऽपि मर्यादामार्गाय-
पुष्टिमार्गायभेदेन द्विविधः । मुक्तजीवेष्वपि मुक्ता जीवनमुक्ताश्चेति द्विविधा
जीवाः ।

मुक्तजीवस्य भगवतः सच्चिदानन्दान्नितान्तोऽभेदः । ससारी जीवः
पुष्टिमार्गाविलम्बनेनोपलब्धभगवदनुग्रहं पुनः तिरोहितानन्दाशः प्रतिपद्यमानः
सच्चिदानन्दतामयगाहते । ‘तत्त्वमसि श्वेतकेतो !’ इति ‘महावाक्यम्’ एषा नयेना-
मुमेवार्थमनुगृह्णाति । यथा सुवर्णकटककुण्डलादीनां सुवर्णादिभेदः तद्वद्ब्रह्मणो जीव-
स्याप्यभेदः [शुद्धाद्वैतमार्तण्ड] ।

जगत्

जगद्विषये च बाल्लभाना अविकृतपरिणामवा एव अन्युपगमः ।
 कनस्वामयेनैकल्पवृक्षचित्ताभिर्णवत् सच्चिदानन्दात्मक निगुण ब्रह्मैव जगद्रूपेण
 परिणमति । यथा कुण्डलादिषु परिणतमपि सुवर्णं विवृतिभाष न प्रतिपद्यते,
 तद्वज्जगद्रूपेण परिणम्यमानमपि ब्रह्म न किञ्चिदपि परिणतिमुपास्ते । श्रीमद्-
 भगवतस्य दशमस्कन्धेऽस्यैव निगुण निरूपणं कृतमुपलभ्यते ।

“यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पद्मवाच्च सर्वस्य हिरण्यमस्य ।
 तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेनैरहमस्य तद्वत् ॥”

बाल्लभाना न जयत उत्पत्तिविनाशौ प्रयुताविर्भावतिरोभावौ । आवि-
 र्भावश्चैवाम् अनुभवविषयत्वयोग्यता तदधिपयत्व तिरोभावः [विद्मन् पृ० ७] ।
 बल्मनये, जात्ससारयोरपि भेदः । ईश्वरेच्छाविलासविशेषसमुद्भूतपदार्थो
 जगत्, किंत्वविद्योपहितजीवद्वाराकल्पितममत्तारूपपदार्थश्च ससारः । अविद्याया
 स्वल्पज्ञान-वेहाध्यास-इन्द्रियाध्यास-अन्तःकरणाध्यासलक्षणानि पञ्चपर्वणि ।
 अविद्यासत्त्वे ससारः सति ज्ञानादये तद्विनाशः । जगतो ब्रह्मरूपत्वाच्च कदापि
 विनाशोपपत्तिः । तत्तु नित्यमेवेति विवेकः ।

पुष्टिमार्गः

आचार्याणामाचारमार्ग एव पुष्टिमार्ग उच्यते । पुष्टिशब्दश्चानुग्रहवचनः ।
 ‘पोषणं तदनुग्रहः’ । भक्तिरूपि प्रभुत्वकारणता चानुग्रहस्यैवेति [भा० २।१०]
 कृत्वं च फलभक्तप्रदायोऽयं पुष्टिमार्ग इति परम्परेक्षमाक् । बाल्लभा मन्यन्ते
 यदस्ति मर्यादामार्ग-पुष्टिमार्गयोः नितरां भेदः । अक्षरब्रह्मणो वाणीतो
 निःसृतत्वात् मर्यादामार्गोऽयं वैदिकः खलु । परं पुष्टिमार्गस्तु भगवतः
 पुण्योक्तमस्य वपुषो निर्गतत्वात् सुतरां तद्विलक्षणः । मर्यादामार्गे ज्ञान-श्रवणादि-
 साधन-द्वारा सायुज्यमुपलभ्यते । परन्तु पुष्टिमार्गे सर्वात्मनात्मसमर्पणेन विप्र-
 योगरसात्मकप्रीतिसाक्षिव्येव साक्षात् आनन्दघाप्तो भगवतो ब्रह्मणोऽमृतत्व-
 प्राप्तिः । तथा च प्राह आचार्योपि अणुभाष्ये ‘पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादि-
 नैरपेक्ष्यमर्यादायामङ्गीकृतस्य तु तदपेक्षितत्वं तु युक्तमेव’ [अणुभाष्य ३।१।२९],
 ‘पुष्टिमार्गोऽमृतदंकासाध्यः प्रमाणमार्गोऽदिलक्षणः’ इति [अणु० ४।४।१९] ।

भक्तिः—बल्मसम्प्रदाये भक्तिरपि द्विविधा मर्यादाभक्तिः पुष्टिभक्तिश्च ।
 एतयोरपि बलक्षणमेवाङ्गीकृतम् । भगवच्चरणारविन्दभक्तिरेव मर्यादाभक्तिः ।
 भगवतो मुक्षारविन्दभक्तिस्तु पुष्टिभक्तिः । मर्यादाभक्तिः फलकामयने, पुष्टिभक्तिः-

स्तु फल नतरामाकाटक्षते । मर्यादाभक्तिद्वारा सायुज्यमेव केवलम्, पर पुष्टिभक्ति-
द्वारा ब्रह्मभेदावबोध । अतः दुःखक्लेशादिसर्ववृत्ताञ्जयत उद्धाराय यदि कश्चित्
श्रेयस्तरो मार्गस्तर्हि स पुष्टिमार्ग एवेति तेषां द्वयोः विश्वासः । स एव मुमुक्षुभि-
सर्वात्मना उपादेयत्वेनाङ्गीकार्यः । श्रीमद्भगवद्वत्त्वभावाद्येण श्रीमद्भागवतस्या-
ध्यात्मतत्त्वमाधारीकृत्यैव एष पुष्टिमार्गः प्रतिष्ठापितः ।

प्रस्थानचतुष्टयी

उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्भागवत (व्यासस्य समाधिभाषा) इति
प्रस्थानचतुष्टयी एवामाधारभूता । अस्मिन् सम्प्रदाये भागवतस्य निरतिशया
प्रतिष्ठा, अणुभाष्यमप्यतिशते 'सुबोधिनी' ख्यात्या । श्रीहंरिरायस्य वचनमिदं
मुतरा घटतेतराम् —

“नाश्रितो वल्लभाघोशो न च दृष्टा सुबोधिनी ।

नाराधि राधिकानायो वया तज्जन्म भूतले ॥”

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं पदवाक्यप्रमाणपारावारीणं श्रीमदाचार्यपण्डित-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिः विरचिते

संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे

चतुर्यं परिच्छेदे ।

पञ्चमः परिच्छेदः नास्तिकदर्शनप्रकरणम्

१—चार्वाकदर्शनम् २—जैनदर्शनम् ३—बौद्धदर्शनम् ।

चार्वाकदर्शनम्

अथेदानीं नास्तिकदर्शनेति^१ संज्ञया प्रसिद्धानां चार्वाक-जैन-बौद्धदर्शनानां सस्मृतसाहित्ये सविशेषं सन्निविष्टानाम् आस्तिकदर्शनभिन्नानाम् विवेचनमप्य-
त्यावश्यकमिति तेषामपि समासेन निरूपणमत्र प्रसङ्गसङ्गत्या वितन्यते ।

नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकदर्शनस्य प्राचीनतया सर्वप्राथम्यम् । एषा नये
शरीरस्यैवात्मन्वम् । शरीराद् भिन्नमात्मनोऽस्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति । तेषाम् इदं दृश्यं
जगदान्मलोल्लास्यलन्वेनाभिमतम् । परलोकास्तित्वेऽमो न श्रद्दधते । मरणमेव भुक्ति
मन्यन्ते । प्रत्यक्षवाद एव विद्वसन्ति ते । परोक्षमवहेत्यन्ति । मानवजीवनस्य
काममेव पुद्गलार्थं वेदानाम्युपागच्छन्ति नादृष्ट्यर्थादिकं किमप्यन्यत् । निसर्गत
एव जगदुत्पद्यते विनश्यति च इत्याद्याश्चार्वाकस्याद्वान्ता अमो अतिप्राचीनकालेन
एव भारतेऽवलोक्यन्ते । प्रसफुरन्तः । उपनिषत्साहित्येऽपि प्रदग्ध्यने निरपिज्ञा
सादृशी विचारधारा दृश्यते यामालम्ब्यैव चार्वाकसिद्धान्ताः सञ्जाता लक्ष्योदया
इति सुतरा कल्पयितुं शक्यते । मरणानन्तर, अयमात्माऽस्ति नवेति प्रश्नावसरे
केचिदात्मनोऽस्तित्वं स्वीकुर्वन्ति केचिन्न, इति सशयः उपनिषन्मूपोद्बलितः । तथा च :-

येवं प्रेते विचिक्त्वा मनुष्येऽस्तित्येके नायमस्तीति चंके ।^२

[कठ० १।१।२०]

एवञ्च “न ग्रन्थ संज्ञास्ति ।” [बृहदारण्यक ४।५।१२]

इत्यादिवचोभिर्गम्यते अच्चार्यात्प्राक्कनेऽपि काले तादृशी सशयात्मिका प्रवर्तते
स्म काऽपि विचारधारा । एवमेव बौद्धग्रन्थेषु जैनग्रन्थेष्वपि च चार्वाकविचारविद्वद्
उपलभ्यन्ते यत्र-तत्र प्रकीर्णाः । उच्छेदवादप्रतिपादका अजितकेशकम्बल्यसिद्धान्ता
लोकायतसिद्धान्तः सह संवदन्ति । अतः चार्वाकसिद्धान्ता इमे अतिप्राचीनकालतः

१ — नास्तिकदर्शनमिति चैश्वर्यवैदिकदर्शनानां पारिभाषिकी संज्ञा । पर-

२ — नास्ति मनियेषामिति तदनुपपत्तिरन्यनयमवष्टम्भेति विवेकः ।

दार्शनिकानां मस्तिष्कजातं भूम्ना समुद्बल्लयन्ति स्म । शीतकाले, अह्निशं
यज्ञयागादिचिन्ताचान्तमनस्त्वानां परोक्ष-परलोकासमापितवृद्धिवंभवानां तदानीन्त-
नानां यायजूकानां कठोरशरसननिषेडितानां तार्किकपण्डितानां तादृशप्रकाण्ड-
कर्मकाण्डभृत्खलाबन्धनमुच्छेत्तुकामानां प्रतिक्रियारूपेणोदिष्यायेदं चार्वाकदर्शन-
मिति बहव आशेरते ।

लोकायतमस्यापरं नाम

इदमेव चार्वाकदर्शनं लोकायतदर्शननाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । बुद्धिवाद एव
एषा परमं सिद्धान्तः । वादेषु वैतण्डिकत्वमेवेति खल्वभिन्नन्दन्ति । स्वपक्षस्थापना
तेभ्यो न रोचते । अतः लोकायतिका वैतण्डिका इत्यपि व्यपदिश्यन्ते । उक्तञ्च —

“नहि लोकायते किञ्चित्कर्तव्यमुपदिश्यते ।

वैतण्डिककथंवासौ न पुनः कश्चिदागमः ॥ [न्यायमञ्जरी]

लोकायतो हि नाम स्वभाववादः । स्वाभाविकपरिणामवादापरपर्यायो-
ऽयमेव बाह्यस्पत्य चार्वाकादिपदैरपि ज्ञेयीयते । लोकायतशास्त्रे प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् ।
अर्थकामौ च पुरुषाणौ । नास्ति परलोकः । मृत्युरेवापवर्गः । एतदर्थप्रतिपादकानि
बाह्यस्पत्यसूत्राणि भास्करभाष्ये समुदाहृतानि । तथा च —

“अयं लोकायतम् । पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । तत्समुदाये
शरीरैर्न्द्रियविषयसंज्ञा । तेभ्यश्चैतन्यं किञ्चादिभ्यो भवदशक्तिवद् विज्ञानम् ।”
इति ।

चार्वाका इमे तर्कातिरिक्तं न कस्यापि शास्त्रान्तरस्य प्रामाण्यमङ्गी-
कुर्वन्ति सिद्धान्तान्तराणि सर्वाणि खण्डयन्ति, भण्डयन्ति केवलं बुद्धिवादं तत्कवादं
वितण्डावादं चेति ।

चार्वाकसंज्ञाकरणे प्रतिपत्तिः

केचन बृहस्पतिशिष्यचार्वाकद्वाराप्रचारितत्वादिव चार्वाकदर्शनमिति
मन्यन्ते । अपरे ‘चर्वं भक्षणं’ इति धातोर्निष्पन्नत्वात् भक्षणशीलं चार्वाकं
तत्सम्बन्धादर्शनमपि चार्वाकपदेन प्रसिद्धं गतमिति उपपादयन्ति । “नयते चार्वाः ।
लोकायते चर्वो बुद्धिः, सत्सम्बन्धत्वादवधारणेति चार्वाकः स लोकायते शरीरे
पदार्थान् नयते” इति वाशिकावृत्तिः [१।३।३६ सूत्र] । अपरे चार्वाक-
पदस्यापभ्रंश एव चार्वाकशब्द इत्यप्युद्योषयन्ति । भवतु नाम यदा तदा । सम्प्रति
तु सर्वेऽपि नास्तिवा परलोकेऽभ्युपगानाश्चार्वाकपदेन परिभाष्यन्ते । चार्वाक-
दर्शनमिदं ‘बाह्यस्पत्य’दर्शननाम्नापि व्यवहियते ।

आद्यसस्थापको बृहस्पति

आचार्यो बृहस्पतिरस्य चार्वाकदर्शनस्य सस्थापकत्वेनोद्गीयते । बृहस्पति-
रचितसूत्राणामुल्लेख प्राचीनेषु दर्शनग्रन्थेषु समुपलभ्यते । 'एक आत्मन शरीरेऽ-
भावत्' [ब्र० सू० ३।३।५३] इति सूत्रे, भास्करभाष्ये श्रीमच्छङ्कराचार्य-
भाष्येऽपि च । इमानि निम्नाङ्कितानि सूत्राणि नीलकण्ठी-श्रीधरी-मधुसूदनी-
टीकासु अद्वैतब्रह्मसिद्धौ च उद्धरणरूपेणावलोक्यन्ते ।

(१) पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । (२) तत्समुदाये शरीरेन्द्रिय-
विषयसङ्गाः । (३) तेभ्यश्चैतन्यम् । (४) किष्वादिभ्यो मदशक्तिवद् विज्ञानम्,
(५) मदशक्तिवद् विज्ञानम् । (६) चैतन्यविशिष्टः काय पुरुष । (७) काम
एवंकं पुण्यार्थम् । (८) भरणमेव अपवर्गः । इमानि बार्हस्पत्यसूत्राणि बृहस्पतेरिति-
हासिकत्वं प्रख्यापयन्ति ।

असंशयमेव बृहस्पतिराचार्यं महामेधावी सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिश्चासीत् ।
न केवलं, महान् तार्किक एव अपितु महान् राजनीतिज्ञोऽपि । महाकविना
भासमहाभागो न अस्यायंशास्त्रम्योल्लेख प्रतिमानाटके कृतः । एव कौटिल्येना-
ऽपि स्वकीयेऽर्थशास्त्रे बृहस्पतेर्निर्देशः कृतः । बार्हस्पत्यानां नये अर्थशास्त्र
राजनीतिशास्त्रञ्चेति शास्त्रद्वयमेव ऐहिकमुल्लसाधनाय मुख्यत्वेन निर्दिष्टम् ।
'वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्या ।' वार्ता अर्थशास्त्रं दण्डनीतिश्च राजनीतिः ।
चार्वाकमतसस्थापको बृहस्पतिः, अर्थशास्त्रप्रणेता च बृहस्पतिरेक एव इति सशया-
स्पदं वेद्याञ्चिन्मते । किन्तु तत्त्वप्रतिपादनसरणिस्तु एकत्वमेवानयो पुण्याति ।

पदार्थमीमासा

चार्वाकानां नये प्रत्यक्षमेव केवलं प्रमाणत्वेनानुगृहीतम् । प्रमाणा-
न्तराणि ते न मन्यन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं हि तेषां प्रत्यक्षम् ।
चक्षुरिन्द्रियद्वारा गृहीतं ज्ञानं चाक्षुषम् । रसनयोत्पन्नं रासनिकम् । श्रवणेन्द्रिये-

१ अत्रके देहमात्रात्मदर्शिनो लावायतिका देहव्यनिरिक्तस्यात्मनोऽभाव
मन्यमाना समस्तव्यस्तोषु बाह्येषु पृथिव्यादिषु अदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकार-
परिणतेषु भूतेषु स्यादिति सम्भावयन्नस्तन्मदश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्य-
विशिष्टं कायं पुरुषं इति चाहुः । न स्वर्गगमनायापवर्गगमनायां वा ममर्थो देह-
व्यतिरिक्त आत्मास्ति यत्तु चैतन्यं देहस्यान् । देह एव तु चैतन्यश्चात्मा चेति
प्रतिजानते ।

[शङ्करभाष्यम्]

णाधिगत आचरणम् । प्राणेन्द्रियोत्थ प्राणिक, त्वगिन्द्रियोत्थोऽपि त्वाच ज्ञानम् ।
नैतदतिरिक्त ज्ञानान्तरमेभि स्वीक्रियते । अदृष्टाज्ज्ञास्वादिनाऽश्रुताज्ज्ञाप्राप्ताऽऽपुष्ट-
पदार्थेषु नैपरमास्त्या । अनुमानस्य प्रमाणत्वमेव ते नाशसन्ति । लोकव्यवहार
प्रति न निश्चयस्य कारणता, अपितु सम्भावनाया । दूरत दधिसंभूतपात्रमवलोक्य
बालस्तदादातु प्रवर्तते । न तु निश्चयात्मकत्वेन दध्येवंतदिति मत्वा । तत् प्रवृत्ति-
मात्रस्य सम्भावनाजन्यत्वात् अनुभूतेरावश्यकत्वं कुत । अनुमान हि खलु
व्याप्तिमाश्रित्यैव प्रमाणकोटिभरोहति । व्याप्तिरेव तु नाशने सामञ्जस्यम् ।
कुत उच्यते । व्याप्तिर्हि नाम साहचर्यनियमः । स न सार्वत्रिकः । न सार्वभौमिक-
त्वेन प्रत्यक्षविषयीभवति । यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति व्याप्तिरेव तावत्
घटते । इत्येकदेशितया वसंमानकालिक प्रत्यक्षमवगाहते न सार्वकालिकम् ।
अतः हेयवक्षे निक्षेपणोक्त्या अनुमितिरपि निराधारा न साक्षिकानामादरमर्हति ।

अत एवैवा प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् बुद्धिमन्य न प्रमाणान्तरम् । यद्युच्येत
व्याप्तिः, विशेषे साभूत् सामान्ये तु सा भवत्येवेति । तदापि न 'यो यो मनुष्यः स स
मरणशीलः' इति व्याप्तिः एतत्साहचर्यावलम्बिनी, मनुष्यत्व मरणशीलत्वञ्च
साहचर्यविषयीभूत तत्तद्वर्तमानता समस्तपदार्थानां ज्ञान स्वयमेव समुचेति एव,
पुनः मनुष्यत्व मरणशीलत्वञ्चेति साहचर्यमालम्ब्य देवदत्तस्य, मनुष्यत्वहेतो
मरणधर्मत्वानुमतेरावश्यकत्वं कुत ? तादृशानुमतेर्व्याप्तिवाक्यादेव गतार्थत्वात्
सिद्धसाधनदोषापत्तेश्च । उक्तञ्च —

‘विशेषेऽनुगमाभाव सामान्ये सिद्धसाध्यता ।

अनुमानभङ्गपङ्केऽस्मिन् निमग्ना वादिवन्ति ॥ इति ।

अतः अनुमान नाहंति बुद्धिमतामादरमिति तेषां ब्रवीयसी धारणा ।

स्वभाववाद

यदि नाम अनुमानवादिनः वह्निधूमयो कार्यकारणभावमाश्रित्य तयो
साहचर्यं गम्य मन्वेरन् तदापि न चार्वाका व्याप्तिमङ्गोक्तुंमुद्यता । यतः
निसर्गसिद्धत्वाज्जगतो घलक्षण्यस्य न तत् कार्यकारणभावमपेक्षते । सुखिन-
मवलोक्य धर्मस्य कल्पना, दुःखिन दुष्ट्या चाधर्मस्येति न बुद्धिसङ्गतम् ।
सुखं दुःखं वा न धर्मोऽधर्मजयमपितु निसर्गोत्थम् । सुखं दुःखञ्च स्वभावत एव
प्रवर्तते निवर्तते चापि स्वभावत एव, नैतत्कारणजातमन्विरप्यति । वह्नी दाह-
कश्च जले घ शैत्ये निसर्गसिद्धम् । जगति यत्किमपि दृश्यते तत्सर्वमेव स्वाभाविकम्,
न शिञ्चित्कारणकलापसमूहम् । उक्तञ्च —

‘दखिलं चित्रयेत् को वा कोकिलाद्व प्रकूजयेत् ।

स्वभावव्यतिरेकेण विद्यते नात्र कारणम् ॥ [स० सि० स० २।५]

तदेतदखिलं दृश्यं जगत्स्वभावत एव प्रवर्तते, निवर्तते चापि स्वभावत एवेति ।

उक्तञ्च :—

“अपरे लोकायतिकाः स्वभावं जगतः कारणमाहुः । स्वभावादेव जगद्
विचित्रमुत्पद्यते, स्वभावतो विलयं याति ।” इति । [भट्टोत्पल-बृहत्सहिता १।७]

शब्दादिप्रमाणासिद्धिः

चार्वाकाः शब्दप्रमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । कस्यचिदाप्तपुरुषस्य शब्दाद्योऽ-
वबोधो जायते स प्रत्यक्षविषयोभूतत्वात् प्रत्यक्षेणैव सिद्धः । तदयमतिरिक्त-
प्रमाणकल्पनागौरवं को नाम सहेतुः । अपि च आप्तपुरुषस्य शब्दस्य प्रामा-
णिकत्वेन तत्राऽऽस्त्यास्थिरोकरणं अनुमानान्नातिरिच्यते । अनुमानेन तु प्रागेव
निरस्तेन आकाशपुष्पायितम् । आप्तोपदेशा अपि प्रत्यक्षदृष्टविषयकाः शब्दा-
भामग्रयन्ते, मादृष्टपरलोकादिविषयाः । अत एव लोकायतिकानां, वेदस्यापि,
परस्परविरोधात्, निरर्थकशब्दप्रयोगात् परोक्षार्थप्रतिपादकत्वाच्च न प्रामाण्यम् ।
वेदविहितयज्ञयागादियु च पशुवधविधानात्, तदामियादिभक्षणाच्च प्रमाणपदवीं
नाधिरोहति वेदोऽपीति तेषां ङिष्ठिमः । उक्तञ्च :—

त्रयो वेदस्य कर्तारो भाण्ड्यूस्तंनिशाचराः ।

जर्भरी* तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

[स० द० स० पृ० ४]

एवं तैः सर्वेऽपि श्रौतविधयः कर्मकलापाश्च निराकृताः । तेषां नये प्रत्यक्ष-
रैवेकस्य प्रामाण्याङ्गीकारबलादखिलानि प्रमाणान्तराणि अपास्तानि विभाव्यन्ते
इति ।

जगत्

पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वचतुष्टयं तेषामभिमतम् । आकाशस्य शून्य-
त्वात् ‘सद्भावं सत्तात्मकतां ते नेरीकुर्वन्ति ।’ पृथिव्यादिभूतचतुष्टयेनैव
आण्विकीमवस्थां गतं जगतो मूलकारणत्वेनोद्गीयते तैः । परमेतद् भूतचतुष्टयोत्पत्ति-

१. सृष्येव जर्भरी तुर्फरीतू नंतोशेव तुर्फरी पफरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जराय्वजर मरायु ॥

[ऋग् १०।१०६।६]

विषये ते सर्वथा धाद्यमत्यमेव शरणीकुर्वन्ति । आत्मिक एव एष भूतनिवर्, आत्मिकी च तस्मान्नजगदुत्पत्तिरिति तेषामभ्युपगमः ।

जीव

जीवश्च न तेषां नये शरीरतो व्यतिरिच्यते । जडे शरीरे कुत चेतन्योत्पाद इति चेदुच्यते । चेतन्यादयो हि शरीरधर्मा शरीरे सन्ति तेषां सद्भा-
वात्सम्यग्प्रसूतिरिति चासद्भावात् । यथा ज्वलनस्य दाहप्रकाशौ । न च पृथिव्यादिषु
भूतेषु प्रत्येकमनुपलभ्यमानाश्चेतन्यादयः कथं शरीरस्य धर्मा उपपद्येरन्ति
शङ्क्यम् । अनुद्भूतत्वेन तन्मानुपलम्भात् । पृथिव्यादिषु चेतन्यादयः सन्तोऽप्यनुद्भूत-
त्वेन नोपलभ्यन्ते । सति शरीरसङ्घाते तेषां समुद्भवसम्भवात् । यथा किष्कादयः
समस्ता व्यस्ता मदकारिणः सन्तोऽपि, मदशक्तेरनुद्भवान्न मदयन्ति, तच्छक्ते-
रनुद्भवान्तु मदयन्ति, तथैव समस्तानि व्यस्तानि च भूतानि चेतनानि सन्त्यपि चेतन्य-
शक्तेरनुद्भवान्न चेतन्यप्रसवाय प्रकल्पन्ते । सति तदुद्भवे च चेतन्यमनुगृह्णन्ति ।
तस्मात् शरीराभ्यत्व चेतन्यस्य न जातु सङ्घतिरिक्तकिञ्चिदन्त्यायमत्वम् ।
तस्मात् शरीरात्मनोरभेद एव वेदितव्यः । एष एव चार्वाकाणां भूतचेतन्यवादः ।
श्यामोऽहं गौरोऽहं स्यालोऽहं कुशोऽहमित्यादिप्रत्यया अपि शरीरमोक्षरा एव प्रत्यक्षाः ।
न तद्व्यतिरिक्तात्मगोचरा इति शरीरमेव जीवः, जीवश्च शरीरम् । तेषां नये
जीवशरीरयोर्व्यतिरेको नास्त्येष खलु । यच्चप्राप्ततत्त्वविषये मतानि भिद्यन्ते
चाद्विषये केचन इन्द्रियाण्येवात्मा, अपरे प्राण एवात्मा, अन्ये मन एवात्मेति मन्यन्ते,
तथाप्येव परस्परभिन्नमतयोऽपि ते आत्मनः शरीराव्यतिरिक्तत्वे मतिभेदानामि-
वाच्छन्ति ।

ईश्वर

चार्वाकाणां मते ईश्वरस्य काऽपि सत्ता नास्ति । ईश्वरवादिनः ईश्वरसत्त-
मनुमानप्रमाणेनोपपादयन्ति । ईश्वरोऽनुमानगम्यो न प्रत्यक्षगोचरः, शब्दप्रमाण-
निर्देशश्च ।

परन्तु चार्वाकानां केवलं प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । प्रत्यक्षवर्जं सर्वान्यपि
प्रमाणान्तराणि उच्छिन्नमूलानीति तदितरसाधितस्येश्वरस्य सत्तायाः कथमिव ते
विश्वसेयम् । अत एव ईश्वरस्य परोक्षविषयत्वात् किमपि स्थानं चार्वाकदर्शनम् ।
स्यर्गापवर्गपरलोकाद्यदृष्टकल्पितपदार्थेषु न ते बुद्धिसाङ्गत्यमवलोकयन्ति । यदा

१ जडभूतविकारेषु चेतय यत्तु दृश्यते ।

‘ताम्बूलपूगवृणानां यौगराग इवोत्थितम् ॥ [स० सि० स० २।७]

भोक्ष एव तेषां शरीरलयः । सर्वं सुखदुःखादिवञ्च शरीरपर्यवसायि । पुरुषावीं
द्वावयंकामी । धर्ममौखी हि भ्रान्तिविलसितौ । निर्बुद्धिजनकल्पितात्माद्वेयो ।
यावज्जीवञ्च मनुष्येण सुखं जीवितव्यं, ऋणं कृत्वाऽपि घृतं पेयम् । भस्मोभूतस्य
देहस्य प्रयागमनाशा तु दुराशामाश्रमेव । इदमेव मनुष्यजीवनस्य चरममुद्देश्यम् ।

‘यावज्जीवे सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मोभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतं ॥ इति ।

समुपहसन्ति च ते परलोके श्रद्धयानान्—यद् दुःखमयाद् दुःखसन्निभस्य सुखस्य
परित्यागः । अहो कीदृशोऽयं भतिविभ्रमाभिनिवेशोऽभिज्ञानात् । भिक्षुका
सन्तीति किं स्यात्स्यो नापिभीयन्ते । मृगा सन्तीति किं शाल्यो वा नोप्यन्ते ?
अरे वराका स्वर्गापवर्गौ तु इहैव अगति स्तः । किं वृथा परलोकेऽप्याविजृम्भणेन ।
उक्तञ्चाभिमुखं —

‘त्याग्य सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसाम्,

दुःखोपमृष्टमिति मूलं विचारणया ।

ब्रौह्मोन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाद्यान्

को नाम भोस्तुपकणोपहितान् हितार्यो ॥ [म० ६० म० ५० ४]

समाजव्यवस्था

नैतावता । चार्वाकाणां जीवनव्यवस्थायैच्छद्दुःखलपमनुमेयम् । लोक-
सुखोपलब्ध्यर्थं समाजव्यवस्थया सर्वाङ्गपूण्या भवितव्यमिति तेषां-
मभिमतम् । अत आचार्यबृहस्पतिमहाभार्यशास्त्रं विरचिनम् । यत्र मनुष्यं
सप्ततज्जीवनैर्भवितव्यम् । नियमाश्च निर्दिष्टाः । निग्रहानुग्रहकर्त्ता राजा एव
ईश्वरत्वेनाङ्गीकृतः । अनौष्मी चार्वाका उच्छद्दुःखलजीवनस्य पक्षपातिनो नासन् ।
नियमितमेव जीवनम् प्रशसन्ति स्म । भौतिकवादमभिनन्दन्तोऽपि विभृद्दुःखलजीवनं
निन्दन्ति । इदं प्रत्यम् जगदेव, सत्यं, शिवं, सुन्दरं यथा भवेत् तयाऽऽचरणोपम्
जनैरिति तेषामुपदेशः । अदृष्टे परलोके आत्मा वा कृथा इत्यादेशः । अयंकामी
सुखसमृद्धयर्थं सम्पादनीयो इति तेषां निर्देशः परलोके बुद्धिमन्तो न विश्वसन्ति
इति दिक् ।

ग्रन्था

यद्यपि चार्वाकग्रन्था विलुप्तप्रायाः । चार्वाकदर्शनप्रति, लोका श्रद्धयाना
नासन् । नास्तिकदर्शनकाररस्य बलवत्तर खण्डनं कृतम् । वैदिककर्मकाण्ड-
ण्डितरपि चार्वाकसिद्धान्तानां प्रखरतर निराकरणं विहितम् । ‘नास्तिको

वेदनिन्दकः' इति उक्तिरपि विशेषतः चार्वाकान् लक्ष्यीकृत्यैव प्रवृत्तेति प्रतीयते । वैदिकपण्डितमण्डलेनेव जनसाधारणेनापि अवहेल्यमाना ग्रन्था अपि शनैःशनैः संवत्सरसमये कालेन कबलीकृताः प्रतीयन्ते । भगवत्पतञ्जलिपादानां कालं यावत् भागुरीनामकाष्टोकाग्रन्था उपलभ्यन्ते स्म । महाभाष्ये (३।३।५३-५४) सूत्रे 'वर्णिका भागुरी लोकायतस्य ।' वर्णिका व्याख्यात्री, भागुरी टीकाविशेषः इति कम्पटेनोपन्यस्तम् । भट्टजयरशिचिरचिते तत्त्वोपप्लवनाग्नि ग्रन्थे, चार्वाकीय-सिद्धान्तानां तर्कबहुलं यौक्तिकं विवरणं कृतमयलोक्यते । ग्रन्थोऽयम् दशमशताब्दीं निकषा इवचिन्तिमित इति कालविदां निर्णयः । सामान्यः परिघयस्तु चार्वाकीयसिद्धान्तानां यत्र-तत्र सर्ववर्शन-संग्रहग्रन्थेषु न्यायवैशेषिकवेदान्तविदर्शनेषु प्रायेण पूर्वपक्षरूपेण संस्मृतो दृश्यते । न्यायमञ्जरी, प्रमेयसंग्रहः, सर्वमतसंग्रहः, पञ्चदर्शनसंमुख्य अस्य गुणरत्नकृता टीका, सर्वदर्शनसंग्रहः, कमलशीलकृततत्त्व-संग्रहस्य पञ्जिका इत्याद्याः ग्रन्थाः । एतेषु, नैययिकाव्यस्य सप्तवशे सर्गो, प्रबोध-चन्द्रोदयनाटकस्य द्वितीयाङ्के च, चार्वाकसिद्धान्तानामुल्लेखः समुपलभ्यते । तत्रापि सर्ववर्शनसंग्रहस्य प्रारम्भिकाध्याये चार्वाकवर्णनं किञ्चिद्विशिष्टेन कृतम् । एतन्मात्रमेव सम्प्रत्युपलभ्यमानं साहित्यं चार्वाकवर्शनस्य । विशेषस्तु तत्रतत्रैवान-संग्रहेषु । इति संक्षेपः ।

अथ जैनदर्शनम् जैनदर्शनस्य प्रादुर्भावः

जैनदर्शनस्य प्रादुर्भावः बौद्धदर्शनात्पूर्वतनः । जैनधर्मस्य सत्त्वतिप्राचीनं नामधेयन्तु 'निगण्ठ' इति निग्रन्थशब्दस्य पालोनापाया रूपान्तरितोऽपभ्रंशः प्रतीयते भववन्धस्य ग्रन्थिनिर्गन्तत्वात् निग्रन्थ इति व्यपदिश्यते, महावीरस्य चोपाधित्वेनोत्तीयते । तत्र रामद्वेषविजयिनः सर्वज्ञकल्पास्त्रलोक्यपूजिता यथास्थितार्यवादिनः सिद्धपुरुषा 'महत्' पदेन संज्ञायन्ते । तन्प्रचारितस्वाद्विज्ञानमप्येतदाहन्तमुच्यते । जैनधर्मस्यान्तिमतीर्यङ्कुरस्य वर्द्धमानाधिपस्य रामद्वेषादिरिपूणा विजयात् 'जिन' इत्युपाधिः । जिनेन प्रचारितस्वादिव जैनदर्शनमुच्यते । जैनसिद्धान्तप्रचारकास्तोयङ्कुरा उच्यन्ते । तीर्यङ्कुरेष्वपि खलु 'श्रृयभदेव' । पाद्वर्धनायमहावीरो धान्तिमौ । तदितरदेकविंशतितीर्यङ्कुराणां यथार्थवर्णनं नोपलभ्यते पूर्णतया । सर्वङ्कुरकालचक्रवर्णादिलुप्तप्राय जैनधर्मं तत्रभवान् श्रृयभदेव एव पुनरुज्जीवयामास ।

पार्श्वनाथ—एष किल काशीनृपतेः अश्वमेजस्याम्बन् । महाराज्ञी धामादेवी धास्य जननी । अस्य जन्मनः पूर्वमस्य जनन्या स्वपाद्वे कृष्णसर्पो विसर्पभ्रवलोक्तिः । अतः एवासी पाद्वर्धनायनाम्ना तया अलङ्कृतः । त्रिशद्वर्षपर्यन्तमसी गार्हस्थ्यधर्ममनुपालयन् वराण्यसम्पन्नः सत्त्वान् भोगविलासान् विपुलवैभवसमुद्भवान् परित्यज्य भिक्षुजीवनं स्वीचकार । सप्ततिवर्षपर्यन्तञ्च जैनधर्मप्रचारं कुर्वन्तः समेतशिल्लरे निर्वाणं प्राप्तवान् । अत्रभवान् पाद्वर्धनायः पञ्चमहाधनेषु चतुर 'एवे' सासत्यास्तेयापरिग्रहान् बलबदुपविदेशः । तत्रभवान् महावीरस्तु ब्रह्मचर्यमपि परमावश्यकत्वेन निदिदेशेति । पाद्वर्धनायः अस्त्रपरिधानपञ्जपाती, महावीरस्तु नम्रत्वमेव तपश्चर्यायं अपरिहार्यं मेने । विगम्बूरुश्वेताम्बरप्रभेदस्यैतदेव प्रमुखकारणत्वेनोत्तीयते ।

जैनधर्मस्यान्तिमस्तोयङ्कुरो वर्धमानाभिधानः पाद्वर्धनायस्य सादृशतत्त्वात् वंशालीप्रभेदे जन्मपरिग्रहश्चकार ।

जैनसाहित्यम्

जैनसाहित्यं हि अतीव विशदं वर्तते । आचारग्रन्थापेक्षया प्रमाणग्रन्थानां बाहुल्यम् । एते च दर्शनग्रन्थाः, आगमकाल, आरम्भकाल, मध्ययुग,

१. सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।

यथास्थितार्यवादी च देवोऽहं परमेश्वरः ॥ [म० द० स० पृ० ६]

अवान्तरयुगभेदाच्चतुर्थं कालविभागेषु विभक्ता । तत्र आगमग्रन्थानां रचना-
काले भूयान् मतभेदः । दिगम्बरा ध्ववतिष्ठन्ते यत् मूलभूता आगमग्रन्था
विलुप्ता । अद्यतनोपलब्धा ये केचन ते श्वेताम्बरैरेव सरक्षिता विभाव्यन्ते । यद्यपि
आद्यरचनायां कालस्तु सदिग्धः तथापि तेषामन्तिमसंशोधनं षष्ठशतके बल्लभी-
समिते आचार्यदेवधिगणिमहाभागं कृतमिति कालविदामाधोषः । ततः भद्र-
बाहुपदा कर्नाटके गतः तदा स्थूलभद्राध्यक्षतायां पाटलिपुत्रे कतिपयं जैनमुनिभि-
र्जैनागमानां स्थिरीकरणं कृतम् । परं दिगम्बराचार्याणां सम्प्रदायः एषु न श्रद्दधते ।
तेषां नये सर्वे एव आगमग्रन्था विलुप्तप्राया एव ।

आरम्भकालः —वस्तुतः जैनदर्शनोपक्रमं प्रथमशताब्द्यामेव लब्धवत्तरः ।
अस्मिन् काले उमास्वाति-कुन्दकुन्दाचार्य-सामन्तभद्रनामकं त्रिभिः प्रकाशपण्डितैः
मुद्गं शिलाधारं आरोपितं जैनदर्शनस्य । दिगम्बराचार्यं एव उमास्वातिरेव उमा-
स्वामीति नाम्नाऽपि व्यवह्रियन्ते । इमे महानुभावा मगधदेशनिवासिनो विक्रम-
संवत्सरम्भकाले कुसुमपुरे स्वप्रपाततमं 'तत्त्वार्थसूत्र'नामग्रन्थं 'तत्त्वार्थाधिगमा'-
परनामधेयं विरचयामासुः । ग्रन्थोऽयं जैनदर्शने प्रतिष्ठायां पराकाष्ठामवगाहते ।
अस्योपरि विविधैः जैनसिद्धान्तविशेषज्ञैः पडितपुरन्दरैः विविधानि भाष्याणि,
यत्तत्पट्टीकाश्च समुद्दिष्टाः । पूज्यपरमश्रद्धेयस्य देवनन्दिमहाभागस्य 'सर्वार्थ-
सिद्धिः', दिगम्बराचार्याभिसम्मतस्य सामन्तभद्रस्य सिद्धसेनविवाकरस्य च ग्रन्थ-
हस्ताभाष्यं, भट्टाञ्जलद्वयस्य 'राजवार्तिक', विद्यानन्दोमहोदयस्य 'श्लोकवार्तिक'-
मित्येवमादीनि अनेकानि प्रधानानि भाष्याणि वृत्तयश्च समुल्लसन्ति । तत्र कुन्द-
कुन्दाचार्यं द्विविडदेशलङ्कारभूतं सुविख्यातं दिगम्बरजैनाचार्यं । यद्यपि अस्य
स्थितिकालविषये महान्भेदः तथापि ऐतिह्यविदः विन्नमप्रथमशताब्द्यामेवास्य विद्य-
मानतां निर्दिशन्ति । एवम् उमास्वातिसमसामयिक एव एषः प्रतीयते । जैनदर्शनस्य
धर्मो प्रकाशः आचार्यः । अस्य द्विविडः नाम कोण्डकुण्डाचार्यः । कुन्दकुन्द इति
नामधेयं तु संस्कृतस्थान्तरम् । एभिः जैनसिद्धान्तप्रतिपादका बहवो ग्रन्थाः
विरचिताः । तेषु धनुरजोतिः ग्रन्थास्तु केवलं प्राकृतभाषामवलम्ब्यमाना एव ।
तदतिरिक्ता अस्य चत्वारो ग्रन्थास्तु जैनागमस्य सर्वस्वभूता —नियमसारः,
पवास्तिशायसारः, समयसारः प्रवचनसार इतिनामधेयाः । तत्रापि अन्तिमा
त्रयो ग्रन्थास्तु माटण्त्रयोतिः शङ्कायाः प्रसिद्धाः । यथाहि काश्यपदर्शने, उपनिषद्-
पञ्चगौत्र गीता च प्रख्यातप्रयोति नाम्ना प्रसिद्धास्ति तथैव जैनदर्शने, उक्तनाट्य-
त्रयोति नाम्ना प्रख्याति गता समेषां आदरास्पदमधिरोहति ।

सामन्तभद्रः —अयमपरो जैनधर्मस्य सर्वमान्य आचार्यः । अस्य स्थितिकाल-
महोपचतुर्थशतकयोरन्तराले निर्दिष्टव्यन्ति । देवनन्दोविरचितेषु ग्रन्थेषु सामन्तभद्रस्य

उल्लेख उपलभ्यते । जनेन्द्रव्याकरणेऽपि “चतुष्टय समन्तभद्रस्य” (५।४।१६८) इति सूत्रे अस्य नामस्मरणं कृतं दृश्यते । देवनन्दिना उमास्वातिविरचिते तत्त्वार्थसूत्रे लिखितायां सर्वार्थसिद्धिटीकायां समन्तभद्रसिद्धान्तानां प्रचुरप्रभावः प्रतीयते । एव सति अस्य समयः पूज्यपाददेवनन्दिसमयात्प्राचीन इति पक्षः समीचीनः । विद्वन्नागादप्यसौ प्राचीनः । अस्य ग्रन्थाः (१) देवागमस्तोत्रापरनामधेयं चतुर्वंशोत्तरदानकारिकासंवलितं ‘आप्तमीमांसे’त्याख्यं, प्रथमो ग्रन्थः । अक्लङ्कभट्ट-रचिता ‘अष्टशती’, विद्यानन्दलिखिता ‘अष्टसाहस्री’ अस्य सुप्रसिद्धे टीके, (२) चतुष्टयधर्मनिबन्धो युक्त्यनुशासनम् द्वितीयो ग्रन्थः । (३) स्वयम्भूस्तोत्रं, (४) जिनस्तुतिशतकम्, (५) रत्नकरश्चन्द्रभाषकाचारः, (६) जीवसिद्धिः, (७) तत्त्वानुसन्धातम्, (८) गन्धहस्तिभाष्यञ्च ।

मध्ययुगीना आचार्या

षष्ठशताब्दीत आरम्भः नवमशताब्दीपर्यन्तं मध्ययुगत्वेन गण्यते । युगमेतत् स्वर्णयुगं आभायन्ते विद्वांसः । अस्मिन्नेव वैदुषोत्सम्भूतानामनेकग्रन्थरत्नानां रचना सञ्जाता । अस्य कालस्यारम्भो गुप्तकालान्तर्पाती । एतत्कालभवानां प्रसिद्धा-आचार्याणां संक्षेपतो वर्णनमत्र समम्युपपन्नम् ।

सिद्धसेनदियाकर — षष्ठशताब्दीसम्भवो महापण्डितः । उज्जैनाधिपतिना केनचिद्विक्रमादित्येन सहास्रस्य धनिष्ठा मैत्रीः । ‘वृद्धवाची’नाम्ना प्रसूरो विद्वान् किलास्य गुरुवरः । अस्य प्रसिद्धा ग्रन्थाः ‘न्यायावतारः’, ‘सम्मतिर्कः’, ‘तत्त्वार्थटीका’, कल्याणमन्दिरस्तोत्रञ्चेति चत्वारः । वस्तुतोऽस्य न्यायावताराख्यसन्दर्भो जैन-न्यायस्याविमो जन्मप्रदाता इति कथ्यते । ‘सम्मतिर्क’श्च नितान्तं प्रमेय-बहुलो ग्रन्थः ।

हरिभट्टः (वैक्रमेष्टमशतके) — अनेन जैनदर्शनमुद्दिश्य बहून् ग्रन्थाः विरचिताः । तेषु षष्ठदर्शनसमुच्चयः, अनेकान्तजयपताका आस्थात्यन्तप्रसिद्धौ ग्रन्थौ ।

अक्लङ्कभट्ट (अष्टमे शतके) — अष्टमशताब्द्या उत्तरेऽसावुत्पन्नः । अनेन तत्त्वार्थसूत्रेऽसौ महत्त्वपूर्णं ‘राजवार्तिको’ लिखितः । आप्तमीमांसायाश्च ध्याख्या-रूपेण ‘अष्टशती’ विरचिता । इद्रानीमेवास्य ग्रन्थत्रयस्य, लघोयस्त्रय-न्यायविनि-श्चय-प्रमाणसंग्रहाभिधस्य प्रकाशनं सवृत्तम् । इमे हि ग्रन्था जैन-न्यायविषयकाः ।

विद्यानन्द — नवमशतककल्मषजन्मा, महान् भाष्यकारः । अनेन अष्टशती-अष्टसाहस्री-तत्त्वार्थसूत्रेषु श्लोकवार्तिको विलिखितः । मीमांसापूर्वग्रन्थस्य कुमारिलभट्टस्य सारणिमवलम्ब्य । असौ महतीं प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

अन्ये चापि प्रतिष्ठा बहुवो विद्वांसो जैनदर्शनग्रन्थप्रणेतारोऽभूवन् जैनधर्म-
विद्वान्तप्रचारकाश्च यतयो मुनयो विद्वासश्च । तेषु वादिराजसूरिः, अवान्तरयुग-
भदाश्च देवसूरिः, हेमचन्द्रः, मल्लिषेणसूरिः, गुह्यरत्नमहाभागः, यशोविजयः प्रभृतयः
निरतिशयमानार्हा विभाष्यन्ते ।

जीव — जैनदर्शने, जीवस्य चेतन्यमस्त्व, निसर्गत एवानन्तज्ञानविशिष्टत्वं
स्वीकृतम् । प्राक्तनकर्मावरणपिहितत्वेन जीवः समावृतशुद्धरूपोऽवभासते, किन्तु
सम्पक्वचरित्रालम्बनेन स पुनः स्वशुद्धज्ञानस्वरूपतां विन्दति केवल्य सर्वज्ञताञ्च
भूयः सुतरामवगाहते, इति तेषां सार्वभौमः सिद्धान्तः ।

ज्ञानस्य द्वैविध्यं प्रत्यक्षं परोक्षं तयोर्भेदश्च—ज्ञानञ्चेद द्विविधम् ।
प्रत्यक्षं परोक्षञ्चेति । प्रत्यक्षपरोक्षयोः स्वरूपदर्शनान्तरेभ्यः सर्वथा विलक्षणम् ।
एषामात्मसापेक्षज्ञानमेव प्रत्यक्षम् । आत्मेतरेन्द्रियादिसापेक्षं ज्ञानञ्च परोक्षम् ।
यस्मिन् ज्ञाने केवलं स्वतन्त्रं आत्मैव कारणीभूतम् । इन्द्रियान्तरसाक्षिण्यं नापेक्षते,
तदेव ज्ञानं प्रत्यक्षत्वेनोपनीयते । यस्मिन् ज्ञाने तु इन्द्रियसाक्षिण्यमपेक्ष्यते तत्परोक्षमिति
विवेकः । तच्च परोक्षं ज्ञानं द्विविधम्—मतिः श्रुतिश्चेति ।^१ द्वयमपीव इन्द्रियसाक्षि-
ण्यमन्तरा न सम्भवितुमीष्टे । पुनश्च तत्परोक्षं प्रकारविधया त्रिविधम्—अवधिः,
मनःपर्यायः, केवलञ्चेति । तत्र दूरस्थितानां व्यवहितपदार्थानां ज्ञानमवधिज्ञानं
मुच्यते । जीवस्य यदा सात्त्विकसाधनाद्वारा आवरणौघकर्मणामाशिकः क्षयः उपक्रमते
तदा यज्ज्ञानमात्मनि सम्पृच्छते तदवधिज्ञानपदेन व्यपदिश्यते इति भावः । यत्तु ज्ञानं
जन्मसमकालावच्छेदेन जन्यते तदभवप्रत्ययपदेन, यच्च पुनः श्रुतिनिर्मादितपश्चर्या-
मपेक्षते तदगुणप्रत्यय इति सज्ञायां समाख्यायते । यदा च जीवस्य ईर्ष्याद्वेषादिपरकीय-
मनःप्रवृत्तिबाधककर्मनिचयः क्षिणोति, परमनोगतज्ञानयोग्यता च सम्पादिता
भवति तदा ॥ मनःपर्यायप्रज्ञावान्तिमुच्यते । क्षीणेषु च समस्तकर्मावरणेषु जीवः
विशुद्धस्वरूपतामधिगच्छति । तदा स सर्वज्ञतादिधर्मोदयमासाद्यतः केवलज्ञान-
रूपतां प्रतिपद्यते सिद्धं पुरुषश्च सम्पद्यते । विशेषतो विज्ञासुभिस्तु तत्त्वार्थसूत्रमनु-
सन्धेयम् । जनाचार्याणां प्रत्यक्षपरोक्षयोः कोऽपि विलक्षण एव भेदः । प्रमाण-
मीमांसायां हेमचन्द्राचार्येण, यद्दर्शनसमुच्चयटीकायां गुह्यरत्नाचार्येण च साध्याव-
हारिक-पारमार्थिकभेदेन प्रत्यक्षं च द्वेधा विभक्तम् । यत्र हि इन्द्रियमनसाहाय्य-

१ आत्ममनसम्पर्कादुद्भूतं ज्ञानं मतिज्ञानम् । मतिज्ञानं, सज्ञा, स्मृतिः,
चिन्ता, अभिनिबोध इति अनर्थान्तरम् । मतिज्ञानान्तु विद्यमानं वस्तुनि । प्रवर्तते,
श्रुतिज्ञानान्तु पुनरतीते वर्तमाने भविष्यति च त्रैकालिकं वस्तुनि । श्रुतिज्ञानं यथा
गण्डालेखः प्रवर्तते न तथा मतिज्ञानं इति विवेकः ।

मपेक्षते तन्साध्यावहारिकम् । यत्र च आवरणे विलीने सति, जीवस्य स्वस्या-
विर्भावत्वेन यत् केवलज्ञानात्मकत्वं तत्पारमार्थिकम् । तथा च प्रमाणमीमांसायाः—

“तत्सर्वथाऽऽवरणविलये चेतनस्य स्वस्याविर्भावो मुख्यं केवलम्”

[प्रमाण० १।१५]

परोक्षज्ञानमपि पञ्चप्रकारकम् स्मृति-ग्रन्थभिज्ञान-तर्क-अनुमान-आगम-
भेदात् । तावदेदं सुतरां शक्यते प्रनिपत्तुं यज्जैनदर्शनिका-ग्रन्थज्ञानुमानागमा इति
प्रमाणत्रयमेवाङ्गीकुर्वन्ति । ग्रन्थज्ञस्य प्रमाणत्वं तु सर्वं एव मन्यन्ते, परन्वनुमानस्य
आवांकाणाभनङ्गोकारः । जैनाचार्येस्तु अतीव प्रबलानिर्युक्तिभिरनुमानस्य लोक-
व्यवहारप्रतिपत्तये अपरिहार्यत्वेन स्थापना कृता व्यज्यते ।

स्याद्वादः

स्याद्वादो हि नाम जैनदर्शनस्य प्रधानो वादः । पदार्थो सत्त्वेक-
धर्माणः । तेषु परिपूर्णं सर्वधर्मसमन्विनं ज्ञानं, अनधिगमकं ब्रह्मपदं सर्वज्ञं सिद्धपुरुषं
विहाय सर्वसाधारणजनं दुरवापनया न शक्यसम्भवम् । अतस्तं पदार्थस्याधिकं
ज्ञानं भविष्यति शक्यम् । तदादिकज्ञानं ‘नय’ शब्देनोच्यते । ‘एकदेशविशिष्टो यो नयस्य
विषयो मनः’ (न्यायावतारश्लोक २९) । अपि च ‘नीयते परिच्छिद्यते एकदेश-
विशिष्टोऽर्थः अनेनेति स नयः’ । [स्याद्वादमञ्जरी पृ० १५९] ।

ज्ञानमामान्यस्य च त्रिप्रकारकत्वमेनिरङ्गीक्रियते दुर्णय-नय-प्रमाणभेदेन ।
यदि सद्द्वस्तु सर्वकालावच्छेदेन सद्द्वस्तुत्वेनैव ध्येयवह्निष्यते, तर्हि तत्रान्यधर्माणां निपि-
ध्यमानत्वबोधसत्त्वात् तज्ज्ञानं दुर्णयपदेन सिद्ध्यते । धर्मान्तरनियेयमन्तरा सद्द्वस्तु-
मात्रादिकज्ञानसद्भावाद् यज्ज्ञानं तत्रापदेनोच्यते । परमेतयोर्न तथा प्रामाण्यं यथा
सद्द्वस्तुविषये ‘स्यात्सदिति’ असद्द्वस्तुविषये च ‘स्यावसदिति’ इति स्यात्कोटिमरुद्वाना
ज्ञातान्नसत्त्वधर्मसङ्गुलनविधयाधिगतस्य, स्याद्वादोद्वेगितज्ञानस्य प्रमाणत्वम् ।^१

१. सदेव मत्स्यान् सदिति त्रिधायीं भीषेत दुर्नीतिनयप्रमाणं ।

ययार्थदर्शी तु नयप्रमाण-यथेन दुर्नीतिपयं स्थमास्याः ॥

[स्याद्वादमञ्जरी श्लोक २८]

स्यान् पदं सरयितायंसचिवसम्भवायमभिधत्ते । अन् घातो विधिन्नि-
ध्युत्पन्नोपि मन्त्रयमत्र प्रतिरूपाव्ययत्वेन गृह्यते, ‘घटवदिदं भूतलम्’ इत्यत्रेया
परामर्शं स्यादस्ति घट इत्येवम् एव । अत एवामो प्रतिपरामर्शवाक्येन सह
स्यादिति प्रयुज्यन्ते एव । स्याद्वादोऽयमतीव महत्त्वपूर्णं पदमादयानि प्रमाण-
मीमांसायामिति ।

नयवाद

एष खलु नयवादोऽपि जैनदर्शने सविशेष स्थानमधिपरोति । नय-
वादस्य विवेचनं जैनग्रन्थेषु विशदतया कृतमुपलभ्यते । यद्यपि पदार्थानामनन्त-
धर्मत्वात्तेषां भेदानां भेदनिरूपणप्रकाराणाञ्च सत्त्वाप्यनन्ता एव भवितुमर्हति, पर-
वस्तुगत्या तेषां द्वावेव भेदौ स्वीक्रियते—द्रव्याधिक-पर्यायाधिकनयभेदात् । तत्र
द्रव्याधिकनय त्रिप्रकारः, पर्यायाधिकनयश्च पुनश्चतुष्प्रकारः, तावुभौ मिय सम्भूय
सप्तप्रकारकौ भवतः । नंगम-सग्रह-व्यवहार-शब्द-समाधिदृष्ट-एवम्भूतनय-
श्चेति । तेषां व्याख्यानं तु तत्र संप्रवानुसन्धेयम् ।

सप्तभङ्गीनय

वक्ष्यानन्तरेण परामर्शोऽन्यव्यतिरेकरूपेण द्विविध एव गृह्यते पर जैन-
दर्शने स एष सप्तप्रकारकः स्वीकृतः यः सप्तभङ्गीनय इति नाम्ना प्रख्याप्यते—

- (१) स्यादस्ति इति प्रथमो भङ्गः ।
- (२) स्यान्नास्ति इति द्वितीयः ।
- (३) स्यादस्ति च नास्ति चेति तृतीयः ।
- (४) स्यादवक्तव्यम् इति चतुर्थः ।
- (५) स्यादस्ति च अवक्तव्यञ्चेति पञ्चमः ।
- (६) स्यान्नास्ति चावक्तव्यञ्चेति षष्ठः ।
- (७) स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यञ्चेति सप्तमः ।

उक्तञ्च कुन्दकुन्दाचार्येण

“स्यादस्ति नास्त्युभयवक्तव्यं पुनश्च तत्त्रितयम् ।

द्रव्यं खलु सप्तभङ्गमादेशवशेन सम्भवति ॥

[पञ्चास्तिक्वादसमयसारे]

अयञ्च सप्तभङ्गीनय एव वस्तुतः पदार्थयथाभ्यावबोधाय कल्पते ।
पदार्थावबोधे हिमे एवोक्तसप्तप्रकाराः सम्भवन्ति । वस्तुतस्तु यथार्थज्ञानस्थानिर्ब-
धनीयतया स्यादस्ति घटः, स्यान्नास्ति वेत्येवप्रकारकं अनिर्धारणात्मकं ज्ञानमेव
सम्भवितुं शक्यम् । तत्रापि सप्तभङ्गीनये, प्रथमाश्चत्वारो यथाकथञ्चिदशत
पदार्थस्वरूपमवगमयन्ति, त्रयस्त्वन्तिमभङ्गाः ध्रुवनिर्दिष्टप्रकारसम्मिश्रणसाक्षिण्याद्
भवन्ति । इति सर्वे सम्भूय, सप्तप्रकारावधारणकारणात्सप्तभङ्गीनय इति पदेन
परिभाष्यते इति संक्षेपः ।

जैनतत्त्वज्ञानम्

जैनानां सत्त्वं हि अनन्तपर्यात्मकम् । वस्तुचित्युदयस्य स्वरूप-

ज्ञानार्थं न केवलं देश-काल-जाति-वर्ग-रूपादय एवापेक्ष्यन्ते सत्तात्मका धर्मा, ये खलु स्वपर्यायपदेनापि व्यपदिश्यन्ते, अपितु तन्निषेधात्मका धर्मा अपि ये अनन्तत्वमवगाहन्ते । यथा देवदत्तो गौरो ब्राह्मणकुलोन्मत्त इत्याद्या धर्मा एव न पर्याप्ता । देवदत्त पूर्णतयावबोधयितुम्, अपितु अन्येऽप्यनन्ता निषेधात्मका धर्मा अपेक्ष्यन्ते । यथा स न क्षत्रियः, न श्यामः, इत्याद्या । इमे निषेधात्मका इयतया परिच्छेत्तुमशक्या अन्येऽपि अनन्ता धर्मा अपरिहाराः देवदत्त वात्सर्ग्येन परिज्ञातुम् । ते चेमे निषेधात्मका धर्मा परपर्यायिनाम्ना उच्यन्ते । अत्र एव जैनदर्शने तत्त्वज्ञानमेतत्स्वपर्याय-परपर्यायेत्युभयमनुच्चयेनैव भवितुं शक्नोति नान्यथा ।

सनू—सत्स्वरूपविषये प्रायशो दर्शनानि भिद्यन्ते । बौद्धानां सनो निरन्तर-क्षणिकस्वमुत्पादविनाशशालित्वम् । वापिणानां चैतन्यमयस्य सत्पदार्थस्य पुरुषस्य कूटस्थमनित्वम् । अचेतनायां सत्स्वरूपायां प्रवृत्तेःच परिणामनित्यत्वमेवमादि । परन्तु जैनानां सत्स्वरूपं नितरां विलक्षणम् । तेषां नये शाश्वताशाश्वतरूपेण पदार्था द्वेया भिद्यन्ते । तत्र शाश्वताशमालम्ब्य प्रयेकस्य पदार्थस्य ध्रौव्यात्मकत्वम् । अशाश्वताशमपजीव्य च अनियन्तम् । एव प्रयेकस्य पदार्थस्योभयात्मकत्वेनैव जैनानामन्युपगमः । उक्तञ्च तत्त्वसूत्रे —

‘उत्पादध्वयध्रौव्यमुक्तं मन्’ [त० सू० ५।२९]

न एतत्वेकस्मिन् धर्मिणि, त्रिरुद्धधर्मद्वयस्यावगाहनाद् इति न्यायेन, एकस्मिन् पदार्थे नित्यत्वाभिनियन्तरूपधर्मद्वयस्य कथं सम्भव इति शङ्क्यम् । जैनानां स्वजानैरच्युततत्त्वमेवेति नियन्त्रस्य लक्षणम् । धर्मिणि परिणामे सम्भवति सद्यपि तज्जातिगर्भस्य विघटनासम्भवात् तस्य नियन्त्राङ्गीकारे न कापि विप्रतिपत्तिः । तथा च स्वर्णे कटकत्व-कुण्डल-वाङ्मूल्यकत्वादिधर्माणामुत्पादेऽपि तन्मुवर्गत्वात् च्यवने । परिणामनित्यता सिद्धान्तेन वेदान्तिनां कूटस्थ-नियन्त्रावादेः सौगतानां वा परिणामवादोऽपि सवदयेव । प्रपञ्चस्य नानात्वेऽपि तद्वर्गनैकत्वं जैनानामन्युपगमः । जगतो नानावैकत्वे उभेऽपि सम्प्राप्त्युपपन्ने न याम्नाविषयपदाद्भिद्यन्ते इति ।

द्रव्यम्—जैनसिद्धान्ते, गुणविशिष्ट पर्यायविशिष्टञ्च यदस्तु तदेव द्रव्यम् । ‘गुणपर्यायवद् द्रव्यम्’ [त० सू० ५।३७] । निःप्रविष्टमानत्वे सति वस्तुनो निनान्तावस्थको यो धर्मः स गुणः । पर्यायश्च देशकालवयः परिणामशाली धर्मः । एतदुभयविशिष्टस्य तत्त्वस्यैव द्रव्यत्वमन्युपगम्यते । तच्च द्रव्यं पुनर्द्विविधम्—एकदेशध्यापि द्रव्यं बहुदेशध्यापि द्रव्यञ्च । तत्रैकदेशध्यापिद्रव्यत्वं केवलं बान्ध-स्यैव । पदार्थान्तराणान्तु बहुदेशध्यापिद्रव्यत्वमेव । हिञ्च बहुदेशध्यापिन्य विश्रद्

द्रव्यम् अस्तिकायमाख्यायते । सद्भाववत्त्वादस्तित्वं, कायवद्विस्तारसमन्वितत्वाच्च कायत्वम् इत्यस्तिकायमित्युच्यते । उक्तञ्च द्रव्यसंग्रहे :—

‘सति जदो तोणेदे अस्थोतिजिणवरा जम्हा ।

काया इव बहुदेसा तम्हा काया य अत्थिकायाय ।

[६० स० गाथा ५२] ।

तच्चास्तिकायद्रव्यं पुनः पञ्चविधम्—जीवास्तिकाय-पुद्गलास्तिकाय-आकाशास्तिकाय-धर्मास्तिकाय-अधर्मास्तिकायभेदाद् । तत्र वैशल्यापकास्तिकाया-मामपि द्वौ भेदौ, जीवाऽजीवश्चेति । जीवश्चात्रात्मवचनः । जीवोऽपि बद्धमुक्त-भेदाद् द्विविधः । बद्धजीवश्च तारक-मनुष्य-तिर्यक्-देवभेदाच्चतुर्विधः । स्यादरजीवः निवृष्टकोटिमात्मन्वते । जंगमजीवाश्च द्विरिन्द्रियास्त्रिरिन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाश्च भवन्ति । तत्र मनुष्यादयः सत्त्वोच्छकोटिमाटोक्मानाः पञ्चेन्द्रिया भवन्ति । अजीवाश्चतुष्पकाराः—पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदात् ।

तीयः—जीवो हि जंनानां चेतन्यलक्षणकः । सर्वप्रकारेषु जीवेषु चैतन्यं सत्त्वं हि सर्वतो मूल्यम् । चैतन्यविरहवत्त्वमयश्च जीवत्वं तदेतत्सर्वथा विप्रतिपिद्यम् । चैतन्यं हि जीवस्य मूल्यं लक्षणम् । उक्तञ्च ‘चैतन्यलक्षणो जीवः’ [पञ्चदश-न-मनुष्यव्यवहारिका ४९] । एषा जीवोऽनन्तज्ञानवान् अनन्तशक्तिमान् अनन्तगुण-सम्पन्नश्च । जंनानां जीवः माध्यमपरिमाणविशिष्टः । शरीरावच्छिन्नो जीवः स्वग्योर्निष्ठा प्रदीपयति शरीरमन्दिरम्, प्रदीपयत् । स्वयममूर्तोऽपि यथा शरीरम् विनाशमद्भोषाशान्तितामवलम्बने । हस्तिवाये विनाशना, पिपीलिकावाये च सङ्को-चनाम् । उक्तञ्च तत्राग्नौ—

“प्रदेशात्तरविसर्गाभ्याम् प्रदीपयत् ।” [त० सू० ५।१६]

यद्यपि तारिकवद्भास्यरूपत्वात् जीव इन्द्रियगोचरः तथापि स्वसंवेदन-प्राप्त्याहारा, अनुमानबलेन वा तत्प्रत्ययगोचरत्वम् इति ।

पुद्गलः—पुद्गलस्य हि विलसणाद्यं । भूतसायागव्यवहारोऽयं दास्यो-विशेषतो जंनानां गौचरः । शास्त्रान्तरेषु अदृष्टप्रापः । सर्वदंशतं पृथ्वारैरस्य निरविक निम्नाद्भूतप्रकारेण कृता ‘पूरयन्ति गवन्ति यमे ते पुद्गलाः प्रचय-विनाश-नास्ति इत्यर्थः ।’ शास्त्रान्तराणां यन् प्रकृति-प्रधान-परमाणुप्रभृतिनामैरव्यये तदेव जंनानां पुद्गलान्येन निरूप्यते । स एव पुद्गलः सत्त्वज-अपानरूपेण च द्विविधः । ते च पुद्गलाश्चतुर्गुणवन् । उक्तञ्च

“स्पर्शरसागन्धस्पर्शवन् पुद्गलाः ।” [त० सू० ५।२१]

दंशान्तराणि तु दास्यपि भूतगुणविशेषं स्वीकृतं । परं जंनानां,

शब्दो न भूतगुणविशेषत्वेन स्वीक्रियते । प्रत्युत सूक्ष्मत्व-स्थूलत्व-अणुकार-छाया-
दिवद्रुत्यन्त अदान्तरपरिणामभेदस्य एव शब्द इत्यमुपगम्यते तं । तथाहि—

“शब्दवग्धा सौदम्य-स्थौल्य-सस्यानभेदात्तमदछायातापोद्घोतवन्तश्च ।”

इति [त० सू० ५।२५] ।

आकाश —आकाशोऽवकाशप्रदो द्रव्यविशेष । सत्ता चाकाशस्यानुमान-
गम्या । जीवपुद्गलधर्माधर्मादिपदार्थानां बहुदेशव्यापित्वात् तद्विस्तारसिद्धये
आकाशद्रव्यस्यावश्यकत्वम् । आकाशश्च द्विविध लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति ।
पश्चिमिग्राकाशभागे लोकस्थिति स लोकाकाशः, लोकोपरितन आकाशश्चाऽलो-
काकाशः ।

काल —कालोऽप्याकाशवदनुमानगम्य । जगत् परिणामशीलत्वेऽपि
कालस्यैव कारणता । प्रवर्तना-परिणाम क्रिया-परत्वापरत्वेऽपि कालस्यैव हेतुता ।
पूर्वापरक्षणव्यापिनी क्रिया कालमुपजीव्यैव प्रवर्तते । कालश्चाप्य द्विविध —व्याव-
हारिक काल, पारमार्थिक कालश्चेति । तत्रानुमितवज्जडिकापलाद्यवयवादि-
घटित कालो व्यावहारिक भूतभविष्यवर्तमानलक्षण । स च सादि सान्तश्च ।
पारमार्थिकस्तु अनवच्छिन्नरूपेण सातत्येन विद्यमानत्वात् नित्यः ।

धर्म —धर्माधर्मकल्पना हि जैनदर्शने दर्शनान्तरेभ्यो नितरा विभिन्ना ।
एषा जीवपुद्गलयो सहकारिकारणलक्षणो द्रव्यविशेषो धर्मः । यथा मत्स्यसतरण
प्रति सहकारिकारणना जल भजते तथैव गतिशीलवतो जीवस्य पुद्गलस्य च गतिं
प्रति धर्मास्तिहायः । धर्म एव खलु जीवगतिप्रेरकः । धर्म स्वयमसमर्थोऽपि
जीवगतिविधे कारणता धत्ते सहायरूपेण, यथा जल मत्स्यस्येति भावः ।

अधर्म —अधर्मस्तु धर्मविद्वद् । स स्थितिशीलस्य जीवस्य पुद्गलस्य च
स्थितिसहकारिकारणता विभर्ति । यथा विधान्तपथिकस्य तरुच्छाया किञ्चिद्वि-
धान्तये सहकारिकारणतामालम्बते न च कात्स्न्येन पथिकमात्रमप्यपते विधान्तमर्थम्
तद्वदधर्मोऽपि जीवपुद्गलयो स्थितिं प्रति हेतुत्वमपिपच्छति न स्थितिस्थापकः स
इति निष्कर्षः ।

मोक्ष —सम्यग्दर्शनम् सम्यग्ज्ञानम् सम्यक्चारित्र्यम् एतत्त्रय मोक्ष प्रति-
साधनत्वेन गृह्यते । सम्यग्दर्शनमित्यत्र दर्शनशब्द श्रद्धापरः । जैनसिद्धान्तेषु
ज्यायसी श्रद्धा अध्यात्मपथपथिकाय मनुष्यत्वे परमावश्यकः । ततः सम्यग्-
ज्ञानम् । ततश्चारित्र्यम् । एतत्त्रय ‘रत्नत्रय’सङ्गयाऽपि व्यवह्रियते ।

तथाचोक्तम्—‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गाः ।’ [त० सू० १११]

‘तत्त्वार्थश्रद्धान् सम्यग्दर्शनम् ।’ [त० सू० ११२]

यद्यपि जीवो निसर्गत एव मुक्तः । तथापि अविद्यावासनाजन्यपरमावरणेनैव तदवन्धः । कर्मस्वरूपमपि दर्शनान्तरेभ्यो नितरा विलक्षणम् । श्रित्यध्वायुक्तकर्मणो भौतिकत्वम् । कर्म चाष्टविधम् । ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीय-मोहनीय-वेदनीय-आयुष्य-नाम-गोत्र-अन्तरायभेदेन । पुनश्चैयमष्टविधकर्मणा चतुश्चत्वारिंशदुत्तर-शतमितभेदं भिन्नत्वे विशद वर्णनं जैनशास्त्रेषु समुपलभ्यते ।

सप्तपदार्थाः—जैनदर्शने हि आत्मवो, बन्ध, सवरो, निर्जरा, मोक्षो, जीवोऽजीवश्चेति सप्त पदार्थाः । तत्र मनोवाक्कायानां जीवप्रति विमोयोग एवात्मव उच्यते । स चात्मवो द्विविधो भावात्मव-द्रव्यात्मवभेदात् । कयायसवलितो जीव यदा पुद्गलानादत्ते तदा बद्धो भवति । स एव बन्धः । उक्तञ्च—‘सकायायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः’ [त० सू० ८।२।३] बन्ध इति च मिथ्या-त्वाऽवरतिप्रमादयोगानां कारणत्वम् । एभिरेव मिथ्यात्वादिति सवलितो जीवः बन्धमवाप्नोति । सवरश्च—‘करिष्यमाणानां कर्मणामवररोध सवरः’ [त० सू० ९।१] आत्मवाट्टंरुद्धमश्नुते । अयञ्च सवरो द्विविधः—भावसवर-द्रव्यसवरभेदात् । भुभुक्षणा कर्ममार्गेनिरोपकानां मानसिकप्रयत्नानां प्रयोगविशेषो भावसवरः । अभिनवपुद्गलकर्मणा वास्तविको निरोधो द्रव्यसवरः । निर्जरा हि नाम कृतकर्मणां जीर्णोत्तराण्य फलप्रसवाय निर्वायीकरणम् । एतेषां फलमेव मोक्षः एषा नये । कर्मणामात्मनिरक्षय एव मोक्षः । उक्तञ्च ‘बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः’ । उपलब्धमोक्षो हि जीवः संसर्गकशुद्रस्वरूपतां याति । अनन्तज्ञान, अनन्त-धीर्यं, अनन्तभद्राम्, अनन्तशान्तिञ्च विन्दन् भूतले लोककल्याणहेतोर्विचरति । आत्मादर्शचरितेन च मार्गप्रदशनं विधत्ते इति ।

गुणस्थानम्—सिद्धकोटिमारुक्षोर्भुभुक्षोराध्यात्मिकविकासाय सोपान-परम्पराविधया क्रमोपेक्ष्यते । स एष क्रमः जैनानां नये गुणस्थानमुच्यते । तच्च गुण-स्थानं चतुर्दशविधम्, मिथ्यात्वप्रतियोगेतिभिरविरतिहेतुविरतिप्रमत्तापूर्वकरणा-निवृत्तिचरणसूदमसम्परायोपशान्तमोहसयोगवेत्तायोगवेत्तेतिभेदात् । सोपान-रूपैरेभिश्चतुर्दशगुणस्थानभेदं साधकः उपरि उपरि गच्छन् सिद्धभूमिमवाप्नोति । एषा सिद्धभूमिरेव सिद्धात्मा निवासभूमिः । इयमेव सिद्धशिलोच्यते । सिद्धशिलां प्राप्नोति हि जीवः चरमशान्तिमनुभवन् मुक्तः सञ्जायते ।

सम्यक्चारिद्र्यम्—सम्यक्चारिद्र्यसिद्धयर्थम् अहिंसासत्यास्त्येवब्रह्मचर्या-परिग्रहा इति पञ्च महाव्रतानां महती आवश्यकता । गृहमेधिनः लोकपाशबद्धानां कृते कदाचित् शान्त्यस्त्य त्याग्य यतीनां विषये विहितेषु अपरिग्रहाग्रह-कटोरतरः । सम्यक्चारिद्र्यमेव भूषितं प्रति मूल्यकारणत्वेनोपनीयम् ।

समीक्षा

जनदर्शनं हि बहुत्ववादप्रतिपादकम् । वास्तववादो हि अस्य परमोऽन्युपगमः । एतद्वि, बाह्यान्तरेन्द्रियैरनुभूयमानस्य जगतोऽस्तित्वं वास्तविकत्वेनाङ्गीकरोति । केचन दाशानिका बाह्येन्द्रियगोचरमेव जगद्वास्तविकत्वेनाऽपरे पुनरन्तरिन्द्रियगोचरस्यैव केवलं वास्तविकत्वमङ्गीकुर्वन्ति परं जनदर्शनमुभयोरेवानयोः पक्षयोः समन्वयं सामञ्जस्यञ्चामन्व्रयते । जनदर्शने कर्णे-कर्णे च जीवसत्ता स्वीकृता । तद्वशावशौ निवसता जीवानां परिरक्षणार्थमेवैष परमोदात्तोऽहितामिद्वान्तोऽङ्गीकृतोऽवगम्यते जनदाशानिकैरिति ।

अनेकान्तवादोऽपि जनदर्शनस्य परममाननीयो रादान्तः । पदार्थानां भिद्यः सम्बन्धज्ञानादुते सत्यज्ञानस्योदयोऽमन्वयः । तथा च :—

‘एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वभावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावा सर्वथा येन दृष्टाः, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥

[पददर्शनममुच्चरटीका]

नामात्मकसत्तायास्तात्त्विकालोचना स्याद्वादमूरोक्त्यैव प्रवर्तते । जनदर्शनस्य विविधपदार्थानां समन्वित्वोक्तिरुपपत्त्युत्तीव प्रशस्तः । परं स एष मध्य एव विरत इव प्रनीयने समप्रविश्वानुस्यूतं परं तत्त्वमतभिसदधानः । विरतश्चेवमी नाभिभविष्यत्तर्हि सर्वघटकं परमतत्त्वमवश्यमेवान्वभविष्यत् । तच्च नाकरोदिति आक्षेपविषयः । अत एव शङ्कराचार्येण शारीरकभाष्ये स्याद्वादस्य खण्डनं व्यपारि प्राख्येण । जनदर्शनेन ईश्वरस्य कापि सत्ता न स्वीकृता, स सर्वयैव अन्तर्ग्रहोऽत्राद् बहिष्कृत इव सदयते । तत्सत्ता च आग्रहकतया निराक्रियते । एतदितरे न सहन्ते । ईश्वराध्यस्तदाभावे कस्य खलु कर्मफलदातृत्वमिति माशङ्क्यम् । कर्मणः स्वातन्त्र्यस्य तत्फलप्रदानात्वाङ्गीकारान् । यद्यपि अहंत्किद्वानाञ्च देवत्वकोट्यधिष्ठितया ईश्वरबन्ध्वात्स्यत्वं जीवस्य स्वीकृतम्, तथापि जीवस्य तत्साधारणरहितस्य त्रिगुणस्य शक्यानन्त्यं, ज्ञानानन्त्यं सौख्यानन्त्यञ्च स्वीकृत्य, सर्वावरणविधुरो जीव ईश्वरत्वमगिच्छति समुन्नते. परा काष्ठामधिष्ठ इति आङ्गीकृत्य महती त्रुटिः पूरिता तयाप्येवं स्वीकृतेऽपि भिद्वपदादस्य जीवस्येश्वरभावे अनीश्वरवादपरिपन्थिनि, तत्र नानेश्वरत्वापत्तिस्तु हिमगिरिदिक्षेत्रे दुर्लभध्या एव जनदाशानिकानां सम्मुखे सन्तिष्ठत्येवेति समाकालयन्तस्तार्किका न तोषमुदहन्तीति दिक् ।

बौद्धदर्शनम्

बौद्धदर्शनं हि जैनदर्शनादुत्तरकालसम्भवम् । बौद्धनिकायेषु जैनानामन्तिम-
तीर्थंङ्कुरस्य नाटपुस्तस्य सिद्धान्तविवरणं नामोल्लेखश्चोपलभ्यते । परं जैनग्रन्थेषु
बौद्धविषयको न कोऽपि तादृश उल्लेखो दृष्टिपथमवतरति । तेन सुतरां बौद्ध-
धर्मस्य जैनोत्तरकालभक्त्यमुपपद्यते । इतिहासे रूपद्वयं हि समुपलभ्यते बौद्धधर्मस्य—
धार्मिक दार्शनिकञ्चेति । धार्मिकसाहित्ये, आध्यात्मिकतत्त्वानां सरहस्यं वर्णनम्
आचारव्यवहाराणाञ्च सम्यक्कनिरूपणम् । दार्शनिकसाहित्ये च पुनः बौद्धसिद्धान्तानां
तत्त्वविश्लेषणम् यत्र तार्किकबुद्धिप्राख्येण सूक्ष्मतमाना बौद्धसिद्धान्तानां मूलद्वय-
मनुशीलनं कृतमवगम्यते बौद्धदर्शनस्य प्रामाण्यपरिष्काराश्च सम्यक् स्पष्टी-
करणम् । तदेतयोरेकमोरपि सक्षिप्तविवरणमिहोपक्रम्यते ।

गौतमबुद्ध — बौद्धधर्मप्रवर्तकस्यैवभवतो महामहिमशालिनो भगवतो
गौतमबुद्धस्य चरितं सुतरां प्रख्यातमेव । वैक्रमस्यैवशतोत्तरपञ्चवर्षपूर्वं,
वंशाख्यपूणिमापुण्यावसरे श्रावणगणाधिपस्य श्रीशुद्धोदेनस्य भार्यायां मायादेव्या
गर्भमुत्तादुक्षितत इव गौतमाख्यं महार्घमोक्षिकं जनिं लेभे । एकोनविंशति-
देशीये वर्षे स एकदा प्रसुप्तायां प्रेयस्या यशोधरायां प्रेमोद्वेल्लिताननं, बालशिशु-
नवजातशिशोर्मन्दस्मितविकसितं यदनारविन्दञ्च विलोभ्य कपिलवस्तुराज-
धान्या विशाल राजप्रासादं सहस्रं परित्यज्य वैराग्येण महाभिनिष्क्रमणसङ्गीच-
कार । तदनु तेन साङ्ख्योपदेशकस्य आराङ्कालामनाम्नो विद्वद्वरस्य बह्वो
दिप्योपदेशा ध्वजातिर्योक्ता परसन्तोषो नालम्बि । तत आमुष्य पञ्चविंशतितमे
वर्षे, स प्रजाप्रख्येण स्वयमेव उरुवलस्थाने, चतुर्णामार्यसत्त्वानामाविष्कारं चकार
स्वानुभवेन, बुद्धत्वञ्च प्राप्तवान् विक्रमपूर्वं ४७१ तमे शतके वंशाख्यपूणिमादिवसे ।
ततः सारनाथे कीर्ण्ड्यादिपञ्चवर्षीयपञ्चभिक्षुभ्य उपदेशं विधाय च धर्मचक्रं
प्रवर्तयामास । सस्यापयामास च गणराज्यादंशमालम्ब्य भिक्षुसङ्घम् । भाग्यी-
भाषायाञ्च भानवानां क्लेशविमुक्तये विनयधर्मयोः शिक्षां प्रवदौ । आयुषोऽशीति-
तमे वर्षे मल्लगणतन्त्रस्य राजधान्यां कुशीनगरे च निर्वाणं प्राप्तवान् । जन्म, योगि-
प्राप्तिं निर्वाणप्राप्तिश्चैतां त्रयोऽपि घटनां वंशाख्यपूणिमायामेव घटिता इति वक्ष्य-
कोऽनूहलं नोपक्रम्येत् ? अतएव वंशाख्यपूणिमा हि बौद्धेषु निरतिशयपुण्यतमा
तिथिः परिगण्यते ।

त्रिपिटकम्—भगवद्गोतमस्योपदेशा प्रायशः मौखिका एव माघ-
भाषायामभूवन् । अतस्तेषां सरक्षणाय बुद्धमहानिर्वाणानन्तर, महाकाश्य-
पत्याध्यक्षत्वे बौद्धभिक्षूणां प्रथमं सम्मेलनं राजगृहे सम्पन्नम् । यत्र बुद्धपट्ट-
शिष्यस्य आनन्दस्य सहायेन सुत्तपिटकम्, नापितकुलोद्भूतोपालिसहयोगेन विनय-
पिटकस्य च सङ्कलनञ्जातम् । सुत्तपिटकस्यान्तर्गतं भाषिकाख्यस्य द्वाशतिका-
ग्रन्थस्य पल्लवोदरणादवान्तरकाले 'अभिधम्मपिटकस्य' निर्मितिं समपद्यत ।
इदं हि खलु पिटकत्रयं बुद्धयमस्य सर्वस्वभूतम् । तत्र सुत्तपिटके बुद्धस्योपदेशा
गुम्फिताः । विनयपिटके च आचारविशेषाः । अभिधम्मपिटके पुनः द्वाशतिका
सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । सुत्तपिटके च पञ्च निकायाः (सूत्रसमूह इत्यर्थः) —दीर्घ-
निकायः, मध्यम (मझिम) निकायः, सयुत्त (सयुक्त्त) निकायः, अङ्गुत्तरनिकायः,
खुद्दक (खुद्दक) निकायश्चेति । यत्र बुद्धस्य सुत्रातिसुदृगायानां द्वाविंशदुत्तरचतु-
श्शतकानां सग्रहो ग्रथितः । सोऽयं सग्रहो धम्मपदाख्यो ग्रन्थः सञ्जातः । एव
बुद्धपूर्वजन्मसम्बद्धानां ५५० गाथानां संग्रहस्यो जातकाख्यः सन्दर्भः बौद्धसम्प्र-
दायेऽस्तीति प्रख्यातः । एतदतिरिक्ता —खुद्दकपाठः, उदानम्, इतिवृत्तकम्, सुत्त-
निपातः, विमानवर्ण्यः, पेत्तवर्ण्यः, धेरगाथा, धेरोगाथा, निहेशः, पटिसम्मिदाभग्गा,
उपादानं, बुद्धवशम्, चरियापिटकप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः श्रूयन्ते । विनयपिटकस्य
त्रीणि अङ्गानि, सुत्तविभगं पाति मोक्खो वा, भिक्खुपातिमोक्खो भिक्खुनीपाति-
मोक्खश्च खग्यकं, महावग्गं भूलवगपरिवारश्च । अभिधम्मपिटकस्यान्तर्गता सप्त
ग्रन्थाः पुल्लपञ्जति-धातुकथा-धम्मसत्तणि विभग-पट्टलनप्रकरण-कयावत्तयमक-
श्चेति । नागसेनवृत्तं मिलिन्वपञ्चो महत्स्वधिया त्रिपिटकस्यैव तुलामधिरोहति ।

बुद्धस्याचारमीमांसा—अस्मात् क्लेशबहुलससारोद विमुक्तीकरणमेव
सरलतयाचारमार्गप्रदर्शनद्वारेति बुद्धोपदेशानामुद्देश्यम् न जातु तर्कशास्त्रद्वारा-
भ्यात्मग्रन्थि-समृत्पाटनम् । इति हेतोरेव निकायेषु अतिप्रश्नान् कुर्वन् शिष्यान्
श्रावस्त्युपान्ने जेतवने, विहारावसरे मालुक्खपुत्तेन, अस्य जगतः शाश्वताशाश्वत-
विषये जीवशरीरयोर्भिन्नताभिन्नताविषये च प्रश्ना उत्थापिता परन्त्वाचार्यमहा-
भागं आचारपथप्रतिपत्तिं प्रति, वैराग्योपशमाभिज्ञानिर्वाणानामसाधनतया
तेषामव्यावृत्तमुद्घोषितम् । तदत्रैव दृष्टान्तमप्याह —

यया यदि कश्चिद् व्यक्तिविशेषो विषदिग्धवाणविद्धः अत्युत्कटवेदना-
निविण्णः चीत्करोति सीत्करोति तदा तद्वन्धुबान्धवा तच्चिक्त्सार्थं विषवंश-
माकारयेयुः तदा रुग्णनैर्दृज्याय किं पीयूषपाणो नाभरूपगोत्रादिपरिज्ञानार्थं कृता
प्रश्ना तद्बालिशत्वद्योतनादतिरिक्तं किञ्चामान्यद् भवेत् । तयंवाश्रापि बोध्यम् ।

भवरोगरूपा, क्लेशावह्वलव्याकुलानां मानवानां कृते अध्यात्ममार्गोपदेशेन किञ्चित्-
तरेण किं प्रयोजनम् । कस्तव्यमार्गोपदेश एव तेषां नैरुन्ध्याय प्रकल्पिष्यते । अतः स
एव मार्ग उपदेष्टव्यः सर्वध्वेष्टत्वेनेति तदाशयः ।

सत्यचतुष्टयम्—बौद्धानां नये, दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध, दुःख-
निरोधगामिनी प्रतिपत्त्येति सत्यचतुष्टयं सर्वध्वेष्टत्वेन गण्यते । एतदेव सत्यचतु-
ष्टयमार्थसत्यनाम्नाऽपि हिम्यते । यतः आर्याः सज्जना एव सत्यचतुष्टयं प्रविषन्तु
शक्नुवन्ति नानार्याः पाप्मरा । उक्तञ्च—

‘ऊर्णापिहम धर्मं हि करतलसस्य न विद्यते पुमि ।

अक्षिगतं तु तदेव हि जनयत्परतिञ्च षोडाञ्च ॥

करतलसदृशो बालो न वेति सस्कारदुःखता-पहम् ।

अक्षिसदृशास्तु विद्वान् तेनैवोद्वेजते मादम् ॥

[माव्यमिक्चारिखादृति, पृ० ४७६]

आर्यसत्येषु प्रथमं हि ‘दुःखम्’ सर्वप्राणिगोचरम् । नहि अस्य सत्ता
कथमपि अपलपितुं शक्या । द्वितीयो दुःखसमुदयः दुःखकारणमित्यर्थः । नैतद्दुःखस्य
किञ्चिद्वैद्यमेव कारणं किन्तु कारणपरम्परा । सा च द्वादशनिदानवदेन व्यपदिश्यते ।
द्वादशनिदानानि च—जरा-मरण-जाति-भव-उपादान-सृग्णा-त्रेदना-स्पर्श-व्यङ्मायन-
नामरूप-विज्ञान-संस्कार-अविद्यारजनि । अत्र पूर्वं प्रति परस्य कारणता । जरा-
मरणं प्रति जाते, जातिं प्रति भवस्य । भवो हि पुनर्भवस्योदयः, उदयः हि वसुधधुना ।

‘यद्भवविध्यद्भवफलं कुटने तद्भवः’ [अभिधर्मशास्त्रे ३।२४]

इत्येवमादि पुनं प्रति परस्य कारणतामनुसन्दधानैरविद्यैव सर्वस्य दुःख-
पुच्छस्यास्तिमकारणत्वेन स्वीक्रियते । अविद्या हि सत्त्वाद्यं कारणम् । अविद्यावश-
गतो जीवोऽस्मिन् सत्सृतिबन्धे ह्यभिज्ञः सन्भ्रमाति ।

प्रतीत्यसमुत्पादः—एषां द्वादशनिदानानां ‘प्रतीत्यसमुत्पादः’ इत्यपि
अपरातायाः । एष प्रतीत्यसमुत्पादो ध्वेष्टानां मौलिको दाहकः । अयमेव सापेक्ष-
कारणतावादसत्ताजार्ज्वं प्रत्येविध्यति । समुदाजहारश्च चन्द्रबोति—

‘प्रतीत्यं नामोऽस्य बन्धः प्राप्तावपेक्षायां वसते । ‘पदि प्रादुर्भावे’ इति
नमुत्पादः नाम प्रादुर्भावार्यं वसते । सतद्वयं हेतुप्राप्त्यवसायभो भावानामुत्पादः
प्रतीत्यसमुत्पादश्च’ [पा० १।० ४० पृ० ७] ।

तच्च प्रतीत्यसमुत्पादो, द्वादशाङ्गस्त्रिहाण्डः ।

पूर्वार्शान्तयोर्द्वे द्वे मध्येऽष्टौ परिपूर्णाः ॥ [अ १० पा० ३।२०]

अथ भावः—(१) अतीवजगत्प्रवृत्तिनिदाने द्वे, अविद्यामत्तकाराख्ये ।

(२) वर्तमानजीवनसम्बद्धनिदानान्यष्टौ—विज्ञान-नामरूप-यदायतन-स्पर्श-वेदना-तृष्णा-उपादान-भवासूत्रानि । (३) भविष्यजीवनसम्बद्धे द्वे—जानि-जरामरणादये ।

तदस्या मूलकारणोन्मताया अविद्याया निरोधे सत्येव दुःखनिरोधः सम्भवितुमुपपद्यते इति ।

दार्शनिकसिद्धान्ताः—बौद्धधर्मस्य दार्शनिकसिद्धान्ता अपि त्रिचिद्वि-लक्षणा इव प्रनिभान्ति ।

आत्मविषये ते वैदिकदर्शनयो भूयस्तरम् मिथ्यन्ते । इच्छाद्वेषादिकं ते मानसप्रवृत्तित्वेनाभ्युपगच्छन्ति आत्मास्तित्वं ते स्वातन्त्र्येण नाभिमत्यन्ते । प्रात्यहिकानुभवगोचरमानसप्रवृत्तीना सङ्घात एवात्मा तेषा नये न जातु तद्भिन्नः कश्चित्स्वतन्त्रसत्तावान् पदार्थः । एषाञ्च अयमात्मा नामरूपात्मकः । नामपदेन मनस्तत्प्रवृत्तयश्च गृह्यन्ते । रूपपदेन च पुनः शिख्येष्वप्युत्तेजसि, तज्जन्य भौतिकं शरीरादिकञ्च । “अनुभवार्थमात्मानं रूपयति यत्तद्रूपम्” चातुर्भौतिकं जगन्मान-मित्यर्थः । नामानि च पुनश्चतुर्विधानि, वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानभेदात् । रूपञ्चैकविधम् । तदेवमात्मा, रूप-वेदना-भज्ञा-संस्कार-विज्ञानेति पञ्चस्वस्थाता पुञ्जमात्र एव । इम एव पञ्च रूपावयवः पञ्चस्वरूपरदेनापि निजागच्छन्ते ।

नैरात्म्यवादः—मंधातवाद्गो वा—एष एव बौद्धाना नैरात्म्यवादः सङ्घातवादो वा मिलिन्दप्रश्ने भदन्तनागमेनेन दृष्टान्तदिक्षा यवनाधिपति मिलिन्दं प्रति प्रत्यवनीकृतः । स राजान पप्रच्छ यं रयमाह्लु भवानत्र आयात । तं रयं यण्येति । किमेतच्चशृणुगल रय ? नेति स उवाच । इत्थं अवयवान्तरमपि रयत्वेन पृष्टः नृपो नेति-नेति प्रत्युवाच । तर्हि त्रिम्बरपो रय ? त यदा प्रनिवक्तुं न शक्नोति, तदा नागसेनाचार्यः समुपदिदेश—अवयवनसङ्घात एव रयपदभारः, नत्ववयवः । इत्थमेव पञ्चस्वञ्च एव आत्मपदव्यपदेन न तद्रूपनिरिक्त्वा कश्चि-दग्न्यः पदार्थ इति । तादृशस्यावास्तविकसत्तावनो जीवात्मनः सत्तामभिमत्यमानाः ये वैदिकधर्मराष्ट्रे श्रद्धावानाः स्वयंस्वरूपञ्च तद्द्वारा काम्यमाना अह्निनां प्रयत्नान्ते ते तमयवोपहासास्पदतामुपयान्ति चक्षुष्मता, यथा खपुष्पाणि विचेतुशक्ताः मोरान-मुद्भूय गगननण्डलमारोह्य प्रयतमाना भुद्धिविक्त्वा जन्मना इति ।

सन्तानयादः—बौद्धाना जीवो जगत्वेष्टुमयमप्यनिव्यव, श्रित्तज्ञ-परिणामगाति च । यथा दीपज्वालाऽनुक्षण परिणमन्त्यसि दीपिणमज्जानविनाशेन एतत्वावच्छिन्नेषोद्भासने तथैव जगज्जीवधोरसि मयिष्या । नागवेनश्वायुमयं पयोविहारदृष्टान्तेन विज्ञापयति । यथा यथा विहृतिमायत्रं, दधिनयनोनूनादिषु विपरिणम्यमानमपि वस्त्वैकञ्च जहानि परिणामजनि चाग्निजनाम् । तर्हि-

कारमापन्नस्यापि पयसः पयस्त्व को नामापलपितु प्रकल्पेत । प्रवाहहृषेण वस्तुन-
समकालत्वावच्छेदेनोत्पादलयौ सम्भवन्तावास्ताम् । ॥ जातु तौ सन्ततिततिमु-
च्छिन्त । एव प्रतिक्षण परिणामवतो जगज्जीवयोरनित्ययोरपि सतो नित्यता समु-
द्भासते आपाततो न तु वस्तुगत्येति विवेकः । अयमेव सन्ततपरिणामशालितावादः,
सन्तानवादनाम्नापि जरीगृह्यते । वस्तुतो बौद्धानां नये परिणाम एव केवल विश्व
प्रपञ्चेऽस्मिन् सत्यता विभक्ति । न तु तत्परिणामवत् किञ्चिद्वस्त्वन्तरम् इति ।

बौद्धदर्शनविकास

बौद्धदर्शनं हि मुख्यतया चतुर्षु विभागेषु विभक्तौ दृश्यते । वैभाषिक-
सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिकारूपेषु । तत्र वैभाषिकाणां बाह्यार्थप्रत्यक्षवादः,
सौत्रान्तिकानां बाह्यार्थानुमेयवादः, योगाचाराणां विज्ञानवादः, माध्यमिकानाञ्च
पुनः शून्यवाद इति ।

तत्रापि बाह्यार्थं प्रत्यक्षरूपेण सत्यं मन्यमाना वैभाषिका । बाह्यप्रत्यक्ष-
सिद्धमनङ्गीकुर्वाणा सौत्रान्तिका । बाह्यजगतो नितान्तमिध्यात्ममङ्गीकुर्वाणा
केवल चित्तमेव सत्यपदार्थत्वेन स्वीकुर्वाणा विज्ञानवादिनो योगाचाराः । चित्त-
स्यापि सत्तास्वातन्त्र्यमनङ्गीकुर्वाणा बाह्यार्थवद् विज्ञानवादमप्यवहेत्यन्तो मन्तव्य-
त्वेन केवल शून्यमेवोपलक्षणम् शून्यवादिनो माध्यमिका । एषा नये समस्तस्य
अगतः सत्ता प्रातिभासिकी । केवल शून्यमेव सत्यसत्ताकम् । इत्यमिदं चतुर्विभाग
विभक्तं बौद्धदर्शनम् विकासस्य पराकाष्ठामवगाहते । उपश्लोकेतिञ्च भवति —

‘मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिल शून्यस्य मेने जगत्,
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः ।
अर्थोऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनुमितो बुद्धयेति सौत्रान्तिकः,
प्रत्यक्ष क्षणभङ्गरञ्च सकलं वैभाषिको भाषते ॥

[मानमेयोदय पृ० ३०० आड्यारसस्करणम्]

एषु चतुर्वर्षे, वैभाषिकानां सम्बन्धो हीनयानेन, त्रयाणामन्येषाञ्च महा-
यानेन । सत्यपि सत्ताविषयवश्रद्धेन मतभेदे सत्त्वमी महायानसम्मतसिद्धान्तानुया-
यिनः । तत्त्वसमीक्षादृशा, वैभाषिका यदि पूर्वा दिशमात्मन्ते, तर्हि योगाचार-
माध्यमिको पश्चिमामाश्रयेते । सौत्रान्तिकास्तु मध्यगाः । यतोऽन्तर्लोभी सर्वास्ति-
वादममोदन्ते सिद्धान्तान्तरेषु च योगाचारमभिनिदन्ति ।

निर्याणविषयको मतभेदः —

वैभाषिका — सत्तरनिर्वाणयोर्दभयोरपि सत्यतामङ्गीकुर्वन्ति ।

माध्यमिका — उभयोरपि असत्यताम् ।

सौश्रान्तिकाः—संसारस्य सत्यतां निर्वाणस्य चासत्यताम् ।

योगाचाराः—संसारस्यासत्यतां, निर्वाणस्य सत्यताम् ।

इति तेषां निर्वाणविषयको भेदः समाप्तोऽवगन्तव्यः ।

बौद्धधर्मस्य साहित्यम्

एषा चतुर्णामपि वैभाषादिकानां आचार्यैः अनेके ग्रन्था विरचिताः । अनो बौद्धदर्शनसाहित्यशेषविषः संख्यातोतर्ग्रन्थरत्नैः परिपूर्णो विलसति । यद्यपि संस्कृत-भाषायां तावन्तः सन्दर्भा न सन्ति यावन्तो चीनतिब्बतनादिदेशान्तरीयभाषासु । वैभाषिकसम्प्रदायावलम्बितानां 'अभिधर्मसंज्ञानप्रस्थानशास्त्र'मिति सर्वमान्यो ग्रन्थः । यः खलु कात्यायनोपपुरेण बृद्धनिर्वाणात् शतशयवर्षानन्तरं प्राणायि । अयं चतु-दशवारिशतवर्गनिबद्धोऽष्टपरिच्छेदात्कृतः त्रिपुलकायो ग्रन्थः संस्कृतभाषायां नोपलभ्यते इति कस्य मनो न दुनोति । परन्तु ह्वेनचाङ्गकृतचीनभाषानुवादः प्रायः सप्तमशताब्द्या सम्पादितोऽद्यापि समुपलभ्यते । भूमजः कनिष्कस्य शासनकाले, अथ्योपरि 'अभिधर्मविभाषाशास्त्राख्यस्य' विज्ञानस्य व्याख्याग्रन्थस्य रचना संवृत्ता । एष भाष्यग्रन्थोऽपि चीनीयभाषायां तिब्बनीयभाषायां चोपलभ्यते, गीर्वाणवाप्यान्तु अस्याप्यभाव एव । इवं विभाषाशास्त्रमाधारीकृत्य प्रतिष्ठितो वादविशेषोऽपि वैभाषिकशब्देनैव प्रतिष्ठितः । महाविदुषो वसुबन्धुमहाभागस्य अभिधर्मकोशाख्यः सन्दर्भः काश्मीरेषु वैभाषिकाणां परमादरण्यैः प्रामाणिकश्च धरोर्वसि । बौद्धदर्शनप्रपञ्चेतिवृत्ते वसुबन्धुनामाक्षराणि स्वर्णालङ्कृतानि अद्यापि विलसन्ति । अस्य सर्वानिशायिनी प्रतिभा बंदुप्यवैभवञ्चापिलेऽपि भारते वर्ये प्रख्यातेः परां काष्ठामधिगाहते । यौवनेऽसी वैभाषिकमतावलम्बी पश्चाद् अमंगलाख्य-भिक्षोः सनुपदेशेन धिज्ञानवादी संवृत्तः । कौशिकगोश्रीयाणां पुरयपुर (वर्तमान पेसावर) निवासिनां कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणकुले समुत्पन्नानां प्रयाणां सुतानामयं मध्यम-मणिरासीदिति कालविद आचक्षते । श्रोत्रावस्थायां अयोध्या निवासस्थानञ्चकार । अग्रवयनेन स्थविरवृद्धिभिप्रदारा हीनमाने दीक्षितो भूत्वा, विशादेषु प्रतिपक्षि-मुपान् पराश्रित्य प्रगल्भपाण्डित्यस्यापूर्ववावदूकतायाश्च परिचयोद्भासि । कुमार-जोषाभाष्येण, पुष्पजोषाभाष्येण, चरितमण्डलेन, आर्य, स्थितिकान्तः, कालकोशेन, चतुर्धनशब्दशेषः स्वीकृतः । अभिधर्मकोशाभिधस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य गच्छवि-बुलभूषणेन बाणभट्टेन हयंवरिते "शुर्जरपि शाक्यशासनकुशलः कोऽसं समुपदि-शद्भिः", इत्युक्त्या ब्राह्मणेऽपि प्रतिष्ठापिता प्रतिष्ठा । अस्य ग्रन्थम्यानेकाष्टोऽस्य अपि विरचिता दृश्यन्ते । तामु म्भिरमनेमन्तवार्थान्या, दिङ्नागस्य मयप्रदीपाग्या, यशोमित्रस्य च स्फुटार्था अशोक ग्रन्थाः ।

सधमद्र —चतुर्थशतकभव सधमद्रो नामापर बसुबन्धो प्रतिस्पर्धो बोद्धाचार्य । बसुबन्धो सिद्धान्तान् सण्डयितुमनेन कोशकरकाव्यो ग्रन्थो विरचित । एष च बृहद्व्याख्य सप्तलक्षमिते श्लोकेर्निबद्ध कोशसिद्धान्तसण्डने च लघु-प्रतिष्ठ । 'समयप्रदीपिका' च वैभाषिकसिद्धान्तानां सारभूतोऽप्यो ग्रन्थ ।

वैभाषिकसिद्धान्तः—वैभाषिकाणां नये नानात्मक जगदिदं वास्तविकं सत्यम् । सत्ता चास्य प्रत्यक्षज्ञानगम्या । बाह्याभ्यन्तरेति द्विविधभेदभिन्नस्य भौतिकस्य मानसिकस्य च जगतो मिथो निरपेक्षतया स्वतन्त्रसत्ता स्वीकृता । पशु-विभागश्च, विषयीगत-विषयगत-भेदेन द्विविधः । विषयीगतविभाजनविधया पुनः समस्ता पदार्थास्त्रिविधा—पञ्चस्कन्ध-द्वादशायतनाष्टादशधातुभेदात् । तत्र रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानातीति पञ्चस्कन्धाः । यद्विनिर्वाणं यद्विषया-श्चेति द्वादशायतनानि । आयतनं हि ज्ञानसाधनीभूतं 'आय तनोतीत्यायतन'मिति तद्व्युत्पत्तेः । षट्माविशेषाणां सन्तानवितानं धारयन्ति ते अष्टादशधातवः । तेषु द्वादशायतनानि यद् यच्चक्षु-श्रोत्र-घ्राण-रसना-काय-मनोविज्ञानातीति सम्भूय सर्वेऽष्टादशधातव उच्यन्ते । विषयीगतविधया तु जगदिदमखिलं द्विविधधर्मस्य समुच्चयमाश्रम् । वैभाषिकाणां समस्ता सत्तात्मका पदार्था धर्मपदेनोच्यन्ते । 'अभिधर्मकोशा'नुसारेण धर्मः सात्वतानास्रवभेदाद् द्विविधः । रागद्वेषादिमलद्रूपिता सात्वता, तद्विहाताश्चानास्रवाः । एवविधानां समस्तधर्माणां संख्या पञ्च-सप्ततिमिता । तत्र द्विसप्ततित्तु अनास्रवा, त्रयः सास्रवा इति क्षित्यन्तेजोवायव एव चत्वारि भूतानि । अकाशस्य भूतत्वं ते नाद्रियन्ते । पृथिव्याविभूतवस्तुष्वस्य-न्तिमोपादानानि, पार्थिव-जलीय-तैजस-वायवीयपरमाणुरूपाणि । परमाणुश्चैवा यद्व्युत्पत्तिरस्य ।

'यद्व्युत्पत्तेः युगपद्भूतोऽयं परमाणो यद्व्युत्पत्तिः' [सं० ६० सू०] ।

वैभाषिकाणां ज्ञानसाधनानि द्विविधानि—ग्रहणाध्यवसायभेदात् । तत्र ग्रहणद्वारा समागमज्ञानोपलब्धिः । वस्तुनो नामजातिभ्यां संयोजनश्चाध्यवसायः । एष ग्रहणाध्यवसायभेदः किञ्चित् सविकल्परनिविकल्पज्ञानेन सह सत्यवति ।

निर्वाण —निर्वाणो द्विविधः सोपधिषोपनिष्यविशेषभेदात् । अनयोर्ज्ञान-प्रस्थानमूत्रेषु विशदविवेचनमुपलभ्यते । क्षीणेऽप्यस्यैवेषु जीवितवस्थायामर्हंत अव-स्थानेषु पञ्चस्कन्धः सोपधिषोपनिर्वाण उच्यते, निरवशेषसमस्तोपधिष्वपि निरवधि-स्य इति । समाप्तोऽप्यो स एव भेदो यो जीवनमुक्तविदेहमुक्तयोरिति विवेकः ।

सौत्रान्तिकमतम्

हीनयनस्य दाशोन्निकानां द्वौ भेदौ वैभाषिक सौत्रान्तिकद्वेते । सौत्रा-

निका अभियमस्य बुद्धरचनाऽभावात् प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति । तयागतस्या-
ध्यात्मिका उपदेशा सुत्तपिटकस्य कतिपयेषु सूत्रेषु सन्निविष्टा । सूत्रान्तस्य हि बुद्ध-
रचितत्वाप्रितान् प्रामाण्यम् । सूत्रान्तात्प्रवृत्तत्वादेवास्य सौत्रान्तिक इति समाऽपि
अयं वतां प्रतीयते । दाष्टिकान्तिकसम्प्रदायस्तु सौत्रान्तिकस्यैवैका शाखा ।
सौत्रान्तिकमतप्रवृत्तिस्तु वैभाषिकसम्प्रदायात् पञ्चात्कालीना । सौत्रान्तिकानां
प्रधानसिद्धान्तानामुल्लेखस्य वैभाषिकग्रन्थवृत्तिषु समुपलम्भात् । वसुबन्धुना
अभियमंकोशस्य स्वरचितभाष्ये वैभाषिकसिद्धान्तानां दोषोद्घाटनपुरस्सरं लण्डन
व्यापारि । अतः वैभाषिकेण सधर्मरेण वसुबन्धुप्रदर्शितान् दोषान् निराकर्तुमेव सम-
प्रदीपिका, न्यायानुसारश्चेति ग्रन्थद्वयं विरचितम् । यस्य समर्थने सौत्रान्तिकेन
यशोमिश्रेण स्फुटार्थावृत्तिरदृष्टिता अभिधानधर्मंकोशमुद्दिश्य ।

कुमारलात — सौत्रान्तिकसिद्धान्तप्रचारकाश्चत्वारो विदिष्टा आचार्या
कुमारलात, श्रीलात, पमत्रात, बुद्धदेव इत्याख्या सम्प्रदायाः । तेषु सौत्रान्तिक-
सिद्धान्तानामाद्यस्मादयं कुमारलात एव । अस्य स्थितिकालः द्वितीयशतकस्यो-
त्तरार्द्धादारभ्य तृतीयशतकस्य प्रथमार्द्धं एव ऐतिहासिकं स्वीक्रियते । पाणार्जुन-
समसामयिक एव प्रतीयते । कल्पनामण्डितका एवास्मैकमात्ररचना गद्यपद्यमयी
विषयाभिधर्मंकायाभिनिबद्धा । श्रीलातश्च कुमारलातस्याऽन्यतमं शिष्यः ।
येन विभाषाशास्त्राख्यसन्दर्भो व्यलेखितः, योऽत्र यावदलभ्य एव । धर्मत्रातबुद्धदेवयो
विदिष्टसिद्धान्तानां समुल्लेखो वैभाषिकग्रन्थेषु समुपलभ्यते ।

सौत्रान्तिकसिद्धान्ता

सौत्रान्तिकानां कालः केवलं वर्तमान एव । कालविषये भूतभविष्य-
स्वल्पना निराधारा, अवास्तविकी च । वैभाषिकास्तु भूतभविष्यद्वर्तमानेति
कालत्रयस्यापि सत्तां स्वीकुर्वन्ति अतः एव ते सर्वास्तिथादिना इति पदेनापि
जोष्यन्ते । एषा ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । प्रदीपकं ज्ञानस्य हि स्वयं-
प्रकाशत्वम् । ज्ञानस्य स्वयसत्त्वितिसिद्धान्तं विज्ञानवादिनामपि अभिमतः ।
यैनापिशानामदशतया, इमे जगत् सत्ताया प्रत्यक्षतामनङ्गीकुर्वाणा तदनु-
मेयगम्यतामभिनन्दन्ति । जगत् समस्तवार्थानां क्षणिकत्वात्तेषां प्रत्यक्षतपोपल-
म्भिरसम्भवा एव । यन्तृणावच्छेदेन यस्य वस्तुनः प्रत्यक्षता, तदनुपगममेव परिवर्तनं
गर्भनिवृत्तिरित्यान् तदुपलम्भेराभासमात्रस्यैव मनःपटले नीलपीतादिरूपेण लघितव्यान्

* क. सौत्रान्तिकाय । ये सूत्रप्रमाणा न तु शास्त्रप्रमाणान् सौत्रान्तिका ।

केवलं तज्जन्यज्ञानस्पर्शवावशेषात्, तद्बुद्धधाकारता किञ्चिज्ज्ञानमुपजनयति अनुमानगम्यम्, न च प्रात्यक्षिकमिति भावः । तथा चोक्तम् —

‘नीलपीतादिभिश्चित्रैर्बुद्धधाकारैरिहान्तरं ।

सौत्रान्तिकमते नित्यं बाह्यार्थवस्त्वनुमीयते ॥ [सर्वं० सि० स० पृ० १३]

सौत्रान्तिकानां बाह्यवस्तुन सत्यत्वमभिमतम् । किन्तु तदाकारविषये ते मिथो भिद्यन्ते । केचिद्वस्तुगताकारवस्त्वाश्रितमन्यन्ते, अपरे चित्तवृत्तिविनिर्मितम् न जातु वस्तुगतमिति अग्न्युपगच्छन्ति, इतरे चोभयात्मकमिति । परमाणुवादविषये सौत्रान्तिकानां विलक्षणमेवाभिमतम् । एषा परमाणूनां निरवयवत्वम् । मिथस्तेषां स्पर्शाभावश्च । परमाणुसघातस्य सत्परिमाणुप्रति करणता । सर्वे च पदार्था निसर्गत एव विनाशशीलाः । न अनित्याः । विनाशश्च अभूत्वाभावपरिवृत्तिलक्षणः । उत्पादविनाशरूपः । अतः क्षणिकः । आत्माकाशौ हि सप्ताहीनौ । असत् उत्पन्नवस्तु क्षणे स्थित्वा विलयं गच्छति । निर्वाणविषयेऽपि श्रीलातकुमारस्य मतबलक्षणेयम् । स प्रतिसंख्यानिरोधाऽप्रतिसंख्यानिरोधयोश्च भेदं नाङ्गीकरोति । प्रतिसंख्यानिरोधो हि भ्रतानिबन्धनाभाविश्लेशानुत्पत्तिः । अप्रतिसंख्यानिरोधश्च श्लेशनिवृत्तिमूलको दुःखानुत्पत्तिः । ससारानुत्पत्तिर्हि श्लेशनिवृत्तिनिबन्धना । अतः श्लेशानुदय एव दुःखानुत्पादप्रति कारणतामालम्ब्यते । श्लेशानुदय एव तेषां निर्वाण इति भावः ।

योगाचारमतम्

मैत्रेयनाथ — योगाचारस्याद्यप्रवर्तकविषये, सत्यपि भूयसि मतबलमत्य अन्तिमानुसन्धानमालम्ब्य इतिवृत्तिविशेषं निर्णीतप्रायमेवेदं यदस्य प्रवर्तको मैत्रेयनाथो नाम परमपण्डित एव । तत्प्रणीतं प्रथमो द्रव्यो मध्यान्तविभागनामा गद्यपद्यनिबद्धं सुतरां प्रसिद्धं । कारिकाभागोऽस्य मैत्रेयनाथेन गद्यभागाच्च असङ्गमहाभागेन गुम्फितः । अस्य भाष्यम् वसुवन्धुना रचितं तदभाष्यटीका च सियरमतनाम्ना सम्पादिता । द्वितीयो ‘अभिसमपालङ्कार’ प्रज्ञापारमितोपदेशशास्त्रम्, तृतीय ‘सूत्रालङ्कार’, चतुर्थो ‘महायानोत्तरतन्त्रम्’, पञ्चमो ‘धर्मधर्मताविभाग’ ।

असङ्ग — चतुर्थशतकेऽस्य स्थितिकालो निर्धार्यते, पुरुषपुराणस्य सम्प्रति देशावरणान्नां प्रसिद्धस्य कौशिकगोत्रीयविश्वशास्त्रसंस्थास्य असपनाप्तो महाविदुषो घंढुप्यविभूतिः मैत्रेयस्यातिमप्यतिशेते ।

असङ्गाचार्यं राज्ञः समुद्रगुप्तस्य शासनकाले अपोष्यानिवासमङ्गीचरारं स्थानुजो वसुवन्धुवर्चनेन योगाचारदीक्षया दीक्षितः विज्ञानवाचप्रचारार्थञ्च

प्रेरितः विविधान् तद्विषयकान् ग्रन्थान् प्रणयितुम् । महायानसंपरिग्रहः, महायानाभिधर्मसंगीतशास्त्रम्, योगाचारभूमिशास्त्रम्, अभिसमयालङ्कारटीका, चास्य प्रसिद्धाः सन्दर्भाः । योगाचारमने लक्ष्यदीक्षितेन वसुवन्धुना त्रिशंकारिकाभिनिवद्धो विज्रप्तिमात्रतासिद्धिनामकः सन्दर्भो विज्ञानवादस्य सर्वमान्यः प्रामाणिकश्च ग्रन्थो व्यलेखि । यदवाधुना डाक्टर लेवीमहोदयेन 'पेरिस' नगरीतः त्रिशिकानाम्ना प्रकाशितो लभ्यते ।

स्थिरमतिः—स्थिरमनेः स्थितिकालश्चतुर्यंशतकस्यान्तिमो भागः । एष महानुभावो वसुवन्धोः प्रमुक्तः शिष्यः । त्रिशिकाभाष्यम्, माध्यान्तविभंगसूत्रभाष्य-टीका, अभिधर्मकोशभाष्यवृत्तिः, सूत्रालङ्कारवृत्तिभाष्यम्, मूलभाष्यमिक्कारिकावृत्तिश्चेति षड्भास्य सुप्रसिद्धा ग्रन्थाः ।

दिङ्नागः—बौद्धन्यायशास्त्रसुप्रसिद्धो दिङ्नागाचार्योऽयं शास्त्रार्थपटुत्वेन प्रगल्भवावद्वक्त्वेन च विद्वद्भि 'बौद्धिबन्धु' इत्युपाधिना विभूषितः । कांचीनिकाया हिसवक्राभिधनगरे ब्राह्मणकुलसमुद्भवो दिङ्नागोऽयं वसुवन्धोः मुख्यः शिष्यः ३४५-४२५ तमस्य शीस्ताब्दस्य मध्ये जातः । प्रमाणसमुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयवृत्तिः, न्यायप्रवेशः, हेतुचक्रमहः, प्रमाणशास्त्रम्, आलम्बनपरीक्षा, तद्वृत्तिश्चेति षड्ग्रन्था दिङ्नागप्रणीता बौद्धन्यायप्रपञ्चे अमिताभया प्रभासन्ते ।

धर्मकीर्तिः—धर्मकीर्तिरयं सप्तमशतकस्य (६३५-६५०) मध्यभवः, दिङ्नागस्य भाष्यकाररूपेण प्रख्यातः । अस्य सुप्रसिद्धौ ग्रन्थौ 'प्रमाणवार्तिक-न्यायविन्दु'-समाख्यौ । यत्र ब्राह्मणन्यायिककृतश्लेषानां निराकरणं बौद्धसिद्धान्तानाञ्च प्रतिपादनं मण्डनञ्च विहितम् । धर्मकीर्तिविरचिता अन्येऽपि षड्च सन्दर्भा उपलभ्यन्ते—हेतुविन्दुः, प्रमाणनिश्चयः, वादन्यायः, सम्बन्धपरीक्षा, सन्तानान्तरसिद्धिश्चेति ।

धर्मपालः—अपरोऽयं धर्मपालो नाम महापण्डितः सप्तमशतकारम्भभवः नालिन्दा-बौद्धविहारस्याध्यक्षपदेऽलङ्घ्यत आसीत् । अनेन योगाचार-दान्यवादयोः ग्रन्थेषु टीका ङट्टिङ्गिताः । वसुवन्धुप्रणीत 'विज्रप्तिमात्रनामिद्वि'ध्याख्यायाः शत-शास्त्रवैपुल्यभाष्यस्य व्याख्या च कृता ।

माध्यमिकमतम्

नागार्जुनः—दान्यवादापरपर्यायस्य माध्यमिकमिद्वान्तस्याद्यः प्रचारकोश-ग्रन्थान् नागार्जुनः । राज्ञिणान्योऽयं ब्राह्मणकुलावनमो बौद्धधर्मस्य दोशाङ्गीकारानन्तरं धोषवंते निवर्तितुमारम्भे । अस्य महामेषाविनोऽयोरिज्जताकिम्प्य कीर्तिचन्द्रिका भारतीयदार्शनिकाम्बरेऽस्त्यनया विराजते । अस्य प्रयानो ग्रन्थः

माध्यमिकशास्त्राभिष्य सप्तविंशतिप्रकरणेषु विभक्त कारिकानिवद्ध शून्यवाद-
प्रतिष्ठापकं विद्वन्मण्डले अतोव प्रतिष्ठित । अस्य महत्त्वशालिवृत्तिषु श्रीभट्ट-
प्रणीता 'प्रज्ञाप्रदीपा', चन्द्रकीर्तिविरचिता 'प्रसन्नपदा' च मुह्यता । 'प्रज्ञापारमिता-
शास्त्र' श्रीकुमारजीवानूदितम्, 'दशभूमिभाषाशास्त्र'ञ्चास्य विषयपर्यालोचनदृशा
महायानस्य विश्वकोशो एवेति घक्तुं शक्यते । एवमेव, आर्यदेव (२००-२२४,
एरीस्ताब्दभव) स्यविरबुद्धिपालित (पञ्चमशतकसम्भव), भावविवेक, चन्द्र-
कीर्ति, शास्त्ररक्षित, इत्येतेऽन्ये महान्तो विद्वत्सो माध्यमिकमतप्रचारका अभूवन्
यंरनेके ग्रन्था युष्मिता । येषां कीर्तितत्वाऽद्यापि बौद्धदर्शनोद्याने सुतरा पम्फुल्यमाना
विलसति । जिज्ञासुभिस्तत्रतत्रैवानुसन्धेयम् ।

शून्यवाद

माध्यमिकाचार्याणां सिद्धान्तं शून्यवादपदेन व्यपदिश्यते । बौद्धानां
चतुर्वर्षि दर्शनप्रस्यानेषु शून्यवादस्य सात्त्विकस्वरूपनिरूपणे भूयान् मतभेद ।
सामान्येन शून्यशब्दश्च सर्वत्र सबसत्ताऽसद्भावमभिधत्ते । परन्तु बौद्धा अत्र
विप्रतिपद्यन्ते । तेषां शून्यशब्दोऽनिर्बन्धनीयतावचन । परार्थस्वरूपनिर्णये क्षतत्र
कोटयो भवन्ति, अस्ति, नास्ति, तदुभय, सन्नोभयञ्चेति । परन्तु परमतस्वनिर्णये
नैता परिवृद्धा । उक्तञ्च माध्यमिककारिकायाम् —

न सन् नासन् न सदसत्त चाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ [११।७]

माध्यमिकानां नये शून्यपदं विशिष्टार्थलक्षकम् । हीनयानस्याचारविषयक-
मध्यमप्रतिपदनुरूपं, माध्यमिका अपि तत्त्वनिर्णये मध्यमप्रतिपद्वृद्धान्तमेव
स्वीकुर्वन्ति । एषा नयेन वस्तु नैकान्तिकं सत् नर्बकान्तिकमसत् । अनयो सदसतो
स्वरूपनिर्णयं तयोर्मध्यविन्दुमालम्ब्यैव सम्भवति । उक्तञ्च—

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता,

शुद्धी अशुद्धीति इमेऽपि अन्ता ।

तस्मादुभे अन्तं विवर्जयित्वा,

मप्ये हि स्थानं प्रकरोति पण्डितः ॥ [समाधिराजसूत्र]

नैया शून्यमभावायं । अभावो हि सापेक्षत्वाद् भाव निर्दिशति । एषा
शून्यपदं निरपेक्षं सत् परमतस्वमवगमयति । तदेतन्मध्यममार्गस्योदभावकत्वा-
देतत्प्रस्थानं माध्यमिकपदेन व्यपदिश्यते ।

माध्यमिकाचार्येण धीनागाजनेन द्विविधं हि सत्यं स्वीकृतम् पारमार्थिकं
सादृशिकं चेति । तत्र पारमार्थिकं वास्तविकं, सादृशिकं मयास्तविकम् । उक्तञ्च

मध्यमकारिकावृत्तौ चन्द्रकीर्तिनाः—‘समन्ताद् वरणं संवृतिः । अज्ञानं समन्तात् सर्वपदायन्तत्वाच्छादनात् संवृतिरित्युच्यते ।’ [पृ० ४९०] । तत्र चानुत्पन्ना-
निष्ठानुच्छेद्याऽऽश्वतादिविशेषणविशिष्ट शून्यपदवाच्यं तत्त्वं पारमार्थिकम् । यत्तु
पुनः बुद्धपयोचरं कल्पनामात्रात्मकं अविद्यालक्षणं ज्ञानसंवलितं वस्तु तत्संवलितम् ।
उक्तञ्च :—

‘सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोहसंवृतिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः ॥ [२४।८]

एवञ्च चन्द्रकीर्तिरप्याहुः, ‘अतो भावाऽभावान्तद्वयरहितत्वात् सत्त्वभा-
वानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपद् मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ।’ [प्रमत्तपदा] ।
इमे च माध्यमिकाचार्याः शून्याद्वैतसमर्पकाः । इदं हि नामास्यं जगत्, शून्यस्यैव
विवर्त्तात्मकं रूपम् । यद्यपि परमतत्त्वस्य सद्भावं ते मन्यन्ते तथापि तत्परम-तत्त्व-
स्वरूपस्याऽज्ञेयत्वमनिर्वचनीयत्वञ्च को नामापह्नोतुं पारयेत् । तन्नापि सन्
नाप्यसत् न तदुभयं नापि तदुभयमभिप्रमिति । इदमित्यन्तया निर्वक्तुमशक्यत्वा-
दनिर्वचनीयमेवेति कृत्वा, शून्यत्वमनिर्वचनीयत्वमिति विवेकः ।

माध्यमिकप्रस्थानस्य परमपण्डितस्य धीनागार्जुनाचार्यस्य तर्कपद्धति-
रतीव सूक्ष्मा । अनेन सम्प्रग्विविच्य मध्यमकारिकायां, सर्वेषामपि गतीन्द्रिय-
स्वग्न्यपातुदुःखसंसर्गस्वभावकर्मबन्धमोक्षकालात्मप्रभृतिपदार्थानामवास्तविकत्वम-
सत्पत्त्वञ्च निर्धारितम् । शून्यताया एव केवलं सत्यत्वं वास्तविकत्वञ्च प्रतिपादि-
तम् । शून्यवादिनां माध्यात्मिकसिद्धान्तानां निष्कर्षः स्वकारिकायां प्रपञ्चितः :—

‘न स्वतो नापि परतो न द्वाम्नां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥’ इति

अयं भावः, भावाः स्वतो नोत्पद्यन्ते नापि परतः, नोभयतः न चाहेतुनः ।
अस्याः कारिकाया व्याख्यायामाचार्यबुद्धिपालितेन भावोन्मत्त्यभावस्य विवेचनमनि-
र्बलसम्यगेन कृतम् । यदि भावाः स्वयमुत्पद्यन्ते, तर्हि विद्यमानपदार्थानां किमुत्पत्ति-
प्रयोजनम् ? स्वतो भिन्नादपि वस्तुनः पदार्था नोत्पद्यन्ते । तथा सति पदार्थान्तरा-
त्पदार्थान्तरोत्पत्तिः सम्भाव्यते । उभयकल्पेऽपि दोषसद्भावाद् अनयोः समुत्त्वयो न
‘येष्वनयः’ । कारणभन्तरेणैव कार्यमुत्पद्यते इत्यपि न सङ्गच्छते । कारणमाकारकार्य-
भाव इति नियमस्य सार्वतान्त्रिकत्वात् । अन्यथा सर्वपदार्थेभ्यः सर्वपदार्थोत्पत्ति-
सम्भवापत्तिरापद्यते । अतः कामधायिरूपयावत्पदानुमयेऽस्मिन् त्रैधानुके जगति न
जातु भावानामुत्पत्तिः इति शून्यवादिनां तर्कपद्धतिरिति विवेकः । बुद्धिपात्रिणानु-
यायिभिः निर्वाणशून्यवादयोः स्वस्योपलब्धिप्रविषये तर्कप्रसरः सर्वेष्वेव निरस्यतः ।
अन्ये माध्यमिकप्रसङ्गिषमंजया जेगीयन्ते । परन्तु भावविवेकेन ‘भस्मा’पर-

नाम्ना माध्यमिकसिद्धान्तोपपत्तये न्यायानुमोदिताः स्वतन्त्रास्तर्काः समुद्भाविताः । अतस्ते 'माध्यमिक स्वातन्त्रिकेति' संज्ञया सिद्ध्यन्ते । माध्यमिकानां 'मायोपमा-द्वयवाद-सर्वधर्मप्रतिष्ठानवादौ चेति द्वौ प्रसिद्धौ कल्पौ । तत्र प्रथमः अद्वयवादं माया-सदृशमनुमन्यते । द्वितीयः कल्पश्च सर्वधर्माणामप्रतिष्ठानं परमार्थस्वरूपत्वेना-न्युपगच्छति । महायानस्याधिमात्रानुयायिनोऽपि शून्यवादप्रतिपादका आसन् ।

त्रिरत्नम्

आर्यसत्यावलोकनेन प्रतीयते यद् बुद्धसिद्धान्ता उपनिषत्सिद्धान्तंस्सह ब्रह्मः संवदन्ति । 'श्रुते ज्ञानान्न भुक्तिरिति सिद्धान्तो भगवतो बुद्धस्याप्यभिमतः । परन्तु तत्रापि ज्ञानं तावन्नोत्पद्यते धावत्सत्यं मनसा धात्रा कर्मणा सर्वात्मना सम्यक् संधायं शरीरमनसोः शुद्धिर्न सम्पाद्यते । बौद्धदर्शने, शील-समाधि-प्रगतेरिति त्रीणि रत्नानि त्रिरत्ननाम्ना प्रसिद्धानि । शीलमत्र समस्त-सात्त्विककर्मण्यभिपद्यते । तच्च पञ्चविधम्—अहिंसास्तोयसत्य-ब्रह्मचर्यमादक इत्यासेवनञ्चेति । एतच्च भिक्षुगृहस्थयोः कृते समानम् । समाधिः चित्तवृत्ति-निरोधः । सफलान्तु पूर्वजन्मस्मृतिः, जन्ममृत्युपरिज्ञानं, चित्तबाधकवृत्तिसंवित्ति-श्चेति । प्रज्ञा ज्ञानोपलब्धिः । सा च त्रिविधा—श्रुतिमयी, चिन्तामयी, भावनामयी चेति । तत्र श्रुतिमयी आप्तप्रमाणजन्या, चिन्तामयी युक्तितर्कजन्या, भावनामयी च समाधिजन्या । शीलसम्पन्नो जनः श्रुतचिन्ताप्रज्ञालङ्घुतः समाधिरितिमश्नुते । ततः परचित्तज्ञानं पूर्वजन्मस्मृतिः दिव्यचक्षुष्यलक्ष्यश्च सम्भवन्ति । तदेव त्रिरत्न-वाद्यो बुद्धोपदेशानां निष्कर्षरूपः एवावगन्तव्य इति दिक् ।

इति वैदिकदर्शनेतरदर्शनानां नास्तिकदर्शनत्वेन प्रसिद्धानां समासतः निरूपणं कृतम् । तेषु मुख्यतया, (१) शून्यवादेनैव प्रस्थानं माध्यमिकानाम् । (२) क्षणिकवित्तानमात्रवादेनापरं योगाधाराणाम्, (३) ज्ञानाकारानुभयक्षणिक-बाह्यार्थवादेनापरं सोश्रान्तिवाक्याम् । (४) प्रत्यक्षवृत्तलक्षणक्षणाबाह्यार्थ-वादेनापरं संभाषिवाक्याम् । एवं सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । किञ्च (५) देहातिरिक्तदेहात्मपरिणामबोदेनैव प्रस्थानं दिग्गम्यवाक्याम् । (६) देहात्मवादे-नैव प्रस्थानं धार्वाक्याम् । एवं शम्भूय नास्तिवाक्यां यद् प्रस्थानानि इति दिक् ।

इति सर्वतन्त्रस्य तन्त्रे पदवाक्यप्रमाणवाराधारीणः श्रीमदाचार्यपण्डित-

द्विभेदनायनास्त्रि-सिद्धान्तारोपणिभिः विरचिते

संस्कृतसाहित्यविमर्शाख्ये .

पञ्चमः परिच्छेदः ।

पठः परिच्छेदः

पुराण-आगम-साहित्यम्-

पुराणसाहित्यम्

यैदिकसाहित्ये पुराणानामनोव गौरवास्पदं स्थानम् । वेद-सत्त्वायंजानं
सारत्येनावगममिदमेवंतेषां प्रवृत्तिः ।

नूनं 'वेदायौषब्'हणानि पुराणानी'त्यनोव प्राचीनः प्रवादो प्रसार्यः एव ।
महाभारतेऽपि—

“इतिहासपुराणान्यां वेदं मनुषब्'हयेत् ।
विभेत्पत्यभ्रनाडेवो मामयं प्रहरिष्यति ॥”

इत्यनेन, अन्यध्रुवानां वेदार्थनन्वबुभुन्मूनां कृते पुराणानि निर्मितानि
महर्षिभिरिति संसृज्यते ।

“सर्गद्वयं प्रतिमर्गद्वयं बंशो मन्वन्तराणि च ।
बंशानुचरितञ्चैव पुराणं धन्वन्तराणम् ॥”

येषु पञ्च लक्षणानीमानि पूर्णतया सङ्गच्छन्ते ताभ्येव पुराणशौटिमा-
टीक्यन्ते । अप्रतिताम्रिलपुराणलक्षणानि तु उपपुराणयोगोमाध्ययन्ते ।

‘म-द्वयं म-द्वयञ्चैव स-प्रयं य-चतुष्टयम् ।
अ-ना-य-न्ति-ग-कूस्थानि पुराणानि प्रवक्षते ॥

इत्यनेन प्रतीकद्वयोर्जेन पुराणानि अष्टादशसंख्याकानि सन्तीनि प्रतिपादन-
पुरम्भरं प्रथमाक्षरप्रतीकेन तेषां नामान्यपि संस्मृतानि सद्रक्षेत्तानि च ।

तदेवं—मन्व, माकंण्डेय, मागवत, भविष्य, ब्रह्माण्ड, ब्रह्मवैवर्त, बह्य,
यामन, वराह, विष्णु, वायु, अग्नि, नारद, पद्म, तिप्प, गरुड, कूर्म, स्कन्दान्यष्टादश
पुराणानि विज्ञेयानि ।

उपपुराणानि तु—

‘सन्तुभारं प्रथमं नारमिहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवञ्च दीर्घममनुत्तमम् ॥

कापिल मानवञ्चैव तथा चौशनस स्मृतम् ।
 वारुण कालिकात्यञ्च साम्ब नन्दकृत शुभम् ॥
 सौर पाराशरप्रोक्तमादित्यञ्चेति विस्तरम् ।
 माहेश्वर भागवत वासिष्ठञ्च सविस्तरम् ॥

इत्युपपुराणान्यप्यष्टादशसत्याकानि एव ।

सदित्य पुराणसाहित्यमत्यन्तविशाल मनोहरमलङ्काररूपेण वर्णित गाय-
 त्र्यानोपाख्यानसवलित सस्कृतसाहित्यरत्नाकरे अतिभास्वर महारत्नमिवाभाति ।

पुराणानामाविर्भाव

वेदिसाहित्यपर्यालोचनेन विज्ञायते, यत्पुराणानि अतिप्राचीनकालत
 प्रचलितानि दत्तन्ते । एषाञ्च वेदमूलकत्वं तद्विशेषज्ञा समामनन्ति । उदा-
 हरन्ति च—

‘ञ्च सामानि च्छन्दासि पुराण यजुषा तथा ।

उच्छिष्टाञ्जलिरे सर्वे दिवि देवा विविधिता ।

[अथर्व० ११।७।२४]

“स बृहतीं दिशमनुष्यबलत् । तमितिहासञ्च पुराणञ्च, गायत्र्याञ्च नाराज्ञ-
 सोऽद्यानुष्यबलन् । इतिहासस्य च वै स ह पुराणस्य च गायानाञ्च नाराज्ञसोनाञ्च
 प्रिय याम भवति य एव वेद ।”

[अथर्व० १५।५।११।१२]

‘एवमिमे सर्वे वेदा निमिता सकल्पा सरहस्या सन्नाहृण्या सोपनिषत्का
 सेनिहासा सान्बयाख्याता सपुराणा सस्वरा”

[गोपय प्रपा० २]

“सोऽप्यमिति ऋचिबत्पुराणमावक्षीत”

[गत० १३।४।३।१३]

“ इतिहास पुराण विद्या उपनिषद ”

[बृहदा० २।४।११]

छान्दोग्येऽपि—

“ऋग्वेद भगवोऽप्येमी”त्यारभ्य “इतिहासपुराण, यञ्चम वेदानां वेद”-

मियादि ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रे तु स्पष्ट पुराणानां श्लोचसत्त्वाऽपि निर्दिष्टा—

‘अथ पुराणे श्लोकानुवाहरन्ति ।

अष्टादशोतिसहस्राणीति ।”

[आपस्तम्ब० २।२२।३५]

एवमिदानीं वर्णनार्थं प्रव्यवन् पुराणानामतिप्राचीनभवेत्य सूचयन्ति ।
 परम्परारूपमानानि बृहदारण्यकाणि पुराणानि, विशुद्धमूर्त्तयाणि प्रक्षेपोत्तादाभ्या
 मध्याह्नीकृतानि साम्बयया परिषत्तन-परिषदैनप्रक्षेपाऽपक्षयादिसहकुलतया विद्वन्नि
 गतानि इति महान् प्रश्नः ? भवतु तद्यथा तथा वा दृष्टुं सुनिश्चितं यत्

पुराणसाहित्यं भारतीयाचारव्यवहारस्य आर्यमातृनिःपरम्परायाः, धर्मायकाम-
मोक्षोपधिकोपदेशानां महान् खलु वाकरः, नास्मि तादृशो विषयो लोकहितावहो
यस्तत्र न वर्णितो भवेत् ।

पुराणानामियत्ना

सम्प्रति पुराणानामियत्तानिधारणार्थमन्तरङ्गप्रमाणानि प्रस्तूयन्ते :—

१. मन्व्यपुराणम्—‘तन्मन्व्यमिति आनीध्वं, सहस्राणि चतुर्दश
(१४०००) ।
२. मार्कण्डेयम्—‘पुराणं नवसाहस्रं (९०००) मार्कण्डेयमिहोच्यते’ ॥
३. भागवतम्—... तद्भाष्यतमुच्यते । अष्टादशमहस्याणि (१८०००)
पुराणं तत्प्रचक्षते ।
४. भविष्यपुराणम्—‘चतुर्विंशत्सहस्राणि तथा पञ्चदशतानि (२४५००)
च । भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ।
५. ब्राह्मपुराणम्—ब्राह्मं त्रिदशसाहस्रम् (१३०००) पुराणं परिकीर्ष्यते ।
६. ब्रह्मवैवर्तम्—तदष्टादशसाहस्रं (१८०००) ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ।
७. ब्रह्माण्डपुराणम्—तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं त्रिंशानामिहोच्यते (१२२००) ।
८. वामनम्—‘पुराणं दशसाहस्रं (१००००) वामनं परिकीर्तितम् ।
९. वाराहपुराणम्—‘चतुर्विंशत्सहस्राणि (२४०००) तद्वाराहमिहोच्यते ।
१०. विष्णुपुराणम्—त्रयोविंशतिसाहस्रं (२३०००) वैष्णवम् ।
११. वायुपुराणम्—चतुर्विंशत्सहस्राणि (२४०००) वायवीयम् ।
१२. अग्निपुराणम्—... आग्नेयं..... ।

तच्च षोडशसाहस्रं (१६०००) सर्वचतुष्टयप्रदम् ।

१३. नारदीयम्—पञ्चविंशत्सहस्राणि (२५०००) नारदीयं तदुच्यते ॥
१४. पद्मपुराणम्—पादमन्तु पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणोह (५५०००)
वच्यते ॥
१५. लिङ्गपुराणम्—अथान्ते लङ्गिकमन्युवनं, ... तदेकादशसाहस्रम्
(११०००) ।
१६. गरुडपुराणम्—... गरुडं तदिहोच्यते अष्टादशमहस्याणि (१८०००) ।
१७. कूर्मपुराणम्—... कूर्मं यो जनादेनः । अष्टादशमहस्याणि (१८०००) ।
१८. स्कन्दपुराणम्—‘स्कन्दं नाम पुराणञ्च ह्येकाशोऽपि निगद्यते । सहस्राणि
शतञ्चैवम् (८११००) इति ।

परं सङ्ख्यायां सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु पुराणग्रन्थेषु नूना वसिष्ठेन, इति

कुतूहलास्पदम् । एवमपिभेदस्य प्रक्षेपोत्सादादतिरिक्तं तु कारणान्तरं निपुण मूग्यमाणमपि न बुद्धिपद्धतिमवतरति । पुनरुक्तिदोषस्तु तेषु यत्र तत्र विप्रस्थानिव उपतिष्ठते । प्रायशः विषयसाम्य, कथासाम्य, भाषासाम्य सर्वत्र पदमादधाति । प्रावृषि यथैव निमलमपि गाङ्गा जल रजस्वल सम्पद्यते, तथैव पौराणिक साहित्यमिदं साडव्यसदकुलं सवृत्तम्, इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यम् । यदि नाम लक्षाधिकं सख्याभूतामेवामखिलपुराणपद्यानां सारमादाय संक्षेपं क्रियेत तर्हि परिमितैरधिकाधिकसहस्रमिते श्लोकैरेव सर्वं तत्त्वार्थजातं परिसमाप्येत । तथापि यदि सदसद्विवेकबन्तो विद्यावन्तो 'हसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यादि'ति हसवृत्तिमूरोकुर्वन्तो वर्तन्ते, अवश्यमेव ततः कीलालममृतं यय समुपलभ्येरन्, "सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते" इत्युक्तिं चरितार्थयन्तः । यद्यपि केचन प्रेक्षावन्तः तथा कर्वायतानां पुराणानां विषयसम्पृक्तान् वक्तव्याभ्यन्तरे गृणन्ति । सत्यम् । तथापि तेषां सार्यकत्वं घोरमित्युक्तं तु कथं । 'हेमन्तः सल्लस्यते ह्यग्नौ विशुद्धिं श्यामिकाऽपि वा' बुद्धिनिष्कपे परीक्षितानि वस्तूनि सारासारं स्वयमेवोद्धमन्ति इति ।

पुराणप्रतिपाद्या विषया

अधुना पुराणानां स्वरूपपरिचयार्थं किञ्चित्सङ्ग्रहेण प्रस्तूयते —

मत्स्यपुराणम्—देवीभागवतपुराणानुसारेणास्य श्लोकसख्या एकोनविंशति (१९०००) सहस्रमिता, परन्तु सम्प्रति समुपलब्धे मत्स्ये त्रयोदशसहस्रमिता एव वक्ष्यते । मनुभक्त्यसत्त्वाद्, जगदुत्पत्तिप्रलयवर्णनम्, ब्रह्मोत्पत्तिः, वेदप्रादुर्भावः, मत्स्यविनाशदाष्टोत्पत्तिः, आदित्यष्टिविवरणम्, मानुषी सृष्टिः, बंधो सृष्टिः, काश्यपाव्यवृत्तान्तः, दितिकथाप्रसङ्गे भद्रनद्रादशीमाहरात्म्यम्, मयतामुत्पत्तिः, लोकपालाभिषेचनम्, मन्वन्तरानुकीर्तनम्, वेन्यचरितम्, सूर्यवंशानिरूपणम्, अश्विनोत्पत्तिः, बृधप्रसङ्गे नृपालोत्पत्तिः, उत्कलादित्रिपुरोत्पत्तिः, ततः इक्ष्वाकुवंशवर्णनम्, वैराजपितृवंशवर्णनप्रसङ्गे गौरीशतनाभकीर्तनम्, अग्निध्वान्तपितृवंशवर्णनम्, बहिष्पतिपुत्रवंशविवरणम्, श्राद्धकल्पे विषोल्लेकेतिहासकथा, पितृमाहात्म्यम्, पिण्डोत्तरणकल्पश्च । [अ० १६-२२] षोडशतमादध्यायाद् द्वाविंशतमपर्यन्तम् ।

ततः सोमवंशवर्णनम्, चन्द्रबृहस्पतिकलहं पुराणम्, पुरवशस्य वयाते दधरितम् । वयातीन्द्रयोगेष्टवेन सह सवाद । [अ० २३-४२] तदनन्तरं पदुवंशकीर्तनप्रसङ्गे वार्तावीर्यकथा, वृष्णिवंशस्यमन्तकमणिजया, वृष्णचरितं, श्रीवृष्णस्य षोडशसहस्र (१६०००) स्त्रीणां पुराणाञ्च नामादिकीर्तनम् । दशवतारविवरणञ्चेति [४३-४७] ।

ततो देवासुरकया, तुर्वेमुप्रनृनिर्वंशवर्णनम्, इन्द्रबृहस्पतिराजधर्मसंवादः, शिवपात्रेनीविवाह-कार्तिकेयोन्पत्ति-हिरण्यकशिपुवधप्रमङ्गे नरमिहावनारकोत्तनम् इत्यादि । तदनन्तरं दानमाहात्म्यं, सावित्रीमन्त्रवतोः चरितम्, प्रवरानु-कोत्तनप्रमङ्गे भृगु-अङ्गिरस-अग्नि-विश्वामित्र-वशिष्ठ-पराशर-कश्यप-द्वैपायनादि-वशवर्णनम् । ततः विन्निवद् भविष्यकोत्तनपुरस्मरं मत्स्यस्यान्तर्धानम्, उपमं-हारश्च ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

‘यत्राघिहृन्व शत्रुनोन् धर्मान् धर्मविचारणा ।

ध्याम्याता वं मुनिप्रदने मुनिभिर्धर्मचारिभिः ॥

मार्कण्डेयेन कथितं....मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥

अत्र मार्कण्डेयं प्रति जनिनेः प्रश्नाः, द्रौपदनपक्षिणाञ्च वर्णनम्, हरि-हचन्द्रोपाख्यानं, वशिष्ठस्य विश्वामित्रं प्रति वक्तो भवेति अभिशाप, विश्वामित्रस्य वशिष्ठं प्रति आशीर्भवेति प्रतिशापः । तयोः परम्परमुद्धम्, प्राणिनां अन्तर्मरण-निरूपणे, भागवत्प्राप्त्यनेन जडमनिर्मावः । यम-पुरोपमवादः, दत्तात्रेयकातंवीर्ययोः संवादः, कुबज्यादौपाख्यानम्, मन्दालमोषारयानम्, मन्दालमाया स्वपुत्रं प्रति वर्णाश्रमधर्मोपदेशः । अद्वा, कन्य, मदाचारः एवं मुवाहु-काशिराजयोः संवादश्च इत्यादि बहूनां विषयाणां वर्णनम् प्रवर्तते । मार्कण्डेयपुराणस्य वास्तविक आकार-प्रकारस्तावनेव यावान्, मार्कण्डेयेन कौटिकं प्रति वर्णितः । इत्येव बहूनामभि-प्रेतम् । ततो ध्यनिरिक्तत्रिवृद्धाकारस्तु पदज्ञात्मद्वकलितो विभाष्यते । अत्र विशिष्टमनुसन्धानमपेक्षते ।

भागवतम्—यत्राघिहृन्व गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।

यत्रासुरवधोपेते तद्भागवतमिष्यते ॥

अस्मिन् प्राग् गायत्रीमुपक्रम्य धर्मविस्तरो वर्णितः । अयं गायत्री विष्णु-स्तोत्रम्—

‘ओं सर्वचैतन्यस्या तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि ।

बुद्धि यो नः प्रचोदयान् ।’ इति ।

पुराणविदः पुराणान्तरेभ्योऽप्युप्राधान्यं कथामनन्ति । शृङ्गारादप्रमाणेन

‘चोदाहरन्ति :

ध्यात उवाच—“शृणु रात्रन् शृङ्गारादि शृङ्गर्षं शृङ्गमद्भुतम् ।

पृथ्वा भागवतं त्वं शृङ्गारादपुनं शृणुम् ॥

तत्र प्रथमस्कन्धे सूत-शौनकादि-ऋषीणां वर्णनम्, विष्णुशक्तिप्रशंसा, देवोमाहात्म्यं, हयग्रीववर्णनम्, मधुकुटभरुननम् इत्यादि ।

द्वितीयस्कन्धे—शान्तनूत्पत्तिः, भीष्मोत्पत्तिः, भीष्मप्रतिज्ञा, सत्यवती-विवाहः, कौरवपाण्डवानामुत्पत्तिः, तेषां राज्यम्, तदावस्य कथा, परोक्षितस्याभिदायः, परोक्षितस्य मृत्युः, जनमेजयराज्यं, जनमेजयस्य विवाह-सर्पयज्ञौ, जराकार-भास्तोकयोः कथा चेति ।

तृतीयस्कन्धे—सात्यनिरूपितप्रधान-प्रकृतिमनुसृत्य देव्यः वर्णनम्, वीर-सेनस्य कथा, जयद्रथस्य द्रोपदीहरणम्, शशिकलायाः स्वयंवरवर्णनम्, मुद्गदर्शनादि-कथा, रामरावणादिकथा, रावणवधश्च ।

चतुर्थस्कन्धे—कश्यपस्य गोहरणम्, दितिकथा, उर्वशी उत्पत्तिः, प्रह्लादस्य कथा, नरनारायणयोर्वुद्धम्, इन्द्रेण सह युद्धम्, पराजितदैत्यानां शुक्रसमन्वयेन गमनमादि

पञ्चमस्कन्धादारभ्य द्वादशतमस्कन्धपर्यन्तम् एवंविधमेव वर्णनम् अतिरिचकमुपदेशप्रदञ्च ।

एतद्दिदमात्रं प्रदर्शितम् । एवमेव पुराणान्तरेष्वपि भूयम् । स्थाना-भावात् नाऽत्र प्रपञ्च्यते । नूनं पुराणसाहित्यं लोकपरलोकस्वरूपावबोधार्थ-मस्त्यन्तमुपयोगितामावहति । समानतात्पर्यविषयीभूतानां पुराणानां परस्परं निन्दात्मकाः श्लोकाः द्रष्टव्यं प्रयाता हृदयमतिमात्रं व्याकुलयन्ति । विष्णु-पुराणे शिवनिन्दा, शिवपुराणे च विष्णुनिन्दा न शोभावहा । नूनं परस्परं भेदभावमदङ्कुरयितुमेव प्रक्षेपरूपेण एवंविधाः श्लोकाः अनुस्यूताः स्युरिति प्रती-यते । वैदिकसिद्धान्तानाम् एकवाक्यतां प्रतिपिपादयिषूणां पुराणग्रन्थानां मिथः कलहायमानानां गतिविधिर्न दोषनो नाऽपि प्रशंसाहं इति को नाम मोदीकुर्वीत् । अस्तुतः पुराणानामपि संशोधनमपेक्ष्येऽनुसन्धानञ्च । पुराणविशेषज्ञा विद्वांसोऽत्र श्रयतन्तागिरयस्माकं अलीपती स्पृहा, हादिकी मनीषा चेति ।

आगमसाहित्यम्

यः एतदागमपदस्यार्थं इति जिज्ञासांयामुच्यते । वैदिकसाहित्ये निगम-आगमश्चेति द्वौ शब्दौ दृश्येते । तत्र निगमशब्दो वेदवाची, यास्केन तत्र तत्र 'निगमो भवतीति' धेदवाक्यानामेव समुद्धरणात् । "तस्मिन् (निश्चये) निगम एव प्रायेण यत्तमाना शम्भानां अनुयाध्यायस्य द्वितीये वाण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य वाण्डस्य नैगम-त्वम् ।" इति मायवाक्येण निगमपदार्थः य इति जिज्ञासायामुपवेदभाष्यभूमिस्था

यास्कनिश्चयतन्त्रप्रयोजनवर्णनावसरे प्रतिपादितम् निगमो वेद इति । तत्प्रति-
द्वन्द्वितया आगमपदस्याविर्भावः । आगमस्य लक्षणं शब्दबल्यद्रुमे एवमुदाहृतम् :

“सृष्टिः प्रलयश्चैव देवतानां ययार्चनम् ।

साधनञ्चैव मन्त्राणां पुरश्चरणमेव च ॥

पट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिल्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधा ॥ इति ।

परन्तुदेवं विलासयारयन्ति बेचन, यदनादेः कालात् निगमप्रतिद्वन्दि-
प्रस्थाननिष्ठः सौगताहंतादिभिः आगमसम्प्रदाय समाश्रितः । कालान्तरेण च
निगमसम्प्रदायनिष्ठैरपि निगमानुगुण्येन सुकलप्राणभृता श्रेयकामनया आगम-
सम्प्रदायः प्रवर्तितः । ततो ह्येव आगमः, वैदिकार्चदिकभेदाद् द्वेषा विभागं गतः ।
वैदिकानुगुण्येन प्रवर्तितता वैदिकः इतरे स्ववैदिकाः ।

इदञ्चागमपदं पुरा तु शास्त्रमात्रे प्रयुक्तमालोचयने मन्त्रादिभिः ।

तद्वया—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च विभिन्नागमदर्शनैः ।

अनुपास्तितवृद्धानां विद्या नातिप्रसिद्धाति ॥ [मनु० अ० १२]

वाक्यपदीयेऽपि च :—

प्रज्ञा विवेकं लभते विभिन्नागमदर्शनैः ।

अनुपास्तितवृद्धानां विद्या नातिप्रसिद्धाति ॥

परन्त्विदानीन्तु आगमशब्दोऽयं शब्दप्रमाणमात्रे प्रयुज्यते ।

कालान्तरेण आगमशब्दोऽयं तन्त्रपदेनापि ध्वबिह्वयते । निगमो
मन्त्रपर्यायः आगमश्च तन्त्रपर्यायः संवृत्तः यथा मन्त्रान्मन्त्रः तथैव तन्त्रान्मन्त्रः ।
तप-पूतेन मनसा साक्षात्कृतो मन्त्रः, मन्त्रार्चस्य दिस्तरेण निरूपणाच्च तन्त्रः ।

उक्तञ्च दिग्गुह्यसंहितायाः सप्तमे पटले—

सर्वेऽर्था येन तन्त्रमते प्रापन्ते च भवाञ्जनाः ।

इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते ॥

याराहत्येऽपि तन्त्रग्लानमेवं निरूपितम्—

“सर्गः प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।

हरचक्रम्य चाग्यानं स्त्रीपुत्रोदयं लक्षणम् ।

राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥

ध्वजहारः कर्मणे च तथा चाध्यात्मनर्णनम् ।

इत्यादि लक्षणैर्युक्तं तन्त्रमिति परिचक्षते ॥ इति ।

तत्र प्रथमस्कन्धे सूत-शौनकादि ऋषीणा वर्णनम्, विष्णुशक्तिप्रशसा, देवीमाहात्म्य, हयग्रीववर्णनम्, मधुकूटभहननम् इत्यादि ।

द्वितीयस्कन्धे—शान्तनूत्पत्ति, भीष्मोत्पत्ति, भीष्मप्रतिज्ञा, सत्यवती-विवाहः, वीरव्याण्डवानामुत्पत्तिः, तेषां राज्यम्, तस्यैकस्य कथा, परोक्षितस्याभिशापः, परोक्षितस्य मृत्युः, जनमेजयराज्य, जनमेजयस्य विवाह-सर्वदत्तौ, जराकार-आस्तीकयो कथा चेति ।

तृतीयस्कन्धे—साक्ष्यनिरूपितप्रधान-प्रकृतिमनुसृत्य देव्या वर्णनम्, वीर-सेनस्य कथा, जयद्रथस्य द्रौपदीहरणम्, शशिकलाया स्वयंवरवर्णनम्, मुद्रशानादि-कथा, रामरावणादिकथा, रावणवधश्च ।

चतुर्थस्कन्धे—वश्यपस्य गोहरणम्, दितिकथा, उर्वश्या उत्पत्तिः, प्रह्लादस्य कथा, नरनारायणयोर्मुडम्, इन्द्रेण सह युद्धम्, पराजितवत्यानां शुक्रसमर्थेण गमनमादि ।

पञ्चमस्कन्धादारभ्य द्वादशतमस्कन्धपर्यन्तम् एवविधमेव वर्णनम् अतिरोचकमुपदेशप्रबन्धः ।

एतद्दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । एवमेव पुराणान्तरेष्वपि मृग्यम् । स्थाना-भावात् नात्र प्रपञ्च्यते । नूनं पुराणसाहित्यं लोकपरलोकस्वरूपावबोधार्थं मत्पन्तमुपयोगितामावहति । समानतात्पर्यविषयीभूतानां पुराणानां परस्पर-निन्दात्मकां श्लोकां दृष्टिपथं प्रयाता हृदयमतिमात्रं व्याकुलयन्ति । विष्णु-पुराणे शिवनिन्दा, शिवपुराणे च विष्णुनिन्दा न शोभावहा । नूनं परस्पर-भेदभावमङ्कुरयितुमेव प्रक्षेपरूपेण एवविधा श्लोका अनुस्यूता स्युरिति प्रतीयते । वैदिकतिष्ठान्तानाम् एकवाक्यता प्रतिपिपादयिषूणां पुराणग्रन्थानां निश्च-रूपायमानानां गतिविधिर्न शोभनो नापि प्रशसाहं इति को नाम नोरीकुर्मात् । वस्तुतः पुराणानामत्रिंशदोधनमपेक्ष्येनैतन्प्रधानञ्च । पुराणविशेषज्ञा विद्वांसोऽत्र प्रयतन्तागि-यस्माकं बलीयसी स्पृहा, हादिकी मनोया चेति ।

आगमसाहित्यम्

४- एतन्नागमपदस्यार्थं इति जिज्ञासायामुच्यते । वैदिकसाहित्ये निगम-आगमश्चेति द्वौ शब्दौ दृश्येते । तत्र निगमशब्दो घेदवाची, यास्कने तत्र तत्र 'निगमो भवतीति' वेदवाक्यानामेव समुद्धरणम् । 'तस्मिन् (निरवते) निगम एव प्राप्येन यत्तमानां दृष्टानां चतुर्वाध्यायस्य द्वितीये ऋण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य पाण्डस्य नवम-स्वम् ।' इति माधवाचार्येण निगमपदार्थं ४- इति जिज्ञासायामुवेदभाष्यभूमिकायां

यास्वनिस्त्रयप्रणमप्रयोजनवर्णनादसरे प्रतिपादितम् निगमो वेद इति । तन्त्रनि-
द्वन्द्वितया आगमपदम्याविर्भावः । आगमस्य लक्षणं शब्दकल्पद्रुमे एवमुदाहृतम् :

“सृष्टिः प्रलयदर्चव देवतानां यथादर्शनम् ।

साधनञ्चैव मन्त्राणां पुरद्वचरणमेव च ॥

षट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तनिलंश्रपयुक्तं स्वागमं तद्विदुर्बुधाः ॥ इति ।

परन्त्वेवं विलासयारयन्ति केचन, यदनादेः कालान् निगमप्रतिद्वन्दि-
प्रस्थाननिष्ठैः सौगन्धितादिभिः आगममन्त्रदायः समाश्रितः । कालान्तरेण च
निगममन्त्रदायनिष्ठैरपि निगमानुगुण्येन सत्त्वप्रागभूतां श्रेयःकामनया आगम-
सम्प्रदायः प्रवर्तितः । तयो ह्येव आगमः, वैदिकवैदिकनेदाद् द्वेषा विभागं गतः ।
वैदिकानुगुण्येन प्रवर्तिता वैदिकाः इतरे त्ववैदिकाः ।

इदञ्चागमपदं पुरा तु शास्त्रभाष्ये प्रयुक्तमालोकयते मन्त्रादिभिः ।
तद्यथा—

प्रत्यक्षमनुमानञ्च विभिन्नागमदर्शनैः ।

अनुपासितवृद्धानां विद्या नातिप्रमोदति ॥ [मनु० अ० १२]

वाक्यपदीयेऽपि च :—

प्रज्ञा त्रिवेकं लभते विभिन्नागमदर्शनैः ।

अनुपासितवृद्धानां विद्या नाति प्रमोदति ॥

परञ्चिदानोन्तु आगमशब्दोऽयं शब्दप्रमाणमात्रे प्रयुज्यते ।

कालान्तरेण आगमशब्दोऽयं तन्त्रपदेनापि व्यग्रहियते । निगमो
मन्त्रपर्यायः आगमश्च तन्त्रपर्यायः संवृतः यथा मन्त्रान्मन्त्रः तथैव तन्त्रास्तन्त्रः ।
तत्पूनेन मनसा साक्षात्कृतो मन्त्रः, मन्त्रार्यस्य हित्तरेण निरूपणाच्च तन्त्रः ।
उक्तञ्च दिग्विमुक्तिनादाः सप्तमे षटले—

सर्वेऽर्था येन तन्त्रेण प्रापन्ते च नदाग्रजनाः ।

इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते ॥

वाराहमिहैऽपि तन्त्र-ज्ञानमेवं निरूपितम्—

“सर्गः प्रतिगर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।

हरचक्रस्य चाङ्गानां स्तोत्रपुनोर्चनं लक्षणम् ।

राजधनो दानधनो युगधनमन्ययं च ॥

व्यग्रहाः बध्यन्ते च तथा चाध्यामन्त्रपूतम् ।

इत्यादि लक्षणमुक्तं तन्त्रमिदमिति ॥ इति ।

तदित्यं तनुभूतामलिलव्यवहारानुबूलः सर्वशास्त्रसंग्रहस्तन्त्रसन्दर्भ इत्या-
गमविदामभ्युपगमः ।

तदागमपदविधेयानां तन्त्राणामपि चतुर्दशविधास्थानेषु धर्मशास्त्रे-
ऽन्तर्भावमावलयन्ति आगमपारदर्शनः ।

त इमे विलासमाः बहुशो विभक्ता अवगम्यन्ते । उक्तञ्च तन्त्रवार्तिके—

“सांख्य-योग-पाञ्चरात्र-पाशुपत-शाक्य-निग्रन्थ-धर्माधर्मनिवृत्तानि,
चिकित्सा-यशोवरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिथयमन्त्रौपचकाराचिकित्सिद्धिनिद-
र्शनबलेनाहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादि स्तोत्रार्थगन्धवासिनत्रोदि-
काप्रत्यार्थान्तरोपदेशोनि, यानि च श्लेच्छाचारमिश्रकुभोजनावरणनिवृत्तानि,
तेषामेवंतत् श्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यते ।” इति आगम-
विभागप्रदर्शनपुरस्सर तेषु श्लेच्छाचारमिश्रिततत्त्वानां निरूपणाद् अनपेक्षणीयत्व-
मुक्तम् वेदादिसच्छास्त्रविरुद्धत्वाद् इति विवेकः ।

परन्तु नात्र कश्चित्सन्देहावसरो यत् संस्कृतवाङ्मये आगमसाहित्यमनि-
महनीयं पदमलङ्करोति । आगमशास्त्रावतरणं तत्प्रतिपाद्यविषयाणामुल्लेखञ्च
तन्त्रग्रन्थेषु बहुश उच्यते । महानिर्वाणतन्त्रानुसारेण, लोककल्याणहेतवे, कलौ
भगवता शङ्करेण आगमानामुपदेशः कृत इत्यभ्युपगम्यते । “विना ह्यागममार्गेण
कलौ नास्ति गतिः प्रिये” [महानिर्वाणतन्त्रम्] । किञ्च कुलार्णवतन्त्रेऽपि—

“कृते श्रुतमुक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।

द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥ इति ।

भगवता वाचस्पतिमिश्रेण आगमपदं विवृण्वता तत्त्ववैशारद्यामुक्तम्—
'आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्माद् अभ्युदयनिःश्रेयसोपायाः ॥ आगमः । निगमा-
गमयोरिषानेव भेदोऽवगम्यते । कर्मज्ञानोपसनास्वरूपं निगमयन्तोऽवबोधयन्तो
निगमा उच्यन्ते, अभ्युदयनिःश्रेयसयोर्होपायान् बुद्धिपटुतिमयतारयन्तो हि आगमाः
परिभाष्यन्ते ।’

आगमस्तन्त्रपदेनापि ज्ञेयोयते । आगमस्तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् । तन्त्यते
विस्तारयन्ते ज्ञानमनेनेति तन्त्रम् । तन्त्रं व्याचक्षाणः कश्चिदाहः—

तनोति विपुलानर्यान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।

प्राणञ्च कुर्वते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

१. विस्तारार्थेनात् ‘तनु’ धातोः ‘सर्वधातुस्यष्टून्’ इत्योणादिके ष्टुनि कृते
तन्त्रशब्दो व्युत्पाद्यते । तन्त्र शास्त्रमित्यर्थं भगवता शङ्कराचार्येण सांख्यशास्त्र-
मपि तन्त्रपदेन स्मृतम्—‘स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमपिप्रगीता ।’ [२।१।१ शङ्कर-
भाष्यम्] ।

विञ्च—

“न्यायनन्त्राध्यनेकानि तन्त्रैस्त्वानि वादिभिः ।

मनयो योगशास्त्रेषु यान् स्तुवन्ति द्विजानयः ॥”

इति महानारतेऽपि न्याययोगधर्मशास्त्राणि तन्त्रपदेनैव स्मृतानि । परन्तु पुरा सांख्यन्यायादिशास्त्रपरमपि तन्त्रपदं प्रयुज्यते स्म सम्प्रति तु आगमापर-
नामसु तन्त्रेषु एव केवलत्वेन योगदृष्टत्वेन च विशिष्य प्रयुज्यते । आगममंतया
प्रवरितानां ग्रन्थानां आगमग्रन्तन्त्रमित्यपि पारिनायिकी संज्ञा । तद्यथा—

वाराहीतन्त्रप्रणेना आगमं लिलक्ष्यपिपुराहः—

सृष्टिद्वय प्रलयद्वयैव देवतानां ययाचनम् ।

साधनञ्चैव सर्वेषां पुरन्दररामेश च ॥

यद्वक्त्रमाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तनिलंशर्षेयुक्तामागमं तद्विदुर्बुधाः ॥ इति ॥

पुराणपट्टनिमज्जलम्बैव निगमानां प्रवृत्तिरनुमीयते, विषयमाज्ञात्वा ।
आगमतन्त्राणामनुशीलनेनावगम्यते द्विविध्यम् वेदमूलकवेदवाह्यत्वेदेवान् ।
तत्र पान्चरात्रशंकागमादीनां इतिषयमिद्वान्तास्तु वेदावलम्बिनः प्रतीयन्ते ।
इतरे वेदवाह्याः । शाक्तानामानां वेदमूलकनाविषये तु विदुषां भूयसी विप्रनिपतिः ।
तेषां भक्तविधाकारेषु वामाचारम्यातीवनिन्दनया प्रेक्षावन्तः शाक्तनन्त्राणि वेद-
वाह्यत्वेन बहिष्कृतानि । यद्यपि अद्वैतविषयकाः मिद्वान्तास्तेषां नूनोऽनियन्तूल-
वत्त्वं न जहति । वेदमपि क्वचिदनुमन्दयति । ऋग्वेदस्य वागाग्नुषीमूक्तस्य [ऋ०
१०।१२५] ऋष्यामनुसरन्तः एव शाक्तमिद्वान्ता अवगमन्ते । परन्तु त्रिपाक्या-
येषु ते बहुतरं वेदमिद्वान्ते । निगमानां ज्ञानप्राप्त्यर्थम्, आगमानां त्रिपाप्राप्त्यर्थं ते
समाकलयन्ति । परन्तु ज्ञानकर्मणोः पूर्वपद्विचमदिग्बन्धमेदस्तु न क्वमपि बुद्धिमातृत्वं
विभक्ति ।

शाक्तानां भावाचारी

शाक्तानां त्रयो भावाः सप्त आचाराः सम्भवन्ति । तत्र पशुभावः
धोरभावः दिव्यभावश्चेति त्रयो भावाः । वेदाचारः, वैष्णवाचारः, शंकाचारः,
दक्षिणाचारः, वामाचारः, मिद्वान्ताचारः, कौलाचारश्चेति सप्त आचाराः ।
भावा हि मानमनवध्वन्ति, आचाराश्च पुनः बाह्याचरणम् ।

पशुभावः अद्वैतज्ञानलवस्थानुदयस्यः । समाररज्जुबन्धनाञ्चिनोऽप्यमः
पशुः, भगवद्भक्तः सन्धर्मपरायणश्चोत्तमः पशुः । परमनोवप्येतो पशुभावव्यपदे-
श्यो । ये तु संसारवन्धनोच्छेदेऽज्ञानो फलवन्तस्ते धोरभावाधिनाः, ये तु द्वैतभाव

पूर्णतया निरस्य अद्वैतानन्दनिमग्नतास्ते दिव्यभावाद्यया अभिलप्यन्ते । एते
आचारेषु प्रथमचत्वारः पशुभावशवलितः, वामसिद्धान्ताचारी धीरभावाच्चर्यो,
अन्तिम कौलाचारश्चसंबंधेष्टो दिव्यभावनिरर्देश्य । कौला हि पूर्णाद्वैतानन्दरसिरा
दिव्यसाधका आख्यायन्ते । कुल सजातीयस्तमूहः । चैकविज्ञानविषयान्वरपञ्चाङ्गा-
पञ्च, साजात्यापन्नता च ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपत्रयात्मिका, ततः सा त्रिपुटी, कुल-
मातृमित्रान्दशणा कुलम् इति कथ्यते । कुलमधिकृत्य प्रवृत्ता कौला इति तद्
व्युत्पत्तेः । सर्वथा भेदभावशून्य कौल उच्यते । उच्यते च भावबूढामणितन्त्रे —

‘कदमे चन्दनेऽभिज पुत्रे शशी तथा प्रिये ।

इमंज्ञाने भवने देवि । तथैव काञ्चने तृणे ।

न भेदो यस्य देवेशि । ॥ कौल परिकीर्तितः ॥

तान्त्रिकाणां मये कौलसाधनेयमलिलनिगमगममहोदधिमन्थनसमुत्प
साररूप अभिलप्यते । तदिव कौलसिद्धान्तरहस्य सर्वथैव गोप्य गोप्यतमञ्च ।
कौला कदापि स्वस्वरूपमपि नोद्घाटयन्ति । तेषां कौलाकौलत्वपरिचयोऽपि नितरा
बुष्करः । अत एवेयं निम्नशक्तिः भणितस्तेषां विषये प्रचरति—

‘अन्तःशाक्ता बहिः शैवा सभामध्ये च वर्णया ।

नानारूपधरा कौला विचरन्ति महोत्तले ॥

कौलसम्प्रदायः—सोऽयं कौलसम्प्रदायः प्राचीनकालेऽपि प्रचारबहुल
आसीदिति तेषामन्युपगमः । कौलज्ञाननिर्णयतन्त्रस्य चतुर्विंशपटले रोमकृपादि-
कौल, वृष्णोत्पत्तिकौल, बह्मिकौल, कौलसद्भावपदोत्थितकौल, इत्यादिनामभि-
प्रसिद्धाः । सप्तदशपटले च सिद्धकौल, ज्ञाननिर्णयकौल, सिद्धामृतकौल,
योगिनीकौल इत्यादिनामभिश्च सङ्कलिता कौलसम्प्रदाया एव प्रतीयन्ते ।
नायसम्प्रदायस्य सम्बन्धोऽपि कौलसम्प्रदायेन सह अनुमीयते । योगिनीकौल
रामरूपदेशे लग्नप्रसार आसीत् । अत एवेयं भणिति—“कामरूपे इदं शास्त्रं
योगिनीनां गृहे गृहे ।” इति ।

हठयोगाचार्याणां गोरक्षनाथादीनामुद्भवोऽपि कौलमार्गमेवानुसन्धयति ।
एतत्सम्प्रदायस्य प्राचीनग्रन्थानां, कौलज्ञाननिर्णय-अकुलवीरतन्त्र-बलानन्दतन्त्र-
ज्ञानकारिकादिग्रन्थानां प्रकाशनं कालिकातासकृतसिरोजं जातम् । गोरक्षसिद्धान्त-
संग्रहं सिद्धसिद्धातसंग्रहश्चेति ग्रन्थद्वयमुद्घरणं काश्या सम्पन्नम् ।

समयाचारः—कौलाचारव्यतिरिक्तं श्रीविद्योपासकानामेकोऽन्योऽप्याचारः
समयाचाराभिपन्नः । श्रीसङ्कराचार्योऽपि एतदनुयायी आसीदिति एतत्सम्प्रदाय-
वानां मतम् । सौन्दर्यलहरीटीकायां श्रीलक्ष्मीधरेण एकचत्वारिंशत्तमे श्लोके,

भास्कराचार्येण, समयान्नस्या-समयाचारतत्परादिशब्दानां भाष्ये एतन्निश्चयान्तर-
रहस्यं पल्लविनम् । समयशब्दोऽयं हृदयाकाशमभिधत्ते । “दह्राकाशावकाशे
चक्रं विभाव्य तत्र पूजादिकं समय इति शब्दा उच्यते ।” समयाचारे हि मूला-
धारे प्रमुक्ता कुण्डलिनीं जागृत्वा त्रिष्वयं स्वाभिप्यज्जनादिवचनेषु समुत्पन्नम्
सहस्रारचक्रे विद्यमानस्य सदाशिवस्य मायुज्यसाधनमेव प्रधानाचारत्वेन त्रिनाञ्जने ।
समयाचारतत्परा नितरा गूढं गुह्यमुत्सवेद्यमात्रम् । समयमार्गानुवायिनः लक्ष्मी-
धरेण कौलमार्गस्मात्तितरा निन्दा कृता । परं तत्त्वतो त्रिचार्यमाणे, ‘कौलमया-
चारमार्गयोर्न भूयान् भेद इति बहूनां सत्साम्प्रदायिविद्वानामाशयः ।

एषा तान्त्रिकाणां पूजायां पञ्चतत्त्वनायनमस्ति महत्पूर्णपदमधिकरोति ।
पञ्चतत्त्वेषु च—मद्यं-मासं-मन्त्रस्य-मूत्रा-मैयुनमिति पञ्चमकारा गृह्यन्ते । लक्ष्मी-
धरेण—“सौन्दर्यलक्ष्या एव चत्वारिदासमे, ‘तवाधारे मूले सहस्रमयया लास्यवरया’
अस्मिन् पद्ये कौलानां पूर्वकौलोत्तरकौलभेदाद् ईदृशं प्रतिपादितम् ।

पूर्वकौला श्रीचण्डिकायन्तरस्थितयोनिपूजां विदधति, परन्तुत्तरकौला प्रपक्ष-
सुन्दरपुष्पतीनां योनिपूजा एव । कौलाचारस्य प्रधानं केन्द्रं कामारण्यां आसाम-
प्रान्ते स्थिता । बहुभिरनुभूयते एनादृशा कदम्बप्रभावः । तान्त्रिकशास्त्रेषु सर्वथा
निर्देशीयतिष्ठतादिदेशसम्भवः ।

कुलाचार —स्वच्छन्दतन्त्रे कौलध्यास्या एवप्रकारेण कृता—

‘कुलं शक्तिरिति प्रोक्तं अकुलं शिव उच्यते ।

कुलेऽकुलस्य सम्बन्धः, कौलमित्यभिधीयते ॥’

सोऽयं कुलाचारः कौलाचारः कामाचार इति नामभिरपि प्रतिष्ठः । अस्य
मनेऽपि पञ्चमूत्राभिधं पञ्चतत्त्वमभिमतम् ।

‘मद्यं मासं च मौनञ्च मूत्रां मैयुनमेव च ।

मकारपञ्चकं प्राहुः योगिना मुक्तिदायकम् ॥’

परन्तु तेषामेषा पञ्चतत्त्वानामुपव्याख्यानं विलक्षणम् । मद्यमामादि-
पदानां भासमानमर्थं ते नाभिनन्दन्ति । पारिभाषिका ह्रीमे शब्दाः प्रसिद्धमयं विहाय
अर्थविशेषं परिभाषन्ते—

१. कुं पृथिवीतन्त्रं लीयते यस्मिन् सदाशारचक्रं कुम्भिं पान्त्रायते ।

२. समदिना मन्त्रस्य पुरस्चरणं नाम्नि । जरा नाम्नि । बाह्यहोमो
नाम्नि बाह्यपूजाविधयो न भवति । हस्तमलेन यावन् गर्वमनुष्ठेयम् । -[मौन्दयं-
लहरी टीका, पृष्ठा ४१]

मदाम्—‘ध्योमषडकजनिष्यन्दसुधापानरतो नर ।

मधुपापोसम प्रोक्तस्त्वितरे मद्यपायिन ॥ [कुण्डलं व]

जिह्वया गल्गसयोगात् पिबेत्तदमृत तदा ।

योगिभि पीयते तत्तु न मद्य गौडपेष्टिकम् ॥ [गधर्वतन्त्रे]

न मद्यपदेन गौडपेष्टिको मदिराभिधीयतेऽपितु ग्रहणं धृष्टियतसहस्रदल-
कमलात्सरित पीयूषमेव मद्यपदेनात्राभिधीयते ।

मांसम्—‘पुण्यापुण्य पशु हत्वा ज्ञानखडगेन योगवित् ।

परे रूप मयैच्छित मांसाशी न निगद्यते ॥

मत्स्य —‘गगा यमुनयोर्मध्ये द्वौ मत्स्यौ चरत तदा ।

तौ मत्स्यौ भक्षयेद्यस्तु स भवेन्मत्स्यसाधक ।

गगायमुनेऽत्रेडापिङ्गले । प्राणाद्यामद्वारा तत्प्रवाहितौ इवासप्रवासावव-
श्य कुम्भकेन प्राणवायु मुपुम्णाया य सञ्चारयति स मत्स्यसाधक इति भाव ।

मुद्रा—सत्सङ्गेन भवेन्मुक्तिरसत्सङ्गेषु बन्धनम् ।

सत्सगमुद्रण यत्तु, तन्मुद्रा परिकीर्तता ॥

मैथुनम्—इडादिपिङ्गलयो प्राणान् मुपुम्णाया प्रवर्तयेत् ।

मुपुम्णा शक्तिरहिष्ठा जीवोऽप्यस्तु पर शिव ॥

तयोस्तु सगमे देवै मुरत नाम कीर्तितम् ॥

एवामीदृग्विपर्यायै एभि मद्यप्रभृतिभि द्रव्यमात्रै अर्थविशेषमनभिज्ञाय
भक्ता निन्दन्ति तन्प्रशास्त्रमिति तान्त्रिका व्यवस्थापयन्ति । वेदवागमानामपि
प्रामाण्यं ते समाकलयन्ति । तथा चाह श्रीकण्ठाचार्य स्वकीये ब्रह्मसूत्रशेखभाष्ये —
“यत्तु वेदशिवागमयोर्भेदं न पश्याम, वेदोऽपि शिवागम इति व्यवहारो युक्त ।
तस्य तत्कर्तृत्वात् । अत शिवागमो द्विविध । त्रैलोक्यविषय, सर्वविषयश्चेति ।
उभयोरेक शिव कर्ता । उभावपि प्रमाणभूतो वेदागमौ ” [श्रीकण्ठ भा० १।२।३८]
अस्य श्रीकण्ठभाष्यस्य शिवात्मनिदीपिकाख्यव्याख्यया श्रोमद्वयदीक्षितेन आग-
मस्य द्वैविध्यं स्वीकृत, वैदिकमवैदिकश्चेति । वैदिकतन्त्र वेदाधिकारिण्य ।
अवैदिकतन्त्र वेदानधिकारिण्य इत्यधिकार्यनधिकारिभेदेन तयो प्रामाण्यं यथा-
स्थानं मुप्यवस्थितमिति सर्वमनयच्छम् ।

इमानि तन्त्राणि सौरतन्त्र-माण्डूकतन्त्र-वेङ्कवतन्त्र-दीवतन्त्र-दाक्षतन्त्र-
भेदं बहुतो निन्दन्ते । तेषां विवरणं तु तत्रैवानुसन्धेयम् । नाऽत्रग्रन्थभूयस्त्वभिया
समुपपद्यते ।

पाञ्चरात्रम्—वैष्णवतन्त्रेषु 'पाञ्चरात्रमनोव महत्त्वपूर्णपदमध्यारोहनीति सुविदितमेव । तदेतन्—पाञ्चरात्रमनोव प्राचीनं प्रतीयते । इदं तथा त्वस्य कालनिर्णयः साधनाभावात् कर्तुं न सुकरः । तथापि एते तान्त्रिका अस्माद्विर्भाव-
प्रिये प्रणिपादयन्ति । यन्पुरा महर्षिनारदस्य हृदये पाञ्चरात्रजितामा विजृम्भिता,
तेन भारतवर्षस्योत्तरप्रदेशस्थितस्य नारायणमुनेः सकाशात्तन्त्रमिदं समुपलब्धम् ।
ततो निवर्ण्य समस्ते भारते प्रचारो विहितः । तदेवं नारायणमहर्षिरेवास्य प्रथम-
प्रवक्तृकः । इमे पाञ्चरात्रं वेदादमेव मन्यन्ते । वेदस्यैवायनशास्त्राणां चास्य सम्बन्ध
इति स्वीकुर्वन्ति । एकायनस्य वर्णनं छान्दोग्योपनिषदि दृश्यते ।

“श्रुत्वेदं भगवोऽप्येभिः.....वाकोवाक्यमेवायनमिति ।” [७।१०]

केचन यजुर्वेदस्य काण्वशास्त्रम् एकायनशास्त्रात् वदन्ति ।

अस्य पाञ्चरात्रस्य प्रचारकेषु दशमशताब्दीसम्भवस्य आचार्योत्पत्तस्य
नाम शेषरायणे । अनेन स्वकीयस्यन्दकारिकाया पाञ्चरात्रध्याने. पाञ्चरात्रोपनिषद-
श्च बहूनि उदाहरणानि समुद्धृतानि । तेनानुमीयते यत्पाञ्चरात्रप्रपञ्च, पाञ्च-
रात्रध्यानिः पाञ्चरात्रोपनिषद् पाञ्चरात्रसंहितासु त्रेधा विभक्तः । एकादशशताब्दी-
भवेन भगवता यमुनाचार्येण, स्वरचित्रप्रामाथ्यचन्द्रिकाया पाञ्चरात्रग्रन्थाणां नामा-
भ्युल्लिखितानि । तावतेदमनुमातुं शक्यते यदुपनिषत्काले तन्त्राणि विद्यमानानि
आसन् । एतत्पाञ्चरात्रं भागवतधर्मं सात्वतधर्मं इति नाम्ना प्रख्यातम् ।

विष्णुप्राङ्गितीयशान्ताद्या वेदमन्त्रनगरशिलालेखेषु हेलियोडोरससंज्ञकस्य
महानुभावस्य भागवतधर्मोपाधिधारणस्य यद्वद्वत्सम्भवायनस्य वर्णनमुपलभ्यते ।
महाभारतेऽपि सात्वतधर्मोल्लेखः उपलभ्यते :—

‘सात्वतं विधिमास्याय, संगीतः संख्येण यः ।

द्विपरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ॥

[महा० श्रीरामपर्व]

शतपथब्राह्मणेऽपि पाञ्चरात्रसंश्रवणं न भवत्येवमेव । एव ऐतरेयेऽपि,
एतस्यां दक्षिणस्या दिशि ये केचन सात्वता राजानो भोज्यायंते ते अनिषिच्यन्ते’
इति । पाञ्चरात्राभिमतान् सिद्धान्तान् वेदिकान् एव मन्यन्ते साम्प्रदायिकाः ।

समस्तप्राणिषु एकाधिपत्यप्राप्त्यर्थं पञ्चदिवसरयन्तमनुष्ठानादस्य पाञ्च-
रात्रमिति संज्ञायां बीजम् ।

तन्त्राणां साहित्यानुशीलनेनैवं प्रतीयते यदागमप्रतिद्वन्द्वितयैव आगमाना-
माविर्भावः । यद्यपि तान्त्रिकाः अविलम्बमपि तन्त्रप्रपञ्चं वेदिकं वेदोक्तमेव प्रसाध-
यन्ति, तथापि विवेचका तत्र न सहन्ते । ते ग्रन्थवनिष्ठान्ते यन्तस्त्वपि जायन्तेषु वेदिकेषु

निभ्रान्नेषु निर्मलेषु दिव्येषु सिद्धान्तेषु महर्षिगणध्यारपातेषु वेदध्याख्यानेषु च विद्यमानेषु आगमप्रपञ्चोदञ्चन न मनागपि सार्यक्तमावहति । प्रत्युत भ्रान्तिततिमेवातिरा समुञ्जुम्भयति । भवेन्नम पुरा काले वेदानधिकारिवृत्ते तेषामाविर्भावः । सदिग्धार्याना द्वयर्थवाना मद्यभासमदिरादिपदाना तत्साहित्ये सन्निवेशोऽन्तरेण गृह्यतामन्यत्किमर्हति, भ्रमप्रसारादतिरिक्त प्रयोजनान्तरं तु धुद्विषय नारोहति चक्षुष्मताम् । भवतु नाम यद्वा तद्वा, विद्वांसो विपश्चितस्तद्दृशिन् एवात्र प्रमाणम् । अस्माभिस्तु सङ्ग्रहेण तन्त्रप्रतिबिम्ब एवात्र प्रत्युपस्थापितो यायातम्येनेति । वस्तुतः सम्प्रदायोऽयमस्त्येन क्वापि लब्धप्रचारः । भूम्ना लुप्तप्राय एव यदि क्वचिद् भवेदपि गोप्यरूपेणैव निश्चसिति, न खलु प्रकटरूपेणेति विद् । प्रकाशरूपेण स्वयं तन्त्रस्यैव सम्प्रदाय वदाच्चिदपि प्रचरितो नाभूदिति बहूना-मभिप्राय प्रायशस्तत्सम्प्रदायातिरिक्ताना सर्वेषामेवाभियुक्तानामिति विद् ।

१ तन्त्रविषयत्वेन ज्ञानयोग-त्रिमा-चर्येति तत्त्वचतुष्टय स्वीक्रियते । अष्टाविंशत्युक्त्या आगमा उपागमाश्च भगवता शिवेन प्रणीता अवगम्यन्ते । पाञ्चरात्रमहिताप्रपञ्चस्तु अष्टादशोत्तरसंमित आनीत्, मुद्रिनास्तु केवल द्वादश एव । अर्द्धद्वयमहिता तु प्राचीना । एतस्मा रचनासमय इति चतुर्धंशतरे निदर्शयते पाश्चात्यैः । तन्त्रसाहित्ये महानिर्वाणतन्त्रमतिप्रसिद्धम् । ज्ञानयोग त्रिमादि अनुष्ठानेन भोगमविवमोक्षोऽपि सुकरा मिष्यति इति तेषामभ्युपगमः । उक्तञ्च —

यत्रास्ति भागो नहि तत्र मोक्ष यत्रास्ति मोक्षो नहि तत्र भोगः ।

धीमुन्दरीसंवनतराराणा भागश्च माधश्च नरस्य एव ॥

अस्याप्यज्ञताऽवगममानादर्षादर्शान्तरमपि विज्ञेयतात्पर्यं विपरीतमभूतावेतो-
न्नायनं तं ।

अथ वैदिकप्रकरण-परिशिष्टम्

सायणाचार्यः

वैद्व्याख्याकारेषु प्रसङ्गमङ्कण्डपण्डितपारोक्षस्य भगवतः सायणाचार्यस्य जीवननृसान्तमप्रस्तुत्य वैदिकप्रकरणस्यास्योपसंहरणं नाम खल्वग्याप्यमेव ह्यादनः किञ्चिदिव तदत्र प्रस्तूयनेऽशुना । सायणाचार्योऽयं प्रथमबृक्षभूपतेः त्रिद्यागुरुं सच्चिदञ्चात्मानमवगमयति । अस्य चाग्रजो आना सायणाचार्यः, प्रथमबृक्षभूपतेः साच्चिद्व्यधुरं वहति स्म पदधातुं त्यक्तसर्वरिग्रहः संज्ञासाधनमालम्ब्य विद्यारण्य-स्वामीत्याख्यया प्रयितोऽभवत् । शृङ्गेरोर्मठे च श्रीमच्छङ्करभगवन्मुनिपादपोठ-मधिष्ठाय च एष प्रकाण्डपण्डितः विविधविषयकान् संस्कृतवाद्यमयस्य शिरोरत्न-भूतान् बहून् ग्रन्थान् अग्रन्थं किल ।

सायणाचार्यस्यापि नैके ग्रन्था सायणोदेतिनाम्नैव प्रयन्ते । एतावता विदितं भवति यत्सायणाचार्यस्य समयोऽपि स एव यो बृक्षभूपतेः समयः । बृक्षभूपतेः कालश्च १३८९ अंस्ताब्दे निर्धारितः कालविद्भिः ।

सोऽयमाचार्यः ऋग्वेदसंहितेतरेषां ह्यष्टाण्यश्विनोनां व्याख्याता, अन्येषां चानेकग्रन्थरत्नानां प्रणेता, वैदिकवाद्यमयस्य परमोद्धारकः यावज्जीवनं मुरभारती-श्रीसमूहपर्यं प्राणपणेनापि यत्प्रयतिनवान् सत्को नाम वैदिकदेशिको न वेति । अनेन वैदिकविद्वन्मण्डलशेखरायमाणेन ऋषिहस्तेनानुगृहीता वयमद्य नूनं हृनिनः समभ्युपपन्ना गौरवस्य गर्वस्य च परा काष्ठांमालम्बामहे ।

नूनं भाष्यकारकलापे तत्र भवान् सायणाचार्यः सर्वमूर्धनिधिष्वनो विराजते । अनेन उत्कटतरोऽप्येव वेदार्थपण्या अन्धं सरलोत्तनम् । वेदार्थभाष्य-रोग्यं यदि भाष्यविरचित्विष्यतहि वेदार्थज्ञानं सर्वेषां तत्तत्स्थेव निररा न्यमद्यग्रन् । तदर्थञ्च मानवज्ञानिरियं यावच्चन्द्रदिवाकरी स्याम्यनि तन्नातंग्रपाशवर्देति निविशद्भूमम् । परन्तु सर्वेव कनिवन वैदिका अतिमात्रमेतदपि तद्विषये सत्वेदमाकल-यन्ति समकालमेव, यदि नाम सायणाचार्योऽयम् एकमात्रं यत्परमेवार्थमनभिन्नतया आधिभौतिकापिदंवानप्यर्यान् यज्ञानिचधिपयज्ञा व्यरचयिष्यतहि सोऽस्य महान्-

पकार' समपत्त्यत । महीयांश्च स वेदार्थप्रकाश कयापि दिव्यतभया व्यद्योतिष्यत ।
वस्तुतः सर्वत्रैव प्रायज्ञ एष महारथ विविधज्ञानविज्ञानाद्यनेकतत्त्वसम्भूतानपि
मन्त्रान् हठादावृध्य यज्ञपरिध्वेवार्याविष्टभेषु निगडितवान् इत्याकलयत कस्य
सहृदयस्य न दूयते किल चेत् । सोऽस्य यज्ञपरार्थपारवश्यव्यामोहोऽपि प्रणि-
भालनीयो दोषज्ञे । तद्यथा —

मर्त्तासो मनुष्या (यय यजमाना) — [१।१४।५] ।

मर्त्तासो मनुष्या (ऋत्विज) — [३।९।१]

मर पुरुष (यजमानम्) — [१।३।१।५]

जन्तुभि (ऋत्विगालक्षणैर्मनुष्यै) — [१।६।१३]

जना प्रज्ञासम्भवा (यजमाना) — [१।४।५।६]

जन्तुभि (ऋत्विग्भि) — [३।२।५]

विप्रेभि (मेधाविभि ऋत्विग्भि) — [१।१।९]

दाशुपे (यजमानाय) — [१।१४।०।२]

क्षितयो (मनुष्या ऋत्विज) — [६।१।५]

कविभि (मेधाविभि ऋत्विग्भि) सह — [१।७।६।५]

कवय (क्रान्तर्दाशिनो अप्ययय) — [३।८।४]

मातरिश्वा कलस्य (मातरि यामे इवसति चेष्टते इति मातरिश्वा—
यजमान) इत्यादि बहुत्र प्रक्रान्तम् । अहो नु खलु कीदृश पाण्डित्यप्रौढिमा पण्डित-
मण्डलाखण्डलस्य सायणस्यास्य ? कीदृशी च पुन यज्ञपरार्थप्रवणता कर्मकाण्ड-
प्रकाण्डपण्डितस्य, य की दापि दास्य बलाद् यजमानपरत्वेनैवानेनापोऽयं व्या-
ख्यातः । नासौ प्रायज्ञः प्रवरणमनुसन्दधाति न देवताभामन्त्रयते, नार्थान्तरप्रसर-
मपि मनागवतारयति बृद्धिपद्धतिम् । न कदाचित् कथञ्चिदपि च विस्मरति यज्ञ-
पुरुषम् । यथा भृगतृष्णिक्याकृष्टो मृगो जलमेवानुसन्दधाति यत्र-सत्र-सद्वत्र, तथै-
वासावपि खलु न क्षणमपि विजहाति यज्ञानुयङ्गप्रसङ्गम् । यथा च 'चित्तेन दूने रसने
सिताऽपि तिक्तामते हस्तबुलाकततः ।' एवमेव यज्ञयागादिरागरज्जितनयनपुंगलो-
ऽसौ सर्वत्र मन्त्रेषु यज्ञमेव खल्वाकलयति बहुधा । 'यज्ञात्पर किमपि तत्त्वमह न जाने'
इति मूलमत्र इयानेन रवीकृतोऽयमिति । अहो नु खल्वस्य महामेधाविनः प्रदीप्त-
प्रज्ञावनोऽपि सायणस्य कीदृशोऽयं मतिविभ्रम ? नूनं तच्छोचनीयमेवाभवत् ।
मयागमहे अत्र हि बिलसदीयकालेऽभितः प्रसृतप्रचण्डकर्मबलण्डर्याखण्डसाध्याय-
मेव भूमनाऽपराध्यति । कारणान्तरान्तु निपुण मृगयमाणमपि भाधिरोहति प्रज्ञान-
परवीमिति दिङ् । यद्यपि नाम क्वचित् क्वचित् तेन संज्ञानिहा अप्यर्था निरतिशय-

पाटवेन कृताः किन्त्वनिर्वरत्येन । भवतु नार्भनन्, तयाऽपि एतत्तु निश्चिनं यन्
सायणाचार्योऽयं वेदविद्यासम्भारनामुरः सुयशःशरीरेणाद्यापि जीवनि जीविष्यति
च कल्पान्तपर्यन्तमिन्ध्र न वदन्न संशय इति ।

भास्कराचार्यः

भास्कराचार्योऽयं क्रमे चतुर्दशोत्तरएकादशशततमेऽब्दे लब्धजन्मपरिग्रहः,
चिराय च उग्गर्जननगरां वेधशालायां अध्यक्षपदमलमकार्षीत् । एष महानागो
ज्योतिषशास्त्रानुबन्धिनो लोकविद्युत्तम्य 'मिद्धान्तशिरोमणि' इति ग्रन्थस्य प्रणेता ।
ग्रन्थोऽयं अद्भुतापित्त-बीजगणित-नक्षत्रविज्ञान-गोलाभ्युदयचतुर्भिरध्यायैः प्रणिबद्धः ।
अनेन ज्योतिषाचार्येण ऐदम्प्राथम्येन पृथिव्या गुरुत्वाकर्षणमिद्धान्त आविष्कृत
इति जनश्रुतिः । तया चोक्तग्रन्थस्य गोलाध्याये :—

‘आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यन्
स्वम्यं गुरुं स्वानिमुषं स्वशक्त्या ।

आकृष्यते यन्मनोव भानि
समे ममन्ताश्च पतन्विषं से ॥

(गो० भुव० श्लो० ६॥)

वाचस्पतिमिश्रः

विद्याद्योनिनान्तकरणः सर्वतन्त्रस्वनन्त्र. यद्दर्शनध्यान्याकारः ब्रह्मभूत-
शारीरिकभाष्यस्य भाष्यन्यासायाः प्रणयनध्यान्यासायाः प्रणेता मिथोपाह्वोऽयं
विद्यावाचस्पतिः श्रीवाचस्पतिमहाभाग क्लृप्तावशशताब्द्याः पूर्वभागे मिरिल-
मण्डलं स्वजनुषा मण्डयामामेति कालविदा निर्णयः । सण्डनोद्धारकृन्
वाचस्पतिस्तु क्लृप्तास्माद् मिश्रः । वाचस्पतिरयम् उद्योतकाराद् अधस्तनः
उदयनाच्चोर्ध्वतनः । यतोऽनेन उद्योतररहृन्ग्यावभाष्यवार्तिकमुद्दिश्य ग्याव-
वार्तिकनात्पर्यायं ध्यात्मानमकारि । उदयनेन तु तदुपरित्यापनात्पर्यपरिशुद्धि-
रुद्दिष्टा । प्रकाण्डपण्डितोऽयं नामजले स्वरचितान् ग्रन्थान् निर्दिशति; येना-
स्यानेकग्रन्थप्रणेनत्वं व्यापकं स्याद्वर्गाहि पाण्डित्यञ्च प्रकटितं भवति ।

“यन्व्यायकणिकातत्त्वसमीक्षानस्त्वबिन्दुभिः ।

यन्व्यायसाहस्ययोगानां वेदान्तानां निवर्णनः ॥

समवेपं महत्पुण्यं तत्फलं पुण्ड्रं मया ।

समर्पितमयनेन प्रीयता परमेश्वरः ॥

संस्कृतसाहित्यविमर्शः
[उत्तरार्द्धभागः]

प्रचेतना

जयन्ति ते सुदृतिनो रमसिद्धा कनोदरा ।
नास्ति येषा यशकाये जरामरणज भयम् ॥

* * *

कुसुमाब्जलिरपर इव प्रकीर्यते कान्यवन्योऽत्र ।
मधुलिह इव मधुनिन्दून् विरलानपि मज्जत गुणलेशान् ॥

* * *

घन्या शुचीनि सुरमोहि गुणोन्मितानि
वाग्मीन्ध स्वयन्नोपनोद्गताया ।
दन्वित्र्य सूक्तिरुमुमानि मता विनिवृत्त-
वर्णानि कर्णपुलिनेष्ववतस्यन्तु ॥

* * *

कवियरमुलनिर्गलिता काव्यशीघ्रमधुचाराम् ।
गोर्नाशनाकपरिणवामास्नाद्यानन्दमनुभवत ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः लौकिकसाहित्यप्रकरणम्

१—काव्यरसग्रहम् २—काव्यभेदः ३—काव्यप्रयोजनम् ४—पद्यापेक्षया
गद्यकाव्यस्य वैरम्ये हेतुः ५—काव्यावनरणम् ६—आदिमहाकावि वाग्मीकिः
७—महाकावि महापि. व्यासः ।

अथैव ममारम्यने लौकिकसाहित्यप्रकरणमवलि उत्तरार्धभरणे नाम ।
तत्र तावत् :—

काव्यलक्षणम्

कवे. कर्म काव्यम् । कविताव्यात् कर्मणि व्यञ्जि कृते ^१काव्यसम्बन्धो निव्यञ्जने ।
काव्यलक्षणमुद्दिश्य यद्यपि कवयो बहुशो भिद्यन्ते, तथापि—‘गुणालङ्कारयुक्तो
शब्दार्थो’ काव्य’मिति वामनः । ‘निर्दोषगुणालङ्काररसवद् वाक्यं’ काव्यमिति भोजः ।
‘गुणालङ्काररीतिरसोपेत. सन्दर्भः काव्य’मिति वाग्मटः । ‘रमणीयार्थप्रतिपादकः
शब्द- काव्य’मिति पण्डितराजः । ‘ध्वन्यान्महं’ वाक्यं काव्य’मिति महिमनट्टः ।
‘वाक्यं रसात्मक काव्य’मिति विद्वनाथः । इत्येवंविधानि विविधानि लक्षणानि
बुद्ध्यन्ते । तथापि समेयामेषां विभिन्नलक्षणत्वेन प्रतिभासमानानामपि साम्यं विषयो-
भूतोऽयं समान एव । तच्च काव्यं हि तद् ‘प्रदोषी सालङ्कारी शब्दार्थो’ नाम ।
तदप्रैव सर्वाणि लक्षणानि काव्यस्य पर्यवसितानि भवन्ति । एतच्च काव्यं भूत्वा
भवति छन्दोबद्धम् ।

काव्यभेदः

तत्त्वेन काव्यं ध्वन्य-दृश्यभेदाद् द्विविधम् । द्विविधेऽप्यस्मिन् काव्ये
शेषगुणरीत्यलङ्कृतिविवेचना प्रवर्तते, दृश्ये तु पुन. दर्शन-प्रयोजन-रूपोपलब्ध-
विवेचनाऽपि । काव्यस्य गुणरीत्यलङ्कृतयः तून्मार्गमणिन्यापेनेत्कथंहेतवः ।
दोषास्तु स्वल्पकथंहेतवः । तत्रापि निरनिशयोत्कथंहेतवस्त्वलङ्कारा एव । तदुक्तं
वामनेन :—

१. कविगन्दाद् गुणवननवाद्यानादिभ्यः कर्मणि चेति सूत्रेण आह्वाना-
दिवाक्कर्मण्यस्य व्यञ्जि कृते काव्यसन्दर्भनिव्यञ्जिः ।

‘एवञ्च काव्यशोभाया वृत्तारो धर्मा गुणा । तदतिशयहेतवस्त्र-
लङ्काराः’ इति ।

संवा काव्यगुणशोषविवेचना, दण्ड-रुद्रट-नामन-मम्मटादिभिरालङ्कारि-
प्रयितेषु तेषु-तेषु सन्दर्भेषु सम्पक् पल्लविता विलसति, तद्विशेषावबोधकुतूहलिभिस्तु
सा तत्र-तत्रवानुसन्धेया ।

तच्च ध्वज काव्य, महाकाव्य-खण्डकाव्य-गीतिकाव्य-भेदातिप्रविधम् ।
वृक्ष काव्यन्तु पुनः ‘नाटक-प्रकरण-भाण प्रहसन डिम्-समवहार ईहामृग-उत्सु-
ष्टिकाङ्क्ष-व्यायोग-वीथी’-भेदभिन्नमभिनेयरूपम् ।

एतच्च विल काव्य पुनर्गद्यपद्यमिश्रभेदातिप्रविधम् । गद्य हि नाम अपाह
पदसन्तानच्छन्दोरहितो वाक्यसन्दर्भः । पद्यञ्च छन्दोबन्धः । तच्चैकेन छन्दसा
मुक्तकम् । द्वाभ्यां युग्म सदानितकञ्च । त्रिभिर्विशेषकम् । चतुर्भिः कलापकम् ।
द्वादशान्तैः कुलकमुच्यते । मिश्र-काव्यन्तु गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्रयासा च चम्पू-
रभिधीयते ।

काव्यप्रयोजनम्

काव्यस्य प्रयोजनजात निर्दिशद्भिः काव्यकोविदैः प्रतिपादितं यत्काव्य
हि नाम कवे श्रोतुञ्च प्रमोदाय, अनर्थपरिहाराय, त्रिवर्गफललोभाय, कान्तातुल्य-
तपोपदेशाय कीर्तये च भवति । उक्तञ्च —

काव्यं यशस्तेऽथकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ —मम्मट

चतुर्वर्गफलप्राप्तिं सुखादल्पयिष्यामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ —विश्वनाथ

उक्तञ्च प्रसिद्धालङ्कारिकेन भामहेनापि —

• धर्मायकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं बलामु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनियेवणम् ॥

तदेवञ्जातीयवफलवतो हि काव्यस्य निष्कण्ठोऽर्थः ‘रामादिवद् यत्तितथ्यं —
रावणादिवदि’त्यादिश्रुत्याऽश्रुत्यप्रयुक्तिनिवृत्त्युपादेयपरत्व एव पर्यवसितो वेदितव्यः ।

पद्यापेक्षया गद्यकाव्यवैरल्ये हेतुः

संस्कृतवाङ्मयस्य पर्यालोचनेनावगम्यते यत् तत्र वरीर्यन्ति गद्यकाव्या-
पेक्षया पद्यमपवाध्यानामतितरां यष्टुल्यम् । पद्यमपि प्रधान्यास्तु पल्लव-
गणनार्हा इत्यन्ते । तदपि गद्यप्रबन्धानां वैरल्ये को वा हेतुर्भवेदिति प्रश्नः सुतरां

मूलभोदयः । तमिमं प्रदर्शनं समादधानाः केचिदाचक्षते यन् पद्यापेक्षया गद्यलेखनं किञ्चित्त्रिलप्यतरम् । यथा पद्यरचनायां एकद्वित्रिसरसयदप्रयोगो समस्तपद्यस्य सौन्दर्यमादधाति न तथा गद्यवन्दे । कवयश्च गद्यरचनायां तथा सौकर्यं मानुभवन्ति यथा पद्यगुम्फने । इति हेतोः कवीनां पद्यवन्दन एव प्रवृत्तिर्बाहुन्यं न गद्य-मन्दनं । अन्ये तु समुत्प्रेक्षन्ते—यत् पद्यवन्द्यस्य सल्लु सङ्गीतमयत्वान्मनसो निरतिशयप्रमोदजनकत्वान्च कवयोऽभिनन्दन्ति पद्यरचनामेव बहुशः न जातु गद्यरचनाम् । सत्यमेतत् । परमत्र तत्त्वतः पर्यालोचने तु अवगमं भवति यत् पद्यं हि नाम मनसः कोऽपि समुत्तुङ्गमन्दतरङ्गितोत्सासविलासोच्छ्वसितः सङ्गीतमयो नादविशेषः । तादृशनाभमलङ्काराणां छन्दोमयी भारती श्रवणमधुरसान्द्रमन्त्रध्वनिमौल्यलपन्ती काव्यरूपेण परिणता यथा मानसमानन्दममन्दमातनूतं न तथा गद्यमयः प्रबन्धः इति निश्चप्रचम् । इत्येव च गद्यवाद्यमयवैरत्ये प्रमुखो हेतुः प्रतीयते । हेतवन्तरन्तु मुनिपुणं विमृश्यमानमपि बृद्धिसरणि नावतरति । युक्तमेवोक्तं केनाप्यभिपुङ्गवेनः—

‘गद्यं कवीनां निकषं यदन्तीति ।’

अतः एव अल्पीपास एव सुवन्द्य-दण्डि-द्याणभट्टप्रभृतयः महाकवयः गद्यप्रबन्धात्परिगुम्पय यशःशरीरेण जीवन्तोऽद्यापि संस्कृतसाहित्यप्राङ्गणेऽभितो विलसन्ति ।

✓काव्यावतरणम्

यद्यपि संस्कृतसाहित्यादिद्योतसि भगवति वेदे एव सर्वत्र प्राक् कवि-काव्य-काव्ययोदयः समुत्प्लेखः समुपलभ्यते, ‘कविमंतीपो परिभूः स्वयम्भूः’ इति । यद्यपि कविशब्दोऽत्र आदिकवि परमेश्वरमेव परामृशति तथापि कविपदेनात्र तद्व्यञ्जनां कस्य न विस्मयावहम् । परमेश्वरीयज्ञानलक्षणं वेदश्चापि काव्यत्वेनैवानुगृह्यते इति—‘प्रत्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति’ (वेदः) । ‘देवस्य काव्यं मिष्यत्र काव्यपदं वेदमेवाभिमतं । इत्यनेनैवदन्त्युपपन्नं भवति ग्रन्थविभि. काव्यकलाप्रेरणा किञ्च वेदेभ्य एव समासादिता । वेदेभ्य एव च छन्दसां परिज्ञानं, अलङ्काराणाञ्च परिचयः समाकलितः । वेदे अत्र गायत्री-त्रिष्टुप्-जगतीप्रभृतिछन्दसां प्रयोगः, तत्र लौकिकसाहित्ये तद्विप्रनन्यदृशानां उपजाति-व्याम्य-अनुष्टुपादिछन्दसां प्रसरः समुत्प्लसति । यस्तुतः ॥ एष वैदिकछन्दसां प्रपञ्च एव लौकिकछन्दसामपि प्रभवभूतिवशाद्धम् । लौकिकछन्दसां प्रणेनुष तत्र भवान् विद्वन्महाशयः प्रमुखः प्राचीनतमश्च । अनेन लौकिकवैदिकीभवच्छन्दोल्लसनिबद्धः पिङ्गलमुद्राख्यः मुद्रगिहः छन्दोप्रण्यो निरमायि । तत्र लौकिकछन्दसां प्रयोजनार आदिकवि-भगवद्दाम्नीरिभुनिपादाः इति परम्परानुरोपेन सर्वे म्योत्रिप्रने । तद्विषयं बाल्मीकिन एवेदमादिशाख्यपाराया अवतरणं सम्नात्यने, इति प्रसूयम् ।

भगवद्वाल्मीकिविषये दन्तकथेयं प्रचरति यदसौ पूर्वं वयसि ग्राह्यणोऽपि सन् लुण्ठाको जातः । पयिकानुपलुप्य द्रव्योपाजनं करोति स्म । परन्तु तदनु कस्यचित्सिद्धतापसस्योपदेशेन ता साहसिकीं वृत्तिं परित्यज्य स घोरतरं तपोऽप्यतः । व्रजति काले, चिरं च एकासनासीनस्य तस्योपरि चल्मीकसञ्चयो जातः । इष्ट-
सिद्धयनन्तरं चल्मीकात्रिगंतत्वादसौ बाल्मीकिरिति संज्ञां लेभे । ततः तप पूत-
मानसोऽसौ एकदा युग्मचारिणो यौञ्चयोरेकं निषादेन वध्यमानं ददृश । करण-
रसकिलघ्रहृदयस्य तस्मात्तिमात्रं शोकम्लुतान्मुखात्सहसा विससर्ज सा काऽपि विषय-
वृत्त्यामयी वाग्धारा—‘मा निषादेति’ । यस्य शोकमुपवर्णयता कविकुलगुणा
कालिदासेनोपश्लोक्तिम्—

‘निषादविद्धाण्डजदशनोदयः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ।’ इति ।

॥ एष काव्यावतरणवृत्तान्तः संक्षेपतः ।

आदिकविः वाल्मीकिः

१—आदिमहाकविः । २—लौकिकसाहित्यस्यारम्भ । ३—रामायणस्य
इयता । ४—वाल्मीके, प्रवृत्तिवर्णनम् । ५—हेमन्तवर्णनम् । ६—रावणप्रायेणा-
मङ्गलम् । ७—वाल्मीकेः वाक्यमुपमा । ८—रामायणोपरामराग्यम् । ९—विहगा-
वलोकनम् । १०—वाल्मीके, समयः ।

संस्कृतसाहित्यस्यादृष्टोदये एष आदिमहाकविः महर्षिर्वाल्मीकिः कमनीय-
काव्यरत्नाञ्जलिद्वयं रामायणाख्यमतिमहनीयं महाकाव्यं जुगुम्क्ष । भारतीयसाहि-
त्येतिहासे नूनं तद्विवमं स्वर्णाक्षरैरङ्कितं भविष्यति, यदा पुण्यतलिलाया भगवत्या-
स्तमसायाः पुनीते पुलिने मृगमचारिणोः श्रीञ्चयोरेकं वध्यमानं दृष्ट्वा महाकेशस्य
कण्ठः सा काञ्चि हृदयाद्वादिनो भुवर्णमुवत्तरमोग्गबला वदगार्द्रा छन्दोमयी
वाग्धारा परिपुष्कोटं किल निखिलं व्योममण्डलं प्रनिध्वनयन्ती, अघोर्जडितं पथं
हारीकृत्य—

मा निपाद ! प्रनिष्ठां स्वमगमः शारवती, समाः ।

यन्श्रीञ्चमिषुनादेकमवधीः कामभोहितम् ॥

रामायणादप्राक् लौकिकछन्दमामवतारः नैवाभवन् किल सङ्घातकाः ।
आम्नायावन्त्यत्र छन्दसामवतार एष एव सर्वप्रथम इति तत्रभवान् भवभूतिः उभर-
वाचनमिति वा निरीक्षणं यत्तदेववाचनेन प्रयोज्यते । प्रयोज्यते —

तदेतावतेव सूपपत्रम् यत् संस्कृतसाहित्यप्रपञ्चे कवीनां प्रथमं कवि तत्र-
भवान् वाल्मीकिरेव । स एव च रामायणं नाम विश्वविख्यातं महाकाव्यं सर्वकाव्या-
नामादिभूतं प्रणिनाय । तथा च बृहत्तरि महाकविना अश्वघोषेणोद्धोषितम्—

‘वाल्मीकिनादश्च ससर्जं पद्यं जगन्मयं यन्न च्यवनो महर्षि ।’

अमुमेवार्थं वविकुलशिरोमणि कालिदासोऽपि समर्थयन् ‘प्रादेतसोपत रामा-
ग्रण’मिति स्वीचकार । कण्ठरसविभूतिर्भवभूतिरपि—एष एव महर्षि लौकिक-
छन्दसामादिषु प्रणेतेति मुक्तकण्ठतः प्रत्यपादयत्, “अथ स ब्रह्मपिरेकदा माध्य-
न्दिनसवनाय नवीं तमस्तमनुश्रवन् । तत्र युग्मचारिणो त्रौञ्चयोरेकं वध्यमानं
ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासा देववाचमानधुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदरयत्—
‘मा निपादं प्रतिष्ठा त्व’मिति । यामाकर्ण्य वनदेवता अपि परममाश्चर्य-
मापेक्षिते—‘अहो एष कोऽपि आम्नायादन्यत्र नूतनच्छन्दसमवतारः । तेन खलु
समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतं शब्दब्रह्मप्रकाशकं श्रुतिमुपगम्य भगवान् भूतनाथ
पद्मयोनिरवोचत् ‘श्रुये । प्रबुद्धोऽसि वराहात्मनि ब्रह्मणि । तद् ब्रूहि रामचरितम् ।
अध्याहृतशयोतिरायं ते प्रातिमं चक्षुः । अद्य कविरसि इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः ।’
इति ।

महाकवि वीरभद्रोऽप्यनुजगौ ‘रामायणमञ्जुर्ध्याम् —

“स व मुनातु वाल्मीके सूक्तममृतमहोदधिः ।

ओङ्कार इव वर्णानि कवीनां प्रथमो मुनि ॥”

‘महाराजभोजराजोऽपि—

“वाल्मीकिगोतरघुपुङ्गवकीर्तिलेश-

स्तुतिं करोमि कथमप्यधुना वृधानाम् ॥”

इत्युक्त्वा द्रवयति उक्तमेवार्थम् । एव भगवतो वाल्मीकेरादिकवित्वं सुतरामु-
पपन्नं सर्वसम्मतञ्च । तथा च रामायणेऽपि —

“सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थं तस्मिन् यथाविधि ।

तमेव चिन्तयन्नयंमुपावर्तन् वे मुनि ॥

अज्ञगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ।

चतुर्भुजो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवम् ॥

वाल्मीकिरथ दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ।

प्राञ्जलिं प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मितः ॥

पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनचन्दनं ।

प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥

अयोपविश्य भगवान्नासने परमार्चिते ।
 वाल्मीक्ये च ऋषये सदिदेशासनं ततः ॥
 तनुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ।
 श्लोक एवास्त्वयं वदो नात्र कार्या विचारणा ॥
 मन्तुन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ।
 रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥
 धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ।
 तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥
 न ते धामनुता काम्ये काचिदत्र भविष्यति ।
 कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥
 ॥ यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महोत्तले ।
 तावद्भामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ११ ॥

*

*

*

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥” इति

[वाल्मीकिरामायणे]

इत्यनेन वाल्मीकेः प्रथमकवित्वोपपत्तिपुरस्सरं भारतीयशिष्टाचारोऽ-
 प्युपवशितो वेदितव्यः विद्वनिर्देशमाश्रमः ।

लौकिकसाहित्यस्यारम्भः

एवं लौकिकसाहित्यस्यारम्भः महामहिमशालिनो भगवतो महर्षिवाल्मी-
 कित एव । समस्ता अपि सुरभारतीभक्ता भारतीयाः सुगृहीतनामधेयममुमादिकवि
 वाल्मीकि प्रति अतीव वृद्धादराः । सर्वेऽपि कव्यस्तं कविकुलादिगुह्येन समाद्रियन्ते ।
 महाकविः त्रिविक्रमभट्टः महाकवये तस्मै नमस्कारं वितन्वान् प्राह :—

“सद्वृषणाऽपि निर्दोषा सत्पराऽपि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥”

शाङ्गधरश्च संप्रहे :—

“कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं, यस्य रामायणी कथाम् ।

चन्द्रवामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥” इति

रामायणस्य इयत्ता

महर्षिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणाभिधं महानाप्यमिदम्, अनुष्टुप्महलं-

विविधंश्छन्दोभिः प्रणिबद्धं चतुर्विंशतिसहस्रमितं श्लोकैर्द्वयगुण्यं पञ्चशतसर्गात्मकम् । यत्र चेदमुपश्लोक्तिः भवति —

“चतुर्विंशतिसहस्राणि श्लोकानामुक्तवान् ऋषिः ।

तथा सर्गशतं यञ्च यद् काण्डानि चोत्तमम् ॥

[बालकाण्ड सर्ग ४, श्लो० २]

अनेन भ्रान्तदर्शिता कविना काव्यमिदं प्रेक्षेयादिभिः परिरक्षणार्थं प्रतिसहस्रमाद्य पद्य क्रमेण गायत्रीमन्त्रागताक्षरैरारब्धम् । चतुर्विंशत्यक्षरा हि गायत्री तावता चतुर्विंशतिसहस्रमिता सद्रूप्या श्लोकानां सुतरां निष्पन्ना भवति । तथा च —

तत्— तपस्वाध्यायनिरतः तपस्वी धारिविदा वरम् ।

नारदः परिप्रच्छत् पात्मीविर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

स— स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञानान् रघुनन्दन ।

ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये धुरा ॥ २ ॥

दि— विश्वामित्रः स धर्मात्मा, श्रुत्वा जनकभाषितम् ।

वत्स ! राम ! धनुः पश्य हतिं राघवममवीत् ॥ ३ ॥

तु— तुष्टो वाचः * * * ॥ ४ ॥

य— वनवासं हि * * * ॥ ५ ॥

रे— राजा सत्यञ्च * * * ॥ ६ ॥

णि— निरीक्ष्य स * * * ॥ ७ ॥

यं— यदि बुद्धिः * * * ॥ ८ ॥

भर्— भरतस्यार्यस्य * * * ॥ ९ ॥

गो— गच्छ शीघ्रं * * * ॥ १० ॥

दे— देशपाली * * * ॥ ११ ॥

य— वन्यास्ते च * * * ॥ १२ ॥

स्य— स निर्जितयः * * * ॥ १३ ॥

धी— धिया * * * ॥ १४ ॥

ग— मङ्गलाभिमुखो * * * ॥ १५ ॥

हि— हिन मरुतं * * * ॥ १६ ॥

धि— धर्मात्मा * * * ॥ १७ ॥

यो— यस्य विजयः * * * ॥ १८ ॥

यो— यागरोमः * * * ॥ १९ ॥

न— न ते दहतिरे * * * ॥ २० ॥

प्र—	प्रणम्य	॥ २१ ॥
चो—	चान्नात्पर्वतेन्द्रस्य	॥ २२ ॥
द—	दारा पुत्रः	॥ २३ ॥
यान्—	यामेव रात्रि	॥ २४ ॥

एतावता रामायणे प्रक्षेपच्युत्तादाद्यन्मरो न जानु मुल्लभप्रमयः इति ।

✓ घाल्मोकेः प्रकृतिवर्णनम्.

घाल्मोकेः प्रकृतिवर्णनमनोव भर्मस्पृष्ट । जलधरसमयं वर्णयन्मो वीदृशीं
वाय्वक्लाचानुरीं व्यक्तोक्तोनि प्रमुद्रते च चिद्विस्तारितानि पदानि । भावमाधुरीं
ध्वनयति—“वत्स लक्ष्मण ! सम्प्राप्त इदानीं वर्णयाम्ययः । निश्चिनं नभो नवनीरहः ।
प्रशान्तो रजःप्रसरः । वायुः स्फुटो वाणि । अयं पञ्चमो वर्णयति । मध्ये द्यौरियं
दिनकरस्य किरणं । समुद्राणां रमं पोन्वा वात्तिकादीन् नवनामान् धृतं गर्भमिव जलं
प्रमूने । निगिलानां जीवानां जीवानुभूतोऽयं रमः साक्षाद्रमयिनमिति मे भानि ।
शोकसन्तप्ता सीनेषु धर्मपरिक्लिष्टेयं मही नववारिणा परिष्कृतवाद् वाप्यं विमु-
ञ्चति । अस्मिन् शैलेऽग्री अर्जुनवृक्षाः फुल्ला दृश्यन्ते । केनर्करभिदामिनोऽयं
गिरिः । प्रशान्तोऽग्र द्वावाणिः । एवं शान्तरिपोः सुषीद्वर्ण-
वायमनकुस्त इति वक्ष्ये । येऽत्र इमे पर्वतास्तिष्ठन्ति ते प्रशान्नाध्ययना वटव
इवाऽऽभान्ति । मेघरूपाणि हि वृष्णाजितानि धारयन्तीमे । गुहा एव मादनापूरितनपा
शब्दवन्ति मुक्ताणि । हृषीभिः वनानिरिव विष्टुद्भिरभिनाडिनमम्बरम्, तथा
चास्य स्तनितरपो निर्घोषः ध्रुयते । इयमग्रतः स्फुरन्ती नीलमेघाधिता विष्टुन्लता
रावणस्पाङ्गे स्फुरन्ती वंदेहीव मे प्रतिभानि ।”

तथा चः—वहन्ति वर्णयन्ति नदन्ति भान्ति,

ध्यायन्ति नृत्यन्ति समादवसन्ति ॥

नद्यो घना मतपत्रा बनान्ताः,

प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ [रामायणे]

रामायणं नारतोपाचरप्यवहारस्य, परम्पराया, गृह-ममाजयव्यायादव
यथायं स्वरूपं चिप्रयति । राज्ञां मय्यप्रतिज्ञत्वं, दण्डेन च धर्मरक्षणम्, आश्रितजन-
संरक्षणं, पन्थाः सतीत्वं, पानिद्रग्यञ्च, पण्युः प्रेमादिकञ्च मय्यकवेन यनोव परि-
पृक्तया गिरा पुररक्षरीति ।

हेमन्तवर्णनम्

म वदाविप्रनाथायां शर्वर्पा रघुनन्दनः ।

प्रययावर्निनेवार्य रक्षां गोदावरीं नदीम् ॥

प्रह्व कञ्जहस्तस्तु सीतया सह वीर्यवान् ।
 पृथतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥
 अयं स कालः सम्प्राप्य प्रियो यस्ते प्रियवदः ।
 अलङ्कृत इवाभाति येन सर्वतर शुभः ॥
 नीहारपुष्पो लोकः पृथिवी सस्यमालिनी ।
 जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥
 प्राज्यवामा जनपदा सपन्नतरगोरसाः ।
 विचरन्ति महीपाला यात्रार्ये विजिगीषवः ॥
 सेवमाने दृढ सूर्ये दिशमन्तःसेविताम् ।
 विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥
 प्रकृत्वा हिमकोशादधो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम् ।
 यवार्धनामा सुव्यक्त हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥
 रविसन्तान्तसौभाग्यस्तुषारावणमण्डलः ।
 निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥
 दूरमप्सुवित सूर्यं शशाङ्कु इव लक्ष्यते ।
 स्पृशन् सुविपुल शीतमुदकं द्विरदं सुखम् ।
 अत्यन्ततृपितो बभूव प्रतिसहरते हरम् ॥
 एते हि समुपासीना विहगा जलधारिणः ।
 नावगाहन्ति सलिलमग्नलभा इवाहवम् ॥

[वाल्मीकीयरामायणे]

अहो ! वीरश्रीश्रीविजयो वाचा प्रवाहः । वस्य सचेतसद्चेतो न समा-
 ह्वारयेत् ।

रावणप्रार्थनामञ्जु

* * * * *

पञ्चदासोऽशतानि त्वां, सर्वाभरणभूषिताम् ।
 सीते, परिचरिष्यन्ति, भार्या मे भव शोभने ॥
 प्रत्युवाचानवलाङ्गी, तमनादृत्य राक्षसम् ।
 “महाचलमिवावम्य महेंद्रसदृशं पतिम् ॥
 महोदधिमिशालोम्यमहं राघवननुव्रता ॥
 पूषंश्चन्द्रनिभं शूरं राज-नुव्रं जितेन्द्रियम् ।
 पृथुवीर्यं महारवीर्यमहं राघवननुव्रता ॥

* * * * *

त्वं पुनर्जम्बूको व्याघ्रौ मामिच्छसि दुर्लभम् ।
 नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रनामया ॥
 सिंहस्य ग्राह्यो मामं मुखादादातुमिच्छसि ।
 यो रामस्य प्रियां भार्यां बलात्त्वं हर्तुमिच्छसि ॥
 त्वं क्षुर जिह्मना लेशि मूढ्या स्पृशामि लोचने ।
 यो रामस्य प्रियां भार्यां पापबुद्ध्या निरोदसे ।
 व्याघ्र्यास्तद्वनपुत्रायाः प्रजामादातुमिच्छसि ।
 यो रामस्य * ... * ... * ... * ॥
 अवसग्य शिलां कण्ठे सागरं तत्तुमिच्छसि ।
 यो रामस्य * ... * ... * ... * ॥
 कृष्णसर्पमतिशुद्धं निश्चलन्तं महाविषम् ।
 स्प्रष्टुमिच्छसि हस्तेन यन्मा त्वमभिकाञ्क्षसे ॥

[वाल्मीकीये अरण्यकाण्डे]

अहो कीदृशमोज-सम्भूतं काव्यम् । नूनं काव्यान्तरेषु दुर्लभम् एता-
 द्दशैर्वर्णनम् ।

‘वाल्मीकिः काव्य-मुपमा’ ।

तत्त्वतो विमृश्यमाने सुनरा स्पृष्टोन्नवनि यद्राधावग्रेऽस्त्रिचानि महाकाव्य-
 लक्षणानि ब्रूणोच्चरीभवन्ति । वाचामुदात्तता, घटनादिग्यासञ्चानुरी, रमणीय-
 वृक्षानां बिलक्षणं चित्रणम्, रमणीयं प्रकृतिवर्णनम्, काव्यकला-पूर्णता, विविध-
 छन्दसां प्रसर, ओजशान्तिमयी च शैली । तदेवविधा कापि अनितरसाधारणी
 काव्यमुपमा एवास्व सर्वानिदालोकप्रियत्वे हेतुः ।

रामायणस्य मधुसूयन्दिनि काव्यधाराप्रवाहे विजिमग्ग्य न कस्य सहृदयस्य
 परिस्पन्दते हृदयम् ! भारतीया महाकवयो भूयसां वाल्मीकिः काव्यकला प्रनाविताः
 प्रतीयन्ते । रामायणत एव काव्यप्रणयनस्कृतिस्तत्तदपन्धनेन समवधारणेऽपि
 नास्ति काव्यन्युक्तिः । ‘उपमा कालिदासस्येति’ तन्प्रमिद्धे. बीज रामायणीयोरमा-
 मालामेवानुमन्दधाति । अशोकवाटिकायां निवसन्त्याः सौताया. वर्णनमेकौन-
 श्रिगदुपमामालया रमणीयरूपेण प्रपञ्चनम् ।

“अमृतेनापवादेन कीर्ति निपतितामिव ।

आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिक्षितामिव ॥

सजामिव महाकीर्ति श्रद्धामिव विमानिताम् ।
 पूजामिव परिसोभामाशा प्रतिहृतामिव ॥
 * * * * *

[रामायणमुन्दरकाण्डे १९ सर्गे]

शोकसागरनिर्दण्डमप्यद्भुतत्वेण कृतम् —

‘रामशोकमहावेग सीताविरहपारण ।
 स्वसितोमिमहावर्त्ता चास्पफेनजलाविल ॥
 बाहुविक्षेपनीनौघो विक्रन्दितमहास्वन ।
 प्रकीर्णवेशशंखाल कंकेयीवडवामुल ॥
 धस्मिन् बल निमग्नोह कौशल्ये राघव विना ।
 दुस्तरौ जीवता देवि मयाय शोकसागर ॥

कीदृशीयमद्भुतोपमाकाव्यमहासरित् आदिकवेर्हृदयात्प्रावसंत । काव्य-
 ससारे वाल्मीके वाचा परस्तात्पुरस्ताद् वा न किञ्चित् सादृशं प्रादुर्बभूव काव्यम् ।
 “अनुवाल्मीकिं खलु कवयो वाचिभावे चे”ति लोकोक्ति सर्वथा यथार्था । स्वभाव-
 वर्णने, चरित्रचित्रणे, मानव-मनोगत-भाव विलास प्रदर्शने, वन-पर्वतसरिताभमादि-
 रूपनिरूपणेऽद्यापि आदिकविरय सर्वान् कवीन् अतिशेते । नून सहजा सरला सम-
 लङ्कृता वाल्मीकेभरती । आदिकविरेव नूनयासीद् वागर्थशिल्पिना गुह्यरित्यत्र तु
 को नाम सदिह्यते । वस्तुतस्तु काव्यमबीद रामायणमिति वृत्तायते, भारतीयसंस्कृते-
 रादर्शरूपञ्चेति अलमति पल्लवितेन ।

रामायणीयरामराज्यम्

रामराज्यस्वरूपमपि किञ्चित्प्रणिभालनीयम् —

अहन्यहनि रामस्तु कार्याणि स्वयमेव हि ।
 प्रत्येवंसत धर्मात्मा सह धातृभिरभ्युत ॥
 धर्मेण रक्षतस्तस्य हृष्टपुष्टजनकुला ।
 बभूव पृथिवी सर्वा धनधान्यसमृद्धिनी ॥
 निदंस्पुरभवल्लोको नानर्थं कश्चिदस्पृशत् ।
 न चापि बृद्धा बालानां श्रेतकार्याणि कृवंते ॥
 सर्वं प्रमुदितञ्चासीत् सर्वो धर्मपरो जन ।
 दृष्ट्वा धर्मपरं रामं न चाहिसत्परस्परम् ॥
 आसीद्वर्षशतायुश्च तथा पुत्रसहस्रवान् ।
 निरामयो विशद्भुव रामे राज्यं प्रशासति ॥

नित्यपुष्पा निरुपलस्तरेदम्भन निद्रणा ।
 काले वपेति पञ्चन्य सुप्रस्पशंस च भाग्य ॥
 न कदर्यं कश्चिन्नामीदृशानृतो न शठोऽपि वा ।
 न मानो न च सरम्भो न नृशतो न फत्यन ॥
 नरा स्वदारनिरना नार्थश्चानन् पतिद्रवा ।
 सुग्रता धृतिमन्तश्च मरा आसम्भया स्त्रिय ॥
 नानाहितान्निर्नायिन्वा नानुजुनं च नास्ति च ।
 स्वधर्मनिरताश्चासन् सर्वे तत्र द्विजातय ॥
 यज्ञाप्ययननिष्ठाश्च विरताश्च प्रतिग्रहान् ।
 नामयी न चोद्विग्नो नातुरो न भयान्वित ॥
 तत्रैव प्राकृतो नासीद् दक्षिणो वा पुरोत्तमे ॥ इत्यादि

[बाल्मीकीये]

राग्येन कीदृशेन भवितव्यमिति रामराज्योपवर्णनेन कविनाऽतिवास्तव्या
 निर्दिष्टम् । नूनं धन्यः स कश्चिद्वृषा, जननी च तस्य धन्या, मस्कृतसाहित्यादणो-
 दये यस्य वाणी आदिशब्दे छन्दोजलदृष्टता विद्वन्मन्त्राङ्गणे उदयभाससाद इति ।

विहगावलोकनम्

विहगावलोकनेनाश्वगम्यते, यदखिलं महाकाव्यलक्षणांश्चिन्ना रामायणा-
 भिष महाकाव्यमिदं मस्कृतसाहित्यमदिरस्य स्वर्णकलशायमानं निखिलनिशाधि-
 बाध्यगुणगणगरिष्णा सर्वाभिनन्दित्वेन राराजते । स्यान् एष खलूक्तमेतन् —
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महोनले ।
 तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रवरिष्यति ॥

१ महाकाव्यरूपानि —

सर्गवन्धा महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

मदगः क्षत्रिया वापि धीरोदानगुणान्वितः ॥

तत्र सुगदश्च पुनः —

एकवृत्तमयं पद्यं खमानेऽयमूनकं ।

नानावृत्तमयं क्वापि सुगदश्चैव दृश्यते ॥

तत्रापि—शृङ्गारवीर्यानामानकाङ्क्षी रम इष्यते ।

अष्टमगान्धर्वं तु ध्युन विगातांश्च नाधिकम् ॥ इति

अथैव बाल्मीकिमुनिनादस्यानीयं प्रसिद्धं योगवायिष्ठासुमध्यात्मविषयकं
 महाकाव्यमपि अनित्यमापारणं मस्कृतसाहित्यमूजि अनिनास्वरं रत्नम् ।

अस्य महाकाव्यस्य भाषा प्राञ्जला, ओजस्विनी, ललितमधुरा प्रसादगुण-
गुम्फिता च । भवतानां मध्यता, छन्दसामौचित्यं, रसानां सुरसरिरिवाकः, अल-
ङ्काराणामाभरणं नूनं परिपूर्णतमवगाहते । मानवीयान्तःप्रकृतेः सालङ्कारं निरु-
पणं, नैसर्गिकं विश्लेषणं, बाह्यप्राकृतिकदृश्यानां सजीवचित्रणं, गिरिनिशंरसरिता-
थन्यलताद्रुमकुसुमपङ्क्तुप्रभृतिवर्णनञ्च यादृशमत्र सम्पद्यत न तादृशमन्यत्र
सुलभम् ।

रामायणं हि नाम भारतीयपरम्परायाः संस्कृतेष्वङ्गमूलधूडमव्यभिचरितं
चित्रम् अनिवर्चनीयमतोव चारतया ग्रन्थाति । अतएव काव्यमिदमतिमात्रं सर्व-
लोकप्रियतां गतम् । प्रायशः सर्वेऽपि संस्कृतमहाकवयो रामायणादेव तां कामपि
कमनीयां कवित्वस्फूर्तिमविन्दन्त । रामायणगतोपास्थानान्येवावलम्ब्य भूम्या
स्वीयानि रूपकाव्यानि तैर्निरमायित । सा किल कालिदासस्य कापि कमनीया
कृतिः रघुवंशाभिधं महाकाव्यं नाम रामायणीयरेवोपमालङ्काररसोपवर्णनैरनु-
प्राणितमवलोक्यते । अतएव स्यात् एव, केनाऽप्युद्भूतम् 'मधुमयभूषितां नार्ग-
वशां महर्षिः ।' इति

वाल्मीकेः समयः

यद्यपि वाल्मीकिसमय इदन्तया निर्णेतुमुपकरणसौलभ्याभावात् सुकरम् ।
तथापि अन्तर्बहिर्भयविधिसाक्ष्यमाश्रित्य, यत् किञ्चिन्निरुद्धं सुशक्तं तदिह समासेन
प्रस्तूयते । जैनवीर्ययोः साहित्ये रामगाथाविर्देशः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तत्र भवता जैन-
कविर्विमलसूरिणा किल रामचरितं प्राकृतभाषया निबद्धे 'यउमचरिया' इत्येव समुप-
वर्णितम् । एतत्साध्यरचनायाः कालः प्रायशः षष्ठे ६२ तमेऽब्दे सम्भाव्यते । एवमेव
बौद्धविनाशद्वयोपेणाऽपि स्वकीये बौद्धचरिते सुन्दरकाण्डस्य रमणोपोपमावलापस्य,
उत्प्रेक्षानिवयस्य च सङ्कलनं कृतम् । बौद्धजातैष्यपि बहुत्र रामकाव्याः समुप-
लभ्येतेतद् धीरमाकलयाम, वाल्मीकेः समयः उपनिबन्धेभ्यः पुरातन एवेत्य-
ङ्गीकारे न बाध्यापत्तिः । स एव बाह्यसाक्ष्यमुद्दिश्य निर्णयः । अन्तःसाक्ष्यमा-
लम्ब्यापि, समान एव निर्णयः सम्भवति । प्रसिद्धमेवंतत् यल्लोकविश्रुतस्य पाटलि-
पुत्रस्य प्रतिष्ठापनं, राज्ञा अज्ञातशत्रूणां शंस्तात्यञ्चगतवर्षपूर्वं कृतम् । तच्च पाटलि-
पुत्रं बौद्धग्रन्थेषु पाटलिग्रामनाम्ना प्रसिद्धम् । रामायणे च रामः शोणगङ्गातट-
मतिवर्षं पुरःसरति तत्र गन्धर्वं पाटलिपुत्रस्य नामापि न दृग्गोचरी भवति, तादृता-
प्यनमिदमापत्तिः, शंस्तात्यञ्चगतवर्षादेव रामायणस्य कालः, इत्येवेतिदृष्टविदां
निर्णयः इति रिक् ।

महाकविः महर्षिः व्यासः

महाभारतम्

कः सन् महाभारतस्य प्रणेता ?—महर्षिः व्यासः—महाभारतस्य रचना-
कालः—भारते राजनीतिवृत्तम्—महाभारतस्यादर्शोन्नेना—कूटशोकमुत्तेना-
पदेना—भारतीय-कथावस्तु ।

क खलु महाभारतस्य प्रणेता ?

महाभारतं हि नाम भूम्ना अनुष्टुप्छन्दोनिबद्धं महर्षिदृष्टाद्वैपायन-
व्यासमहर्षिणाः प्रणीतं कौरवपाण्डवयोर्द्वन्द्ववर्णनपरं अनेकाभ्यानीशान्नानगाया-
विभिः सुगुप्तिं, धर्मार्थकाममोक्षानां विदादिविवरणान्महं परमरमणीयं महा-
काव्यम् । उक्तञ्च महाभारते—

‘धर्मं धार्थं च कामं च मोक्षं च भरतर्षभ ।

यदिहान्ति तदन्यत्र यत्रेहान्ति न तत्त्वञ्चिन् ॥’

इदमद्भुतं महाभारतं नाम बृहदाभ्यासं व्यासेन त्रिभिर्वर्षैः प्रणिबद्धमिति
महाभारतादेवावगम्यते :

‘त्रिभिर्वर्षैः सप्तोऽथाय बृहद्वैपायनो मुनिः ।

महाभारतमाभ्यासं कृतवानिदमद्भुतम् ॥

भाग्यमाभ्यासमिदं पूर्वं ध्यामदेवः स्वशिष्याय वैशम्पायनायोंपदिदेश,
स च अर्जुनस्य प्रपौत्राय जनमेजयाय मर्षमन्त्रे आदयमानम् । तत्र लोमहर्ष्यगुप्तः
शौनकादिभ्यः श्रुयिभ्यः । एवं महाकाव्यमिदं त्रिभिर्वर्षभूमि- विभिन्नश्रौतम्यः
आविनम् । एवं आचरणानुधावणाद्वा मूलग्रन्थे किञ्चित्कवेनेष्टुद्धिः स्वाभाविकोति
न सम्भावनाकोटिमनिकामति । तदेवमुत्तरोत्तरवृद्धिमुत्पन्नमिदं लक्ष्मणरामिन-
इतिशान्महं संवृत्तम् । एवंविधक्रमेण व्यासमहाभागेन विरचितं पूर्वं १ अध्याय-

१. विषयानिगद्यवाङ्मयमन्त्रिवेनादि भाग्य ‘पञ्चमो वेद’ इत्यभ्यासनापने ।

२. ग्रन्थोऽस्मिन् कौरवपाण्डवयोर्द्वन्द्वे पाण्डवानां ज्ञानस्य जयमोक्षवर्णनात्

प्रथममर्षो ज्ञानस्य लेने । ततोऽनन्तर भाग्यनिनि मज्जाम् ।

नारायण ममकृत्य नरञ्च नरोत्तमम् ।

देवी मरुत्वनी व्यास ततो जयमुदीरयेत् ॥

इत्यत्र अत्र तदर्थोऽन्तर्भवेति ।

मिदं वंशम्पायनेन प्रवर्द्धितं भारतं मण्डलम् । तस्मिन् नरः सौमित्रा महाशक्तिं
महाभारतमिच्छन्नादधत्त । जयार्थं याम्ये ८८०० मितान्गोत्रा प्रभवन् ।
भारतार्थेऽपुन २४००० मिता, 'यन्मुविजगिताहसी यत्रे भागतमहिताम्' । ततः स
दुन सौमित्रा लक्षमितः शोभमवलिता कृता इति पादः सा यदि दुःप्राप्तमिदम् । यान्नु
यास्तविश्वी इत्येवमस्या हरिवंशमहितायो १६,२४४ मिता दृश्यते । यन्मुहमि-
पाप्याये वर्णितमूह्यनुसारेण समस्ते महाभारते अध्याया १९,२३ मन्गारा गोत्रा-
इव ८४,२४४ मिता । तिलपर्वणो हरिवंशस्य १२,००० मिता । सर्वे मन्नुप
१६,२४४ इत्येव इति सत्यं यस्तविश्वी सत्या अवधार्यते भारतीये ।

यद्यपि महाभारतमिदं वंशम्पायनेन सौमित्रा चान्जानोपाध्यायनमङ्गुलनेन
यहृषलेपरीकृतम् तथाऽपि महर्षिप्यातविरचिनमेवेदमिति सर्वज्ञमनम् ।

महाभारतमिदं भादि-सभा-यन-विराट्-उद्योग भोष्म शोभ-वर्ण-मन्त्र-
सौमित्र-नग्री-शान्ति-अनुशासन-अद्यमेध-आधमवाम-मोक्ष-महाप्राप्त्यानिव-स्वर्गा-
रोहणाख्यैरष्टादशभिः पर्वभिनिबद्धम् । तत्र प्रधानवधोक्त्यानेन सहानेवमिति
आध्यानोपाध्यायानि सङ्कलितानि । तेषु १—शान्ति-लोपाध्यायन, २—मन्त्रोपा-
ध्यायनम्, ३—सावित्र्युपाध्यायनम्, ४—रामोपाध्यायनम्, ५—नलोपाध्यायनञ्च
प्रधानानि । भोष्मवर्णणि च भगवद्गीताप्रकरणमतीव महत्त्वपूर्णं रोचिष्णु विश्व-
विरयातञ्च । प्रकरणमिदमष्टादशाध्यायेष्वनिबद्धम् स्वतन्त्रतः शोर्वरनुस्यूतञ्च ।
विश्वसाहित्यस्य न कोऽपि ग्रन्थस्तादृशी प्रशस्तिं प्रतिष्ठाञ्च लेभे यादृशीं महाभारते
उपनिबद्धा गीतेभिः । अस्या असङ्ख्याताष्टीका विलसन्ति विविधानु भाषानु ।

महाभारतस्यान्तिमो भागश्च हरिवंशाख्यो १२,००० इत्येकालङ्कृतः ।
अस्मिन् भगवत् श्रीकृष्णस्य वक्षवर्णनं कृतम् । महाभारतस्य विद्वानितित्याका-
ष्टीका सन्ति । यासु नारायणसर्वज्ञनिरचिता 'भारताख्यप्रकाशा'स्या, अर्जुननिधि-
विरचिता 'भारताख्यद्विपिका', नोलकण्ठविरचिता 'भारतभाष्यद्विपिका' नाम्नी चातीव
प्रसिद्धा । महाभारते गीतायञ्चरत्ननाम्ना प्रथिता श्रीमद्भगवद्गीता, भन्-
स्मृति, गजेन्द्रमोक्षो, भोष्मस्तवराजो, विष्णुसहस्रनाम चेति पञ्च सन्दर्भा निर-
तिशयगौरवशालिनो महत्त्वपूर्णश्च ।

महर्षि. व्यास

महर्षिर्वास्त एव महाभारतस्य प्रणेतामुख्य इति निश्चितप्रायम् ।
सोऽयं महर्षि पराशर्य, वेदव्यासः, कृष्णद्वैपायनः, सत्यवतोमुत, इत्यादि-
नामनिरपि प्रथितः । अस्य जनको महर्षि पराशर जननी च सरस्वतीनाम्नी

देवी परमविदुषी । योज्यं व्याप्तो यद्वशात् विद्यमान इति महानाग्न्याध्वनाद-
गच्छान् । यद्वशात् विद्यमानं च विदुषा भूयान् मननेदः । केचन श्रीमन्नान्नान्
पूर्वं १६००, १५०० वर्षमस्मिन् काले इति निदिशन्ति । अदरे श्रीमन्नान्नान्
पूर्वं प्रिमहर्ष ३००० वर्षमस्मिन् व्यदम्यावयन्ति । परन्तु श्रीमन्निर्वाणे तृतीये वा शतके
अप्योज्यं विद्यमानं आसीदिति तु सर्वे एव स्वीकुरुन्ति ऐकमन्त्रेण । हेतुमेव च ते पुर-
ातनानि स्मरन्ति ४४२ शतके एकस्मिन् शिन्धवे—“शतसाहस्र्या मंहिताया
वद्व्यामेनोक्तम्” इति वचनम् विनिगमकल्पेन ।

कदचास्य रचनाकालः ?

महानारतस्य पर्यालोचनादवगम्यते यस्य रचना रामायणाद् बहो-
राजादनन्तरं सञ्जाता । योज्यं साम्प्रतिको भेदः उभयोर्वृहद्ग्रन्थयोरनयोः
परिणतः । तन्तु भूयान् कालमवेक्षते । नहि अन्वीयमा कालेन न शक्यमस्मदः ।
रामायणे या धर्ममोक्षा धर्मज्ञानरचना विनाशने न मा महानारते ।
रामायणे कृष्णा, भावुकता, मयमः, मारुत्यं, श्यायः, कर्तव्यबुद्धिः, प्रेमभावः, धृढा,
मानवता, भक्तिः, धर्माभक्तिश्च धार्मिकी मनुजवला देवोपमाना च खानानि न
सादृशी महानारते । महानारते तन्तु दर्पः, योद्धव्यं, मोक्षा, धर्माधर्मविज्ञानभावः,
परस्वत्वापरहणम्, स्वायत्तानुपगमम्, आप्रहृष्टश्रित्वमिन्द्रादेनामवाञ्छनोदानां
श्रित्तुमानाजन्तनाम्पदीनूतानां तत्त्वानां माध्यायमामोन् । रामायणे तु विनुरा-
जया प्राग्यं राज्यं पत्न्यय रामो जनं गच्छति । लक्ष्मणो योष्ठभ्रातुः सेवा-
शुभ्रशर्ष तमनुमरति स्वकीयां प्रागव्यभामूर्ध्वनामयोध्याजनेव पत्न्यय ।
भरतश्च पुनः स्वविनुराजान्मयाव्यामाकलय्य राज्यं न स्वीकरोति, भगवतो राम-
चन्द्रस्य चरणराज्ये आदाय मन्त्राद्-प्रतिनिधिभवेन तैः श्रुत्य पुनः राज्यायमरं
निर्भरमभूति कर्तव्यधिया । मोक्षान्तरस्य राज्ञस्य वधः, विनीयनाय च तद्राज्य-
पुरावरणम्, तत्र प्रजाप्रमादनीयता सीतायाः परिचायः । इत्येव महानारते,
दुर्मोघनेन शीरवाधिराजेन बाण्डवता राज्यापरहणम्, छत्रकीर्तनम्, शोषणाधी-
नापरहणं, यद्विशारदाय भूयान् प्रयत्नः, श्रीहृष्टम्यावि भगवतो महापुरुषस्या-
पमानोत्तारद्वयः, ‘मूढ्य नैव दास्यामि विना यद्वेन वेद्यः !’ इत्यादिपरहणम्,
इत्येवमानीयकोदप्रतिनी महीयान् विरपांसः न कश्चित् स्वयं कालमस्मदः ।
परमहृष्टाणि वर्पानि अपेक्षते नादृशेनमासुल्लूहकस्याम । इति हेतोरेव काल-
विदुषिः व्यक्त्याव्यते दन्महानारतस्य रचनाकालः स्मिन्पूर्वं अनुशानमिति ।
यतः श्रीमन् ४४२ वर्षे समुद्रनाविते एकस्मिन् शिन्धवे—

“शत साहस्र्या मंहिताया वद्व्यामेनोक्तम्”

इति वचनात् एतच्छिलालेखसमयात् २००, ३०० वर्षपूर्वमेवास्य रचना सम्भाव्यते । लोकमान्यतिलकमहोदयेन चास्य समय त्रैस्तपूर्वं ४४० वर्षातिथिश्चत्पूर्वतनो निर्धारितः ।

महाभारते राज्यतन्त्रम्

संस्कृतसाहित्ये राज्यतन्त्रपरिचायकेषु सन्दर्भेषु महाभारते कौटिलोपाय-शास्त्रञ्चेति ग्रन्थद्वय प्रधानभाव जुषते । तत्रापि महाभारतम् अतिमहत्त्वपूर्णं विदावञ्च भूम्या, आकरग्रन्थ इवादिश्यते । शान्तिपर्वणे राज्यधर्मप्रतिपादकाध्यायेषु नृपते कर्त्तव्यप्रदर्शनपुरस्सर शासनव्यवस्थाया प्रधानाङ्गानां सुविदाव विवेचनं कृतमवलोक्यते । राज्यस्य राजतन्त्रस्य^१ चोपक्रममुद्दिश्य महनीया सिद्धान्ता निर्धारिता । अनेकेषु आध्यायेषु^२ नृपाणां सचिवानाञ्चोत्तरदायित्वपूर्णानि कर्त्तव्यानि निर्विष्टानि, अग्रे च कनिषथाध्यायेषु^३ करव्यवस्था प्रपञ्चिता । राज्य-नृत्पानाञ्चापि कर्त्तव्यकमाणि विवृतानि । स्वराष्ट्रशासन-व्यवस्थाप्यमुद्दिष्टा सङ्ग्रहेण । यद्यपि रामायणेऽपि राज्यधर्म-राजमहत्त्वपुण्ड्रस्तरभराजकस्य राष्ट्रस्य दोषा निर्दिशनास्तथाऽपि न तथा वैदग्ध्येन यथा भारते । परराष्ट्रनीति-सन्धि-विग्रहादि विषया अपि सम्यक् तथा विवेचिता यथा न तत्पूर्ववर्तिग्रन्थेषु कुत्राप्युपलभ्यन्ते । शान्तिपवातिरिच्यपि सभापर्वणि राज्यव्यवस्थाया किमपि रमणीयं निरूपणं सवृत्तम् । आदिपर्वणि च, स्थितिविशेषमुद्दिश्य शासनसञ्चालननिर्भर-परिकरेषु कूटनीतिरूपपरिहायत्वेनोपविष्टा । सभापर्वणे द्वात्रिंशत्तमे, वनपर्वणश्च पञ्चविंशत्तमेऽध्याये आपद्धर्मस्य मनोहारि वणनं विहितम् । महाभारतादवगम्यते पुराकाले न राज्यमासीन्नापि राजा । सर्वाः प्रजा धर्मेणैव परस्परं रक्षन्ति स्म ।

^१ नियतस्त्व नरव्याघ्रः । शृणु सर्वमशेषतः ।

यथा राज्यं समुत्पन्नं आसीत् कृतपुणोऽभवत् ॥

^२ नैव राज्यं न राजासीन्न च दडा न दाण्डिकः ।

धर्मैर्नैव प्रजा सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

१ अध्या० ५६, ६६, ६७ ।

२ अध्या० १६-१९, ७०-७८, ७९, ८०, ८१, ८२ ।

३ अध्या० ७१, ७६, ८८, ९७, १२०, १३० ।

४ अध्या० २०, ८६, ९९, १००, १०३, ११० तथा ११३ एते अध्यायाः परामर्शनाः ।

पात्यमानाम्नाम्याऽन्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत ॥

दैन्यं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत् ।

प्रतिपत्तिवियोगाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥

इत्यनेनेतदपि ध्यन्मने यावद्धर्मभावः प्रजासु जागृक्स्तावदेव योगक्षेमकुशलता-
शान्तिसमृद्धिसाम्राज्यं चरोर्वर्त्ति अन्यथा तु उपप्लव एव प्रवर्त्तते । धर्मभावविधुरे
हि राष्ट्रे प्रजानियन्तु राज्ञो महतो आवश्यकता, इत्येव राज्यव्यवस्थोदये धीजम् ।

उक्तञ्च रामायणेः—

नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।

मत्स्या इव प्रजा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥

इतिवृत्त्यै राज्यव्यवस्था प्रवृत्ता । प्रजामु राज्ञोऽतुलप्रभावघोतनार्थं
तस्मिन् देवत्वमारोपितम् ।

कुरुते पञ्चरूपाणि कार्ययुक्तानि यः सदा ।

भवत्यग्निस्तिषादित्यो भृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥४१॥

यदा ह्यासीदतः पापान् बहत्युग्रेण तेजसा ।

मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥४२॥

यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।

धेमञ्च वृत्रा प्रजति तदा भवति भास्करः ॥४३॥

अशुर्बाँदव भवा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।

सपुत्रपौत्रान् सामात्यान् तदा भवति सोऽन्तकः ॥४४॥

यदा स्वधामिषान्सर्वान् तीक्ष्णदंष्ट्रैर्नियच्छति ।

धामिर्बाँदवानुगृह्णाति भवत्ययं यमस्तदा ॥४५॥

यदा तु धनधाराभिस्तर्पमन्युपकारिणः ।

तदा वैश्रवणो राजा लोके भवति भूमिप ॥४६॥

[महाभा० १२।६७]

नृपतन्त्रगणतन्त्रयोगणतन्त्रसमुद्रत्यर्थं निर्दिशति :—मन्त्रिमण्डले षोडशा

गुणवन्तः पुरुषाः सन्निवेशनीयाः —

प्रजान् शूराग्महोत्साहान् वरमगु म्भिरपोदवान् ।

मानयन्तः सदायुक्तान् विवर्धन्ते गणा नृप ॥

द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।

वृद्धाग्व्यापन्सु संमूढान् गणान् मन्तारयन्ति ये ॥

[महाभा० १२।१०।१२०-२१]

अपि च —

चारमन्त्रविधानेषु कोयसनियमेषु च ।

नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणा ॥

[महामा० १२।१०७।१९]

अन्यत्रापि—

इति वाचा मधुरया इलक्षणया सोपचारया ।

स्वरधोनन्धवसुजोद्योगमाधाय बालकित् ॥

[महामा० १२।८७।३४]

साम्राज्यवृत्तप्रज्ञानाय बुद्धिशालिनो गुप्तचरान् चारान्निषीजयेत् कालवि-
मृषं यत प्रजासु कोऽप्यङ्गेकपे कुलप्रसरं पदं न निदध्यात् । प्रजासङ्गोपनमेव
रात परमो धर्मः । प्रजारक्षण विधास्थामीति प्रतिज्ञावान् हि राजपदयोग्यं नान्यं ।
यदि राजा घृतरक्षणव्रतो प्रजां न रक्षति, प्रतिज्ञाञ्चोत्सृज्यते तर्हि प्रजया व्रणो
भवति इत्यादिष्टम् ।

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिषः ।

स सहत्य निहन्तव्य इवेव सोन्माद आतुरः ॥

[महामा० १३।९६।३९]

अतः राज्ञो हि ॥ परमो धर्मः यत्प्रजारक्षणज्ञानम् । स च धर्मः भूतिमिच्छता-
नुपेण सर्वात्मनाऽनुष्ठेयः ।

‘यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वप्रियं मनसोऽनुगम् ।

गर्भस्य हितमत्यर्थं तथा राजाऽप्यसशयम् ॥

[महामा० शा० अ० ६०]

यदा नृपः प्रजाया हितं नाभिनन्दति, स्वार्थं प्रस्तापयन् विषयविभास-
लो नृपः क्षणिकमदोन्मत्तः प्रजाञ्जलं विदलति, उत्सादयति च क्षुब्धदिल्लता, समुच्छिन्नं
च धर्मं न ह्यराष्ट्रस्य तदा स आमन्त्रयते अराजकता, जातिं क्षामयते, अशान्तिञ्च
प्रचल्यति, समस्तमपि राष्ट्रं रोषान्स्पन्दयति सत् सर्वधुबान्धव विनश्यति ।
अतः अराजकता नाभिवाञ्छन्ति विपश्चित्तो राजानः । उक्तञ्च महाभारते —

‘अराजकञ्च राष्ट्रञ्च धर्मो न व्यवतिष्ठते ।

परस्परञ्च छादन्ति सर्वथा धियराजकम् ॥

न धनार्थं न क्षारार्थं स्तेपां येषामराजकम् ।

प्रीयते हि हरन्त्या परवित्तमराजके ॥

यदास्य उदरन्त्यस्ये तदा राजानमिच्छति ।
पापा ह्यपि तथा क्षेमं न लभन्ते यदाचन ॥
एकस्य च द्वौ हरती द्वयोश्च बहवोऽपरे ।
अदामः त्रिघने दामो द्विघने चावलाग्रियः ॥
राजा चेन्न भवेन्नलोरे पृथिव्या दण्डधारकः ।
जले मय्यानिवान्मयन् दुर्जनं बलान्नरा ॥

[महा० शा० प्र० ६३]

धर्माय राजा भवति न कर्मकरणाय तु ।
मान्धानरिणि जानीहि राजा लोकस्य रक्षिणा ॥
राजा चरति चेद्धर्मं देववार्धकं कल्पने ।
स चेद्धर्मं चरति मरुतार्धकं कल्पने ॥
यस्मिन् धर्मो विराजते तं राजानं प्रचक्षते । ।
* * * * *

लोकप्रजनमेवाय राजा धर्मं सनातन ।
सत्यञ्च रक्षणञ्चैव दण्डहारस्य चार्जवम् ॥
न हिम्यान्परितप्तानि दीपं काले च दापयेत् ।
जिज्ञासुः सन्ध्याङ्कालो नृपो न चलते पथे ॥
चातुर्वर्ण्यञ्च धर्माच्च रक्षितव्याः समर्पिताः ।
धर्ममहुररक्षा च राजा धर्मं सनातनम् ॥

[महा० शा० प्र० ५७]

राजैश्च वर्ता भूतानां राजैश्च विनाशकः ।
धर्मानां च भवतीत्यादधर्मानां विनाशकः ॥

[महा० शा० प्र० ११]

रक्षाधिरणं युद्धं तथा धर्मानुष्ठानम् ।
मन्त्रविद्या मुक्ता काले चन्द्रविशदने कुर्यात् ॥

[महा० शा० प्र० ८३]

धर्म्यवधायै दीपं न यथावधे स्मृतं ।
सा चैव सन् धर्मादां धाम्न्य परिवर्त्तयेत् ॥
तस्मात्तस्मात् प्रजा राजा स्वधर्मं म्यास्येन न ।
अयोऽयं मन्त्रमनो हि प्रचरेत्पूर्वका इव ॥

[महा० शा० प्र० ११०]

यस्य स्फीतो जनपद, सम्पन्नप्रियराजक ।

सन्तुष्टपुष्टसचिधो दृढमूल स पार्थिव ॥ इति ॥

* * * * *

पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालव ।

सधना धान्यवन्तश्च दृढमूल स पार्थिव ॥

अपराधिषु यो दण्ड स राष्ट्रस्य विशुद्धये ।

विना येन न सन्देहो मात्स्न्यायो प्रवर्तते ॥

यस्मिन् हि सर्वमायत्त स दण्ड इह केवल ॥

[महा० शा० अ० १२१]

"महाभारते अनेकानि हितोपदेशपराणि व्याख्यानरूपेण सम्भूतानि पद्यरत्नान्यमूल्यान्यतीव रमणीयानि च समुल्लसन्ति । तत्रैकतमात् जयोपाख्यानात् विदुलोपाख्याननामधेयावस्थितेन रत्नानि विद्वदह्वयवज्रकानि अत्र पुरस्क्रियन्ते —

अलात तिन्नुकस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ।

मा तुपाग्निरिवरन्धि धूमस्यैव जिह्वीविषु ॥

मुहूर्तं ज्वलित श्रेयो, न च धूमायित चिरम ।

मा ह स्म कस्यचिद् गेहे जनि रात्रौ मुहु र्वर ॥

दृष्टापूरुतं हि हे बलीव 'कीर्तिश्च सकला हता ।

विच्छिन्न भोगमूल ते, किं निमित्तं हि जीवसि ॥

यस्य धूत न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।

राशिबद्धनमात्र स, नैव स्त्री, न पुन पुमान् ॥

विान सपसि सत्ये च यस्य नीचचरित मश ।

विद्यायामयलाभे वा मातुश्चकार एव स ॥

निरमर्ष निरुत्साह निर्वीर्यमरिन्दनम् ।

मा स्म सीमन्तिनी कवित् जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥

सन्तोषो र्व ग्रिय हस्मि, तयाऽनुक्रोश एव च ।

अनुरयानमये घोभे, निरोहो नाशने महत् ॥

स्वबाहुवल्माशित्य योऽम्युज्जीवति मानव ।

स लोके लभते कीर्ति पटत्र च शुभा गतिम् ॥

* * * * *

उभ्यातस्य जागृतस्य योक्तस्य भूतिभंसु ।

भविष्यतीयेव मन कृत्वा सततमश्रये ॥

* * * * *

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महो विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रून्श्च भदंति ॥

* * * * *

विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या धिया दीप्यमानं महाभागं महारथम् ॥
धृतिमन्तमनायुष्यं जेतारमपराजितम् ।
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणम् ।
ईदृशं क्षत्रिया सुते सुत सत्यपराक्रमम् ॥

भगवद्गीता

गीताया आत्मस्वरूपं निर्दिशन्तः श्लोका अतोव दक्षिरा भावसम्भूताश्च ।

ननं गीताप्रकरणं भारतस्यातीव भासुरं रत्नम् :—

न जायते म्रियते वा बन्धाच्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥
बाह्यास्तु जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽप्यराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्ध्यानि संयाति नवानि देही ॥

जातस्य हि ध्रुवो मण्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽयं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
अयं चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
तवः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि ध्वंशिष्यन्ति तेऽप्ययम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
'एतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोऽयमेव शरीरम् ।'
तस्मादुत्तिष्ठ कीर्त्तये युद्धाय कृतनिश्चयः ॥
'मुतदुत्ते समे कृत्वा सामानाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमवाप्स्यसि ॥

कीदृशं श्रुत्वाभर उपदेशः प्रेरणाप्रदश्चेति ।

महाभारतस्यादशोपदेशा

'शीलं प्रधानं पुरुषे तदस्येह प्रणश्यति ।
 न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥
 ॥ कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
 अन्तेष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥
 य एव यत्नं कियते परराष्ट्रविमर्दने ।
 स एव यत्नं कर्तव्यं स्वराष्ट्रपरिपालने ॥
 वृत्तं यत्नेन संरक्षेत् वित्तमायाति याति च ।
 अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हन्त ॥
 नृणामि भूमिस्वकं वाक्चतुर्थो च सूनृता ।
 सतामेतानि गेहेषु मोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥
 द्यूतमेतत्पुराकल्पे दूष्टं घोरकरं नृणाम् ।
 तस्माद् द्यूतं न सेवेत्, हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥
 परं क्षिपति दोषेण वर्तमानं स्वयं तथा ।
 यच्च कुप्यतीशानं स च मूढतमो नरः ॥

कूटदल्लोकमुखेनोपदेशः

'एकया द्वे विनिश्चित्य त्रीश्चतुर्भिर्यशो कुरु ।
 पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भवेत् ॥
 एवमेवाष्टमं तु यद्वाजप्रावबुध्यसे ।
 सत्यं स्वर्गस्य तोषानं पारावारस्य नीरिव ॥'

१ एकया—धुदया, द्वे—वस्तुभावत्तुं द्वे निश्चित्य, त्रीन्—मित्रोदासीनं
 शत्रून्, चतुर्भिः गामदानदण्डभेदे यशो कुरु । पञ्च—पञ्चर्षिद्वयाणि जित्वा षट्—
 गन्धि विग्रह-पान-आमन-द्वैधीभाव गाम-आश्रय-रक्षणं विदित्वा सुप्तं—स्त्रियोऽङ्गं
 मृगया पान वाक्पादस्य च पञ्चमम् । महच्च दण्डपादस्य मर्त्यदूषणमेव चेति सप्त-
 मं शत्रून् दोषान् हित्वा नरः सुखी भवेदिति तात्पर्यम् ।

महाभारतस्य सुभाषितानि

महाभारतस्य सुभाषितानि भव्य-भावनिर्भरानि कस्य हृदयमरोवरमान-
न्दोद्देष्टुं न विदधति —

अप्राप्तकालं वचनं बृहत्स्वनिरपि ब्रून् ।
 लभते बुद्धेरवज्ञानमवमानञ्च वैश्वलम् ॥
 किं हरिपत्यराजाणामुपदेष्टा सुवागपि ।
 तदणुर्तादृशं कुठारोऽपि कुर्वारिणि विहन्यते ॥
 यदथ्युतपर्मां वै प्रमाद्यन्ति न तच्छलम् ।
 धर्मं एवात्रमन्यानां यन्स्वलन्ति क्षलेष्वपि ॥
 अज्ञानघोऽघो यातपुच्छं नरे स्वंरेव कर्मभिः ।
 क्षणितेव हि रूपस्य प्रमादस्यैव क्षारकः ॥
 प्रसादो निष्कलो धर्म्य श्रेयश्चापि निरयं ॥
 न ते भर्तारमिच्छन्ति घण्टं धनिमिव स्त्रियः ॥
 अणुपूर्वं बृहत्पदवाद् भव्यपापेयुः सद्गतम् ।
 विपरीतमनायेयुः यथेष्टसि तथा कुरु ॥
 अकलानि कुरन्तानि समव्ययफलानि च ।
 अशक्यानि विप्रनूनि नारभन्ते विचक्षणाः ॥
 यद्वर्णो निष्ठते मन्त्रश्चतुर्वर्णस्तु जातुचित् ।
 द्विवर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन न गच्छति ॥
 किम् मे स्याद्विद्वद्भ्यां किम् मे स्यादबुधैः ॥
 इति सञ्चितं मनसा प्राप्तं कुर्वीत वा न वा ॥
 यद्वा यद्वा नेतारं भवे पण्डितनानिनः ।
 सर्वे मन्स्वमिच्छन्ति तद्बन्धमवमोदनि ॥
 न दैवमिति सञ्चितं त्यजेदुद्योगमापन्नान् ।
 अनुद्योगेन कर्मण्य निवेन्य प्राप्नुमर्हति ॥
 दैवयोगादुपनतां प्रतिज्ञाहोनमस्यदः ।
 अहम्पादेषु नश्यन्ति राजानामिव सद्गतम् ॥
 महीदूरा मदननं त्रियं लोकेषु विद्यते ।
 दानं मंत्री च भूतेषु दद्याच्च मयूरा च वाक् ॥
 यो दमयं प्रार्थयते धनयं घटने च यः ।
 सोऽयस्य तमशाप्नोति न चेष्टान्यो निवर्तते ॥

गुणेषु यत्न क्रियता किमाटोपे प्रयोजनम् ।
 विश्रोयन्ते न घण्टाभिर्गाव क्षीरेर्विजिता ॥
 कारणात्प्रियतामेति द्वेव्यो भवति कारणात् ।
 अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रिय ॥
 तेजस्विनि क्षमापने नातिकार्कश्यमाचरेत् ।
 अतिनिर्मयनाद्वह्निश्चन्दनादपि जायते ॥
 यदीच्छसि वशीकृत् जगदेकेन कर्मणा ।
 परापवादशत्येभ्यो गा चरन्तीं निवारयेत् ॥
 अनुगन्तु सता यत्नं कृत्स्न यदि न शक्यते ।
 स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं भागंस्यो मावसीदति ॥
 जीयन्ता भुज्या वेहे रिषवश्चक्षुरादय ।
 जितेषु तेषु लोकोऽयं ननु कृत्स्नस्त्वया जित ॥
 असहाय समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ।
 निघ्राते ज्वलितोऽप्यग्नि स्वयमेव प्रशाम्यति ॥
 सुमन्त्रिते सुधीक्रान्ते मुकृते सुविचारिते ।
 प्रारब्धे कृतबुद्धीना सिद्धिरप्यभिचारिणी ॥

भारतस्य प्रशस्तिरपि नितरा मनोहारिणी सम्पन्ना महामारते ।—

अयं ते कीर्तयिष्यामि कथं भारत भारतम् ।
 प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥
 पृथोस्तु राजन् धनस्य तथैवैवाकोर्महात्मन ।
 ययातिरम्बरीयस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥
 तथैव मुधुकुन्दस्य शिखेरीशीवरस्य च ।
 श्रुपभस्य तथैलस्य नृपस्य नृपतेस्तथा ॥
 कुशिकस्य च दुर्धर्यं गाधेऽन्वैव महात्मन ।
 सोमवस्य च दुर्धर्यं दिलीपस्य तथैव च ॥
 अन्येषां च महारज ! क्षत्रियाणां चलोपताम् ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र ! प्रिय भारत भारतम् ॥

[भाष्मपत्र अ० ९]

भगवतो व्यासस्य काव्यविन्याससौष्ठवम्

आदिमहाकवि-महाविद्यात्मोच्चैवत् तत्रभवतो महाकवेर्यासदेवस्यापि

काव्यवला कमनीयतायां कस्यचित्तुलं नानिनन्दति । पदविन्यासः सरलः मधुरः
प्रसादसम्पन्नश्च । तद्यथा—

वैशम्पायन उवाच (द्रौपदी धीकृष्णं युद्धाय प्रेरयन्नि)—

‘राजस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककक्षिता ॥ १ ॥
मुता द्वपदराजस्य स्वसितायतमूर्द्धजा ।
संपूज्य सहदेवञ्च सात्पार्किञ्च महारथम् ॥ २ ॥
भीमसेनं च संगान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अधूपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेवं मनस्विनो ॥ ३ ॥
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निवृत्तिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुवान् ॥ ४ ॥
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामार्थ्येन जनार्दन ।
यथा च सञ्जयो राजा मन्त्रं रहसि थावितः ॥ ५ ॥
युधिष्ठिरस्य दाशार्हं तत्त्वापि विदिनं तव ।
मयोक्त. सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं धुनं त्वया ॥ ६ ॥
यञ्च नस्तात दीयतां ग्रामा इति महाद्युते ।
अविश्रयलं बृहन्मलं माकन्दो वारणावनम् ॥ ७ ॥
अवमान महाबाहो कञ्चिदेकञ्च यञ्चमम् ।
इति दुर्मोघनो वाध्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८ ॥
न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण ! सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्हं भीमतः सुन्धिमिच्छतः ॥ ९ ॥
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण ! सुयोधनः ।
सुन्धिमिच्छेत् कर्तव्यस्तत्र गन्वा कथञ्चन ॥ १० ॥

* * * * *

नहि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु वरचन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२ ॥
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
योऽन्यथान्तेषु दण्डः स्याज्जीविनं परिरक्षता ॥ १३ ॥
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः शिष्टमुच्यते ।
त्वया च महाबाहो पाण्डवैः सह सञ्जयैः ॥ १४ ॥

क्षत्रियेण हनय्य क्षत्रियो लोभमास्थित ।
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥१६॥
 अन्यत्र ब्राह्मणास्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुरुहि सर्ववर्णाना ब्राह्मण प्रसूताग्रभुक् ॥१७॥
 * * * * *

“प्राप्यापद न व्ययते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति च प्रमत्त ।
 दुष्कृच्च काले सहते महात्मा घुरन्धरस्तस्य जिता संपत्ता ॥
 यस्यात्मर विरत यायात् कल्याणे च निर्वेक्षित ।
 तेन सर्वमिदं ब्रूढं प्रकृतिर्विहृतिश्च या ॥
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रा न कामेन जयेत्स्त्रिय ।
 नेन्द्रेण जयेद्दाम्नि न पानेन सुरा जयेत् ॥

एव महाभारते गङ्गवन्धोऽपि सुमनोहरो बह्वयंसम्भूतोऽयलोचयते ।
 तद्यथा—महाभारते आदिपर्वणि तृतीयाध्यायस्य षोडशपर्वणि —‘सीतिरुवाच—
 जनमेजय पारोक्षित सह भ्रातृभि क्रुद्धक्षत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रय
 श्रुतसेन-उग्रसेन-भीमसेना इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वम्नागच्छत्सारमेव । स
 जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रीत्यमाणो मातु समीपमुपागच्छत् । त माता रीत्य-
 माणमुवाच—किं रीरिषि ? केनारस्यभिहत ? इति । स एवमुक्तो मातर प्रत्युवाच
 जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति । त माता प्रत्युवाच, अत्रतम् स्वया तत्रापरा-
 दम् येनास्यभिहत इति । स ता पुनरुवाच नापराध्यामि । किञ्चित्त्रावेक्षे, हवींषि
 नावलिहृ इति । तत श्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रबु क्षार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स
 जनमेजय सह भ्रातृभि दीर्घसत्रमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽय मे पुत्रो न
 किञ्चिदपराध्यति, नावेक्षते, हवींषि नावलेष्टि, किमयमभिहत इति । न किञ्चि-
 दुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्ट त्वा भयमा-
 गमिष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवदान्या सरमया भूश सम्भ्रातो विपण्णश्चा-
 सीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हस्तिनापुर प्रत्येत्य पुराहितमनुहपमन्विच्छमान
 पर यतमपरोऽयो मे पाषाणतया शामयेदिति । स कदाचिन्मृगयाङ्गत पारोक्षितो
 जनमेजय कस्मिंश्चिन्नु स्वविषय आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिद्विरासाञ्चक्रे श्रुत-
 धवा नाम । तस्य तृपस्यमिरतः पुत्र आस्ते सोमधवा नाम । तस्य स पुत्रमभिगम्य
 जनमेजय पारोक्षित पुरोहिस्याय वक्षे- ॥ नमस्कृत्य तमुदिमुवाच, भगवन् ! अय
 तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स एवमुक्त प्रत्युवाच जनमेजयम्, भो जनमे-
 जय ! पुत्रोऽयं मम सार्या जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मतपोदीर्घसम्भूतो

मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः । समयोऽयं भवतः सर्वाः पापहृत्याः शमयितु-
मन्तरेण महादेवहृत्याम् । अन्ध त्वेवमुपांशुवृत्तं यदेनं कश्चिद् दाह्यः कश्चिदर्थ-
मभियाचेत तं तस्मै दद्यादयं । यद्येतदुत्प्लहसे ततो नयस्त्वनमिति । तेनैवमुक्तो जनमे-
जयस्त्वं प्रत्युवाच, भगवन् ! तत्तथा भविष्यतीति ।

॥ एवं भाविष्यास्याननवि निरतिशयहृदयावजं कम् । महाभारते बहूनि मनो-
हराणि उपास्यानानि विलसन्ति । तेषु शकुन्तलोपाख्यानं, मत्स्योपाख्यानं, शृण्ण-
शृङ्गकथानकं, रातः शिवेष्टोपाख्यानं, श्रीपदीहरणं, सावित्र्युपाख्यानम्, नलोपाख्यान-
ञ्चैव्येतानि निरतिशयहृदयावजं कानीत्युक्तपूर्वम् । ॥

“महाभारतीय कथावस्तु”

महाभारतस्य संक्षेपतः वर्णनं कथावस्तु एतदेव यद् धृतराष्ट्रपाण्डवौ,
उत्तरभारतस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य तनयस्य—भरतस्य वंशजस्य द्रान्तनोः प्रपौत्री
आस्ताम् । आसीद्यद्यपि धृतराष्ट्रोऽग्रजन्मा तथापि नयनहीनत्वात् पाण्डुरेषु सर्वे
राजसिंहासनेऽभिषिक्तः । कालान्तरेण पाण्डुः पञ्चवत्ततः । धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु
दुर्योधन एव ज्येष्ठ आसीत् । पाण्डोश्च युधिष्ठिर-भीम-अर्जुन-नकुल-सहदेवेति पञ्च
पुत्रा आसन् । कालक्रमेण सर्वेऽप्यो यदा यौवने पदञ्चक्रुः तदा दुर्योधनश्छलेन तेषां
राज्यमपहर्तुमिच्छत् । कृतासिद्धयप्रयत्नोऽपि यदा स साफल्यं न भजे, तदा स्व-
भ्रातुलशकुनिमाहाय्येन छतृश्रीशपा पाण्डवान् पराजिन्ध दीपदीञ्च दुःशासनद्वारा
सभाषामानीय नाना कर्तुं प्रयेत्ते, र्दयवशात् सफलो न जातः । पराजिताः पाण्डवाः
द्वादशवर्षपर्यन्तं वनवासस्य वर्षेण यावच्छाजातवासस्य दारुणा यातना भेजिरे ।
ततोऽरण्यात् परावृत्य त्यक्त्वा राज्यञ्च गवाचिरे ।

दौत्यार्थं प्रेषितेन पाण्डवप्रतिनिधिन्बालद्वन्द्वेन श्रीकृष्णेनावि जिततरा
प्रयत्नितम् । किन्तु स्वार्मान्यः दुर्योधनस्तु ‘सूक्ष्मं नैव दास्यामि बिना युद्धेन
केनचित्’ निश्चयाद्रेतामात्रमपि न विचिन्तितः । तदनन्तर पाण्डवा अपि
अगतिक्रतया युद्धार्थं तपस्त्रया बभूवुः । पाण्डवानां कीरवाणाञ्च मुमुक्षूनां, कुरक्षेत्रे
समवेतानां भीषणनुमुलमायोधनं महता सम्भारेण संयुक्तम् । अष्टादशभिर्दिनैश्च
प्रतिकलिदम् । वराको दुर्योधन रणे पराजितो निहतः निजदलबलेन साक्षः । पाण्ड-
वाश्च किलने । श्रीकृष्णमाहाय्येन विजयशालिनः संवृत्ता । ज्येष्ठः श्रीयुधिष्ठिरौ

१. भीष्मद्रोणतया जयद्रथजला गान्धारनीशेन्यथा,
गन्धमाद्वनी हरेण बहूनां कौन वेदाकृता ।
अदकन्यामविकर्णधोरनका दुर्योधनावर्तिनी,
सोमिणी गच्छ पाण्डवं रणनदी केवन्कः केजरः ॥

धर्मराजो राजसिंहासन भूषणञ्चकार । कालान्तरेण दीपदीक्षिता पाण्डया अपि
एतन्महारणपरिणतेन दृश्येन सततं सन्तप्तहृदया उद्विग्नमानसाश्च अभिमन्यु-
तनय परोक्षित हस्तिनापुरे राज्ये समभिषिच्य हिमालयं गाम् । कालक्रमेण
च तत्रैव कालकवलतां गता इति कथाश्च ।

॥ इत्य महाकविना कुशलकलाकारेण भगवता व्यासेन महर्षिणा महाकाव्ये
ऽस्मिन्नखिलकाव्यलक्षणसम्पन्ने महाभारते सद्गुण इव सबला अपि अनेकप्रकारा-
ससारवृत्तयः, निरतिशयाश्चर्यचुम्बिता घटना, अधदित्तघटनापटोपस विद्वनाटक-
सूत्रधारस्य भगवतो भूतभावनस्य जगन्निम्नु परमेश्वरस्य लीलाभूमय काव्य
व्यासेन प्रतिबिम्बिता लोकचक्षुस्स्मीलनाय ससारस्वरूपप्रतिपत्तये निर्वर्तितव्य-
प्रवर्तितव्य-पथप्रदर्शनाय चेति । तथा चोक्तं केनापि अनियुक्तेन —

“पाराशर्यवच सरोजममल मीतार्थगन्धोत्कटम् ,
नानास्थानककेसर हरिकथा रुच्योपनाबोधितम् ॥
लोके संज्जनषट्पदेरहरहं वेपोयमान मुदा,
भूषाद् भारतपद्मज कलिमलप्रध्वसि न श्येते ॥ इति

नून निखिलचञ्चलता वन्द्य एव स खलु प्रातराराध्यो भगवान व्यास इति ।

एवविधाना गणनातीतानामुपयोगिविषयाणां तत्त्वज्ञानपराणां समावेशाद्धि
महाभारतमिदं ‘पञ्चमो वेद’ इत्युपाधिना समलङ्कृतं जातम् । नूनमद्भुता
खलु भगवतो व्यासस्य भारती नितरा वाचामविषयोभूता । अग्निपुराणकृतानि
काव्यलक्षणानि व्यासरचनासु अक्षरशो घटन्ते —

॥ ‘संक्षेपाद्वाक्यमिष्टार्थं व्यवच्छिन्ना पदावली ।

वाक्य स्फुरदलङ्कार गुणदोषविवर्जितम् ॥ इति ॥’

तत्र को नाम तादृश प्रशस्ताहो विषय योऽस्मिन् आकरग्रन्थे नोत्पसति ।
सोऽयं महर्षि व्यास कविपुल्लोत्तारु महतो महाभारतस्थान्ते तत्सारभूत निरूप-
स्वरूप एकेतानवद्येन पद्येन निर्जुघोष दुर्बुभिनादेन—

“ऊर्ध्वबाहुविरौम्येय नैव कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मं विप्र सेव्यते ॥”

[महाभारते]

नूनमेव महर्षि सर्ववन्दनीय एव—

धवणाञ्जलिपुटपेय विरचितवान् भारताख्यममृतं य ।

तमहमरागमकृष्ण कृष्णद्वैपायन वदे ॥ इति ।

सन्तुतः संस्तुतसाहित्येनैतानि विद्यालवृद्धीनां ज्ञानमयप्रदोपप्रज्वालयितृणां
भगवन्महर्षिध्यानमुनिपादानां समुन्तमनि चत्वनन्यमाधारणं माहात्म्यम् । प्रायशः
सर्वेरेव प्राक्जनैः कविभिरेषां यशः मुनूशं प्रगीतम्—

‘अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अनाललोचनः शम्भुर्भगवान् वादेरायणः ॥

महात्मनामेषां प्रणीतत्वेन प्रसिद्धानि योगशास्त्र-महानारत-दहामून-
पुराणादीनि ज्ञानेन प्रत्यक्षरत्नानि सानि च अग्नयेऽस्मिन् यथा प्रसङ्गं धर्यान्तेवितानि ।

अथ महर्षेः पुण्यनियमंस्मरणार्थं नारदीयैरस्मत्पूर्वजैर्गुरुपूर्णिमाऽपरनाम-
धेयं ध्यातव्यमाहूयमेति नाम्ना तत्पूजामहोम्यवार्थमेकं पुण्यनमं पवं प्रवर्तितम् ।
तच्च मयं न भारतेऽद्यापि परिपान्यते । किं बहुना, महर्षेः एतद्यशोवृत्तं श्रीगोबर्धना-
चार्यवचोभिः समुपमंहरामः—

‘ध्यामगिरां निर्धामं स्मरं विद्वत्स्य भारतं यन्धे ।

भूषणययं संज्ञां यदङ्कितं नारती भानि ॥ इति मंशेपः ॥

इति सर्वसन्तन्त्रम्बनन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारोर्ध्वः श्रीमहाचार्य-

द्विजेंद्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिनिबिरचिते संस्तुत-

साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे सप्तमः परिच्छेदः ।

अष्टम परिच्छेद महाकविर्भासः

१—परिचयः । २—स्वप्नवामवदत्तम् । ३—त्रयोदशाना नाटकानां भासकतृत्वम् । ४—भासस्य शैली । ५—भासस्य स्थितिकालः ।

परिचय

संस्कृतनाट्यसाहित्यप्रपञ्चे तत्रभवान् महाकविर्भासो नाम आद्यो नाट्य-
कविरितिसर्वसम्मतम् । अस्य नाट्यप्रणयनचातुरी नूनं किमपि लोकोत्तरसौष्ठव-
मवगाहते । भाषा सुमधुरा कोमलपदविन्यासशालिनी च, भवभट्टी हृदयङ्गमा,
विषयोपन्याससरणिश्चानितरसाधारणी, वसनीयकविबालङ्कृता रचना च
वापि निरतिशयममत्कारिणी । किं बहुना, 'महाकविनाऽमुना स्वीये नाटकचक्रे
काव्यपूर्वेषु रीतिराविष्कृता, या विल तदनुजातमहाकविभिरप्यनुसृता कालि-
दासादिभिः । तथाहि कालिदासस्य रूपकेषु भासरचनासादृश्यं बहुशो दृष्टि-
पथमवतरति । तदत्र दिङ्मात्रविशा किञ्चित्प्रतिपद्यते । तद्यथा अभिषेकनाटकस्य
चतुर्थाङ्के पठितं पद्यमिदं—

‘यस्यां न प्रियमण्डनाऽपि महिषी देवस्य मगदोदरी,
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान् न च पुनर्वाजन्ति यस्या भयात् ॥
वीजन्तो मल्यानिला अपि वरंरस्युष्टवालद्रुमा,
तेषां दाशस्पोरशोकवनिक्वा भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥’

अभितानशाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्के पठितेन निम्नाङ्कितेन पद्येनात्यर्थं साज्जात्यं
भजने :—

‘पातु न प्रथमं ध्यवस्यति पथो युष्मास्वपोतेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ॥
भाषे च शुभमुपगृह्णतिमये यस्या भवत्यस्तव,
मेघं यानि शकुन्तला पतिगृहं तद्वरनुजायताम् ॥’ इति

न केवलमत्र भाषा एव सादृश्यं भजन्ते अपितु पदविन्यासोऽपि तदुपगतं
हरण्यमाश्लिष्यते; ‘प्रियमण्डनापि’, ‘स्नेहात्’, ‘पल्लवान्’, ‘तेषां’ इमानि पदानि
चतुर्थांशं शुनिपुणमवधानमर्हन्ति ।

पुनश्च बालचरितस्य प्रथमाङ्के निम्नाङ्कित पद्य देवकीमुद्दिश्य प्रवृत्तम्
यदा सा बालकृष्ण वसुदेवहस्ते न्यासीकृत्य चिन्तयति —

हृदयेनेह तत्राङ्गं द्विधाभूतेव गच्छति ।

यथा नभसि तोये च चन्द्रलेखा द्विधाकृता ॥

अत्रापि विस्मयावह सादृश्य कुतूहलमिति मन अधोऽङ्कितेन शाकुन्तलस्य
प्रथमाङ्के प्रतितेन पद्येन—

‘ गच्छति पुर शरीरं धावति पश्चादसस्तुनं चेत ।

घोनाशुकमिव केतो प्रतिवातं मोयमानस्य ॥ इति ।

एवमेव स्वप्नवासवदत्तेऽपि प्रथमाङ्के अधोऽङ्कित पद्यम्—

“विश्वस्य हरिषादचरन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया ।” इति किञ्चि-
त्परिवर्तनेन शाकुन्तले इत्थं पठ्यते

‘ विश्वासीपगमादभिप्रेततयं शब्दं सहन्ते भृगा ।” अहो कीदृश साम्यम् ।

एवञ्चातीयकानि भूयांसि वचांसि सादृश्यावहानि दृश्यन्ते कालिदासीय-
रचनासु । एतावता नेदमनुमातुं दुष्करं यः कालिदासादयो भासस्य काव्यकल्याणनि-
भात्र प्रभावितः अभूवन् । तथा च मालविकाग्निमित्र प्रस्तावनायां कालिदासो
भासस्य काव्यकलोकर्पमुद्भासयन् स्वयमेवाह —

“प्रथितयशसा भाससौमिल्लकविपुरादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमान-
कवे कालिदासस्य कृतौ कीर्तिनिवेशः ।”

एव ह्यचरितारम्भे नटनानोऽपि —

‘सूत्रधारकृतारम्भेनटिकं बहुभूमिकं ।

सपत्नार्कयशो लेभे भासा देवकुतूहिव ॥’

अथपि कविराजो वाक्पतिराजो गौडवहे —

‘भासे ज्वलनमित्रे कुन्तीदेवे च यम्य रघुकारे ।

सौवधवे च गन्धे हरिवन्द्ये च आनन्द ॥

तस्यैव दर्शित्वाभासपदसि घृष्टवक्ष्ये प्रशंसाम् —

‘मुविनवनमृगाद्यङ्गव्यंस्तल्पणवृत्तिनि ।

परितोऽपि म्रियतो भास शरीरैरिव नार्वं ॥’ इति ।

पदस्य कृतिरामगीतक महाकवीनामपि हृदयचरले जान यद्धमम्
तदास्य प्रवधानां सौष्ठवे को नाम सः मयाप्येतं वराकः ?

सम्प्रति नाटकनिवेन प्रसिद्धान्त्रयोदश प्रबन्धाः समुपलभ्यन्ते ।

(१) स्वप्नवासवदत्तम्, (२) प्रतिज्ञायोगन्दरायणम्, (३) पञ्च-
रात्रम्, (४) अविमारकम्, (५) बालचरितम्, (६) मध्यव्यायोगम्, (७) दूत-
वाक्यम्, (८) दूतघटोत्कचम्, (९) कर्णभारम्, (१०) ऊरुभङ्गम्, (११) अभि-
षेकनाटकम्, (१२) चारुदत्तम्, (१३) प्रतिभा चेति ।

एषु सर्वेषु स्वप्नवासवदत्तमेव निखिलातिशायिगुणगरिष्ठा परा ख्याति-
मियाय । तथा हि कविवरो राजशेखर प्राह —

“भासनाटकचक्रेऽपि छेकं क्षिप्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य बाहकोऽभूद्र पावकः ॥” इति ।

कैस्त १९०९ तमाब्दे द्रावणकोरनिवासिना तत्रत्यानुसन्धानविभागाध्याक्षणा
राजपण्डित-श्रीगणपतिशास्त्रिणा प्रयत्नेन समुपलब्धाना विलुप्तप्रायाणामेतत्त्रयो-
दशनाटकाना समुद्धाराय पुन प्रकाशनाय चेमे तत्रभवन्तो महामहोपाध्याय
श्रीगणपतिशास्त्रिमहाभागा सर्वेषा संस्कृतानुरागिणा हार्दिक धन्यवादमर्हन्ति ।

स्वप्नवासवदत्तम्

भासनाटकचक्रे स्वप्नवासवदत्त नाम नाटक महाकवे प्रदीप्तप्रतिभा-
खनिप्रसूत किमपि निरतिशयभासुर रत्नम् ।

एवमेव अन्यैरपि कवीन्द्रैः, आलङ्कारिकमूढन्यैर्वाभिन रामचन्द्र-अभिनव-
गुप्तप्रभृतिभिर्नाटकादस्मात् पाठोद्धरणाविनाऽस्यासाधारण प्राशस्त्यमुपोद्वेलितम् ।
क्षिञ्च

स हि भास इति ख्यात कालिदासाद्यभिद्युत ।

यत्कृतान्मुपलब्धानि रूपकाणि त्रयोदश ॥

* * * * *

तत्रैव रूपकद्वये नाटक तावदुत्तमम् ।

स्वप्नवासवदत्ताख्यम् . . . ॥

एतेनापि नाटकस्यास्य सर्वेतररूपकोत्तमत्वमभ्युपपन्न भवति । अस्य च
नाटकस्य ‘स्वप्ननाटकमिति, स्वप्नवासवदत्तेति, स्वप्नवासवदत्तमिति’ च त्रीणि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तत्र स्वप्नप्रधान नाटकमित्याद्य, स्वप्नदृष्टा वासवदत्ता
सत्प्रतिपादके सच्छब्दोपचार इति द्वितीय, स्वप्नदृष्टा वासवदत्ताऽप्रेति तृतीय
नामान्वर्धतया व्युत्पाद्य सम्भवति ।

कथावस्तु

पाण्डववशावतसस्याभिमान्यो पञ्चविंश सन्तान यौगारणननिपुण
उदयनो नाम वत्सराज । तमवन्तीदवर प्रद्योत स्वकन्यया वासवदत्तया सह परि

निर्णीयः यदा शृङ्गनोपायेन न शशाक स्वमनोरमतरुं सफलयितुं तदा कदाचित्तं स्वराज्योपान्ते मृगयावशात्प्राग्वत् गतमुदयनं कृत्रिमनीलगजप्रदर्शनेन छलपित्वा यनान्तरमानायितमसहस्रं स्वान्तपुरेऽवस्थाय वासवदत्ताया वीणाशिक्षणकर्मणि नियुक्तवान् । एवमतिक्रामति काले तयोः प्रणयपाशः सुदृढवन्धो जातः । तदनु स्वमुह्यामात्ययोगन्धरायणप्रयुक्तनीतिमहिम्ना तदवरोधान्मुक्तः प्रेयस्या वासव-
दत्तयाऽनुगम्यमानः अवन्तीश्वरमनादृत्य वत्सान् प्रत्याजगाम इति कथायाः प्रतिज्ञानाटिकाया प्रपञ्चितः । तदनुसन्धार्यवास्य रूपकस्य प्रवृत्तिः । एतदन्तराले वत्सराजस्य राज्यं केनचिद्वारणिनाभ्या रिपुणाऽपहृतम् । तद्विपुलतराज्यस्य प्रत्यानयनाय, मृगधाक्षिन्तेः दशकस्य साहाय्यस्थापरिहार्यतया, दशकमर्नासिद्धधर्म्य वत्सराजस्य दशकस्वसुपद्मावतीपरिणयस्याऽवश्यंघटयितव्यत्वेन, तस्य च जीवन्त्या वासवदत्तायामशक्यसम्भवतया, वत्सराजमग्नौ यौगन्धरायणो हन्यथादिभिरन्यै-
रमात्यैः वासवदत्तया च नीतिनिपुणया सह सम्मन्त्र्य, वासवदत्तालीकमरण-
प्रत्यापनद्वारा, राज्ञो वञ्चनयेव पद्मावतीपरिणयघटनौपयिकं भविष्यति श्रेय-
स्करमिति निदिचकाय । तथा च तदेतन्पुयायालम्बनेनापहृतराज्यस्य प्रत्याहरण-
फलकस्य पद्मावतीपरिणयस्य सिद्धिरेवास्मिन् रूपकं प्रणिवद्धा ।

तत्र कदाचित्त्वाकाणक्षप्रामात् मृगधर्मं निर्गते राज्ञि दंष्ट्राप्रवृत्ते तद्ग्राम-
वाहे तत्प्रशमनप्रवणौ वासवदत्तायोगन्धरायणौ, इत्यलीकप्रवादे च वटुलीभूते,
अवगतिदेशोपश्रीवेषधारिण्या वासवदत्तया सह विनिर्गतस्य परित्राड्वेषधारिणो
यौगन्धरायणस्य तस्माद् ग्रामान् प्रस्थितस्य कश्चिन्मगधसन्निहृष्टे तपोवने
गमनम् । तत्र पद्मावत्या आश्रमे मानवन्दनाय यादृच्छिकमागमनम् । तस्याः
तपस्विजनाश्चाद्विस्तार्यदानप्रतिज्ञोद्घोषणम् । तमवसरं लब्ध्वा सिद्धदेशिकारिष्ट-
यत्सराजमहिर्दीप्तप्रगल्भ्यात् पद्मावतीं विदधस्नीयतरं वासवदत्तायान्यासस्यानं
मन्यमानस्य यौगन्धरायणस्य प्रीयितभर्तृस्वभगिनोऽध्यपदेशेन पद्मावतीहन्ते
वासवदत्ताया म्यासीवरणम् । क्षाण्तिरमविधानार्थं च तस्य तनो गमनम् । त्रिपा-
पापपरिदूतवत्सराजवृत्तान्तपरिज्ञानम् । तदनु पद्मावत्या वत्सराजविषयाभिलाषो-
दयत्वेन प्रथमाङ्के वस्तु । प्रदोषाभिलाषायाः पद्मावत्याः तद्भ्रात्रा दशकं न
वत्सराजाय वाचा दानम् । वत्सराजेन च प्रतिग्रहणम् । इति द्वितीयाङ्के वस्तु ।

दानप्रतिग्रहयोर्निर्बृत्तिवचनात् हातु पद्मावतीप्लिनपरिज्ञानम् । तनो
वासवदत्तयेव पद्मावत्यर्थे बौतुवमालिकाया गुम्फनमिति तनोपाङ्के वस्तु ।
चतुर्थाङ्के च, अनुभूयमानेऽपि पद्मावतीसम्प्रयोगे, वत्सराजस्य वासवदत्तायाः
स्वप्नसन्तानः तदुद्दीपितस्य वासवदत्तालीकस्यानुभावाच्चेति निष्पन्नम् ।

शृण्वत्या वासवदत्ताया तस्य तद्विषयस्वप्नालापानां प्रवृत्तिः । पार्श्वस्थया वासवदत्ताया तत्स्वप्नालापसम्भावनम् । प्रबुद्धेन चोदयनेन दृष्टमात्राया वासवदत्ताया तद्वृष्टिगोचराज्जटिति तिरोभावः । ततस्तस्य तीव्र सन्तापः । अथ दशक-प्रोत्साहनात् शत्रुविजयार्थं तस्योत्थानम् इति च पञ्चमाङ्के ।

पञ्चाङ्के न पुनः राज्यप्रत्याहरणम् वासवदत्तोपयुक्तनट्यवीणाप्रतिलम्बेन वत्सराजस्य शोकोद्वेगः, वासवदत्ताजनन्या वात्सल्यात् प्रियाशोकविमोदाय प्रेषितस्य वासवदत्तायैवाहिकचित्रफलकस्य वत्सराजेनाधिगमनम्, चित्रदृष्टवासवदत्ता-सदृशत्वा काचिदवन्तिकावेद्य, केनापि ब्राह्मणेन स्वान्तिके कन्याभावेन न्यासो-द्धृतेति पद्मावत्या वत्सराजाय निवेदनम् । तत्कालसन्निहितेन कपटब्राह्मणेन यौगन्धरायणेन न्यासप्रत्यर्पणार्थं चित्रावन्तिकाया रूपपरीक्षणारम्भे यौगन्धरायण-वासवदत्ताभ्यां स्वात्मप्रकाशनम् । अथ ताम्बा समागतस्य स्वामिपरमभक्त-मग्निप्रयौगन्धरायणनिवेदितदेव्यपनयादिप्रयोजनध्वषणभुदितस्य वत्सराजस्य वासव-दत्ता पद्मावत्यादिभिः सह निजद्विगुरसमाश्वासनार्थमुज्जयिनीं प्रति प्रस्थानञ्चेति वर्णनीयं वस्तु ।

अस्मिन् नाटके वासवदत्तागत उदयनविषयकं प्रवासविप्रलम्भो रसः । स च उदयनगतो वासवदत्ताविषयः कुक्षः । पद्मावत्पुदयनयो परस्परविषय-शृङ्गारोवाङ्मनः । सोऽयमङ्गशृङ्गारोऽयं शृङ्गार इत्युच्यते ।

त्रयोदशानां नाटकानां भासकतृत्वम्

भासस्य नाटकानां त्रयोदशसंख्यामवलोक्य केचन विप्रतिपन्ते यत्सर्वेषां मेवेयां प्रणेता तत्रभवान् भास एव न भवितुमर्हति, एषु कानिचिदप्यक्तुं वाच्यं सम्भवेत् । यतो नहि कुत्रापि तेषु भासस्य नामोल्लेखः कृतोऽवलोक्यते इति । स च तन्नामोल्लेखस्तु नास्ति । परन्तु सन्ति तत्रा-शानि तेषां भासकतृत्वत्वोपो-दृष्टानि प्रमाणानि यैः प्रय्यन्ते तेषां भासकृतित्वमवगम्यते । तत्र भवान् बाणमहो-भासमुद्दिश्य मनुष्यलोचयति—

“शृङ्गार-वृत्तारम्भं नाट्यं यदुभूभिः ।

मपताहं यतो तेभ्यो भासो देवकुलं रविः ॥”

इत्यादिसंरक्षणलक्षितत्वात् सर्वाणि रूपवाणीमानि भासकृतान्येवेति विदुर्भिर्भूतकण्ठत इयुक्तम् ।

तत्पक्षे पर्यालोच्यमानेषु एषां भासकतृत्वमेव बुद्धिपटुतिमवगाहते कनिष्वरयोनिर्विद्वद्भिरनुभिः । तत्र तावद्—

रचनामात्रम्—नाट्यारूपेण रूपेषु प्रायशः ‘नाट्यन्ते’ इति मङ्गलश्लोका

नन्तरमेव 'मूत्रधारः' इति प्रयुज्यते परन्तु एषु "नान्यन्ते, ततः प्रविशति मूत्रधारः" इति पठ्यते ।

(२) मूत्र—कालिदाम-शूद्रक-भवभूतिप्रभृतयः 'प्रम्भावना' इति प्रयुज्यन्ते तत्र भामः 'स्यापना' इति प्रयुज्यते ।

(३) अथ्य ग्रन्थेकस्मिन् नाटके भरतवाक्यानन्तरं 'इतिनामकं नाटकं समाप्तम्' इति पठ्यते ।

(४) ग्रन्थेकस्मिन् पद्येकमामिनि वाक्ये एषा नाटकानां आशौर्ध्वचानामकं पद्यं पठ्यते—'राजमिहः प्रज्ञास्तु नः' इत्यादिकम् ।

(५) स्वप्नान्तरसदृशमत्र रूपकस्य सङ्ग्रहेतुः कवेरेव परिचायनानामकं निदधणमपि नोपलभ्यते । इत्यादि ।

शब्दसाम्यम्—एवमेव शब्दविन्याससाम्यमपि उपलभ्यमानं सर्वेषामप्येषां नाटकानामेककर्तृत्वं सूचयति । तद्यथा :—

(१) 'एवमायं मिथ्यान् विज्ञापयामि', 'अये ! किन्तु शत्रु मयि विज्ञान-स्यप्रे शब्द इव श्रूयते ।' इमानि वाक्यानि स्वप्नवामवदत्त-दूतवाक्य-दूतपटोक्च-ऊर्ध्वमङ्ग-बालचरित-अभियेक-यञ्चराश्रम्येदु ममानरपेर्णवोपलभ्यन्ते ।

(२) 'भवन्वरजसो गावः परवचं प्रज्ञाम्यन्तु', 'इमामपि महौ कृत्स्ना राजमिहः प्रज्ञास्तु नः' इदं भरतवाक्यम् अनिमा-अविमारक-अभियेक-यञ्चराश्रे-एवपि भूम्ना साम्यमदन्ते ।

(३) 'इमां सागरपर्यन्ता हिमवद्विन्ध्यवृक्षद्वन्द्वम् ।

महोमेकानपत्राङ्गम् राजमिहः प्रज्ञास्तु नः ॥'

इदं हि भारतवाक्यं स्वप्नवामवदत्त-बालचरितयोश्चोपलभ्यते ।

(४) 'निष्पत्तीव तमोऽङ्गानि वर्धन्तीषाञ्जनं नमः । -

असङ्पुरणमेवेव दृष्टिर्विफलता गता ॥'

एतमिदं दृष्टिचारदत्त-बालचरितयोरपि पठ्यते ।

(५) 'इह वक्ष्यन्ति हृदयं परिशील्यन्मे' इति स्वप्ननाटकाभियेकयोरपि दृश्यते ।

(६) 'व इह भोः । वाञ्छननोरगद्गारमश्रुभ्यं कुप्ये । अथ्य ! अहं विज्या हि कर्णेभ्यो भवति ! निवेदयता निवेदयताम् ।'

एष मन्दमः स्वप्ननाटकस्य पष्ठाङ्के, अभियेकस्य च तृतीयोऽङ्केऽप्य-लोच्यते ।

(७) किञ्च (आचम्य) 'परित्यजन्ति मा प्राणा इमा गङ्गाप्रभृतयो महानद्य एता उर्वश्यादयोऽप्सरसो भामभिगता । अयमनुगच्छामि ।' 'राजा—परित्यजन्ति मे प्राणा ।' इत्यपि अभिषेकोरुभङ्गयोः प्रथमाङ्के दृग्गोचरोभवन्ति ।

तदेवा बृहत्पदविन्यासतुल्यताऽपि एकप्रणेतृत्वमेवेवा प्रत्याययति ।

इत्यमेव भावभङ्ग्यपि प्रायशः सर्वेष्वेतेषु रूपकेषु साम्यतुलाधिष्ठितया प्रादुर्निदिष्टमेवार्थं बलवत्समर्थयति ग्रन्थविस्तरभिया नोऽत्र निरूप्यते । एवमादिभि-
गिराप्रसरं विद्वद्भिः श्रीगणपतिशास्त्रिप्रभृतिभिः महागवेषकं सद्गुणभिनिष्पन्न-
मङ्गीकृतं तेषां समेषामपि रूपकाणां तत्र भासनामाऽनुपलम्भेऽपि तत्कर्तृत्वमिति ।

परन्तु नैमग्नौ सर्वाणि रूपकाणि भासकृतानि इत्यन्युपगच्छन्तोऽन्ये विद्वांसः स्वप्नवासवदत्तरूपकस्य भासकृतित्वमङ्गीकृतम् । (१) राजशेखर विहाय नाम्नेन केनापि स्वप्नवासवदत्तरूपकस्य भासकृतित्वमङ्गीकृतम् । (२) द्वाविंशताब्दीभवशर-
च्चन्द्रकृतनाट्यदर्पणे स्वप्नवासवदत्तस्य भासकर्तृत्वमङ्गीकृतम् यत्पद्यमुदाहृतम्
न तसस्मिन् स्वप्नवासवदत्तारणे सम्प्रत्युपलभ्यमाने ग्रन्थे समुपलभ्यते । एत-
देवाधारीकृत्य पाश्चात्यविदुषा 'सिल्वनलेयो' महाभागेनापि प्रस्तुतस्वप्नवासवदत्तस्य
भासकृतित्वं यनाङ्गीकृतम् । तन्न समीचीनम् । यतो हि विद्वद्वरेण्य'काले'महाभागेन
सम्पादिते स्वप्नवासवदत्ते श्लोकोऽयं यथास्थाने मुद्रितमवलोक्यते । एतद्वति
रिक्तञ्च राजशेखरमतिरिच्य अभिनवगुप्त-भोज-सर्वानन्द-शारदातनय-सदृश-
प्रभृतिभिः परीक्षकं स्वकीयग्रन्थेषु स्वप्नवासवदत्तोपनता या या घटना चित्रिता
तास्ता अपि निखिला प्रस्तुते रूपके याथातथ्येनोपलभ्यन्ते ।

किञ्च यदभिनवगुप्तेन स्वकीयध्वन्यालोक्रीयटीकाया कविभिरावृताया
रसोपेक्षाया उदाहरणरूपेण स्वप्नवासवदत्तपठिताया यस्या आर्याया समुल्लेख इति
साऽपि प्रस्तुतनाटके न दृश्यते इति अन्यथा वाच्येति प्रतिवादिना साऽपि
श्रीगणपतिशास्त्रिणा बलवत्प्रत्याहृता, 'नहीयमार्या निदिष्टस्थाने स्वप्नवासव-
दत्तकथावस्तुहते आवश्यकी । केनाऽपि टीकाकारेणैव असाङ्गत्येनैवेव सङ्के-
तिता प्रतीयते' इति प्रतिपादयता । यतः पाश्चात्यविदुषो विन्टरनीजमहोदयस्य
मतेन, आर्येयमुखतरूपकस्य पञ्चमाङ्कगतनवमदशमपद्ययोर्मध्यगतस्थानमेवाहति ।
परन्तुतत्र कदापि सम्भवति यदालङ्कारिकाणां मिथो विरोधवशात् अनन्तरमुद्रितेषु
संस्करणेषु तदवहेतिता भवेत् ।

इत्य नतदपि युक्तं प्रतिभाति यन्नाटकानोमानि बेरुज्जनपदोद्य'चाक्षार'
मटे स्वाभिनयनार्थं प्रणीतानि । अन्याग्रहे यच्छाक्षारमटा नाट्यकलायामभिनय-
दृशा भवेत्पूर्वम कुतला परन्तु संरेव इमानि नाटकानि अपि प्रणीतानि भवेत्परिति

तु विनिगमनाभावात् प्रामाण्यकोटिमधिकरोति । तदेतत्समूहालम्बनेन सर्वमेतदा-
लोच्य इदमेव पर्यवसितं भवति यन्नाटकानीमानि महाकविभासकृतान्येवेति
न जात्वन्यकृतानीति सर्वं निरवद्यम् ।

भासस्य शैली

महाकवेर्भासस्य रचना निरतिशयीजःप्रमादगुणालङ्कृता सङ्गीतमयी रस-
भावमाधुरीयुरोगा कल्पनाऽपि च सुकोमला, लोकोत्तरा । मानवीय-हृदय-तत्प्राप्ति
च चित्रणमन्यद्भुतम् । गद्यपद्योभयरचनासाधन्यमत्र सुतरां परम्पूर्यतेतराम् ।
परिपक्वमो वाक्यविन्यासः । मूलं महाकविरयं हृदयान्तर्बेदनासंश्लिष्टः । नाट्य-
कलायाः पारङ्गतो हृदयग्राह्य्या वाण्याः, चरित्रचित्रणस्य च चरममीमानमवगाह-
मानो धुरन्धर आचार्य आसौदक्षितोयः इति निश्चप्रचम् ।

तपोवनस्य प्रशान्तप्रियं चित्रयन्नाह—

विश्रान्तं हरिणाश्चरन्त्यचरिता देशागतप्रत्ययाद्,
वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धजिह्वाः सर्वे दयारसिताः ।
भूविष्टं कपिलानि गोक्षुलघनान्याक्षेत्रवत्यो दिशो,
निमन्दिगमिदं तपोवनमयं धूमो हि बल्लघाघ्रयः ॥

भासोऽयं भूना बंदभौमेवाभिनन्दति । उदात्तानप्यर्थान् सरलर्यव गिरा,
समुद्गिरति । तद्यथा—

सुखमयी भवेद्दानं सुखं प्राणाः सुखं तपः ।
सुखमन्यद्भवेत्सर्वं दुःखं न्यामस्य लक्षणम् ॥
गुणानाञ्च विशालानां सङ्काराणाञ्च नित्यशः ।
कर्तारः सुलभा लोके विज्ञानारदश्च दुर्लभाः ॥ इति ।

अथ च :—

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना,
क्षयारपद्मिनिरिव गच्छति भाग्यपद्मिनिः ।

वाग्मयिग्यमीत्यस्य त्रिलक्षणः—

‘पद्मावती बहुमना मे हृत्पत्नीलमाधुर्यः वासवदत्तावदं न तु तावन्मनो मे
हरति ।’, ‘दुःखं त्यक्तुं यद्धमूनीन्द्रुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा धानि दुःखं नवन्वम् ।’, ‘कथं
सा न दास्या मया स्मर्तुं देहान्तरेत्यपि ।’, ‘अहमपि नाम उन्मारितध्या भवामि ।’,
‘परिधमः तथा परितोदं नोत्पादयति यमाश्रयम्’, ‘आर्यपुत्रोऽपि परकीयः संवृतः ।’,
‘आर्यपुत्रस्य विभामस्यानभूता इयमपि नाम पद्मावती अस्वरूपा जाना’, ‘आर्यपुत्र-

पक्षपातेन अतिशान्त समुदाचारः ।', 'धर्मप्रिया नृपसुता नहि धर्मपीडामिच्छेत् ।
तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्या ।', 'हलार मा मेव' सदाक्षिण्य एव आर्यपुत्र य इदानीमपि
आर्याया गुणान् स्मरति ।', 'आर्यपुत्र' प्रिय मे ज्ञातकुलीयकुलवृत्तान्त श्रोतुम् ।' इति ।

भासस्य स्थितिकाल

महाकविभासोऽयं कदा कतमञ्च भूभाग स्वजनृपा विभूषयामासेति-
प्रश्नोऽपि निरतिशयजटिलः । इदन्तु खलु निश्चितप्रायम् यदसौ कविकुलमणिकालिदा-
सात्प्राक्कालीनः । परिपुष्पाति चामुमयं सद्योया तत्पदचारकालभवं स्वीकृताऽल-
ङ्कारशैलीत संबंधा विलक्षणा शैली । तदोपरचनासु प्रयुक्ता अपाणिनीयप्रयोगा,
विप्रिता च पुरातनपरम्परा, सरला विषट्बन्धसमासभूयस्त्वविधुरा सुमधुरा
बाग्यारा चापि समर्थयन्ति निदिष्टमेवायम् । मालविकानिघ्नमित्रे च कालिदासेन
भासस्य प्रदीप्तप्रभावस्योत्प्लेखो ध्यक्तो करोति तस्मै कालिदासपूर्वभवत्वम् । कालि-
दासस्य स्थितिकाल एतस्त्पूर्वा प्रथमशताब्दीति निश्चितम् । अतः कालिदासस्य
समयात्प्रायः शतवर्षपूर्वं भासस्य समयनिर्धारणे न कापि आपत्तिरुवेति ।

किञ्च भासीयनाटकोपलम्भत्पूर्वं, संस्कृतभाष्योपनिबद्ध प्राचीनतम
नाटक मृच्छवटिक नाम कवीश्वरशूद्रकविरचितम् सुप्रसिद्धमासीत् । परन्तु
भासरचित'चारदत्त नाटकगद्येपणानन्तर मृच्छवटिक किल केवल चादत्तस्मानु-
करणमात्रमेव भूम्नाऽस्तीति निश्चप्रचम् । विसैन्दरियस्य महोदयस्य संज्ञानुगुण्येन
शूद्रकस्य शासनकाल एतस्त्सम्बद्धतरप्राक् १८९-२२० वर्षमध्यगतोऽभ्युपगमः ।
तदेव मृच्छवटिकस्य रचना शंस्तप्राक् द्वितीयतृतीयशतस्यमेव विभाष्यते तत्
पूर्वमेव रूपक चादत्त नाम रूप्योदय जातमित्यसंशयम् ।

एवञ्च कौटिलीयार्थशास्त्रे ममद्वतमथोऽद्वित पद्यम् —

महाकविः कालिदासः

१—कविकुलगुरुः कालिदासः । २—जन्मस्थानम् । ३—कालिदासस्य भारती । ४—कुमारसम्भवम् । ५—रघुवनम् । ६—रघुव्रजस्य टीकाकारः । ७—कालिदासस्य काव्यमुपमा । ८—उपमा कालिदासस्य । ९—प्रकृति-विग्रहम् । १०—प्रकृति-वर्णनम् । ११—मेघदूतम् । १२—गोविन्दस्य मेघदूतम् । १३—मेघदूतस्य नोटवम् । १४—कालिदासस्य नाट्यकथा । १५—अभिज्ञान-शाकुन्तलम् । १६—मालविकाग्निमित्रम् । १७—विजयोर्वशीपम् । १८—कालि-दासस्य काव्यदोषाः । १९—कुत्रच. स. । २०—कालिदासस्य भवनास्त्रपारङ्ग-नम् । २१—कालिदासस्य सूक्तयः । २२—कालिदासस्याविर्भावकालः । २३—विहगावलीवनम् ।

कविकुलगुरुः कालिदासः.

सुविदितमेवैनत् ससृष्टताहिम्ययापोनिपिहृतावगाहनाम् विद्वद्वरेण्याना यदखिलभुवनमंडलमंडनायमानं भारतवर्षमिदं पुरा सुचिरमलमकार्यं. अनेके मह-नोपकीर्तय. कवीन्द्रा. स्वजनया । परं चरित्रविग्रहधुरीणाना प्रकृतिवर्णनविचक्षणाना भारतीयकवोग्रन्थाणा गणनाप्रमगे अद्यापि कविकुलशिरोमणिः कालिदास एव कनिष्ठिकाधितिष्ठिति इत्यत्र नास्ति संशयावकाशः । तथा चेयं भणिति—

पुरा कवीना गणनाप्रमगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावावनामिका सार्यवनी बभूव ॥ इति ॥

प्रसादगुणालंकृतया वाक्या, गभीरायंया कल्पनया, अनन्यसामान्यया व्यग्य-भांया च कालिदासीयप्रवरप्रतिभाप्रसूतानि वाक्यानि इतराखिलकाव्यप्रपंचेषु नूनं अग्रिमपदमर्हन्तीत्यत्र को नाम संशयोत ?

११ मरस्वनी स्वादु तदर्थयस्तु निष्यन्दमाना महता कवीनाम् ।

आनोरुमामान्यप्रतिभाविशेषं परिस्फुरन् प्रतिभाविशेषम् ॥ ११

इति आनन्दवर्द्धनाचार्यस्योक्तिरियं नूनं कालिदासस्योक्तिषु कात्स्न्येन सुतरां मंजाघटीनि । इय हि सत्तु कालिदासस्यैव भारती यदनुपमं काव्यरसामूनं निष्यन्दमाना अनन्यसामान्यप्रतिभाविशेषं परिस्फोरयन्ती विलमिति संस्कृत-साहित्यप्रागणे । अतएव अस्य कविकुलगुरो. कृतिरस्मिन् अनन्तकविपरम्परा-

रूपलभ्यते शिशादीनां उद्यानानां च प्रत्यक्षदृष्टमिव किमप्यद्भुतं चित्रणम् । तदे-
तदपि पल्लवयति तस्य काश्मीरभवन्तम् ।

कालिदासस्य कीर्तिकौमुदी नूनमचिरेणैव दिग्दिगन्तरालव्यापिनी बभूव ।
तदीयामद्वितीयं काव्यकलां पुरस्कृत्य प्रस्फुरन्ति लोकविद्युताः गगनानीताः
मूकतयः । तथा च वाणनट्टः—

निगन्तासु न वा कस्य कालिदासस्य मूर्तिपु ।

प्रीतिमंथुरमान्द्रामु मंजरीष्विव जायते ॥

कोमलाकान्तवदावलिबन्धनेन श्रीजयदेवकविना अपि कालिदासः पत्रि
कुल्लगुदरिणि विस्तेन विनूयितः^१ । एवं च कविवरेण श्रीहृत्समहानागेनापि :—

अस्पृष्टदोषा नलिनोऽत्र दृष्टा हारावलीव प्रथिता गुणीधैः ।

प्रियाकपालीव विमर्दहृष्टा न कालिदामादपरस्य बाणी ॥

कालिदासमुद्दिश्य मन्वेकमाख्यानं लोकेषु प्रचरति, यत्कालिदासोऽयं
पूर्वं वदामि एकदा कस्मिंश्चित्कन्दर्पोन्मवे तस्य विदुष्या जायया विद्योत्तमाख्यया
साहित्यमंगीतकगमनाकल्ययन्, "अहो ! मुशलः किमलायने" इत्येवंविधं मपरि-
हामं कटुतरमवज्ञानः सन् गृहप्रिगन्तः । इतस्मिन् पयंटनदच तस्य सकलमप्यप-
मानवृत्तान्तमुपश्रुत्य तन्मृगान् कदचन मिदुनायमः कदगहृदयम् 'सरस्वतीमृगस्यै' नि
सदयमुपदिदेश । कालिदासोऽपि तदीयममृगोपममुपदेशं श्रद्धयान्तः मन्वरं सरस्वती-
मन्दिरमुपेय परमया भक्त्या बागपिदेवतामारुगधे— । सरस्वती च तदाराधनेन
मुत्रमग्रा प्रत्यक्षा ममनवन् । कालिदासश्च ता प्रत्यक्षां साक्षान्तरूप गिरञ्जनूनि-
पादपर्यन्तं कतिपर्यः स्नोर्बर्चयामास । तदाकथं दृष्टा भगवन्तो शारदा, 'येन त्वं
मानुषीमिव मामपि आशिष्यन्त्यं वञ्चितवान्, किन्न जानामि देवतानां रूपं वनेयितुम् ।
तद्गूढे अरमर । शृङ्गारिकः कविर्भवेत्यभिज्ञाप किन्तेति । कदाचिन् सरस्वती-
वर्णनं कृत्वा दोषं परिभाष्यकाम एव कालिदासः कुमारमन्त्रवे पार्वत्या. सर्वाङ्गवर्णन-
मकरोत् । पार्वत्याः सर्वाङ्गवर्णनं विहाय अन्यत्र कुत्रापि स स्त्रीवर्णनमनङ्गे
सर्वाङ्गवर्णनं नाकाप्यन् ।

कालिदासस्य भारती

मेघादरे कालिदासस्य काव्यं सन्तु शृङ्गारभूजिष्टमिति प्रजापतिनुमेव
कथंवा प्रकल्पिता भवेन् । ततश्च कविः कदाचित्कालः समुद्रपथवादेवनादिस्य-

१. कविवरस्यैवविश्वविद्वत्तन्त्ररापवाभिधानाटकस्य प्रत्यावनायाम्—

'नामो ह्यस्यः कविकुलः कालिदासो विजयः ।' इति ।

प्रसादः कालिदासः गृहं प्रतिनिवृत्त्य प्रेयसीं प्रत्याह “अनाश्रुतवपाटं द्वारं देहीति ।” तदा सापि विदुषी ‘अस्ति कश्चिद् वाग्विशेष’ इति तं सादरं वप्रच्छ । तदासी प्रश्नस्यास्यादिमध्यान्तगतं पदमभिलक्ष्य ‘कुमारसम्भवम्’, ‘मेघदूतम्’, ‘रघुवंशम्’, चेति काव्यत्रयं कयापि प्रसादगुणगुम्फितया सहृदयहृदयसंवेद्यया गिरामगोचरया गिरा जुगुम्फ । ‘अस्ती’त्यालम्ब्य ‘अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा’ इति कुमारसम्भवं, ‘कश्चिदि’त्यालम्ब्य च “कश्चित्कान्ताविरहगुरुरा स्वाधिकारात्प्रमत्तः”, इति मेघ-दूतं, ‘वागि’त्युद्दिश्य च ‘वागर्थाविच संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये’, इति रघुवंशञ्च प्रणिनायु । नाटकचक्रेऽपि सुविख्यातं मालविकाग्निमित्रं, विक्रमोर्वशीयम्, अनन्य-सामान्यपदमलंकुर्वाणमभिज्ञानशाकुन्तलं चेति नाटकत्रयं निबद्धम् । ऋतुसंहार-भृंगारतिलकादयश्च केचनान्येऽपि प्रबन्धा अस्यां कृतिष्वेनाभिमन्यन्ते कश्चित्, तनान्ये विप्रतिपद्यन्ते ।

कुमारसम्भवम्

केचिद्वदन्ति यत्कालिदासेन कुमारसम्भवस्य सर्गाष्टकमेव प्रणीतम्, तदुत्तर-भागस्तु केनचिदग्रेण प्रणीत इवाभाति । अतएव मल्लिनाथेन पूर्वसर्गाष्टकपर्यन्तमेव टीका कृता, उत्तरभागस्य तत्कृतटीकानुपलम्भाच्चेदमवसीयते न तत्प्रामाण्यमर्हति । पूर्वं सप्तमसर्गान्तमेव मल्लिनाथ-टीकाऽऽसीत् । सप्तसर्गे निबद्धमेव काव्यमासीत् । इदानीमष्टमसर्गाऽपि क्वचिदुपलब्धो मल्लिनाथटीकानिबद्ध इति अष्टसर्गात्मकमेवेदं काव्यं कालिदासेन निबद्धमिति प्रवादो लब्धप्रचारः सञ्जातः । यदि अतोऽनन्तर-सन्धेऽपि सर्गा मल्लिनाथध्यास्यासनायिता, अनुपलभ्येरन् तर्हि तेषामपि कालिदास-प्रणीतत्वं सम्पद्येत इति कोऽयमभिनिवेशः । पाश्चात्यपण्डितानां यथा कयापि विषया कविकालादिनिर्णयकरः । इति तु क्वयमपि न बुद्धिपटुतिमधिरोहति । अतः कविकालजन्मदेशादिनिर्णये निरुपायमाणा मल्लिनाथविकल्पितैव ग्रामाण्डि-कोटिमवगाहते ।

लक्षणानि समीचीनतया चरितार्थता यतान्यवलोक्यन्ते, भाषाया रमणीयता, भावानां गाम्भीर्यम्, छन्दसाम् औचित्यम्, रसानां च रसरस परिपाक परिपूर्ण-विषयतामवगाहते । मानवीयान्त प्रकृते सालकार स्वाभाविक विश्लेषणम्, बाह्य-प्राकृतिदृश्यानां सजीवचित्रणम्, मानवमनोवृत्त्यनुगुणम् विशदवर्णनम् यादृशमत्र योगपद्येन समपद्यत न तादृशमन्यत्र सुनभम् । नून भारतीयसंस्कृते तदीय-प्राचीनपरम्परायाश्च किमपि सहृदयहृदयावर्जक निरूपण यथेद ग्रथ्नाति न तथान्यत्र दृग्गोचरम् । क्वेश्चरस्य रूपनिरूपणचातुरी, लोकोत्तर च तच्चित्रनिर्माणकौशल न कस्य हृदयमानन्दसुन्दिल कुस्ते । कुमारसम्भवे अस्मिन् भगवत्पा पादंरपा सर्वोपमावर्णनमतीव सौन्दर्यशालि सवृत्तम् । 'अभ्युन्नतागुष्ठनक्षप्रभाभि', इत्यारभ्य 'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन'त्यन्तं एकोनविंशतिभि पद्यं सुसम्पन्न वर्णन न कस्य हृदयाल्हादि । एषु श्लोकेषु अन्तिम श्लोक तावत्प्रणिभालयन्तु रसिका । एष हि प्रकृतार्थमतिरिच्य किञ्चिदभिनवार्थान्तरमपि ध्वनयति बलक्षणेन^१

किञ्च —सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेश विनिवेशितेन ।

सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात् एकस्यसौन्दर्यद्विबुक्षयेव ॥

अत्र पार्श्वतीसौन्दर्यवर्णनम्यतिरिक्त किमपि प्रबन्धप्रकर्षपरम् अर्थान्तरमपि निर्दिशति कवि ।

तच्चेदम्, 'यदत्र मदीयकाव्ये अनुपमोपमालकाराणाम् कोमलकान्तपदा-वलीविन्यासानां यथाप्रदेश सन्निवेशादिना यदतीव रामणीयकृत्यमापादितम् तदपि कीर्तिं सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यताम्, इत्यादिकमर्थान्तरमपि च सन्दर्भभूत वरीवतीति सुतरां ध्वनितं भवति । तथा हि अत्र मदीये काव्ये, सर्वोपमाद्रव्याणां यथाप्रदेश सन्निवेशितानां समुच्चयो हि मया प्रयत्नतो विहित काव्यविश्वसृजा एक-श्रैव काव्यसौन्दर्यद्विबुक्षयेवेति भावः । तदेतत्कालिदासकाव्य प्रकृतार्थमयास्य अर्थान्तरेणाप्यलङ्कृतमस्तीत्यप्यामनन्ति विसृष्टार्थविचक्षणा परीक्षणघणा विद्वांसः । एतादृगद्भुतगुणगरिम्णं मायाध्वेन सद्ब्रजनागाम्भीर्यतत्पुनवगाहमाना अखिल-

१ एषा सत्त्वस्य त्रये पञ्चति प्रतीयत यत्प्रकरणातिरिक्त किमपि प्रबन्ध-परमर्षमपि अमो वाक्पाटवेन ध्वनयति । तथा च, कुमारसम्भवस्थारम्भ एव प्रथमे दशके—यत्साहिचार्यवस्य तलावगाहिनया पारमेय एष कुमारसम्भवाख्या नाम सन्दर्भं, पृथिव्या मानदण्डहिमालय इव मयाऽपि बाध्यजगत्या मानदण्ड एव प्रयुपस्थापित बाध्यानां सौष्टवामीष्टवपरीक्षणार्थम् । मदीय बाध्यमिदं कविताया सौष्टवस्य मानदण्ड एवेति भावः ।

प्रसाद कालिदास बृह प्रतिनिकृत्य प्रेषसीं प्रत्याह "अनाश्रुतकपाट द्वार देहीति ।" तदा सापि विदुषो 'अस्ति कश्चिद् वाग्विशेष' इति त सादर पप्रच्छ । तदासौ प्रश्नस्यास्यादिमध्यान्तमत पदमभिलक्ष्य 'कुमारसम्भवम्', 'मेघदूतम्', 'रघुवशम्', चेति काव्यत्रय कयापि प्रसादगुणगुम्फितया सहृदयहृदयसवेद्यया गिरामगोचरया गिरा जुगुप्स । 'अस्ती'त्यालम्ब्य 'अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा' इति कुमारसम्भवं, 'कश्चिदि'त्यालम्ब्य च "कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्त ", इति मेघ-दूत, 'वागि'त्युद्दिश्य च 'वागर्थाविव संपूक्तौ वाग्यं प्रतिपत्तये', इति रघुवशाश्च प्रणिनायु । नाटकचक्रैःपि सुविख्यात मालविकाग्निमित्र, विक्रमोर्वशीयम्, अनुप-सामान्यपदमलकुर्वाणमभिज्ञानशाकुन्तल चेति नाटकत्रय निबबन्ध । ऋतुसंहार-भृंगारतिलकादयश्च केचनान्येपि प्रबन्धा अस्त्येव कृतिर्येनाभिमन्यन्ते कश्चित्, तत्रान्ये विप्रतिपद्यन्ते ।

कुमारसम्भवम्

केचिद्वदन्ति यत्कालिदासेन कुमारसम्भवस्य सर्गाष्टकमेव प्रणीतम्, तदुत्तर-भागस्तु केनचिदग्रेण प्रणीत इवाभाति । अतएव मल्लिनाथेन पूर्वसर्गाष्टकपर्यन्तमेव टीका कृता, उत्तरभागस्य तत्कृतटीकानुपलम्भाच्चेदमवसोयते नैतत्प्रामाण्यमर्हति । पूर्वं सप्तमसर्गान्तमेव मल्लिनाथ-टीकाऽऽसीत् । सप्तसर्गनिबद्धमेव काव्यमासीत् । इदानीमष्टमसर्गोऽपि क्वचिदुपलब्धो मल्लिनाथटीकानिबद्ध इति अष्टसर्गात्मकमेवेद काव्य कालिदासेन निबद्धमिति प्रवाशे लब्धप्रचार सञ्जात । यदि अतोऽनन्तर-मन्येऽपि सर्गा मल्लिनाथध्यास्यासनायिता समुपलभ्येरन् तर्हि तेषामपि कालिदास-प्रणीतत्वं सम्पद्येत इति कोऽयमभिनिवेश पाञ्चात्यपण्डिताना यया कयापि विधया कविकालादिनिर्णयकर । इति तु कथमपि न बुद्धिपद्धतिमधिरोहति । अतः कविकालजन्मदेशादिनिर्णये निरूपयमाणा मल्लिनाथविवृतिर्नैव प्रामाण्य-कोटिमवाहते ।

किञ्च मल्लिनाथादिभिः कुमारसम्भवस्य टीकामाटीकमाने आशी-नमस्त्रियादिवस्तुनिर्देशस्य महाकाव्यलक्षणस्य प्रतिपादनादस्य महाकाव्यत्वमङ्गी-कृत विभाष्यते । 'सर्गोद्गादशभिर्युक्तमष्टादशमिरूप्युत' इति नियमात्कथमिषाष्ट-सर्गात्मकस्यास्य महाकाव्यत्व सिद्ध्येत् । तस्माद् अस्तित्वमपि काव्य कालिदास-कृतमेव विभावनीयम् ।

कुमारसम्भव नाम कालिदासस्य सप्तदशसर्गोपनिबद्धम् आदिमहाकाव्यम् यत्र शिवपार्वरयो विवाहादारभ्य वात्सिल्यजन्मन तारकासुरवधस्य च मुनिवर-काव्यबलापूर्णं वर्णनम् विहितम् । अस्मिन् हि काव्ये महाकाव्यानां निखिलानि

लक्षणानि समीचीनतया चरितार्थतां गतान्यवलोक्यन्ते, भाषाया रमणीयता, भावानां गाम्भीर्यम्, छन्दसाम् औचिन्यम्, रसानां च रुचिः परिपाकः परिपूर्ण-
विषयनामवगाहने । मानवीयान्तःप्रकृतेः सारलंकारं स्वभाविकं विद्वेषणम्, बाह्य-
प्राकृतिकदृश्यानां सजीवचित्रणम्, मानवमनोवृत्त्यनुगुणम् विशदवर्णनम् यादृशमत्र
योगपठेन समपद्यत न तादृशमन्यत्र सुलभम् । नूनं भारतीयमंस्कृतेः तदीय-
प्राचीनपरम्परायाश्च किमपि सहृदयहृदयावर्जकं निरूपणं यथेदं ग्रन्थानि न तयान्यत्र
दृग्गोचरम् । कवेरस्य रूपनिष्पन्नज्ञानुरो, लोकोत्तरं च तत्त्वप्रतिनिर्माणशक्तिं
न कस्य हृदयमानन्दतुन्दिलं कुरते । कुमारमन्त्रवे अस्मिन् भगवन्त्याः पार्वत्याः
सर्वोद्गीर्णवर्णनमनोव सौन्दर्यशालि मन्वृत्तम् । 'अम्युप्रतांगुष्टनवप्रभाभिः', इत्यारभ्य
'सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन'त्यन्तः एकोनविंशतिभिः पद्यैः सुन्दर्यं वर्णनं न कस्य
हृदयालहादि । एषु इलोकेषु 'अग्निर्न इतोक्' तावत्प्रतिभालयन्तु रमिकाः ।
एष हि प्रकृतार्थमनिरिच्य किञ्चिदभिनवायान्तरमपि ध्वनयति बल्लभ्येन' :

किञ्च :—सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं त्रिविधेतिनेन ।

सा निमिना विश्वमूजा प्रयन्तान् एकस्वमीन्दर्पदिदृक्षयेत् ॥

अत्र पार्वतीमौन्दर्पवर्णनमनिरिच्य किमपि प्रबन्धप्रकरणपरम् अयान्तरमपि
निर्दिशति कविः ।

तच्चेदम्, 'यदत्र मदीयकाव्ये अनुपमोपमालंकाराणाम् कोमलकान्तपदा-
वलौकिक्यामाना यथाप्रदेशं सप्रिवेशादिना यदनीव रमणीयकव्यमापादिनम्
तदपि कोविदः मूढमैलिकया समीक्ष्यताम्, इत्यादिकमर्थान्तरमपि च सन्दर्भमभूतं
वरीवर्णानि सुतरा ध्वनिर्न भवति । तथा हि अत्र मदीये काव्ये, सर्वोपमाद्रव्याणां
यथाप्रदेशं सप्रिवेशिताना समुच्चयो हि मया प्रयन्तानो विहितः काव्यविद्यमूजा एक-
श्रेय काव्यमौन्दर्पदिदृक्षयेवेति भावः । तदेतन्काण्डिदामकाव्यं प्रकृतार्थमयास्य अर्था-
न्तरेणाप्यलङ्कृतमस्तीत्यप्यामनन्ति विमृष्टार्थविवक्षणाः परीक्षणवणाः विद्वामः ।
एतादृगद्वन्तनुगुणगरिम्भेन याथाव्येन तद्वचनागाम्भीर्यनलमनवगाहमाना अतिर-

१. एषा खन्वम्य कवेः पद्यतिः प्रतीयते यत्र प्रकृतार्थान्तरिक्त किमपि प्रबन्ध-
परमपमपि अमो वाक्याटवेन ध्वनयति । तथा च, कुमारमन्त्रव्याख्या एव प्रथमे
दशके—'यन्साहित्यार्थस्य तदवगाहितया पाठमेव एष कुनागमन्वकाव्यो नान
सन्दर्भः, एषिन्त्या मानदण्डहिमालय इव मयापि काव्यज्जना मानदण्ड एव
प्रचुम्पयति काव्याना मीष्टवानोष्टवरीशानार्थम् । मदीय काव्यमिदं
कविताया मीष्टवस्य मानदण्ड एवेति भावः ।

साहित्यसम्पदा सनाथ महादोषाकृत्स्वय मल्लिनाथोऽपि उद्गुणाति कालिदास-
गिरमुद्दिश्य —

कालिदासगिरा सार कालिदास सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽयं साक्षाद् विदुर्नान्ये ॥ मादृशा ॥

अपि च पार्वत्या बिम्बाधरमयुरस्मितानि प्रकृतिप्रदानेषु अनुवृत्तानि च
विभावयति कवि । तथा हि,—

पुष्प प्रबालोपहित यदि स्यात्
मुक्तफल वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।
ततोनुकुर्याद् विभावस्य तस्या
स्ताभ्रौष्ठपर्यस्तल्लव स्मितस्य ॥

यद्येव स्यात्तदाऽपि स्मितस्यानुकरणमेव सम्पत्स्यते न खलु वास्तविक-
त्वमिति भावः ।

निर्झराणां जलकणेषु रश्मिकिरणसक्रान्तेषु कालिदास इन्द्रधनुषः साक्षात्कारं
करोति । तथा हि —

सीकरव्यतिकर मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।
इन्द्रचापपरिवेपथून्यता निर्झरास्तत्र पितुर्बजन्तममी ॥

आदर्शसौन्दर्यनिर्दर्शनमपि वैलक्षण्येनारक्षयति—

स्थिता क्षण पक्षमु ताडिताधरा
पयोधरोत्सेधनिपातबूणिता
बलीयु तस्या स्खान्तिरा प्रेदिरे
चिरेण नाभि प्रथमोदबिन्दव ॥

कालिदास रपचित्रणे यादृशी प्रयोगधातुरीमभिध्वनयति न सादृशीं कश्चि
दन्य । नाय प्रापेणावलम्बते अभिधावृत्तिम्, व्यञ्जनामेवाधिभित्य भूम्ना समुप-
वर्णयति । यदा महर्षि अगिरा हिमालयात् शङ्कुरायं भगवतो पार्वतो याचमान
आस्ते, तदा स्वपितु सविधे स्थिताया पार्वत्या मनोदशाया यादृश वर्णनमारचित
तत्त्वस्य मर्नास कोतूहल नश्यति

एवमादिनि देवदौ पार्श्वे पितुरयोमुखी ।
सोलाकमल्पप्राणि गणयामास पार्वती ॥

यद्यप्यत्र वदन्नालवारविशेषो न ध्येयते तथापि कविना कमलदलगणना-

वन्तेन पारंदा विनाशमान्वादा, तन्मनोनामन्त्रयोर्मद्विमानस्य, तदा-
नन्दातिरेकमोपनन्दनेदेव यद् व्यपनयापुष्पानमारविने तत्र कम्प वा विम्वश-
यहम् ? १/ ॥ अन्नाग्नेन विनाशयन्त्रान्त्रान्त्रेन हवेम्प वैष्टिष ह्योनरेभ्यः ।

न केन रनिग्य प्रकृतेर्निजु परीयक जन्ति प्रकृतेर्नाडरत्नधानामपि
पारददा । प्रकृतेर्नाडरत्नधानामपि नु अस्मि नरन्दर्पेन ज्ञाननीकृतेष्वाम्पने ।
मकम्पेव मकृतेनाग्निष भाषिणीयदिग्यनारनावलीमन्त्रं निनगमक-
मानमान विम्वि ।

ह्यागमम्पे कृते रनिविनाशयन् रघुवश्रुताज्जवि तनानानेकपा
न कचमपि अनौग्यय वह्नि । तथा हि

गन एव न ते निवर्तन म मया दीर इवानिनाज्ज ।

अहमेव दशेव पद्य मामदिग्यह्यमनेन धूमिनाम् ॥

किं च—

आमानमानाज्ज च शीघ्रमानमद्विग्ये निमिनाज्जपा ।

हरोपयाने त्वरिता-दभूद श्रोण विनाशक हि देव ॥

कादृश शीघ्रमानाज्जपा म्याभाविह चित्रम् ।

रघुवश्रुतम्

रघुवश्रुति नाम महाकाव्य रघुवश्रुतिवर्तना नृपति वशवन्विपश्य
वृद्धन मारगन भद्रम् । महामहिमनाम्नि द्वितीयपुत्रम् ग्योर्नाम्ना, सर्व एव
इन्द्रवृद्धो रघुवश्रुति भ्यानि एव । अन्नेदश्रुवश्रुत्य रघुनाम्ना प्रविष्टिर्ह्युक्तु
वदिना निम्नरष्टे समुद्रभाविन —

एव विषया अत्र यथास्थान चास्तया घणिता । काव्येऽस्मिन् नातिस्वल्पा नानि-
दीर्घाश्च ऊनविशतिसर्गा सप्रवेशिना ।

रघुवशस्य टीकाकाण्डा

रघुवशस्य विंशतिःश्लोकाधिक्यं भूयन्ते टीकाकारा । तेषु दक्षिणावर्तनाय,
मल्लिनाथ, दिनकरमिश्र, चरित्रवर्धनश्च मुख्यः । तत्रापि मल्लिनाथ सर्वोत्कृष्ट-
त्वेनास्मिन्ने । तस्य 'सञ्ज्ञोत्तर'स्मात्स्या टीकाऽद्यत्वे जाता भूना लघुप्रकारा,
लोकप्रिया च सक्ता ।

रघुवशमहाकाव्यस्य कालिदासस्य प्रौढशृङ्गाणिप्रसूत द्वितीय महोऽश्वल
रत्नम् । अस्मिन् हि काव्यस्य सर्वे पि द्रष्टव्या गुणा एव न सन्ति इवावगम्यन्ते ।
भाषा प्रभावगुणमुपिफला, लालित्यसदल्लिता, वरुनीयकोमलपदावल्लभकृता,
सुपरिष्कृता, मधुरमधुता, सत्सारा, अनुप्रासविन्दासोत्प्लासा, सर्वाङ्गपूर्णा च
वरोचते । अलंकाराणामुपमोत्प्रेक्षाश्लेषार्थान्तरन्धासादीनामपि सन्निवेशः चास्तर-
सम्पन्नः । उपमालंकारविषये तु किमु वक्तव्यम् । उपमा त्वस्य निसर्गसिद्धा प्रेयसीव
प्रतीयते । अस्य रचनानु उपमालता यादृशी पल्लविता पुष्पिता न तादृशी अन्यत्र
कुत्रचित् । अतएव महाकविमेनमुद्दिश्य "उपमा कालिदासस्ये"त्युक्तिरपि चरिता-
धिता प्रविभाति कात्स्न्येनेति ।

"कालिदासस्य काव्यसुपमा"

वास्तविक तत्त्वं विदं यत् कालिदासस्य काव्यसुपमा इयत्तयावच्छेत्तुमेव न
शक्यते । अस्य काव्येषु नाटकेषु च दृक्चित्रकलायाश्चित्रणचातुर्यं प्रतीतिपय-
मवतरति तदन्वयः न सुलभम् । यः कोऽपि रसस्तेनानुगृहीतः ॥ खल्वनन्यसामान्य-
तयोत्कर्षस्य पराकाष्ठा नीत इत्यभिहितपूर्वम् । नूनं कविस्तार्कभ्रीमोऽयं सर्वानपि
कवीश्वरानतिशेते इत्यत्र न काऽप्यत्युक्तिः । कालिदासस्योक्तिषु शब्दार्थयोः प्रतीति-
न मात्रपाऽपि क्वचिन्मन्यदीभवति । कालिदासस्य भारती किल सर्वत्र सुप्रसन्न-
भानोति सर्वाभिमतः कस्य ।

यद्यपि कालिदासस्याखिला कृतिरेव चमत्कृतिपूर्णा, तथाऽपि क्वचित्
क्वचित्प्रतिभ उयोति काव्यकलायाः पराकाष्ठामासादादुत्कृष्टता । तन्नि-
दर्शनदिशाऽत्र किञ्चिदियं प्रपञ्च्यते मुमनसा मनसः प्रमोदाय ।

सीतायाः परित्यागः—रघुवशस्य चतुर्दशसर्गगत सीतायाः परित्याग-
चित्रणमट्टुङ्गयन् कविरपगतोक्तयति —'स लक्ष्मण लक्ष्मणपूर्वजन्मे'त्यारम्य श्रित्वा-
रितच्छब्देकाधारम्य, 'तथेति तस्या प्रतिगृह्य वाचम्' इत्यन्तम् । तत्रापि रमणीय-
तमानि रत्नानि सहृदयहृदयात्यन्ताह्लादकानि समुदाह्रियन्ते । तद्यथा—

‘स शुभ्रवान् भातरि भाग्वेण, पितुर्निषोणात्प्रवृत्तं द्विषत् ।
प्रत्यग्रहोदप्रजसासनं तदाज्ञा गुरुणा ह्यविचारणीया ॥

* * * * *

सा लीयमाना रचिरान् प्रदेशान् प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाऽबुद्ध कल्पद्रुमता विहाय, जातं तमात्मन्यसिपत्रदृशम् ॥

* * * * *

अप रयवस्यापितवाक्कयञ्चित् सौमित्रिरन्तर्गतवापकण्ठः ।
औत्पातिकं मेघमिवाश्मवर्षं महोपतेः शास्त्रनमुञ्जगार ॥
ततोऽभिषङ्गारनिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाऽऽभरणप्रसूता ।
स्वभूतिलाभप्रवृत्तिं धरित्रीं ततोऽपि सीता सहसा जगाम ॥

* * * * *

इदमूजनं सर्वमनुग्रहेण विज्ञानय प्राप्तितमत्रणाम् ।
प्रजानियेकं मयि कर्तमानं, सूनोरनुग्रहामृतं चेतसेति ॥
वाद्यस्त्वया भद्रकनारत रागा, बह्वी विद्वद्भानपि यत्तममम् ।
मा लोमवादादश्रवणावहसोः श्रुतस्य हि कस्तद्वशं कुतस्य ॥
वत्पाणवुद्धेरयथा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
मनसं जन्माग्निरप्यतकानां दिवावदितफूजंयुरप्रकृष्टाः ॥
उपस्थितां पूर्वमपास्य कस्यो वनं वना सादृमसि प्रपद्य ।
तदास्पदं प्राप्य तज्जातिरोपात् सोढाभिन न त्वद्वचने वदन्ती ॥
निशाचरोपप्रतिभर्तृकाया तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमर्थं कथं प्रपतये त्वयि दीप्यमाने ॥

इत्यादि ।

उपमा कालिदासस्य

उपमा कालिदासस्येति लोकोक्तिमनिरुद्धं किञ्चिद्विज्ञापना विशिष्यते ।
उपमाविषये कविबुल्लूङ्गमणिः कालिदास इतरानखिलान् कवीश्वरान् नितरामनि-
शेत् इति उक्तिः सुतरा ऋतम्भरेति मन्यामहे । न चेयं लोकेत्याति आख्याति
केवलं कालिदासीयकाव्येषु उपमाभूमिच्छत्वमपितु उपमासौष्ठवमपि । यद्यपि
यहूँमित्येः रवीश्वरैरपि उपमा समुपलब्धता तयापि नो रामणीयत्वेन परि-
पूर्णत्वेन जायतम्येन प्रहृष्टनुरूपनिरूपयत्वेन च कालिदासोपेक्षमायाः तुलां
नाशितोऽस्ति । कालिदासस्योपमा यादृक्त्वया निमज्जदन्तीं रत्नानामनन्दतामरे,
पाययन्तीं शान्तिं लोकोत्तररसवारा, चमत्कुन्तीं चोनां विपश्चितामुपदिशन्ती

चानन्यमदृशानुपदेशान् आबिभ्रुर्वन्तो वा विविधभावादेशान्, यादृशं वा प्रभाव-
मुपजनयन्ती सहृदयहृदयवटलेषु प्रतिभाति न तादृशमन्येषाम् । अस्त्योपमा आदधाति
साकल्यनोपमेयानुरूप्यम्, त्वदते च पूर्णतया स्वारस्यसामञ्जस्यम्, न मनान् जहाति
नैसर्गिकत्वं चमत्करोति च चमत्कारित्वमपीयत्र नास्ति कस्यापि वैमयम् ।
तथा च रसिकानां मनोविनोदाय स्थालीमुल्लाकन्यायेन, कानिचिन्निदर्शनानि
अत्रोदाहरामः ॥

“पुरस्कृता धर्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतैव सन्ध्या ॥”

अवसानोन्मुखे दिवसे एकदा पश्चिमायामाशायांमुपेयुषि भास्वति
अपरतश्च समाधान्या रजन्या तनुभयमध्यगता सन्धिवेला नरेन्द्रतत्पत्न्योश्च
मध्यगता धेनु विनक्षपामध्यगतया सन्ध्याया सहोपमिमान् कवीन्द्रोऽयं किमुपमा-
सौष्ठवस्य परा कौटि नावजगाह ? एष कवितल्लज देशकालपरिस्थिति सन्ध्या-
लोच्य तदनुगुण्येनैव तास्तान् पदार्थान् तथा प्रयोक्तुमुद्युक्ते याथातथ्येन यथा ते
धिप्रबद्धा इव वृक्षयमवतरन्त शकुन्तलममन्दमानन्दमुपजनयन्ति । अपरश्चायं
विशेषोऽस्ति अस्त्योपमाया, यदयमुपमामुखेन किमुप्यद्भुत चिन्तनानुगत तरुवा-
न्तरमप्यादिक्करोति यत्र-तत्र । तथा हि —

अप्यग्रणीमंत्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धेः कुशली गुरुस्ते ।

घटस्त्यया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्मन्त्रिबोल्गरश्मे ॥ [रघु० ६, ५, ४]

यद्येदं भौतिकं जगत् उत्पन्नरश्मे सूर्यात् चैतन्यमाप्नोति तद्वत्त्वयापि, हे
धन्वि ! दत्तात् सूर्यमुन्यगुरोरशोऽपि ज्ञानमधिगम कश्चिन् न तव गुरुदेव कुशली
लल ?

सोऽयमनिरादिजगोपमामु नुदुरंगो विशेषः । पालिदासीजोपमामु यद्
यत्र-तत्र घटितानि उपमावस्तूनि सूक्ष्मेक्षणैः दिभाज्यमानानि न बेश्च काल्पन्येन
अनुपमनया घटितस्यात् तान्याल्हादयन्ति विदुषा मन्त्रांसि अपितु अन्तरा-अन्तरा
इतिवृत्तनत्यमपि सञ्चेतयन्ति सौष्ठवेन । तद्यथा —

तस्याग्नेषा क्षुधितस्य तुष्यं-प्रदिष्टमाला परमेस्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे गुरद्विपदचान्द्रमसी मुखे ॥

मृगेन्द्राद्यान्त्याया नन्दिन्या अनिरक्षणे विषल दिलीप प्रत्युत्तिरिदम् ।

वविरत्र मृगेन्द्राद्यान्तशोणितपारणा राट्टप्रस्तया चान्द्रमस्या मुखया सहोपमिमान्
यद्यपि नात्रिनीं परिणनिमादहति । राट्टणा प्रस्तापि चान्द्रमसी तुष्या विवि-
धगन्धर यथाप्रस्ता परिमुञ्चता सती जनयति लोचनानन्दं तद्वदपि

धेनुरपि परिमुक्त्वा मृगेन्द्रान्निरेन्द्रमाह्लादयन्तो तस्मै मनोवाञ्छितं वरं प्रदास्यति
इत्यपि सुतरामनेन सङ्केतितं भवति । किञ्च—

पितुः प्रयन्तात्स समग्रसम्पदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुषोप वृद्धि हरिदश्वदीपितैरनुप्रवेशादिर बालचन्द्रमाः ॥

स रघुः पितृदिलीपस्य मनोहरः शरीरावयवैः सूर्यगमेरनुप्रवेशाद् बाल-
चन्द्रमा इव वृद्धि पुषोप । इति किदन्तोन्द्येषोऽनेन वृत्तानिक्कनत्वमाविष्करोति
यत्रैव चन्द्रमा स्वयंप्रकाशः सूर्यरश्मिसंक्रमणेनैव प्रकाशं वृद्धिं चाप्राप्य परिपूर्णता-
मेति तद्वदेव रघुरपि दिलीपस्य तेजसः सर्वाङ्गीणां वपुषः सुषमां पूर्णता च पुषोप ।
अहो ! कीदृशी पूर्णा मनोहारिणी चेयमुपमा ।

अपि च :—गुरुवंशमयी धृतपारदुःखा रघोः सखाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमिन्ययं मे भाभून्परीवादनवावतारः ॥

अत्र प्रकरणगतमर्थं विहाय कोप्यन्त्योऽपि अर्थः कविना ध्वन्यते । स चायं
यत् साहित्यावबोधरूपं गुरुवंशं मन्त्रेणमर्थं बभूवुः । अयं विद्यायी रघोः सखाशात्
रघुवंशजाय्य सखाशान् काममभोष्टायमनवाप्य वदान्यान्तरं गतः । काव्यप्रव-
न्धान्तरं गत इति परीवादनवावतारो भा भून् इत्येतेन रघुवंशस्य प्रवन्धान्तरस्य
सीढवनावेदशत्रुमिन्ययान्तरमपि गतितमत्र विभाव्यते ।^१

१. नामकदेनेन सर्वनामग्रहणमिच्छतेः ।

कादिशानो यया गुरुवंशमयी त्वम्यः अनन्धनादुन्ममानिप्सुर्वन् वमप्ययं-
विशेषमुपनिबध्नाति, तथैव चतुर्दशमे मर्गे प्रतिपादितं निगूढं वर्णवन्धुविशेष-
व्यङ्ग्यमप्या प्रदर्शयन्नाह :—

तदेव मर्गे कण्ठाद्रचित्तं मे भयदुभिः प्रतिप्रेधनीय ।

यद्यपिना निर्दुःखवाच्यमन्त्रान् प्राणान् मया धारयितुं चिन्तं ॥

प्रकृतार्थव्यतिरिक्तं कोऽन्यत् । प्रत्यक्षपरोऽर्षोऽन्यत् ध्वन्यते । स चायं
यत्कण्ठाद्रहस्यैः महस्यैः विभक्ति रनोद्यतः बहुरन्तः सौमनिबोधनपट-
अवगमननुवाच्यः प्रसन्ननीयस्व । येनाहमाग्नान् कृतार्थमावलयेम इति हृदयेगयो
मायः ।

इत्यमेव—कुमाररम्भेऽपि 'सर्वोपमाद्रन्ध्रममृचये'नेत्यादिना प्रकृतार्थं
विहायान् मनोहराणामलङ्काराणां, अलङ्काराणां चिन्तयन्तुनन्वाना च यथाप्रदेन
मन्त्रिणेन विज्ञाय, कुमाररम्भेव नाम काव्यमिदं सर्वविशेषं काव्यमोन्दयापायकान्
रगाश्च मयोऽयं विरचितमिति रमिता विदाश्चुर्वन्तु इत्यपि आवेदयति । एवं
स्वकाव्यानां प्रकृतार्थमाचिध्येन विभक्ति मयहृमान महिमानमपि ध्वनयति ।

/प्रकृतिचित्रणम्

किं च कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणमपि अद्भुतम् चमत्कारि च । तथा हि रघुवंशस्य त्रयोदशे सर्गे चतुर्भिः श्लोकैः मगावमुनयो सगम कीदृग् हृदय-
गमतयोपगुम्फति

ववचित्प्रभालेषिभिःरिन्दनीलैर्मुक्तामयो यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला वितशफज्जानामिन्दोवरेरत्नचिदान्तरेव ॥
ववचित्प्रभाना प्रियमानसाना वादम्बससर्गदलीव पक्वि ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपद्मा भक्तिर्मुघ्रचन्दनवन्पितेव ॥
ववचित्प्रभा चान्द्रमसो तमोभिश्छायाविलीनैः शबलोद्भूतेषु ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्वित्पल्लव्यनभः प्रदेशा ॥
ववचित्त्व कृष्णोरगभूषणेव भस्मागरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यान्वदद्यानि विभाति गगा भिन्नप्रवाहा ममुनातरङ्गैः ॥
कीदृशमहो ! चित्रार्पितमिव वर्णनम् । अपि च —

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेषतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥
संस्मरन्तानि दिगन्तराणि कृत्वा दिमान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रवक्रमे पल्लवरागताञ्चा प्रभा पतगस्य मुनेदव धेनु ॥

अनमोरुभवो श्लोकयोः उपमाश्लेषयोनिदर्शनं न कस्य विस्मयावहम् ।
कविरय आर्यसंस्कृतिपरम्परामपि वस्तुगत्योपलक्षयति यत्र-तत्र प्रति-
दिम्बयति च ता बेलक्षणेन । तथा हि पञ्चभिः श्लोकैः भारतीयपरम्परानुगुणं
जीवनपद्धतिम् कुलकेन वर्णयति रघूनामन्वयविवरणं चिकीर्षु तद्विशेषणम्याजेन :

‘सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आत्मद्रुक्षितोऽज्ञानाभानरकरवत्सर्त्मनाम् ॥
ययाविधिदृताग्नीनां ययाकामाचितायिनाम् ।
ययापराधदडानाम् ययाकालप्रबोधिनाम् ॥
त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभायिनाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायं गृहमेधिनाम् ॥
शंशवेऽप्यस्तविद्यानां धीवने विषयेधिनाम् ।
यादंके भुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥”

(रघुनामन्वय वः ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।) इति

अपि च कुमाररघुजन्म प्रशंसयन् कविः भारतीयसंस्कृत्यनुगुणान् जान-
कर्मादिसंस्कारान् वर्णयन् उपमाच्छटाभपि प्रदर्शयति :—

“स जातकर्मण्यन्दिले तन्मित्रना तपोवनादेन्य पुरोधसा धृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं वनी ॥”
तस्य यायादयमन्तमर्जस्तथा परेषा युधि चेति धार्यधः ।
अवेक्ष्य घातोपमनायैमयदिव्यचार नाम्ना रघुमात्ममंग्रम् ॥
स द्यूतचूलश्चरन् रजस्तस्मात्पुत्रः स्रज्योभिरग्विनः ।
लिपेयंयावद् ग्रहणेन बाह्यमयं नदीमुलेनेव समुद्रमाविशत् ॥
अयोपनीनं विधिदद् विनश्चिनो विनिन्द्यरेनं गुरवो गृहप्रियम् ।
अवध्ययत्नादच बभूवुरत्र ते त्रिगुा हि हस्तूपहिना प्रमोदिन ॥
धियः समग्रैः स गुणैरदारवी. यमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिशानिभिर्दिशो हरिर्दभिर्हरितामिदेश्वरः ॥
महोक्षतां यन्मतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलमः अयन्निव ।
रघुः यमाद्यावनभिर्ग्रीवावः पुषोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥
अयास्य घोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद् गुरः ।
मरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्यति तपोनुदं दक्षमुता इवावभुः ॥
ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गमस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दनाक् ॥

ततो नृपनिर्दिलीप. सकलमपि राज्यभारं ग्रन्विष्णवे भविष्णवे रघवे
समर्प्य हृष्यंजयेन पाणिना च तं सम्पूजन् भूशमभ्यनन्दन् । ततश्चायं परम्परानुगुला
दिवमादरस्तुर्नवतिनवाधिका सोपानपरम्परा ततान् चरमे व्यसित । तथा हि :—

इति क्षितिशो नवति नवाधिकां महाकनूना महनौयनामनः ।
समादरस्तुर्दिवमायुयः क्षये ततान् सोपानपरम्परामिव ॥

अथ स विषयव्यावृत्तान्मा यथाविधि श्रुत्वे,
नृपतिश्चतुर्दं दत्त्वा यूने मित्रानपवारणम् ।
मृनिवरतरुच्छाया देव्या तया मह शिष्ये
गन्धितवयमामिश्वाकूणामिदं हि कुलजनम् ॥

राजधर्ममपि विद्यतोन्दयेणोपदिदेश चतुरस्त्रयामी बविराजः—

भोमकान्नेनृपपुनः न बभूवोपजीविनाम् ।
अप्युदयानिगम्यदच यादोरत्नेरिवाणवः ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मन परम् ।
 न ध्वनीयु प्रजास्तस्य नियन्तुर्नमिवृत्तय ॥
 प्रजानामेव भूत्यर्थम् ॥ तान्म्यो बलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रस रवि ॥
 सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेष्वकुठिता बुद्धिर्मोर्ध्वा धनुषि चातता ॥
 तस्य सवृत्तमग्नस्य गूढावारंगितस्य च ।
 फलानुमेया प्रारम्भा सस्कारा प्राक्तना इव ॥
 जुगोपात्प्रानमप्रस्तौ भजे धर्ममनातुरः ।
 अगृह्णुराददे सोऽर्थमसक्त सुखमन्वभूत् ॥
 ज्ञाने मौन क्षमा शक्तौ त्यागे इत्याद्याविषयम् ।
 गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥
 अनाकृष्टस्य विषयेष्विद्याना पारदुश्चन ।
 तस्य धर्मरतेरासीद् घृष्टत्वं जरसा विना ॥
 प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणार्थं भरणार्थम् ।
 स पिता पितरस्तासां केवल जन्महेतव ॥
 स्थिरं दड्यतो दड्यान् परितु प्रसूतये ।
 अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिण ॥
 दुदोह गां स यथाय सस्याय मधवा दिवम् ।
 सम्यद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥
 न किलानुग्रहस्तस्य राजानो रक्षितुर्वशः ।
 ध्यावृत्ता यपरस्वेभ्यः श्रुतौ तत्स्वरता स्थिता ॥
 द्वेष्ट्योपि समस्त शिष्टस्तस्यार्त्तस्य ययौपयम् ।
 त्याग्यो दुष्ट प्रियोऽप्यासीदगुलीवोरगक्षता ॥
 त वेद्या विदधे नून महाभूतसमाधिना ।
 तथा हि सर्वे तस्यास्तन्मर्यादकृत्वा गुणा ॥
 न वेनाप्रवृत्त्या परितो हृतसागराम् ।
 अनन्यशासनमूर्ध्वम् शशासंक्पुरोमिव ॥

भारतीयपरम्परोपनतस्त्रयोजनस्य भर्तृजन प्रति निस्पृहप्रेमपारम्पर्यस्य
 प्रभुत्वमादर्शभूत प्रदर्शनं बोद्धव्यमात्रेणैवद्विमिश्रितम् —

किं वा तवात्यन्तविद्योगमोषे, कुर्यामपेक्षा हतजीविनेऽस्मिन् ।
 स्यादक्षणीय यदि मे न तेजस्वदीयमन्तर्गतमन्तराय ॥

साऽह तप सूर्यनिविष्टदृष्टिर्ध्वं प्रसूतेऽववितु यतिष्ये ।
भूया यथा मे जन्मान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोग ॥
नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीत ।
निर्वासिताऽप्येवमतस्तथाह तपस्विसामान्यमपेक्षणीया ॥
* * * *

कवित्वकलाकौशलमतिरिच्य कालिदासीयकृतिषु तदानीन्तनसामाजिक-
जीवने चरितायिताना तत्तद्भावविशेषाणां सन्निवेशोऽपि प्रतिबिम्बित इवावगम्यते ।
राजो दिलीपस्य सञ्चाय्या सुदक्षिणायाश्च मनसि कीदृशी प्रगाढा गोभस्मिरासौद्-
इति कियञ्चारतया चित्रयति —

आस्वादवद्भि कवलस्तृणाना कण्डूयर्नर्दशनिवारणंश्च ।
अव्याहतं स्वरगतं स तस्या सञ्चाद् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥
स्थित स्थितामृच्चलित प्रवातां निवेदुपीमामनबन्धधीर ।
जलाभिलाषी जलमाददाना छायेव ता भूपतिरन्वगच्छत् ॥
प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं ता सुवक्षिणा साक्षत-पाशहस्ता ।
प्रणम्य घनचं विजालमस्या शृङ्गान्नर द्वारमिवार्यसिद्धे ॥
* * * *

स त्व मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
विनायकानेत्युक्त्वा लवस्ता वितृग्यता धेनुरिय महर्षे ॥
[रघु० मग २ ३२।० ५।६।२१।८५]

✓ प्रकृतिवर्णनम्

प्रकृतिवर्णनमपि कवेरस्यानितरसाधारणीं रमणीयतां विनति । नूनं कवि-
रेव प्रकृते सूक्ष्मरहस्यात् पारदृष्ट्वा । सत्यमेवाऽस्य प्रकृतिदृष्टयनिष्पन्नानि आलेख्य-
बद्धानीय नैप्रपटलान्ते नरानृत्यन्तीषु लवलोचयन्ते । तपोवनमादप्यन् कीदृ-
मञ्जुलतया माधुर्येण चासौ शसति

वनान्तरावुपावृत्तं समितुशक्ताहरं ।
पूर्वनाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यानस्तपस्विनि ॥
आकीर्णमृष्यपत्नीनामुदजद्वाररोधिनि ।
अपर्यरिच नीजारभागधेयोचितमूर्धनं ॥
सेवान्ते मुनिवग्यामिस्तत्क्षणोन्मिस्तवृदावम् ।
विश्वासाय विहगानामाल्बालाम्बुपायिनाम् ॥

आतपात्ययससिप्तनीवारासु निपादिभि ।

मृगेर्वत्ततरोमन्यमुटजागणभूमियु ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाधमोन्मुखान् ।

पुमान् पवनोद्धतैर्धूमैराहुतिगन्धिभि ॥

अपि च वसन्तमुद्दिश्य कवि प्रपचयति किमपि रोमाचकारि वर्णनम् ।

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत्सहकारस्तता भन सकलिका कलिकामजिनामपि ॥

प्रथममन्यभूताभिरदोरिता प्रधिरला इव मुग्धवधूक्या ।

सुरभिगन्धिषु शुभ्रुविर गिर कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥

श्रुतिमुखभ्रमरस्वनगीतय कुसुमकोमलदन्तहृद्यो दभ्रु ।

उपवनान्तलना पवनाहतं कितलपं सलपंरिच पाणिभि ॥

ललितविभ्रमकम्पविचक्षण सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निविचिशुमधुमयना स्मरसख रसखडनवर्जितम् ॥

शुशुभिरे स्मितधातुरानना स्त्रिय इव इत्यर्थशजितमेखला ।

विकचतामरसा गृहदोषिका भदकलोदकलोलविहगमा ॥

इत्यादिषु वसन्तर्तो रमणीयतावर्णनसमकालवेध यमकादलिमनोज्ञतापि कस्य कौतुक नावहति । अग्रे च दशरथमृगवाधगनमनुसन्वधान किमपि कौतूहलात्मक वर्णनमारचयति परिहासपरम्

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मृमक्षो

कर्णात्समेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टि ।

प्रासातिमान्नचदुल्लं स्मरयत्सु नेत्रे

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥

कीदृशो विनोदमयो धाम्बितास्त ।

यदा दशरथशरेणाहत पुत्रं ज्ञात्वा स वृद्धो मुनि हस्तापितैर्नयनवारिभित्तभूमिपति शशाप

दिष्ट्यान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-

दन्त्ये वयस्थहृमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

आश्रान्तपूर्वमिव भूक्तविव भुजग

प्रोवाध वीरसपति प्रथमापराद्ध ॥

इति तदा ॥ अभिज्ञापनार्थं कवि कलात्मकतया कीदृशेन हृदयगमप्रकारेण परत्वेन परिणमयति -

शापोऽप्यदृष्टतनयाननन्दमशोने

सानुग्रहो भगवता मयि पातिनोपम् ।

कृप्या दहप्रपि सन्नु श्रितिमिथ्यनेदो

वीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥

नूनमजविनाशपरणेनमपि अनीद मांमरन् सद्दयःसद्दयःवेद्यं किमप्यनूवं-
मेव प्रनितानि भावावेदमनिवेशयिषी । तदपि किञ्चित्समोऽश्रुताम् :

पनिरंरुपियगता सया करणागपविभिन्नदगता ।

समन्तद्वयन विभ्रशविनां मुगनेजामुसतोऽ चन्द्रमाः ॥

विललाप म वाप्यगदगं सहजामप्यनहाय धीरताम् ।

अभिनन्ममोपि मादं व जजने कं व कथा शरीरिषु ॥

कुमुमान्यपि गात्रमंगमाप्रभवन्पायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवाप्यग्रहरिष्यतो विपेः ॥

अथवा मुहु दन्तु हिमिनुं मुहुर्नवारभने प्रतान्तकः ।

हिममेकविपत्तिरत्र मे ननिनी पूर्वनिर्देशनं मता ॥

लेगिपं यदि जीविनापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विपश्यन्मृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विपसीद्वरेच्छया ॥

अथवा मम भाग्यविल्लादशनिः कल्पिन एव वेषमा ।

यदनेन तरनं पानिनः क्षपिता तद्विदपाधिता लता ॥

शीदुर्गा हृदयशिवकं निरुपणम् कस्य सचेतसः चेनः आश्चर्याम्बुधौ न निम-
ज्जयति इति ।

मेघदूतम्

मेघदूतं सन्तु गीर्वाणगीर्वाणिवाहमयशोदधौ एकं परमोऽम्बुनं रत्नमिबोद-
भामने । अस्मिन् हि विरहमन्तप्राप्त्य यज्ञस्य मानसो व्यथाजीव मांमरन्तया समुद-
श्रितता । एतत्त्व मेघदूतं पूर्वमेघोत्तरमेघस्ये भागद्वये विभक्तम् । आज्ञार्भगापराप-
क्षयेन अलक्षणाद्वरेण कुवेरेण स्ववशावदो यज्ञः सर्वमात्रकालाय निर्वामितः ।
सोऽपि वराहः निजप्रेममोक्षियोगविषया अनिदूरे रात्रिगिर्याम्बे पर्वते दुर्ददशनाद्
उपनतानि दिनानि अमूनि यापयितुमुपब्रजमे । यथाकथञ्चिद् व्यनोनेष्वष्टमास्ये
प्राक्प्रागमनवेत्तायां मेघमानसावगाहमानं नमोमहन् सोधनगोवरोहस्य मेघ-
द्वारा प्रेषमो हृदयवन्तमा प्रति प्रनयमन्तेनावेदनावमरस्य कल्पनास्य मनसि
समन्मिमोः । तथा च मेघं दूतत्वेन नियुज्य पूर्वमेघे रात्रिगिरिपर्वतादारन्दान्हा-
पुरोपमं विनादवर्णनपुरस्सरं मार्गपरिषयं वदति । उत्तरमेघे च पुनः अलक्षणायाः

आतपात्ययसक्षिप्तनौवारासु निपादिभि ।

मृगदंतितरोमन्यमुटजागणभूमिषु ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतियोनाशमोन्मुक्तान् ।

पुनान पवनोद्धतैर्धूमैराहुतिगन्धिभि ॥

अपि च वसान्तमुद्दिश्य कवि प्रपन्नयति किमपि रोमाचकारि वर्णनम् ।

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता भलयमारतकम्पितवल्लवा ।

अमदयत्सहकारलता भव सकलिका कलिकामजितामपि ॥

प्रथममन्यभूताभिर्दोरिता प्रविरला इव मुग्धवपूःश्रया ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुबिरे गिर कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥

भुतिमुखभ्रमरस्वनगीतय कुसुमकोमलदन्तहवो वभ्रु ।

उपवनान्तलता पवनाहतं क्लितलपं सलयरिव पाणिभि ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षण सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निविधिशुभंधुमगना स्मरसख रसखड्गनर्वाजितम् ॥

शुशुभिरे स्मितधारस्तरानना स्त्रिय इव इत्यर्थशिञ्जितमेखला ।

विवक्षतामरसा गृह्णीधिका मदकलोदकलोलविहगमा ॥

इत्यादिषु वसन्ततो रमणीयतावर्णनसमकालमेव यमकावलमनोज्ञतापि
कस्य कौतुक भावहति । अप्रे च दशरथमृगयावर्णनमनुसन्दधान किमपि कौतूहल-
रमक वर्णनमारचयति परिहासपरम्

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षो

कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टि ।

प्रासातिमात्रचटुलं स्मरयत्सु नेत्रे

श्रीद्विप्रियानयनविभ्रमवेष्टितानि ॥

कीदृशो विनोदमयो वरग्विलासः ।

यदा दशरथशरेणाहत पुत्र आत्मा स धृष्टो भुनि हस्तापितेनयनवारिभिस्त
भूमिपति शशाप

दिग्ग्यातमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-

दनये यस्यस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

आकातपूर्वमिव भुक्तविष भुञ्जम

प्रोवाच कोसलपति प्रथमापराद्ध ॥

इति तदा त अभिजापमपि कवि कलरत्नवतया कीदृशेन हृदयगमप्रसारणे
वरत्वेन परिणमयति ।

शापोऽप्यदृष्टतनयानननन्दमशोने

सानुग्रहो भगवता मयि पानिनोयम् ।

कृप्यां दहजपि सलु क्षितिमिन्धनेद्वो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥

नूनमजविलापवर्जनमपि अनीद मात्मिकम् सहृदयहृदयमवेद्यं किमप्यपूर्वं-
मेव प्रणिनानि भावावेशसन्निवेशिणी । तदपि किञ्चिन्ममीक्ष्यताम् :

पनिरंखवियग्गता तया करणायविभिन्नवर्गता ।

समलक्ष्यन विभ्रदाबिन्धा नृगनेजामुग्रभीव चन्द्रमाः ॥

विललाप स वाप्यगदगदं सहजामप्यगहाय घोरतान् ।

अभिनप्तमयोपि मार्दवं भजने क्वं क्या शरीरियु ॥

कुमुमान्यपि गात्रमंगमान्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त माघनं किमिवान्यग्रहरिष्यतो विषेः ॥

अथवा मृदु दस्तु हिसितुं मृदुर्नवारभते प्रजालकः ।

हिममेकविपतिरत्र मे नलिनी पूर्वनिर्दशनं मया ॥

क्षेपिणं यदि जीविनापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विषम्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमोदवरेच्छया ॥

प्रयवा मम भाग्यविल्लादशनिः कल्पिन एष वैषमा ।

यदनेः तरुनं पातितः क्षपिना तद्विदपाधिता लना ॥

कीदृशं हृदयद्रावकं निरुपणम् कस्य सचेतसः चेतः आश्चर्याम्बुधौ न निम-
ज्जयति इति ।

मेघदूतम्

मेघदूतं सलु गीर्वाणगीर्वाणिवाहमयशोदधौ एकं परमोऽम्बुनं रत्नमिवोद्-
भामने । अस्मिन् हि विरहसम्पत्तस्य यक्षस्य मानसी व्ययाज्जोष मात्मिरतया समुद-
ञ्जिना । एतच्च मेघदूतं पूर्वमेघोत्तरमेघरूपे भागद्वये विनक्षन्म् । आत्मानं गापराध-
सुरूपेण अन्वयाधोदशरेण कुबरेण स्ववशंवदो यक्षः वर्धमात्रकालाय निर्वामितः ।
सोऽपि वराहः निजप्रेयमोविद्योगविषयः अनिदूरे रामगिर्यां पश्येन दुर्दृष्टशाद-
उपननानि दिनानि अमूनि यत्पयिनुमुपपन्नमे । यथाह्यचिद् ध्वनोनेष्वष्टमामेषु
प्रावृष्टागमनवेलायां मेघमात्रयावगाहमानं नभोमहनं लोचनगोचरोद्गम्य मेघ-
द्वारा प्रेयसी हृदयवन्दनां प्रति प्रपजमन्देशावेदनावसरस्य कल्पनास्य मनसि
ममन्मिषोऽ । तथा च मेघं दूतत्वेन नियुयुशु पूर्वमेघे रामगिरिपर्वनादारन्यान्वजा-
पुरोपपन्नं विनादवर्णनपुरस्सरं मार्गपरिचय ददाति । उत्तरमेघे च पुनः अन्वजापुराः

जाने यथास्मिन् मयि मनः सम्भूतमेवमस्मा-

दित्यभूना प्रथमविरहे नामह तर्कयामि ।

वाचाल मा न खलु मुनयमन्यनाय करोति,

प्रयत्नं ते निमित्तविराद् आनन्दमना यन् ॥

अत्र मुनयमन्यनाय इति पदमनीष भवत्युक्तं । यस्य मेघ विज्ञापयन् सावधानं करोति यस्या मुनयमन्यनाय वाचाल न करोति खलु भ्रान्तः, अत्रिरादेव ते निमित्तं प्रयत्नो न विद्यते जन्मवाक्यम् । एतेनैतद्विरहस्यने यन्मुनामानिनामेव स्वभावो यदा मनि म्योपाननुगागारोपा नाम ।

✓ मेरुदूतेषु विषयान्तरं कान्दिमुनेन प्रकृतविशेषा हि कान्दिमस्य वसिष्ठस्य प्रयासयति । जन्मविरहिणो माधारण्यज्ञानि समुत्प्रेक्षमा गोप्य कृतवैतारवयति :

आलोके ते निरयति पुरा मा वकिताकुण वा

ममादृश्य विरहमनु वा भागमस्य निवर्त्तनी ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचना मारिका मजरस्या

कच्चिद् भर्तुं स्मरामि रमिकं त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ✓

उभये वा मन्त्रियने नौम्य निमित्त्य वीणा

मद्गोश्राव विरचिनयद गेयमुत्पातुकामा ।

तस्मीमात्रां नयनमर्तिं मारयिष्या कयत्रिन्

भूयोभूय स्वयमपि कृता भूच्छना विस्मरन्ती ॥

इत्यामानन्दिरहिवनम्यापिनस्यावज्रेवा

त्रिन्दम्यन्ती भूवि गानना देहलीदत्तपुरं ।

मम्या वा हृदयनिर्दिनारम्भमाभ्यासयन्ती

प्रायाने रम्यत्रिजिह्वहृताया विनोदा ॥

अनीत्र कामक वनम् । पुनश्च

त्वामान्त्रिय प्रयत्नविना पानुरागं शिलापाम

आमान ने च ययति यावद्विच्छासि कर्तुम् ।

मय्यस्यावन्तु मृदुवचिर्नृपिण्युप्यने मे

श्रुत्यस्मिन्नि न यत्ने माम नो कृतम् ॥

यन्मुन कान्दिनाय यथा तत्रेयस्याद्व विरहद्वाराभ्यन्तरेण मनोवैरा-
ग्यप्रवृत्ते मायिक म्येवमदन कथ्यप्रवृत्त विदापितमिव वाद्यमुनेन मययितम् .

स्वभवनस्य वर्णनपूर्वकं प्रेयस्याश्च विरहावेदनं कुर्वन्ते प्रणयसन्देशं प्रददाति तस्मै मेघाय प्रेयस्यै समर्पयितुम् । इति 'कश्चित्कान्ता विरहगुणा स्वाधिकारात्प्र-
मत' इत्याद्येन "एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तनो मे" इत्यन्तेन च मन्दा-
क्रान्ताछन्दोनिबद्धं पञ्चदशोत्तरशतश्लोकरितकमनीयं गीतकाव्यमिदं प्रणिनाय ।

मेघदूतस्य भाषास्तोत्रं प्राजला, परिमार्जिता, प्रवाहवाहिनी, सुमधुरा,
प्रसादगुणशालिनी च । कल्पना च पुनरतीव रमणीया कलात्मिका कोमला
वर्णविधियानुकला चेति नापेक्षते वक्तव्यविशेषम् । तथा च मेघं प्रति याचना-
प्रकारं विद्वान् मनोहारो —

जातं वशो भुवनविहिते पुष्करावर्तकानाम्,
जानामि त्वा प्रकृतिपुष्ट्य कामरूप मधोन ।
तेनार्पित्व त्वयि विधिबशाद् दूरवन्धुगतोऽहम्
यावज्जा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥

अहो मनोज्ञमिदं वर्णनम् पर्यालोच्य न कस्य मनसि समुदेति कौतूहलपर-
म्परा । अयमे निर्गुणे पुति लब्धकामापि याचना न वरम्, गुणाद्ये पुरे तु
पुनरसङ्गपि सा वरीयसी इति अर्थान्तरग्यासानुप्राणितं प्रेयोल्कार इति
विद्वान् मुग्धः । किं च

धूम्रग्योति सन्निभरता सनिषान् वय मेघ,
सदेशार्था वय पट्टहरणे प्राणिभि प्रापणीया ।
इत्यौ सुखादपरिणम्यते गुहावस्त ययाचे,
वामार्ता हि प्रकृतिरुपभाश्चेतनाश्चेतनेषु ॥

अत्र भौतिकविज्ञाननिरूपणपुरस्सर 'धूम्रग्योति सन्निभरता सनिषान्
वय मेघ' इत्यादिषु भौतिकं तथ्यं सत्येतादृशगुणं चेतनताध्यमसंमधेननेन मेघेन
सापदिषु प्रवृत्तस्य यथारथं सादृशीचितोमर्थान्तरग्याससमूहस्य हितेन विद्वद्भार-
तेन विषयवार्तयोपपादयति कश्चिरिति समीक्षणयोग्यम् । अथ च

गरुडनीनां रमणवर्मां योषिता तत्र नवत,
ददाग्ने नरपनिषये मूर्खिभेष्टतमोभि ।
तोदामि जा वनरनिषयस्तिग्धया दशपोर्यम्,
तोयोमर्गस्तनितमूनरो मा रम भूविषयवास्ता ॥

अत्र मूर्खिभेष्टतमोभि इति तादृशतामवगमयितुं समस्त मूर्खिभेष्टमिति
विशेषणमपीध अत्यन्तवाधायकम् । अपरं च—

जाने सग्यास्तव मयि मन सन्भृतस्नेहमस्मा-

दित्यभूता प्रथमविरहे नामह तर्कयामि ।

वाचाल मा न खलु सुभगमन्यभावं करोति,

प्रत्यक्ष ते निनिर्मलचिराद् भ्रानरक्तमया यत् ॥

अत्र सुभगमन्यभाव इति पदमनोय मर्मस्पृक् । यस्त मेघ विज्ञापयन् सावधानं करोति यन्मा सुभगमन्यभाव वाचाल न करोति खलु भ्रान, अचिरादेव ते निखिल प्रत्यक्षोभयित्यनि यन्मयोक्तम् । एतेनैतदपि ध्वन्यते यत्सुभगमानितमेघ स्वभावो यदात्मनि स्त्रीगाननुरागारोपणं नाम ।

✓ मेघवृत्तेऽपि यथा-यत्र काव्यमुखेन प्रकृतिचित्रणं हि कालिदासस्य वंशिष्यप्रयाययनि । अखिलविरहिणोमाधारणलक्षणानि समुद्रंक्षमाणोऽयं कुलकेनारचयति ।

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिष्ठाकुला वा

मत्सादृश्यं विरहस्तनुं वा भावगम्य लिलन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचना मारिका पञ्जरस्था

कच्चिद् भर्तुं स्मरसि रमिके त्वं हि तस्य प्रियेनि ॥

उत्सर्गे वा मन्निवदने सौम्य निक्षिप्य वीणा

मद्गोत्राक विरचितपदं गेयमुदात्तुकाया ।

सन्ध्रीमार्गाम् नयनमल्लिं सारयिष्या कथञ्चित्

भूयोभूय स्वयमपि कृता मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥

शैयागमामाग्विरहदिवस्तथापितस्यावधेर्वा

विन्दस्यन्ती भुवि गगनया दहलीदत्तपुष्पं ।

मत्सग वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती

प्रायणंते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदा ॥

अनीष कलात्मकं वजनम् । धुनश्च

त्वामानिष प्रणमकुटिना घातुराते शिलायाम्

आमानं ते चरणपतितं याजद्विच्छामि कर्तुम् ।

अर्थस्तावन् मुहुर्पचिर्नदंष्टिराप्यने मे

धूरस्तस्मिन्नापि न मरुते सगमं नो कृतान् ॥

वस्तुन कालिदासेन ॥ तस्य तत्रैवस्याश्च विरहदशावर्णनमुखेन मानयोद्यान्तप्रवृत्ते मार्गिक स्नेहस्यन्दनं चरणशन्दनं चित्रादिनिर्मितं काव्यमुखेन सप्तपिनम्

ता जानीया परिमितकया जीवित मे द्वितीय,
 दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवापीमिवकाम् ।
 माहोत्कठा मुष्ट्यु दिवसेष्वेपु गच्छन्तु बाला,
 जाता मयि शिशिरमचिता पद्मिनी वाज्यरूपाम् ॥

अग्रे विरहोपनतदुःखस्य निरवधितामावेदयन् स्वपत्नीं सान्त्वयति —

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी,
 शोषान्मासानामप्य चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
 पश्चादावा विरहगुणित त तमत्माभिलाष,
 निर्वेद्याव परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

तत निरवधौ हेतुमाह

नन्वात्मानं बहु विमणयन्नात्मनंवायलम्बे,
 तत्कल्याणि त्वमपि नितरा मा मम कातरत्वम् ।
 जस्योद्यन्त सुखमुपनत दुःखमेका ततो वा,
 नीचगच्छयुपरि च दशा चक्रेनेमिक्रमेण ॥

यथा यत्र स्वप्नावस्थामा ग्रेयसीभार्गवगुणैः भुजगुल प्रसारयति तदा
 तस्य करुणादशामवलोक्य प्रकृतिरपि मर्मस्पर्शवेदकया श्रुपात करोति इति प्रकृते
 सहानुभूतिमावेदयन् प्रपद्यति किमपि रोमाचकृद् वर्णनम्

मामाकाशप्रणिहितभुज निदयाश्लेषहेतो,
 लब्धायास्ते पृथगपि मया स्वप्नरन्दनं मे ।
 पश्यन्तीना न ललु बहुशो न स्थलीदेवतानां,
 मुक्तास्थूलास्तद्विकृतलयेष्वश्रुलेशा पतन्ति ॥

एव पूर्वमेवे विरही यल सृष्टिसौन्दर्यम् विभावयन् विरहविषण्ण हृदय-
 माश्रवात्पति, उत्तरमेवे च प्रकृतिक्रमवेतमानयोऽपान्त प्रकृते निसर्गजान् भावावेशान्
 अनुभूय भाविसम्प्लनस्य स्वर्णस्वप्नमभिनन्दयति ।

वस्तुन मेघदूतस्यानितरमुलभलोऽप्रियत्वे विविधतरु करसमावेशसचिव-
 मधुर-कोमल-पदकिम्यासविलसित-रमणीयरूपनामसूतस्यावस्तुध्यतिरिव तत्त्व-
 वर्णनार्थम् यन्मन्दाजान्ताच्छब्दोनिबन्धन नाम मग्यामहे करणान्तरेषु तदपि प्रमुल
 कारणम् । मून मन्दाजान्तयाऽस्मिन्मन्दर्भे सुवर्णं सुरभिःशुभापानधारयितम् । मन्दा-
 जान्ताच्छब्दं किल मुहुलपदकिम्यासविलसितम् यद्यपि सर्वत्र श्रवणमधुर किमपि
 मुषानिव्यन्दि सङ्गीतमुपजनयति विशिष्टं तु विप्रलम्भशृंगारकरुणकोमलभावावि-

शिवकीर्तुस्तन्मये । अस्य महिमा नितरां प्रशंसतावतिमतिक्रामतिराम् अनएव
कालिदासस्य मन्दाप्रान्ता प्रशंसन् महाकविः क्षेमेन्द्रः प्राह—

मुदशा कालिदासस्य मन्दाप्रान्ता विराजते ।

सद्वदमकम्पेव काम्योजतुरगागता ॥

अमोघराधवप्रणेना कविवरो दिवाकगोत्रेण कालिदासं यन् प्रशंसानि-
रेकेणाम्यनन्दत् तन्मन्दाप्रान्ते मेघदूतमभिलक्ष्येव । तया हि

रुम्भा इलेयन्नो प्रसादमधुरा भृंगारसंगोज्ज्वला,

चादूबनंरखिलप्रियंरहरहस्ममोहयन्ती मनः ।

लौलाभस्तदवधाररचना रुद्वर्णसंसोभना,

भानि श्रीमति कालिदासकविता कान्तेव कान्ते रता ॥

मेघदूतस्य रचना भृंगारभूषिष्ठापि कवचिन् शिष्टता न जहाति, अनु-
पालयति च नीति-मर्यादाम् । यददम्पतिप्रणयनं सर्वथाऽऽवर्जितमभिरसति । दाम्प-
त्यनिष्ठामुपलालयन् कालिदासः वस्तुतो मेघदूतमुखेन प्रणयसिद्धान्तस्य निगूढतत्वं
सन्निधानि निविशति च यद् त्रियोग एव परिपोषयन् प्रेमतत्त्वं वास्तविकतया परि-
पक्वताया परिणमयति । आश्रययति च वास्तविकं प्रेम्णुष्य विरह एव ।
एतदेव तत्त्वं साकल्येन सम्कुन्यमान भृंगाररसालङ्कृतं कमनीयकल्पनारधारदं
मेघदूतरचनाया परित्कुरति आरोपयति च कथमिदं गीतिकाव्येषु मूर्धान्निपिक्वे
पदे । केचन विवेचकास्तु बलवद् ध्ववतिष्ठन्ते यदि नाम कालिदामः मेघदूता-
तिरिक्त्वं किमपि काव्यान्तरं नाप्यरचयिष्यत्तदापि न केवलमेघदूतरचनयैव संसारस्य
श्रेष्ठानां महाकवीनां श्रेणीमेव कविकुलगुल्लेन समलम्बयिष्यत् । मेघदूतमुद्दिश्य
चत्वारिंशत्प्रमिताः टीका आटीकित्वा दृश्यन्ते, या निविशं मेघदूतस्य व्यापका-
ध्ययनं, लोकप्रियत्वं च परिचामयन्ति । 'मेघे भागे गनं बयं' इत्युक्तिरप्युपोद्बलयनि
पूर्वनिदिष्टं तत्त्वम् ।

गीतिकाव्यं मेघदूतम्

कालिदासस्य मेघदूतं नाम गीतिकाव्यं गीतिकाव्यान्तरेषु मूर्धान्नि-
पिक्वं शब्दालङ्काररमरोतिभाववेशविशेषद्वारेति नारुयत्र कस्यापि मर्यादाम्
विप्रतिपत्तिः । परन्तु प्रायशः मेघदूतं कूलद्रुपमालोचयन्तो विद्वज्जनाः केवल-
मेतस्य बाह्यालङ्कारादम्बरणं प्राकृतिकवर्णनान्मकमेव प्रशंसन्ति, प्राकृतिक-
दृश्यगिरिनिहारमरिद्वचनावनिवर्णनमेव बहुश आलोचयन्ति, तदेव चास्य वैशिष्ट्य-
त्वेनान्मपगच्छन्ति । तदनिरिक्ततया यदि किञ्चिदालोचयन्ति तर्हि शृङ्गार-

रसस्याद्वितीय कविरिति 'भृङ्गारे ललितोदगारे च न वद्विचक्षण कवि पात्रि-
दासस्य तुलां स्पर्शति ।' 'उपमा कालिदास्येति' लौकोक्तिमनित्याद्य वा अङ्गार-
प्रसरे च तत्प्रशस्त्यामादाम तद्यथा पताकामुद्धेलयन्ति नाज्जोग्रधिक विष्टिचन्वविष्टि-
लोक्यते । एतावत्तैव च कालिदास महाकविपदेन विभूयन्ति ते, इति वक्ष्ये न
चक्षुष्मत कौतूहलमावहेत् । मन्य एतन्मात्रवचनं कवे यशोधवलम्बे केवलमादिनी-
करणमेव । यस्य खलु महाकवे काव्यपटले निद्विप्रकृतेरान्तरम्भनोनिगूढरहस्यजात-
मगायसौन्दर्यञ्च प्रवक्ष्यन् प्रस्फुटितमनुभूयते, यस्य च दिव्यवदनावलिषु सत्कि-
र्माणि विद्वत्तमन आन्तर उयोक्तिरानन्दमय दानकृत्व सहस्रकृतवद्वि समुद्भासते,
यस्य वा काव्यामृतमयसङ्गीतेषु क्लान्तता मधुरस्वरलह्यं प्रतिध्वनिता धूयन्ते,
त दिव्यपीयूषवर्षिण महाकविसावेभौम साधारणकविश्रेष्ठामुपस्थापयितुं ये नाम
भृङ्गारिकोऽयम्, उपमाकविरयम्, इत्याद्याशिवगुणावलिमालम्ब्य प्रयत्नैः, ते खलु
कलुषाहर्हा एव कविकुलगुरो काव्यकलामभिरमणीयरदिनराशिमनाकल्पन्तो
वराका । को वाऽसौ रस, कनमोऽसावलङ्कार, को नामासौ गुण, य खलु कालि-
दासीयकाव्येषु दूषणवर्जिततया यस्फुल्लयमानो रसिकान्ता नयनानन्दकरो न नयति ।
कालिदासस्य कृतिचमत्कृतिततिमियत्तथा परिच्छेत्तु को नामालङ्कारिण इति ।

मेघदूतस्य सौष्ठवम्

कालिदासस्य भणितेषु विलसद्वाग्विलास न केवल लौकिकसौन्दर्यपिपासु
नरनारोहृदय तादृशरसास्वादेन सन्तपयति अपितु तदन्तर्गामिप्रवाह अध्यात्मगर्व-
मय सत्त्वमपि प्रवक्षयति चक्षुमद्भ्यस्तद्रसपिपासुभ्य सहस्रव्येभ्य । वस्तुतो विभूदय
माने, तादृशोद्दामपुरुषानन्दरसास्वादनमेव सत्त्वे कवितायाश्चरमोद्देशत्वेन
"प्रकृत" विवेचकः । महाकवि कालिदासस्तु तादृशरससम्पादने सर्वाप्रणीमगिरिति
विगतसन्देहम् । एतस्मिन् मेघदूताख्ये विरहमिलनसम्बन्धेऽपि एतादृशामृतरसोऽतीव
सौन्दर्येण सम्भूतः । तञ्च तलावगाहिन पारदर्शिनो भामिनी एवास्वादयितुं क्षमा ।
तथा च निर्दिशति कवि ।

आनन्दोत्थ नयनसलिलं यत्र नान्यनिमित्तं ,

नाभ्यस्तापं कुसुमशरजादिष्टसयोगसाध्यात् ।

नाऽप्यन्यस्मात् प्रणयकल्हादिप्रयोगोपपत्तिः ,

वित्तज्ञाना न च खलु दयो यौवनादन्यदस्ति ॥

यत्र तावत्पूर्वमेघे विरहो यत्र प्रकृतिसौन्दर्यं चित्रयन् स्वकीय विरह-
बुल्लिख हृदय सान्त्वयति तत्रोत्तरमेघे स्वप्रेमस्या अतीतानागनमिलनमायुषस्य स्वप्न
मृष्टो विहरति । यत्र सत्त्वल्पापुषा स्वभवने विराजमाना विरहवातरां स्य

प्रेयसो प्रत्येकस्मिन् वस्तुनि सम्पश्यन्तद्वैतवादं प्रनिपादयन् प्रेम्णः पराकाष्ठामधि-
गाहते ।

प्रासादे मा पयि पयि च मा पृच्छतः मा पुरः सा ।

सा सा मा सा जगति मकले कोऽयमद्वैतवादः ॥

तमिममद्वैतवादं भूयोऽप्यद्वैतमत्राह मेघमुद्गिरम्—

तं जानीथाः परिमिनकया जाविनं मे द्वितीयं,

दूरीभूते मयि-महचरे चक्रवाकोमिर्वकाम् ।

गादोत्कण्ठा गुरयु दिक्मेष्टेषु गच्छन्तु बाला,

जातां मन्ये शिशिरमयिता पथिनीं वाञ्छ्यरपाम् ॥

नूनं विरहपीडितस्य व्याकुलहृदयस्य कौदुशी चमत्कारिणीयं मर्मस्फुगाया ?

इति दिक् ।

इति दिक्मार्तं मेघदूतविषयं समुल्लिख्य मेघदूतपद्येनैव तदधुना विमु-

ञ्जामः—

एतन्मृत्वा प्रियमनुचिनप्रार्थनावर्तिनो मे

सौहार्दादौ विपुल इति वा ह्यनुश्लेषद्वया ।

इष्टान्देशान् जल्प ! विचर प्रावृषा सम्भूतधौ-

मभिदेवं क्षणमपि च ते विद्यता विप्रयोगः ॥

‘माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्यता विप्रयोग’ इत्यन्तिमेन पदेन तु काटिदासः

साहित्यमहान्वरं विद्युच्चक्रचक्रयमिव चादत्तया चमत्त्वशर ।

कालिदानस्य नाट्यकला

राज्यसम्पद समास्थादितस्तमस्तभोगविलासोत्तमासा अपि जना वामवशावसा-
वदा, भृङ्गा इव नवदिवसितकमलायलिपु, पतङ्गा इव दीपशिलासु, कुरङ्गा इव
मृदुमधुरवीणातडकृतिषु कयमिवात्मन समपर्यन्तो दृश्यन्ते, इत्यादिभिर्जित-
यत् प्रकृतिनटोकूटवापट्यपाटव स्वनाट्यपटले प्रतिविम्बित न तत्त्वविदग्धप्र नपन-
विषयोऽहृतम् ।

एवमस्य महाकवे इतित्वेन प्रसिद्धानि त्रीणि नाटकानि, मालविकाग्नि-
मित्र विश्वमोर्वशीय अभिज्ञानशाकुन्तलाभिधानि विलसन्ति कयापि समुज्ज्वलया
ऽऽभया प्रगुणीकृतानि गोवर्णवाध्या न विरस्य स्वर्णफलसायमानानि । त्रीण्येतानि
कालिदासकृतान्येवेति सर्वोत्तम कल्प । तत्र बलवान् हेतुस्तु कालिदासचरित्र-
चित्रणसाजात्यमेवेति ।

१ अभिज्ञानशाकुन्तलम् ,

तत्र तावद् अभिज्ञानशाकुन्तल नाम नाटकं हि किल कालिदासस्य त्रिष्वपि
नाटकेषु परमोत्कृष्टं, मनोरमकयागुम्फनमाधुरीधुरीण नवाभिनवकल्पनालङ्कृत भव्य-
भावावेशसम्भूत च वरीकृति अनन्यसामान्यम्

‘काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यां शकुन्तला ।’

इत्यत्रेय लोकोक्तिरपि पूर्णतया घटते । ‘शाकुन्तल’ हि कालिदासस्य
सर्वस्वमभिधीयते । नाटकमिदं मनोविक्रान्तिदाया पर्यालोध्यमानम् किमपि अपूर्व-
मानन्द दितनोति । तरुणहृदयस्थ दुष्यन्तस्य, तरुण्या शकुन्तलाया सन्दर्शनार-
म्भात् कौदूश निसर्गसवेलित कमिक स्नेहविकासं समुज्ज्वलित इति प्रदर्शयितु-
काम इव कविः शकुन्तलाया सर्वाङ्गीण रूपनिरूपणमकृत्वा तत्तारुण्यमात्रलक्ष-
वर्णनमात्रं प्रथमाके । शकुन्तलावलोकनसमकालमेव दुष्यन्तः किंचिद् विस्मयापन्न
इव समुदाजहार—

“अहो सधुरमासा दर्शनम् । लब्धमस्य नेत्रनिर्माणफलम् ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।’

न प्रभातरल ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

१ अस्मिन् पद्ये, कवि शकुन्तलारूपवर्णनातिरिक्तं कञ्चिन्नाटकपरम-
प्ययमनुवद्धान्ति । “अस्य अभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयस्य रूपस्य रूपवत्स्य मानुषीषु
रचनायु वधमिव सम्भावना भवत् । कुत ? प्रभातरल ज्योतिरिह वसुधातला-
न्नादति । दिव्यगुणापनस्य मादृशस्य कवित्वलक्षस्यैव प्रभातरल वायज्योति-
रिदमुद्भवितुमर्हति नायन वस्मान्निज्जडमतरिनि भाव इत्यभिज्ञानशाकुन्तलस्य
नाटकात्तरात् सौष्ठवं दिव्यत्वञ्च प्रत्याययति ।

पुनः क्षणं किंचिद् विनाश

शुद्धान्तुलंनमिदं वपुरायमवासिनो जनस्य ।

दूरीकृताः खलु मुर्छयन्तान्ता वनजानिः ॥”

अहो प्रथममन्दशान एव कथमिव खन्वालेटता मनो वराहो दुष्यन्त
आदित्यं च म्बितान्तःकरणोद्धारण तापस्यमन्त्रायाः सौन्दर्यस्य । अत्रमूष इव
आत्मनामश्रमूषानि :

अपटः किन्तन्मराण वीमर्षितपातुवार्त्तिर्णो यज्ञः ।

कुमुदमिव रोजनीय यौवनमंगेषु मयद्वम् ॥

भूयोपि मनसि परामृशति :

क्षणाश्रान्तं पुष्पं विमलप्रमदूनं वरदहं . .

श्रीविद्धं रत्नं मधु नवमनाम्बावितरमम् ।

अन्वष्टं पुष्पाणा फलमिव च तद्वत्प्रथमप्रथम्.

न जाने भोक्तारं क्वमिह तत्पुष्पाभ्यनि विधिः ॥

तां वन्द्यतपरिणो हृदयहारिणीं शकुन्तलामवलोक्य दुष्यन्तो मनसि
विभावयति :—

इदमुपरितमूषमप्रविना स्वयदेने

स्तनगुदपरिणाहृच्छादिना वन्द्येन ।

वपुरनिनवममयाः पुष्पानि स्वा न शोभा

कुमुदमिव पिनद्धं पाण्डुपत्रोदरेण ॥

पाण्डुपत्रेण पिनद्धं कुमुदं कदाचित् स्वशोभा नापि परिपुष्पेन्नाम किन्तु
शाममनुपमस्या वपुषो वन्द्यते तु अलंकारमिव पुष्पस्येव । अपि च—

मरिचिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मन्त्रिजमविहिमाशोकंश्ममममोतनोनिं ।

इममपि वमनोक्तः वन्द्येनैव तस्यो

विमिव हि मयुगाणा वन्द्येन नाहनीनाम् ॥

निर्गम्यमानस्यस्य शकुन्तलामोन्मथस्य कदाचित् वन्द्येनैव वन्द्येनैव ।
श्रीनीशं च कविः शकुन्तलायाः श्रममुपदर्शयति :

ममकान्तोदनिम्बोच्चयेन काचिदिव शोकोनरा स्त्रारनमृष्टिमनसं
हृता विभाव्ये न तु हृन्ताद्यप्रसङ्गः । तथा हि

चित्तं निवेद्य परिचर्यितमत्त्वयोः

रपोच्चयेन विविता मनसा हृता नृः ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे,
धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्या ॥

पष्ठाके चित्रापिता शकुन्तलामुपवर्णयन्नाह

दीर्घापायविसरिनेप्रयुगल लीलाचितभ्रूलत,
दन्तान्त परिकीर्णहासकिरणस्योत्साविलिप्ताधरम् ।
कूर्कपुद्गुतिपाटलौष्ठचिर तस्यास्तदेतन्मुख,
चित्रेष्वालयतीव चित्रमलसत्प्रोद्भिन्नकान्तिद्वयम् ॥

अहो नु खलु वर्णनचतुरो ? चित्रवद्वापि शकुन्तला आलयतीव भासते ।

अपि च

अस्याङ्गमिव स्तनद्वयमिव बिम्बेव नाभि स्थिता,
वृक्षगते विषमोन्नताश्च बलयो भित्तौ समायामपि ॥
अग्रे च प्रतिभाति भार्वाकमिव स्निग्धप्रभावाच्चिर,
प्रेम्णा भन्मुक्तीयदीक्षत इव स्मेरा च वक्तीव माम् ॥

कालिदासस्य चित्रकलावंदनाभ्यस्य निदर्शनान्तरमपि तेत्रातिथीकरणीयम् ।
शकुन्तलाया स्वयमुल्लिखितमूर्णचित्रमवलोक्य दुष्यन्त वृष्टिं दर्शयति —

कार्या संवत्तलीनहसमियुना लोतोवहा मालिनी,
पादास्ताम्रभित्तौ नियण्णहरिषा गौरीवुरो पावना ।
शाखालम्बितबल्लस्य च तरोनिर्मानुमिच्छाभ्यध,
भृगो वृष्णनृगास्य वामनजन वद्व्यमाना मृगोम् ॥

अत्र हि मृगा रुद्रद्वयोवता यशोतं प्रति नित्यसंमुखमे दृश्यासक्ति इति
किमच्चारतमा वविरवामनसि । अग्रे च पुनः शकुन्तला प्रत्यागमनो बलवतीमासक्ति
निह्नोतुमनीशान् वृक्षस्य विदूष्यमावेदयति स्वमनोगतं निरनिशप्रमुपमा शकुन्त-
लाया । विदूष्यश्च तत्सौन्दर्यनिरपण तदभिलाषाविषकरण च मनामप्यनास्व-
मानं राजानमपिश्रियति व्यग्रमग्रा "यथा कस्यापि पिण्डलार्द्ररुद्धेजितस्य तित्ति-
ण्यामनिर्माणो भवेत्तथा स्त्रीरत्नपरिभाषितो भवत इत्यमम्ययना", ततः नृपति-
रुपात्मने "न तावदेनं पश्यति यनेनमयादी," कीदृश मानवस्वभावमुलभ स्वतो-
पकथनम् । अग्रे च पञ्चमाङ्गे दुष्यन्तवृत्तप्रत्याख्यानप्रसङ्गे शकुन्तलाया तरोप-
पुद्गुताधिभेषणम् "अन्तर्ध, आत्मनो हवद्यानुमानेन पश्यसि च इदानीमस्यो पर्व-
व प्रवर्धवेतिनस्तुगच्छप्रवृत्तपन्नस्य तद्वानुवृत्तिं प्रतिपत्स्यते । .. सुष्ठु तावदत्र
स्वरुन्दवारिणो वृतास्मि । दाहस्य पुद्गुताप्रत्ययेन मृतमयोर्हं द्यस्यितविषय

हस्ताभ्याममुपागता" इति अवमानिताया, प्रवृत्ताया, प्रव्याख्याताया, प्रप्रीडिताया, सविषणाया शकुन्तलाया चाग्निवर्षा कर्णपुटाभ्या निषीय, आविद्धहृदय इव, सर्पाघ्नान इव, दुष्यन्तस्तूष्णीमास्ते । नेदानां परामृगति तस्या अपरिस्फुट-शरीरलावण्यम् न चोपलाल्यत्यात्मन मानसो कामकलाम् । समीचीनतया चानु-भवति तस्या पुण्यशीलायास्तापसकन्यकाया हृदयस्य पवित्रता, अनुशील्यति चान्तरात्मन परिल्लानि, विभावयति पदचात्तापवृत्तिमसद्वृत्तस्य हृदयस्य । तदेत-त्सर्वमपि नित्यगान्धुस्तूतमिव औचित्यमननिश्रममाण वर्णन सहृदयहृदयमाश्रमवेष्ट गिरामगोचर कविनोपनिबद्धम् । पुनश्चान्ते मारीचाश्रमे तपोवनसर्वाङ्गिताया कंतवानभिज्ञाया निरागम शकुन्तलाया प्रत्याख्यानोपनतानुनापाश्रान्तचित्तस्य तादृशापराध परिमाणकामस्य क्षमा याचितुकामस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलाया-श्चरणयो प्रणिपात ।

सुतन् हृदमात्रमादेश्यलोकमपेतु ते,

किमपि मनस सम्मोहस्तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतममामेवप्राया शुभेषु प्रवृत्तय,

अजमपि गिरस्त्वथ भिक्षा धुनोऽर्हिदायता ॥

इति दुराज्ज्ज शकुन्तलायाश्चरणयोनिपतति, आत्मान सर्वमना सम-प्यति । सरलहृदया विशुद्धतया न्यिला च शकुन्तला स्त्रीस्वभावान् साभिनिवेश-तमुत्थापयति । तत्सर्वस्यापि नृपनिवृत्तगर्हितव्यापारस्य आत्मन पुराकृतमेव किमपि अपुण्यमिव बीजत्वेनोद्भावयति किल । "उत्तिष्ठत्रायंपुत्र, नून मे सुचरितप्रति-बन्धक पुराकृत तेषु दिवसेषु परिणाममूलमासौद् येन सानुश्लोशोऽप्यायंपुत्रो भवि-रिस्त सवृत् ।" नूनमेत-पूर्णपरिपाकपरिणत चतुरस्रनदीचिनीमवगाहमान लोको-त्तर चित्रणम् ।

शकुन्तलेऽपि कालिदासस्य रूपचित्रणकारिता पराकाष्ठामनुपपन्ना । यत्किमप्युपवर्णनमत्यालेख्यरङ्गमिव, चित्रापितमिव ततया घटयति यथा चाग्नि-पयतामनिश्रमति । नून तस्य रचनाऽनुभूतिविषयता यथावकाहेन न तथा बाणी-विषयताम् तदपि किञ्चिदत्र निदर्शनदिग्वा प्रस्तुयते —

अमरव्याकुलिता शकुन्तलां योदय किमप्यदभूतमेवायगमयति मूर्ख-दमित्य स्वकीयम्

यतो यत घट्चरणोऽभवत्तने

ततस्तन प्रेरितलोललोचन ।

विवर्तितभूरियमद्य गिगिते

भयादकामापि हि दृष्टिबिभ्रमम् ॥

अथ च षट्चरणं सव्योध्य

चलापांगां वृष्टिं स्पृशति बहुधा वेपथुमतीन्,
रहस्याद्याधीव स्वनसि मृदु वर्णान्तिकवरः ।
करं ध्यान्वन्त्याः पिबति रतिसर्वस्वमयरम्,
वयं तस्यान्वेधान्मनुकर ! हतास्त्वं खलु वृती ॥

इत्यकल्पनीयया कल्पनयाऽऽत्मनो हस्तविधित्वं मनुकरस्य च कृतित्वं
मुपपादयति । नृपः पुनश्च तद्गुल्मलतादीन् सिञ्चन्तीं शकुन्तलां चित्रमिवाकलयति :

स्रस्तासावतिनाजलोहिततत्रौ बाहू घटोत्थेषपणान्,
अद्यापि स्ननवेपथुं जनयन्ति श्वांसः प्रभाणाधिकः ।
बद्धं कर्णशिरोपरोधि वदने धर्माभ्रसा जालकम्,
बन्धे खंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्खजाः ॥

आत्मानं प्रत्याकृष्टा शकुन्तलामाकलय्य दुष्पुन्यं शिक्षन्त्यति :—

वार्धं न मिथयति नद्यपि मध्वचोभिः
कर्णं ददात्यघर्हिता मयि भावभाणे ।
वार्धं न तिष्ठति मदाननसन्मुखी सा
भूयिष्ठमन्यविवया न तु वृष्टिरतयाः ॥

द्वितीयाङ्केऽपि च पुनः विचिदीदृशमेव प्रकृतिपल्लवितं वर्णनम् :

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाङ्क्षे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव मदानि गत्वा ।

आसीद् विवृतवदना च विमोचयन्ती—
शालाम् बल्ललमसक्तमपि दुर्भागाम् ॥

मन्यामहे रूपचित्रणकथायामितरे स्वयः कालिदासस्य कलामपि न
स्पृशन्ति । दुष्पुन्यशरभयाद्यावन्नं मृगं चित्रयन्प्रपन्थस्यति :

१. शोवाभंगाभिराभं मुहुरनुपतति स्पन्दने दसदृष्टिः,
पदसाधेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वंपरायम् ।
हर्भरद्वीबलोदं धमविस्तमुन्मथंतिभिः कोणेवर्त्मा,
पदोदप्रप्लुतव्याद्वियति ब्रह्मतरं स्तोत्रमूर्ध्याम् प्रयाति ॥

इदं तु लघुं पावनो मृगस्य मनोहारि चित्रणम् । अत्र च पुनः मृगमन-
प्रयावनामदत्तां चित्रणं रचनीयं कोटुकाशहम् :

मुखनेपु रदिमपु निरायनपूर्वकायम्
निष्कम्पवामरक्षिता निभूनोघ्रकण्ठाः ।

आत्मोद्धतेरपि रजोभिरलंघनीया
धावन्यमी मृगजवाशमयेव रय्याः ॥

प्रयमाद्धे महाकविरेव रयगनि निरुपयन्नाह :

१ यदालोके मृदयं व्रजति महता तद् विपुत्रनाम्,
यदद्वे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धाननिव सन् ।
प्रकृत्या यद् वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
नं मे दूरं किञ्चिन् क्षणमपि न पाश्वे रयजवात् ॥

शकुन्तलायाः पतिगृहं प्रति विमर्जनवेलायां महर्षिः कण्वः कीदृशमर्म-
स्फुरत्वचोभिः स्वोद्गारमावेदयति :—

१ मास्मत्प्रथ शकुन्तलेनि हृदयं संपृष्टमुन्मथंता,
कंठस्तम्भितवाष्पवृत्तिकल्लूपश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैकल्यं मम तावदोदशमपि स्नेहादरणीयम्,
पीडघ्नने गृहिणः कथं नु तनयाविदलेषु त्वस्मिन् ॥

एवं शकुन्तलामाशीराशिभिः मर्मवेदिभिः सम्भावयति :—

१ यपातेरिव शमिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
पुत्रं स्वमपि सन्नामं सेव पुष्टमवाप्नुहि ॥

‘वत्सो भगिन्याः पन्थानमादेशयताम् ।’ तया कुर्वन्ती तौ दृष्ट्वा कयापि
गद्गदया गिरा कुलपतिः वनलताः सम्बोध्य भो भोः सन्निहितवनदेवतातपोवन-
तरवः :

१ पार्तुं न प्रथमं व्यवस्थाति जलं युष्मात्स्वपीतेषु वा,
नादत्ते प्रियमंष्टनापि भवतो स्नेहेन या यत्सवम् ।
आदौ वः कृसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवन्त्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायनाम् ॥

पतिगृहं गन्तुमृच्छन्नायाः शकुन्तलाया गमनवृत्तान्नमनीय मायिकं
संयत्तम् । अप्रे वाच्यः शकुन्तला गृहिणीव तं व्यमुपदिशति ।

शुश्रूषस्व गृहम् पुष्ट प्रियमशीवृत्ति सपत्नीजने,
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणनया या स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठ भव दक्षिणा परिजने भाग्येध्वनृत्तेकिनौ,
यान्येव गृहिणीपद युवतयो वामा कुलस्याधय ॥

गोतमी— एतावान् वधूजनस्योपदेश । जाते^१ एतत्सल्लु सर्वमवधारय ।

कादम्प— वत्से परिध्वजस्व मा सखीजन च ।

शकुन्तला— तात इत एव किं प्रियवदाज्जन्मये सहयो निर्वर्तिष्येते ।

कादम्प— इमेऽपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गोतमी
यास्यति ।

शकुन्तला— पितरमादिष्ट्य कथमिदानीं तातस्दागत्परिभूयता मलयतदोन्मूलिता
चन्दनसतेव देशान्तरे जीवन धारयिष्ये ?

कादम्प— किमेव कातराजसि ?

१ अभिजनवतो भर्तु इलाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे,
विभवगुरुभि कृत्यंस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमधिराश्रावीषाकंम् प्रसूय च पावनम्,
मम विरहजो न त्व वत्से शुच गणयिष्यसि ॥

(शकुन्तला पितु पादयो पतति)

गोतमी— जाते^१ परिहोयते^२ गुमनवेला^३ निवर्तंय पितरम्^४

शकुन्तला— वदा नु भूयस्तपोवन प्रेक्षिष्ये ?

कादम्प— गच्छ वत्से । शिवास्ते पन्थान सन्तु ।

(शकुन्तला निष्क्रान्ता सहामिनश्च)

सखी— शकुन्तला विलोक्य हा धिक् ! हा धिक् ! अन्तर्हिता शकुन्तला
वनराग्या । तात ! शकुन्तलाविरहित शून्यमिव तपोवन कथं
प्रविनाय ।

कादम्प— अजन्मये, गतवती या सह धर्मधारिणी । निगूह्य शोक अनुगच्छतां
मां प्रसिञ्चतम् । (सविमर्श परिचम्य) हन्त भो, शकुन्तला पतिपुत्र
विगूह्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । पुत

१ अर्थो हि वन्या परकीय एव,
तामस्य ताम्रेव्य परिपूरोतु ।

२ जातो भयाय किदा प्रजाय,
३ प्रत्यपि तास इवान्तरात्मा ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

अहो कीदृशमद्भुतं निस्तर्गानुगुणं निरूपणं गिरामगोचरम् ।

अपि च शकुन्तलाया दुष्यन्तकृतप्रत्याख्यानदृश्यमपि विषद् रुचिरं
कुलीनायंवीराङ्गनोचितं च घटितं तदपि दुःकृत्यानियीकरणीयम् ।—

पुरोहित — एते विधिबर्चितास्तपस्विनः । अस्मि कश्चिदेवाभ्युपाध्यायसन्देशः ।
तं देवं शोनुमर्हति ।

राजा — अवहितोऽस्मि ।

श्रुपय — (हस्तानुद्यम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा — सर्वानभिवादये ।

श्रुपय — इष्टेन युज्यस्व ।

राजा — अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?

श्रुपय — कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सता रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्मांशीः शयमाविर्भविष्यति ॥

राजा — अयं बान् एतु मे राजशब्दः । अत्र भगवान् लोकानुग्रहाय कुशली
वाश्यसः ?

श्रुपय — स्वाधीनकुशला मिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा — किमाज्ञापयति भगवान् ?

शाङ्गरव — यन्मिथं मनसादिना दुहितरं भवानुपायस्त, तन्मया प्रीतिमता
उभयोरनुज्ञातम् ।

शकुन्तला — (आत्मगतम्) किन्तु एतु आर्यपुत्रो नयति ।

राजा — किमिदम् उपन्यस्तम् ।

शकुन्तला — (आत्मगतम्) पावकं खल्वेव बन्धनोपग्यातः ।

राजा — किं वाद्यभञ्जनी मया परिणीतपूर्वा ?

शाङ्गरव — न कृतशायंतेपादुर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ?

राजा — कुतोऽयममन्वत्पनाप्रश्नः ।

शाङ्गरव — मूर्च्छन्त्यमी विजारा प्रायेणैश्वर्यमतेषु ।

राजा — ॥ विज्ञेयादधिज्ञिप्तोऽस्मि ।

गोतमी — जाने ! बहुतंभु मा त्यजस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽगृहणम् । ततः
स्थो भर्ताभिज्ञास्यति ।

राजा — (शकुन्तलां निर्वर्णयामृतम्)

इदमुपनतनेव रूपमविलम्बयान्ति,

प्रथमपरिगृहीत स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषार

न खलु च परिभोक्तु नैव शक्नोमि हातुम् ॥

(इति विचारयन् स्थितः ।)

शाङ्गरवः — किमिति जीयमास्यते ।

राजा — भोस्तपोयना, चिन्तयन्नपि न खलु स्वोकरणमत्रभवत्या स्मरामि ।

शकुन्तला — पदान्तेन मुखमावृत्य रोदिति । सुष्ठु तायदत्र स्वच्छन्दचारिणी
वृतास्मि । याहमस्य पुण्ड्रप्रत्ययेन मुखमजोर्हृदयस्थितविषस्य
हस्ताभ्यांशमुपागता । भगवति वसुधे, वेहि मे विधरम् ।

कौदृश हृदयत्रावक दृश्यम् । शकुन्तलाया पुनर्मिलनदृश्यमपि अतीव
कौतूहलावहम् । हेमकूटपर्वते महोपकाशवस्य पुण्याश्रमयदे स्वर्गात्प्रत्यावत्तमानो
बुध्यन्तो तव वृशाङ्गी शकुन्तला निवण्य विभावयति ।

वसने परिधूसरे वसना, नियमक्षाममुखी धूर्तकवेणि ।

अति निष्कण्ठस्य विशुद्धशीला, मन दीयम् विरहव्रत बिभर्ति ॥

ततः सप्तकोष लज्जित इवाह

प्रिये, शौर्यमपि त्वयि प्रयुक्त अनुकूलपरिणाम सवृत्तम् । तवहमिदानीं त्वया
प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

निशम्यैव शकुन्तला भौनमास्ते, न किमप्युत्तरति । अतः परं बुध्यन्ती
पुनरप्यभिषले ।

राजा — प्रिये,

स्मृतिभिर्ग्रहीतमसौ दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुक्ति ।

उपरागान्ते शशिनः समुपागता रोहिणी योगम् ॥

शकुन्तला — जयतु जयतु आर्यपुत्र ।

राजा — शुन्दरि,

बाधेण प्रतिपिद्धेऽपि जयशब्दे जितं गथा ।

यस्य दृष्टमसत्पार पाटनोच्छ्रुतं मुसम् ॥

बाल — भगवन् ! क एव ।

शकुन्तला — बाल, ते भागधेयानि पृच्छ ।

राजा— (शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य)

मुनन् हृदयान्प्रत्यावेदयत्यलोकमपैतु ते,

किमपि मननः सम्मोहो मे तदा घटवाननून् ।

प्रवलनमनामेवंप्रायाः शून्ये प्रवृत्तः,

अजमपि शिरस्थग्नः क्षिप्तां धुनोऽन्यदृशंकया ॥

(इति चरणयोः पतनि)

शकुन्तला— उत्तिष्ठन्वायं पुनः । नूनं मे सुचरितप्रतिदम्पकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुत्तमास्तौ । येन सानुमोहोऽपि आर्यपुत्रो मयि विरजः संवृत्तः । (राजोत्तिष्ठति)

शकुन्तला— अयं कथमायं पुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्यं जनः ।

राजा— उद्धृतदियादशान्यं कथयिष्यामि ।

कौदशां हृदयावर्जकं निरूपणम् । अयामनपरोऽपि विशेषोऽस्ति कवेरस्य कविदिरान्तरेभ्यः यदसौ भूम्ना प्रयत्नके अप्रलम्बसमामां प्रचुरप्रयत्नप्रयोगालङ्कृतं परिमितपदां पात्रानुष्णा परमोपमूक्तां अनुस्मिनीचिन्त्याधारा—साकंकारां मृदुलपदावनिविभूयिता भाषाम् । रूपकेषु प्रथ्नाति पात्रानुष्णा वाक्यावलि, नानिक्रम्ये आर्यमर्यादाम्, न च कवयंयति यवार्थताम्, न वा निःशेषयति भावावेशम् । शकुन्तलायां बहु दुष्यन्त्य गान्धर्वद्रुतान्माकलय्य कौदशां तदनुगुणं कथनोपकथनमारचयति ।

// यद्यपि गान्धर्वविवाहस्यास्तु दुर्बलमाकर्ण्य अर्माहत इव मनसि कीलित इव महर्षिः विमृशति सम्पदेन नृपनिहतकेन कितवेन दुष्यन्तेन पुण्याश्रमपरिपन्थिना तापमकथ्यकायां पण्यागनायामिव क्रियदनायंभावरितम् । पुनश्च अभागमनान्पूर्वमेव पलायिनो वृकः । हंहो, किञ्चदुर्गतं कृत्यमिदम् । तयापि तनो विचिन्त्य किञ्चिद्—दिष्ट्या घृमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुनिः पतिनः । इति कौदशां मार्मिको विचारस्तत्पतिः । तथा विमृशन् महर्षिं तातकथं यदा वेपमाना सज्जायन्तमुत्तौ शकुन्तला पावयोः प्रणमति 'तात, प्रणमामि' इति । तदा विचारवान् अशेषव्यवहारविन्युतिः मनसि किञ्चिदाकलय्य मंशु समाजसने शकुन्तला सम्बोध्य —

कथं — 'यत्ने, मुद्रिष्याय परिदत्तं विद्या अशोचनोपाग्नि संवृता ।'

इति कौदशां परितोषनुद्धितं वचः ?

यदानमूया प्रियंवदाभादिशति यदुर्वासमोऽभिशापवृत्तानं न संस्पृशेत् शकुन्तलायाः कथं ब्रुहम् ।

अनसूया—‘प्रियवदे, रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।’ इति ।

तदा प्रियवदा क्रियच्चातुर्येण प्रतिब्रूते ।

प्रियवदा— ‘क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति ।’

क्रियद्दृढयाह्लादक वचनम् ?

परम्परागता भारतीयसामाजिकपद्धतिमप्येव कविरक्षुण्णतया परिरक्षति । राज्ञो दुष्यन्तस्य उच्छृङ्खलप्रणयविविधमपि गान्धर्वविवाहविधिना सुभूषयति । सद्यो हृताग्नीन् प्रदक्षिणीकारयति ऋक्छन्दसा च प्रशस्तिं न खलु ऋद्धमग्नेनेत्यपि कवेदचातुर्यं धुतुरुयति ।

अनी धेदो परित क्लृप्तधिष्ण्या,
समिदन्त प्रान्तसस्तीर्णदर्भा ।
अपमन्तो दुरित हव्यबाहे
वैतानास्त्वां बह्वय पावयन्तु ॥ इति

मग्यामहे कालिदासस्य कविताया लोकरुप्रिदत्वे ‘वैदर्भीरोतिसमाधयन्मपि कारणान्तरं रुहं बहूतरं हेतुतामवगाहते । कविरसो स्वरचनासु वैदर्भीमेवालम्ब्ये प्राधान्येन । अत एवेयं जनश्रुति “वैदर्भीरोतिसन्दर्भं कालिदासो विशिष्यते ।” नूनं वैदर्भीमुपलान्त्यन्त कवयो धन्या इतिनश्च । स्थान एवमेव विरहणेन —

अनभ्रद्विः श्रवणामृतस्य,
सरस्वती - विभ्रमजगमभूमि ।
वैदर्भीरोतिः इतिनामुदेति,
सौभाग्य-लाभ-श्रतिभू पदानाम् ॥

धीदग्निमहाभागोऽपि मुक्तकदत्त ऐदम्प्रायस्येन वैदर्भ्युपलान्तन तदुर्म-
शोधन प्रति च कालिदासमेव भूद-वेनाधिकरोति । तथा हि .

स्मिता भृष्टवेणासन इत्य निविमगा गिरः ।
तेनेद वयं वैदर्भम् कालिदासेन शोधितम् ॥

यद्यपि कविरथ प्रायेण भृष्टारिच इति कविमित्रैर्गोचरे तथापि य य स्त
नापुनति त तमेव आचर्यय पार मयति । उपरञ्जयति च तमन-यसदनेन निर्दि-
शयनेपुष्येन ।

१ शाययज्जुष्ये - रचनः अत्रिगमिका ।
अयं नगपवतिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

मालविकाग्निमित्रम्

मालविकाग्निमित्रं महाकवेः सर्वप्रथमा कृतिर्विभाव्यते । अतएव तस्मिन् तादृशं चंद्रार्चं कमनीया वा कलाकलना, कश्चन प्रौढसवाद्वोऽपि च न यथाहंतया श्लाघनीयः सम्पन्नः । कथावस्त्वपि किञ्चिद् दुरुहं जटिलञ्च सद् ध्यातुलीकरोति दुरवबोधनया प्रेक्षकान् । मालविका खल्वत्र नायिका नायकोऽग्निमित्रः । तत्तद्रूप- निरूपणप्रकारोऽप्यत्र यद्यप्यपवित्रमस्तथाऽपि क्वचित्क्वचित् क्विबुलललामभूत्- स्यास्य लेखनी विचुल्लतेवान्तरान्तरा चमत्करोत्येव चेतासि रसिकानामिन्द्र न क्वचित् सन्देहः ।

इदं हि मालविकाग्निमित्रं नाम रूपकं कालिदासीयं वा नवेति केचन संगो- रते । किन्तु, एतस्योक्तनाटकप्रत्यस्यापि कर्त्ता कालिदास एवेति सुदृढं निश्चेतुं न दुष्करम् । यतः एतेषु नाटकेषु कालिदासीप्रवर्णनचातुर्यमभावाद्दृशं सम्पन्नं सदपि साजात्यं भजते । विदिष्य तु स्त्रीवर्णनमत्यद्भुतं निरूपमश्चाम्युपपन्नम् । श्रिरपि रूपकेषु स यन् स्त्रीवर्णनमातनुते तेन विलंभन् स्फुटमवबुध्यते । तत्र सर्व- प्रथमे मालविकाग्निमित्रे पात्राणि खलु भीमानि । मालविका हि नाम विदर्भराजस्य पुहिता । मालवाधिपतये प्रदेयत्वेन निर्धारितत्वादेव तस्या मालविकेति नाम- धेये बीजमूतपश्यामः । किञ्चित् सूक्ष्मतया प्रेक्षणेनैव प्रथमं प्रतीतिपयमवतरति यन्मालविकाग्निमित्रे कविः मर्त्यलोकीयमेव वस्तुवर्णनं भूम्ना सक्तनुते । माल- विका खलु अग्निमित्रस्य राजधान्या विविदायां नरेन्द्रस्य प्रेक्षागृहेषु प्राक् प्रादशि । तत्र शालाग्रामाग्निमित्रो, राज्ञो विदूषको, सर्वंशास्त्रविदारदा परिव्राजिका चेति त्रयोऽपि प्रेक्षकाणामात्मान्यलञ्चक्रुः । नाट्याचार्यो गणदासश्च मालविका पुरन्दरस्य तद्गृहमुपेयाय । ताञ्च राजसम्भ्रमवदस्याप्य सा भर्षोरिति सभा- सम्भ्रमं तस्या ग्यवारयन् । अस्मिन्नेव सन्दर्भे राज्ञो मालविकायाः प्रथमदर्शन- संलभः । तस्या रूपनावध्वञ्च निर्वर्ण्य अग्निमित्रो विस्मयापन्नतया तस्या भुलमश्नं, नयनपुमलं, यक्षस्थलञ्चालोक्तावलोक्य, अहो कीदृशमलौकिकं वन्दारन्नं विधाया सृष्टमिदमिति कौतूहलस्य परां काष्ठामध्विजगृहे । तस्या नृत्य- गीतयोर्विलक्षन्मभिलक्ष्य नृपः परं विस्मयमुपजगाम । नृत्यावसाने च विदूषकः पुनः तां तदावस्थापयितुं गाम 'निष्ठ तिष्ठ, त्वया किञ्चिन्करणीयं विस्मृतमासोदिनि' तत्र पाठे कश्चन दोषो विद्यते । नाट्याचार्यो गणदामोऽपि मालविके ! दोषं परिहृत्य पुनर्गच्छेति तामादिदेश । को वा दोषः ? इति पृष्ठो विदूषक आह 'प्रथमं तावन् नृत्यारम्भसमये मालविका काष्ठपूजनं नाकरोत् ।' इति वदति विदूषके, तयो सभान्तारा उच्चैरदृष्टास्तं जहन् । मालविकाऽपि परिजहास, नृपद्वारापि सोल्लाम

प्राहसत् । विदूषको भूयोऽपि तामवस्थापयितुं यतते, तदनु प्रस्थापयामास च ताम् ।
अत्र कालिदासं मालविकां त्रिनङ्गीषु प्रदर्श्य राजानं सन्तोषयामास । स्मेरमुखो
च मालविकाऽपि रङ्गाग्निश्चक्राम । भूमनाञ्च मर्त्यलोकाभिनय एव पल्लवितः ।

“विक्रमोर्वशीयम्”

“विक्रमोर्वशीये द्वितीये रूपके प्रायशो दिव्यानि पात्राणि । उर्वशी अप्सराः ।
तस्याः सहचारिण्यश्चाप्सरस एव । अथ च भर्गमुनिरपि स्वर्गोपो नाट्यकारः ।
उर्वशी च तन्नाटके स्वाभिनयमुप्राटयति । नाटकेऽस्मिन् उर्वशी कुबेरमाराध्य यदा
स्वर्गोन्नतिनिवसन्ते । तदा मध्येभागे किंशी माम वदध्वन राक्षसः चित्रलेखाद्विनीया-
मुर्वशीं बलादपहरत्य रथे चोपस्थाप्य पलायाम्बुधे । तद् दृष्ट्वा स्वला अप्सरस
उच्चैश्चक्रन्तु । सूर्योपस्थानाग्निवृत्तः पुरुरवा तदाकन्दितमाकर्ण्य, वा इमा वन्दन्ति
इति ससम्भ्रमं पप्रच्छ । वेशीनाम दानवः उर्वशीं तरसा नह्यार । तत्तामस्मत्तर्षीं
परित्रायस्वैनं सा ऊचुः । पुरुरवा अयि सत्वर गत्वा दानवं निहृत्य, चित्रलेखा
सह उर्वशीं प्रत्यानिनाय । स एष उर्वश्या रङ्गप्रवेशः । विसंज्ञामुर्वशीमालोच्य ‘अहो
बलवान्मे प्रियतमो परिचरता । नावयोवचनान्यपि शृणोति ।’ इति चित्रलेखा
जगाद ।

यदा कालान्तरे उर्वशी सज्ञा लेभे तदा उदिते निशानाब्दे तन्मा मुग्धमाना
निशेष विगतव्यामोहा च सा वदते । अहो ! महेन्द्र एव मम रक्षितेति तस्मिन्
सदृद् दृष्ट्वा तमरोत् । राजाऽपि स्वयं अप्सरसप्रतिपालनस्थलमाजगाम ।
उर्वशीं रषादवनरणवेलाया किञ्चित्तत्फलनं नाटयन्ती रक्षसा राजानमालम्ब्य ।
राजाऽपि च प्रसङ्गमेनं विधिविलमिति मेवामस्त । वदिरस्मिप्रपि कथावस्तुनि—
प्रथमतो भयवन्ता, तदनुच्यवगतमोहा, ततो रषादवनरलोमुर्वशीमिति तिमृभि-
रिचनिभिः प्रसंग्यनि ।

इत्यमेव शकुन्तलमपि, अभिज्ञानशाकुन्तले, दुष्यन्तस्तावद् दूरतो इष्ट-
मारेने, तत्र निवः तिष्ठते घटोरादाय वृक्षचानसिञ्चन्त । वा वा शकुन्तला
एतां मय्ये इति मुचोमा गीतम् । तत्र कविः तां परिचाययितुं वृद्धनोपायमधी-
कृतम् । “तत्र ! इत इत, इति तातां वारिदयोचन् । शकुन्तले । तात वायस्य
रक्षतोऽपि अस्मिन् वृक्षे मरुत्तमे दशंजनि, यतो भवमन्त्रिणामुदुलामप्रभवमेव
जगामेवम् । मरुत्तमे इति ।”

जलमावेचयन्ती समवतस्थे । तदानीमियं शकुन्तलेति दुष्यन्तस्तामजातादिनि । तत्रैव लताकुञ्जान्तरितः स भूयोऽपि शकुन्तला पश्यन्त्यस्तं । तदेतत् प्रथमं दर्शनम् । तदनु च शकुन्तला जलकुम्भमसे बहन्ती, चलन्ती प्रस्थलन्ती च जलमा-
दज्यं वृक्षकप्रान्ते समवतस्थो । एतदवस्थायामपि दुष्यन्तो द्वितीयवारं वल्कलधारिणो शकुन्तलां निभृतं निर्वर्ण्य 'किमिदं मधुराणां मण्डनं नाहूनीनाम्' इति विमर्शय-
न्नास । ततो जलसेचनेन विरम्पिनि वृक्षके कश्चिद् भृङ्गः पुष्पादुद्घोषं शकुन्तलाया
मुग्राद्विन्दे न्ययत् । शकुन्तलाऽपि निजहृन्मद्वियूमेन निवारयन्ती इतस्ततो भ्रमितु-
मारेभे तयापि भ्रमरस्त्वा न जहौ । तदा एतदुद्घुष्टभ्रमरान्तां रो वा परिप्रापेद्
इति शकुन्तला चपन्द । ततो दुष्यन्त एव महाराजस्त्वा भ्रमरदाघाता मोचयितुं
प्रभवतीति तमेवाहूय इति रूपरिहासं हरयो समूचुः । तावदेव दुष्यन्तः कुञ्जाद्
बहिर्निदचक्राम । इत्येवमग्रापि तिसृनिरेव भङ्गीनि कालिदासः शकुन्तला दर्शयति ।
कविरयं प्रतिनाटकं त्रिरेव म्रिये प्रादशयन् । एतावदेव प्रतिबोधितं भवति प्रधाया-
मप्युक्तनाटकानां कर्तृत्वं तत्र भवन्तं कालिदासमेव सुनरा सशिल्प्यतितरामिति ।
तदेतद्वर्णनशैलीसाजात्यं बलबुद्ध्योपयति यत् ग्रीष्मप्येतानि नाटकानि कालिदास-
कृतान्येवेति ।

इत्यमेव रघुवंश-कुमारसम्भवयोरेककर्तृतायामपि यदेकैः संगीरते तदपि
न युक्तम् । एतयोरपि पद्यमर्थाशान्ता बहुत्र रचनासाध्यात् । तद्यथा :—

'यनुध्यमोषं समपत्तं सायकम् ।' [रघु० ३।५५]

'यनुध्यमोषं समपत्तं सायकम् ।' [कुमा० ३।६६]

अपि च :—

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामोहरजालवत्सु ।

बभूवुरित्थं पुरमुन्दरीणां त्यक्तान्यवर्माणि विचेष्टितानि ॥

[रघु० ७।५]

तस्मिन्मूढसं पुरमुन्दरीणामोशानसन्दर्शनलालसानाम् ।

प्राप्तादमालामु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यवर्माणि विचेष्टितानि ॥

[कुमारसम्भवम्]

एवमेव रघुवंशोऽपि ७।६ इत्येकादशम्य—११ इत्येकपद्यन्तं, कुमारसम्भवे
॥५६ इत्येकादशम्य ६२ इत्येकपद्यन्तं विस्मयावहं भाष्यं दृष्ट्वाऽपि को
एतयोरेककर्तृत्वे संगीयते ? इति विद् ।

कालिदासस्य काव्यदोषाः

यद्यपि महारविर्बालिदासस्य काव्येषु दोषोद्घाटनं नाम नूनमुपहासार्थ-

दम् । षोडशकलाऽलङ्कृते प्रपूर्णं चन्द्रमसि कञ्जद्वीद्भावनश्रामं खलु बालचापलमेव केवलम् । तथा चाह स्वयं कालिदासोऽपि—

‘एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतोन्दो किरणेष्विवाङ्कु ।’

गुणबहुले हि वस्तुनि यदि नाम कश्चिदेको दोषोऽपि सम्भवेत् स तु नितरा-
मगण्यो भवतीति कवेराशयः । एतद्वचोभङ्गश्च, स, स्वकाव्येषु क्वचिन्मानवस्वभाव-
मुलभयदितान् दोषान् सुतरां प्रमादोवाभानि । समुच्चयति चेतावता यन्न
कस्यापि क्षाम्य सर्वथा निर्दोषं भवतीति ।

न चात्रास्माभिः, तद्दोषदृष्टिदिशा किमप्यातन्व्यते किन्तु महामहिमशालिना
कविकुलगुरुणामपि यदा मानवनिर्गन्तौलभ्यास्तादृशा दोषा समापद्यन्ते तदेतरेषां
सामान्यकवीनास्तु खलु कथं वा ? एतदद्योतनायमयवा षष्ठितपर्याप्तत्वे पठितेषु
शब्देषु ‘दोषतो’ऽपि एकं शब्दं पठ्यते तदनुरोधाद्वा, केवलं विदुषां मनोविनो-
दार्थं वा बाबिलसायंमेव वाऽधुना किञ्चिद्विधि निर्दिष्टविषयमवतारयामो वयं
क्षमायाचनपुरस्सरमिति —

स देवशस्त्रमुवेदिकाया, शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसौनमासप्रशरीरपात, त्रयम्बकं सयमिनं दवशं ॥ [कुमा० १।४४]

अत्र त्रयम्बकमिति पदमप्याहृतम् । पाणिनीयेन ‘इको यणचि’ इति सूत्रेण
यणि कृते ‘यम्बकमित्रेव साधु । तदत्र क्युतसंस्कारबोधापत्तिः । किञ्च —

क्रोधं प्रभो सहरं सहरेति,

यावद्गिरिं खे मरता चरन्ति ।

तावत्स बह्विभयनेत्रजन्मा,

भस्मावशेषं भदनं चकार ॥ [कुमा० १।७२]

अत्र सहरकारिणः शङ्करस्य स्थाने शम्भुस्य भस्मकत्वं स्पष्टपुत्तति
कारिणि नचं कमारोपि सश्रीचितीमुद्रहति । विरद्धधर्मावाहाहियात् । ‘भव’स्थाने
‘हर’ इति प्रयोग एव अनायासेनेष्टसाधकः सम्भवति । तमविषयं चरितोर्वि-
दोरेण वि नाशयित्वा ?

अथ च —

द्वयं यतः सम्प्रति शोचनीयतां,

समागमशायनदां पिनाबिन ।

यथा च सा बान्निमनी दग्धावन,

रथस्य लोभस्य च भेदशीमुदी ॥ [कुमा० ५।३१]

अत्र 'कला च सा' इतिवत् 'त्वञ्चे'ति पदेन भवितव्यं, परं प्रथमतश्च 'त्वमस्य लोकस्य चे'ति चत्वारस्य व्यवहितप्रयोग कवेरञ्जनदोषमश्लेषत्वमाविष्करोति । अमोत्तमणादिति भावः ।

तेनाभिधातरभसस्य विकृष्य पत्नी,
वन्द्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।
निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्खव-
त्स पातया प्रथममास पपात पदचात ॥ [कु० म० ०१९]

इत्यत्र 'पातया प्रथममास' इति प्रयोगोऽप्यपाणिनाम् । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिङ्' इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् । यथाह कात्तिक-
कारोऽपि 'विपर्यस्तनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्ययञ्चेति' । तदेव व्याहृतिदुष्टत्वादप्य-
प्रयोगः ।

एवमेव्यत्रापि तत्कालेषु दोषा आविष्टस्य ते समालोचकं । यथा—

कालिदासप्रमुक्ता 'मुगाग्रि, किन्नरकण्ठि, निविशर्त्त'—प्रभृतयः शब्दा
अपाणिनीयवाच्यतसत्कारा एव । 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' इत्यत्र दीप्यपर्यका-
द्वाजने राजेतिपद निष्पद्यते न तु रञ्जते । यद्यपि घातूनामनेकार्यत्वाद् रञ्जनाद्
राजेत्यपि साधु इति तत्र समाधि करोति मल्लिनाथः । व्याहृतिभङ्गापत्तिस्तु तावता
नैवापास्ता भवति ।

एवमेवास्मिन्नुक्तपद्ये छन्दोभङ्गापत्तिरपि प्रत्यक्षगोचरा । अत्र तृतीयो
चरणे षड्वक्त्राक्षर दीर्घं विदधानोऽप्य 'श्रुतबोधे' 'षड्वक्त्रं लघु सर्वत्रे'ति जागृक
निषममुल्लङ्घ्य कवितल्लज किं छन्दोभङ्गापत्तेर्दोषभाक् न सञ्जातः ? इति ।

एतादृशस्य व्याकरणमहान्वस्य द्युतसत्कारादिदोषदूषितान् कतिपय-
प्रयोगानालोच्य 'निरदकुशा कवयः' इत्युक्तिमाधित्य समाधानमर्पयन्त तांस्तान्
दोषानुपेक्षापक्षे निक्षिपन्ति समालोचका कालिदाससम्प्रयोगका तदपि किञ्चिद्
विमर्शनीयम्, किमद्यावत्तद्युग्यत इति —

"स संन्यपरिभोगेन रजदानमुगन्धिना ।

कावेरीं सरिता पत्युः शङ्कुनीयामिदाकरोत् ॥" [रघु० ८।८०]

अत्र 'गजशानमुगन्धिने'ति पद व्यावृण्वन् मल्लिनाथः प्रवृत्ते 'ग'प्रत्यय

१ मया प्रह्लादनाच्च द्र प्रनाशानपना रविः ।

तथैव माञ्जुदन्वयो राजा प्रहृतिरञ्जनान् ॥ [रघु० ४।१२]

इत्यादिना इकार सन्नातान्तः । यद्यपि गन्धस्पर्शेत्येते कान्तग्रहणं कर्तव्यम् इति तन्म-
गिरागन्धविवक्षायां मेवेकारादेशः, तथापि 'निरङ्कुशा कचय' इति समाधिमाह ।

एवमेव भाष्येऽपि—“ववुरयुक्छन्दयुक्छन्दसुगन्धय” । ननु भाष्येऽपि च—

“अपा हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुपारा” ।

इत्यत्र न कर्मधारयानन्वयस्य इति निवेधादिनिप्रत्ययनशोऽपि जघन्य एव
इत्यपि निरङ्कुशा कचय इत्यात्मन्वनमेवावष्टम्भानि इति ।

इदमत्रावदेयम्—‘सुगन्धिने’ति पदे बहुव्रीहिसमास एव ‘गन्ध’ एवस्यान्त्या-
कारस्य इकारादेशः । पर यत्र गन्धो नैसर्गिकस्तत्रैव ‘इत्त्व’मिच्छते यदा ‘सुगन्धिः पुष्प-
मि’त्यत्र । परत्वेन जले नैसर्गिकगन्धस्याभावेऽपि इकारादेशः कवेर्निरङ्कुशतौ
निदिशति । भाष्येन नैसर्गिके वायुगन्धे, ह्येन च जलमध्यस्थेऽभावेऽपि इका-
रादेश विधाय कवीनां निरङ्कुशता एव परलविता खलु इति ।

परन्तु अत्र बंध्याकरणा विप्रनिश्चयने । ते व्यक्त्यापन्नानि यत् ‘न कर्मधारया-
न्मन्वर्थीय’ इति वार्तिकस्य तात्पर्यं विषयो भूतोऽयंस्तु तत्रैव इकारादेश विधानानि
यत्र गन्धगन्धवतोरैकात्म्यमस्तीति सम्भवति, शक्यम् । यथा ‘सुगन्ध आर्पणम्’
अत्र गन्धापणिकयोः सामानाधिकरण्याभावात्प्रेकारादेशः । परन्तु ‘जलमध्यस्थो’,
‘वायुगन्धयो’र्वा सामानाधिकरण्येऽप्युक्तौ नाम निह्नोतु प्रभवति । अत्र तत्रेकारादेशो
न मनाक् ध्वन्यस्वरदोषमिति । अतएव श्री दीक्षितेन—

‘सुगन्धिः पुष्पं सलिलञ्च सुगन्धिर्वायुः’ इति समुदाहृतम् । कान्तिवर्ति
कारेणपि ‘एन्य एवेति वि’तीत्यन्यस्यान् अत्रेकारो न कृतः । तस्मात्सर्व-
गन्ध एवेकारादेश इति नियमो न निरतवृत्तिरः । यन् भट्टिवाक्यस्य टीकादृश
अदम्यज्ञानेन—

‘आध्यात्मिकान् गन्धवत् सुगन्ध’, इत्यत्र नैसर्गिके गन्धे एव इकारादेशो
भवतीति मत्वा यन् ‘सुगन्ध’ वदन्त्यभाष्येन समाधेयं तदपि भ्रमशून्यमिदमेव ।
श्री कण्ठयोगिनि उक्तवार्तिकस्याप्यस्यां प्राप्तिं प्रत्यक्षम् यद् “यत्र विभक्त्या
बुद्धिमात्रेण देयतादेर्भेदनि तदा इत्त्वमन्वयव्याप्तिरप्यस्येति ।”

इत्त्वमन्वयाधोऽपि न्ययः ‘सुगन्धसुगन्धयो वारता’ इति भाष्येनपि शोभा-
मार्तव्यतां विषयमवधारयतान धौन्यमेवावष्टम्भः । अत्र च ‘निरङ्कुशा कचय’

र्यायुभिः' [मात्र० ६।१३] इति ध्यावृण्वतो मल्लिनाथस्य पुनस्त 'शिलोन्मृणां बदलोक्तुमानां मुगन्धोऽस्ति येषां ते शिलोन्मृगमुगन्धिनम्नं । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
स्याभावादिनिप्रत्ययाश्रयणम् ।' इत्यत्र यच्चक्षुर्निमीलनं तन्मस्य न कौतुकावहम् ?
एतावता किम् मिदम् यन्कालिदासो नोल्लङ्घ्ये क्वचिन्पाणिनीयानुशासनानि
अपिनूपलालयामास तदिदं कवीनां निरद्वन्द्वान्वयनिरस्य विमन्यन् ?

एवंविधाः केचनान्येऽप्याक्षेपा विदुषामवधानमर्हन्ति । यथा—

“स दुष्प्रापयशाः प्रापवाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

मायं संयमिन्यस्य महर्षेर्महिषीमश्वः ॥ [रघु० १।४८]

इत्यत्र 'महिषीमश्वः' इत्यत्र 'महिष्याः सत्वा' इति विग्रहे महिष्याः प्रापान्यं
न रातः तच्च न युज्यते । बहुव्रीहिमश्वे च नात्र समामास इत्युभयपाशा रज्जुः ।
इति यत्र तदपि सारगर्भितम् । प्रापान्याप्रापान्द्वर्चाया अत्राविवक्षितत्वात् ।
सहायान्तरवैयर्थ्यमेवात्र विवक्षितम् । आह च मल्लिनाथः 'महिषीमश्वः—
सहायान्तरनिरपेक्ष इत्यर्थे एवात्र बोद्धव्यः ।' इति समाधिम् ।

एवं बहुत्र समाधानमप्याहुर्विद्वान् । तद्यथा—

वैत्यस्त्रीगण्डलेष्वाणां मदरागबिलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनाबद्धनिरुदीरितजयम्बनम् ॥ [रघु० १९।१२]

अत्र 'हेति' शब्दस्य 'कृतिपूति' इत्यनुशासनानुगुण्येन स्त्रीत्वम् । 'विशेषणानि
विशेष्यनिष्पानि भवन्तीति नियमबलान् 'चेतनाबद्धिः' इत्यस्य स्थाने 'चेतना-
वनीभि'रिति भवितव्यमिति चेन्न तदपि समादरास्पदम्, 'लिङ्गमक्षिप्यं लोका-
श्रयत्वात्लिङ्गस्ये'ति भाष्यानुशासनान् । 'हेति' शब्दस्य पुल्लिङ्गतापि कीर्तिनिदि-
श्यते । तथाहि :—'हेतिरकश्रोत्रे' इत्यस्य पुल्लिङ्गतापि । अत उक्त्याक्षेपः सत्यत्र
निरवकाश एव ।

अत्रादशाक्षेपः कुमारमम्भवस्य निम्नाङ्गुले पद्ये सोऽपि निरवकाश एव :—

'बोधं प्रभो सहरं महरं, यावद् गिरः ये मरुतां चरन्ति ।

तावन्म बह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावगोषं मदनञ्चकार ॥

[कुमा० ३।३३]

अस्मिन् श्लोके 'मदनेत्रजन्मा' इत्यस्य स्थाने 'हरनेत्रजन्मे'ति भविष्यम् ।
मदनस्य विनाशप्रयोजने 'हर' पदप्रयोग एव सम्पाद्यते, संहारकत्वात् । न तु
उत्पत्त्यर्थमुच्यते 'भव' शब्द इति यतदपि न योजितम् । कुतः ? उच्यते । संहारको-
ऽत्र बह्निः न तु भवः । 'भव' शब्दश्चात्र रुद्रः योगार्थप्रतिपत्तिकः । अन्यथा—

हरस्य शिवं भव इत्याद्या शब्दा पर्यायत्वेन कथश्राम स्वीकार्या भवेयुः । 'भव'-
शब्दश्च उत्पादकार्यवत्त्वादत्र सम्यक् सङ्गच्छते । यतः स नैवजन्मनो बह्नेरत्तादक-
सन् भव इति अस्य यागार्थमपि सङ्गमयति । इति हेनो कालिदासप्रयुक्तो भव-
शब्द एव ज्यायान् इति समाधिः ।

तदेतावता कालिदासस्य व्याकरणसाध्वर्भोमत्वं सूक्ष्ममेव न तन्मात्रमात्रं
क्षिणोति ।

कुत्रय स

चित्रमेतद यत् कालिदासस्यापूर्ववद्विषयगुणगणगरिम्णा सर्वेऽपि त स्वस्व-
जन्मप्रीदभय प्रसाधयितुं यत्नवन्त इवाभाति । केचन तं मालदाभिजनोद्यम, अपरे
काशमीरदेशीयम्, अन्ये पञ्चनदननपदोद्यम, इतरे वज्रभूमिसमुद्भव मन्थने, इत्य
इदन्त्या च स कुत्रय जासीदित्यत्र तु सर्वेऽपि कालविदो दाक्षयमा एव । परन्तु
तथापि अन्तरङ्गशहिरङ्गोनयसाधनलिङ्गरेव प्रतीयते स वस्तुतः काशमीरानलञ्च
कार स्वजनपदे निविशङ्कुम, जयास्माभिरन्यत्र निरदेशः । कालिदासस्य स्थिति-
कालवचनादामपि सशरते जनाः । एतद्विषयेऽपि मतद्वयं प्रवर्तते—भारतीय-
मभारतीयञ्च । भारतीयस्तु विक्रमादित्यनवरत्नेषु विद्यमानत्वादस्य महाराज-
मिराजस्य विक्रमस्य काल एव अस्य काल इति सम्मन्वते अयोध्यातत्त्वमधिकृत्य

‘यन्मन्दि-क्षपणकाशमरसिंह शङ्खु-वेतालभट्ट घटखपेर कालिदासा ।

स्यातो घराहमिहरो नृपते सभाया, रत्नानि च धररचिर्नव विक्रमस्य ॥’ इति ।

पादचात्यविद्वांसस्तु केचित् तृतीयशताब्द्याम्, अन्ये पञ्चमशताब्द्याम्
इतरेऽष्टमशताब्द्याम्, अपरे द्वादशशताब्द्यां सोऽभवदिति तर्कयन्ति । तत्रापि योस्त
विलियम महोदयस्तु भारतीयानामेव मतं समर्थयति । विस्तरस्तद्व्यत्र पल्लविः ।

कालिदासस्य सर्वशास्त्रपारङ्गतत्त्वम्

कालिदासीयकाव्यपरिशीलनेन मुनरा तस्य सकलशास्त्रपारङ्गामित्वं
मदगमनं भवति । समस्तशास्त्रावगाहिषिष्योऽप्यधिषणोपम स्वरूपानामु वैनप
ष्येन मुनरा तत्तच्छास्त्राभिज्ञनामाविष्करोतितराम् । तन्निर्देशनमपि विशिष्टं
सधेनमा मनोविनोदनामात्रं पुरस्त्रियते —

कुमारगणेशे—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्य, प्राक्गृष्टे केशलाभने ।

गूणत्रयविभागाय पदधाद भद्रमुदेष्ये ॥

यदमोघमनामलक्ष्णं बीजमज ! त्वया ।
 यददचराचरं विश्वं प्रभासस्तस्य गीयते ॥
 तिमूनिस्त्वमवम्याभिर्महिमानमुदीरयन् ।
 प्रलय-म्यनि-मर्गाणामेकः कारणता गतः ॥
 स्त्रीषुभावात्मभोगाय भिन्नमूर्तः तिमूक्षया ।
 प्रभूतिभाजः सगम्य तावेव पिनरी मृतो ॥
 स्वकालपरिणामेन व्यम्नरात्रिन्दिबन्ध ते ।
 यो तु स्वप्नावबोजो तौ भुगन्ता प्रलयोदयो ॥
 जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तरः ।
 जगदादिरनादिम्बं जगदीशो निरोधरः ॥

इत्यादिभिः श्लोकैः जगद्ब्रह्मणोरङ्कात्म्यं विवृण्वन् तिमूभिरात्मशक्तिभिः
 ब्रह्मवित्तुमर्हेशलक्षणभिः मर्गम्यनिप्रलयाणां नामरूपविभाषानर्हाया दशायां
 वर्तमानोऽपि मन् अत्य चराचरजगत्. कारणता गतः; एकं ब्रह्मं सन् चराचरविश्व-
 रूपकार्यात्मना परिणतं भवतीति बोद्धुः चास्तया वेदान्तमिद्वान्ममापनिषदयं-
 मनुसन्दधानि कविः । सृष्टिकर्मणि प्रवृत्तस्य तस्य सिसृक्षोः ब्रह्मणः स्त्रीषुभावरूप-
 घटकद्वयेन विभक्तस्य सकाशात् सृष्टिरूपजायन् इत्यवगमयति । ब्रह्मणः प्रबोधेन
 जगन्नामुदयः स्वायेन प्रलयः । जीवानामपि स्वप्ने ब्रह्मणि लयः सृष्ट्यवस्थायाञ्च
 पुनराविर्भाव इति रुन्दशंसति । ब्रह्मणः स्वयमयोनिव्येऽपि जगद्योनिम्बं, निरन्तर-
 त्वेऽपि जगदन्तरावम्, अनादिन्वे जगदादिन्बं, स्वस्य निरोधरत्वेऽपि जगदीशरत्व-
 मिनि प्रतिपादयन् महाकविरयं कं न कुतूहलयति ।

किञ्च—

“आग्मानमाग्मना वेन्मि सूत्रस्याग्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमाग्मयेव प्रबोधये ॥”

इत्यनेनाप्याग्मविद्यारहस्यमाविकरोति । ‘अनेन जीवेनाग्मानमनुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरवाणो’ति श्रुत्यानुगुण्येन चिदचिद्विशिष्टं सूक्ष्मं ब्रह्मं विदचिद्वि-
 शिष्टमूलजगद्रूपेण परिणमनोन्यावेदयति । ‘य आग्मनि निष्टप्रामानमन्तरो
 यमयति । यमाग्मा न वेद’ इत्यादि निगमान्तिमिद्वान्ज्ञानं पत्तेनामुना विवादयति :

उत्पातः प्रभवो यामा न्यार्यन्निर्निरदोरणम् ।

कर्म यज कर्तृ स्वर्गस्तामा त्वं प्रभवो गिराम् ॥

किञ्च—

‘आमोन्महीक्षितामाद्यः प्रभवश्छन्दमामिव ।’ इत्यादिना यज्ञादिकर्म-

काण्डक्लापस्य परित्तानं तत्र प्रभवपुरस्सर वेदोच्चारणविधिञ्च किन्नायेदयति ?
यज्ञाद्यनुष्ठानेन चित्तसम्प्रसादनद्वारा स्वर्गावाप्तिरूप फलमाप्नोति गिरामुपासनेन
सम्पद्यते इदञ्च किमोपदिशति ?

‘परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपया हि देहिनाम् ।
विषयेषु विनाशेषामिषु त्रिदिवस्येष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥
इतरो दहने स्वकर्मणा धवृते ज्ञानमयेन वह्निना ।’
इत्यादिभिः पद्यैः किल कवेर्निगमान्तरहस्यावबोधो नोदीर्यते किम् ?
एवमेव—

मनोऽभिरामा शुश्र्वन्तौ रयनेमिस्वनोन्मूलं ।
यद्भुजसवादिनो केका द्विधा भिन्ना शिखण्डिभिः ॥

अत्र ‘यद्भुजसवादिनो केका’ इत्यनेन कविरात्मनः सङ्गीतशास्त्रज्ञानमव-
गमयति ।

ग्रहंस्ततः पञ्चभिरुच्चसश्रयै-
रसूयगैः सूचितभाष्यसम्बद्धम् ।
असूत पुत्र समये शचीसमा,
त्रिसाधना शक्तिरिवायंमसयम् ॥

[रघुवंश ३।१३]

इत्यत्र ‘ग्रहंस्ततः पञ्चभिरुच्चसश्रयै’ इत्यशेन ज्योतिषशास्त्रावबोधम्,
‘त्रिसाधना शक्ति — तेजः समुत्साहसन्मन्त्रणादपि’ इत्यशेन चात्मनो नीतिशास्त्र-
विशेषज्ञताञ्च सूचयति ।

॥ एवमुक्त्वा मथयन्तमुन्मूलं, करिष्यमाणं तदारं शराकृतम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना यषु प्रकर्षेण विदम्बितेदवर ॥
जहार चाग्रेण सपूरपत्रिणा शरेण शत्रस्य महाजनिध्वजम् ।
ध्रुवोप तस्मै स भूत सुरादियः प्रसह्य बेशव्यपरोपणादिव ॥
इत्यादि युद्धवर्णनं, कवेः धनुर्विद्यापरिज्ञानं मुमुक्षुमयबोधयति ।

इत्येव कविकुलस्तमभूतस्यास्य कृतिषु सर्वंशास्त्रपारङ्गमत्वं स्पष्टं
रूपनीभवति ।

अस्य संस्कृतभाषायां पूर्वाधिकार- पदवाक्यप्रमाणपारादारपारोणावञ्च
पदे पदे प्रस्फुटं प्रतिभाति । व्याकरणविशेषज्ञताअत्र कः न विस्मादयति
वाक्याभ्यासिगानि रुक्षणानि, अस्य वाक्येषु वातस्थेन सघटन्ते । रघुवंशवाक्यपार-

भमाणः कवीन्द्रोऽयं 'वाग्यार्थाच्चि सम्पुक्नो' इत्यत्र सर्वतः प्राक् काव्यलक्षणं निर्दिशन्
'वाग्यप्रतिपत्तये' काव्यनस्त्वपरिवोधार्थं एष काव्योपक्रमः इत्यपि प्रबोधयन्
काव्यमिदं काव्यलक्षणस्य परिपक्वममुदाहरणमित्यपि सुतरां सूचयति 'शब्दा-
धी' काव्यमिति लक्षणमनुमन्दधानः । न केवलमिदमेव अपि तु यावन्त्यपि काव्य-
लक्षणानि लक्षणग्रन्थेषु कवीन्द्रवर्यमुष्मितानि अशेषविशेषाणि तानि सर्वान्येवात्र
रघुवंशे सम्पक् सङ्गति लभन्त इत्यपि सङ्केतयति । एवं 'वाग्यार्थाच्चि' इत्यत्र समासेन
'पितरौ' इत्यत्र, एरशेषेण च कविः 'इवेन समाप्तो विभक्त्यलोपदेवे'ति धातुिकं,
'पिता मात्रे'ति सूत्रञ्च संस्मरणम् आत्मनो व्यावृत्तिपरिज्ञानमाश्रयेयति । किञ्च—
स ह्वा बालिनं वारस्तपदे चिरकाद्रिभित्ते ।

धातोः स्यान् इवादेशं सुग्रीवं सन्त्यवेष्टायत् ॥

अत्र 'धातोः स्यान् इवादेशमिति' कीदृशी हृदयङ्गमोपमा । यथा अमृषानोः
स्याने 'भू', इण् स्याने 'गा' इत्येवमादय आदेशाः स्यान्ति. पूर्णं कार्यं साधयन्ति,
तद्वत्स्यानिनो बालिनः समन्तराज्यकार्यं सन्त्याने समादिष्टः सुग्रीवः सञ्चालयिष्यति
इति भावः ।

यः कश्चन रघूना हि परमेष्ठः परन्तपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमोऽश्वरः ॥ [रघु० १५।७]

रघुकुलसम्भवः कश्चिदेकस्य एव शत्रुसमुदायं विदूरयितुं तथा क्षमो मया
एकोऽपवादः अनेकानुत्सर्गान् व्यावर्तयितुमिति व्यावृत्तिधुरन्धरत्वमाख्याति कवि-
तल्लजस्य ।

अन्यत्र कुमारसम्भवेऽपि 'अपवादो बलवान्, निरवकाशो वा विधिर्वायकः'
इति व्याकरणातुष्टासन्नस्य समादरः किमप्रशस्तविधिना कृतः—

लघ्वप्रतिष्ठा. प्रथमं ययं किं बलवत्तरैः ।

अपवादरिषोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ [कुमार० २।२७]

१. 'शब्दाधी' काव्यमिति (काव्याङ्गहार), 'तदधीपो शब्दाधी' इति
(काव्यप्रवाहः) 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' इति (रमणदायर)
'वाक्य रमान्वय काव्यम्' इति (साहित्यदर्पण), 'शृष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिः
काव्यम्' इति (काव्यादर्शः), 'निर्दोश लक्ष्यगवती मरौतिगुणगुम्फिता । साङ्गहार-
रमानेववृत्तिर्वाक् काव्यनामनाम् ।' इति (चन्द्रालोक) ।

२. यथा अन्यत्र चरितार्थमुत्पन्नम् 'इहो याचि' इत्याकारं निरवकाशो
वद्वत्तरोऽपवादः 'अकः गवर्णे दीर्घ' इतिवत्यति, अथवा 'मा हिंस्यागवो मूनानि'
एनमुत्पन्नम् 'अग्निष्टोमीयं पशुमाश्रयेत्' इति वदवन्तरो उन्वयो बाधने तद्वत् किं
भवन्तो लघ्वप्रतिष्ठाः मन्त्रोऽपि वदवत्तरै रितुमिः बाध्यन्ते इति भावः ।

रामादेशादनुगता सेना तत्पार्यसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य घातोर्धिरिवामभवत् ॥ [रघु० १५।९]

अत्र यथा अध्ययनार्थकादिद्व्यधातोः 'अधि' उपसर्गदिवार्थसिद्धिर्भवति, न जातु तद्विना, तथैव विजयत्पार्यसिद्धये रामादेशात् तत्सेना अनुगता विजयलाभाय प्रभवति, इति भावः । इति किं कवेर्व्याकृतितनूपुणो नादिष्यरोति ।

अपि च व्याकरणाम्युपगमेन व्याख्याचतुष्टयीत्वम्—परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वंखरोति सभेदात् । उक्त्वञ्च—

परा यादृमूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया, वंखरो कण्टदेशया ॥ इति ॥

अथवा, 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः, जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यद्वृत्ताशब्दाः' इति व्याकृतित्वमनुसन्धाय कविरप्यश्लोकयति :—

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमोरिता ।

प्रवृत्तिरासौच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ [ब्रुमा० २।१७]

इति तारकासुरसन्तस्तैर्देवयणैरात्मकवृणकया यदा ब्रह्मणे निवेदिता, तदा चतुर्मुखेन तेन ब्रह्मणा चतुर्धिरपि मुखैरुत्तरं विनिवेद्य, शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिः चरितार्थसंवेति भावः ।

न केवलं व्याकरणनियमा एव कालिदासेन काव्योपयोगितया उपमात्वेन प्रयुक्ताः, अपितु क्वचिद् व्याकरणनियन्त्रितान् वैकल्पिकानपि प्रयोगान् निरतिशय-संपुष्टेन प्रयुञ्जानोभ्यं व्याकरणसम्पदः परा कोटिमादौकमान इव संतलस्यते । तद्यथा—

ईषदर्थक 'कु' स्थाने 'का' 'क' आदयो वैकल्पिकी । कविना च व्याकरण-नियमानुरोधेन प्रयोगद्वयमपि कोट्यम् क्वोत्पद्येति प्रयुक्तम् ।^१

एवमपि मत्स्याप्रतिहर्षतेः वश्यबाधो वात्मिनः कालिदासस्य गिरां गाम्भीर्य-क्षोभोत्तरभाषोत्थैर्ध्वञ्चावलोषय महाकविर्मल्लिनायः स्थान एव समुदाजहार—
कादिशामगिरां सारं कालिदासः सरस्यतो ।

अनर्थलोपशब्दा वृत्ता विहर्षण्यो न प्रयुक्ताः ॥ इति ॥

लौकिकसाहित्यप्रकरणम् : महाकविः कालिदासः

सर्वज्ञास्त्रनिष्णातम् हि कवेः परमं लक्षणम् । पल्लवप्राहिपाण्डि
कविर्न सम्यक् कविपदमञ्चति । म्यान एवोक्तं केनचिदभियुक्तेन :—

न सा विद्या न सा रीतिर्न तच्छास्त्रं ॥ सा वला ।

आयने मत्त वाय्राङ्गमहो नारो महाकवेः ॥

तदेतल्लक्षणं कालिदासे कर्वा शो न घटते ।

कालिदामस्य सूक्तयः

[कालिदासस्य सूक्तयोऽपि निरुनिशयसमीप्यभावेतिव लोकप्रियाः संज्ञाः ।

सम्बद्धानां मनोरञ्जनाय संग्रहेण प्रस्तुयन्ते वादचन मनोरमतमाः ।

(१) एको हि दोषो गुणसन्निधाने निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ।

(२) विकारहेतो सति विश्रियन्ते येषा न चेतासि त एव धीराः ।

(३) न पादपोन्मूलनशक्ति रहः शिलोच्चये भूच्छति माक्षतस्य ।

(४) पथः श्रुतेर्बोधयितार ईश्वरा मलोपसामाददते न पटतिम् ।

(५) परं हि सर्वत्र गुणनिधोमते ।

(६) आदानं हि विमर्गाय सतां चारिमुच्चाभिः ।

(७) भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ।

(८) सतां हि सन्देहपदेषु बभ्रुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।

(९) न प्रभातरत्नं ज्योतिर्यदेति बभुषातलात् ।

(१०) हसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिथा बन्धयत्यपः ।

(११) सजमपि शिरम्यन्धः क्षिप्ता पुनोत्पत्तिश्चक्षुषा ।

(१२) याञ्जा मोषा वरमधिगुणे नाऽप्यमे सत्यकामाः ।

(१३) मन्दायन्ते न खलु मुहूदामभ्युपेताभङ्गत्वाः ।

(१४) वस्त्राद्यन्तं मुखमुपगन् दुःखमेवान्ततो वा,
भीर्भर्गस्तद्व्युपरि च दशा चञ्चनेमिक्रमेण ।

(१५) पुराणमिन्दे न पाम्प सत्यम् ।

(१६) किमिव हि ममूरणां मग्धं नाहनीनाम् ।

(१७) शाम्यन्प्रयनकारेण नोपशारेण दुर्जनः ।

(१८) विषयुषोऽपि संवर्धं स्वयं ह्येतुममाम्प्रतम् ।

(१९) मूर्धे सपत्न्याऽरण्या इष्टेः वस्येत लोकस्य कथं तमित्राः ।

(२०) कामी स्वता पश्यति । इत्यादि

"कालिदासस्याविर्भावकालः"

कालिदासस्य कालमुद्दिश्य कालविदां मतानि बहुधा बेभिद्यन्ते । तत्काल-
भेदमनुसंधाय मुख्यतया १ त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । तत्र—

प्रथमः पक्षः—कालिदासीयरचनासु हूणानां पराजयवर्णनमवलोक्य,
पाश्चात्यविद्वान् फर्ग्यूसनमहोदयः प्रतिपादयति यत्कैस्त ५४४ तमे वर्षे उज्जयिन्या
अधोद्वेन विक्रमादित्येनैव कालूरसङ्ग्रामे हूणा पराजिताः । अतः कालिदासः
तत्पश्च राज्ञः सभापण्डित आसीदिति ।

अनेनैव विक्रमादित्येन स्वनाम्ना विक्रमसंवत्सरः उपक्रान्तः । परन्तु
फ्लीट महोदयेन मतभेदाप्रत्याख्यातम् । तन्मतेन विक्रमसंवत्सरोऽयं पुरा मालव-
संवत्सरनाम्ना प्रचलितोऽभवत् । किञ्च कैस्ते ५४४ समवर्षे हूणपराजयो यशोधर्म-
विष्णुवर्धनाऽभिधानेन राज्ञा कृतो न तु विक्रमादित्यसमकेनेत्युपपादितम् इत्य-
मुक्तः पक्षस्तु सुतरां निरस्तः किल ।

द्वितीयः पक्षः—यद्यपि द्वितीयपक्षस्तु प्रायशः सर्वैरपि पाश्चात्यविद्वद्भि-
रुपेक्ष्यते । तत्रैव यन्मन्दसूरस्य कैस्त ४७३ तमशतकोद्भववत्समृद्धिनिमित्तशिला
लेखे कालिदासस्य काव्यशैलेखं दृष्ट्वा पाश्चात्यपण्डिताः कालिदासं कैस्तचतुर्थशत-
सम्भवस्य विक्रमादित्यस्य समकालभव मन्यन्ते । तथापि भारतीयविद्वान् एतत्पक्ष-
मपि न स्वीकुर्वन्ति मिथ्याङ्कितहेतुभिः । पूर्वं सावत् कालिदासेन स्वरचिते मालवि-
काग्निमित्राख्ये नाटके कैस्तपूर्वतृतीयशताब्द्यां सम्भवस्य राज्ञो अग्निमित्रस्य
वर्णनं किमिवारक्षितम् । कैस्तद्वितीयशतकसम्भवस्य ग्रन्थातनाम्नो बौद्धकवे-
रदण्डोपस्य च नमोऽस्तिलेखोऽपि कथं प्राकारि ? किञ्च धैरतप्रथमशतकात्पूर्व-
वर्तिना पाण्डुपुत्रपाणा विदां वर्णनञ्च कथं कृतं येषां चतुर्थशताब्द्यो नामापि नाधू-
यत ? एवञ्चातीयकहेतुभिर्द्वितीयपक्षोऽपि न कालिदासमावरास्पदमिदमभेदः ।

तृतीयः पक्षः—तृतीयपक्षस्तु कालिदासं कैस्तप्रथमशताब्दोत्सम्भूतं मन्यते ।
स एष एव पक्षः साधोयान् योक्तव्यश्च प्रतिभाति अधोऽङ्कितहेतुभिः —

१ मार्गर्वायेनिकृतपर्यालोचनशोधयन भवति कैस्तैकमद्वयवर्षपर्यन्तं विद्वाना-
दिप्राभिधाना पट्टशिलीया अभूवन् । तेषु पूर्ववर्तिना यदायामेवामौ सम्राट्पिशु
एवमविमुह्यति । चैत ६३४ वर्षोत्पीर्णे आगहोलशिलालेखे काटिःशमप्राख्योनाय-
रानात् , अथ च हर्षचरितात्पूर्ववर्तिनकविवराणां नामस्मरणं च कालिदासो-
ऽस्तेषाञ्च । एतदभिलक्ष्य त्रयः पक्षाः सम्भवन्तीति भावः ।

तत्र प्रथमो हेतुः श्रैस्तपूर्वं ५७ वर्षादारभ्यते विक्रमसंवत्सरः । तेनानुमी-
यते, यदेतस्मिन् समये एव विक्रमनाम्ना कश्चिन् प्रतापी नरेन्द्रो बभूव यत्राभ्या
विक्रमसंवत्सरः प्रचलितः । न च विक्रमनाम्नाऽलङ्कृता यद् राजानोऽभूवन्, तत्र
वत्तमोऽयं येन संवत्सरः प्रचलित इत्याशङ्क्यम् । यतः श्रैस्तपूर्वप्रथमशताब्दीमेव-
स्यैव राज्ञः विक्रम इति नामासीत् अन्येषाम् तु विक्रम इत्युपाधिरेव न पुनर्नामेति;
अतः तस्यैव सभापण्डित कालिदास आसीदिति निर्णेतुं न दुर्करः । पाश्चात्य-
विदुषा फ्लोट महोदयेनाऽप्यङ्गीकृतं यद् विक्रमसंवत्सरः श्रैस्तपूर्वं ५७ त आरभ्य
अष्टमशतकपर्यन्तं मानवमञ्जम्बरनाम्ना प्रसिद्धः पश्चात् एव विक्रमनाम्ना
प्रसिद्धिभूतः ।

किञ्च विद्वद्वररामचन्द्रविनायकपटवर्धनेन संप्रवृत्तसमयः श्रैस्तपूर्वं-
५६ तः किञ्चिन्पूर्वं निर्णोत, तत्र हेतुस्यैव चोपात्तम् दम्भेऽप्युक्तस्य 'आपादस्य
प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्यसान्' इत्यादि, 'प्रत्यासन्ने नभसि वयिते' इत्यादि, 'शापा-
न्तो मे भुजगशासना' इत्यादि इलोकानुपपत्त्य ज्योतिषगणनयाऽभ्युपपादितं दम्भेऽप्य-
ुक्तस्य रचनासमयः श्रैस्तपूर्वं ५६ तः किञ्चिन्पूर्वतन एवेति । तदेवमादिभिः
हेतुभिरवधार्यते मत्स्यपुराणात् श्रैस्तपूर्वप्रथमशताब्द्यामेव सञ्जात इति निरवद्यम् ।

केयाञ्चिद् अश्वघोषस्य कालिदासपूर्वतनत्वप्रतिपादनन्तु नितरो भ्रम-
विज्ञप्तिमतम् । यतः अश्वघोषस्य समयः कुषाणनरेशस्य कनिष्कनृपतेः समकालीनत्वा-
त्संस्तप्रथमशताब्द्या उत्तरार्द्धे निर्धार्यते । अश्वघोषकाव्येषु च कालिदासस्य प्रभावः
स्पष्टतया दृश्यते । बहुत्र तु कालिदासीयश्लोकानां छायाभेदानुहरति सः ।
निदर्शनविशा पद्यमेवं पुरश्चर्यते । रघुवंशस्य सन्ततमसौ—

तामा मुर्वरासदमग्न्यग्निं-

रघोऽन्तरा मान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलास — नेत्रभ्रमरर्गवाक्षा.

सत्यप्रभाभरणा इवाम् । [रघुवंश ३:११]

युद्धचरितस्य च तृतीयमर्गः—

वातायनेभ्यस्तु विनिगूतानि परस्परोपास्तिकुण्डलानि ।

स्त्रीणां विरेज्जुमृण्यङ्गुलानि सन्तानि हर्म्येभ्यश्च पङ्कजानि ॥

योद्धानां हिस्मदावहं सादृश्यम् ? इति निर्दिष्टतत्पूर्वम् । एवायता अभ्युपगमं
भवति कालिदासस्य समयः अश्वघोषाग्राचीनः, श्रैस्तपूर्वप्रथमशताब्दीदेति ।

विहगावलोकनम्

कालिदासीयकाव्यश्लोकावहारपाठ्युक्तं तावद् भूयोऽपि वारमेव तदीयवृत्ति-

चमत्कृति विहंगयलोकनमाम्ब्रयते । तन्निरतिशयरामणीयवत्यमभिसन्धाय च तादृशमयलोकनमौचित्यमप्यादधात्येव । न ह्यवम्भूतस्य काव्यरत्नस्य रश्मिराशि पुञ्जोभूत कश्चिद् दृष्ट्वा तादृश्यतुल्योऽपि जनः नक्षपदे द्रष्टुं प्रभवति किं पुनः साधारणश्चक्षुस्मान् ब्रूय । अतः पौनःपुन्येन नयनविषयीकर्तुं तादृश प्रकाशपुञ्ज कस्य वा मनस्विनो मनो न धावति । कालिदासस्य भारती च पुनः उत्तरोत्तर, क्षणे क्षणे नवाभिनवसाञ्चोपयाति

‘क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव एव रमणीयतायाः ।’

इति माघोक्तिञ्च कास्येन चरितार्थयन्ती । तदधुना किञ्चिदन्त मुखाय विद्वज्जनमनस्तोषाय च तदुपक्रम्यते । सोऽयमुपक्रमो न खलु न खलु पुनरति-
बोधभाक् । सरसरसालास्वादनप्रसङ्गपु पौनःपुन्यं न बोधाय प्रभवति इति ।

प्रापशो ह्यायनाना सहस्रद्वयी^१ व्यतीयाय स्वजन्मना भारतभूतलमिदमलङ्कृतवत कविकुलगुरो कालिदासस्य । तथाप्यस्म्यन्तादृशस्यातिद्वितीयस कालस्य प्रभावेणापि कवे मुयशोधवलिमाञ्छावधि नाविलोभूत । वराक कालोऽपि नाऽलमभवत्तस्य कीर्तिचन्द्रिका मलिनोक्तुमिति कस्य न विस्मयावहम् ? यद्यपि बहव कवीश्वरा प्रायतन्त तत्लोकोत्तरा कमनीयकाव्यकलामाकलयितुं, परन्तु अद्यावधि न कश्चिदपि अशाक तत्कीर्तिस्तम्भमधिरोढुम् । वस्तुतः प्रागनेकजन्म-जन्मान्तरार्जितमुकृतराशिबशादुपलब्धपरिपक्वमप्रवीतप्रतिभस्य कालिदासस्य काव्यतुला स्प्रष्टुमपि न प्रभूरभवत्कश्चिदद्यावदित्यत्र न काव्यस्युक्तिः, को वा वेत्थनागतम् ?

नास्ति चात्र सन्देहलवोऽपि यत्कालिदासेन प्रकृतिदेव्या यादृश गम्भीर माभिकञ्चाप्ययन कृतं न तादृशमन्येन केनाऽपि कृतं प्रतीयते । गम्भीरतरदृष्टि-

१. यथा आधुनिकानुसन्धानेन कालिदाससमय सहस्रद्वयीमित एव निश्चीयते कालज्ञं, तथैव तदान्तरिकप्रमाणैरपि तावानेव कालः समुपपाद्यते । स्वकीयवृत्तिषु प्रयुक्तं कालिदासपदैरपि स एव कालो निर्धारयितुं शक्यते । तद्यथा ‘प्रसमादोदगादम्भ कुम्भयोनेर्मंटीजम्’, ‘आपादस्य प्रथमदिवसे’, ‘प्रत्यासन्ने नमसि’, ‘शापान्नी मे भुजगदायनाद्’ इत्यादिभिः पद्याशौर्ज्योतिर्विद्विनिश्चीयते यत् स्थितिरियं पुष्पनक्षत्रस्य प्रथमचरणे गते गतिं सूर्ये, बर्हस्पतिकाशितसमये मन्वोभवीनि । परमिदानीं स्थितिरियं आर्द्राक्षत्रोदयारम्भे सम्पद्यते । नभोगामश्चेदानीं २८३ ! अत्रान्यवहिते जाने घटने । एतत्स्थितिप्रतिपन्नार्थञ्च प्रायशः वर्षाणां सहस्रद्वयीमितं वाऽऽवधिना भवति । किञ्च यगस्त्यादयस्य कृतेऽपि तावानेव कालाग्रेष्यते । तस्मात् उक्तकाव्यमाशङ्कीकारे न काचिदपत्तिः ।

पात्रेनावगमं भवति यत्कोऽप्यपूर्वं मनोवैज्ञानिको विकासक्रमः समुत्पन्नमिति किन्नाम्य रचनासु काव्यकालाभ्यामातन्वानः । तथा च :—

ऋतुसंहारे—ऋत्य प्रथमं काव्यं ऋतुसंहारान्वयम् । तरुणः कविः प्रकृति-
नटी न तयोपलालयामास यथा कामिनीजनम् । कामिनीनामेव मौन्दयं वर्णनं,
तासां हृदभाददिभ्रमविलासदिचित्रणमेवास्मै रोचते प्राधान्येन । ऋतुषु ऋतुषु
परिवर्तमानान् कामिनीजनमनोगतान् भावावेदानेवामौ ग्रन्थार्ति भूम्ना, प्रकृति-
चष्टयिन्नु तत्र प्रायश उपेक्षणपक्ष एव निक्षिपति । तदनु—

//कुमारमध्यमे प्राहृत्किञ्चान्तसौन्दर्यमूढयोः नाभ्यं प्रदिष्टापयति ।
प्राहृत्किञ्चोन्दयंवेन्द्रीभूतस्य पवनराजस्य हिमालयस्य पवित्रता मौन्दयंनिदिष्टञ्च
संन्यापयति उमामहेश्वरयोस्तनयश्चर्यां दारोदृतम् ।

मेघदूते च पुनः प्रकृतिनानवयोस्तदादात्म्यसम्बन्धं निबध्नाति महता
नेपथ्येन । तत्र पूर्वमेघे त्रिरहर्दह्निभ्रमस्तुष्टौ यसौ ययानया वा प्रकृतिमौन्दयं-
मन्दर्शनं दिक्लज्जनां गत हृदयमाश्रयस्यति । सान्त्वयति पुनः वियोगतिग्रं-
मन् । प्रत्येकं पद्यरत्नं स्वप्रेममौन्दयंमूर्त्रपिनद्ध प्रकृतिवर्णनव्याजेन निबध्नाति ।
तद्यथा कलासमुद्दिश्यः—

तस्योत्पङ्क्तं प्रणयिन इव सन्मगंगादुकूला,
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यमे कर्मचारिन् ।
मा वः काले यद्वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना,
मृगनाजालघमितमलहे कामिनोवाभ्रवृन्दम् ॥

उत्तरमेघे च पुनः विरहपातरागाः स्वप्रेमस्या अनीतानापमानां मिलनम्बर्ण-
स्वप्नानां जटिलजालमातन्वान् आस्ते पुनर्मिलनाशया जीविनं पारयेति आश्रयाम-
यति वियण्णं स्वस्य प्रेमस्याश्रय मनश्चञ्चलम् सहजगन्धरा :—

शापान्त्रो मे मृगजगज्जनादुन्यते शाङ्गपाणी,
शेषान् मामान् गमय चतुरो लोचने मौलविन्धा ।
पदचादावा विरहगुणिं सं तमान्माभिलाषं
निर्दृष्ट्वाव. परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपामु ॥

मौन्दर्यस्य प्रणयविशेषस्य चाद्भुतकविरय स्वकाव्यरत्नाये सामर्थ्यं नामप्रदाने,
यद्यपि सर्वत्रैव महाकविनि. स्वस्वकृतिषु प्रेम्णः सौन्दर्यस्य च द्विविधविचित्रं कृत
महता पाटवेन, तथापि तेषु नैव कश्चिज्जालिदानस्य कौटिमाटीकने—अत्रो
सर्वान्यवस्थानु रमणीयन्दमहृतिविशेषाणाम् । वस्तुन आचरणानि नावदुर्गति

सौन्दर्यम् । प्रत्युत सौन्दर्येणैव भवत्यलङ्कुरणानि समलङ्कृतानि । तद्यथा चित्रमो-
वन्तीय —

आभरणस्याभरण प्रसाधनविशेषेषु प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सत्वे प्रत्युपमानं वस्तुस्तस्या ॥ [वि० २१३]

आभरणानि अपि बहुधा प्राकृतिकानि कुसुम-कुङ्कुमल-नवपञ्चमयानि, न
जातु रत्नवच्चित्तस्वर्णमयानि कृत्रिमानि स उपगतमयति । अलङ्कारपुरीक्षायां नव-
पञ्चमयेषु लोलाकृतानि, वेशपाशेषु कुन्दकुङ्कुमलानि, वपोत्पान्तिषु लोभपुष्पपराग-
राग, वर्णयुगलेषु मृगनि शिरीषकुसुमानि, कुम्भललतासु वरम्भकुसुमानि, अलङ्कुरण-
त्वैनाङ्गीकृतानि, स्फुगीकरोति कालिदासस्याग्रमेव प्रकृति प्रमप्रपञ्चम् । नारीभ्यो
पुरुषभ्योपभोगवस्तुत्वेन स नाभिनन्दति, सा तु खलु तददृष्ट्या सच्चिदम्पा मुगृहिणी,
ललितकलानिष्पाता सखी, सहचारिणी, सप्राप्ती, अर्द्धाङ्गिणी इति पुरुषाणां
परमादरास्पदञ्चेत्यवधोपकृतेनाऽसौ सा विवृणोति । यद्यपि ॥ प्रकृतिसौन्दर्यं
बहुतरं मनूने तथापि मानवीयसौन्दर्यस्य स मुक्तकण्ठतः स्वीकरोति प्रकृतिसौन्दर्या-
पेक्षया अष्टवम् । तद्यथा मालविकाग्निमित्रे प्रकृतिसौन्दर्यसौष्ठवं व्यावृण्वन् —

रक्ताञ्जोकरुचा विदायितगुणो विम्बाधरालम्बः,

प्रत्याख्याति विनायकं कुरधक इयमावदासारणम् ।

आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकलंगनद्विरेकाञ्जनं

सावमेव मुखप्रसाधनविधौ धोमाधवो योयिताम् ॥

इतरत्र मानवीयसौन्दर्यस्य सुष्ठुतरत्वमसौ मुक्तकण्ठतः प्रतिपादयति —

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बहू तदीयाविति मे वितर्कः ।

परामितेनापि करौ हरस्य धौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ [कुमा० ११४]

रघुवरो च पुनः तस्युत्तमि कुमारसम्भवतः किञ्चिदुत्तरं स्तरम् । कवितात्र
प्रकृतिपुरुषयोः सन्तत्तादृश्यसंवेष्टितः कोऽप्यविच्छेद्योन्मत्तः, प्रकृतिसम्बन्ध-
विपरः मानवजीवन निर्जोव मोरसञ्च सम्पद्यते इति विदादयः निरूपितम् ।
अस्य काल्येषु मानवजीवनस्य सर्वेऽप्युच्चावचभावा वक्षित्वाटवेन चित्रिता
अवभाति ।

यद्यपि प्रायशो रघुवरो तु प्रमुखा सर्वे रता सर्वे चालङ्कारा पञ्चस्यमाना
पूर्णपरिपोषञ्च नृपमाणा अनुभूयन्ते । अनिवर्णस्य विलासोत्सासेषु मृङ्गारस्य,
रघु-अज रामप्रभृतीनां युद्धप्रसङ्गेषु वीररसस्य, अजविलासे कर्णरसस्य, वरिष्ठ
शाल्मोकिपुण्याथमवर्णने, रघोः सर्वमेघजप्रसङ्गे च शान्तरसम्य तन्मूर्त्तिव चित्रा

कस्य मनो न ध्यामोहयति । तथापि शृङ्गाररमे, उपभालङ्कारे चायं सर्वानेव कवीश्वरानुनिशेने ह्यप्यत्र नास्ति मनद्वैविध्यम् ।

रमेय च नूतनम् शृङ्गार एव । एष हि शृङ्गाररमः सन्वाङ्मङ्गारिकः रमेयु यावन्भौषन्वेनोररीकृतः । अस्य च सर्वाङ्गयुगलं प्रपञ्चिप्रमः परिपाकः कालिदामीय-
काल्येषु साक्षाद् विप्रहेतानिब्र सप्रनिपन्नः । सोऽयं शृङ्गाररमः मेघदूत-
मालविकाग्निमित्रविक्रमोर्वशीये विशिष्य तु शाकुन्तले अङ्गित्वेन, रघुवंश-
कुमारवल्मीकयोश्च पुनरङ्गित्वेन अनितरकाधारणतया समन्युपपन्नः ।

एवमेवाङ्गाररेषु कालिदामस्य उपमानानि विविधरूपधारिणी चेतनमक्ष-
मन्कारिणी मनी अभिदुरे मेघमेघुरेज्ज्वरे तदीयकाव्यप्रमरे विद्युन्मनेवाधिरतमिन-
स्तनो विद्याममाता विलमनि किन् ।

‘ता हंममाला शरदीय मङ्गा

महीपथि नक्षमिवावमानः ।

म्यिरोपदेशामुपदेशकाले

प्रपेदिरे प्राक्कनजन्मविद्याः ॥ [कुमा० १।२८]

वस्तुतः कालिदामीयकाव्यस्य गङ्गा निरतिशयलोकप्रियत्वं सर्वश्रेष्ठत्वं प्रति
शृङ्गारोपमयोरद्भुत परिपोष एव हेतुनां सङ्ग्रहणे । तत्र च वर्णविद्याममाधुरी,
भाषायाः प्राञ्जनता, प्रसादगुणगुम्फनश्चेत्यादि गुणोन्वर्याः स्वर्गे मुरभिमाद-
धाना इवाभिलक्ष्यन्ते —

‘अथ आत्मगुणावधानिनि ! क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शरदी
उपोन्ना पटाम्नेन वारयति’, ‘आप्तङ्गमे यदति तदितं म्यशंसमं रानम्’, ‘अन्ते
मुशिष्यपरिदत्तं विद्याशोचनीयाग्नि मवृत्ता’, ‘सर्वं सगन्धेषु गिश्चमिति’ इत्यादि ।
अहो कीदृशः प्रसादपूर्णो वाचा प्रदाहः ? विप्रदाहद् व्यर्थेन कालिदामस्य भारती ?
न ता वर्णयती मनन्यप्यति, नाप्यामा मन्नुप्यति, वराकी केमन्यपि ध्यान्ता मन्त्रम्या
अ तनी नाधुनाप्रे प्रसरितुमुन्महने, विद्याग्निमिच्छति सापि वराकी, मामप्याभावात्
जातु न्दगुणानामिदत्तयेति । किं बहुना :

‘अमनेनेव ममिक्ता चन्दनेनेव अचिना ।

चन्द्रागुभिरिवोदुष्टा कालिदामस्य भारती ॥ इति ।

महाकविरश्वघोषः

१—परिचय । २—रचनाः । ३—बुद्धचरितम् । ४—नाटकानि ।

परिचयः

बौद्धमतावलम्बिषु कविषु महाकविरश्वघोषो नामात्युत्तमपदमलङ्कुरोति । प्रचलितपरम्परानुरोधेन, विदितं भवति यदसौ कस्तप्रथमशताब्द्या राज्ञः श्रीरत्निव-
देवस्य; गुप्तपदमलङ्कुराणः तत्तन्माया राजकविपदमध्यतिष्ठत् । जन्मभूमिरस्य
लालु साकेतमण्डलम् । कस्मिंश्चिद् वेदशास्त्रसम्पन्ने विप्रकुले, चायं लब्धजन्मा
जननी चास्य स्वर्णाक्षीनाम्नी परमयिदुषी देवी ।

बौद्धधर्मदीक्षानन्तरमनेनाखिलाऽपि शक्तिसम्पद् बौद्धधर्मप्रकाशयेव सम-
र्पिता । बौद्धधर्मस्य रहस्यपूर्णान् निरूढान् शिष्टान्तान् अतो कवित्वमन्तर्गम्यधुरया
भाषया सर्वसाधारणजनानवबोधयितुमतिरतं प्रायतत । एकतत्त्वव्यवस्थयुक्त-
कोटिभाटीकमान, कविरपरतश्च प्रौढतमो दाशनिवः । तदेतत् सुवर्णं सुरम्भाधान-
निबान्धुपपन्नस्य रचनासु ।

रचना

अस्य परमप्रथितं सर्वप्रथमं सौन्दरानन्दाख्यम् महाकाव्यम् । काव्येऽस्मिन्
भगवतो बुद्धदेवस्य नन्दनाम्नोऽनुजस्य निजप्रेमस्या सुन्दरीनाम्न्या देव्या सह बौद्ध-
धर्मदीक्षाग्रहणवृत्तान्तं कथाऽपि रम्यभेदिन्या गिरा समुपन्यस्तम् ।

मानवान् दुःखावसायिनो भोगविलासाद् विमुखीकृत्य तेषां त्यागतप-
परोपकृतिं प्रत्यन्मुखीकरणमेवास्थ चरमोद्देश्यत्वेनावगम्यते । अस्य काव्यस्य शैली
तु विशुद्धा खंदर्भी, भावा प्रासादिकी, भावावेशाश्च सुकोमलाः प्रकृतिवर्णनञ्चातीव
हृदयङ्गमम् । तदित्यथाव्यमिदं सर्वतोभावेन हृदयावजं सम्पन्नम् । अत्र सुन्दरी
नन्दयोर्वियोग निशानिशानाथयोर्वियोगेन सहोपमिमान् कवितल्लजोऽयं विप्र-
चचारतया ग्रन्थातिः—

‘तां सुन्दरीं चेन्न लभेत नन्दः, सा या निवेदेत न तं नतभू ।
इन्द्र ध्रुवं तद्विचलं न शोभेतान्योग्यहीनाविव रात्रिचन्द्री ॥’

यपि च—

तं गौरवं बृहत्तमं चक्रे भावनिरागः पुनरावर्षम् ।

मोर्गनक्षपाप्रापि ययौ न तन्मयी तरुं तरङ्गेधिव राजहम् ॥

यहो नन्दस्य तदानीन्तनायाः काश्यपिप्रावस्थायाः बौद्धग्रामिदं ग्रामिकं
विप्रपम् ! एकतो बृहत्स्य ग्रामिकाः उपदेशान्तमावर्षन्ति, अपरतरत्र प्रेम्प्रा-
प्ते केऽपि यमद्वेष्यमाताः प्रेमान्तामाः बह्वर्षन्ति, इति तरङ्गेषु तरुं राजहम् इव
ग्रमो न धानुं शक्नुवन्, न वा स्थातुम् । किं कर्तव्यमिदमिति भावः ।

बृहत्चरितम्

बृहत्चरितार्थं नामाभ्यापरं महाकाव्यम् अष्टाविंशतिर्गोपनिबद्धम् ।
मग्ननि केवलमभ्यादभूतवाक्यस्य सप्तदशमर्षा एव मनुष्यजन्मने इति विषाद-
स्थानम् । अस्मिन् हि काव्ये भगवतो योगमहोदधे पवित्रचरितमर्थात् चारुतया
मंत्रयितम् । भाषास्य सुमधुरा प्राञ्जला च । अत्र नयः प्रहृतिवर्धनमपि रमणीय-
तरं मयूतम् ।

नूनमदधोपत्यं हृत्तिरियं कविनेकलाचमहृत्तिपूर्णा । यद्यपि कवचिन्
कवचिद् बौद्धमिद्वान्प्रतिविषादविषयः पद्येषु तत्तद्गोपनिबद्धतत्त्वनिवेष्टार्थं कृतः
प्रथमः दूष्टार्थायां परिमल इकादशमर्षे, तयापि सावरा काव्यस्य चारुतां चम-
रकारं बाधहोतुं कः पारयेत् । अदधोपत्रिरविनामि काव्यानि गौर्वाणवाद्भयान्
कुलानूतानि । न तानि कपमपि निम्नकोट्या गणयितुमर्हति । यद्यपि तानि
कान्तिदामीयवित्त्वबलानुगुणं न स्पृशन्ति तेषापि यत्र-कुत्र तद्गोपनिबद्धतत्त्वसाधु-
विभ्रति, यदिलीक्य बह्वन्तु इयथावदावन्ति, कान्तिदामिहोती अदधोपत्यं
काव्यानामनुवृत्तिमवलीकयन्तश्च व्यस्यथापयन्ति कान्तिदामिपूर्वकालनवाभर-
णोपत्यं निरतिम् । परं मूढवेष्टनेन प्रत्यक्षमिदं भवति अदधोपत्यस्य काव्यानि न
मनाद् कान्तिदामिप्रवृत्तिरेव, कोमलासां, पदविम्यामयापुषं च स्पष्टिन् क्षमाणि ।
मनोविज्ञानानुगतभावानां भविदन्तेष्विदमपि च यथा कान्तिदामिः कविमयाणा-
मभ्यन्तां विभक्ति न तेषां केऽपि महाकवयः, अराकभ्यादधोपत्यस्य गुणतोऽव कः ।

यद्यपि अन्तयोः काव्ये सादृश्यमपि कवचित्कवचित् विरमयावहं मग्नप्रम् ।
तद्यथा बृहत्चरितस्य तृतीये अर्षे—

ततः कृमार्ः सत्तु गच्छन्ति, धन्वा जनः प्रेम्प्राप्रावृत्तिम् ।

दिद्वया हृम्यन्तानि जगमूर्त्तेन धाव्येन कृताभ्यन्तः ॥१३॥

ता. सम्यक्कालानुगुणविभक्तिः न सुप्तप्रवृत्ताङ्गुलान्तराः ।

वृत्तान्तिव्यस्यविनूषादत्त बौद्धसेनाऽपि धन्वाः परेषु ॥१४॥

प्राप्तादसोपानतलप्रणादं काञ्चीखर्वन्पुनरनिस्वनंश्च ।
 विभ्रामयन्त्यो गृहपक्षितघानन्योन्यवेगाच्च समाक्षिपन्त्ये ॥१५॥
 वातायनेभ्यस्तु विनि सृतानि, परस्परोपाश्रितकुण्डलानि ।
 स्त्रीणां विरेजुर्मुखमण्डलानि सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि ॥१६॥
 दृष्ट्वा च त राजसुत स्त्रियस्ता जाग्वत्पमान वपुषा धिया च ।
 घन्याऽस्य भार्येति शनैरवोचन् शुद्धर्मनोभि सलु नाम्यभावात् ॥१७॥
 अय किल ध्यायतपीनबाहू रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः ।
 त्यक्त्वा धिय धर्ममुपेक्ष्यतीति तस्मिन् स्त्रियो गौरवमेव चक्रुः ॥१८॥

इमानि पद्यानि रघुवजस्य सप्तसर्गपतैरयस्तादृजितं पद्यं सह सादृश्यमनु-
 ब्रूयन्ति तत्कियद्यावदौचित्यमावहति इति तु सुधियः स्वयमेवादलोकयन्तु ।
 यदा अज इन्दुमत्या सह राजभार्यं प्राप तदा पुरसुन्दरीणां विचेष्टितानि वर्णयन्
 आह कालिदासः —

तदा तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवस्तु ।
 बभूवुरित्य पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५॥
 आलोकमार्गं सहसा स्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टवद्वान्तभात्य ।
 योद्धु न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशपाश ॥६॥
 प्रसाधिकात्मितमग्नपादमाक्षिप्य काचिद् द्वररागमेव ।
 उत्सृष्टलोलान्तिररागवासादलक्तकाङ्क्षा पदवीं ततान ॥७॥
 विलोचन वक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्विञ्चितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसन्निधये ययौ शलाकामपरां बहन्ती ॥८॥
 आलातरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिप्रा न वबन्ध नोवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववत्तम्म चारा ॥९॥
 रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राक्ता सहस्रेषु तयाहि बाला ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसङ्कतितम् ॥१५॥ इति ।

अहो कीदृशमयायह साम्यम् ? ईदृशं हि तत्स्वदभूत सादृश्यमनयोर्वसोत्प-
 म्निष क्वचिदुच्छायाऽनुहरणं केचन सञ्जरेते । परं महोद्दामवाचो महाबलीनां ईदृशं
 सादृशं साज्जात्य निर्गम्युक्तमया गत्याऽपि सम्भवन्न नान्योऽयच्छायाऽनुहरणोऽपि
 मात्रयाऽप्याटीयते । अतर्हीपनं सादृशं सादृश्यं न मनात् सम्भवकोटितं प्रथमरे ।
 अत्र नास्ति कन्देहखोऽपि यदवधयोपस्य बाध्य परमोच्चकोटितात्मजने । नूनं
 बाध्यमेतद्वदन्तगवा प्रसात्ताहंश्चाम्युपपन्नम् । निर्वाणतस्वभावं शोषदृष्टानेन रित-
 रश्चाराण्योपपातम् —

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनि गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहसायात्वेवलमेति शान्तिम् ॥

काव्यकलायाऽपि असौ प्रथमां श्रेणीमालम्बते :—

‘कृपणं बत यूयलालसो महतो व्याधमयाद् विनिस्तुतः ।
प्रविविक्षति वागुरां मृगश्चपलो गीतरवेण वञ्चितः ॥

अश्वधोपस्य रचनान्तरेषु सौन्दरानन्दं बद्धवर्तित्वातिरिच्य सुश्र-
लङ्कारः, महायानश्रद्धोत्पादः, वर्यसूची, गणितस्तोत्रमित्येतेष्वपि सन्वर्भाः अपि
अतोव हृदयङ्गमाः । परमस्य काव्येषु भूयसा काव्यान्तरकलाया प्रतिबिम्बिता इव
प्रतिभाति इति कुत्रहलास्पदम् किल ! इति दिक् ।

नाटकानि

ययान्धप्रोदृष्टितम् यदश्वधोपोऽयं बौद्धकविषु सुप्रथितः । ईस्त १९१०
तमेव्ये एसियाखण्डस्य तूरफानास्ये स्थाने विद्वदरलूडसंहारभागेन अश्वधोपविर-
चितं नाटकप्रथमाविरूढम् । तत्रैकं तु शारिपुत्रं प्रकरणसंज्ञकम् यदभिरञ्जुंरूप-
निबद्धम् । अत्र शारिपुत्रस्य मौद्गल्यायनस्य बुद्धोपदेशग्रहणविवरणं पल्लवितम् ।
नाटपनियमानुसारेणैवं प्रकरणं भवितुमर्हति । नान्दी-प्रस्तावना-सूत्रपारादि-
व्यवस्था च नाट्यतन्त्रानुबन्धिनी एव । विभिन्नप्राकृतभाषाणां प्रयोगोऽपि शास्त्रीयः ।
परन्तु पर्यवसाने भरतवाक्यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते इति अस्य बलक्षयं नाटकान्त-
रेभ्यः । अन्यप्राटकृद्वयं द्रुपदं विद्यते । तत्रैकं प्रबोधचन्द्रोदयवत् रूपकमेव, यत्र
बुद्धि-पूनि-कीर्तिप्रभृतिक्लिप्तपात्राणां चित्राणि चित्रितानि । इतरस्त्व मूच्छकटि-
केन साबुदयं भजते । अत्र भागधवती नाम्नी वाराङ्गना बीमदयन्धसंज्ञश्च विदू-
षकः । एतयोर्नाम्नोरद्यापि परिज्ञानं नास्ति । एषां नाटकानां भाषाऽपि किला-
संस्कृता प्रतिभाति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणः श्रीमदाचार्य-
द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिविरचिते संस्कृत-
साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे अष्टमः परिच्छेदः ।

नवम परिच्छेद कविवरो भर्तृमेखलः

१—परिचय । २—अस्य समय ।

परिचय

संस्कृतसाहित्ये कविवरस्य भर्तृमेखलस्य नामातीव प्रतिभाशालित्वेन स्मर्यते । राजशेखरेणास्य सस्मरणं स्वकीये बालरामायणाख्ये परमरमणीये काव्ये कृतमवलोक्यते —

बभूव वत्सोक्तभयं पुरा कवि-
स्ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेखलाम् ।
स्थितां पुनर्यौ भवभूतिरेखया
स वसन्ते सम्प्रति राजशेखरे ॥

तद्विदं वीरहलास्यदं भद्रं वत्सोक्ति-भवभूतिकालमध्यवर्तिनं लोकविभूतं कविबुलगुरुं बालिदासमप्राप्तुं भर्तृमेखलस्य प्रशस्तनं विहितम् । तद्गूनम्माहाकवे-
रस्य गौरवशालित्वमभिध्वनयितम् ।

अस्य समय

महाकविना वाग्मीरेण बह्वेनापि राजतरङ्गिण्यामस्य वर्णनमुपपद्यते—

‘हृषप्रोवधं मेष्टस्तदग्रे वशीयन् नवम् ।
भासमाप्तिं ततो नापत् साध्वसाध्विति वा वचः ॥
अथ धन्ययितुं तस्मिन् पुस्तके प्रस्तुते न्ययात् ।
साध्वनिर्पाकमिवा राजाऽयं स्वर्गभाजनम् ॥
अन्तरक्तया तस्य तादृश्या कृतस्तृप्तिः ।
भर्तृमेष्ट कविर्मेने पुनरप्यत्र धियोऽरंभम् ॥

[राज० तुनीये तरङ्गे २१४-२१६]

इत्यनेनावगम्यते यत्कविरेव वाग्मीरेण एव राजा मातृगुप्तस्य सभापतिर-
वमानञ्चकार । राजतरङ्गिणीसाधनेन मातृगुप्त-भर्तृमेष्टमस्य सप्त सप्तमस्त-
एव । एतदनुसारेण संग्रहे ४३० मिलाद्वयप्रकरणे एव कविनाम्नाम्योक्तस्य समयः ।

अस्य रचनात्वेन प्रसिद्धं काव्यं ह्यग्रीववशात्कम् । यद्यप्येतद्वचने न सुलभो-
पलम्भम्, तथाऽपि ग्रन्थान्तरेषु अस्य प्रशंसनावलोकनेन अस्य महनीयत्वं सुतरा-
माविर्भवति । श्रीमम्मटाचार्येण काव्य-प्रकाशस्य सप्तमोऽध्याये 'अङ्गस्याप्यति-
विस्तृतिः' इति काव्यदोषं मन्यमानेन 'ह्यग्रीववशादेव पद्यमेकं समुदाहृतम् ।
अनेनास्य सुप्रसिद्धिः सुतरा ध्वनिता भवति । परं समकालावच्छेदेनैवास्य
काव्यस्य सदोपलब्धमप्युपेक्षितमित्यवति । इदमत्र बोध्यम् यदालङ्कारिकाणामेव
समयः यत्काव्येषु रूपकेषु च अङ्गिनो मुख्यपात्रस्यैव विस्तृतं वर्णनं भवति न तदङ्ग-
स्यामुप्यप्येति । परन्तु 'ह्यग्रीववशे' एव नियमः समुल्लङ्घिनोऽवलोक्यते । अत्र हि
खल्वङ्गी विष्णुः, अङ्गञ्च पुनः ह्यग्रीवः । अत्र नायकस्य स्थाने प्रतिनायकस्यैव
यद् विष्णुर्न वर्णनं प्रयज्जिनं तदेव दोषः । स एव मम्मटाचार्येण दोषत्वेन निर्दिष्टः
'अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः' । कविराजेन सोऽङ्गत्वेनाप्यस्य प्रशंसायामुद्धृतम् :—

‘य. कश्चिदालेभ्यश्चरः कवित्वे,

प्रसिद्धनामा भुवि भर्तृमेष्टः ।

रसफलैर्गपि स्फुरति प्रकाशं,

वर्णेषु यत्स्योज्ज्वलतरा तथैव ॥

अस्य वक्त्रोक्तिं प्रशंसन् कवीश्वरो वनपाल आह :—

‘वक्त्रोक्त्या मेष्टराजस्य बह्व्या सुणित्पनाम् ।

आविद्धा इव धुन्वन्ति मूर्धानं कविदुर्जराः ॥

यत्र कश्चिन् हस्तिपक्षनाम्ना सुभाषितेषु सूक्तयः उपलभ्यन्ते ता अपि हस्ति-
पक्षपरनाम्नो भर्तृमेष्टस्यैवेति बह्वोज्ज्वलाना आशंसते । अस्य काव्यरसोऽपि
समाश्वाद्यताम् :—

त्यक्तो विन्ध्यगिरिः पिना भगवती मानेव रेखा नदी,

ते ते स्नेहेनियन्धुरधियस्तुन्योदयाः दन्तिनः ॥

त्वल्लोभाग्रन् हस्तिनि ! स्वयमिदं वन्याय दत्तं वपु-

स्त्वं दूरे ध्रियमे लुठन्ति च क्षिरपीठे कठोराट्टकुशाः ॥

अपि नः :—

धामप्राप्तं गृहाण, त्यज गजकलन । प्रेयवन्धं करिष्याः,

पादाग्रन्विश्रणानामभिमतमधुना देहि पशून्नुत्पेदम् ।

दूरीभूतास्तर्वणे शयनवपुर्विभ्रमोद्भ्रान्तरस्या,

रेखाकूलोपकण्डमुमुषुरनोद्युतरा विन्ध्यपादाः ॥

महाकविभारविः .

(वय्यदाताव्युत्तरादौ)

१—परिचय । २—रचना । ३—स्थितिबाल । ४—भारवे मूकनय ।
५—वैशिष्ट्यम् । ६—भारवेर्यगौरवम् ।

परिचय.

महाकाव्यकृता श्रेण्या कालिदासाश्वघोषयोरनन्तर कालप्रमानुरोधात् महाकविभारविरेव 'रविरिषोदेति सस्कृतसाहित्यमहाम्बरे । अस्य कवे विला-
स्यमान्भीर्यतुन्दिलवचनरचनापटोयसी, सुललितपदविलासलास्यलीलावती, विशुद्ध-
रमणीयवर्णाभरणा भारती अमन्दानुत्सन्दोहोत्सासेन वस्य वा सहृदयस्य हृदय-
सरोवर मोहेल्लयति । यद्यपि व्यास-वाल्मीकिविपुरन्दराणां सस्कृतसाहित्यपुर-
न्धराणां काव्यवीजानिबबननप्रावीण्यं तु न पस्पशास्य कवित्वमङ्गार, तयापि
सोऽतीव भवणमधुर प्रशस्त्यतरश्च सवृत् ।

रचना

महामहिमशालिनो महाकवि-भारवे लेखनीलताप्रसूतमिव किराताजुनीय^१
नाम महाकाव्यकुसुमम् । तत्कथावस्तु तु कविना महाभारतस्य वनपर्वत सङ्क-

१ प्रकाश सर्वतो दिव्य विदधाना सता मुदे ।

प्रबोधनपरा ह्या भा रवेरिव भारवे ॥

२ भारवे वात्यवालप्रथित वास्तविक नाम तु दामोदर । भारविनाम तु
पश्चात् कविरत्नार्थकीर्तं तस्य उपनाम । तदनु च एतन्नाम्नेवाप्सो प्रसिद्धि गत ।
भारविरारम्भादेवातिगम्भीर धीर महामेधावो जन्मजातकविश्च । वस्ये वयस्य-
दास्य प्रकाण्डपाण्डित्यं सवृत् लोकप्रशसाभाजनम् । परन्तु कविप्रवरस्यास्य जवक
कदाप्येव न प्रशस्त अपितु काले-कालेऽप्य निर्मत्स्यनामकरोत् प्रायतः । एकदा
'सर्वेषां विद्वद्बराणामह प्रशमाभाजन जात' परन्तु पितृचरणा आ सर्वदेव भव
जानन्ति' इति खिन्नमनस्को मातर प्रति सर्वमिद वृत् न्यवेदयत् । तदा मुनवत्सु-
स्य जननी भारवेर्जनक पप्रच्छ यत्नमेव सकलभूणसम्पन्नमाहुमज सातिस्कार-
मवजानन्ति भवन्त । भवत्कृततिरस्वृतिना सोऽतीवोद्विग्नमनस्कतया काल दात
यति इति विषोदयतितरां ममापि हृदयम् । ततो जनक आह—

निम्नम्, यद् ईतधनमधिवसतां पाण्डवानां तात्कालिकवृत्तान्तविशेषमधिकृत्य प्रवृत्तम् । तत्र च पाण्डवानामन्यतमस्य प्रकाण्डवीरस्यार्जुनस्य किरातरपधारिणः पशुपतेः सकाशाद् मोघात्पुत्रोपलब्धिरप्य वृत्तमुपगम्यतम् । अष्टादशतर्षपरिवृद्धेऽस्मिन् महाकाव्ये इन्द्रकीलनामके पर्वते प्रवृत्तस्य शङ्करार्जुनयोर्धृष्टस्थानीव रोमहर्षेण वधेन त कस्य हृदयङ्गमम् । अस्य काव्यस्यारम्भः श्रीशब्देनोपसहारद्वय लक्ष्मीपदेन हृतः । शृङ्गारादिरत्नानां गीततया वीररमस्य पुनः प्रागल्भ्येन विवर्ण-मनिमनोहरं सम्पन्नम् । प्राकृतिकवृत्तयानां निरूपण, शैल-मूर्त्यास्तमन-जन्मशोभा-दीनाञ्च वर्णनमनोव मनोह्रम् । स्वल्पैः पदैर्विशदवर्णनमेव कवेरस्य वैशिष्ट्यम् । "भारवेर्यगोखम्" इत्युक्तिरस्य विषये सुतरां सामञ्जस्यमश्नुते । पाशुपत-सप्तशतसप्तप्राप्तिपर्यवसानमेवास्य काव्यस्य फलवत्तेनावसीयते । तथा चाह मल्लिनाथः —

नेता मूर्धनपाण्डवो भगवतो भारामणस्याश्रजः,
तस्योत्कर्षहृते नु वर्धयचरितो दिव्यः किरातः पुनः ।
शृङ्गारादिरसोद्भूतः विजयो वीरप्रधानो रसः,
शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुजो दिव्यादृशजगमः कल्म ॥ इति ।

स्थितिकालः

सौम्यं कवि. भारतस्य उत्तमं जनपदं स्वजनपदाश्रमकथोक्तं कस्य वा वंश-स्यावर्तसत्ताङ्गत इत्यद्यापि न निर्णययमारोहति । तथापि प्रचलितप्रवादमनु-सृत्याय पुरावृत्तविदा भारवेः कालनिर्णयविषये केवलं कतिपयेवंहिरक्षेत्रेव प्रमाणैः विशिष्टदुष्टैर्वा पापंते नान्तरङ्गैः । भारवेः रचनात्मकेषु कालिदामांप-रचनानां प्रतिविम्बं प्रत्यवभासमानं कालिदामादस्य परम्परत्वं प्रत्याममति । एवं-माद्येऽपि भारवेः प्रभावो भूम्यवभासते । श्रीबाणभट्टस्य कृतिषु तु न कृत्रापि भारवे-रयमोमः प्रतिभाति । अतः बाणभट्टस्य स्थितिकाले भारवेर्यशः प्रकाशो दिदिगन्तरालं

माहमेन सर्वगुणज्येष्ठ भूत मनसा निरम्बरोमि, किन्तु नमरोऽन्यधिकतर गुणमलं दिदुग्धं तथा करोमि । उपन च—

'गोभिर्मृगणा कल्याणरामि, मुनिसिता यान्ति नरा महत्त्वम् ।' इति इत्यादि भारवेर्जनक । तदेतन्निबोधार्तायाप निगम्य भारविरचितरा तुनाप, दिनर प्रति च हृदि समुत्थिताना दुर्भावाना प्रायश्चित्त विज्ञामु, 'वने गवा यात्वार्य' इति समादिष्टमथा चचार । नृद्धं चरन् विरागार्जुनीयाम्निद महाकाव्य म निबन्धे इति विवदन्ती ।

न पस्पशति न दुष्करमूहितम् । दक्षिणापये राज्ञ श्रीराहोलस्य शिलालेखेऽप्यु
चालुष्यपवशोऽभवस्य श्री पुलनेश्विनाम्नो नृपमणे प्रशस्तिलेखेऽप्यु भारवेरत्लेखो-
ऽधोऽङ्कितरूपेणोपलभ्यते —

येनार्योऽजि न वैश्वस्थिरमर्षविधौ विवेकिना जिन वैश्व ।

स विजयता रविकीर्ति कविताधितकालिदासभारविकीर्ति ॥

यच्च रविकीर्तिसंमुखिते पुलकेशिद्वितीयस्य ताम्रशासनफलके भारवे-
र्नामोल्लसति, तत्पत्र पट्यष्ट्युत्तरपञ्चशततमे, (५६६) शकसम्बत्सरे ऋंस्ते चतु-
र्विंशत्युत्तरपञ्चशतकमिते (६३४) कालिदासप्रसङ्गेन सम्भगृह्यितम् सविवरणम् ।
तदिव सुस्पष्टमावेदयति यदस्य स्थितिकालः क्रिस्तोय ६३४ सवत्सरत पूर्वतन-
एव । अवन्ती-मुन्दरीकथापर्यालोचनञ्चाप्य पुलकेशिद्वितीयस्य विष्णुवर्धनस्य
राजसभापण्डितमण्डलललामभूतोऽयमासीदिति सम्भक् पुष्पाति । एतावता प्रोक्त-
काल एव कवेरस्याविर्भावकाल इति प्रतिपत्तु न दुर्करम् ।

‘तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोवय ।

उदिते नैपथे काव्ये क्व माघ क्व च भारवि ॥

इत्यस्मिन् नैपथप्रशस्तिपरे पद्ये नैपथप्रशस्तकानां केयाञ्चिद्वचनेन सम-
भारविमाघयोर्नामोत्कीर्तनमाकलय्य केचन समालोचका समुपकल्पयन्ति भारवि-
माघयोः समकालवर्तित्वम् । परं तन्न विश्वरसहम् । यतो माघादूर्ध्वतनकालविरचित-
तेषु सन्दर्भेष्वपि भारवे सुभाषितमुपलभ्यते तस्मात्तदूर्ध्वतनकालस्तु भारवेराविर्भाव-
काल इति तु सुतरामनुमातुं शक्यते । न च तावतेदमपि वक्तुमर्हं यन्माघकविरत्य-
याञ्चीन इति यतो भारवे अनेके श्लोकाः प्राक्तनालङ्कारिकस्य भट्टमम्मटाचार्यस्य
कृतौ काव्यप्रकाशे एवमन्येष्वपि सन्दर्भेषूद्धृता दृश्यन्ते । अतः तस्मात्पूर्वतन एव
माघसमयः । मम्मटाचार्यस्य स्थितिकालः क्रिस्तोयैकादशशतकमिति सम्भाव्यते ।
कवेर्माघस्याविर्भावस्तु तत्पूर्वस्मिन् नवमशतके दशमशतके वा समयधायते काल-
सत्त्वविशेषः । सुतरां भारविस्तु पुनः माघकवेरपि पूर्वतनकालवर्ती इति सम्भक्
प्रतिपद्यते । एतच्च भारवोवरचनायां माघोपकाव्येषु प्रतिबुद्धितत्त्वदर्शनेनैव
भवति । यथाहि शिशुपालवधस्य प्रथमसर्गे महर्षिनारदेन भद्रगवितस्य कृष्ण-
द्विपरचेदिभूभुजोऽयस्याया निरूपणं तदनुध्वयणे महाविद्वेषिण बलदेवस्य निरति-
शयमोद्धृत्य तदुपशान्त्यै च नीतिवचन-तत्कीर्तनम्, तदेव किरातार्जुनोद्योगेऽपि ताव-
द्वर्णनवेदाधारिणो वनेधरस्य मुखेन दुर्धौपनस्य गतिविधिबिज्ञापनम्, तदनु भीमाय-
ओजस्विगिरां प्रस्तरः, तत्प्रदामनार्थं मृषिच्छिरस्य नीतिसंवलितवचनप्रपञ्चोत्तरणम्
इत्यादिषु परस्पर सादृश्यं प्रणिभास्य सम्भक् प्रकथयते प्रतिपत्तु यन्माघोऽपि तत्पूर्व-
वर्तिनो भारवे छायां स्वरचनास्वनुहरति भ्रूयतेति ।

यच्च केचन व्याहरन्ति यद् भारविणा जन्मना महाराष्ट्रभूमि सुनृपिता
किराताजुनीयस्य निम्नाङ्कित पद्यमाधारीकृत्य

उरसि शूलभूत प्रतिहता मुहु प्रतिहति ययुरजुनमुष्टय ।

भृशरया इव सह्यमहीभूत प्रयूनि रोधसि सिन्धुमहोर्मय ॥ इति

अत्र सह्यमहीभूत इति पददर्शनात् सह्याद्विरेव कवेरावासभूमिरिति
वर्णितमवगम्यते । अतएव कविरपि महाराष्ट्रदेशीय इत्य प्रतिपन्नम् । परन्तु अन्ये
विप्रतिपद्यन्ते । तेषां वाचोयुक्तिरियम् यत् सह्याद्रिनामोन्लेखेनैव यदि संघ भूमि
कवेर्जन्मभूमिरिति अनुमयेत तर्हि दक्षिणदिग्विभागानां, सह्यमुल्देशादिशैलमाला-
नाम्, गोदावरी-कावेरी-साप्रवर्णोप्रभूतिनदीनां, वनोपवनस्यलीना च वर्णयितु
'हृद्विजय'काव्यरचयितु कादमोरजस्य रत्नाकरस्य तत्तद्देशावासात्कृतम्बपरि-
कल्पने की वा प्रत्यूह । एव विध्याद्विबननिर्भरवर्णनप्रवीणो वाणोऽपि तत्प्रदेशापि
वामिवेन कम्पङ्कुर नालङ्कुरणोय ? तस्मात्कस्याचित्स्यान्विशेषस्य वर्णनवशान्
कवीना तर्जय निवासस्यल-कल्पना न मनाक् अदोषपद्धतिमधिरोहति ।

कविरोरज्यमलङ्कुरद्राक्ष्यन्निपुणो नीतितन्त्रेण प्रकाशपण्डित प्रौढो
संयारणश्चासीद् इति धारणा तद्विषयेऽप्यापि सुतरा स्वारस्येन जागर्तितरा
विद्वन्मण्डले । प्रकृतिर्गालोचन भारविणा ताड्यतीक्ष्णदृशा कृतमिवावलोक्यते ।
अनएव अस्य वर्णनप्रसारे सज्जीवता दृग्गोचरीभवति । सायकालवर्णनं कियच्चम-
त्कारपूर्णम् ?

मध्यमोपगमिभे लम्बदशावेकत व्युत्तिमुपेयुषि भागी ।

घोदबाहू परिवृत्तिविलोला हारयष्टिमिव वामरलङ्घनीम् ॥

अत्र परिवृत्तिविलोलामिति कीदृगौचिनीपूर्णं प्रयोग भारवे काव्य
संप्रणेतु सत्सारानुभवस्योच्चकोट्यवगाहिप्रतिपत्तिमावेदयति, प्रत्यापयति च
तस्य सत्सारचक्रस्य पारदृढताम् । याचनावृत्तिं नु चिककरोति, अभिनन्दति
चात्माभिमान-गुणम् सुभृशम् ।

'अथातपूर्वा परिवादगोचर, सता हि वाणो गुणमेव भावने ॥'

सन्ननाना वाणो निन्दा न जानाति ।

"वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि" ✓

गुणा खलु प्रेम्णि निवसन्ति न तु वस्तुनि इति कथनं कियत्तम्यता विनर्तति ।

किराताजुनीयस्य चतुर्थे सगे शरद्वर्णनम्, षष्ठ्यमे च हिमालयवर्णनम्,
अष्टमे सगे गणपतिसहिताप्सरसा बुभुभावचयवर्णनम्, जलश्रीहावर्णनम् मालदहन,

दशमे च षड्भुवनं नमतीव मनोज्ञं सवृत्तम् । एव काव्यमिदं अलङ्कृतिना, शैल्या
च निदर्शनभूततया कवये यशःप्रतिष्ठाप्रदञ्च प्रत्यपद्यत । अस्यावितया उपदेशा
निरतिशयसहृदयहृदयावर्जका —

तावदाश्रियते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवाऽसौ भावमानाग्नौ ह्रीयते ॥
स पुमानयं वज्रजन्मा यस्य नाग्निं पुरं स्थिते ।
नान्यामद्भुतलिभम्येति, सद्भूत्यायामुद्यताद्भुतलि ॥
उज्ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मना जनः ।

अभिनतभयादसूनतं सुखमुज्जन्ति न धाम मानिनः ॥
सर्वथा स्वहितमाचरणोद्यमः, किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ।
विद्यते नहि स कश्चिदुपायः, सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥
मुनिरस्मि निरागसं कुतो मे भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।

परवृद्धिपू बद्धमत्सरणा, किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामसाध्यम् ॥ इत्यादि

कवेरस्य सम्प्रति किरातार्जुनोद्यममेकमेव काव्यमुपलभ्यते । अयंगौरव-
वृक्षा, राजनीतिरहस्यनिरूपणमिषा च काव्यमिदं काव्यान्तरेभ्यः अतितरा वैशिष्ट्य-
मावहति । वर्णनशैली चास्योज्ज्वला । अस्मिन् हि महाकाव्यस्य अस्त्रिस्तानि
रक्षणानि परिपूर्णतया अभिव्यक्तिमुपगतानि विभाव्यन्ते किल । महाभागेन कृष्ण-
कविना रूपान् एवोक्तं खलु :—

तदेव वृत्त्यापि महान्तमर्थं, प्रदर्शयन्ती रसमादधाना ।
सा भारवे सत्यमदीपिकेव, रम्याकृति रैरिव नोपजीव्या ॥

चतुर्थसर्गे शरद्वर्णनमारचयन्नाह —

मुखं रसी विदुमभङ्गलोहितं शिखा पिशगी क्लमस्य विभ्रती ।
शुक्लवलिर्ध्वजनिरीयकोमला, धनुश्चिह्नं शोचभिरोज्ज्वलति ॥
बीदशी मुसलिलपटा अपूर्वा कल्पना ।

जलश्रीङ्गामारचयन्तीनामपस्तरसा चारुचित्रणमपि किञ्चिदालोचनीयम् —
तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलं रसा विगाहादलकं प्रसारिभिः ।

ययुर्धूनां यदनानि तुल्यता त्रिरेकवृन्दान्तरितं सरोरुहं ॥ [कि० ८।४३]

यद्यपि भारवे माया इत्यत्र चिदर्थगाम्भीर्यवशाज्जटिला सञ्जाना
तथापि रम्यगर्भे निभंरत्नाग्रं विज्रहाति मनागपि सा माधुर्यम् । यादृक्पश्येव कश्चिं
प्रनीयते मारिकेलफलम् । आभ्यन्तरन्तु तत्सरसरससम्भूतमानन्दमेव आलम्ब्य
सहृदयानाम् । तथा मस्तिष्मायोऽप्याह —

नारिकेलफलसम्पन्न बन्धो, भारवे सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भेनिर्भर, सारमस्य रसिका-ययेप्सितम् ॥
विभिन्नोमणि क्षेमेन्द्रोऽप्यस्य वदस्यवृत्तोत्कृष्टतां वर्णयन्नाह —

वृत्तच्छत्रस्य सा कापि, वदस्यस्य विचित्रता ।
प्रतिभा भारवेयैर्न, सच्छायेनाधिकीकृता ॥

महाकाव्यचित्रेतिवृत्ते भारवि सात्तद्वृत्तकाव्यशैलीप्रवर्तकेषु कविमूर्ध-
न्येषु प्रमुखपदमलङ्कारेभिः । प्रायशः नीति-निगूढतत्त्वनिगुम्फन सवादरूपेणाति-
घातयति निरूपयति । तत्किञ्चिदस्वादयन्तु विज्ञरसिका अपि तद्वचनारस-
मापुरीम् :—

व्रजन्ति ते मूढाधिप पराभव-भवन्ति मायाविपु ये न मायिन ।
प्रविश्य हि ध्वन्ति शठास्तथाविधा न स्रवतागनिदिता इवेपव ॥१३०॥

किञ्च—

ब्रिहाम शार्ङ्गं नृप धाम तत्पुन प्रसीद सपेहि वधाय विद्विषाम् ।
व्रजन्ति शत्रूनवधाय निःस्पृहा क्षमेन सिद्धिं मुनयो न भूभूत ॥१४२॥
विषमोऽपि विगाह्यते नम कृतनीयं पयसाभिवाशय ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभ सदुप्यस्यति कृत्यवत्तं य ॥२३॥
समयवृत्तमपि स्वभावज दधते धाम शिव समुद्रये ।
प्रणमन्त्यनपायमुच्यते प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥२११॥
अभिमानवतो मनस्विन प्रियमुर्ध्वपदमारदक्षत ।
विनिपातनिवर्तनक्षम मत्भालम्बनमात्मपौरुषम् ॥२१३॥

तैजस्विना स्वभाव कीदृक्चारतया वर्णयति —

किमपेक्ष ५३ षष्ठीधरान् ध्वनत प्रार्थयते मृगाधिप ।
प्रकृति ललु सा महीयस सहते नान्यसमुन्नति यया ॥२७१॥
सह्या विदधोत न क्रियामविवेक परमापदा वदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिण युगलुब्धा स्वयमेव सम्पद ॥२७३॥
रुन्या धरित्री तव त्रिकमेण ज्यायसीन्नवोर्मास्त्रवलं विपक्ष ।
अथ प्रवर्षाय विधिर्विधेय प्रकर्षेतन्ना हि रणे जयथी ॥

भारवेः सूक्तय

भारवे कविताया सूक्तयोऽपि मनोहरतरा घटिता, तद्यथा —
प्रकर्षेतन्ना हि रणे जयथी ।

वर विरोधोऽपि सम महात्मभि ।
 हित मनोहारि च दुर्लभ यच ।
 गुस्ता नयन्ति हि गुणा न सहति ।
 विजानतोऽपि ह्यन्यस्य रौद्रता, भवत्पपाये परिमोहिनी मति ।
 प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधी हि,
 श्रेयांसि लब्धुममुखानि विनाऽन्तरापि ।
 ननु वस्तुविशेषेति स्पृहा, गुणगूह्या वचने विपरिच्यत ।
 विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तय ।
 पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ।
 शमेन सिद्धि मुनयो न भूभूत ।
 निवसन्ति यराशमाशया, न विषादेन सम समृद्धय ।
 न महानिच्छति भूतिमन्यत ।
 प्रकृति खलु सा महोपस सहते मान्यसमुन्नतिं यथा ।
 विजितक्रोधरया जिगीषव ॥
 समवृत्तिरूपेति मार्दव, समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
 अधितिष्ठति लोकमोजसा, स विवस्वानिव मेदिनीपति ॥
 वीतस्पृहाणामपि भ्रष्ट्रभाजा, भवन्ति भग्येषु हि शसपाता ।
 मोह विधत्ते विषयाभिलाष ।
 निरस्तुकानामपि योगभाजा, समुत्सुकेषाङ्गमुपेति रुक्मी ।
 रम्याणां विकृतिरपि ध्रिय तनोति ।
 दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ।
 नासहायमुपयाति जयश्री ।
 आत्मवर्गहितमिच्छति सर्वं ।
 हरति मनो मथुरा हि यौवनश्री ।
 चलति नयान् जिगीषिता हि चेत ।
 सुलभा रम्यता लोके दुर्लभ हि गुणार्जुनम् ।
 आपातरम्या विषया पर्यन्तपरितापिन ।
 मूल दोषस्य हिंसादे अर्थकामौ स्म मा पुष्य ,
 तौ हि तत्वावबोधस्य, दुरच्छेदावृण्णवौ ।
 जीयन्ता दुर्जया ह्येते रिपवश्चक्षुरादयः ,
 जितेषु ननु लोकोऽय तेषु वृत्तन त्वया जित ।

सर्वतोभद्रदध,

दे वा फानि नि का वा_दे
वा हि का स्व स्व का हि वा
का का रे भ भ रे का वा
नि स्व न व्य व्य भ स्व नि ॥१५॥२५॥

एतादृशानेकगुणगरिष्ठा एव किलाय भारवि विद्वन्मूर्धन्याना परमादरा
स्पद गत । किरात माघ-नैषधेसुप्रथिताया महाकाव्यत्रयीकोट्यमानस्य रचनयाऽपि
पद्मुपालम्भि । सत्यमेवोक्त केनापि—

नवसर्गे गते माघे, नवसर्गे च नैषधे ।
नवसर्गे किराते च नवशब्दो न विद्यते ॥

भारवेरर्थगौरवम्

वस्तुत 'भारवेरर्थगौरव'मिति प्रसिद्धि सुतरा सरमञ्जस्यमावहति ।
ग्रन्थभूयस्त्वभिष्ठा नात्र तत्पल्लवयितुमुत्सहामहे तथापि तत्प्रति न सर्वथा उपेक्ष
णमपि न ग्याम्यमिति किञ्चिद्विषय प्रवृत्तये —

ननु साहित्यिकत्वापि फलसिद्धे तत्किं विवेकेनेत्यत्राह —

अभिव्यपति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।

॥ सदा फलशालिनीं क्रिया, शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥

विजिगीषुभिर्नृपै क्रोधादिषड्वर्गं विजित्य पुर्वीं सिद्धिमुद्दिश्य पुरुषार्थोऽभ्यु
पायेन योजनीय नहि स्वल्पस्य कृते भूयान् व्ययो आयासो वा विधेय —

शिवमौपयिक यरीयसीं, फलनिष्पत्तिमद्वयितापतीम ।

विगण्य नयन्ति योरुष्य, विजितक्रोधरया जिगीषव ॥

विजितक्रोधरयं विजिगीषुभिर्विशयतया भाष्यम् । कुत ? इत्यत्र निव
शनमाह —

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिर रोषमय धिया पुर ।

अविभिद्य निशाकृत तमः प्रभया नाशुभता व्युदयेते ॥

ननु दुर्बल क्रोधादिव त्यजेत् बलवत्तस्तु क्रोधादेव फलनिष्पत्ति, इत्य
ब्रूह —

बलवानपि शोषजन्मन, तमसो नाभिभव रणद्धि य ।

शपयक्ष इवेन्दवी शला, सजला हन्ति स शक्तितमम्पद ॥

अथ विमृश्यकारिणा साफल्यमाह :—

समवृत्तिरूपंति मारुतं, समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
अपि तिष्ठति लोकमोजसा, स विवस्वानिव मेदिनीरति ॥

निदिष्टमार्गादन्यथाऽऽचरणेऽनिष्टापत्तिमाह :—

क्व चिराय परिग्रहं धिया क्व च दुष्टेन्द्रियवानिवश्यता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरसा हि बहुच्छला श्रियः ॥

एवं समीक्ष्यकारिणोऽपि यदि बंबदुर्बिलसितादनर्यापत्तिः तर्हि न तत्र
कर्त्ताऽपराध्यति :—

‘स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छता मनः ।

विधिहेतुरहेतुरागता विनिपातोऽपि समः समुग्रतेः ॥

इत्याद्या महाकविभारविहृताः साल्लङ्घ्यतिस्वर्णसूक्तयः कस्य मनस्विनो मनस्तम्भोहं
नरतन्त्रने । किञ्च—

जिनेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्, गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते, जनानुरागप्रमदा हि सत्पदः ॥ इति ।

राजनोते. स्वल्पं चित्रग्रन्थाह :—

‘सत्यान्ता च पदेषा प्रियवादिनी च हिंसा दयालुरपि चार्थपरा यदान्या ।

नित्यव्यया प्रचुररत्नयनानमा च वाराङ्गनेव द्रुपनीतिरनेकहृषा ॥

किञ्च भारवेः प्रकृतिवर्णनसरणिरपि नितरा मनोसा । निदर्शनहृषेणात्र
कतिपयपद्यानि रक्तिकाना मनोविनोदापोवाहित्यन्ते । शरदमुद्दिश्य :—

मुखरसो विद्रुममङ्गलोहिते, शिखा पिशङ्गो क्लमत्य विभ्रतो ।

शुकायलिर्ध्वजनिशिरीषकोमला, धनुःश्रियं गोश्रभिदोज्ज्वलति ॥४३६॥

जलश्रीडामारचयन्तीनामप्सरसा चित्रणम् —

‘तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलरसा विगाहादलकं. प्रसारिणि ।

यमुर्बधूना बदनानि तुल्यताम्, द्विरेकवृन्दान्तरितं सरोरुं ॥

एषत्र यूपिष्ठिरः भीमस्य भावण प्रशंसन्नाह :—

रुदता न पदरपाकृता, न च न स्वीकृतमयंगीरवम् ।

रविना पूयगर्भता गिरा, न च सामर्थ्यमरोहितं ब्रजिन् ॥२२७॥

चेद् भारवि वाचस्पत्यायां कालिदामादिसादृश्य नापिगच्छेत्तथापि ग्रन्थ-
गाम्भीर्यं रचिरपदावलिप्रयोगश्च तद्वचनामु नूनमनुहरति वाञ्छनमणिसंयोगम् ।
किरानाङ्गनोदस्यापिहो भा । रोचिष्णुसयादपरिपूर्णं, तस्य विविधचन्द्रोमनोजना,
भावागाम्भीर्यं, सरसो वाचा प्रवाहश्च कस्य मनसि न जनयति विस्मयररत्नरातिनि ।

महाकविः भट्टिः

१—परिचय । २—कोऽयं भट्टिर्नाम कश्चाऽस्य कालः ?

परिचय

श्रीवत्सपदलाञ्छनस्तत्रभवान् भट्टिनामा महाकविः पदवाक्यप्रमाणवित्, कुशल काव्यकलाकलाकारः सौराष्ट्रेषु बलभीनाम्नो नगरीं स्वजनपदा समलञ्चकार । एष किल कविः महोपालश्रीधरसेनस्य आसीत् सभापण्डितमणिः । श्रीधरसेनस्य च स्मृतिकालः ख्रिस्तवङ्क्याब्दोत्तराब्दादिकारभ्य सप्तमाब्द्या आरम्भकालपर्यन्त एव निर्धारितः कालविद्भिरिति शिलालेखैरवगम्यते ।

महाकविभट्टिप्रणीतः 'रावणवध'मित्यपरनामधेयः भट्टिकाव्यमिदं व्याकरण-शास्त्रमधिजिगासूनामत्युपकारकं व्याकृतिप्रक्रियाऽलङ्कृतं महाकाव्यम् । शब्दालङ्कारसहस्रतार्यालङ्कार एवास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यम् । यमकावलिरपि अतीव मञ्जुला, भाषा च नितरां प्राञ्जला । तद्यथा—

नगजा नगजा दयिता दयिता, विगत विगत ललित ललितम् ।

प्रमदा प्रमदा महता महता, मरण मरण समयात् समयात् ॥

कवेरस्य प्रकृतिविवरणम्, प्रौढः च व्यञ्जनाप्रणाली, प्रभावशाली च सवादप्रसरः कस्य मनो न रञ्जयति । तद्यथा—

न तज्जल यत्र सुचारुपङ्कज, न पङ्कज तद्यत्नीनवदपदम् ।

न पदपदोऽसौ न जुगुञ्ज यत् कल, न गुञ्जित तत्र जहार यन्मनः ॥

एवावलयलङ्कारस्यैतदतिरमणीयमुदाहरणम् ।

अस्य तावच्चक्रवाल-यमकाऽलङ्कारोऽप्यति मनोहरः ।

अवसित हसित प्रसित मुदा विलसित ह्रसित स्मरभासितम् ।

न समदा प्रमदा हतसम्पदा पुरहित विहित न समीहितम् ॥

मण्डलाकारेण यमितत्वादेतच्चक्रवालमुदीर्यते ।

वाञ्छी-यमकमपि —

पिपिता पितामनुदिश स्फुटताम् स्फुटता जगाम परिबिह्वलता ।

हृता जनेन बहुतावरित चरित महस्वरहित मृता ॥ इति ॥

महाकवेरस्य शरद्वर्णनं पुनर्गो प्रणिनाल्यन्तु विद्वत्तया अशुबोक्षणे ।
अथोघ्याया निर्गय राम सलङ्गमग शरद ददर्श । कालस्याप्रन्वजवान् तत्राय-
दनादेवात्र शरद औपचारिकदर्शनं गम्यते —

तरङ्गसङ्गाच्चपन्नं पलाशं ज्वालायिष्य साक्षिभ्य दयन्ति ।
मधूमदोष्णानि रूचीनि रेजुस्ताम्रोन्मलान्याकुलपट्टदानि ॥
विम्वारतन्तोरेवने मन्दं निजा विनोदयापहृता पयोमि ।
रूतानि सागमयंतयं तेन सरोजतन्मौ स्यन्पद्महामं ॥
निशानुपारं नयनाम्बु-कल्पं, पश्चान्तपर्व्यागिलदच्छविन्दु ।
उपादरोदेव नदन्तज्ञं कुमुदतीतीरतदविनादौ ॥
वनानि तोयानि च नैव कल्पं, पुष्पं सरोजं च निजैर्नमूजं ।
परस्परं विम्वयदन्ति लङ्गीमालोक्ष्यान् च दुरिवाहरेण ॥

काव्यकलापि प्रशस्ता । मीता वर्णयन्नाह—
हिरण्मयी मालत्नेव जङ्गमा घृता दिव स्यान्मुखेरिव प्रभा ।
शशाङ्कान्तेरधिदेवनाहूनि मुना वदे तस्य मुनाय मैविली ॥

प्रभातवाताहतकम्पिताहूति कुमुदतीरेणुपिज्ञविप्रहम् ।
निरामनृङ्गाहूपिनेव पद्मिनी न मानिनी समहनेत्यमङ्गमम् ॥

भट्टिकाव्य^१ व्याकरणप्रधान महाकाव्यम् । व्याकरणावबोधोपाधिजिगामूना
छायापामनृङ्गाहूपिनेव सौकर्येणैव व्याहृतिमवगमयितुमिदं विरचितं महाकविना भट्टि-
महाभागेन । व्याकरणमार्गप्रदर्शनपुरस्सर काव्यवचकं तयनाभिरामरामक्यामून-
मपि निकाम मन्भूतमत्र विभूतमिदं । उक्तञ्च केनाप्यभिपुक्तेन —

व्याहृतिवचकपेय रामराजक्यामूनम् ।
शब्द वाक्य-पदच्छेद-मूलपर-विशेषदक् ॥
व्याहृया कोमलन्दोन्म्यामन्दहृया रमेन च ।
पञ्चकेनान्वित काव्य भट्टिकाव्य विराजते ॥

तदेव रम-अलङ्कार-पदविन्यासविन्यासमयान्वित काव्यमिदमिति मुनिग
सम्प्रमिति ।

१. भट्टिकाव्यमिदं ढाविमतिगो प्रणिबद्धं, तत्रादिमचनुर्यु मार्यु प्रकीर्ण-
नियमा, ततो नवममार्गं विनियोगनियमा, तदनु त्रयोदशमार्गानिम् अङ्कुरा,
तदनन्तरं ढाविमतिमार्गं तत्राप्रयागाच्च प्रान्विज्जा । तदिदं व्याकरणाव्य
मीकानुभूत भट्टिकाव्यमिदं विदुषा नमत्रे निरतिपादादराम्यमीभूत विन्यति ।
२ यद्यपि बहु नाद्योपे तथापि पठ पुत्र व्याकराम् ।
स्वजन स्वजनो माम्भूत्, मरु मरु, मरु मरु ॥

दोषतुल्यः प्रबन्धोऽयं, शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
 हस्तामर्शं इवान्याना भवेद् व्याकरणादृते ॥
 किञ्चास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यं द्योतयन्—
 व्याख्यागम्यं काव्यं, उत्सवः सुधियामिव ।
 हता दुर्भेदसञ्चास्मिन्, विद्वत्प्रियतया मया ॥
 यत्रेवं काव्यं कृतं तद्वर्णयन्नपि कविराहः—

काव्यमिदं विहितं मया बलम्यां श्रीधरसेन-नरेन्द्र-पालितायाम् ।
 कोऽस्तिरतो भवतामृतस्य तस्य प्रेमकरः सितपिपो यतः प्रजानाम् ॥ इति ।
 कानिचित् पद्यानि तु अस्य निरतिशयरमणीयानि —
 रामोऽपि दाराहरणेन तप्तो, ययं हर्तुं बन्धुभिरात्मतुल्यैः ।
 तप्तेन तप्तस्य यया तथा नः सन्धिः परेणास्तु विमुञ्च सीतान् ॥

कोऽयं भट्टिर्नाम कश्चास्य कालः

अयं कोऽयं भट्टिर्नाम, को वास्य निश्चितः समयः इति किञ्चिद्विदः,
 स्यूणानिलनन्यायेन पुनरपि भूयस्तरं विविच्यते । यद्यप्यत्र विषये इदमित्यन्तया न
 किञ्चिद्वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि कालविदामाशयमनुसृत्य प्रस्तुयते तावत्—केचन
 तर्कयन्ति यद् वत्सभट्टिरेव भट्टिर्नाम्ना प्रसिद्धिं गतः, न कश्चिदन्यः । अपरे भर्तृहरि-
 रेवायम्, भर्तृशब्द एवापभ्रष्टः 'भट्टिः' सञ्जातः । परं सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष-
 णेन एतत्कल्पद्वयमपि दाशभृङ्गयते । वत्सभट्टेः महाबन्ध्याकरणेन भट्टिना सह-
 कात्म्यं वत्सभट्टेः कृतौ आपतितानि व्यावृत्तिस्तल्लितानि एव स्वयं निराहुर्बन्ति ।
 नहि तेजस्तिमिरयोरभेदं चक्षुष्मन्तः सोऽनुमहन्ति । इत्यमेव भर्तृहरिरेवापभ्रष्ट-
 भट्टिः संवत्स इत्यपि क्लिष्टकल्पना मात्रयाऽपि नावतरति बुद्धिपट्वतिम् । तदेवं
 मन्यामहे, एतद्व्याद्भिन्नः, कश्चिदन्य एव स्वनामयन्योऽयं भट्टिः भवेदिति निर्णय-
 एव रोचिष्णुः । कालविषयेऽपि, श्रीधरसेननृपतेः समये भट्टिरभूद् इत्युक्त-
 पूर्वम् । तत्र विवेचनीयं भवति यत् श्रीधराख्या नृपास्तु धर्त्तारोऽनुवन् । तेषु
 यद्वचनं सः ६४३ तमे सूत्रे दत्तः । तेनानुमातुं शक्यते यत् सः सात-
 षट्शतमिनदेशीय एव कविरयं सम्भवेत् । किञ्च—“व्याख्यागम्यमिदं काव्यं,
 उत्सवः सुधियाममम् । हता दुर्भेदसञ्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥” इति भट्टि-
 काव्यानुद्धूतेन पद्येन सुतरां व्यज्यते यद् आभ्यासपूर्वकालमेव एव भट्टिरासीत् ।
 त्रिगुणालङ्कारिषयोर्दण्डिभाष्येऽपि भट्टिप्रणीतकालद्वारे नामस्मरणमपि न
 दृश्यते । तदेवमपि व्यज्यते भट्टिप्रणीतकालस्य दण्डिभाष्येऽपि आभ्यासपूर्वकाल-
 भगवत् इति विद् ।

महाकविः माघः

(६६०-६७५)

१-परिचयः । २-सिशुपालवधम् । ३-माघस्य समयः । ४-माघस्य प्रकाण्डपाण्डित्यम् ।

परिचयः

संस्कृतवाङ्मयमहोदधेस्तत्रभवान् महाकविर्माघः खल्वत्यन्तभासुरं रत्नम् । अस्य हि नवाभिनवपदविन्यासविलासः नितरां प्रौढ-लोकविश्रुतश्च । एतमुद्दिश्य अनधुतिरियं प्रतिष्ठा-‘नवसंगंते माघे नवशब्दो न विद्यते ।’ सेयमुक्तिः खलु बहुत्वशेषो तथ्यता विभक्तिः । एतद्विरचितं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यं, ‘माघ-काव्य’मिति तन्नाम्नाऽपि प्रथितम् । अस्मिन् काव्ये वर्णनशाली अतोव प्रौढा, वर्णन-मलङ्कारपूर्णं भावगाम्भीर्यसम्भूतञ्च सम्पन्नम् । तद्यथा-—

‘उदयति वितनोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरचौ हिमधाम्नि यानि चास्तम् ।’
वहति गिरिरथं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारिवारणेन्द्रलीलाम् ॥४॥१०॥

अस्मिन् पद्ये कविः ‘रवतकप्राप्तं पर्वतमुभयतः सूर्येन्दुरपविलम्बि घण्टाद्वय-परिवारिवारणेन्द्रलीलामावहन्तमिवाकलयति । मन्येऽस्य कवेः ‘घण्टामाघ’ इति नाम्नः प्रतिष्ठा इतिनिदिष्टवत्पन्नं वीजम् । एतादृशविविधोक्तिमुपजीव्यैव कदाचित् कविरथ समजनि विद्वज्जनानां परमप्रशंसाभाजनम् । तथाहि :—

‘उपमा कालिदासस्य भारवेरयंगौरवम् ।
नैपथे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

परं वस्तुतत्त्वेऽपि विमृश्यमानेषु विदितं भवति यन्प्रशस्तिरियमस्य प्रशंसका-
नामनितयोक्तिमेव व्यक्तोक्तरोति । यतः यथा उपमाया कालिदासस्य, यथा वा अयं-
गौरवे भारवे, नैपथस्य च पुनर्यथा लालित्ये पदं न तथा माघस्य । माघस्तु एषां
महाकवीनां कल्याणसि तुला नाजिरोहति इति बह्व्य आशेरेते । वस्तुतः कविन्व-
चारन्वापेक्षयाऽप्य रचनायां पाण्डित्यप्रौढिमा एवाजनाति प्रशान्तरः । पदविन्यास-
प्रवाहोऽपि न निसर्गमुल्लभः प्रत्युत हठादावृष्ट इवाभवति । प्रकाण्डपाण्डित्यन्तु
तस्य स्पष्टं पदे-पदे व्यञ्जनीभवति । महाटीकाकारः श्रीमन्तिनाथः माघस्य काव्य-
कलां वर्णयन्नाह :—

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कारिणाः -
 शिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वगाः ।
 सुम्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे मिमिक्षन्ति ये,
 तेषामेव कृते करोति विवृतिं माघस्य सर्वङ्गपाम् ॥
 नेताऽस्मिन् पदुनन्दनः स भगवान् वीरप्रधानो रसः,
 भृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ।
 इन्द्रप्रत्यगमाशुपायविषयश्चञ्छाप्रसादः फलम्,
 धन्यो माघरविः वयन्तु कृतिनस्तत्सुखितसंसेवनात् ॥

शिशुपालवधम्

माघविरचितं शिशुपालवधं नाम महाकाव्यं विशतिसर्गसंपरिमितं पञ्चा-
 शदुत्तरपौण्ड्रशतमितं पद्ये परिगुम्फितं गीर्वाणधाम्वाहमयप्रसरे सुभूतं भासुरत्वेन
 विराजते कामप्युच्चतमा कोटिमाटीरुमानम् । अस्य कथावस्तु तु महाभारता-
 देव सङ्कलितम् । पाण्डेऽस्मिन् कवेः प्रौढिमा, दृढ़बन्धः, प्रागल्भ्यं प्रतिपदं समुच्छ-
 लतोऽथ प्रतिभाति :—

उदयोदितरिभृङ्गं प्राङ्गणेऽथैव रिङ्गन्,
 सखमलमुखहासं बीक्षितः पद्मिनीभिः ।
 विततनृदुररागः शब्दयन् यो वयोभिः,
 परिपतति दिवोऽङ्गे हेलया वाससूर्यः ॥

उत्प्रेक्ष्यस्य प्रेक्षावता श्लाघनीया भवति । रेवतकं पर्वतं विदध्वा-
 तया वर्णयति :—

अपङ्गुमङ्गुपरिवर्तनोच्चितादवलिताः पुरः पतिमुपेतुधात्मजाः ।
 अनुरोदितोऽथ वरणेन परित्रणां विस्तेन वत्सलतपेय निम्नगाः ॥
 मनुप्राणोन्मत्तास्तोऽप्यस्य वितप्रसादवः —

मधुरया मधुबोधितपापबोमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुबराङ्गनया मधुगन्धदधनिभृता निभृताक्षरमुञ्जने ॥

माघस्य गुङ्गारिषपदावलितनिम्नतापि नितरां मृगधोरौ नि विदधान् :-

या यां त्रिधां प्रेक्षत जातराशौ सा का ह्रिया मधुमती बभूव ।

निशङ्कमया मधुमार्हिनेऽप्यस्त्रान्तरे जप्तरसं वटासं ॥

माघप्रणीतपाण्डेय विषयव्यभिचयनिवेदोपानुमीयते यस्मै वदितोऽनेन-
 गात्रनिपुणः । शङ्कीत-नाट्य-व्याकरणालङ्कार-रात्रनीतिविशेषज्ञश्च । भगव-

कविरात्रेण राजशेखरेण अस्याप्रतिप्रतिनाप्रनाविनेन भावानिरेकमङ्गतेनेन्य-
मभाषिः—

वृत्तप्रबोधकृद्वागो ना रवेरिव भारवेः ।

भाषेन च भाषेन कस्यः कस्य न जायते ॥ इति ॥

एवमन्यत्रापि :—

भाषेन विधिनेत्याह नोन्महन्ने पदकमे ।

स्मरन्त. भा रवेरिव कवयः कपयो यया ॥

भाषस्य समयः

तत्र भवनो भाषस्य समयविषये मनानि बहुधा निष्ठन्ते । यद्यपि साक्षादपि
कोऽपि हृदयङ्गमो निर्गण्य उपालम्बितयापि यशस्विलकचम्पूनाम्नि प्रवण्ये तत्प्रणेत्रा
मूरिवरेण सौमदेवेन भाषम्योन्नेतः कृतः । एवमानन्दवर्द्धनाचार्येण स्वकीये
ध्वन्यालोकादये मन्दर्मे शिशुपालवधस्य यद् द्वौ श्लोको ममुद्धृतौ तेनैतन्मन्यपितुं न
दुष्करं यदेतान्यामयी पूवंन एवामोन् । श्रीमता नृपतुङ्गादिपेन राष्ट्रकूटजनपदापि-
पेन स्वकीये कप्रहमायामये कविराजमार्गानियये भाषस्य कान्दिदाममनकान्ति-
कत्वं वगिनम् । तेन स्पष्टमेतद् विहितं भवति यत्रवचनाख्या पूर्वाहंभागे
नृपतिरुद्धकाल एव भाषोऽयं साहित्यविदां समामे सुतरा प्रसिद्धो लक्ष्यप्रतिष्ठ-
श्चामवन् । तेन भाषस्याविर्भावकालः श्रृंगोपाष्टमताध्वेन पूवंन एव भवितु-
मर्ति । किञ्च भाषस्य पिनामस्य मुप्रमदेवमहाभागस्याप्रयदानुःसुतरापिपस्य
वर्मनातदेवस्य शिलालेखेषु सुप्रमदेवममयः वञ्चविशङ्क्युत्तरपद्गतमिति (६२५)
शानाब्धौनः प्रागेव निरदिन । एतहि सुप्रमदेवपौत्रस्य भाषस्य कालः सुतरा श्रृंगोप-
सप्तशतवर्षमितराग्राप्तिरूपेव कश्चिन्ममवेन्, न कश्चित्तदभिप्रः । अत्र च
भाषस्य कालनिर्णये एवमन्यदनिमत्स्वपूणंमनरङ्गमपि प्रमाणमप्यलभ्यते तत्रे-
दम् :—

‘मनुसूत्ररदग्यामा मदृति सप्रिबन्धना ।

शब्दविष्टेव नो नानि राजनानिरपम्यशा ॥

[शिशुपालवधम् २।११२]

अत्र हि वागिरावृत्तिन्यामग्रन्थयो. स्पष्टमन्येयः । वृत्तिवारोऽत्र वामनः
जयादिपदच तपोऽत्र कालः श्रृंगोपनञ्चाशुतरपद्गतवर्गान्मनर एव कश्चिप्रि-
श्चीयते । तन्मापस्यापि कालः एतन्कालोत्तरमत्र एवेति कस्य न बुद्धिपदनि-
मयनरेन् । एवञ्च वागनट्टेन हर्षचरिते न्यामग्रन्थम्योन्नेनो व्यप्यति, ‘वृत्तगण्य-
म्यामाशोह इव व्याकरणेति ।’ वागवन् भाषेनापि न्यामग्र निरदिनः कृतः । गोऽयं

न्यासो जिनेन्द्रबुद्धिप्रवीत एवेति यस्तु न सुशकम् । यतस्तत्पूर्वकाल एव न्यासस्य
सन्दर्भान्तरस्य रचनाऽपि लब्धावकाशाऽऽसीत् । अतः एवविधं हेतुमिनिर्दिष्टानुमः
यन्माघस्य कालः सप्तमशताब्द्या अन्तिमकरण एवेति तर्कसङ्गतम् । यद्यपि माघ-
स्यामरकृतिं शिक्षपालवधं विहाय नान्या काचिद्वचना दृक्पथं प्रयाति, तथापि
सूक्तिसंग्रहग्रन्थेषु औचित्यविचारचर्चादिग्रन्थेषु माघनाम्नोपगुम्फितानि प्रको-
र्णानि पद्यानि समासाद्यन्ते, यानि प्रत्याययन्ति यदन्यान्यपि ग्रन्थरत्नानि माघ-
प्रणीतानि सम्भवेयुरिति । तद्यथा 'औचित्यविचारचर्चा'भिधे सन्दर्भे भयोऽङ्कितं
पद्यं माघनाम्ना समुद्धृतम् :—

बुभुक्षितैर्षार्कण्यम भुज्यते, न पीयते काव्यरसः पिपासितैः ।

न विद्यया केनचिदुद्धतं कुलं, हिरण्यमेवाजय निष्फला गुणा ॥

चेन्नाम भापि भवेपुरस्यान्वा. कृतयः, एकमात्रं शिक्षपालवधमेव महा-
काव्यमस्य यज्ञश्चन्द्रिकां भुवनमण्डले प्रसारयितुमशक्तं किमपि भासुरं रत्नम् ।

माघस्य प्रकाण्डपाण्डित्यम्

स एव माघ न केवलमुद्दामवाक्कविरेवासीत् अत्युत सर्वशास्त्रपारङ्गत
प्रकाण्डपण्डितोऽप्यासीत् ।

अस्य सर्वाङ्गोपपाण्डित्यपरिचायकं शिक्षपालवधमेव पर्याप्तम् । तदपि
विश्विदब्रह्मोदाहृत्यते :—

वेदाग्रं प्रसरे स्वरभेदादयं भेद^१ उपजायते, एकस्मिन् पदे परिणत उदात्त-
स्वर. स्वरांतराणि घटयति अनुदात्तानि । सति एकस्मिन् स्वरे उदात्ते अन्त्यानि
निपात^२ स्वराणि सञ्जायन्ते । इत्यादयोऽनुशासनविषय. स्वकाव्यबन्धेऽतिसौन्दर्येण
सर्गयिता ।

एकमेव नाट्यशास्त्रस्य प्रावीण्यमपि काव्यबन्धेऽस्य व्यक्तीभूतिः—

'पुत्ररंगः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुन.' इति ।

१. मञ्जयायं दधनां सङ्ख्यायां दूरभिन्नरुन्धो. क्रिया प्रति ।

प्रदरणासनविद ममामयोविग्रह् व्यक्वमु स्वरेण ते ॥

[शिक्षपालवधम् १/१५]

२. निहन्त्यतीनेवन्दे य उदात्तस्वरानिव ।

सङ्गीतशास्त्रस्यापि माधः तत्त्वस्यासि विद्वान् आसीन् :—

भुक्तिप्रमदिविभक्त्यैः पञ्चमं पोटयन्तः ।

सततमृगमहोर्न मिश्रवीहृत्य शब्दम् ॥

अनङ्कारशास्त्रेऽप्यस्य वैचक्षण्यम् । यथा :—

स्वार्थिनोऽयं प्रवृत्तये भावाः सञ्चारिणो यथा ।

रसस्यैवस्य भूयास्तस्या भेतुमर्हन्तः ॥

[निम्नपादवचनम् २।८७]

माधस्य नयेन शब्दार्थयोः सामञ्जस्यमेव कथ्यम् । एतदयमाश्रित्य
वियत्त्रादन्वेन पद्यमुपनिबध्नाति :—

शब्दायोः सन्धिविरिव विद्वान् हृष्यमपेक्षते ॥

[निम्नपादवचनम् २।८९]

एतादृग्द्वन्द्वयोरेकभावेवास्त्य महीयसी प्रतिष्ठा आसीद् विद्वन्मण्डले :—

“तावद् भा भारवेर्भाति यावन्माधस्य” नोदय ॥ इति

महाकविः कुमारदासः

(६७५-७५०)

महाकविः कुमारदासोऽयं सिंहलद्वीपाख्यलङ्काविपतिः अतोव प्रतिभावान् काव्यकलाकारइचासोत् 'जानकीहरण'नाम्नः काव्यस्य प्रणेता । जानकीहरणाख्यं महाकाव्यं^१ विंशतिसर्गनिबद्धं संस्कृतसाहित्यशेखरौ किमपि जाञ्जल्यमानं रत्नम् । कालिदासवदनेनापि वैदर्भी रीतिरेवोपललिता । शृङ्गार एवात्र प्रमुखो रसः । वस्तुतो जानकीहरणे काव्यकलायाः पूर्णः परिपाकः पल्लवितो विभाव्यते । अतः कविराजेन राजशेखरेण कुमारदासस्य काव्यकला लक्ष्योद्भूत्य भणितम्—

जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासुश्च रावणदत्त यदि क्षमो ॥

महाकविकालिदासीये रघुवंशाख्ये सर्वगुणोपेते महाकाव्ये जाप्रति सति रामा-
णीयकथामवलम्ब्य कुमारदासेन यज्जानकीहरणं नाम काव्यं विरचितं तत्रूनं
स्वीयां काव्यकला प्रदर्शयितुमेवेति प्रतीयते । यद्यपि कालिदासीयकाव्यकला-
सौष्ठवं तु नारदगाहते काव्यमिदम्, तथाऽप्यस्य विलक्षणमनितरसाधारणं काव्य-
प्रकर्षं तु को नामापह्नोतुं पारयेत् । कालिदासीयरचनासरणिरेवानेन शरणीकृता
सम्भाव्यते । तदस्य रचनाचातुरी रसिकैर्लोचनगोचरीकरणीया । शिशिर
वर्णयन्नाह—

शिशिरशीकरवाहिनि आस्ते चरति शीतभयादिव सत्वरः ।

मनसिजः प्रविवेश विधोगिनोद्दयमाहितशोकहृताशनम् ॥

उत्प्रेक्षा— वयःप्रकर्षादुपघोषमानस्तनद्वयस्योद्दहन्धमेन

अत्यन्तबाधयं वनजायताक्षीमय्यो जगामेति ममैव सकलः ॥

१. सर्गवन्धो महाकाव्य सत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशो क्षत्रियो वापि धीरोऽतगुणान्वितः ॥

एववंनामवा भूषा कुलजा बह्वर्गोपि वा ।

शृङ्गारवीरशान्तानामेवाङ्गी रस इष्यते ॥

* * * *

इतिहामोद्भवं वृत्तमन्यद्वा गज्जनाश्रयम् ॥

इति महाकाव्यमन्त्रणम् ।

[रावणदत्तः]

निशिरान्ते वसन्ते रात्रेः क्षीयताया दिनस्य बोधनाया. कारणमुपेक्षते—

‘प्रालेयकालप्रियविप्रयोगलानेव रात्रिः क्षयमानसाद ।
जयाम भवं दिवसो वसन्तभूरातपधान्न इव क्रमेण ॥
थान्वा दिवस्वानय दक्षिणाशामालम्ब्य सर्वत्र करप्रसारो ।
श्रुत्वा सतो निःस्व इव प्रतस्थे वसुपलम्ब्य धनदस्य वासम् ॥
वृक्षा मनोज्ञा द्युतिचम्पकास्या हर्षं विनेतृनवकुटुम्बलादृषाः ।
ग्यस्ता वसन्तस्य वनस्यलीभिः सहस्रदीपा इव दीपवृक्षाः ॥
वन्ध्योऽपि सालवनकपादधानं ललत्वा रणभूपुरमङ्गनानाम् ।
उद्भूतरोमाञ्च इवानिर्हर्षान् पुष्पाद्भुराराम नर्वरशोकैः ॥
महेन्द्रमूर्ध्नि भ्रमरेन्द्रमौलैर्विभक्तशोभः शिलिकण्ठनीलैः ।
गृहीतभास्यम्बुदुटानुवारस्ततान् कान्ति नववर्णकारः ॥

*

*

*

विनिर्द्रुपुष्पाभरणः पलाशः समुत्पलसमुत्पलतावनदः ।

उद्भूतनस्मा मपुनेव रेजे राशोद्भूतो मन्मयदावबह्विः ॥

दशमे सर्गे कविः राजधर्ममधिह्वयाह—

क्षोणीपति. पतत्यानु जराकान्त इव श्रवम् ।
ह्यवतदण्डः पदं बाञ्छप्रगृहंतजगन्करः ॥
इत्यं युवतमपायाना कुर्वाणस्य चतुष्टयोम् ।
अजनीन्दुप्रभागीरं परैरक्षय्यता मसः ॥
शूरं पुण्यसारजं नीनौ पटुमलम्पटम् ।
सम्यक् संरक्षिताः कोटीवर्धयन्ति नृपं प्रजाः ॥
नीत्तुः पदं लम्बनीयो गुण्योऽप्यन्वयवर्जितः ।
रत्नादयमपि कुर्वीत मूर्ध्नि कः पादमण्डनम् ॥
मूर्ध्नि वर्णः कुलीनोऽपि मातङ्ग इव नूनजा ।
गुणः कल्पविद्यातो वंशेनैव विभावित ॥
तद्युक्तमुपयत्नान्यमन्वयेन गुणेन च ।
साक्षिण्यं लम्बयन् मौलं न प्रमाद्यति भूपतिः ॥
परिभन् कृत्यानुरोधेन सौहृदं प्रतनोति यः ।
स तं ददति कृत्यान्ते तीर्णतोय इव प्लवम् ॥
यो ॥ निष्कारणमुत्तरनेष्टाशो मुहृत्तरो ।
मन्मथैव तपोमंदो देहजोदियोरिव ॥

*

*

*

इति प्रकृतिवर्गादिनिर्णयेषु नयाध्यय ।

क्षयितरन्तर्बहिःशत्रुं दास्य साधु वसुन्धराम् ॥

अपि च — न जिष्ठं कृतशस्त्रो यो यश्चादयो यन्ननिस्पृहः ।

कामो यश्च जरन्ते सखवशेषे कत्रय ॥

श्रूयते किल यदसौ कुमारदासः क्वचिरोमणे कालिदासस्य परं भक्तं
काव्यकलायामपि तमेवानुसृजते । क्वचित् कालिदासकृतेरनुवादं माशमेवास्य
काव्ये प्रतिकलतीव प्रतिभाति —

तद्यथा—

पुष्परत्नविभवं यं चेप्सितं सा विभूषयति राजनन्दने ।

वर्षणं न च वासं योषिता स्वामिसम्मदफलं हि योषिताम् ॥

इत्यत्र 'स्वामिसम्मदफलं हि योषिताम्' इति पदं कालिदासीय—'प्रियेषु
ग्रीभाग्यकला हि चाकृता' इत्यस्य भङ्गयन्तरेण भावानुवादमाश्रमेवानुकरोति
स्फुटम् । पद्यगुण्यने नित्यसंयुक्ततां नाविष्करोति । मोक्षभासयति च यद्यार्हा वाचा
प्रासादिकीं छन्दम् । न खलु विभक्तिं कालिदासस्य भृङ्गारिकीं श्रियम् ।

जनभूतितोऽवबभूवते यदसौ सिंहलश्रीरस्याविरासीद् बाल्यकालादेव
काव्यकलाप्रणयी । अस्य स्थितिकालः ईश्वरस्त ५१७ त ५२८ पर्यन्तं निर्वापते ।
अस्य रचनायां कालिदासरचनायाऽछाया सुतरां प्रतिभासते । एकतोऽपि पार्णि-
षीयाष्टकस्य सुगमसिद्धायां काशिकावृत्तौ आत्मनः परिचयं ददाति, अपरतः सख-
रपातिरालङ्कारिको बाधनः ईश्वरस्त ८०० मितेऽख्ये लब्धजन्मा स्वग्रन्थे जानकीहरणा-
नुवादहरणानि सङ्कलयति ? तदेतदनुरोधेनास्य समयः ईश्वरस्त ६५० त ७५० इत्यन्त-
र्माध्यमदितः स्वीकर्तुं शक्यः, इति कालज्ञाना सम्मतिः ।

कुमारदासस्य रचनासरणी बंदर्भमेवालम्बते । काव्यकलाकर्मनीयता,
छन्दसात्मोचित्यं, ग्राह्यग्रन्थश्च पद्यानां कवेः रचनावानुरोधारपातिः । माधोम-
पद्यकलापे जानकीहरणस्य छायाऽनुहरणस्य माधतः प्राक्कालभक्त्यः प्रत्यापयति ।
यतः राजशेखरस्त मेघाशालित्वेन स्मरति प्रशंसति च प्रतिभासम्यग्रत्वेन —

"या शब्दप्राप्तम्, अयं सार्थम्; अलङ्कारतन्त्रयुक्तिमागम् अन्यदपि तथा
विषममपि हृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा । अप्रतिभस्य पदार्थसार्थं परोक्ष इव,
प्रतिभायतः पुनरप्यन्यतोऽपि प्रत्यक्षं दद्यामाति । यतो मेघाविरुद्धकुमारदासद्वयो
जात्यन्थाः कवयः श्रूयन्ते" इति ततोऽपि विज्ञेयं भवति राजशेखरादपि कुमार-
दासस्य पूर्ववर्तित्वम् इति ।

महाकविः श्रीरत्नाकरः

(नवमशताब्दी)

महाकाव्येषु सर्वातिशायिवृहत्काव्यभूतो हरविजयस्य प्रणेता श्री यमुन-
भानुतनूजन्मा महाकविः श्रीरत्नाकरसमाख्यया प्रख्यातः काश्मीरदेशमग्नय,
काश्मीराधिपस्य महामहिम्नो जयायीदस्य समर्पयितः राजीस्तोत्र ७७९-८१३
शतके व्यराजत । किन्तु बहुलविरचितया राजनरङ्गिण्या ज्ञायते यदसौ रामो-
ऽवन्तिवर्मणो राज्यकाले राजीस्तोत्र ८८५-८८४ शतके समनवन् । परं प्रमिद्विष्वा-
वापः—

मुक्ताक्षः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।

प्रभां रत्नाकरदत्तागात्माभ्राग्येऽवन्तिवर्मणः ॥

हरविजयव्यतिरिक्तौ द्वावपरावपि 'बृहदश्विनवंशाष्टिका', 'ध्वनिगाथा-
पञ्चिका' चैत्याख्यौ एतद्विरचितौ सन्दर्भौ समुपलभ्येते ।

महाकाव्यमेतत्पञ्चाशत्सर्गनिबद्धं जनप्रशंसितं पुरमहर्षमन्त्राभिर्नरनवद-
पदं विमूढिनं बृहत्काव्यत्वेन सर्वाणि काव्यान्तराभ्यतिशेने । लोनावशाद् भवान्या
भवनेषु करपल्लवाभ्याच्छादनहेतोः अन्यस्मिन् नाम तनूजन्मा दृष्टिहीनः समुन्मत्तः ।
किन्तु तपःप्रभावं शिवमाराध्य तेन लब्धदृष्टिना लोकत्रयं स्वाधिकारे कृतम् ।
तदनु प्रभुत्वेन महादेवेनासौ पुरन्दरपुरं सम्प्रेषितः । एतावन्मात्रं स्वल्पतरं कथानकं
काव्यविस्तारेण बृहत्काव्यं विदमानोऽसौ विलक्षणं काव्यकौशलमाविष्टकार ।
काव्येऽस्मिन् जलशीला-चन्द्रोदय-समुद्रोन्लामादिवर्णनं पञ्चदशसर्गेषु उपन्यस्तम् ।
रत्नाकरस्य कविन्दुवर्मकारः नूनं माधुर्यनामयरीकरोति । यस्याद्भुतप्रतिभा-
प्रभामम्बुषे माधो हृतप्रभ इवावभाति । तथाहि दिग्भाप्रमुखाहिपनेत्रः—

मयनोपकारमयुना स्थगितामु दिक्षु-

प्रेयोगूह मुसमन्निनमेव याम् ।

धम्मिल्लवद्वयचिरेरनिभारिकाभिः

प्रेम्णा तमच्चिरमितीव तिरोत्रिहते ॥१४४३॥

प्रयुपकारं भूषयन्तीभिरनिभारिकाभिः केतशशब्दाजैव दग्धवारः तिरो-
त्रिहते इति समुपेक्षते । अथे च चन्द्रोदयमुद्दिश्य कर्त्रेण्योस्तिरनोव धम करोति
केनापि विरचिताम्—

स्रस्तान्धकारवसनां रजनीपुरन्ध्र-

मालिङ्गति प्रियसुधास्तुतिदिवसलोभिः ।

दूरं मृणालशकलामलतन्मयूख-

हासच्छटाञ्चितमुखीभिरिवावसत्रे ॥२०॥४७॥

किञ्च भगवन्तं शिवं संस्तुवन् आह :—

अपि बालकोटिशतभागविग्रहः,

पङ्कपाधिकामपि विधाय पठतिम् ।

स्थित एक एव भगवत्तहो भवान्,

विदधाति चेत्तसि न कस्य विस्मयम् ॥६॥११७॥

भयं शशिशेखरो हरो हरिरप्येव यदीक्षिता धियः ।

अमरा अपि मत्सुरा अमी तदिमास्तस्य विभूतिविप्रयः ॥

हरविजये माघस्य प्रतिबिम्बं स्पष्टमुद्भासते । माघ इव रत्नाकरोऽपि प्रतिसर्गमन्तिने श्लोके 'रत्न'मिति शब्दविशेषमनिवार्यतया प्रयुज्यते । यथा माघ-
स्वकाव्यं 'लक्ष्मीपतेदक्षरितकीर्तनमात्रचार' इति विरुदेण विभूययति तथैव रत्नाकरो-
ऽपि हरविजयं 'चन्द्रार्द्धचूडधरिताम्यचार' इति पदेनालङ्करोति । कविनाऽमुना
निजकाव्यमुद्दिश्य या गर्वोक्तिरारक्षिता सा भूरिदाः सम्पत्तां विभर्ति । तद्यथा—

ललितमधुराः सालङ्काराः प्रसादमनोहराः ।

विकटयमवस्त्रेयोद्गारप्रबन्ध - निरांसाः ॥

असद्वशागतीश्चित्रं मार्गं ममोद्गिरतो गिरी ।

न खलु नृपते चेतो बाधस्पतेरपि शङ्कते ॥

हरविजयावलोकनं कवेरस्य यत्र दीवदशमन्नीतिशास्त्र-कामसूत्रादीनां गभीरं
परिज्ञानमवबोधयति तत्र नाट्यसङ्गीतालङ्कारचित्रकलायामप्यप्य सम्यक् नृपुण्य-
भगवमयति ।

युधि धावतः प्रतिगजाभिमुखं पुनरप्यघादगजपतेः सद्यः ।

रत्नितार्थयः सद्यदि चेतुपटः घतितो मुखे पृथुमलच्छदताम् ॥

'यसन्ततिलया'स्यछन्दोप्रथने स्वसौ सिद्धहस्त एवासीत् । तथाहि क्षमेः-

सन्तीति :—

यसन्ततिलया इडा वाय्वल्लीयाइरागिनी ।

रत्नाकरस्योत्कलिषा चकारत्याननभाननं ॥

यन्तुतः वमन्ततिलका मस्यानीव कमनीया :—

संध्याप्रवृत्तिरपिरारुणसन्ध्र - धातु-
 धूलिच्छटाकषिदिनाम्बरदिग्विभागाः ।
 मध्यम्बुराशि गिरिपदविनखन्यमस्त-
 दम्बापनकुलिशानकुलिता दिनश्रीः ॥
 प्राप्तेऽग्नशैलशिखरस्थितमुष्णभाशि,
 लोकानुमारमरलम्बजुषो नवित्यः ।
 सन्ध्यां समम्भ्रममविन्दयनेव साय
 मातामकोरककराञ्जलिजालकन्याः ॥

स्वकाध्यमहिमानं निरूपयन्नाह :—

हरविजय-महाकवेः प्रविज्ञा भृणुत कृतत्रययो मम प्रबन्धे ।
 अपि शिगुरकविः कविप्रभावाद् भवति कविश्च महाकविः क्रमेण ॥

नूनं वास्तविकं वचः ।

एतादृशी प्रशान्तित्रणान्तिपरिणाम्य दैवैर्वाग्वन्तरी सविशेषं काव्य-
 प्रकर्षमवगमयन्ति । अलङ्कारविमर्शोपि :—

सायः शिशुपालवधं विदधन् कविमद्वयं विदधे ।
 रत्नाकरः स्वविजयं हरविजयं वर्णयन् व्यङ्ग्योन् ॥

कविराजराजशेखरदत्तः—

या स्म सन्तु चत्वारः प्रायो रत्नाकरा इमे ।
 इतीश सङ्गृहो यात्रा कवी रत्नाकरोऽपरः ॥

कवेरस्य 'बालबृहस्पति'रित्युपाधिरपि महामेगाविन्धमस्य ध्वनयति ।

सत्यपि एतादृशप्रशंसाहं सकलकाव्यकलाज्जडहृते महाकाव्ये यन्नेदं यदाहं
 प्रसिद्धिमावहति, इत्यत्र रहस्यमनुमन्धेयम् परन्तु प्रसिद्धतमेव दशमशकवियु
 कालक्रममालम्ब्य वर्णने रत्नाकरस्यापि नाथ सङ्कुन्निमिति कस्य न चेत्तस्मिन्-
 परम्परामाननोति । तद्यथा—

मादौ श्रीकालिदासः स्यादद्वयोपस्तनः परम् ।
 भारविश्च तथा मट्टिः कुमारदत्तापि पञ्चमः ॥
 माधवरत्नाकरो षड्वाद हरिश्चन्द्रस्तयैव च ।
 कविराजश्च श्रीहर्षः प्रख्याताः कवयो दश ॥

महाकविः क्षेमेन्द्रः

(१०२५-१०८०)

संस्कृतसाहित्यमहाम्बरे क्षेमेन्द्रस्य पदमम्बरभणिपदमिव शैलरायमाणं निरतिशयाभया विभजति । महाकविरेष काश्मीरेषु एकस्मिन् घनादये ब्राह्मणकुले जनि लेभे । सिन्धुनाम्नो भूसुरस्य पौत्रः, प्रकाशेन्द्रनाम्नः परमविदुषश्च तनूजः । अस्य पितृचरणाः प्रख्याता दानवीरा अस्मदाराश्चासन् । स्वयं कविरेव स्वकीयबृहत्कथामञ्जर्यामुपन्यस्यति :—

यस्य मेरोरिबोदारकल्याणापूर्वसम्पदः ।

अगणयमभूद् गेहे यस्य भोज्यं द्विजन्मनाम् ॥

स एष महामतिः विश्वविरयातालङ्कारिकस्यात्रभवतोऽभिनवगुप्ताचार्यस्य शिष्यतां गतः । आचार्याभिनवसकाशादेव साहित्यविद्यामाजगाहे इति स्वयमेव प्रपञ्चयति :—

धृत्वाभिनवगुप्ताख्यात् साहित्यं बोधवारिधेः ।

आचार्यशैलरमणेः विद्याविवृतिकारिणः ॥ [बृहत्कथामञ्जरी]

क्षेमेन्द्रस्य रचनाश्रीव मधुरा, कोमलो वाक्पविन्यासः, सुदृढश्च काव्यबन्धः । अनेन बहवो ग्रन्था अतिगभीरार्थया गिरा सद्प्रथिताः । ग्रन्थरचनावैपुल्यबुद्ध्याऽपि महर्षिभ्यासबेवं विहायेतरसर्वाप्रगण्यत्वेन प्रसिद्धः । अस्य सम्प्रत्युपलभ्यमानाः सन्दर्भाः त्रिंशत्संख्यामिताः समुल्लसन्ति तेषु प्रमुखास्तु निम्नाङ्किताः —

- (१) रामायणमञ्जरी, (२) भारतमञ्जरी, (३) बृहत्कथामञ्जरी, (४) दशावतारचरितम्, (५) बोधिसत्त्वावदानकल्पलता, (६) बलाविलासः, (७) चतुर्वर्ग-संग्रहः, (८) चारुचर्या, (९) नीतिवल्परत्नः, (१०) समयमातृका, (११) सौम्यसेवकोपदेशः, (१२) अमृततरंगकाव्यम्, (१३) ओचित्यविचारचर्चा, (१४) ब्रह्मविष्टाभरणम्, (१५) पद्यवादम्बरी, (१६) वात्स्यायनसूत्रसारः, (१७) निवर्गनामहाकाव्यम्, (१८) निवसूत्रविमर्शिनी, (१९) पवनपञ्चा-
शिखा, (२०) मुक्तावली, प्रभृतयः ।

दशावतारचरिते क्षेमेन्द्र आत्मानं ध्यासदासत्वेनाख्यातिः—

इत्येष विष्णोरवतारमूर्तेः कथामृतास्वादविशेषदृष्टा ।

यौ ध्यासदासौन्यतमाभिधेन क्षेमेन्द्रनाम्ना विहितः स्ववाग्रय ॥

तदेतादृशो बहुतरसाहित्यप्रसरोज्ज्वलः लोककल्याणहेतुरेव प्रपञ्चितः ।
भगवद्व्याससाहित्यवदस्यापि रचनापमं नीतिप्रभृतिसदुपदेशविशेषमुभूयिता वरी-
वनि । तन्निर्देशनमप्यत्र किञ्चित्प्रस्तुते :—

सर्वापकारः सुकृतप्रहारः क्लेशावतारः कुशलापसारः ।
शीलापचारः कुपदाभिसारः पापप्रकारः परदारहारः ॥

[दशावतारचरितम्]

अरुण्यनिवासानन्दं कियमपुण्यनारचयति :—

दयित-जन-विषीगोद्वेगरोषातुराणां,
विभच विरह ईर्ष्याप्लापमानानामाम् ।
क्षमयति क्षितदास्यं हन्त नैराश्यनश्य-
द्भवपरिभवतान्तिः शान्तिरन्ते वनान्ते ॥
अद्वेषपेशलं कुर्यान्मनः कुसुमकोमलम् ।
बभूव द्वेषदोषेण देवदानवसंक्षयः ॥
यत्नेन शोषयेदोषान् न तु तीव्रवर्तस्तनुम् ।
तपस्या कुम्भकर्णोऽभूत् नित्यनिद्राविचेतनः ॥

उद्वेजयेन्न तं द्रुपदेन रामाः कुसुमकोमलाः ।
सूर्यो भार्याभयाच्छिद्यं तेजो निजमशातयत् ॥
कविभिर्नृपसेवासु विस्तारङ्गारहारिणी ।
वाणी वेदयेव लोभेन परोपकरणौकृता ॥

कविराजः क्षेमेन्द्रोऽयमतीव प्रीटः कविः । काश्मीरराजस्य अनन्तराजस्य
स्थितिकालेऽनेन 'मातृका' एवो ग्रन्थः प्रणिबद्धः । अतः अस्य समयोऽपि दशमशताब्दी-
वेशीय एव विभाव्यते । पूर्वमसौ शैवमतावलम्बी आसीत् प्रचरो दार्शनिकश्च ।
तदनु शैवदर्शनवद् बौद्धदर्शनेऽप्यसावनुरागं बबन्ध । बौद्धधर्मे एव च सञ्जातः
सुतरा बद्धश्रद्धाकः ।

साधुमहात्मनां लक्षणानि कियच्चास्तथा बध्नाति :—

स्वाम्ये पेशलता, गणे प्रणयिता, ह्ये निद्विसेवता,
मन्त्रे संवृत्ता श्रुती सुमतिता विस्रोदये त्यागिता ।
साधो सादरता, खले विमुहता, पापे परं भीष्टा,
कुले क्लेशसहिष्णुता, च महतां कल्याणमाकाञ्क्षिता ॥

घटे विवाहं विभक्तिं विवेके सत्येऽतिशङ्कां विनये विकारम् ।
गुणेऽयमानं कुशले नियेषं धर्मे विरोधं न करोति साधुः ॥

सदा सण्डनयोग्याय तुषपूणाशयाय च ।
नमोऽस्तु बहुबीजाय खलायोलूखलाय च ॥
जिह्वाद्धितसत्पात्रः पिण्डार्थो कलहोत्कटः ।
मुल्यतामनुचिन्तितं विभक्तिं पिशुनः शुनः ॥
ख-चित्रमपि मायावो रचयत्येव लीलाया ।
लघुश्च महता मध्ये तस्मात्खल इति स्मृतः ॥
न शान्तान्तस्तृष्णा धन-लक्षण-वारिव्यक्तिकरः ,
शतच्छायः कायश्चिरविरसहसाशनतया ।
अनिद्रो मन्दाग्निर्नुपसलिलचौरानलभयः ,
कदर्याणां कष्टं स्फुटमधमवष्टादपि परम् ॥
धर्मं शर्म परध्वं चेह च भृणा धर्मोऽन्धकारे रविः ,
सर्वापत्तिशमक्षमं सुमनसा धर्माभिधानो निधिः ।
धर्मो बन्धुरबान्धवपुपुष्ये धर्मं सुहृन्निश्चलः ,
सत्सारोऽमरस्थले सुरतरुनिस्थेव धर्मात्परः ॥
शीलं शीलयता कुलं कलयता सद्भावमन्यस्यताम् ,
व्याजं वजयता गुणं गणयता धर्मं धिष्यं ब्रध्नताम् ।
क्षान्तिं चिन्तयता तमः शमयता तत्त्वधुतिं शृण्वताम् ,
सत्सारे न परोपकारसद्दशं पश्यामि पुण्यं सताम् ॥
अम्भोधिः स्थलता, स्थल जलधिता, धूलीलवः शैलताम् ,
मेघमत्कुण्ठा, तृण कुलिशता, वयं तृणप्रायताम् ।
वह्निः शीतलता, हिमं वह्नतामायाति धस्येच्छता ,
स्वेच्छादुर्ललिताद्भुतव्यसनिने देवाय तस्मै नमः ॥ इति ॥

श्रीहर्षः

(श्रेष्ठ १२ शताब्दी)

संस्कृतसाहित्यललामनूतस्य विश्वविख्यातस्य नैपथीयचरिताभिधर
महाकाव्यस्य प्रणेता विद्वच्चक्रवृद्धामणिः कवितार्किकसार्वभौमः लोकोत्तरप्रतिभ
वान् महाकविः श्रीहर्षमहाभागः । कविरयं श्रीहीरविपश्चित्तस्तनुजः श्रीमतीपरा
विदुषीमामल्लदेवीगर्भशुक्तिमुषतामणिश्चासौ । यथा हि कवेरस्य स्ववर्णनेनैव
वगम्यते :—

श्रीहर्षः कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतः,

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् । इति

केचन कविमनुं भविलग्राह्यं साधयितुमुत्सहन्तेऽपरे कान्यकुब्जमिति
उपन्यस्यन्ति च स्वस्वपक्षमुपपादयितुमनेकान् हेतून् । तत्र ग्रन्थविस्तरभियाः
समुद्भूयितुं प्रभवामः । किन्तु स ग्राह्यणकुल एव स्वजन्मपरिग्रहं चकार । ग्राह्यण
खरु स इति तु अपेतसन्देहम् । महामहिमशालिनोऽस्य विद्वन्मणोर्विषये प्रचरति एक
आख्यायिका लोके । यदसौ बाल्यकाल एव देवदत्ताद् अभवत् पितृविप्लवदुःख
भागिति । भर्तृविप्लववह्निना वण्टहृदयापि शिशोरस्य वराकी जननी जगदि
शून्यभरण्यमिवाकलयन्त्यपि कुलपरम्परामनुपालयन्ती सुतवात्सल्यवशां वदा वरा
मनुं धर्मधियोपलालयन्ती अतिप्रेम्णा परिपालयामास ।

बालस्त्वयमतीव चपलमतिः वयसा पंचवर्षदेशीय एव एकदा स्वपितुः
शास्त्रार्माह्वे केनचित्पण्डितेन^१ कृतमवमानमाकर्ष्य कणपरम्परया, विदीर्णहृदयः
स्वजनकावमन्तारं विजेतुकामः लोकोत्तरबहुष्यावाप्तिकाम्यया सरस्वतीमाराध-

१. कवेरस्य जनको विद्वदग्रणीर्हीरमहाभागः गृह्णालवशावतसस्य
वाशीराजश्रीविजयचन्द्रस्य राजसमाया प्रवानपण्डितपदमलमकार्षीत् । तदानी-
न्तनेन मुप्रसिद्धेन नैम्यायिकमार्वभौमेनोदयनाचार्येणामी महाभागः वादाह्वे परा-
जितः । तत्पराजयावसादावसन्नहृदयो हर्षस्य जनको बाल्यकाल एव पञ्चत्वं
गतः । किन्तु प्रसुताया मरणवेलाया येष ज्येष्ठ पुत्र हर्षमाहूयादिदेश, 'जात !
यदि सुपुत्रोऽसि तर्हि मय विजेता स उदयनाचार्यं स्वयावश्य विजेतव्यः ।' इति
विचदन्ती ।

तावद् भा भारवेर्नानि यावन्माघस्य नोदय ।

उदिते नैपथे काव्ये क्व माघ क्व च भारविः ॥

तदास्वाद्यता क्षण सप्तर्षेर्विषयैरस्य कविशिरोमणेरभ्यन्दानन्दनित्यन्दि
विमपि सुधारसम्पादितं काव्यममृतं नाम । तया च :-

निषोष यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तयाद्विभक्ते न कृषा सुधामपि ।

मलः सितच्छत्रितस्रोतिसम्बल स राशिरासोन्महृष्टा मृत्युञ्जयलः ॥

अथ कौत्सिपण्डले सितच्छत्रित्वनिरुपणाद् एषकालवारः विपत्तौन्वयैषो-

पन्नतः । किञ्च :-

तदोजमस्तदशत स्थिताविमौ धृषेनि चित्ते कृदते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेदार्जतवात् तदा विधि कुण्डलना विषोरपि ॥११४॥

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलयूपमञ्जिरम् ।

तदैव यत्वा यत्नि सुधाम्बुधौ क्षयाति पशोभवरकुता विषौ ॥

दमयनया नयने वणेषमाह :-

मलिन मलिन विवृण्वतो, वृषतीमस्युदातो तदीक्षणैः ।

अपि क्षञ्जनमञ्जनाञ्चिते, विरवाते रविपर्वनुविधम् ॥

किञ्च :-

लोकेऽप्येवमस्तिवापि यथाचारः शृगारतान्तरभूषान्तरगतान्तमायान् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन सङ्गोभयन् बितनुता दिननुर्गर्भे कः ॥

महो कौटुम्भी यमवच्छेदयमुद्रुज्जिता । उद्रेकापि काचिदस्योद्रेकाधोपाः :-

निर्दीप्यते ह्रीविमुर स्वर्जश्र, धृत्वा विद्युत्तस्य मुख मृताय ।

सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे, कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ११५ ॥

दमयनया सौन्दर्यवर्गवर्नपुत्री अपि अस्य कवे विचक्षणैः सुनिपुण प्रणि-

भालनीया भवति :-

हृतसारमिवेक्षुमण्डल दमयन्तीवदनस्य वेपता ।

वृत्तमध्यविलि विलोक्यते धृतगम्भीरसगोखनीलिमा ॥१२५॥

दमयन्या नलवरकम्पूहा कौटुम्भीपूरतया वर्णवति :-

मनस्तु य नोदयति जातु यातु, मनोरय कष्टपय कथं स ।

वा नाम वाता द्विजराज ! वाणिप्रहाभिन्नाय कवयेदभिता ॥

नन यादृशी पदप्रयोगचातुरी सम्पन्ना हर्षकृतिषु परित्यक्ता, न तादृशी
कचिदप्यत्र दृश्यमवतरति । यद्यपि कचचित् कचचिदस्य पदशुष्पने अटिलताप्य-
वसारपति तत्तृते प्रागादिकीं धियम् । यथा :-

यितुमुद्युक्तोऽभवत् समारेजे च सर्वात्मना वागधिदेवता प्रसादयितुम् । यथाविधि अनु-
तिष्ठतोऽल्पवयसोऽप्यस्य अचिरेण कयाचन कालकल्पा वाग्देवताप्रसादात् प्रतिबन्धो
कारि लोकोत्तरचमत्कारिणी प्रतिभा । ततश्चाय निश्चिकाय कान्यकुब्जेदेवराज-
परिषदि गत्वा स्वर्षितुरयमन्तार विजेतुम् । लब्धावसरश्च दिष्टधा त ध्यजेष्ट
चतुरस्रतमेति ।

वाग्देवताराधनलब्धप्रसादप्रकर्षो ह्यमहामापो भूभुजो विजयचक्रस्य राज-
सभायाद्भूत राजस्तुतिनिरूपकञ्च पद्यमिदं पपाठ —

गोविन्दनन्दनतया च क्षुधिया च,

भास्विभूये कुस्त कामविष्य तरुण्य ।

अस्त्रीकरोति जगता विजये स्मर स्त्री-

रस्त्री जन पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥

विविधपदविन्यास चमत्कारपूर्वार्थविमर्शक पद्यमाकर्ण्य राजसभा कवि-
ममुपतितरा प्रशंसत । कान्यकुब्जाधीश्वरेण च कविरय सुभूष सवहुमान समा-
वृत । गच्छता कालेन च स राजपरिषदि सर्वाधिकलब्धप्रतिष्ठो विद्वज्जनगोष्ठी-
गरिष्ठो वरिष्ठश्च सजात । आसन्नाद स परा कोटि राजसम्मानस्य । ययासौ
स्वयमेव उपश्लोकयति —

ताम्बूलद्वयमासन च सभते च कान्यकुब्जेश्वरात्,

य साक्षात् कुस्ते समाविष्य परब्रह्मप्रमोदार्णवम् ।

यत्काम्य मधुर्वीय र्थयितपरास्तर्क्यु मस्योक्तय,

धो श्रीहर्षकवे कृति कृतिभूदे तस्यान्मुदीपादियम् ॥

एष सरस्वतीसमाराधनेत्यलब्धाऽसाधारणप्रतिभोऽसौ कान्तदर्शी कवि-
षट्पि नैपथीयचरितार्णववर्णन शिवशक्तिसिद्धि-साहसार्द्धबभू छन्द प्रशस्ति विजय
प्रशस्ति-गौरीर्वाङ्कुलप्रशस्ति प्रभूतीन योयमवर्षयण काव्यसबभान् ईश्वराभिसर्षि
खण्डनखण्डसाधर्यार्थविचारणाप्रकरणानि, धालौकिकान् श्रीर्वाणवाण्यलङ्कारभूतान्
प्रभूतान् सर्वनिबन्धान् न्यभास्वीत् तयापि बाध्यैय अस्य नैपथीयचरित प्रश-
स्तरैषु च खण्डनखण्डसाध यादृशी प्रशस्ति यशस्विता च अवगाहेते न तादृशी
मये प्रपन्था । संस्कृतकाव्यग्रन्थे तु नैपथीयचरितप्रमतीवोत्तरपदमलङ्कारोति
आविष्करोति च कवेरस्य कामवि लोकोत्तरा प्रतिभाम्, मुमुक्षुसललितपदविन्यास
नैपुण्यं, प्रगुणालङ्कारचमत्कारान्, अनन्यसमाशांश्चानुप्रासविस्मयान्, अनेना
वतीमन्त्रेण, नित्यमाञ्जोषमाघोस्ताम् । यदभिसर्ग्यव मन्नामहे युस्त्रमेशेन
वनाप्यभिपुक्तेन —

सावद् भा नारवेर्मानि यावन्नाप्य नोदयः ।

उदिते नृपये काव्ये एव माय. क्व च नारविः ॥

तदास्वाद्यता क्षणं सप्तर्षीविद्यमन्तरस्य ब्रविदिरोमशेरमन्दानन्दनित्यन्दि
विमपि मुषारवस्यहि काव्यमृतं नाम । तदा च :—

निषेय यस्य क्षितिरशिशुः कथास्तथादिपन्ते न बुधाः सुधामपि ।

मलः सितच्छत्रिणीतिमण्डलं त रत्निरासीन्महता महोऽम्बरः ॥

अत्र कीर्तिमण्डले सितच्छत्रिन्वितरुपाद् रमयालकारः सितक्षीरदयैर्गो-
पनतः । विज्ञः—

तस्योजसस्तयस्य स्थितादिवी वृद्धे चित्ते कृदते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेशकृतवात् तदा विधिः कुच्छरना विधोरपि ॥१॥१४॥

यदस्य यानाहु ब्रह्मोद्धत रज. स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।

तदेव क्त्वा पतिनं सुधान्धुषौ दधाति पक्षोभवदङ्गतां विधौ ॥

इमपन्थाः नयने वर्णयताहः—

मलिनं मलिनं विवृण्वती, पृथ्वीमस्पृशती तदीक्षणैः ।

अपि तञ्जनमञ्जनान्चिते, विवधानि क्षिप्रवर्द्धवियम् ॥

वि च—

लोकेश्वरेणवतिमानपि यशस्वर, शृषारसान्तरमुदान्तरमान्तमावात् ।

पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषूषञ्चरेत् ससोभयन् वितपता वितनूर्ध्वं चः ॥

महो कीदृशी यमकच्छतेममुद्दिष्टा । उल्लेखापि काविरस्योन्नेसणीयाः—

निलोपते ह्रोविमुष्टः स्वर्गं, भूत्वा विपुस्तस्य भूय मुखाग्र ।

सूरे तमप्रस्य कदापि पूरे, कदाचिदभ्रप्रपदभ्रगर्भं ॥३॥३३॥

इमपन्थाः सौन्दर्यवर्णनैर्गुणै अपि अस्य कवेः विवक्ष्यै. मुनिवृणं प्रणि-

भालनीया भवति :—

हृतमारमिबेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधमा ।

कृतमज्जितं स्निग्धमरे घृतमस्त्रोरहस्तेष्वलोदिया ॥२॥२७॥

दमयन्त्या नलवरणम्यूहा कीदृगुर्ध्वतया वर्णयति :—

मनस्तु यं नोज्जति जातु यातु, मनोरयः कण्ठपथं कथं त ।

या नाम बाला द्विजराज ! पाणिग्रहाभिलाष कथयेदभिता ॥

ननं यादृशी पदप्रयोगवातुरी सम्पन्ना ह्येवृत्तिषु परित्यक्ता, न तादृशी
स्वचिद्व्यय दृक्पथमवतरति । यद्यपि क्वचिन् क्वचिदस्य पदगुम्फने जटिलताप्य-
वसादपि सन्तते. प्रामादिके श्रियम् । यथा :—

देव पतिविदुषि । नयधराजगत्या निर्णयते न विमु न त्रियते भवत्या ।

भाय नल खलु तवातिमहानलाभो यत्नेनमुञ्जति घर कतर पुनस्ते ॥

तथापि तदनुप्राससचिवपदलालित्यवाहुल्यमन्तर्धत्ते तदखिलपदालिजालजाटिलम् ।
नून हृयंस्य पदविन्यासवस्तुरी सर्वात्कर्षत्वेन वरीर्षत्त इत्यत्र तु नास्त्येव काचित्
सशोति । अस्म्य काव्यावलीमनुवाचयत कस्य सहृदयस्य न जायते हृदय-
भग्नदानन्दतुन्दिलम् । दमयन्त्या विरहोन्माद कीर्तयन् कविवर प्राह —

कुह करे गुग्मेवमयोधन बहिरितो भुक्कुर च कुरुष्व मे ।

विशति तत्र यदेव विधुस्तदा सखि सुखादहित जहि त द्रुतम् ॥४५९॥

स्मरज्वरोन्मादप्रलापेन दमयन्त्या शशाकविगर्हणा कवे कवित्वचाराता-
चातुरीं निरतिशयाभिवास्यापयति ।

‘अयि विधु परिपृच्छ’ इति चतुर्यसंगत अष्टचत्वारिंशत्तम श्लोक-
चारम्य ‘इतिविधोक्तिविगर्हण’ इत्यन्त विधुविगर्हण विधुस्ते रसिकाना हृदय
खलु चञ्चलमत्कृतिसम्भृतम् ।

भानु वर्णयन् कविराह —

आदाय दण्ड सकलासु विदु, योऽय परिभ्राम्यति भानुभिधु ।

ज्वरौ निमज्जन्निव तापसोऽय, सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायम् ॥

सन्ध्या कीदृश्चास्तया चित्रयति —

काल किरातस्फुटपद्मकस्य, यद्य व्यथाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव सध्या रुषिराक्षपारा, ताराश्च कुम्भस्थितमौक्तिकानि ॥

कियद् हृदयावर्जक वर्णनम् ।

सर्वशास्त्रावगाहिद्विद्विरय सिद्धहस्तकविस्तकंकलायामप्यतितरा निष्णात
भासीत् । यथा च तस्य खण्डनखण्डलाद्याभिधाद ग्रन्थरत्नाद् विज्ञायते —
सन्दर्भोऽय वादिजनविजिगीषूषामत्यन्तहितावहितया तत्प्रबन्धान्तरखण्डसंन्येन
च परा स्याति प्राप । ग्रन्थोऽय खण्डनखण्डलाद्यम्, खण्डनलाद्यम्, लाद्यखण्डनश्चे
त्यादिविविधैरभिधानै प्रथित । तत्कपाटवपटीयसि सत्यप्यस्मिन् ग्रन्थे कवे कवित्व-
च्छटासम्पुट मुञ्जो मुरभियोगमिवादधाति । तद्यथा ग्रन्थारम्भ एव शक्ति
सस्तुयन् प्राह —

मानापनोदनविनोदनते गिरोशे, भासेव सहकुक्षितयोर्वचित तदिन्दो ॥

भेत्तु भवानिदञ्चित दुरित भवानि, नग्रीभवानि घनमद्भिस्सरोजयोत्ते ॥

शक्ति सम्बोध्य आह हे भवानि, तवाद्भिस्सरोजयो घन निरन्तर
नग्रीभवानि अयनत स्याम् । किं विशिष्टयोरद्भिस्सरोजयो मानापनोदनविनोद-

नते गिरीशे, तदिन्द्रोः तन्मौलिचन्द्रस्य भासेव ज्योत्स्नयेव उचितं यथा स्यादेवं
सद्रकुचितयोः उपजातसङ्कोचयोः प्रणिपातायोद्यते भर्त्तरि लज्जया चरणसङ्कोच-
स्तावदुचित एव । तत्र तदिन्द्रोः भासेवेत्युपेक्षा । दवीयस्यपि चन्द्रमसि सरोज-
सङ्कोचो नैदीयसि सुतरामित्युपेक्षोद्दीपनम् । किं कर्तुम् ? भवानिच्छितं दुरितं
भेत्तुम् । संसाराविधान्तसञ्चितकल्मषनिरासायेत्यर्थः । अथवाऽर्थान्तरमपि
ध्वनितम्भवति । हे ब्रह्माहृतोपदेशक ! त्वं भवानिच्छितं दुरितं भेत्तु भव-प्रभव ।
अहं तवाद्वाग्रसरोजयोर्नम्रोभवानि । गिरीशे—वादिनि, गिरामोशो गिरीश इति
व्युत्पत्त्या गिरीशो वादी । मानापनोदनविनोदनते वादित्वाभिमानलण्डनविनम्रे
सति, अहं भवानि = वादिदुरितभेत्ता भवानौत्थयः । अर्थात् तथा सर्वमुपदिशामि
यथा वादिजनानां दुरितं भद्रस्यतीति प्रत्यक्षतः स्वयं कृतां प्रत्याशंसां निदिशति ।

अथ बीतरागाणां तात्त्विकसिद्धान्तबुभुत्सूनाभेदद्रव्यप्रवृत्त्यौपमिकं मनन-
लक्षणं प्रयोजनमुक्त्वा रागिणामपि वादिबिजिगीषूणां विजयलक्षणं प्रयोजनं
दर्शयति :—

शब्दार्थनिर्वचनलण्डनया नयन्तः, सर्वत्र निर्वचनभावमलवंगवान् ।

धीराः ययोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा, लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुष्यम् ॥

हे धीराः ! कीरवदेतदुक्तं लण्डनमुक्त्वा लोकेषु दिग्विजयकौतुक-
मातनुष्यम्—विस्तारयत । सर्वत्र विवादपदेषु शब्दार्थनिर्वचनलण्डनया—शब्दार्थ-
निर्दिष्टि विधाय तत्लण्डनया—तदनुपपन्नद्रव्यवस्थापनेन, अलवंगवान् प्रौढाहङ्का-
रान् वादिजनान् निर्वचनभारं भूक्त्वं नयन्तः प्रापयन्तः सन्त इत्यर्थः । तदेतावता
अदुक्तस्य लण्डनस्य सर्ववादिदिग्विजयः फलमिति ध्वनितं भवति । कीदृशां गर्वोविनः
स्वप्रौढिचिह्नप्रापयिष्येव क्विनात्मप्रकाण्डपाण्डित्यप्रकर्षं एव सत्त्वत्र व्यक्तीकृतः ।
स्याम एव क्लृप्तः—

प्रत्यप्रग्निरिह क्वचित्त्वबिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया,

प्राप्तमन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् ललः खेतु ।

शब्दाराद्धगुह्यलघुवृत्तदृढप्रग्न्यः

समासादय—

त्वेनत्तर्करसोममज्जनमुखेष्वातञ्जनं

सञ्जनः ॥

- [लण्डनपञ्चाशं]

श्रीहर्षस्य काव्यप्रवाहे 'दार्शनिकच्छटाऽपि यत्र तत्र समुच्छलन्तीषु विरो-
धये । नैपधोयचरितस्य सप्तमः सर्गः तस्य दार्शनिकविदग्धतथोपप्राप्तः प्रोक्तः ।
बौद्धापरनामधेयस्य वैशेषिकाचार्यस्य कणादमुनेः शौण्डेयिर्वासात्प्रपुत्राणीय
यत्समुपस्तोत्रितं परिहासचुम्बितं विमपि यमस्युपयर्गं तत्र' इति वा ३५ अथ ३५ अथ ३५ अथ
येन ?

‘ध्वान्तस्य धामोह ! विचारणाया यंशोपि च धारु मतम्मत मे ।

ओलूकमाहु खलु दर्शनं तत् क्षम तमस्तत्त्वनिर्हणाय ॥ इति ॥

महाकवेरस्य किलाशुक्वित्वशक्तिमुद्दिश्यापि प्रचरन्ति नैके जनप्रवादा ।
तेष्वेक एवाऽत्र रसिकानां विनोदनायं पुरस्त्रियते —

एकदा कश्चिदनूचानोऽस्याशुक्वित्वशक्तिं परोक्षितुकाम वाममासाद्य
धवेरावासस्थानं, विलोक्य च ॥ खण्डनखण्डसाद्य प्रणयन्त इलोकमुखेनैव प्रकाम
व्याजहार —

तत्कंककंशविचारचातुरी किन्तुरीपवयसा विभाष्यते ।

आतुरीभवति यत्र मानस—

इति प्रश्नात्मकस्य पद्यास्यास्य समाकर्ण्य चरणप्रय, तदुत्तररूपेण चतुर्यपद स्वय-
मुदाजहार —

धातुरीप्सितमपाकरोति क ? इति ॥

अहो कीदृश हृदयाह्लादकभाशुक्वित्वशक्तिनिदर्शक प्रतिवचनम् ?

किञ्चिदस्य कवेस्तत्कंकशाल विषयप्रतिपादनपाटवञ्चापि प्रणिभालनी-
यम् —

खण्डनखाद्यकृता हर्षेण वितण्डाकया लक्ष्मीकृत्य तद्दुर्निरूपोद्देशं किय-
ञ्चकारत्वेन प्रदर्शित — “अथ सर्वास्तत्त्वे, सदसत्पक्षदोषाणामप्यसत्त्वाद् अनिर्वचनी-
यताऽप्यसती स्यादिति चेत्, न वयं पर्यनुयोग्या, साऽपि कृत्स्नप्रपञ्चपरसंबन्धा-
भिधेयमध्यविनिविष्टेव । परस्यैव तु व्यवस्थाया एव पर्यवस्यति निर्वचनप्रतिक्षेपाद-
निवचनीयत्वम् । विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसितायास्तेनाऽभ्युपेतत्वात् ।
तत् परकीमरीत्येदमुच्यते—अनिर्वचनीयत्व विश्वस्य पर्यवस्यतीति । वस्तुतस्तु
वयं प्रपञ्चसत्यत्वव्यवस्थापनविनिवृत्ता स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवलं
भरमबलमग्न्य चरितार्यां सुलभास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधनं दूषणव्यवस्थायां
विचारमवतार्यं तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति श्रमं कृपया तेषां भ्रातिमपनेतुं
तेऽपि कृतार्या भवन्तिवति न साध्वी भवता विचारव्यवस्था । भवत्कल्पितव्यवस्था-
यैव व्याहृतत्वादिति । अतएव अस्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिधियया पर्यनुयोगा
निरवकाशा त्वदध्यवस्ययव तद्व्यवस्थाया व्याहृतत्वोपन्यासात् ।” इति अनेन
सन्दर्भेण स्वपक्षस्थापनाहीना परपक्षविदलनमात्रावसानां वितण्डामाधित्या-
निवचनीयताया उद्देशं परानुग्रह इति ध्वनितं भवति । इति वि० ।

शिवस्वामी

महाकविः शिवस्वामी काव्यकलाकारेषु किमपि महनीयं पदमलङ्करोति । कविरयं जन्मना काश्मीरान् विनूयामास । जनकोऽस्य भट्टारकः स्वामी । राजनरङ्गिण्या, पर्यालोचनेनावगतं भवति यत् काश्मीराधिपते अवन्तिवर्मणः साम्राज्यकालेऽस्याविर्भावोऽभवत् । यद्यपि स्वयमयं शैवमतावलम्बी आसीत् परं पश्चान् चन्द्रमिश्राख्यस्य बौद्धाचार्यस्य प्रभावात् प्रेरणया खानेन बौद्धसाहित्यस्य अध्ययनं प्रसारदत्तं कृतः ।

कस्त १८९३ तमेऽब्दे अस्य 'कपिफणान्युदयस्य' प्रसिद्धकाव्यस्य प्रकाशनं सर्वतः प्राग् विठ्ठलरगौरीशङ्करमहोदयेन पाञ्चालीपविश्वविद्यालयद्वारा अभ्यासि ।

अस्य काव्यशैली अतिरमणीया । प्रौढोक्तिः, गाढपदबन्धः, चित्रकाव्यरचना चास्य वैशिष्ट्यम् । तथा चोक्तं केनचित्कविना .—

प्रौढोक्त्या गाढबन्धेन, विश्रकाव्यचमत्कृतैः ।

द्रुपं कविमदं युन्वन् शिवस्वामी स्वयं वभौ ॥

राज्ञोऽवन्तिवर्मणः काल एवास्य कालोऽवधार्यते । शिवस्वामी, आनन्द-वर्धनः, रत्नाकरश्च सर्वेऽमी कवयः समसामयिका एव ।

मुक्ताब्जः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।

प्रथा रत्नाकरदद्यात् सांभ्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

वस्तुतः काश्मीरस्येतिहासे कालोऽयं साहित्यकलावृक्षा स्वर्णयुग एव प्रस्थापते ।

यद्यपि मध्यकाले शिवस्वामिनोऽस्य काव्यनिचयो विस्मृतिपथं गतोऽभवत्, परन्तु यत्रतत्र सुभाषितग्रन्थेषु अस्योद्धरणदर्शनम् कवेरस्य प्रतिदिग्, गौरव, प्रतिष्ठान्त्र सूचयति ।

मम्मटाचार्येण ध्वनि व्यावृण्वता तदुदाहरणत्वेन शिवस्वामिन एव श्लोकाश उद्धृतः— 'उल्लासकालकरवालमहाध्ववाहम् ।' इति ।

कपिफणान्युदयाख्य महाकाव्यं विंशतिसर्गैरूपनिबद्धम् । अत्र हि दक्षिण-जनपदाधिपतिना कपिफणाख्यनृपेण ध्यावस्तोनीपो युद्धे पराजितः । पराजितेन प्रतेन-

जिता भगवतो बुद्धदेवस्याराधना कृता । तद्भक्तिप्रसङ्गेन बुद्धेन स्वयमाविर्भूय स
कपिकण पराजित । इत्येवमात्रं कथावस्तु । परन्तु बाव्यालङ्कारणार्थं मलयपर्व-
ण-कुसुमावधय-जलक्रीडा-सूर्यास्त-चन्द्रोदयादिवर्णनभित्तैर्पुण्येन कृतम् ।
तत्र अष्टादशतमे सर्गे चित्रकाव्यं विरचितम् । एकोनविंशतितमे च भगवतो
बुद्धस्योपदेशा अतीव भार्मिकं शान्तरससम्प्लुतं विविधपद्यैर्निबद्धा । प्रत्येकस्य
सर्गस्यान्ते च 'शिव'पद्यं सन्निवेशितम् । तावता काव्यमिदं 'शिवाङ्ककाव्य'नाम्ना
प्रथितम् ।

नाऽत्र मात्रयाऽपि सन्देहलेशः यदनेन कविपुङ्गवेन स्वप्रतिभाप्रभावेण
बौद्धसाहित्यमनुप्राणितमिवाकारि । अनेन कालिदास-भर्तृ-मेष्ठ-दण्डिप्रभृतिमहाकवि-
काव्यानामनुशीलनं गाढतया कृतमवभाति । यथा चायं स्वयमेव व्याजहार—

विदितघट्टकथार्यञ्चित्रकाव्योपदेष्टा,
यमककविरगम्यश्चास्तन्दानमानी ।
अनुकृतरघुकारोऽम्यस्तमेष्ठप्रचारो,
जयति कविरुदारो दण्डिदण्ड शिवाङ्क ॥२०॥४७॥

अस्य कमनीयकाव्यकलाऽपि प्रणिभालनीया । सूर्यास्तं वर्णयन्नाहः—

प्रणतिपरायणा परिकलय्य विनापचये,
परिणतिमीयिवाप्तमभिसन्ध्यमशीतकरम् ।
करपुटकुङ्मलानि नियमेन दधे, जनतां,
नहि महता क्षयेऽपि गुणगौरवमेति हतिम् ॥११॥१८॥

श्रुतुवर्णनमपि सत्स्वस्थं हृदयावर्जकम् —

'नयकदम्बकदम्बकसन्तत-प्रसवनीयवनीयकपट्पद' ।

अट्टततोयततो यशसे नगो भुवि भुजङ्गभुजङ्गलितापवम् ॥८॥३६॥

प्रववृते परितः परिचुम्बिन् कुसुदकाननमुन्मदरागवत् ।

शिशिररदिममुखेन शरत् प्रिया विलसदङ्गुलदशकुशोभिना ॥८॥४२॥

पद्मगुप्तः

(क्रैस्त १०००)

पद्मगुप्तनामाऽयं महाकवि परिमलनाम्नाऽपि स्मर्यते । केचिदमुमभि-
नवकालिदास इत्यपि वदन्ति । कविरपे धारानगर्या महाराजभोजराजस्य पितृव्य-
चरणदाक्षपतिराजदेवस्य सभापण्डित आसीत् । पञ्चत्वं गते हि दाक्षपतिराजदेवे
भोजराजस्य जनकं सिन्धुराजो धारानगर्या राज्यपदेऽभिषिक्तः । सिन्धुराजोऽयं
कुमारनारायण इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धः 'नवसाहस्राङ्कु' इत्युपाधिना विभूयितः ।

कविवरेण पद्मगुप्तेन सिन्धुराजमुद्दिश्य नवसाहस्राङ्कुचरिताख्य महा-
काव्य प्राणायमः । एतत्काव्यपर्यालोचनेन अस्म्य कवे बाध्यकलाकौशलं, प्रौढा च
रचनाचातुरी व्यक्तीभवति । पद्मगुप्तोऽयं एकादशशताब्द्या जातः सम्भाव्यते ।
सुभायितादिग्रन्थेषु बृहवस्तादृशांशे इलोका पद्मगुप्तकृतित्वेनोपलभ्यन्ते ये 'नवसाह-
साङ्कु'काव्ये न दृग्गोचरीभवन्ति । तेनानुमीयते यदन्येऽपि केचन सन्दर्भा अनेन
विरचिता स्युरिति । परन्त्वद्यत्वे ते नोपलभ्यन्ते ।

काव्यमिदं अष्टादशसर्गैरुपनिबद्धं विभिन्नछन्दोभिर्गुम्फितं १५०० मितं
श्लोकं सवलितम् । पद्मगुप्तस्य काव्यशैली वेदभीविभूयितास्तीव मनोहरा ।
कविरयं कविकुलगुरो कालिदासस्य सरणिमनुहरति भूम्ना ।

नवसाहसाङ्कुचरितस्य रचना शृङ्गे १००५ तमे शतके सम्पन्ना । राजा
सिन्धुराजो नागानां महारिषु वज्राङ्कुशनामानं नृपं पराजित्य नागराजशङ्ख-
पालस्य राजकुमारीं शशिप्रभामुपयेमे । तद्वर्णनं कवित्वपूर्णं विधाय राज्ञो विशद
चरित्रं समुद्दिष्टम् । अस्य काव्यरसोऽपि रसिकैरास्वादनीयः —

एव निसर्गमधुरेण सुधारसंकनिष्यन्दिना फणिवयूरयवा हसन्ती ।
चन्द्राशुना कुमुदिनीव विनोद्यतप्ता होनकलमा मरपतवचसा बभूव ॥

परस्परस्पर्द्धा विलाससम्पदा त्रयं भवत्स्वामितया विकल्प्यते ।
मरत्वतो वा रमणी रमाऽथवा कलत्रमर्द्धेन्दुविभूषणस्य वा ॥

नमस्य काव्यकला प्रशस्तनीया भवति, अलङ्कारपूर्णा च । वियमा-
लङ्कारं वियत्सोन्दर्यणोपनिबध्नाति —

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥

भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे, क्षेमेन्द्रस्थौचित्यचर्चायां, मम्मटस्य
काव्यप्रकाशे, वर्धमानस्य गणरत्नमहोदधौ च पद्मगुप्तस्य पद्यानामुल्लेख एवास्म्य
कविपुङ्गवत्वं ग्राह्यति ।

पाजक. परिडतराजः

कविबरोऽय कुत्रत्य कदा चाऽभूदिति सर्वमविदितमेवाद्यावधि । परमस्य
काव्यकलाप्रतीव मनोज्ञा हृदयङ्गमा चेति बहुत्र सुभाषितग्रन्थोद्धृतरस्य पद्यं मुतरा-
मवगतं भवति । कविबरोऽयमन्योक्तिकुशल वक्रोक्तिपण्डितश्च । तद्यथा—

कय स वन्तरहित सूर्य सूरिभिरुच्यते ।

यो भीनराशि भुक्त्वंव मेव भोक्तु समुद्यत ॥

यव क्रीडति क्व चरति क्व करोति वृत्ति,

वारि क्व नाम पिबति स्वर्पित क्व नाम ।

इत्थ मृग निपराधमबाधमान,

व्याधोऽनुधावति वधाय धनुर्दधान ।

हेमकार ! मुमिये नमोऽस्तु ते, बुस्तरेषु बहुज्ञ परीक्षितुम् ।

काञ्चनाभरणमश्मना सम भस्वयेतदधिरोप्यते तुलाम् ॥

सन्धिविग्रहकालज्ञ कृतकृत्योऽपि पाणिनि ।

परप्रत्ययकारीति भवता नोपमीयते ॥

उपसर्गा क्रियायोगे पाणिनेरिति सम्मतम् ।

निष्क्रियोऽपि तवाराति सोपसर्ग सता कथम् ॥

तव शत्रुश्च भवौश्चैव द्वय ध्याकरणायते ।

स निपातोपसर्गभ्या त्व गुणागमवृद्धिभि ॥

असत्कविप्रणीताना श्लोकानामिव ते द्वियाम् ।

क्लिष्टार्थसन्धिवृत्तीना निपाता स्यु पदे पदे ॥

प्रायेण सर्वं पश्यन्ति विपरीत विनश्वरा ।

यस्व काञ्चनगोरोऽपि काल एवासि विद्वियाम् ॥

त्वया सह विरुद्धाना कुत कुशलता कुले ।

धासो हि निपत तेषा धने कुदा-सताऽऽकुले ॥

विरोधात्तव शत्रूणां ज्ञात सौगत-दर्शनम् ।

विग्रहेण क्षणमङ्गित्व सर्वाङ्गेषु च शून्यता ॥

चाराणस्यामसीवारा नीवाद्यनमुत्पिते ।
 नवाञ्जामनिपणस्य चारा. स्नातस्य धान्तु मे ॥
 लक्ष्मीपङ्ककलङ्कितः परिमितदमाखण्डपिण्डीमुजो,
 गर्वग्रन्थिषितस्तुर्लरवयवैर्नैप्यकन्याभृतं ।
 एते कीदृश ईश्वरा कुपतय किं वाञ्छया चाचंया,
 मरुग्रैलोक्यविलक्षण फलतु न सत्य स एवेश्वर ॥
 स्वजनवसतेनि सून्याराच्छलेन बलेन वा,
 लम्बु विरचयन् गेहं भूमेस्तलेन दलेन वा ।
 विदधदनुलं प्राणप्राण फलेन जलेन वा,
 वनभुवि कदा त्वा दून्योज्ज्वलनेन सलेन वा ॥
 पूजापद्मपरम्परापुलकितो पाण्ड्यो. परं पेलवो,
 पुण्यो पातरिषापपटनषट् पृथ्वीं प्रपन्नो प्रघाम् ।
 प्राय. पर्वतपुत्रिकापूयुषटं वस्त्ये पुरा पुरितो,
 पादो पण्डितपाजक वक्ष्यते. प्रोत्था पुरः पश्यतु ॥

प्रणयपाशे निपतित । परिणीता च सा तेन, तया सह विहरता च नवीन
वयस्तत्रैव द्यतिवाहितम्—'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीत नवीन वय ।'
इति । बाह्ये च पुन स वाराणसीकृत यत्र पण्डितं स यलु सापमान जाति-
ग्रहिण्युत तिरस्कृतश्च बहुश तस्य यवनजासम्पर्कपरिभ्रष्टत्वात् । ततोऽतीव
विषण्णविग्रमना स गङ्गातिष्ठ गत, गङ्गाप्रशस्तिमुपलोकयितुञ्चारेभे, सोपान
आम्नो निविण्ण प्रशस्तिप्रपञ्चेनास्य भगवती भागीरथी अपि प्रसन्नता गता ।
प्रतिदलोक्येकैकं सोपान प्रवाहपूरेणाप्लावयन्ती द्विपञ्चाशन्मिता सोपानपर-
म्पराभाप्लाव्याम्नन पण्डितराजमपि निजाङ्गमन्ञ्चकारेति । सेयमनवद्यपद्या-
वली 'गङ्गालहरी'नि नाम्ना प्रसिद्धि गता द्विपञ्चाशच्छन्दोभिर्नियद्वेति ।

अपरेऽत्र किञ्चिद्विप्रनिपद्यन्ते । ते कथयन्ति यत् स गङ्गारोषसि गङ्गापारा-
धमान प्रावृषेण्यवारा प्रपूरप्रवाहपतितो निमग्न्येति ।

पण्डितराजो जगन्नाथ स्वयमेवात्मानं परिचाययति प्राणाभरणे—

तंलङ्गान्वयमङ्गलालम् महालस्मीदयालालित,

श्रीमत्पेरमभट्टमनुरनिश

विद्वल्ललादन्तप ॥

न याचे गजालि न वा माजिराजि, न वित्तपु सक्किमंदीया कदाचित् ।

इय सुस्तनी भेस्तकन्यस्तकुम्मा एवङ्गी कुरङ्गीदुगङ्गीकरोतु ॥

अपि च —

यवनी नवनीनकोमलान्नी शयनीये यदि लम्पते कदाचित् ।

अवनीतलमेव माधु मध्ये न वनी माधवनी विलासहेतु ॥

इति निशम्य निवण्य च निपुण कया सा दिल्लीश्वरेण शाहपहानेन
पण्डितराजाय सहर्षं पुरस्कृता ।

यदा लैवङ्गिका दुर्देववशादतर्कैर्नतात् सहसा रुग्णता गता सती
पण्डितराजं परित्यज्य यमराजमाग्लिङ्ग, तदा स कराव जनभ्रवज्जपानममुम-
सहिष्णुवाप्यगद्गद विल्लाप —

लून भतमतङ्गजं वियदपि च्छिन्न तुपारादिते,

सिप्प ग्राम्मजमानुतोदणकिरणैमस्मीकृत काननम् ॥

एषा कोणगता मुहु परिमलैरामादयन्ती दिशो,

हा कष्ट ललिता एवङ्गलतिता दावाग्निना दह्यत ॥

स्वर्गगता एवङ्गीमुपालम्भयति भमंमेदिमि पद्यवियासं —

निवाणमङ्गलपद त्वरया विद्वन्त्या मुक्ता दयावति । दयापि किल त्वयाऽग्नौ ।

यन्मा न भामिनि । निमात्र्यसि प्रभातनीशरविन्दमदमङ्गिमदं कटाक्षं ॥

पण्डितराजः जगन्नाथः

(१६६०-१६८०)

१—परिचयः, २—पण्डितराजपदवी, ३—पण्डितराजस्य ग्रन्थाः,
४—पण्डितराजस्य काव्यकला ।

परिचयः

कवित्वकलायां पण्डितराजो जगन्नाथः कालिदासं विहाय अखिलानितरात्
कवीश्वरानतिशेते इति ऐकमत्येनाभिमन्यन्ते भार्मिकाः सर्वेऽपि काव्यरसिकाः ।
कदाऽभूत् कतमञ्च भूभागं स्वजनुषा विभूषयामास, इत्यत्र यद्यपि मतानि भूम्ना
भिद्यन्ते, तथाऽपि पण्डितराजः कंस्तोयसप्तदशतमाब्दां विराजते स्मेत्यपेतशङ्कम् ।
तद्विषये एतावन्तः प्रवादाः प्रचरन्ति यत्तेषु सत्पासत्यनिर्णयोऽतिदुष्करः, तदुपपत्ति-
साधनाऽसौलभ्यात् । केचन व्यवतिष्ठन्ते यज्जगन्नाथः तैलङ्गदेशावामतः जयपुरे च
तेन काचित् पाठशाला सस्थापिता । एकदा कश्चित् काजी जयपुरे जयपुरनि-
वासिनोऽखिलान् पण्डिताश्च शास्त्रार्थमाहूतवान् । काजीमहोदयस्याह्वानमूरीकृतुं
न कोऽप्यन्यः शशाकः पण्डितराजं विहाय । जगन्नाथेनैव मुस्लिमधर्मपुस्तकान्यधीत्य
स काजी चतुरस्रतया पराजितः । निशम्य वृत्तान्तमिदं दिल्लीनृपः जगन्नाथमाहूय
तस्मै राज्याश्रयं प्रदत्तवान् । दिल्लीया निवसन् स कस्याश्चिन्मुस्लिमकन्यायाः ।

१. प्रचरति च अस्मिन् विषये एका दन्तकथा यदेकदा पण्डितराजः
शाहजहानेन सह शतरञ्जनमाशीडन्नासीत् तदा पिपासार्तो जलं ययाचे । काचि-
त्सर्वज्ञानाग्नी कन्या सलिलपूर्णं स्वर्णकलशं शिरसि न्यस्य तत्रायाता । तस्या
सौन्दर्यमनुपमं लावण्यञ्च ससङ्केतमुद्दिश्य नृपतिः पण्डितराजमुवाच, वरे ! वर्णं
तावदस्या लावण्यलुलिता रूपसम्पत्तिम् । सोऽपि सस्मेरं ता वर्णयन्नाहः—

इयं मुस्तनी मस्तकन्यस्तुम्भा नुसुम्भारणं चारुचेलं वसाना ।

समस्तस्य लोवस्य चेत् प्रवृत्तिं गृहीत्वा घटं न्यस्य यातीव भाति ॥

यद्यमिदमाकर्ष्यं शाहजहानः अनितरां प्रसीदन्नाह, वरे ! वर्णेन दिनरां
हृदयाह्लादि तावद्, वृणु यथेच्छं पुरस्कारम् । पण्डितराजोऽपि पुरस्कारस्मेन
वृणान् आहः—

प्रणयपाशो निपतितः । परिणीता च सा तेन, तया सह विहरता च नवीनं वयस्तत्रैव स्थितिदाहितम्—“दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीन वयः !” इति । आर्द्रवपे च पुनः स वाराणसीद्वतः यत्र पण्डितः स खलु सापमानं जाति-वहिष्कृतः तिरस्कृतश्च बहुशः तस्य यवनजासम्पर्कपरिभ्रष्टत्वात् । ततोऽतीव विषण्णविभ्रमनाः स गङ्गातटे गतः, गङ्गाप्रशस्तिमुपश्लोकयितुञ्चारेभे, सोपान आभरणो निविण्णः) प्रशस्तिप्रपञ्चेनास्य भगवतो भागीरथी अपि प्रसन्नता गता । प्रतिश्लोकैकैकं सोपानं प्रवाहपूरेणाप्लावयन्ती द्विपञ्चाशन्मिता सोपानपरम्परामाप्लाव्यान्तः पण्डितराजमपि निजाङ्गभानञ्चकारेति । सेयमनवद्यपद्या-वाली ‘गङ्गालहरी’ति नाम्ना प्रसिद्धा गता द्विपञ्चाशच्छब्दोभिनियदेति ।

अपरेऽत्र किञ्चिद्विप्रतिपद्यन्ते । ते कथयन्ति यत् स गङ्गारोषसि गङ्गामारा-धमानः प्रादुष्येयवारां प्रपूरप्रवाहपतितो निमग्नश्चेति ।

पण्डितराजो जगन्नाथः स्वयमेवात्मानं परिचाययति प्राणाभरणे—

तैलङ्गान्वयमङ्गलालय-महालक्ष्मीदयालालितः,

श्रीमत्पेरमभट्टसुनुरनिशं

विदुल्ललाटन्तपः ॥

न याचे गजालि न वा बाजिराजि, न वितेषु सक्तिर्मदीया कदाचित् ।

इयं सुस्तनी भस्तकन्यस्तपुम्मा लवङ्गी कुरङ्गीदुगङ्गीकरोतु ॥

अपि च —

यवनी नवनीनकोमलाङ्गी शयनीमे यदि लभ्यते कदाचित् ।

अवनीतलमेव माधु मन्ये न वनी माधवनी विलासहेतुः ॥

इति निवाम्य निर्वर्ण्य च निपुणं कन्या सा दिल्लीश्वरेण शाहजहानेन

पण्डितराजस्य सहर्षं पुरस्कृता ।

यदा लवङ्गिका दुर्देववशादतर्कोपनतात् सहसा रुग्णता गता सती पण्डितराजं परित्यज्य यमराजमालिलिङ्गं, तदा स वराह अनभ्रवज्रपातममुम-हिष्णुर्वाष्पगद्गद विललापः—

लून भक्तमतङ्गजं, वियदपि चिठ्ठन्न तुपासार्दितं,

मिष्ट शोष्मज्जमानुतीक्ष्णविरणंभंस्मीवृतं वाननम् ॥

एषा कोणयता मूढः परिमलैरामोदयन्ती दिशो,

हा कष्टं ललिता लवङ्गलनिका दावामिना दह्यते ॥

स्वर्गगता लवङ्गीमुषालम्भयति भग्नभेदिभिः पक्षविन्यामैः —

निर्वाणमङ्गलपद त्वरया विदन्त्या मुक्ता दयावति ! दयापि किल त्वयाऽस्ती ।

यन्मा न भामिनि ! निगालयसि प्रभातनीलारविन्दमदमन्निमदं कटाक्षं ॥

सन्तुष्टः कमलाधिपस्य कवितामाकर्ण्य तद्वर्णनम्,

श्रीमत्पण्डितराजपण्डितजगन्नाथो व्यधासौदिवम् ॥

[प्राणामरणे ५२]

पण्डितराजपदवी

पण्डितराजपदवी चानेन दिल्ल्यधिपते शाहजहानप्रसादाल्लब्धेति तल्लेखे-
नैव विज्ञाप्यते । तथाहि —

“मूर्तिमतेव मवाबासकलानस्य प्रसादेन द्विजकुलसेवाहेवाकिवाद्मन
कायेन मायुरकुलसमुद्बुना रायमुकुन्देनादिष्टेन सार्वभौमश्रीशाहजहानप्रसादा-
धिगतपण्डितराजपदवीविराजितेन तैलङ्गकुलावतसेन पण्डितजगन्नाथेनासक-
बिलासालयेयमाख्यायिका निरमीयत ।”

पण्डितराजेन वर्णितो दाराशाहोऽस्यैव शाहजहानमहोभुजो ज्येष्ठ सूनुरा-
सीदिति तु सुबिदितमेव ।

अलङ्कारालङ्कारभूते स्वविरचिते रसगङ्गापरे च स स्वकीयगुरुगणमपि
गणयति —

श्रीमज्जानेन्द्रभिसोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्च ,
काणादीरासपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्राववेदीत् ।
देवादेवाप्यगोष्ट स्मरहरनगरे शासनं जमिनीयम्,
शेषाङ्गुप्रान्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो य ॥

पापाणादपि धीमूय स्थन्दन्ते यस्य लीलया ।

त वन्दे पेरुभट्टाख्य लक्ष्मीकान्त महागुरुम् ॥

पेरुभट्टोऽस्य जनकः जननी च लक्ष्मी देवीति ।

बागदेवताराधनप्रसादाद् यो धरो लब्धः सोऽघोऽङ्कितपद्ये निबद्ध —

आधुन्देश विचरेर्मां कुरु परवादनिर्जये शङ्काम् ।

स्वीकुरु धरमेव मे व्याकुरु भो वत्स शास्त्राणि ॥ इति ॥

एतद्वरप्रसादेन जगन्नाथ अतितरां प्रतिदि गतः । एकदा तस्य ह्यर्चि
धवणविपमीकृत्य दिल्लीश्वरस्त निमन्त्रितवान् दिल्लीमलङ्कृतं निजागमनेन । पर
स तदुत्तरे निम्नाङ्कित पद्य प्रेषितवान् स्वयं न गतवान् —

शीतार्ता इव सकुचन्ति दिवसा नंबाम्बर शर्वरो,

शीघ्र मज्जन्ति बिष्ट्व हृतभुवशोणङ्गतो भारहर ।

स्वच्छानङ्गहृतानभानि हृदये सोमन्तनीनां गत,

नारमाव चमन न वा युवतस्य कुत्र व्रजामो वयम् ॥

अनेन पद्येनैतत्त्वनुमीयते यदा जगन्नाथ दिल्लीङ्गत तदाऽविवाहितोऽभू-
दिति । शाहजहानशासनकाले च स विराजते स्म राजससदि । शाहजहानसाम्राज्य-
समयश्च एतत्सप्तदशशतकदेशीय । एष एव समय पण्डितराजस्यापीति
निश्चितम् ।

पण्डितराजस्य ग्रन्था

- (१) पीयूषलहरी—गङ्गालहरीति वा, द्विपञ्चाशत्पद्यनिबद्धा मति-
माप्यसंभूता मनोहरा च गङ्गाप्रशस्तिमभिलष्य प्रणीता ।
- (२) सुधासलहरी—द्वात्रिंशत्पद्यैरलङ्कृता सूर्यप्रशस्तिमालम्ब्य रचिता ।
- (३) अमृतलहरी—यमुनाप्रशस्तिमुद्दिश्य केवलमेकादशश्लोकैर्गुण्जिता
लघुनिकाया ।
- (४) कदनालहरी—चतुषष्टिपद्यैरलङ्कृता विष्णुदेवप्रशस्तौ विर-
चिता ।
- (५) लक्ष्मीलहरी—एकचत्वारिंशत्पद्यनिबद्धा लक्ष्मीप्रशसाया प्रणीता ।
- (६) यमुना (गद्यात्मिका)—न सम्प्रति लब्धप्रचारा । रसगङ्गापरे-
ऽस्या उद्धरणद्वयमुपलभ्यते केवलम् —
सनयर्मनाकगवेषणालम्बीकृतजलधि जठरप्रविष्टहिमगिरिभुजाय-
मानाया भगवत्या भारत्या सखी" इति ।
किञ्च, "रविकुलप्रीतिमावहन्ती नरविकुलप्रीतिमावहति । अवा-
रितप्रवाह-सुवारितप्रवाहा" इति ।
- (७) आसक्तविलास —आसक्तस्तानस्य प्रशसायामुपनिबद्ध ।
- (८) प्राणाभरणम्—कामरूपाधिपते प्रशसाया त्रिपञ्चाशत्पद्यात्मको
निबन्ध ।
- (९) जगदाभरणम्—उदयपुरमहाराजस्य राणाकर्णसिंहस्य सूनो
राजकुमारजर्गत्सिंहस्य प्रशसाया विरचितम्, इति तदन्तिम-
श्लोक^१पर्यालोचनादवगम्यते ।

१ धाराणाकल्किर्जनन्दनजयसिंहप्रभो वर्णनम्,

श्रीमत्पण्डितराजमत्कविजगन्नाथा व्यनानीदिदम् ॥

इति महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारीणतैलङ्गकुलावतसथीपेरम-
मट्टगुरैस्तनयेन विनिर्मित जगदाभरणस्य जगत्सिंहवर्णनम् ।

- (१०) चित्रमौमासारखण्डनम्—श्रीअप्पयदीक्षितविरचितस्य चित्रमौमासारग्रन्थस्य खण्डनरूपम् ।
- (११) मनोरमाकुचमर्दनम्—सिद्धान्तकौमुदीटीकात्मकस्य स्वयं भट्टोजिदीक्षितविरचितस्य मनोरमाख्यव्याकरणग्रन्थस्य खण्डनरूपम् ।
- (१२) रसगङ्गाधर—श्रीजगन्नाथविरचितोऽपूर्णो ग्रन्थः, पण्डितराजस्य साहित्यमामिकतायाः, तर्ककौशलस्य, विचारचारुतायाः, अलङ्कारशास्त्रप्रावीण्यस्य च परिच्छेदकोऽपूर्वो ग्रन्थः । यत्र कवितत्त्वज्ञेनामुनोदाहरणान्यपि स्वरचितान्येव प्रदत्तानि । उक्तञ्च तत्रैव रसगङ्गाधरे —

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।
किं सेव्यते सुमनसां मनसाऽपि ग्रन्थं कस्तूरिकाजनेनशक्तिभूता मृगेण ॥

- (१३) भामिनो विलास—एतदन्तर्गता विषया खलु, प्रस्तावविलासः, शृङ्गारविलासः, करुणाविलासः, शान्तविलासः, अन्योक्तिमुक्तालता चेति ।

इमे चास्य प्रसिद्धा ग्रन्थाः, ये ह्यस्यालङ्कारोदाहरणानां महारत्नजनिका एव विभाष्यन्ते । प्रायशः रसगङ्गाधरे उदाहरणत्वेन समुद्भूता इलोका एव एव ग्रन्थेभ्यो गृहीताः ।

पण्डितराजस्य काव्यकला

पण्डितराजस्यान्योक्तयः गर्वोक्तयश्चातोव प्रसिद्धाः सहस्रद्वयद्वयाङ्गाविषादकाव्यकलाविलासपुरस्सरभाववैचित्र्यचित्रितत्वाद् विद्वज्जनानां रसभरणतां याता श्रवणयोः पीयूषरसनिध्यन्दिन्योऽनन्यतामान्यरूपेण समुत्पत्तिस्तथा ।—

धुर्यैरपि मायुर्वर्द्धाक्षरीरेक्षुमाक्षिबन्धुधानाम् ।

धनञ्जय माधुरीयः पण्डितराजस्य कवितायाः ॥

रमल्लिनी मल्लिनीकरोति चेतः, विधिति यक्षरवहेलितान्नभ्रं ।

प्रणिशतसङ्ख्यं प्रणिशतं प्रणति भण्डु विरायुषो मिलिदा ॥

[भामिनी० प्रस्ता० वि० ८]

हे कवे विदुः । यदि अरतिवास्तवानादरं धुर्यैः तर्हि विपारो न विधेः ।
धुर्यैः नाम ते मूर्खाः । भयंता रतिरा विरायुषो भवन्तु, ये तवाद् कविपति

सवदा । मूर्खाणांमादरेणापि किमिति भावः, मूलजनकृत आदरो निरादरादपि निवृष्टतर इति भावः ।

पाटीर तव पटीयान् क परिपाटीमिमामुरोक्तुम् ।
यत्पिपतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोपि परिमलं पुष्टिम् ॥
नीरक्षीरविवेके हसालस्य त्वमेव तनुये खेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनाऽयं कुलवत पालयिष्यति क ॥

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गाः,
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति ।
सङ्कोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो,
मीनो न हन्त कतमा गतिमभ्युपेतु ॥

क्षीणवित्ते राजानि उपसेवका त परित्यज्य गच्छन्ति । तस्मात्प्रालम्बिन-
स्तदनुरक्ता जना इव यान्तु नामेति भावः ।

किं खलु रत्नरेतं किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते ।
सलिलमपि यत्र तावकमणवः । वरुण प्रयाति तृपितानाम् ॥

हालाहल खलु पिपासति कौतुकैर्न,
कालानल परिष्वचुम्बिपति प्रकामम् ।
ध्यालाधिप च यत्तते परिरब्धुमद्धा,
यो कुजन वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥

लोलालुष्कितशारदा पुरमहासपदभराणां पुरो,
विद्यासवमविनिगलत्कणमुषा वल्गन्ति चेत्पामरा ।
अद्यदेव फणिना दकुन्तशिशवो दन्तावलानां दाशा,
सिंहानां च मुखेन मूधसु पदं धास्यन्ति शालावृक्षाः ॥

किञ्च—

कस्मादिदुरसी धिनोति जगतीं पौयूषगर्भं करं,
कस्माद्वा जलधारयं धरणीं धारापरं तिञ्चति ।
भ्राम भ्राममय च नन्दयति वा कस्मात् त्रिलोकीं रवि,
साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्ष भन ॥
येन शंशवपदे मदेभराङ्गण्डसीम नखरंविखण्डितम् ।
यौवनोत्सवमवाप्य केसरी नेष्टु दशयतु सोऽयं पौष्टयम् ।

येनाप्त कमलाविलासकमले विञ्जल्पपानोत्सवो,
यो लीला वितनोति नाभिनलिनोत्सङ्गे तथा शार्ङ्गिण ।
तस्य स्यात्कुसुमान्तरे मधुलिह कुप्राप्यहो न स्थिति-
न प्रीतिर्न रतिर्न केलिसमयो नो विस्मयो न स्मय ॥

महाणि । भा कुरु विषादमनादरेण,

भास्वर्यमग्नमनसा^१ सहसा खलानाम् ।

काव्यारविन्द-मकरन्द-प्रयुक्ताना-

भास्येषु चास्यसितमा कियतो विलासान् ॥

अपि च —

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमय वामाधरमुघा,

कदाचित्केपाञ्चिन्न खलु विदधीरग्रपि मुदम् ।

ध्रुव ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो,

न घेषामानन्द जनयति जगन्नाथमणिति ॥

‘अन्या जगद्धितमयी मनस प्रवृत्ति-

रग्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।

लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरास्तहृद्या,

विद्यावता सकलमेव गिरा दधीय ॥

स्थितिं नो रे दध्या क्षणमपि मदाग्वेषण सखे !

गजश्रेणीनाथ । त्वमिह जटिलाया वनभुवि ।

असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-

गुरुप्रावप्राम स्वपिति गिरिगर्भे हरिपति ॥

प्रारम्भे कुसुमाकरस्य परितो यस्योत्तसन्मञ्जरो-

पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रश्मस्तानातनोत्सवान् ।

तस्मिन्नद्य रसालसाखिनि कृपा देवाह्वयामञ्ज्वलि,

त्वञ्चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक । विनय नीचस्त्वद्योऽस्ति क ॥

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खल-

त्परागमुरभीष्टते पयसि यस्य यात वय ।

■ पत्वञ्जले मिलदनेत्रभेकाकुले

भरालकुन्नायक वयस्य रे वय वसन्ताम ॥

१ पद्यस्मिन् वद्वे पाठभेदा । यथा ‘भास्वर्यमग्नमनसाम्, भास्वर्य
भूजमनसाम्, चास्यनितमाम् यास्यनितमाम्, विपुः, विगमम् तरसा, महा
वियता, वनि नो ।

लौकिकसाहित्यप्रकरणम् . महाकवि. जगन्नाथ

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन,
करिष्य कारुष्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिलाना पुनरयं,

नखाना पाण्डित्य प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥

मर्वोक्तिरप्यस्य प्रणिभालनीया—

गिरा देवी श्रीणागुणरणनहंतादरकरा,
यदीयाना वाचाममृतमयमाचामनि रमम् ।

वचस्तस्याकुर्यं यत्रणसुभगं पण्डितपते-
रयुन्वन्मूर्धानं नृपशुरयवायं पशुपतिः ॥

शास्त्राध्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि मग्नाविना,
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवनले नोन नवीनं वयः ।

सम्प्रन्युज्जितवासनं मयपुरीमध्ये हरिः मेघने,
सर्वं पण्डितराजराजिनिलकेनाकारि

लोकापिहम् ॥ इति ॥

गीतिकाव्यप्रमेतुषु कविवरजयदेवादनृ पण्डितराजस्यैवान्वितं अस्म-
पयमवनरति । यद्यपि बहुशोभने स्वरचानामु गीतिरेवोन्माज्जिता, तथापि नानु
भामिनीविलास शोभरायने । अत्र मुक्तकान्याना गीतिरज्जना वाच्यः कश्चिद्वेगः ।
प्रन्योज्यं प्रास्ताविकशृङ्गारकणशान्तेति चतुर्भिः प्रकृतं प्रनिबृढं मोकाना नि-
तिशया प्रीतिमुपजनयति । भर्तृहरिवन् पण्डितराजस्यैव इत्येव अत्रैव मनोज्ञा,
भाषा प्राञ्जला, प्रीतिः पदविन्यासः, चमकारी च भावनाद्गमा ।

तीरे तरुण्या वदन मन्त्रं

नोरे मगोऽत्र मिन्दिरम् ।

आलोक्य धावन्पुनरत्र मृगा

मन्ददुस्त्राग्निद्विगम्याः ॥

[शृङ्गारव० २०]

पण्डितराजस्य व्यञ्जना अत्रैव मन्त्रि, अनुश्रवणानि निगमन्त्या-

करः—

किञ्चास्य पदविन्यासोऽपि खलु लोकोत्तर —

आस्यो घास्यति कस्य लास्यमधुना घन्यस्य कामालसत-
स्वर्वाभाष्यरमाधुरी विधुरयन् वाचा विलासो मम ॥

तथा च—

‘चलुकयति मदीया चेतना चञ्चरीक ।’

नूनमस्य रचनाचातुरी तत्तद्वसानुगुण्येनापूर्वरसभरी इत्येतत् सुतरां
करणालहरीतोऽवबुध्यते —

विषोदता नाय विधानलोपम—

विषावभूमौ भवसागरे विभौ ।

पर प्रतीकारमपश्यताऽधुना

मयाऽयमात्मा भवते समर्प्यते ॥

भवानलज्वालविलुप्तचेतन,

शरण्य ! तेऽङ्गि शरण भयावयाम् ॥

विभाव्य भूयोऽपि दयामुधाम्बुधे !

विधेहि मे नाथ ! तथा यथेच्छसि ॥

रमामुलाम्भोजविकासनक्षमो जगत्त्रयोदबोधविधानदीक्षित ।

कदा भवज्ञानविभावरीं हरे हरिष्यति त्वन्नयनरुणोदय ॥

सुरासुरस्वान्तचकोरचन्द्रिका समस्तसन्तापभयापनोदिनी ।

महानिशीये मम मानसे कदा स्फुरिष्यति त्वन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ॥

अपि च —

अयि दीनतर दयानिधे, दुरवस्थ सकलं समुज्झितम् ।

अधुनापि न मा निभालयन् भजसे हा कथमश्मचितताम ॥

सुमहान्ति जगन्ति बिभ्रतस्तव यो नाविरभून्मनागपि ।

स वय परभाप्तदेहिनां परमाणोर्मम धारणे भ्रम ॥

नितरा विनयेन वृच्छपते सुविचार्योत्तरमत्र यच्छ मे ।

वरितो गिरितोऽप्यह गृहस्त्वरितो नोद्धरसे यदद्य माम् ॥

न घन न च राज्यसम्पद न हि विद्यामिदमेवमपये ।

मयि धेहि मनागपि प्रभो कदणामङ्गितरङ्गितां वृणाम् ॥

अयमप्यधमोऽपि निर्गुणो दयनीयो भवता दयानिधे !

वनतां फणिनां विधानत् विमु नानन्दमिता हि वदन ॥

विशालविषपाटवीवस्त्रमलम्बदावानल-

प्रसूत्थरशिखावलीविकलित मदीय मन ।

अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमन्दिरे

मृकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिद चकोरापताम ॥

अस्य गङ्गातलहरीनाम्नी सुप्रत्याना रचना तु सुमपुरातिललितपदाञ्जल-
कृतत्वेन सर्वानितरान् गौतिसद्वर्मानतिशेने, इत्यत्र ■ ५ सन्देहावसर किल ।

तद्यथा —

समद्व सौभाग्य सकलबभुधाया किमपि तद्,

महेश्वर्यं लीलाजनितजगत खण्डपरशो ।

धृतीनां सवस्व सुकृतमय मूर्त्त सुमनसा,

‘सुधासौन्दर्यगते सलिलमशिव इ शमयतु ॥

अपि प्राज्य राज्य तूष्णिम परितप्य सहसा,

विलोलद्वानोर तव जननि तीर धितवताम् ।

धुवाल स्वादीय सलिलभरमातृक्षि पिबता,

जनानामानन्द परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥

निधान घर्माणा किमपि च विधान नवमुदाम्,

प्रधान तीर्यानाममलपरिधान निजगतम् ।

समाधान बुद्धेरय खलु तिरोधानमभियाम्,

भ्रियामाधान न परिहरतु ताप तव वपु ॥

अहो कीदृशो मनोहर पद्यबन्ध ?

पण्डितराजस्य पाण्डित्यम्

सकलशास्त्रावगाहिधियणस्यास्य पण्डितराजस्य प्रकाण्डपाण्डित्य स्वकीये
चित्रमीमासाखण्डनारणे ग्रन्थ श्रीअप्यदीक्षितप्रणीताया चित्रमीमासाया कृतेन
अक्षण्डखण्डनेनावबुध्यते । पण्डितराजोऽयं सद्बुद्धिनिध्वान समुदयोधयति —

सूक्ष्म विभाव्य मयका समुदीरितानाम्

अप्यप्यदीक्षितकृताविह द्वयणानाम् ।

निर्मत्सरो यदि समुद्धरण विदध्यात्,

तस्याहमृज्ज्वलमतेश्चरणौ बहामि ॥

पण्डितराजोऽयं न केवल साहित्य धुरन्धर अपितु व्याकरणशास्त्रस्यापि

पारदृष्ट्वाऽनूचान आसीत् । तच्चैतद् भट्टोजिदीक्षितविरचितमनोरमाया मनोरमा-
कुचमर्दनाख्यखण्डनग्रन्थपर्यालोचनेन ज्ञायते, तच्च शाब्दिकंस्तत्रतत्रैवानुसंधेयम् ।

असामान्यस्तार्किक

अस्य तार्किकचक्रवर्तिन तर्कशैली खलु लोकोत्तरा । तदुदाहरणमप्येक-
मत्र दीयते तार्किकानां मनःप्रसादाय । प्रखरतार्किकोऽयं प्राचा काव्यप्रकाशकारादीनां
काव्यलक्षणं रूपयन्नाह —

“यत्तु प्राञ्च ‘अर्थोऽर्थो सगुणो सालङ्कारो शब्दार्थो’ काव्यम्’ इत्याहुस्तत्र
विचार्यते शब्दार्थयुगलं न काव्यशब्दवाच्यम्, मानाभावात् । काव्यमुच्चैः पठ्यते
काव्यार्थोऽवगम्येत, काव्यं श्रुतम्, अर्थो न ज्ञातः, इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारतः
प्रस्युत शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थप्रतिपत्तेरिव । व्यवहारः शब्दमात्रे लक्षणायां
उपपादनीय इति चेत्, स्यादपि एव, यदि काव्यपदार्थतया पराभिमतः शब्दार्थ-
युगले काव्यशब्दशक्तेः प्रमापक इदतरं किमपि प्रमाणं स्यात् । तदेव तु न पश्यामः
विगतवाक्यन्तु अभिप्रेत्यमेव । इत्यञ्च असति काव्यशब्दस्य शब्दार्थयुगलशक्ति-
प्राप्तेः प्रमाणं प्रागुक्ता व्यवहारतः शब्दविशेषे सिद्धघर्ती शक्तिः को नाम निवार-
यितुमीष्टे । एतेन विनिगमनाभावाद् उभयत्र शक्तिरिति प्रसिद्धम् । तदेव
शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम्, न तु स्वकल्पित-
स्यैव काव्यपदार्थस्य ।” इति दिक् ।

श्रीहरिचन्द्रः

श्रीहरिचन्द्रस्य स्थितिकाल अद्यापि न निश्चितो यद्यपि तथापि एतत्तु निर्विवादं यदेव प्राचीनकविषु अन्यतम आसीत् । चाकपतिराजेन स्वीये 'गौडवहो'ऽभिधे काव्ये भासकालिदाससुबन्धुभि सार्द्धं हरिचन्द्रस्यापि नामग्राह-
मुल्लेखो विहित —

‘आसस्मि जलणमिते, कन्तीदेवे अजस्त रह आरे ।

सौवन्धवे च वन्धस्मि हरिपन्ते च आणन्द ।

अस्यैकस्य हस्तलेखवद्धस्य ग्रन्थस्य समय १२८७ मितविश्वमतम्बत्सरे उल्लिखित समुपलभ्यते । अतस्तत् पूर्वतन एवास्य स्थितिकालो भवेत् । किञ्च बाग्नटप्रणीते नेमिनिर्वाणकाव्ये ‘धर्मशर्माभ्युदयस्य’ प्रभाव प्रभूततपोपलभ्यते । तदेवमुक्तप्रत्यगततन्नामस्मरणानुसूतरा प्रतिपत्तुं धार्यते यद् हरिचन्द्रस्य काल एतस्तीर्यैकादशतमशतकमध्यगत एव सम्भवेत् । ‘सदुक्तिकर्णामृत’कार कविवरममु महाकवीना श्रेणीषु प्रतिष्ठापयामास —

‘सुबन्धो भक्तिर्न क इह रूपकारे न रमते,

धृतिर्दासीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।

विभ्रुद्वेवित सूर प्रकृतिमधुरा भारविगिर ।

तयाप्यन्तर्मोद कस्यपि भवभूतिर्वितनुते ॥

तदेतावतेव स्फुटीभवति यदेव कविवर अतीव मेधावी लघुप्रतिष्ठश्चाभूत् कवीन्द्रमण्डले । अतौ एक ‘धर्मशर्माभ्युदय’नाम महाकाव्यमयरञ्च ‘जीवनचम्पू’-समाख्य काव्यद्वय प्रार्णयत् । धर्मशर्माभ्युदये महाकाव्ये पञ्चादशतमतीर्थसूत्रस्य पधनामनामधेयस्य अन्तत आरभ्य निर्वाणपर्यन्त कथानकमुपश्लोक्तम् । नून-
मस्य काव्य वेदभोरीतिसमन्वित माधुर्यप्रसादगुणप्रचित चित्रालङ्कारसमलङ्कृत रमिकानामतीशानन्दजनक सम्पन्नम् । तद्यथा —

॥ कर्णपीयूषरसप्रवाह, रसध्वनेरध्वनि सायबाह ।

श्रीवमशर्माभ्युदयाभिवान, महाकवि काव्यमिद व्ययत् ॥

महाकविमाघभारदिवदसावपि चित्रालङ्कारप्रणयनप्रिय आसीदिनि विभा-
य्यने । यतोऽयमपि एकोनविंशतितमे सर्गे चित्रकाव्यात्मकाना पद्यानामेव महान्त

सम्भार समुच्चयीकरोति । यथा भारविणा चित्रकाव्यात्मके सगौ एकः नकारात्मक एकाक्षरीश्लोको विरचित तथैव हरिचन्द्रेणापि चतुर्वर्णात्मक एक श्लोक चित्रित । तद्यथा —

ररोऽरो रोररररकाकुक् केकि कङ्किक ।

चञ्चञ्चञ्चञ्चोचेततततोति त तत ॥ इति ॥

काव्यमिदं वंदनीयं इति मालम्ब्यते, कल्पनाचारानां विभक्तिं, शब्दसौष्टवञ्च चिनुते, श्रोतव्यं विमर्शं विचित्रचरित्रचित्रणचमत्कृतिम्—

“अथपि काव्ये रचिते विपश्चित, कश्चित्तचेता परितोषमेति ।

उत्कोटक स्यात्तिलक कटाक्ष्या, कटाक्षभावेरितरे न वृक्षा ॥

निजश्रोडानुगतमात्मज विभाव्य जनकस्य हवि समुद्बलितमपूर्वाद्यं
कीदृगुपवर्णयति निसर्गतया गिरा —

न चन्दनेन्दोबरहारयष्टयो न चन्द्ररोधोपि न धाम्नीच्छटा ।

सुताङ्गसस्पर्शमुखस्य निस्तुला कलामयन्ते खलु योडशीमपि ॥

प्रादुर्बर्णनञ्चापि दशनीयम् —

खल इव द्विजराजमपि क्षिपन् दलितमित्रगणो नवकन्दल ।

अजनि कामकुतूहलिना पुनरसमय समय स घनागम ॥ ११।३१॥

इह घनमेलिनैरपहस्तित कुटजपुष्पवशादुदसस्तति ।

गिरिवने भ्रमरारवफूत्तैरवततार ततो रतिरम्बरात् ॥ २१।३२॥

एष च हरिचन्द्रो भट्टारहरिचन्द्रतो भिन्न एव । भट्टारहरिचन्द्रो गद्यकवि,
न खलु स महाकाव्यप्रणेता हरिचन्द्रः । बाणभट्टेन भट्टारहरिचन्द्रस्योल्लेख गद्यबन्ध-
प्रणेतृत्वेन कृत —

पदबन्धोऽग्वलो हारी कृतवर्गक्रमस्त्विति ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ इति ॥

हरिचन्द्रश्चायं जैनमतावलम्बी । जैनसाहित्ये च काव्यमिदं तदेव महतीय
पदमलङ्करोति, यत्संस्कृतसाहित्ये माघकाव्यं, नैषधकाव्यं वा । हरिचन्द्रोऽयं जात्या
काव्यस्य नोमकाव्यवशोत्पन्नः । जनकोऽस्याद्वैदेवो जननी च रम्यादेवो नाम्नी
विदुषी । स्वकाव्यप्रशसायामसी स्थान एवोपन्यस्यति —

॥ वर्णपीयूषरसप्रवाह रसस्वनैरञ्जनि सायंवाह ।

धोवर्णमार्गान्दृष्ट्वाभिधान महाकवि काव्यमिदं व्यथत ॥

महामुनिः पाणिनिः

प्रातराराध्यो महामुनिः पुष्पशीलस्तत्रभवान् पाणिनिः न केवलं व्याकर-
णोपज्ञः एव, अपितु महाकविरप्यासीत् । अस्य विशिष्टं वर्णनं व्याकरणप्रकरणे
मृग्यम् । नात्र पिष्टपेषणमिमां प्रक्रम्यते । अत्र तु केवलं तस्य काव्यकलाविषय
एव किञ्चित्प्रस्तुत्यते । कविरेव 'जाम्बवतीविजया'परनामकं 'पातालविजया'ख्यं
काव्यं प्रणिनाय । अस्य काव्यसरणिर्निरमणीया हृदयङ्गमा च ।

सरोरहासीणि निमोलयन्त्या, रवीं गणे साधुवृत्तं नलिन्या ।
अक्ष्यां हि दृष्ट्वापि जगत्समग्रं कलं प्रियालोचनमेकमेव ॥
शुद्धस्वभावान्यपि संहृतानि निनाय भेदं कुमुदानि चन्द्रः ।
अवाप्य वृद्धिं मलिनात्मनाम्ना जडो भवेत्कस्य गुणाय वरः ॥
उषोऽरागेण विलोलतारकं तया गृहीतं दक्षिणा निशामुल्लम् ।
यया समस्तं तिमिराशुर्बतया पुरोनुरागाद्गलितं न लक्षितम् ॥
प्रकाश्य लोकान् भगवान् स्वतेजसा, प्रभावरिदः सवितापि जायते ।
दृष्टो बला शौर्ध्वलमानदाऽप्यहो, स्फुरन्ति सर्वा हि दशा विषयमे ॥

क्षयाः क्षामोदृत्य प्रसन्नमपहृत्याम्बु सरितां

प्रताप्योर्ध्वं कृत्स्नां तदगहनमुच्छोष्य सफलम् ।

इव सम्प्रत्यङ्गाद्गुणत इति समालोकनपरा-

स्तडिदीपालोकंदिशि दिशि चरन्तीह जलदा ॥

पाणी शोणतले सन्दूरिदरक्षामा कपोलस्मली,

विग्नस्याञ्जनदिग्धेलोचनजलैः किं भ्लानिमानोपते ॥

मुग्धे चम्बतु नाम चञ्चलतया नृङ्गः स्वचित्स्वन्दली-

मुन्मोलनचमालतीपरिमलः विन्तेन विस्मयते ॥

बल्लहारस्पर्शगर्भः शिशिरपरिचयात् कान्तिमद्भिः करार्ध-

श्चन्द्रेणालिङ्गितायास्तिमिरनिवसने संसमाने रजन्याः ।

अन्योन्यालोकितौभिः परिचयजनितप्रेमनिस्पन्दिनीभि-

दूरारद्रे प्रमोदे हस्तिमिव परिस्पष्टमाशा सक्षीभिः ॥

विलोक्य सङ्गमे रागं पदिचमाया विदस्ततः ।

कृतं कृष्णमुखं प्राच्या नहि नाप्यो विनेर्ष्या ॥ इति

महाकविः घटकर्परः

महाकवि घटकर्परः विक्रमादित्यराजसभाया नवरत्नेष्वेकतम । एतौस्तीम
चतुर्युतमे शतके एव वञ्चनास्य स्थितिकाल । घटकर्परनामक द्वाद्विंशतिपद्यम
नेककाव्यमप्यसौ प्रणिनाय । यत्रासौ प्रतिजानीते —

आलभ्य वाम्बुतुषित करकोशपेय,
भावानुरक्तवनितामुरतं शपेयम् ।
जीयेम येन कविता यमकं परेण,
तस्मै वहेयमुदक घटकर्परेण ॥

अस्मिन् काव्ये मेघदूतस्य कथानकमेव विषयसिने वर्णितम् । प्रावृडारम्भं
काचिद् विरहिणी यत्नो दूरस्थस्वामिनः समीपे प्रणयसन्देशं प्रहिणोति । अत्य
पद्ये वस्तुतो यमकालङ्कारबाहुल्यमतिशोतेऽखिलानि पद्यान्तराणि । तद्यथा —

किं कृपापि मयि नास्ति कान्तया धागुगुण्डपतितालकान्तया ।
शोकसागरवरेऽद्य पातिताम् त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ इति

महाकविः भर्तृहरिः

महाकविः भर्तृहरिः संस्कृतसाहित्ये विदिष्टं पदमलङ्करोति । मुप्रमिट्टेन जनरवानुरोधेन एतद्वक्तुं शक्यते यत्कविरयं राजाधिराजस्य विप्रमाश्रित्यम्याश्रज्जासीत् । यद्यपि नास्ति तत्र किमपि बलवत्प्रमाणम् तद्यपि यदि नामासीद् भर्तृहरिः तत्पञ्च विप्रमादित्यस्य ज्येष्ठो भ्राता येन किल बहुद्वन्द्वारिषादुत्तरपद्मशत-तमे (६४४) शंस्तेज्जे बहुरस्यहारणे हूणाः पराजिताः तदा त्वस्यै स्थितिकालोऽपि क्वचिन् पद्मशताब्द्या उत्तरचरणे एव निर्धारयितुं पायते । ये तु केचन भर्तृहरिं बौद्धमनावलम्बिनं मन्यन्ते, मन्यामहे न ते खलु भ्रान्तिरहिताः । यतोऽस्य रचनानु क्वचिदपि तादृशबौद्धगन्धिं यद्यमेकमपि न नयनपयमवनरि, येन तस्य बौद्ध-मनावलम्बिन्वमभिद्योग्यते । तन्प्रतीपत्वेन च भारतीपरम्परानुगृहीतानि नैकानि लक्षणानि समुपलभ्यन्ते ।

भर्तृहरेः काव्यानि

भर्तृहरेः कृतिष्वेन विख्यातानि नीतिशतक-चैराग्यशतक-भृङ्गारशतक-ख्यानि श्रीणि निरतिशयकाव्यकलालङ्कृतानि प्रसादगुणगुम्फितानि काव्यानि विलम्बन्ति । सप्रः—

नीतिशतकेः—नीति-रोति-नडाधारपद्धति-धर्म-शौर्य-माहमौर्य-मरोप-काराद्यनेकमनुपदेशसम्भूतानि पद्यानि क्वापि सुललितममुरभाषया विभूयितानि देदीप्यन्ते ।

चैराग्यशतकेः—चैराग्योपोद्बलवानि भोगविलासादीन्निप्रसुप्तानां नडवरता-प्रदशकानि अनन्यसामान्यरूपेण छलछद्मगन्धितस्यास्य जगतो क्षणभङ्गुरस्य स्वरूपप्रतिपादकानि विविधच्छन्दोनिबद्धानि पद्यानि समुल्लसन्ति ।

भर्तृहरेः शैली तु प्रामादिकी, भाषा सुपरिष्कृता, भावनञ्जी च गम्भीरा । प्रायशो वेदभूमिवाग्नी समुपलस्यति । अस्य रचनानु षष्ठ्यविधयाया रोचिष्णुता, छन्दसा वैविध्यं, सूक्तीनामनुपमं सौन्दर्यम्, हृदयप्राहिणी च वाणो एव मन्त्रेऽस्य लोकप्रियत्वे हेतुः । नूनमस्य रचना संस्कृतसाहित्ये साज्जात्यं न विभक्तिः । तद्यथा नीतिशतकेः—

साहित्यसङ्गीतकलाविहीन साक्षात्पशु पुच्छविषागहीन ।
तृणान् खादन्नपि जीवमानस्तदभागधेय परम पशूनाम् ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा,
त्रिभुवनमुपकारध्वनिभिः प्रीणयन्त ।
परगुणपरमाणून पवतोऽकृत्य नित्य,
निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त विद्यन्त ॥

नोतिशतकस्य सूक्तयो हृदयङ्गमत्वात् प्रायशः सर्वत्र आभणितिरूपेण प्रच-
लिता विभाव्यन्ते । तद्यथा —

‘विभूषणं मीनमपण्डितानाम् ।’, ‘मूर्खस्य नास्त्यप्यधम् ।’, ‘सत्सङ्गतिं कपय
किम्न करोति पुताम् ।’, ‘आरब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ।’, ‘सर्वे गुणा काञ्चन-
माधुर्यन्ति ।’, ‘सेवाधर्मं धरमगहनो योगिनामप्यगम्य ।’, ‘न निश्चितार्थाङ्गिरमन्ति
धोरा ।’, ‘मनस्वी कार्यायां न गणयति दुःखं न च सुखम् ।’, ‘शीलं परं भूषणम् ।’,
न्याय्यात्ययं प्रविचलन्ति यद न धोरा ।’, ‘विधिरहो बलवानिति मे मतिः ।’
इत्याद्याः सूक्तयः अद्याप्यनुभूयन्ते विबुधकण्ठविज्जुणीतोऽभिमतं तद्विद्यमानाः ।

शृङ्गारशतकेऽपि कविना शृङ्गारकलायां लोलावस्य किं किं न
आरब्धयन्ति इति अनीव चास्तथा मुग्धपूरपदालद्रुतं सलिलललितं पद्यं निरपि-
तम् । तद्यथा —

ससारं तव निस्तारपदयो न दवीयसी ।
अन्तरां हुस्तरां न स्युर्यदि रे मदरेस्तथा ॥

चिन्तय —

मात्मयंमुत्सायं विषयं कायंमार्गं समयमिमुदाहरन्तु ।
सैष्या निनम्बा विमुग्धपूरणापुत स्मरस्मेरवित्तास्तिनीनाम् ॥

अपि च —

कुङ्कुमपङ्कजलङ्कितदेहा गौरपयोधरचम्पितहारा ।
नूपुरस्रराज्यदपद्मा च न यदा कुर्वन् भुवि रामा ॥

अथे —

मत्तेनकुम्भदलने भुवि गन्ति शूरा ,
केचित्प्रचण्डमुगराग्रधरेऽपि दत्ता ।
विष्णु कथोमि कल्पिनां पुरतः प्रगृह्य,
कन्दर्पपदलने विरसा मनुष्या ॥

वस्तुतः कविरयं यं यं रसमाददाति चित्रयितुं तन्तमुपलम्भयति समुत्कर्षस्य .
पराकाष्ठाभिनयत्र नास्ति सन्देहलवोऽपि इति । तथाहि :—

रत्नमहाहंस्तुतुपुनं देवा न भोजिरे भोमविषेण भीतिम् ।
मुधां विना न प्रपद्यविरामं न निश्चितार्याद् विरमन्ति धोराः ॥

वराग्यरागोऽप्यस्यानुरागकृत् :—

यन्मातं निधिज्ञाङ्गुया क्षितितलं ध्याता गिरिर्धातवो ,
निस्तोर्णः सरितां पतिः नृपतयो यत्नेन सन्तोषिताः ।
मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः इमजाने निशाः ,
प्राप्तः काष्णवराटकोऽपि न मया तूष्णेऽधुन । मुञ्च भाम् ॥
न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नये,
स्वर्गद्वारकपाटपादनपटुधर्मोऽपि नोपाजितः ।
नारीपीनपयोधरोदयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितम् ,
मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वधम् ॥
अज्ञानन्माहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने,
स भीनोप्यज्ञानाद्दृडिशयुतमश्नातु पिशितम् ।
विज्ञानन्तोऽप्येते वधमिह विपञ्जालजटिलान्
न मुञ्चामः कामानिहह बहनो मोहमहिमा ॥

वराग्यशतकञ्चास्य तृतीया रचना । यं क्वपि विषयमसौ उद्दिष्टयति
चित्राङ्कितमिव विचित्रतया आरचयति च । बाढं क्यं निरूपयति :—

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं, पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि क्षिपिलायन्ते, तूष्णका सरणायते ॥

किञ्च :—

ध्याग्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती,
रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति वेहम् ।
लागुः परित्ववति मिश्रघटादिबाम्भो,
लोकस्तयाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

अग्रे च :—

अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा मुहृदि वा ,
भणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ।
तूष्णे वा स्त्रणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः ,
क्वचित्पुष्पारण्ये शिव शिवेति प्रलपतः ॥

ससारस्य विषयतो विभावयन् दर्शयति —

‘यच्चिद्विद्यायाश्च यच्चिदपि च हाहेति ददितम्,
यच्चिद्विद्वद्गोष्ठो यच्चिदपि सुरामतवल्ह ।
यच्चिद्रामा रम्या यच्चिदपि मल्लकुण्डलपुषो,
न जाने ससार विषयतमयं हि विषयम् ॥

वाच्यप्रतिभाया दार्शनिकतया सह सादृशोऽन्यत्र प्रमङ्गोऽयं लक्षणे न
सादृशं यच्चिदन्वयः साहित्ये लभ्यते । वैराग्यशतकस्य सूक्तयोऽपि नितरां चेनो-
ह्रा । प्रणिभाल्यताम् तावत् —

वीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।
तृष्णां न जोर्णां वयमेव जोर्णां ।
सर्वं यस्य वशादगतात् स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ।
यिद्वेकत्रयानां भवति विनिपात इतमुक्तः ।
मनसि च परितुष्टे कोऽयं बान् को हरिद्रः ।
सन्दीप्ते भुवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमं कीदृशं ।
किं माम् धामनयना न समाचरन्ति ।

यनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्तिं मनसाम् । इत्याद्याः ।

वैराग्यशतकं भर्तृहरेः संबन्धभूतमिव प्रतीयते । स खलु ‘सन्तोष परमं
सुखं वैराग्यं तदेकमात्रसाधनम्’ इति प्रतिपादयन्निवास्ते ।

सासारिकभोगविलासेष्व्यासक्तस्य क्तेऽस्तिरियं कियच्चमत्काराध्यामिकेति
सुधिपो विभावयन्तु —

‘धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसता ज्योतिः परं ध्यायता-
मानन्दाश्रुकणान् पिबन्ति शकुना नि शङ्खमञ्जुदायाः ।
अस्माकन्तु मनोरयोपरचितप्राप्तादवापीतड-
त्रीडाकानमकेलिकौतुकजुषामाषु परं क्षीयते ॥

भर्तृहरिदृशा तपस्विजीवनमेव परमश्रेयस्करम् —

महो रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता,
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिवनितासङ्गमुदितः,
मुखो ज्ञानं शैते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

अनेकशः सुभपाः सूक्तयो लोकानां कण्ठाभरणानां गताः विलसन्ति :—

आयुर्व्यंशतं नृणां परिमितं रात्रौ तद्वदं गतम्,
तस्याद्वैत्य परम्य चाद्वैतपरं बालन्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नोयते,
जीवे चारितरङ्गबुद्धबुद्धसमे सौख्यं मृतः प्राणिनाम् ॥
क्षणो बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः,
क्षणं वितर्हीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः ।
अराजोर्गैरङ्गनं इव बलीमन्विततनुः,
नरः संवारान्ने विद्वानि यमवानो द्यवनिकाम् ॥
आनान्तं भरणेन जन्म जरसा वात्युत्तमं यौवनम्,
सन्तोषो धनलिप्सया शममुखं प्रौढाङ्गनाविभ्रमं ।
लोकैर्मन्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालंनृपा दुर्जरः,
अमर्यपेण विभूतयोऽप्युपहृता प्रसन्नं न किञ्चेन वा ॥

इति विश्वविभूतेः क्षणस्यायिष्यं कीदृक्चास्तया वर्णितम् ।

किञ्च :—

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषतः ।

अज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि च तं नरं न रज्जपति ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोढुं समुज्जृम्भते,
छेतुं वज्रमणीन् शिरीषकुसुमप्राग्तेन सज्जहने ।
नाधुर्यं मयुक्किनुना रचयितुं क्षाराम्बुधरोहते,
नेतुं द्वाञ्छति यः खलान् पयि सता मूर्खतः सुधास्पन्दिभिः ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव

हसस्य हन्ति नितरा कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धा

बंदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

जपन्ति ते मुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः ।

येषां नास्ति यशः काये जरामरणजं भयम् ॥

राजन् दुयुक्तसि यदि क्षितिचेनुभेता,

तेनाद्य वन्तमिव लोकममुं पुपाण ।

तस्मिन् च सम्यगनिशं परिपोष्यमाणे,

नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥

विद्यारण्यः सरस्वती

माधवाचार्यापरब्रह्ममन्त्रोऽयं विद्यारण्यसरस्वती महाभेधावी सर्वशास्त्रा-
वगाहिधिपण पदकाव्यप्रमाणपारावारपारीण वेवभाष्यकार प्रवीण कविदत्ता-
{ सीत् । श्रीमती नाम्नी देवी चास्य जननी जनकश्च माधवाख्यो ब्रह्मतेजस्तम
विबतो ब्राह्मण । बीजापुरराज्यसंस्थापनेऽसौ धुपत्वेनोन्नीयते । विश्वविख्यातवेद-
भाष्यकारस्य सायणाचार्यस्याऽसौ ज्येष्ठो भ्राता । विशेषस्तु अस्य विषये सायणा-
चार्यपरिचये द्रष्टव्य । अनेन बह्वो ग्रन्था प्राणायितः । तेषु प्रसिद्धा — १ जैमि-
नीयन्यायाधिकरणमाला २ घेदान्ताधिकरणरत्नमाला, ३ माधवीयधनुर्वृत्ति,
४ सर्वदर्शनसंग्रह, ५ पञ्चबशी, ६ ब्रह्मगीता, ७ शङ्करविग्विजयम्, ८ शत
प्रश्नकल्पलतिकामृतम् । शङ्करविग्विजयाख्य हि सुप्रसिद्धमहाकाव्यम् । कवित्व
बलाद्दृशा काव्यमिदमतिमहनीयं पदमधिकरोति । अस्य पदविन्यासमाधुरी भाव
गाम्भीर्यगिरिमा च कस्य वा मनस्विनो मनो न निमज्जयति आनन्दोदन्वति महति ।

अवातरद्वलविचित्रवप्रा विलोक्यता विस्मितमानसोऽसौ ।
पुराणवत्पुष्करावर्त्तनीत पुरोपकण्ठस्यवने मनोज्ञे ॥
प्रफुल्लराजीवनेविहारी तरङ्गरिङ्गत्कणशीकरार्द्र ।
रेषामदकम्पितसालमाल ध्रुमापहृद् भाष्यकृत सियेवे ॥
कुत्रालयो मण्डनपण्डितस्यैता स पप्रच्छ जलस्य गन्त्री ।
ताश्चापि दृष्ट्वाऽद्भुतशङ्कर त सन्तोषवत्पु दुदुस्तर स्म ॥
स्वत प्रमाण परत प्रमाण कीराङ्गना यत्र गिर गिरन्ति ।
द्वारस्थनीडान्तरसन्निहता जानीहि तन्मण्डनपण्डितौक ॥

* * * * *

पीत्वा तदुचतीरय तस्य गेहं गत्वा बहि सद्धं क्वाटगुणम् ।
दुर्वैशमालोच्य स योगशक्त्या व्योमाध्वनावातरदङ्गणान्त ॥
तदा स सेलेन्द्रनिर्केतनाभ स्फुरन्मरुच्चञ्चलकेतनाभम् ।
समग्रमालोक्य मण्डनस्य निवेशन भसलमण्डनम् ॥
तदातिदृष्टस्य महाभ्रमेक्षितुयतीश्वरस्यापि कुतूह भूत ।
ब्रह्माकिण्येय बुधशस्तयोस्तयो प्रद्वीतराण्यासुरधोतरोत्तरम् ॥

कुतो मुण्ड्यागलान्मुण्डी पन्यास्ते पृच्छयते मया ।
 किमाह पन्यास्त्वन्माता मुण्डेत्याह तथैव हि ॥
 पन्यान् त्वमपृच्छस्त्वां पन्याः प्रत्याह मण्डनः ।
 त्वन्मातेत्यत्र शब्दोऽयं न मां ब्रूयादपृच्छकम् ॥
 अहो पीता किमु सुरा नैव श्वेता धतः स्मर ।
 किं त्वं जानासि तद्वर्णमहं वर्णं भवान् रसम् ॥
 मत्तो जातः कलञ्जशो विपरीतानि भाषते ।
 सः सन्नयोमि पिबत् त्वत्तो जातः कलञ्जमुक् ॥
 कन्यां वहसि दुर्बुद्धे गर्भेनापि दुर्वहाम् ।
 शिखापन्नोपवीतान्या कस्ते भारो भविष्यति ॥
 कन्या वहामि दुर्बुद्धे तव पित्रापि दुर्भराम् ।
 शिखापन्नोपवीतान्यां श्रुतेर्भारो भविष्यति ।
 त्यक्त्वा पाणिपूरीतां स्वामनाकन्या परिरक्षणे ।
 शिष्यपुम्नकभारेच्छो व्याख्याता ब्रह्मनिष्ठता ॥
 गृहश्रूयणालस्यात्समावर्यं गुरोः कुलात् ।
 स्त्रियं श्रूयमाणस्य व्याख्याता कर्मनिष्ठता ॥
 स्थितोऽसि योयिनो गर्भे ताभिरेव विवर्धितः ।
 अहो वृत्तघ्नता मूलं ! कथं ता एव निन्दसि ॥
 यासां स्तन्यं त्वया पीतं यासां जातोऽसि योनितः ।
 तासु त्वं मूलं स्त्रीषु पशुवद्रमसे कथम् ॥
 वीरहत्यामवाप्तोऽसि बह्वीनृद्धास्य यत्नतः ।
 आत्महत्यामवाप्तस्त्वमविदित्वा परमं पदम् ॥
 दौत्रारिकान् वञ्चयित्वा कथं स्तेनवदभोक्ष्यसे कथम् ॥
 भिक्षुभ्योऽन्नमदत्त्वा त्वं स्तेनवद् भोक्ष्यसे कथम् ॥
 कर्मशाले न सम्भाष्य अहं मूर्खेण सम्प्रति ।
 अहो प्रकटितं ज्ञानं यतिभङ्गेन भाषिणा ॥
 यतिभङ्गे प्रवृत्तस्य यतिभङ्गो न दोषमाक् ।
 यतिभङ्गे प्रवृत्तस्य पञ्चम्यन्तं समस्यताम् ॥
 क्व ब्रह्म क्व च दुर्मया. क्व संन्यासः क्व वा कलिः ।
 स्वाद्वन्नभक्ष्यकामेन वेपोऽयं योगिनां धृतः ॥
 क्व स्वर्गः क्व दुराचारः क्वाग्निहोत्रं क्व वा कलिः ।
 मन्ये मेयुनकामेन वेपोऽयं कर्मिणा धृतः ॥

इत्यादिदुर्वावयगणं श्रुवाणे रोपेण साहकृतिविश्वदमे ।
 श्री शङ्कर वक्तारि तस्य तस्योत्तरं च कौतूहलरश्च चाह ॥
 तन्मण्डन सस्मितजंमिनीक्षितं व्यासोऽब्रवीज्जल्पसि वत्स दुर्बच ।
 आचारणा नेयमनिन्दितात्मना, ज्ञातात्मतत्त्व यमिन धूर्तपणम् ॥
 अन्यागतोऽसौ स्वयमेव विष्णुरित्येव मत्वाऽऽहु निमग्नय त्वम् ।
 इत्याश्रय ज्ञातविधिं प्रतीति, मुष्यप्रणी साध्वशियन्मुनिस्तम् ॥
 अयोपसत्पुत्र्य जलं स ज्ञान्तं ससम्भ्रमं मण्डनपण्डितोऽपि ।
 व्यासाज्ज्ञया शास्त्रविदं जयित्वा ध्यमन्त्रयद् भैक्ष्यकृते महर्षिम् ॥
 स चाब्रवीत्सोम्य । विवादाभिज्ञामिच्छन् भवत्सन्निधिमगतोऽस्मि ।
 साऽन्योऽन्यशिश्यत्वपणां प्रदेया, नाऽस्यादरं प्राकृतभक्तभैक्ष्ये ॥

* * * * *

भवतु सम्प्रति वादकयाऽऽवयो फलसु पुष्कलशास्त्रपरिश्रम ।
 उपनता स्वयमेव न गृह्यते नवश्रुया वसुधावसथेन विम् ॥

अहो नु खल्वनृपमवागर्भभव विद्यारण्यस्त्वामिन । एवम किल सा उद्दाम-
 चाचो विद्यारण्यस्य विद्यारण्यस्य प्रसन्नपदं रथंगौरवनिभरं सन्मलिता पद्या-
 घलि, अवरतश्च सुगृहीतनाम्नो भगवन्मुनिवादशङ्कराचार्यस्य शङ्करोपमस्य तच्च-
 रित्रचित्रणम् । इति नूनं स्वर्णं सौरभामोद एवाभ्युपपन्नं ।

शङ्करदिग्विजये शङ्करवाग्दालयो सबादोऽनीक रोचिष्णुतया गुम्फित —

शङ्करो दिवसमध्यमभागे पङ्कजोत्पलपरायकवापाम् ।
 जाह्नवीमभिययो सह शिष्यैराह्लिक विधिवदेय विधित्सु ॥
 सोऽन्यत्र यथि निरीह्य चतुर्भिर्भीषणै इवभिरनुदुतमारात् ।
 गच्छ दूरमिति तं निजगाद प्रत्युवाच स शङ्करमेतम् ॥
 अद्वितीयमनवद्यमसङ्गं सत्यबोधमुखरूपमखण्डम् ।
 आभनन्ति दातशो निगमान्ता साऽत्र भेदकलना तव चित्रम् ॥
 दण्डमण्डितकराधृतकुण्डला पाटलाभवसना पटुवाच ।
 शानमन्परहिता गृहसत्या वञ्चयन्ति विल वेचन धेये ॥
 गच्छ दूरमिति देहमुताहो बेहिन परिजिहीर्षसि विद्वन् ।
 भिद्यतेऽन्नमद्यतोऽन्नमय वि साक्षिणश्च यतिपुङ्गव ! साक्षी ॥
 ब्राह्मणद्वयपचभवेविचारं प्रत्यगामनि कथं तव मुक्त ।
 विभित्तेऽव्ययमणी — * * *

मृचिद्विजोऽहं शवच वनेति,
 मय्याग्रहस्ते मुनिवर्ध ! कोऽग्रम् ।
 सन्तं शरीरेष्वशरीरमेक-
 मुपेक्ष्य पूर्णं पुरुषं पुराणम् ॥

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमाद्यं विस्मृत्य रूपं विमलं विमोहात् ।
 कलेवरेऽस्मिन् परिकर्णलोलावृत्तिगृह्णन्ताञ्जविरभूत्कथन्ते ॥

इत्यादि ।

कविवरः प्रकाशवर्षः

यद्यपि कविवरप्रकाशवर्षविषये न किञ्चिदप्यद्यावधि श्रुतं दृष्टं वा, कोऽयमासीत् कुत्रत्यो वा किन्नान वा काव्यमसौ निबन्ध, इत्यादि सर्वमेवास्य विषयेऽन्यतमसि लीनमिव प्रतीयते । तथाप्यस्य श्लोका सुभाषितग्रन्थेषु प्रकीर्णरूपेण यत्र तत्रोपलभ्यमाना चाह्वयन्ति कवेरस्य कवित्ववर्णनीयम् । शिशुपालवधस्य टीका कृता बलभदेवेन प्रकाशवर्षविषये समुल्लिखितम् —

श्रुत्वा प्रकाशवर्षात् व्याख्यातं साधदोदशम् ।

विशेषस्तु नैवास्ति बोधोऽनुवादादृते ॥ इति ।

तेन विज्ञायते यत्कविरयं कवित्वकलाप्रकर्षवान् निरतिशयानुभवशाली च । अस्य रत्नमारसास्वादोऽपि किञ्चित् समास्वाद्य सहृदये —

जगत्तिसृक्षाप्रलयक्रियाधिधौ प्रयत्नमुन्मेषनिमेषविभ्रमम् ।

वदन्ति यस्येक्षणलोलपक्षमणा पराय तस्मै परमेष्ठिने नमः ॥

यञ्चापद भरणदुःखमिषानुभाष्य दत्तेन किं क्षलु भवत्यतिभूयसाऽपि ।

कल्पद्रुमान् परिहसन्त इवेह सन्त सङ्कल्पितैरतिबदत्यकर्षयन्त यत् ॥

एवमेव नहि जीम्यते क्षलात् तत्र का नृपतिबल्लभे कथा ।

पूर्वमेव हि सुदुःसहोऽनल किं पुन प्रबलवापुनेरित ॥

वन्द्याभिन्दति दुःखितानुबहसत्यादायते बान्धवान्,

शूरान् द्वेष्टि धनञ्जयान् परिभवत्याज्ञानयत्याधितान् ।

गुह्यानि प्रकटीकरोति घटयन् मत्नेन वंराशयम्,

यूते, दौघ्रमवाध्यमुज्जति गुणान् गृह्णाति शोषान् खल ॥

कृपणसमृद्धीनामपि भोक्तार सन्ति केचिदतिनिपुणा ।

जलसम्पदोऽम्बुराशेर्पन्ति लयः शश्वदोर्वागी ॥

धनवाहुत्यमहेतु कोऽपि निसर्गेण युक्तफर ।

प्रादपि वस्याभ्युच्च सस्यसि विमधिषाऽभ्युनिधे ॥

लक्ष्मीसम्पर्कहृषोऽयं शोषः पद्मस्य • निश्चितम् ।

यदयं गुणसन्धोहो धामनीन्दौ पराङ्मुख ॥

कल्पद्रुमान् विगतबाष्पछत्रेण शुषेरी रत्नान्ययाधसलिले सरितामधोऽने ।

यात्राधिय निवधना प्रणयेषु नित्यं अत्युज्ज्वलं खनु वटे निरहितं प्रदीप ॥ इति

महाकविः अमरुकः

(व्रंस्त ६५०-७५०)

कविकुलाञ्जलद्वारभूतोऽयं अमरुक^१ नामा महाकविः शृङ्गारिणः प्रौढोक्ति-
कुशलः, विद्वत्समाजे लब्धानितरसाधारणसमादरश्च भासीत् । शार्दूलविक्रीडिताक्ष्य-
च्छन्दोवै धनेऽभावतोव कुशल । पदविन्यासोल्लासोऽयस्य सुरचिर । वस्तुतः नाय
शब्दकवि, अपितु रसकवि । शब्दरसयोर्द्वन्द्वे समुपस्थिते रसमेवासौ समुपला-
पयति न शब्दम् । तथा हि अस्य मुक्तकानुद्दिश्य ध्वन्यालोककार श्री आनन्द-
वर्धनाचार्य मुक्तकण्ठेनैव प्रशंसति —

“मुक्तकेषु हि प्रवर्धेयु इव रसवन्ध्याभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते । तथा
ह्यमरुकस्य कवे मुक्तका शृङ्गारस्यग्निनः प्रवर्धयमाना प्रसिद्धा एव ।”
इत्यनेनानुमातुं शक्यते यद् अमरुकोऽयं महाकविः कविश्रेष्ठोऽपि किल अत्युत्कृष्टो-
त्तमादीकमानो व्यलसत् ।

कविवरेण अर्जुनदेववर्मणाऽपि भूरिशः प्रशंसनमारचितम् अमरुकमुद्दिश्य —

अमरुक-कवित्वममरुकादेन विनिर्हृता न सञ्चरन्ति ।

शृङ्गारभणितयोऽन्या धन्याना श्रवणयुगलेषु ॥ इति ।

[रसिकमञ्जरीटीकायाम्]

नूनं साहित्यनिकये कथमाणाऽस्य रचना नितरा प्रखरतरा चमत्कारिणी
चावनीर्णा । अमरुकस्य शृङ्गाररसतन्मृतानामुदात्तवचसा सान्मुख्ये सुनरा-
मित्ररक्षत्रिणा वामनाथन्तेनरामिति निर्विशङ्कम् । नाथोत्तरणि प्रसादरम्या,
काव्यवन्धु सुदृढः कोमलकल्पनासम्पन्नश्च । अलङ्कारग्रन्थेषु प्रायः अमरुक-
कृतानि पद्यानि बहुशः समुद्धृतानि । तदस्य सुधानिस्थदिमधुरपद्यावलिरसास्वाद
अत्रापुष्टकान्यामास्वाद्यताम् रसिकं —

१ यद्यपि कविरयं कतमं जनपदं समलञ्चवारं जनुपा, कस्मिन् काले च
जातः इदमद्यापि न निश्चितम् । तथाऽपि आनन्दवचनाचार्य ध्वन्यागके कविममु
यत्प्राप्तं तनं सन्वेतस्तु वक्तुं शक्यत यदपि कविः कश्चित् विस्तीर्यपञ्चागदुत्तर-
सप्तमस्तमऽन्द [७५० व्रंस्त] सञ्जाना भवति ।

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे ?
 प्राणाधिको वसति यत्र निज प्रियो मे ।
 एकाकिनी वद कथन्न बिभेषि बाले ?
 शूरोऽस्ति पुङ्खितशरो मदन सहाय ॥
 अच्छिन्न नयनाम्बु बन्धुषु कृत ताप सखीष्वाहितो,
 ग्यस्त दैन्यमशेषत परिजने चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता ।
 अद्यश्च किल निर्वृतिं व्रजति सा श्वासं पर लिखते,
 विसृज्यो भव विप्रयोगजनित दुःख विभक्त्वा तथा ॥
 असङ्गतो नाय न च खलु गुणैरेव रहित,
 प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणभूले निषतित ।
 गृहाणेम मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयिता-
 भुषाभ्यो भास्यन्त्यस्तव हृदयसन्तापशमने ॥
 मुग्धे मुग्धनयनं नेतुमलिल काल किमारभ्यते,
 भान यत्स्व धृतिं बधान ऋजुता दूरीकुर्व प्रवेसि ।
 सत्यं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना,
 भीचं दास हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वर ओल्यति ॥
 उत्कम्पो हृदये स्खलन्ति वचनाग्न्यावेगलो ल मनो,
 गात्र सोदति क्षुरभ्रकलुष चिन्तामुल क्षुब्धति ।
 मर्त्यं वा सखि ! पूर्वैरङ्गरचना मान स मुक्ते मया,
 वन्द्यास्ता अपि योयित क्षितितले यासामय सम्मत ॥

वस्तुतः मानवीयप्रकृतिमुलभप्रणयपरिष्विप्रमोलेलो यथा साधुतयाऽभरक-
 णाम्येयु सम्पन्न सयाऽयत्र नावलोक्यते । विदेशा मिगमियो प्रियस्य कामिन्या
 हृदयविह्वलतां कीदृश मार्मिकतयाऽनुब्रूयति —

प्रस्थान वलये कृत प्रियसखैरखैरजस्य गत
 धृष्टा न क्षणमासित व्यवसित चित्तेन गन्तुम्युर ।
 यातु निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे सम प्रस्थिता,
 गन्तव्ये सति ओषित ! प्रियमुद्दसार्थं त्रिभु एवगते ॥

अयत्र प्रियनुभागमनप्रयोजकतत्तदङ्गप्रत्यङ्गदृष्टौत्पण्ये मङ्गलमावेदयति
 दीर्घा वदनमालिनी विरचिता वृष्टयेष नेन्दोवरं,
 पुष्पाणां प्रहर तिमनेन रचितो नो वृन्दजात्यादिभि ।

दत्तस्वेदमुखा पयोधरयुगेनाघ्यौ न कुम्भाम्भसा,
स्वरंवावयवं प्रियस्य विदतस्तन्ध्या कृत मङ्गलम् ॥

निम्नाङ्किते पद्मे नायकनायिकासदादोऽपि रमिचाना मनसि रञ्जयन्ति —

घाते नाय विमुञ्च मानिनि एष रोपान्मया किं कृतम्,
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति नवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तर्हि रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याप्रतो दृष्टते,
नन्वेतन्मम का सवास्मि दयिता नस्मीत्यनो दृष्टते ॥

भावसौकुमार्यस्य कौदृग् हृदयस्पर्श चित्रणम् —

भ्रूमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिब मोरकण्ठमुद्रांशते,
रङ्गाग्रामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धानन जायते ।
काकंदप गमिनेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते,
दृष्टे निबंहण भविष्यति क्य मानस्य तस्मिन् जने ॥
अहो कौदृगं चैनोहर वर्णनम् । इति ।

कविवरो वाणभट्टः

(श्रंस्त ६४०)

गद्यव्यसप्राज्ञो वाणभट्टस्य पद्यग्रन्थोऽपि सुतरा वाच्यकलालङ्कृतः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि - चन्द्रचामरधारवे ।

श्रंलोचयनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥

वाणभट्टस्यालौकिकी वाच्यकलाचातुरीमवलोक्य, प्रागल्भ्यधुरीणतान्त्र-
विभाव्य आचार्यो गोवर्धनः स्वीये आर्यासप्तततीकाव्ये वाणविषये समुपलोकयति :-

जाता शिखण्डिनी भ्राम् यथा शिखण्डो तयाऽवगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमधिकमाप्सुं वाणी वाणी दभूवेति ॥

मूनमस्य गद्यकाव्यकलावतारस्य वाणस्य पद्यकलाऽपि कापि निरतिशया-
द्भूता । तन्माधुर्यमपि सहृदयरसिकः किञ्चिदस्वाद्यताम् :

एकंकातिशयालवः परगुणज्ञानैकवैज्ञानिका ,

सन्दमते घनिकाः कलासु सकलास्वाचार्यचर्पाचणा ।

अप्येते सुमनोगिरा निशमनाद् विन्मत्यहो श्लाघया ,

धूते मर्षनि कुण्डले कथयन्ते क्षीणे भवेतामिति ॥

प्रीतिं न प्रकटीकरोति मुहुदि द्रव्यध्वपाशङ्कुया ,

भीतः प्रत्युपकारकारणभयान्नाकुप्यते सेवया ।

मिथदा जल्पति वित्तभार्गवभयात्स्तुत्यापि न प्रीयते ,

कीनाशो विभवव्ययव्यतिकरत्रस्तः कथं प्राणिति ॥

न गृह्णाति प्राप्त नवकमलकिञ्जल्किनि जले ,

न पङ्कुराङ्गादं व्रजति विसभङ्गार्पणकलं ।

ललन्ती प्रेमार्द्रामपि विषहते नान्यकरिणी ,

स्मरन् दावभ्रष्टा हृदयदयितां वारणपतिः ॥

नदीवप्रान् भित्त्वा विसलमवदुत्पाट्य च तहन् ,

मदोन्मता जित्वा करचरणदन्तः प्रतिगजम् ।

जरा प्राप्यानार्या तरणजनविद्वेषजननीम् ,

न एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धश्रुधि,
 क्षामदमारुहि मन्दमुन्मथुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
 शुष्यत्स्रोतसि भूरितप्तरजनि ज्वालायमानार्णसि,
 श्रोत्रे मासि ततार्क्तेजसि कथं पान्य ! यजन् जीवसि ॥

स्वेदाम्भःकणिकाञ्चिनेन वपुषा शीतानिलस्पशनम्,
 तपोन्कथंजुषा मुखेन शिशिरस्वच्छाम्बुपानादरः ।
 दूराप्यवलमनिःसहैरवयवंशश्यासु विश्रान्तय,
 वादमीरान् परितो निदाघसमये धन्यः परिभ्राम्यनि ॥

स्रवणाम्बुनिधेरम्भः कृत्स्नमुद्गोयं तोषदा ।
 दधुर्धवलतां भयः पीतदुग्धार्णवा इव ॥ इति दिक् ।

कविराजो जगद्धरः

कविराजो जगद्धर शान्तरसप्रधान प्रासादिक मुकवि काश्मीरान् स्वजनवाञ्छलञ्चकार । कविरय दार्शनिको, दिग्गजो वैयाकरण, प्रौढो मीमांसक-इचासोत् । अनेकेषु साहित्यिकसन्दर्भेषु चानेन प्रामाणिकाष्टीया विरचिता । आत्मपरिचय दवानोऽयमुपन्यस्यति यद् आसीदेको चण्डेश्वरो माम प्रसिद्धो मीमांसक । तदात्मजो रामेश्वरोऽपि लब्धप्रतिष्ठो मीमांसकमूर्द्धन्यस्तदात्मजो भवाधरस्तत्सुनुविद्याधरस्तत्सुतो रत्नधरस्तदात्मसम्भवश्चाऽय साहित्यधुरन्धरो जगद्धर एतत्तत्तुदंशतमशताब्द्या लब्धस्थितिक ।

कवेरस्य सर्वोत्कृष्टो ग्रन्थ 'स्तुतिकुसुमाञ्जलि' अष्टभि स्तोत्रनिबद्ध-चतुर्दशसहस्रमितं श्लोकं परिगुम्फित । जगद्धरोऽय भगवतो महामहिमशालिनो महादेवस्यानन्यो भक्त । अस्य रचनासु श्लेषानुप्रासयमकानामपूर्वं मिश्रणम् । रससार्वभौमस्य कण्ठरसस्य च पूर्णं परिपाक दृग्गोचरीभवति । नूतनस्य सुधा-स्पर्धि काव्यमाधुर्यं ब्रह्महृदयानरसिकानपि द्रावयति । तद्यथा —

स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमथ कुकृत्यस्तत्रापि नाथ तव नास्म्यबलेपपात्रम् ।
वृत्तं पशु पतति य स्वयमग्न्यक्ष्णे नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोक ॥
धन्या शुचीनि सुरभीणि गुणोन्मितानि धाम्बोद्ध स्ववदनोपवनोदगताया ।
उज्ज्वल्य स्तुतिकुसुमानि सता विविक्तवर्णानि कणपुलिनैष्वगतसयन्ति ॥
तेऽनन्त वाङ्मय-महाणव-दृष्टपारा सायात्रिका इव महाकवयो जयन्ति ।
मत्सूचितपेलवलवङ्गलवरेषमि सन्त सदस्सु वदनाग्यधिषासयन्ति ॥
प्रैलोक्यभूषणमणिर्गुणिवर्गबन्धुरेकश्चकास्ति सविता कविताऽद्वितीया ।
शसन्ति यस्य महिमाऽतिशय शिरोभि पादग्रह विदधत पृथिवीभूतोऽपि ॥
शब्दार्थभात्रमपि ये न विदन्ति तेऽपि या मूर्च्छनामिव मृगा भवन् पिबन्त ।
सदृष्टसर्वकरणप्रसरा भवन्ति त्रिप्रस्थिता इय कवीन्द्रगिर नुमस्ताम् ॥

अस्याने शमिता लय हतधिया यादेवता कल्पते,

धिकवाराय पराभवाय महते तापाय पापाय धा ।

स्थाने तु व्ययिता सता प्रभवति प्रख्यातये भूतये,

चेतोनिर्वृतये परोपकृतये भ्रान्ते दिवावाप्तये ॥

स्फारेण सौरभभरेण विमेषनाभेः तद्वामसारमपि सारममारमेव ।
स्रक्सौमनस्यमपि न पुष्यति सौमनस्यम् प्रस्यन्दते यदिमधुद्वसूक्तिनदेवी ॥

॥ हेमालङ्कारशित्तिपतनलग्नेन रजसा,
तथा दैन्यं नीतो नरपतिशरदलाध्यविभद ।
यया लोष्ठभ्रान्ति व्यंवहित विवेक व्यतिकर,
विलोक्येनं लोभः परिहरति पादः क्षतिभयात् ॥
आहूतेषु बिहङ्गभेषु मयको नायन् पुरो धार्यते,
मध्ये वा धुरि वा घसस्तुषमणिर्घत्ते भणोता दृचम् ।
लघोतोऽपि न कम्पने प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनाम्,
धिक्स्तामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥

कदा संसारजालान्बद्धं त्रिगुणरज्जुभिः ।
आत्मानं मोक्षयिष्यामि शिवभक्तिशलाक्या ॥
बाहुभन.कायकर्माणि विनिवेदय त्वयि प्रभो ।
त्वन्मयोभूय निद्वन्द्वः कञ्चित्स्यामपि कहिञ्चित् ॥
मलनंलावनसंसार - वासनावत्तिदाहिना ।
ज्ञानदीपेन देव त्वा कदा नु स्यामुपस्थितः ॥
एकाको निस्पृहः शान्तः पाप्मिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शम्भो भविष्यामि संसारोन्मूलनक्षमः ॥
सुशान्तशास्त्रार्थ - विचार - चापलम्,

निवृत्त - नानारसकाम्य - कीतुकम् ।

निरस्तनिःशेषविवक्षित्विप्लवं,

प्रपत्तुमन्विच्छति क्षत्रिणं मनः ॥

कृष्ण त्वदङ्गप्रियुगलाम्बुजभक्तिरेणुं,

पुञ्जान्तरालपरिधूसर - विग्रहोऽहम् ।

भुङ्क्षुः कदा निजपनप्रविधूनेन

प्रेतेश - दिक् - तिमिरपाटपटुभवेयम् ॥

विजृम्भमाणे तमसि प्रगल्भे यया भवासक्तमतिः म्रियतोऽहम् ।

गनेऽपि तस्मिन्प्रदितावबोधस्तथा भवामक्तमतिर्भवेयम् ॥

महाकविः कल्हणः

(१२ शताब्दी)

महाकविः कल्हणोऽयं काश्मीरकस्यैवस्य ब्राह्मणकुलावतसस्य चम्पकनाम्नो भूमुरस्यात्मजः । महाराजहर्षदेवस्थातोव विलम्बभाषु, राजनैतिकसचिवश्चासीत् । हर्षवर्धनानन्तरमनेन राजनीतिप्रपञ्चं परित्यक्तः । स्वपितृव्यस्य राज्ञो हर्षदेवस्य परमप्रीतिपात्रस्य वनवसत्रकस्य देहावसाने विरतो भूत्वा काश्मीरमागतो वैराग्य-मयजीवनं यापयितुं प्रववृत्ते । भारतस्य राजनैतिकेतिवृत्तं लिखितुमुपक्रमे । सदितिवृत्तमेव राजतरङ्गिणीनाम्ना प्रसिद्धम् । अस्मिन् ग्रन्थे ऐतिहासिक-घटनायां प्रमत्त उल्लेखं पल्लवितः । एवंस्त ११५१ तमसम्बत्सरं यावत् सर्वेषाम् काश्मीरवनूपायां बालादिनिरपणपुरस्तरं तत्तद्व्यटनाद्यप्रसङ्गितम् ।

सैयं राजतरङ्गिणी अष्टलण्डेषु विभक्ता, ७,८२३ श्लोकैश्च प्रणिबद्धा । एतरेलेखनसरण्याऽवगम्यते यत्काश्मीरेषु इतिहासोपन्यासप्रणालिरतिप्राचीनकालत एव लब्धप्रचारा आसीत् । इतिवृत्तविषयकां नैके ग्रन्थाश्च जासन् यानांश्रित्य कल्हणो राजतरङ्गिणीमुपन्यस्तुं प्रवभूय । अनेकान् शिलालेख-प्रशस्तिपत्र-दानपत्र-हस्तलिखितग्रन्थान् साधृतनायायां शारदालिपिबद्धान् आदाय राजतरङ्गिणीं प्रणि-माय । प्राचीनमुद्राविशेषाणामुपयोगोऽपि तेन व्यधायि समीचीनतया । एतद्व्यति-रिक्तमप्यं ग्रन्थस्य लेखने सहस्रोपजनधृतीनां, दारिद्वारिकशयादानां, प्रधानां, पर-म्पराणाञ्चावलम्बनं साहाय्यञ्च शरणीकृत्य ग्रन्थोऽयं महता समारम्भेण संप्रथितः । पञ्चदशशतकोपन-वृत्तान्तरस्य सप्तश्लोकेषु वयिष्यकलासम्बन्धितया ललितया गिरा गुणितम् । इतिहासस्य सजीवता, वयनस्य मनोज्ञता, वाच्यमाधुर्यसम्भूतिसत्त्वात् सुतरां चम्पु-प्रधाना इव प्रणिजातिः । सूत्रमसौ व्यथयन्तया आगोर्बन्दिशक्तिर-विवि-द्यायै तस्यैव तस्यैव विषयस्यैव तस्यैव समुद्र-धुयिनि । स्वाध्यायप्रदातुं राज्ञो हर्षस्या-त्याचारान् निराकृतुमर्हतिहान् । बलिना राज्ञो व्यस्तित्वेन राजकोषञ्च जीवन् वृद्धेन चित्रितम् । सार्धं ऐतिहासिके वाच्येऽस्मिन् वाच्यकलायां परिपूर्णं पार्श्वोर्ध्वं दृष्टिगोचरो भवति ।

अथ काश्मीरकस्यैवस्य नामाः—

वराहमिहिरः नामकः सङ्ग्रहोऽयं चन्द्रमणिः सङ्ग्रहः सङ्ग्रहः सङ्ग्रहः ।
सुतोऽपि सङ्ग्रहोऽयं सङ्ग्रहः सङ्ग्रहः सङ्ग्रहः सङ्ग्रहः सङ्ग्रहः ॥

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरहो चन्द्रो न सभाध्यते,

नो देवः कुसुमायुधो न च मयुर्दं दे विरञ्चिः प्रभुः ॥

एतन्मे भतमुत्थितं यममृतात्काचित्स्वयं सिन्धुना,

या मय्याचललोडितेन हरये दत्त्वा धिय रक्षिता ॥

यो दं जनापकरणाय सृज्यपायं तेनैव तस्य नियमेन भवेद् विनाशः ।

धूमं प्रसीति नयनान्धकरं यमग्निर्नूत्वाम्बुदः स दामयेत्सालिलंस्तमेव ॥

मौर्यं सर्वापदा निष्ठा का हि नापदजानतः ।

तस्मिन्नप्यविपत्णो यः क्व सोऽज्यत्र विपत्स्यति ॥

यदि नाम कुले जन्म तत्किमर्थं दृष्टता ।

दरिद्रत्वेऽपि मूर्खत्वमहो दुःखपरम्परा ॥

कः स्वभावगभीराणा जानीयाद् बहिरापदम् ।

बालापर्येण भृत्येण यदि सा न प्रकाश्यते ॥

सन्तैत्रप्रतिपादितः प्रियवचोबद्धालबालाबलिः ,

निर्दोषेण मन प्रसादपयसा निष्पन्नतैश्चक्रियः ।

दातुस्तत्तदभीप्सिर्न किल कलं बालेऽपि बालोप्यसौ .

राजन् ! दानमहोरहो विजयते यत्पद्रुमादीनपि ॥

हा कष्ट तदयासिनोऽपि विफलप्राग्भारमालोच्य भा-

ग्यत्रय पिपासकः प्रतिदिनं गच्छत्यसौ जन्तवः ।

इदं व्ययं जलातिभारवहनप्रोद्भूतवेदादिव ,

स्वामूर्ति वडवानले जलनिधिर्मन्ये जुहोत्यन्वहम् ॥

रत्नोज्ज्वलाः प्रविशिरल्लहरीः समीरे-

रब्धिः क्रियेत यदि दृढतटाभिमुख्यम् ।

दीपोऽयिनः स खलु भाग्यविपर्ययाणां

दातुर्मनागपि न तस्य तु दातृतायाः ॥

भुजवनवदृष्टायां येषां निवेम्य महोजसां,

जलधिरदाना मेदिन्यासोदसावकुतोभयाः ।

सूतिमपि न ते यान्ति दमाया विना यदनृषं

प्रवृत्तिमहने कुमः स्यत्सं नमः कविरमणे ॥

ननं संसृतमाहिषे एवंविध काव्यकलामप्यग्रमनिहागिरं काव्यं नास्ति ।

यद्यन्येऽपि गान्ति बच्चननिहागिबाः सन्दर्भा परन्तेऽप्य बलानुग्रामधिरौडं

नार्हन्ति ।

आनन्दवर्धन एव । समेयामालङ्कारिकाणां प्रनोहारेन्दुराजकुन्तक-महिमभट्ट-
क्षेमेन्द्र-मम्मटप्रभृतीनां चचोविन्यामोऽपि पुष्पायमुमेवायम् । परन्तु अभिनवगुप्तान्
'लोचने' वृत्ति-कारिकयोः कर्तृभेदं प्रनिपादितम् । एव कारिकाकारकृतं मूलग्रन्थ-
कृत् वृत्तिहृत्युते च ग्रन्थकृदिति प्रयोगोऽपि लोचने समुपलभ्यते । तदाधारोक्त्यैव
पादचार्त्यविद्वद्वरं जोबोबो-कीय-बुद्धरमहाशयं, भारतीयं विद्वद्वरं डा० डे
तया काणेमहाभागंश्चापि मूलध्वनिवार वृत्तिकारयोश्च पाथक्यमन्यथापि । एषा-
मन्यपणमेव कारिका केनापि सहृदयाख्येन विदुषा व्यरुचि । तदवष्टम्भेनैव अभि-
नवगुप्तेनापि 'ध्वन्यालोक' कनिचिन्म्यलेषु 'सहृदयालोक' नाम्नापि उपयुक्तः ।
इत्यादि । सर्वमेतत् भ्रमविजृम्भितम् । यत् आनन्दवर्धनेन स्वयं ध्वन्यालोकस्या-
त्मकृतित्वमुपश्लोकिनम्—'इति काव्यायंविबेको योज्य चेत्तद्वचमनृतिविधायो
मूर्तिमिरनुसृतसारंरस्मपुपजो न विस्मयं ।' इति ॥

अत्र 'अस्मदुपज्ञ' इतिपदं, स्पष्टमानन्दवर्धन एव ध्वन्यालोककृदिति प्रत्या-
पयति । किन्वान्तिमे पद्येऽपि कवि स्पष्टमुपन्यस्यति —

"तत्काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्तकृत्य मनसु परिपक्वधिया पदासीन् ।

तद्व्याकरोन् सहृदयोदयलामहेनोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानम् ॥

अत आनन्दवर्धन एव कारिकाकारो वृत्तिकारश्चेति श्रद्धेयं पक्षः । उपक्रमे
स "तेन ब्रूम सहृदयमन प्रीतये तत्स्वरूप"मिति प्रतिज्ञानेन, अन्ते च "तद्व्याक-
रोत्सहृदयोदयलामहेनोरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानम् ।" इति चोपमहति ।

आनन्दवर्धनस्य ग्रन्था

ध्वन्यालोक, विषयवाणलोका (प्राकृतकाव्यम्), हरिविजयम्, अर्जुन-
चरितम्, नक्षत्रपरीक्षा, धर्मोत्तमविनिश्चयटीका, देवी शतकम् ।

एष महाभागो न केवलमालङ्कारिक-कविरेव अपितु परमदार्शनिकश्चाप्या-
सीत् । अस्य मनोहारिणी रचनाऽपि नयनानिधीकरणीया —

अविरताम्बुजसङ्गतिसङ्गतदलदलकेसरसर्वलितेव व ।

ललितवस्तुविधानमुखोल्लसत्तनुदहा तनुरात्मबुधोज्यतात् ॥

प्रनीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

एतं प्रतिष्ठावयवानिरिक्त्वमाभाति लावण्यामिवाङ्गनाम् ॥

उद्यन्त्यमूनि मुग्धूनि महामहासि, चन्द्रोऽप्यलं भुवनमण्डलमण्डनाय ।

मूर्षादूते न तदुदेति न चास्तमेनि येनोदिनेन दिनमस्तमिनेन रात्रि ॥

आचार्य आनन्दवर्धनः

(चै०स्त ८५०)

संस्कृतस्येतिहासे आनन्दवर्धनाचार्यस्याभिधानं स्वर्णाक्षरैरङ्कितं द्रितं सति । अस्य सुप्रसिद्धं सन्दर्भं ध्वन्यालोको नाम । येन समस्तमलङ्कारशास्त्रमालोकि-
मिवाभाति । अस्मिन् हि ग्रन्थे ग्रन्थकृतं पदे पदे बुद्धिर्बभूव, सूक्ष्मा विवेचनशक्तिः,
गम्भीरार्थावगाहिता च भास्वरूपेण प्रतिभासमाना आलङ्कारिकाणामादरणीयता
जुपते । रसगङ्गाधरकृतस्तम्भवत् पण्डितराजजगन्नाथस्योक्तिः स्यात् एव प्रतिभाति
यत्—“ध्वनिकृताम् आलङ्कारिकसरणिर्व्यवस्थापकत्वात् ।” इति अनेन कवे
आनन्दवर्धनस्य अलङ्कारशास्त्रे परमप्रामाण्यमङ्गीकृतं आलङ्कारिकैरिति ।
कविराजराजशेखरस्य प्रशस्तिरियं आनन्दवर्धनमुद्दिश्य नूनमृतम्भरा यत्—

ध्वनिनातिगमोरेण काव्यतत्त्वनिवेशिना ।

आनन्दवर्धनं कस्य नासीदानन्दवर्धनं ॥

आनन्दवर्धनस्य समयः

यमानन्दवर्धनं काश्मीरकराजस्य अवन्तिवर्मणः सभापण्डित आसीत्-
इत्यप्रतिष्ठ इति राजतरङ्गिण्युल्लेखतोऽवगम्यते । अवन्तिवर्मणो राज्यकालश्च
शै०स्त ८५५ तमाब्दात् ८८३ तमाब्दं यावद्विभाष्यते । किञ्च आनन्दवर्धनेन
आलङ्कारिकस्योद्भवस्य मतमुद्धृतं, राजशेखरेण च आनन्दवर्धनस्य मतं सङ्कीर्ति-
तम् । एतेनेव प्रतिपद्यते यदानन्दवर्धनं शै०स्त ८०० मितसम्भवाद् उद्भूतात्
परजं, चै०स्त ९०० तमाब्दभवाद् राजशेखराच्च पूर्ववर्ती आसीत् । अतः
आनन्दवर्धनस्य समयः हिस्तीयनवमशताब्द्या मध्यभागे व्यवस्यते ८५०-
तममितदेशीय इति ।

वस्तुतः ध्वन्यालोकास्य सम्पूर्णस्य प्रणेता आनन्दवर्धन एव आहोस्विदश-
विशेषस्येति प्रस्तावतारे बहुभिः बहुविधमुपयतम् । अस्ति चात्र भूयान् मनभेद-
विद्वत्सु । ग्रन्थोऽयं त्रिष्वङ्गेषु कारिकावृत्त्युदाहरणरूपेषु विभक्तः । तत्र कारि-
कासु निम्नान्तप्रतिपादनं, व्युत्पत्तिः कारिकावृत्त्युदाहरणं, सस्कृतसहितस्य प्रस्ताव-
मणिपुद्गलानां ग्रन्थेभ्यः सङ्कलितानि च उदाहरणानि । बहूनि तेषु च आनन्दवर्धनस्य
स्वकीयाऽपि समुपास्तानि । प्रचलितरम्परानुरोधेन, कारिका-व्युत्पत्त्युभयप्रगता

आनन्दवर्धन एव । ममेयामालङ्कारिकाया प्रतीहारेन्दुराजकुलकर्ममिनट-
क्षमेन्द्र-मम्मटप्रनृनां वचोविन्यामोऽपि पुण्यायमुमेवायम् । परन्तु अभिनवाप्तन
'लोचने' वृत्ति-कारिकायां कर्तुं नैव प्रतियादिन । एव कारिकाकारकृतं मूलग्रन्थ-
कृतं वृत्तिकृते च ग्रन्थकृदिन प्रयोगोऽपि लोचने नमुपपन्न्यते । तत्रागोक्तं
पादचार्यविद्वद्भ्यः जोकोवी-कोय-बृह्हरमहाशयं, भारतीयं विवर ढा० हे
तथा कान्तेमहानांदचापि मूलजनिकार वृत्तिकारयोश्च पार्थक्यमन्ययापि । एता-
मन्युपगमेन कारिका केनापि महदयान्त्रेन विदुषा व्यगृचि । तदवच्छन्नेनैव जनि-
तवाप्त्येनापि 'ध्वन्यालोक' कनिचिन्मलेषु 'महदयालोक' नाम्नापि उपपन्न ।
इत्यादि । मयमेनतु भ्रमविजृम्भितम् । यत्र आनन्दवर्धनेन स्वयं ध्वन्यालोकस्या-
स्मृतिरवमुपलोकितम्—'इति काव्यायंविवेको योग्यं चेतश्चमन्वृतिविधाया
मूरिभिरनुमृतांरंरंमदुपजो न विम्वार्यं ।' इति ॥

अथ 'मम्मदुपगत' इतिपद, स्फुटमानन्दवर्धन एव ध्वन्यालोककृदिन प्रया-
पयति । किञ्चान्तिमे पद्योऽपि कवि स्पष्टमुपपन्न्यति —

"सत्काव्यतत्त्वविषय स्फुरितप्रमुक्तकल्प अनन्तु परिपक्वविधया यदामीन् ।

तद्व्याकरोन् महदयोदयलानहेनोरानन्दवर्धन इति प्रयितानिधान ॥

अत्र आनन्दवर्धनएव कारिकाकारो वृत्तिकारश्चेति श्रद्धेयं पय । उपक्रमे
स "तेन ब्रूम सहृदयमन प्रीतये तम्बल्य"मिति प्रतिजानीते, अन्ते च "तद् व्याक-
रोन्महदयोदयलानहेनोरानन्दवर्धन इति प्रयितानिधान ।" इति चोपमहरि ।

आनन्दवर्धनस्य ग्रन्था

ध्वन्यालोक, विषमबाणलीला (प्राकृतकाव्यम्), हरिविजयम्, अर्जुन-
चरितम्, मनपरीक्षा, धर्मोत्तमविनिश्चयटीका, देवी शतकम् ।

एष महानागो न केवलमालङ्कारिक कविरेव अपि परमदासनिश्चयाप्या-
मीन् । अयं मनोहारिणी रचनापि नयनानिषीकरणीया —

अविरताम्बुजमङ्ग निमङ्गलदवहत्कमेरमवलितेव व ।

लम्बितवन्मुविधानमुखोन्मत्तनुरहा तनुरा मनुबोवनान् ॥

प्रनोपमान पुनरन्यदेव बन्धुमि वागीषु महाकवीनाम् ।

एतप्रमिदावपवानिरिक्तमानानि लावप्यमित्राङ्गनाम् ॥

उद्यन्त्यमूनि मुवह्नि महामहामि, चन्द्रोऽप्यल भुवनमष्टन्मग्ननाय ।

मूर्यादृते न तदुदेति न चाप्यवेति येनोदिनेन दिनमम्यमिनेन रात्रि ॥

नास्पोच्छ्रायवती तनुर्न दशनो नो दीर्घदीर्घं करं ,
 सत्य वारण ! नयं केसरिशिशुस्त्वाङ्गम्वरं स्पर्धते ॥
 तेजोबीजमसह्यमस्य हृदये न्यस्त पुरा वेधसा ,
 तादृक् त्वादृशमेव येन सुतरा भोज्य पशु मग्यते ॥

केल कुरख्य परिभुक्ष्य सरोरुहाणि ।

माहस्य शैलतटनिर्झरणीपयांसि ॥

भावानूरक्तकरिणीकर-लालिताङ्ग !

मातङ्ग ! मुञ्च मृगराजराभिलाषम् ॥

मनोरपशतदंतो भुवननाथ-चूडोद्धत-

स्तूर्णैरलमव कृत कृतपद क्वचिद् प्रावसु ।

व्रजत्यपि सचेतसा विषयमीदृशो यो दृशो ,

लुठत्यचलकन्दरे विधुर एव चिन्तामणि ॥

त्वयि जनादंन ! भक्तिरचञ्चला, यदि भवेदफलप्रवणा मम ।

अभिलषाम्यपवर्गपराङ्मुख पुनरपीह शरीरपरिग्रहम् ॥

आक्रान्ता स्तनिर्विलोचनजलान्मथान्तधाराभ्युभि-

स्वद्विच्छेदभुवदध शोकशिखिनस्तुत्यस्तजिद्विभ्रमै ।

अन्तर्मे दयितामुक्त तव शशो वृत्ति समाप्तावयो-

स्तत्किं मामनिश सखे जलधर ! तव दग्धुमेवोद्यत ।

अप्य दीक्षितः

अत्रमवातेय अप्यदीक्षितमहोदयः दक्षिणजनपदमन्त्रकार स्वतन्त्रः ।
एष कविः प्रौढो दार्शनिकः परमानन्दारविन्दमोन् । अनेके ग्रन्थाश्चास्य प्रणेनृत्वेन
प्रसिद्धाः । अथौ शैवमन्त्रावलम्बो व्यासोन् । अस्य भ्राता मोक्षकण्ठदीक्षित इति
नाम्ना प्रख्यातः । अथैव पौत्रेण कविना नारायणदीक्षितेननाम्नकण्ठव्यासनाम्नो
ग्रन्थः प्रसिद्धः । एतच्चम्पूनिर्माणमयः रसः १६३७ तममिनां निर्वापने ।
तदनुरोधेन अप्यदीक्षितमहोदयस्य समयोगेपि षोडशशतानामनमोयने कालतः ।

श्री अप्यदीक्षितविरचितामां प्रसिद्धग्रन्थानां नामावलि.—१. आन्मा-
पंगस्तुतिः, २. उपक्रमपराक्रमम्, ३. कुवलयानन्दम्, ४. चतुर्धनमारमग्रहः,
५. चन्द्रबालस्तुतिः, ६. चिन्मोमांसा, ७. दशकुमारचरितमंशेषः, ८. नामनग्रह-
माला, ९. ब्रह्मचर्यम्, १०. मध्यमनध्वम्, ११. रत्नमयपरीक्षा, १२. वरद-
राजशानकम्, १३. वरदप्रकाशः, १४. शिवनस्त्विवेकः, १५. शिवाद्वैतनिर्णयः,
१६. हरिवंशमारचरितम् इत्यादयः । अस्य कवेः कलिपद्यानि मनोज्ञानि पद्यानि
अत्र मनुब्राह्मणेः—

नीतिज्ञा, निरतिज्ञा, वेदज्ञा अपि भवन्ति शास्त्रज्ञाः ।
ब्रह्मज्ञा अपि कन्याः स्वाज्ञानज्ञानिनो विरलाः ॥
के चोराः के पिशुनाः के रिपवः केऽपि शायकाः ।
जगदचलं तस्य वशे यस्य वशे स्यादिदञ्चैव ॥
यज्ञाः कथमज्ञाः कथमिन्धुगुह्ये वृषा देशान् ।
कौदुर् कृजान्तुर कोऽपि न जिज्ञास्ये लोकः ॥
रथकन्यो मनकारक्यकृन् यदि शस्यते नामो ।
कलंय्यो ममकारः विन्तु स मर्त्यं कलंय्यः ॥
पुत्रा इति दारा इति पोष्यो भूषो जनान् ब्रूते ।
ग्रन्थं तममि निमज्जन्नाम्ना पोष्य इति नापेति ॥
भोगाय पामराणां योगाय विवेकिना शरीरमिदम् ।
भोगाय च योगाय च न कल्पते दुर्विदग्धानाम् ॥
अपुनं निपुतं वापि प्रदिशन्ति ग्राह्याय भोगाय ।
त्रापन्ति ॥ विन्वदन्तः कंठस्यं पञ्चदशमूढाः ॥
अर्नोत विन्न वादत जायत संविज्ञान निष्ठत वा ।
मृदपि दिन्नमनाः मावपिबो देहवन् इति ॥

कवीश्वरी विज्जका ।

श्रीमती विज्जकानाम्मोय कवीश्वरी अतोव मनोरमकाव्यरचयित्री ।
कुत्रत्या सा, कदा च जन्मपरिग्रह जग्राहेति नाद्यापि सुविदितम् । या अस्या मूर्तय,
अन्योक्तयश्च सुभाषितग्रन्थेषु सङ्कलिता दृश्यन्ते, ताभिरस्या प्रौढपाण्डित्य कवित्व-
चातुरी च सम्पद् व्यज्यते । आत्मगौरवमुपवर्णयन्ती सा दण्डिनमाक्षिपति —

नीलोत्पलबलश्यामः विज्जका^१ मामजानता ।

यूयं दण्डिना प्रोक्त सवशुक्ला सरस्वती ॥

अस्या प्रौढा पद्मेलिमाश्चोवती श्रवणेष्ववतसयन्तु रसिका —

कोय स्फीततर स्थितानि परित पत्राणि दुर्ग जलम्,

मंत्र मण्डलमुज्ज्वल चिरमयो भीतास्तया कण्टका ।

इत्याकृष्टशिलीमुखेन रचना कृत्वा तदप्यद्भुत

यत्पद्मे जिगीवुणापि न जित मुग्धे त्वदीय मुखम् ॥

प्रियसखि ! विपद्दण्डप्रान्तप्रयात परम्परा,

परिचयचले चिन्मासके निषाय विधि जल ।

मूर्धनि बलात्पिण्डीकृत्वा प्रगल्भकुलालवत,

ध्रमयति मनो नो जानीम किमत्र विधास्यति ॥

चिरम विफलापातादस्माद दुरध्यवसायतो,

किमदि महता धैर्यंभ्रश यदीक्षितुमीहते ।

अपि जडविषे कल्पापायाम्ययेन निजकम्प

कुलशिलरिण क्षुद्रा मते नवा जलराशय ॥

हेतात्र सम्पत्तरो ! यत रोपितोसि कुग्रामपाम्जरनान्तिकवाटिकायाम् ।

यत्र प्रहृदयवशास्त्रिवृद्धलोभाद् गोभम्भशटघटनोचितपल्लरोऽसि ॥

माद्यद्रिगजशानलिप्तकरटप्रक्षालनशोभिवा,

व्योम्न सोमि विचेदरप्रतिहता यस्योर्मयो निर्मला ।

बट भाग्यविषय्येण सरस कल्पान्तरस्यापित-

स्तस्यैववक्त्रप्रचारकल्य बालेन जात जलम् ॥

— ० —

१. इय वर्णेन श्यामा आगीतु । आत्मानञ्च साक्षात् सरस्वतीं मन ।

कविराजो लीलांशुकः

दाक्षिणात्योऽयं कविवरः प्रपद्य श अपरिचित एव । अस्य रचना इतस्तत्
प्रकीर्णरूपेण उपलभ्यन्ते । ताभि स्फुटं व्यव्यते यदासीत्कविरयं शिवभक्त , श्रीकृष्ण-
परायणश्च । अस्य कृष्णकर्णाभिधं पद्यसंग्रहं त्रिषु शतकेषु विभक्तं कयापि चेतो-
हारिण्या वाण्या प्रयितोऽवभाति । तद्यथा —

मुकुलायमाननयनाम्बुजं विभो ! मुरलीनिनादमकरन्दनिर्भरम् ।
मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डलं मुखपङ्कजं मनसि मे विजृम्भताम् ॥
नदशिलाण्डिं शिवज्जविभूषणं, मदनमन्यरविधमूलांम्बुजम् ।
व्रजवधूनयनाञ्चलजञ्चितं विजयतां मम बाह्यमयजीवितम् ॥
पुनः प्रसन्नेन मुखेन्दुमानसा पुरोवतीर्णस्य कृपाप्रहान्बुधे ।
सदेव लीलामुरलीरिवामृतं समाधिविघ्नाय कदा नु मे भवेत् ॥
अमुनाऽखिलपोषणोपनायं यमुनारोयसि नन्दनन्दनेन ।
दमुनावनसम्भवः पथे न किमु नासौ शरणाधिना शरण्य ॥
देवकीतनयपूजनभूतं भूतनारिचरणोदकधूतं ।
यद्यहं स्मृतधनञ्जयसूतं किं करिष्यति स मे यमदूत ॥
प्रातर्भजामि दधिघोषविवृतनिद्रं, निद्रावसानरमणोयमुखारविन्दम् ।
हृद्यानवधवपुषं नवनोतवीरो हृषुमीलिताञ्जनयनं मथनाभिरामम् ॥

अयि मुरलि ! मुकुन्दस्मेरवक्त्रारविन्द-

श्वस्तनमधुरसतां त्वां प्रणम्याद्यथावे ।

अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां भवत्या

कथय रहसिं कर्णे महता नन्दमूर्ध्नि ॥ •

मुष्णानमेतत्पुनरक्तशोभा मुष्णोतराशोरुदयं मुखेन ।

सृष्णान्मुरारिं त्रिगुणोक्तरोति, कृष्णाह्वयं किञ्चन जीवितं मे ॥

लावण्यवीवीललिनाङ्गभूषा भूषापदारोपितपुष्पवर्हाम् ।

शारद्वाराच्छकटाक्षमाला बाला भजे चन्द्रमयशल्पश्रीम् ॥ इति ॥

श्रीभोजराजः

भालवमुण्डले घाराधिपति कविराजो भोजदेवापरनामधेयो भोजराज
प्रसिद्ध कवि कवीनाञ्चाभयदाता चासीत् । यद्यप्यनेन नैके प्रबन्धा निबद्धा
तथाऽपि तेषां सरस्वतीकण्ठाभरणम्, रामायणचम्पू इति काव्यद्वयन्तु अतीव
प्रसिद्धम् । नृपशिरोमणिरसौ बहुशास्त्रज्ञ आसीत् । योगदर्शने भोजवृत्तिर्ननुस्मृतौ
चैका समीचीना टीका आप्याटीकिता । भोजदेवस्य जनक सिन्धुराज । स्वर्गं प्रयाते
तस्मिन् तत्कनीयान् भ्राता मुञ्जदेव राज्येऽभिषिक्त । स च बहुतर भोजदेव
पुरन्दरपुरातिथीकर्तुं प्रायतत । परन्तु यस्य विधि परिरक्षक त को नाम हन्तु
प्रभवति ? भोजदेवस्य काले पुंस्त ११ तमशतकदेशीय सम्भाव्यते ।

काव्यशीली भोजदेवस्यातीव मनोता प्रज्ञामुत्करी च । सरला प्रसादगुणा-
लङ्कृता भावसम्भृता च कस्य चेतो न चमत्करोति । तद्यथा —

आबालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र-
मेपा पुरी तविह मा खलु निर्गुणा स्यात् ।
इत्यादिरादिव धरा बहुधा विधाय,
धूलिच्छलान्निजतनु तमनु प्रतस्ये ॥
मूपसुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साक,
दुहितरि विधिपाकात् वाननाय व्रजन्त्वाम् ।
अक्रुदालमिति मत्या नूनमह्नाय धात्री
परिजनमुखवाप्य पासुभि पर्यहार्योत् ॥
यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि !
चान्द्र हरामि हरिण मम सन्निधेहि ॥
मावश मुञ्चसि मया हृतमेणनेन,
सावदधातु तव वषत्रतुला मृगाङ्ग ।

जैनकविः अमितगतिः

कविरेव जैनमतादित्यो राजो मोन्देवनिन्द्यस्य मुञ्चदेवतुलनेः
मनाया कव्यजम्बिः आसीत् । अनेन पण्डितजकाष्ठेन धर्मपरोक्षा-मुनादिपरम्-
मन्दोह-आदकाचारानुनयः बहवो अन्या विरहिताः । अस्य स्पिनितानः शृंस्त-
१९३ तमाध्वदेशादः निर्गम्ये । एवन्वाम्य मुनादिपरम्मन्दोहाद्यप्रत्यमनानि-
ष्टोक्तेनैव विज्ञाप्यते :—

ममाहृष्टे तन्मिन्विदशदमनि विष्मन्तरे
महर्षे वर्यानां प्रभवति हि पञ्चाशद्विके ।
ममाप्तं पञ्चम्यां भवति घराणि मुञ्चतुलनी
मिने पक्षे पीये बुद्धिनिमिदं शास्त्रमनघम् ॥

एतदनुरोधेन प्रयोग्यं विस्मय १०५० तमे मन्वन्तरे समाप्तिमगान् ।
अमितगतिरपि काव्यकलायां प्रथमं संपुष्पमधिकरोति । अस्य कविपद-
रमणीयप्रानामपि रम आम्वाहना सहृदयः । मनो लक्षणमारचयन्मौ समुप-
स्थोक्त्यनि :—

चित्ताह्लादि व्यदसनविमुखं शोक्तापापनोदि,
यमोन्वादि श्ववामुषदं न्यायमार्गानुयायि ।
तस्यं मय्यं व्यपगतमदं मार्यकं मुक्तवादम्,
यो निर्दोषं रचयति वचस्यं बुधाः सन्ममाहूः ॥

कणोपान्तविलमिनं केशदेविमानमिदृश्य सम्पगुन्त्रेसने :—

भवति मरणं प्रणामत्रं, विनश्यति यौवनम्,
प्रभवति जरा मर्वाङ्गापा विनाशविधायिनो ।
विरमन् बुधा कामायैव्यो वृषे च कुर्यादरं,
वदितुमिति वा कणोपान्तम्विनं पत्तिं जने ॥

चलयति तनुं दृष्टेभ्रान्ति करोति शरीरिणा,
रचयति धत्तादध्यक्तोक्तिं तनोति गतिशक्तिम् ।
जनयति नाना निन्दाम्नयपरम्परा
हरति सुराणि मन्थ देहाज्जरा मदिरा यथा ॥

सञ्जनसङ्गतिं वर्णयति —

तृष्णा चित्ते शमयति मदं ज्ञानमाविष्करोति,
नीतिं सूते हरति विषदं सम्पदं सञ्चिनोति ।
पुसा लोकद्वितीयशुभदा सङ्गतिं सञ्जनानां,
किं वा कुर्यान्न फलममलं दुःखनिर्नाशदक्षा ॥

अन्यदपि —

प्रबलपक्वनापातध्वस्तप्रदीपशिक्षोपमै-

रत्नमलनिभं कामोद्भूतं सुखं विषयसन्निभं ।

समपरिचितं दुःखप्रान्तं सतामतिनिन्दितं-

रिति कृतमना शङ्के बृद्धं प्रकम्पयते करोति ॥

येनेन्द्रियाणि विजितान्यतिदुर्धराणि-

तस्याधिभूतिरिह नास्ति कुतोऽपि लोके ।

इलाप्य च जीवितमनयं विमुक्तमुक्तं,

पुंसो विविक्षतमतिपूजिततत्त्वबोधं ॥

लोकांचितं गुरुजनं पितरं सवित्रं,

बन्धुं सनाभिभवला मुहुदं स्वसारम् ।

भृत्यं भ्रभुं सनयमन्यजनञ्च मर्त्यो,

मो मन्यते विषयैरिव शं कदाचित् ॥

लोकांचितोऽपि कुलजोऽपि बहुश्रुतोऽपि,

धर्मस्थितोऽपि विरतोऽपि शमान्वितोऽपि ॥

असार्य^१ यन्नगविदाकुलितो मनुष्य-

स्तत्रास्ति कर्म कुरुते न यदत्र निन्द्यम् ॥

जरा वर्णयन्नाह —

जनयति वचोऽप्यवतं यवत्र तनोति मलावितं,

स्थलयति गतिं हन्ति स्वयं दलघीबुद्धे तनुम् ।

दहति शिलिवत् सर्वाङ्गाणाञ्च यौवनकान्तनम्,

गमयति क्षुभं त्यजति वा करोति जरा न किम् ॥

नूनं बबेरस्य भावाश्लीं प्रसादरम्या, उत्प्रेक्षा च प्रशसनीया । शान्तरस-

१. अशार्योऽत्र गण्डियविषय, चूतत्रीटनपन्नगविषाकुञ्चितदचेति । पदमिदं

रम्यं स्यादप्येवम् ।

कविवरो दिवाकरः

कविवरो दिवाकरोऽयं चाण्डालकुले लब्धजन्माऽपि अतोऽथ लब्धप्रतिष्ठः लब्ध-
ह्यतिष्ठ च भूय । नृपते ओह्यंस्मासौ राजपण्डित आसीन् । चाण्डालवशाज्जात-
देवासौ मानङ्गदिवाकर इति नाम्ना जोगीयते । राजशेखरेण दिव करमुद्दिष्योत्ति-
यितम् —

अहो भ्रमाशो चाग्नेया यन्मातङ्गदिवाकर ।

ओह्यंस्वाभवत्तमस्य तमो याणमपूरयो ॥

एव नृपनिषीह्यंस्तम एवास्त्र स्थितिहास सम्भवति । यद्यपि अनेन
वक्ष्यन् प्रबन्धो विरचितो न वेति न यद्यनु दावये, परन्तु वक्ष्यन् इकुण्ठि पद्यानि
यानि शुभादितदर्थेषु बहुशोद्ध्यन्, तदवगम्यते यदसौ इत्येवमिदं प्रोक्तं इति ।
रक्तान्धस्य गरमः मनोहारिणी भावविभूतिना च —

गानुषो मदिनी शमा चातेऽनुत्पन्नित्वरा ।

दृष्टा महावराहस्य पातालतटदीपिका ॥

अनिगन्त-वीर्यानि गङ्गाधर्मात् कीर्ति पदेवाममयीं वक्ष्यति ।

एव च गङ्गाधर्माणि च त्रिलोक्यां तदाकीर्तिमाहूः कश्चन गयीं नृ ॥

यान् तम रक्षति ज्ञातृभूतानिपेक्ष,

कविवरो भट्ट भल्लटः

कविवरो भट्टभल्लटोऽयं काश्मीरक एवेति जघ्यट-कय्यट-उव्यट-भम्मटादि-
नाममाम्येन सम्यगनुमानं सुशकम् । यद्यपि कवेरस्य स्थितिकाल इदमपि प्रतिपत्तु-
मुशकम्, तथापि आलङ्कारिकेण भम्मटभट्टेन एकादशतमशताब्दीसम्भवेनास्यानेकानि
पद्यानि काव्यप्रकाशे समुद्रजितानि, अतः तत्पूर्वसम्भवेनानेन भविष्यम् ।

अस्य शैली तु प्रायशः प्रासादिकी शब्दान्ध्रुवरवहूला अग्योक्तिमन्बलिता च
शान्ति । तद्यथा :—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालं-

दूरीकृता करिवरेण मदान्धबुद्धया ।

तत्सर्वं गण्डपुगमण्डनहानिरेषा,

भृङ्गा पुनर्विचपद्मवने चरन्ति ॥

प्राकाशो मणयो हरिजलधरो लक्ष्मीः पयोमानुषी,

मुक्तीयाः सिकताः प्रवाललनिका शंखलमम्नः सुधा ॥

तीरे कल्पमहोदहाः किमपरं मामपि रत्नाकरो,

दूरे कर्णरसायनं निरुदतस्तृण्यपि नो शम्भयि ॥

भवेन ववणता सरोपपर्यं यन्कृष्णसपनिने,

दानं कर्णघपेटमुज्जितनम्रिया हस्तं ममूल्तामिन ।

यत्त्राघोर्मुक्षमग्निणी पिदयता नागेन तत्र स्थिरं,

तत्सर्वं विषमग्निणी भगवतः कस्यापि लीलायितम् ॥

वितालं शाल्मल्या नयनमुनयं वीक्ष्य कुमुद,

शुक्लस्याभूद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सद्दाम् ।

इति ध्यान्वोपास्तं फलमपि च देवात्परिणनं,

विषाके तुलोऽग्नौ सपदि मृणा सोऽप्यपहतं ॥

आवद्धृष्टिममटाजटिलासन्नित्तिरारोपिनो भृगपते पदवो यदि इवा ।

मत्तेनकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाविपस्य ॥

रज्ज्वा दिशः प्रविनता सत्तिनं विषेण, पाशैर्महो हृतनुजा ज्वलिता वनान्ना ।

ध्यायाः पदान्धनुमरन्ति गृहीतचापाः, कं देशमाग्रयतु यूयपनिर्ममाणाम् ॥

मूनमस्यान्योक्तयोन्युज्ज्वलनां प्राञ्जना नाया चापि । इति ॥

कविवरो दिवाकरः

कविवरो दिवाकरोऽयं चाण्डालकुले लब्धजन्माऽपि अतीव लब्धप्रतिष्ठ लब्ध-
रयातिश्च यभूव । नृपते श्रीहर्षस्यासौ राजपण्डित आसीत् । चाण्डालवशात् वा-
देवासौ मातङ्गविवाकर इति नाम्ना जेगीयते । राजशेखरेण दिवाकरमुद्दिश्योत्ति-
षितम् —

अहो प्रभावो याग्वेद्या यन्मातङ्गदिवाकर ।

श्रीहर्षस्याभवत्सम्य सनो बाणमयूरयो ॥

एव नृपतिश्रीहयसमय एवास्य स्थितिकाल सम्भवति । यद्यपि अनेन
कश्चन प्रबन्धो विरचितो न वेति न वक्तुं शक्यते, परन्तु कवेरस्य स्फुटानि पद्यानि
यानि सुभाषितप्रथेयु बहुशो दृश्यन्ते, तैरवगम्यते यवसौ इत्यप्रिय प्रौढ कवि ।
रचनाऽप्यस्य सरसा, मनोहारिणी, भावविभूयिता च —

पातु वो मेदिनी बोला बालेन्दुद्युतिनस्फरी ।

दष्टा महावराहस्य पानालगूहदीपिका ॥

अनिस्तरन्तीमपि गेहगर्भात् कीर्त्तिं परेयामसर्त्रीं यदन्ति ।

स्वैर चरन्तीमपि च त्रिलोक्या त्वत्कीर्त्तिमाहु कत्रय सतीं तु ॥

याते शम रजसि जातजलाभियेका,

धौताम्बरा स्फुरितराशुपयोधरान्ना ।

पत्यु प्रजायंममुना तव पुत्पदयो,

बाञ्छन्ति सङ्गममिमा ककुभाश्चतस्र ॥

वि वृतागते परगृहगते किन्तु नाह समर्थ-

स्तूष्णीं स्यात् प्रवृत्तिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभाव ।

गेहे गेहे विगणियु तया चत्वरे पानगोष्ठपा-

मुन्मत्तेव भ्रमति भयतो घल्लभा हन्त कीर्त्ति ॥

कविवरो भट्ट भल्लटः

कविवरो भट्टभल्लटोऽयं काश्मीरक एवेति जय्यट-कय्यट-उदयट-भम्मटादि-
नामनाम्नेन सम्भगनुमानं सुशरम् । यद्यपि कवेरस्य स्थितिबाल इदन्तया प्रतिपत्तु
बुःशरम्, तथापि अलङ्कारिकेण भम्मटभट्टेन एकावशतमशताब्दीसंभवेनास्यानेकानि
पद्यानि काव्यप्रकाशे समुद्रज्जितानि, अतः तत्पूर्वभवेनदानेन भविष्यम् ।

अस्य शैली तु प्रायशः प्राक्तादिकी शब्दाङ्कुरबहुला अन्योक्तिमन्वलिता च
वाभाति । तद्यथा :—

दानार्चिनो मधुरा यदि वर्णतालं-

दूरीकृता करिखरेण मदान्धबुद्ध्या ।

तस्यैव गण्डयगमण्डनहानिरेषा,

भङ्गा पुनर्विचचपद्मवने चरन्ति ॥

प्रावाणो मणयो हरिर्जलचरो लक्ष्मोः पयोमानुषी,

मुक्तीषाः सिक्ताः प्रवाललनिका शंवालमम्भ. मुषा ॥

तीरे कल्पमहीरहाः किमपरं नामापि रत्नाकरो,

दूरे कर्णरसायनं निरुदतस्तृष्णापि नो शाम्यति ॥

भेकेन ववणता सरोपपरं यन्तृष्णसर्पानने,

दानं कर्णचपेटमुञ्चिन्ननिषा हस्तं ममुत्त्रासिनं ।

यच्चार्थोमूलमक्षिणौ पिदयता नागेन तत्र स्थित,

तत्सर्वं विषमग्निषो भगवतः कस्यापि लोलायिनम् ॥

विशालं शाल्मल्या नयनसुनयं वीक्ष्य कुसुमं,

शुक्ल्यानूद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सदृशम् ।

इति ध्यान्वोपास्त फलमपि य ईवात्परिणनं,

विषादो तुलोज्ज्वलः सपदि मरुता सौज्यमहृतः ॥

आवद्धृदिममराजटिलासन्नितिरारोपिनो भृगुपतेः पदवीं यदि द्या ।

मतेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नादं करिष्यन्ति कथं हरिणाधिरस्य ॥

रज्ज्वा दिशः प्रविनता सन्निलं विषेण, पाशमंरो हृतमुजा ज्वलन्ता वनान्ता ।

व्याधा पदान्यनुमन्ति गृहीतवापाः, कं देशमाश्रयतु यूथपनिर्गंगानाम् ॥

नूनमरानान्योक्तयोऽप्युज्ज्वलाः प्राञ्जला नापा चापि । इति ॥

श्रीगोवर्धनाचाये:

लब्धव्याति शृङ्गारकविशेखरीभूतो गोवर्धनाचार्योऽप्य बङ्गनरेशस्य श्रीलक्ष्मणस्य कंस्त १११६ मितशताब्दभवस्य राजसभापण्डित आसीत् । 'हाल' कृत प्राकृतसप्तशतीसरणिमनुसृत्यानेनापि स्वकीया सप्तशती आर्याच्छन्दोभिरेव निबद्धा । आर्याच्छन्दसा गुम्फनप्रकर्षो यथाविध गोवर्धनाचार्यस्यार्यासु परिष्कृत-रूपेण प्रतिपन्न न तादृश अन्यत्रोपलभ्यते । गीतगोविन्दस्यामरकविना श्री जयदेव-महाभागेन गोवर्धनाचार्यस्यास्तीव प्रशंसा कृता । विशिष्य तु शृङ्गारचित्रणे ।

“शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्धनस्पर्धो कोऽपि न विभूत”
इत्यादि पद्येनस्याऽद्वितीयस्त्वमुपपादितम् ।

मसृणपदरोतिगतय सज्जनहृदयाभिसारिका सरसा ।

मदनाद्वयोपनिबद्धा विशावा गोवर्धनस्यार्या ॥

वस्तुतः अस्यार्यासु शृङ्गारस्य मनोहरा भाविकी च व्यञ्जना, प्रेमि-प्रेमिकयोरन्तस्तलोत्थललितकोमलकल्पनाकलाप, सुकुमारभावभङ्गितरङ्गा, पूण-परिपक्विमतया परिणता प्रतिभान्ति । उपमाव्युपादिसादृश्यलक्षणाशङ्कारेषु कापि निसर्गमुभगा रचनाचातुरी, गोवर्धनाचार्य कव्यान्तरेभ्यो विशेष्यति । आर्या तस्य सालङ्कृता ललितपदावलितवलित्रा कस्य मन प्रीतये न भवति ? तद्यथा—

सा सर्वथैव रक्ता राग गुञ्जेव न तु मुखे वहति ।

वचनपटोस्तव राग वैदलमास्ये शुकस्येव ॥

अपि च —

पिब मधुप बहुलकलिका नूरे रसनाप्रमाधाय ।

अपरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा घटनमर्षयसि ॥

अन्यमुखे दुर्वादो य प्रियमुखे स एव हि परिहास ।

इतरेन्धनजन्मा यो धूम सोऽगुस्तमदभूतो धूप ॥

सत्त्वविरसनादूर्ध्व — निस्तुपशब्दशालिपावेन ।

तुप्तो दयिताऽधरमपि नाद्रिये वा मुधा वरुची ॥

मत्तशतमिनैराचार्याहोभिर्गुम्फिता 'आर्यासप्तशती' स्पष्टदलोचनां सप्रह-माश्र, लब्धव्यातिरचना नून प्रशस्तार्हा तयापि यादृश नाधुन रसपरिपाकः

प्राकृतभाषया निबद्धाया न तयाऽऽर्यासिप्तशत्याम्, आर्यासिप्तशतो तस्य प्राकृत-
सन्दर्भस्य तुला नैव सत्सृजति । शृङ्गारमतृणत्वमस्यातीव सहृदयहृदयावजकम् —

सुप्रभाते भगवत्या पार्वत्या चसुश्चुम्बनेन तदगतकज्जलकालिम्बावलि-
प्तौष्ठक शिवमवलोक्य, यदसौ निगलित गरममृदुमति, इति समाकलयता वेधसा
या वम, सवृणु इति आदिष्ट शिवो विलज्जितो जयति, इति कविरुदुह्यति —

मा चम सवृणु विषमिदमिति सातङ्गु पितामहेनोक्त ।
प्रातर्जयति सलज्ज कज्जलमलिनाघरं शम्भु ॥
सगंधासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् ।
गौरीमुक्षार्पितमन्त्रा विजयाहमिति शिवो जयति ॥
ग्रह्णाण्डकुम्भकार भुजगाकार जनादेन नौमि ।
स्फारे सत्फणाचक्रे घरा शरावश्रिय वहति ॥
विहितयनालङ्कार विचित्रवर्णविलीस्फुरणम् ।
शशायुधमिव वक्र बल्मीकभुव कवि नौमि ॥
ध्यासगिरा निर्यास सार विश्वस्य भारत धन्दे ।
भूषणतर्पण सत्ता यदङ्गिता भारती वहति ॥
भोगाक्षमस्य रक्षा दृष्टमात्रेणैव कुर्वन्तोऽनभिमुखस्य ।
वृद्धस्य प्रमदापि धीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥
अतिदीर्घजीविरोषाद् ध्यासेन यशोऽपहारित हत ।
वर्नोच्यते गुणादथ स एव जन्मान्तरापन्न ॥
श्रीरामायणभारतबृहत्कथाना कवीधमस्तुभम् ।
प्रिलोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यंभिन्ना ॥
आकलितशब्दालङ्कृतिरनुबूला स्खलितपदनिबेशापि ।
अभिसारिकेव रमयति सूक्ति सौत्क्यंशृङ्गारा ॥

जयदेवस्य प्राग्वर्णितगोवर्धनाचार्यप्रशस्तिबलादेतन्निश्चिन यदसौ
जयदेवकालात्प्राक्कालभय । अथ च बहुधापिपते सधमणसेनस्य राजसभाया
गोवर्धनाचार्यो लब्धकीर्ति राजकविरसीद् इति निम्नाङ्कितेन पद्येनाकलयाम् —

गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापति ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥

राजो लक्ष्मणस्य च स्थितिकालं वंस्त-एवादशनमशताब्द्या निर्याप्यते बान-
विद्भि । स एवास्यापि समयं सम्भवति इति ।

कविवरो धनञ्जयः

धनञ्जयोऽयं जैनकवि, 'द्विसन्धानाख्य' काव्यस्य प्रणेता । द्विसन्धाननामकं काव्यमिदं राघवपाण्डवोयनाम्नापि प्रसिद्धम् । कविवरोऽयं राज्ञो मञ्जुराजस्य-सीत् सभापण्डितः । सूक्तिमुक्तावल्या राजशेखरेणास्य महती प्रशंसा कृता —

द्विसन्धाने निधुणता सता चक्रे धनञ्जय ।

यया जातं फलं तस्य सतां चक्रे धनञ्जय ॥

अस्य कृतित्वेन प्रख्याता द्विसन्धानम्, निधण्टुः, दशरूपकञ्चेति त्रयं सन्दर्भाः । तत्र दशरूपकप्रणेता कश्चिदप्यो धनञ्जय इत्येके । परन्तु जैनास्त्वयमेव धनञ्जयो दशरूपककर्तृतिं सभापनन्ति ।

धनञ्जयस्य जनको वामदेवो, जननी च श्रीदेवी गुहस्तावद् दशरथनामा परमपण्डित इति द्विसन्धानकाव्योपनतेनैकेन श्लोकेनावगम्यते ।

द्विसन्धानेऽस्मिन् काव्ये राघवानां पाण्डवनां श्लेषेण चमत्कारपूर्णं कृतं वर्णनमतीव रचनाचातुरीं द्योतयति कवेः । तद्यथा—

अयं कदा नु वशा न परासुता पुरमुपेत्य सदुर्जनकस्य वा ।

त्रिपत इत्ययमाहुलमानस प्रभुरबोधत धीक्ष्य पयोनिधिम् ॥

अयमगाधगभीरगुहगुणैरुपगतो नियतावधिराद्रताम् ।

यतिरिवालिप्तस्त्वहितव्रतो जलनिधिः सक्लंरघुलोचयताम् ॥

अमुतरा सुतरा स्थितिमुन्नताममुमता सुमता महता बहन् ।

भद्रचित्तंश्चित्तंमणिराग्निभिः स्वहृत्तंरचितंरघुभात्ययम् ॥

अनिपन्नेन रसातलवाहिना विदलितो निविडः वड्वाग्निना ।

इह मुहुः शशरीशरिलघ्वनव्यतिशरं बधयतीव सरित्पति ॥

बह्लोला सपदि समुद्रुता भरद्भिर्गण्डूया इव वरियादसा विभान्ति ।

और्वाग्निश्चमनशिखापाङ्कजमेतस्मिन् विदधति पद्मरागभासः ॥

भ्रान्तयेतस्मिन् मणितृतरङ्गाभोगस्तत्सारूप्यग्रहिततरङ्गभोगाः ।

श्रीशार्वर्णंश्चिरमहोनामृच्चैर्दृष्टानां सुचिरमहोनामृच्चैः ॥

एतान् प्रयान्पिष्टान् स्वतटीभिरुवा रुद्राग्निविञ्चतिहृतंरदपितरङ्गं ।

रङ्गरिहायुवणां निजटे वसन्तं गन्धं न सत्त्वसहितां ह्यवधोरप्यन्ति ॥

कविवरो दामोदरगुप्तः

दामोदरगुप्तोऽयं काश्मीरकः । काश्मीराधिपतेर्जयापोढस्य^१ च भृत्यामात्य-
पदाष्टः । नृपमणिः जयापोढोऽजीव विद्याप्रपयो, विद्वद्वरेण्यः कविशेखरेण्यः
प्रदत्तः । अस्य राजमनायाञ्च बहव पण्डितपरोन्नाः विराजन्ते स्म । राज-
तरङ्गिण्याञ्च दामोदरस्य संस्मरणमुल्लसन्ति :—

तं दामोदरगुप्ताख्यं कुट्टिनीमतकारिणम् ।

कविं कविं दलिरिव धुर्यं धीमन्निबं व्ययान् ॥

अनेन कविना 'कुट्टिनीमत'मिष्याग्यं विलक्षणं काव्यमुपनिबद्धम् । यत्र
कुट्टिनीनां छन्दश्चमप्रपञ्चः, विषट्कूटकापट्टपाटवञ्च विशदस्य प्रपञ्चितम् ।

प्रमिद्वालङ्कारिकेण मम्मटाचार्येण स्वकीयकाव्यप्रकाशे कुट्टिनीमनघटित-
पद्यानि मनुद्गतानि । तथैव स्वकीये कविकण्ठाभरणे क्षेमेन्द्रेणापि । एतेन मम्मट-
क्षेमेन्द्रयोः प्राक्कालोत्पत्तं दामोदरगुप्तस्य मुक्तं समुपपन्नं भवति ।

दामोदरगुप्तस्य काव्यसरणिर्नूनं कामपि रमणीयतां पुर्याति :—

विरहिण्या इतीदृशं वर्णनमारचयन्नाहः—

अपसारय धनमारं कुरु हारं वर एव किं बभलः ।

अलमलमालि मृगालीरिति वदति विवानिशं बाला ॥

कुमुदामोदी पथनः पिकरूजिननुद्गमार्थरमितानि ।

इयमिति सामग्री घटिता देवेन तद्विनाशाप ॥

जीवश्रेष्ठ मृनोज्जी यस्य जनो धीक्ष्य वदनमन्योऽन्यम् ।

वृत्तमुपनङ्गो दूरात्परोति निर्दोषमद्गुण्या ॥

कुट्टिनी प्रनारयति म्ववशम्बद्धम्—

इदमपरमद्भुतनमं युवतिमहर्षिन्नुत्पमानस्य ।

बुद्धिर्भवति न हानिर्यत्तव सोभाग्यक्षीपस्य ॥

आरोग्यं विद्वत्ता सङ्ग्रनमेशो महाकुले जन्म ।

स्वार्थानता च धुमां महदंश्वर्यं विनाप्यथैः ॥

एकीभावं गनयोजंलपयमोमिप्रचेनमोदंश्व ।

एनिरेश्वरानां शक्तिर्हस्तानां दुर्जनानाञ्च ॥

१. राज्ञोऽगणितस्य जयापोढस्य समय. काठविद्भिः अष्टमशताब्द्या
विनाशने । अस्य नामनकाठः ३५५ नमान्दात् ३८६ नमाब्दस्यन्तम् । तेनास्य
कवेरिति नमस उक्त एवेति प्रमाणम् ।

कविवरो जल्हणः

कविवरो जल्हण जन्मना काश्मीरानलञ्चकार । कविरेष मुरारिवद्
वश्रोक्तिरचनायामतिचतुरः । काश्मीरकराजपुरोराजोऽसौ मन्त्रिमुख्यः^१ । सोम-
विलासाख्य काव्यञ्चास्य प्रसिद्धा वृत्तिः । राजानकल्प्यवर्ण चास्य 'अलङ्कारानु-
सारिणी' टीका ध्यरविः । काव्येऽस्मिन् राज्ञ सोमपालस्य वर्णनमतीव चास्तया
प्रयोजितम् । काव्यञ्चास्यातीव कमनीय सहृदयहृदयावर्जक रसिकजनमनो-
रञ्जकञ्च सम्पन्नम् —

एवप्रतया कुञ्चिकयेव कैचिन्, सारस्वत विक्रमभङ्गिभाजम् ।
कवीश्वर कोऽपि पदार्यकोशमुद्घाटय विश्वाभरण करोति ॥
दंबोदर कोऽपि वृत्ताप्यन्ति ता कुण्ठयन्त्येव पुनर्विमूढाः ।
या विप्रय शक्तिमुलेयु दैव्यस्ता एव मुक्ता न तु चातकेषु ॥
परिधमज्ञ जनमन्तरेण मौनव्रत बिभ्रति याम्मिनोऽपि ।
वाचयमासन्ति विना यत्न पुष्कोकिला पञ्चमवञ्चवोऽपि ॥
हे गण्डकुञ्जर महागिरिकुञ्जराजिमद्यापि मा स्मर सलीलनिलीलिताक्ष ।
मुञ्चाभिमानमयुना भज यत्तन्मान वक्र विधेस्परि शासनमङ्कुशञ्च ॥
यत्रोपितोऽस्ति चिरकालमविञ्चन सत्तर्पणं प्रतिग्रहपनग्रहणाप्रमर्णं ।
नितंरञ्ज गजंति समुद्रतटेऽपि तत्र धृष्टोऽयमस्तब समो घन मेघ बद्धः ॥

आस्य निरस्य रसिनं मुचिर विहस्य,

गात्रान्तरेषु घन ! वर्धति चातरस्य ।

तच्चञ्चुकोटिपुटिलायतकम्परस्य

प्रागात्पयोऽस्य भवत परिहातनात्रम् ॥ इति

१ यथा चरति वरण वाग् यस्य चतुरं पदे ।

मग्ध्वरये विनिर्माणमुद्यमेव प्रदर्शितम् ॥

प्रथमेऽवशिष्टा मुरारिमनुयावन ।

श्रीगजगलरगिरा नाबो यस्योक्तिमण्यादाम् ॥

श्रीमद्राजपुरोमन्त्रिविषय्य निवागिरम् ।

अयानवं यथोक्तिम् जल्हण विनयाञ्चने ॥

एभि कविवरिचरितस्य पठित्वाद्य गत्याहममुरारि राजातररचना-

मुरारिचरितमवगम्यते इति ।

कविचरो भिक्षाटनः —

कविचरः शिवापरनामाऽयं भिक्षाटन कुत्रत्य, कश्चास्य म्यनिकाल. इति सर्वम'यज्ञानमेवाद्यावधि । परन्त्वस्य भिक्षाटनमिनिनामकं यत्क्षण्डकाव्यमुपलभ्यते, तन्नाम्नैवासावपि भिक्षाटन इति नाम्ना प्रसिद्धं गतं । अस्मिन् हि काव्ये त्रिपुर-वाहनन्तरं यद् भिक्षाटनं कृतं तदधिकृत्यैव एतत्काव्यं विरचितम् । काव्येऽस्मिन् कालिदासब्राह्मभट्टयोदल्लेखेनावगम्यते यत्तयोरनन्तरमेवास्य काव्यस्य सृष्टिः । रचनाऽस्य अतीव हृदयङ्गमा मनोहारिणी च तद्यथा :—

भिक्षाटनेन पुष्टपुत्राङ्गनामा-
माकस्मिन्कोन्सवविधायिनि चन्द्रमौली ।
तासामनङ्गदरजगैरभानसाना,
नानाविधानि चरितानि यद्य वदाम् ॥
काचित्रिवारितवहिर्गमना जनन्या,
दृष्टुं प्रियं भवनजालवमाससाद ।
तस्या विलोचनमदृश्यत दाशदत्त,
यन्त्रोपपद्दशफरोपमिनं क्षणेन ॥

खलेषु सत्सु निर्माता वयमर्जयितुं गुणान् ।
इयं सा तत्स्वरग्रामे रत्नकपविहम्बना ॥
वर्षते स्पन्दते बोधो संपदा , शतशालया ।
अद्भुतो वस्वरोद्भूत. पुष्टपदचाङ्कुलोद्भवः ॥

अस्मानगामिभिरलङ्कुरणरूपेता, भूय. पदस्वलननिहृनुतिरप्रसन्ना ।
याणीव कापि कुक्कुवेर्जनहास्यमाना द्राडनिर्गता निजगृहाड्विता मदान्धा ॥

कवीन्द्रश्चन्द्रकः

कवीन्द्रश्चन्द्रकोऽयं प्राचीन कवि जन्मपरिग्रहेण काश्मीराननुजग्राह ।
महाकविना कल्हणेन चन्द्रकमुद्दिश्य वर्णितं यत्—

नाट्यं सवजनप्रेक्ष्य यश्चक्रे ॥ महाकवि ।

हृत्पायनमुनरशस्तत्काले चन्द्रकोऽभवत् ॥

अनेन सूच्यते यदनेन सर्वजनप्रेक्ष्य नाटकमपि प्रणीतम् यदधुना नोप-
लभ्यते । कोऽस्याऽऽविर्भावकाल इति नेवन्त्या निर्णेतुं पार्यते । परं सुभाषितसन्धेय
अस्य श्लोकसंग्रहणादनुमातुमिदं नायुक्तं यत्कविरेव अस्ति प्राचीन इति ।

प्रौढा, नित्यसुभगा, अस्य रचनासरणिरपि प्रेक्षणीया —

एषा हि मे रणगतस्य वृद्धप्रतिज्ञा, द्रव्यन्ति यत्र रिपवो जघन हयानाम् ।

युद्धेषु भाग्यचपलेषु न मे प्रतिज्ञा वैव यदिच्छति जयञ्च पराजयञ्च ॥

एकेनाक्षणा परिणतहवाः पाटलेनास्तसस्थ,

पश्यत्यर्कं कुमुदविशवेनपरणे स्तनकान्तम् ।

अह्लशब्दे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी,

द्वौ सङ्कीर्णौ रचयति रसौ नर्तकोव प्रगल्भा ॥

कृष्णेनाम्ब ! गतेन रन्तुभयुना मूढं भोक्षिता स्वेच्छया,

सत्यं कृष्णं क एवमाह मूसली मिथ्याऽम्ब ! पशमाननम् ।

व्यादेहीति विकासितेऽयं वदने माता समस्त जगत्,

दृष्ट्वा यस्य जगाम विस्मयवशं पायात्स व केशव ॥

॥ पातु वो यस्य हतावशेषास्तत्सुत्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु ।

लावभ्ययुक्तेष्वपि विप्रसन्ति देव्या स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥

कविवरो मङ्गलकः

कविवरो मङ्गलकीर्णं जन्मना काश्मीरान् विभूषयामास । कविरेष कर्ण-
कारमङ्गलक, पण्डितमङ्गलक इति नामद्वयेनाऽपि प्रसिद्धः । महाकविभेदेन्द्रादन-
न्तरमेकस्यामेव शताद्यामयमवरो महाकवि. एषातिङ्गुतः । प्रसिद्ध आलङ्कारिको
दम्पकोऽस्य गुरुः । उभावपि गुरुशिष्यावेतौ काश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य एतस्त-
११२९-५० पर्यन्तं लङ्घयित्वा लङ्घयित्वा सभापण्डितावास्ताम् । अयम् कृतिव्हेन
प्रसिद्धं श्रीकण्ठचरितनाम महाकाव्यम् पञ्चविंशतिसर्गनिबद्धम् । यत्र लरीप्रसि
अपि कथानके, महाकाव्यानुगुण्येन दोला-मुष्पावचप-जलक्रीडा-सन्ध्या-चन्द्र-चन्द्रोदय-
प्रमाथना-थानकेलि-श्रीडा-प्रभादिविशदवर्णनेनास्य महाकाव्यत्वं प्रसाधितं सम्भा-
ष्यते । रचना खलु नूनमुच्चकोटिमवगाहते । रुचिर पदविन्यास, मनोहारिणी
रूपना, भक्तिरसोद्रेकोऽत्र अतीव शालीनतया पल्लवितः । अतएव तेजकण्ठेन
कवेरस्य प्रशस्तिमुखेन निरूपितम् :—

निष्कलङ्कं सर्वकस्य श्रीमङ्गलकविताद्भुतम् ।

स्पष्टोक्तिर्ग्रन्थे मास्तु न्यस्तु निर्वीर्यं नपामुभिः ॥ इति ॥

अस्य काव्यनिर्देशनमपि किञ्चिदालोकनीयम् :—

शुक्ली शुचावेव परे कवीना, सद्यः प्रमादस्वलित लभन्ते ।

अमीतवस्त्रे चतुरं, कथं वा विभाव्यने कञ्जलविन्दुपात ॥ २।९॥

नो शक्य एव परिहृत्य दृढा परीक्षा,

ज्ञानं मितस्य महत्तद्वच कवेरिदोषः ।

को नाम तीव्रपवनागममन्तरेण,

भेदेन वेति शिखिदोषमणिप्रदीपो ॥

अन्यकार विवृण्वन्नाहः—

किञ्च कालगणनापनेमसोभाण्डमयं मवपुहिरण्मयम् ।

तत्र यद्विपरिवर्तितानने लिम्पनि स्म घटाणि तमोमसो ॥

[श्रीकण्ठचरिते १०।१९]

विरहवर्णने चन्द्रोपालम्भं शृणुत :—

रात्रिराज ! मुकुमारशरीरं कः सहेत तव नाम मयूखान् ।

स्पर्शमाप्य सहस्रं यदोषं चन्द्रकान्तदूषदोऽपि गलन्ति ॥

कालकूटमधुनापि निहन्तु हन्त नो वहसि लाञ्छनभङ्गपा ।
 यद्भयादिव निमीर्णमपि स्वामाशु मुञ्चति सुधाकर । राहुः ॥
 अजातपाण्डित्यरहस्यमुद्रा ये वाय्वभार्गो दधतेऽभिमानम् ।
 ते गारुडोयाननधीतमन्त्रान् हालाहलस्वादनमारभन्ते ॥
 सरस्वतीभातुरभूच्चिर न य कवित्वपाण्डित्यधनस्तनूयय ।
 कथं स सर्वाङ्गमनाप्तसौष्ठवो दिनाद्दिन प्रौढिविशेषमश्नुते ॥
 वित्तोर्गशिक्षा इव हृत्पदस्यस्तरस्यसीबाहनराजहर्त ।
 ये क्षीरनीरप्रविभागदक्षा विवेकिनस्ते कवयो जयन्ति ॥
 काव्यामूनं वृजनराहुनोत प्राप्य भवैश्रो सुमनोजनस्य ।
 सच्चन्द्रमध्याजविराजमानतंक्षुप्रकर्षं यदि ताम न स्यात् ॥
 अयोंऽस्ति चेन्न पदशुद्धिरयास्ति माऽपि,
 नो रीतिरस्ति यदि सा धटना कुतस्तथा ।
 साऽप्यस्ति चेन्न नवयवगतिस्तदेव,
 व्ययं विना रसमहो गहन कवित्वम् ॥
 इलायैव वक्रिमगतिघनदाढर्येवध-
 स्तस्या कविप्रवरसूक्तिबनुलंताया ।
 वर्णान्तिकप्रणयभाजि गुणे यदीये,
 चेतासि मत्सरवता श्रुदिति श्रुदन्ति ॥
 परदशोर्वास्तोवाननुदिवसमभ्यस्य ननु ये,
 चतुष्पादीं कुर्षुर्बहव इव ते सन्ति कवय ॥
 भविच्छत्रोद्गच्छज्जलधिलहरीरीतिसुहृद्,
 मुदृषा वंशद्य दधति किल केषाञ्चिद् गिर ॥

श्रीमयूरः

(श्रृंस्त ६२५)

कविप्रवरोऽयं मयूरः मयूराख्यस्य खण्डकाव्यस्य प्रणेता, काव्यकुम्भाधि-
पस्य श्रीहर्षदेवस्य सभापण्डितः, बाणभट्टस्य च संमसामयिकः ।

अहो प्रभावो बाणदेव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवत्सन्धः समो बाणमयूरयोः ॥

कविरयं बाणभट्टस्य सम्बन्धो आसीत् । केचन तस्य द्विशुरोऽयमिति प्रचक्षते ।
जनकविमातङ्गाचार्यस्यापि बाणभट्टस्य द्विशुरोऽयमिदंवाभिमतम् । इति तदीय-
'भक्तामरस्तोत्र'मित्यनेनावगतं भवति । मयूरविषये एका किञ्चदन्तो प्रचलति ।
यदिमातृभावपि श्रीहर्षराजसभापण्डिनावास्ताम् । परस्पर निरतिशयं स्नेहादरञ्च
मुत्तरां बध्नीतः । एकदा यदा बाणः स्वकीया कुपिता प्रेयसीमनुनयविनयः सान्त्व-
यन्तौ पद्यमेकं पठितुमारेभे, तदा मयूरोऽपि निवृत्तिलं तं कमपि प्रणयकलहमाकर्ण-
यन् द्वारि स्थितोऽभूत् । पद्यस्य चतुर्थचरणञ्च मयूरः सहसापूरयत् । यत्रिदम्य
वराकी बाणप्रणयिनी लज्जिता सती मयूरं कृथा शशाप कुप्यो भवेति । तच्च पद्य-
मेवमनुश्रूयते :—

गतप्राया रात्रिः कृशाननुशशी शीर्यत इव,

प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव ।

प्रणामान्ते मानं तदपि न जहासि श्रुयमहो,

कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते वण्डि ! वठिनम् ॥

सोऽपि वराकः शापोपहतः कुप्यो अभवत् । तं कुप्यं निराकर्तुममी 'सूर्य-
शतका'परनामधेयं मयूरशतकं खण्डकाव्यं निर्ममे भगवन्सूर्यस्य स्तोत्ररूपम् ।
नतल्लल्लं 'मरीचिमालिनः' प्रसादल्लल्लम्यमशरीरोऽभयत् । तेदं बाणभट्टस्य
समय एवास्यापि स्थितिकालः प्रतिपन्नो भवति ।

काव्यमिदं गौडीरोतिमालम्ब्य विरचिनं यमकाक्षलङ्कारविशेषविभूषितं
विदुषामादरास्पदोभूतं विलसति । अस्य एकादश टीकाः सन्ति । तामु मूर्यानुवा-
दिनी नाम्नी घल्लभदेवविरचिता सर्वोत्कृष्टेत्यवधार्यते ।

अरय विषये बाणभट्ट स्वकीयहर्षचरिते समुल्लिखति —

दर्पे कविभुजङ्गानां गता श्रवणमोचरम् ।

विषविद्येव मायूरी मायूरीवाद् निरुन्तति ॥

कविनामुना वदन्वन्योऽपि ग्रन्थो विरचित इति नाद्यापि विदितम् ।
तथाप्यस्य सूक्तयः प्रशंसार्हा सुश्लाघनीयाश्च । शिवपार्वत्योः सवादहपेणाऽस्य
रचना मनोहरा । तद्यथा —

विजयकुशलसन्धक्षो न श्रीङ्गिभुमहमनेन सह शक्ता ।

विजये कुशलोऽस्मि न तु व्यसोऽक्षद्वयमिदं पाणौ ॥

सप्राभाङ्गणसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते,

देवाकर्णय येन येन सहसा दधत्सुमासादितम् ।

कोदण्डेन शरा शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डल,

तेन त्व भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

देवाकर्णय नाकिना पुरि नृणां लोके पुरे भोगिता-

मासन् केचन सन्ति केचन तथा स्यास्यसि ये केचन ।

तन्मध्ये न बभूव नास्ति भविता तादृक् न नीतौ नतौ

आन्तौ बाध्यरतौ नतौ स्विहृतौ कीर्तौ च यस्ते सम ॥

भूपाला शशिभास्करान्वयभुव के नाम तासादिता,

भर्तार पुनरेकमेव हि भुवस्त्वा देव मग्यामहे ।

धेनाङ्ग परिमृष्टं कुन्तलमयादृष्ट्य व्युदस्पायत,

घोल प्राप्य च मध्यदेशमपुना वाङ्मयां करं धाति ॥

इत्येवमादि ।

महाकविः विल्हणः

महाकविर्विल्हणोऽयं जन्मना काश्मीरनुव विनूयामाम । जनकोऽस्य
ज्योत्स्नलक्ष्मणादा विप्रवरः प्रवरपुरग्रामममीवे कोनमुग्रग्रामनिवासी । पितामहो
राजकलशः प्रपितामहश्च भविष्यकलशः । अम्बा च नागा नाम्नो परमविदुषो देवी ।
इष्टदेवश्चास्य खल्वानन्ददेवः । द्वौ चानुजावास्ताम् ।

प्राश्ननजन्ममङ्कारबन्दादमौ परमनेत्रावौ, महातार्किकः ऊहावांश्चामौन् ।
अनप्य तदानीन्तनेषु काश्मीरपण्डितेषु विल्हणोऽयं प्रवरिष्ठो लक्षप्रतिष्ठश्च
सञ्जातः । गच्छन्ति काले स एष परमगर्विष्ठोऽपि वृत्तिकार्यमनुभवन् काश्मीरेभ्यो
निराश्रितः । उत्तरप्रदेशे, मज्जपुरी, कान्यकुब्जनगरं, प्रयाग, वाराणसीञ्च सम्पृष्टान्
घेदिराजस्य सनापण्डिनो जातः, तत्र कनिचिद्दिनान्यध्यय्य ततो कल्याणनगरे
चालूख्यवंशावन्तमस्य पठविजमादिन्यस्य राजममामलञ्चकार ।

नृपतिश्चायममुं विद्यापनिरित्युपाधिना भूययामान । अयं च राज्ञः
प्रशंसाया कविरयं विज्रमाङ्गदेवचरितमिष्यास्य महाकाव्यं रचयामास ।
काव्यमिदमनिरमणीयं वेदभौंडाल्यलङ्कृत निरतिशयमाधुर्यसम्भृतं प्रमादगुण-
गुम्फितञ्च वरीवर्ति । रमिकजनाना हृदयपटलेषु नितरा कौतुहमादधवास्ते ।
यद्यप्यसौ महाकवेरस्य गर्वोक्तयत्स्वद्यापि विद्वग्जनाना रमनाङ्गणे सुतरा नरी-
नृपतिनराम् । तद्यथा :—

१. मौञ्जीवन्धनाग्रनृत्येव वाञ्छ एष वाग्देवनामाराधयामाम । माहो-
पाहं वेदमधीय शास्त्राणि चाभिराति परिशील्य माहियप्रपञ्च मानिनिवेग-
मर्ष्यष्ट । अर्धनाभिलविष्टञ्च काश्मीरान् स्वमगोभिरासूयं च अनाधारणी
काव्यकटाकीनित्रिमार्शिन्य निभिलेऽपि भारते तत्पनाका दापूयमानः नमम्भ्रम
वेभ्राम । तया चाह राजनरत्नपीकृ —

वार्त्ताग्रेभ्यो विनिर्यात काले कश्चिन्मूढः ।

विद्यापति य कर्पाटश्चक्रे परमादिनृपतिः ॥

प्रसन्नं वरटिभिः कर्पाटवटशान्तरे ।

प्राज्ञोऽग्रे ददुगे मुह्यत तस्यैवातपवारणम् ॥

तनापि हर्षदेवं न श्रुत्वा मुक्कविबल्यवम् । इति ।

गुल्लन्तु सर्वे यदि वा ययेष्ट
 नास्ति क्षति कापि वज्रोद्वराणाम् ।
 रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्य-
 रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धु ॥

अपि च —

लङ्कापते सङ्कुचित यशो यद्
 यत्कीर्त्तिपात्र रघुराजपुत्र ।
 स सर्वं एवादिकवे प्रभावो
 न कोपनीया कवय क्षितीन्द्र ॥

किञ्च —

वर्णमृत सुस्तिरस विमुच्य
 बोधे प्रयत्न सुमहान् खलानाम् ।
 निरीक्षते केलिवन प्रविष्ट,
 क्रमेलक कष्टकजालमेव ॥
 कुण्डलमायासि गुण कवीना
 साहित्य - विद्या धर्मवर्जितेषु ।
 कुर्यादनाद्रेषु किमङ्गनानां,
 केशेषु कृष्णागुरुधूपवास ॥

कवेरस्य प्रकृतिवर्णनमप्यतीव हृदयङ्गमम् । वसन्त वर्णयन्ताह —

विलासिनामादिगुहस्त्रिलोक्या-
 मन्मोऽन्यलीलाभुजबन्धनेषु ।
 उत्तम्बिताशोकपलाशपाणि
 न चैत्रमल्ल प्रतिमल्लमाष ॥
 धूतद्रुमाली - भुजपञ्जरेण
 रणद्विरेफावत्किङ्कणेन ।
 मित्र मधु कोकिलमञ्जुनाद-
 पूर्वाभिभावो स्मरमालिलङ्ग ॥
 इत्य वियोगज्वरजंरंराणा-
 मुद्वेजिताना मधुमासलक्ष्म्या ।
 आसीन्मुहु- पक्षमललोचनाना,
 चैत्रे विचित्रोक्तिविचेष्टितानि ॥

साहित्यसायोनिधिमन्वनोन्यं

कर्णामृतं रसनं हे कवोन्द्राः ।

यदस्य देव्या इव लुप्यताम्,

काव्यार्थचोराः प्रगुणोन्नतानि ॥

अनन्तवृष्टिः श्रवणामृतम्,

मरम्बनोविभ्रम - जम्बूनूमिः ।

वैदमंरातिः कृतिनामुदेति,

मौनानन्दानप्रतिभूः पदानाम् ॥

जपन्ति न पञ्चमनादमित्र-

चित्रोक्तिमन्दर्भविभूषणेषु

मरम्बनी यद्वदनेषु निग-

भासानि बाणामिव वादयन्ती ॥

अहो नु खलु विन्तुस्य गर्वोक्तयो निवर्गं चमत्कारिण्यः । कविकर्मणो
गरिमानमाशंसताहः—

नुजवननरुच्छायां येषां निवेज्य महौजमाम्,

जलधिरदाना भेदिन्यामीदभावकुनोनया ।

स्मृतिमपि न ते यानि इमांश्च विना यदनुग्रहात्,

प्रहृतिमहने कुर्म्यस्मं नमः कविकर्मणे ॥

न केवलमेतन्मात्रं श्रय्युत नरेन्द्राणां यशसोऽप्यशमो वा कविप्रतिभामेव
हेतुत्वेन निदिशताहः—

‘लङ्कापते’ मद्रुचिर्न यशो यदित्यादि’ निदिष्टपूर्वम् ।

विन्तुस्य वाचा वाक्ता चमत्कारचानुरी च अष्टादशमर्गे कादमीरवर्गने
तु पराशयां गताः—

उत्तानेभ्यः मकरभुवनारव्यर्षमाधुपधुर्षं,

पांत्वा द्राक्षारममिव करंजानमन्तापशानि ।

गोष्ठगद्वेषादि वसन्तिनाकामुजो यत्र वत्ते,

रत्नश्रेणीविरणकन्धिकाकोमलामंशुमानाम् ॥

उत्तमानां भक्तिगुह्यदां यत्र वातापनेषु,

ध्याव्यामिष्याप्रनपिनि जगद्गुह्ये मृरिवरे ।

देवाः प्रोत्तद्विपुनपुनकाः सिद्ध वर्यन्ति पुण्य-

मांशङ्गुले यदि मुरगुरोम्नत्र दन्तधन्तमाम् ॥

अङ्गस्वङ्गत्वनकरचिनिः कर्मणं सोचनानाम्,
मूरेन्तस्मादजनि जगता शेषरो विन्ध्याम्यः ।
सान्द्रैर्वेदध्वनिनिरनिनो ध्वनमञ्जरीनादा
मौञ्जीवन्नात्रनृनि वदने यस्य वादेवनामीन् ॥

माङ्गो वेदः फणिपनिदिशा शब्दशाम्भ्रे विचारः,
प्राणा यस्य श्रवणमुभया ना च साहिन्यविद्या ।
को वा शवनः परिणयिन् श्रूयतां तत्त्वमेतन्,
प्रजादसौ किमिष विमले नास्य सद्गान्धमासीन् ॥

काशमीरेभ्यः मङ्गलममलं शास्त्रतत्त्वं गृह्णन्वा,
प्राप्त्याद्रेरपि गुणममौ निश्चिनं स्वीचकार ।
देशो देशो वयमपरया वादिनामाननानि,
शुद्धाश्चक्रे तुहिनपटलप्लुष्टपद्मोपमानि ॥

दोलाभोलद्वपनजघनया राधया यत्र भग्नाः,
हृत्पद्मोद्गाङ्गापविटपिनो नाधुनाप्युच्छ्वमन्ति ।
जल्पशीहामयिनमयुरामूरिध्वजेन केचिन्,
तस्मिन् वृन्दावनपरिमरे वाभरा येन नीताः ॥

प्राप्तो नामो न स जनपदः नास्ति नो रात्रपात्री,
तत्प्राप्त्यं न तदुपवनं मा न मागम्बनो भूः ।
विद्वान्मूर्धः परिणतवया बालकः स्त्री पुमान् वा-
यस्योन्मोलप्लुष्टमग्निना नास्य वाय्वं पटन्ति ॥

अन्य चानी मानदजीवननिष्कर्षं विषदुत्कर्षनयोरन्यन्यनिः—

सुखा लक्ष्मीदिशि दिशि कृता मन्दः साधुनोदः
प्राप्ता योग्यं मह कल्हनः कुत्र भोत्त्वंतयथोः ।
गोप्यवन्धः सरदि मुजर्तः सारनिष्कर्षदक्ष-
प्रज्ञालक्ष्म्यनुतिनिरचिरादन्तु वाश्वोरर्धमे ॥

आदशाय नृपप्रमादकनिशामद्रास्म लक्ष्मीलवान्,
विच्छिद्राद्रमजमप्यगोष्महि गुणः कश्चिद्वरात्रेष्महि ॥
इत्यज्ञानमयोमहात्मं विजयी नामयंभन्यां मन्,
स्वाधीनोहृत्पद्मदोषमपुना वाञ्छजमर्जसाम् ॥

धत्ते यस्या स्फटिकशुचिभि कान्तिभि शालयन्त्या ,
 स्थित्या गौरीगुरुरपि गिरिर्नूनमुच्चं शिरसि ।
 गङ्गास्पृष्टोद्धरमवुमती संकतोत्तसहस्री,
 विद्यारक्षाविकृतमकरोत्सा स्वय शरदा यत् ॥
 भूम सारस्वतकुलभुव कि निधे कौतुकानाम्,
 तस्यानेकाद्भुतगुणकयाजीर्णवर्णमृतस्य ।
 यत्र स्त्रीणामपि किमपर जन्मभावावदेव,
 प्रत्यावासं विलसति वच सस्कृत प्राकृतञ्च ॥
 काव्य येभ्य प्रकृतिभुग निर्गतं कुडकुमञ्च,
 छायोत्कर्षाद् भवति जगता वस्तुभ दुर्लभञ्च ।
 यस्मिन्नन्त स्थितवति जगत्सारभूते प्रयाता,
 काश्मीरास्ते नियतभुरगाधीशरक्षास्पदत्वम् ॥
 इत्यादि ।

आत्मान परिचाययन्नसौ क्यापि हृदयग्राहिण्या वाक्या व्याजहार --

भूमस्तस्य प्रथमवसन्तेरवभुताना कथाना
 किं श्रीकण्ठश्वशुरशिक्षरिफोडलीलाललाम् ।
 एको भाग प्रकृतिभुग कुडकुम यस्य सूते,
 द्राक्षामन्य सरससरयूपुण्ड्रकच्छेदपाण्डुम् ॥
 कर्तुं कीर्तिप्रणयि कुशला कौशिक गोत्रमुच्चं-
 तत्र ब्रह्मप्रवणमनसो ब्राह्मणा केचिदासन् ।
 यान् काश्मीरक्षितितिलकितो मध्यदेशावतसान्,
 गोपादित्यक्षितिवतिरसौ पावनानातिनाय ॥
 येथो जगत्त्रय - पवित्र - सरित्त्रभाजा
 धत्ते स्म मुक्तिफलश कुलशेखरत्वम् ॥
 यस्याग्निहोत्र - परिशीलनवेन जाता,
 स्वेदाग्निसेव कल्काल-कलङ्क-शान्ति ॥
 इष्टापूर्तेष्वतिथिविवये सान्त्वने सेवकाना,
 नव्येष्वन्येष्वपि च महन किन्नु तस्योचितेषु ।
 दृष्टादृष्टोपवरणगणप्रापणे य प्रवीणा
 नागादेवीमलभत शुभस्तोगपात्र फलत्रम् ॥

अङ्गं स्तवङ्गतकनकश्चिभिः कार्मणं लोचनानाम्,
 मूरेस्तस्मादजनि जगतां श्रेष्ठो बिल्हणारयः ।
 सान्द्रवैदध्यनिभिरभितो व्यक्तमञ्जोरनादा
 मौञ्जीवन्धात्प्रभृति वदने यस्य वाग्देवतासोत् ॥

साङ्गो वेदः फणिपतिदिशा शब्दशास्त्रे विचारः,
 प्राणा यस्य श्रवणसुभगा सा च साहित्यविद्या ।
 को वा शक्तः परिगणयितुं श्रूयतां तत्त्वमेतत्,
 प्रज्ञावर्जं किमिव विमले नास्य सङ्क्रान्तमासीत् ॥

कादमोरेभ्यः सकलममलं शास्त्रतत्त्वं गृहीत्वा,
 प्रालेवाद्देरपि गुणमसौ निश्चितं स्वीचकार ।
 देशे देशे कथमपरया वादिनामाननानि,
 श्रुद्धिधक्त्रे तुहिनपटलप्लुष्टपद्मोपमानि ॥

दोलालोलङ्घनजघनया राधया यत्र भग्नाः,
 कृष्णश्रीङ्गाङ्गणविटपिनो नाधुनाप्युल्लवसन्ति ।
 जल्पश्रीङ्गामयितमपुरासुरिचक्षणे बेधित्,
 तस्मिन् वृन्दावनपरिसरे यासरा येन नीताः ॥

प्राप्तो नासौ न स जनपदः सास्ति नो राजधानी,
 तन्नारण्यं न सङ्गुपवनं सा न सारस्वनो भूः ।
 विद्वान्मूर्खः परिणतवया बालकः स्त्री पुमान् वा-
 यत्रोन्मीलत्युल्लङ्घनगिला नास्य बाध्यं पठन्ति ॥

अन्त आसौ मानवश्रीयननिष्कर्षं विषदुत्कर्षतपोपग्न्यस्यनिः—

सुखा सुखभोदिनि दिनि कृता सम्पदः साधुभोग्याः
 प्राप्ता योग्यः सह कल्हत्. कुत्र नोत्त्वंत्रयश्रीः ।
 गोष्ठोवन्धः सपदि मुजनेः सारनिष्कर्षदत्त-
 प्रज्ञालग्नस्तुनिभिरचिरादस्तु कादमोरर्चने ॥

आरशाम नृपप्रसादचण्डिषामद्राश्च सुखीलवान्,
 किञ्चिद्वाहमयमध्यगीष्महि गुणं कीदृश्वराजेष्महि ॥
 इयतानमपीमवाप्यं विजयी नानयं कन्यां भन,
 स्वाधीनीकृतद्रुद्योधमयना वाञ्छन्वमयागाम् ॥

मन्दाकिन्याः पवनचटुलोत्तालवीचोदुकूले,
 कूलोत्सङ्गे विरचितवता योगनिद्राभियोगम् ।
 शेषा केयामपि परिणतौ वासराः पुण्यभाजाम्,
 शान्तस्वान्तस्थितिगिरिसुतावत्लभानां प्रयान्ति ॥
 स्वेच्छाभङ्गरमेघभाष्यतडितः शकवा न रोद्घुं श्रिय,
 प्राणानां सततप्रयाणपटहृथ्वा न दिशाम्यति ।
 प्राणं येऽत्र यशोमये वपुषि वः कुर्वन्ति कार्यामृतं,
 तानाराध्यपदे विधत्त मुक्ताम्रिगर्वमुर्वोदवराः ॥

ब्रिहस्पतसमय.—काश्मीराधिपते. बलशानाम्नो राज्ञः समये एवासी अधीत-
 सकलविद्य. साहित्यबलाया परमकुशल. सम्पन्नः । परन्तदनु देशाटनपर्युत्सुक्ः काश्मी-
 रेभ्यो बहिर्जगाम । वृन्दावर्नं, भयपुरीं, कान्यकुब्जं, प्रयागं, वाराणसीञ्च गन्वा तत्र-
 तत्र कतिपयानि दिनान्यभ्युष्य चेदिराजस्य वर्णनूपमणे. सभामलङ्कृतवान् । ततः
 पाटनस्याधिपते सभा विन्धितकालपर्यन्तं सभाजयन् चालूक्यवशावतंसस्य धीपट-
 विश्रमादिपत्य आराध्यपदभाजनं समजनि । रुद्रपदाश्च तत एव विद्यापतिरित्यु-
 पाधिम् । अत्यैव नृपते प्रशस्तिरर विक्रमाङ्कदेवचरितं महाकाव्यं प्राणीयौ ।
 तस्य बलशानाम्नो राज्ञः समय. ८१३ त १०९० पर्यन्तं विभाष्यने शनो-
 स्यापि समय त एव ११३ त ११ शतदेशीयः प्रनियतष्यो भवति ।

विक्रमाङ्कदेवचरिताऽतिरिक्तं श्रीरोमुस्तपञ्चाशिकाख्यमस्यान्यदप्येकं
 खण्डकाव्यमुपलभ्यते, यच्च ब्रिहस्पतपञ्चाशिका, शशिकलापञ्चाशिकेति नाम्ना
 ऽपि प्रसिद्धम् । बाभ्रमिहं पञ्चाशात्पद्योपनिबद्धम् । विश्रमाङ्कदेवचरितादपि
 कमनीयतरमिति विभाष्यते । अग्य च तिमूषु टीकासु रामनरुंदागीशकृता अनि-
 ष्ठिरा महेप्रिया च ।

इन्दुमनोन्मयंवरस्य प्रतिबिम्बस्त्वं निर्वर्ध्मं, विभ्रममृगयाविलासे च दशरथमृगयायाः
प्रतिवृत्ते विभाव्य चिन्तामुपहसन्ति, तयाऽपि नैव परमोद्दामबाह्म महाकविस्तादृश-
दोषारोपणमहंति । सत्यपि तादृशविम्बप्रतिबिम्बभावे निमग्नमुलभनया
नादृशनाश्यापत्तेः नैनन्मनापि कौतुकास्पदम् । तादृशयाप्यपरिणतिः अश-
नोऽपि सम्भावनाकोटिमनिक्रमने । पुनश्च कविनल्लज्जोऽग्री काव्यार्थचौर्यं
मुक्नञ्छनो विनिन्दति 'काव्यार्थचौराः प्रगुणोन्वन्ति' इति प्रागुक्तमेव ।

महाकवेर्विहङ्गस्य रचनाया बंदर्भा रीतिः सर्वज्ञपूर्णतया
पक्वतया चिलमति । अयं प्रमादरसमाधुरी, मालदृष्टिरचनाचानुरी,
धनुप्राग्विग्यासनिर्भरो न कस्य महदयस्य विम्बयकरी ? स्वरचनावंशिष्टज-
मविहृत्य कविः स्वयमेवोद्गिरति :—

रमध्वनेरध्वनि ये सरन्ति, सद्रकान्वयोस्तिरहस्यमुद्राः ।

तेज्जन्मप्रवृत्तानवधारयन्तु कुर्वन्तु दोषाः शुक्वाक्यपाठम् ॥ इति ।

वस्तुनः कविरयं चिलक्षणः । 'चिन्ताः कालिदासं विहायाविलानपरान्
कवीननिशेते काव्यकलायामियत्र तु न कापि सशोति' इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीर्षैः श्रीमदाचार्य-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिमिहान्तशिरोमणिनिर्विरचिते संस्कृत-

साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे नवमः परिच्छेदः ।

मन्दाकिन्या पवनचटुलोत्तालवीचोदुकूले,
 कूलोत्सङ्गे विरचितवता योगनिद्राभियोगम् ।
 शेषा केयामपि परिणती वासरा धुष्यभाजाम्,
 शान्तस्वान्तस्थितिगिरिसुतावल्लभाना प्रयान्ति ॥
 स्वेच्छाभङ्गरमेघभाग्यतडित शक्या न रोदुषु धिय,
 प्राणाना सततप्रयाणपटहृद्भटा न विधाम्यति ।
 राण येऽत्र यशोमये क्षुपि व कुर्वन्ति काव्यामृतं,
 तानाराध्यपदे विघत्त सुखवीत्रिगर्वमूर्खोऽश्वरा ॥

बिल्हणसमय — काश्मीराधिपते कलशानाम्नो राज्ञ समये एवासी अर्धात-
 सकलविद्य साहित्यकलाया परमकुशल सम्पन्न । परन्तदनु देशाटनपर्युत्सुक काश्मी-
 रेभ्यो बहिर्जगाम । वृन्दावन, मधुपुरी, कान्यकुब्ज, प्रयाग, वाराणसीञ्च गत्वा तत्र-
 तत्र कतिपयानि दिनान्यध्युष्य चैदिराजस्य कर्णनूपमणे सभामलङ्कृतवान् । ततः
 पाटनस्याधिपते सभा किञ्चित्कालपर्यन्त सभाजयन चालूक्यवशादतस्य श्रीपट्ट-
 विक्रमादित्यस्य आराध्यपदभाजन समजनि । लब्धवाश्च तत एव विद्यापतिरित्यु-
 पाधिम् । अस्मैव नृपते प्रशस्तिवर विक्रमाङ्कदेवचरित महाकाव्य प्राणैपीत ।
 तस्य कलशानाम्नो राज्ञ समये इति १०६३ त १०९० पर्यन्त विभाव्यने अनो-
 स्यापि समय स एव इति ११ शतवर्षेभ्यः प्रतीयतम्यो भवति ।

विक्रमाङ्कदेवचरितातिरिक्त चौरामुरतपञ्चाशिकाद्यमस्यान्यदप्येक
 खण्डकाव्यमुपलभ्यते, यच्च बिल्हणपञ्चाशिका, शशिकलापञ्चाशिकेति नाम्ना
 ऽपि प्रसिद्धम् । काव्यामिद पञ्चाशत्पद्योपनिबद्धम् । विक्रमाङ्कदेवचरितादपि
 कमनीयतरमिति विभाव्यते । अस्य च तिसृषु टीकासु रामतर्कबागोदाहृता अति-
 रचिरा सवप्रिया च ।

बिल्हणस्य शैली

संस्कृतसाहित्यपुराणरस्य कवेरस्य शैली अतीव सरसः, प्रासादिकी, नितरा
 रमणीया च । वाक्यामृतरक्षोप्रस्य स्वसवेद्य एव सः न स काचा विषय । अस्य
 वाक्ये अनुप्रासविराजता उपमोत्प्रेक्षादयश्चालङ्कारा यथाहं परिपक्विमतया पल्ल-
 विन्म, 'विमलप्रज्ञे', 'चामरुपाहि' 'महाकथोभा' 'वाचो' 'मर्षान्ति' 'इत्युत्तरस्य' 'त्रिप्रये'
 गुतरा' चरितार्पिता भवति । संस्कृतवाङ्मयप्रसारेऽपि कालिदाससमकाल एका-
 यदायन । केचित्तु यद्यपि विक्रमाङ्कदेवचरिते कालिदासीयरघुविरास्य साम्यानिशम-
 भवलोच्य महाकविमेतन्नुकरणशैलीलादोपेक्षातिर्यति । अपरे च द्रष्टव्यस्त्वयमस्य,

इन्दुमनोस्वरयंवरस्य प्रतिबिम्बरूप निर्वर्ण्यं, विक्रममृगयाविलासे च दशरथमृगयाया.
प्रतिवृत्तिं विभाव्य विल्हणमुपहसन्ति, तयाऽपि नैव परमोद्गमवाद् महाकविस्तादृश-
दोषारोपणमर्हति । सत्यपि तादृशबिम्बप्रतिबिम्बभावे निसर्गमुलभतया
तादृशमाख्यापत्तेः नैनन्मनापि कीतुकास्पदम् । तादृशमाख्यापरिणति अश-
तोऽपि सम्भावनाकोटिमतिरमते । पुनश्च क्वचित्तलजोऽसौ काव्यार्थचौरा
मुक्त्वष्टनो विनिन्दति 'काव्यार्थचोरा. प्रगुणीभवन्ति' इति प्रागुक्तमेव ।

महाकवेर्विल्हणस्य रचनाया वैदर्भी रीतिः सर्वाङ्गपूर्णतया
पम्पून्यमाना विलसति । अस्य प्रसादरसमाधुरी, सालङ्कृतिरचनाचातुरी,
अनुप्रासविन्यासनिर्गरो न कस्य सहृदयस्य विस्मयकरी ? स्वरचनावैशिष्ट्य-
मधिष्ठित्य कविः स्वयमेवोद्गिरतिः—

रसध्वनेरध्वनि ये चरन्ति, सङ्क्रान्तवशोक्तिरहस्यमुद्रा ।

तेऽस्मत्प्रयन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषा. शुकवारयपाठम् ॥ इति ।

वस्तुतः कविरथ विलक्षणः^१ 'विल्हण. कालिदास विहायाविलानपरान्.
पवीननिशेते काव्यकलायामित्यत्र तु न कश्चि सशोति. इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारोणैः श्रीमदाचार्य-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिविरचिते संस्कृत-

साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे नवमः परिच्छेदः ।

दशम परिच्छेद अथ गद्यकाव्यावतरणम् गद्यसाहित्यम्

१—वैदिकगद्यप्रपञ्च । २—लौकिकगद्योदय । ३—गद्यसाहित्य-
चरित्र हेतु । ४—महाकवि सुबन्धु । ५—महाकवि बाणभट्ट । ६—महाकवि
श्री दण्डी ।

वैदिकगद्यप्रपञ्च

यद्यपि भगवतो वेदादेव गद्यलेखनपद्धतिं प्रसारितं सवंतं प्राग् इति
व्यवस्थापनेऽपि न जागृति काचिदतिशयोक्तिः, तथापि वेदानां पद्यबहुलत्वात्केवलं
गद्यनिर्देशका एव खलु ते इत्येव शक्यते प्रतिपत्तुम् । परन्तु वेद-व्याख्यानरूपाणि
ब्राह्मणानि गद्यमयत्वाद् गद्यप्रवर्तकानीति कथने तु नास्ति कापि विप्रतिपत्तिः ।
एवमेव तच्छ्रेयभूतानि आरण्यकानि, आरण्यकोत्तरकाले प्रवृत्तानि च उपनिषद्-
ग्रन्थरत्नानि इति ।

एषा ब्राह्मणादारभ्य उपनिषदन्तानां गद्यप्रपञ्चपर्यालोचनेनादिगतं
भवति यद् बाणिवलासप्रसरे त्रिमिविकासं सुतरां वृत्तवितं । वेदे गद्यप्रवाह
खलु छान्दसप्रयोगबहुलः, सतो ब्राह्मणारण्यकग्रन्थेषु स विच्छिन्नः परिकृततः,
उपनिषत्सु पुनः स परिष्कृततम इति न तिरोहितम् । उपनिषदां भाषा यथा सरला,
व्यावृत्तिनियमान् प्रायशोऽनुल्लङ्घयन्त्या बाध्यप्रवी, माध्यममुपात्तवन्दिनी च न
तथा ब्राह्मणादीनाम् । अतः वैदिकसाहित्येऽपि गद्यबन्धप्रपञ्चः यद् सुतरांमादधा-
त्येवेति निर्दिष्टम् ।

तत्रैव लौकिकसाहित्योदयः साक्षात्परम्परया वा वैदिकसाहित्यादेव ।

लौकिकगद्योदय

प्रथमा लौकिकसाहित्ये गद्योपक्रमः प्रदर्श्यते ।

‘वृत्तगर्भोऽस्ति गद्यः’ इति लक्षणाद् वृत्तरहितं शुभ्रवितपदविधाना-
न्वितं वार्यं गद्यपदेन परिभाष्यते । तच्च गद्यं, वृत्तगर्भं उत्पन्नमात्र-वर्ण-
वर्ण-
वर्ण-

मुक्ताभेदाच्चतुर्विधम् । गद्येन गुम्फितं काव्यम् गद्यकाव्यम् । तदपि कथाव्याख्या-
भेदाद् द्विविधम् । अन्पाशरंरनन्यायावबोधपुरस्सरं ओजममामनूयम्बं हि नाम
गद्यबन्धस्य वैशिष्ट्यम् । उक्तञ्च 'ओजः समामनूयम्बमेतद् गद्यस्य ज्योतिरिति ।'
इति । एतादृशलक्षणलक्षणमेव गद्यमस्माभिः प्राचीनेषु शिलालेखेषु ममदृष्टि-
मवलोक्यते । तद्यथा प्रयागविजयस्तम्भेः—

“महाराजाधिराजश्रीमद्गुप्तस्य कीर्तिमित्रिदशपतिमवन-
गमनावाप्तललितमुखविवरणमाचक्षाण इव भुवो बाहुरयमुच्छ्रितः
स्तम्भः ।” इति ।

अपि च क्षत्रपद्विदाम्नो गिरनारशिलालेखेषु—

“प्रमाणमानोन्मत्त-भरगनिवर्ण-भारम्बनादिभिः, परमलक्षण-
ध्यञ्जनैश्चेतकान्मूर्तिना स्वयमधिगतामहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्या-
स्वयम्बरानेकमान्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेन ददाम्ना सेतुं मुदर्शन-
तरं कारितम् ।” इति ।

परन्तु वैदिकसाहित्योपनगद्यलेखनमरणिस्तु सुतरा विभिन्ना । न तत्र
समामनूयस्त्वं, न च प्रौढः पदविन्यासविलासः, नापि श्लेषमंदलेयः । तत्रयो गद्य-
प्रपञ्चस्त्वनौव सरलः सुगमः, 'ह' 'व' 'उ' प्रभृतिभिर्वाक्यालङ्कारभूतैरव्ययै-
रन्नरान्नरा च प्रणिवद्धः अतोव रोचिष्णुः प्राज्ञाविको हृदयावर्जकश्चोन्मत्तनि ।
तत्त्वदृग्मिस्तोऽपि निदर्शनदिशा किञ्चिन्प्रणिभात्तनोयः । तद्यथा—

“ब्रान्य आमोदीयमान एव स प्रजापति समरयन् । स प्रजापतिः
सर्वणमात्माराम्यपश्यन् । तद्देवमभवन्, तस्मत्ताममभवन्, तन्महद-
भवन्, तज्ज्येष्ठमभवन्, तद्ब्रह्मामभवन्, तत्तपोऽभवन्, तन्मन्त्रमभवन्,
तेन प्राजापन् ।” इति । [अथर्व० १५ वा० १ मू०] ।

एवं ब्राह्मणग्रन्थेषु—

“अग्निर्वै देवानामवधमो विष्णुः परममन्दन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ।
आम्नावर्त्तेष्वं पुरोडाशं निर्वपन्ति । योऽप्यप्यमेकादशकपालं सर्वाग्र
एवं तद्देवानाम्योजन्तरेण निर्वपन्ति । [ऐतरेय ब्रा० १।१]

अपि च—

‘यत्र नान्यन् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति, तद्
भूमा । अथ यत्रान्यपश्यति, अन्यच्छृणोति, अन्यद् विजानाति-
तदस्यम् । यो वै भूमा तदमृतमश्नन् तन्मन्त्रम् ।’ [छान्दोग्य ७।२४]

एव पुराणसाहित्येऽपि गद्यबन्ध सुमनोहर —

“यथैव व्योम्नि वह्निपिण्डोपम त्वामहमपश्य तथंवाऽद्याग्रतो
गतमप्यत्र भगवता किञ्चिन्न प्रसादीकृत विशेषमुपलभयामीत्युक्तेन
भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्वमन्त्रकण्ठाम महामणिवरभवतायं
एकान्ते न्यस्तम् ।” [विष्णु ४।१३।१४]

अन्यच्च गद्यबन्धप्रसरं दर्शयित्वा भाष्येषु दृष्टिपथमवतरति । सोऽपि
विदुषामवधानमर्हति । तद्यथा प्रौढमीमांसक सत्रभवान् शबरस्वामी—

“इच्छयात्मानमुपलभामहे । कथमिति । उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते
भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण धान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि
स्वाङ्गानि वृक्षफलानि तानि प्रत्यस्माकमिच्छा भवति ।” [१।१।५]

एवमेव श्रीमद्भगवत्कण्डूराचार्यस्य गद्यमुष्फनशैली विलक्षणैव विदुषाम्-
र्द्धन्येन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण श्रौवाचस्पतिमिश्रमहाभागेन श्रीशङ्कराचार्याणामनवद्य-
गद्यधारा प्रसन्नगम्भीरपदेन विभूयिता । नूनमाचार्यस्यास्य तादृशो वाक्प्रवाह
अखलदृग्गतिः, सरस्वतीप्रसादमन्तरा न सुलभोद्भवः । अस्य प्रगल्भगिरा मायुरी-
धारा धृतौ प्रलवन्ती श्रोतुं नितरा निमग्जयति आनन्दोदन्वति । सद्रसोऽपि
किञ्चिदस्वाद्यता रसिकैः —

“सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषयान्तरमध्यवस्यति, युष्मत्प्रत्यया-
पेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं श्रवोपि । उच्यते—न तावदयमेकान्ततो
नाऽविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । न चायमस्ति नियमः पुरो-
वस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यवसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि हि
आकाशे घालास्तलमलिनतामध्यवस्यन्ति ।” इति ।

एवमेव वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणभूतानां भाष्यकाराणां श्री प्रशस्तपादा-
चार्याणां सा काऽपि प्रगल्भा गद्यमुष्फनशैली कस्य न विस्मयमुपजनयति । तेषां हि
परमाणुवाद विप्रदयनाह —

“इहेदानीं चतुर्णां महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिरुच्यते ।
ब्राह्मणेन मानेन धर्मेदतान्तेन वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्णकाले सत्सार-
लिश्रानां सर्वशानिनां निशि विश्रामायं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य
सज्जिह्वांसमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धनानां सर्वात्मगतानां
अदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसयोगजपमन्त्र
शरीरेन्द्रियधारणानुविभागेभ्यः तत्तद्योगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो
विनाशः । तथा पृथिव्युदकाञ्चलनपवनानामपि महाभूतानां अनेनैव

क्रमेण उत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य नाशः, ततः प्रविभक्ता परमाणवोऽव-
तिष्ठन्ते ।” इति

अन्यस्यैवस्य न्यायदर्शनाचार्यस्य न्यायमञ्जरीरूपेण श्री जयन्तभट्टस्य
गद्यलेखनचतुरो ह्यपि सङ्केतसा चेतश्चमत्कारिणो । स एव खलु तर्गकसार्वभौम
चतुर्णामपि वेदानां समानभावेन प्रामाण्यमुपपादयन्नाह —

“तेन प्रामाण्याधिगमोपायविशेषात् समानयोगक्षेमतया चत्वारो-
रपि वेदा प्रमाणम् । व्यवहारोऽपि सर्वेषां सारतरविचारचतुर-
चेतसा चतुर्भिरपि वेदश्चतुर्णां वर्णाश्रमाणां चतसृषु दिक्षु चतुरस्रि-
मेललायामवनौ प्रसिद्ध इति षोडशमन्त्रान्ययात्वश्रमः । श्रुतिस्मृति-
मूलश्रुत्यार्वाक्षिणा भवति व्यवहारः । ते च श्रुतिस्मृती चतुरोऽपि
वेदान् समानकक्षानभिबद्धतः । श्रुत्युपजन्तमवेवेदेवपि अथर्ववेदा-
दासीनि भूयासि वचासि भवन्ति ।” इत्यादि ।

एव विद्यमानेऽपि बृहत्तरे गद्यसाहित्यप्रसारे, सस्कृतवाङ्मये यवि कश्चिद्गद्य-
गद्यवैरल्यमेवावलोकितं तर्हि ‘नाय स्याणोरपराधो यदेनमन्यो न पश्यती’ति निरुक्तो-
क्तिमेव चरितार्थयति किल स चराकः ।

गद्यसाहित्यवैरल्ये हेतुः

चेन्नाम वैरल्यशब्दोऽत्र कथाख्यानाविषयमयसाहित्यवाङ्मयप्रयोजकस्तर्हि
सत्यम् । तन्नूनं विचारणामर्हति । प्रत्यक्षमेवैतद्, धावन्ति गणनातीतानि
पद्यमयानि ग्रन्थरत्नानि विलसन्ति सस्कृतसाहित्ये न तावन्ति गद्यमयानि ।
गद्यमयानि स्वल्पीयास्त्येव, अद्भुतगुणगणनाहर्णि । तत्रापि खलु कारणं तु मृग्यमेव ।
तदत्र, गद्य-काव्यवैरल्यस्य कारणत्वेन प्रतिपादितानि बहूनि बहुविधानि च मतानि
उपलब्धन्ते । केचन आचक्षते यत्पद्यापेक्षया गद्यलेखनं किञ्चित् क्लिष्टतरम् ।
पद्यरचनायामेकद्वित्रिमुभयपद्यविन्यासो हि यथा सौन्दर्यमादधाति न तथा गद्ये ।
पद्यमयग्रन्थेषु, तावदेकस्मिन्प्रत्ययविशेषे चमत्कृति-सन्निवेशात् सम्भस्तमेव पद्य-
धमकृतिमत्तया यथा प्रदास्यते न तथा गद्यमये सन्दर्भः । गद्ये तु सर्वाङ्गीणमेव
सौष्टव्यं प्रशस्तापायकं भवति न ज्ञात्वाशिकम् । पद्येषु पुनश्च दपारवशात्

१ गद्य रचयन् आचार्यं दण्डी प्राह —

“अपाद पादमस्यान गद्यमाश्रायिका कथा ।”

साहित्यदण्डकारश्च —

“कथायां गरसं वस्तु गद्यरेव विनिर्मितम् ।” इति ।

स्वच्छन्दपदप्रयोपोऽवकाशमेव नोपलभते । तत्र प्रसङ्गप्रस्तुत स्वल्पमपि वस्तु क्वचि-
द्विस्तृतिमधिगच्छति, अनल्पञ्च पुनरनियताक्षरनिबद्धत्वात् समवगाहेत सक्षेप-
त्वमपि । तत्र तथानुतिष्ठन्नपि कवि तादृशछन्दोबन्धनपारवश्यवशात् न केवल
समालोचकानां विवेकता घ्नति, अपितु क्षन्तव्यतामप्यधिकरोति । पर गद्यगुम्फने
तु कवि सर्वथा स्वतन्त्र यथाहंपदप्रयोग कर्तुञ्च क्षमः सन्नपि, यदि स यथेष्टपद-
प्रयोगे न लभते साफल्यं तदा किल वराकः कविरेव वचनीयतामापद्यते तत्र क्षन्तव्य-
ताया अवसर एव खलु भुजः । इत्यपि महोयान् हेतुः प्रतीयते गद्यसाहित्यवैरत्ये ।
नूनं निकषायते हि खलु तत् कवीनां सौष्टवासौष्टवविचारणाया यद् गद्यगुम्फनं
नाम । उक्तञ्च युक्तमेवाभिप्रेक्ष्यते —

“गद्य कवीनां निकषं वदन्ति” इति

अन्ये तु तर्कयन्ति—यत् पद्यानां सगीतमयत्वात् मनसो निरतिशयानन्द-
करत्वाच्च कवयः पद्यरचनामेव बहुशोऽभिनन्दन्ति । अहो नु खलु पद्यबन्धः, आनन्द-
तरङ्गितान्तरङ्गोल्लासविलासोच्छ्वसितः सङ्गीतरूपेण परिणतः अपूर्वाह्लाद-
जनकः कोऽपि नादो नाम । पद्यरूपमाकलयन्ती भारती सङ्गीतसौन्दर्यमुद्भावयन्ती
श्रवणयोर्मयुरसान्द्रमन्द्रध्वनिरसमासिञ्चन्ती किल कस्य मानसं आनन्दतुङ्गिलं
न विदधाति । गद्यरचना तु पुनस्तत्र बरीर्वसि वाच्यमेव । इति हेतोरपि गद्य-
साहित्यस्य वैरत्यं नयनविषयता याति । भवतु यद्वा तद्वा, परन्तु गद्यरचनावैरत्यं
मस्ति कस्यापि साहित्यप्रपञ्चस्यातीव दोषावहमित्यत्र तु नोदेति कश्चन सशप-
लेशोऽपि सदसद्विवेचनचणानामिति ।

महाकविः सुकव्युः

१—व मनु गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्य । २—सुख्या गद्य ।
३—सुव्या गद्य ।

क खलु गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्य ?

व खलु गद्यसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्य, इति प्रश्ने विज्ञानार्थे उच्यते यत् —

गद्यवाङ्मयस्याद्य कविः सन्तुष्टसाहित्यमिन्द्रियप्रभवान् महाकविः सुव्याधुरेव
किल । सोऽयं बहो प्राचीनकालाप्रचलिता पद्यमयप्रबन्धप्रणयनमरणिप्रालिम्ब-
स्मृत्प्रधानवद्यन्तःश्रवणपाठवाय कमेण सवन्तं प्रागुपाचये गद्यप्रयत्नरन्ध्रम् प्रख्याता
वानवदत्ताभ्यां रम्यामाख्यायिका संप्रतीयेति । तत्र प्राक् प्रायः समन्तमपि
सन्तुष्टवाङ्मय पद्यमयमेवामीन् गद्यम् कुचचिदेव गोर्वाणवाप्या बरन्धने लोचन-
पयमन्तरति स्म । अयमेव सुगुहोऽननामा कविकुललालः कविस्वल्पाकलापप्रवा-
पदनाक्षप्रमाणपारावारीणोऽनूद् गद्यमयसाहित्यस्याद्य प्रवक्तव्य । अयं वामव-
दत्तानाम् गद्यमय महावाङ्मयान्तरस्य स्थान एव भगिनिरिय प्रवर्तते —

“वदीनामगल्हणं नूनं वामवदत्तया ।”

शब्देन पाण्डुपुत्राणां गत्या कर्णोच्चरम् ॥ [अचरिते]

एष ह्यस्मान्मन्वीकृतमर साहित्यतर्कस्व स्वनामपयो गद्यकविमूर्द्धन-
वामीयेन कविस्वकौगलेन, निरतिशयरसगमित प्रचरदपेक्षिणानुपमिगिरा-
रूपप्रवक्ष्यामु प्रबन्धमामदहन्ता दृष्टिरिच्छावचिन्वचनान्निधु सुधाम्पदि-
मानुपनिष्यन्ति द्रव्यमासु सख्यन्तो वसुधो मूर्ध्निमूर्ध्नि यो नो नाम महदय-
मिह कम्पममदमानन्द नोपविन्देत् ?

गद्यवाङ्मयमरतिमौलिवर्गवदत्तामधिराटु न कश्चिदप्य गद्य-
गता समुत्तरे इति निश्चयम् ।

मुषधो प्रवक्ष्यामि गद्यमय विदुषा हृदयस्थानद्वारि नास्ति
तानि धर्मयो मुषधिन्यदीनि मयुरमधुराणि, सुल्लिखितपदावलिमय दृष्टानि
यद्यपि गद्यमय इति निश्चयं दत्तं नृपते । तद्विदुषां प्रमिह प्रमये विदुषा
मन्मथोपय । तत्र रतिरसनास्वदेरम्यान्नामकविबन्धोपमद्वारिच्छा
विशिष्टनयनदिव्या नेया । तदप्य —

“अभूदभूतपूर्वं सर्वोर्वीपतिचक्रचूडामणिश्रेणीशाणकोणवपण-
निमलीकृतचरणनखमणि नृसिंह इव दक्षितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदान-
विस्मय, कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो, नारायण इव सौकर्यसमा-
सादितधरणिमण्डल, कसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धि ,
इत्यादि ।

एव विरोधाभासोऽपि प्रणिभालनीय —

“विद्याधरोऽपि भुमना, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रिय, क्षमानुगतोऽपि
सुधर्म्मश्रित, बृहन्नलानुभावोऽपि अन्त सरलो, महिषीसम्भवोऽपि व्यो-
त्पाद्य, तरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम ।” पुनश्च —

“यत्र शासति धरणिमण्डल, छलनिग्रहप्रयोगो वावेपु, नास्ति कता
घातकेयु, कण्टकयोगो नियोगेषु, परीवादो वीणासु, खलसयोग
शालिषु, द्विजिह्वसङ्गृहीतिराहितुण्डिकेयु, करच्छेद बलूतकरग्रहणेषु
नेत्रोत्पाटन भुनीना, द्विजराजविरुद्धता पङ्कजाना सूचीभेदो
मणीनाम् इत्यादि... ।”

किञ्च यमकालङ्कारोऽप्यस्य कुतूहलावह —

“राजसेनरहितो राजसेन रहितो ध्रुवम् । विशारदा विशार-
दाभ्रविशदा, विशदात्मनोनमहिमा, महिमानरक्षणक्षमा, क्षमाति-
लक ! धीरताधीरता भूतता, भूततावचसि, साहसेन ! साहसेन
कमला-कमलापराजिता पराजिता” .. ” इत्यादि ।

तथा चास्य सुदीर्घसमाससद्विलम्बितरवाक्यविन्यासोऽपि कस्य न
विस्मयावह —

“कुरुरखरनखरशिखरखण्डितभूयुरोमाविलम्, अघिरलशकुल-
शलकजलनकुलोन्चार, क्रौष्टकुलोत्सृष्टविकटककंटकपरपरम्परापरि-
गतोपान्तम्, अतितरलतरजलरयलुलितसदृलशफरकुलकवलनकृतमति-
निभूतवकशानुनिनिबहधवलितपरिसरम्, अतिचपलजलकपिकुलविहरण-
छुलितसल्लिखणनिकरजनितपवनरयपरिमिलितशिशिरतरम्, अति-
जयनपवनविधृतजलुषि-जलपटल बिनटननिपतित-भणिगणपरिगतपरि-
सरम्, जलनिषिभुजगनिर्भुक्तनिर्मोकपट्टमिव, दर्वणमिव यमुन्धराया
स्फटिषुष्टिममिव वरुणस्य, विपुल पुलिनजलमासताद ।” इत्यादि ।

भूयोऽप्यस्य श्लेषसौन्दर्यम्—

“अस्मिन् सतारे केन किं वा न कृतम् ? तथाहि—गुरद्वार-

ग्रहण द्विजराजोऽकरोत् । पुरुरवा द्राह्मणधनतृष्ण्या दिननाश ।
नष्टप परक्लत्रदोहदो भहाभुजङ्ग आसीत् । ययातिविहितब्राह्मणो-
पाणिग्रहण पपात् । सुद्युम्न स्त्रीमय इवाभवत् । सोमकस्य विन्याता
जन्तुवधनिर्धृणता । पुरुकुत्स कुत्स आसीत् । कुत्रल्याश्वोऽश्वतरकन्या-
मपि जहार । नृग कृकलासतामगमत् । नल कलिरभिभूतवान् ।
सवरथो मित्रदुहितरि विश्ववतामगमन् । दशरथ इष्टरामोऽन्मादेन
मत्युमवाप । कात्तंबीशो गोब्राह्मणपीडया पञ्चत्वमयासीत् । युधि-
ष्ठिरः समरशिरसि सत्यमुत्सर्ज । शान्तनुरतिव्यसनद्वने विल्लाप ।
इत्य नास्त्यकलङ्क कोऽपि ।”

यद्यपि सत्यम् एवञ्जातीयको वचोविन्यास क्लिष्टता सन्निवृत्तिरिति, दुरुहता,
त्रिभक्ति, जहाति निसर्गसुभगताम्, सकेतयति कृत्रिमताम्, शिथिलयति कथावस्तु,
क्लिष्टताति वाचकान्, समुच्छिनत्ति भाष्यम्, व्याकुलीकरोति चाध्येतुन् । नात्र
सन्देहः । तथापि सा कापि सुबन्धोर्वाक्सरणि यमक-श्लेष-विरोधात्कृत्वाच्छटाभि
प्रवृत्तिचित्रगवातुरीवाकृताभि शृंगारिक्वणनकलाभि, मधुरकोमलकल्पनाभि
परिमण्डिता कस्य सहृदयस्यान्तरङ्ग नोद्वेल्लयति आनन्दतरङ्गं । मग्यामह
नास्ति तत्र दण्डिन पदलालित्य, वाणस्य च प्रातिभ ज्योति तथापि श्लेषादि-
गुम्फनम्, अनेकार्यसमयवचोविन्यासवदगम्य, काव्यरससुधानिप्यन्दसान्द्रता को नाम,
स्पोदभट्टकबेडचोरयितुमुत्सहेत् । नून समासे स्वरभाष्यम्, अनुप्रासे मधुरसङ्गीत,
रचनाया कोऽपि लोकोत्तर सुस्फीतो रसोत्सासोऽस्य रचनासु सर्वोत्कर्षत्वेनाव-
भाति । प्रशंसति चैनं तत्राप्येणव धामनभट्ट बाण —

प्रतिकविभेदनबाण कवितातद्वगहनविहरणमयूरः ।

सहृदयलोकसुबन्धुर्जयति श्रीभट्टबाणकविराजः ॥

अस्य कवेर्वशोक्तिर्नैपुणीमुपवर्णयन्नाह —

सुबन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वशोक्तिमार्गनिपुणा चतुर्यो विद्यते न वा ॥

नून कविरयम् —

सरस्वतीदत्तवरप्रसादाच्चक्रे मुक्कु मुजर्नकवापुः ।

• प्रत्यम्बरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिनिबन्धम् ॥

इत्यस्मिन् पद्ये प्रणिबद्धाया प्रतिज्ञासरितो नैपुण्येन पारमियाय इयञ्च
नास्ति सशयल्वः ।

गद्यबन्धवत् पद्यरचनायामप्यतिशुभलक्षणाकारोऽयं चातुरीमात्मनो निपुण-
तयाविष्करोति —

“स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योभयोत्सुकान्निहिता ।
 नयनप्रदीपकज्जलजिघृक्षया रजतशुक्तिरिव ॥
 भवति सुभगत्वमधिक विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
 वहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचि हिमकरोद्योत ॥
 विषधरतोऽप्यतिविषम खल इति मृषा धदन्ति विद्वांस ।
 यद्य मकुलद्वेषी स कुलद्वेषी पुन पिशुन ॥
 अतिमलिने कसंख्ये भवति खलानामतीव मलिना धी ।
 तिमिरे हि कौशिकाना रूप प्रतिपद्यते चक्षु ॥
 गुणिनामपि रूपप्रतिपत्ति परत एव सम्भवति ।
 स्वमहिमदशनमक्षोर्भुङ्कुरतले जायते यस्मात् ॥

स्वभावोक्त्या केसरिण विवृण्वन्नाह —

पदयोदञ्चदवान्चदञ्चितवपु पश्चादंपूर्वादिभाक्,
 स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग् भुग्नाप्रलाङ्गूलभृत् ।
 दष्टाकोटिविशङ्कटास्यकुहर कुर्वन् शटामुत्कट-
 मुत्कर्णं कुरुते कम करिपती कूराकृति केसरी ॥ इति ।

सुबन्धो काल

सुबन्धो काल नाद्यायधि इवस्तथा निर्णोतिज्ञत । यच्च केचन क्रीष्टोद-
 पृष्ठशतकमध्यभागे सुबन्धुस्थितिकाल निर्णयन्ति, न तत्र वयं काञ्चिद् बध्नुवतीं
 यिनिगमना पश्याम । अपरे विद्वांस सुबन्धु बाणपरवर्तिन, स्वमतोद्बोद्धवत्वेन च
 पुरस्तुर्बन्ति यत्, सुबन्धुना वृतो वासवदत्तायामिन्द्रायुधप्रयोगो कादम्बर्या
 चन्द्रापीडाश्वमेव सङ्केतयति, वासवदत्ताया वयाशोऽपि च कादम्बरीच्छायार निषेवते,
 तेनेव प्रतिपत्तु न दुष्कर यद् सुबन्धुर्बाणपरकालवर्ती एवेति । किन्त्वन्येषामत्र
 महती विप्रतिपत्ति । तेऽत्र प्रत्यवतिष्ठमाना एव प्रतिपादयन्ति यद् बाणविरचिते
 हर्षचरिते वासवदत्तायाः सत्स्मरण—‘कवीनामलक्ष्णं नूनं वासवदत्तये’ति सुतरा
 सुबन्धोर्बाणभट्टपूर्वकालभक्त्य सूचयति । किञ्च कादम्बर्या उपश्रमे—

द्विजेन तेनाश्वनवःश्रीश्रुत्या, महामनोमोहमलीमसाम्बया ।

अलक्ष्य वंदगध्यविलसतमुष्णय, पिपा निबद्धेयमतिद्वयी यथा ॥

[का० श्लोक २०]

इत्यत्र ‘अतिद्वयी’तिवद गुणाद्व्यहृतां वृत्तव्या सुबन्धुविरचिताञ्च वासव-
 दत्तामेव परामृशति इति चन्द्रभानुप्रभृतय कादम्बरीटीकावृत आशेरते इति स्पष्ट

वाणान् सुबन्धो पूर्वकालिकत्व प्रमाणयति । किञ्च तत्रभवता महानहोपाध्यायेन श्रीकाणेमहाभागेन सप्रमाण प्रपञ्चितम् यद् हर्षचरिते कादम्बर्याञ्च 'वासवदत्ता'-पदेन वाण सुबन्धुकृता वासवदत्तामेवाभिप्रैति । कंस्त ८०० तमशतकभवो वामनोऽपि स्वकीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ सुबन्धुकृतवासवदत्ताया, वाणकृतकादम्बर्याश्च समुद्रचूनादाहरणं स्वनायमेव साधयति । यत द्वावप्यमू कंस्त ७५० तमाब्दात् पूर्वमेव सम्भवेताम् । स्यंस्त १२०० तमाब्दे लब्धजन्मना कविराजेन स्वकीय-राष्ट्रवशाच्छवीये—

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रय ।

यक्रोवितभागं निपुणाश्चतुर्यो विद्यते न वा ॥

इति पद्ये त्रयागामप्यमोवा यश्चोबिनकलाकुशलाना सहप्रग्नयन तेषा न्यनिक्कालत्रममनुरुध्यं वृत्तमवगम्यते ।

किञ्च स्यंस्त ७३६ तमाब्दावतरितेन वाक्पतिराजेन स्वकीये 'गौड-वहो' इत्याद्ये प्राकृतभाषानिबद्धे काव्ये सुबन्धुरचनाया समुल्लेख कृत परन्तु वाणस्य तत्र नामाऽपि न स्मृतम् । एतदपि ध्वनयति यदस्य समये सुबन्धो व्याप्ति-यंया दिग्दिगन्तश्चादिनी वभूव न तथा वाणस्य, कदाचिद् वाणस्तदवपि अप्रसिद्ध एवामोदिनि । एतावताऽपि सुबन्धोर्बाणपूर्ववर्तित्वमभ्युपपन्न भवति, एव मद्रवक-कन्निरिचिने 'श्रीकण्ठचरिते' सुबन्धुवाणयोरीं गण्येनेव प्रशस्तिरवलोक्यते —

"मेढे स्वद्विरदाधिरोहिणि वक्ष याते सुबन्धो विधे ।

शान्ते हन्त च भारवौ विधन्ति बाणे विषादस्पृश ॥"

इत्येतेनापि काव्यमालम्ब्य वर्णनेन, सुबन्धोर्बाणपूर्ववर्तित्वमेव प्रत्याप्यते ।

पुनश्च वासवदत्तोपनतवर्णनेन सह भवभूतिवृत्तमालतीमाधवीय वर्णन

यत्र कुत्र नूम्ना माजात्य भजते । तद्यथा —

"हृदय विलिखितमित्र, उत्कीर्णमिव, प्रयुप्तमिव, कीलित-
मिव, यगलेपघटितमिव, ...भर्मान्तरस्थितमिव, कन्दर्पकेतु
मन्यमाना ।"

[वामवदत्ता]

मालतीमाधवे च—

लोनेव, प्रनिविध्विनेव, लिखितेवोत्कीर्णरूपेव वा,
प्रयुप्तेव च यगलिम्यघटितेवान्तर्निषातेव च ।
सा नदचेनसि कीलितेव विशिष्येचेनोभुव पञ्चमि ,
चिन्तास्तन्ततितन्तुजालनिबिडस्पृतेव सम्मा प्रिया ॥

[मालतीमाधवे ५११०]

महाकविभवभूतिरचनासु कालिदासीयरचनायास्तदीयभावानाञ्च प्रभाव स्फुट दृग्गोचरीक्रियते । सम्भवेन्नाम यत्सुबन्धोरपि शब्दाडम्बरेण भावावेशेन भवभूतिरपि प्रभावितो भवेत् । इत्यनुमित्यनुरोधेनापि श्वस्तसप्ततमशतकसम्भवाद् भवभूते प्राक्कालीन सुबन्धु सम्भवति इति ।

अथापि पाश्चात्यविद्वद्धरेण श्री कोयमहाभागेनापि समुद्धृतम्—यत् सुबन्धुना वासवदत्ताया रमणीये रमणीवर्णने “न्यायस्थितिमिवोद्योतकरस्वरूपा, बौद्धसगतिमिवालङ्कारभूषिताम्” इत्यस्मिन् श्लेषेण नैयायिकोद्योतकरस्य बौद्ध-सूरिविरचितस्य बौद्धसगत्यलङ्काररूपग्रन्थस्योपन्यास कृत, अनयोल्लेखकयो समय एतस्तसप्तमशताद्या आरम्भे निर्णोत । अत तदभिलक्ष्य, सुबन्धुसमय एतस्त-यच्छतके एव सम्भवति ।

एतस्तद् ६५० तमाब्दभवो बाणभट्ट खलु स्वयमेव वासवदत्ताया नामकीर्तनं करोतीति प्रागभिहितम् । तस्माद् बाणभट्टात्पूर्वकालभवत्वमेव सुबन्धो सम्भवति । यत हर्षवर्द्धनस्य शासनकाल, यदाश्रितो बाण आसीत्, एतस्तपद्शतोत्तरपद्तम-वेशीयो कालविदुर्भिर्विभाग्यते इत्येव साधनप्रतश्चाप्यवगम्यते । पुनश्च “सारसवत्ता विहता न यका विलसन्ति धरति नो कङ्कु । सरसीव कीर्तितोऽपि गतवति भुवि दिग्ग-दित्ये” इति सुबन्धु स्वयं यद् विक्रमादित्य सस्मरति, राजशेखरात्पूर्वभव कविराजश्च बाणात्पूर्वज ध्वजस्थापयति, तेन सुबन्धो स्थितिकाल ख्रिस्तीययच्छतकमध्यान्त-धटित एवेत्युपपद्यतेतराम् । परमग्येऽत्र केचन विप्रतिपद्यमाना कुवन्ति, यदि बाण-भट्टात्सुबन्धो पूर्वकालभवत्व, केवल विक्रमादित्यस्य नाममात्रकीर्तनात् तर्क्यते— सदा खल्वेयं शङ्कावतारो दुर्निवार समापद्येत यत्सुबन्धुना सङ्गीत्यमानो विक्र-मादित्य कच्चित् शकाराति विक्रम एव ? उतान्यो वा कश्चिद् भवेदिति ? यतोऽप्येपि किल बहवो नृपा विक्रमादित्य विरुद्धभाजोऽभूवन् भारते । तेषु खलु क्तमोऽयं सुगृहीतनामा यस्य नाम सुबन्धुना सङ्गीतितम् । चेन्नाम ॥ एव शका-रातिविक्रम स्थादयम् तर्ह्यपि तदीयकालस्यापि अद्यावधि इदन्तया अनिर्णीत-त्वात् सुबन्धो कालोऽपि दुरुपपाद स्यात् । यद्यपि सति एवविधे व्यतिकारे, सुबन्धो काचिन्निश्चिता कालोपपत्तिस्तु न मुकरा निर्धारयितुम् तथाऽप्येतत्पार्यते प्रतिपत्तु यदस्य महाकवे काल ववचित् एतस्तसप्तमशतकमध्यान्तधटित एव नून सम्भवे-दिति ।

सुबन्धो. शैली

सुबन्धो पदविन्यास समासबहुल, अनुप्रासच्छटोद्धृत ओजस्वी वान्तिमोदधेति सनभिरुक्ष्य प्राधान्येनाय गोडीशैलीमेवोपालालयामासेति न

दुष्करमूहितम् । अस्य रचनाया इत्येव विरोधानासाद्यलङ्काराणामुपन्यासोऽत्र हृदयावर्तकं पल्लविन इति प्राक् प्रदर्शितप्राप्यम् । वचस्त्रिवचिद्विरोधानाम-
विलासन्तु निरनिशयो रमणीय सम्पन्नः । तद्यथा—

“विद्याधरोऽपि सुमना, धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः, क्षमानुग्नोऽपि
सुधर्माश्रितः” इति ।

इत्येयोऽपि पुनः किञ्चिन्—

“नन्दगोप इव यशोदयान्वितः, जरासन्ध इव घटिस्तन्धि-
विग्रहः, भार्गव इव सदानभोगः, दशरथ इव मुमिनोपेतः सुमन्त्राजि-
प्लितश्च, दिलीप इव मुदक्षिणान्वितः रमित्तुश्च, राम इव जनितकृश-
स्त्ववयोरुपच्छाद्यः” इत्यादि ।

मन्यामहे—“लोकसमामनूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीविनम् ।” इति दण्डिहृत
गद्यलक्षण, यदि वचस्त्रिवचिन् पूर्णतया परिपक्विमन्त्रेण सपठते तर्हि सुबन्धोपलब्धव्य
एवेति ।

यद्यपि सुबन्धु, इत्ये पाद्यलङ्कारभूषणप्रलेभनपाशबद्धनया वचस्त्रि-
वच्यवस्तुप्रवाहमुच्छिन्नमिति, अन्यत्र यथाहंरसामिव्यस्तिमपि व्याकुलीकरोति,
समल्लङ्घयति च वचस्त्रिवचितीर्षीमाम्, धूमरयति रम्यान् भावावेशान् आर-
चयति च केवला शब्दाडम्बरविहम्बनाम् तथापि नामौ तावता काव्यकला-
कौशलाकिञ्चिन्प्रच्यवते । किन्तु खलु ध्वन्यालोककृता श्रीमन्नानन्दवद्वनाचार्येण—
“दृश्यन्ते च वचसोऽलङ्कारनिबन्धनंरसा अनपेक्षितरमा प्रबन्धेषु” इति सुबन्धु-
मभिलक्ष्यैव तु न लिखितं भवेत् ? अस्तु ।

मन्यामहे, यद्यपि वास्तवदत्ताया न दृश्यन्ते दण्डिनो वाग्विलासः, हास्यरमो-
त्सवः, प्रवादप्रमोदो वा, नापि च सन्त्यते बाणस्य सरसम्भारस्यप्रभावः, मध्य-
भावमाधुरी च तथापि तद्रचनाया या किल विलक्षणा स्वरमाधुरी, अपूर्वा च वचन-
चातुरी, यच्च प्रवरपदप्रयोगप्रावीण्यं तत् तस्य को नाम सुधोरपह्नीतु पारयेन ।
मन्यामहे यद्यपि न स्यात्तत्र मृदो मृद्वीकरमाधुर्येधुर्यता, तथापि प्रकाण्डपीण्डकाण्ड-
रसमाधुरी तु खल्वस्य को नाम पण्डितश्चोरयितु प्रभवेदिति दिक् ।

महाकविः वाणभट्टः

१—परिचय । २—हृषंकरितम् । ३—नादम्वरी । ४—नादम्वर्याः
५—नागवत् । ६—गुह्यनानोपदेश । ७—बाणस्य शैली । ८—प्रवृत्तिचित्रणम् ।
९—बाणभट्टस्य समय ।

परिचय

मस्तुतगद्यकविमण्डले महाकविर्बाणभट्टः सर्वमूर्धाभिषिक्तः अनितर-
णाधारणप्रतिभावान्, महामेधाधो, वश्यवाचाग्रणीश्चासीत् । स्वजीवनपरिचये,
स्ववशवृत्तानामुद्दिश्य चायं स्वविरचिते हृषंकरिते^१, आद्यट्टयोरव्युत्पासयो र्विञ्चित-
तुल्योपेक्षि च समासेन शब्दगुग्मः । एवमसौ नादम्वर्या^२ अपि आरम्भोद्भासे स्व-
पारिवारिक परिचयमपि ब्रह्मिन्दनवद्यपद्यनिबन्ध । यत्तस्मिन्नेवानिप्राचीने
विद्यानशोभ्या परिपूने वासदधीचित्रभृतिमहर्षीणां यशोधवलिते यशे तत्तज्जग-
त्तपोनिरव्यमागमाह, येषां तत्प्रकर्षो वंदुषोविभवदध अस्मिन्महोमण्डले विभूत
आसीत् । बाणोऽयं हन् । बाणश्चाल एव ईवदुर्विस्मितादुपसम्प्रदा जनन्या
व्यवस्थान् । अत्र समुपजातमेतत् विदुषुलभवाग्यमवलिनीऽयं जनक एवायं

महोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचिनेषु विभवेषु सति चावच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गेऽपि मुहुर्दृग्गणः
परीतः गृहाग्निरगान् । अगाच्च तथाकुर्वाणः स्वनेजोद्वेषिणां महतां वचनोपनाम् ।
ततो देशाटनेन तृप्तो यदा स्वजन्मनुवं प्रीतिवृत्तान्ता प्रमिद्धा प्रत्यावर्तत तदा
तस्य कुलवन्धुभिः सुहृद्वर्गश्च महता समारम्भेण मादम्भरं तत्स्वायतोन्मदो निरवर्तत ।
तदनु कियच्चिरं तत्रैव मित्रवन्धुवर्गः मह स्वर्गायमुखमहोदर मोद प्रमोदञ्चा-
नूनवन् सुनरामनेषां कसपि रसमयं समयम् ।

अयं वं व्रजति काले तेनैकदा राज्ञो हृष्यदेवस्य पथोपमो भ्रातुः कृष्णस्य
मादेशो मेखलक इत्याख्यमन्देशहृद्वाराप्रधिगन्, यन्वेनापि भवत्तेजोद्वेषिणा
वर्णजपेन पिशुनेन स राजाधिराजः श्रौह्यः नवल्ल प्रणि बल्लुपिनाल्लःकरणः कृतः ।
यद्यप्यस्मादृशः सुपरिचिन्तितकुलशीलः यथाकथञ्चिन्नहारराजस्य स्वद्विषये तादृश-
बल्लुप्यङ्गुप्रसालनादिना बहुनरमनाविलोकितं दूषितमल्लकरणम्, तथापि
भवान् सुनरां विजानात्येव यद्राजानः प्रायश उच्छृङ्खलवृत्तयो भवन्ति,
शृङ्खलि च नूम्ना वर्णजपानेव, आकलयन्ति च तानेव स्वहिनवादिनः, व्याकुलयन्ति
तस्यमन्मृतानयानिपि, वदयन्ति च रुदयन्तु भूरिश इति हेतोः भवद्भि-
रविगन्धमेव राज्ञः समन्वये प्रपुष्पवाप्यान्मानं सर्वेऽपि तादृश दीपाभामाः
मवाग्मता निवर्हणीयाः समूलङ्घ्यं मङ्कयणीयाश्चेति । नन्वेतद्विरमृषेन वृत्तमिद-
माकर्ण्य तादृशमस्तुदं, मर्माह्न इव, वृद्धिचरदष्ट इव, सूर्याग्नान् इव, विदोर्णहृदयो
ऽयं बाणो 'मणितारा' समीपे 'अजिरावती' नाम्नि मङ्गलशिविरे विराजमानं राजानं
श्रौह्यं देवं दिदृक्षुः त्वरितमेव तन्ममन्वर्णोऽन्धगान् । तमापानतो दृष्ट्वैव नरापिः
निजममीपे विराजमानं भान्द्राधिपति श्रीमाधवगुप्तमाह सखीतं 'महानयं भुजङ्गः'
इति । तद्वचनमाकर्ण्य हाहाहल्लप्रियमिव च तच्छृण्वन्पुटकान्धो निपीय कथञ्चि-
दाग्राभ्य हृदयं, ब्रह्मणेज-रुमुत्तेजिनमुग्रमण्डलः बालरविरिवाद्यगभासा समुद्भा-
सयन् दिग्दिगन्तरालं बाणो व्याजहार अनन्यस्तानान्यया प्रयत्नया गिरा,
'देव ! माहंमि मामग्नया मन्त्रावयितुमविशिष्टमिदं जनम् । ब्राह्मणोऽस्मि ज्ञानः
मौमनायिनां वंशे बाल्मायनानाम् । ययाममयन्पुनर्यनादयः कृताः मङ्कारा, सम्प-
पठिनः माङ्गो वेदः, धुनानि ययाशक्ति शान्त्राणि । दारपरिषदादारभ्यागारिषो-
ऽस्मि, या मे भुजङ्गना ?" श्रौ हृष्यदेवश्च तद्विशम्य शिञ्चिन्नमन्त्रमुप इव
आलेप्यस्ति इव वाचयमेतामनजन । ततो गच्छति किञ्चि काले—'यावदस्य

महाकविः बाणभट्टः

१—परिचय । २—हर्षचरितम् । ३—कादम्बरी । ४—कादम्बर्याः
कथानकम् । ५—शुकनासापदेशः । ६—बाणस्य शैली । ७—प्रवृत्तिचित्रणम् ।
८—बाणभट्टस्य समयः ।

परिचय

संस्कृतगद्यकविमण्डले महाकविर्बाणभट्टः सर्वमूर्धाभिषिक्तः अनितर-
साधारणप्रतिभावान्, महामेधावी, वश्यवाचामप्रणीश्चासीत् ।^१ स्वजीवनविषये,
स्ववशवृत्तान्तमुद्दिश्य चायं स्वविरचिते हर्षचरिते^२, आद्यद्वयोरुच्छ्वासयोः किञ्चित्
तृतीयेऽपि च समासेन सञ्जुगुम्फ । एवमसौ कादम्बर्या^३ अपि आरम्भोद्भासे स्व-
पारिवारिक परिचयमपि कैश्चिदनवद्यपद्यैर्निबन्ध । यतस्मिन्नेवातिप्राचीने
विद्यातपोभ्यां परिपूते धत्सदधीचिप्रभृतिमहर्षीणां यशोधवलिते वशे तज्जन्म-
ज्योतिश्चयमाससाव, येषां तपःप्रकर्षो बंदुपीविभवश्च अखिलमहीमण्डले विभ्रुत
आसीत् ।^४ बालोऽयं हन्त ! बाल्यकाल एव दैवदुर्बलसितादुपसन्नया जनन्या
व्यमुज्यत । अतः समुपजातस्नेहः पितृसुलभवात्सल्यस्यलितोऽस्य जनक एवास्य
मातृत्वमकरोत् । विधिपूर्वकं यथाकालञ्च समारोपितोपनयनाविस्कारस्यास्य
पित्रैश्च विद्यारम्भसंस्कारो महता समारम्भेण निर्वातितः । यदाऽसौ कुशाग्रधीर्बंदु,
अधीयानो व्याकरणादीनि शास्त्राणि चतुर्दशवर्षीयो जातः तदा दैवदुर्बलाकाज्जनको-
ऽस्यस्य बालममुमजातपञ्चकुन्तमिव परित्यज्य पुरन्धरपुरं प्रतस्थे । तदनुसस्थिते
पितरि महता शोकवह्निना दम्बह्यमानहृदयोऽयं किञ्चित्कालं स्वग्राम^५ एव उचित्वा
दिनानि अर्जयितुं । ततोऽप्रतिमप्रतिभाशाली बालकविरयः यदा यौवने पदमधत्त तदा
निरङ्कुशयौवनप्रणोदितस्यास्य मनसि देशदेशान्तरपर्यटनोत्सुकत्वंमाविरभूत् ।
बालतया निम्नतामुपगते देशान्तरावलोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः सत्स्वपि पितृपिता-

१ 'स बाल एव विधवलवतो वशादुपसन्नया व्यमुज्यत जनन्या । जात-
स्नेहस्तु नितरां पितृवास्य मातृतामकरोत् । [हर्षचरिते]

२ बभूव वात्सायनवशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणी सताम् ।
अनेन प्लाचितपादपङ्कजं कुबेरनामाश इव स्वयम्भुव ॥

३ साक्षणाधिवासाख्ये ग्रामे ।

मुहोपातेषु ब्राह्मणजनोचिनेषु विनयेषु सति चावच्छिन्ने विद्याप्रमङ्गोऽप्यौ मुहृद्गणः
परोतः गृहाभिरगान् । अगाच्च तयाकुर्वापः स्वनेजोद्वेपिषा महता वचनोपनाम् ।
तनो देशादनेन तृप्तो यदा स्वजन्मभुवं प्रोनिक्कूटनाम्ना प्रमिद्धा प्रग्यावत्तनं तदा
तस्य कुलवन्धुभिः मुहृद्दर्शेन महता समारम्भेण सादम्बरं तत्स्वागनोन्मवो निरवर्त्तति ।
तदनु विपश्चिरं तत्रैव मित्रवन्धुवर्गैः सह स्वर्गोपमुखसहोदर मोद प्रमोदञ्चा-
नूभवन् सुनरामनैर्ष्यान् कसपि रसमयं समयम् ।

अयं ब्रजनि काले तेनैकदा राज्ञो हर्षदेवस्य यवीयसो भ्रातुः कृष्णस्य
सन्देशो मेखलक इत्याख्यसन्देशहरद्वाराजिगित, यत्केनापि भवत्तेजोद्वेपिषा
कर्णैरपैत पिशुनेन स राजाधिराजः श्रौहर्षः भवन्तं प्रति क्लृपितान्त करण. कृत. ।
यद्यप्यस्मादृशः सुपरिचितन्वत्कुलसीलः यथाश्चञ्चिन्महाराजस्य स्वद्विपये तादृश-
क्लृप्ताङ्गप्रक्षालनादिना बहुनरमणाविलीकृतं दूषितमन्त्रकरणम्, तथापि
भवान् सुनरा विज्ञानात्येव यदाज्ञानः प्रापश चच्छृङ्खलवृत्तयो भवन्ति,
शृण्वन्ति च भूम्ना कर्णैरपानेव, आकलयन्ति च तानेव स्वहितवादिन, ध्यायुलयन्ति
तथ्यमभूतानर्थावपि, कदप्यन्ति च सदस्यान् भूरिश इति हेतौ. भवद्भि-
रक्षितम्भमेव राज्ञ समन्वये प्रत्युपम्याप्यारमानं सर्वेऽपि तादृशा बोधानामा.
मर्वात्मना निवर्त्तणीया समूलद्वयं मङ्कयणीयाश्चेति । सन्देशहरमुनेन वृत्तमिद-
माकर्ण्य तादृशमदन्तुदं, मर्माहत इव, वृश्चिक्कदष्ट इव, सर्पाग्रान इव, विदीर्णहृदयो
ऽय यागो 'मणितारा' समीपे 'अजिरावनो'नाम्नि संन्यसिबिरे विराजमान राजान
श्रौहर्षेव विदुः त्वरितमेव तन्ममन्वयेऽन्यगान् । तमपातनो बृहद्बैव नराभिपः
निजममीपे विराजमान भालवाधिरिति श्रीभाष्यगुप्तमाह सतोऽन 'महानय भुजङ्ग-'
इति । तद्वचनमाकर्ण्य हलहलशिपमिष च तच्छृङ्खणपुटकान्या निषीय क्यञ्चि-
दावधाम्य हृदयं, ब्रह्मनेज-समुत्तेजिनमुखमण्डलः बालरविरिवारुणभाभा समुद्भा-
मयन् दिगिदधन्तराल यागो व्याजहार अनन्वतानान्यया प्रगन्मया गिरा,
'देव ! माहंमि मामग्न्यां मन्भावयितुमर्बिशिष्टमिष जनम् । ब्राह्मणोऽस्मि जात.
सोमपायिना वतो वाल्पायनानाम् । ययाममयमुपनदनादय कृता मस्कारा, सम्पक्-
पटिन. माङ्गो वेद, युतानि ययाशक्ति शास्त्राणि । वारपरिषदादारन्यागारिस्ते-
ऽस्मि, का मे भुजङ्गता ?" धौ हर्षदेवश्च तत्रिशस्य सिञ्चिन्मन्त्रमुप इव
आलेन्यापित इव वाचयर्मेनामभजन । तनो गच्छति किञ्चित्काले—'यावदस्य

१. 'वा मे भुजङ्गता' इति द्वयं कोऽय वाचयवित्याम् । प्रथमार्थो मन्त्रः ।
वा मन्त्र रमणो मे भुजपाणङ्गता भुजपाणवदा भवति इति द्वितीयोऽर्थः । वा मे
मिदं भुजङ्गतामुपयन इति तृतीयोऽर्थः ।

महाकविः बाणभट्टः

१—परिचयः । २—हर्षचरितम् । ३—कादम्बरी । ४—कादम्बर्याः
कथानकम् । ५—शुकनासोपदेशः । ६—बाणस्य शैली । ७—प्रकृतिचित्रणम् ।
८—बाणभट्टस्य समयः ।

परिचय

संस्कृतमहाकविमण्डले महाकविर्बाणभट्टः सर्वमूर्द्धाभिषिक्तः अनंतर-
साधारणप्रतिभावान्, महामेधावी, वश्यवाचामग्रणीश्चासीत् । स्वजीवनवियये,
स्ववशवृत्तान्तमुद्दिश्य चायं स्वविरचिते हर्षचरिते^१, आद्यद्वयोरुच्छ्वासयोः किञ्चित्
सूतीयेऽपि च समासेन सञ्जुगुम्फ । एवमसौ कादम्बर्या^२ अपि आरम्भोद्भासे स्व-
पारिवारिक परिचयमपि कैश्चिदनवद्यपद्यैर्निबबन्ध । यत्तस्मिन्नेवातिप्राचीने
विद्यातपोन्या परिपूते वत्सदधीचिप्रभृतिमहर्षीणा यशोधवलिते वंशे तज्जन्म-
ज्योतिरुदयमाससाद, येषा तप प्रकर्षो बंदुधोविभवश्च अखिलमहीमण्डले विभ्रुत
आसीत् । बालोऽयं हन्त ! आत्मकाल एव वैवदुषिलसितादुपसन्नया जनन्या
व्ययुज्यत । अतः समुपजातस्नेहः पितृमुलभवात्सल्यसबलितोऽस्य जनक एवास्य
मातृत्वमकरोत् । विधिपूर्वकं यथाकालञ्च समारोपितोपनयनादिसंस्कारस्यास्य
पित्रैव विद्यारम्भसंस्कारो महता समारम्भेण निर्वह्यतः । यदाऽसौ कुशाग्रधीबंदुः,
अपीयानो व्याकरणादीनि शास्त्राणि चतुर्दशवर्षाधो जातः तदा वैवदुषिपाकाज्जनको-
ऽस्यस्य बालमनुमजातपश्रशकुन्तमिव परित्यज्य पुरन्दरपुरं प्रतस्थे । तदनुसंस्थिते
पितरि महता शोकवर्झिना दग्धह्यमानहृदयोऽयं किञ्चित्कालं स्वग्राम^३ एव उपरिवा
दिनानि अनेपीत् । ततोऽप्रतिमप्रतिभाशाली बालकविरयं यदा यौवने पदमधत्त तदा
निररुद्धशयोवनप्रणोदितस्यास्य मनसि देशदेशान्तरपथं नोत्सुकत्वमाविरभूत् ।
बालतया निघ्नतामुपगते देशान्तरावलोकनकीतुर्वाक्षिप्तहृदयः सत्स्वपि पितृपिता-

१. “म बाल एव विधेर्वलवतो वशादुपसन्नया व्ययुज्यत जनन्या । जात-
स्नेहन्तु नितरा पितृवास्य मानूनामकरोत् । [हर्षचरिते]

२. बभूव वात्मायनवशमम्भबो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः गताम् ।
मनेन स्तार्चनपादपद्भुज बुवेरनामाश इव स्वयम्भुव ॥

३. ब्राह्मणाधिनामाग्ये ग्रामे ।

तालाननकेनानोद्यवाद्येनाङ्गुगम्यमानाः; पदेभ्ये अणशमिनरवरपि महदपरिवानु-
वर्तनानां तालन्याः, कोकिला इव मदकलकाकिलोकोमन्त्रालापिन्यः, विटानां
वर्णमूनान्यदनीलरामकपदानि गायन्त्यः, कुङ्कुमप्रमृष्टरुचिरकायाः वाश्मोरकिशोर्प
इव धन्यन्त्यः । कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजाननिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्द-
परिवृताः, प्रीनय इव हृदयमाहरन्त्यः, गनय इव रागमुद्गोषमन्त्यः, पुष्टय इवानन्द-
मुन्मादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्द-
यन्त्य इव, नृत्यमपि मनयमाना इव, उन्मदमपि उत्तुङ्गयन्त्य इव कदासिनेषु पिवन्त्य
द्रवाशङ्कशुक्तिभिः, तर्जनेषु संयमन्त्य इव मन्त्रमयूषपाशैः, कोमलाभिनयेषु ताडयन्त्य
इव धूलनादिभारैः, प्रणयमम्भायनेषु वर्णन्त्य इव सर्वरमान्, चतुरचन्द्रनमनेषु
विकिरन्त्य इव विकारान्, पञ्चविलासिन्यः प्राकृष्यन् ।” [हर्षचरिते चतुर्थोच्छ्वासम्]

‘इति कौटुम्भीयायाध्वर्मनिष्क्रममाणा धर्मेना । पञ्चाङ्गनानां विभ्रमविलाम-
स्त्वानेन्यवद इवाद्भुतः सन्वद । यं क्वपि रसमादाय प्रमरति बाणस्य बाणौ तन्नं
पूगं परिपाकमेवावतारयति बान्धव्येनेति नात्र कश्चन संशयावकाश इति ।

कादम्बरी

कादम्बरी बाणभट्टस्य द्वितीया अद्भुता रचना । हर्षचरितम् कादम्बरी
चेति द्वे एव बाणस्य रचनावेन मुप्रमिद्वे गद्यमहाकाव्ये । यद्यपि अस्मिन् काव्यद्वयेऽपि
बाणस्य अनौक्तिकं काव्य-कलाकौशलं, प्रवीणं प्रतिभार्थमवञ्च सञ्चकामि
ममोर्बोदनया तथापि कादम्बरीतुला तु नाधिरौडुमुल्कहने कस्यापि कवेः
गद्यहृतिरद्यावधि । अस्य बाणिन्यामविलामं विलोक्य रमिका आनन्दमदोग्मता
जायन्ते । पुण्ड्रिकभट्टस्य एव बबोविन्यामः सुतरां चरितार्थं एव किल यत् :—

‘कादम्बरीरसभरेण समन् एष, मतो न किञ्चिदपि धेनयने जनोज्यम् ।’ इति ।

कादम्बर्याः कथानकम्

स्वयमेव गृहीतस्वभाव पृथिवीपति प्रसादवानभूत्' । स्वल्परेव चाहोनि परम-
प्रीतेन नरेन्द्रेणाऽसौ प्रसादजन्मनो मानसप्रेम्णो विधग्भस्य द्विविणस्य नर्मण
प्रभावस्य च परा कोटिमनोयत । तदनु महाकविर्वाणोऽपि नराधिपात् तादृशमा-
दरातिशयमवाप्य आनन्दस्य परा कोटिमधिजाहे । सहर्षञ्च रात्र प्रशस्तिपर,
हर्षचरितसमाख्यमेकमनवद्य गद्यमय प्रबन्ध निबबन्ध । यद्यपीयमस्य आद्या एव
गद्यमयी रचना तथाऽपि अत्र सा नाम काऽपि अवर्णनीया वर्णनशैली, साऽलङ्कारा
वाक्यनिर्मात्रो, अद्भुता च कवित्वकलापूर्णा धागधारा, यामवलोक्य सचेतसा चेनो-
ऽद्याप्यसितरा हठात् तच्छास्त्रचमत्कृत सञ्जायते इति ।

हर्षचरितम्

बाणभट्टस्येदं हर्षचरिताख्य निरवद्यगद्यगुम्फितमाद्य गद्यमहाकाव्यं
नवभिरुच्छ्वासं प्रणिबद्ध बृहद्वर्णनरत्न निरुपमतया विलसति । समाप्तिलक्षणा-
नुपलम्भादनुमीयते धेदेतदस्यपूर्णमेव । अस्मिन् हि सन्दर्भे कान्यकुब्जेश्वरस्य हर्ष-
वर्धनस्य चरितं कथावस्तुत्प्रेषणोपन्यस्तम् । महाकविरसौ स्वकीय परिचयमपि
सद्व्यवहारचरयति । हर्षचरितमुद्दिश्य सम्प्रति टीकाद्वयमुपलभ्यते । राजानकरम्भ-
कविप्रणीता 'हर्षचरितवात्सिका' नाम्नी, शङ्करकविविरचिता 'हर्षचरितसङ्केत'-
नाम्नी च ।

अस्मिन् हि काव्ये फलविता कापि चारुचरनाचातुरी, लोकोत्तरपद-
विन्यासोल्लास सुरचिरञ्चलकथावस्तुचित्रण न कस्य सचेतसो चेतश्चमरकरोति?
तद्दिग्भाभ्रमश्रोदाह्रियते काव्यरसिकानां मनस्तोषपोषाय —

“यस्मिंश्च राजनि निरन्तरंरूपनिकरंरङ्गुरितमिव कृतपुणेन, विदुमभ-
वितपिभिरध्वरधूमं पलायितमिव कलिना, समुधं सुरालयैरिवावतीर्णमिव
स्वर्गेण, सुरालयशिलरोद्धूयमानैर्धवलध्वजं फल्लवितमिव धर्मेण, बहिस्पचरित-
विषदसभासत्रप्रपाप्राग्वशमण्डपं प्रसूतिमिव धाम्नि, काञ्चनमयसर्वोपकरणैर्बिम्ब-
विशीर्णमिव मेरणा, द्विजदीपमार्गैर्यकुशले फलितमिव भाग्यसम्पदा ।” इति ।

अहो कीदृशो विस्मयावहो मधुरवाग्धाराप्रवाहो वाचाम् ?

यस्तुत हर्षचरितमेव केवल श्लेषविरोधानासौपमोत्प्रेसाद्यलङ्कारविशेषं
समलङ्कृत मृदुलपदावल्लिखलित नून प्रख्यापयति अस्मोद्भटकवे भट्टबाणस्य
गद्यरचनाचातुरीचारतामित्यत्र नास्ति सन्देहत्वोऽपि । मन्ये यथाऽसौ वर्णनीय
यस्तुनस्व चित्रार्पितमिवारचयति यथाहेतया न तथाऽन्यस्तदितर । तथाहि —

“स्यानेष्टु स्यानेष्टु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गयन्नेन शिञ्जानमञ्जु-
वेणुवेनानुतालाबुधोर्णेन कलकास्यकीशिकवर्णितकीलाहलेन समकालदीपमानानु-

तालनानवेनातोद्यबाद्येनाऽनुगम्यमानाः; पदे-पदे क्षणक्षणितरवरेरपि सहृदपरिवानु-
वर्तमाना ताललयाः, कोकिला इव मदकलजाकिलीकोमलालापिन्यः, विटानां
वर्तमानाऽन्यदलीलरासकपदानि गायन्त्यः, कुङ्कुमप्रमुष्टरुचिरकायाः काश्मीरविशोर्ष
इव यन्गन्त्यः । . . . कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्द-
परिवृताः, प्रीतय इव हृदयमाहरन्त्यः, गतय इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इवानन्द-
मुत्पादयन्त्यः, सदमपि मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्द-
यन्त्य इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव वदन्ति तेऽपि पियन्त्य
इवापाङ्गशक्तिभिः, सज्जनेषु संयमन्त्य इव नखमयूषपाशः, कोमलाभिनयेषु ताडयन्त्य
इव भ्रूलताविभागैः, प्रणयसम्भाषणेषु खपन्त्य इव सर्वरसान्, चतुरस्रइयमणेषु
विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविश्रासिन्यः प्रानृत्यम् ।” [हृषचरिते चतुर्योच्छ्रित्वामे]

• इति कीदृशं यायाव्यमतिप्रममाणा वर्णना । पण्यङ्गनानां विश्रमविलास-
स्त्रालेखबद्ध इवाङ्कितः खल्वन । यं कमपि रसमावाप्य प्रसरति बाणस्य बाणी तन्तं
पूर्णपरिपाकमेवावतारयति कास्म्येनेति नात्र बह्वचन संशयावकाश इति ।

कादम्बरी

कादम्बरी बाणभट्टस्य द्वितीया अद्भुता रचना । हर्षचरितम् कादम्बरी
चेति द्वे एव बाणस्य रचनात्वेन सुप्रसिद्धे गद्यमहाकाव्ये । यद्यपि अस्मिन् काव्यद्वयेऽपि
बाणस्य अलौकिकं काव्य-कलाकौशलं, प्रदीप्तं प्रतिभावंभवञ्च सञ्चकास्ति
समीचीनतया तथाऽपि कादम्बरीतुलां तु नाधिरोदुमुत्सहते कस्यापि कवेः
गद्यवृत्तिरद्यावधि । अस्य बाणिन्यासविलासं विलोक्य रसिका आनन्दमदोग्मता
जायन्ते । पुलिन्दभट्टस्य एव बबोविन्यासः सुतरां चरितार्थं एव किल यत् :—

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एष, मतो न किञ्चिदपि चेत्यने जनोज्यम् ।’ इति ।

कादम्बर्याः कथानकम्

कादम्बर्याः कथानकं गुणाद्यविरचितबृहत्कथानः सङ्कलितप्रतिभाति ।
ता साधारणी कथा बाणः रसगुणालङ्काराद्यनङ्कृतां विधाय कादम्बरीरूपेण प्राची-
कृतम् । देवदुर्जलिमितात्कविपुरुषरोज्यं बाणः कादम्बरीमपूजयित्वा परित्यज्य पुर-
न्दरपुरं गतः । कादम्बर्याः पूर्वार्द्धभाग एव बाणप्रणीतः । उत्तरार्द्धभागस्तु बाणा-
त्मजेन पुलिन्दभट्टावरनाम्ना भूषणभट्टेन बाणशैलीमवलम्ब्य विरचितः ।

१. बाणस्य लोकोत्तरा काव्यलोकमनीया मन्दमन्ददाइयता विभाव्य
भगिनिग्यि—“बाणोच्छिष्ट जगन्गर्वम् ।” इति नून चतुरग्रना विभक्तिः ।

तव्यस्वाधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमपि उपदेष्टव्यमस्ति केवलं च निसर्गत एवाभानु-
भेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमग्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणा-
मोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनोजनवर्तिसाध्यमपरमं द्रव्यं निमिरान्धन्वम् ।
अशिशिरोपचारहार्योऽग्नितीव्रो दण्डाहज्वरोध्मा । सततममलमन्त्रयम्यो विषयो
विषयविषादास्यादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलावलेप । अजस्रमक्षपा-
ज्वमानप्रबोधा धोरा च राज्यमुत्सर्जिपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणामिधीयसे ।
गर्भेऽवतरत्वमभियौवनत्वमप्रतिमत्पत्वममानुषशक्तिस्त्वञ्चेति महतापं सत्त्वमयं-
परम्परा सर्वा । अविनयानामर्कमप्येषामापातनम्, किमुत समवायः । यौवना-
रम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालप्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्जित-
धवत्ताऽपि सरागैव भवति यूना दृष्टिः । अपहरति वास्येव शृङ्खलं तमुद्भूतरजो-
भ्रान्तिरतिदूरमास्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रवृत्तिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च
मततदुरन्तेयमुपभोगमृगतृणिका । नवयौवनरूपायितारमनश्च सलिलानीद ताव्येव
विषयस्त्वत्पाण्यास्वाद्यमानानि ममुरतराग्यापतन्ति मनसः । नाशयति च विद्वमोह
इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासृङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि
उपदेशानाम् । अपगतमले हिस्फटिकमणाविव रजनिहरगभन्तयो विनान्ति मुवेनो-
पदेशगुणा । गुदचनममलमपि सलिलमिव महबुपजनयति थयणस्थितं शून्य-
मभ्यस्य इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजन-
यति । हरति अतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रबोध्यसमवनिशाकर इव ।
गुरुपदेशः प्रशमहेतुबंधपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजालममनीकुर्वन्गुण-
रूपेण तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य ।
कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदि जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अनारणं च भवति
दुष्प्रवृत्तेरन्यथ. श्रुतश्चाविनयस्य । चन्दनप्रभवो न बहूनि किमनल. ? किं वा प्रशम-
हेतुनापि न प्रचण्डतरो भवति बडवानलो वारिणा ? गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणाम-
जिलमलक्षयमजलं स्नानम् । अनुपज्ञातपलितादिवैरूप्यमग्रं वृद्धन्वम् । अनारोपिन-
भेदोदायं गुरुवरणम्, अतीनज्योतिरालोक, नोद्रेगहरः प्रजापतिः । विशेषेण राजाम् ।
विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राज्यचन्मनुष्यैर्जनो भयात् ।
उद्दामदर्पाश्च धृष्टस्वर्गिनधवर्णाविवराश्चोर्पादश्यमानर्भाष ते न शृण्वन्ति । शृण्व-
न्नोऽपि गजनिर्मोल्जिनेनावधारयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशादपिनो गुण् । अहङ्कार-
दाहज्वरमूर्च्छाविकारिता विह्वला हि राजप्रवृत्तिः । अलीकानिमानोन्मादकारीणि
धनानि । राज्यविश्विकारतन्त्राप्रदा राजलक्ष्मीः । अवलोकयतु तादृक्प्रत्याना-
भिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि श्वदगमण्ड्रोन्पल्लवविभ्रमभ्रमरो लक्ष्मीः
क्षीरमागरात् पारिजानवस्तुवेन्य रागम्, इन्दुशब्ददेवान्ववक्तव्यम्, उच्चैश्चरस-

कादम्बर्या बाणेन यादृभुता प्रतिभाद्युतिः प्रदर्शिता सापि पराकाष्ठा प्राप्ता ।
श्लेषगुम्फनमतीव कुतूहलजनक, निदर्शनरूपेण च विन्ध्यादर्वी वणंयशसौ ध्यलिखत् -

“प्रेताधिपनगरीव सदासन्निहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरो-
द्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनोव
प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णोसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला
शशोपनता च, कल्पान्तप्रदोषसन्ध्येव प्रनृतनीलवण्टा पल्लवाक्षणा च, चन्द्रमूर्ति-
रिव सततमूक्तसार्यानुगता, गिरितनयेव स्थाणुनङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव
प्रमूतकुशालवा निशाचरपरिगृहीता च, वामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी
रुचिरागुहलिकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानलवीजिता समदना च,
धालग्रीवेव ध्याघ्नसपट्वक्तिमण्डिता गण्डवाभरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधु-
बोशशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, बवचित्प्रलयवेलेव महाबराहवद्भासमुत्पात-
धरणिमण्डला, ववचिद्दाम्बुवनगरीव चटुलवानरवन्दभग्यमानतुङ्गशालाकुल’,
ववचिदचिरनिवृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता, ववचि-
दुद्धतमृगपतिनादभीतेव वण्डविता, ववचिन्मत्सेव कौकिलकुलकलप्रलापिनी, ववचि-
दुन्मत्सेव धायुयेगवृत्ततालशब्दा, ववचिद्विषवेवोन्मुक्ततालवजा, ववचित्समरभूमिरिव
शरदातनिचिता, ववचिदमरपतिननूरिव नेत्रसहस्रसङ्कुला, ववचिशरायणमूर्तिरिव
समालनीला, ववचित्सार्धरथपताकेव कप्याशान्ता,” इत्यादि ।

अपि च शास्त्रमलौतदवर्णनमपि अतिशोभुवायह श्लेषरूपेण चमत्करोति
धेनामि सचेतसाम् । तथा हि —

“दुर्घोषन इवोपलक्षितशकुनिपक्षपात, मलिननाभ इव वनमालोपगूड,
नक्षत्रलपरम्पूह इव नभसि दर्शितोप्रति, अखिलभुवनतलायलोचनप्रसाद इव पन-
देयतानाम्, अधिपतिरिव दण्डवारण्यस्य, नयक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सत्तेव
विन्ध्याय, शाखाकाटुभिरुपगुह्येव विन्ध्यादर्वी स्थितो महाञ्जीवं शास्त्रमलौतक ।”

[काद० पृ० ५२]

दुवनासोपदेश

न केवलं दण्डाङ्कुरविशेष श्लेष एवात्र प्राप्तस्त्वयमहंनि अपितु भाव-
रन्मूलरोवकन्यानीर्षदह्ययहार्थापरिहायंरम्यरोतिराजनीतिविषयरा. ताव्योत-
देशात्प्राप्तिसंगुप्तकन्देष्टादृष्टावि आद्य पत्रे तोष्टवस्य परा कोटिमतीरयाना
विमर्शिनः । तथाहि शुद्धनासोपदेश —

“तन्मुरविमर्शदीदराशर्मिभेव चं त ववचिद्दन्तायंमायतमाहृदितामरि
विदीनवरमिरुज्ज दन्तनाभ ववित्तरम्प्राच—‘तान वन्दाशोह । विरितवर्ति-

तव्यस्याधीनसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमपि उपदेष्टव्यमस्ति केवलं च निमग्नं एवानानु-
 मेद्यमरन्नालोकोच्छेद्यमब्रवीपप्रभापनेयमनिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणा-
 मोपशमो दाहणो लक्ष्मोमदः । कष्टमनञ्जनवर्त्तिमाध्यमपरमेश्वर्यनिमिरान्वन्धम् ।
 अशिशिरोपचारहार्योऽग्निनीडो दपदाहज्वरोष्मा । सनतममलमग्नगम्यो विषयो
 विषयविषादास्यादमोहः । नित्यमस्नानशीचवध्यो राममलावलेपः । अजग्रमसपा-
 ऽवमानप्रबोधा घोरा च राज्यमुखसन्निपातनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिधायमे ।
 गर्भेश्वरत्वमनियौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतायै खल्वनयं-
 परम्परा सर्वा । अविनयानामकमन्योयामायतनम्, किमुन समवायः । यौवना-
 रम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षान्ननिर्मलापि कालुष्यमुपजाति बृद्धिः । अनुज्ञितन-
 धवलताऽपि सरागं भवति यूना दृष्टिः । अपहरति बाल्येव शूष्कपत्रं समुद्भूतनरजो-
 भ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रवृत्तिः । इन्द्रियहरिणहारिणो च
 मततदुत्तरेयमुपभोगमग्नृणिका । नवयौवनकपायितामनस्य सलिलानीव साग्येव
 विषयस्त्वपाभ्यास्वाद्यमानानि मयुरतराभ्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिद्रमोह
 इवोन्मागप्रवर्तकः पुरुषमन्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि
 उपदेशानाम् । अपगमने हि स्फटिकमणाविव रजनिक्करमस्त्रयो विगन्ति मुक्तेनो-
 पदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलनिव महदुपजनयति श्रवणमथित शूल-
 मभध्यस्य इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभाममुदयमधिकतरमुपजन-
 यति । हरति अतिमलिनमन्मकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव ।
 गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरपेण शिरमिजजालममनीकुर्वन्गुण-
 रपेण तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयरमस्य ते काल उपदेशस्य ।
 कुमुदशरशरप्रहारजंरिते हि हृदि जलमिव गलन्मुपरिष्टम् । अनारणं च नवति
 दुष्प्रवृत्तेरन्वयः श्रुतदवाचिनयस्य । चन्दनप्रभोजो न दहति किमनलः ? किं वा प्रशम-
 हेतुनापि न प्रचण्डतरो भवति वडवानलो वारिणा ? गुरुपदेशश्च नाम पुरयाणाम-
 पितृमलक्षयनजलं स्नानम् । अनुपज्ञानवन्निादिवैरूप्यमजरं वृद्धदम् । अनारोपिन-
 मेदोदोषं गुरुहरणम्, अनात्म्योनिरालोकं, मोद्वेगकरः प्रजागरः । विदोषेण राज्ञाम् ।
 विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दश्च राज्यचक्रमन्तरवृत्तिर जनो मयाह ।
 उद्दामदर्पाश्च पुण्यस्वर्गगतयवर्णविवरादचोर्षादशयमानर्षास्ते न भृष्टवन्ति । भृष्ट-
 न्तोऽपि गजनिमीलितेनावधारयन्तः खेदयन्ति हिनोपदेशादायिनो गुणन् । अहङ्कार-
 दाहज्वरमूर्च्छान्यकारिता विह्वला हि राजप्रवृत्तिः । अलोकाभिमानोन्मादशरीणि
 घनानि । राज्यविशदिकारनन्दाप्रदा राजलक्ष्मीः । अवलोचयतु तावन्व्याना-
 भिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि स्वङ्गमङ्गनोत्पलदनविभ्रमभ्रमरो लक्ष्मीः
 शीरमगरात् पारिजातपल्लवेभ्यः रागम्, इन्दुशक्लदेवान्नवज्जनाम्, उच्चैश्चयम-

इच्छञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमग्नेर्द्वयम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहोत्सवोद्गता । न ह्येवविधमपरिचितमिह किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लम्बापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणसन्धाननिस्पन्दोक्ततापि नश्यति । उद्दामदप्यभटसहस्रोत्प्लसितासिलतापञ्जरविधूताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्यकारगजधदितवनवटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचय रक्षति । नाभिजनमौसते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शील पश्यति । न बन्धुगण गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुबध्यते । न त्यागमाश्रियते । न विशेषज्ञता विचारयति । न चाचार पालयति । न सत्यमनुबध्यते । न लक्षण प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखे पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारुढमन्दरपरिषत्सचिवान्तिजनितसत्कारेण परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरणमप्यतिहरलगतलिननालकण्टकेन न बध्बचिदपि निर्भरमाबध्नाति पदम् । अनिभ्रयत्नविघ्नानपि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगन्धमधुधानमत्तेषु परिस्पलति । पारुष्यमिदोपशिक्षितुमस्तिवारासु निवसति । विश्वरुरत्वमिव ग्रहीतुमाध्वना नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपस्थितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनमपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसङ्क्रान्ति । पातालगृहेव तमोबहुला । हिङ्मन्त्रेव भीमसहस्रकहार्यहृदया । प्राङ्दिवचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचोव दशितानकपुङ्खच्छाया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगहीतमोष्ययव मालिङ्गति । जन गुणवन्तमववित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सज्जनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । दूर कण्टकमिव परिहरति । दातार स्वप्नमिव न स्मरति । विनोतपातकिनमिव नोपसयति । मनस्विनमुन्मत्तमिदोपहसति । परस्परविद्वञ्चेन्द्रजालमिव दशयन्ती प्रकटयति जगति निज चरितम् । तयाहि सन्ततमूष्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानाऽपि नीचस्वभावतामाधिकारोति । तोयराशिसमवाऽपि तूष्णा सवर्धयति । ईश्वरतां दधानाऽपि अशिवप्रकृतिरत्यमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदराऽपि कटुविपाका । विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुद्गलोत्तमरतापि खलजनप्रिया । .. नहि त पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निभरमुषगूढ, यो वा न विप्रलम्भ .. " इत्यादि ।

अन्ते च "तदेवप्रायाऽतिकुटिलपष्टचेष्टासहस्रदारणे राग्यतन्त्रेऽस्मिन् महामोहचारिणि च यौवने, कुमार ! तया प्रयतेया यया नोपहस्यसे जने, न निन्द्यसे साधुभि, न विस्मियसे गुरुभि, नोपगम्यसे मुहूर्धभि, न शोच्यसे

विद्वन्निः, यथा च न प्रकाशये विद्वेः, न प्रनार्यमेज्जुयन्ते, नास्वाद्यमे सुतन्त्रे,
नावदुष्यमे मेवकवृक्ते, न वञ्च्यमे धूर्तैः, न प्रज्योन्त्यमे वनिनानिः, न विडम्ब्यमे
लक्ष्म्या, न नन्द्यमे मदेन, नोन्मत्तोश्चियमे मदेनेन, नातिष्यमे विषयैः, नावदुष्यमे
रागेण, नापह्निष्यमे सुप्तेन । कामं नवान् प्रहृन्त्येव धीरः, पित्रा च समारोपित-
मन्धकारः, तरलहृदयमप्रतिबद्धञ्च मदयन्ति घनानि । तथापि नवदग्गुनमनोरो
मामेवं सुखरोहृन्वान् । इदमेव च पुनः पुनरनिर्वायने । विद्वानमपि मत्वेनमपि
महामदवमप्यभिज्ञानमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुराणमियं दुर्दिताना मन्त्री-
करोति राजन्स्मीरिति । सर्वथा पित्रा कल्याणैः श्रियमाणमनुभवतु भवान्द्वयीव-
राज्यानिपेक्षमज्ञानम् । कुलकमाणनामदृष्ट पूर्वपुरुषंष्टां धूरम् । अवनमय द्विपतां
तिरांमि । उन्नमय स्ववगुणं । अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्
दिग्विजयमपि तव पित्रा मज्जदोषमूषणां पुनर्विजयञ्च वमुन्नमम् । अयं च ते बालः
प्रनायमारोपयितुम् । आन्तप्रनायो राजा त्रैलोक्यदर्शो विद्वद्विशेषो भवति इत्येतद-
निघायोपशमम् । उपशान्तवचमि शुकनामे चन्द्रायोऽ. तानिदृशदेशवाग्निः, प्रभा-
न्ति इव, उन्मीलित इव, स्वच्छोऽह्नि इव, निर्मूढ इव, अभिषिक्त इव, अभिनिष्ठ
इव, अलङ्कृत इव, पवित्रोऽह्नि इव, श्रान्तहृदयो भूतर्न म्यन्वा स्वमदनमाजगाम ।"

[बादम्बरी]

अहो नु शब्देया वाचामगोचरया, गम्भीरायंकल्पतया व्यङ्ग्यमज्ञा
विभूषिता वाणीयं वागनदृश्य न कस्य हृदयद्वयो हृदये प्रमोदमानगुणै ।

वाणस्य शैली

वाणस्य पाञ्चालीप्रियः —

शब्दायमोः समो गुणः पाञ्चाली रीतिरित्यने ।

शिक्षानद्वारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा मता ॥

बाणेन प्रायशः स्वरचनासु पाञ्चालीरीतिरेवाभिना विनायने । अथ
रचनासु पदपदार्थानां मनोनादावेष्टाना यादृशं मुदविभूतं नामश्रव्यमनिरूप्यने
न नादगन्धश्च क्वचिद्वनरति दृष्टिपदम् । वषट्कम्बनगुणः पदविन्यासविलाम
एवमथ रचनाया वंशिष्टपम् । विरटविन्यासो हि वषट्कप्रमो प्रपृहकने विरटा-
नेव शब्दाटोरान् "क्वचिन् प्रत्यवेनेव महावराहदंष्ट्रामन्वानपरनिमग्ना,
क्वचिदुत्तमगुणनिनादमोनेव कष्टविता" इत्यादि । "वमन्नवषट्कप्रमो मम-
लान्दयमो कामपि मुदुलामन्त्रिमन्नाञ्च पदावलीम् । तयाहिः —

"अशोकतृणाद्वनरान्तरमणोमपिनुपुरमद्वारमहमश्वरेण रत्नजोव-
मोक्वहृदयानन्दरायरेण, मधुमासदिवसेषु इति ।"

अनुप्रासविन्यासोऽप्यस्य कमप्यद्भुतमेव चमत्कारमादधाति :—

“इभक्लभक्लोनपल्लववेल्लितलवलीलयं, मधुकरकुलकलङ्ककालोकृत-
कालेयककुसुमकुड्मलेषु ।”

महाकवेरस्योपमापरम्पराया अपि किञ्चिद्विशेषम् :—

“प्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन,
नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवप्रोवनेन पदम् ।”

अस्य विरोधाभासविलासोऽपि दर्शनीयः—“क्षिप्रिरस्यापि रिपुजनसन्ताप-
धारिणः, स्थिरस्यापि अनवरत ध्रुमत, निर्मलस्यापि मलिनीकृतारातिवन्तिता-
मुग्धमलक्ष्णे, अति धवलस्यापि सर्वजनरागधारिणः ।”

अर्थापत्त्यस्तद्भारचमत्कारोऽपि किञ्चिद्वालोकनीयम्—“किं बहुना सापसा-
ग्निरहोत्रधूमलेखाभिदत्तापन्तोभिरनिशमुपपादितदृष्ट्याजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूल-
भूतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीप-
वसिनः, किं पुनश्चेतनाः प्राणिनः ।”

द्याणस्य कृतिषु मधुरपदविन्यास-समासशङ्कृतिरेव सर्वत्र कर्णकुहर-
माह्लादयन्तीवानुभूयते । यथा :—

“वशीकृतुं काम काममिव सनिधमम्, हर्षजलवर्षणोहारिणि विमर्दिहारिणि
मनोहारिणि, वर्षूरपूलिपूतरेषु मलयभरसलवल्लितेषु बहुलाबलीबलयेषु स्तनेषु ।”
इति ।

प्रकृति-चित्रणम्

“अनेन च समयेन परिणतो दिवसः, स्नानोत्थितेन मूनिजनेनार्घविधि-
मुपपादयता यः स्तितितले दत्तहस्तमम्बरतलगतः साक्षादिव रत्नचन्दनाङ्गरागं
रविरदबहत । ऊर्ध्वमुत्तरं कविम्बविनिहितदृष्टिभिष्टम्भैस्तपोधनैरिव परिपीयमान-
तेजःप्रसरः, विरलातपो दिवसस्तनिमानममजत । उद्यत्तप्तपिसार्यस्पर्शपरिजिहोष-
येव संहृतपादः पारावतचरणपाटलरागो रविरम्बरतलादलम्बत । विहाय धरणि-
तलमुन्मुच्य कमलिनोवनानि शुककपय इव दिवसावमाने तपोवनतटशिखरेषु
पर्वताग्रेषु रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत ।” कीदृशमिदं सूर्यास्तवर्णनं चित्राङ्कित-
मिबोदृष्टिसम् ।

यस्तुतः काव्यादर्शनिर्दिष्टलक्षणं सर्वतोभावेन यदि कुत्रचिद् घटते तर्हि
तदन बाणकृतावेति निर्दिशङ्कम् ।

‘श्लोकः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम् ।’ इति ।

स्वयं बाणोप्याह ह्यंचरिते गद्यशैल्या दुष्करत्वं विवृण्वन् :—

नवोऽर्थो जातिरग्रान्या इत्येयोऽश्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटशरवन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥

परं ह्यंचरिते कादम्बर्याञ्च एषां कात्स्न्येन सङ्गमस्तु नूनं हृदयङ्गम एव
सम्पन्नः । अपि च मदनव्ययापोडितस्य पुण्डरीकस्य, कपिञ्जलमुखेन कीदृश्या
प्राञ्जलया प्रीतया च बाण्या भर्त्सना विदधाति :—

‘सखे पुण्डरीक ! नतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनसृग्ण एष मार्गः । धैर्य-
धना हि साययः । किं यः कश्चित्प्राकृत इवात्मानं विस्लवीभवन्तं न दर्शयति ।
कुतस्तत्राङ्गुर्वोऽगमधेन्द्रियविप्लवो, येनास्येवं कृतः । क्व ते तद्वैयम् । क्वासावि-
न्द्रिमजयः । निरुपकारो गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रमुदता, निष्कारणं
ज्ञानम् यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कल्पीश्रयन्ते, प्रमादंश्चाभिभूयन्ते ।’
इति ।

यस्तुतः बाणवाणो कामपि अनन्यसाधारणीं नैपुणीमाविवरोति, न कदापि
आविनीमतिश्रमने । अनुधन्नाति-तपस्वेषोपेतां-स्तन्मत्तम्, ज्वालाज्वाति मूलम-
निरोक्षणधिमम् । प्रकटीकरोति लज्जावसरं विकटपदप्रयोगपाठवम् । उपलालयति
पदलालित्यम् । प्रमत्ताति गम्भीरभावमुपमस्तवकम् । व्यक्तीकरोति प्रलम्ब-
समासव्यासर्बदुषीम् । आलम्बने च शब्दादम्बरमपि यथास्थानम् । क्वचित्तत्रेनं
करोति, अन्यत्र भर्त्सनम्, इतरत्र मर्जनम् । एषत्र निदिशति, अपरत्रोपदिशति । सर्वत्र
परिपृच्छाति भारनीयमस्तृतिम्, अनुपालयति आर्पणमर्शितम् । संस्तोति ऋषीन्

निन्दति क्षुद्रान् । धर्मं प्रबलयति, अवहेल्यत्ययर्थम् । किं किञ्च करोति सत्कवि-
समुचितमखिलमेव । विभसि च प्राचीनपरम्पराम् । प्रकर्षयति विप्रान् । उत्कर्षयति
क्षत्रियान् । विरसयति लक्ष्मीम् । सरसयति सरस्वतीम् । प्रदर्शयति आदर्शम् ।
निदर्शयति जीवनपथम् समीचीनतया । इत्यत्र तु नास्त्येव सन्देहलवः । स्थान एव
खलु विदग्धमुखमण्डनकुब्जविदग्धशिरोमणिः श्रीवर्मराजो बाणवाणीमयस्तनयार्थया
प्रशंसति :—

हृत्तिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
सा किं तरुणि ! नहि नहि वाणी बाणस्य भवुरशीलस्य ॥

त्रिलोचनमहाभागेनापि सम्यगालोचितम् :—

हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदकम् ।
भवेत्कविकुरङ्गाणां चापत तत्र कारणम् ॥

गोवर्धनाचार्येण तु इयद् यावद्विलिखितं यत् सरस्वत्या स्वयं वाक्प्रागल्भ्य-
मवाप्तुं पुरुषेण बाणावतारो गृहीतः । तयाहि :—

जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डो तयाऽवगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी वाणो बभूव ह ॥

नलचम्पूकृत् त्रिविक्रमभट्टमहोदयोऽपि बाणस्य लोकप्रियतामभिलक्ष्य
शंसति :—

शदवद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।
यनुयेव गुणाद्येन निशयो रञ्जितो जनः ॥

अपि च :—

वाणीपाणिपरामृष्ट - बीणानिबन्धनहारिणीम् ।
भावयन्ति कथं वाङ्मये भट्टबाणस्य भारतीम् ॥

सर्वलोकप्रियतां “बाणोलिष्टजगत्सर्वम्” इत्युक्तस्तु बाणप्रशंसायाः
परां शोढिमवजगाहे ।

यद्यपि केचन हर्षचरितमभिलक्ष्य :—

बाणस्य हर्षचरिते निशितामृदोदयः ।
शक्तिं नवेऽत्र क्वचित्सास्त्रमदं त्यजन्ति ॥

इत्युद्घोषयन्ति, किन्तु सन्मतेऽस्मादस्मादम्बरीरचनापूर्वतनं व्युत्पत्तिदम् । मय्यामहे,
यश्च नामोन्मयं दृष्ट्वा हर्षचरितमादधाति लोकोत्तरं संनिध्यम् । आविष्टरोति च
पदे-पदे बाणायाद्भुतवर्णनाञ्जलि चरित्रचित्रणधारताञ्च । यद्यपि च तां समा-

द्रियामहे । प्रभाकरवर्धनस्य यदपूर्वं वर्णनमालेख्यापितमिव कृतं हर्षचरिते न तद्वा-
ग्विषयतानवगाहते । यद्यपि यच्छतमे उच्छ्रवामे च सिंहनादस्योपदेशः कादम्बरीगत-
शुकनासोपदेशेन सह स्पर्द्धां विषत्ते, तथाऽपि कादम्बरी कादम्बरी एव हर्षचरितञ्च
हर्षचरितम् । को नाम समुत्सहेन हर्षचरितं कादम्बरीतुलामधिरोहयितुम् । युक्ता-
मेवोक्तं केनाप्यभिपुक्तेन :—

श्लेषे केषुचन शब्दपुष्पविषये केचिदस्ते चापरे-

अञ्जुारे कतिचित्सदयंविषये चान्ये कथावर्णने ।

आ सर्वत्र गभीरधीरकविता-विग्न्याटवी-चातुरी-

सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो वाणस्तु पञ्चानन ॥

पार्वतीपरिणये च वाण. कविसार्वभौमत्वेन संस्तुतः :—

“अस्ति कविसार्वभौमो यस्तान्वयजलधिबीस्तुभो वाणः ।

नृग्यनि यद्रसनायां वेधोमुखरंगलासिका वाणी ॥ इति

अस्य महाकवेरनुपमकवित्ववर्भववशात् प्रहृष्टमना श्रद्धयान् श्रीहर्षः

श्रीवाणाय अमिता द्रव्यराशिं विततार । तया उपश्लोकितम् केनापि :—

“हेम्नो भारशानानि वा मद्रमुखा धृन्वानि वा दन्तिनाम्,

श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये वाणाय कुप्राद्य तन् ।

या वाणेन तु तस्य सूक्तिनिवरंरट्टङ्किता कीर्त्य-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि भान्ति न मनाक् मन्ये परिम्लानताम् ॥

स्याने पल्लवेतत् प्रशस्तोत्सासविजृम्भणम् हृदयवताम् इति । नूनमप्रतिम-

अनिभाचमकृता बाणस्य कतिरनग्यसाधारणतया संस्तुतवाङ्मयेऽभिनो विलसति । //

को नाम तस्याश्चमकृतिचादनामपह्नोतुं प्रकल्पेन इति ।

वाणभट्टस्य समयः

“यतो वाणभट्टोऽयं कान्यकुब्जाधिपस्य हर्षदेवस्य सभापण्डितः आसीत्;

हर्षदेवस्य च स्थितिचालः अस्त ६०६ तमोऽवधारितः कालविद्भिरतो वाणभट्टस्या-
ऽपि स एव समयोऽस्तीति सन्देहातीतम् । कतिपर्यन्तरङ्गप्रमाणंरप्येतदेव निश्ची-
यते । //

अस्त ११५० तमसम्भवेन आलङ्कारिकेण शब्दकेण स्वकीये अञ्जुार-
संस्थे हर्षचरितस्योल्लेखः कृतः । अस्त १०५० तमसम्भवेन शमेन्द्रेण स्थरचनानु
वाणनाम्न उल्लेखः कृतः । अस्त १०६९ जानेन छट्टकृतवाप्यालङ्कारस्य टीका-

कारेण नेमिसाधुना यत्रतत्र कादम्बरो-हर्षचरितयोः सुद्वरणानि प्रदत्तानि । एवमेव भोजदेवेनाऽपि क्रं० १०२५ तमे लब्धस्थितिकेन स्वकीये सरस्वतीकण्ठाभरणे 'पादृग्गद्यविधौ बाण पद्यबन्धे न तादृश' इति बाणस्य प्रशस्तिरारचिता । क्रं० १००० सम्भवेन धनञ्जयेन दशरूपके बाण सस्मृत । इत्यमेव आनन्दबधनेन वामनेनापि बाणो न भुङ्क्त । किं बहुना, द्वादशशताब्द्या आरभ्य अष्टमशतक-पर्यन्तजातं प्रधानभूतं सर्वैरपि ग्रन्थकृद्भिः महामहिमशालिनो बाणस्य नाम कीर्तितम् । तेन अपरिहार्यतया सप्तमी शताब्द्येव बाणस्य समय इति निश्चय-प्रचम् इति दिक् । ।

— — —

महाकविः दण्डी

(श्रृंस्त ६००)

१—परिचय । २—दण्डिनः साहित्यम् । ३—त्रय प्रमुखप्रवचना ।
४—दण्डिमारचरितस्य प्राधान्यम् । ५—दण्डिन प्रसङ्गः । ६—नटवचनानिद-
शनम् । ७—दण्डिजीवनवृत्तम् । ८—दण्डिविषये दन्तकथा ।

परिचय.

अयं गद्यकविकुलललामभूतो भरतभूमण्डलमण्डनायमान्, महामेधावी,
वक्ष्यवाचामप्रणीः गद्यव्यधुरगुणः, पण्डितपुरन्दरोज्यं दण्डी नाम मंहाकवि.
संस्कृतसाहित्यमहाम्बरेऽम्बरमणिरिव प्राचाकशीनि—इति सर्वेषां काव्यकलानु-
शौलनपराणां विदितमेव । कवेरस्य सुललितपदविन्यासशालीनि, मधुरमधुरतर-
भावावेशसम्भृतानि, प्रसादगुणपुष्पितानि काव्यरत्नानि कस्य तुल्यं रसिकस्य
मनःप्रीतिं नोपजनयन्ति । नूनमसौ सविद्यो गद्यकविदम्बके परा ख्यातिमलभन,
इत्यत्र नास्ति कस्यापि धमन्यम् । अतएव—“कविदण्डी कविदण्डी कविदण्डी न
संशयः” इत्याभिनिनि. अस्य विषये सुप्रसिद्धा ।

दण्डिनः साहित्यम्

अप्रभक्तो दण्डिनः कृत्स्नत्वेन त्रय एव सन्दर्भा विस्तमन्ति प्राधान्येन ।
गद्यमयं काव्यं दण्डिमारचरितम्, अलङ्कारमयो ग्रन्थ-काव्यादर्शः, छन्दशास्त्रमया
छन्दोविचिन्तितेति । उक्तञ्च कविराजेन राजशेखरेणः—

त्रयोजनयस्त्रयो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः ।

त्रयो दण्डिग्रन्थादत्र त्रिषु लोकेषु विभृताः ॥^१

एवं तत्र छन्दोविचितिविषये विमर्शका विप्रनिपद्यन्ते । केचन व्यरस्या-
पयन्ति यत् ‘लिम्पनीव तमोद्भूति’ इत्यादिपद्यस्य काव्यादर्शं मृच्छकटिके^२ चोभय-
त्रयं दर्शयन्, एष मृच्छकटिकदण्डिमारचरितयोः सामाजिकविषयनामायाच्च,
मृच्छकटिकनाटकमेव दण्डिनस्तृतीयो ग्रन्थ इति । एके ‘मन्त्रिकायास्त’ नाम नाटक-

१. मृच्छकटिके दण्डिमारचरितं ममदुष्टं राजशेखरनाम्ना ।

२. काव्यादर्शे २।२६ । मृच्छकटिके च १।३४ ।

मेव दण्डिनस्तृतीयप्रबन्धत्वेनाभिप्रयन्ति । पर नाटकमिदं मालाबारप्रान्तीयस्य उद्दण्डरङ्गनाथकवेः कृतित्वेन कालविद्भिरधुना निश्चितत्वात् नैव दण्डिप्रणीतमिति निर्विवादम् ।

अपरे 'द्विसन्धान'नामक काव्यमेव दण्डिन तृतीया कृति इति प्रतिपादयन्ति, भोजदेवमतमालम्ब्य । तथा चोपपत्तिरूपेण च निम्नाद्धृतपद्यमपि ते पुरस्कृवन्ति —

उदारमहिमारामं प्रजानां हर्षवर्धन ।

धर्मप्रभव इत्यासीत् ख्यातो भरतपूर्वज ॥ इति ॥

अग्रे तु 'अवन्तिमुन्दरी'नामक गद्यकाव्यमेव अस्मिन् तृतीयकृतित्वेनाभिप्रयन्ते । अवन्तिमुन्दरी दशकुमारचरितयोः कथावस्तुसाम्यमेवोक्तनिर्णये विनिगम्यत्वे नाङ्गीकुर्वन्ति । एव यद्यपि बहवो बहुविधमत्र व्यवतिष्ठन्ते, तथापि तत्त्वतो विमृश्यमाने, अवन्तिमुन्दरी कथा एवास्य तृतीया कृतिरित्येव कल्प साधीमान् प्रतिभाति । यत अवन्तिमुन्दरीकथानक, दशकुमारचरितकथानकेन सह साजात्यं भजते । काव्यादर्शस्य जडपालकृतटीकायाञ्च अवन्तिमुन्दरीकथाया उल्लेखोऽपि लल्लमुमेदार्थं समर्थयति । छन्दोविचितिमेवास्य तृतीयकृतित्वेनाङ्गीकुर्वन्ता मतं तु न श्रद्धेयम् । यत छन्दोविचितिरिति छन्दःशास्त्रस्यैवाभिधानान्तरमिति गभीरगवेषणया निश्चितप्रायः सम्प्रति । न खलु कस्यचिद् ग्रन्थान्तरस्य नामैतत् । किञ्च "सा विद्या नौविषक्षूणाम्" इत्यत्र कविना सा विद्यारूपेण स्मृता न खलु ग्रन्थरूपेण, इत्यपि ध्वनम् । छन्दोविचितेर्ग्रन्थान्तरत्वप्रतिषेधे विनिगमकं भवति । यद्यपि, चेन्न, अवन्तिमुन्दरीकथाया भाषाया क्लिष्टत्वं द्रिष्टव्यमाश्रित्य, दण्डिशैलीभेदानुरोधेन च, सा दण्डिकृतित्वेन नाभिनन्दन्ति, तथापि मतभूयस्त्वघत्वेन अवन्तिमुन्दरीकथाया एव दण्डिकृतित्वेनाङ्गीकारो न बोधाय । ये तु खलु दशकुमारचरितस्यापि, तत्र दण्डिकृतित्वाव्यादशोपलालितनियमभङ्गदर्शनाद् दण्डिकृतित्वमङ्गीकर्तुं मोक्षहन्ते तेऽपि न श्रद्धेयाः । दशकुमारचरितस्य, काव्यादर्शसम्भवात्प्राप्तनवाल्गविभविषम्भवात् । ये च पुन 'काव्यादर्श'कलापरिच्छेदपरामर्शानि 'कलापरिच्छेद'मेवास्य तृतीयग्रन्थत्वेनाभिप्रयन्ति मग्ये न तेषामादरण्या, काव्यादर्शपरिच्छेदेन कलापरिच्छेदाङ्गीकारान्न तु स्वतन्त्रग्रन्थरूपेणेति दिक् ।

तिशमहृद्यमनवद्यञ्च गद्यमयं काव्यम् । तच्चैतन् पूर्वपीठिका, चरित, उत्तरपीठिकेति त्रिविभागं गुम्फितमप्यामिच्छद्वातं स्पनिबद्धम् । अस्य भाषामङ्गीमुद्दिश्य केवलं चरिताख्यं मध्यभागमेव दण्डिकृतमभिमन्यन्ते परोक्षकाः । यया मध्यभागस्य भाषा सुललितपदावलिसमलङ्कृता, प्रसादगुणगुम्फिता मधुरमधुरा च वरोदति न तथा पूर्वोत्तरखण्डयो इति भाषाकृतभेदमवष्टभ्य पूर्वोत्तरखण्डौ न दण्डिविरचितावित्यनुमिन्वन्ति केचनलोचकाः । किन्तु तथाविध भाषाभेदं पुरस्कृत्य तादृशानुमानं न खलु मानार्हम् । भाषामङ्गला विषयानुबन्धित्वात् कवेस्तात्कालिकमनोवृत्तिरङ्गनिबन्धनाच्च एष एव कवि कदाचित् मुदिल्लिप्त-विल्लिप्तपदानि प्रयुङ्क्ते कदाचिच्च कोमलानि सरलानि च ! न तावता तन्वृत्ते भिन्न-कर्तृकत्वानुमानं सामञ्जस्यमुद्बहति ।

अस्मिन् हि दशकुमारचरिते, दशराजकुमाराणां देशविदेशादनानुभवानामुच्चावचक्रियाकलापोपक्रमणा, विविधपराक्रमाणाञ्च मनोरञ्जकं वर्णनमनन्य-साधारण्या सहृदयमहृदयग्राहिण्या सुललितमधुरया च वाण्या कृतमस्ति ।

सुबन्धुरिच नासौ 'प्रत्यक्षरस्तेषमयप्रग्रन्थवन्द्ये निबध्नाति मन । नापि घ्राणभट्टवदस्मै रचिरस्वरवर्णपदानि रोचन्ते । प्रसादमधुराणि ललितललितानि भावगर्भाभिनानि पदान्येवास्मै स्वदन्ते । घ्राणभट्टवन् प्रलम्बसमाससवलितो वाक्यविन्या-मोऽप्यस्य नाकर्षणविषयः । पदार्थ-विस्पष्टता, भव्यभावसमप्रियस्नि, कोमल-कल्पना-कमनीयता, विचारवंशारद्यमेव च दण्डिनो गद्यमयप्रबन्धस्य खल्वनिर-सस्पृष्टं वैशिष्ट्यम् । प्रसादमाधुरीभूतोऽनुप्रासमयपदविन्यासप्रयास एवास्य कवेः सकलातिशायी श्लाघार्हो गुणः ।

किञ्चास्य महाकवेस्तत्तच्चरित्रविग्रहमपि विलक्षणमेव भाति । पात्राणां मजीवता, रोचिष्णुहंसमविलाम, हृदयङ्गमा ध्वङ्गधमङ्गी, अनन्यादृशच्छल-छद्मपरिच्छदाच्छन्नधूर्तानां, कूटकपटकीदित्ययुतानां विप्रवेशपरामा नराणां पुंश्चलीनाञ्च कुट्टिनोता चाराङ्गनानां, तदानीन्तनजनसभाजे प्रवर्तमानाना-माचारव्यवहाराणाञ्चानुरूपनयोपनतं किमपि हृदयावर्जकं विस्फुटं वर्णनं न यस्य सचेतसचेतःचलुर्कथनं ।

दण्डिनः प्रशस्तिः तद्वचनानिदर्शनञ्च

नूनमत्र कस्यापि अभियुक्तस्यानिशयोक्तिरियं मुनरा सङ्गच्छेन्नरां दण्डिनः प्रशस्तिविषय पुरस्कृत्य—

रविरविरदितो दण्डी भूमण्डलमण्डनीभूतः सनतम् ।

यस्य हि कविनामार्थं सुषामदंशं युधा भजन्ते ॥

‘अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।’

दृष्टिरोद्यकरं यूनां यौवनप्रभवं तम ॥ इति । [काव्यादर्शे २।१९७]

वाणवर्णितशुक्लनासोपदेशमाधारीकृत्यैव रचितं प्रतीयते । अपि च दण्डिना वाणमयूरयोः प्रशस्तिरप्यारचिता :—

भिप्रतीक्षणमुखेनापि चित्रं वाणेन निर्व्ययः ।

व्यावहारेषु जहौ लीलां न मयूरः.....॥

किञ्चावन्तिमुन्दरीकयायां कादम्बरीवर्णनं, वाणस्य प्रसिद्धकथया सह साजात्यं भजते, अतः दण्डिनो वाणपश्चात्कालभक्तत्वं साधयति । परन्तु दण्डिनः शैली वाणशैलीतो नितरां भिद्यते । वाणः बिलट्टदिलट्टसुभासबहुलां वप्रीकितप्रभृत्य-लङ्कारालङ्कृतां भाषां समुपलालयति, दण्डी च पुनः सरलां प्रासादिकगुणगुम्फितां भाषामभिनन्दति । यदि नाम दण्डी वाणतो परवर्ती स्यात् तस्य भाषाऽपि वाणकृत-रचनाशैल्याऽऽवश्यकत्वेन प्रभाविता भवेत् । न च मात्रयाऽपि तया प्रतीयते । अतः न ह वाणपरवर्तीति निर्विवादम् ।

डा० वानेटमहोदयश्च प्रतिपादयति यत् सिंहालिभाषायां ‘स्वभाषालङ्कार’ नामकस्यालङ्कारग्रन्थस्य रचना काव्यादर्शमाश्रित्य कृता प्रतीयते । अस्य ग्रन्थस्य रचयितुं राज्ञः सेनस्य समयश्च ए० स० ८४६-८६६ मितः । किञ्च ए० स० ८१४ तमे कर्मावलीयलङ्कारग्रन्थे कविराज-मार्गनाम्नि काव्यादर्शस्य पुष्कला छाया प्रतीयते अतः दण्डिनः समयः ए० स० ८०० अव्यमितात्प्राक्कन एव सम्भवेत् ।

एतदतिरिक्कनमिदमपि विचार्यम् यत् काव्यादर्शे पञ्चमशताब्दीभवस्य राजा-प्रवरसेनेन विरचितस्य सेतुवन्धकाव्यस्यापि नाम स्मर्यते तेनाऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते यद् दण्डिन आदिर्भावकालः ऋक्षित् ए० स० ५०० स आरभ्य ८०० शतकमध्यत एव प्रतिभाति । किञ्च दशकुमारचरितस्य भौगोलिकं वर्णनं राजनीतिचित्रणञ्च राज्ञो हर्षवर्धनात्पूर्वतनस्य भारतस्य स्थितिं सूचयति । अतः दण्डिनः स्थितिपालः ए० स० तमदेशीयः प्रायशः सम्भवेदिति यक्तमनमातम ।

तदस्य रचनायाः स्वरूपनिर्देशनिर्दिष्टा किञ्चिदिवात्र प्रदर्शयामः । तद्यथा —

“अयुगाशरः शरशयने शाययिष्यति”, ‘असत्येनास्य नास्यं संसृज्यते’, ‘अनेकस्यानेक आतङ्कुश्चिरं चिकिसस्तसकैरसंहार्यः संहृतः’, ‘स्वदेशो देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य पुरुषस्य’, ‘आत्मानमात्मना जवसाद्यवोद्धरन्ति सन्त’, ‘न ह्यलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो नियतिलिखिता लेखामतिक्रमितुम्’, ‘इह जाति न निरोह देहि न श्रियः श्रयन्ते’, ‘जीवितं हि नाम जन्मवता चतुःपञ्चाप्यहानि ।’, इति ।

किञ्च—“एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन सह चौडोपनयनादिसंस्कारजात-मलभत । ततः सकललिपिज्ञानं, निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं, षडङ्गसहितवेद-समुदायकोविदत्वम्, काव्यनाटकाख्यायिकेतिहासचित्रकथासमन्वितपुराणगण-नैपुण्यम्, धर्मशास्त्राद्व्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रनिकरचातुर्यम्, कौटिल्यकाम-न्दकीयादिनीतिपटलकौशलम्, वीणाश्लेषवाद्यवाक्यम्, सङ्गीतसाहित्यहारि-त्वम्, मणिमन्त्रौषधादिभाषाप्रपञ्चञ्चक्षुत्वम्, मातङ्गपुराणादिबाह्यनारोहण-पाठवम्, विविधायुधप्रयोगक्षणत्व, शौर्यदुरोदरादिकपटक्लापप्रौढत्वञ्च तत्तदा चार्यैश्च सभ्यगृहस्था यौवनेन विलसन्तं, कृत्येष्वनलसं त कुमारनिकरं निरोक्ष्य स महीवल्लभः ‘अहं शत्रूजनदुर्लभः’ इति परमानन्दममन्दमविन्दत ।” इति ।

अपि च—“कुमारा माराभिरामा रामास्त्रपौख्या ख्या भस्मीकृतारयो रपोपहस्तिसमीरण्य रणाभिधानेनाभ्युदयाशसं राजानमकार्युः ।”

दण्डिनः कालः

दण्डिनः कालनिर्णयः बहुबो बहुविधं प्रतिपादयन्ति । केचनानुं गद्य-बाध्यकृतामप्रणीं मन्यन्ते । अयमेव संस्कृतसाहित्ये गद्यबन्धस्य आद्यः प्रवर्तक इति स्वीकुर्वन्ति । अपरे दण्डिनं बाणभट्टपूर्वकालमेव, अपरे तदुत्तरकालमेवमभ्यु-पगच्छन्ति । एवं दण्डिनः प्रादुर्भावकालमालम्ब्य नास्ति कश्चिदेकः सर्वसम्मतो निर्णयः । केचन ईस्व ८००मितः काल एवास्य स्थितिकालः । अपरे ईस्व ८४६ शताब्दा-दारभ्य ८६६ मितपर्यन्त एवास्य निश्चितः काल इति व्यवस्थापयन्ति इति ।

परन्तु दण्डिप्रणीतवाक्यादर्शाविलोकनेनैतदनुभातु न दुश्चम्, यदयं कविपुल्लगुरोः कालिदासादवरज एव । यतोऽस्य वाक्यादसंस्कृतभण्डितेषु कति-पयेषु पद्येषु कालिदासीयपद्यानां प्रभावः प्रत्यक्षतः प्रतीयते । तद्यथाः—कालि-दासस्य “मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म सटमीं सनोति” इत्यंशस्य, दण्डिना स्ववाक्यादर्शं “लक्ष्म सटमीं सनोतीति प्रतीतिमुभयं यच्च” इति रूपेणोद्धरणं कृतम् । इति हेतोः कालिदासादवरजोऽयमिति प्रतिपद्यते । दण्डिनो निम्नाङ्कित पद्यम्—

१ अरत्नालोकसंहार्यमवायं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तम ॥ इति । [काव्यादर्शे २।१९७]

बाणवर्णितशुकनासोपदेशमाधारीकृत्यैव रचिनं प्रतीयते । अपि च दण्डिना बाणमयूरयोः प्रशस्तिरप्यारचिता :—

मित्रतोक्षणमुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्ययः ।

ध्यावहारेण जहौ लीलां न मयूरः.....॥

किञ्चावन्तिमुन्दरीकयायां कादम्बरीवर्णनं, बाणस्य प्रसिद्धकथया सह साजात्यं भजते, अतः दण्डिनो बाणपञ्चात्कालमवत्वं साधयति । परन्तु दण्डिनः शैली बाणशैलीनो नितरां भिद्यते । बाणः विलट्टदिलट्टरुमास्रबहुलां वक्रोक्तिप्रभृन्मूलङ्कारालङ्कृतां भाषां समुपलालयति, दण्डी च पुनः सरलां प्राक्तादिकगुणगुम्फितां भाषामभिनन्दति । यदि नाम दण्डी बाणतो परवर्त्ता स्यात् तस्य भाषाऽपि बाणकृत-रचनाशैल्याऽऽवश्यकत्वेन प्रभाविता भवेत् । न च मात्रयाऽपि तया प्रनीयने । अतः न ह बाणपरवर्त्ता इति निर्विवादम् ।

डा० बार्नेटमहोदयश्च प्रतिपादयति यन् मिहालिभाषायां 'स्वभापालङ्कार' नामकस्यालङ्कारग्रन्थस्य रचना काव्यादर्शमाश्रित्य कृता प्रनीयने । अस्य ग्रन्थस्य रचयितुं राज्ञः सेनस्य समयश्च एतं स्त ८४६-८६६ मितः । किञ्च एतं स्त ८१४ तमे कर्मादिकीयअलङ्कारग्रन्थे कविराज-मार्गनाम्नि काव्यादर्शस्य पुष्पला छाया प्रतीयते अतः दण्डिनः समयः एतं स्त ८०० अष्टमितात्प्राक्कन एव सम्भवेत् ।

एतदतिरिक्तमिदमपि विचार्यम् यन् काव्यादर्शे पञ्चमशताब्दीभवस्य राज्ञा-प्रवरसेनेन विरचितस्य सेतुवन्धकाव्यस्यापि नाम स्मर्यते तेनाऽपि प्रतिपत्तुं शक्यते यद् दण्डिन आविर्भावकालः कश्चिन् एतं स्त ५०० ॥ आरभ्य ८०० शतकमध्यग एव प्रतिभाति । किञ्च दशकुमारचरितस्य भौगोलिकं वर्णनं राजनीतिचिप्रणञ्च राज्ञो हर्षवर्धनात्पूर्वतनस्य भारतस्य स्थितिं सूचयति । अतः दण्डिनः स्थितिपालः एतं स्त-६०० समदेशीयः प्रायशः सम्भवति युक्तमनुमानम् ।

दण्डिनः काव्यादर्शमहिम्नं कश्चिदभिधीयते यन्कश्चिद् राज्ञो राजवर्मणः सूनुमध्यापयितुमेव दण्डी दशकुमारचरितस्य रचनां व्यदधान् । राजवर्मा चैव काञ्चोशाक्षः शैवधर्मावलम्बी सामीन् । अस्य शासनकालः कालविद्भिः एतं स्त ६९० तः आरभ्य एतं स्त ७२५ पर्यन्तः निर्णतः । अजन्तिमुन्दरोक्थयामनु-दध्य दण्डिसमयः एतं स्तमन्तमशताब्द्या अन्तिमे चरणे सम्भवति । पुष्पान्नि सामुमेव

१. वैवज् निमगंत एवाभानुमेवमरत्नालोकोच्छेद्यप्रदीपप्रभावेयमनि-
गहन तमो यौवनप्रभवम् । [कादम्बरी]

कल्प प्रमाणान्तराण्यपि । विद्वद्वरकाणामेहाभागेनापि कवेरस्य समय ईस्त्-
६०० मित एव निर्धारित ।

नीलोत्पलदलश्यामा विज्जका मामजानता ।

वृथैव दण्डिना प्रोक्त सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

इति शार्ङ्गधरपद्धतिपठितेन श्लोकेन विभाव्यते, यद् अस्या विज्जकाया
पद्यानि ईस्त् ८५० तमदेशीयविरचितेषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते । अतोऽस्य समय
ईस्त् ८५० त पूर्वतन एव सम्भवेत् । किञ्च—

सरस्वतीव कर्णाटो विजयाङ्का जयत्यसौ ।

या विवर्भंगिरा वास कालिदासादनन्तरम् ॥

इत्यनेनापि शार्ङ्गधरपद्धतिस्मृतेन सम्भाव्यते यदि नाम विजयाङ्का विज्जका
च एवं भवेत् तर्हि सा त्रितोयपुलकेशिन सूनो चन्द्रादित्यस्य महिषी विजय-
भट्टारिका विजयाङ्केतिनाम्ना प्रसिद्धा । तस्या समय ईस्त् ६६० तमान्तिके
पर्यवस्यति । तदेव दण्डिन काल ईस्ते ६०० तमशतके एव विभावनीयः ।

दण्डिवृत्तम्

दण्डिनो जीवनवृत्त यद्यप्यद्यावधि न पूर्णतया ज्ञातम्, किन्तु सम्प्रति
अवन्तिमुन्दरीकथाभिधो ग्रन्थ समुपलब्ध । ग्रन्थोऽयं दण्डिविरचित एव सम्भाव्यते ।
अस्मिन् ग्रन्थे दण्डिनो जीवनवृत्त किञ्चिद्विस्तरशः समुद्बोधितम् । सेनावध्यायते
यदण्डो महाभाग विद्वद्वरस्य दामोदरस्य प्रपौत्र आसीत् । दामोदरोऽयं स्वयं
भारविरेवाधवा भारवे कश्चिदन्तरङ्ग सखा सम्भवेत् । श्री दामोदरस्य पुत्र
मनोरथ । मनोरथस्यापि वेदा इव चत्वारः पुत्ररत्नानि जास्तानि । तेषु लघिष्ठोऽपि
सन् वीरदत्तोऽतिशौढो दार्शनिकः । तस्माद् गौरीनाम्न्या विदुष्या लघजन्मपरि-
ग्रहोऽयं पण्डितमण्डलमण्डनो दण्डोति । काञ्चीपुरी चास्य निवासस्थानम् । बाल्य-
काले एवास्य पितरौ पुरन्दरपुरं गतुः । असौ च दण्डधारी नैष्ठिकब्रह्मचारी
आसीत् । अस्य विषये एकः प्रवादः प्रचरति यद् वर्षासु ब्रह्मचारिणा नगरनिवास्तो
वर्हितः ।

तद्विधानानुगुण्येन यदा दण्डो कस्मिंश्चिदग्ररे वासमुपकल्पयामास तदा
सग्रगराधिपतिना स्वकन्यायजनानां शिक्षणाय स शिक्षकपदे नियोजितः । तथा नियो-
जितस्य तस्य शक्तिवृत्ताप्रकर्षं स्वकन्यामुत्तेन निशम्य स राजा सदीपनिष्ठामु-
सङ्गङ्गं सम्पद्यत । अवगतवृत्तान्तो दण्डयपि राजानं दारिद्र्यमुपवर्णयितुं सुभूष-

मनुररोय । तयानुरुद्धश्च राजादारिद्र्याष्टकं विरच्य यदेव दण्डिने समर्पयति, तदेव दण्डिनं सस्मिनवदनमवलोक्य त्रिदिततन्मनोभावो राजा निदिच्छकाय यद् 'अननुभूत-
दारिद्र्यमपि यथा मम तद्वर्णनप्रकर्षस्तथैवास्य नैष्टिकस्यापि कृत्रिमा रमिकता
न तु वास्तविकी'ति तदवयि तस्य तपःपूतमनसो ब्रह्मचर्यप्रकर्षं निदिबन्ध मम्मान-
विशेषमारचयन् ।

दण्डिविषये दन्तकथा

अपि च दण्डिनो निगममुन्नामलौकिकीं लालित्यमवलितरचनावचनावलि
प्रख्यापयितुमेका कपोलकल्पिता कथा विरचिता विभानि तन्प्रशंसकजनैरिति यदे-
कदा दण्डिकालिदामयोः कतरो ज्यायान् इत्यत्र साक्षान्मरस्वत्या निर्णयमभिका-
ङ्क्षिभिः विद्वद्भिः सरस्वत्या आवाहनमारचिनम् । ततः प्रत्यक्षीभूता भार-
वजापि दिव्यया गिरा उदाजहार यद्—“कविर्दण्डो कविर्दण्डो कविर्दण्डो न
संशयः ।” तदा किञ्चिन्नुप्यः कालिदामः पप्रच्छ—“कोऽहं रण्डे ?”
तदा सा प्राह—त्वमेवाहं त्वमेवाहं त्वन्तु साक्षान् सरस्वती ॥” इति ।
अपरे विमर्शवास्तु कविशब्दस्य बहुवचनं दण्डि-प्रशङ्कामादौत्तरकाल एव
सञ्ज्ञानम् । पूर्वन्तु द्विवचनमेवामीन्तु :—

जाने जगति बान्मीकौ कविरित्यनियतमवन् ।

कवी इति तनो ध्यामे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥ इति ।

‘अनुराविज्ञप्ता’ इत्यकाध्यकविन्या कयचित्सत्रमवय्या गङ्गादेव्या आचार्य-
दण्डिनः निरतिशयप्रशंसनमुपश्लोक्तिम् । तद्यथा—

आचार्यदण्डिनो वाचामाचान्तामृतमम्यदाम् ।

विक्रामो वेधयः पन्था विलाममणिदर्पणम् ॥ इति ।

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणशरावारोणैः श्रोमदाचार्य-

द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संस्कृत-

साहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे दशमः परिच्छेदः ।

एकादश परिच्छेद

नाट्यशास्त्रम्

१—नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव । २—भरतरचितनाट्यशास्त्रम् । ३—नाट-
केषु भाषा । ४—रसप्रपञ्च । ५—किन्नाम तावन्नाट्यम् । ६—नाट्याविर्भाव-
काल ।

नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव ॥

सस्कृतसाहित्ये नाट्यशास्त्रं हि स्वस्वतीव महनीयं पदमलङ्करोति । नाट्य-
शास्त्रं नाम कदा कुत्र कुनो वा प्राबुरभूदिति महान् प्रश्नः । यद्यपि सौम्यं प्रश्नोऽद्यापि
साधनसौकर्याभावाग्नेदन्तया निर्णेतुं सुकरं, तथापि समग्रतुल्यपलब्धप्रकीर्णशीर्ण-
साहित्यकणिकाभिरेतत्तु वक्तुं पाद्यते यन्मुनिवरो भरताचार्यं एव नाट्यशास्त्रस्या-
दिमं प्रवर्तकं । भरताचार्यप्रतिभालताप्रसूतप्रसूनमेवेव किल यन्नाट्यशास्त्रं
नाम । तदस्य शास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वाभ्युपगमेऽपि कुतो लब्धमस्य बीजं तेन महा-
भागेनेति भूषोऽपि प्रश्नान्तरमुज्जृम्भते । तत्समाधिस्तु स्वयमाचार्यं एव विधत्ते —

जग्राह पाठ्यमुग्धेवात् सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्बणादपि ॥ इति ।

तदेतेनोपन्यस्तं भवति यद् भगवद्देवस्य एव नाट्यशास्त्रस्य बीजमुपलब्ध-
माचार्येणेति । वेदेषु यत्र-तत्रोपलब्धकथनोपकथन-संवाद-सङ्गीतादि पद्माटकीयतस्य
तदेवास्ति वस्तुतो नाट्यशास्त्रप्रवृत्तौ बीजम् । ततश्च रामायणे समुपलभ्य-
मानानां नटनसंकरङ्गमञ्चादिशब्दानां प्रयोगा, महाभारते च प्रयुक्ता नट-
रगशालादिशब्दा ध्वनयन्ति तत्रा तदानीन्तने काले नाटकानां प्रचारप्रानुयम् ।
तदनु च वविशुलमूढन्या धन्यतमा भासकालिदासादयो महाकवयः शास्त्रस्यास्य
श्रीसमृद्धिमतितरा वितेतिरे । तदेवमद्य भारतीय नाट्यशास्त्रं दिव्यसाहित्ये सर्वो-
त्कर्षेण सर्वप्रायस्येन च वेदोप्यमानं महाधरत्नमिव विलसति सर्वदा लौकिकानां
परीक्षाणाञ्च आदरास्पदीभूतम् । तदित्यमिदं भारतीयनाट्यशास्त्रं वेदेभ्य
एव प्रभवप्रसादमासाद्य आद्यमुनिभरतभासकालिदासप्रभृतिप्रभृतिप्रयोश्वराणा-
मग्रतिमप्रतिभाधियमादधानं परिपूर्णस्वातन्त्र्येण त्रिमूर्त्योत्कर्षविकासस्य परां वोटि-

भाटीकमानं वरीवर्त्ति । एवं तत्त्वतो विमृश्यमाने सूत्रपत्रमिदं भवति यद् नारतोय-
नाट्यशास्त्रमेव विद्वन्नाटकचरम्य किञ्चादिमञ्चञ्चर्त्ति, प्रकाशस्तम्भभूतञ्चेति
सगर्वमाकलयन्तो वयं वर्त्तमहे गौरवस्योत्तमां कोटिमलङ्कुषाणाः इति ।

भरतरचितनाट्यशास्त्रम्

सम्प्रति उपलब्धं नाट्यालङ्कारविषयकं प्राचीनतमं ग्रन्थरत्नं भरतमुनि-
प्रणीतं नाट्यशास्त्रम् । अस्मिन् हि शास्त्रे नाट्यशास्त्रस्य प्राधान्येऽपि तत्सम्बन्धि-
ग्रन्थालङ्कार-सङ्गीत-चण्डः-शास्त्राणामपि मौलिकाः सिद्धान्ताः प्रपञ्चिताः । शास्त्र-
मिदं पञ्चविंशदध्यायात्मकं पञ्चसहस्रमिनीः श्लोकैरप्युष्मिन्मनुष्टुच्छन्दो-
बद्धं केवलं पठे सप्तमे अष्टाविंशतितमेऽध्याये च गद्यमयं विलसति । अस्य
च पद्यभागः अभिनवगुप्तमतानुसारेण भरतादपि प्राचीनतरं राचार्येऽपि बद्धः,
स्वरचित-सूत्रोपपत्त्यञ्च भरतमुनिना यथाहं तत्र तत्र निवेक्षितः । उक्तञ्च :—

ता एता ह्यार्या एव प्रपञ्चकतया पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिताः ।

मुनिना तु सुखसंग्रहाय ययास्यानं निवेक्षिताः ॥

(अभिनवभारती अ० ६)

काव्यं तुल्यदृश्य-श्रमभेदेन द्विविधम् । तयोः नाट्य-नाटक-रूपकनामभि-
रभिलष्यमानं दृश्यम् । श्रमञ्च छन्दोबद्धम् । श्रमाद् दृश्यं हि अपेक्षया रमणीयतरम-
भिमन्यते काव्यरहस्यकोविदः सुकुमारधियामपि तस्य सद्यः प्रभावकारित्वात् ।
दृश्ये किल मुक्तादी चन्द्रादेरारोपवन्तं नावकारोपः । तदारोपपरमसाम्याद् एव-
द्रूपकमुच्यते । तच्च रूपकं दशविधम् । उक्तञ्च बसवरे :—

[नाटक] सप्रकरणं भाषा प्रहसनं द्विम् ।

व्यायोगमवकारी वीर्यकुहेहामृगा इति ॥

नाटकेषु पुराणेतिहासप्रमिदं वस्तु एवोपनिबध्यते, न जात्यप्रमिदम् ।

नाटकेषु भाषा

संस्कृतं प्राकृतञ्चेति भाषाद्वयमपि प्रयुज्यते नाटकेषु । प्रकृतिः संस्कृतं ततः
प्रवृत्ते प्राकृतम् । तदुक्तमाचार्यैः—

“प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विवृतिः प्राकृती मना ।” इति

संस्कृतन्तु खलु न कस्या अपि भाषाया विवृतिः । संस्कृतं नाम स्वयः
निष्ठाभाषा । संस्कृतभाषान् एवाखिला भाषाः प्रवृत्ताः । ‘संस्कृतं’ नाम हि देवी
वाग्निं नि दग्धिन उक्तिः ।

एकादश परिच्छेद

नाट्यशास्त्रम्

१—नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव । २—भरतरचितनाट्यशास्त्रम् । ३—नाट-
केषु भाषा । ४—रसप्रपञ्च । ५—किन्नाम तावन्नाट्यम् । ६—नाटयाविर्भाव-
काल ।

१ नाट्यशास्त्रस्याविर्भाव १)

संस्कृतसाहित्ये नाट्यशास्त्रं हि खल्वतीव महनीयं पदमलङ्करोति । नाट्य-
शास्त्रं नाम कदा कुत्र कुतौ वा प्रादुरभूदिति महान् प्रश्नः । यद्यपि सौम्य प्रश्नोऽद्यापि
साधनसौकर्याभावादेदन्तया निर्णेतुं सुकरं, तथापि सन्प्रत्युपलब्धप्रकीर्णशीर्ण-
साहित्यकणिकाभिरेतत्तु घबत्तु पायंते यन्मुनिवरो भरताचार्य एव नाट्यशास्त्रस्या-
विमं प्रवर्तकः । भरताचार्यप्रतिभालताप्रसूतप्रसूनमेवेदं किल यन्नाट्यशास्त्रं
नाम । तदस्य शास्त्रस्य भरतोपज्ञत्वाम्युपगमेऽपि कुतो लब्धमस्य बीजं तेन महा-
भागेनेति भूयोऽपि प्रश्नान्तरमुज्जृम्भते । तत्समाधिस्तु स्वयमाचार्य एव विधत्ते —

जग्राह पाठयमृग्वेदात् सगम्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥ इति ।

तदेतेनोपगम्यस्तं भवति यद् भगवद्वेदेभ्य एव नाट्यशास्त्रस्य बीजमुपलब्ध-
माचार्येणेति । वेदेषु यत्र-तत्रोपलब्धकथनोपकथन-संवाद-सङ्गीतादि यन्नाटकोपतस्व
तदेवास्ति वस्तुतो नाट्यशास्त्रप्रवृत्तौ बीजम् । ततश्च रामायणे समुपलब्ध-
मानानां नटनर्तकरङ्गमञ्चादिशब्दानां प्रयोगाः, महाभारते च प्रयुक्ता नट-
रगशालादिशब्दा ध्वनयन्ति तत्रा तदानीन्तने काले नाट्यकानां प्रचारप्रानुयम् ।
तदनु च ऋषिकुलमूर्द्धन्या धन्यतमा भासवालिदासादयो महाकवयः शास्त्रस्यास्य
श्रीसमृद्धिमतितरा वितेनिरे । तदेवमद्य भारतीय नाट्यशास्त्रं विश्वसाहित्ये सर्वो-
त्कर्षेण सर्वप्रायम्येन च देवोप्यमानं महाधरत्नमिव विलसति सर्वेषां लोकिनां
परीक्षणाणाञ्च आदरास्पदीभूतम् । तदित्यमिदं भारतीयनाट्यशास्त्रं वेदेभ्य
एव प्रभवप्रसादमासाद्य आद्यमुनिभरतभासवालिदासाभवभूतिप्रभृतिरथोश्वरणा-
मप्रतिमप्रतिभाधिपमादधानं परिपूर्णस्वातन्त्र्येण त्रिमूर्तेर्यथैविकास्तस्य परां कोटि-

माटीकमानं वरोवन्ति । एवं तत्त्वतो विमृश्यमाने सूपपत्रमिदं भवति यद् भारतीय-
नाट्यशास्त्रमेव विद्वन्नाटकचक्रस्य किलादिमञ्चवृत्तिः, प्रकाशस्तम्भभूतञ्चेति
सगर्वमाकलयन्तो वयं वर्तमानहे गौरवस्योत्तमां कोटिमलङ्कुषार्णाः इति ।

भरतरचितनाट्यशास्त्रम्

सम्प्रति उपलब्धं नाट्यालङ्कारविवर्कं प्राचीनतमं ग्रन्थरत्नं भरतमुनि-
प्रणीतं नाट्यशास्त्रम् । अस्मिन् हि शास्त्रे नाट्यशास्त्रस्य प्राधान्येऽपि तत्सम्बन्धि-
शलङ्कार-सङ्गीत-चन्द्रः-शास्त्राणामपि मौलिकाः सिद्धान्ताः प्रपञ्चिताः । शास्त्र-
मिदं पञ्चविंशदध्यायात्मकं पञ्चसहस्रमित्रैः श्लोकैर्युग्मैश्चतस्रस्तुष्टुच्छन्दो-
बद्धं केवलं पठ्ये सप्तमे अष्टाविंशतितमेऽध्याये च गद्यमयं विलसति । अत्र
च पद्यभागः अभिनवगुप्तमतानुसारेण भरतस्यैव प्राचीनतरैराचार्यैरपि बद्धः,
स्यरचित-सूत्रोपपत्त्यर्थञ्च भरतमुनिना यथाहं तत्र तत्र निवेदितः । उक्तञ्च :—

ता एतद् ह्यार्या एकप्रधदृक्तया पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिताः ।

मुनिना तु सुखसंप्रहाय यथास्थानं निवेदिताः ॥

(अभिनवभारती अ० ६)

काव्यं एतद् दृश्य-श्रव्यभेदेन द्विविधम् । तयोः नाट्य-नाटक-रूपकनामभि-
रभिलष्यमानं दृश्यम् । श्रव्यञ्च छन्दोबद्धम् । श्रव्याद् दृश्यं हि अपेक्षया रमणीयतरम्-
भिमन्यने वाग्यरहस्यकोविदैः सुकुमारविद्यामपि तस्य सद्यः प्रभावकारित्वात् ।
दृश्ये किल मूलादौ चन्द्रादेरारोपवन्तरे जायकारोपः । तदारोपयमंताभ्याद् एत-
द्रूपकमुच्यते । तच्च रूपकं दशविधम् । उक्तञ्च दशरूपे :—

[नाटकं] सप्रकरणं भागः प्रहसनं द्विम् ।

व्यायोगसमवहारी व्योम्यङ्गेहामृगा इति ॥

नाटकेषु पुराणेतिहासप्रमिदं वस्तु एकोपनिबन्धने, न जात्यप्रतिबद्धम् ।

नाटकेषु भाषा

संस्कृतं प्राकृतञ्चेति भाषाद्वयमपि प्रयुज्यते नाटकेषु । प्रकृतिः संस्कृतं ततः
प्रवृत्तं प्राकृतम् । तदुक्तमाचार्यैः :—

“प्रकृतेः संस्कृतावास्तु विकृतिः प्राकृतो भवः ।” इति

संस्कृतान्तु तस्य न वस्या अपि भाषाया विकृतिः । संस्कृतं नाम स्थन-
सिद्धा भाषा । संस्कृतभाषान् एवापिला भाषाः प्रवृत्ताः । ‘संस्कृतं’ नाम हि देवो
वाग्निं दण्डिन उच्यते ।

रस-प्रपञ्च

अव्यकाव्यवद् दृश्य-काव्यप्रपञ्चेऽपि प्राधान्येन रस एव बहुश चमत्कारकः । नाटकेषु पुनारस शृङ्गारो वा धीरो वेति नियमः । अन्येऽपि च शान्त-वहण-अद्भुतप्रभृतय रसा यथास्थान सन्निवेश्यन्ते प्राधान्यन्तु शृङ्गारवीरयोरेवेति प्रसिद्ध कल्पः ।

नायक — नायको हि नाम नाटकस्य प्रधानतम पात्रम् । तल्लक्षणञ्च 'महाप्रबन्धमूल तु नेता ।' मन्दारेऽप्युक्तम्—'सर्वगुणोपेतं यथाव्यापी स नायकः' दर्पणकारेणाऽप्युक्तम् —

त्यागी कृती कुलीन सुश्रीको रूपवीरनोत्साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोक तेजोर्वदगध्यशीलवाग्नेता ॥

नायिका च—एव नायिकाऽपि —

विनयाजवादिद्युक्ता गृहकमपरा पतिव्रता स्वीया ।

साऽपि कथिता त्रिभेदा मृगा मध्या प्रयत्नेति ॥

इति संक्षेपः । विशेषस्तु तत्र-तत्र यथाप्रकरणमनुसन्धेयम् ।

इदञ्च नाट्यशास्त्र नाट्यवेद इति सत्तयापि व्यपदिश्यते । कदाचिद्वेद्य उद्गतत्वादेवास्त्येय सत्ता प्रसिद्धपति । सन्ति च वेदे बहूनि सवादसूक्तानि । तेषु यमयमीसूक्तम्, उर्वङ्गोपुर्व्व सूक्तम्, सरमापणिसूक्तञ्च नितरा हृदयाकर्षकम् ।

इमान्येव कालान्तरेण सुपरिष्कृतानि परिमार्जितानि सन्ति नाट्यतत्त्वस्य प्रणोदकानि सञ्जातानीत्यवगम्यते ।

भगवता पाणिनिमुनिना [ईस्तपूर्वं ७००] 'पाराशर्यशिलालिङ्ग्या भिक्षु-मटसूत्रयो [पाणिनि० ४।३।११०] इति सूत्रे निबद्ध 'नटसूत्रे'ति पद नाट्य-शास्त्रभेदावगमयति । तेनावधार्यते यत्पाणिनिसमये नाटकानां प्रचार सम्यग् व्यवहारपदवीमाहूढोभयत् । तदेव नाटकरचनाकालं त्रैस्तप्राक् सप्तशतवर्षं देशीय सम्भावयितुं पायते । भगवान् पतञ्जलि [ईस्तपूर्वं ३००] महाभाष्ये 'कसकथ'-यलिबन्ध' इति नामक नाट्यद्वयं संस्मरति । इत्यनेनापि नाटकानामेतस्मिन् काले प्रयोगोपक्रमं मुतरां प्रचलितोऽभूदिति शक्यते प्रतिपत्तुम् ।

केचन पाश्चात्या विद्वांसो भारतीयनाटकेषु यवनिकेतिपदप्रयोगमवलोक्य स्पष्टतिष्ठन्ते यद् भारतीयनाटकेषु यवनिकादिपदप्रयोगमत्र ग्रीकदेशीयानां प्रभाव-माविष्मरति । तत्र यनीजम् प्रमाणमावात् । प्रथमतः तावत्संस्कृतनाटकेषु नैव प्रयोगः कुत्रापि दृष्टिपथमवतरति (भासु-कालिदास-भट्टभूतिप्रभृतिवृत्तियु । केचनमेवत्र राजशेखरहृतकर्पूरमञ्जर्याम् 'यवनिकानतर'मिति प्रयोगो दृश्यते ।

यद्भ्रमेण 'यवनिष्ठानन्तर'मिति मत्वा तादृशी भ्रममूला व्यवस्था कंचित् प्रदत्ता परन्तु मूलशब्दस्तु जवनिष्ठा एव न तु यवनिष्ठा । यवनिष्ठा-स्थाने यवनिष्ठेति शब्दो भ्रान्तिविलसितः । तथा च कोटो—

प्रतिसीरा जवनिष्ठा स्यात् तिरस्करणी च सा मता ।”

[अमर० २।६।१३२]

अस्य व्युत्पत्तिलभ्यो लोकप्रसिद्धाचार्यस्तु तिरस्करणी ('परदा' इति हिन्दी भाषायाम्) प्रसिद्धः जवेन वेगेन प्रतिरोधनमस्ति अस्यामिति तद्व्युत्पत्तेः । अस्मिन्नेवार्थे चायं शब्दो बहुशः प्रयुक्त उपलभ्यते संस्कृतसाहित्ये । तथापि :—

“नरः संसारान्ते विदति यमघानीजवनिकाम् ।” [भर्तृहरिः]

किन्नाम तावन्नाट्यम्

नाट्यं^१ हि नाम लौकिकपदार्थव्यतिरिक्तं तदनुकारप्रतिबिम्बालेख्यसादु-
द्यारोपाध्यवसायोत्प्रेक्षास्वप्नमाधेन्द्रजालादिविलक्षणं तद्ग्राहकस्य सम्पत्तान-
भ्रान्तिसंशयानवधारणानध्यवसायविज्ञानभिन्नवृत्तान्तास्वादनरूपसंवेदनसंवेद्यं वस्तु'
इत्यभिनवगुप्तः । तदेवं नाट्यशास्त्रमिदं सकलकलागवाहिविषयतयाऽखिलशास्त्रा-
न्तराणाम्मूर्द्धाभिषिक्तं किमप्यनन्यसाधारणतयोपयोगपरम्पराम्युष्यतमं शास्त्रम्
श्रीमहामुनिभरताचार्यैराविष्कृतम् ।

अस्य हि नाट्यवेदस्य चतुर्वेदोपवेदोपसम्भवत्वञ्च सर्वैः स्वीकृतप्रायम् ।
उक्तञ्च नाट्यशास्त्रे—

धर्ममर्घ्यं यतास्यञ्च सोपदेशं सप्तद्वयम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य, सर्वकर्मानुदशकम् ॥
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
नाट्यधार्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदानुस्मरन् ।
नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम् ॥

१. योऽयं स्वभावो लोकस्य मुखदुःखसमन्वितः ।

सोऽङ्गावभिवेयोपेनो नाट्यमित्यभिधीयते ॥ [नाट्यशास्त्र १२२]

नाट्यमिति शब्दः अवस्थान्दार्थनटपात्रोन्निष्पन्नः इति । नाट्यं विशिष्ट-
चालनार्थत्वात्मात्त्विकबाहुल्यम् । अतएव 'तत्सारिणु नटव्यपदेशः' ।

[इति दशमस्कन्धे धनिकटीकायाम्]

जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामग्यो गौतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानायर्वणादपि ॥

वेदोपवेदं सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।

एव भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिना ॥

[नाट्यशास्त्रस्य १० अ० १६।१७।१८ श्लोका]

ततः नाट्यशास्त्रस्य प्रयोजनान्वाह प्रशस्तिभूयस्त्वेन —

न सज्ज्ञानं न तेजश्चित्तं न सा विद्या न सा कला ।

नाऽसौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यत्न दुश्यते ॥

वस्तुतो लोकम्नोरञ्जनपुरस्तर सामाजिकेषु गुणाधान, बोधापनौदनमेव

नाट्यशास्त्रस्य परमोद्देश्यम् । उक्तञ्चाभियुक्तं —

दैवानामिदमानन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं

रुद्रेणैवमुमावृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।

अङ्गुण्योद्भवमत्र लोकेऽस्ति मानारसं दुश्यते,

नाट्यं भित्तचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम् ॥ इति ।

नाट्यस्य फलं प्रतिपादयन्नाह —

तावन्नाट्यकलाया आदिमोद्गमभूमिः । संस्कृतनाट्यकलात एव सर्वत्र नाट्यतन्त्रं प्रसृतम् अतएव भारतीयनाट्यकलेयमुत्कर्षस्य परा कोटिमवगाहमाना वरौदति ।

भारतीय नाटकानि बहुधाः सुखान्तानि भवन्ति न जातु दुःखान्तानि । यद्यपि दुःखान्तनाटकानां सर्वेयवानावस्तु नास्ति संस्कृतवाङ्मये, तथापि सुखान्तानि एव तानि भूम्ना उपलब्धितानि भवन्ति कविभिरिव जनमाधारणरपि ।

✓ यत्र स्थाने नाटकान्यभिनीयन्ते तद् रंगशालेत्युच्यते । यत्र च अभिनेतारो नटाः स्वस्ववेशभूषाभिरात्मनः प्रमाथयन्ति-भूषयन्ति तत्रोपध्यम् । नाट्यशालाया ध्वजस्मापङ्कः मूत्रपारः^१, रत्नली च नटो परिभाष्यते । नाटके मङ्गलाचरणं हि नाम नाग्दी^२त्युच्यते । नाट्या हि कथावस्तुनो निर्देशः द्वितीयं प्रनूपयते । सूत्रारम्भे पुनः कवेः नाटकस्य च परिचयं सभा प्रति समम्मानं विनिवेद्य रङ्गमञ्चतो निष्क्रान्तो भवति । नाट्यरम्भे पुनर्धरोदात्तः कुलीनश्च भवति, नायिका अपि तादृशी एव । नाटकानि प्रायशः चेमानि एकाङ्कादारभ्य दशपयन्तं रङ्गं निवध्यन्ते । तत्र नाटिका अङ्कचतुष्टयप्रणियद्धा भवन्ति, प्रहसनन्तु खन्वेकाङ्कममलङ्कृतमेवेति प्रायशो न तत्र कश्चिद्विषयविशेष इति ।

नमः प्रस्तावनां विधाय निष्क्रान्ते इति सूत्रयारे नाट्यारम्भो भवति । एकाङ्कस्य परिसमाप्ती अङ्कान्तरोपक्रमे च प्रवेश-विरामकालादिनामभिर्यप-देश्या अङ्कान्त्यानिष्ठा भवति । नाटयान्ते चाशीरभ्यर्थनानामन्वितं छन्दोबद्धं भरतवाक्यसंज्ञकं पद्यं पठ्यते । नाट्यशास्त्रस्य भरतोपसङ्गान् तन्महामुनिस्मृतावेव प्रत्येकं नाटकं भरतवाक्येनैव परिसमाप्यते । न हि भरतवाक्यमन्तरा कस्यापि नाटकस्य पदेष्विति दाक्षस्तुत्या इति ।

संस्कृतनाटकेषु प्रयुज्यमाना भाषा संस्कृत-प्राकृतमिश्रिता भाषा । मोज्य-मपरो विशेषः संस्कृतनाटकानाम् । तत्र नायकादिप्रमुखपात्राणां भाषा संस्कृतं, स्त्री-तन्महचरीणां वा भाषा प्राकृतं भवति ।

संस्कृतनाटकेषु विदूषकस्य स्थानमप्यनीव महत्त्वपूर्णम् । विदूषको हि नाम नायकमता न तु तदीयो दासः । यन्नियमे न बन्धनं हास्यरसोत्पादनमेव तस्य पार्यमपि तु यथाशक्ति नाट्यरत्नेष्वकाययु माहात्म्यरक्षणमपि तस्य वर्तत्यन्वेन निर्दिश्यते ।

१. नाटकस्य यदनुष्ठानं नमूने म्यामवोजवम् ।
रत्न-देवन-पूजायुः मूत्रपार उदीग्नः ॥
२. आश्विनचतुर्दशी मृत्पिण्डदानं प्रयुज्यते ।
देव-द्विज-नृपादीनां सम्मानान्दीनि मन्त्रिणा ॥

तदेव संक्षेपतः संस्कृतनाटकानां स्वरूपलक्षणप्रपञ्चः ।

एतच्च न तिरोहितं कविकर्मप्रवणानां विपरिचिता यन्निखिलेऽपि साहित्य-
प्रपञ्चे वरीर्वर्त्ति तत्किमपि महत्त्वपूर्णमतोवोच्चपदम् नोदयतन्त्रस्य । गद्यपद्यमयं
अव्यकाव्यं किल कविकर्मसौष्टवासौष्टवस्य न तादृशो निकषप्राग् मानदण्डो वा
यादृशं हि नाम दृश्यकाव्यम् । कविकर्मप्रवीणेऽपि कश्चिदेव विरलस्तन्निकपोपलो-
पलालितमौज्ज्वल्यमदनुते । यतो निखिला एव मानववृत्तयः नाटकेषु संक्रान्ता
भवन्ति । यथाकालं यथास्थानञ्च निसर्गमुलभानि सकलान्यपि चेष्टितानि
अभिनेयत्वेन दर्शयितव्यानि भवन्ति । प्रायशः सर्वेषां रसानां तत्र पूर्णः परिपोषः,
अविकलाङ्गतया चाभिनेयः चित्रितव्यो भवति समभिनेयश्च । तच्च मैव
सुकरमदृतपुण्यकर्मणामनाकलिस्ताखिलसन्त्राणाम् । उक्तञ्च :—

न तज्ज्ञानं न तुच्छित्वं न सा विद्या न सा कला ।

नाऽसौ योगो न तत्कर्म नाटके यन्न दृश्यते ॥ इति ।

महाकविः भवभूतिः

(श्रृंस्त ७४०)

- १—परिचय । २—भवभूते जन्मस्थानम् तदाविर्भावकाण्डश्च ।
३—किन्नाम भवभूति कालिदामस्य समसामयिक । ४—भवभूत रचना ।
५—भवभूते नाट्यसौष्टवम् । ६—भवभूते कर्णो रस । ७—भवभूतिकान्ति-
दामयोस्तुलना ।

परिचय

अथ तत्रभवान् कविकृष्टोरवो भवभूतिर्नाम महाकवि, रामकथा प्रति-
पिपादयिषु दृश्यस्य काव्यस्य श्रव्यापेक्षयोत्कर्षमाकलयन् पूर्वचरितस्य महावीर-
चरितत्वेनोपवर्णितत्वात्तदुत्तर रामचरित वर्णयितुकाम उत्तररामचरित नाम
कहणरसभूयिष्ठ नाटकप्रणिनाम भूता पाटवेन । कविरयं श्रीकृष्ण, रत्नलेखक,
कोटिसार इत्येतैर्नामभिरपि प्रसिद्ध । केचिद् वदन्ति—“साम्बा पुनानु भवभूति-
पवित्रमूर्ति” इत्येतत्तृतपञ्चश्रवणसन्तुष्टो राजा एन भवभूतिरित्याख्यया स्थापया-
मास । अये तु स्वयमीश्वर एवास्य काव्यकलासन्तुष्टोऽस्मै भूति इतवानिति नग-
वतो भवाद् भूतिर्यस्य स भवभूतिरित्यन्वयसंज्ञोऽयं संज्ञात इत्यवधारयन्ति ।
तथा च सूत्रधारमुखेन कवि स्वयमेवोत्तररामचरिते आत्मानं परिचाययन्नाह —
“एवमत्रभवन्तो विदाकुर्वन्तु अस्ति सत्तु तत्रभवान् काश्यप श्रीकृष्णपदलाञ्छन
पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जातुकर्णोपुत्र ।” इति ।

एवमेवासौ वीरचरिते, भूजतीभाषवे च प्रस्तावनायामात्मपरिचयं ददाति—
‘अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित्तैत्तिरोविण काश्यपाश्चरण-
गुरवः पद्मस्निपावना पञ्चाम्गयो घृतव्रता उदुम्बरा ब्रह्मवादिनः प्रविशन्ति । तदा-
मप्यापणस्य तत्रभवतो वाजपेयवाजिनो महाकवे पञ्चमं सुगर्जननाम्नो भट्ट-
गोपालस्य पौत्रं पवित्रकीर्त्तनौलकृष्टस्यामसम्भव श्रीकृष्णपदलाञ्छनो भवभूति-
र्नाम जातुकर्णोपुत्र कवि मित्रघेयमस्माकमियत्रभवन्तो विदाकुर्वन्तु’ —

श्रेष्ठः परमहंसाना महर्षोणामिवाङ्गिरा ।

यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥

यदाचिरज्जतुक्पङ्गोत्रसम्भवत्वात् भवभूतेर्जननी जातुर्गर्भोतिनाम्ना प्रसिद्धिं गता । सुदृश्यास्य ज्ञाननिधिनामा ययार्चनामा ज्ञाननिधिरेवासीत् ।

(भवभूते. जन्मस्थानम् तदाविर्भावकालश्च)

भवभूतिना जन्मना विदभंदेशोऽलङ्कृतः, योऽधुना 'बरार' इति नाम्ना प्रसिद्धः । भवभूतिविरचितमालतीमाधवपर्यालोचनादवगच्छामो यत्तस्मिन् समये विदभंदेशस्य राजधानौ कुड्डिनपुरमासीद् यदधुना 'विहार' इत्याख्यायते । यत्र पद्मपुरे भवभूतिजन्मपरिग्रहं चकार तदधुना जनशून्यबृहद्गणे परिणतम् । कविना मालतीमाधवस्य नवमाङ्के पद्मावतीनगर्या वर्णनं कृतम् । अस्यामेव नगर्या मालतीमाधवयो परिणयः सञ्जातः । इतदभ्यर्णं एव चामुण्डाख्याया वेध्या विद्याल मन्दिरं विलसति । अस्या नगर्या सविधे पारा-लवणा-मधुमती नाम्न्यस्तिस्रो नद्यः प्रवहन्ति स्म । मधुमतीरोधसि स्वर्णबिन्दुनाम्नो भगवतः शिवस्य रम्यं मन्दिरं चकास्ति । मालवाप्रदेशे सिन्धुसरित्परिसरे नरवरप्रदेश एव भवभूतिसमये पद्मावती नाम्ना प्रसिद्धा इति कालविदा निर्णयः । भवभूतिना परा-लवणा-मधुमती-नदीनां यद् वर्णनमारचितम् ता नद्यः अधुना पारा-लून-मधुवरानाम्ना हिंमयन्ते । मालतीमाधवस्य दशमाङ्के यस्या पाटलावतीनाम्ना नद्या वर्णनं कृतं साधुना लुप्तप्राया । अष्टम-नवम-दशम-शतकोटिलिखितेषु तिम्बतीषुस्तकेषु पाटलावतीनद्या उल्लेखोऽवलोक्यते कदाचित्सेवेयं पाटलावती नदी भवेदित्यनुमीयते । अद्यावपि यावन्ति प्रयाणानि उपलभ्यन्ते तान्यवष्टम्यन्तिहासिकैर्निर्णीयते यद् भवभूतिना स्वकीयास्त्रयोऽपि ग्रन्था अष्टमशतान्ता आरम्भे एव विरचिताः । यद्यपि सीताराम-चरितमालम्ब्य अनेकेषां नाटकानां रचना पल्लविता, तासु साहित्यदर्पण-कारेण येषां नामोल्लेखः कृतः तानीमानि खलु अपोऽङ्कितानि—वीरचरितम्, बाल-रामायणम्, राघवाम्बुदयम्, उत्तरचरितम्, उदात्तराघवम्, इत्यारावणम्, महा-नाटकम्, छलिरामम्, रामाभिनन्दनम्, प्रसतराघवम्, कुन्दमाला, रामाङ्बु-दयम्, अनवराराघवम्, जानकीराघवम्, राघवानन्दम्, राघवविलासमादीनि ।

एभ्यो द्यतिरिक्तं अभिराममणिनाटकस्य भवभूतिवृत्तित्वेन पाश्चात्य-विदुषा विलसनमहोदयेनोल्लेखः कृतः । विद्वद्ब्रह्मलमहोदयना ग्रन्थेषु अमोघ-राघवम् महावीरानुत्थमित्येतानाटकद्वयस्यापि नामोल्लेखो दृश्यते । परन्तु एषु सर्वेषु भवभूतिविरचितेषु वीरचरितम्, मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितञ्चेति नाटक-त्रयम् सर्वतः प्राचीनम् प्रशानञ्चेति निश्चितप्रायम् । कालिदासभवभूत्यो रचना-पर्यालोचनादवगम्यते यदिमौ समसामयिकौ नास्ताम् । कालिदासस्य शैली प्रसाद-बहुला, सरला, निरर्गजा च प्रतिभाति । भवभूतेस्तु काव्यरचना पुनर्जटिला,

प्रलम्बसमासबहुला च । तावता नेदमनुमातुं दुःशकम् यद्भवभूतेः प्रादुर्भूतिः कालि-
दासादुत्तरकालोद्भवा । वाणभट्टदण्डिप्रभृतीनां समय एव भवभूतेः समय इत्य-
ङ्गोकारेऽपि विप्रतिपत्तिरुदेति । राजतरङ्गिण्याश्चतुर्विंशङ्के पठ्यते :—

कविर्वाक्पति-गजश्री-भवभूत्यादिसेवितः ।

जिनो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

एतेन पद्येन विज्ञाप्यते यद् भवभूतिः कान्यकुब्जाधिपतेः यशोवर्मणो राज-
पण्डित आसीत् । यशोवर्मास्त्री काश्मीरकेण राजा ललितादित्येन पराजितः ।
जनरलवर्तिगहम् महाभागेन ललिनादित्यस्य शासनकालः क्रमस्त ६९३ अर्थात्
७२९ पर्यन्तं निर्यारितः । तदेवं विचार्यमाणे भवभूतेः स्थितिकालः अष्टमशता-
ब्द्याः प्रारम्भ एवेति निश्चितशायम् । वाक्पतिराजकृत'गौडवहो' नाम्नि प्राकृत-
वाटयेऽङ्कितवृत्तागतेनावगम्यते यद् यशोवर्मणा गौडराजः पराजितः । तत्र कवि-
चरो वाक्पतिराज आत्मपरिचयं ददाति, यद् भवभूतिमहोदयिष्वमुन्यकाव्यामृतस्य
वृत्तिपमविन्दवः तस्य गौडवहोरावकाव्येऽपि स्फुटं समुल्लसन्ति । तदेतन्काव्यमपि
अष्टमशताब्द्यामेव भूवभूतेर्विद्यमानतां द्रष्टव्यम् । बालरामायणाख्ये नाटके कविना
राजशेखरेणोद्धेलि—

वभूष वल्मीकभवः कविः पुरा, ततः प्रपेदे भुवि भर्तुं मेष्टताम् ।

स्थितः पुनर्यौ भवभूतिरेक्षया, स वतन्ते सम्प्रति राजशेखरः ॥

एतस्मात् पण्डोकादवगम्यते यद् भवभूति राजशेखराविर्भावकालात् प्रागेव
दिवं गतः । एवावताऽपि भवभूतेरुक्तसमय एव निश्चीयते ।

किन्नाम भवभूति कालिदासस्य समसामयिकः

विद्वत्समामे प्रचरितोऽयं प्रवादः यद्भवभूतिः कालिदासस्य समसामयिक
एवासीदित्यपि भवति विचारणीयम् । अस्य प्रवादस्य मूलं भोजद्रव्यगोल्लिखितमा-
र्यान्तकमिदमनुमीयते यदेकदा उत्तररामचरितरचनानन्तरं भवभूतिः कालिदासस्य
सविषे गतः तत्प्राप्त्यर्थम् । कालिदासस्तु तदा क्षरञ्जनवीडाध्यस्तमानसः
भवभूतिं प्रत्याह तावदुच्चस्वरेण धाव्यताम् । सर्वमाधनं निशम्य कालिदासेन परम-
सन्नोपः प्रकटितः । उक्तञ्च यद्रूपकमनीव मनोहरं रूपम् । किन्तु—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-

दविरलितवपोलं जल्पनोरकमेण ।

अतिपिलितपरिरम्भध्यापृतं चन्दोष्णो-

रविदिनगनयामा रात्रिरेवं ध्यरंमोन् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य चतुर्थे चरणे 'एव' इत्यत्रानुस्वारोऽपि सञ्जातः । भव-
भूतिना कालिदास्येतादृशमनुसन्धाय 'रान्निरेव ध्वरसोर्वि'ति पाठः स्वीकृत्या-
नुस्वारोऽपाकृतः । प्रवादममुमवप्यस्य भवभूते कालिदासस्य समसामयिकतां प्रति-
पादयतां वाचोयुक्तिर्नावतरति युद्धिपद्धतिम् । निराधारात् । कुत ? उच्यते । भोज-
प्रबन्धे पठ्यते, "वाराणसीतः समागतः कोऽपि भवभूतिर्नाम कविर्द्वारि तिष्ठति"
इति । भूजानेभोजदेवस्य शासनकालस्याप्यवसानम् । भोजदेवश्च मुञ्जभ्रातृजः ।
यदि भोजदेवस्य शासने भवभूते विद्यमानताङ्गीक्रियेत तर्हि, भवभूते समये
एकादशशताब्द्यां समाकृत्यो भवेत् । महाराजमुञ्जदेवस्य शासनकाले सम्पन्न
'वशरूपक' नामात्तद्वारप्रबन्धः । तत्र भवभूतिवृत्तनाट्यस्य कतिपयश्लोका उदाहृता
इत्यन्ते, भवभूतिः मुञ्जदेवादपि प्राक्कालमेव इति तं श्लोकं सम्मान्यते । एव
सति भोजप्रबन्धस्योक्तनिर्देशः नितरामसाङ्गत्य भजते । अतो भोजप्रबन्धस्योक्तस्य
इतिवृत्तविशेषः तु न कर्हिचित्प्रामाण्यमर्हन्ति । यो भोजप्रबन्धस्य सन्दर्भं कालिदास-
माधव, मल्लिनाथश्च एकस्मिन्नेव समयसूत्रे निबध्नाति, तस्य कालनिर्णयः कियमात्र
प्रामाणिको भवितुमर्हतीति मतिमन्तः स्वयं प्रणिभालयन्तु । अतः प्राङ्निर्विष्ट
काल एव भवभूते सुनिश्चितः काल इति निरवधानम् ।

'भवभूते रचना

संस्कृतसाहित्यमहोद्याने तत्रभवतो भवभूतेल्लेखनीयताप्रसूतानि श्रीणि
वीरचरित-मालतीमाधव-उत्तररामचरिताख्यानि नाट्य-कुसुमानि पञ्फुल्यमानानि
समुल्लसन्ति अनन्यसामान्यप्रकर्षेण च सञ्चेतसा चेतानि रुमाकप्यन्ति, इत्यत्र
न कस्यापि विचित्रिस्ता । तत्र त्रिष्वपि नाटकेषु कतिपयश्लोकाः समानाकारतया
वाचान्ति, द्वयोस्तु नाटकयोः पुनरन्ये केचित् श्लोकाः समानरूपत्वेनैवोद्धृताः । तदेषां
पदविन्यासेन, शैल्या, भावभङ्ग्या चानुमीयते वीरचरितस्यैव प्राथम्यम् । ततो
मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितञ्चेति तदनन्तरम् । तत्र उत्कर्षदृशा तूत्तरचरित-
मेवेतेषु शोभयते । यत्र कविस्तु स्वयं मालतीमाधवमेव सर्वोत्कृष्टत्वेनाभि-
नन्दति । मालतीमाधवे यद्यपि घटनापाटव्यं चमत्कृतिमामन्त्रपतेःतिमात्रम्,
तथापि भावामाधुन्यं, भावभङ्गपुत्कर्षं, अन्तर्निष्ठायाभिष्यञ्जनायाञ्च तदुत्तर-
चरितस्य तुल्यमपि न स्पृशति । भवभूति वीरचरितमुद्दिश्य कवयति—

महापुरुषसम्मो यत्र यन्मोहमोषण ।

प्रसन्नकर्कशा यत्र, विपुलार्या च भारती ॥

अप्राकृतेषु पात्रेषु, यत्र वीरः स्थितो ररः ।

भेदं सूक्ष्मंरभिव्यक्तं प्रत्याधार विभज्यते ॥

परं मालनीमात्रवम्योन्वयविशेषमातन्वना तेनोपश्लोक्षितम्—

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदा साहस्यस्य योगस्य च,
ज्ञानं तन्वयनेन किं नहि ततः कश्चिद् गुणो नाटके ।
यन्प्रौढत्वमुदारता च वचसा यच्चार्यनो गौरवम्,
तच्चेदस्ति तनो तदेव गमकं पाटित्यवेदगम्यो ॥

अत्र भङ्गचान्तरेण कविरम्य नाटकस्य प्रशस्तिमेवोत्तापयति । एवमुत्तरराम-
चरितमभिलक्ष्य—

यं ब्राह्मणमियं देवीं वाग्दशैवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तन्प्रधानं प्रयुज्यते ॥

पद्यमिदं कवेः वचनममुदात्ततामावेदयति । उदीरयति ब्राह्मणपदमत्र
किमप्यनिर्वचनीयं गौरवपरिमाणं सविशेषम् । सरस्वत्या-स्ववाग्दशयनामावेदयन्
वैदुष्यपाठवस्य काव्यकलामहिम्न आगमनः पारदर्शितान्त्व ध्वनयन् नाटकस्यास्य
सर्वोत्कृष्टत्व प्रत्यापयति कविः । परन्तु उत्तररामचरितस्योत्तमत्वे कं खलु
संगपीनः ।

भवभूतेः नाट्य-सौष्ठवम्

दृश्यकाव्यप्रणयने ये ये विषया प्रापान्येन सन्निवेशनीया भवन्ति, भवभूतेः
काव्येषु तेषां याचाभ्येन यथाभ्यानं सन्निवेशः कस्य न कुतूहलं जनयति । नूनं
नाटककारेषु भवभूते, स्थानं सर्वोत्कृष्टमिष्यते न काव्यन्युदिनः । 'उत्तरे रामचरिते
भवभूतिर्विशिष्यते ।' इत्युक्तिश्च सर्वथा चारितार्थ्यं भवने । सम्प्रति तस्य नाट्य-
सौष्ठवमुद्दिश्य किञ्चिदप्रपञ्च्यते ।

उत्तरचरितस्य द्वितीयाङ्कादग्नें वनदेवता नेपथ्ये स्वागतमुदीरयति—
“स्वागतं तपोधनायाः” वनदेवतायां अनेनोद्गारेण आरेख्या आगमनं सूचितम् ।
रंगभूमिप्रवेशात्पूर्वमेव यदि कश्चिन् उवनिबान्नयपौत्रं किञ्चिद्विषयं सूचयति
तत्तुल्येति पदेन व्यपदिश्यते—“अन्नजंवनिकाच्छुभ्रंश्चूनि-कायंम्य सूचनम्” इति
तन्तुसंगान् । अत्र तापस्या आगमनसूचकं वनदेवनाना उन्नवचनं चूलिकाया
उत्कृष्टोदाहरणम् । वीरचरितस्य चतुर्थाङ्कारम्भेऽपि चूलिकाप्रयोगकौशलं कविना
प्रदर्शितम् । एवमेवाकाशभाषिणस्यापि उत्कृष्टमुदाहरणं उत्तरचरितस्य षष्ठ्याङ्के
दृश्यते ।

रामचन्द्रः सर्वं पृच्छति—कोऽन्यमनव भ्रान्तेति । प्रश्नमभ्यानिममशालमेव
नेपथ्ये निम्नाङ्गुनं वचनं श्रवणपरमवनरति—भान्नायन ! भान्नायन !

आयुष्मन्तः किल स्रवस्य नरेन्द्रसंन्य-

रायोषनं ननु किमस्य सखे तथेति ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिकारशब्दः,

स्रवस्य शस्त्रशिलिनः शम्भो यान्तु ॥

यद्विषयको रामचन्द्रस्य प्रदत्तं स शुक एव स्वयं बाण्डायनेन सह वार्ता-
लापं कुर्वन् अकस्माद् दर्शकानां दर्शनपथं गतः । भवभूतिना बाण्डायनस्य रंग-
भूमिप्रवेशं परिहृत्याकाशभाषितेन^१ तत्सूचना दत्तेति आकाशभाषितस्यात्युत्कृष्टमु-
दाहरणम् ।

५८

भवभूतेः करुणो रसः^१

भवभूतेः करुणो रसः सर्वस्वभूतः इति प्राक् कृतमङ्गुतेम् ।

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्,

भिन्नः पुनरुपपन्नः श्रयते विवर्तान् ।

आवर्तमद्भुततरङ्गमयान् दिशरत-

मम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ इति ।

स्वयं कविः समसामुत्प्रेने करुणरसस्यैव प्राधान्यं विज्ञापयति अन्ये रसास्तु
तद्विद्वत्तय एव । करुणरसस्यैव रससाधनोन्मत्त्वमुद्धोषितं कविना ।

अष्टौ रसाः^२ । तेषु करुणस्यैव प्राधान्यं भवभूतिनयेन । अतः 'भारव्यं
भवभूतिरेव सन्नुते' इति प्रसिद्धोक्तिरपि तद्विषये सामञ्जस्यमावहति । तथा च
प्राह गोवर्द्धनाचार्यः अर्थास्तत्तत्तयाः—

भवभूतेः सम्बन्धाद् भूयस्भूतेषु भारती आ

किञ्च—‘अपि प्राग् रोदिष्यपि च दलनि वज्रस्य हृदयम्’ इति प्राग्गो रोदनं वज्रहृदयस्य दलनमिति न किमद्भुतं गिरा गुम्फनम् ।

उत्तरचरिते कश्परसः पराकाष्ठा नीन इवावलोक्यते । तद्यथा—

हा हा देवि स्फुटति हृदयं संसने देहवन्ध,
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तज्वलामि ।
सौदमन्ये तममि विधुरो मञ्जनीवान्तरान्मा,
विष्वदमोहः स्मरयति कथं मन्दभाग्य. करोमि ॥ इति ।

भवभूतिना यदि क्वचिदपवादप्रयोगोऽपि कृतः तर्हि सोऽपि अनीव नैपुष्येन कृतः । तद्यथा—उत्तरचरितस्य पञ्चमाङ्के रत्न. चन्द्रकेतुं प्रति आहः—

वृद्धास्ते न विचारणोयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते,
मुन्दमोदमनेष्यसण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ॥
यानि त्रीण्यनरादृमुन्वान्यपि पदान्यासन् क्षरायोधने,
यद्वा कौशलमिन्द्रमूननिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

न महतां चरितान्वालोकनाच्चिययापि भवन्ति । तादृकावनेऽपि रघुपतिः स्त्रीवधपातकेन न लिप्तः । इत्यादि ।

यद्यपि भवभूतिना नाटकेषु धनत्रयं वीररक्षणबीजन्मादिविधिपरताना सञ्चारः कृतः, तथापि कश्परसो यथा शिखरापिनोऽप्य रचनाया तथा नाज्ये रमाः । कश्परसमेव स रमान्तरप्रधानत्वेनाङ्गोक्तोति ।

मन्यामहे मालङ्कारिकाः क्वचित्क्वचिदोपमप्युद्भावयन्ति । तद्यथा—
वीरचरितस्य द्वितीयाङ्के, परशुरामरामचन्द्रयोः युद्धवातांमप्य एव कञ्चुकी राम-
चन्द्रं निवेदयति राममन्त्रपुरे प्रेषयितुम् । परशुरामस्यात्मानवाप्य रामोऽप्यन्त-
पुरे गतः । एतन्मन्दर्भमालङ्कारिको मम्मटाचार्यः अकाण्डच्छेददोषेण दूषयति
इति । इमेऽकिञ्चिन्करा दोषास्तु तन्त्रदीप्तप्रतिनामान्स्वरमन्दर्भच्छेदाया विलो-
यमाना न दुश्पदमवनरानि भविमताम् ।

संस्कृतसाहित्ये यदुत्तममन्यानं महाकवयेर्मम समर्पितः तन्निदानत्वेन न केवलं भाषामोष्ठमेव मुन्यम्, अपितु तद्व्यतिरिक्तं सद्रचनाया भारतीय-
मन्त्रेणः प्राचीना परम्परा, रीतिनोनिध्यवहारा, अध्यात्मश्रयोनिश्च परिदीप्यमानं
प्राधान्येन तद्वेतुतामुपैति । एकतो वीररसमयं परिपूर्णतया प्रीणयति, अपरतोऽपि
कश्परसमुपलालयति । बीजन्तरसमपि काम्ब्येनोद्भावयति । अन्ये रमा यदा
सप्रियेयां सौन्दर्येण निवेदिता विनाप्यन्ते । अनएव न केवलं भागनीयानामपि
पादचापपण्डितानामपि हृदयपटलेषु भवभूतिहृतिभिः सप्रतिष्ठया श्रेष्ठत्वेन च
पदं न्ययापि । तथा चः—

आयुष्मत किल लवस्य नरेन्द्रसैन्य-
 रायोधन भनु किमात्य सखे तथेति ।
 अद्यास्तमेतु भुवनेध्वधिकारशब्द,
 शत्रस्य शस्त्रशिखिन शममद्य यान्तु ॥

यद्विषयको रामचन्द्रस्य प्रश्न स शुक एव स्वयं भाण्डायनेन सह वार्ता-
 स्थाप कुर्वन् अकस्माद् दर्शकानां दर्शनपथं गतः । भवभूतिना भाण्डायनस्य रण-
 भूमिप्रवेशं परिहृत्याकाशभाषितेन^१ तत्सूचनां दत्तेति आकाशभाषितस्यात्युत्कृष्टमु-
 दाहरणम् ।

भवभूते करुणो रसः

भवभूते करुणो रसः सर्वस्वभूत इति प्राक् कृतसङ्केतम् ।
 एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्,
 भिन्नं पृथक्पृथगिव भवते विवर्तान् ।
 आवत्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-
 नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥ इति ।

स्वयं कवि तमसामुखेन करुणरसस्यैव प्राधान्यं विज्ञापयति अन्ये रसास्तु
 तद्विकृतय एव । करुणरसस्यैव रससारंभोमत्वमुद्घोषितं कविना ।

अष्टौ रसाः^२ । तेषु करुणस्यैव प्राधान्यं भवभूतिनयेन । अतः 'कारुण्यं
 भवभूतिरेव तनुते' इति प्रसिद्धोक्तिरपि तद्विषये सामञ्जस्यमावहति । तथा च
 ग्राहः गोवर्द्धनाचार्यः आर्यासप्तशत्याम् —

भवभूते सम्बन्धाद् भूधरभूतेव भारती भाति ।
 एतत्कृतकारुण्यं किमन्यथा रादिति प्रावा ॥

१ किं श्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं श्रवीति यत् ।

श्रुत्वंवानुक्तमप्येव तत्तस्यादाकाशभाषितम् ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽप्यावाशभाषितस्योदाहरणं दृश्यते—

"प्रियवद ! वस्येदमूरीरानुरूपेण मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि
 नीयन्ते ? (आकर्ण्यं) किं श्रवीषि, जानपलङ्घनाय यत्नवदस्वस्यां शाकुन्तलेति ।"

[अभिज्ञानशाकुन्तलम्]

२ शृङ्गार - हास्य - करुण - रोद्र - वीर - भयानकाः ।

श्रीभरमाद्भुतसज्जी धेत्यप्यी नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

किञ्च—‘अपि प्राप्ता रोदिन्यपि च दलति वयस्य हृदयम्’ इति प्राग्गो रोदनं वयस्यहृदयस्य दलनमिति न किमद्भुतं गिरा गुम्फनम् ।

उत्तरचरिते कदपरतः पराकाष्ठा नील इवावलोक्ष्यते । तद्यथा—

हा हा देवि स्फुटति हृदयं जमने देहवन्ध,
ज्ञानं मये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सौदमन्ये तमसि विधुरो भञ्जनीवान्तरात्मा,
विष्वष्टमोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यं करोमि ॥ इति ।

भवभूतिना यदि क्वचिदपराधप्रयोगोऽपि कृतः, तर्हि सोऽपि अनाध नैमुष्येन कृतः । तद्यथा—उत्तरचरितस्य पञ्चमाङ्के रत्नः चन्द्रकेतुं प्रति आह,—

बृद्धास्तेन विचारणीयचरितान्निष्ठन्तु किं वप्नते,
मुन्दन्तीदमनेज्यलज्जयसमो लोके महान्तो हि ते ॥
यानि त्रींश्वरराष्ट्रमुखाप्यपि पदान्यामन् मर्यादोघने,
यद्वा कौशलमिन्द्रमूननिवने तदप्यभिज्ञो जनः ॥

न महता चरितान्यालोचनाविपरीतिं भवन्ति । तादृक्वावधेऽपि रघुराजिः स्त्रीवपसातरेन न लिप्तः । इत्यादि ।

यद्यपि भवभूतिना नाटकेषु यत्रत्र वीरकदम्बबीभत्सादिविविधरमानां मञ्चाः कृतः, तथापि कदम्बरमो यथा शिवरात्रिनोज्य रचनाया तथा नाज्ये रमाः । कदम्बरमेव स रमान्तरप्रधानत्वेनाङ्गीकरोति ।

मन्यामहे आलङ्कारिकाः क्वचित्क्वचिदोपमप्युद्भावयन्ति । तद्यथा—वीरचरितस्य द्वितीयाङ्के, परशुरामरामचन्द्रयोः युद्धवात्तामप्य एव कञ्चुकी राम-चन्द्र निवेदयति राममन्त्रपुरे प्रेषयितुम् । परशुरामस्यागानवाप्य रामोऽप्यन्त्रपुरे गतः । एतन्मन्दमन्त्रालङ्कारिको मम्मटाचार्यः अकाशच्छेदोपेण दूषयति इति । इमेऽकिञ्चिन्वरा दोषान्तु तन्मन्त्रप्रतिनिधानाश्चरमन्दमन्त्राणां विलीयमाना न दूषयन्मवतरन्ति अनिमताम् ।

संस्कृतसाहित्ये यदुच्चरमस्यान महाकवयेऽयम् समपि न तत्रिदानत्वेन न केवलं भाषामीष्टवमेव मृग्यम्, अपितु तदुच्चरितिकं तद्वचनाया भारतीय-मन्त्रैः प्राचीना परम्परा, रीतिनीतिव्यवहारा, अध्यात्मज्योतिश्च परिदोष्यमानं प्राप्ययेन तद्वेतुतामुपैति । एकतो वीररत्नमयं परिपूर्णतया प्रीणयति, अपरतोऽन्यो कदम्बरममुपलान्धयति । बीभत्सरममपि क्षान्त्येतोऽनामयति । अन्ये रथा यथा सप्रियेण सौन्दर्येण निवेदिता विनाप्यन्ते । अनएव न केवलं भारतीयानामपितु पाश्चात्यपण्डितानामपि हृदयपटलेषु भवभूतिरुतिनिः तप्रतिष्ठया श्रेष्ठत्वेन च परं न्यथापि । तथा च :—

वीरचरिते-समाजपरिपाटीमुद्वुङ्खयताह—

तृतीयाङ्के जामदग्न्य ब्राह्मणधर्मं कियन्नपुष्पेनावबोधयति ब्रह्मर्षिबलिष्ठ-
मुलेन—

“अयि वत्स किमनया यावज्जीवनमापुषपिशाचिकया ? श्रोत्रियोऽसि
जामदग्न्यपूत भजस्व पन्थानम् आरण्यकश्चापि तत्प्रचिनु चित्तप्रसादनाश्चतस्रो
मंथ्यादिभावना । प्रसौदतु हि ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्ति । समापयतु
परशु च । तत्प्रसादजमृतम्भराभिधानमबहि साधनोपाधेयसर्वार्थसामर्थ्यमपविद्ध-
प्लवोपरागमूर्जस्वलमन्तर्ग्योस्तिषो दर्शनं प्रज्ञानमपि सम्भवति । तद्वि आचरितव्य
ब्राह्मणेन तरति येन मृत्युं पाप्मानम् ।”

तदानीन्तनवैदिकसमाजे चतुर्णाम्दर्शनानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, ब्रह्म-
चारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाख्यानामाश्रमाणाञ्च सप्रहेण परिज्ञानार्थं भवभूति-
कृतवीरचरितस्योत्तररामचरितस्य पर्यालोचनं पर्याप्तम् । उत्तरचरिते चतुर्थाङ्के
भाडायन-सौधातकिप्रभृतिविप्रवदूनां दैनिकचर्यामवलोक्य, द्वितीयेऽङ्के च क्षत्रिय-
बालानाञ्च वेपथूनाञ्च दम्भोचरीकृत्य तदानीन्तनवेपथूणां परिचयो जायते ।
वसिष्ठागमे यदा महाविद्यालमोकिविद्यालयेऽनध्यायो जातस्तदा भाडायन-
सौधातकिं सम्बोध्योक्तम् —

“अपूव कोऽपि बहुमानहेतुं गुरुषु सौधातके ।”

ब्राह्मणानभिलक्ष्य प्रतिपादयति —

आविर्भूतज्योतिषा ब्राह्मणानां ,

ये व्याहारा तेषु मा सशयोऽभत् ।

भद्रा ह्येषा वाचि लक्ष्मोर्निषिक्ता ,

नैते वाच विप्लुतार्थं वदन्ति ॥ [उत्तर० चतुर्थेऽङ्के]

एवमुत्तरचरितस्य चतुर्थाङ्के जनकेन लववेशवर्णनव्याजेन क्षत्रिया ते-
षांतिना लक्षणानि चित्रितानि —

शूद्राश्चाम्बितकङ्कूपत्रमभितस्तूणीदृश पृष्ठत ,

भस्मस्तोत्रपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वच रोरथीम् ।

मोर्ष्या मेलाभ्या निपन्त्रितमपरे वासश्च भाञ्जिज्जटक ,

पाणौ वरमुक्मदसूत्रवलय दण्ड पर पैप्पल ॥

भवभूतिना प्राचीनसमाजस्य यत्प्रवृत्तचित्रणं कृतं स्वरचनायां, तद्विना-
वर्णनमत्र नापेक्षते यद्यपि, तथापि तद्वचनामु तदानीन्तनसाम्रोपाचारव्यवहार-
प्रतिविम्बरूपावभासतु वर्णनमहंत्येव तस्यातुरीं सङ्गमयितुं बुद्धिपटलेषु दिदमात्र-

प्रदर्शनवशेन । यदा बहोः कालादनन्तरं, शूद्रमूर्ति हन्तुं, दम्बकारस्य रामनागनन्द-
लोचय तममामुखेन सीतामुद्दिष्याहः—

विलुल्लिखन्निपूर्वोपमानन्दशोकप्रभवमवबुज्जनो तृप्यन्तोत्तालदीर्घा ।

स्मरयन्ति हृदयेऽं स्नेहनिष्यन्दिनीं ते, धवलबहलमुग्धा दुग्धकुक्षेव दृष्टिः ॥ इति

तत्र 'स्नेहनिष्यन्दिनी दुग्धकुक्षेव दृष्टिः हृदयेऽं स्मरयन्ति ।' इति किष्कम्भ-
सूत्रार्थम् । नूनमेव भवभूतेरसाधारणकवित्वं किञ्चित् परिचाययति ।

यद्यप्यसौ कालिदासस्य नाट्यकलातुलान्तु नाधिरोहति तथापि कविरेव
मुप्रेष्टो लक्ष्यप्रतिष्ठश्चासीदित्यत्र न सन्देहः । स्यात् एवोक्तं हरिहरेण कविरेव :

जडानामपि चैतन्यं भवभूतेरमुद् गिरा ।

प्रावाज्यरोदोन् पार्वत्या हसनः स्म स्तनावपि ॥

भवभूतिकालिदासयोस्तुलना

कालिदामो भवभूतिश्चेत्युभावपि कवीश्वरो मंस्कृतसाहित्यस्य मूर्धामि-
षिवनी नाट्यकारौ । यदि कालिदासः शृङ्गाररममावर्तनीयः, भवभूतिरपि कृष्ण-
रमस्य परमाचार्यः । उभावपि स्व-स्वविषये निरुपमौ नात्र संशयलेशः । यद्यपि
महापुरुषयोस्तुलना नोद्भवति सत्त्वोचिनीम्, तथापि मरुतस्वभावमुत्तमोऽयं
विषयो यद् द्वयोर्मयः सन्तुलननाम । इति हेनोरेव बहूनिः समालोचकैस्तथा विहितं
स्वत्वदृष्टिर्विनुमुद्दिश्य । तदत्रापि किञ्चिद्विषयं तद्विषयम् । भवभूतिकालिदासयोः
नाट्यकलाकलापप्रपञ्चे महदन्तरं प्रतिनानि । कालिदामस्य रचनाया भूम्ना
ध्यञ्जनावृत्तिराधिता दृश्यते, भवभूतेऽपि पुनरभिधायित्वेव प्रापशो नृन्यति ।
शाकुन्तले दुष्यन्तः प्रथमदर्शन एव नितरा चमकृत उद्गूणानि 'अहो लक्षं नेत्र-
निर्वाणम्' । भवभूतिष्यु 'मालतीमायवे' मालतीमवलोक्य मायकः — 'अविरलमपि
दाम्ना पौण्डरेण नट', स्तपित इव च दुग्धलोतना निर्भरेण ।' इति स्वहृदयभाव-
मपि विशदय्याविष्करोति । यत्र कालिदासः सङ्केतमात्रं तन्त्रे तत्र भवभूतिः विशद-
वर्णनमाकलयति । कालिदामस्य भाषा सुमधुरा शैली प्रासादिकी, भवभूतेस्तु प्रौढा
शिञ्जित् कृत्रिमा, समानादम्बरशालिनी च । कालिदासस्य काव्यकलापे मानवीय-
हृदयस्य विविधरसरागरञ्जिता कापि आन्तरप्रातिभप्रभा प्रभासमाना विलसति,
भवभूतिरचनाया तु जीवनस्य आदर्शभूता काव्यसम्प्लुता वाप्यो मूर्तिमतीवाव-
भाति । यद्यपि, काव्यकलानाट्यपाठवं, भावावेदसंश्लेषः जनयोरप्यनयोः कवी-
श्वरयोरलौकिको भामिकश्च शरीरवृत्ति तथापि तारतम्यदृशा मृदयमाने त्ववर्णनं
भवति यद् भवभूतिः कालिदामस्य तुलान्तु सत्तु नैव संस्पृशति इति ध्रुवम् ।

११ श्रीहर्षवर्धनः

भारतीय नाटककलाकरेण रुद्राद् हर्षवर्धन (६०६-६४८) अतीव प्रसिद्ध । अस्य कृतित्वेन प्रख्यातानि त्रीणि नाटकानि, प्रियदर्शिका-रत्नावलि-नागानन्दाख्यानि । केचनान्न सञ्जरते यदिमानि नाटकानि नैव हर्षवर्धनविरचितानि । किन्तु तेन केनचिदन्यकविना प्रणीतानि इमानि स्वनाम्ना प्रख्यापितानि । भवेन्नामैतत् किन्तु कतिपयैरन्तरङ्गप्रमाणैः साधयितुं शक्यते, यदिमानि कृतिस्तत्केकस्मैव लेखनीलताप्रसूतानीति । यत् त्रयाणामप्येषा प्रस्तावनायानेकस्यैव रचयितुर्नामोल्लेख कृतोऽवगम्यते । प्रियदर्शिकाया नागानन्दे चोभयत्र द्वौ श्लोकी समानौ, नाटकत्रयेऽप्येतस्मिन् समानैव शैली स्माश्रिता । एभिर्हेतुभिरस्य प्रणेतृ-साम्यं सुतरां प्रतिपत्तुं पार्यते । परन्तु कः खलु स प्रणेतैति प्रश्नस्तावदिदं न निर्णय-माकाङ्क्षते । एतन्मतं यन्नपदरेण हर्षवर्धनेन पुष्कलं द्रव्यं प्रदाय कविभ्योऽस्य नाटकनयस्य रचना प्रसाधितेति न प्रज्ञापयन्वदतरति साधकप्रमाणाभावात् ।

यद्यपि मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे द्रविणप्रतिमपि काव्यप्रयोजनत्वेना-ङ्गीकृत्य 'श्रीहर्षदिर्घाविकादीनामिव धन'मित्युदाहृतम् । टीकाकारैश्चास्याशयोऽपि उक्तैर्विबन्तीमुपपादयन्नेव दर्शित । तथाऽपि तत्र चारु, यत् दामोदरगुप्तेन (क्रैस्त-८००) स्वकीयकुटुम्बीसमाख्ये सन्दर्भे मृपद्वारा रत्नावलीनाटिकायां प्रणयनस्यो-ल्लेख इति । एतदतिरिच्य हर्षवर्धन स्वयमेक श्रेष्ठ कविरासीदिति स्वयं वाजनेन स्वरचितहर्षचरिते हर्षं किल 'गोहर्षं' इति विह्वलेन विभूयित । तथा —

श्रीहर्ष इत्यवनिवर्तिषु पाथिवेषु
नाम्नैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।
गोहर्षं एष निजसमादि येन राजा,
संपूजितं वनवकोटिशतेन वाण ॥

विञ्च—

'अपि चात्थ्य प्रजायां शास्त्राणि कवित्वस्य धाव न पर्याप्तो विषयः ।'
[हर्षचरिते]

अत्र नाटकत्रयमप्येतन्नुपेन्द्रहर्षवर्धनविरचितमेवेति निदिधृतमायम् ।

एष विद्वपि रत्नेषु प्रियदर्शिकास्य अग्रमरचना, रत्नावली द्वितीया, नागानन्दस्य तृतीया रचना । सत्र प्रियदर्शिका रत्नावली चेति द्वे नाटके । यत्र

चन्द्रराजोदयनयोः प्राचीना लोकप्रिया च प्रणयगाथा सदप्रथिता । नागानन्दे च पुनः
जीमूनाद्वारा नागानां गहडात्परिरक्षणमेव कथावस्तुत्वेन प्रणिवद्धम् । नाटकमिदं
पञ्चभिरङ्गैर्निबद्धम् । बौद्धनिदान्तानां प्रभावञ्चैतन्प्रव्यवर्तनं ध्यक्नीकरोति ।
सुद्रप्राणिनां वृत्तेष्वपि राजकुमारस्य जीमूनावाहनस्य प्राणार्पणम् । अहिताग्रमस्य
कोऽपि तथाभूत आदर्शोज्जेन मनोरञ्जकतया पुरस्क्रियते । 'धरोपकाराय सतां विभू-
तय' इत्येवास्य ध्येयत्वेनोद्भाव्यते । जीमूतवाहनस्य भृत्यमुद्दिश्य तन्पिता सगद्गवं
विलपति :—

निराधारं धैर्यं कनिष्ठं शरणं यातु विनयः ?

क्षमः क्षान्तिं धोतुं क इह ? विरता दानपरता ।

हन्तं सख्यं सख्यं व्रजतु कृपया क्वाछ कथना ?

जगज्जानं शून्यं स्वयि तनय ! लोकांतरगते ॥

रत्नावली—चतुर्भिरङ्गरुद्धृतेयं नाटिका । अत्र प्रधानो रसः शृङ्गारः,
नायकश्च धीरोदात्तो ललितः । कथावस्तुत्वपि कौतूहलजनकम् । धनञ्जयेन स्वकीये
वशात्पके रत्नावल्या नैकानि पद्यानि उदाहरणत्वेनोद्धृतानि । तेनास्य रूपकस्य
मौष्ठवं प्रतिपादिनं भवति । यद्यप्यत्र प्रणयस्य कोऽपि विलासविलम्बितं चित्रणं
व्यधायि कविना तथापि भारतीयतन्मृत्तिमर्षादा क्वाप्युल्लिखिता न प्रतीता ।
वर्णनशैली खल्वतिमनोहारिणी । सूर्यः कमलिनो प्रत्याह :—

यानोऽस्मि पञ्चवदने ममयो मर्मय मुक्ता मयैव भवनी प्रनिबोधनीया ।

प्रत्यायनार्थमनीव सरोरहिण्याः सूर्योस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ [३६]

रत्नावल्याः सौन्दर्यरचनां विधाय वेधा स्वयमाश्चर्योदन्वति निमग्नः—

"वृक्षः पृथुतरावृता जिननिजाञ्जपप्रन्वियः

चतुर्भिरपि सायुषाध्वति मुग्धैः समं व्याहृतम् ।

दिरामि चन्त्रिणानि विस्मयवशाद् भ्रुवं वेधयो

विधाय ललनां जगन्प्रवललामभूतामिमाम् ॥ [२१४]

उद्यानलता व्याकुलप्राह चन्द्रराजः—

१ उद्दामोन्मत्तिका विषाण्डुररुचं प्रारव्यजुग्मा क्षणा-

दायामं द्रवतनोद्गमैरविरतरानन्वनीमान्मनः ।

अद्योद्यानलनामिमा समदना नारीषिवान्या भ्रुवाम्,

पश्यन् बोधविषाटलक्षुनिमुने देव्याः कल्पिष्याम्यहम् ॥

श्री मुरारिः

कविरय माहिष्मतीनगर्या कविप्रवरस्य वर्धमानस्यात्मज मौद्गल्यगोत्रो-
त्पन्न । विदुषो तन्तुमती वेधी चास्य जननी । कलचूरोवशोद्भवस्य कस्यचिद्वा-
जोऽय सभापण्डित इति तवीमानर्घराघवाख्यनाटकोपनतवर्णनेनानुमीयते । कवि-
राजेन मङ्गलकेन च ह्यस्त ११३५ तमाब्दसम्भवेन स्वकीये श्रीकण्ठचरितनाटके
मुरारे रामशेखरात्पूजवर्तित्वमुत्कीर्तितम् । राजशेखरस्य समय- ह्यस्तनवम-
शताब्दीदेशीय । अतोऽस्यापि समयो नवमशताब्द्या पूर्वाद्धात्पूर्वमेव सम्भवति ।

अनर्घराघवाख्य नाटकमस्य कृतित्वेन प्रसिद्ध सप्तभिरङ्गुनिधय ताडका-
वधादारभ्य रामराज्याभिषेकपर्यन्त समस्तघटनाचक्रालङ्कृतमतिरमणीय रूपकम् ।
अस्य विलक्षणरचनावास्तामबलोरूपेण 'मुरारेस्तृतीय पद्य' इत्युक्ति प्रचरति ।
यद्गुभिरालोककैश्च बहुधा मुरारे कापि निरस्तिशया प्रशस्तिर्यशलोकिता —

मुरारिपदचिन्ता धेतवा माघे मति कुव ।

मुरारिपदचिन्ता धेतदा माघे मति कुव ॥

मुरारिपदचिन्ताया भवभूतेस्तु का क्या ।

भवभूति परित्यज्य मुरारिमुररीकुव ॥

शाङ्गपरपद्धतिकारेण तु मुरारिर्भवभूतेरप्यपिवा प्रतिष्ठामुपलम्बित ।

भवभूतिमनादय निर्वाणमतिना मया ॥

मुरारिपदचिन्तायाभिदमाधीयते मन ॥

मुरारे कवित्वप्रौढिमा, प्रगाढपाण्डित्यञ्च भूरि भूरि प्रशस्यमहन्ति, अथ
॥ यदचन सन्देह । प्रौढवैय्याकरणेन भट्टोजीदोक्षितमहाभावेन सिद्धान्तकौमुद्या
नैरान्युदाहरणानि अनर्घराघवादुपगृहीतानि । तेनस्य पाण्डित्यप्रकर्षं सुतरां स्फुटो-
भवति । श्रीकविराजरत्नाकरेण स्वकीयहरविजये काव्येऽयमित्य स्मृत —

अङ्गुल्यनाटक इवोत्तमनायकस्य,

माश कविय्यंयित यस्य मुरारिरित्यम् ॥

इत्यनेन रत्नाकरादपि पूर्वंभवत्यमस्य सूचिन भवति । मुरारेर्गर्वोक्तयस्तु सुप्रसिद्धा ।

यात्मान परिचाययशसो कवयति —

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं, -
 जानीते नितरामसौ गुरुकुलविलष्टो मुरारिः कविः ।
 अघिलं द्रष्टुं एव धानरमटेः किन्त्वस्य गम्भीरता-
 मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति ' मन्याचलः ॥

यद्यपि भवभूतेर्नाटकानां कोटिं नाट्योक्तेः स्व नाटकरत्नम्, तथापि तस्य
 नाटकविषये कयापि भावमङ्गुल्यः कटाक्षमापादयन् स्वनाट्योत्कर्षोत्पाकर्षणं
 प्रदर्शयन्तौ निरूपयति :—

तस्मै धीराद्भुतारम्भगम्भीरोदात्तवस्तवे ।
 जगदानन्दकाव्याय सन्दर्भाय त्वरामहे ॥

वस्तुतः कवेरस्य नाट्योपवस्तुतत्त्वन्तु न तथा प्रकर्षं प्रकटयति यथाऽस्य
 प्रौढपाण्डित्यपाटवम् इति ।

कवीश्वरी मोरिका

इयं हि खलु स्त्री कवयित्री कदाऽभूत्, कतमञ्च जनपदं स्वजनुषा विभूष-
यामासेति नाद्यापि विदितं परन्तु मोरिकायाः पद्यानि सुभाषितप्रत्येषु बहुश उप-
लभ्यन्ते । अस्या रचना रमणीया रुचिरा प्रासादिकी चेति । तद्यथा :—

प्रियतमस्त्वमिमामनघाहंसि प्रियतमा च भवन्तमिहाहंसि ।
न हि विभाति निशारहितः शशी, न च विभाति निशापि विनेन्दुना ॥

लिखति न गणयति रेषा निर्भरवाप्याम्बुधीतगण्डतला ।
अवधिविवसावसानं भा भूदिति शङ्कितं खाला ॥

धामोत्पथ्यवसाय एव हृदये बध्नातु मामास्पदं,
वक्तुं प्राणसमा समक्षमघुणेनेत्यं कथं पाप्यते ।
उक्तं नाम तथाऽपि निर्भरगलद्वाप्य प्रियाया मुखं,
दृष्ट्वापि प्रवसन्महो घनलवप्राप्तिस्पृहा मावुशाम् ॥

मा गच्छ प्रमदाप्रिय प्रियशतैर्भूयस्त्वमुक्तो मया,
खाला प्राङ्गणमागतेन भवता प्राप्नोति निष्ठां पराम् ।
किञ्चाग्यकुचभारपीडनसह्यस्तप्रवृद्धैरपि-
मृदघटकञ्चुकजालकैरनुदिनं नि सुप्रमत्तमद्गूहम् ॥ इति

महाकविः भट्टनारायण

१—परिचयः । २—भट्टनारायणस्य समयः । ३—नाटकस्य सौष्ठवम् ।
४—अस्य शैली ।

परिचयः

नाटकचक्रे बहिरलुभट्टनारायणस्यतीव महनीयं पदमिति सर्वेवालङ्कारि-
कैरङ्गीकृतमवलोक्यते । अयं हृदित्वेन प्रयत्नं वेणीमंहाराख्यं नाटकं निरतिशय-
मनोरमं वीररमसम्भूतं ओजोगुणालङ्कृतञ्च । नाटकमिदं महाभारतीयमाख्यान-
मवलम्ब्य प्रवृत्तम् यद्भिरङ्गुनिबद्धम् । महाकविदण्डिमहाभागोत्लेपेन ज्ञायते
यत्नेन काव्यप्रपञ्चं विरचितं परमयुना केवलं वेणीमंहाराख्यमेव केवलमुपलभ्यते—

ध्यातुं पदत्रयेणापि यः शक्नो भुवनप्रपञ्चम् ।

तस्य काव्यत्रयध्याप्तौ चित्रं नारायणस्य किम् ? ॥ इति ।

भट्टनारायणस्य समयः

आलङ्कारिकेण शस्य ८०० तमाब्दसम्भवेन सम्भटेन, १००० तमाब्द-
सम्भवेन धनञ्जयेन, ८५० तमाब्दसम्भवेन आनन्दवर्धनेन, ८०० तमाब्दजानेन च
यामनेन स्वोपेण सन्दर्भेण वेणीमंहारस्य उदाहरणानि सङ्गृहीतानि । अतः
भट्टनारायणस्य समयः ७२५ तमाब्ददेशीय एव सम्भाव्यते । सम्भवति च यत्तत्
भवभूतिस्तमकालीन एव भवेद्गाम । सप्तशतकात्पूर्वमेव वङ्गाधिपतिना आदि-
शूराख्येन यत्तत्सम्पादनार्थमाहूतः पञ्चनिरन्तर्वाहिणः महत्तं कान्यकुब्जेन्यो वङ्गा-
नाजगाम । तत्रैव चान्तो यस्मिन् स्वीचक्रे ।

नाटकस्य सौष्ठवम्

नाटकमिदं संस्कृतसाहित्ये वीररसप्रधानेषु नाटकेषु प्रमुखं स्थानमधि-
करोति । रचनाप्रति नाटकस्यास्य नाट्यशास्त्रनियमानुगुण्येन सम्यग् । अतएव
यत्तत्प्रपञ्चे दशरथकेन्द्रं नैकानि पद्यानि उदाहरणत्वेन सङ्गृहीतानि । नाट्योप-
देशाख्ये संवादा अतीव प्रभावजनकाः सम्प्रदाः । तृतीयाङ्कस्य विविध बह्वेवशिष्ट-
परिचायकः । भीमस्य शौर्यं भीमणचन्द्र, कर्णस्याहङ्कारः, अश्वत्थाम्नो रोषः,
द्रुपदोद्यतस्य स्वाश्रयप्रच्छो विलामित्वञ्च कविना यत्तत्प्रपञ्चेन प्रपञ्चितम् । यद्यपि

नाटकमिव नाटकोपवस्तुनो दिव्यदर्पणमिवाभातितयापि क्वचित्त्वचित्तु अनौचित्य-
मपि पल्लवितम् । द्वितीयाङ्के सङ्गरावसरे दुर्योधनस्य भ्रामत्या सह प्रेमानुबन्धः
प्रबन्धदशा न खल्वौचित्योपावहति । अतएव भम्भटाचार्येण 'अकाण्डे प्रथम'मिति
दोषस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् । कदाचित् कविना दुर्योधनस्य नैतिकदौर्बल्यं सूच-
यितुमेवेदं कृतं भवेत् । धनूकाचार्येण 'दशरूपकावल्लोके' पञ्चसन्धिविषयक चतुः
षष्टिप्रभेदप्रदर्शनावसरेऽपि वेणीसंहारादुदाहरणानि सङ्कलितानि, एतेनेदं ध्वन्यते
यत्सर्वेऽप्यालङ्कारिका वेणीसंहारविषये बद्धादराः समभवन् ।

अस्य शैली

अस्य शैली तु गौडीयेति स्फुटमेव । 'ओज कान्तिमती गौडीये'ति
तल्लक्षणात् । स्यात् एवमेतं वेनाप्यभियुक्तेन :—

ओजःसंसूचकः शब्दैः युद्धोत्साहप्रकाशकैः ।

वेण्यामुज्जृम्भयन् गौडीं भट्टनारायणो बभौ ॥ इति

अस्य भाषा अतीव प्रौढा वीररससंभिन्ना च । तत्तथा :—

मम्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्,

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्पुरस्तः ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोः,

कुन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ [भीमोक्तिः]

पुनरपि :—

यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतम्,

यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं पुलस्त्येच्छता ।

तद्यत्तारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बरावर्यणैः,

त्रोषग्योतिरिव महत्कुलकुले यौषधिदरं जृम्भते ॥

यो यः शस्त्रं विभक्तिं स्वभुजगुहमदः पाण्डवीनां धमूनां,

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरपि क्वया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्त्वममासी चरति मयि रणे यच्च यच्च प्रतीपः,

प्रोषाग्यातस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तरस्यान्तर्जोऽहम् ॥

[इति अश्वरथामोक्तिः]

सञ्चर्द्भुजधमिनश्चण्डगदाभिघात-सञ्चूर्णितोदयुगलस्य सुयोधनस्य ।

सत्यानाथनटपनशोणितशोणपाणिदत्तसंनिध्यति कथास्तव देवि भीम ॥ इति

परा महाभारतमङ्गलं विजित्य कृष्णः आह युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकमुद-

घोषयन् शिन्ते भूपः प्रियं करोमि तदा अन्ते क्वचिः भरतनामपर्येष कियदुद्बोधेन
मनोहारि च वचनं प्रोवाच :—

अट्टपणमतिः कामं जीव्याञ्जनः पुरुषायुषम्,
भवतु भगवन् भक्तिर्द्वैतं विना पुरयोत्तमे ।
दयितनुवनो विद्वद्वन्युगुणेषु विशेषविद्,
मननं सुवृत्तौ भूयाद् भूपः प्रमाथिनमगदलः ॥

यद्येतादृशाः शुभकामना इवान्तिनानां राष्ट्रायकानां हृदयपटलेषु
विशिष्टादपि पदमाघातुमशक्यः प्रनवेयुर्नहि सन्तप्तस्याग्न्य संमारस्य सन्तापकलापः
विजयतामस्य एतावन्मन्त्रेणानि ।

कविराजः कृष्णमिश्रो यतिः

शान्तरसप्रधानस्य प्रबोधचन्द्रनाटकस्य रचयिता कृष्णमिश्राख्य प्रख्यात-
नाटककलाकुशलो महोपते कीर्तिवर्मण शासनकाले लब्धजन्मपरिग्रह आसीत् ।
कीर्तिवर्मण स्थितिकाल ईस्व ११०० मितेऽप्ये सम्भाव्यते । अतः कृष्णमिश्र-
स्यापि समय तत्सम्बत्सराभ्यां एव निर्धारयितुं शक्यते सोपपत्तिकम् ।

रूपकमिदं शान्तरसप्रधानमतीव भावपूर्णम् । अत्र कामक्रोधादिवृत्तीनां
स्फीतस्फालनमतिरोचिष्णुसरण्या चित्रितम् । आद्यनाटकाचार्येण तत्रभक्ता
भासनहाभागान् स्वकीये बालचरितरूपके सर्वप्रथमं काल्पनिकपात्राणामभिनयेन
तादृशरूपकगुम्फने प्रयासः कृतः । परमेतादृशप्रयासस्य पूर्णतया परिणत परि-
पाकं प्रबोधनात्मकनाटक एव सम्पन्नो दृश्यते । अस्मिन् रूपके हि कविता, विवेक-
बोह-ज्ञान-विद्या-बुद्धि-दम्भ-भ्रष्टा-भक्ति-आदिभावात्मकपात्राणां स्त्री-पुरुषरूपाणां
मभिनयनद्वारीकृत्याध्यात्मविद्यायां चास्तरं चित्रं चित्रितम् । वार्शनिकदृशा
रूपकमिदं निरतिशयं महत्त्वमाब्रवीति । अतएव एतद्रूपकोपनतानि पद्यानि सुतरां
हृद्यानि फलितानि प्रतिपन्नानि च सहृदयहृदयसंवेद्यानि । तद्यथा —

शान्तेऽमृतमहिम्नि निर्मलचिदानन्दे तरङ्गावलि-

निर्मुक्तामृतसागरान्मसि मनादमग्नोऽपि नाश्रमति ।

निःसारे मृगतृष्णिदार्णवजले शान्तोऽपि मूढः पिव-

त्याचामत्यवगाहतेऽभिरमते मज्जत्ययोन्यञ्जति ॥४-६॥

उप्यन्ते विषवल्लिबीजविषमा वल्लेशा प्रियाख्या नरै-

स्तेभ्य स्नेहमया भवन्ति न चिराद्व्याप्तिगर्भाङ्कुराः ।

येभ्योऽमो शतशः कुकूलहृतमुग्दाह दहन्त शनै-

देह दीप्तनिखा सहस्रनिलरा रोहन्ति शोक्द्रुमा ॥५-१६॥

अग्रे अस्य ससारबीजस्य समुन्मूलनाय भगवदाराधनमेव शरणीकरणीय-
मित्याह —

अमुष्य ससारसरोरबोधमूलस्य नोन्मूलविनाशनाय ।

विःश्वेदेवाराधनबीजज्ञातः तत्स्वावबोपादधरोऽभ्युपायः ॥

अस्यान्ये लब्धप्रचुरप्रचाराः इलोकाः सुभाषितत्वमधिगताः भूयसाप्रचरन्ति :

सङ्गं न केनचिदुपेत्य किमप्यपृच्छन्,
गच्छन्नतत्कितफलं विदिशं दिशं वा ।

शान्तेऽप्यपेत-भय-शोक-व्याय-मोहः,
स्वायंभुवो मुनिरहं भविताऽस्मि सद्यः ॥

मोहान्धकारमवधूय , विक्ल्पनिद्रा-
मुन्मथ्य कोऽप्यजति बोधतुषाररश्मिः ।

श्रद्धा-विदेह-मति-शान्ति-यमादिकेन,
विश्वात्मकः स्फुरति विल्णुरहं स एव ॥

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिबिनमखेदं शिनिरहा,
पयः स्थाने-स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।

मृदुस्पर्शा शम्या सुललितलतापल्लवमयी,
सहन्ते सन्तापं सदिह धनिनां द्वारि कृपणाः ॥

क्षमा कृते :—

श्रमो न वाचा शिरसो न शूलं न चिस्ततापो न तनोर्विमर्दः ।
न चापि हिंसादिरनर्थयोगः इत्याध्या परं शोषजयेऽहमेव ॥

अपि च :—

तं पापकारिणमकारणवाधितारं
स्वाध्याय-देवपितृयज्ञ-तप-श्रियाणाम् ।

क्रोधं स्फुलिङ्गमिव दृष्टिभिरद्वमन्तं
कात्यायनीव महिषं विनिपातयामि ॥

प्रायः मुहूर्तिनामये देवा यान्ति सहायताम् ।
अपग्न्यान् तु गच्छन्तं सोढरोऽपि विमुञ्चति ॥

शोषो कृते :—

अन्धोऽहरोमि भुवनं बधिरोऽहरोमि,
धीर सचेतनमचेनतां नयामि ।

कृत्यं न पश्यति नये न हितं शृणोति,
धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधति ॥

महतमग्निवक्त्रनादभाजां भवति भवः प्रभवात्मनागहेतुः ।
जलपरपदवीमवाप्य धूश्चो ज्वलनविनाशमनुप्रयाति नाशम् ॥

कविवरो दिङ्नागः

कविवरो दिङ्नागोऽयं वीरनाग, वीरनाग इति नामान्तरद्वयेनापि प्रसिद्धः । अनेन विरचितस्य कुन्दमालानाम्नो नाटकस्य सर्वप्रथमोल्लेखः रामचन्द्रगुणचन्द्रकृते नाट्यवर्णने समुपलभ्यते । भवभूते पूर्ववर्तिनि साहित्ये न क्वापि कुन्दमालाया उल्लेखो दृष्टिपथङ्गतः । अतः अस्या रचना भवभूते परवर्तिनी प्रतीयते । तस्मात् दिङ्नागस्य स्थितिकालः कंस्त १००० तमशतकाम्याशे सम्भाव्यते । यत् कंस्त-११०० शतकात्पूर्वतने साहित्ये क्वचिदपि तन्नामस्मरणं नावलोक्यते ।

दक्षिणभारते षड्भिरङ्गुरलङ्कृतायाः कुन्दमालायाः चत्वारि हस्तलिपि-प्रणिबद्धानि पुस्तकानि प्राप्तानि । ताम्याधारीकृत्य प्रथमः दक्षिणभारतीयग्रन्थ-मालाया १९२३ तममिते कंस्तान्वे नाटकमिदं प्रकाशितमभूत् । तस्यातिशय-लोकप्रियतामलपीयसा समयेनैव विविधभाषास्वनुवादा एव भूम्ता प्रत्यापयन्ति ।

अस्य नाटकस्य 'कुन्दमालेति' सनाय्याम् श्रीजन्तु वाल्मीकेराश्वमे गोमतीनद्या बहन्तीं कुन्दपुष्पमाला वीक्ष्य, तदभिज्ञानेन रामः सीतामनुस्मरती-त्येव घटना मन्यते कविः । अस्य कथानकमपि, भवभूतिकृतोत्तररामचरितमिव उत्तररत्नद्वाराभाषणादेव सङ्कलितं दृश्यते । तत्र तावत्सीतायाः परित्यागः, तदनु तदनुसन्धानम्, ततस्तन्मिलनञ्चेति । एतावतेदनुमातुं न दुष्करं यदस्य कदाश्च उत्तरचरितमेवानुसन्दधाति । यद्यपि भव्यामहे दिङ्नागोऽयं भवभूतेर्नाट्यकलां कलयापि न सत्पुङ्गविः उत्तरचरिते, चित्रितानि प्रणयचित्राणि, अङ्कुरिताश्च मानवमनोभावभङ्गश्च, न मनाग्रपि कुन्दमालाया दृष्टिपथमवतरन्ति, तथापि सर्वार्थवन्तघ्राटकः न निम्नाधेनोमाधन्यते । शैली अस्य मनोज्ञा भाषापरामर्शः दुरुहृत्वा-भावः, कुरुगरसौज्यस्य चरित्रचित्रणसमापन्नः । चरित्रकलां सीतामवलोक्य वन्द्या पशुपतिना विनम्राश्च ध्याकुलीभूता इत्यस्य चित्रणं चरस्य मर्मस्पृक् —

एते वदन्ति हरिणा हरितं विमुच्य

हस्ताश्च शोचन्निधुरा वदन्ति ।

मृतं त्यजन्ति शिलिनोऽपि विलोच्य देशं

तियंग्मता वरमयी, न परं मनुष्या ॥१-१८॥

एकत्र रामः सीतापरित्यागं संस्मृत्य विलपति सगद्गदम् :—

नोतस्तावन्मकरवसतौ वन्ध्यनां शैलसेतुः,

देवो वह्निर्न च विगणितः शुद्धिसाक्षे नियुक्तः ।

इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नेक्षिता मे

किं किं मोहादहमकरवं मयिर्लो तां निरस्य ॥

भवभूतेः प्रभावस्तु कुन्दमालाया स्पष्टमनुभूयते । भवभूतिवद् दिङ्नामोऽपि प्रकृतिपटलस्योन्वटत्वमुद्भूयामास :—

नादः पातालमूलात् प्रभवति तुमुलं पूरयन् व्योमरुध्रं,

पातविलप्टा इवन्ते दिशि दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति ।

घट्टानन्दाः समन्ताल्लयणजलययो मध्यमाना इवासन्,

सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनिधिसलिलैः स्वानि बेलावनानि ॥

अस्य समयः

राजशेखरो दिङ्नामविषये मौनमासुलम्ब्य । कुन्दमालामुद्दिश्य ऐवम्प्रा-
यम्येनोल्लेखः खलु भोजवेवेन (क्रिस्त १०१८-१०६० सम्भवेन) कृतः, ततो महा-
नाटके (क्रिस्ते-द्वादश-त्रयोदशशतकयोरन्तराललिखिते) । एवमेव साहित्यदर्पणे-
ऽप्यवलोक्यते । नस्मात्कुन्दमालायाः प्रणयनकालः प्रायशः दशमशतक एव संभा-
ष्यते ।

कविवरो विशाखदत्तः

१—मुद्राराक्षसम् । २—व खल्वत्र नायक । ३—विशाखदत्तस्य शैली ।
४—विशाखदत्तस्य समय । ५—चाणक्यस्य नीतिनृपुणी । ६—राक्षसो विष्णु-
गुप्त ।

मुद्राराक्षसम्

संस्कृतनाटककदम्बे सुप्रसिद्धस्य मुद्राराक्षसनामधेयस्य नाटकस्य प्रणेता
किल काव्यकलाकुशल कविवरो विशाखदत्तो नाम । विशाखदेवनाम्नाऽप्यसौ
प्रथितः । सुभाषितसन्दर्भाणां पर्यालोचनेनैतद्विज्ञायते यत्कविनानेन मुद्राराक्षस-
मतिरिच्य अन्यदपि नाटकद्वयं 'देवीचन्द्रगुप्तम्', 'राघवानन्दम्' इत्याख्यं विरचितम् ।
यदधुना मोपलभ्यते । एतन्मुद्राराक्षसनाम नाटकं समस्तसंस्कृतवाङ्मये साजात्य
नामग्नयते । नैदं यद्यपि नाट्यशास्त्रानुशासनं कात्स्न्येनानुपालयति तथाप्येतन्नि-
रूपं अतुलनीयञ्च सन्मधुरम् । अस्मिन् हि नाटके राजनीते कूरकौटिल्यं, कूटनीते-
श्च विकटकापटघपाटयम् अतिनृपुण्येन प्रदर्शितम् ।

अस्य कथावस्तुन केन्द्रबिन्दुत्वेन नन्दवशात्पोच्छेदनं, चन्द्रगुप्तस्य च
साम्राज्ये प्रतिष्ठापनमेव विभाष्यते । आचार्यचाणक्यस्येयमेव हाबिकी समीहा,
बलीपत्नी च मन कामनाऽऽसीद् यत् परमस्वामिभक्तो राजनीतिपुरन्धरो राक्षसो
नाम नन्दमुह्यामात्यं चन्द्रगुप्तस्य मुख्यसाचिव्यमङ्गीकुर्यात् । यावन्महामेधावी
सत्यनिष्ठोऽयममात्यराक्षसं चन्द्रगुप्तस्य प्रशासनधुरं न स्वीकरोति तावच्छत्रस्य
राज्यलक्ष्मीं मुस्तिरामा, आपातालबद्धमूला च नैव सम्पद्येत । अस्तिलमपि च चन्द्र-
साम्राज्यमेतत्संरक्षतप्रासादयत् क्षणेनैव भूमिस्तात् सम्भवेत् । तदेवमस्मिन् नाटकरत्ने,
उभयोरपि राजनीतिपुरन्धरयोरेतयोः खलु राक्षसचाणक्ययोः कूटकापटघघटन-
चयचद्वयमणस्य विचित्रचित्रणमतीव चातुर्येण चारुतया च प्रपञ्चितम् । कवि-
मूर्द्धन्येनामुना नाटकीयपात्राणां चित्रणं निरतिशयनृपुण्येन कृतम् । तदनयोर्द्वयो-
रपि मन्त्रिमुख्ययोरारचितं चरित्रचित्रणं पूर्णतया साफल्यमावहति । एषत कुटिल-
प्रगल्भं प्रौढो जगद्गुरुः विकटकूटकापटघघटनीयान् किल चाणक्यो निरतिशयाग्रह-
प्रहृष्टः । अपरत मुस्तिरामति, समुदार, सौजन्यसम्भूतः, राजनीतिनिपुणः श्रु-
तरोऽजिह्वाश्च राक्षसो विनयशीलः । एवमेव चन्द्रगुप्त-भल्लयक्षे-तु-भागुरायण-

सिद्धायं-विराधगुप्तप्रनूना पात्राणां चरित्रनिरूपणमप्यनोव पाटवेनोद्दिष्टम् ।
 मुद्राराक्षसे नाटकान्तरापेक्षया कापि नवीना एव सरणिरालम्बिता । सा चेयं यद्
 भासवादिदासादीनां रूपकेषु त्वङ्गुविनायन दृश्याभ्यामित्य न स्थिते किन्तु
 पात्राण्यनिलक्ष्य । प्रमुखपात्राणि उपक्रमादारम्यावसानपर्यन्तं रङ्गमञ्च एवोप-
 निष्ठन्ति, मुद्राराक्षसे न तथा । तत्र तु खल्वङ्गुविनायन दृश्यमपि कृतमालोचयने ।
 किञ्च मुद्राराक्षसे स्त्रीपात्राणां सर्वेषां अभावः । केवलं सप्तमाङ्के एकस्मिन्नेव
 स्थले श्रेष्ठिप्रवरस्य चन्दनदामस्य पत्नी वध्यस्याने इष्टिपयमुपयानि । अन्यत्र
 कुत्रापि स्त्रीपात्रस्य दर्शनं न भवति । स एव खल्वपरो विशोपोऽस्य दमस्तरेभ्यः ।
 शृङ्गाररसस्यापि नाटकेऽत्र नितरामभाव एव । केचन नाटकमेतत्केवलं वीररस-
 प्रधानमिति प्रतिपादयन्ति । परन्त्वनरेऽत्र विप्रतिपद्यन्ते । वस्तुनस्त्विदं नाटकं न
 रसप्रधानं प्रचुरं घटनाप्रधानमियेव कल्पो बहुमम्मनः ।

क. खल्वङ्गु नायक

अस्मिन्नाटके नायकश्चन्द्रगुप्तो वा चाणक्यो वा इति सविवादो विद्यते ।
 एवं चन्द्रगुप्त नायकः मन्त्रालये आचार्यचाणक्यम् । वस्तुनस्त्वे विचार्यमाणे तु
 चाणक्यस्यैव नायकत्वं यौक्तिकं तर्कसिद्धञ्च प्रतिभाति । मुद्राराक्षसमिति नाम्ना-
 ऽपि प्रोक्तं तत्त्वमेव सिद्धयति । मुद्रया गृहीतो राक्षसो यस्मिन् तन्मुद्राराक्षसनाम
 नाटकम् । एतन्मुद्रायां प्रयत्नस्तु चाणक्य एवेति तस्यैव नायकत्वमन्युपपन्नं भवति ।

विशाखदत्तस्य शैली

विविधविशाखदत्तस्य शैली निरतिशय प्रामादिकी, भाषा सुतरां मधुरा,
 प्राञ्जला च । समासप्रचुरा रचना न रोचनेऽर्हम्, न चायमुपन्यासः पद्यप्रयोग-
 बाह्यम् । गद्यवचोऽस्य नितरामोक्षस्वी, भावावेशश्चातितरां प्रनविष्णु,
 यत्र तत्र हास्यपुत्रमपि रचयामु कवे पाटवमास्थानि । सवादोऽपि स्वभावमिदं इव
 सम्यग् । तद्विद्वत्प्राप्तिं पुरस्मिन्ने विदुषा विनोदय —

‘न प्रयोजनमन्तरा चाणक्य स्वप्नेऽपि वेष्टते ।’, ‘अयमपरो गण्डस्योपरि
 स्फोटः ।’, ‘तन्मयाऽस्मिन् वस्तुनि न शयनेन स्पीयते ।’, ‘सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोर-
 जिनुमिच्छति ।’, ‘ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्माकमद्भुतोऽप्यसौ सवत् ।’, ‘कांक्षा
 पुनस्तृप्तानामग्निना महं विरोधः ।’, ‘चाणक्योऽपि त्रितृणानिवा तंस्तराजानन्द-
 दचन्द्रगुप्तस्य चेन पौढामुपविनोति ।’, ‘ननुपारैरवामौ हृदयेऽप्यसौ पुरिषोद्भूत
 दूरोदृष्टः ।’

१ विषय-भाषासु केवलं नाम मुकीर्तनमेव, न तु तद्दर्शनम् ।

एवमादि रचनास्य कस्य न चेतश्चमत्कारिणी ? श्लेषबन्धोऽपि बन्धुर
सर्वतः । स्थले स्थले वस्तुन्तर भङ्गचन्तरेणाप्यसौ निबध्नाति । प्रायशोऽसौ गद्य-
निगडित वस्तु स्थूणानिखननन्यायेन पुनर्द्वंद्वीकरणाद्यै पद्यप्रथितमपि समारचयति ।
विशाखदत्तस्य यथा गद्यप्रपञ्चे सस्फुरत्योज, तथैव पद्यप्रबन्धेऽपि प्रवहति कश्चना-
नवच्छिन्न प्रासादिकश्च गिरा प्रवाह । तद्यथा —

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभाम्,

सन्ध्यावणामिव कला शशलाञ्छनस्य ।

जम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्ती,

को हर्त्तुमिच्छति बलात् परिभूय वष्ट्रम् ॥

घाणव्यस्य नीतिर्नैपुण्यं निरूपयन्नाह —

मुहुर्दयोर्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना,

मुहु स्मूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशतः ।

मुहुनश्यदबीजा मुहुरपि यदुप्रापितकचे-

त्यहो चित्राफारा नियन्त्रिय नीतिर्नययिव ॥ ५-३ ॥

नाटकेऽस्मिन् कूटनीतिपण्डितस्य परमवतुरार्यचाणक्यस्य लोकोत्तरबुद्धि-
सम्प्रदर्शकानामतिगम्भीराणा राजनीतितत्त्वानामुपदेश एवैतदुद्देश्यरूपेण निर्धारिते ।
राजनीतिखण चाणक्य स्वबुद्धिर्बभूवेन राक्षो नन्ददेवस्य मुष्ट्यामात्यपदमलङ्-
कुर्वाण राक्षसमहोदय विजित्य, चन्द्रगुप्तनृपते साक्षिव्य ॥ ग्राहयितुमिच्छन्,
विकटकूटकापट्यपुटितकुटिलनीतिजालकञ्चाभित प्रसार्य राक्षसमुग निगडयितु
षोऽयमनितरसाधारण बुद्धिचमत्कार प्रदर्शितवान् ॥ क्व चक्षुधमन्त न विस्मा-
पयति ? अत्र नास्ति तद्देहबन्धोऽपि मद् घादुश कुटिलो क्रूरदर्शी प्रवञ्चनावञ्चुश्च
आचार्यचाणक्यो न सादृशो राक्षसः । भव्यामहे राक्षसोऽपि परमबिचक्षणो राजनीति-
खण्डघातोत् पर सादृशकुटिलनीतिपाटवाभावादेव क्षराकश्चतुरचाणक्यस्य जटिल-
जालमगले घन्यमम् इय विनिपतितस्तद्वशवदता गतः । तदेतदलिल वस्तु नाटके-
ऽत्र निरतिशयर्नपुण्येन वर्णनं महारविनेति निश्चप्रचम् ।

विशाखदत्तस्य समय

महारवि विशाखदत्तोऽयमारमान सूत्रधारमुलेन परिचाययति स्वयमेव
स्वकीयनाटके —

‘अथ सामन्तवटेश्वरवत्तपौत्राय महाराजपदमाङ्गुल्युत्तुनो बवे विशाल-
दत्तस्य हृनिर्मुञ्जरात्ता आम नाटक नाटयितव्यमिति ।’ एतद्व्यतिरिक्त परिध्या-

नृगन्तु नाट्यावधि सुलभमतः कुत्रत्योऽसौ, कस्मिन् काले च सञ्जात इतीदन्तपा-
वधारयितुं न मुशकम् । कस्मिन्दिवा नाटकान्तरे, पृथग्युग्मे नाट्यरदत्त इति पाठा-
न्तरदर्शनात् निश्चयोऽस्ति तत्रा ब्रह्म. संवत्. । तथापि कस्मिन्दिवा नाट्यरदत्तः —

‘म्लेच्छेष्टदृश्यमाना भुजयुगमयुना संश्रिता राजभूतः ।’

यद्येऽस्मिन् म्लेच्छपददर्शनात्, यवनानामाक्रमणमेवात्र म्लेच्छपदस्याभिप्रेतं स्वीकृत्य
क्रैस्तैकादशाद्वादशाशतकयोर्मध्य एवास्य समयो निर्धारितः । भारतीयः पुनरपरः —

‘समोद्भवभूतस्यश्चिरमवतु महीं पायिबद्धचन्द्रगुणः ।’

इत्यत्र चन्द्रगुप्तनामस्मरणात् नाटकमिदं चन्द्रगुप्तकालरचितं विभाव्यते ।
यद्येतत्तत्पात् तर्हि पञ्चमशताब्दीभवस्य विक्रमादित्येत्परनामवेदस्य यवनहूणा-
दिशासनस्य निखिलदेशव्याप्यं कच्छप्रशासनस्य विजयनक्षत्रप्रवर्तकस्य चन्द्र-
गुप्तस्य साम्राज्यकालेऽस्य नाटकस्य प्रणयनमभिनयनञ्च सम्भाव्यते । क्वचि-
न्नाटकेऽस्मिन् भरतवाक्ये चन्द्रगुप्तस्याने अवन्तिवर्मनि नामोल्लेखदर्शनात्,
यः पश्चिममगधाधिप आसीत्, तस्यैव सनायां राजकविरासीत् विद्यावदत्तोऽपि-
इति चेऽनुमीयते तर्हि विद्यावदत्तेनापि मगधदेशवास्तव्येनेव भवितव्यमिति । तस्य
च नृपतेः कालः क्रैस्तपञ्चमशतकसम्मिलतः । स एव कालः कवेरपि सम्भावनीयः ।

चिन्तक दशरूपकेऽपि [१।६८], [२।५५] मृदाराक्षसनाटकस्योल्लेखान्,
तत्पूर्वविरचितमेवंतनाटकं स्याद् इति सुलभानुमानम् । दशरूपकस्य च समयः
कालविज्ञः क्रैस्ते दशमे शतके विभाव्यते । अतस्तदूर्वमेव क्वचिन्नाटकस्यास्य
कालः कल्पनीयः । सतनेऽष्टमे नवमे वा शतके वेति अस्य कालनिर्णयो बोद्धव्यः ।

मृदाराक्षसनाटकमनीव विलक्षणं राजनीतिपूर्णम् । आचार्यकौटिल्यस्य,
महानन्त्रिराक्षसस्य च नीतिवानुप्यचारिणा, कौटिल्यकूटकापटपञ्च पविना मादृश-
पाटवेनोद्दिष्टान् न तदन्यत्र दृष्टिगोचरम् ।

नाटकमिदं धीररत्नप्रधानम् । शृङ्गारकहनादयो मात्रोपलालिताः ।
धीररत्न एव पूर्णपरिपाकं मनो विभाव्यते । स्त्रीपात्रं केवलं चन्दनदामपत्नी एवैवा
परासी, प्रतिभागा सहृदयमहिलाललामनूता । नृपतिश्चन्द्रगुप्तोऽत्र नायकः । प्रधान-
पात्रं तु कौटिल्यराक्षसी । यद्यपि केवलं चाणक्यस्यैव नायकत्वमभिनन्दन्ति, न
चन्द्रगुप्तस्य, आचार्यस्य मतिर्वैचित्र्यमेवात्र कारणत्वेनोत्रेयम् । मृदया गृहीतो
राक्षस इति तस्मान्स्मरणात्तदनुगुण्येन तत्सामर्थ्ये च चाणक्यस्यैव मनुष्यान् चाण-
क्यस्यैव नायकत्वं सम्भवति । तदत्र निश्चयं निर्णयं तु प्रेक्षायन् एव प्रमाणम् ।
तदस्य चाणक्यस्य प्रधानपात्रत्वे तु नास्त्येव सन्देहलवः ।

चाणक्यस्य नीतिनैपुणो

चाणक्योऽयं ब्राह्मणकुलललामभूतोऽनन्यसाधारणो मेधावी, राजनीति-
प्रवीण, धवलवोत्थंयूरीणश्च आसीत् । कूटनीतिममुकटमणिनाऽनेन नन्दवशविध्व-
सकेन स्वकीय नीतिनैपुण्य पूर्णतया प्रमाणीकृतम् । अपूर्वबुद्धिबलादेवासी गुर्वो
प्रतिज्ञा प्रतीर्णवान् । प्राह च स —

ये यता किमपि प्रघायं हृदये पूर्वं यता एव ते,
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेऽपि यमने काम प्रकाशोद्यमा ।
एका केवलमयंसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका,
नन्दोन्मूलनदृष्टवोर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा शम्भम ॥

[अङ्क १।२६]

॥ तेन देवाधीनत्व कर्मणामङ्गीकृतम् । किन्तु सेवा वीर्यप्रधानत्व प्रसाधि-
तम् ।

“ईदमविद्वान् प्रमाणयन्तीति तदाघोष ।” [मुद्रा २२९ पृष्ठे]

कूटनीतिमहाम्भोषी निमग्नोऽप्येव क्षणव्यान् सर्वदेव ‘पद्मपद्मिश्राम्भता’
प्रावर्तन् । महामात्योऽपि रुन् विशालसाम्राज्यस्य राजप्रासादान् विहाय आत्मीय-
पर्णकुटीमेव बहू मेने । अस्य महाभागस्य पर्णशालामुपवर्णयन् कविराह—

उपलशकलमेतद् भेदक गौमयाना,
षट्पुष्पहृतानां घर्हिषा स्तोम एव ।

शरणमपि समिद्धि शुष्यमाणाभिराभि-

विनमित्रपटलान्त दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ [अङ्क ३।१५]

अथत्र क्वचि चाणक्यस्य नीतिनैपुणो तत्तापत्तञ्च प्रशस्तिमङ्गण
उपलोक्यमाह गर्वगीरवगिरा—

आणक्यमनेनैव—

केनोत्तुङ्गनिस्तारलापविलो बद्ध पटान्त निली ?

पाशं केन सगमतेरयतिता सद्य समासादिता ?

केनानेकपञ्चनवास्तिसष्टं तिहोर्नपित पञ्चरे ?

नीम केन च नैवयजनवरो दोर्म्या प्रतीर्णोऽर्णव ?

पद्मिद आणक्यवानुरीतविव राक्षसत्वहपमपि प्रकटयति आणक्यज्ञा -

१ निर्वाह अणि ।

चाण्डालः—ननु नीतिनिपुणबुद्धिना आर्यमेव ।

चाणक्यः—नद ! मामेवम् । नन्दकुलद्वेषिणा दंष्ट्रेनेति ब्रूहि ।

(इति आत्मविनयं प्रदर्शयति ।)

*

*

*

राक्षसः—(विलोक्य स्वगणम्) अये ! अयं स दुरात्मा, अथवा अयं स महात्मा कौटिल्यः । यतः—

आकरः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः ।

गुणनं परितुष्यामो यस्य मत्स्मरिणो वयम् ॥

राक्षसो विष्णुगुप्तः

अपरः प्रधानपार्श्वं राक्षसो विष्णुगुप्तः । सोऽपि विप्रवशावर्तनः नन्दानां मुख्यो महाभात्यः । स्वामिभक्तिपरायणो नन्दसाम्राज्यधुरग्यरो नीतिनीतिपुरुन्दरः महामैघावी धर्मभौदन्वासीत् । विनष्टेषु नन्दकुलेषु अनीव विषण्णः विप्रश्च कुमुदपुरं जहौ, नन्दवंशपुनरुद्धार्यमेव । “अहो राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः” इति चाणक्यश्चापि आश्चर्यचकितान्तःकरणः प्रदर्शयति । “अमायं विज्ञापयति क्षिप्रान्भूति आर्यः परित्यक्तोचिनशरीरसंस्कारः” । किञ्च,

“अग्नीभक्तिः क्षीणेऽस्मिन् नन्दे स्वाभ्यर्थमुदहृत् ।

पुयिष्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे न्यितः ॥”

इत्याद्युक्तिभिः एवो राक्षसस्य स्वामिभक्तिपराकाष्ठा ब्रूययति ।

सोऽयं राक्षसो न केवलं नीतिशास्त्रे एव कुशलोऽपि तु शस्त्रास्त्रविद्यायामपि अद्वितीयः कृतविद्य आसीत् । यथाह कौटिल्यः—

गुरुभिः कल्पनाकलेशदीर्घज्ञागरहेनुभिः ।

चिरमायास्तिता सेना वृषल्श्च मतिश्च मे ॥ [अ० ७।८]

परित्यक्तिवशान्मित्रवत्सल्यपालनार्थमेव राक्षसस्य नन्दकुलधूमपेनोद्वेगाण्यस्य कूटकापटध्वजवदतया राजद्वन्द्वगुप्तस्य मन्त्रिपदस्वीकारः न तु स्वायंवंशादिनि राक्षसस्य गुणगणं भूयस्तरं प्रगुणयति । तथा च राक्षसश्चिन्तयति—

नन्दस्नेहकणाः स्पृशन्ति हृदयं भृत्योऽस्मि तद्विद्या,

ये मित्राः स्वयमेव पाणिपदमा द्येयान् एव दृमाः ।

शस्त्रं मित्रशरीररक्षणार्थं व्यापारणीयं मया

कार्याणां गनयो विधेरपि न यान्त्यान्वोचनानोचरम् ॥

किञ्च —

(जयनिकामपनोयोपसृत्य च) चाणक्य —

‘भो भो अमात्यराक्षस ! (विष्णुगुप्तोऽभिवादयते) ।

राक्षस—(स्वगतम्) अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेषणपदम् ।
(प्रकाशम्) भो भो विष्णुगुप्त ! न मा श्वपचस्पर्शद्वयित स्पष्टमर्हति ।

चाणक्य—नाय श्वपच । अयं खलु दृष्टपूर्वं सिद्धार्थकनामा राजपुरुष ।

अयमसौ द्वितीयोऽपि राजपुरुष । ताभ्यामेव सह सौहार्दमुत्पाद्य शरुटदातो-
ऽपि तवस्वी त तादृशमजानत्रेव कपटलेख मयं व लेखितः । इत्यादि

*

*

*

राजा—(राक्षसमुपसृत्य) आर्यं चन्द्रगुप्तोऽहमभिवादये ।

राक्षस—(विलोभ्य स्वगतम्) अये ! अयं चन्द्रगुप्तः । य एष

बाल एव लोकेन सम्भावितमहोदयः ।

क्रमेणाहङ्गवान् राक्षस यूयं दयपंभिद द्विप ॥

(प्रकाशम्) राजन् विजयस्व !

राजा—आर्य !

जगतं विन्नं जितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।

गुरौ पाद्गुण्यचिन्तायामार्यं धार्यं च जायति ॥

राक्षस—(स्वगतम्)

सर्वया स्थाने यशस्वी चाणक्यः ।

विमेतत्सर्वं मुपटितमार्यं राक्षसस्यापि वेदिष्टप्रभ्याहात्म्यञ्च न सूचयति ?
इति दिग् ।

महाकविः शूद्रकः

परिचयः

संस्कृतनाट्यसाहित्ये शूद्रको नाम महाकविः किमपि मानाहं पदमधिकरोति । मृच्छट्टिकाभिधेयं नाटकमस्यामरकृतित्वेन प्रथितं संस्कृतवाद्यमयस्य ललाममूर्तं रत्नम् । शूद्रकोऽयं कश्चन कविरासीद् राजा वेति एतन्नामेति अद्यापि उपोद्बलनाभावान्न पूर्णतया निश्चितम् । वामनाचार्येण (कंस ८०० सम्मयेन) स्वकीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ, मृच्छट्टिकास्य^१ पद्यप्रमुद्रस्य, शूद्रक एवोक्तनाटकस्य प्रणेतृत्वेन स्वीकृतः । पाश्चात्पविद्धरस्य कीयमहाशयस्य मतेन तु केनापि अज्ञातव्यक्तिविशेषेण भासकृतवाद्यदत्तग्राम नाटकमेव परिवर्त्य मृच्छट्टिकास्यैवं रातः शूद्रकस्य नाम्नैव प्रसिद्धिं नीत विभाष्यते । परन्वेतदप्यनुमितिबिभृम्भणमेव केवलम् ।

एतन्नाटकपर्यालोचनेन एतत् सुविदितं भवति यत्कविरोऽयं शूद्रकः लोकोद्बोधोन्मत्ताहित्यस्य मार्मिको विद्वान्, यज्ञयागादिकर्मरूपापानुष्ठाता चासीत् । चरमे वयसि च पुत्रं राजसिंहासने प्रतिष्ठाप्य, अश्वमेधयज्ञं महता समारम्भेण निर्वर्त्तयामास । यज्ञान्ते च तत्रैवाग्निं प्रविष्टः । तथा चोपश्लोकितम्—

‘लब्ध्वा चायुःशताब्दं दिनदशसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ।’ [मृ० १४]

अस्य वाक्यं प्रशस्तब्राह्मण्डमहाभागः —

शूद्रकेनासहृग्निन्वा स्वेच्छया लङ्गपारया ।

जगद् भूयोऽप्यवष्टब्ध वाचा स्वचरितायेया ॥ [दण्डी]

शूद्रकस्य समयः

प्रसिद्धालङ्कारिकेण श्रीवामनाचार्येण न केवलं शूद्रकप्रणीतप्रबन्धानामुल्लेखः कृत अपितु मृच्छट्टिकानाटकादुद्धरणमप्येकं धनप्रशस्तविषयकं प्रदत्तम्, ‘यत् हि नाम पुराणस्य अतिहासनं राज्यम्’ इति । इत्यमेव दण्डिमहानागेनार्थं मृच्छट्टिकाग्रन्थस्य ‘लिम्पनीव तमोऽङ्गानि’ इत्यादिपद्यस्य अलङ्कारनिरूपणमतिनैपुण्येन कृतम् । इत्यनेन शूद्रकस्य दण्डिबामनयोः प्राक्कालभवनं सुनरामनृपपन्नं भवति ।

१. मृच्छट्टिका [११, २६] । -

किञ्च मृच्छकटिकस्य भवभाष्ये [१।३३] बृहस्पतेर्मङ्गलविरोधित्वं प्रदर्शितम् । किन्तु प्रसिद्धज्योतिषाचार्येण वराहमिहिरमहाभागेन अनयोग्रहयोर्मैत्रोभाव प्रतिपादितः । बृहज्जातकोल्लेखेना[२।१५]वगतं भवति यत्तादृशी धारणा वराहमिहिरात्पूर्वतनाऽसौद् इति । अतः वराहमिहिरात्पूर्ववर्तित्वमेव शूद्रकस्य प्रतिपन्नं भवति । भासाच्च पुनः परवर्तित्वम् । यतो हि मृच्छकटिक-चारुदत्तयोस्तुलनायाः प्रतीयते यद् भासनाटकस्य कथानकमादायैव शूद्रकेण मृच्छकटिकनाटकं विरचितं तत्र रोचिष्णुतामापादयितुमिति भासात्पर्यमवत्त्वं तस्य सोपपत्तिकम् । इत्यं शूद्रकस्य समयं पञ्चमशतकगतं एव व्याम्योऽङ्गीकर्तुम् ।

शूद्रकस्य नाट्यकला

नाट्यकलादृशा नाटकमिदं सुतरां हृदयावर्जकम् । नायकोऽस्य नगर-श्रेष्ठी चारुदत्तः, नायिका च वसन्तसेना । चाराङ्गनाऽपि सती सा सती साध्वी स्त्री च यद्यपि भाभिनन्दनीया भारतीयसंस्कृतिमनुसृत्य तथाऽपि न निन्दनीया । हास्य-रसोऽपि नाटकेस्मिन् सुतरां परिफुल्लितः । शकारं खलु भूतिधरो हासः, मूर्खतया, शिक्षितताया, असम्बद्धप्रलापस्य च विग्रहवान्, द्विपादपुच्छश्च पशुः ।

मुख्यो रसोऽत्र 'भृङ्गारः', कण्ठरसश्चापि समोचीनतया परिपाकमिष्यति । हास्यरसोऽप्यत्र चारुतया प्रासादिकः । कथनोपकथनमपि हृदयग्राहि । वसन्तसेना-भवनिका-विट-मैत्रेयादिपात्राणि सवादुशोत्तमानि । रचनाऽस्सामान्या प्रीतिकरी च । हरिद्रुहस्य वणनं नूनं तथ्यता विभर्ति —

हारिद्रुपात्पुरुषस्य वान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,

मुस्तिग्धा त्रिमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।

सत्त्वं ह्रासमूर्षति शीलशक्तिं काम्तिं परिभ्रूयते,

पापं कर्म च द्युपैरैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥१।३६॥

पद्यवयवस्तु शूद्रकस्य हृदयावर्जकः । चन्द्रोदय वर्णयथाह —

उदयति हि क्षशाङ्गु कामिनीगण्डपाण्डु-

ग्रंहगणपरिवारो राजमार्गं प्रदीपः ।

तिमिरनिश्वरमध्ये रश्मयो यस्य गौरः,

श्रुतजल इव पङ्क्तौ क्षीरधारा पतन्ति ॥ [१।५७]

कविवरो अकालजलदः

अकालजलदो नाम कविरयमनोव प्रतिभाशाली आसीदिति सुभाषितग्रन्थेषु सङ्कलितस्तद्वचितस्तत्राग्ना चोट्टिङ्कितः पद्यैः समीचीनतया प्रतीयते । असी दक्षिणात्यमहाकविराजशेखरस्य च पितामह आसीदिति कविराजेन राजशेखरेण स्वकीयबालरामायण-प्रस्तावनायां समुत्कलितम् स्वपरिचयभारचयताः—

स मूर्त्या यत्रासीद् गुणगण इवाकालजलदः,
मुरानन्दः सोऽपि ध्वजपट्टपेयेन वचसा ।
न चान्ये गण्यन्ते सरलकविराजप्रनृतयो,
महानागस्तस्मिन्प्रयमजनि यायावरकुले ॥ इति ॥

अनेन त्वर्यते यदसी यायावरकुलावतंसो जन्मना च दक्षिणपयमेवालम्ब-
कारः । इत्यपि प्रतीयते यदस्य नामान्तरमन्यदेव किमप्यासीत्पुरा, यदधुना विस्मृती
निगमम् । अकालजलदेति नाम तु कस्मिंश्चित् तद् गुम्फिने पद्ये 'अकालजलद'
इति प्रयोगस्य चमत्कृतिमरवात् एतन्नाम्नवासी लोके प्रसिद्धि गतः । पद्यञ्च तन्नि-
ष्णाङ्कितम् :—

भेदः कोटरशायिभिर्मृतमिव क्षमान्तर्पणं कच्छपैः,
पाठीनैः पृथुपङ्कषीठलुठिनैर्वस्मिन् मुहुर्मूर्च्छितम् ।
तस्मिन् शुष्कतरस्यकालजलदेनागत्य तच्चेदितम्,
येनाकृष्टनिमग्नवन्द्यकरिणा यूयैः पयः पीयते ॥ इति ।

यद्यपि अनेन कोऽपि ग्रन्थो निबद्धो नवेन त्वष्टावधि न निश्चितम्, परं
यानि पद्यानि तत्राग्ना सुभाषितग्रन्थेषु समुद्भूतानि तानि स्फुटमस्य काव्यग्रन्थ-
प्रकर्षं सूचयन्ति । मुदचिरः पदविन्यासः, प्रौढा कल्पना, गम्भीरदक्ष भावावेशः
इति सर्वमेकपद एवास्य काव्यकलानर्पणो प्रत्यापयति । तदत्र तन्निर्दानमनुज्ञेन
किञ्चिदत्र प्रस्तूयते । कस्यचिद्वाजो यज्ञोरागिप्रतरमभिलक्ष्य प्राहः—

राजन् ! यतो हिममिषाच्छिदिरे यदासीत्,
भूमौ समन्विमूत तद्वलिमद्म यातम् ।
तत्राप्यमादिव सनोऽद्य मघो त्वदीयम्,
प्रोद्भिन्नमानु धरणेः कुसुमच्छन्नेन ॥

अपि च :—

मेघाडम्बरमम्बर यदि तदा निनंष्टशोभा वयं,
नित्यं तीक्ष्णतरेण तेन दिवसे तत्राप्यहो बाधिताः ।
स्वामी नः शशभुल्लयोदयहतो दुःखादतीवागता,
उद्याने नरदेव ! सेवनपराः गुणच्छलात्तारकाः ॥

पुनश्च :—

श्रीधराय तवानने भगवती वाणी नरोन्मत्यते,
तद्वृष्ट्वा कमला समागतवती लोलेति बद्धा गुणः ।
कीर्तिश्चन्द्रकरोन्द्रवन्तकुमुमक्षीरोदनीरोपमा,
आसादम्बुनिधिं बिलद्वयं भवतो नाद्यापि विधाम्यति

किञ्च—

दिग्दन्तावलमण्डली विदलति स्वर्णाद्रिस्तम्पते,
क्षोणी क्षुम्यति विन्यति प्रतिदिश सर्वेऽपि रस्ताकराः ।
लङ्कातङ्कुमुपैति शेषपिपति शङ्का परां गाहते,
वानाय त्वयि राजशेखरमणे ! "दपे" समुद्विभ्रति ॥

कविरसौ राजशेखरस्य पितामह इति प्रागभिहितम् । राजशेखरस्य च
समयः श्रीस्तनवमदशमशतकयोर्वा पूर्वार्द्धं एव क्वचिन्निर्धार्यते तदनुरोधेन अकाल-
जलदस्य समयेनाऽपि ततः पूर्वतनेन भवितव्यमिति पर्यवसितं भवति । अकाल-
जलदोऽयं महाराष्ट्रदेशे 'महाराष्ट्रचूडामणिः' इति विशेषणेन प्रसिद्धयति ।
यायावरा. क्षत्रियविशेषाः तद्वंश एवासी लब्धजन्मा । यायावरीयोऽयं वंशः कवीनां
प्रसवभूमित्वेन विभूतः, एष एव वंशः सुरानन्द-त्तरल-कविराजप्रभृतिभिः बहुभिः
कवीश्वरैः स्वजन्मभिर्विभूषितः ।

कविराजो राजशेखरः

परिचयः

राजशेखरोऽयं महाराष्ट्रदेशीयः । यायावरीयवंशावन्तः महाकवेरकाल-
जालदस्य पौत्रः विठ्ठलरस्य दईकस्य च पुत्रः परमविदुषी शैलवनो नाम्नी देशी चाप्य
जननी । काव्यकुम्भापिपतेमहेन्द्रपालस्य च सभापण्डितः । अस्य रचनात्वेन त्रीणि
रूपकाणि प्रसिद्धानि । कर्पूरमञ्जरी, बालरामायणम्, बालचरितभारतमिन्द्रा-
ख्यानि । राजशेखरः स्वयमारामनः परिचयमित्यं ददाति :—

बभूव वत्सोक्तवः पुरा कवि,
ततः प्रयेदे भुवि भनूंमण्डताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूनिरेक्षया
त वसन्ते सम्प्रति राजशेखरः ॥

राजशेखरस्य समयः

राजो महेन्द्रपालस्य समयः क्रिस्त ८९३ तः ९०७ पर्यन्तं विभाष्यते । क्रिस्त-
१००० देशीये विरचिते तिलकमञ्जरीसन्दर्भे राजशेखरस्य चर्चा समुपलभ्यते ।
अन्योऽस्य समयः क्रिस्तदशमशताब्द्याः प्रथमचरणे कल्पयितुं शक्यते । उक्तप्रणयत्रय-
ध्वनिरिक्तमस्यैकमन्यदपि हरबिलासाख्यं महासाध्यं, भुवनशेषः, काव्यमोमांसा
अस्य कृतिभ्योऽपि प्रसिद्धाः । अस्य काव्यप्रशंसायां सोमेन्द्रेशोबनम्—

‘शार्दूलश्रीर्दत्तैरेव प्रख्यातो न राजशेखरः ।
शिवरोव पुनर्वर्कः मौल्लैर्दत्तश्चशेखरः ॥’ इति ।

पनपालेनापि मुक्ताकण्ठेनास्य प्रशस्तिरुद्धृष्टा—

समाधिगुणशालिन्यः प्रसन्नपरिपश्यमाः ।
यायावरजदेवर्वाचो मनीनामिव क्षुत्तय ॥

अस्य माहिन्यधुरन्यरत्नं, कविचरणाप्रवीण्यं च सुविख्यातमासीत् ।
काव्यमोमांसाग्रामनेन महाकवि-कविराजयोर्भेदं प्रतिनिपादयितुमशक्यम्—

“योऽन्यतरप्रवर्ण्ये प्रवीणः न महाकविः । यस्मिन् न तत्र भाषाविशेषे, तेषु
प्रवर्ण्येषु तस्मिन् तस्मिन् रमे स्वनन्तः न कविराजः ।” [काव्यमोमांसाग्राम]

राजशेखरस्य काव्य निरतिशयदक्षिर मनोहारि च । शङ्करवर्मणाऽस्य
प्रशसायामुल्लिखितम्—

पातु श्रोत्ररसायन रचयितु वाचं सता सम्मता,
व्युत्पत्ति परमामवाप्तुमर्वाधि लब्धु रसलोतसं ।
भोक्तु स्वादुफलञ्च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कोतुकम्,
तद् भ्रात ! शृणु राजशेखरकवे सूक्तो मुधास्यन्दिनी ॥

तदस्य ता मुधास्यन्दिनी सूक्तोरपि रसिका कर्णपुटकाम्या किञ्चित्
प्रपिबन्तु माम् ।

केरलदेश वर्णयन्नाह —

वर्णं नागरखण्डमाद्रंभुभग ध्रुगोफलंलास्तथा,
वर्पूरस्य च तत्र कोऽपि चतुरस्ताम्बूलयोगक्रम ।
देश केरल एष केलिसवन वैवस्य शृङ्गारिण ,
तददृष्ट्वा कुरु कोमलाङ्गि सफले द्रायीयसी लोचने ॥

गङ्गायमुनयोरन्तरालघटित पाञ्चालदेश प्रपञ्चयन्नाह —

यत्रायौ न तथानुरज्यति कविर्गामोणगीर्मुष्फने,
शास्त्रीयासु च लौकिकीषु च यथा भव्यासु नव्योक्तिषु ।
पञ्चात्मास्तव पश्चिमेन त इमे वामा गिरा भाजना-
स्तददृष्टेरतिषीभवन्तु यिमुना त्रिलोतसा चान्तरा ॥

काव्यकुञ्जललनाना वैद्यभूषा प्रशसति —

यो मार्गं परिधानकर्मणि गिरा य सूक्तिमुद्राक्रमो,
भङ्गी या बवरोचयेषु रचन यद् भूषणालीषु च ।
दृष्टु मुन्दरि ! काव्यकुञ्जललनालोकैरिहान्यच्च यत्
शिदन्ते सकलामु दिक्षु तरसा तत्स्वीतुकानि स्थिय ॥

सम्जनानां बुद्धिवंश विवृणोति —

उदन्वच्छिन्ना भू स च पतिरपा योजनशतम्,
सदा पान्य पूया गगनपरिमाण कथयति ।
इति प्रायोभाषा स्फुरदवधिमुद्रामुल्लिता,
सतां प्रज्ञोन्मेय पुनरयमसोभो विजयते ॥

• दानिप्रशसाऽपि चमत्कारिणी :—

दातुर्वीरधिरस्य मूर्धनि तडिद् गाङ्गेयभृङ्गारिता,
वृक्षेभ्यः फलपुष्पदायिनि मधौ मत्तालिवृन्दस्तुतिः ।

भोतशानरि चृत्तिदातरि गिरौ पूजाक्षरं दचामरं,
सत्कारोऽयमचेनेष्वपि विधेः किं दातुं जानुः ॥

राजशेखरेण श्रीहानवंशीया अमरमुन्दरी नाम्नी क्षत्रिप्रबाला परिणीता ।
सा न केवलं सस्कृतभाषाया अपितु प्राकृतभाषाया अपि परमपण्डिता आसीत् ।
राजशेखरेण काव्यमीमांसायामस्याः पाकविषये नामग्रहणमुल्लेखो विहितः —

‘आग्रहपरिग्रहादपि पदसर्वपदसंज्ञसायस्तस्मात्पदानां परिवृत्तिर्बन्धुस्य पाक’
इति वामनीयाः “इयमशक्तिनं पुनः पाकः” इत्यवन्तिमुन्दरी । [काव्यमीमांसा]

राजशेखरः स्वयमपि बहुभाषाभिज्ञ आसीदिति तत्कृतवर्णनत एव व्यङ्ग्य-
भवति :—

गिरः अद्या दिव्या प्रकृतिमधुरा प्राकृतपुरा,
मुभयोऽप्यभ्रंशं सरसवचनं भूनवचनम् ।
विभिन्नाः पद्यानः किमपि कमनीयाश्च त इमे,
निबद्धा यस्तेषां स खलु निष्पिण्डेस्मिन् कविद्वया ॥

अनेन यद् प्रबन्धा निबद्धा इति ‘विद्धि नः यद् प्रबन्धा’ इति बालरामायण-
पद्येनावगम्यते । राजशेखरस्य पद्यानि नितरां हृद्यानि भवन्ति सहृदयहृदयसंवेद्यानि
च ।

यद्यपि केचिदाक्षरते यन्त्रेरलनूपनिरेवायं कविराजो राजशेखरः परन्तु
तद्विनिगमनाविरहात् श्रद्धार्हम् ।

राजशेखरकृतिषु ‘काव्यमीमांसे’त्यलङ्कारग्रन्थः, ‘हरविलासा’स्य महा-
काव्यम् । कर्पूरमञ्जरी-विद्वत्तालमञ्जिका-बालरामायण-बालभारत-प्रचण्डपाण्डव
इति नामयेषानि च चत्वारि नाटकानि । तत्र कर्पूरमञ्जरीतिनामकं चतुर्भिरङ्ग-
निबद्धं प्राकृतभाषाया प्राचीन नाटकमनोव प्रसिद्धम् । मंस्कृतसाहित्ये एकमेवेदं नाटकं
प्राकृतभाषायालङ्कृतं विलमति । अत्र हि राजप्रचण्डपालस्य कुन्तराजकुमार्याः
कर्पूरमञ्जरीश्च प्रगल्भाया गुम्फिता । यद्यपि कथावस्तु लघु, चरित्रचित्रणञ्चा-
दिनाः तथापि कनिषदंष्ट्रिबिन्दुभिर्नीटकमिदं महत्त्वमावहति । प्रथमस्तु नाटक-
मिदं प्राकृतभाषायालङ्कृतं नाटकान्तरविमर्शनात् । द्वितीयतः, प्रायः नाटकान्तरेषु

नान्द्यन्ते सूत्रपार प्रविशति, परमत्र नान्द्यन्ते स्थापक^१ प्रविशन् श्लोक पठति । तृतीय, अस्य प्रस्तावनयैव प्रतीयते यत्तस्मिन् काले स्त्रिय एव स्त्रीणामभिनय नाटयन्ति स्य । चतुर्थोऽयं विशेष यदत्र विध्वम्भकप्रवेदकयोर्वा कृते कुत्रापि स्थानमेव नास्ति । षष्ठमश्च विशेष प्रत्येकस्याङ्कस्थान्ते जवनिकातर इति प्रयोग सर्वप्रथम-मस्मिन्नेव नाटके उपक्रान्त । नाटकान्तरविसदृशमत्र च विशिष्टनृत्यकलाया प्रदर्शनमाह्लादकरम् सवृत्तम् । एवमेवास्य नाटकान्तराध्यतिरमणीयानि समन्वय-पद्धानि ।

इतरे नाट्यकारा

पूर्वनिर्दिष्टान् नाटककारान् बिहाय अन्येऽपि बहवो नाट्यकृतोऽभूवन् । तेषां विशदवर्णनमत्र कर्तुं ग्रन्थविस्तरमभ्या नालङ्कर्मणो वयम् अतः सक्षेप एव साधीयान्, इति तेषु प्रसिद्धानां नाममात्रोल्लेखेनैवाधुना सन्तुष्याम ।

कविप्रवर. क्षेमीश्वर

नैयधानन्द-चण्डकौशिकयो प्रणेता क्षेमीश्वर^२ राजशेखरस्य सम्-कालीन । अनमोदभयोरपि आश्रयप्रदाता कन्नोजाधिपो महीपाल एव । तत्र नैयधानन्दनामक नाटक सप्तभिरङ्कुरलङ्कृतम्, यत्र नलदमयन्त्यो प्रसिद्धा गायिका समुपगुम्फिता । चण्डकौशिके च सत्यबादिनो राज्ञो हरिचन्द्रस्य कयोपनिषदा । अस्य समय क्रैस्तनवमशतके विभाव्यते ।

कविराजो वत्सराज

कविराजो वत्सराजोऽयं कालञ्जरनरेशस्य मन्त्रिपदमलङ्चकार । अस्य रचना-रत्नेन प्रसिद्धानि किरातार्जुनोप-ध्यायोग कर्पूरखरित-हास्यबूडामणि-रुक्मिणीहरण-त्रिपुरदाह-समुद्रमन्थनामानि षड् रूपकाणि । कविवरभासमतिरिच्य न केनापि कविना इयन्ति विविधविषयविभूषितानि नाटकानि विरचितानि ।

वत्सराजस्य शंलो सरला, पदविन्यास प्रौढ प्रलम्बसमासरहितश्च । नाटकीयकला र्धं चमत्कारिणी परिपक्विभा च विलसति । अस्य समय क्रै० ११६३-१२०३ ।

कविवर. शक्तिभद्रः

‘आचार्यबूडामणि’नामकप्रथम नाटक कविवरशक्तिभद्रविरचित मद्राज-प्रान्ते ऋंस्ते १९२६ तमेऽब्दे मुद्रापित वर्तते । मालाधारजनपदे जनधृतिरिय

प्रचरति यत् शक्तिभद्रोऽयं श्रीशङ्कराचार्यस्य शिष्य आसीत् । अतः अस्य समयः नवमशताब्द्या आरम्भ एव निर्धार्यते ।

शक्तिभद्रस्य शैली अतीव सरसा मधुरा भावगर्भिता चास्ति । कुण्डने वने सुन्दरीवेदां शूषणत्वां विलोक्य लक्ष्मणः प्राह :—

क्ष्वेदं वनं वनचरैरपि दुर्विगाहं

क्ष्वेदं घटूः कुवलयच्छविचोरनेत्रा ।

हेमारविन्दमकरन्दरसोपयोगा

यः श्रद्धयुत जलधौ जलहंसकन्याम् ॥

जयसिंहसूरिः (कं० १२३०)—हृन्मीरमदमर्दनम् बीररसप्रधानं टपकम् ।

जयदीश्वरः (कं० १६००)—हास्यार्णवम् । हास्यरसप्रधानम् ।

रामभद्रदीक्षितः (कं० १७००)—ज्ञानकीपरिणयः ।

र० कुण्णमाचार्यः (कं० १८९२)—वासन्तिकस्वप्नम् ।

लक्ष्मणसूरिः (कं० १८९२)—दिस्लीसाभ्राज्यम् ।

मूलशङ्कराचार्यः—छत्रपतिसाभ्राज्यम्, प्रतापविजयम्, गङ्गोत्तितास्वयम्बरञ्चे-
त्याख्यम् नाटकत्रयम् इति । .

इति सप्तैतन्मैत्रवतन्त्रैः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीमदाचार्य-

द्विजैश्च नायकास्त्रिसिद्धान्तशिरोमणिभिर्विरचिते संसृ-

तसहित्यविमर्शाख्ये ग्रन्थे एकादशः परिच्छेदः ।

द्वादश परिच्छेद

- १—चम्पूसाहित्यम् । २—कयासाहित्यम् । ३—अलङ्कारशास्त्रम् ।
४—सङ्गीतशास्त्रम् । ५—धर्मशास्त्रम् । ६—अर्थशास्त्रम् । ७—कामशास्त्रम् ।
८—स्तोत्रसाहित्यम् । ९—उपसहार ।

चम्पूसाहित्यम्

- १—कविवरो त्रिविक्रमभट्ट । २—अन्ये चम्पूकाव्यकारा ।

गीर्वाणगिरा वर्णनप्रकरणे चम्पू-वाङ्मयस्य विस्मरणं तु जलबन्धाद्यमेव,
यतः सत्कृतवाङ्मये चम्पूसाहित्यमतीव प्रशस्तं परमलङ्करोति । गद्यपद्ययो
सम्मिश्रणेन चम्पूनिबध्यते । चम्पूकाव्ये हि गद्यपद्ययो ॥ एव सम्बन्धः, यः किल
सङ्गीते गीतिवाद्ययोर्नाम । आह च कविराजो भोज —

गद्यानुबन्धरसमिश्रित — पद्यसूक्तिः ।

हृद्यापि वाद्यकरुणा कलितेव गीति ॥ [रामायणचम्पू]

चम्पूलक्षणमुपनिबध्नात् दर्पणकारः प्राह —

‘गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।’ यद्यपि वासववत्ता कादम्बरी-
हर्षचरितादियु गद्यसन्दर्भेष्वपि पद्यजातमुपलभ्यते तथापि न तेषां चम्पू-प्रपञ्चे
गणना । गद्यबन्धस्यैव तत्र बाहुल्यात्प्राधान्याच्च । चम्पू-प्रबन्धे च पुनरुभयोरङ्ग-
पद्ययोः प्रापञ्च समानस्पर्शेणैव सन्निवेशात् तत्त्वं समम्पुपपन्नं भवति । चम्पूकाव्येषु
गद्यगुम्फितकथामेवानुप्राणयन्ति पद्यानि मनोरञ्जनार्थञ्च सन्निवेशयन्ति । अतएव
च तासां रामणीयवत्त्वं सहृदयलोकप्रियत्वञ्च सम्भवति । उक्तञ्च —

उदात्तनायकोपेता गुणवद्वृत्तमुक्तका ।

चम्पूश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदि ॥

तदेव चम्पूरचनाया मनोरञ्जकत्वं सुतरां प्रपञ्च्यतम् । परन्तु नेत्रे चम्पू-
काव्यप्रणालि प्राचीनतस्मिन्साहित्ये, नयनगोचरीभवति । दशमशताब्द्यां प्राक्
तु चम्पूकाव्यानां नामापि नानुस्यूयते स्म । सर्वतः प्राक् श्रुतं ६०० तमशतकभवेन
तत्रभवता दण्डिमहाभागेन स्वकीये काव्यादर्शे चम्पूलक्षणमुपन्यस्तम् । ततः पूर्वतन

एव स्याच्चम्पूप्रादुर्भाव इत्यनुमातुं न दुष्करम् । तदित्यं पर्यवसीयते यद् दशमशता-
ब्द्याः पूर्वतनः चम्पूसाहित्यस्योदयः न लब्धावसरः । यद्यपि बौद्धजातकग्रन्थेषु
गद्यपद्यप्रवर्णनानां सद्भावोऽवलोक्यते परन्तु न तेषु चम्पूलक्षणानि कात्स्न्येन
संघटन्ते ।

कविवरः त्रिविक्रमभट्टः

स एष चम्पूकाव्यस्य आद्यः प्रवर्तकस्तत्रमवान् त्रिविक्रमभट्टः । नलचम्पू-
नामा ग्रन्थोऽनेन सर्वप्रथमो विरचितः सप्तोच्छ्वासनिबद्धो नलदमयन्त्योः कथा-
संबलितः । केवलं नलदम्पत्योः स्वयंवरपर्यन्ता एव कथाऽत्र मुष्कता । तेन ग्रन्थस्या-
स्यापूर्णत्वमेव ध्वनिः भवति । [अत्र कवयितुः शब्दालङ्कारोद्भूते यथा ननुपुगी
प्रतिमानि न तयाऽलङ्कारे ।

त्रिविक्रमभट्टोऽयं कविवरस्य श्रीधरात्मजस्य देवादित्यस्य पुत्रः शाण्डिल्य-
वंशावन्तः । यद्यपि वात्स्यावस्थायां भन्दमतिः, तथाऽपि प्रौढावस्थायां सरस्वती-
प्रदत्तवरप्रसादात् सुव्युषवतीष प्रगल्भः श्लेषरचनाप्रधानश्च कविः सञ्जातः ।
तथा चासौ स्वयमेवोदाजहार :—“भङ्गश्लेषकथावर्ण्यं दुष्करं कुर्वन्त मया” इति ।

अस्य श्लेषकवित्वे च न कश्चन सन्देहावकाशः । कृतित्वेन चास्य ‘नलचम्पू’
‘महालमाचम्पू’ इति चम्पूद्वयमेव प्रसिद्धम् ।

नलचम्पूरियं दमयन्ती—कथेत्याख्ययापि प्रख्याता । सप्तभिच्छ्वासैरप-
निबद्धेयं नलदमयन्त्योः कथा तयोः स्वयम्बरवर्णनान्तमेवोपलभ्यते । एतद्विषये
प्रचरति दन्तकर्मका, यदेकदा पितरि बहिर्गते जनकस्यास्याश्रयदात्रा राजाऽसौ
राजसभायामाहूतः केनचित् शास्त्रार्थविधया बहिर्वेदात्सागतेन पण्डितप्रकाण्डेन
सह शास्त्रार्थं विधानुम् । तदाऽसौ निरक्षरतया निरतिशयलज्जामापन्नः कुलदेवता
सरस्वतीभाराधयितुं साभिनिवेशं परमया भक्त्या प्रवव्ने । प्रसन्नया च तया वाग्दे-
वतया दत्तवरो राजसभायां गत्वा तं पण्डितं पराजितवान् । यदश्चेत् पितुरागमन-
पर्यवसायो । अतस्तदागमनपर्यन्तमेवानेन सप्तोच्छ्वासाः प्रणिवद्धा, पितुरागमन-
समकालमेव वराऽवसितिः सञ्जाता । इति हेतोरेव ग्रन्थोऽयं सप्तोच्छ्वासान्मक
इति जनश्रुतिः । चम्पूकाव्यमिदमुद्दिष्टं पञ्चदशोऽंशं विलसन्ति । नूनं कवेरस्य
रचना सरसा शब्दालङ्कारसमलङ्कृता रमणीयार्या चमत्कारपूर्णा च । तद्यथा—

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविलक्षणाः ।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यंमुह्ये वाचो गृहे स्त्रियः ॥

अग्रगल्भाः पदग्यासे जननीरागहितवः ।
 सन्धेके बट्टलालापाः कवयो बालका इव ॥
 किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मता ।
 परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥
 ते वन्द्यास्ते महात्मानः तेषां लोके स्थिरं यशः ।
 येनैवद्वानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तितानि ॥
 रत्नान्धभूनि मकरालय भावमस्याः, —
 कल्लोलवेल्लितवृषत्पक्षप्रहारः ।
 किं कौस्तुभेन बिहितो भवतो न भाम
 याञ्जाप्रसारितकरो पुरुषोत्तमोऽपि ॥

मदालसाचम्पूश्चास्थापरा कृतिः । चम्पूरियं कुवल्याश्चरितनाम्नाप्याख्यायते । कथा चास्या मार्कण्डेयपुराणात् सङ्गृहिता । नायकश्चात्र कुवल्याश्चो नाम नायिका च पुनर्मदालसेति ।

अस्मिन् काव्ये पद्यवद् गद्यमप्यनवद्यं हृद्यञ्च सम्पन्नम् । तद्यथा—
 “यस्याञ्च दिव्यदेवकुलालङ्कृता स्वर्गा इव मार्गा, सततमपासुवसना सागरा इव
 नागरा, समस्तवारणानि वनानीव भवनानि, सुरसेनान्विता स्वर्गभूपा इव कूपा,
 अधिकन्धरोद्देशमुद्भासन्तो हरा इव विहाराः ।” इति ।

गद्यरचनाधुरन्धरेण सुबन्धुना केवलमभङ्गश्लेषबन्ध एवानुगृहीतः । किन्तु
 त्रिविक्रमेण सभङ्गश्लेषोऽप्युपलालितः । यद्यपि सभङ्गश्लेषानुबन्धने काव्यबन्धे
 प्रायशः काठिन्यमुज्जृम्भते “वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषा विशेषतः” इति ।
 तथापि भट्टत्रिविक्रमकाव्यबन्धे काठिन्यं न तादृग्विधं पदमाबध्नाति । इत्येवास्य
 कवेर्विशिष्टम् ।

भवन्ति काल्पुने मासि वृक्षशाखा विपल्लवा ।

जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥ इति ॥

भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे नलचम्पूकाव्यस्य पद्योपलम्भेनावगम्यते
 ऋस्त १००० तमाब्दात्पूर्वतन एवास्य समय- इति । एकमेव राष्ट्रकूटराजस्तृतीये-
 ऋस्त ९१५ तमाब्दघटितेन दुषल्लेखेनाप्यस्य नलचम्पूकाव्यस्य प्रणेतृत्वेन
 त्रिविक्रमभट्ट एवानुगृहीतः । अतोऽपि अस्य कालः ऋस्तदशमशताब्द्या प्रथम-
 षरणघटित एवोद्भाव्यत इति ।

१ विपल्लवा इत्यत्र विगत पल्लवाः, विपत्-+लवा इति श्लेषः ।

अन्ये चम्पूकाव्यकारा

त्रिविक्रममदृव्यतिरिक्ता अन्येऽपि बहवोऽनुताश्चम्पूप्रग्यकृतो विलसन्ति ।

मोमदेवसूरि—तत्र दशमशताब्दीसम्भवस्य सोमदेवसूरिकवे यशस्ति
लक्ष्म्यप्रग्य लोचविप्रनो जैनसिद्धान्तसवलित् यशोधरनृपनेश्चरितचित्रणामक ।

भोजराज—एकादशशताब्द्यां सम्भवस्यास्य कृतित्वेन प्रसिद्धा 'चम्पू-
रामायण'स्य काव्य सुप्रसिद्धम् ।

जीनगोस्थामी—योडशशताब्दीसञ्जातस्यास्य 'गोपालचम्पू'स्य काव्य-
मनिमधुरपदविन्याससवलितम् ।

कविकर्णपुर—योडशशतमशतकसम्भवस्यास्य 'मानन्दबृन्दावन'चम्पूकाव्य
भगवत् श्रीहरणस्य ललितलोलावर्णनालङ्कृतमतिरमणीयम् ।

शेषकृष्ण—१६ शतककथञ्ज मनोऽस्य कृतित्वेनातिप्रसिद्ध 'पारिजात-
हरणचम्पू'नामक काव्यमतिरोचिष्णु । स एष कौमुदीकारस्य वीक्षितस्य गुरु-
रासीत् ।

नीलकण्ठदीक्षित—श्रृंस्त १६३७ तमाब्दे जातेनानेन 'नीलकण्ठ'-
निषेय काव्य, भगवत् शङ्करस्य कथाजातसम्भूतमनितं पुण्येन प्रणीतम् ।

वेङ्कटाधरि—श्रृंस्त १६४० तमाब्दलक्ष्यजन्मन कृतित्वेन प्रख्याता
'विश्वगुणादश'चम्पू । अत्र हि भारतीयप्रसिद्धतीर्थानां नगराणाञ्च वर्णनमति-
कवित्वपाटवेनोद्दिष्टम् ।

मोड्टल—परिरेय कायस्थकुलोत्पन्न कोङ्कणप्रदेशस्य राको मुम्मणि-
राजस्य श्रृंस्त १०६० तमनवस्य आश्रित आसीत् । अनेन 'अवन्तिमुन्दरीकथा'चम्पू-
नामक काव्य लालित्यमाधुर्यादिगुणगणे सुषुम्भितम्, तच्चातीव प्रख्यातम् । अस्य
रचनासु हर्षचरितस्य छटा यत्र तत्र प्रतिबिम्बिता इवाबलोक्यन्ते ।

इदानीमेव तञ्जोरसंस्कृतग्रन्थागारे, राधा तिरुमालम्बया प्रणीता 'वरदा-
म्बिका-परिणयचम्पू' पाण्डुलिपिपट्टा समुपलब्धा । सेय रचना श्रृंस्त १५२९-
१५४० तमाब्दयोरन्तराल एव सम्पन्नेति धोरमाकल्पन्ति कालविदः ।

इत्य चम्पूकृतो बहव कवयोऽनूवन् येषां ग्रन्थरत्नानां वर्णन कर्तुं न
पारयामो वयमत्र स्थानाऽन्नावन् । तेषु मुख्यतमाना सङ्कलन केनाऽपि कविना
निम्नाङ्कितं पद्यं प्रणिबद्ध समुत्सति—

त्रिविक्रमश्च सोमश्च हरिचन्द्र^१स्तथैव च ।
 भोजश्च सोड्डलश्चैव राज्ञो त्रिहमलङ्घनम् ।
 कर्णपूरकविर्जोव - गोस्वामी च तथाष्टमः ॥
 नारायणस्तथा चासन् वेङ्कटाध्वरिसूरयः ।
 शङ्करोऽपि च प्रख्याताः धम्पूकाश्चविद्यापकाः ॥ इति ।

१. हरिचन्द्रोऽयं श्रीमन्नवमशतकमश्रयः । नच नैतदिदमनया निदिचनं
 मदेव 'परमार्थमुदया'न्यत्रैतमहाकाव्यस्य रचयिता हरिचन्द्र उत वा वशिष्ठदत्तः ?
 अनेन 'त्रीचन्द्ररचम्पू' विरचिता । अस्याः वधावस्तु मणभद्रकविविरचितोत्तर-
 पुराणीयवचामाधाय प्रविबद्धा । वंशी च वाचननिराजवैष्णवेव बहुसोऽनुहति ।

कथा-साहित्यम्

१—बृहत्कथाकारो गुणाढ्यः । २—पञ्चनन्त्रम् । ३—विष्णुशर्मा
कुत्रत्य कश्चास्य समयः । ४—हिमोपदेशः । ५—बृहत्कथामञ्जरी । ६—कथा-
सरित्सागरः । ७—वेतालपञ्चविंशतिः ।

सस्कृतसाहित्ये कथासाहित्यमपि अनितरसाधारणं स्थानमधिकरोति ।
कथामुल्लेखेनातिमनोरञ्जकतया विविधसदुपदेशप्रदानमेवास्य प्रमुखं प्रयोजनम् ।

बृहत्कथाकारो गुणाढ्यः

तदिदं कथासाहित्यं द्वेधा विभज्यते—उपदेशात्मकमनोरञ्जनात्मकभेदात् ।
उपदेशप्रदकथाप्रसङ्गं यद्युपक्षिमुल्लेखोपकम्यते । मनोरञ्जककथाकलापस्तु पुन-
मानवजीवनस्य प्रकल्पितगाथामुल्लेखं किमपि मनोरञ्जकं चित्रणं पुरस्करोति ।
सस्कृतवाङ्मये तदेतदुभयमपि साहित्यमतीव विशदं वर्तते । मनोरञ्जकसाहित्य-
प्रसारे, लोकविश्रुतस्य प्राचीनतमस्य बृहत्कथास्य सन्वर्धनस्य स्थानमतीव गौरव-
शालि । महाराजहालाभिधस्य नृपते राजकविनाद्भुतसाहित्यसम्पदाद्वयेन तत्रभवता
गुणाढ्येन महाकविना बृहत्कथेयं सर्वप्रायम्येन प्रणिबद्धा । इयं हि खलु 'बृहत्कथा'
सौष्ठवेन इतरानखिलमपि कथासन्दर्भान्तिशेते । अत्र हि नृपशिरोमणेरुदयन-
स्यात्मजस्य नरबाहूदत्तस्य, स्वमित्रगोमुखसाहाय्येन भवनमञ्जूषा परिणीय
विद्याधराणामाधिपत्याधिगमसाफल्यप्राप्तिकयोपगुम्फिता । एतद्बृहत्कथान्तर्गता
कथा समाश्रित्यैव भासु-श्रीहर्ष-भट्टनारायणप्रभृतयो महाकवयोऽपि स्वस्वकथा-
सन्दर्भान् जगन्त्युः ।

सैषा बृहत्कथाकीर्तितति भारतीयसागरसीमानमुल्लङ्घ्य । प्रायशः सर्व-
रेव कविभिः प्रमुक्तकण्ठेनास्या प्रशसनमारचितम् ।

भूतमायामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् । [वाव्यादर्श]
धनुषेव गुणाढ्येन निशेधो रञ्जितो जनः । [नलचम्पू]

आर्पास्तुतशक्त्यामपि —

अतिदीर्घजीविदोपात् व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त ।

कर्णोच्येत गुणाढ्यः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥

एवमेव महाकविवाणेनाऽपि मुक्तकच्छतोऽस्याः प्रशंसा कृता :—

समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कया ॥

तेय बृहत्कया मूलतः पंशाचीभाषया निबद्धा । पंशाचीभाषेयं प्राकृत-
भाषास्वल्पतमा भाषा । यस्याः परिचयः प्राकृतव्याकरणग्रन्थेषु प्रस्फुटं प्रकटी-
भवति । सा च मूलबृहत्कयाऽधुना नोपलभ्यत इति कस्य सवेतसो न विपादजनकम् ?
अधुना तु केवलं बृहत्कयायाः प्रयः संस्कृतानुवादाः समुपलभ्यन्ते । प्रथमस्ताव-
न्नेपालराज्यनिवासिना अष्टमनवमशतकयोरन्तरालसम्भवेन कविवरबुद्धस्वामिना
विरचितः बृहत्कथाश्लोकसंग्रहाख्यो विशवसन्दर्भः ।

द्वितीयः, क्षेमेन्द्रविरचितबृहत्कथामञ्जरीसमाख्यः ७५०० पञ्चसप्तति-
सहस्रमितैः श्लोकैः समग्रितः सुविश्रुतो ग्रन्थः । तृतीयश्च पुनः 'कथासरित्सागरः'
कविवरसोमदेवविरचितः । त इमे सर्वेऽपि सन्दर्भा बृहत्कया गुणाद्विषयबृहत्कथामुप-
जीष्यैव कवीन्द्रैः प्रवर्तिष्यत स्वतन्त्रानुवादरूपेण मूलकथाशमव्यभिचरन्तः । तथा
हि प्राह सोमदेवः कथासरित्सागरे :—

ययामूल सर्ववत्सल मनोप्यतिक्रमः ।

ग्रन्थविस्तारसक्षेपमात्रं भाषा च भिद्यते ॥

ओचित्यान्वयरक्षा च यथाशक्ति विधीयते ।

कथारसाविद्यतेन काव्याशस्य योजना ॥

बंदगध्यस्यातिलोभाय मम नैवायमुद्यमः ।

किन्तु नानाकथाजालस्मृतिसाङ्ख्यंसिद्धये ॥

गुणाद्वयस्य काव्यकलासौष्ठवं सर्वेरेष विशेषज्ञैर्ज्ञेयमानं विलसति ।
कविराजो जगद्गुरुः स्वकीयवासवदत्ता-टीकोपक्रमे समुल्लिखति :—

तेन किल (गुणाद्वयेन) भगवतो भवानोपतेः मुख्यकथाम् उपधृत्य बृहत्कथा
निबद्धेति । बृहत्कथेयं, गद्यबद्धा पद्यबद्धा वेत्यत्र मतानि भिद्यन्ते । काश्मीरकेषु
इय पद्यरत्मकेति प्रसिद्धिः दण्डिविरचितकाव्यादर्शावलोकनेभावबुध्यते यदिय पद्य-
रत्मिका । मन्थामहेऽन्यकथासन्दर्भवत् बृहत्कथापि गद्यपद्योभयोरत्मिका सम्भवेत् ।

गुणाद्वयस्य कालः ॥ एव यः शालिवाहनस्य । शालिवाहनस्य समयस्य
चैस्तावत्सप्तति (७८) चत्तरात्रिण्येव प्रतिभाति । स एवास्यापि समयः इति काल-
विद आक्षते । यद्यप्येषा कथातेजवनसरजिरतिप्राचीना । वैदिकसाहित्ये, वेदेषु
ब्राह्मणेषु भारण्येषु उपनिषत्षु चाऽपि दृष्टपूर्वा, तथापि बृहत्कथासन्दर्भस्य

कथाश्राव्यान्वादेव अस्या एतत्परिणामप्रयत्नोपज्ञता गुणादयमेव सशिल्प्यति, इत्यत्र न सन्देहायसर । एवमन्येऽपि हरिर्वरितचिन्तामणिप्रभृतय कथासन्दर्भा व्यराजन्त पुरा । परन्तु सम्प्रति ते सर्वद्वेषस्य करालकालस्य दुरभिमग्नहृदोदरदर्पा क्वचिन्निलोना इति नूनं विप्रीदति हृदयम् ।

बृहत्कथामतिरिच्य, निविवरशिवदासविरचितो 'वेतालपञ्चविंशतिका'-स्योद्भूतकथासंग्रहो ग्रन्थः । अत्र हि पञ्चविंशतिकथा सङ्गृहीता । एवमेव 'मिहासन्नार्द्राशिका', 'द्वार्द्राशुतलिका' चेति नाम्ना प्रसिद्धोग्रन्थौ नायाग्रन्थः । इति संक्षेपः ।

पञ्चतन्त्रम्

अस्मिन् कथासाहित्ये यदत्यन्तप्रख्यातं लोकप्रियञ्च तत् पञ्चतन्त्रं नाम निरतिशयदेवोपमानं सन्दर्भरत्नम् ।

अस्य तुलना त्वस्मिन् विद्वत्साहित्ये नाद्यापि विभक्तिं कश्चिन्नाम्यो ग्रन्थः । चात्वारिशब्दाभासु अस्यानुवादं नूनं प्रख्यापयति स्वत्वस्य अनितरताधारणलोकप्रियत्वमद्वितीयत्वञ्च । सन्दर्भोऽस्मिन् सुमनोज्ञकथाकुसुमस्तवकानामन्तराज्जरा च कथातत्त्वतपोपकाशामनकथमधरत्नानां सन्निवेश एव स्वर्णं सौरभाषानमादधानं लोकताधारणस्य हृदयङ्गमत्वे हेतुत्वेनोत्तमः ।

सर्वप्रथममन्यानुवादं पहलबीभाषायां खुसरो नौशेरवानाम्ना महीपेन क्रैस्ते ५७० मितेऽग्रे प्रवर्तितम् । तदनु सौरभाषायां 'कलिलग दमनग' नाम्ना, ततश्च अरबीभाषायां ग्रन्थोपमनूहितो गम्यते । अनेन ईश्वरदेवदत्तपुनमीयने ग्रन्थपुरा पञ्चतन्त्रमिदं करटकदमनवनाम्नैव प्रथितं भवेत् । यतः करटकदमनकामिषानयो द्वयोः शृगालयोः कथानकमेवास्व सन्दर्भस्य शृङ्गारभूतत्वेन विलसति ।

पञ्चतन्त्रस्य रचयिता विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रनिष्णातं विशेषेण नीतिशास्त्रपारङ्गुलं कौटलीयार्थशास्त्रस्य चात्तायनादिकामशास्त्रस्य च तलावगाहो विद्वान् ।

एतदनुभूयते यद् दक्षिणापथे महिलारोप्यनाम्ना राजधान्या कश्चनामर-जोत्तिनाया नृसिंहा स्वर्णजुगारुण् देवक्या राजनोत्तौ च स्वस्तीयतां समयेन निपुणान् विधातुमेव परमविद्वान् विष्णुशर्मणं न्यनुदत्त । सोऽपि कथामुक्तेन पञ्चतन्त्रात्मवेनानेन सन्दर्भेण सुनिपुणमध्याप्य तान् नीतिपारङ्गतान् चकार । आसत्तादं च परा प्रतिष्ठां राजकुले यथा च पञ्चतन्त्रकथारम्भभूत्वेनावबध्यते —

मनवे वाचस्पत्ये शुक्राय पराशराय समुदाय ।

चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु मयशास्त्रकर्त्तव्य ॥

सकलायंशास्त्रसार जगति समालोक्य विष्णुशर्मदम् ।

अत्र पञ्चाभरेतञ्चकार मुमनोहर शास्त्रम् ॥

एतेन किल विष्णुशर्मज्ञानव्यपारेकत्वप्रतिपादयता मतमपि निराकृतो
वेदितव्यः ।

पञ्चतन्त्रस्य भाषा निरतिशयप्राञ्जला वाक्यविन्यास सरल सरसश्च ।
कथामुखेन सर्वमपि लोकव्यवहार सदाचारपद्धति नीतिपाटवञ्चातीव हृदयग्राहिण्या
वरण्या समुपदिदेश । कथानुद्वेषाणि तत्तत्त्वसरोपकाराणि सुवचिराणि पद्यान्यवचित्य
लोकशास्त्रसारञ्च निस्सारं सागर चषक इव दधानोऽज्ञौ विप्रकुलभूषण कस्य वा
विदुषश्चेतो न चमत्करोति ।

स्वामिना सेवका स्नेहेन रक्षणीया इत्याचिरव्याप्तुं ग्राह्यं —

शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिता ।

केशा अपि विरज्यन्ते नि स्नेहा किम सेवका ॥

वस्तुतः पञ्चतन्त्रे सर्वेऽपि ते ते लोकव्यवहृतिज्ञता विषया मुकुमारधिया
बालानामपि सौकर्येणावबोधनाय कथामुखेन सन्निवेशिता । कथापात्रत्वेन प्राय
पशुपक्षिण एवोपात्ताः । तेऽपि मनुष्यवाक्ता वदन्ति व्यवहृरन्ति च परस्पर मनुष्य-
वदेव । प्रीति-हर्ष-सन्धि-विग्रह-यान-साम-दान-दण्ड-भेदादींश्चानुतिष्ठन्ति तथैव ।
मन्यामहे पञ्चतन्त्राप्येतारो न कदापि धूर्तपाटञ्चराणां प्रबञ्चकानां कपट-
पाशे निपतिष्यन्ति इति प्रप्यवत्तम् ।

तत्रपञ्चकापरनामधेय पञ्चतन्त्रमिव मित्रभेद-मित्रलाभ-सन्धि-विग्रह-
लक्ष्यप्रणाश-अपरीक्षितकारकेति पञ्चभिः प्रकरणैरुपनिबद्धं निखिलेतरकथासम्बन्धि-
नतिशेते इत्यत्र न विदुषां र्वमत्यम् ।

विष्णुशर्मा कुत्रत्य कश्चास्य समय

विष्णुशर्माऽपि कुत्रत्यः कतमञ्च जनपदमलञ्चकार जनुया, कदा खेम-
मम्भुत प्रपन्थ न्यमान्तीर्षिति नन्दन्त्या निश्चेतुं शक्यते । तथापि गवेषणया
प्राप्तव्यमिदुष्यं हर्षलभ्याभागेन पञ्चतन्त्रस्य रचना, कश्मोरेण श्रैष्ठपूर्वं
द्वितीयशतके सम्पन्नेति निर्धारितम् यतः पहलवीभाषायामस्यानुवादः श्रैष्ठ ५७०
मिताशतापूर्वमेव सम्भाव्यते । ततः कतिपयवर्षपूर्वमेवास्य रचना सम्भवेदित्यनु-
मातुं मत्तल्लुप्यम् । परन्तु श्रीपद्महोदयस्य मतमतो भिद्यते । स श्रैष्ठ २०० शत-
कतः पूर्वतनोऽस्य निर्माणकाल इति व्ययस्थापयति । वस्तुतो विषयोऽयं भूयोऽपि

प्रेषणामपेक्षते । यदि भासकालिदासयो समयं त्वं पूर्वप्रथमा श्रुतादौ निश्चोयते
तर्हि विष्णुशर्मणोऽपि समयं त्वं तद्वितीयशततन्वीति निर्णये न कोऽपि प्रत्यूहः ।
एव एव पञ्चतन्त्र^१ निर्माणकालः ।

हितोपदेशः

नीतिकथासन्दर्भेषु पञ्चतन्त्रादवकालभवो हितोपदेशो नामातिशय-
प्रियो ग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं श्रीमन्नारायणपण्डितेन प्रणीतः । नारायणपण्डितोऽयं
बङ्गाधिपतेर्महाराजघषलचन्द्रसेनस्य लघ्वप्रतिष्ठ राजपण्डित आसीत् । हितो-
पदेशरचनाकालं कस्तवतुर्दशशतकान्तर एव क्वचिन्निर्घापिते कालविद्भिः । अस्य
रचना च भयसा पञ्चतन्त्रमाभित्येव सम्पन्ना । तथा प्रस्तावनायाम्—
'पञ्चतन्त्रात्तथाऽन्यस्माद् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते ।' ग्रन्थोऽयं त्रिचत्वारिंश-
त्ख्याभित्पमिषद् । तत्र पञ्चविंशतिकथास्तु प्रथमं पञ्चतन्त्रावेव संस्कृताः ।
ग्रन्थरत्नमिदं मित्रलाभ-सुहृद्भवे-विग्रह-सन्धिभेदाश्चतुर्भिः प्रकरणैरलङ्कृत-
गद्यबहुलञ्च । पञ्चतन्त्रापेक्षयाऽत्र पद्यानां बाहुल्यम् । भाषाशैली चापि पञ्च-
तन्त्राधामेयं शैलीमनुहरति ।

हितोपदेशस्य पाण्डुलिपिः कस्त १३७३ तरेऽब्दे हस्तङ्कता । अतो नैवंत-
दनुमातुं दुःशक्यं यदस्य रचना चतुर्दशशताब्द्यां पूर्वमेव सम्पद्यत ।

अस्मिन् हि हितोपदेशे काश्चन कथा शुकसप्तत्या सङ्गृहीता, काश्चन
चेतालपञ्चविंशतिकाः । नीतिप्रधाना कथास्तु कामदकोप नीतिशास्त्रमाभित्य
प्रवृत्ता । हितोपदेशस्योद्देश्यं प्रणेना स्वयमेवोदभावयति —

श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाठ्यः संस्कृतोक्तिषु ।

वाचा सर्वत्र वंचिष्य नीतिविद्यां ददाति च ॥

यावत्स्वर्णाचलोऽयं दवदहनसमी यस्य यावत्फुलिङ्गः ।

तावन्नारायणेन प्रचरतु रचितं सप्रहोऽयं कथानाम् ॥

हितोपदेशस्य लेखनपद्धतिरतीव सरला बालैरपि सुखेन बोद्धुं शक्या ।
तथाहि 'विडाली-श्वेनेयो'

१ कालक्रमेण पञ्चतन्त्रस्यानुवादा बहवा जाताः । अरबीभाषायामस्य
पद्यानुवाद सहस्रविन नवदशनाम्ना विदुषा कृतः । पुरस्काररूपेण च स्वणमुद्राया
सहस्रमवाप्तः तेन । तदनु किं शतक्रमेणास्य सवत्र प्रसूतवरा कीर्तिमाश्रित्यास्य
लेटिन-ग्रीक-जर्मन-फ्रेंच-स्पेनिश-ङ्गलादिभाषास्वपि सत्त्वस्यानुवादा सम्पद्यन्त ।

"अस्ति, कास्मिन्चज्जीर्णतरस्वन्धकोटरे कोऽपि भवान् शीर्णतस्तरो जरा-
विगलितनयनो हिंस्र पक्षी प्रतिवसतिस्म । अथ तत्रस्या वायसास्तज्जीवनाय स्व-
सगृहीताप्रातस्मं विञ्चिद्बुद्धु । सोऽपि च तेषु पक्षिषु भक्ष्यान्वेपणार्थमुपक्रान्तेषु
तेषां शावकाग्रभिरक्षयतिष्ठत् । अथैकस्मिन् दिने दीर्घकर्णं नाम बिडाली वायस-
शावकान् भक्षयितुं तत्र प्राप्ता । ता विलोक्य स उच्चैरातंरव चक्रु । अथ श्येन-
स्त भ्रुवाऽपृच्छत् 'कस्तव' भो इति । बिडाल्याहमिति दीर्घकर्णया प्रत्युक्ते, "दूरेऽपसर
नोचेत्वा घातयामि" इति । भा मयम् । नाह सप्प्रति मासाशिनी । सर्वे
वनचरा मयि स्निह्यन्ति । तदिह वासार्यं मामनुज्ञा दातुमर्हति भवान् । यतो
हि भवान् बभूवूढो जानवांश्च । तस्मान्मामनल्पं शिषयितुं शक्यति इति ।
एवमभिष्टुत स बृद्धश्येन तस्यास्तत्रावस्थानमनुभवे बिडाली च सर्वानपि तान्
काकशावकानेकैकशो भक्षयाञ्चकार ।" इति कीदृशी मनोहारिणी लेखसरणि ।

बृहत्कथामञ्जरी

इयं किल बृहत्कथामञ्जरी, गुणाद्यमकृतबृहत्कथाया सक्षेप क्षेमेन्द्रकविना
विरचित, ७५०० पद्यैर्मुष्कित । अस्या रचना संस्ते १०६३ मितेऽब्दे सम्भाव्यते ।
मञ्जरीयमष्टादशाध्यायैरलङ्कृता । तत्र कथापीठाख्ये प्रथमेऽध्याये गुणाद्यमकृत-
बृहत्कथाया आधिर्भावकया प्रपञ्चिता । द्वितीये तृतीये च उदयनस्य चरितं
चित्रितम् । चतुर्थे च नरवाहनस्य जीवनकथामुपन्यस्य, तबबशिष्टे तस्य भवन-
मञ्जुकाक्ष्याया नायिकाया सम्बन्धानुबन्धि विद्याधराणामाधिपत्यावाप्तिविवरण
प्रतिबिम्बितम् । कथाया शैली च क्षेमेन्द्ररचिता रामायणमञ्जरीं भारतमञ्जरी-
ञ्चानुसरति । पदविन्यासप्रौढिमा, भावावेशविशेषश्च कवे सुतरा सहृदय-
सवेद्यतया निरतिशयप्राज्ञास्त्यमवगाहते । क्षेमेन्द्रस्य रचनाचासुरी कस्य वा मनस्वितो
मनोमोह नातनुते । गाथासाहित्यनिर्माणे न तलु कोऽपि यद्यपद्योरनुवच्य ।
एविरत्र यदुच्छ्रया यत्नेन पद्येन वा उभाभ्यां वा रचयितुं स्वतन्त्र इत्यवसेयम् ।

वस्तुतः इमे कथातन्दर्भा आपाततो वातकथारूपा एव प्रतीयन्ते ।
परन्तु अन्तः प्रविश्य सुखमदुःखा निरोध्यमाणा अमो सत्तारस्य निगूढतमानि
रहस्यानि जटिलतमानि धन्विन्यानि तत्त्वानि सरलीकृतुं सौकर्येण प्रभविष्णयो
रोचिष्णवश्च इत्यत्र को नाम वैमत्यं भजेत । इमा गाथा मुपठिता बूटनीतिज्ञाना-
मपि चक्षूषि विस्फारयन्ति, वितरन्ति च समकालमेव संस्कृतभाषापाठकम्,
विदल्पन्ति व्यामोहाचकारम्, समुन्मीलयन्ति प्रज्ञानमयानि, विषासयन्ति तलु
मयहारवृद्धिवसिद्वाम्, वितरन्ति च वैचक्षण्यं बलदायकं इति ।

तदेव गाथासाहित्यमेतत्सारस्य निरतिशयमुपबरोति ।

सङ्गीतशास्त्रम्

१—नामान्यपरिचयः । २—सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम् । ३—सङ्गीत-
गोष्टीक्रम । ४—सङ्गीतनद्वयम् । ५—गतिवाक्यकार आञ्जयदेव ।

मामान्यपरिचयः

संस्कृतमाहित्ये सङ्गीतशास्त्रं किमपि अनितरसाधारणं महतीयं परमम-
ङ्कुरोति । अहंति च तद्रमिकानां मन्त्रिशोपमवधानम् । सङ्गीतमभिलिखितवो महान्
प्राञ्चः सङ्गीताचार्या आहुः—

‘गीतं वाद्यं नतंनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।’

गीतं-वाद्य-नतंनञ्चेति त्रयमपि सम्भूय सङ्गीतस्येति परिभा-
स्य नतंनं वाद्यानुगामि, वाद्यञ्च पुनर्गीतानुगामि भवति । परं प्राञ्चान्तु तत्र
गीतस्यैवाचार्यैरङ्गीकृतम् । तद्यथा—

मृत्यं वाद्यानुगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवृत्ति च ।

अतो गीतं प्रधानत्वादादावुपवर्ग्यते ॥ इति ॥

[सङ्गीतशास्त्राकरे १।२४]

तदिदं सङ्गीतं स्वरमूलम् । स्वराश्च ते षड्जादयः सप्त । उक्तञ्च
पाणिनीयशिक्षायाम्—

उदात्तो निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधंवनौ ।

स्वरिनप्रभवा ह्येते षड्ज-मध्यम-पञ्चमाः ॥ इति ॥

त एवामौ सप्त स्वरा सङ्गीतनञ्जे षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-
धंवन-निषादाश्चेति सप्तया मणीयन्ते । ते च स्वरास्तावद् ध्वन्यामश एवेति न
वचनव्यपेक्षन्ते । ध्वनि—निषाद-निषद-ध्वानि-रव इत्यनर्थान्तरम् । स्वरा-
श्चामौ पुनर्मन्द्र-मध्यम-नारभेदेन आरोह-उरोहात्मकोच्चावचना नत-ग्यानभेदेना-
भ्रूगुह्यन्ति । तत्र मन्द्रा उरमि समुत्पद्यन्ते, मध्यमा मन्त्र कष्टादात्रिभेदनि,
ताराश्च स्वरा गिरसः समुत्पद्यन्ति । एतेषां स्वराणां ध्वनिमात्राण्यं पशुरजि-
गनेषु भद्रबाध्य सङ्गीतनत्प्रसिद्धिर्हृदयान्तरितम्—

षड्ज मयूरो वदति भावो रम्भन्ति चयंनम् ।

अजाविज्ञेषु गान्धार श्रौञ्चो वदति मध्यमम् ॥

पुष्पसाधारणे काले कोकिलो वदति पञ्चमम् ।

अश्वस्तु घंवत वक्ति निपाद वक्ति कुञ्जर ॥

[नारदीयशिक्षायाम्]

तच्च सङ्गीत रागमय भवति । तेषामेव रागास्तावच्चतुष्टयाधिका शत-
द्वयसद्वल्याका भवन्ति । उक्तञ्च शाङ्गदेवेन सङ्गीतरत्नाकरे —

‘रागाणाञ्च शतद्वयं चतुष्टयधधिकं ब्रूते शाङ्गो श्रीवरणाग्रणी’ इति ।
रञ्जकत्वाखल्विमे रागा उच्यन्ते—रञ्जयन्तीमानि मभासीति । रागाश्चते
सामयिका भवन्ति, समयानुसारेण गीयमाना एव रञ्जका भवन्ति । तथा चोक्त
प्राप्तम् —

‘यथाकाले समारब्धं गानं भवति रञ्जकम् ।’ इति ।

प्रथमप्रहरमारभ्याष्टमप्रहरपर्यन्तं प्रतिप्रहरं गीयमाना द्विशतादभ्यधिका
रागा अद्यापि लब्धप्रचारा समुल्लसन्ति ।

कालमनुकूल्य संगीतानां रागाणां ते ते रसा अप्युद्भवन्ति । यथा दिनस्य
प्रथमे प्रहरे गीयमानो राग शान्तरसमुद्भावयति, द्वितीये करुणरस, तृतीये वीर-
रौद्री, चतुर्थे च पुनः शृङ्गारम् । इत्यमेव रात्रावपि बोद्धव्यम् । रात्रौ प्रथमे प्रहरे
शृङ्गार, द्वितीये वीररस, तृतीये च करुणरसमनुगृह्णन्ति रागा । तेषु रतेषु च
किल शान्तस्समाह्लावको वीर समुत्तेजक, शृङ्गार प्रेमभावोद्भावको भवति ।

परन्तेषु सद्व्यावहृत्येषु रागेषु प्रमुखा रागास्तु खलु षडेव, यद्विश-
सद्वल्याकाश्च रागिण्यो भवन्ति । त एव भूयो माधुर्याधिकरणार्थं मिथो विविध-
रागाणां सम्मिश्रणेनासह्यता जायन्ते । विशुद्धा रागा सन्तोऽपि प्रशंसार्हा यथा-
स्वर यथाकालं सङ्गीयमाना । तथा माधुर्यं पुष्पति यथा खलु मिथिता रागा ।
यद्यपि माधुर्यं ते प्रकटयन्ति निस्सन्देहं किन्तु तन्माधुर्यं मिथितरागाणां तु तुला न
स्पृशति, इत्यत्र तु न सन्देहावसरः । मिथितेषु रागेषु च कालप्रतिबन्धस्तथा
नाद्रियते, यथा विशुद्धेषु । विशुद्धेषु रागेषु माधुर्यसमुत्पादनार्थं, संगीतविद्याधि-
जिगामुभिर्यद्यपि मुमुक्षुः प्रयत्यते, सम्यक्तया च समम्यस्यते सातत्येन । तेषु मन्द्र-
मध्यम-तारस्वरेषु मन्द्रस्वैव प्राधान्यम् । तसिद्धे हि किल मन्द्रस्वरे सर्वेऽपि
स्वरा सिद्धा सम्भवन्ति । अतः सिद्धहस्तरपि गायकं प्रतिदिनं न्यूनतो न्यून
होराद्वयपर्यन्तं मन्द्रस्वर-साधनाऽनुष्ठीयते । ततः परदशतानामालापानां सहस्रा-
धिकानाञ्च तानानां सम्मिश्रणेन संगीतमाधुर्यसिद्धिः सम्पद्यते । अनाश्रितस्वरा-
भ्यासानां सङ्गीतानि प्रायशः कर्त्तव्यानि भवन्ति न श्रवणमधुराणि । माधुर्यं तु
सङ्गीतस्य अत्यभ्यासानुश्रयि, यथावन्म्यासनावदेव माधुर्यमिति निष्कर्षः ।

यथाकालं संगीतानि गीतकानि मधुराणि भवन्तीत्युक्तपूर्वम् । भूयोऽपि माधुर्याधानाय किञ्चित्कालकृतव्यत्यासोऽपि न प्रत्यवायायेति प्राञ्चः, अर्वाञ्चश्चाप्याचार्या मुतरामभ्युपगच्छन्ति । तत्र यामादंयामस्य परिवर्तने न काचिद्विशिष्टाऽऽपत्तिः । तत् प्रायशोऽधुनापि सङ्गीतकविधीयत एव । तद्यथा—भरवो-भरव-तोडो-असावरो, इत्यादयः प्रातःकालगोया रागाः प्रातरेकादशवादनपर्यन्तमपि गीयन्ते । गौडसारङ्गोऽपराह्णे, भोमपलाशो मूलतानी च पूर्वरात्रे, यमन-भूप-वेदार-वामोद-हम्भोर-शुद्धकल्याण—इयामकल्याणप्रभृतयो रागा रात्रौ, शङ्करा-कानडा-काफी-बागोडरोत्यादयोऽष्टं रात्रौ, मालव-कौशिक-वसन्त-विहार-सोहनीप्रभृतयश्च प्रत्युपसि, योगी-हिंडोल-विभासादयश्चापि प्रातरेव गीयमाना अनुश्रूयन्ते । यद्यपि एतेषां शास्त्रविरहितः समयः यामादंयामार्वाक्तन एव वरीरवसि तथापि साम्प्रदायिकैः स्थितिवशंवदतया 'वृत्तस्तावान् कालभेदो न होषायेति नितरामङ्गीकृतमवधार्यते तद्विद्भिः पुरातनराचार्यैः ।

सङ्गीतशास्त्रस्यावतरणम्

तदस्य महामहिमवतस्तसङ्गीतशास्त्रस्यावतरणन्तु विल भगवतस्सामवेदादेव । 'गीतिषु सामारये'ति पूर्वमुक्तमेव सामवेदप्रकरण इति । एवमस्य सामवेदस्य उरवेदोऽपि गान्धर्ववेदः । गान्धर्ववेदोऽयं सामगानस्य गानत्रिष्टयाश्च ध्वन्यस्यापको ग्रन्थः । रागरागिणीनां स्वरताललयालापमन्तानमीडमूच्छंनानाञ्च परिधायको ग्रन्थः इत्यवोचाम । तमेवं सामवेदोपवेदं गान्धर्वं नाम वेदमुपजीर्ष्य सङ्गीतशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति फलितोऽर्थः ।

यद्यपि वस्तुनः सङ्गीतसाहित्यं किमप्यनीत्र विपुलं वस्तु । नाटकाचार्यो भरतमुनिदेवास्य सङ्गीततन्त्रस्यापि किलादिम आचार्य इत्येवानुभूयते । तथापि भरतोपमता तु गानशास्त्रस्य नाङ्गीकर्तुं शक्यते यत्-तत्पुराणा अपि धृतयो, गान-त्रिज्ञानकुशला महर्षयो देवर्षयश्च गन्धर्वा किन्नराश्च निम्नरा मुप्रयन्तेनरा गान-विद्याधराः । भगवतः शङ्करस्य को नाम न जानानि इमदध्वन्यनुबन्धि ताण्डयन्य-पुरस्सरं किमपि तद् दृष्ट्याह्वादि सङ्गीतम् । देवर्षिनारदस्य वाको नाम त शृणोत्य-द्यापि यत्लकोनाम्नो विपञ्चो सरागं पञ्चमरागमुदञ्चयन्तीम् । 'गन्धर्वा ललितं जगु' गति विधुतमेव विल लोके । इत्येतेषु बह्वः सङ्गीतशास्त्रप्रणेनारोऽपि सम्भवेपुरित्यत्र न शङ्कावकाशः । ते च ग्रन्थाः प्रायशः लोपङ्गताः, तेषु सङ्गीत-

१. पञ्चगोत्रयधिक ह्येनद् भीताङ्गाना गत स्मृन्म् ।

स्वयमेव पुरा प्रोक्त भग्नेन श्रुते परम् ॥ इति

रत्नाकर-सङ्गीतकलानिधिप्रभृतीनां नामानि यत्र तत्र क्वचिदुद्धरणेषु मेघमालायां विद्युत्स्फुल्लेव विद्योत्तमानां समुपलभ्यन्तेऽद्यापि । हन्त ! एवविधायां सर्वोत्कृष्टायां सुललितकलायां वाडमयविलोप कस्य मनो न ध्याकुलीकुर्यात् ! अस्तु,

भारतोद्या गानविद्या विज्ञान्तरवदतीव रमणीया भासति, अनितरसाधारण प्रशंसार्हा च । अतिललितलयतानीलापमूच्छनाऽलङ्कृतगीतसङ्कारस्य माञ्जुस्य नितरामाञ्जस्येनोपवर्णित कविभिः —

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरे तमसि प्रियसन्निधौ ।

धन्यानां विनसति श्रोत्रे गीतसङ्कारजा मुधा ॥

अपि च —

नान्यद् गीतास्त्रिय लोके देवानामपि वृक्ष्यते ।

शुष्कस्नायुः स्वराह्लादात् श्यक्ष जग्राह रावण ॥

तपोऽतिरेकहेतोः शुष्कस्नायुः रावणो हि श्रीणि अक्षीणि मस्यासौ श्यक्ष शिवस्त जग्राह वशीचकार इत्याशयः । इति कथं न गानस्वराणां विस्मयावह प्रभावमभिधत्ते ।

किञ्च—

यथा नयति कैलासं नगं गान-सरस्वती ।

तथा नयति कैलासं न गङ्गा न सरस्वती ॥

इति गानविद्यायां माहात्म्यं खलु वाचामपोचरम् ।

नूनं सफलमपि प्राणभृज्जगत् गानविद्यायै स्पृहयति । यथा मानवेभ्यो गानं रोचते, तथैव पशुपक्षिभ्योऽपि, सरोसुपेभ्योऽपि । यथा मनुष्याणां वीणा-मृदङ्ग-त्रिङ्गुली-वैशीनिक्वणत्रिनाद-निशम्य हृदयसरोवराणि निर्भरमानन्दतरङ्गितानि बोधयन्ति तथैव मृग गज गवा गणोपि गानभाक्तस्य मन्त्रमुग्ध इव, आदेशप्रवृद्ध इवावबोध्यमानो नयनविषयोऽस्तु सुते । को नाम न वेत्ति मन्मथुरा माञ्जुः शुञ्जनि, कोकिला काकलीरव कुर्वन्ति, पञ्चममालम्ब्य मयूरा केषां बध्णन्ति, सरोसुपाणा तुम्बीवासानुरागं सर्वे एव जानन्ति, पुरङ्ग-माद्यं पेशुयादनानुरागेण समावृष्टा अद्या वागुरावृद्धा भवन्ति । एवं सर्वेभ्योऽपि प्राणिनिपरमं सङ्गीतेऽस्ति सा वापि विलक्षणा आसक्तिः । क्व खलु ता गानकला-मिषत्तयाऽदृष्टेः क्षमं स्याद् वराण ?

तत्र भगवतः प्रभविष्योक्तिणोरपि सङ्गीतानुरागोऽभूदभूत सोऽपि समुदाजहार —

नाहं वेत्तामि बन्धुष्टे योगिना हृदये न च ।

मदनक्या यत्र गायन्ति, तत्र निष्ठामि नारद । ॥ इति ॥

तद्विद सङ्गीतशास्त्र गान्धर्ववेदविदो ब्रह्मण सकाशाद् भगवतो सरस्वती
जग्राह, सरस्वत्या नारद, नारदाच्च भरतमुनिः, भरतमुनिमहाशास्त्राख्ये सङ्गीता-
चार्या इति तदवतरणक्रमः । अस्य मर्गानन्तरस्य प्रस्थानवेदाश्चामद्वयाना ।
सन्नोऽपि ते सनियता रागास्तरसम्मिश्रणेनामस्यामना घाना । तच्च गुणाधानेन
तत्तद्रागाणामुज्ज्वलोरुपर्यायं, माधुरीमप्यादनार्यैर्नृवं मिश्रणमभिवन्द्यन किल ।
तदत्र स्यात्पुलाकन्यायेनात्र किञ्चिद्विच मङ्गीतसरणिरपि प्रदश्यत —

भारतीयपरम्पराया प्रयोगक्रम मङ्गीतगोष्ठीना तावद्विषय, अत्यन्त
प्रथममौद्वरस्तवनम्, ततः सरस्वती वन्दना गुणवन्दना च, ततः राष्ट्रमङ्गीतम् ।
तदनन्तरं यथाकालं तत्तद्विशिष्टरागाणामुपक्रमः । स एव क्रमः प्रादयः सर्वत्र रा-
घुनापि सङ्गीतमम्मेलनेषु भूम्या परिषान्यते ।

इदं तु बोध्यम्—सङ्गीतकानि हि भवन्ति छन्दोनिबद्धानि पद्यानि, न
जातु गद्यरूपाणि । यदुच्छ्रया येन केनाऽपि छन्दसा गुणितानि तानि सकलैरेव
रागैर्गैर्यानि भवन्ति । गायन्ति च रागास्तानि यथेच्छम्, न तानि रागविशेष-
प्रतिबन्धं सहन्ते । एवमेव गीतमनेकैस्संस्तैर्भैरवी-वागीश्वरी-भालाङ्गोत्तमभूतिभौ
रागैः गानुं शक्यते सामञ्जस्येन न तत्र कोऽपि छल्वनुन्यविशेषः ।

यदजादयः मप्त स्वरा इत्युक्तम् । तेषु मूत्रभूतः स्वरस्तु यद्वज्रस्वरः ।
तदतिरिक्तानामुपमादिषट्स्वराणां जनकत्वादयः यद्वज्रभिषेज्ज्ञातम् । न इमे
मप्त स्वरा भूयाऽपि वादी-भद्रादी-अनुवादी विवादीनि भेदान्चतुर्धा भिद्यन्ते । तत्र
रागस्वरपरिचयः प्रमुखस्वरौ वादीनि परिभाष्यते । ययोः स्वरयोः समर्थु-
नीमिष मवादिनी भवतः । ययोश्च पुनः स्वरयोः श्रुतिमप्यामप्यातक्रमादेकान्तर

भवति तौ मियो विवादिनो भवतः, सवादिविवादिभ्यो व्यतिरिक्ता स्वरास्तु
खल्वनुवादिनो भवन्तीति विवेकः । अयं तर्हि तेषां सप्त स्वराणां स्वरूपप्रतिपत्तये-
ऽप्यस्तात्प्रकोष्ठं प्रदीयते —

स्वराणां क्रमः	वादी	सवादी	अनुवादी	विवादी
१ षड्ज	स	पम	रे ग ध नी	०
२ ऋषभ	रे	ध	स म प नी	ग
३ गान्धार	ग	नी	स म प ध	रे
४ मध्यम	म	स	रे ध प ध नी	०
५ पञ्चम	प	स	रे य म ध मी	०
६ धैवत	ध	रे	स ग म प	मी
७ निषाद	नी	ग	स रे म प	ध

इदमत्र बोध्यम् यत्सप्तस्वराणामुच्चारणे प्रत्येकं यः समयोऽवधारितः
तस्यैव सूक्ष्मतत्त्वावस्तरभेदः श्रुतिरित्युच्यते । आभिरेव ध्रुतिभिः स्वराः तीव्रकोमला-
तिकोमलभावः व्रजन्ती रागरागिणीनां सत्यस्वरूपं व्यक्तीकर्तुं प्रभवन्ति ।
अतः स्वरस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं ध्रुतिज्ञानमपरिहार्यं प्रवदन्ति सङ्गीततत्त्वविदः । अस्तु,

सङ्गीतगोष्ठीक्रमः

भारतीयसङ्गीतगोष्ठीपरम्परायां तावद् ईश्वरस्तवनं, तदनु सरस्वती-
वन्दना, ततो गुरुजन्दना, राष्ट्रगीतञ्च । तत्पश्चात् सङ्गीतप्रपञ्चः । ततः
कालानुसारि रागेण समाप्तिश्च ।

ईश्वरस्तवनम्

यः ब्रह्मा वरुणेन्द्रशक्रमरुतः, स्तुन्वति दिव्यं स्तवं,
वेदं साङ्गपदक्रमोपनिषदर्पायन्ति यः सामगा ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यः योगिनो,
यस्यान्तं न विदुः सुरामुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

अपि च —

नमस्ते सने ते जगत्कारणाय
 नमस्ते चिने सर्वज्ञोवाश्रयाय ।
 नमोऽर्द्धतनत्वाय भुक्तिप्रदाय
 नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ॥
 त्वमेव शरण्य त्वमेव श्रेष्ठ
 त्वमेक जगन्पालक स्वप्रकाशम् ।
 त्वमेव जगत्कर्तृ पान् प्रहर्तु-
 त्वमेव पर निश्चल निर्विकल्पम् ॥
 भयाना भय भोषण भोषणाना
 गति प्राणिना पावन पावनानाम् ।
 महोर्च्चपदाना नियन्तु त्वमेव
 परेषा पर रक्षण रक्षणानाम् ॥
 वय त्वा स्मरामी वय त्वा भजामी,
 वय त्वा जगत्साक्षिरप नमाम् ।
 सदेव निधान निरालम्बमीश
 भवाम्भोषिपोन शरण्य वज्राम् ॥ इति ।

तत —

मंगलस्वतीदन्दना

या कुम्भेन्दुनुपाहारपवता या शुभ्रवम्प्रावता,
 या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
 या ब्रह्माव्युत-शङ्कर-प्रभृतिभिर्देवं सदा वन्दिता,
 मा मां पानु सरस्वती भगवती निगोपजाह्नवायहा ॥

अपि च —

आशामु • राशीनिबद्धकल्पो-
 नामेव दामोदरदुग्धनिन्दम् ।
 मन्दस्मिन्नानिन्दितप्रारदेन्दु
 वदेन्नाविदामनमुन्दरी त्वाम् ॥

गुरुवन्दनः

गुरुब्रह्मा गुरुविष्णुर्गुरुदेवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

राष्ट्रगीतम्

वन्दे मातरम् ।

सुजला सुफला मलयजशीतला

शस्यश्यामला मातरम् । वन्दे०

शुभ्रज्योत्स्ना-भुलक्षितयामिनौम्

फुल्लकुसुमितद्रुमदलशोभिनौम्

सुहासिनौ सुमधुरभाषिणौ,

सुलदा धरदा मातरम् । वन्दे०

त्रिंशत्कोटिकण्ठकलकल-निपाद-कराले

त्रिंशत्कोटिभुजैर्भूत-धर-करवाले ।

बहुदलधारिणीं नमामि तारिणीं

रिपुदलवारिणीं मातरम् । वन्दे०

नमामि कमला अमलां अतुला सुजला सुफला,

श्यामलां सरलां सुस्मितां भूयिता

धरणीं भरणीं मातरम् । वन्दे०

सामान्यगीतम्

चन्दनचचित - गीतकलेवर - पीतवस्त्र - वनमाली ।

केलिचलनमणिफुल्लमण्डित - गण्डयुगः स्मितशाली ।

हरिरिह मुग्धधूनिकरे, विलासिनि विलसति केलिपरे ॥

वापि विलासदिलोलविलोचन - खेलनजनितमनोजम् ।

प्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुमदनवदन - सरोजम् ॥

धीजपदेवे हृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत मुहुतकमनीयम् ॥

सङ्गीतपद्धतिः

सङ्गीतलक्षणग्रन्थेषु सङ्केता रागोपरागरागिणीनाञ्च ते ते प्रस्ताराः

स्वरूपभेदाच्च सत्प्रशिक्षिता समुपलभ्यन्ते । तत्र भैरवादिषष्ठा रागाणां, प्रत्येक-
रागञ्च षट्त्रागिण्यो भवन्तीति षट्त्रिंशद्वागिण्य प्रकल्पना । तदामा रागि-
णीनां, रागाणां मूलस्वरूपे कोमलनीग्रस्वराणाम् आरोहादरोहयोर्वर्ग्याङ्ग्य-
स्वराणां भेदोपभेदकम्पनात्तावान् प्रस्तार । पुनश्च तत्र रागरागिणोन्मेषेषु
स्वरमिश्रणान् नानाविधा उपरागा अपि सम्पद्यन्ते, इति हेतोरेव रागोपरारागि-
णीनां प्रस्तारविस्तारस्येयतयावच्छेत्तुमशक्यत्वादस्य सङ्गीतशास्त्रस्याध्याप्यनित्य-
मुपोद्बलितं सम्भवति । एतदवष्टम्भेननेषां रागाणां गानपद्धतयोऽपि नानाविध-
भेदैर्भिन्नानां विरसन्ति सङ्ख्यानीता । परं तामु शास्त्रीयसङ्गीतपद्धतिर्नात्रि-
सङ्गीतपद्धतिश्चेति द्वे तु प्राधान्यं जुषेते । शास्त्रीयसङ्गीतपद्धतिप्रपञ्चे शास्त्रीय-
नियमानां नाणुमात्रमपि ध्येत्याम विपश्यन्ते सङ्गीताचार्या । ईषदपि तालस्यादि-
विचारजन्यं स्वरवैरम्यं तानतितरा ध्याकुल्यति, तादृशं स्वरवैरम्योपननं शास्त्रीय-
पद्धतितं म्बन्धमपि सफलं तेभ्यो न मनाक् सम्भवते । अतः तादृशम्बन्धनदोषं
तेषां नयेऽशङ्क्यताकोटिमवगाहते । शास्त्रपद्धतिमुद्गायतो नाणुमात्रमपि तन
स्वलन्तश्च भूम्ना समाद्रियते । अधुनाऽपि तेषु दाक्षिणात्या, द्राविडा, महा-
राष्ट्रियाश्च तामेव पद्धतिमनुद्गन्धानां गर्वस्य गौरवस्य च गाम्प्रदायिकेषु शिला-
प्रासनमलङ्कुरुन्ति ।

भाष्यगीतपद्धतिमालम्बमानास्तु पुनः शास्त्रनियमोपनियमानननुद्गन्धानां
भाषावेशप्रधाना निसर्गमुल्भा मधुरमपूरा सहृदयहृदयाह्लादिनीं श्रोतृवृन्द-
चेनश्चमत्कारिणीं मनोमोहिनीं शैलीमवलम्ब्य गायन्ती जनसाधारणस्यानितरा
प्रशसाभाजनोभवन्त मोदन्तेतरा मोदयन्ति चेतारानपीति । यद्यपि पद्धतिरिय-
मद्यत्वे लक्ष्यप्रवृत्तप्रचारा, बहुभिरनिनन्द्यमाना वरीयति तथाऽपि नैष शास्त्रीय-
पद्धतितुलामशतोऽपि सस्पृशति । शास्त्रीयपद्धतिं सङ्गीतविदा, भादसङ्गीतपद्धतिश्च
पुनरनाकल्तिशास्त्राणां मनोरञ्जनाय प्रमथन्तीति विवेकः ।

गीतिकाव्यकारः श्रीजयदेवः

मङ्गलगीतिकाव्यस्याग्रिमं कविजयदेवः जन्मना बङ्गभूपो बन्धुबिन्दनाम-
ग्राममल्लवर्करः । जनकोऽस्य भोजदेवो जननी च पुता राधादेवी । नृपकन्या-
कुशला पद्मावती चास्य पत्नीपदविभूषिता । तयाहि गेनगेदिदेगो वान्ति
'पद्मावतीचरणचारणचक्रवती' । पद्मावती जयदेवस्य गीतिनाम्नानुसन्धेन निय-

मृत्यति स्मेति जनश्रुति । बङ्गदेशनृपतेलङ्घमणसेनस्य सभापण्डितमण्डलस्रजि-
मध्यमणिरिवासौ ध्वराजत । तत्र गयाप्रदेशे समुपलब्धेन शिलालेखेन लङ्घमणसेन-
समय १११६ मिते क्रिस्तोये अवसीयते । तदस्य कवेरपि स्थितिकाल क्रैस्त-
एकादशशत (११००) मित एवेति गम्यते । आर्यासप्तशतीप्रणेता गोवर्द्धनाचार्य-
श्चाऽस्य समसामयिक । तथा च १—

वाच पल्लवयत्युभापतिधर सन्दभंशुद्धि गिरा ,
जानीते जयदेव एव शरण इलाध्यो दुरुहद्रुते ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनराचार्यगोवर्धन-

स्पर्धो कोऽपि न विभुत श्रुतिधरो घोषो कविरुभापति ॥ इति ।

गीतगोविन्द नाम गीतिकाव्यमस्याद्भुतचमत्कृतिपूर्णा कृति । केचन महा-
नुभावा काव्यमिदं शृङ्गारमहाकाव्यमिति भाम्नाऽपि व्यपदिशन्ति । गीत-
गोविन्दे भावानुभूतेरभिव्यञ्जना सुतरामाविष्कृताऽवधार्यन्ते । संस्कृतसाहित्ये
गीतिचर्चितरचनाप्रणाल्या सर्वप्रथमप्रवर्तक श्रीजयदेव एव^१ । राधाकृष्णयो
केलिकया रहस्यानुनय अभिसरलीला च गीतगोविन्द प्रगुणतया सरसमा-
रचयति । प्रलम्बसमस्तपदप्रयोगप्राबुध्यैऽपि काव्यमिदं रमणीयतां न विजहाति,
प्रवाहयति चानवच्छिन्ना वाग्विलासोत्लासधाराम् । तत्रया वसन्तराग यति-
शालाम्या गीयते —

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।

मधुकरनिबद्धकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे ॥

कृष्णो गोपाङ्गनाभि सक्तीइति —

चन्दनचर्चित — नीलकलेवर — पीतवसन — वनमाली ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डित — गण्डयुग — स्मितशाली ॥

हरिरिह मृगवधूनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे ।

पीनपयोधरभारभरेण हरि परिरम्य सरागम् ।

गोपवधूपरनुगायति वाचिबुद्धिचतपञ्चमरागम् ॥ इति ।

पुनश्च रायिका-माली तद्विरहपोषां कृष्ण प्रति निवेदयति —

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ।

१ अस्या अभिनवरचनाप्रणाल्या जयदेवनन्द मूत्रपातो व्यपायि । तदनु-
तमरणिमनुमय गीतराषव-गीतगङ्गाधर-अभिनवगीतगोविदप्रभृत्यनेकानि
गीतिकाव्यानि प्रादुर्भूतानि ।

व्यालनिलयमल्लिनेन गरलमिव क्लपति भलयसमीरम् ।
माधव मनसिजविशिखमयादिव भावनया त्वयि लीना ॥
सा विरहे तव शीना ।

अपि च :—

बहति च वलित-विलोचन-जलधरमाननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विफटविधुन्तुददन्तदलन-गलितामृतधारम् ॥ इति ।

किञ्च :—

विहरति हरिर्हि सरसवसन्ते ।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ।
उन्मद - मदन-मनोरथ - पथिक - वधूजन - जनितविलापे ।
मलिकुल - संकुल - कुसुमसमूह - निराकुल - वकुल - कलापे ।
मृगमदसौरभरमसवशंवद - नयदलमालतमाले ।
युवजन-हृदय-विदारण-भनमिज-नलरुचि-किशुकजाले ।
मदनमहीपति - कनकदण्डरुचि - केसरपुसुम - विकासे ।
मिलित-शिलीमुख-पाटलि-पटल-कृतस्मरतूर्ण-विलासे ॥

अपि च—

हरि, प्रणि गन्तुं सखी राधिकां कया रागाग्निक्वा प्रामादिकरीण्यो-
त्प्रेरयति :—

रतिमुखसारे गनमभिसारे मदनमनोहरवेदाम् ।
न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुमर तं हृदयेशम् ॥
धीरसमीरे यमुनानीरे वसति वने वनमाली ।
गोपी - वीन - पयोधर - मदन - सञ्चलकर - युगसारली ॥
मुलरमपीरं त्यज मञ्जरीं रिपुमित्र केलिमुनीलम् ।
धल सखि कुञ्जं सनिमिरपुञ्जं शिथिलय शीलनिबोलम् ॥ इति ।

गीतगीवन्दे - धमकाञ्चुप्रामालङ्कारैर्यादृशी भावध्यञ्जना आविष्टता मा
साहित्यान्तरे दुरवर्णव । यावन्मात्रं भाषायां माधुर्यं तावन्मात्रमेव भाषेयुः सोन्दर्यम् ।
गीतगीवन्दस्य कोमलरमनीयपदागतिः वयन्तोर्वनकोमलशिमलयावलिमनु-
हरति । नूतनपाटलकुसुमानामरुणिमा तदोयशंतीमुपमाभनुरनि । रमाना
सरसो विलासश्च नैकविधकुसुमविकासमपम्भापयति । किं बहूना, गीतसाध्यमिदं
वयन्तप्रतिष्ठापामेवाभिध्यनन्ति नूयस्तथा इति ।

अहो अस्य काव्यमाधुरीं मुधातयन्दिनसरोव विषदमन्दहृदयानन्दमा-
 सनोति । जयदेवस्य गद्योक्तिरियं :—‘सन्दर्भशक्तिं गिरा जानीते जयदेव एव’ सुतरां
 जयदेवे सामञ्जस्यम् । तदीया आत्मप्रशंसाऽपीयं सर्वथा सघटते तदीयकाव्यविषये :—

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो,
 यदि विलासबलासु कुतूहलम् ।
 मधुर - कोमल - कान्तपदावलीं,
 शृणु तदा जयदेव - सरस्वतीम् ॥

मत्स्यनृत्तः शृङ्गारसंवलितं विलासलास्यसम्भूतं सुललितं काव्यमिदं
 सर्वाणि गीतिकाव्यान्तराणि अतिशेते । न कोऽपि गीतिरवि. जयदेवस्य कोटि-
 मद्यायवदवजगाहे । सत्यमेवोक्तं त्रिविधमभट्टं. महाभागं :—

प्रसन्नाः वान्तिहार्णयो नानाश्लेषविचक्षणाः ।
 भवन्ति कस्यचित्पुण्यंमुक्ते वाचो गुहे स्थिय ॥

भणितिरियं जयदेवश्रोत्रेण वात्सल्येन संप्रदत्ते ।

अद्यापि अस्य कवेर्जन्मपरिग्रहप्राये प्रतिवर्षमस्य पुण्यतिथौ, महानुत्सवो
 भवति यत्र भक्तवृन्दगीतगोविन्दमद्यापि महता समारम्भेण गीयते । महा-
 काव्यमेतत् द्वादशसर्गप्रणिबद्ध इक्षिणापद्येऽष्टपदीति नाम्नाऽपि प्रसिद्धम् । श्रीकृष्णस्य
 राधिकाद्याश्च प्रेमोल्लासविलासा. वल्लविताः । गीतानि च स्वल्लानि राग-
 तालादिसमन्विताणि । अतस्तत्कर्तुः सङ्गीतशास्त्रविशेषज्ञता सुतरां अशक्य-
 भवति तावता । काव्येऽस्मिन् विप्रलम्भसम्भोगयोरुभयोरपि शृङ्गाररसयोः
 समीचीन परिपाको दृष्टिपथमवतरति । प्रसादानुप्रासमाधुर्यमत्र अनन्यसामान्य-
 तयोद्वेलितमिवाभाति । कविश्च पुनरयं स्वयमेवोपलोकयति :—

साध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवत शक्रे ! कर्कशासि,
 द्राक्षे ! द्रक्षन्ति के त्वामभूत ! भूतमसि क्षीर ! नीरं रसस्ते ।
 मावन्द ! क्व कान्ताऽधर ! धरणितल गच्छ यच्छन्ति भावं,
 भावच्छृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विध्वज्वासि ॥

एतदेवास्य निरतिशयलोकाप्रियत्वं सूचयति यत्रापि काव्यस्यास्य त्रिशस्त-
 श्लोकाष्टीकाः सम्प्लुतसन्ति । टीकाकृतसु च प्रौढनैयायिका उदयनाचार्य-शङ्कर-
 मिश्रतन्निभा, गङ्गाभट्टसङ्काशाश्च प्रबलभयोमासका. अपि विलसन्ति । नूनं
 गीतिकाव्यमिदं संस्कृतसाहित्यालङ्कारभूतम् ।

कविपरजयदेवविरचितं गीतगोविन्दं नाम सुललितं गेयकाव्यमधुनापि

नाग्न महता समाग्म्येष तयायन रनिक् । मङ्गलानविषयका सदर्भा बहूना
का बृकादरेऽवनीणा रिदीना जायाच मवृत्ता । तयारि तन्ममानत्यपि सदभय
मुत्तुपप्रान्नभाचार्ये २ । न तदप्रभगीरवमयादुद्रुयन इति सत्येप ।

१ यथा — शिरिह् विहृति यमूनानार ।
श्रित्गवगन्नामरिगात्
कामलमन्त्रममार ।
मद्यकरनिकश्वगम्बितकावि
कूजितकुञ्जकुङ्गा ॥

२ तथा च —

तज स्वरास्त्रया ग्रामा मूच्छनाचंकिविगि ।
तागम्बकानपञ्चा न निम्ना भात्रा स्यास्त्रय ॥
स्यानश्य यतानाञ्च पढाम्यानि रसा नव ।
रागा पर्यत्रिगानु भावाचचारितत स्मृता ॥

धर्मशास्त्रम्

✓१—स्मृतिसाहित्यम् । २—मनुस्मृति । ३—याज्ञवल्क्यस्मृति ।
४—पाराशरस्मृति ।

स्मृतिसाहित्यम्

गीर्वाणवाणीवाङ्मयमहार्णवालोडनोत्पत्त्यसाररूपं तत्त्वं यद्यपि समासेनेह प्रपञ्चितम् । तथापि तदतिरिक्तमन्यदपि विशद साहित्यं वर्तते यदनुस्मरणं नाम खल्वन्याय्यं भवेदिति सङ्ग्रहेण किञ्चित्तदपि प्रस्तूयते । तच्च नाम साहित्यं पुरुषार्थसाहित्यनाम्नाभिधातुं शक्यते । पुरुषमार्गैर्यनीयत्वाद्वि तत्पुरुषार्थसाहित्यमुच्यते । परमार्थेभिः शास्त्रकृद्भिलोकानुजिघृक्षया, धर्म-अर्थ-काम-मोक्षेति तत्त्व-चतुष्टयं परमपुरुषार्थत्वेन निविष्टम् । तदेतद्विशदीकरणार्थं तत्त्ववेत्तृभिः धर्म-शास्त्रम्, अर्थशास्त्रं, कामशास्त्रं, मोक्षशास्त्रञ्चेति शास्त्रचतुष्टयं प्रणीतम् ।

तत्र तावद् धर्मशास्त्रम् सर्वेषां शास्त्राणामाधारभूतम् । धर्मशास्त्रस्याविर्भावस्तु वैदिककाल एव सञ्जातः । वेदाङ्गेष्वन्यतमानां किल सूत्राणां मध्ये धर्म-सूत्राणां किमपि महत्त्वपूर्णं यदम् । तानि धर्मसूत्राण्युपजोष्यं च धर्मशास्त्राणां प्रवृत्तिः । तेषु च आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तेति विषयत्रयं प्राधान्येनोपन्यस्यते । तत्राचारखण्डे वर्णाश्रमधर्मोपदेशस्य विशदय्य प्रतिपादनम् । व्यवहारखण्डे च राजप्रजाधर्माणां विवरणम् । प्रायश्चित्तोपकरणे च पुनः ज्ञानाज्ञानकृतानां पापानां पातकानाञ्च निराकरणाय विविधप्रायश्चित्तानां विधानं परलक्षितं भवति । यद्यपि नैव नियमस्सर्वत्रिकस्तथापि भूम्ना इमे एव विषया अनुशास्यन्ते धर्मशास्त्ररङ्गेति ।

यद्यपि स्मृतिग्रन्थाः सन्ति भूमासः । तेषां सख्या प्रायशः पञ्चाशत्तद्व्या-
मतिश्रमते । सद्यथा—मनुस्मृति, नारदीयस्मृति, अथर्वस्मृति, विष्णुस्मृति,
दशस्मृति, आङ्गिरसस्मृति, शततापसस्मृति, पाराशरस्मृति, बृहस्पराशर-
स्मृति, लघुहारीतस्मृति, बृहहारीतस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, ब्राह्मयनस्मृति,
आपस्तम्बस्मृति, लघुशाङ्गस्मृति, शङ्खस्मृति, यशिष्ठस्मृति, औशनसस्मृति,
व्यासस्मृति, प्रजापतिस्मृति, आश्वलायनस्मृति, बौधायनस्मृति, गोतमस्मृति,

• गोतमस्मृतिः, यमस्मृतिः, अरुणस्मृतिः, पुलस्त्यस्मृतिः, काश्यपस्मृतिः, व्याघ्र-
पादस्मृतिः, देवलस्मृतिश्चेत्याद्याः ।

मनुस्मृति

सर्वास्वपि एतान् स्मृतिषु मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योरेव प्रावान्य परप्रामाण्य-
ञ्चाङ्गीक्रियते विद्वद्वरेण्यं । तथापि विशेषतः मनुस्मृतेरेव ।

‘यन्मनुरवदत् तद् भयजम्’ इति ।

मनुस्मृतिरियं द्वादशभिरध्यायैरुपनिबद्धा । यद्यप्यनेकाष्टीका भाटी-
कितास्तथापि मेघातिथि-कुल्लूकभट्टयोस्तास्वतिप्रसिद्धे महत्त्वशालिन्यौ प्रमाणभूते
चेति । धर्मलिलझयिषु भगवान् मनुराह —

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्भर्मस्य रक्षणम् ॥
एति क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
योर्विद्या सत्यमक्रोधो वशक धर्मलक्षणम् ॥
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेषु मीमांस्ये ताभ्या धर्मो हि निबन्धो ॥ इति

क्रमागतानां चतुर्णां वर्णानां कर्तव्यं कर्म निविश्यते—

अध्याणञ्च यजनं ध्यानं तथा ।
धर्मशास्त्रसद्वर्माश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तितश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
एकमेव शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शूद्रेष्वामनसूयया ॥

परीक्ष्यैव धर्मस्वरूपो बोद्धव्यः—

एको वेदविद्वद्भ्यं यः व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परो धर्मः नाज्ञानामुदितोऽयुते ॥

इत्यादिकं प्रमाणभूतं तत्त्वं सर्वैरस्ततन्मनुष्येभ्यम् इति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

मनुस्मृतेरनु याज्ञवल्क्यस्मृतिरतीव प्रतिष्ठास्पदीभूता विराजते । महर्षे
याज्ञवल्क्यविरचितेय स्मृतिः परमप्रमाणभूताऽभिमन्यने शास्त्रज्ञे । विद्वद्वरे
विज्ञानेश्वरेण दाक्षिणात्ये जनपदे एकादशशताब्द्या मिताक्षरा नाम्नो टीका विर-
चिता । स एष विज्ञानेश्वर चालुक्यवशावत्सोयपल्लविक्रमादित्यनृपते राज-
पण्डित आसीत् । अद्यत्वे सर्वस्मिन् भारते मिताक्षराया प्रामाण्यं स्वीक्रियं
विदिष्य सु दापभागानुबन्धिविषये एक बङ्गदेश विहाय । बङ्गेषु तु तत्र जीमूत
बाहनस्मृते प्रामाण्यमाद्रियते ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिरिय भूम्ना मनुस्मृतिर्नैव सन्नतिः । धर्मलक्षण प्रतिपादय
ऋषिराह —

श्रुति स्मृति सदाचार स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पज धामो धर्ममूलमिव स्मृतम् ॥
इज्याचारदमाहिमादान स्वाध्यायकर्म च ।
अयं तु परमो धर्मो यथोमेनारमदर्शनम् ॥

पाराशरस्मृति

याज्ञवल्क्यस्मृतेरनन्तर कलौ पाराशरस्मृतेर्मन्यता जोष्यते ।

‘कलौ पाराशर स्मृतिः’ इति ।

एतामुद्दिश्य माधवानाम् परनामधेयं श्रुपजीव्यं च पाराशर
माधवाभिष विंशद प्रामाणिकं च भाष्यमार्चितम् । यस्य रचनाकालं चतुर्विंश-
तके विभाष्यते । स एष धर्मशास्त्रविषयः संक्षेपतः । अतोऽनन्तर अर्ध-
द्वितीयकार्यशास्त्रविषयेऽधुना किञ्चित्प्रस्तूयते ।

अर्थशास्त्रम्

१—राजधर्मविषयका ग्रन्था । २—अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम् । ३—कौट-
लीयार्थशास्त्रस्य प्राधान्यम् । ४—किमिदमर्थशास्त्र नाम ? ५—राजधर्म ।
६—उपधाचतुष्टयम् । ७—गुप्तचराणां वेशः । ८—मन्त्रिमण्डलं कौटिल्ये स्यात् ?
९—कोशमरक्षणम् । १०—रत्नमौक्तिकादिविवरणम् । ११—गोहन्ता वध्यः ।
१२—स्त्री-धनकल्पः । १३—कौटलीयार्थशास्त्रस्य भूकनयः । १४—चाणक्य-
वालः । १५—चाणक्यस्य अन्या कृतयः । १६—चाणक्यात्पूर्वतना आचार्याः ।
१७—चाणक्यस्यालौकिकप्रतिभाशालिन्त्वम् । १८—वेधसे विष्णुगुप्ताय नमः ।

राजधर्मविषयका ग्रन्था

यद्यपि सस्कृतसाहित्ये राजधर्मप्रतिपादकेषु ग्रन्थेषु बहूनां नामान्युद्धरणानि
च दृग्गोचरीशियन्ते तथापि अस्माकं दुर्भाग्येयात् प्रायः तेषु बहुदो विलुप्ता
एव विभाष्यन्ते । यद्यपि महाभारतादिषु इतिहासग्रन्थेष्वपि प्रकरणशः राजतन्त्र-
विषया चर्चिताः । पुराणेष्वपि एष विषयो बहुत्र पल्लविनः । बौधायन-दिप्रणीतेषु
सूत्रग्रन्थेष्वपि सस्पष्टः । अर्थशास्त्रग्रन्थेषु अनेकं नीतिनिपुणं अर्थशास्त्रचर्च-
विद्वद्भिः अनेके अर्थशास्त्रसद्वर्माः निर्दिष्टाः । परं तेषु अल्पिष्ठा एव सम्प्रत्यु-
पलभ्यन्ते इति कस्य मनस्विनो मनो न दुनोति ।

प्रमुखास्तु तेषु अर्थशास्त्रग्रन्थनिर्मातृषु कौटिल्यस्य किञ्चिद्वक्तृ-चारायण-
कणिक-भरद्वाज-पाराशर-शुक्र-बृहस्पति-मन्वादय आसन् सप्तदश अर्थशास्त्रपार-
द्विधान इति तत्तद्व्यवधानतस्तत्तन्नामोद्धरणं विज्ञायते परं तेषु कौटिल्यः प्रधानतमः ।
तेन प्रणीतमिदं कौटिलीयमर्थशास्त्रमपि विद्वद्भिः प्रधानतमत्वेनाद्रियते । सोऽयं
कौटिल्यः आर्यचाणक्यनाम्नापि सम्प्रसिद्धः । एतच्चार्थशास्त्रं बहुयुगसंस्कृतम् ।
इदानीन्तनं परिभाषितमर्थशास्त्रं, भारतीयपरिभाषायां वात्तशित्वात्मित्यभि-
धीयते । “कृषिपशुपाल्ये वाणिज्ये च वार्ता, धान्यपशुहिरण्यकुम्भविट्प्रदानाद्
औपकारिकी” इति स्वयं कौटिल्यो लक्षितवान् । राजमन्त्र्याणां व्यवहारपथ-
प्रदर्शकं वार्ताशास्त्रमिदं नितरामपेक्षणीयम् भवति अतएव राजभो राजपुरुषेभ्यश्च
शास्त्रमेतदवश्यं परिशीलनीयम् ।

अर्थशास्त्रस्य राजतन्त्रत्वम्

न खल्विदं बालाशास्त्रमभाश्रयाऽपि राजतन्त्राद् भिद्यते अपित्वतिसमिधं तथैव तेन सह सम्बध्यते । तदिदमर्थशास्त्रं कौटिल्यापरनामधेयेन द्वित्वं सम्बसरात्प्राक् प्रादुर्भूतेनार्यचाणक्येन भूसुरेण राजञ्चन्द्रगुप्तमौर्यस्य मुख्यतया तदमलङ्कुर्वाणेन विरचितं तद्वाज्यव्यवस्थासम्पादनार्थम् । एष एव ग्रन्थः राजतन्त्रेण प्राचीनतमो विभाध्यते ।

शुक्रनीतिसमाख्यस्य ग्रन्थस्य रचना, कौटिल्यार्थशास्त्रादनेकशताब्दान् सम्पन्ना । अस्मिन् सन्दर्भेऽपि राजतन्त्रस्य विशदं विवरणमुपलभ्यते । कामन्दकी तीर्तिसारोऽपरो राजनीतिपरो ग्रन्थो गुप्तकालीनः । ग्रन्थोऽयं कौटिल्यार्थशास्त्रं छायामेव प्रायशोऽनुहरति । अपरञ्च मित्रमिश्रविरचितः राजनीतिप्रकाशात् ग्रन्थः । मित्रमिश्रोऽयं मध्यभारतस्य राज्ञो वीरसिंहदेवस्य सभापण्डित आसीत् अन्यैश्चैकां राजनीतिरत्नाकराख्यो ग्रन्थः श्रीचण्डेश्वरप्रणीतः । एवमादयो बहु ग्रन्था आसन् । परन्तु आर्यचाणक्यकृतकौटिल्यार्थशास्त्रस्य ते मनागपि तुलनाधिरोहन्ति इति प्रस्पष्टम् ।

कौटिल्यार्थशास्त्रस्य प्राधान्यम्

विष्णुगुप्तापरनामधेयः कौटिल्यः चाणक्यो वा राजतन्त्रज्ञसार्वभौम कौटिल्यार्थशास्त्रस्य प्रणेता । एतद्ग्रन्थारम्भे “ओम् नमः शुक्रबृहस्पतिभ्या इत्यनेन स्वपूर्वकालिजाना अर्थशास्त्रप्रणेतृनामाचार्याणां नामग्राहं नमस्करणं स आत्मनः प्रागपि अर्थशास्त्रस्य सद्भाव सूचयति । अतएव “सर्वशास्त्राभ्युपगमप्रयोगमुपलभ्य चे”र्यंशेन स्वपूर्वभवनानां अनु-भारद्वाज-विशालाक्ष-पाराशर-पितृ-कौण्डिलप्रभृतीनां राजनीतिज्ञानामाचार्याणां राजतन्त्रविदां मतानि पर्यालोच्य अस्मिन् सन्दर्भे गुष्पितानिोत्पतिं ध्वन्यते^१ । चायं सार्वभौमः सन्दर्भः राज्ञे वा गुप्ताय राज्यशासनस्य निर्वहणविधिप्रदर्शना^२ । गुष्पितः । प्रथमाः महापुरुषाः २२५० वर्षपूर्वं भारतवर्षमार्यावर्य-देशम् स्वजन्मना अलम्बयार्थोदिति बालविवरन्ति । ‘कामन्दकीयतीर्तिसार’ ग्रन्थस्यारम्भे विष्णुगुप्ताय नमोवाचं कित्वाः प्रथमं प्राहः—

१. सर्वशास्त्राभ्युपगमप्रयोगमुपलभ्य च ।

कौटिल्येन तद्वैदार्थं शासनस्य विधिं कृतः ॥

नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।

समुद्भूते नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय^१ वेधसे ॥

अस्य ग्रन्थस्य भाष्यमपि स्वयं विष्णुगुप्त एव चकार ।

दृष्ट्वा विप्रपतिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वपमेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रञ्च भाष्यञ्च ॥

अस्य शास्त्रस्य कलधृतिमाख्यापयन् कौटिल्यः पुनः प्राह—

एवं शास्त्रमिदं युक्तं एताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः ।

अवाप्तौ पालने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च ॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च प्रवर्तयति पाति च ।^१

अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥

धर्मम्, अर्थं, कामञ्च शास्त्रमिदं साधयति । अधर्मम्, अनर्थं, विद्वेषञ्च निहन्ति इति भावः ।

तदेवंविधं साफल्यं शास्त्रमिदं प्रसाधयति, इत्यत्र आत्मन एव निदर्शन-
मप्यन् उपलोकयति चाणक्यः—

येन शास्त्रञ्च शास्त्रञ्च नन्दराजगता धनुः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥ इति ॥

तच्चेदं कौटिलीयार्थशास्त्रं राजनीतिसन्दर्भेषु प्रधानभावं भजते । कौटिली-

यार्थशास्त्रञ्चैतत्पञ्चदशाधिकरणैः युष्मिक्तम् राज्यव्यवस्थापकोद्गीतं सारमर्भः

सावर्भो नूनं प्रशस्ततमः । तत्र प्रथमाधिकरणे—विनयाधिकारः, द्वितीयेऽध्यक्ष-

प्रचारः, तृतीये धर्मस्यापनादिकं, चतुर्थे कण्ठबशोधनम्, पञ्चमे योगवृत्तम्—

षष्ठे मण्डलपोनिः, सप्तमे वाङ्मण्यम्, अष्टमे व्यसनाधिकारिकं, नवमे अभि-

धास्यकर्म, दशमे साग्राधिकम्, एकादशतमे सङ्घवृत्तम्, द्वादशतमे आबली-

यसम्, त्रयोदशतमे दुः—~~का~~ वा, चतुर्दशतमे औपनिषदिकम्, पञ्चदशतमे

च तन्त्रयुक्तिः चाणक्यसूत्राणि च विलसन्ति ।

१. अस्य शास्त्रस्य प्रणेता विष्णुगुप्तश्चाणक्य कौटिल्यश्चेति त्रिभि-
र्नामभिः प्रख्यायते । तत्र विष्णुना गुप्तो रक्षित इति विष्णुमन्त्रेण तत्पित्रा नाम-
करणसंस्कारकाले कृता विष्णुगुप्त इति सास्कारिकी सज्ञा । चणको देशविशेष-
स्तस्मिन्वाञ्चाणक्य इति देशनिबन्धना सज्ञा । कुटिलश्च नन्देन गोत्रप्रवर्तको
महर्षिस्तस्य गोत्राप्त्यमिति कौटिल्य इति गोत्रनिबन्धना संज्ञेति विवेकः ।

अयंशास्त्रं लिखयिष्युराचार्य आह—

“सनुष्याणा वृत्तिरयं । मनुष्यवती भूमिरित्ययं । तस्या पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रम् अयंशास्त्रमिति ।”

या पृथिवी वसुधा—वसुमती—रत्नागर्भादिसमाह्वया प्रयिता, तस्या लाभ कय, तत्पालनविधिर्वा क ? इत्यादि पद्यप्रदर्शकं यत् शास्त्रं तस्यान्वयसन्नेयं पदयं-शास्त्रं नामेति । एवविवस्वार्थशास्त्रस्योत्पत्त्यो दण्डिप्रभृतिभिरुक्तमिति स्व-रचनास्वपि हृत उपलभ्यते । तद्यथा दण्डी प्राह—

“अथोष्णं तावदृणोतिम् । इयमिदानीमाचार्यविरणुगुप्तेन मौर्याधिपे दण्डि-श्लोकसहस्रेणैतदक्षिप्ता संवेद्यमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमेति ।”

राजधर्मं

राजा तावत् चतस्रो विद्याः समम्यसनीया । आन्वीक्षिकी, त्रयी, वास्ता, दण्डनीतिश्चेति । आस्ता सक्षिप्ता व्याख्या—

तत्रान्वीक्षिकी—(१) साख्ययोगो लोकयतश्चेत्यान्वीक्षिकी, (२) धर्मा-धर्मो त्रय्याम् । (३) (क) अर्थानयो वास्तव्याम् । (४) नयानयो दण्डनीत्या बलाबले चिन्तासाम् ।

राजा स्वशासनस्य राजदण्डस्य बोधयोग साधूना रक्षणाय दुर्जनानाञ्च दण्डनाय कृतव्यः । अतस्ति तथा भास्वराध्यायेन दुर्जनाः सज्जनान् पीडयिष्यन्ति । प्रजामु यत्र तत्र सत्ताया बलस्य चैव शासनादनवस्थाप्रसङ्गः सम्भवति तत्र कौटिल्य आह —

“तस्मात्लोकयात्रायो नित्यमुद्यतदण्डः स्यात् ।”

विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः । आधायचाणक्य इन्द्रियप्रयमेव सर्वविषयानुष्ठेयत्वेनानुगतिः । अवश्येन्द्रियो राजा सद्यो विनश्यति च —

“तद्विद्वद्वृत्तिरवश्येन्द्रियश्चतुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यतीति ।”

तुल्येण धर्ममाधरणा, पावित्र्यमनुपालनैर्वा वाग्धर्माणि साधनीयानि । शुभमभ्यसितश्च भोग्यः । यद्यपि तदर्थं ‘अर्थं एव प्रयासः’ परं तदर्थं प्राप्तिरपि अर्थविरतिरपि मर्यादा मोल्यदानीया । आचार्याः क्षमायाश्चापि तदर्थं तदर्थं सावधानाः ।

समसावधानार्थं यत्र ‘साधनानिवा प्रनोद’ मित्याक्षराने । तदपि सावधानं तथा रक्षणीयं समञ्जः परिपालनीयं एव मर्याद्वन्ता । राज्ञरर्थं सञ्चालयितुमेवापी

१. ‘इति-र-तुलायै वागिगा’ अथवा वागिगात् न गृह्यते ।

नृप. अक्षतः । अनः योग्यान् मचिद्वनिद्वहान् तत्र नियोजयेत् । तेषां योग्यता च सम्यक् परीक्षणयोग्या । योग्यतानि कथं प्रदर्शयति :-

“कार्यसामर्थ्यादि पुरोहितसामर्थ्यं कल्पेत ।”

उपधाचतुष्टयम्

किञ्च राजनिष्ठान्तरिजानार्थं कौटल्येन चतस्रो निष्पात्तिका उपधाः कल्पिताः—धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयोपधा चेति ।

धर्मोपधा—नत्र धर्मोपधा नाम पुरोहितद्वारा मन्त्रिणः राज्यनिष्ठायाः परीक्षणम् । राज्ञो विश्रम्भभाजः पुरोहितस्य कृत्रिमप्रकोपद्वारा केनाऽपि ध्याजेन तदपि कारान्मूपकृत्य बहिष्करणम् । ततः स पुरोहितो मन्त्रिणमभ्येत्य राजानं निन्दान्, राजद्वेषं राज्यात्यरिभ्रशोद्योगं, तत्त्यागे च नृपान्तरस्य राज्याभियेकः कर्तव्य इत्यादिनिबन्धौभिर्धेयं सचिवः पुरोहितपदङ्गन्त्रपाशे न पतेत् तर्हि तदेव विधं विदवांसपानं मन्त्रिणमेव राजा नियोजयेन्मन्त्रिपदे नान्यमिति राज्ञो विद्वद्वः कृत्रिमो गुडाभिमन्त्रिर्हि धर्मोपधा उच्यते ।

अर्थोपधा—अर्थोपधा च पुनर्यां सेनापतिमुन्वेन राज्यनिष्ठाया अशेष-विशेषपरीक्षा सा “मिनापतिरमन्प्रग्रहेणावसिप्तः सप्रिभिरेकैकममात्यमुपजापये-ल्लोभनीयेनार्थेन राजविनाशाय सर्वेषामेन्द्रोचने कथं वा तवेति—प्रत्याख्यानं शुचिरित्यर्थोपधा ।” [कां०]

कामोपधा—काममालम्ब्य या परीक्षा सा कामोपधा । यया काचिदन्तः पुरात् काञ्चिद् दूता मन्त्रिसमीपे सम्प्रेष्य राजमहिष्या. प्रेम तं प्रति निवेष्ट सा त्वामाह्वयति रहः केलि कन्दमितुमिति गोप्यतमं वृत्तञ्चनं रक्षणोपमिति निवेष्टयन्तो मन्त्रिणञ्च राज्ञाः प्रेमयाशान्तिगडयितुं प्रयनितुमारभेन कृत्रिमस्येन । यदि नाम सचिवस्तत्पाशे न निरनति तर्हि स मन्त्रिपदे नियोजनीयो भवति । मेवं राजनिष्ठायाः परीक्षा कामोपधेयि पदेन परिभाष्यते ।

भयोपधा—चतुर्थी भयोपधा—“प्रवर्णनिमित्तमेकोऽमान्यः सर्वानमान्या-नावाहयेत् । तेन्द्रोद्वेगेन राजा तानवदन्ध्यात् । कापटिकञ्चात्र पुर्यावद्वदस्तेषा-मयमानावसिप्तमेकैकममान्यमुपजापयेत्—अम प्रवृत्तोऽयं राजा, साध्वेन हन्वा अन्यं प्रतिपादयिष्यामः । सर्वेषामेन्द्रोचने कथं वा तवेति । प्रत्याख्यानं शुचिरिति भयो-पधा ।

तदेवमुक्तोक्तमकलोक्तपरीक्षं मर्थोपधागुडं जनमेव साचिव्ये राजा नियोज-येत् । प्राह च कौटल्यः—

तस्माद् बाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्यं चतुर्विधम् ।
शौचाशौचममात्यानां, राजा मार्गेत सत्रिभिः ॥

गुप्तचराणां वेशः

गुप्तचरं कीदृशो वेशो धारणीय इत्यत्रोच्यते 'कापटिकोदास्थितगृह-
पतिक-वैदेहक-तापसव्यञ्जनान्—सत्रि-तौक्षण-रसद' भिक्षुकीञ्चेति । अपि च—
'परिव्राजिका, वृत्तिकामा, दरिद्रा, विधवा, प्रगल्भा-ब्राह्मण्यन्तपुरे कृतसत्कारा
महामात्रकुलान्यधिगच्छेत् ।'

मन्त्रिमण्डलं कीदृशं स्यात्

मन्त्रिमण्डले योग्यतमान् चतुरानाचारसम्पन्नानेव जनान् विबुधान् सगृह्णी-
यात्—न 'प्रमाद-मद-मुप्त-प्रलापकामादिवत्सेक' इत्यादिदुर्गुणोपेतान् ।

अपि च—“मन्त्रिभिः त्रिभिश्चतुर्भिर्वा सह मन्त्रयेत् ।” वस्तुतो मन्त्रि-
मण्डलमेव राजा धेनुः ।

‘इन्द्रस्य हि मन्त्रिपरिषदधीना सहस्रम् । तच्चक्षुः । तस्मादिमं द्रुपक्ष
सहस्राक्षमाहुः ।’

राजं वर्तय्यमादिशति—

प्रजामुत्से तुल्यं राज्ञः, प्रजानाञ्च हिते हितम् ।
नारमप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥
राज्ञो हि व्रतमुख्यान यत्तं वायन्नुदासनम् ।
दक्षिणा वृत्तिसाम्यं च दीक्षितरयाभिषेचनम् ॥

कोशो हि भूयः राज्यस्य

अल्पकोशो हि राजा वीरजानपदानेव धसते ।
भूमि-भायं वृक्षोपवरणानुग्रहणं कुर्यात् । (राजैति शेषः)
बाण-वृद्ध-व्यापित-व्यगन्धनायाश्च विभूयात् ।
इष्टविष्टिचराणां रक्षेद्गुह्यतां कृत्विम् ।
स्तेनव्याप्यविषपाहं व्यापिभिश्च वन्द्यजात् ॥

विष्टि—‘अकृध्यापः भूमौ वन्द्यो विबोक्तानि प्रयच्छेत्?’

कोष्टागारे वन्द्यमानमरतिमूढं कुण्डं स्थापयेत् ।

१ ये वधूषु विराहा वृत्तात्पात्मानाश्च न गगदा उच्यन्ते ।

कोशो हि मूलं राज्यस्य । अतः राजा कोशरक्षणं, तन्मन्वर्धनं यथाशालञ्च सम्पादयितुं नैपुण्येन साधनीयम् । कृष्यादिरक्षणम् । तदपि स्नेन-व्याल-विष-व्याधिप्राहादिभिः पशूनां रक्षणं, पशून्पशु अकृष्यायां भूमौ ग्रामप्रकोष्ठज्ञानं प्रदेयम् ।

राजकर्मचारिणः निमग्नः खञ्जलवृत्तयः, अदवादि^१पशून् कर्मसु शिथिला भवन्ति ते यथावसरं तत्र तत्र प्रचोदितव्याः । ते राजा घन^२भाहारिणि अज्ञानदिना अतः तेषां कार्याणि लेखपञ्जिकाश्च मुनिपुत्रं परीक्षणीयाः । आय-ध्ययौ च निरीक्षणीयौ । नृपः दुर्ग-राष्ट्र-वनि-मेनु-वन-शत्रु-वणिक्पान्थानाञ्च मम्यग-वेक्षणं विदध्यान् । एतादृशेषु राज्यमम्पद्वृद्धिकरेषु वस्तुमत्त्वेषु राजा मावधानेन स्थानम्यन् । अग्रे च परराष्ट्रैः महः सन्धिपत्रादिलेखाः मावधानतया रिपेयाः—लेखप्रकाराश्चोपदिष्टा लेखगुणान्महाः । 'मोक्ष्यप्रमत्ता राजा सन्देशं श्रुत्वा निश्चिन्तार्थं लेखं विदध्यान् । "अर्थकमः, सम्बन्धः, परिपुर्णता, माधुर्यमौदार्यं, स्पष्टत्वमिति लेखमभ्यन् ।" ^३लेखदोषाश्चापि निरूपिताः ।

कोशमंरक्षणम् रत्नमौक्तिकादिविवरणञ्च

कोशाध्यक्षेण तावत्कोशागारे रत्नमौक्तिकानि मम्यक् परीक्ष्य मंत्राह्वानि । तत्र मौक्तिकानां प्रकारा नामग्राहं प्रदत्तिनाः । प्रायशः मौक्तिकानां प्रमयित्री नदीमालम्पर्यं तानि तानि नामानि प्रदत्तानीनि प्रनीयते । यथा ताम्रपर्णाभ्यासां नद्यामुत्पन्नानि ताम्रपर्णिकाणि । एवं रत्नान्यपि । यथा महेन्द्राभ्यर्षनात्प्राप्तानि माहेन्द्राणि । एवं पाणिम्य, कौलेय, खनमीय, हंसवनानि बहुविधानि रत्नमौक्ति-कानि वर्णनानि । तत्र मौक्तिकेषु—

'रूपं, वृत्तं, निस्तनं, भ्राजित्वा, श्वेनं, गूढं, म्निष्यं देशविद्वञ्च प्रशाम्यम्' इति ।

एवं मौक्तिकानामष्टोत्तरं वमहस्रमिना जानयः प्रदत्तिनाः ।

अध्यक्षाः

प्रणामनप्रबन्धार्थं राजा तत्तद्विभागानुगुण्येन अध्यक्षानि नियोजयति । यथा—गोत्रध्यक्ष-अदवाध्यक्ष-हम्पध्यक्ष-रथाध्यक्ष-पत्तध्यक्ष-मुद्राध्यक्ष-विश्वना-ध्यक्ष, मेनाध्यक्षप्रभृतयः अध्यक्षानि नियोजयति ।

१. अश्वमधर्मागो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु दिक्बन्धे ।

२. "युक्ता तथा कार्यविधौ नियुक्ता जानु न युक्ता घनमादशना ।"

३. अश्वानिध्यापित पुनश्च कर्ममन्त्रं मम्यन् इति स्मृतौ ।

तस्मात्तास्य परे विद्युः कर्म किञ्चिच्चिन्तनीयम् ।
 आरब्धधारस्तु जानीयुरारब्धं कृतमेव वा ॥
 यथा योगपुरुषैरन्यान् राजाधितिष्ठति ।
 तथाऽयमन्यवाधेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ॥
 अपि शक्या गतिर्जातु पतता लो पतत्रिणाम् ।
 न तु प्रच्छन्नभावानामुक्तानां चरता गतिः ॥
 पक्व पक्वमिधारात् फलं राज्यादवाप्नुयात् ।
 आत्मच्छेदभयादामं धर्जयेत्कोपकारकम् ॥
 एव यद्भिर्गुणैरेतं स्थितं प्रकृतिमण्डले ।
 पर्येषेत क्षयात् स्थानं स्थानाद् बृद्धिञ्च कर्मसु ॥
 अल्पागमाऽतिव्ययता क्षयो बृद्धिर्विपर्यये ।
 समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥
 बृद्धिं क्षयञ्च स्थानञ्च कर्शनोच्छेदेन तथा ।
 सर्वोपायान् समादध्यावेतान् यश्चार्यंशास्त्रवित् ॥
 एवमन्योन्यसञ्चारं याङ्गुष्यं योज्युपश्यति ।
 स बृद्धिनिगलं बहुरिष्टं क्रीडति पाथिवः ॥ इति ।

चाणक्यस्य काल

अयेतिह तत्रभवतोऽर्थशास्त्रप्रणेतु आचार्यचाणक्यस्य स्थितिकालमुद्दिश्य
 विञ्चिद्विचिन्त्यते । सकलशास्त्रनिष्णातोऽयं, मगधेषु कुसुमपुरे स्वपरिभवामर्षोत्तप्त-
 स्तवपीश्वरान् नन्दान् समुन्मूल्य तदीये सिंहासने च चन्द्रगुप्तमभिषिषेधेति प्रसिद्ध-
 मतिर्ह्ये । तस्य चन्द्रगुप्तस्य स्थितिकाल इति पूर्ववंचतुर्थशताब्दी निर्णयते काल-
 कोविदैः । चाणक्यादर्वाचीनां कामन्दकभट्टयश्च स्मरन्ति तं तदीयार्थशास्त्रञ्च ।
 किन्तु श्री शङ्करभगवत्पादशिष्य- सुरेश्वराचार्यो विश्वरूपाचार्यपरनामधेयः, बाल-
 श्रीडाह्याया याज्ञवल्क्यस्मृतिय्याख्यायाम् अर्थशास्त्रस्मरणप्रसङ्गे कौटल्यं कौटलीय-
 मर्थशास्त्रं 'वा कथं सस्मारेति जिज्ञासायामुच्यते, व्याख्याता हि परिचितात्
 स्वप्राक्कालभवात् समानवयस्काङ्क्षां ग्रन्यान्तरादुद्धृत्य तत्तद्वस्तुतत्त्वं दर्शयितुं प्रक्रमते
 ॥ जातुचित्तदर्वाकालजन्मनः सकाशात् । युक्तञ्चैतत्प्रतिभाति । तथा च
 विश्वरूपाचार्यं बार्हस्पत्यं वेदांशश्च चार्थशास्त्रं भगवता याज्ञवल्क्येन विदितपूर्व-
 मर्थग्रन्थममप्यतः, अतस्तेनैवाभीष्टं साधितवानसीति । कौटलीयस्तु तदवधिवकाल-

भवत्वान्न तत्र संस्मृतम् । कौटिल्यस्य च याज्ञवल्क्यादर्वाचीनस्ये तु को नाम सन्दिह्येन
विल ? यतः कौटिल्यः स्वयं कतिपय-साहस-दण्डविधानपराणां केषाञ्चिद् याज्ञ-
वल्क्यकस्मृतिपठितानां वचसा छायां शब्दनोऽर्थतो वा स्ववचनं रनुविदधान
आत्मनो याज्ञवल्क्यस्मृतेः परिचयं सूचयति । कानिचित्तेषु अथम्यादुदाहरामः —

करपाददन्तदण्डे छेदने कर्णनामयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मूलकल्पहने तथा ॥

[याज्ञ० अ० ७ श्लो० ७०८]

एतच्छायाभनुरत्तावत्कौटिल्यं वचनम्—

“मूलकल्पमशोभितं घ्नतो हस्तपादपराञ्चिकं वा कुर्वन् पूर्वः साहसदण्डः
पाणिपाददन्तभङ्गे, कर्णनामाच्छेदने, व्रणविदारणे, चान्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः ।”
[कौट० अ० १०.] ।

निष्कर्षः—

स्वच्छन्दविधवागामी विकृष्टेऽनभिधावकः ।

अवारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥२४०॥

दूधप्रव्रजितानाञ्च दंष्ट्रे पित्र्ये च भोजनम् ।

अयुक्त्वं शपथं कुर्वन् अयोग्ये योग्यकर्महृन् ॥२४१॥

दूधभक्षपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिधानकः ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशहृन् ॥२४२॥

पितापुत्रस्वभ्रातृदम्पत्याचार्य — शिष्यकाः ।

एवमपतिनान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥२४३॥

इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनानुबन्धीनि विल कौटिल्यवाक्यानि :—

“विधवां छन्दवासिनीं प्रमह्यापिचरतः, चण्डालम्यार्यान् स्पृशन्, ग्रन्थामत्र-
मापद्यन्निधावतो निष्कारणमभिधावनं कुर्वन्, शपथं ह्यन्य” इति ।

* * * *

शपथवाक्यानुयोगमनिमृष्टं कुर्वतो, युक्त्वमिति वायुकाव्य, दूधप्र-
-

१. स्वच्छन्दविधवागामी इत्यत्र स्वच्छन्दमिति पद क्रियाविशेषणत्वेनो-
नेयम् । अस्य भावस्तु स्वच्छन्दा न तु विधवेच्छदारादर्थः । कौटिल्यवाक्ये च
पुन — “स्वच्छन्दवासिनीम्” छन्देन वसन्ती मूली म्यत्राम् अकाम्यमानामिति
भावः । इति बहुधा याज्ञवल्क्यप्रतिपादितानर्थान् अनुहरति चापयः ।

२. शपथो दण्ड इति भावः ।

धनमुत्थापनम्, उत्थापितस्य च न्याय्यो विनियोग, प्रजानां परस्परस्माद् युक्तो-
पयुक्ताध्यक्षामात्यप्रभृतिभ्यः राजवत्समादिभ्यश्च षोडा यथा नोत्पद्यते यथा
च ते राजकायहानिकर किञ्चिदपि कदापि न चेष्टेरन्, तथा तन्निरीक्षणसरणिः,
दृष्टदोषदण्डप्रणयनविधिश्च सम्यङ् निरूपितः । गूढपुरुषप्रणिधानं नाम साध्व-
साधुयुक्तपर्यवेक्षणं नानाप्रकारं मन्त्रवद्वराज्यतन्त्रस्य सञ्चालनमित्यादयोऽनेके
समुपयुक्ता विषयाश्च निवेदिताः । स्वराज्यपरिरक्षणं, सति सिद्धे तस्मिन् पर-
राज्याक्रमणादिप्रतिबन्धनं राज्ञः कर्तव्यं सर्वस्वभूतं यथा सम्यङ् निष्पन्नं स्या-
त्तथा तदनुष्ठानविषयं तत्साधका लोकोत्तरा भार्याश्च प्रदर्शिता विविधाः । नूनं
शास्त्रमिदं समानतन्त्रान्तरचक्रातिशायित्यद्भुतचमत्कारकारितया तदुत्कर्षप्रकर्षस्य
परा कीटिमादीकमानं समुत्ससति राजतन्त्रप्राङ्गणे नात्र कावित्सशीतिः ।

चाणक्यस्यालौकिकी प्रतिभा

तत्रभवतश्चाणक्यस्य बृहद्विद्वत्कर्तृत्वम्, बहुदृष्टृत्वम्, बहुश्रुतत्वं लोको-
त्तरप्रज्ञाप्रकर्षाच्चालोक्य केचनाशङ्कन्ते यत् प्रकृतार्थशास्त्रप्रतिपादितं माध-
वप्रमेयद्वष्टृत्वमेकस्य कर्तुं न सम्भवति । अतोऽर्थशास्त्रमिदं चाणक्यनामधेयं
बहुभिः सम्भूय प्रणीतं स्यात् कालान्तरेण तदेकीकृतमनुमीयते, इति न तद्विचार-
सहम् । कुत ? यतो न हि सर्वशास्त्रावगाहिधिवशे धिवशीपमे कस्मिंश्चित् लोकोत्तर-
प्रज्ञाप्रकर्षालङ्कृते पुरुषविशेषे सर्वज्ञकल्पत्वमपि नावगाहतेऽसम्भवत्वकीटिम् ।
किमुत पुनरेवञ्जातीयकालौकिकशास्त्रकर्तृत्वम् । प्रवीणप्रतिभावतामशेषशेमुयी-
काणां साक्षाद्राजतन्त्रविग्रहवता मानवविशेषाणां कृते नैतत्कथञ्चिदपि दुष्करं
पदविलिखिष्यावगाहिशास्त्रप्रणयनग्रामेति विवेकः ।

वेधसे विष्णुगुप्ताय नमः

सकीर्तितश्च कामन्दकेन^१ चाणक्यस्य बहुप्रमेयद्वष्टृत्वं बहुशास्त्रप्रणे-
तृत्वं वेपसा तुल्यत्वञ्चेति—

यशो विशालवशानामुषीणामिव भूयसाम् ।

अप्रतिपाहकाणां यो बभूव भुवि विभ्रुतः ॥

जातवेदा इवाचिप्मान् वेदान् वेदविदां वरः ।

योऽपीतवान् मुचतुरश्चतुरोऽप्येव वेदवित् ॥

१. कामन्दकोऽयं श्रुतप्राचीनप्रयत्नमताव्याप्त्यै स्थितः । चाणक्यास्य-
वाङ्मनस्य ह्येष चाणक्यचरितस्य मुविशेषाभिज्ञो भवेदिति तु न वक्तव्यमपेक्षतः ।

यस्याभिचारवञ्छेण वज्रज्वलन-तेजसः ।
 पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
 एवाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिवरोपमः ।
 आजहार नृचन्द्राय चन्द्रमुप्ताय मेदिनीम् ॥
 नीतिशास्त्रामृतं श्रीमानयंशास्त्रमहोदधेः ।
 य उद्दधे नमस्तस्मै विष्णुमुप्ताय वेधमे ॥ इति
 * * * *

एवं शास्त्रमिदं युक्तमेनाभिस्तन्त्रपुक्तिभिः ।
 अवाप्तौ पालने धोक्त्वं लोकस्यास्य परस्य च ॥
 धर्ममर्यञ्च कामञ्च प्रवर्तयति पाति च ।
 अधर्मानयंविद्वेषानिवं शास्त्रं निहन्ति च ॥
 येन शास्त्रञ्चैशास्त्रञ्च मन्दराजगता च भूः ।
 अमयैर्गोदृताङ्गाश्च तेन शास्त्रमिवं ततम् ॥

नूनं नास्तीत्यत्र कस्यापि प्रेक्षावन्तो वैमत्यम् यशचार्यव्यापणस्य आमीद्
 राजतन्त्रविशेषजकुलगुरुः, परममेधावो, दुर्दान्तो नयसार्वभौमो विजैता च । न
 तादृशोऽद्भुतोद्भटः नीतिज्ञः जगति भूतो न भविष्यतीति धीरमाकलयामः इति ।

अथ कामशास्त्रम्

१—कामशास्त्रस्य प्रणेता तत्प्रयोजनञ्च । २—कामशास्त्रस्यान्य प्रणे-
तार ।

संस्कृतसाहित्ये धर्मार्थकाममोक्षाख्यस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य महत्त्वमति-
तरा वैशिष्ट्यमावहति । एषु चतुर्ष्वेव सम्यक्तया प्रतिपन्नेषु अखिलमपि पुरुषार्थ-
जात परिसमाप्यते । तत्र धर्मस्याभ्यर्हितत्वादवशिष्टेस्त्रिभिर् अर्थ-काम-मोक्षे
सह तत्साहचर्यं नियतवृत्त्या सम्बध्यते । धर्मपुरस्सरोऽर्थं, धर्मपुरस्सर काम,
धर्मपुरस्सरो मोक्षश्चाधिपतो भवेत्ताव्ययेति तदाशयः । यत्रैव स्मृतं भवति —
परित्यजेदर्थकामौ यो स्याता धर्मवर्जितौ । [मनु०]

कामशास्त्रस्य प्रणेता तत्प्रयोजनञ्च

भगवद्वात्स्यायनमुनिपाद एवास्य कामशास्त्रस्य प्रणेता । कामशब्दोऽ-
यमभिलाषवचन । ईप्सा, सङ्कल्प, समीहा, कामना, स्पृहादयः शब्दा काममेवा-
भिदधति । मानवमानसे समुत्पद्यमान मनोयात्रात्र कामशब्देनैव व्यपदेश्युं शक्यते ।
कामप्रणोदित एव पुरुष यस्मिन् कस्मिन् वा कर्मणि प्रवर्तते, नहि अकाम ।
तथा चोदाजहार भगवान्मनु —

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्सत्कामस्य चेष्टितम् ॥

अग्रेषान्तु कथं वा स्वयं भगवान् परमेश्वरोऽपि जगदिव कामेनैव प्रसूते —

‘कामस्तदग्रे समवर्तताग्रे [अक्० ८।७।१७।५]

अग्रे जगदुत्पत्ते प्राक् काम सङ्कल्प समजायत ‘बहु स्यात् प्रजायेय’
इत्यात्मक । अतः कामस्य सर्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सर्वसम्मतम् । अन्यत्रापि—

“यत्कामास्ते जुहुमस्तथोऽस्तु ।” [यजु०]

तदित्येव मुदयेण कामनीया ये ये पदार्थास्तेषां सर्वेषां विधिव्यवस्थापकं शास्त्रं
कामशास्त्रमुच्यते । तच्च भगवद्वात्स्यायनविरचितं कामशास्त्रमतिप्राचीनम् ।

अस्य धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु पुरुषार्थेषु तृतीयस्थानमुपलम्बितस्य कामस्य
विशदविवरणार्थमेव कामशास्त्रस्य प्रवृत्तिः । कामशास्त्रस्योद्देश्यं हि विहा-

१ उक्तञ्च वात्सिल्यानेनापि —

न धर्ममर्थकामाभ्यां बन्धो न च ते च नो ।

नार्थं कामनं कामं वा भार्थेन गदुःखिषु ॥ [रघु० १७।१४]
धर्मान् न राता त्रिवर्णि धर्माचराण्यु मुन्यङ्गितिरभूदिति भावः ।

लिललोकहिताधानम् । कामप्रधाना हि लोकाव्यापृतिर्भवति, अकामस्य प्रवृत्त्य-
भावादित्युक्तपूर्वम् । विदशदार्ढ्यकोज्यं कामशब्दः नानङ्गकेलिकलापमेवाभिधत्ते
केवलमपितु मानवजीवनस्य साफल्यार्थं ब्रह्मचर्यव्रतस्य सुसंयतजीवनस्य अपरि-
हृत्यैवमेवावेदयति लोकयात्रासिद्धयर्थम् । प्रवृत्तिपथपरिषेकः आत्मकल्याण-
मभीप्सुभिः बुर्यविधिधमन-कामनावाप्तये कल्याणपथप्रदर्शकं शास्त्रमिदं सर्वा-
त्मना समादरणीयम् । इहपरोक्षलोकसाधकस्यास्य तन्त्रस्य सर्वोपयोगिविषय-
ध्यवस्थापकस्य अनादरन्तु को नाम अनूचानः विपहेतुः ? अस्य संसारचक्रस्य निर्वह-
णार्थं कामशास्त्रानुशासनानि प्रतिपालनीयान्येव । कामशास्त्रस्य प्रयोजनमुद्दिश्य
भगवान् वात्स्यायनः प्राह—

तदेतद् ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना ।

विहितं लोकयात्रायं न रागार्योऽस्य संविधिः ॥

रक्षन् धर्मायंकामानां स्थितिं स्वा लोकवर्तिनीम् ।

अस्य शान्त्रस्य तत्त्वज्ञो भवत्येव जिनेन्द्रियः ॥ इति

तदेवं जीवनेन तपोमयेन ब्रह्मचर्यव्रतव्रतिना च भवितव्यम् न जातु
रतिभोगविलासलालसावतेनि कामशास्त्रस्यार्थनिष्कर्षः ।

एतत्कामशास्त्रमुद्दिश्यैव श्रीमच्छङ्कराचार्येण जयमङ्गला नाम्नी प्रामाणिकी
टीका आदीक्षिता । अस्मिन् हि अनुप्यजीवनस्य सुखसम्पत्समृद्धयर्थं यावन्तोऽपि
विषया अरेक्यन्ते ते सर्व एव प्राप्यगो विवेचिताः । वास्तुविज्ञानस्य, दाम्पत्यसम्बन्धस्य,
सामाजिक-सांस्कृतिकविषयाणाञ्चोत्प्रेक्षः अतीव रमणीयतया कृतोऽवलोकयते ।

यद्यप्यग्रन्थे कामशास्त्रीयसन्दर्भाभिधेयाः यञ्चसायक-अनंगरंग-कलाविलास-
कुट्टिनीमतप्रभृतयः ग्रन्था उपलभ्यन्ते परन्तु त एवदेशीया एव । न सर्वंया काम-
शास्त्रस्य प्रयोजनजातं साधयन्ति । वस्तुतः केवलमेकांशेनैवंतद्विषयमुपवर्णयन्तस्ते
कामशास्त्रस्यातिमहत्त्वपूर्णं तत्त्वार्थं व्याकुलोकुर्वन्ति, प्रध्यावयन्ति पुरयममीष्टाद-
र्शात् । कामशास्त्रानुबन्धि बहुतरं साहित्यन्तु विलुप्तप्रायमेवेति खेदविषयः ।

कामशास्त्रस्यान्ये प्रणेतारः ।

यद्यपि कामशास्त्रस्य प्रणेतारो नन्दिनमारम्भ-औदालकिः, बाभ्रव्यः,
वत्सः, धारायणः, सुवर्णनाभः, षोटकमुक्तः, गोन्दोयः, गौणिकापुत्रः, कृष्णमाटः,
कश्यपः, वैद्यकमुष्यः, दण्डी, भरतादयो बहवोऽन्येऽप्याचार्याः अनूयन् परन्तेषां
रचना मघत्वे न सुलभोपलम्भाः । यद्यत्वे समुपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु काममूत्र-रति-
रहस्य-कामरत्न - मन्मथसंहिता-रसिकावन्ध-रतिमञ्जरी-मनमित्रमूत्र-अनङ्गरत्न-
कामप्रकाश-नागरवत्सल-स्मरदीपिकाप्रभृतयः कामशास्त्रानुबन्धिनो यदुमूल्य-
प्रणयाः धृतिविषयतामुपयन्ति । विषयोऽयं भूयस्तरमनुसन्धानमपेक्षत इति ।

स्तोत्रसाहित्यम्

१—स्तोत्रसाहित्यस्य विशेषता । २—स्तोत्रसाहित्यप्रणेतारः । ३—जैन-
बौद्धस्तोत्राणि ।

स्तोत्रसाहित्यस्य विशेषता

संस्कृतसाहित्ये स्तोत्रसाहित्यमप्यतीव विशिष्टं पदमधिकरोति । स्तोत्र-
काव्येषु कवयो भक्तिभावेन भगवन्महिम्नवर्णनपुरस्सरं हृदयगतकोमलभावानां
हृदयस्यशिववर्णनमभ्यर्चनां, याचनञ्चाभिष्यक्तोकुर्वन्ति कदापि हृदयहारिण्या
बाधया । एषु प्रायशः कदम्ब-शान्त-रत्न-परिषोप एव स्फुरति भूम्ना । नीतिकार्य-
माधित्यैव स्तोत्राणि प्रवर्तन्ते अतएव तेषु मोहकता मूर्तिमयीव विराजते । यद्यपि
स्तोत्रसाहित्यमिदमतीव विपुलं वर्तते, तस्य विशदवर्णनन्तु स्वतन्त्रग्रन्थमपेक्षते ।
तथापि तत्स्वरूपपरिचायनार्थं किञ्चित्समासत एवात्र विविच्यते ।

स्तोत्रसाहित्यप्रणेतारः

अस्मिन् सुविशाले स्तोत्रप्रपञ्चे, कविवरपुष्पदन्ताचार्यविरचितस्य
शिवमहिम्नस्तोत्रस्य प्रमुखं स्थानम् । यद्यपि अस्य स्थितिकालाभिज्ञताविविषये
अज्ञातमेव सर्वमिदानीं यावत्, तथापि यतः राजशेखरेण स्वकाव्यमीमांसायां
वृत्तौद्धरणेन, अस्य समयः दशमशतकपूर्वतन एव विनाशयितुं शक्यते ।

भगवतः शङ्करस्य गुणगणातीतत्वं संस्तुयद्वाहः—

अस्मिन्निगिरिषामं स्यात् वज्रजलं सिन्धुपत्रैः,
मुरतरुवरशाला लेखनी एतमुर्वी ।

लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वजालं,

तदपि तव गुणानामोश पारं न याति ॥

मयूरभट्टः—भट्टमयूरोऽपि धोहर्षदेवस्य राजसभायाः प्रतिष्ठितः कवि-
रासीत् । भाग्यकिन्तवकदादसौ कुष्ठरोगाग्रान्तोऽभवत् । तदिवारणार्थमनेन
गुणैःशतश्राम लघ्वराष्टन्दोवद्धं स्तोत्रं प्रणिबद्धम् । अस्य रचनाश्रीव शोका
अनुप्रासोत्प्लासतम्भुता च । मूर्षदेवस्यात्र सर्वाङ्गपूर्णं वर्णनमतीव हृदयावर्जकं
सम्पन्नम् ।

वाणभट्ट — हर्षचरित-कादम्बरीरचयितुस्तत्रभवतो वाणभट्टस्य गद्यकवि-
तावमोमस्य कृतित्वेन प्रसिद्ध चण्डीशतकनामक स्रग्धरावृत्तालङ्कृत भगवत्या
दुर्गाया स्तवनरूप स्तोत्रम् । भोजराजने स्वकीयकथाभरणे चण्डीशतकस्य एव
प्रशस्त पद्यदृष्टान्तरूपेण समुद्धृतम्—

विद्वान्ने छद्मवन्दे सत्रितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवर्गे,
जाताशङ्के शयाङ्के विरमति महति त्यक्तवरे कुबेरे ।
बंकुण्डे कुण्डिनास्त्रे महिषमतिरूप पौरुषोपध्ननिध्नम्,

निर्विघ्न निम्नतो व क्षमयतु कुरित भूरिभावा भवानी ॥ इति ॥

शङ्कराचार्य — शणमरूयो प्रायश पञ्चाशद्वर्षान्तराल एव श्रीमच्छ-
ङ्कराचार्यभगवन्निपादाना शङ्करावतारत्वेन प्रसिद्धानामाविर्भावो जात ।
शिव-विष्णु-गणपति-शक्ति-हेतुमस्तुतिविषयाणि स्तोत्राणि एषामेव मुल्लिख-
लेष्वनीलताम्रसूत्रानि विलसन्ति । यद्यपि तान्यसङ्ख्यानां, तथापि तेषु सर्वाणि
शङ्कराचार्यकृतानीति मनन्तु भ्रमविज्ञम्भितमेव । परमत्र नास्ति मन्देहकणिका-
र्ष्य, यानि शङ्करकृतानि तानि तु स्तोत्रसाहित्यमन्दिरस्य स्वर्णकलशायमानानि
नितरामलङ्कारभूतत्वेन विलसन्ति ।

‘सौन्दर्यलहरी’त्याद्य परमरमणीयदिग्गजाव्यकलाङ्गलङ्कृत सर्वोत्कृष्ट
स्तोत्रम् । तथाहि —

तनोतु क्षेम नस्तव बदनसौन्दर्य-लहरी-

परोबाह स्रोत-सरणिर्विव सीमन्तसरणी ।

बहन्ती सिन्दूर प्रबलकवरीभारतिमिर-

द्विषा वृन्दबन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् ॥ इति ॥

कुलशेखर — कविवर कुलशेखरोज्य त्रिवाङ्कुरराज्यस्याधिपति दशम-
शतकलब्धजन्मा वैष्णवधर्मपरायणोऽनन्यसाधारणो भगवत्पूज्य स्तोत्रकृत् । एत-
द्विरचित मुकुन्दमालास्य स्तोत्र, वैष्णवस्तोत्राणा मुकुटमणिरभिमन्यते । यद्यपि
धनुस्त्रिशप्तस्रवद्धमिद लघुय एव तथाप्यस्य पद्यावलिरतीव रमणीया हृदय-
हारिणी सम्पन्ना । यथा —

दिवि वा भुवि वा यमास्तु वासो नरके वा नरकान्तक । प्रणामम् ।

अवयोरित — शारदारविन्दौ चरणौ तं भरणेऽपि चिन्तयामि ॥

यामुनाचार्य — यामुनाचार्योऽगौ रामानुजाचार्यस्य वैष्णवधर्मप्रतिष्ठापकस्य
परमगुरुरासीत् । ऋस्तदशमा शनी एवास्य स्थितिकाल । ‘आलवन्दार’स्तोत्र

१ ‘आलवन्दार’ इति कवेरस्य तामिलनाम, तदनुराघेनैव स्तोत्रमपि
तन्नामैव प्रसिद्धिं गतमिति विभाव्यते ।

काव्यकोमलत्वादिकमनोयुग्मगरिण्या ध्वज्येषु एतत् 'स्तोत्ररत्न' नाम्ना प्रसिद्धम् । भक्तिभावनाया करुणरससम्प्लुतताया अभिव्यक्तिरस्मिन् स्तोत्र आलेख्यवद्वा इव विलसति काव्यरसामृतस्यन्दिनी । तथा च —

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिभरे मधुव्रतो नेदुरस समीक्षते ॥

लीलाशुक्र — लीलाशुक्रविरचित 'कृष्णकर्णामृत' ग्राम स्तोत्र भगवतश्चैतन्य-
महाप्रभो परमप्रियमनुभूयते । अस्मिन् स्तोत्रे भाव-भाषायुगलमतीव सौन्दर्यो-
ल्लसितम्, माधुर्यरससम्प्लुतञ्च । तथा च —

मृग्य स्निग्ध मधुरमुरली-भाषुरीधीरनावं,

कार कार करणविवश गोकुलव्याकुलत्वम् ।

इयाम काम युवजनमनोमोहन मोहनाङ्ग,

चित्ते नित्य निवसतु महो वल्लवीवल्लभ न ॥

चैक्यदाधरि — अनेन दशमशतकमध्यसम्भवेन लक्ष्मीसहस्रनामक स्तोत्र
भगवत्या लक्ष्म्या स्तवनात्मक सहस्रमितपद्यैरलङ्कृतमतीव रोचिष्णु स्तोत्र विर-
चितम् । अस्मिन् स्तोत्रे रसभावालङ्काराणां काव्यद्भुतद्युतिर्विद्योतिता प्रतिभाति ।
विद्येनामुना काव्येन कविरय नूनममरपदवीमुपलम्बत । अस्य कल्पनाकम-
नीयताऽप्याकलयितव्या भावुकं —

परमादिषु मातराविम यदिम कोपकृदाह मध्यमम् ।

अमर किल पामरस्तत स बभूव स्वयमेव मध्यम ॥^१

अत्रास्य प्रदीप्तप्रतिभासाक्षिप्येन पान्थित्यमपि प्रभसित भवति ।

इमे हि ध्वज्यस्तोत्रकवय । सम्प्रति शैवस्तोत्रविधापकानां रचना अपि
नयनसरणिमवतारणीया —

उत्पलदेव — काश्मीरमवं कवीश्वरैरपि बहूनि रमणीयानि स्तोत्राणि
विरचितानि स्तोत्र-साहित्यालङ्कारभूतानि । उत्पलदेवस्य सम्य नवमशताब्दी
एव विभाष्यते । 'शिवस्तोत्रावलि'संज्ञरमस्य सुप्रसिद्ध स्तोत्रम् । अत्र हि

१ अस्याममाशय — हे मात सगस्यादिषु वस्तुध्वज्यादिममिव तव वटि-
प्रदश यद् अमर कोपकृन्मध्यममाह अर्थात् वटिपर्यायित्वे यद् 'मध्यमञ्चावल्लभञ्च
मध्याश्रयो' इत्यमर इति तत्तस्यापराध एव स्वत्यनीकित्यात् । अत एव तस्या-
पराधस्य दण्डाऽपि तेन लब्ध यत्स्वयं मध्यम सञ्ज्ञात । 'मध्ये म यस्य स
मध्यम', अमरपदस्य मध्ये 'म' अस्येवेति भावः ।

भगवत शङ्करस्य विविधपुण्यगणावलिबर्णनात्मकानामेकविंशतिस्तोत्राणां सग्रहः
वृत्तोऽवगम्यते ।

कण्ठकोणविनिविष्टमोक्ष ! ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।

अप्युपासतममृतं भवद्वपुर्नोदवति यदि मे न रोचते ॥

जगद्धरभट्ट — भट्टोज्य चतुर्दशशताब्दीसम्भवो विद्वद्धरस्य गौरधर-
भट्टस्य पौत्र रत्नधरभट्टस्य चात्मज आसीत् । असावपि काश्मीरकः । अस्य
सुप्रसिद्धं स्तोत्रं 'स्तुतिकुसुमाञ्जलि'नामकं चतुर्दशशतं (१४००) श्लोक-
रत्नद्रुतम् । स्तोत्रसन्दर्भेण एतत्स्तोत्रमनीषोऽवपदं विभर्ति । भूम्नाञ्ज कण्ठरस
एवोपलालित —

स्वरेव यद्यपि यतोऽहमव कुटुम्ब-स्तत्रापि नाय तव नाऽस्म्यवलेपपात्रम् ।

दूतं पशुं पतति यः स्वयमग्न्यकूपे नोपेक्षते तमपि बाह्यजिह्वो हि लोकः ॥

पण्डितराजो जगन्नाथ — अग्न्य तल्लङ्घान्वयसम्भवस्य प्रकाशपण्डित-
कवेः वर्णनमग्न्यत्र कृतपूर्वम् । अस्य काव्यकलोपवर्णने को वा सविस्मयः न भजेत
वाचयमताम् । भगवतो नन्दनन्दनस्य दिव्यद्युतिच्छटामुद्राङ्गुल्यन्तौ व्याजहार —

स्मृतापि तद्विष्णोः कण्ठगया हरन्तो नृणां

मभङ्गं रतनत्विषा मलमिता शतविद्युताम् ।

कलन्दगिरिभन्दिनीतटसुखमालम्बिनो

मदीपमतिबुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

जैनबौद्धस्तोत्राणि

शैबवंशवस्तोत्राणिवत् जैनबौद्धमतावलम्बिभिः कविभिरपि बहूनि
प्रशस्तानि स्तोत्राणि विरचितानि । तत्र जैनकवियुः मामतुङ्गाचार्यं सिद्धसेनद्विवा-
करो सुप्रसिद्धौ ।

मानतुङ्गाचार्य — अस्य 'भक्तानामरस्तोत्र' जैनस्तोत्रे निरतिशयप्रशस्ता-
नामकम् । अस्मिन् हि खलु भक्तिभाषायां परिपक्विमात्रभिर्यत्किं पूर्णतां ज्ञेय-
माणा भक्तभणोता हृदयानि कण्ठरससम्प्लुतानि विदधाति ।

अल्पभुजं श्रुतव्रता परिहासधाम त्वद्भक्तिरेव मुखरोकुले बलाग्नाम् ।

यत्कोकिलः किलमग्नौ मधुरं विरोति तच्छालुञ्जकलिजनिर्वरं कहेतुः ॥

एषमेव बौद्धस्तोत्रेषु अनेकानि बौद्धस्तोत्राणि प्रसिद्धानि । तेषु शून्यवादस्य
विमर्शप्रतिष्ठापकस्य नागार्जुनस्य, 'निरीपम्यस्तव', 'अचिन्त्यस्तव' इति स्तोत्रद्वय-
सु नितरां प्रशस्तम् ।

नाऽऽमयो नाशुचिः काये क्षुत्तृष्णासम्भवो न च ।

स्वया लोकानुवृत्त्यर्थं दर्शिता लौकिकी क्रिया ॥ इति ॥

उपसंहारः

अयेतहि पुण्यतमस्यास्य सस्कृतवाङ्मयस्य गौरवगाथेय पर्यवसितङ्गते-
त्युपसङ्गियते ।

अत्र हि किल वैदिकलौकिकोभयविषय सस्कृतवाङ्मयपाथोनिधिमन्मथोत्थ
साररूप 'नामल लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते' इति श्रीमल्लिनाथस्य वचन-
मनुसृत्य अस्मिन् विमशंदर्पणे समालोचनपुरस्सर प्रतिबिम्बीकृतम् । तत्त्वतो विमू-
श्यमाने विदित भवति यत्तत्र प्रामुख्य तु खल्वितराखिलवाङ्मयस्य मूलभूतत्वाद्
वैदिकवाङ्मयस्यैव । तद्वितरस्य अशेषविशेषस्य साहित्यस्य तदुपस्थास्थाना-
त्वेनाङ्गोरात् । वस्तुतः वेदातिरिक्तविविधप्रस्थानप्रभिन्नखिलवाङ्मयप्रसरं
सल वेद एव परिवृह्यते । वेदार्थमेव धंशद्येन ते प्रतिपादयन्ति पुष्पन्ति च ।
स्वातन्त्र्येण न किञ्चिन्मात्रमप्यपोद्धृत्यन्तीति हेतोरेव वेदानां स्वतः प्रामाण्य,
परतः प्रामाण्यञ्चेतरेषां तेषां समेषाम् । वेदातिरिक्तानां वेदव्याख्यातुभूतानां
वैदिकवाङ्मयानुबन्धिनां ग्रन्थानामपि यदा स्वतः प्रामाण्य नास्ति तदाऽप्येषां सरा-
वाणां दित्यपितुल्यकपित्वादीनां तु गार्ह्य सल वा ? परस्परयाऽप्येतदेवाऽभ्युप-
पन्न भवति, यत्सर्वप्रापि तर्कव्याकुलिनेऽयं 'इति श्रुते' इति श्रुतेरेव निर्णेतव्ये
निर्णोतायै स्वीपोद्बलवत्येनैव शरणोत्थियते प्रमाणशोचिवै । वेदानामपौरुषेयत्वेन
भ्रमप्रमादविप्रलिप्ताविशेषराहित्याद्, यथार्थसत्यतत्त्वप्रतिपादकत्वाद्, इष्टप्राम्य-
निष्टपरिहारयोरलौकिकोपायस्वीपोद्बोध्यकत्वाद्, सखलवाङ्मयमौदानुभूतत्वाच्च
अनितरसाधारणप्राप्य नितरां शेतारायतेतरामिति । अशेषविशेषमपि यन्नाम
भारतीय सांस्कृतिक तत्त्व तदखिल वेदस्वरूपे भावस्वरूपभाग्योदरेऽस्मिन्
विलग्नितरां मुसम्भूतमिति मन्नापि मुशयपरधीं माधिरौहति ।

भारतीयसांस्कृतिके तदीयपरम्परायाश्च विप्राङ्मनवे शमरतेऽपि सांस्कृत-
वाङ्मये गुणोपरीभूयति । आध्यात्मिक-भौतिक-व्यापन्नमेषां निधिभूतं, सांस्कृत-
साहित्यमिदमनरविद्यसाहित्य स्वमात्रात्वेन नामग्नयते । यदखल्वस्य मानवजीव-
नस्य सौख्यं शान्तिं शमृतिर्विषयव्युत्थं वा यस्मिन् भवति तद्वितलं मानवितान
सांस्कृतवाङ्मयमिदं सर्वोत्पन्नत्वेन परिपूर्णतया च परामुनति । तदेतावुशाथ मेष-

श्रेयःसाधकस्य सर्वतोमुखप्रमुखजेयज्ञानसाधननिधानभूतस्यास्य साहित्यस्यापरि-
शीलनं नाम नूनं देवदुर्बलसितमेव केवलमित्यावलयागो वयम् ।

संस्कृतभाषा या माधुर्य-प्रागल्भ्य-नेतिगिक्त्व-सौरभ्य-भावगाम्भीर्यादिगुण-
परिष्फेयमलिलेतरभाषाणां भूर्द्धर्माभिषिक्तत्वेन विराजते । तदस्या भाषाया परि-
शीलनं मनुष्यमात्रस्य परमो धर्मः । प्रकृत्येयं भाषा यत्तदुपज्ञत्वेन स्वत्वेन वा
यं क्वपि देशविशेषे ज्ञानवृद्धानि, सम्बद्धानि चात्मोपन्येनागिलानेव देशान् ।
अतएवायं देवभाषेति पदवीमारोपिता विद्वद्भिः अतः सर्व एव स्त्रियः पुरुषा वा
साधिकाराः अध्येतुमिष्टमिति । अद्यापि परःसहस्राः संस्कृतविद्वांसः हस्त-जर्मन-
फ्रांस-इङ्ग्लैण्ड-अमेरिका-पोलैण्डादिदेशेषु योरोपजण्डे विराजन्ते । एशियाजण्डे
सु ततोऽप्यधिकाः ।

सर्वास्वपि तत्तद्देशीयासु भाषासु च अद्यापि अस्तद्व्याप्ताः शब्दा विशुद्ध-
संस्कृताः संस्कृतशब्दैः सह सादृश्यं जुपमाणास्तद्विस्तृताः वा समुपलभ्यन्ते इत-
स्ततः प्रमृताः संस्कृतभाषाया विश्वभाषाजननीत्वं साधयन्त इति कस्याविदितम् ।
अस्यां भाषायां ये ये धार्मिका राजनीतिराः सामाजिकार्यानुवन्धिनो वैतानिकाश्च
विषयाः प्रणिषद्धाः सत्याहिंसापरस्वागुन्मुतादयो मानवमात्रहितावह वस्तुन्ते, मत्या-
महे तेषां तलावगाहितया सम्यक् परिशीलनेन महानुपकारो जगतो भविष्यतीत्य-
स्माकं मुदुदो विद्वामः । अतः शान्तिमुद्यानिष्यन्दकरी अमन्दानन्दनिर्गरी संस्कृत-
भाषामाधुरीयं सर्वैः शान्तिसाम्राज्यस्थापनाकामैः विद्वैरगम्यविधितुभिः
मुषीभिः सर्वात्मना निवेष्ट्या परिशीलनीया च ।

चिञ्च विद्वद्रेष्यः एतदप्यवश्यं भवति—

संस्कृतसाहित्यस्य बृहत्तमं विस्तारमुद्दिश्य विमलवर्णनं तु धिर्मर्शक्ये-
ऽस्मिन् स्वल्पनिर्वाये सन्दर्भोऽस्मन्वक्तोऽतिनिविष्टमेव प्रतिभाति अनो वयमिच्छन्तो-
ऽपि स्थितिवशादप्यतया तथा विधातुं सर्वेषांज्ञोशानाः खेदस्य निषेधस्य
च परां काष्ठाभालम्बामहे । तथापि समासेन चिञ्चविधात्र नाममात्ररूपेण
चक्ष्यते । सन्दर्भोऽस्मिन् यद् यदुक्तं तदतिरिक्तमन्याग्यपि मेवानि
शास्त्राणि ज्ञानविज्ञानपराणि विविधानि च प्रख्यानान्तराणि वंशधेन
सङ्ख्यानि संस्कृतयाष्टमये हस्तलेखबद्धानि साम्प्रदायिकानि परम्पराप्राप्त-
प्राचीनविद्वद्गृह-मन्दिर-मुस्तकालयेषु गुरुरितानि विद्यन्तेऽद्यापि प्रकीर्णानि इति
नार्थिदिवं विबुधाः । तत्र तत्त्वज्ञानशास्त्रम्, धनुःशास्त्रम्, गान्धर्वशास्त्रम्,
आग्नेयशास्त्रम्, समररङ्गजन्मूत्रपारम्, आयुर्वेदशास्त्रम्, विमानशास्त्रम्, वा-
ताशस्त्रम्, यन्त्रविज्ञानम्, ज्योतिषशास्त्रम्, भूगोलशास्त्रम्, भूगर्भशास्त्रम्, च

तन्त्रम्, रत्नविज्ञानम्, धातुतन्त्रम्, धातुविज्ञानम्, प्राणिविज्ञानम्, धनस्पतितन्त्रम्, औषधशास्त्रम्, नौतन्त्रम्, शिल्पतन्त्रम्—इत्यादिकं बहुतरमयशिष्टं भूयस्त्वभिधा सक्लमविकलं वा ग्रन्थेऽस्मिन्निवेष्टुं न प्राभवाम वयम् ।

परेशानुकम्पया यद्यस्य सन्दर्भस्य पुनर्मूढ्रणवेला लप्स्यते तदानीमवशिष्टानामेया ग्रन्थरत्नानां सुप्रसिद्धानाञ्च कवीनामपि विशदं वर्णनं प्रकाशयितुं महिलयामो वयम् । अग्रे तु कालाघिनाय स भगवान् विधिरेव प्रमाणमिति । इति क्षम् ।

अतो जगदिदं परितो विस्फूर्ज्यमानाह्वाग्निसम्लुष्टं सानन्दं शान्तिरसमारसयद् भूयोऽपि चतुरस्रतया समुल्लसत् किल स्वर्गसादृश्यभादधानमिति अस्माकं हादिकी अन्यथंनेति —

धन्यं भारतभूतलं सुललितं सारस्वतं मन्दिरम्,
धन्या सस्कृतवीक् सुधेव मधुरा योर्वानससेविता ।
धन्याश्च प्रतिभायुता मुकवयः पाण्डित्यसम्मण्डिता,
तेषां सुमितसुधारसः क्षितितले दीप्यात्समा शाश्वती ॥

न शुभञ्च भूधातु

सर्वे भवन्तु मुखिनः सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, आ कश्चिद्द्वेषभाग्भवेत् ॥ इति

इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं यदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणं सिद्धान्त-

शिरोमणिपदालङ्कृतं श्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभि

प्रणीते संस्कृतसाहित्यविमर्शे द्वादशः परिच्छेदः

समाप्तः ।